

HISTORIA 44

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

GeograFF
28

**EKOSISTEMSKA DRUŽBENA
UREDITEV**

**Drugi zvezek
Slovenija in Evropa**

Dušan Plut

Ljubljana 2023

EKOSISTEMSKA DRUŽBENA UREDITEV

Drugi zvezek: Slovenija in Evropa

Zbirka Historia; 44
ISSN 1408-3957 (Tiskana izd.) in 2712-388X (Spletna izd.)

Zbirka GeograFF; 28
ISSN 1855-5896 (Tiskana izd.) in 2820-5642 (Spletna izd.)

Avtor: Dušan Plut

Uredila: Katja Vintar Mally, Bojan Balkovec

Urednik zbirke Historia: Bojan Balkovec

Recenzenta: Ana Vovk Korže, Dušan Nečak

Lektoriranje besedila v slovenskem jeziku: Anja Muhvič

Prevod povzetka v angleški jezik: Branka Klemenc

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Tehnično urejanje: Jure Preglau

Prelom: Irena Hvala

Tisk: Evrografis d. o. o.

Ljubljana, 2023

Prva izdaja

Naklada: 300 izvodov

Cena: 49,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Izdajo monografije je sofinancirala
Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>

DOI: 10.4312/9789612970673

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=139317763

ISBN 978-961-297-066-6

E-knjiga

COBISS.SI-ID=139440131

ISBN 978-961-297-067-3 (PDF)

Kazalo

8 Ekohumanistična Slovenija	7
8.1 Uvod	7
8.2 Krščanskosocialistična in socialistična samoupravna dediščina Slovenije.	9
8.2.1 Krščanskosocialistična dediščina Andreja Gosarja	9
8.2.2 Dediščina jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja	36
8.2.3 Presečišča samoupravne dediščine Slovenije.	59
8.3 Poosamosvojitvena dediščina Slovenije (1991–2020)	66
8.3.1 Ključni vzroki osamosvojitve Slovenije	66
8.3.2 Gospodarska, okoljska in socialna poosamosvojitvena dediščina Slovenije.	84
8.3.3 Varnostno-mirovniška dediščina Slovenije	117
8.3.4 Izhodiščni položaj in trajnostni kazalniki (ne)blaginje Slovenije (1991–2020)	133
8.4 Podstati in gradniki ekosistemske družbene ureditve Slovenije 2050	154
8.4.1 Ekohumanistične podstati, usmeritve in cilji vizije Slovenije	154
8.4.2 Gradniki ekosistemske blaginje Slovenije	176
8.4.3 Gradniki ekonomske blaginje Slovenije	219
8.4.4 Gradniki družbene blaginje Slovenije	404
8.4.5 Gradniki varnostne podstati blaginje Slovenije.	449
8.4.6 Gradniki demokratične Slovenije	498
8.5 Ekohumanistična Slovenija 2.0.	557
9 Ekohumanistična Evropska unija	603
9.1. Dediščina in strukturne slabosti EU	603
9.1.1 Ocene rezultatov EU	603
9.1.2 Okoljska, ekonomska, finančna in socialna dediščina EU	611
9.1.3 Migracijska problematika EU	625
9.1.4 Globinske in strukturne slabosti EU	632
9.2 Koncepti in gradniki ekosistemske družbene ureditve EU	642
9.2.1 Zasnove bolj demokratičnega političnega modela EU	642
9.2.3 Koncepti in gradniki uveljavljanja zrelejše ekosistemske družbene ureditve EU	670

9.3 Ekohumanistična Evropska unija 2.0	696
9.3.1 K ekosocialni Evropski uniji	696
9.3.2 Snovanje »zrele« ekohumanistične Evropske unije	708
10 Ekosistemska in humana družbena ureditev ni samo mogoča, je preživitveno nujna!	745
11 Literatura in viri.	781
12 Summary	889

Izvir Krupe v Beli krajini (foto: Božidar Flajšman)

Samostani v Meteori (Grčija) (foto: Zlatko Ajd)

8 Ekohumanistična Slovenija

*»Kdo je tebe, Praslovan, plavati učil, da si preplaval tisto rusko reko
in se v mojih genih naselil.«*

Zoran Predin, 1981

8.1 Uvod

Slovenija obsega 0,14 tisočinke kopnega, kjer živi 0,27 tisočinke svetovnega prebivalstva, je torej majhno, vendar izjemno geografsko pestro in prehodno, za življenje zelo ugodno območje Zemlje. Na njenem ozemlju se stikajo Alpe, Sredozemlje, Panonska nižina in Dinarsko gorstvo, zato se Slovenija po biotski pestrosti uvršča med »vroča« območja planeta. Po stopnji gospodarske razvitosti in kakovosti življenja se med okoli 200 državami sveta uvršča okoli 30. mesta, po obremenjevanju okolja na prebivalca pa okoli 25. mesta. Po ekološkem odtisu na prebivalca Slovenije sta poraba naravnih virov in obremenjevanje okolja za skoraj 3-krat večja od obnovitvenih in samočistilnih zmogljivosti planetarnega ekosistema. Glede na razpoložljive naravne vire in ekosistemske storitve na prebivalca se Slovenija uvršča med 20–30 najbolj trajnostno privilegiranih držav sveta. Po mnenju pisca ni nobenega dvoma, da je tudi za Slovenijo in njeno prebivalstvo preživitvena nujnost prve polovice 21. stoletja družbeno-ekosistemski, torej človeški in sonaravni paradigmatški preobrat na globalni, evropski, državni in lokalno-regionalni ravni.

Obrnanjanje osnovnih značilnosti obstoječega tipa kapitalizma trajne (količinske) gospodarske rasti in rasti BDP, njegove organizacije ter praviloma zgolj tržno zasnovane izmenjave dobrin na osnovi neomejenega obsega in dominacije privatne lastnine, s ciljem ustvarjanja dobička in povečanja bogastva z izkoriščanjem ljudi in narave tudi v Sloveniji prinaša tvegano in nepravilno tendenco povečevanja ekonomskih, regionalnih in socialnih razlik, načelnja ekosistemske podstati ozemlja Slovenije in geopolitično tvegano krči zmogljivosti vodne, prehranske in energetske samooskrbe.

Slovenija se torej zelo »privilegirano« uvršča med 20–30 držav sveta, ki razpolagajo z vsemi potrebnimi potenciali za doseganje zmerne, človeka vredne, medgeneracijsko in

okoljsko odgovorne blaginje za vse svoje državljanke in državljane – znotraj nosilnosti okolja. Hkratni možni dvig blagostanja ljudi in ohranjanje ekosistemov ji omogočajo zelo ugoden geografski položaj, visoka kakovost bivalnega okolja in ekosistemskih storitev, regionalni trajnostni sonaravni razvojno-varovalni potenciali za dvig samooskrbe, policentrična zasnova poselitvenega vzorca, visoka splošna raven izobrazbe in znanja prebivalstva, zgodovinsko zelo bogata tradicija poudarjene solidarnosti znotraj skupnosti, tradicija uveljavljanja ekonomske demokracije (zlasti z različnimi oblikami in bogato tradicijo krščanskosocialističnega združništva ter nekaterimi uporabnimi mehanizmi socialističnega samoupravljanja) in do sosednjih držav zgodovinsko enkratne nenasilne dediščine.

Geograf, krasoslovec Andrej Kranjc (2009) poudarja, da se je npr. na dinarskem krasu krčenje gozda začelo že v neolitiku, pred 8000–8500 leti, v dolgi zgodovini pa so prevladovali ekonomski in socialni vidiki posegov v zelo občutljiv kraški ekosistem. *Zato velja še posebej poudariti, da je trajnostna sonaravna dota Slovenije za prihodnost mednarodno primerjalno v razmerah nujnosti trajnostnega napredka pravzaprav prvič v zgodovini izjemno ugodna, bogata in raznovrstna, kar ji prednostno omogoča samozavestno, aktivno, inovativno držo, da z lastnim vzorčnim zgledom, v okviru prizadevanj za prepotrebno ekosocialno krepko prenovljeno EU, med prvimi odločno začne z nujnimi globinskimi družbeno-okoljskimi strukturnimi spremembami, z radikalno pospešeno, vendar reformno, nenasilno in demokratično spremembo družbene ureditve – po mnenju pisca najprej v smeri ekosocialne inačice kapitalizma, potem pa z ekosocialistično in/ali ekosolidaristično inačico nove, ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve. Prvič v dolgi zgodovini so torej naravni, poselitveni, človeški in drugi razvojno-varovalni potenciali Slovenije in njenih regij, pokrajin za globalno in evropsko trajnostno sonaravno inačico doseganja hkratnega blagostanja ljudi in okolja – visoko nadpovprečni.*

Slovenija in njeno prebivalstvo sta seveda premajhna, da bi lahko z lastno geopolitično močjo pomembno vplivala na globalizacijske procese in trende. Ob zelenem sonaravno-humanističnem sospletu spremenjenih globalizacijskih in regionalizacijskih procesov prve polovice 21. stoletja je po mnenju pisca glede na geografske, kulturološke, antropološke in zgodovinske podstati optimalno prihodnje geopolitično mesto Slovenije v gospodarsko trajnostni sonaravni, ekohumanistični ter solidarnostno in na kulturi miru in nenasilja zasnovani demokratični zvezi enakopravnih evropskih držav, narodov in državljanov, ki bo segala od Norveške do Cipra, od Portugalske do Rusije. Zgolj večplastno enakopravna evropska skupnost, ki bo zasnovana na konceptu odrasti in na ekonomiji skupne blaginje, na konceptu človekovih pravic, zlatega pravila, na meddržavni, medgeneracijski in medvrstni solidarnosti, na pravičnosti, sonaravni paradigmi, materialni zmernosti in mirovni politiki, ima po mnenju pisca objektivne možnosti za preživetje, ohranjanje ekosistemskega ravnovesja in celostni človekov kakovostni napredek. V taki, bratski in odprti evropski skupnosti, ki hkrati celoten svet odgovorno prepozna kot lastni dom, je seveda mesto tudi za Slovenijo, za njene državljanke in državljane, za slovenske pokrajine, vasi in mesta ...

8.2 Krščanskosocialistična in socialistična samoupravna dediščina Slovenije

8.2.1 Krščanskosocialistična dediščina Andreja Gosarja

Pisec sodi, da je izjemno bogata slovenska zgodovinska dediščina varovanja, upravljanja skupnega javnega dobra, različnih oblik pravičnejše družbeno-ekonomske organizacije, modelov native neposredne demokracije, solidarnostnih, kooperativnih vaških, zadrug in delavskih samoupravnih modelov vzpodbudna tudi za gradnjo nove, ekosistem-ske družbene ureditve. Izjemno pomembni, dejansko v veliki meri avtohtoni slovenski gradniki zelenega novega družbeno-ekosistemskega reda (ureditve) so zlasti:

1. staroslovanska dediščina neposredne demokracije, združništva, skupnostnega delovanja in odločanja;
2. teoretična in praktična dediščina slovenskega krščanskega socializma (krščanskega socialnega aktivizma) prve polovice 20. stoletja;
3. pozitivne in negativne teoretske ter praktične izkušnje jugoslovanskega, v veliki meri »kardeljevskega« modela socialističnega samoupravljanja druge polovice 20. stoletja.

Ena od ključnih socialnih in kulturnih tirnic slovenskega naroda je po mnenju Vesne V. Godina (2016) koncept različnih oblik native neposredne ekonomske demokracije, ki ima več kot 1400 let trajajočo zgodovino. Ob priselitvi na slovensko ozemlje je prišlo do delitve zemljišča na 12 ha velike hube (starejši izraz za kmetijo). Prvotno je bilo vsem interesentom dodeljeno enako veliko zemljišče, ki je bilo tudi enako sestavljeno glede na zemljiške kategorije. Domačija je delovala po načelu, da vsak prispeva po svojih zmožnostih in prejema po svojih potrebah za preživetje. Ta tip družbene organizacije je antropolog Sahlins označil kot edini komunizem, ki je kdaj obstajal. To pa je tisti tip družbene organizacije, v katerem smo Slovenci preživeli večino lastne zgodovine (Godina, 2016, 7), naše večstoletne izkušnje sodelovalnega upravljanja so torej za ekosistemsko družbeno ureditev izjemna in spodbudna dediščina.

Slovenska nativna neposredna demokracija je v procese dogovarjanja in odločanja vključevala člane skupnosti ne glede na premoženje ali spol, česar npr. starogrška demokracija ni poznala. V okviru vaške skupnosti (vasi) kot (po domačiji) naslednje ključne oblike neposredne demokracije naših prednikov se je zato le-ta izvrševala na prostem, da so bili lahko vsi prisotni in vključeni v odločanje, kjer se je vztrajno, potrpežljivo in neizključevalno težilo k iskanju in oblikovanju soglasja, konsenza, ne pa preglasovanja. Na teritorialni ravni slovenskih vasi oziroma vaških skupnosti je bila uveljavljena solidarnostna logika prerazporejanja pridelka in drugih za preživetje potrebnih elementov (orodja). Od prerazporeditve virov je bilo bistveno odvisno preživetje sleherne domačije, predvsem takrat, kadar domačija ni mogla pridelati dovolj hrane za lastno preživetje

(Godina, 2016, 8). Bogata in uspešna tradicija slovenske neposredne ekonomske demokracije na ravni kmetij in vaških skupnosti, domačijske socialne organizacije, se je kasneje v drugačnih oblikah udejanjanja bolj ali manj uspešno prenesla v kapitalizem (koncept zadrug) in v določeni meri tudi v koncept samoupravnega socializma.

Kot temeljita, a reformna alternativa (znotraj obstoječega sistema) nebrzdanemu kapitalizmu 18. in 19. stoletja in izkoriščanju delavskega razreda so se tudi znotraj krščanstva pojavile socialne ideje, temelječe na pravičnosti ter na solidaristični in socialistični krščanski paradigmi. *Slovensko katoliško socialno gibanje se je konec 19. in na začetku 20. stoletja zelo razširilo zlasti zaradi učinkovitega modela katoliškega združništva Janeza Evangelista Kreka, krščanskega solidarizma Aleša Ušeničnika ter krščanskega socializma, kasneje pojmovanega kot krščanski socialni aktivizem, npr. Angelika Tomina in zlasti Andreja Gosarja.*

Kristus je verjetno prvi izrekel načelo, da so vsi ljudje enaki. **Janez Evangelist Krek**, ki je že leta 1901 uporabil pojem »socijalizem«, je deloma povzel socialistični družbeni model, ampak v osnovi izhajal iz koncepta zasebne lastnine, vendar z zelo jasnimi omejitvami glede njenega obsega in uporabe. Poudarjal je, da nobena reč ni v taki lasti, da bi lahko z njo ravnali brez upoštevanja vpliva na družbo (skupna korist), vsak je torej dolžan sodelovati za skupni blagor, človek je skrbnik v božjem imenu. Država mora s svojimi zakoni skrbeti, da se zasebna last ne rabi v škodo celote (Krek, 1901, 49, 50). »Krščansko bogoslovje ne pozna neomejene zasebne lasti. Kdor je v skrajni sili, sme vzeti, česar mu je nujno treba, kjer dobi. Državna oblast sme sled tega prisiliti državljane, da skrbe za svoje reveže« (Krek, 1901, 406). Odklanjal je trdi materializem oziroma komunizem, saj je svaril tako pred vse večjo revščino delavskih stanov kot pred t. i. materialističnim, komunističnim socializmom in individualističnim anarhizmom ter liberalizmom. Sodil pa je, da se delavsko vprašanje zaradi gospodarskega tekmovanja držav ne more rešiti v okviru posamezne države, temveč zgolj mednarodno (Krek, 1901, 386).

Krek (1901, 339) je Marxu zelo zameril podcenjevalni, v določenih spisih tudi zaničevalni odnos do slovanskih narodov (vključno s slovenskim), ki jim v večini ni priznaval niti pravice do samostojne države, kar je verjetno še dodatno vplivalo na njegov izrazito nenaklonjeni odnos do Marxovega »znanstvenega socializma«. Po Krekovem mnenju odprava zasebne lastnine po komunističnem načelu ne more vzpodbujati posameznikov, da bi razvijali različne sposobnosti in darove. Dvomi pa, da je svoboda v delovanju za lastno korist temelj za vsesplošni gmetni napredek, zato ne sme biti vse v zasebni lasti in zasebna lastnina ne sme biti neomejena (Krek, 1901, 55, 56). Bodočnost gibanja na področju združništva je Krek (1901, 411, 412) videl v oživljeni tradiciji starih krščanskih (kmetijskih) zadrug, tudi za t. i. produktivne, delavske zadruge. Peter Kovačič Peršin (2003, 152) ugotavlja, da se Krek kot začetnik krščanskega socializma na Slovenskem kljub pritiskom ni odpovedal oznaki krščanski socializem za svojo socialno teorijo, prav tako pa je stal trdno na stališču, da se duhovščina in s tem cerkev ne sme pečati s politikom.

Edvard Kardelj (1957, 293–300), ključni teoretik koncepta jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja, dvoplastno ocenjuje zgodovinsko vlogo Krekovega krščanskosocialnega (krščanskosocialističnega) gibanja, ki je po njegovem mnenju zraslo iz najnižjih plasti slovenskega kmečkega ljudstva, spodbudo pa dobilo s poslanico papeža Leona XIII. (*Rerum novarum*). Pozitivno je ocenil združništvo kot zdravilo za socialne probleme na vasi in trganje slovenskega kmeta iz rok nemškega kapitala, vendar je hkrati sodil, da je krščanskosocialno gibanje otopilo revolucionarno vrenje proletariziranih kmečkih množic in imelo zvezane roke v imenu »enotnosti katoliškega gibanja« (Kardelj, 1957, 300).

Slavoj Žižek (1987) poudarja vlogo Krekove različice krščanskega socializma pri oblikovanju slovenske nacionalne identitete in prepoznava elemente krekovstva v kooperativnem pojmovanju jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja. Samoupravljanje je po kooperativni, krekovski varianti mreža depolitiziranih skupnosti, preko katerih posamezniki uveljavljajo svoje partikularne interese (Žižek, 1987, 56). Ampak obenem opozarja, da naletimo pri Kreku na izraziti antisemitizem in na pomen hierarhije oblasti, kjer je na vrhu cerkvena oblast, na dnu pa »očetna« oblast, oblast očeta v družini (Žižek, 1987, 19, 45).

Lev Kreft (2002, 133, 134) upravičeno poudarja, da si je Krek prizadeval za drugačno, nerevolucionarno reševanje socialnega vprašanja in se opiral na papeške okrožnice. Takratno pojmovanje komunizma je bilo veliko neposredneje povezano z nasprotovanjem zasebni lastnini kot pozneje, ko je beseda komunizem pomenila sprejemanje ruske oziroma sovjetske doktrine. Krek je sodil, da je ukinitvev zasebne lastnine v nasprotju s človekovo naravo, saj zahteva neupravičeno nasilje države nad ljudmi. Hkrati pa naj bi bila tudi krivična do delavcev, ki jim pripada plačilo za delo, pa tudi do zasebnih lastnikov, katerih družbeno moč mora država braniti kot večno pravico. Krščanski socializem torej po Kreku ne pomeni revolucionarnega prevračanja obstoječega družbenega reda, temveč (le) izboljšanje razmer nižjih slojev, od katerega imajo višji (lastniški) stanovi korist (Kreft, 2002, 134, 135). Vendar velja poudariti, da je Krek izrecno poudaril, da zgolj solidarnost, dobrodelnost ni dovolj za socialno pravičnost, ki jo mora sistemsko omogočiti in udejanjati celotna politika države.

Frančiškan Silvin Marijan Krajnc (2011; 2015) poudarja, da je krščanski socialist Angelik Tominec brezbožne koncepte boljševidičnega kova označil kot nevarne, saj da hočejo uveljaviti pravičnost mimo božje pravičnosti ali celo proti njej. Katoliški solidarizem po mnenju Tominca ponuja dobro rešitev, ko poudarja versko-moralno prenovo, vendar je socialno in z vidika soupravljanja nezadosten, ker je, po mnenju krščanskih socialistov, premalo radikalen, ko govorimo o pravicah delavstva. Socializem in komunizem pa sta seveda za katoliški solidarizem nesprejemljiva, ker sta brezverska. Drugače pa je glede ekonomske analize družbe sam papež Leon XIII. »tozadevno nih misli z Marxom in Lassalom«, zapiše Angelik Tominec v razlagi papeževe okrožnice *Rerum*

novarum (Krajnc, 2011, 102). Za Angelika bi lahko rekli, da je bil nekako nestrpen do kapitalizma, saj je v njem videl izvor bednega stanja delavcev in glavnega krivca za socialno krivičnost. Skupaj z drugimi krščanskimi misleci namreč trdi, da kapitalizma ne moremo moralno opravičiti, ker je protinaraven, protisocialen in protikrščanski in je zato treba v imenu krščanstva iti v boj proti njemu (Krajnc, 2011, 107). Tomičev nauk o delu kot »edinem činitelju menjalne vrednosti« je dejansko priznavanje marksističnega nauka, ugotavlja Krajnc (2011, 108).

Človeka kot delavca je Tominec označil kot sodelavca Boga, pri tem pa se je zavedal, da so naravna bogastva Zemlje dana vsem ljudem in zato mora biti vsako delo v blagor tudi drugim. Na mestu je njegovo opozorilo, da se v posesti in bogastvu skriva pohlep – ta je razlog za veliko napetost, ki vlada med delom in posedovanjem dobrin, ki so posameznikov kapital. Izvir krivic je videl v kapitalističnem sistemu (Krajnc, 2015, 241, 242).

*Andrej Gosar je svoj sistemsko in inovativno izdelan krščanski gospodarsko-socialni koncept v konceptualni fazi uvrstil v okvir krščanskega socializma in ga prvotno tudi tako imenoval (Za krščanski socializem – ugovori in odgovori; Gosar, 1923). Kasneje, v prvem in drugem zvezku izjemne monumentalne znanstvene monografije (okoli 1500 strani) iz tridesetih let 20. stoletja s pomenljivim in družbeno-politično izzivalnim naslovom *Za nov družabni red* (Gosar, 1933; 1935), pa je predlagani novi družbeni koncept nekako postopoma preimenoval v »krščanski socialni aktivizem«. Po mnenju Kovačiča Peršina (2015) je Gosar kot vodilni teoretik krščanske socialne misli med vojnama nadaljeval in radikaliziral Krekovo politiko uveljavljanja socialno pravične družbene ureditve. S svojo zamisljivo krščanskega socialnega aktivizma je po sodbi Krajnc (2011) Gosar iskal sistemsko rešitev. Za izraz aktivizem se je odločil zato, ker je dobil pojem krščanski socializem preveč marksističen prizvok. T. i. marksistični socializem pa je veljal za sinonim za nasilje, razredni boj, revolucijo in kot takšnega ga je leta 1932 obsodila tudi enciklika papeža Pija XI. *Quadragesimo anno*. Enciklika je dejansko ostro obsodila socializem v vseh njegovih različicah, in sicer kot krščanstvu sovražen družbeni sistem, ter zavrnila tudi samo uporabo izraza krščanski socializem (Kovačič Peršin, 2003, 138). Gosar (1933, 136, 137) pa si je kljub temu prizadeval za krščanski socializem v nemarksističnem smislu, ampak ga je poimenoval (v oklepaju!) tudi krščanski socialni aktivizem. Tako je osmo poglavje v njegovi prvi knjigi *Za nov družabni red* (Gosar, 1933, 137) naslovljeno »Krščanski socializem (krščanski socialni aktivizem)«. Argumentirano in sistematično je zavrnil ključne pomisleke, da krščanski socializem oziroma krščanski socialni aktivizem ni v skladu s Kristusovim naukom, saj človeštvo potrebuje tako etični prepoved kot temeljito prenovu družbe (Gosar, 1933, 137–160).*

Gosar (1933) je v zaključku prvega zvezka monografije *Za nov družabni red* poudaril, da je možna temeljitejša prenova družbe brez revolucije. Po njegovi sodbi torej niso potrebni popolnoma novi temelji, temveč temeljite reforme, ki bodo delovale v praksi.

Zavrača sicer komunizem in boljševizem, vendar hkrati poudarja, da »se da vse, kar imata dobrega na sebi, izvesti brez žrtev, ki jih zahtevata« (Gosar, 1933, 560). Temeljna načela, na katerih naj sloni novi družbeni red, torej reorganizacija družbe v smeri (krščanske) pravičnosti, demokratičnosti in družbene blaginje, so po Gosarjevem (1935) mnenju naslednja:

- podreditev celotnega gospodarskega sistema skupnim družbenim potrebam v okviru tržnega sistema in sistema zasebne lastnine – »podružbljenje« gospodarstva;
- samoupravljanje v gospodarstvu in ozemeljskih skupnostih;
- celostna socialna politika države.

Njegov predlog družbenega reda je Tomaž Simčič (1993) opredelil kot model demokratične socialne države s tržno ekonomijo, njegove ključne poudarke, kot sta »občestveni« družbeni red in samoupravljanje, pa kot vizionarske, kar je tudi mnenje pisca. Marcel Štefančič starejši (2015, 404) je zapisal, da bo morda nekoč na podnožju postavka prvega spomenika (v Logatcu) Andreju Gosarju pisalo: »Socialna pravičnost zahteva, da je vsem ljudem dana možnost človeka vrednega in njegovemu stanu primerne življenja.«

Primož Repar (2015, 370) izdvaja Gosarjevo misel, da je ideja božjega kraljevstva na zemlji izrazito socialna, občestvena ideja. Krščanstvo, krščanska načela sama po sebi po mnenju Gosarja (1933, 138) ne potrebujejo nikakršnega socializma, potreben pa je ljudem, posebno kristjanom in katoličanom, ki »ne umemo brez njega zares krščansko živeti«. Obupna težnja in zahteva po izboljšanju družbenih razmer dokazuje le, da človeško krščanstvo ni pravo, da ni dovolj Kristusovo, zato je potreben krščanski socializem, ki po Gosarjevem mnenju ne pomeni kakršnega koli omalovaževanja in obrekovanja krščanstva (Gosar, 1933, 138, 139). Socialnih problemov torej ne bi bilo mogoče rešiti brez zunanjih socialnih reform (konkreten, pravičen socialni program), brez krščanskega socializma, sklicevanje na sicer nujni etični prepoved za ureditev konkretnih družbenih problemov enostavno ni dovolj.

Toda Gosar (1933, 151) izključuje sleherno misel o kakršni koli možni povezavi marksizma in krščanskega socializma, v veliki meri tudi pod vplivom okrožnice *Quadragesimo anno* iz leta 1932 papeža Pija XI., ki je odločno zavrnil komunizem. Tako Gosar (1933, 152) poudarja, da je marksizem zasnovan na diktaturi proletariata in brezobzirnem razrednem boju, kar krščanski socializem zavrača, čeprav zahteva izpolnitev radikalnih, vendar po njegovem mnenju upravičenih, konkretnih delavskih pravic. Gal Kirn (2014, 114) pa poudarja, da omenjeno encikliko razen napada na komunizem in zagovarjanja privatne lastnine (z njeno delno regulacijo) označuje tudi zavzemanje papeža Pija XI. za načelo subsidiarnosti, ki bi lahko konkuriralo drugačnim tipom družbene organizacije.

Gosar (1923) dosledno ločuje t. i. materialistični (marksistični) socializem od krščanskega socializma, in sicer glede na:

- filozofsko podlago;
- lastninsko razmerje;
- organizacijo družbe.

Za krščanski socializem je po njegovem prepričanju temelj krščanstvo s svojim pogledom na življenje in svet, s svojimi načeli krščanske pravičnosti in ljubezni do bližnjega. »Krščanskemu socializmu je zaradi tega človeško življenje na zemlji le priprava in pot k njegovemu končnemu cilju. Stremljenje po gmotnem, telesnem blagostanju je zanj važno in pomembno samo toliko in samo za to, ker ve, da je to večini ljudi predpogoj za moralistično življenje ter za njihovo izpopolnitev in napredek. Evangelijsko popolni ljudje ne rabijo vsega tega« (Gosar, 1923, 42). Krščanski socializem se mora truditi, da izboljša družbene razmere, da vsakemu omogoča krščansko življenje, vendar pri tem ne pozablja, da je splošno blagostanje samo vzor, ki se ga ne da v polnem obsegu nikoli doseči, kar velja tudi za nepopolnost doseganja krščanske pravičnosti (Gosar, 1923, 42, 43). Materialistični socializem pa človeško usodo v celoti veže na zemljo, tu se začne in konča, »tukaj mu hoče ustvariti raj, saj nebesa po Heineju prepušča vrabcem« (Gosar, 1923, 43). Zato naj bi materialistični socializem neomejeno in neurejeno stremel po bogastvu in uživanju, kar je istočasno duša modernega kapitalizma, naravna posledica tega pa je razredni boj (Gosar, 1923, 43).

Krščanski socializem stoji načelno na konceptu zasebne lastnine, vendar zahteva, da se ta po svojem obsegu, kakor tudi po pravicah, ki iz nje izvirajo, primerno omeji. Lastninsko razmerje naj se torej uredi po širših, družbenih vidikih (Gosar, 1923, 44). Tako produkcija kot potrošnja se morata urediti po splošnih družbenih interesih in družbenih koristih, morata se torej »podružbiti«. Krščanski socializem v okviru celotnega družbenega sestava podpira kar najpopolnejšo avtonomijo, materialistični socializem pa gradi svojo družbeno zasnovo na strogo centralistično urejeni socialistični državi. Vse naj bi bilo podrejeno mehanizmom države, zato je tudi zasebna lastnina produkcijskih sredstev v modelu materialističnega socializma popolnoma izključena (Gosar, 1923, 45).

Gosar (1923, 46) je izrecno poudaril, da torej socializem ni zgolj eden, krščanski in materialistični socializem se pomembno ločujeta. Toda v praktičnih zahtevah, kot so zahteve za pravično povečanje plač, lahko po njegovem prepričanju nastopajo krščanski in materialistični socialisti enotno. Po mnenju Gosarja (1923, 47) je ključno, da »stoji nasproti dvema bistveno različnima socializmoma, krščanskemu in materialističnemu, samo en, čisti materialistični kapitalizem«. In zato je Gosar (1923, 48) kmalu po prvi svetovni vojni vizionarsko zaključil: »Socializmov je več, kapitalizem pa je le eden – borite se najprej proti temu!«

Po njegovem mnenju iz leta 1923 brez praktičnega, živega in zglednega krščanstva noben socializem nima življenjske sposobnosti in – »brez socializma ni in ne

more biti krščanskega družbenega reda« ... (Gosar, 1923, 12). In »[s] tem ne delamo krščanstvu niti najmanjše krivice, marveč samo ugotavljamo, da je v modernem svetu tako malo pravega životvornega krščanskega duha, da noče in ne zna brez socializma krščansko živeti. Zato in predvsem le zato je krščanski socializem nujno potreben« (Gosar, 1923, 12, 13).

»Kristus ne vprašuje pri poslednji sodbi, koliko je kdo molil, se postil ali podobnih stvari, marveč pošlje pravične v nebeško veselje z utemeljitvijo: Zakaj lačen sem bil in ste mi dali jesti; žejen sem bil in ste mi dali piti ...« Hudobne pa zavrže v peklenški ogenj: »Zakaj lačen sem bil in mi niste dali jesti, žejen sem bil in mi niste dali piti ...« (Gosar, 1923, 54; 1933, 140, 141). Gosar (1933, 140, 141) poudarja izjemen pomen pravičnosti, opozarja na nevarnost velikega bogastva in pogubnost revščine, tudi zato je za konkretno rešitev socialnih problemov po njegovem mnenju potreben krščanski socializem, s prenovno družbe, gospodarstva in etičnim prepородom. Zgolj sicer hvalevredna miloščina ne odpravlja vseh krivic nepravičnega družbenega reda, ljubezen ne more nadomestiti pravičnosti, se Gosar (1933, 142) sklicuje na besede papeža Pija XI. Njegova enciklika iz leta 1932 je štirideset let po encikliki Leona XIII. dodatno poudarila pravice delavcev, ki so ključni za ustvarjanje bogastva in blaginje, zato Gosar izrecno poudarja pomen pravične razdelitve kapitala med lastnike in delavce. Gosar (1923, 49) zelo stvarno opozarja, da se socialni problemi med ljudmi ne morejo rešiti zgolj z rešitvijo etičnega vprašanja, saj socialnih problemov ne rešujemo med svetniki, temveč – med ljudmi, ki so prikovani na ta svet. Jezusove besede imajo zato za vernike pomen idealnih smernic, hotenj. »Današnji človek mora postati zares živ, aktiven član družbenega občestva, ki naj bi se živo zavedal svoje odgovornosti za skupno občo blaginjo« (Gosar, 1994b, 192).

Vendar Gosar (1933, 226) prepozna, da je marksizem pomenil velik korak naprej k realnemu pojmovanju družbenega življenja, s svojim naukom o razrednem boju in izkoriščanju delavstva s strani kapitalistov se je po njegovi sodbi marksizem močno približal resničnosti takratnega življenja, ampak je družbo in družbeno življenje pojmoval preveč enostavno in zato neresnično, delavce pa učil le rušiti obstoječi družbeni red, ne pa biti uporaben v praktičnem življenju (Gosar, 1933, 226–229). Gosar (1994b, 194, 195) sicer odločno odklanja kolektivizem komunističnih režimov, a zagovarja kolektivizem na osnovi resničnih življenjskih potreb, ne pa na osnovi nasilnih omejitev. Tako zasnovani kolektivizem je po njegovem mnenju vgrajen v celotni praktični življenjski nazor krščanstva, kar se manifestira v molitvi »Oče naš« in ne morda »Oče moj«, »pridi k nam tvoje kraljevstvo«, »daj nam naš vsakdanji kruh«, »odpusti nam naše grehe« itn. Gosar (1933, 147) poudarja, da je tudi krščanski socializem po svojem bistvu pretežno delavski (proletarski) nazor in gibanje, pred očmi ima težave, pravice in težnje delavskega stanu. Vendar »pravi« krščanski socializem ne sme biti pristranski in prezirati upravičenih interesov in koristi nasprotnega, predvsem delodajalskega oziroma kapitalističnega sloja.

Papež Pij XI. pa je leta 1932 krščanski socializem ocenil kot protisloven izraz, nihče ne more biti po njegovem obenem dober katoličan in pravi socialist, saj socializem ne more biti v skladu s pravimi verskimi nauki Katoliške cerkve, njegova zamisel družbe je torej tuja krščanski resnici (Gosar, 1933, 154, 155). Gosar (1933, 155) je leta 1933 poudaril, da je teoretično za njegov socialni nazor in gibanje (»pokret«) edino pravilno ime krščanski socializem, vendar podčrtal, da so z imenom krščanski socializem »združene velike neprilike«, ki ga skupaj s pomembnimi praktičnimi razlogi silijo v poskus nadomestitve z drugim, vsebinsko primernim izrazom. Kovačič Peršin (2015, 297) pa navaja, da se je prvotni podnaslov Gosarjeve obsežne monografije *Za nov družabni red* (1933; 1935) glasil *Sistem krščanskega socializma*, a ga je umaknil zaradi prepovedi rabe izraza krščanski socializem, ki jo je zahtevala okrožnica papeža Pija XI. iz leta 1932. Kovačič Peršin (2015, 297) sodi, da je žal Gosar v svojih opozorilih ostal »glas vpijočega v puščavi«, krščanskim socialistom pa je dejansko ostala le možnost sodelovanja s komunisti, če so hoteli doseči družbene reforme. Še leta 1923, na V. slovenskem katoliškem shodu Slovenske ljudske stranke, je Gosar spregovoril v Krekovem duhu kot socialist (Kovačič Peršin, 2015, 298), zbrane pa nagovoril s »Tovariši, tovarišice!« Sicer pa je Gosar v monografiji *Za nov družabni red* (1933; 1935) med tekstom izraz krščanski socializem kot pojem še vedno uporabljal, kar dokazuje, da je zanj koncept krščanskega socializma pravzaprav tretja pot med konservativnim korporativističnim socialnim redom in radikalnim revolucionarnim komunizmom (Kovačič Peršin, 2015, 297).

Gosar (1994a, 156) poudarja, da je papež Pij XI. govoril v svoji okrožnici le o materialističnem oziroma marksističnem socializmu, kar torej ni v nasprotju z idejnim ogrodjem krščanskega socializma, kot ga sam opredeljuje. Zato po njegovem mnenju ni »neobhodno potrebno«, da bi ime krščanski socializem opustili, vendar iz praktičnih razlogov (zaradi možnosti zamenjave z marksističnim socializmom) predlaga nadomestitev z drugim primernim pojmom: krščanski socialni aktivizem. Zamenjava imena ne spreminja vsebine in izhodišč krščanskega socializma, izrecno pa poudarja vlogo aktivizma, vztrajnega in odločnega konkretnega delovanja za doseganje potrebnih ključnih družbenih reform.

Gosarjev idejni in lastniški zorni kot izhaja iz njegovega trdnega evangelističnega prepričanja, da je Bog ustvaril zemljo, njene snovi in sile za vse ljudi. Zato po njegovem mnenju ni in ne more biti prav, da si večji del tega prilastijo le nekateri posamezniki, da na ta način neupravičeno žanjejo sadove, ki so namenjeni vsem ljudem. S pomočjo te, po njegovi sodbi krivične lastnine, pa še gospodujejo drugim in jih zase izkoriščajo (Gosar, 1935, 375). Zato Gosar (1933; 1935) poudarja pomen organiziranega državnega socialnega sistema (katoliško delavsko in kmečko zadružništvo, delavske ustanove, posojilnice), torej krščanski socialni aktivizem, ki presega idejo krščanskega solidarizma in jo tudi konkretizira. Srečo Dragoš je v televizijskem dokumentarnem filmu o Andreju Gosarju (RTV SLO, 27. 3. 2017) izrecno poudaril, da je Gosarjeva pomembna, aktualna sporočilna nota tudi v tem, da vera seveda ni nobena ovira za napredno misel ...

V dejansko trdi kritiki kapitalističnega izkoriščanja se je Gosar (1933, 61) skliceval tudi na Kreka, da se je »odprla tista ozka pot, po kateri še danes padajo milijoni, pohojeni od srečnejših in zvitejših na tla, po kateri je zazijalo kot nenasiten zmaj sovraštvo med ubožci in bogatimi in se je rodilo vso neizmerno zlo naše dobe«. Kapital se je naglo množil in kopičil do bajnih višin v rokah nekaterih podjetnih in večinoma že prej premožnih ljudi, industrijski kapital je v kratkem času neomejeno in najbolj brezobzirno v zgodovini zagospodoval nad ljudmi – tako zaključuje z radikalno kritiko takratnega kapitalizma in gospodarskega liberalizma Gosar (1933, 61–63). Vendar hkrati ne ostane zgolj pri analizi, diagnozi, temveč stopi korak naprej, v prognozo, kjer predlaga temeljite, ponekod tudi radikalne spremembe družbenega razvoja, zlasti z ustanavljanjem in krepitvijo močnih strokovnih in političnih organizacij, stanov (slojev) delavstva in kmetov, z omejitvami lastninskih pravic. Splošna preureditev družbe je po mnenju Gosarja (1935; 1994b) (kot širše globalno zelo zgodnjega predlagatelja koncepta socialne države in koncepta samoupravne države) na Slovenskem možna le v primeru, da se zlasti z omejitvijo (ne odpravo!) lastnine posameznika omeji gospodarska in politična moč kapitala ter tako umirijo velika nasprotja med delavskim in kapitalističnim slojem. Gosar je torej zagovarjal temeljito reformo razmerij med kapitalom in delom (enakopravnost), ne pa odprave kapitalizma in celotnega sistema privatne lastnine. Liberalni Ivan Tavčar, ki ni zagovarjal tako korenite družbene preobrazbe, je »veliko nevarnost dr. Gosarjevih socialnih reform« označil kot »katoliški socializem«, celo kot »katoliško boljšešvištvo« (Perovšek, 2005, 132).

Gosar (1933) je v ospredje svojega gospodarsko-socialnega, družbenega koncepta postavil nujnost temeljite katoliško, evangelijsko zasnovane reforme takratne družbe, njeno pravično zasnovano preureditev, tako zaradi perečega gmotnega položaja delovnih množic kot tudi zaradi zoperstavljanja drugi izbiri, »da se bodo ljudske množice obračale proč od Cerkve in se zgrinjale v komunistični oziroma boljšešviški tabor« (Gosar, 1933, 8). Krščanski socializem je po njegovem mnenju ključno usmerjen v iskrene poskuse pomiritve socializma s krščanstvom. Po interpretaciji zgodovinarja Janka Prunka iz leta 1977 pa naj bi privrženca krščanskega socializma povezovala skupni krščansko-etični ideal in tudi prepričanje, da je kapitalistični gospodarski sistem nezdržljiv z nauki krščanstva.

Kovačič Peršin (2015, 298) podčrtuje, da je Gosar svojo gospodarsko teorijo zasnoval na načelih osebne svobode posameznika, na pravici do zasebne lastnine, na tržnih zakonitostih gospodarstva, vendar hkrati na čvrsti socialni regulativi države. Kot krščanski socialist je imel socialno vprašanje za najpomembnejše, zato je tudi zagovarjal radikalnejšo socialno politiko, za socialno pravičnost pa je po njegovem trdnem prepričanju odgovorna – država. Temelji demokratičnega družbenega reda so osebna svoboda, načelna enakopravnost, zlasti svoboda v izbiri dela in konzuma ter zasebna lastnina. Načelo samovlade oziroma samouprave je eden temeljnih pogojev občestvene

družbene ureditve, glavni nosilci so družina, občina, država, narod in Cerkev (Gosar, 1994a, 137–140). Gosar (1933, 117) zagovarja temeljito reformo kapitalizma, ne pa njegovega popolnega, nasilnega in hipnega porušenja. Radikalna kolektivistična zasnova skrajnega, doslednega komunizma, ki sloni na popolnem zanikanju zasebne lastnine, pa po mnenju Gosarja (1933, 106) v nobenem primeru ni sprejemljiva. Kardelj je kot zagovornik marksizma in leninizma Gosarju očital dualizem, da je v teoriji ostal idealist, v praksi pa materialist (Prunk, 1997, 107).

Cilj marksizma naj bi bil po sodbi Gosarja (1933, 319) »čim večje gmotno blagostanje« kot bistveni pogoj napredka, sreče in zadovoljstva ljudi, cilj krščanskega socialnega aktivizma pa je primerno, zmerno materialno blagostanje, odmik od pomanjkanja kot pogoja za moralno življenje, napredek ljudi, saj evangelijsko popolni ljudje ne potrebujejo pretiranega gmotnega blagostanja. Odreči ljudem sleherno »razkošje« bi pomenilo odreči in odvzeti jim sleherno možnost veselja in zadovoljstva. Obenem pa zagovarja eksistenčni minimum, torej možnost primerne, človeka dostojnega življenja, neko minimalno mero gmotnih sredstev in kulturnih dobrin za preživljanje, kot nujen pogoj splošne blaginje (Gosar, 1994a, 121). Gosarjevo stališče o zmernem, omejenem materialnem blagostanju (kritičnost do razkošja in mode, ki vodi v potrato) je torej v sozvočju s sodobno sonaravno paradigmo organizacije materialne dejavnosti človeštva znotraj nosilnosti okolja, kar pa ne velja za prevladujoči model stalno rastoče gmotne blaginje tradicionalnega marksizma. Kljub tej razliki v pojmovanju potrebne ravni gmotne blaginje pa se v načelnem pogledu na gospodarsko življenje in njegov glavni oziroma dokončni smisel krščansko socialno gibanje na splošno ujema z marksizmom (Gosar, 1933, 319). Pa vendar velja opozoriti na stališče Galimbertija (2015, 179), da sta tudi Marx in Engels opozarjala na povezavo razvrednotenja človekovega sveta in vse večje teže sveta stvari.

Resnična preureditev družbe je tudi po mnenju Gosarja (1933; 1935) mogoča le v primeru, da bi se bistveno omejila gospodarska in politična premoč kapitala in kapitalističnega razreda, zato je predlagal naslednje temeljne reformne usmeritve:

1. *Določitev zgornje meje velikosti zemljiške posesti in minimalne velikosti kmetij* – potrebne so velike, srednje in male kmetije, pomembno je njihovo medsebojno razmerje. Ključna je čim večja pridelava hrane, pomembno je načelo, da naj bo praviloma zemlja last tistega, ki jo lahko sam obdeluje. Potrebna je agrarna reforma, tudi določitev zemljiškega maksimuma, ampak ob upoštevanju lokalnih razmer, zlasti za novonastajajoča posestva. Tako je Gosar po sodbi Juhanta (2015, 208) za takratne razmere upravičeno menil, da en kmet pri nas ne more obdelovati 600 ha, ampak kvečjemu 200 ha. Glede na krajevne razlike naj bi se za novonastajajoča posestva določil »primerno majhen maksimum«, po sklepanju Gosarja (1935, 605) pa naj bi se »agrarna reforma« vršila zelo postopoma, velika obstoječa posestva naj bi v toku časa tako rekoč sama po sebi razpadala in se delila. Po mnenju Kardelja

(1957, 380, 381; 1987, 202) pa naj bi se pred drugo svetovno vojno npr. veleposestniška plast, ki je po njegovi sodbi »najtrdnjša buržoazna plast«, v slovenskih razmerah začela že pri 50–70 ha posesti navzgor, plast bogatih kmetov (t. i. gruntarska plast) pa nekako pri 15–20 ha in navzgor.

Leta 1919 je Andrej Gosar (1919a; 1919b; 1919c; 1919d) v nizu člankov o nujnosti agrarne reforme v Slovincu zapisal, da je treba razdeliti veleposestva, zaželeni uspeh pa bo dosežen le v primeru, da se hkrati z delitvijo določi tudi maksimalna velikost posesti za novonastajajoča posestva, upošteva lokalne, krajevne posebnosti in možnosti dodatnega zaslužka. Perovšek (2005) ugotavlja, da je Gosar torej že leta 1919 oblikoval za tedanji čas radikalno stališče, saj ni zahteval le razlastitve in razdelitve zgolj fevdalnih in kapitalističnih veleposestev, ampak tudi velikih kmetij, ki jih gospodar ni mogel obdelovati sam s svojo družino. Razlaščeno zemljo naj bi razdelili na posestva, ki bi jih lahko srednje velika družina (5–6-članska) obdelovala sama, brez najete delovne sile. Taka posestva bi bila zakonsko zaščitena, da ne bi postala žrtev zadolževanja, rubeža in odprodaje. Velikost posesti naj bi določila v vsakem kraju lokalna komisija, sestavljena predvsem iz zastopnikov domačih kmetov.

Razen določitve zgornje meje velikosti posesti (ki je ni številčno natančno opredelil) pa je Gosar (1919c; 1919d) predlagal še uvedbo t. i. stalnih kmečkih domov, torej najmanjše velikosti kmetije, ki bi zadoščala vsaj za skromno, eksistenčno preživetje družine, ki ga imenuje tudi normirani »eksistenčni minimum za posestnike zemljišč«. Še pred drugo svetovno vojno je Gosar (1935, 546, 547) poudaril socialno vlogo določevanja »primerne maksimalne meje« celotnega premoženja, ki ga sme imeti posamezen človek, in sicer kot skrajno sredstvo za preprečevanje zlasti novih velikih premoženjskih razlik in krivic pretirano neenakomerne porazdelitve premoženja. *Andrej Gosar (1933, 548) izrecno poudarja (kot tudi Krek), da je določitev obsega premoženja eden od najtežjih problemov družbene reforme, katerim pa se pravična družba ne more izogniti.*

Eksistenčni minimum kmetij, ki ga je Gosar torej poimenoval »stalni dom«, je neke vrste »univerzalni temeljni dohodek« (UTD), njegov koncept stalnega doma (domačije, kmetije) kot nedenarne eksistenčne osnove za preživetje na podeželju, za zadovoljevanje minimalnih človekovih materialnih potreb je pravzaprav predhodnik sodobnega koncepta določene količine brezplačnih temeljnih dobrin in storitev (UTS). Njegov radikalni predlog o določitvi zgornje velikosti premoženja je hkrati po vsebinski sporočilni noti tudi predhodnik predloga snovalcev projekta odrasti, ki med drugim predlagajo določitev zgornje velikosti premoženja in dohodkov, pa tudi dostojno razmerje med maksimalnimi in minimalnimi dohodki.

2. *Preureditev in omejitev zasebnega velepodjetništva* – predlog omejitve obsega, velikosti velepodjetij, zlasti pri nastajanju novih. Nasprotuje sistemu delniških

velepodjetij, ki naj bi vzgajala množico narodnogospodarskih zajedavcev, a malo gospodarjev. Podpira težnje, da posamezna podjetja v primernem obsegu postanejo mešana, torej delno zasebna in delno državna oziroma občinska. Tudi v primeru velepodjetij se po njegovem mnenju ni mogoče popolnoma izogniti vprašanju omejitve zasebnega imetja na splošno, torej vprašanju t. i. maksimalne premoženjske meje, presežka imetja velekapitalista (Gosar, 1935, 628). Zgolj z omejitvijo obsega zasebnega podjetništva in zasebnega pridobitvenega udeleževanja je po njegovi sodbi možno v povezavi z drugimi reformami preprečiti neomejeno in brezobzirno iskanje dobička brez ozira na narodnogospodarske interese in potrebe.

3. *Omejitev finančnega gospostva velekapitalistov v gospodarstvu in politiki* – nosilec velekapitalizma je postal finančni velekapital, katerega moč je treba močno omejiti, zlasti z omejitvami v najemanju posojil, nadzorom vlagateljev in javnosti nad finančnimi transakcijami, zastopanstvo vlagateljev v upravnih odborih vsakega večjega denarnega zavoda s pravico odločilnega veta, uvedbo premoženjske odgovornosti oseb v denarnih zavodih, zaostritvijo kazenske odgovornosti.
4. *Podružbljenje dohodkov od kapitala* – dohodki od kapitala so postali najpomembnejši vir dohodka kapitalističnih veljakov (brezdelni dohodki), vedno novo bogastvo krepí njihovo moč. *Omejiti je treba njihov dotok dohodkov od kapitala, zlasti z enotnim progresivnim dohodninskim davkom, ki bi zajel vse dohodke vsakega davkoplačevalca kot celoto* (Gosar, 1935, 654; 1994a, 236). Navedene dohodke je treba v celoti preusmeriti v prid celotnemu narodnemu gospodarstvu (neposredno omejevanje in porazdeljevanje ter poddržavljenje dohodkov od kapitala), da bi služili splošni blaginji. Kot izravnalni pripomoček je možen progresivni davek na zapuščine, v skrajnem primeru pa predlaga tudi enkratni premoženjski davek (Gosar, 1935, 655). Največji pomen pravičnejše porazdelitve brezdelnih dohodkov pa Gosar (1935, 653) pripisuje omejitvam in preureditvam zasebnega velepodjetništva in veleposestništva.

Problematiki obsega, velikosti (ne pa odprave – pripomba pisca) zasebne lastnine ter pravične porazdelitve dohodkov in dela sta torej po mnenju Gosarja (1933, 549) ključni vprašanji pravične, reformno zasnovane preureditve družbenih razmer, ki pa jih ni možno rešiti brez načrtné politike države. Marksizem po njegovi sodbi zahteva ukinitve zasebne lastnine, popolno porušenje obstoječega gospodarskega reda in njegovo nadomestitev s kolektivnim gospodarstvom, krščanski socialni aktivizem pa poudarja važnost sicer omejene zasebne lastnine, zato pri njem ne gre za revolucionarni, temveč za reformni pristop. Gosar (1933, 542) poudarja, da ima lastnina, zlasti v primeru večjih in pomembnih produkcijskih sredstev poleg svojega prvotnega, zasebnega značaja tudi bolj ali manj izrazit »družabni« (družbeni) pomen. Kovačič Peršin (2015, 303) podčrtuje, da

Gosar zagovarja zasebno lastnino in tržno gospodarstvo, toda hkrati tak ustroj družbe, ki ne gre onstran načel socialne pravičnosti, želi torej preseči tako krščanski solidarizem kot komunizem.

Tako je Gosar (1933, 364) jasno zapisal: »Podjetja, ki bi svoje gospodarstvo uravnala neposredno po ljudskih potrebah, ne ozirajoč se pri tem na svoj pridobitni namen, bi pač kaj kmalu propadla. S tem pa bi povzročila tako zvanemu narodnemu gospodarstvu in družbi neprimerno večjo škodo, kot pa bi bila korist od tega, ker so nekaj časa služila zadovoljevanju ljudskih potreb ne glede na svoj dobiček. Zaradi tega moramo reči, da je tudi z narodnogospodarskega in z občega družabnega vidika osnovno načelo vsega menjalnega gospodarstva nujno le pridobivanje oziroma stremljenje po čim večjem pridobitku.«

Gosar (1933, 545) je v izrazito neenakomerni porazdelitvi lastnine med ljudmi uvidel glavni vir težav in krivičnosti, zato je predlagal tako preureditev zasebne lastnine, ki bi omogočila potrebne družbene reforme, saj bo v obratnem primeru prišlo do revolucije. Glavni problem je videl v dejstvu, kako zasebno lastnino tako omejiti (!), da ne bo ovira pravičnemu porazdeljevanju dohodkov in dela. Primeren odgovor na navedena ključna lastniška problema splošnega blagostanja in pravičnega družbenega reda, vsaj približno zadovoljiva rešitev je po mnenju Gosarja (1933, 545) temelj sožitja ljudi. Omejitev zasebne lastnine je po njegovem predlogu dvojna, torej omejitev obsega lastnine in omejitev pravic, ki so z lastnino združene. V primeru omejitve svobode v razpolaganju z lastnino je ključno vprašanje, kako lastnik z lastnino razpolaga, kako z njo gospodari.

Podružbljenje gospodarstva je po njegovi sodbi mogoče zgolj v okviru posameznih narodnih gospodarstev, podružbljenje svetovnega gospodarstva bi moglo biti šele posledica podružbljenja vseh ali vsaj večine narodnih gospodarstev (Gosar, 1994a, 169). Država ima možnost, da prevzame neposredno v svoje roke tista gospodarska podjetja ali cele gospodarske panoge, kjer bi bilo to v interesu celotnega narodnega gospodarstva resnično potrebno. Gosar (1935, 174) je nasprotoval splošnemu in tudi pretežnemu podržavljenju gospodarstva, saj naj bi potrebne cilje lahko dosegli s smotrno splošno narodnogospodarsko in socialno politiko, brez centralizacije in birokratizacije celotnega gospodarstva. Zgolj tako podružbljenje gospodarstva, ki bi ohranilo ustvarjalne sile, po njegovi sodbi vodi v napredek in k splošni blaginji, zato nasprotuje podružbljanju gospodarstva s podržavljenjem (Gosar, 1994a, 176). Zavzel se je tudi za socializacijo (nacionalizacijo) bank in na splošno delniških podjetij, ki so po njegovem mnenju tudi najbolj zreli za socializacijo, ki naj bi se pri njih tudi začela (Gosar, 1923, 84). Socializacija kapitala naj bi bila po Gosarjevem (1919b) mnenju razen agrarne reforme in z njo povezane delitve veleposesti ključna, saj je velekapital med prvo svetovno voljno izjemno narasel zaradi »brezobzirnega izžemanja ljudstva«. Podružbljenje je po njegovi sodbi treba dobro razlikovati od podržavljenja, ki je zgolj ena od mnogih oblik socializacije, drugi obliki socializacije sta še sindikalizacija (delavski in nameščenski sindikati), zlasti

v industriji, in združništvo. Izrecno poudarja, da je pomembna določitev t. i. prave meje, do kod naj seže podružbljenje gospodarskih podjetij in panog (Gosar, 1994a, 106).

Velika in pomembna produkcijska sredstva in podjetja, od katerih je odvisno blagostanje velikega števila ljudi in imajo velik pomen za celotno narodno gospodarstvo (npr. rudniki, obsežni gozdovi, pomembne prometne naprave, velika industrijska podjetja, pošte itn.), po predlogu Gosarja (1935; 1994a) ne smejo biti prepuščena zasebnemu izkoriščanju, po svojem značaju in pomenu spadajo v širšo družbeno last in upravo, spadajo v last države in občin, komun (Gosar, 1935, 376; 1994a, 176). Hkrati pa zavrača socialistični nauk, da mora prav vse, kar služi proizvodnji dobrin, preiti v javno last (Gosar, 1935, 376).

Druga oblika kolektivizacije je po zamisli Gosarja (1935, 377) prehod lastništva in uprave pomembnih produkcijskih sredstev na t. i. produktivne, konzumne in kreditne zadruge ali delavske strokovne organizacije (sindikate). Združništvo, združna organizacija je po sodbi Gosarja (1935, 912–914) najpomembnejša oblika gospodarske samopomoči delavstva in delovnih slojev, hkrati pa pomemben vzvod delavstva v njegovi obrambi nasproti kapitalističnim izkoriščevalcem. Zato ima združništvo velik pomen v delavskem boju za podružbljenje gospodarstva, za splošno preureditev družbe, saj je ne le gospodarsko, temveč hkrati tudi socialno gibanje. Združništvo po njegovem mnenju po svojem bistvu sloni na samoupravnem načelu, preureditev družbe v smeri podružbljenega gospodarstva je mogoča samo na samoupravnem načelu (Gosar, 1994a, 179, 191).

*Pravična porazdelitev dohodkov in zgornja višina premoženja sta po predlogu Gosarja (1923; 1933) ena od ključnih mehanizmov pravične države, družbe. Gosar (1994a) zagovarja čim večjo zaposlenost, saj sodi, da bi moral praktično vsak človek dobiti primerno in čim bolj pravično plačano delo. »Vsaka delovna pogodba v urejenih socialnih razmerah mora delavcu zagotoviti vsaj toliko dohodkov, da more ob primerni pridnosti in varčnosti živeti človeka primerno življenje, in sicer ne le sam, temveč tudi njegova družina« (Gosar, 1933, 331, 332). Gosar (1933, 334, 335) sodi, da delavčeva pravica do družinske mezde (potrebne za vzdrževanje družine) ne velja več izključno nasproti njegovemu delodajalcu, marveč velja prav tako in mnogokrat še bolj nasproti družbi. Le-ta je po njegovem tista institucija, ki dobesedno jamči za minimalen potreben družinski dohodek, ne pa delodajalec. Družba (država) mora torej s primernimi ukrepi poskrbeti, da bodo delavci tudi v takih podjetjih, kjer neposredno od svojega delodajalca ne bi mogli dobiti zadostne mezde, vendarle v eni ali drugi (!) obliki prejeli, kolikor potrebujejo za primerno preživljanje sebe in svoje družine. V knjigi *Za krščanski socializem* je Gosar (1923, 13) izrecno poudaril, da je treba razlikovati med tem, kar sme zahtevati delavec, in tistim, kar mu mora zagotoviti edinole organizirana družba. Cilj je s pravično plačo zagotoviti primerno človeka dostojno življenje. Poudaril je velik pomen socialne funkcije države, tako naj bi država poskrbela tudi za primerno ureditev stanovanjskega vprašanja, najprej pri najrevnejših slojih (Gosar, 1919a).*

A po mnenju Gosarja (1933, 535) je treba še na drug način poskrbeti za pravično porazdelitev dohodkov brez dela. Gosar (1933, 536) je predlagal naslednje: »Najbližja in najbolj neposredna pot do tega bi bila, ako bi tistim, ki imajo preveč dohodkov brez dela, ta previšek v primerni obliki odvzeli ter ga porazdeli med one, ki bi bili drugače prikrajšani. En način tega porazdeljevanja je npr. tudi udeležba delavstva na dobičku podjetja. Istemu namenu služijo lahko tudi razne socialne davščine, socialno zavarovanje itd.« Med skrajna sredstva za preprečevanje brezposelnosti uvršča t. i. zasilna javna dela, ko država in javne ustanove pripomorejo k čim bolj enakomerni zaposlitvi.

Uveljavitev pravične plače mora biti povezana tudi z zahtevo, da morajo biti delavci in nameščenci udeleženi tako pri dobičku kot v upravljanju podjetja, poudarja Gosar (1933, 549; 1994a, 238). Mezdnega razmerja ni mogoče v celoti »pravično« določiti, zato je najbolj primerno, da postanejo delavci in nameščenci do neke mere solastniki oziroma sogospodarji podjetja. Ključni nalogi sodobne socialne politike je videl v pravilnem deležu brezdelnih dohodkov za tiste, ki pri njih ne morejo biti deležni, ter v izravnavanju življenjskega tveganja, torej v obliki socialnega zavarovanja (bolezen, brezposelnost, starost) za primerno človeka dostojno življenje. Gosar (1933, 552, 553; 1994a, 250) sodi, da sta glede socialnega zavarovanja dve stališči: vsem ljudem, ki nimajo dovolj lastnega premoženja, v vsakem primeru zagotoviti možnost človeka vrednega življenja ali obravnava socialnega zavarovanja le kot dopolnila, ki naj nudi ljudem tisto, česar si sami ne bi mogli zagotoviti. Bolj je bil naklonjen drugi možnosti, da človek najprej sam poskrbi zase in za svojo družino, družba pa naj mu pomaga takrat, ko te naloge ne bo mogel opravljati. Sodi, da imajo ljudje na splošno več smisla in volje skrbeti za lastne koristi, kot pa da bi svoje sile in moči zares požrtvovalno trošili za skupni blagor (Gosar, 1994a, 250).

Gosar (1923) je za dosego krščanske pravičnosti, za pravično ureditev družbenih razmer, posebej izpostavil pomen t. i. najvišje premoženjske meje, torej omejitve zgornje višine oziroma obsega premoženja kot skrajno občutljivega, vendar za dosego krščanske pravičnosti izjemno pomembnega državnega mehanizma. Seveda se je zelo zavedal takratne (in še vedno aktualne – opomba pisca) družbene, politične radikalnosti svojega predloga, čeprav ni predlagal enakomerne porazdelitve vsega premoženja. *Zapisal je, da je med vsemi socialnimi idejami prav zahteva o najvišji premoženjski meji največji kamen spotike* (Gosar, 1923, 85). Pri navedenem socialnem predlogu je izhajal iz izhodišča, da zasebni dobiček, za katerim stremijo posamezni kapitalisti, nikakor ne pomeni vselej hkrati tudi splošnega dobička in družbene koristi. Tako sodi, da pri velikih podjetjih do določenega obdobja tehnično in drugačno izboljševanje podjetja brez dvoma prinaša korist tudi za družbo. Ko pa je meja prekoračena, ko se zelo okrepi monopol podjetja, se omogoči tudi najbolj brezobzirno izkoriščanje delavcev in t. i. konzumentov (potrošnikov), ugotavlja Gosar (1923, 88) in tudi zato zagovarja ključno, večplastno optimalno vlogo manjših in srednje velikih podjetij. V roke države pa po njegovem predlogu spadajo glavna prometna podjetja, elektrarne, veliki denarni zavodi in težka industrija.

Nasprotno ostaja poljedelstvo, večina trgovine in tista industrija, ki se mora sproti prilagajati željam in zahtevam odjemalcev, skoraj vedno v rokah zasebnih podjetnikov. Teolog in filozof Janez Juhant (2015, 209) poudarja, da je po Gosarjevem prepričanju najvišja premoženjska meja pogoj za uspešne družbene reforme.

Primerna najvišja premoženjska meja naj bi torej zaustavila brezmejno kopičenje bogastva v rokah nekaterih posameznikov, preprečila izkoriščanje ljudstva, delavstva in naravnih dobrin ter omogočila pravičnejšo porazdelitev kapitala med ljudmi. Najvišja premoženjska meja pa bi morala biti zgolj eden od vzporednih procesov sorodnih reform, sestavina potrebne popolne socializacije (podružbljenja) gospodarskega življenja (Gosar, 1923, 91). Janez Juhant (2015, 209) navaja Gosarjev predlog, da naj bodo lastniki večjih podjetij, rudnikov, tovarn po eni strani sami proizvajalci, stanovske delavske organizacije in proizvodne zadruga ter po drugi strani zastopniki uporabnikov: konzumna društva, pa tudi občine, dežele in država. Delavci naj postanejo delničarji teh podjetij, in sicer tako, da dobiček, ki je nastal zaradi njihovega dela, vložijo v delnice. Nasprotuje tako državnemu ali občinskemu kapitalizmu (npr. pri tobačnih tovarnah) kot »komunalizaciji«, kar se je zgodilo v komunizmu. Tako torej njegov predlog podružbljanja ali socializacije ni isto kot model podržavljanja (Juhant, 2015, 209).

Gosar (1923, 92, 93) posebej izpostavlja dejstvo, da bi določitev zgornje višine premoženja omejila neprestano rastočo gospodarsko in politično moč največjih bogatašev, največjih kapitalistov, ki so po njegovi sodbi od nekdaj največja cokla in ovira socialnemu razvoju. *Obenem je kot prvi korak predlagal primerno progresivno davčno obremenitev* (Gosar, 1923, 96), primerna omejitev pa naj se postavi tudi kopičenju zemljiške posesti v rokah posameznikov. *Juhant (2015, 208) navaja prepričanje Gosarja, da za omejitev bogastva govori tudi praktična izkušnja, kajti ne bomo imeli reda v družbi, dokler ne bo določena najvišja meja bogastva.* Poti za preprečevanje brezmejnega kopičenja zemlje in drugega bogastva so povezane z določitvijo zgornjih meja sebičnosti posameznika, vendar brez njih ne bo socializem nikoli postal »iz besede dejanje« (Gosar, 1923, 100). Nasprotnike stavk, ki delavce pošiljajo v iskanje kruha po svetu, označuje takole: »[S]o diletanti – ne samo socializma, temveč tudi – krščanstva« (Gosar, 1923, 117).

Gosar (1933, 554) pa ni spregledal niti potrebe po racionalizaciji produkcije in potrošnje, porabe znatnega dela vseh dohodkov tudi za nepotrebne, luksuzne stvari. Po njegovem mnenju je primerna, stvarnim potrebam in življenjskim razmeram ustrezna ureditev potrošnje važen pogoj prave blaginje, povezal pa jo je s potrebo po racionalizaciji proizvodnje, tehničnem napredku. *Seveda velja poudariti, da je njegova zahteva po racionalizaciji produkcije in potrošnje z današnjega zornega kota tudi okoljsko in medgeneracijsko več kot upravičena.*

Gosar je na zboru zaupnikov Slovenske ljudske stranke 25. oktobra 1920 predstavil »socialno pravični družbeni red« z naslednjimi ključnimi poudarki in zahtevami (Perovšek, 2005, 131):

- celovita socialna politika in uvedba popolnega zdravstvenega zavarovanja za vse fizične in umske delavce;
- ob priznavanju zasebne lastnine določitev maksimalne višine dopustnega premoženja, progresivna obdavčitev dohodkov iz premoženja in določitev neobdavčljivega eksistenčnega minimuma;
- izvedba agrarne reforme po načelu, naj zemljo dobi tisti, ki jo obdeluje (nizka odškodnina za razlaščen posestva);
- socializacija oziroma podružbljenje podjetij splošnega družbenega pomena in ustrezen vpliv delavcev, uslužbencev in porabnikov na vodstvo in upravo podjetij;
- avtonomnost upravnih enot.

Boj proti kapitalistični premoči je po Gosarjevem mnenju potreben, ker zaradi nezaslišanih nasprotij med kapitalističnim in delavskim slojem ni mogoča nikakršna občestvena preureditev družbe (Repar, 2015, 373). Nadvlado kapitalizma je po njegovem prepričanju treba streti. Zaradi bede delovnih ljudi prihaja do jeze in sovraštva, ki lahko kulminira v nasilju in demagoških zlorabah te bede, ki sproža sicer upravičeno jezo zaradi kopičenja bogastva v maloštevilnih rokah ali celo v rokah anonimnega velekapitala. To je po mnenju Reparja (2015, 373) situacija, ki vse bolj spominja tudi na stanje v družbi na začetku 21. stoletja. Anonimni kapitalizem (in neodgovorno kreditno gospodarstvo), katerega pogubni pohod je Gosar pronicljivo prepoznal že v obdobju med obema vojnoma, se je po ugotovitvah Reparja (2015, 374) danes povsem razmahnil, to pa je »najhujša, najbolj kruta in brezsrčna oblika kapitalizma vobče« (Gosar, 1935, 569).

Z današnjega zornega kota, v obdobju krčenja socialne države, visoke brezposelnosti in zgodovinsko izjemnega kopičenja bogastva zgolj v rokah peščice, je seveda zelo aktualna ena od ključnih ugotovitev Gosarja: za zagotavljanje socialne države je odgovorna država, zato *mora socialna politika temeljiti na zagotavljanju dela vsem dela zmožnim*. To pa je po Gosarjevem mnenju možno doseči le s permanentnim podružbljenjem gospodarstva in pravičnim prerazdeljevanjem dohodka (Kovačič Peršin, 2015, 299). Z vidika neoliberalnega kopičenja premoženja in primerjave s prakso jugoslovanskega modela samoupravljanja pa je za prihodnje upoštevanja vreden zlasti predlog njegovega modela podružbljanja gospodarstva. *Procesa podružbljanja gospodarstva po zamisli vizionarskega Andreja Gosarja (1933; 1935) ni mogoče enačiti s prisilnim podržavljenjem oziroma razlastitvijo premoženja brez državnega odkupa, saj ne predlaga (vsesplošnega) ukinjanja zasebne lastništva proizvodnih sredstev in kapitala, temveč podpira davčno reformo za usmerjanje ustreznega dela dobička v delovanje države in socialne potrebe družbe ter zakonsko regulativo za udejanjanje modela razpršene lastniške strukture, soudeležbo občin in delovnih ljudi pri lastništvu, delitvi ustvarjenega in soupravljanju podjetij. Zagovarja torej radikalnejšo inačico modela ekonomske demokracije*. Po njegovem mnenju je namreč treba misel splošnega oziroma pretežnega podržavljenja gospodarstva odkloniti. Prednost narodne

gospodarske in socialne politike pred podržavljenjem in komunalizacijo je v tem, da ne ubija zasebne iniciative in podjetnosti, temveč jo le ureja in po potrebi drugače usmerja. Ljudem pušča svobodo, da sami poskrbijo zase, pri iskanju lastne blaginje pa se držijo določenih meja.

Gosarjevo temeljno načelo je, da naj socialna zakonodaja izhaja iz načela, da ima lastnina sama po sebi tudi socialne dolžnosti oziroma funkcije, ne le ekonomske. S sodobnega zornega kota zelo aktualna zahteva, ki ji je treba seveda dodati še načelo, da ima lastnina in njena raba tudi ekološke, medgeneracijske in medvrstne funkcije. V Gosarjevih zahtevah o racionalizaciji proizvodnje in potrošnje (konzuma) vseh državljanov, njegovem pozivu k razumni potrošnji državljanov, predlogu višje obdavčitve potratnosti (luksuzne potrošnje), v pozivih k zmernosti bogastva in dostojnemu življenju dejansko lahko jasno prepoznavamo sodobno okoljsko, trajnostno noto. Vključno torej z njegovim prepričanjem, da ima država pravico omejiti zasebno lastnino s podružbljanjem proizvodnih sredstev, kapitala in dobička. *Kovačič Peršin (2015, 304) upravičeno podčrtuje aktualno sonaravno sporočilno noto Gosarjevih stališč o nujni socialni in širši reformi družbenega ustroja, ki naj postane solidaren in skromen v svoji potrošnji, njegovi predlogi bi morali biti danes (prekomerna proizvodnja in potrošnja, uničevanje naravnega okolja, izčrpavanje naravnih virov) že uveljavljeni v praksi ...* Tudi Repar (2015, 360) poudarja aktualnost Gosarjevih misli za današnjega zahodnega človeka, ki se je spremenil izključno v homo fabra ter potrošniškega konzumenta, ki je izgubil sleherni smisel svojega življenja, obenem pa je denarna pohlepnost ustvarila gromozanske ekonomske razlike.

Gosar po mnenju Kovačiča Peršina (2015) ni zagovarjal samozadostnega (avtarkičnega) narodnega gospodarstva. Zavzemal se je za mednarodne gospodarske povezave in tokove, vendar na uravnotežen način, pri čemer naj narodno gospodarstvo ostaja subjekt in nosilec mednarodnega gospodarskega sistema. Daljnovidnost njegovih pogledov je razvidna šele danes, v dobi zatona narodnih (in regionalnih – opomba pisca) gospodarstev, uveljavljanja globalnega trga in vladavine anacionalnega velekapitala, ki ukinja socialnost. Hkrati spreminja večino človeštva v izkoriščano in ubožo brezpravno populacijo, briše pa tudi kulturno in jezikovno samobitnost narodov (Kovačič Peršin, 2015, 305, 306).

Gosar torej izrecno poudarja nujnost državnega načrtovanja na področju tako narodnega gospodarstva kot tudi na področju socialne politike. Potrebno je vodstvo države, smotrno narodnogospodarsko vodstvo za uravnavanje celotnega gospodarskega in konzumnega delovanja, za decentralizacijo industrije, uravnavanje socialnih odnosov (plače, primerno omejevanje brezdelnih dohodkov). Nujen je torej enoten in smotrni narodnogospodarski ter socialni načrt ali program (Gosar, 1994a, 170, 171). Obstajata dva načina narodnogospodarskega vodenja: neposredno in posredno. Po prvem načinu vzamejo gospodarstvo popolnoma v svoje roke država in občine (!) (državni oziroma občinski kolektivizem), po drugem načinu pa skrbijo država in občine za gospodarstvo le posredno, s splošnimi

predpisi in konkretnimi ukrepi. Gosar (1994a, 172, 175) zagovarja kombinacijo obeh načinov narodnogospodarskega vodenja, saj ne želi iz gospodarstva popolnoma izločiti ključne sile, stremljenja po čim večjem dobičku, torej ubiti zasebne iniciative in podjetnosti.

Po mnenju Gosarja (1935, 441) je preureditev družbe, gospodarstva možna zgolj v okviru samoupravne organizacije podružbljenega gospodarstva – v podjetjih in po teritorialnih enotah. V podružbljenem gospodarstvu naj bi povsod odločali tisti ljudje, družbene skupine, ki so v njem neposredno udeleženi, bodisi kot producenti, podjetniki, nameščenci in delavci bodisi kot odjemalci oziroma konzumenti. Edino lastni interes, skrb za lastno korist naj bi gnala človeka, da svojo gospodarsko nalogo, kolikor je mogoče, dobro izpolni. Gosar (1994a, 191) torej sodi, da je prazno razmišljanje, da bi lahko kdaj namesto tega osnovnega življenjskega načela postavili v ospredje katero drugo socialno ali moralno načelo, kar je po mnenju pisca glede na večino drugih vrednotnih podmen Gosarja pravzaprav vsaj nekoliko presenetljivo. Sodi, da je tako razumljeno osnovno silo človeškega ravnanja in življenja treba smotrnno vključiti v skupne, družbene namene, da se nanjo opre tudi organizacija podružbljenega gospodarstva. Po samoupravnem načelu zasnovana ureditev podružbljenega gospodarstva se bistveno razlikuje od avtoritativnih gospodarskih sistemov, kot so fašizem, nacionalni socializem ali komunizem, ki se po mnenju Gosarja opirajo le na prisilne oblastvene predpise in ukrepe.

Gosar je v drugem zvezku monografije *Za nov družabni red (1935)* zelo podrobno in sistematično, konkretno opredelil organizacijo podružbljenega gospodarstva na samoupravni osnovi kot izjemno pomembni osnovi (ne pa edini) za potrebe doseganja občje blaginje, sožitja, demokratičnosti in pravičnosti, in sicer na dveh straneh samouprave kot:

- samoupravne organizacije po obratih, podjetjih in panogah – vertikalna samoupravna organiziranost;
- samoupravne organizacije po teritorialnih enotah, skupnostih – horizontalna (prečna, prostorska) organiziranost.

Prvi pogoj za učinkovito delovanje samoupravne organizacije podružbljenega gospodarstva je, da pridejo vsi, od gospodarjev (podjetnikov) do delavcev in nameščencev, pri vodenju celotnega gospodarskega življenja v državi, okrajih in občinah do primerne besede in vpliva (Gosar, 1935, 447). V okviru teritorialnih enot tako prihajajo delodajalci in delavci do pravice odločanja, predvsem po svoji strokovni in stanovski plati. Tako odločajo na dveh področjih, in sicer združeni v organske gospodarske enote po obratih, podjetjih in gospodarskih panogah, drugič pa organizirani po strokah in stanovih. Zelo pomembno odločevalsko vlogo pa morajo dobiti tudi odjemalci, konzumenti, ki kot povpraševalci vplivajo na kakovost in ceno blaga in hkrati na celostni razvoj gospodarstva, torej tudi glede zahtev o dvigu splošne blaginje (Gosar, 1994a, 192).

Ob horizontalni in vertikalni stranici samouprave pa je po predlogu Gosarjevega (1935) celostnega družbenega modela tretja stranica samoupravna država, torej prehod od modela parlamentarne demokracije k modelu splošne samouprave. Po mnenju Gosarja (1935; 1994a) demokratični parlamentarizem že v tridesetih letih 20. stoletja ni več bil kos aktualnim nalogam takratnega časa, ljudje so izgubili zaupanje v delovanje parlamentarne demokracije, v javno gospodarsko in socialno življenje, sprejemanje pravih, strokovnih odločitev je povzročalo težave celo strokovnjakom. *Demokratični parlament naj bi bil po njegovi sodbi zgolj politična ustanova, organ t. i. političnega ljudstva, od tod po mnenju Gosarja (1935, 491; 1994a, 207) njegova nesposobnost in nedelavnost v gospodarskih in socialnopolitičnih zadevah.* V ozadju takratnih aktualnih demokratičnih načel in zahtev stoji pravzaprav druga, širša in splošnejša ideja o vsesplošni osamosvojitvi ljudstva sleherne nadvlade, o njegovi splošni samovladi oziroma splošni samoupravi, ugotavlja Gosar (1994a, 209).

Gosar (1935, 494) je sodil, da demokratična ideja v resnici seveda ni zapisana smrti, ji pa je »usojena« postopna utopitev v širšem in splošnejšem socialnem načelu občne samouprave. Poudariti velja, da je Gosarjevo pojmovanje demokracije v tem primeru ožje, osredotočeno na polje politične demokracije, na ustroj volilne parlamentarne demokracije. Prvo obdobje demokracije predstavlja demokratični parlamentarizem, zasnovan na splošni in enaki volilni pravici, ki pa po mnenju Gosarja (1994a, 205–207) zanika vse politične in socialne razlike. Sodi, da je demokratični parlament torej zgolj organ političnega ljudstva. Zagovarjal je večinski volilni sistem, ker naj bi tako prišla do veljave kolikor toliko nepotvorjena volja ljudi in ni nevarnosti, da bi se družbene sile preveč cepile. Proporcionalni volilni sistem po njegovi sodbi vodi k razdrobitvi glasov ljudi na celo vrsto političnih strank in strančic, navadno brez pomembnejšega programa in s še manjšo možnostjo, da bi ga mogle praktično uveljaviti. Namesto da bi zastopniki ljudi posvečali svoje sile praktičnemu reševanju aktualnih zadev, svoje moči navadno brezplodno trošijo v neprestanem boju za vlado in proti njej. Usoda malih strank naj bi torej bila stalno mešetarjenje za drobtine, ki nimajo kakšnega političnega pomena. To naj bi bili po njegovem mnenju ključni vzroki, ki so privedli do krize moderne demokracije in parlamentarizma. Tako stanje so izrabili absolutistični režimi, ki so v svojih protidemokratičnih težnjah zašli v drugo skrajnost (Gosar, 1994a, 260, 261).

To, kar je bila v prvi polovici 19. stoletja ideja demokracije, naj bi v tridesetih letih 20. stoletja postala bolj in bolj ideja vsestranske samouprave: vsak ima sorazmerno pravico odločati povsod tam, kjer in kolikor gre za njegove zadeve, za njegove upravičene interese. Torej ne vsakemu samo en glas, temveč naj ima vsak po en glas povsod, kjer in kolikor gre za njegove zadeve, interese in koristi. Tako naj bi se dosledno udejanjala in uveljavljala ideja splošne in popolne samouprave (Gosar, 1994a, 210, 211).

Med demokratičnim ter samoupravnim pojmom države in njenega razmerja do upravnih enot, občin je po sodbi Gosarja (1994a, 212) velika razlika. V demokratični

državi ima država primarno in vseobsegajočo vlogo, »nižje« upravne enote (dežele, okraji, občine) so zgolj produkt države in imajo le toliko oblasti, kot jim jo podeli država (parlament in vlada). V samoupravno zasnovani državi pa imajo tako država kot upravne enote toliko veljave in pravic, kolikor jim jih gre po njihovi družbeni pomembnosti in pomenu. Gosar (1935, 498; 1994a, 213) namreč kot zmoto ocenjuje izhodišče, da je država zgodovinsko in celo sociološko pred raznimi drugimi, »nižjimi« upravnimi enotami.

Demokracična država je centralistično urejena, samoupravna država pa je po mnenju Gosarja (1935; 506; 1994a, 215) nujno decentralistična. Napačno je prepričanje, da izhaja vsa oblast »nižjih« samoupravnih enot od države. Občinska oblast je prav tako izvorna, kakor je izvorna državna oblast, občina in druge upravne enote imajo prav tako lastno upravo kot jo ima država (Gosar, 1994a, 213). Samouprava v najožjih upravnih enotah je najbolj neposredna, v državi kot največji upravni enoti pa najbolj posredna. Tudi najnižji enoti gre toliko oblasti in toliko pravic, kolikor jih potrebuje za samostojno urejanje vseh svojih zadev. Ni treba, da bi to oblast in pravice prejela šele od države, temveč jih ima sama iz sebe, iz svoje lastne biti, na temelju svojega naravnega območja.

Med konkretnimi ukrepi dejanske decentralizacije, ki je pomembna tudi npr. za reševanje perečih stanovanjskih vprašanj, izpostavlja Gosar (1935, 346, 856) decentralizacijo industrije in neprimernost ločenih stanovanjskih območij za delavce kot primer »iznajdbe mrzlega, brezsrčnega kapitala« (Gosar, 1919a). *Glede teritorialne samouprave se je Gosar (1935) dejansko približal Marxovemu konceptu, ki je na osnovi izkušenj pariške komune sodil, da bi morala biti npr. vsa Francija organizirana v samoupravne komune. Vse se začne, je poudarjal Marx, s samoupravo na ravni občin, ki pa jo je videl kot bistveno sestavino socialističnega načina regulacije oblasti preko decentraliziranih demokratičnih »samoupravnih komun« (Lebowitz, 2014b, 108, 112). Ob sicer upravičeni kritiki delovanja jugoslovanskega samoupravljanja pa velja poudariti, da se je delovanje takratnih občin močno približalo izrazito bolj avtonomnemu, decentraliziranemu modelu delovanja samoupravnih komun po določenem zgledu pariške komune, pa tudi konceptu skladnejšega regionalnega, zlasti gospodarskega razvoja. Tudi Lebowitz (2014b, 128) poudarja vlogo t. i. skupnostnih skupščin (sveti sosesk) in njihovo povezavo z delavskimi sveti. Oboji so ključni organi demokracije v širšem, ne le političnem pomenu besede, njuno skupno izhodišče je organizacija in delo na kolektivnih rešitvah, ki so v interesu njihovih udeležencev.*

Dosledno uresničevanje narodnostne, verske in kulturne samouprave je po sodbi Gosarja (1935, 550) najboljše sredstvo, da se pretirani nacionalizem potisne na pravo mesto. *Celoten samoupravni model družbe je po Gosarju (1935) sestavljen iz samouprave štirih področij javnega družbenega življenja: gospodarskega, kulturnega, stanovskega in političnega. Gosar (1935; 1994a) poudarja, da gre v resnici za enotno, dosledno samoupravno ureditev družbenega oziroma javnega življenja, saj so vse oblike javnih samouprav po*

svojem bistvu in naravi povezane med seboj. Tako npr. za kulturno samoupravo izhaja iz prepričanja, da ima vsak posameznik in vsak narod nedotakljivo in nesporno pravico gojiti svojo narodno kulturo in svoj jezik, kar velja tudi za vero. Loči ožjo in širšo vrsto kulturne samouprave, v vodstvo ožje samouprave sodijo neposredni udeleženci različnih prosvetnih oziroma kulturnih panog in ustanov, ki naj bi imeli svoje predstavništvo, kulturno zbornico ali kulturni svet. Pri splošni narodnostni oziroma verski samoupravi pa naj bi imela vsaka skupina zase poseben organ lastne kulturne samouprave (Gosar, 1994a, 217, 218).

Kot posebno pomembno vprašanje kulturne samouprave izpostavlja šolstvo, saj po njegovem mnenju samoupravna ureditev šolstva ne dopušča, da bi si država smela lastiti monopol v osnovnem šolstvu. Država ne sme predpisovati, da bi morali vsi otroci hoditi v državne šole, starši imajo pravico, da svobodno izbirajo med različnimi šolami, ki po svojem programu in vzgoji izpolnjujejo določene pogoje. Država tudi ne more braniti, da ljudje v okviru določenih splošnih pogojev svobodno snujejo šole. Priznati jim mora enako veljavo, kot jo imajo državne. Tudi njim mora prispevati iz javnih sredstev *določen del sredstev* (poudarek pisca) za šolanje. Veroizpovedim, ki jih je država priznala, mora pustiti glede vzgoje enake pravice, prav tako tudi »brezkonfessionalcem« (Gosar, 1994a, 218).

Idejo samoupravljanja je po mnenju Dragoša (2015b) že od vsega začetka odklanjala tako radikalna katoliška desnica kot tudi radikalna komunistična levica. V tridesetih letih 20. stoletja je npr. Edvard Kardelj zaradi te ideje Andreja Gosarja kvalificiral celo za fašista (Dragoš, 2015b, 254). Po propadu stalinizma in zadnjih socialističnih iluzij o central-noplanskem sistemu pa se je tudi komunistična levica (ob desnici) oprijela samoupravljanja, tokrat pod vodstvom istega Kardelja, ki je zaradi iste ideje Gosarja pol stoletja pred tem demoniziral (Dragoš, 2015b, 254). Radikalna desnica in radikalna levica sta Gosarjev koncept samoupravljanja najprej negirali, kasneje vključili v svoje avtoritarne koncepte, na koncu pa popolnoma diskreditirali. Gosarjevemu modelu samoupravljanja je bila odvzeta avtonomija organizacijskih enot, nižje, ko so bile rangirane, manjša je bila njihova avtonomnost. *Bistvo Gosarjevega modela samoupravljanja pa je bilo ravno obratno: samoupravljanje ni nadomestilo za sodobno (parlamentarno) demokracijo, ampak njeno pomembno dopolnilo, prenova, in sicer z namenom, da se omogoči avtonomija različnih ravni in skupin* (Dragoš, 2015b, 255; Ivanc, 2015, 330). Pristojnosti državnega parlamenta bi morale obsegati samo zadeve, ki se nanašajo na vso državo, vse druge zadeve pa bi bilo treba po Gosarjevem mnenju prepustiti pokrajinskim zbornicam (Ivanc, 2015, 330).

V sodobnih razmerah pa Dragoš (2015b, 255) opozarja, da se povsem ignorirajo naslednje Gosarjeve ideje, ki so danes še bolj pomembne, a lažje izvedljive kot nekoč:

- vprašanja socialne pravičnosti;
- pomen (funkcionalni domet) katoliške morale;
- ekonomska politika države;
- samoupravljanje – dvonivojsko.

K temu je po mnenju pisca razen zavzemanja za dosledno ločitev države in cerkve treba dodati še okoljski pomen Gosarjevega pojmovanja materialne skromnosti, omejitve zgornjega obsega premoženja, poudarjanja družbene odgovornosti podjetij in pomena samooskrbe, lokalnega gospodarstva preko združništva.

Gosarjev sistem »obče blaginje« bi bilo treba po mnenju Reparja (2015, 368) zgolj posodobiti, bistvene ugotovitve pa še danes držijo, v prevladi neoliberalizma in anonimnega finančnega kapitala še toliko bolj. Družbeni red mora biti po Gosarju (1933) naravnani k ideji socialne pravičnosti, katere udejanjanje pa zahteva daljše obdobje, saj sodobne družbe in posameznika ni možno enostavno preobraziti v smislu »občestvenih« idej. Takratno Ušeničnikovo pojmovanje pravičnosti pa je v skladu s sodobnim pojmovanjem tržno liberalne države, v soglasju z neoliberalno ekonomsko politiko, kjer naj za preživetje socialno najbolj prizadetih skrbijo dobrodelne organizacije, ne pa socialno odgovorna država. Tudi nekatere zamisli o ekonomski demokraciji gredo v smeri proti modelu socialne države. Štefančič mlajši (2015, 95) opozarja, da bogate elite (zgornji odstotek) sicer dobrodelne organizacije zalagajo z donacijami, ampak se hkrati neusmiljeno zavzemajo za in podpirajo nepravilni neoliberalni, neokolonialni sistem, ki dejansko ustvarja revščino in s tem potrebo po – dobroti. Gosar je zagovarjal koncept socialne pravičnosti, ki jo lahko zagotovi le država z jasno in učinkovito socialno politiko. Njeno bistvo pri Gosarju po mnenju Dragoša (2015b, 258) ni v tem, da bi bila notranji derivat menjalne pravičnosti, kot je to pri Ušeničniku in Marxu, nasprotno, socialna politika je zunanji (državni) korektiv destruktivnih menjalnih razmerij, saj je pravičnost v menjalnih odnosih na trgu ignorantska do socialnih posledic. Socialna politika je dejansko državna politika netržne prerazdelitve dobrin od zgornjih slojev k spodnjim ali pa je ni, kar je po mnenju Dragoša (2015b, 258) vse bolj problematično tudi v sodobni Sloveniji. Gosar naj bi se po sodbi Dragoša (2015b, 258) danes, zaradi podpore npr. »levice« in klerikov Rimskokatoliške cerkve (RKC) najbolj rigidnim neoliberalnim domislicam, obračal v grobu.

Gosar kot osebno dokaj konservativni in pobožni cerkveni vernik je izrecno zelo poudarjal pomen krščanske ljubezni, a hkrati opozarjal na brezčutnost tudi oficialnih predstavnikov RKC za probleme spodnjih slojev, na njihovo podleganje moraliziranju. Ni podlegel klasičnemu predsodku tako na desnici kot na levi, da z bojem za družbene spremembe minimalizira vlogo dobrodelnosti. Še bolj pomembna od dobrodelnosti pa je po mnenju Gosarja zaveza k ljubezni do bližnjega, a ne v moralističnem prepariranju lastnikov velikih podjetij in menedžerjev, temveč v zavzemanju za sistemske spremembe, ki bodo upraviteljem struktur onemogočale povzročanje krivic (Dragoš, 2015b, 260). Tega pa po njegovem videnju ni mogoče doseči brez participacije delavcev, ne le pri informiranju, temveč predvsem pri lastništvu podjetij.

Najpomembnejše Gosarjevo sporočilo kleriškim moralistom ni v tem, da zgolj moralizirajo, temveč da blokirajo vsa organizirana prizadevanja za korak naprej z bojem za

uedbo potrebnih socialnih ustanov in socialnih reform (Dragoš, 2015b, 260). Glede uvedbe socialnih reform si Gosar ni delal iluzij. *Zavračal je marksistično diktaturo proletariata, ki pa je ni enačil z razrednim bojem. Zanj je bil razredni boj upravičen odpor tistih, ki se čutijo zapostavljene in izkoriščane, nasproti njihovim izkoriščevalcem* (Gosar, 1933, 274, 275). *Ramovš (2015, 347, 353) poudarja, da je bil Gosar kot zagovornik krščanske etike nenasilja tudi pacifist, a njegov takratni svet je šel proti vojni moriji. Je morda v sedanjem civilizacijskem trenutku kaj drugače, se zaskrbljeno vprašuje pisec.*

Glede *ekonomske politike države* je Gosar izpostavljal pomen naslednjih družbenih usmeritev (kot tudi K. Galbraith, pa tudi A. Smith, K. Marx, J. M. Keynes in J. Schumpeter): poudarek na zaposlenosti, socialni pravičnosti, ravnovesju moči med ključnimi akterji (državo, korporacijami, sindikati), ne pa na reševanju ekonomskih problemov v smeri čim višje ekonomske rasti in stihijske konkurenčnosti (Dragoš, 2015b, 261). Posebej pa velja poudariti, da je zaradi dolgoročne dominacije kapitala nad delom Gosar že takoj po prvi svetovni vojni in vsa naslednja desetletja poleg delavske participacije zagovarjal tudi nacionalizacijo oziroma po takratnem pojmovanju »socializacijo« ključnih področij kapitalistične ekonomije. Pri tem pa je izrecno opozarjal tudi na »meje socializacije« in na potrebo po mešani ekonomiji (Dragoš, 2015b, 266). *Gosar je pri kritiki temeljnih postavk marksizma zlasti kritiziral nasilno pot udejanjanja socialne pravičnosti in nasprotoval popolni kolektivizaciji zasebne lastnine.*

Z vidika sedanjega civilizacijskega trenutka bi lahko rekli, da je Gosar iskal tudi ravnovesje med gospodarsko globalizacijo in regionalizacijo, torej med potrebno gospodarsko odprtostjo v svet in hkratno večjo vlogo samozadostnosti, samooskrbe ter s tem povezanim udejanjanjem t. i. glocalizacije. Navedeno, dejansko trajnostno gospodarsko usmeritev, bistveno večji gospodarski pomen razvoja in regionalnih in lokalnih skupnosti ter s tem povezanega skladnejšega regionalnega razvoja, dejanske decentralizacije razvoja in političnega odločanja, pa v največji meri omogoča njegov predlog samoupravnih in poudarjeno avtonomnih teritorialnih enot, torej dejanski predlog podpore konceptu regionalizacije in avtonomne regionalne gospodarske politike in drugih politik. Premajhen pomen in vpliv osnovnih in najpomembnejših enot, kot so družina, stan, soseska, zadruga itn., njihova razdrobljenost ali vsaj oslabeledost, po Gosarju predstavlja eno od glavnih napak človeške družbe (Ivanc, 2015, 328).

Po mnenju Dragoša (2015b) je bilo delo Andreja Gosarja v središču javnih razprav do konca dvajsetih let 20. stoletja, že v tridesetih letih pa je bilo dokaj drugače. Za prelomnico v tem smislu bi lahko šteli diktaturo iz leta 1929, ko se je z izgubo poslanskega mandata Gosar umaknil tudi iz političnega življenja. Tipična slovenska marginalizacija pa je pri Gosarju trajala zelo dolgo obdobje, približno od začetka druge svetovne vojne pa vse do posveta o njegovem delu leta 2014 (Dragoš, 2015b, 249).

Ivanc (2015) Gosarja označuje kot misleca prelomnega časa, zaznamovanega s kriznimi razmerami na mnogih področjih življenja. Ko se oziramo na glavna problemska

vprašanja Gosarjevih razprav iz dvajsetih in tridesetih let minulega stoletja, se zdi, kot da bi imeli pred seboj osupljivo natančen seznam glavnih odprtih problemov z začetka 21. stoletja (Ivanc, 2015, 324):

- gospodarska kriza;
- propad bančnega sistema;
- nezadostnost socialne države;
- nezaupanje v temeljne politične institucije (kriza demokratičnega parlamentarizma, tudi na ravni EU);
- kriza nravi in korupcija.

Andrej Gosar je po mnenju Reparja (2015), ob Janezu Evangelistu Kreku in Edvardu Kocbeku, eden od treh stebrov krščanskega socializma na Slovenskem. Gosarjevo veliko delo, vizija novega pravičnejšega socialnega in duhovnega reda predstavlja tretjo pot med kapitalizmom in socializmom, *njegovo idejo samoupravljanja si je kasneje prisvojil Edvard Kardelj, a jo prikrojil marksistični miselnosti razrednega boja in monopola povojnega enostrankarskega režima* (Repar, 2015, 359). V okoli 90 let dolgem obdobju od daljnovidnega Gosarjevega načrta za novi družbeni red so se seveda razmere na svetu temeljito spremenile v vseh sferah življenja, od ekonomske, socialne, okoljske ..., a hkrati so z neoliberalnimi procesi kapitalizma, z oživitvijo brezobzirne inačice kapitalizma ponovno postale podobne razmeram v tridesetih letih 20. stoletja. Njegova temeljna načela socialne etike, socialne pravičnosti so danes morda še bolj aktualna kot pred 100 leti ...

Kovačič Peršin (2015) podčrtuje izjemno vlogo in aktualnost Gosarjeve družbene in gospodarske teorije, njegovo zahtevo po koreniti reformi celotne družbe. Njegov predlog novega družbenega reda je bil odgovor na takratni brezobzirni kapitalizem, zaradi zelo podobnih razmer v sodobni družbi sodobnega neoliberalizma so njegovi splošni in konkretni predlogi izredno aktualni in upoštevanja vredni. Gosar je po mnenju Kovačiča Peršina (2015, 296) iskal model socialno pravične družbene ureditve, učinkovit model neposredne demokracije in kot svoje življenjsko delo razvil *celostni projekt samouprave*. Ta temeljno reformni, a nerevolucionarni model samoupravne družbene ureditve je zasnoval kot obliko (Kovačič Peršin, 2015, 296–299):

- neposredne ljudske demokracije z odpravo partitokratskega modela parlamentarne demokracije;
- učinkovitega tržnega gospodarstva po načelih gospodarske stroke (regulacija in omejevanje lastnine), podružbljenja gospodarstva (razpršena lastnina);
- stabilnega socialnega reda s primerno socialno politiko.

Analiza Gosarjevega (1933; 1935) koncepta samoupravljanja in splošne pre-nove družbe in kapitalizma kaže, da je Kardelj, kljub socialistični obliki družbeno-ekonomskega sistema, izhajal iz številnih Gosarjevih izhodišč splošnega sistema

samouprave in jih v večji meri tudi prevzel. Vendar je o odnosu Komunistične partije Slovenije do Gosarjevega modela samoupravljanja zelo ilustrativno mnenje Franceta Klopčiča (1986), ki je uvodoma zapisal, da so pred socialističnim prevratom razne ideje o samoupravljanju »blodile po družbenih sferah«, o njih pa naj bi leta 1922 pisal tudi Andrej Gosar, po navedbah Klopčiča (1986, 304) »takrat kot krščanski socialist, kasneje pa kot veste, belogardist, emigrant«. In to kljub zgodovinskemu dejstvu, da je bil Gosar interniran v nacistično koncentracijsko taborišče ... Očitno se je med drugim trdovratno gojila zgodovinska zamera takratnih vodilnih slovenskih medvojnih komunistov, saj sta kmalu po okupaciji Slovenije dr. Andreja Gosarja (pred vojno poznanega in zelo uglednega krščanskosocialnega voditelja) na njegovem domu na Mirju v Ljubljani obiskala Boris Kidrič in Josip Vidmar ter ga zaradi velikega osebnega ugleda osebno povabila v Osvobodilno fronto. Andrej Gosar je po navedbi Josipa Vidmarja (1980, 368, 369) kljub zavedanju zgodovinske usodnosti tistega trenutka sodelovanje odklonil.

Po mnenju Kovačiča Peršina (2015, 306, 307) je Gosarjeva teorija, zamisel socialnega družbenega reda zelo aktualna za iskanje rešitev iz sodobne krize. Očitno postaja, da obstoječi volilni model strankarskega parlamentarizma in neoliberalna ekonomija ne bosta rešila sedanje naraščajoče gospodarske, socialne, politične in moralne (tudi okoljske – dodatek pisca) krize. Gosarjeva teorija o demokratični, socialni in ekonomsko učinkoviti nacionalni državi povezuje tržno gospodarstvo, socialno državo in demokracijo. Kot taka, torej kot realna alternativa, se po sodbi Kovačiča Peršina (2015, 307) odpira kot tretja pot med neoliberalistično koncepcijo globalnega kapitalizma in njemu nasprotujočimi koncepcijami neomarksističnih gibanj, ki naj ne bi znala preseči idealistično razumljene socialne politike in ideološkega razumevanja družbenih in ekonomskih znanosti. Tudi podrobno in prepričljivo dodelan dvoplastni (gospodarsko-teritorialni in politični) koncept, model samoupravne družbe (države) Andreja Gosarja v sodobnih iskanjih nove družbene ureditve ponuja izjemno uporabna izhodišča in praktične rešitve, kar velja tudi za njegove sodbe o potrebni materialni zmernosti, skromnosti, kar poudarjajo sodobne trajnostne sonaravne podstati paradigme za 21. stoletje.

Kovačič Peršin (2015) podčrtuje naslednje ključne ukrepe Gosarjevega modela podružbljanja gospodarstva, družbe in politike:

- pravica do zasebne lastnine, a pravica države do omejevanja zasebne lastnine s poddržavljenjem in pozadruženjem za narodno gospodarstvo važnejših proizvodnih sredstev in podjetij (energetika, promet ...), kapitala in dobička;
- samoupravna organiziranost celotne družbe – gospodarstva, politike, sociale, kulture, šolstva in vseh družbenih dejavnosti;
- samoupravni model demokracije v politiki – demokracija kot vladavina ljudstva, neposredna ljudska zastopstva v državi, lokalnih skupnostih in gospodarstvu za

preseganje modela parlamentarne demokracije, predstavniki domovi državnega parlamenta in zbori lokalnih upravnih enot (gospodarska, stanovska, kulturna, politična zbornica in zbornica lokalnih skupnosti);

- suverenost samoupravnih (teritorialnih) enot – samostojno odločanje lokalnih enot o lastnih zadevah, odločanje države le o zadevah celotne družbe;
- uveljavitev samouprave in avtonomije v gospodarstvu po načelu subsidiarnosti (od najmanjših enot navzgor) po podjetjih in ustanovah (samoupravni organi lastnikov, vodstva podjetij in zaposlenih) in na državni ravni (samoupravna vodstva posameznih gospodarskih panog, strokovnih organizacij – zbornice, predstavnikov delavcev – sindikati v okviru državnega strokovnega gospodarskega zbora);
- urejanje zasebnega gospodarstva po socialni zakonodaji, pospeševanje solastništva, razpršeno lastništvo kapitala in proizvodnih sredstev (zadružništvo in kooperative);
- t. i. sindikalizacija podjetij, zlasti z zakonsko regulativo za soudeležbo delavcev pri lastništvu in vodenju podjetij.

Dela Andreja Gosarja so bila žal po drugi svetovni vojni zavestno »prezrta« zaradi ozkih marksističnih ideoloških plašnic slovenskih in jugoslovanskih partijskih ideologov in politikov, čeprav je bil leta 1944 interniran v koncentracijsko taborišče Dachau. Verjetno je tudi po mnenju pisca sicer obsojanja in nestrinjanja vreden njegov javni sopodpis »vdanostne« izjave in zahvale Duceju ob okupaciji Slovenije (6. maja 1941, skupaj npr. s škofom Rožmanom) (Slovensko ljudstvo ..., 1941) pomembno sovplival na njegovo sistemsko izločitev iz političnega in javnega življenja po koncu druge svetovne vojne. V vsakem primeru je bil uporabljen kot dodaten razlog za zaničanje njegovega izjemno dodelanega, humanističnega koncepta samoupravljanja, ekonomske demokracije in drugih krščanskosocialističnih (evangelijskih) podstat in gradnikov demokratične, pravičnejše in socialno odgovornejše skupnosti. Gosar pa je bil zaradi izrazito naprednih krščanskosocialističnih stališč in predlaganih ukrepov nesprejemljiv tudi za slovensko kapitalsko cerkveno hierarhijo.

Po skromnem mnenju pisca bi bil obsežni, približno 1600 strani dolgi Gosarjev (1933; 1935) sistemski in vizionarski projekt novega, krščanskosocialističnega družbenega reda vreden Nobelove nagrade za (socialno) ekonomijo, saj je verjetno primerljiv in enakovreden dosežkom Nobelove nagradjenke za ekonomijo za leto 2009 Elinor Ostrom (skupaj z Oliverjem Williamsom) in njene analize uspešnega ekonomskega upravljanja skupnosti. Izjemno, strokovno argumentirano monografsko delo Za nov družabni red krščanskega socialista Andreja Gosarja je hkrati še vedno zelo aktualen in izjemno uporaben vizionarski etični, ekonomski, okoljski, politični in socialni kašipot ekosistemske in pravičnejše vizije sveta, Evrope in Slovenije – tudi za 21. stoletje.

Po monumentalnosti in inovativnosti podstati in gradnikov prihodnje skupnosti solidarnosti, pravičnosti in samoupravljanja so dela Andreja Gosarja po mnenju pisca izjemen teoretični in akcijski krščanskosocialni, krščanskosocialistični vir odgovorov na vrsto izzivov v 21. stoletju.

8.2.2 Dediščina jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja

8.2.2.1 Model jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja

Tretji avtohtoni zgodovinski gradnik (ob staroslovanski in krščanskosocialistični dediščini) zelene ekohumanistične družbene ureditve za Slovenijo je po mnenju pisca *teoretična in praktična dediščina modela jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja*, tako s pozitivne kot tudi z negativne plati.

Ideja zedinjene Slovenije je drugo fazo nacionalnega udejanjanja dosegla po zmagoviti, vizionarski in izjemno pogumni odločitvi večjega dela številčno majhnega in zgodovinsko miroljubnega slovenskega naroda, da se leta 1941 tudi z orožjem upre nemški, italijanski in madžarski okupaciji ter predvidenemu izbrisu slovenskega naroda s strani okupatorjev. Narodnoosvobodilni boj je dejansko pomenil okrepljeno nadaljevanje uporniškega protifašističnega delovanja primorskih tigrovcev, ki so se prvi v Evropi uprli fašistični tiraniji. Upor in zmagoviti boj jugoslovanskih, slovenskih partizanov na strani svetovne, ideološko mavrične protifašistične koalicije je med drugim preprečil že začeti fizični izbris slovenskega naroda (etnocid) in omogočil priključitev Primorske k matični domovini.

V prvih letih po drugi svetovni vojni je nova jugoslovanska (slovenska) oblast po vzoru Sovjetske zveze z revolucionarni ukrepi koncepta diktature proletariata pospešeno gradila nov politično enopartijski družbeno-ekonomski sistem, celotna družbena struktura je po mnenju Boža Repeta (2017, 54) postala podobna sovjetski, torej brez upoštevanja evropske demokratične tradicije. Bojan Balkovec (2017b, 159) upravičeno poudarja npr. nedemokratičnost volitev v vseh nekdanjih socialističnih državah Vzhodne in Srednje Evrope, saj so bili na volitvah dejansko le potrjeni izbrani kandidati političnih nomenklatur. Tudi v Sloveniji se je izgubila možnost izbire med različnimi kandidati, saj so bile volitve v socializmu po ugotovitvah Balkovca (2022) v bistvu bolj potrjevanje kandidatov. Božidar Jezernik (2020) pa poudarja, da je priljubljenost Tita doma in po svetu po njegovem uporju Stalinu in Moskvi ter razvoju koncepta socialističnega samoupravljanja izjemno porasla, Jugoslavija je pridobila podobo »socializma s humanim obrazom«, a politični režim je dejansko še vedno ostal avtoritaren, o čemer med drugim priča tudi taborišče Goli otok za t. i. staliniste.

Jože Pučnik (2003, 239) med zločini komunistične partije izpostavlja množične zunajsodne poboje (največja skupina pobitih so bili domobranci), med katerimi so bile tudi ženske, starci in otroci. Milovan Djilas (1983) navaja, da je v prvih povojnih letih prišlo

do nadaljevanja revolucionarnega procesa »boljševiške« partije, diktature partije oziroma »diktature proletariata« leninistične variante, izjemnih privilegijev nosilcev nove oblasti kot »novega razreda« na eni in političnih procesov na drugi strani. Ilustrativno je dejstvo, da je bila socialistična Jugoslavija leta 1948 med zgolj osmimi vzdržanimi državami (ob 48 glasovih za) pri *Splošni deklaraciji človekovih pravic* na 183. plenarnem zasedanju Generalne skupščine Združenih narodov (Stupica, 2021).

Ko so intelektualci iz vodstva Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) razmišljali o stalinistični diktaturi, so prišli do spoznanja, da je stalinizem pogojevan s totalno koncentracijo državnega upravljanja sovjetskega gospodarstva. Podprt je bil z elitizacijo birokracije, vojske, tajne policije tako, da so znašali razponi v plačah v Sovjetski zvezi 1 : 15 v denarju in dodatno še 1 : 15 v bonusih. Jugoslavija je v razdobju 1947–1953 porabila za obrambo tudi po 30 % bruto družbenega produkta, bila je mednarodno povsem osamljena, vladalo je veliko pomanjkanje in lakota (Stanič in drugi, 2022, 86). Krščanski socialist Edvard Kocbek, nemarksistični revolucionar, zagovornik sobivanja krščanstva in marksizma ter humanistične preobrazbe slovenskega narodnega značaja, je že leta 1951 ugotovil, da ga zaradi njegovih idej ne sovražijo le klerikalci, temveč tudi – komunisti (Kocbek, 1986, 46).

Po sporu z Informbirojem (1948) in z uvedbo samoupravljanja v Jugoslaviji (po letu 1950) se je model gradnje socializma (t. i. jugoslovanska pot v socializem) pomembno spremenil. Arendt (2003, 390) navaja, da je verjetno jugoslovanski predsednik Tito z Moskvo prekinil, ker je spoznal, da bi ga totalitarne metode, navdihnjene z Rusijo, stale priljubljenosti pri precejšnjem odstotku prebivalcev Jugoslavije.

Slovenska sprava

Pomiritev z zgodovino je ključna za neobremenjeno načrtovanje prihodnosti naroda. Nobena narodna sprava seveda ne more biti zasnovana na zanikanju zgodovinskih dejstev, na uravnoteženju etično in moralno neuravnotežljivega.

Zgodovinar Oto Luthar (2002, 98) opozarja na temeljno zgodovinsko dejstvo, da smo med drugo svetovno vojno imeli na eni strani močno partizansko odporniško gibanje kot del zavezniških sil, na drugi strani pa kolaboracijo z Italijani in Nemci. Pisec se ne strinja z Jožetom Pučnikom (1999, 44), ki je med nasedle mite uvrstil tudi »mit samomorilsko nepremišljenega in hajduško neodgovornega oboroženega odpora proti okupatorjem, pa nepremišljeno sodelovanje z njim« in negativno ocenil »nedosegljivo forsiranje oborožene akcije za vsako ceno« (Pučnik, 2003, 305). O kolaboraciji z okupatorji pa naj bi po njegovi sodbi lahko govorili zgolj tam, kjer je šlo za načrtovano in koordinirano sodelovanje policije in skupne vojaške operacije, sama obramba proti nasilju revolucije pa naj bi bila po njegovem mnenju legitimna tudi z okupatorjevim orožjem, kolikor so bile pri tem upoštewane mednarodne konvencije o ohranjanju reda in vojskovanju (Pučnik, 2003, 304, 305).

Peter Kovačič Peršin (2003, 144) sodi, da je ne glede na napake in zločine revolucionarne strani dejstvo, da je partija vodila boj za narodno osvoboditev, klerikalna politika pa je zabredla v kolaboracijo. Ostrina revolucionarnega terorja pa je po ideološkem ekskluzivizmu partije po njegovem mnenju tudi posledica fanatične klerikalne politike v desetletjih pred drugo svetovno vojno in med samo kontrarevolucijo. Revolucionarno nasilje nad cerkvijo, ki je sicer podprla domobranstvo na osnovi militantne teologije svete vojne, po zmagi revolucije ni opravičljivo, a je po njegovi sodbi razumljivo (Kovačič Peršin, 2003, 144, 145).

Spomenka Hribar (2018) izrecno poudarja, da mnogi pisci današnje protikomunistične desnice »utemeljujejo« svoje sovražne napade na levico na enačenju narodnoosvobodilnega boja z revolucijo, torej na paradigmi, ki dejansko pomeni redukcijo partizanstva na revolucijo. S tem se dejansko zanika pomen NOB kot konstitutivnega dejanja slovenskega naroda, zanika se vloga partizanskega gibanja proti okupatorju, ki nam je prišel zavojevat ozemlje in odvzet dušo – narodnost, kulturo (»Naredite to deželo spet nemško!«) (Hribar, S., 2018). Tine Hribar (1996, 90) poudarja, da Slovencev kot naroda ne bi bilo več, če bi nemški nacizem zmagal le za deset let.

Tine in Spomenka Hribar (Hribar, 2004; Hribar in Hribar, 2021) upravičeno izrecno podčrtujeta, da je bila s spominsko oziroma pogrebno svečanostjo junija 1990 v Kočevskem rogu, kjer so bili navzoči poleg sorodnikov in Cerkve (nadškof Alojzij Šuštar) tudi Država (predsednik Predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan) in Kultura (kulturniki), dosežena sprava z mrtvimi in nacionalna sprava (ni pa zaživela v polni meri med živimi), brez katere ne bi bilo komajda razložljive vsenarodne enotnosti. Podčrtati velja, da je nadškof Šuštar priznal deljeno krivdo, torej tudi cerkveno soodgovornost za krvave dogodke med drugo svetovno vojno, deljenost krivde in zločina (Hribar in Hribar, 2021).

Politična sprava je bil plebiscit o samostojnosti, sprava z mrtvimi Rog, sedaj pa je po mnenju Hribarja (2004, 505) potrebna še težavna in nevarna polna sprava med živimi ... Ivan Urbančič (1999, 357) sodi, da je sprava morda »potrebna« neznatnim manjšinam v preteklosti živečih Slovencev, daleč pretežne večine prebivalstva Slovenije pa se sploh ne tiče, po njegovem mnenju se s spravo in napadanjem »kontinuitete« (»obsodba komunizma«, lustracija) porablja nesorazmerno preveč živcev in energije, pozornost se tako odvaja od dejanskih problemov. Spomenka Hribar (2018) pa poudarja, da pomeni sprava sprejetje naše polpretekle zgodovine kot naše, takšne, kakršna je bila: v spoštovanju tega, kar je spoštovanja vredno, in v obžalovanju tega, kar je bilo krivično, nasilno in krvavo med Slovenci zaradi različnega političnega prepričanja. Vzeti zgodovino nase – to je to! Temelj sprave je pieteta do vseh mrtvih in empatija, sočutje trpljenja nekoč in danes živih, na levi in desni ... Spomenka Hribar (2018) izrecno poudarja, da sprava ne pomeni sprave med partizani (komunisti) in domobranci, to bi bilo kvečjemu slogaštvo.

Tudi zgodovinar Peter Štih (2020) sodi, da se je razprava o spravi prelevila v polemiko o drugi svetovni vojni pri nas in v spopad za njeno interpretacijo. Po njegovem

mnenju bo sprava mogoča šele, ko se bomo zedinili okrog temeljnih vprašanj sodobne zgodovine. Milan Kučan (2021) pa sodi, da ni v moči države zaukazati sprave med ljudmi. Ta je najprej intimno dejanje človeka in potem je to dejanje zrelega samozavestnega naroda, ki zmore sprejeti vso svojo preteklost, kot se mu je zgodila, ne da bi jo sovražil ali povelečeval in ne da bi bremenila njegovo prihodnost. Vendar ne misli, da smo do tod že prišli in da smo to sposobni storiti.

V izjavi SAZU o spravi ob 30-letnici samostojne slovenske države (Slovenska sprava, 2021) so predstavljeni predlogi nekaterih njenih članov različnih ideoloških nazorov o slovenski spravi, pogled na spravo kot enega od temeljnih pogojev za doseganje družbenega soglasja o temeljnih stvareh narodnega bivanja, za potrebno spravo med živimi, za skrbno načrtovanje skupne prihodnosti:

- več desetletij prisotne črno-bele pripovedi o osvobodilnem boju v drugi svetovni vojni na eni in izdajalcih na drugi strani ni mogoče zamenjati z drugo, diametralno nasprotno, zreducirano na revolucijo in odpor zoper njo, ki je ravno tako ideološka, le z drugačnim predznakom;
- upor proti okupatorju je bil upravičen, polastitev narodnoosvobodilnega boja s strani Komunistične partije in z njo povezani revolucionarni teror pa sta bila neupravičena;
- oborožena kolaboracija z okupatorjem je bila neupravičena;
- soodgovornost in krivdo za bratomorni spopad med Slovenci samimi z mnogimi žrtvami nosita obe strani, na obeh straneh so bili med vojno storjeni številni zločini, komunistična oblast je množični zunajsodni poboj tisočev domobrancev in civilistov zakrivila takoj po koncu vojne, v času miru;
- za zločine ni opravičila, lahko jih le obžalujemo in poskrbimo za pietetni spomin na žrtve, vsi umrli imajo pravico do groba, popraviti je treba krivice in prenehati z medsebojnimi obtoževanji.

Pisec sicer soglaša z nacionalno potrebnostjo slovenske sprave, a v izjavi pogrša poudarjeno navedbo ključnega, nacionalno preživitvenega razloga za začetek partizanskega boja: partizanski upor proti okupatorju je bil boj proti nasilnemu in brez-kompromisnemu nacistično-fašističnemu procesu načrtnega fizičnega izbrisa slovenskega naroda (npr. »naredite mi to deželo zopet nemško«), zato slovenska oborožena kolaboracija z okupatorjem ni primerljiva npr. s kolaboracijo na Norveškem in Nizozemskem. Etično izenačitev partizanskega upora in odpora za obstoj slovenskega naroda in oboroženega sodelovanja, kolaboracije s fašistično-nacističnimi nosilci pisec zavrača. Narodnoosvobodilni boj se je na pobudo in pod vodstvom komunistov izjemno pogumno, edinstveno začel sredi okupirane Evrope, bil v prvi vrsti boj za nacionalno, biološko preživetje slovenskega naroda, ključna je bila njegova protifašistična razsežnost, ki je v globalnem spopadu omogočila tudi tako različna ideološka

zavezništva, kot je bilo zavezništvo med boljševistično Sovjetsko zvezo in zahodnimi demokracijami, med zmagovitimi zavezniki pa so bili na slovenski strani – seveda le partizani, ne pa domobranci.

Izjavi SAZU o spravi pa po mnenju pisca morda prav tako manjka naslednje. Glede na stopnjo kapitalističnega izkoriščanja pred drugo svetovno vojno ter s tem povezane velike razlike v premoženju in dohodkih v Sloveniji je bila upravičena in pričakovana razsežnost narodnoosvobodilnega gibanja in boja tudi socialistična (socialna, družbena) revolucija, ki pa si je za način odprave kapitalizma, nadvlade tujega in domačega kapitala po letu 1945 izbrala napačno, boljševistično, nasilno, nedemokratično in različno spremembe družbenega reda. A demokratična, nenasilna opustitev okoljsko, socialno in medgeneracijsko nesprejemljivega kapitalizma, torej nova ekosistemska, bolj solidarna in bolj pravična družbena ureditev je po mnenju pisca tudi danes temeljna za preživetje in doseganje zmernega, človeka vrednega blagostanja za vse prebivalce.

Tudi vojni in povojni, tragični, zavrženi in moralno neopravičljivi revolucionarni izvensodni poboji zlasti sodelavcev okupatorja v imenu delavske, komunistične revolucije, izjemne zgodovinske osvobodilne in nacionalno preživitvene epopeje partizanskega boja ne morejo in ne smejo zgodovinsko, sistemsko in etično v nobenem primeru prevrednotiti, izničiti. Prav tako ne morejo biti »spravno uravnoteženi« sistematično genocidno (fašistično in nacistično) iztrebljanje, etnično čiščenje slovenskega naroda na eni strani in na drugi ekscesni komunistični poboji med drugo svetovno vojno in po njej, ki so seveda moralno zavrženo dejanje. Slovenska politična in cerkvena oblast se je v Ljubljani poveljstvu fašističnih okupatorjev poklonila, izrazila vdanost in zvestobo (20. 4. 1941) – predno je bila ustanovljena Osvobodilna fronta, zlasti pa veliko prej, kot se je začela revolucionarna sprememba družbenega sistema ...

Iztok Simoniti (2021) podčrta, da seveda v izjavi SAZU o narodni spravi ni vsa resnica, le-te je toliko, kot je zmorejmo/mo tokrat (etično poenotenje akademikov v minimumu resnice o preteklosti), kolikor je je potrebno za skupno življenje različnih. Izjava zato zavezuje, saj etično preludira, moralno sili parlament, da sprejme izjavo (če zmore – seveda lahko tudi boljše) o spravi s toliko resnice, kot je potrebuje demokracija za skupno življenje različnih; na tej zasnovi naj država/družba oblikuje pravne politike, obveze do preteklosti.

Kardelj (1972, 15) je, sicer neodpušljivo zamudo, ugotavljal, da so bili uvodoma vplivi stalinizma kot ideologije na jugoslovansko revolucijo v prvem obdobju povojnega razvoja zelo močni. Toda po njegovi sodbi naj bi bili že med narodnoosvobodilnim bojem prisotni procesi postopnega, vse bolj očitnega razhajanja s stalinizmom, iskanja lastne revolucionarne in socialistične poti, zlasti po zavestni orientaciji k delavskemu samoupravljanju. Djilas (1983, 212) navaja, da je idejo in zakon o upravljanju (samoupravljanju; »tovarne delavcem«) po zelo kratkem obdobju zavračanja javno podprl Tito

26. junija 1950, zlasti zaradi odmika od zastarelih sovjetskih receptov. A v podjetjih je ključno kontrolo ohranila Komunistična partija (Jezernik, 2020).

Po mnenju Gala Kirna (2014, 352, 353) sta bili osnovi povojnega jugoslovanskega samoupravljanja radikalizirani načeli narodne osvoboditve in združene ljudske fronte v obdobju narodnoosvobodilnega, partizanskega boja. Njunjo udejanjanje je ustvarilo sorazmerno partizansko avtonomijo (narodni in hkrati revolucionarni moment, vključno s tragičnimi revolucionarnimi odkloni, npr. s povojnimi poboji) od zaveznikov. Kot alternativni odgovor na možnost popolne podreditve enemu, v tem primeru sovjetskemu političnemu bloku je Jugoslavija po mnenju Gala Kirna (2014) revitalizirala partizansko avtonomijo z novima, inovativnima zgodovinskima prelomoma: neuvrščenost (zunanja politika – onkraj blokovske delitve, poskusi pravičnejše svetovne trgovine, mirovna in protijedrska svetovna politika) in samoupravljanje (notranja politika). Po mnenju Antona Vratuše (2013, 178) je prav z vstopom Jugoslavije gibanje neuvrščenih postalo svetovno, globalno. Brez Jugoslavije bi ostalo gibanje gospodarsko manj razvitega tretjega sveta. Za Jugoslavijo je gibanje neuvrščenosti pomenilo tudi zagotavljanje njene mednarodne varnosti. Josip Vidmar (1980, 434) upravičeno poudarja, da je v gibanju neuvrščenosti kot dejavnik svetovnega miru Jugoslavija odigrala pomembno vlogo. Tik pred smrtjo Tita so se poglobila nasprotja s Sovjetsko zvezo, ki je poskušala s pomočjo kubanskega predsednika Fidela Castra prevladati v gibanju neuvrščenih in tako razširiti svoj vpliv v svetu (Lusa, 2012, 23).

Disident Milovan Djilas (1983, 21) je opozoril, da je bila na splošno kraljevina Jugoslavija ekonomsko zaostala evropska država, a hkrati poudaril, da so bili severni deli Jugoslavije (Slovenija, severna Hrvaška in Vojvodina) bistveno bolj gospodarsko razviti, saj so le nekoliko zaostajali za evropskim povprečjem. Tako je bil leta 1950 BDP na prebivalca Slovenije na ravni 74 % BDP na prebivalca Avstrije, 80 % Italije, 144 % Španije in celo 191 % Portugalske. Po letu 1950 se je jugoslovanski BDP na prebivalca sicer bistveno povečal, a bil leta 1985 zgolj na ravni Turčije, Slovenija pa po BDP na prebivalca blizu Španije in Nove Zelandije (toda le še 47 % BDP na prebivalca Avstrije in 55 % BDP na prebivalca Italije), Hrvaška in Vojvodina blizu Grčije in Portugalske, Kosovo pa je imelo leta 1985 BDP na prebivalca na ravni Pakistana (Spruk, 2011). Spruk (2011) navaja študijo Nevena Boraka, ki je ugotavljal, da so leta 1990 revnejša območja Jugoslavije ostala revna, gospodarsko razvita območja, predvsem Slovenija, pa so ostala bogata. Tudi Milan Kučan (2016, 191) ugotavlja, da se je sistem spodbujanja hitrejšega razvoja manj razvitih območij takratne Jugoslavije izkazal za neučinkovitega. Obenem je zgolj v obdobju 1970–1982 zunanji dolg Jugoslavije narasel za 9-krat, z 2,3 na 20,3 milijarde dolarjev (Lusa, 2012, 27). Vendar Rastko Močnik (2017, 287) navaja, da je Jugoslavija sicer bila med državami, ki so se ujele v dolžniško past, toda jugoslovanski dolg je bil okoli 22 % BDP, zunanji dolg Združenega kraljestva pa celo 125 % in ZDA 30 % BDP. Zato sodi, da je dejansko Mednarodni denarni sklad zahteval od

jugoslovanske socialistične federacije – spremembo družbenega sistema, torej obnovo kapitalizma (Močnik, 2017, 289).

Leta 1981, torej okoli 30 let po uvedbi modela socialističnega samoupravljanja, je bilo v Jugoslaviji 13 milijonov aktivnih prebivalcev, od tega jih je zgolj 7 milijonov imelo redno zaposlitev v družbenem sektorju, milijon je bilo uradno registriranih kot brezposelnih, milijon jih je bilo na začasnem delu v tujini (*gastarbejterji*), preostali so bili v privatnem sektorju oziroma v fleksibilnih, sezonskih in drugih tipih zaposlitve (Kirn, 2014, 279). Od šestdesetih let prejšnjega stoletja se je brezposelnost v Jugoslaviji reševala tudi z množičnim zaposlovanjem jugoslovanskih delavcev v gospodarsko razvitih evropskih državah »gnilega« kapitalizma ... Jugoslavija je bila prva socialistična država v Evropi, ki je uradno dovoljevala izseljevanje načasno delo in tudi izseljevanje nasploh (Klemenčič in Maver, 2017, 111). Kljub temu je bilo sredi sedemdesetih let npr. v Makedoniji in na Kosovu okoli 20 % brezposelnih oseb, Slovenija pa je imela dejansko polno zaposlenost. Gal Kirn (2014, 282, 283) trdi, da so nezaposleni predstavljali ključno slepo pego socialističnih politik, kjer se je kazala povečana odvisnost jugoslovanskega socialističnega gospodarstva od kapitalističnega svetovnega gospodarstva. Poseben problem pa je bila jugoslovanska »socialistična« brezposelnost, ki je leta 1980 znašala 11,9 % (med najvišjimi v Evropi), kljub upoštevanju »začasnega« dela v tujini (Kržan, 2017b, 230), država pa je bila zaradi pospešenega zunanjega zadolževanja pod vedno večjim pritiskom tujih upnikov in mednarodnih institucij.

Pisec sodi, da tudi sicer med vsemi takratnimi socialističnimi državami relativno najbolj uspešni jugoslovanski model socializma kljub številnim izjemam enostavno na splošni ravni (izjema – nekatera svetovno uspešna podjetja) ni bil sposoben tehnološko, inovativno, organizacijsko, na področju kakovosti blaga in storitev tekmovati na mednarodnem odprtem trgu z najbolj razvitimi kapitalističnimi državami. Predvsem v Sloveniji so bila številna zlasti večja podjetja z močnimi razvojnimi oddelki, ki so bila sposobna na zahodnih trgih enakopravno, uspešno tekmovati, saj so dosegla visoko stopnjo lastnega tehnološkega razvoja. V Jugoslaviji in tudi v Sloveniji pa so bile prisotne z vidika zdravja in okolja številne destruktivne posledice surovinsko-energetsko intenzivnega industrijskega modela razvoja, ki so bile še bolj negativne kot v gospodarsko razvitih kapitalističnih državah. Te države so dosegale tudi višjo stopnjo blagostanja in kakovosti življenja, kot je bila v socialistični Jugoslaviji, kjer pa je bila dosežena višja stopnja socialne varnosti, pa tudi brezplačno šolstvo in zdravstvo. Po mnenju Gojka Staniča (2011, 189) je v obdobju 1950–1990 slovenski socializem dosegel zelo hiter, a ekstenziven vsesplošni razvoj, kjer ni bilo bogataške elite, niti armade brezposelnih, vsakdo se je lahko brezplačno izobraževal. Zaviral pa se je ustvarjalni potencial najbolj inovativnih in podjetnih posameznikov, zaostanek se je kazal tudi na visokodonosnih tehnoloških področjih.

V socialističnem obdobju je Slovenija brez dvoma razvojno napredovala, kakovost življenja in socialna varnost se je bistveno izboljšala. Vendar objektivna, empirična

primerjava z evropskimi državami parlamentarne demokracije, zlasti z Avstrijo, nedvomno kaže, da je Slovenija med letoma 1950 in 1991 primerjalno doživela počasnejši razvoj, v zadnjem obdobju socializma pa tudi razvojno stagnacijo. Tako se je konec osemdesetih let prejšnjega stoletja, v obdobju izrazite jugoslovanske dolžniške krize, hiperinflacije in negativne stopnje gospodarske rasti, tudi Slovenija ob občutni tehnološki zaostalosti industrijske proizvodnje in nizki rasti produktivnosti po gospodarski uspešnosti vztrajno oddaljevala ne le npr. od Avstrije in Italije, temveč tudi od Grčije, Portugalske in Španije (ampak šele v obdobju »tržnega socializma«, torej po letu 1965 – opomba pisca), pred katerimi je imela država v času sredi 20. stoletja veliko razvojno prednost (Spruk, 2011). Vendar velja hkrati po mnenju Catherine Samary (2017, 6) in Marka Kržana (2017b, 229, 230) objektivno podčrtati naslednje:

- pred drugo svetovno vojno je bila Jugoslavija skrajno ekonomsko nerazvita, a je zaradi hitrega gospodarskega razvoja že leta 1968 preseгла predvojno raven proizvodnje in porabe najrazvitejših evropskih držav;
- v obdobju 1953–1968 je bila letna rast produktivnosti 4,7-% (verjetno najvišja na svetu), v evropskih kapitalističnih državah 3,3-%, v evropskih državah realnega socializma pa 3-%;
- v obdobju 1954–1965 je bila rast družbenega produkta 9,6-%, industrijska rast pa 12,2-%.

Zgodovinsko in globalno inovativni model jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja je bil teoretično zasnovan kot integralni socialistični sistem, kot alternativa sovjetskemu komunizmu (totalna državna lastnina) in zahodnemu kapitalizmu (»svetost« privatne lastnine). Delegatski politični sistem naj bi bil alternativa tako modelu sovjetov kot tudi političnemu parlamentarizmu, sistem pluralizma samoupravnih interesov alternativa strankarskemu pluralizmu in enopartijskemu sistemu, združeno delo pa model nad zahodnim tržnim in vzhodnim planskim gospodarstvom. Anej Korsika (2017, 275) sodi, da je ideja jugoslovanskega samoupravljanja kot protiutež sovjetskemu planskemu gospodarstvu, skupaj s konceptom neuvrčenosti, pomemben avtentičen prispevek Jugoslavije k novim svetovnim idejam socialističnega gibanja.

Z novo ustavo leta 1974 je takratna socialistična Jugoslavija postala prva država na svetu, ki je samoupravljanje opredelila kot eno od ključnih ustavnih pravic. V delu Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja iz leta 1977 je Edvard Kardelj teoretično razvil temelje, izhodišča in opredelil ključne naloge razvitejše stopnje socialističnega samoupravljanja kot poti k odmiranju države. »Kot vedno v preteklosti, je tudi to novo etapo razvoja naše socialistične revolucije začela – na podlagi temeljite in vsestranske kritične analize stanja v naši družbi – Zveza komunistov Jugoslavije, kar znova potrjuje njeno živo avantgardno vlogo v naši družbi« (Kardelj, 1977, 9). Josip Vidmar (1980, 424) je zapisal, da naj bi Kardelju uspelo rešiti problem kvadrature kroga

demokracije in diktature proletariata, in sicer z »diktaturo demokratično samoupravnega proletariata« ... Catherine Samary (2017, 8, 9) ugotavlja, da je jugoslovanski sistem priznaval socialne in nacionalne pravice na ravni, ki je doslej ni dosegel še noben drug sistem. A ni vseboval demokratičnega »sistema«, ki bi pravicam dal »koherenco« in »učinkovitost«, zaradi vladajoče, monopolne komunistične partije (»vladanje v imenu ljudstva«) pa ni bilo resničnega demokratičnega odločanja.

Politični pluralizem kot sicer prepoznani določeni napredek v demokraciji je Kardelj (1977, 1980) označil kot negacijo konkretnih interesov ljudi, saj naj bi jih omejil na neke splošne interese, ki jih zastopajo politične stranke. Različne politične stranke naj bi torej po njegovi sodbi le ustvarjale iluzijo, da upravljajo družbo, da torej poteka politični boj za (na videz) različne interese, v resnici pa naj bi šlo le za zastopanost interesov kapitala. Demokratični pluralizem samoupravnih interesov, realni družbeni interesi, razredni interesi, interesi delavskega razreda naj bi torej v parlamentarnih demokracijah ostali neuresničeni, brez zastopnikov, hkrati pa člani političnih strank na njihovo delovanje naj ne bi imeli nobenega vpliva. Konkretni razredi, delovni in življenjski interesi delavcev naj bi bili v parlamentarnem sistemu bolj ali manj brezpravni in podrejeni proizvodnim odnosom kapitalistične družbe (Kardelj, 1980, 42). V socialističnem samoupravnem sistemu Socialistične federativne Jugoslavije (SFRJ) pa naj bi bila zagotovljena nesporna vodilna vloga interesov delavskega razreda, trdno povezanega z vsemi drugimi delovnimi ljudmi (Kardelj, 1980, 105).

Po mnenju Kardelja (1972) med marksisti ni spora o tem, da je prehod proizvodjalnih sil iz privatne lastnine v družbeno lastnino ključen revolucionarni skok, glede sredstev in poti pa so prisotna razhajanja v teoriji in praksi. Kardelj (1979; 1980) je torej sistem socialističnega samoupravljanja zasnoval na kritiki kapitalistične, torej zasebne lastnine. V konceptu jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja so bili lastniki družbenega premoženja vsi državljani države, upravljalci pa takrat zaposleni delavci v podjetjih. Po ustavi iz leta 1974 je družbena lastnina izraz socialističnih družbeno-ekonomskih odnosov med ljudmi ter osnova svobodnega združenega dela in vladajočega položaja delavskega razreda v proizvodnji in družbeni reprodukciji v celoti, kot tudi osnova z lastnim delom pridobljene osebne lastnine, ki je namenjena za zadovoljevanje človekovih potreb in interesov. Kardelj (1972, 9; 1977, 10) je družbeno lastnino proizvodjalnih sredstev pojmoval kot temelj svobodnega dela in ustvarjanja sreče, to naj bi bilo bistvo samoupravljanja. Proizvajalna sredstva so v modelu družbene lastnine pripadala vsakomur, ki dela, kot najpomembnejši objektivni pogoj njegovega dela in njegove svobode kot delavca in ustvarjalca. Toda do teh sredstev ni nihče imel nikakršnih privatnolastninskih pravic. »V tem smislu je družbena lastnina od vsakogar in od nikogar,« je zapisal Kardelj (1972, 41) in s tem pravzaprav opredelil ključni protislovni značaj družbene lastnine. Jože Mencinger (2018b, 23) poudarja, da sta bili t. i. republikanizacija in občinizacija gospodarstva zgolj stranski posledici dominacije politike nad ekonomijo, ki se je uveljavila preko

»vsakogaršnje in nikogaršnje« lastnine. Menedžerji tako niso bili odgovorni lastnikom in delavcem, ampak partijskim sekretarjem.

Tomc (1987) podčrtuje, da je predstavljala družbena lastnina (opozarja, da ne gre za lastnino v pravem pomenu besede!) kvalitativen odmik od lastninskega sistema industrijskih družb, kjer je lastnina praviloma mešana, močno pa prevladuje zasebna, delno je prisotna tudi državna lastnina. Zaradi podružbljanja proizvodnih sredstev naj bi tako bilo odpravljeno izkoriščanje človeka po človeku, pravično plačilo in pošteno delo pa naj bi povečevala materialno stanje delavcev v podjetju, ustanovi. Delavci razpolagajo s kapitalom oziroma presežkom ustvarjenega dela, zaradi česar skokovito narasteta njihova kupna moč in kvaliteta življenja. To je zmanjšalo neposredni vpliv države na podjetja, upravniki oziroma menedžerji podjetij pa so bili pod nadzorstvom delavskih svetov. V njih so sedeli vsi zaposleni in vsak je imel pravico do enega glasu. Močnik (2017, 297) sodi, da je bila družbena lastnina produkcijskih sredstev glavna opora socialistični razsežnosti samoupravljanja, zgodovinska točka, na kateri naj bi se moderno človeštvo najbolj približalo odpravi lastnine. Cetinski (2021b) pa poudarja, da je bila vsebina družbene lastnine predvsem v tem, da so podjetja upravljali zaposleni oziroma njihovi delavski sveti, a so morali pri ključnih kadrovskih in razvojnih odločitvah upoštevati tudi mnenje družbenopolitičnih skupnosti.

Uresničevanje t. i. *demokratskega pluralizma samoupravnih interesov*, uresničevanje samoupravljanja v sistemu družbene lastnine in načela decentralizacije države naj bi po mnenju Kardelja (1977) potekalo v:

1. *temeljnih samoupravnih organizacijah* (v temeljnih organizacijah združenega dela s pomočjo delavskega samoupravljanja) – družbena lastnina, upravljanje delavskih svetov (volijo upravne odbore, posredno sodelovanje delavcev pri upravljanju podjetja), upravljanje na višjih ravneh preko svojih delegatov (npr. pri sestavljenih organizacijah združenega dela), obvladovanje celotnega družbenega produkta brez monopola države ali privatnih lastnikov, nadzor in upravljanje proizvodnih sredstev, preseganje mezdnega odnosa med delavci in lastniki, pridobivanje dohodka in razpolaganje delavcev s podružbljenim minulim delom oziroma družbenim kapitalom (v obliki akumulacije in v družbeni porabi);
2. *samoupravnih interesnih skupnostih* (v vseh družbenih dejavnostih, kot so izobraževanje, zdravstvo, znanost, kultura, socialna politika in druga področja širših družbenih interesov) – združevanje delavcev iz materialne proizvodnje (uporabniki storitev) in delavcev iz javnih dejavnosti (izvajalci storitev) po načelu paritete delegatov;
3. *družbenopolitičnih skupnostih* (samoupravno organizirane krajevne skupnosti in občine) – občina kot osnovna socialnoekonomska enota družbe, trizborna skupščina na občinski in državni ravni (družbenopolitični zbor, zbor združenega dela, zbor občin), zbor samoupravnih interesnih skupnosti kot zbor javnih podjetij;

4. *družbenopolitičnih organizacijah* (vodilna vloga: Zveza komunistov – ZK, Socialistična zveza delovnega ljudstva – SZDL, sindikati itn.) – zlasti SZDL kot »nadomestek« večstrankarskega sistema in povezovalac s samoupravno bazo (vendar funkcionarji SZDL so bili hkrati funkcionarji ZK in obratno), opredeljevanje interesov in reševanje konfliktov.

Ustavna ureditev ni izhajala iz sistema splošnega političnega predstavništva in političnega pluralizma, pač pa je temeljila na delegatskem zastopanju in uveljavljanju konkretnih družbenih interesov v skupščinah na podlagi ideje o pluralizmu samoupravnih interesov. Kardelj (1977, 31) je izhajal iz podmene, da politični sistem obdobja meščanskega parlamentarizma ne more biti politični sistem družbe socialističnega samoupravljanja, torej »globoke ljudske revolucije«, ki ni zasnovana »na pluralizmu oziroma konkurenci strankarskega političnega monopola«, temveč na pluralizmu samoupravnih subjektov. Obračanje k političnemu pluralizmu je pojmoval kot velik korak nazaj v družbenozgodovinskem smislu, saj parlamentarni sistem naj ne bi nikdar prestopil Rubikona razredne oblasti lastnikov in tehnokratsko-monopolističnih upravjalcev kapitala.

Vendar velja hkrati poudariti, da je Kardelj (1977, 33) izrecno poudaril: »*V deželah z globoko tradicijo demokratičnega parlamentarizma moramo predvideti možnost – o kateri je načelno govoril že Marx – da bo parlament eden od instrumentov, s katerim bo delavski razred v najširši povezanosti z demokratičnimi silami lahko z mirnimi demokratičnimi sredstvi postopno uresničil svoje socialistične interese in cilje.*« Kardelj (1977, 46) pa je hkrati v sistemu parlamentarne demokracije opozoril na vladavino, moč kapitala izven parlamenta. Sodil je, da je *demokracija klasičnega parlamentarizma načelno in glede na izvor politična oblika centralizirane države, ki ne prenese prave demokratične decentralizacije*, »lokalna avtonomija« je praktično omejena na zelo ozek krog vprašanj, glede njihovega reševanja pa je v veliki meri odvisna od subvencij državnega centra.

Predstavniško telo v samoupravni socialistični Jugoslaviji in njenih republikah se je imenovalo skupščina, ki je bila v skladu z načelom skupščinske vladavine (enotnosti oblasti) najvišji organ državne oblasti, poleg tega pa tudi organ družbenega samoupravljanja. V skladu s tako zasnovano je bila torej republiška skupščina sestavljena iz Družbenopolitičnega zbora, Zbora združenega dela in Zbora občin. Nobeden od treh zborov republiške skupščine pa ni bil zamišljen kot predstavnik ljudstva kot celote oziroma vseh državljanov, pač pa so bili v njih zastopani različni najpomembnejši družbeni interesi. Temu je ustrezal tudi način oblikovanja zborov, ki so se oblikovali iz različnih družbenih struktur, in sicer na podlagi delegatskega sistema, ki je nadomestil običajni način volitev predstavniškega telesa. Dvojno predstavništvo je po mnenju Gala Kirna (2014, 193) ena od pomembnih inovacij, ki se je skušala približati ideji neposredne in delavske demokracije. Tako so npr. na področju kulturnih dejavnosti bili v ustanovi kulturne skupnosti zastopani tako kulturni producenti-proizvajalci kot kulturni uporabniki-potrošniki.

Leta 1972 je Kardelj jasno opozoril na razraščanje vpliva državne birokracije in hkrati tehnokracije v podjetjih, rešitev je videl v večjem dejanskem vplivu delavcev pri upravljanju z družbenim kapitalom, v njihovi večji vlogi v upravljanju preostanka dohodkov – po izločitvi dela, namenjenega za sklade družbene potrošnje, za razne rezervne in druge podobne družbene sklade, a v kontroli tudi njihovega trošenja (Kardelj, 1972, 44). Kardelj naj bi po mnenju Kirna (2014, 260) postavil pravilno diagnozo nekaterih problemov, ampak jih potem naslavljaj z zunanje pozicije, kot da Zveza komunistov nima nobenega opravka s tendencami tehnobirokratizma.

Jugoslovanske oblasti so delavske stavke obravnavale kot nelegalen pojav, v resnici pa so bile izraz vsakokratnega posamičnega poraza delavske politike in so bile ob prvih izbruhih (Trbovlje, 1958) veliko negativno presenečenje za takratno socialistično oblast. Sama pogostnost stavkovne dejavnosti delavstva kaže na nezadostnost samoupravnih institucij, ki je po mnenju Gala Kirna (2014, 267) pod vprašaj postavljala celotni takratni obstoječi sistem in s tem odpirala vprašanje globljih protislovij. Med drugim naj bi delavske stavke in tematika brezposelnosti pokazale, da pravni vidik družbene lastnine ni dovolj prepoznal interesov kapitala (Kirn, 2014, 312). Rus (1985, 5) pa navaja oceno Branka Horvata, da se je zakonodaja vse bolj usmerjala od družbene solidarnosti k individualizmu in utilitarizmu zaposlenih. Prevladujoči realni in sicer legitimni cilj delavcev je bil višji osebni dohodek, a s tem se je sistem samoupravljanja bolj ali manj skrčil na sistem delitve dobička, dohodka.

Nina Vodopivec (2014, 138) na osnovi nekaterih analitičnih raziskav poudarja, da večina industrijskih delavcev ni čutila močnega vpliva delavskega sveta in s tem delavcev v podjetju, obenem pa je od šestdesetih let 20. stoletja naprej pri oblikovanju profila podjetja bila odločilna direktorjeva ekipa, čeprav so jo morali formalno potrditi delavski sveti. Sodi, da je bila tovarna v socializmu zamišljena kot pomembno središče socialne in kulturne modernizacije, socialistične tovarne («naša fabrika») so praviloma delovale kot večplasten prostor za solidarnost, zlasti za zaposlene in tudi za lokalno skupnost. Nekdanje tekstilne delavke so v izvedeni anketi socializem označile kot sistem večje enakosti med ljudmi, razlike v plačah so bile namreč v razmerju 1 : 4. Marko Kos (2001, 21) navaja, da naj bi se razlika med povprečno plačo visokoizobraženega in nekvalificiranega, ki je leta 1971 bila 1 : 2,89, do leta 1986 zmanjšala na 1 : 2,24. Po podatkih Veljka Rusa (1985, 5) so se razlike v plačah znotraj industrijskih panog povečevale, saj so leta 1977 znašale 1 : 2,7, leta 1980 pa že skoraj 1 : 4,5. Delovni kolektivi so na ta način postajali neke vrste kolektivni lastniki, kar je med njimi porajalo ne le konkurenčne, temveč tudi konfliktne odnose.

Kardelj (1972) je sicer poudarjal, da samoupravno organizirani delavci v združenem delu skupno razpolagajo s proizvodjalnimi silami oziroma z družbenim kapitalom na različnih ravneh tega dela. Tako postanejo kot razred neodvisni in svobodni nasproti temu kapitalu kot svojemu opredmetenemu, minulemu delu. A Kardelj (1972, 60) je

hkrati podčrtal, da so delavci tudi poslej odvisni od objektivnih pogojev svojega dela, od ravni razvitosti proizvodjalnih sil, tehnološke ravni podjetja, razpoložljivosti družbenega kapitala. Z vidika iskanja prihodnjega modela socializma so glede upoštevanja trga in razdelitve dohodka pomembne tako dileme kot predlagana merila za prisvajanje osebnega dohodka, ki jih je poskusil razrešiti Kardelj. Izhajal je iz stališča, da so delovne organizacije, ki imajo razvita proizvodjalna sredstva, praviloma tudi nosilke koncentracije tako proizvodjalnih sredstev kot posledično tudi koncentracije dohodkov. Izrecno je opozoril na zgrešenost poskusov, da bi take procese umetno pretrgali, zato da bi dohodek uskladili z »individualno količino dela«, saj bi tako prišli v navzkrižje z objektivnimi zakonitostmi razvoja proizvodjalnih sil, povzročili bi stagnacijo in družba bi zaostajala v razvoju proizvodjalnih sil in v storilnosti družbenega dela. Neenakomernost v koncentraciji dohodka glede na »individualno količino dela« je po Kardelju (1972, 61) potemtakem pravilo, in ne izjema. Zato ni podpiral državnega določanja plač delavcem in izenačevanja dohodka po delovnih organizacijah. Hkrati pa je podčrtal, da je dohodek ekonomski izraz družbene lastnine in kot tak ni monopol delovne organizacije, zato tudi ni neke »absolutne« pravice v delitvi dohodka, samoupravno razpolaganje delavcev mora imeti tri značilnosti (Kardelj, 1972, 63):

1. biti mora ekonomsko stimulatивно za hitrejši razvoj proizvodjalnih sil in produktivnosti družbenega dela;
2. delavca mora usmerjati k združevanju dela in dohodka;
3. spodbujati mora k odkrivanju čimbolj izenačenih meril za delitev dohodkov na podlagi delitve po delu.

Delavec v socialističnem samoupravljanju si ne more iz ustvarjenega dohodka neomejeno prisvajati osebnega dohodka, ne more za osebne dohodke izločati več, kakor mu pripada po merilih za količino in kvaliteto dela. Ta merila pa skupno (tudi s konflikti) določajo delavci v združenem delu s samoupravnimi sporazumi in družbenimi dogovori, ob morebitnih dodatnih družbenih regulativnih ukrepih (!), pa vendar na podlagi objektivnih ekonomskih nujnosti in na solidarnosti med delovnimi ljudmi (Kardelj, 1972, 77).

Trg ne deli dohodka glede na »individualno količino dela«, deli ga v najboljšem primeru po družbeno povprečnem delu, praviloma pa tudi pod vplivom raznih drugih gospodarskih in družbenih gibanj, to naj bo izhodišče za razvoj sistema ekonomskih odnosov tudi med delovnimi ljudmi v pogojih socialističnega samoupravljanja. Vse dokler bo obstajal trg (ni večni atribut socializma), ugotavlja Kardelj (1972, 65, 66) – ob sklicevanju na Marxa (»živeti po buržoaznem pravu«) – je treba računati s tem, da bo dohodek večji v organizacijah, kjer je opremljenost dela s sodobno tehniko in tehnologijo večja in je zaradi tega v njih tudi produktivnost človekovega dela lahko večja pri sorazmerno manjšem živem delu in trudu. Vendar opozarja, da je osebna in skupna potrebnja v delovnih organizacijah z visokim čistim dohodkom velikokrat nesorazmerno

večja v primerjavi z investicijsko potrošnjo, kakor pa je to v podjetjih z manjšim čistim dohodkom, zaskrbljen je bil nad dialektiko stihijskega razvoja dohodkovnih razmerij (Kardelj, 1972, 67). Kardelj (1972, 69) socialistične prihodnosti ni videl v krepitvi ekonomske vloge države in njenega lastniškega odnosa do dela, delavcev, temveč v krepitvi integralnega samoupravljanja, krepitvi oblik ekonomske in socialne solidarnosti in znanstvenega planiranja razvoja proizvodjalnih sil in združenega dela, kar naj bi v vse večji meri usmerjalo tržne zakonitosti – vse dotlej, dokler trg ne postane zgolj preprosta »tehnika« zadovoljevanja materialnih in drugih potreb občanov in družbe.

Partijski funkcionarji so se sicer na načelni ravni sklicevali na potrebo po večji vlogi ljudi (delavcev, uradnikov, občanov) v odločanju o stvareh javnega pomena, a posredno je komunistična partija po mnenju Tomca (2010, 366) odločala praktično o vsem, vendar pa je fasada samoupravljanja imela tudi številne nenamerne demokratične posledice, saj je samoupravljanje kljub vsemu nekako rahljalo neposredni nadzor partije nad javnim življenjem. *Tudi Peter Vodopivec (2010) ugotavlja, da ob začetku sedemdesetih let (liberalno obdobje Kavčiča v Sloveniji), kljub 20-letnemu priseganju na demokracijo in samoupravljanje, vodilni partijski vrh ni bil pripravljen deliti oblasti, niti z liberalnejše mislečimi sotovarši.* Korsika (2017, 275) poudarja, da je ortodoksna partijska linija, ki jo je vodil Tito, prevladala nad liberalno partijsko linijo. Djilas (1983, 309) je zapisal, da so se še sredi šestdesetih let 20. stoletja politične sodbe in sojenja opravljala zgolj kot forma, saj so bile sodbe dejansko sprejete na partijskih forumih, šele po smrti Rankovića so se začele dogajati nekatere pozitivne spremembe. Velja pa prisluhniti naslednji ugotovitvi zgodovinarja Vodopivca (2010, 18): *jugoslovanskega režima sedemdesetih let prejšnjega stoletja ni mogoče preprosto označevati za »neostalinizem«.*

Po mnenju Gala Kirna (2014, 328, 329) je ustava iz leta 1974 opredelila pravico do samoupravljanja kot najbolj sveto človekovo pravico in spekter delovnega ljudstva razširila na raven občanov, vsebino pa je Kardelj razširil, vse *do iskanja sreče, ki naj ne bi bila odvisna od države, sistema ali politične stranke, temveč od človeka samega.* Obenem je Kardelj v tem obdobju po ugotovitvah Kirna (2014, 330) nehal omenjati diktaturo proletariata, tega koncepta se dotakne celo negativno. Vendar je trdo vztrajal na oblasti delavskega razreda ter vseh delovnih ljudi, na sistemu družbene lastnine in na predpostavki, da socialistični družbi ustreza tak socialno-ekonomsko sistem, ki bo temeljil na ekonomski in socialni solidarnosti (Kardelj, 1972; 1977).

Žagar (2010, 233) pa ugotavlja, da je nova jugoslovanska ustava iz leta 1974 reformirala in decentralizirala jugoslovansko federacijo, okrepila položaj in avtonomijo (socialističnih) republik ter reformirala oblastne institucije, a hkrati omogočila konsolidacijo vladajočega režima, vključno z oblastnim monopolom Zveze komunistov Jugoslavije. Tudi zgodovinar Peter Vodopivec (2010, 19) kritično ugotavlja, da so bile z ustavo iz leta 1974 razblinjene še zadnje iluzije o odgovornosti poslancev volivcem, hkrati pa se je seveda preprečeval »politični pluralizem«. V drugi polovici sedemdesetih let je samo v

Sloveniji najrazličnejše »samoupravne« in delegatske funkcije opravljalo skoraj 300.000 ljudi, toda večina prebivalstva se je kljub temu izogibala javnemu izražanju političnih stališč, ki bi jih lahko pripeljala v spor z oblastmi (Vodopivec, 2010, 21). Formalno se je torej poudarjalo samoupravljanje in demokratična participacija ljudi z vzpostavljanjem kompleksnega integralnega delegatskega sistema odločanja. Ampak številne spremembe so bile dejansko le kozmetični popravki obstoječega sistema, saj bi bolj korenite spremembe zahtevale spremembo ideologije, sistema, družbene ureditve in monopola obstoječega vladajočega režima (Žagar, 2010, 240).

Samoupravljalec je bil z antropološkega vidika nadgradnja egoističnega individua in kolektivnega sovjeta. Nova, samoupravna politična kultura pa naj bi ustrezala novim družbenim odnosom v samoupravnem političnem sistemu. Usmerjala naj bi ljudi »za kritično soočanje in zavračanje vrednot meščansko-liberalnih, birokratsko-centralističnih, klerikalnih in sorodnih pogledov in doktrin« (Lukšič, 1992b, 18). Žerdin (2012, 10) opozarja, da je po letu 1972 partija po »tehnokratskem odklonu« ponovno prevzela vse vzvode oblasti z »direktnim vplivom na direktne rešitve«. A tudi po uvedbi delavskega samoupravljanja je direktorja še vedno imenovala državna oblast, vendar v soglasju z delavskim svetom in upravnim odborom podjetja (Žerdin, 2012, 102).

Samoupravljanje jugoslovanskega gospodarstva po mnenju Korsike (2015) ni bilo izvzeto iz logike tržnih odnosov, nasprotno, osnovne organizacije dela so zdaj postale odgovorne tako za donosnost svoje proizvodnje kot za zagotavljanje plač delavcem. Podjetja so tako morala postati dobičkonosna, kar je v praksi pomenilo, da se je precej bolj kot položaj delavcev okrepil položaj upravnikov oziroma menedžerjev. S sprostitvijo in poznejšo odpravo centralnega vodenja jugoslovanskega gospodarstva je več pristojnosti prešlo na posamične republike, nato na njihove regije oziroma občine, vse do temeljnih organizacij združenega dela. Sistem odgovornosti pa je potekal v obratni smeri, tozdr je tako lahko deloval z izgubo, saj so jo lahko pokrivala in odgovornost zanjo nosile višje organizacijske oblike, vse do republiške ravni in na koncu tudi federativne. *V tem oziru je bilo jugoslovansko gospodarstvo mešanica tržnih in planskih odnosov* (Korsika, 2015). Jože Mencinger (2016, 225) meni, da se je v obdobju 1946–1952 uveljavil tipični centralno-planski sistem z državno lastnino in centralnim planiranjem, nato pa je začel nastajati sistem t. i. socialističnega tržnega gospodarstva, socialističnega samoupravnega sistema, ki naj bi bil v bistvu podoben današnjim idejam o socialnem podjetništvu.

Obdobje jugoslovanskega socialističnega gospodarstva (in samoupravljanja) lahko v grobem razdelimo v naslednji fazi (Kirn, 2014, 177):

1. ekonomsko uspešnejše in politično inovativno obdobje (1945–1964) z a) obdobjem načel administrativnega plana (1945–1952) in b) obdobjem načel delavskega samoupravljanja (1953–1964);
2. manj uspešno obdobje po odpovedi solidarnostnega modela razvoja (1965–1989) z dvema obdobjema:

- a) obdobjem tržnega socializma (1965–1973);
- b) obdobjem dogovornega socializma, dogovorne ekonomije (1974–1989).

Tržno obdobje (1965–1973) kaže dvojno gibanje: na eni strani je potekalo izčrpanje komunističnih elementov, na drugi strani pa je prihajalo do krepitve kapitalističnih elementov, zlasti vnosa tržnih elementov, blokade delavstva itn. (Kirn, 2014, 176). Ekonomski boji so dobili ostre razredne razsežnosti, krepila se je družbena neenakost tako med delavstvom in nedelavstvom, pa tudi med regijami. Sociolog Marko Kržan izpostavlja, da so se sredi šestdesetih let vse štiri ključne osi (merila) (ne)uspeha socialističnega gospodarstva in s tem samoupravnega sistema zasukale v negativno smer: odprava kapitalističnega izkoriščanja, zmanjševanje razvojnih razlik med republikami in pokrajinami, zmanjševanje razvojnega zaostanka glede na gospodarsko razvite države in zagotavljanje politične neodvisnosti. Samoupravni sistem enostavno sam ni bil več zmožen reševati problemov (Kirn, 2014, 177). Samary (2017, 12) sodi, da je v t. i. tržnem socializmu prišlo do radikalne odprave planiranja, podjetja pa je povezoval trg, ki pa ga je koordiniral nov bančni sistem. Zaradi kršenja pridobljenih samoupravnih in socialnih pravic je prišlo do protestov proti neenakosti (»rdeča buržuazija«), do študentskih protestov (Beograd, Ljubljana) v obrambo samoupravnih egalitarnih in netržnih načel v gospodarstvu in na univerzah.

Od srede šestdesetih let 20. stoletja se je Jugoslavija kot edina socialistična država z zdomstvom (posebna oblika začasne ekonomske emigracije) vključila v iskanje dela v bogatejšem kapitalističnem delu Evrope (zlasti v takratni Zvezni republiki Nemčiji). *Po mnenju Čepiča (2010b, 398) je bil razlog za množično zdomstvo tudi namera jugoslovanske politike, da zmanjša družbene napetosti zaradi povečane nezaposlenosti.* Leta 1971 je bilo na začasnem delu v tujini 890.000 jugoslovanskih državljanov (in še 190.000 družinskih članov), od tega iz Slovenije 48.000. Dejstvo je, da takratna socialistična oblast ni bila sposobna zagotoviti dela skoraj enemu milijonu delovno aktivnega prebivalstva, ki je delovno mesto našlo v bogatih evropskih kapitalističnih državah. Na drugi strani pa je zdomstvo izraz jugoslovanske politike postopnega »odpiranja« državnih meja, kar je izjema med takratnimi evropskimi socialističnimi državami. Čepič (2010b, 412) poudarja, da je treba šteti zdomstvo med neustrezna migracijska gibanja za Slovenijo, saj so na delo v tujino odhajali kvalificirani delavci, v Slovenijo pa so prihajali praviloma nekvalificirani delavci iz drugih območij jugoslovanske države.

Na protislovne odnose med tržnim gospodarjenjem, družbenim planiranjem ter ekonomsko in socialno solidarnostjo kot treh neločljivih komponent jugoslovanskega socialističnega samoupravnega sistema je sicer opozarjal že Kardelj (1972, 25, 27), ki je opozoril tudi na problem socialnih razlik. Dejansko je birokracija vse bolj jemala pravico in monopolizirala presežno vrednost, saj je praktično odvajala celotno novoustvarjeno vrednost materialni produkciji (torej delavcem) in jo koncentrirala v svojih rokah

(Bavčar, Kirn in Korsika, 1985, 96). Pod vprašaj se je torej postavila trditev Kardelja, da je v Jugoslaviji obstajala socialistična blagovna produkcija, saj naj bi bilo blago zgodovinsko specifična oblika bogastva, ki naj bi obstajala le v kapitalizmu. V jugoslovanski socialistični družbi je potekala blagovna produkcija in je obstajal kapital, njegova akumulacija je delno potekala kar pod nadzorom in upravo delavcev, krepila pa se je moč birokracije in tehnokracije, tudi na račun slabljenja moči partijskega aparata.

Obenem je materialna produkcija postajala vse bolj odvisna od finančnega kapitala, monopolna Centralna banka Jugoslavije je povečevala odvisnost delovnih organizacij od birokratskega aparata, delovanje kreditnega sistema pa je povečevalo inflacijo. Monopol državnega aparata enopartijske države je dejansko prinesel odtujitev delavca od produkta njegovega dela (razpolaganje le z ostankom dohodka po odvajanju za splošne potrebe), kot če je slednji v rokah privatnega lastnika (Nastran, 2003, 67). Veljko Rus (1985, 14) je za takratne politične razmere izjemno kritično opozarjal na velike pomanjkljivosti uvedbe delegatskega sistema v letu 1974, ki naj bi združil načela reprezentativne in participativne demokracije. Po njegovi sodbi je dotakratni razvoj delegatskega sistema pokazal, da hromi obe funkciji:

1. selekcijo, rotacijo in kontrolo politične elite, kar je klasična funkcija reprezentativne demokracije;
2. razvoj človeških potencialov, kar je funkcija participativne oziroma neposredne demokracije.

Rus (1985, 14) je izrecno poudaril, da je kontrola nad politično elito ključni pogoj za njeno družbeno odzivnost in odgovornost. Sredi sedemdesetih let je začel tudi veljati nov način družbenega načrtovanja, ki je temeljil na ideji, da bi delovanje tržnih zakonitosti učinkoviteje nadomestili s samoupravnim dogovarjanjem med podjetji, 1976 je bil tako sprejet Zakon o združenem delu (»mala ustava«). *Številni kritični ekonomisti so ta sistem posmehljivo poimenovali »dogovorna« ekonomija.* Težnja po tem, da bi se podjetja med seboj dogovarjala, in ne tekmovala, je sprta z logiko tržnega gospodarstva, ki je tudi v takratnem obdobju odločno prevladovalo po svetu. Zato so po mnenju Lorenčiča (2010, 269) podjetja tako v tujini kot tudi doma postajala vse bolj nekonkurenčna, cene pa so počasi, a zanesljivo naraščale. »Dogovorni socializem« je bil po mnenju Mencingerja (2018b, 24) poskus preprečiti neželene politične posledice uvajanja trga konec šestdesetih let in ohraniti položaj avantgarde, ki je trg seveda ne potrebuje.

V obdobju 1951–1964 je Jugoslavija razen naraščajoče delavske kontrole beležila skokovito, v povprečju 12-% letno gospodarsko rast (z 10,5 % peta najvišja v svetu v obdobju 1953–1969, letna rast BDP pa je bila 6,1-%!), Zahodna Evropa je imela 5-%, Vzhodna Evropa pa 9-% gospodarsko rast (Kirn, 2014, 184). Tržna reforma iz leta 1965, ki naj bi takratno krizo prebrodila, pa je prinesla še bolj negativne posledice, npr. zgolj 2-% letno gospodarsko rast. Zadnje obdobje, vsaj po Titovi smrti, sta zaznamovala

po mnenju Gala Kirna (2014, 177) strožja varčevalna politika in počasno približevanje neoliberalnemu modelu, ki naj bi po njegovi sodbi zabil zadnje žeblje v krsto Jugoslavije. Vlado Klemenčič (2013) poudarja, da je bil razpad Jugoslavije razen mednarodnih razmer posledica vse bolj ostrih medrepubliških sporov, neobvladovanja inflacije in vse večjega nezadovoljstva ljudi. Po sodbi Lorenčiča (2010, 269) pa je do propada takratne Jugoslavije ob koncu osemdesetih let 20. stoletja pripeljal zlasti popolnoma zgrešen gospodarski sistem, torej vztrajanje na t. i. dogovornemu gospodarstvu.

8.2.2.2 *Ocene jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja*

Rastko Močnik (2006, 107) podčrtuje, da je Slovenija dežela z močno antifašistično tradicijo ter izvirnim in po njegovem mnenju uspešnim socializmom, ki so jo napredni protistalinistični boji na podlagi frontnega izročila obvarovali pred stalinistično degeneracijo. Odpirala je torej možnosti poti naprej od realno obstoječega socializma, ne pa nazaj v liberalni kapitalizem. Luka Mesec (2014) ugotavlja, da je bila Jugoslavija s Titom na čelu edina država vzhodnega bloka, ki se je zaradi zaslonbe v ljudstvu lahko uprla Stalinu, razglasila blokovsko neodvisnost, uvedla samoupravljanje.

Stane Kavčič (1988, 480) pa poudarja, da Kardeljev koncept pluralizma samoupravnih interesov ne omogoča delavcu uresničevanja njegovih konkretnih interesov, saj ne gre za novo kvalitetno stopnjo socialistične demokracije, temveč zgolj za novo obliko in metodo enopartijskega sistema. V samoupravnem socializmu se je politična razgradnja v zadnjem obdobju SFRJ v največji meri uresničevala z delegatskim sistemom političnega predstavnštva. Ta bi lahko imel reprezentativno funkcijo le v primeru, da bi bili ljudje zelo politično aktivni in bi trajno, množično in osveščeno sodelovali v fazah evidentiranja in izbire in nadzora (neposredne volitve, izbira med več strankami) kandidatov, tega interesa pa niso kazali.

Drugi ključni predpogoj za delovanje delegatskega sistema kot predstavniške politične institucije je omogočeno avtonomno oblikovanje in združevanje družbenih interesov, ki pa so se lahko oblikovali in organizirali predvsem kot partijski interesi (Tomc, 1987, 178). Delegatski sistem bi torej zahteval že doseženo visoko stopnjo demokratičnosti političnih odnosov, zato je le odseval politično neenakost, saj ni omogočal nadzora nad politično oblastjo.

Gal Kirn (2014, 198) opozarja, da je sicer upravičena kritika jugoslovanskega samoupravljanja, da je delovalo kot enopartijski sistem in ni razvilo demokratičnih institucij s splošnimi volitvami vsaka štiri leta. Vendar postavlja pod vprašanj dejanski (ne)posredni vpliv občanov in delavcev v sedANJI in pretekli politični ureditvi in sodi, da bi prišli do drugačnih zaključkov, kot jih prikazujejo sedANJI zagovorniki tranzicije. Dejstvo pa je, ugotavlja Kirn (2014, 203), da je tudi v socialističnem projektu Jugoslavije mesto dirigenta zavzela partija. S tega vidika poudarja, da zlasti nekateri odlomki Kardeljevih *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (1977) delujejo na trenutke ironično.

Gal Kirn (2014) sodi, da je Zveza komunistov Jugoslavije dejansko ustvarila razmere podrejanja delavcev državnim birokratom in dominantnim tehnokratom, okrepljene s tržnimi razmerji. V nasprotju s partizanskimi časi in z obdobjem petdesetih let revolucionarne podstati ni aktivno nadaljevala z mobilizacijo delavskega razreda v šestdesetih letih. Prav v odsotnosti nadaljevanja revolucionarne politike vidi Kirn (2014) vzrok za propad jugoslovanskega eksperimenta, za restavracijo kapitalizma naj bi bila krivca preveč skromen, oslabil komunistični proces in premena samoupravnega modela v času tržnega socializma (1965–1973). Kasneje so se razkrile številne protislovne točke izčrpane komunistične politike preloma, s krepitvijo kapitalističnih tendenc (regresija v kapitalistična razmerja), antagonističnega razmerja med delavskim in vladajočim razredom (delavske stavke), vzponom brezposelnosti in ponovnim povečanjem razlik med regijami (Kirn, 2014, 38). Izguba potenciala za nadaljevanje revolucionarnega jugoslovanskega socialističnega eksperimenta je po mnenju Kirna (2014) uporabna in aktualna zgodovinska lekcija.

Catherine Samary (2017, 23) izhaja iz trditve, da se jugoslovanskemu samoupravljanju sicer ni posrečilo, da bi iznašalo svoj uspešni demokratični sistem. A odprava družbene lastnine in radikalno poblagovljenje produkcijskih sredstev sta kasneje uničila socialistično samoupravljanje in z njim možnost za demokratično odločanje o velikih družbenoekonomskih vprašanjih. Razlastitev, privatizacija (še poteka) pa je dejansko prekrila zožitev politične razsežnosti zgolj na večstrankarstvo in na predstavniško demokracijo.

Rastko Močnik (2017, 297, 298) sodi, da je uvedba »tržnega socializma« dejansko pomenila, da socialistični člen (družbena lastnina in neblagovno delovanje družbenih dejavnosti, sistem »družbenega upravljanja«) ni več prevladal nad kapitalističnim členom (trg in pravni fetišizem). Dokler je institucija družbene lastnine »nadodločala« procese kapitalističnega trga v gospodarstvu in procese buržoaznega pravnega fetišizma v družbenih dejavnostih, kapitalistični člen v protislovju ni mogel prevladati. Gal Kirn (2014) je glavno krivdo za najedanje jugoslovanskega revolucionarnega procesa, postopno vrnitev razrednih odnosov v jugoslovansko družbo pripisal tržni reformi iz leta 1965 (t. i. tržni socializem obdobja 1965–1973) in reformi usmerjenega izobraževanja s konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Zlasti tržna reforma naj bi iz socialističnega samoupravljanja, njegove navidezne krepitve, po njegovem mnenju ustvarila predhodnico zahodne menedžerske revolucije. Z ločitvijo izvrševanja ekonomskih odločitev od ideologije in demokracije je začela na svoji moči pridobivati tehnokracija. Delavstvo se je odreklo dostopu v politični aparat v zameno za polno zaposlenost in materialne izboljšave, tako sta lahko v času tržnega socializma novo družbeno pogodbo skupaj spisali birokracija in tehnokracija (»tehnobirokracija«), delavci pa so bili vse bolj odrinjeni od informacij in vzvodov odločanja. V obdobju tržnega socializma je tehnobirokracija po mnenju Kirna (2014, 318) postala vladajoči razred. Zapleteni mehanizmi samoupravljanja kot rezultat (Kardeljeve) vere, da bo že njihova legalna materija sama po sebi zadošten smerokaz na poti v komunizem, naj bi bili pri tem le še kulisa prilaščanja presežne

vrednosti s strani tehnobirokracije. Zato je po sodbi Kirna (2014) v poznem socializmu, v kriznem obdobju, v obdobju zunanega zadolževanja, najkrajšo potegnili delavski razred. Odmiranje države pa je pomenilo izginjanje medrepubliške solidarnosti, pomoči Kosovu, izkoriščanje ekonomskega nerazvoja za nacionalistične interese in izčrpavanje ideje socialistične države (Kirn, 2014, 298). Kot slepo pego jugoslovanskega socializma velja izpostaviti tudi z ekološkega vidika netrajnostni koncept razvoja, kar pa je bila tudi slepa pega zahodne modernizacije (Kirn, 2014, 306).

Gal Kirn (2014, 183) poudarja, da je zmotna trditev, da je uvedba samoupravljanja ukinila plansko gospodarstvo, v petdesetih letih je namreč prišlo do reforme gospodarske ureditve (planskega gospodarstva), ki je kombinirala različne elemente tržnega in planskega gospodarstva. Lorenčič (2010, 262, 263) pa sodi, da je gospodarska reforma leta 1965 npr. okrepila prizadevanja gospodarstva za svobodnejše, bolj liberalne družbenoekonomske odnose, a je vnema zelo hitro popustila. Ekonomist Aleksander Bajt je sredi osemdesetih let zapisal, da načrtovalci reforme še niso bili sposobni dojeti odločilnega pomena trga v gospodarskem življenju (Lorenčič, 2010, 265). Na trg se je gledalo enostransko, zato tudi cene proizvodov, ki so jim posvetili največjo pozornost, niso nikoli dosegle svojih ekonomskih ravni.

Gal Kirn (2014; 2015) pa tržne reforme iz leta 1965 nasprotno ocenjuje kot odločilni zasuk v smeri vse večje prevlade trga nad planom z logiko kapitala, v krepitev kapitalističnih tendenc, ki so postopoma pripeljale do poraza jugoslovanskega socialističnega modela. Po njegovem mnenju je prav to obdobje dolgoročno prineslo negativne posledice za celoten projekt socializma Jugoslavije (Kirn, 2014, 215). Uvedba liberalne ekonomske politike je posegla v prejšnjo kompromisno formacijo socialističnega ravnotežja med trgom in planom. Novo ravnotežje se je odpovedalo makroekonomski koherentnosti in kopici redistributivnih mehanizmov, ki so vzdrževali okvir pravičnejšega razvoja vseh republik. Tako se je reševanje ekonomskih problemov odvijalo na način decentralizacije in izboljševanja samoupravne avtonomije, hkrati pa je bil razvoj usmerjen v konkurenčnejši trg in njegovo integracijo v svetovno ekonomijo (Kirn, 2014, 217). Čeprav so delavci dobili formalno še več pravic in so delavski sveti odločali o tem, kakšno višino dohodka bodo investirali nazaj v akumulacijo in kakšen delež bodo namenili za plače, so teren čedalje bolj prepuščali izvedencem (tehnokracija, menedžment) znotraj podjetij. Gal Kirn (2015, 212) sodi, da je delovanje vse več centrov v procesu decentralizacije v politični praksi po letu 1965 praviloma delovalo proti interesom delavskega razreda, ki je postajal vse bolj izključen iz samoupravnih aparatov.

Sociolog Niko Toš (2017, 93) upravičeno podčrtuje, da je jugoslovanski socialistični sistem v sebi združeval nezdržljivo, enopartijski (avtoritarni) sistem in samoupravljanje. A opozarja, da je šlo za dve sistemski prvini, za dva gradnika: nadomestitev prvega s strankarskim pluralizmom je bila po osamosvojitvi Slovenije pričakovana in na videz legitimna, samoupravljanje pa je bilo v celoti zavrženo, zatajeno in končno v celoti nadomeščeno

s prakso kapitalskega upravljanja. Tudi družboslovje oziroma sociologija ni ovrednotila pomena, dometa in možnosti tega participativnega modela in prakse upravljanja niti preprečevala njegovega ukinjanja (Toš, 2017, 93).

Cirila Toplak (2014, 128) sodi, da je v fazi uvedbe samoupravljanja, torej do leta 1974, prišlo do izpolnitev pričakovanj glede politične in ekonomske liberalizacije. V prvem desetletju uvajanja samoupravljanja je imela SFRJ eno najvišjih stopenj gospodarske rasti na svetu in je postala primer ene najhitrejših modernizacijskih preobrazb iz agrarne v industrijsko družbo v zgodovini. Vendar pa ekonomsko in politično to še ni bilo samoupravljanje v polnem pomenu besede, saj se politični režim (komunistična partija), ki je samoupravljanje uvajal od zgoraj navzdol, ni odpovedal oblasti v korist neposrednega predstavnštva delavcev. Pomemben razlog neuspeha uveljavitve jugoslovanskega samoupravljanja pa je po mnenju Toplak (2014, 128) razen kolektivne podrejenosti Drugemu (komunistični partiji) nezadostna izobrazba in ozaveščenost deležnikov samoupravljanja. Delavci enostavno niso bili načrtno in množično usposobljeni za sprejemanje pomembnih strateških odločitev upravljanja, ki zahtevajo znanje, izkušnje in pravočasne informacije.

Kulturnik Bojan Štih (1987, 380) je zelo zgodaj opozarjal, da so bila samoupravna gesla dejansko sprejeta le na zunaj, v svoji notranjosti pa so prebivalci ostali »zakrknjeni zasebniški porabniki« ... Anej Korsika (2015) navaja ugotovitve Leva Centriha, da Kardeljeva ideja samoupravnega socializma ni uspela v svojem zastavljenem cilju, torej ustvarjanju novega človeka in predvsem novih družbenih odnosov. Vendar je Kardelj po mnenju Sirca kasneje »prizemljlil« veliko začetnih utopičnih premis samoupravnega projekta, zlasti s pristopom ekonomskega planiranja je preprečil popolno podružbljenje dela in dohodka. Nazadnje se je sprijaznil celo s trditvijo, da noben sistem ne more docela odpraviti neenakosti (Toplak, 2014, 129).

Izkušnja jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja z industrijo v državni lasti in uzakonjenim delavskim samoupravljanjem je po mnenju Lebowitza (2014a) nedvoumno pokazala na številne sistemske pomanjkljivosti. Delavcev se ni sistematično izobraževalo o tem, kako voditi podjetja, ni se razvijal delavski potencial, zato dejanske samouprave v podjetjih niso vodili delavski sveti, temveč vse bolj tehnobirokratska elita, menedžerji podjetij (Lebowitz, 2014a, 65, 68). Obstajala je sicer solidarnost med člani posameznih podjetij, a ta solidarnost ni vključevala tudi delavcev drugih konkurenčnih podjetij, v vsakem podjetju je bil namreč cilj (sebični interes) maksimirati dohodek na zaposlenega. Jugoslavija pa se je vse bolj pomikala proti tržni ekonomiji, s pomikom proti trgu pa se je povečevala tudi neenakost, po ugotovitvah Lebowitza (2014a, 66) znotraj podjetij v istem sektorju, med sektorji, med mesti in podeželjem ter med republikami. Vlaganja v tehnološke posodobitve so prinesla več dohodka – brez zaposlovanja dodatnih delavcev, zato se je brezposelnost povečala. Brezposelni torej niso imeli dostopa do nobenih produkcijskih sredstev, kar je bil nedvoumen znak sebičnega interesa – tudi v

takratnem modelu socialističnega samoupravljanja, ki je vsaj delno ohranil in kasneje še okrepil tržni model izmenjave dobrin in storitev.

Po mnenju modelu samoupravljanja zelo naklonjenega Ellermana (2018) je bil koncept družbenega lastništva v jugoslovanskem socialističnem samoupravljanju neprimeren, saj zaposleni v resnici niso bili lastniki podjetij, tovarn, to pa je po njegovi sodbi ključno za dejansko udejanjanje ekonomske demokracije na delovnem mestu. Gojko Stanič (2011, 77) pa sodi, da so bila samoupravna podjetja z družbeno lastnino samo posebna oblika zasebne lastnine (po njegovi oznaki – posebna oblika nerazdelne kolektivne zasebne lastnine), podjetja pa naj bi v obdobju 1950–1990 avtonomno upravljali takrat zaposleni, ki so samostojno odločali o uporabi dobička oziroma pokrivanju izgub. Samoupravljavci naj bi po njegovi oceni z dobrim delom in varčevanjem večkratno povečali t. i. družbeni kapital. Politiki naj bi leta 1990 poddržavili dejansko že zasebno lastnino, in sicer z večinskimi sovražnimi prevzemi s strani političnih zunanjih lastnikov, 80 % sovražnih prevzemov se je končalo z ekonomsko polomijo (Stanič, 2011, 78).

V nasprotju z nekaterimi drugimi strokovnjaki npr. Michael Lebowitz (2014a) in Gal Kirn (2014; 2015) sodita, da je jugoslovanski model socialističnega samoupravljanja postal neuspešen zato, ker je vse bolj uvajal tržna načela, torej sebične interese, namesto uveljavljanja široko pojmovane družbene solidarnosti, a ne le v okviru posameznega podjetja. Kirn (2014) tako navaja, da je bilo socialistično samoupravljanje relativno uspešno do šestdesetih let prejšnjega stoletja, v obdobju t. i. solidarnostne ekonomije med republikami, zaščite delavstva (polna zaposlenost), vsem prebivalcem dostopne infrastrukture, javnih storitev. Uvedba profitne in tržne logike, tržna reforma, razvoj modela »vsakemu po njegovem donosu« namesto »vsakemu po njegovih zmožnostih« naj bi skrhali razmerja znotraj podjetij ter razmerja med bogatimi in revnimi deli jugoslovanske federacije (dejansko konfederacije – po letu 1974), kar je zaostriilo razredne razsežnosti reprodukcije. Podjetjem so se sicer formalno povečale samoupravne pravice, toda uvedba tržnih meril je povzročila večje izkoriščanje in konkurenčnost med delavci, zlasti med njimi in brezposelnimi. Ker so podjetja čedalje bolj odločala o porazdelitvi dohodka, so imela poseben interes tudi pri določanju ravni zaposlitve, novih delavcev niso hotela zaposlovati, krepile so se torej kapitalistične prvine, dominacija logike kapitala nad delom, krepila se je tehnobirokracija, pospešena financijalizacija, pa tudi zadolževanje (Kirn, 2014, 358, 359). Navedene okoliščine so po mnenju Kirna (2014, 362) postale materialna baza nacionalističnih in bolj liberalnih odgovorov na vprašanje takratne jugoslovanske krize. Za razliko od številnih drugih avtorjev Gal Kirn (2014, 363, 364) prav v izbiri liberalnega odgovora na krizo namesto socialističnega vidi napačni recept, ki je peljal v jugoslovansko katastrofo. Namesto širše razprave o novem družbenem razvoju in planiranju se je po mnenju Kirna (2014) vztrajalo pri slabih kompromisih in koncentraciji odločanja v krogu okoli Tita, naivno naj bi se po sodbi Kirna (2014, 364) sprejemala tržna naravnost, ki pa je bila po mnenju pisca kljub nastanku socialističnih držav še vedno globalna ekonomska osnova meddržavnega trgovanja.

V dilemi med partijskimi kompromisi in liberalizmom je po mnenju Kirna (2014, 365) manjkal tretji odgovor, vrnitev h komunistični oziroma socialistični politiki: sprememba ekonomske politike v smeri odmika od neenakega razvoja in omejevanja zapolitvenih možnosti, večje ekonomsko sodelovanje na ravni neuvrščene in vzhodnega bloka (zmanjšanje odvisnosti od Zahoda), oživitve vezi med delovnim ljudstvom in partijskimi organizacijami. Namesto tega smo v socializmu dobili postsocializem, namesto socialističnega odgovora pa v osemdesetih letih nacionalizem in razpad Jugoslavije (Kirn, 2014, 365).

Marko Kržan (2017b, 218, 219) sodi, da je šla nova tržna reforma leta 1965 čez mejo, do katere je uvajanje trga še služilo izgradnji socializma, saj je dobesedno zavrgla planiranje in ga nadomestila s trgov kapitala. Viktor Žakelj (2014, 23) pa opozarja na dve ključni, temeljni napaki samoupravljanja in njegove latovščine: drobljenje poslovnih sistemov (ne omogoča primerne stopnje konkurenčnosti gospodarstva) ter birokratizacija družbe zaradi t. i. integralnega samoupravljanja, ki ni kaj prida prispevalo k demokratičnosti družbe. Po njegovem mnenju Kardelj ni mogel opustiti leninistične dogme in sprejeti Kavčičeve ideje tržno-planskega gospodarstva z mešano lastnino (Žakelj, 2014, 24).

Sociolog Stane Saksida (2017) sicer na splošno pozitivno ocenjuje samoupravljanje, dokler delavci soodločajo o organizaciji proizvodnje in delitvi dobička, a kot nesmiselne ocenjuje težnje, da se vsa družba spremeni v samoupravno družbo, da npr. delavci v Prekmurju odločajo o tem, kaj naj se raziskuje na ljubljanski univerzi. Sicer pa sodi, da bi morali glede samoupravljanja priti do delavskih delnic in izobraziti ljudi oziroma prenesti v delovni proces več znanja, da bi se znali samostojno orientirati v stvarnosti. Takratna jugoslovanska in slovenska politika ni bila sposobna, da bi dejansko omogočila premik od družbene lastnine k delavskim delnicam. Ekonomist Slavko Podmenik (2016) pa med ključne razloge razpada t. i. samoupravnega realnega socializma uvršča egocentrične avtokratske ambicije političnih voditeljev (kar je značilno za vse izkoriščevalske družbe), razmah birokratizma, zgolj, formalno, pasivno udeležbo »delovnih ljudi« pri upravljanju družbene ureditve namesto dejanskega neposrednega sodelovanja pri sprejemanju odločitev in obvladovanje vseh pomembnih odločevalskih aktivnosti s strani partije, njenega ožjega vodstva v obliki »politbirojev«, »predsedstev«, »koordinacij«.

Miro Cerar mlajši (2003) ugotavlja, da je bil v SFRJ uveljavljen t. i. komunalni koncept lokalne samouprave, ki je temeljil na relativno veliki občini – komuni, ki je združevala samoupravno in državno vlogo. Vendar sodi, da so se v razvoju vedno bolj krepile državne funkcije občin na račun samoupravnih, občina je vse bolj delovala kot prva stopnja državne uprave.

Gostiša (2014b, 145) pa sodi, da se je sicer doslej najvišje razviti v praksi preizkušeni sistem ekonomske demokracije sam po sebi zrušil zlasti zaradi šibkega lastniškega temelja, koncepta družbene oziroma ekonomsko nestimulativne »nikogaršnje lastnine« in s tem povezane odsotnosti podjetniškega naložbenega interesa in iniciative, ki bi zagotavljala

ekonomsko rast in razvoj. Kot izjemno pozitivne praktične učinke te »lastnine« pa je ocenil njegov doprinos k socialni pravičnosti in notranji kohezivnosti družbe (Gostiša, 2014b, 145).

Tomc (1987) ugotavlja, da je bilo najbolj formalizirano odločanje tam, kjer je moč najmanjša (med delavci), najmanj pa tam, kjer bi bila formalizacija zaradi nadzora najbolj potrebna, torej v upravi in med funkcionarji zunaj podjetja. Podčrtuje, da torej »zakonsko uvajanje samoupravljanja predvideva participacijo tam, kjer ni ne moči ne interesa, ne omogoča pa nadzora nad dejanskimi odločevalci« (Tomc, 1987, 178). Obenem je bilo samoupravljanje zasnovano tako, da je omejevalo domet odločanja na socialna in ekonomska vprašanja zgolj na ravni delovnega mesta, ne pa v širšem političnem prostoru. Sodi, da se je oblikoval ekonomsko razrušen prostor, puščava, ki jo je zapolnil planski voluntarizem partije. Pod tanko plastjo normativizma pa je bil kaos in anarhija realnih ekonomskih odnosov, kar je izkoriščala vodilna politična klika. To je po sodbi Tomca (1987, 178) bila dejansko le druga stran nerealizirane »druge narave« socialističnega samoupravnega ekonomskega sistema, »sistema«, ki je »uzakonjal« nezakonitost, kar je bistveni predpogoj vsake totalitarne oblasti. Dezintegracija ekonomskega življenja je bila ena plat, dezintegracija politične skupnosti pa druga plat SFRJ v drugi polovici osemdesetih let preteklega stoletja.

Tomc (1987) podčrtuje, da je vsak realni socializem, tudi samoupravni, radikalno omejil izražanje različnih družbenih interesov v politični skupnosti, njihovo uveljavljanje s pomočjo sistema politične demokracije in v okvirih pravne države pa je bilo praktično prekinjeno. Tudi Galimberti (2015, 348) izrecno podčrtuje, da spoštovanje pravne države brzda nasilje. Z vidika kasnejše razrasti nacionalizmov, ki so ključno vplivali na razpad socialistične Jugoslavije, velja poudariti, da je bil nacionalizem kljub stalnemu Titovemu geslu o nujnem stalnem negovanju »bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti« prisoten že v prvih letih socialistične Jugoslavije, pa tudi kasneje. Tako je kmalu po drugi svetovni vojni politično izolirani predvojni krščanski socialist in partizan Edvard Kocbek (1986, 91) že v Dnevniku 1951–1952 zapisal: v Zagrebu so navijači Dinama demonstrativno sprejeli Crveno zvezdo in vrnilo milo za drago. V Beogradu so ljudje vpili nad Hrvati, »ustaše«, »dole Hrvati«, v Zagrebu pa nad Srbi »od Zagreba do Zemuna«, »natrag u Beograd«.

8.2.3 Presečišča samoupravne dediščine Slovenije

Samoupravna dediščina je v slovenski zgodovini izjemno zasidrana, praktično zgodovinsko večkrat preizkušena in kot taka pomembna za dograjevanje sonaravne in humane svetovne, evropske in slovenske prihodnosti. Zlasti velja izpostaviti bogato tradicijo podeželske samouprave, razvejanega krščanskosocialnega zadružništva (»Krekove« zadruge), monumentalnega teoretičnega modela celotne samoupravne družbe oziroma samoupravne države socialnega kapitalizma Andreja Gosarja (1933; 1935) ter teoretičnega in v praksi preizkušenega, a po osamosvojitvi Slovenije nemudoma in v celoti opuščene modela

jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja, ki ga je zasnoval in dograjeval zlasti Edvard Kardelj (1957; 1972; 1977; 1979; 1980).

Tako krščanski socialist Andrej Gosar kot komunist Edvard Kardelj sta izhajala iz ključnega cilja, da bo uvedba celostnega sistema samoupravljanja kot oblike smotrnega upravljanja in odločanja zaposlenih omogočila doseganje blaginje vseh članov družbe. Bistvena razlika med njima pa je že v samem družbenoekonomskem sistemu, popolnoma različnem pomenu politične demokracije, vlogi privatne in družbene lastnine itn. Gosarjev model samoupravne države sicer ni pogojen z izstopom iz kapitalističnega sistema in z odpovedjo konceptu zasebne lastnine, uporabnost Kardeljevega modela samoupravljanja za ekosistemsko družbeno ureditev pa v največji meri omejuje koncept politično nedemokratskega sistema (enopartijski politični sistem) in njegova izjemna zbirokratiziranost. Zlasti glede resničnega samoupravljanja v gospodarstvu, v podjetjih je po mnenju Toplak (2014, 125) Gosarjev model samouprave v določenih vsebinah veliko bolj konservativen od kasnejšega jugoslovanskega samoupravljanja, saj morajo biti po njegovi sodbi npr. samoupravni organi stalno v dialogu z lastniki kapitala, delavskimi direktorji, sindikati in profesionalnimi zbornicami.

Andrej Gosar je po mnenju Kovačiča Peršina (2015) namreč inovativno iskal model socialno pravične družbene ureditve, učinkovit model neposredne demokracije in kot svoje življenjsko delo razvil celostni projekt samouprave: na teritorialni (lokalni, regionalni in državni), družbeno-ekonomski (podjetja, družbene ustanove) ter politični ravni demokracije. Temeljno reformni, a nerevolucionarni model družbene ureditve je zasnoval kot obliko neposredne ljudske demokracije z izjemno kritičnim odnosom do partitokratskega modela parlamentarne demokracije.

Skupne značilnosti Gosarjevega in Kardeljevega koncepta samoupravljanja so zlasti (preglednica 26):

1. uvedba celostnega sistema samoupravljanja naj bi kot oblika smotrnega upravljanja omogočala doseganje blaginje vseh članov družbe;
2. glavni motiv proizvodnje ni več dobiček, temveč ustvarjanje dohodka za posameznike in zlasti za kolektivne potrebe;
3. omejitve premoženjskih razlik je možno po Gosarjevem predlogu doseči z določitvijo maksimalne zgornje meje premoženja, po Kardeljevem predlogu pa z delom kot edinim virom vrednosti (delavci teoretično razpolagajo s celotno presežno vrednostjo) ter z omejenim razponom plač v podjetju, ustanovi (3–4 : 1);
4. samoupravno povezovanje sorodnih podjetij v panoge omogoča tudi njihovo nadaljnje povezovanje po Gosarjevem predlogu v gospodarsko zbornico na državni ravni oziroma v Kardeljev zbor združenega dela;
5. podobni samoupravni mehanizmi kot za podjetja veljajo tudi za udejanjanje negospodarskih interesov (šolstvo, zdravstvo, kultura, znanost itn.) s posebnimi predstaviškimi telesi (zastopniki uporabnikov in izvajalcev družbenih storitev).

Ključen je tudi prenos večine državnih funkcij na nižje enote in poudarjena lokalna avtonomija, tako Gosar kot Kardelj sta v sistemu samoupravljanja izhajala iz načela decentralizacije države, zato sta občinam in s tem teritorialni demokraciji poverila zelo pomembno vlogo – urejanje gospodarstva in socialnih vprašanj. Podčrtujeta, da se morajo vse pomembne gospodarske odločitve samostojno in neodvisno sprejemati na ravni občin: občina ni le politična, temveč prednostno socialnoekonomska enota.

Gosar in Kardelj sta na nižjih ravneh organiziranja gospodarstva in družbe podpirala takšen sistem samoupravljanja, ki zagotavlja neposredno udeležbo ljudi pri odločanju o vseh ključnih političnih, gospodarskih in družbenih vprašanjih. Prav tako sta oba podpirala delegatski sistem kot obliko funkcionalnega predstavnštva vseh članov družbe, ki pa se je v jugoslovanski socialistični praksi izrodil v izjemno obsežno, neučinkovito in nepregledno birokratizacijo. Tudi Gosarjeva in kasnejša Kardeljeva analiza družbene reforme sta opozorili, da ima načelo »en človek – en glas« vrsto pomanjkljivosti, zato je treba to načelo v samoupravni demokraciji dopolniti z vrsto drugih volilnih pravic glede na posebne interese posameznika.

Ključne razlike Gosarjevega in Kardeljevega koncepta samoupravljanja so zlasti (preglednica 26):

1. Gosarjeva vizija novega družbenega reda s samoupravljanjem v okviru reformiranega kapitalizma, prevlado zasebne lastnine (sicer omejeno) in s konceptom samouprave dopolnjeno delovanje parlamentarne demokracije (politična demokracija) ter Kardeljeva vizija nove, socialistične družbe in socialističnega samoupravljanja z družbeno lastnino proizvajalnih sredstev ter namesto politične parlamentarne demokracije uveljavljanje koncepta »pluralizma samoupravnih interesov« in enopartijskega političnega sistema;
2. Gosarjev sistem prenovljene parlamentarne demokracije (večstrankarski politični sistem) in njegova dodatna, a pomembna politična samoupravna dopolnitev (dvtirni sistem demokracije) ter Kardeljev skupščinski sistem »pluralističnih samoupravnih interesov« z odpravo parlamentarizma (odprava neposredno voljenega parlamenta), torej z odpravo večstrankarskega političnega sistema (zgolj družbenopolitične organizacije kot nadomestek strankarskega sistema) in ohranjanjem dejanskega partijskega političnega monopola – delegatski sistem kot podaljšana roka ZK;
3. praktično ukinjanje privatne lastnine proizvajalnih sredstev pri Kardelju in (teoretično!) razpolaganje delavcev s celotno presežno vrednostjo, pri Gosarju pa ohranjanje privatne lastnine zaradi motiva dobička v tržnem gospodarstvu, vendar omejitev premoženja in podružbljenje nekaterih bistvenih proizvajalnih sredstev v velikih proizvodnih in infrastrukturnih sistemih ter delitev presežne vrednosti med delavci in privatnimi lastniki;
4. drugačna razmerja med trgom in planom: Gosar – prednost trga, Kardelj – časovne spremembe razmerja, od začetne enostranske prevlade planskega gospodarstva do »tržnega socializma« in »dogovorne ekonomije«;

5. Gosarjev predlog skupnega upravljanja podjetij (delavci, lastniki podjetja, lokalne skupnosti, zadruga) in odločevalskega vpliva tudi potrošnikov ter Kardeljeva zasnova »skupnega« delavskega lastništva in upravljanja.

Preglednica 26: Ključne podobnosti in razlike krščanskosocialističnega ter jugoslovanskega socialističnega koncepta samoupravne družbe

Krščanskosocialistični koncept samoupravne družbe	Jugoslovanski socialistični koncept samoupravne družbe
Pluralistični model lastništva s prevladujočo, a po obsegu in pravicah (razpoložljivosti) omejeno privatno lastnino na račun podružbljene lastnine (zaposlenih, skupnosti)	Podržavljenje praktično vseh proizvodnih sredstev in uvedba sistema »družbene« lastnine ter zelo omejen obseg privatne lastnine
Delovanje gospodarstva z omejeno proizvodnjo luksuznih dobrin v okviru trga z nekaterimi socialnimi korektivi, soupravljanje delavcev v podjetjih	Delovanje gospodarstva po modelu stalne rasti na osnovi večje ali manjše vloge načrtovanja in tržnega delovanja, koncept samoupravljanja vseh zaposlenih v podjetjih in ustanovah
Koncept soupravljanja delavcev in uslužbencev v podjetjih, ustanovah	Koncept samoupravljanja vseh zaposlenih v podjetjih, ustanovah
Kombinacija reformiranega večstrankarskega sistema parlamentarne demokracije in samoupravnega delegatskega sistema v samoupravnih zbornicah	Ukinitev večstrankarskega sistema in delovanje skupščinskega sistema »pluralizma samoupravnih interesov« pod političnim monopolom komunistične partije
Skupno upravljanje lastnika in delavcev v podjetju, vpliv potrošnikov na naravo proizvodnje	Delavci kot »teoretično« popolni »skupni« lastniki in upravljalci podjetja, njihovo razpolaganje z vsemi dohodki podjetja
Ustanovitev stanovskih, gospodarskih, kulturnih predstavniških teles uporabnikov in izvajalcev	Delovanje predstavniških teles uporabnikov in izvajalcev na področju šolstva, zdravstva, kulture, znanosti
Decentralizacija države in odločanja z izjemno visoko stopnjo avtonomije občin	Decentralizacija države z bolj avtonomnimi občinami in konceptom skladnejšega regionalnega razvoja
Maksimalna zgornja meja velikosti kmetij in zgornja meja premoženja ter minimalne velikosti kmetije (»stalni dom«)	Maksimalna zgornja meja velikosti kmetij in zelo omejen razpon plač v podjetjih ter ustanovah (3–4 : 1)

Pisec se strinja z ugotovitvijo Nastrana (2003, 73) o idejni sorodnosti Gosarjeve in Kardeljeve teorije novega družbenega reda, čeprav izhajata iz diametralno različnih stališč glede oblike političnega sistema in vloge privatne in t. i. družbene lastnine. Oba namreč uvajata koncept samoupravljanja za urejanje ključnih družbenih vprašanj, podobno urejata področja gospodarstva in družbenih dejavnosti. Dejansko podrobna medsebojna primerjava

Gosarjevega in Kardeljevega koncepta samoupravljanja kaže, da je bilo socialistično samoupravljanje v socialističnem političnem sistemu v osnovi reformirani sistem krščanskega socialnega aktivizma oziroma Gosarjevega koncepta samoupravljanja, a s ključno razliko v lastništvu in vlogi politične demokracije. Kardelj je Gosarjev sistem samoupravljanja in celotnega krščanskega socialnega aktivizma dobro poznal, saj ga je leta 1934 tudi javno kritiziral. Verjetno je prav v tem ključni razlog, da je bila samoupravna vizija Andreja Gosarja iz tridesetih let prejšnjega stoletja v obdobju poskusa udejanjanja enopartijskega socializma po drugi svetovni vojni krivično pozabljena in zavestno zamolčana.

Srečo Dragoš (1998; 2015b) ugotavlja, da je bil komunistom Gosar po drugi svetovni vojni posebej sporen zato, ker se je prvi, torej pred Kardeljem, zavzemal za samoupravljanje, toda brez partijskega nadzora. S tega vidika se pisec pridružuje trditvi, da v nasprotju s splošnim mnenjem Kardelj ni izvorni tvorec, začetnik splošne ideje samoupravljanja v Sloveniji (Nastran, 2003, 73), vendar mu je hkrati treba korektno pripisati inovativno, pionirsko vlogo pri dograjevanju sistema samoupravljanja v pogojih prevlade družbene lastnine in socialističnega družbeno-ekonomskega sistema 20. stoletja. Njegov koncept socialističnega samoupravljanja, takšen, kot se je udejanjil v takratni jugoslovanski socialistični praksi, iz različnih razlogov ni preživel zgodovinske preizkušnje.

Za razliko od Gosarjevega koncepta ohranjanja sicer navzgor omejene, a večje vloge zasebne lastnine, je temelj jugoslovanskega samoupravljanja bilo popolno podružbljenje lastnine, delavci pa naj bi razpolagali s produkcijskimi sredstvi in dohodki tako v osebni kot skupni interesu. Samoupravni socializem prakse neposredne demokracije sicer ni niti izumil niti uvedel, ampak je le ohranil in predelal enega bistvenih elementov slovenske, skozi zgodovino vzpostavljene socialno-kulturne upravljalvske dediščine. Edvard Kardelj je po mnenju Vesne V. Godina (2016) tradicionalno slovensko domačijsko socialno organizacijo naredil za politični, ekonomski in socialni sistem socialistične Jugoslavije. S tem so del jugoslovanskega socializma postale tudi zgoraj omenjene značilnosti tradicionalne slovenske družbene organizacije, med drugim tudi neposredna ekonomska demokracija, ki se je poskušala v Jugoslaviji uveljaviti kot inovativni koncept jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja.

Pisec sodi, da je v ekososialni in medgeneracijsko odgovorni družbi, zasnovani na ekonomski, neposredni in sodelovalni demokraciji, koncept samoupravljanja vsekakor eden od ključnih učinkovitih vzvodov uveljavljanja pravic delavcev, vendar ni edini. S tega vidika so še vedno aktualna opozorila Veljka Rusa že iz leta 1972, da je t. i. integralno jugoslovansko samoupravljanje z delegatskim sistemom kot modelom participativne demokracije, namesto da bi jo razvijalo vzporedno, povsem zanemarilo vlogo reprezentativne demokracije (Ramšak, 2013, 9). V izjemno kritični diagnozi samoupravne družbe še pred sprejetjem ustave SFRJ leta 1974 je Rus zapisal, da je »utopična želja po oblikovanju totalne samoupravne družbe privedla do tega, da smo šli v decentralizaciji kompetenc, deprofesionalizaciji upravljanja in v kolektivizaciji odločanja do tiste

skrajnosti, ko je bilo ogroženo funkcioniranje celotne družbe» (Ramšak, 2013, 94, 95). Kljub tem zelo kritičnim ocenam jugoslovanskega modela socialističnega samoupravljanja je Veljko Rus (1985, 4) kot sodelavec *International Research Group* (Mednarodne raziskovalne skupine) povzel naslednje njihove ključne rezultate poglobljene raziskave industrijske demokracije v 12 evropskih državah, vključno s primerjavo s takratnim jugoslovanskim samoupravljanjem:

- jugoslovanski delavci so imeli več vpliva na kratkoročne, srednjeročne in dolgoročne odločitve kot delavci drugih evropskih držav;
- dejansko sodelovanje jugoslovanskih delavcev v odločanju je intenzivnejše kot sodelovanje delavcev iz drugih držav;
- jugoslovanski delavci ocenjujejo možnosti vplivanja na poslovanje preko glavnih predstavniških teles bolj pozitivno kot drugi delavci.

Cirila Toplak (2014) poudarja pomen spremenjenih zgodovinskih okoliščin, ki so po njeni sodbi v prid določene oblike ponovne aktualnosti samoupravljanja. Po njenem mnenju smo medtem ugotovili, da demokracija s tržno ekonomijo v nekritično privzeti obliki za Slovenijo ni primerna razvojna paradigma. Vsak pretehtan razvojni, družbeni model mora vključevati večplastno tradicijo domače družbe in njene vrednote iz obdobja pred in med socializmom (Godina, 2013). Ob sledenju npr. Gosarjevimi zamislim bi morali sedaj še kako jasno vključiti naše politično-kulturne posebnosti in pretekle izkušnje v oblikovanje nedvomno potrebne vizije politične in ekonomske prihodnosti Slovenije. Gosar (1933; 1935) je izrecno podčrtal, da je ključni cilj novega družbenega reda, zasnovanega na samoupravljanju, posameznikova in splošna blaginja. V današnjem svetu takšna vizija seveda ne more biti docela avtarkična, morala bo biti čim bolj avtonomno usmerjena navznoter in po mnenju Toplak (2014, 130) nato povezana v koalicijo podobno avtonomnih entitet, po vzoru utopičnih socialističnih komun. Vendar potrebni avtonomizem teritorialnih enot ne sme biti ovira za federalno povezovanje, prav nasprotno.

Sloveniji torej ni treba znova postati utopični eksperiment, a optimizem vzbuja dejstvo, da se samoupravljanje dejansko vrača kot politični fenomen od spodaj, v praksi, saj so druge oblike udejstvovanja in delovanja zaposlenih preprosto manj učinkovite. Vse več je fenomenov spontanega organiziranja ljudi po načelih samoupravljanja, soupravljanja, zadružništva, kooperativ itn. (Toplak, 2014, 130). Tudi za koncept samoupravljanja velja – teoretsko neumrljive koncepte k pravičnejši družbi je treba osvežiti, na osnovi prepričljive razlage preteklih napak izdelati realistične načrte za prihodnost.

Krekovo zadružništvo in socialistično samoupravljanje sta bili obliki nativne slovenske ekonomske demokracije, ki je temeljila na 1400 let trajajoči zgodovini neposredne demokracije naših prednikov. Neposredna demokracija je na današnjem slovenskem ozemlju predstavljala tradicionalni slovenski nativni sistem dogovarjanja in odločanja. Samoupravljanje, ki se je uveljavilo v socializmu, je po ugotovitvah Godina (2016) pomenilo prenos

logike vaške skupnosti (v kateri se vsi poznajo) v podjetja in tovarne, torej v mesta. Zato samoupravni socializem večini Slovencev ni bil tuj, saj je večina Slovencev tudi v socializmu bila povezana z vasjo in vaškim načinom življenja. Večina delavcev v slovenskih socialističnih tovarnah je npr. izvirala iz vasi, velik del pa jih je kljub delu v tovarnah še vedno živel na vasi. Ob tem je neobhodno in zgodovinsko korektno treba izpostaviti še neposredni vpliv Gosarjevega (1933; 1935) koncepta samoupravljanja na oblikovanje jugoslovanskega (dejansko po teoretični zasnovi slovenskega, torej zlasti »kardeljevskega«) koncepta socialističnega samoupravljanja, a z nekaterimi ključnimi razlikami, zlasti glede tipa in vloge lastnine.

Jože Mencinger (2009) samokritično ugotavlja, da je sprva na samoupravljanje in družbeno lastnino gledal kot na nekakšni izmišljotini Edvarda Kardelja. Ko pa smo ju formalno že malone odpravili, je ugotovil, da je prav kombinacija obeh idej omogočila razpršeno odločanje v gospodarstvu in s tem nekaj, kar se v primerjalni ekonomiki imenuje socialistično tržno gospodarstvo. Sodi, da sta ideji družbene lastnine in samoupravljanja omogočila decentralizirano upravljanje v družbi, to pa je bila velika prednost, ki jo je Slovenija imela ob prehodu v kapitalizem (Mencinger, 2009, 85). Ekonomsko gledano je kolektivna lastnina zaposlenim v podjetjih prinašala dodatne koristi (delež posrednega dela dobička podjetja), kot so bili npr. počitniški domovi podjetja ali s pomočjo podjetja zgrajeni vrtci, uspešna podjetja (model razpršene industrije) lokalnemu razvoju naklonjenih domačih »rdečih« direktorjev pa so veliko prispevala tudi k lokalni skupnosti (Mencinger, 2018a). Tudi ekonomist Maks Tajnikar (2021) poudarja, da naj bi bilo samoupravljanje od vsega začetka mišljeno kot tržni sistem, obenem pa je zlasti v Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja nastal občuten zasuk v zasebnolastniško tržno gospodarstvo.

Za uspešen slovenski potek družbenih sprememb, ki se rad enači z razvojem, pa naj bo ta kapitalističen ali kakšen drug, bi torej po mnenju Vesne V. Godina (2016) morali v Sloveniji uvajati družbene institucije in spremembe, ki bodo v slovenski družbi lahko delovale. Delovale pa bodo lahko le tiste institucije in spremembe, ki bodo v sozvočju z zgodovinsko tradicionalno vzpostavljeno socialno in kulturno tirnico. Samo takšne institucije in spremembe bodo lahko kulturni in socialni kapital te tirnice produktivno uporabile, ne pa ga aktivirale kot blokado družbenih sprememb in družbenih institucij, kar je značilno za celotni slovenski postsocializem. Nekritično uvažanje (kopiranje) institucij in procesov, kot jih poznajo na Zahodu, torej ne bo prineslo zelenih učinkov. To dokazuje zadnjih 25 let nazadovanja Slovenije iz »zgodbe o uspehu«, »druge Švice«, v državo, ki je danes po mnenju Vesne V. Godina (2016) žal razpoznana za *luzerko* postsocializma. Samoupravljanje je bilo v Sloveniji ukinjeno, a v slovenski javnosti po mnenju Cirile Toplak (2014, 118) še ni pozabljen pojem. Za etabrirane politične stranke je beseda samoupravljanje postala tabu ali skoraj psovka. Za konservativce je eden od simbolov bivšega socialističnega režima, za etabrirano »levico« neljub zgodovinsko-politični spomin.

Slavoj Žižek (1996, 100) umestno opozarja: ni vsaka kolektivno izražena volja, vsak globalen projekt gospodarskega, političnega in kulturnega razvoja Slovenije nujno fundamentalističen. Najbolj bi postali posmrtni žrtve ideologije bivšega režima, če bi vsak kolektiven projekt, ki hoče poseči v nadaljnji razvoj družbe, takoj razglasili za totalitarren. Majhna država, kakšna je Slovenija, je po njegovem mnenju veliko bolj kot velike države odvisna od takšnih kolektivnih socialno-političnih odločitev, saj tako rekoč nima pravice do popravnega izpita. In zgornje – po mnenju pisca – velja tudi za koncept samoupravljanja.

Glede na ekonomsko in politično realnost sveta in Slovenije v njem je treba po mnenju pisca razvoj sistema ekonomske demokracije s pomočjo samoupravljanja načrtovati in udeležati postopoma, morda v dveh stopnjah ekosistemske družbene ureditve. V prvi stopnji oziroma fazi samoupravljanja v podjetjih naj bi se naslonili na široko soupravljanje (participacijo) zaposlenih v podjetjih, njihovo notranje (so)lastništvo (delavske in druge kooperative) ter zakonsko zagotovljen nadzor poslovanja in pravično udeležbo pri dobičku v okvirih ekosocialno tržnega, družbeno odgovornega ekonomskega sistema šibkejše sonaravnosti. V drugi fazi pa bi lahko na osnovi pridobljenih izkušenj in odziva prizadetih prešli v temeljito družbenoekonomsko prenovu, v globoko ekonomsko demokracijo s prevladujočim modelom lastništva zaposlenih v podjetjih kot pomembnega gradnika ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve ekosolidaristične ali ekosocialistične inačice.

8.3 Poosamosvojitvena dediščina Slovenije (1991–2020)

8.3.1 Ključni vzroki osamosvojitve Slovenije

Nekdanja SFRJ je imela po krajšem obdobju centralističnega planiranja skupno socialistično samoupravljanje in politično nedemokratično (v nekaterih področjih delovanja totalitarno) enopartijsko doktrino izvajanja in nadzora »pluralizma samoupravnih interesov«, močno in vplivno birokratsko-politično elito, jugoslovansko doktrino bratstva in enotnosti, trdo politiko do nacionalizmov ter močno in politično vplivno armado. Bila je država izjemnega oboroženega odpora po fašistično-nacistični okupaciji, članica zavezniške koalicije, po opustitvi stalinističnega povojnega totalitarnega režima pa prepoznavna država unikatne, samoupravne inačice socializma. Josip Broz Tito je bil eden od stebrov notranje stabilnosti večnacionalne federacije in eden od ključnih snovalcev svetovne politike neuvrčenosti. Spomenka Hribar (2016, 122) poudarja, da imamo veliko upravičenih zamer do socialistične Jugoslavije, toda v svetu je bila spoštovana, saj je kot majhna država vodila samostojno politiko in skupaj z Egiptom in Indijo osnovala gibanje neuvrčenih. Stjepan Mesić (2019) navaja naslednje ključne integrativne dejavnike »Titove« jugoslovanske federacije:

- Tito s karizmo zmagovalca v vojni in enega največjih državnikov povojnega obdobja;
- večnacionalna Komunistična partija Jugoslavije;
- Jugoslovanska ljudska armada (JLA).

Nekdanja SFRJ je imela tudi skupno valuto, spreminjajoči se plansko-tržni gospodarski sistem s poudarkom na industrializaciji, za socialistično državo veliko mednarodno mobilnost delovne sile in odprtost meja, brezplačno šolstvo in zdravstvo, solidarnostni socialni sistem. Med socialističnimi državami je bila najbolj politično in izvozno-uvožno odprta v svet, njeni državljani so lahko potovali povsod po svetu. V začetnem obdobju je Jugoslavija beležila izjemno visoko rast gospodarstva in BDP. Kasneje se je gospodarska rast umirila in usahnila, Jugoslavija se je začela zadolževati, vsem prebivalcem ni bila sposobna zagotoviti zaposlitve, zato so bili številni na sezonskem delu v evropskih kapitalističnih državah. Industrializacija in dvig osebnega ter družbenega standarda je, tako kot v vseh drugih socialističnih in kapitalističnih državah, potekal po modelu trajne količinske gospodarske rasti, tudi na račun izrazite degradacije okolja in slabšanja okoljskih bivalnih razmer.

Socialistična Jugoslavija je bila tudi transferna in bančna unija, imela je zakonsko določene državne mehanizme medrepubliških in znotrajrepubliških pretokov regionalnih pomoči, na podlagi katerih so se preusmerjala sredstva od gospodarsko bolj razvitih v manj razvite republike in tudi v razvojno šibko avtonomno pokrajino Kosovo. Imela je obsežen skupni zvezni proračun, katerega sredstva so se lahko še dodatno prerazporejala med republikami v razmerah asimetričnih šokov v posameznih delih države. Po gospodarski in blaginjski ravni se je globalno uvrščala med srednje razvite države sveta z izrazitimi oblikami onesnaženosti okolja, med posameznimi republikami pa so bile velike ekonomske razlike, razlike v blagostanju, ki se kljub izjemno obsežnim solidarnostnim sredstvom (iz Slovenije, Hrvaške in Vojvodine) niso bistveno zmanjšale, njihova poraba je bila brez systemskega nadzora. Drenovec (2014) ugotavlja, da so dejansko že v šestdesetih letih 20. stoletja usihale razvojne zmogljivosti zgodnjega jugoslovanskega etatističnega modela. Rast slovenskega družbenega proizvoda je v desetletju do leta 1964 znašala skoraj 9 % letno, do konca šestdesetih let pa je pravi centralnoplanski sistem že v glavnem razpadel. Novi val investiranja (turizem, sredstva zdomcev) po letu 1968 je ponovno povečal rast BDP, v ozadju pa je že naraščal jugoslovanski zunajtrgovinski blagovni primanjkljaj, BDP je le še počasi naraščal, močneje še konec sedemdesetih let 20. stoletja. Yanis Varoufakis (2015, 123) sodi, da se je verjetno veriga dogodkov, ki so vodili v sesutje komunizma na Poljskem in v Jugoslaviji, začela že v sedemdesetih letih minulega stoletja. Povod naj bi bil strm vzpon obrestnih mer kmalu zatem, ko sta ti dve državi sprejeli ponudbo za zajeten sveženj posojil zahodnih finančnih institucij. Vrtoglava rast obrestnih mer je povzročila veliko stisko komunističnih režimov, izkazala se je torej kot učinkovito politično sredstvo pritiska razvitih kapitalističnih držav.

Podatki britanskega ekonomista Angusa Maddisona o rasti realnega BDP kažejo, da je leta v obdobju 1947–1989 npr. v kapitalistični Avstriji in ZR Nemčiji rasel veliko hitreje kot v socialistični centralnoplanski in kasneje samoupravni Jugoslaviji, prepad v razvitosti med takratno socialistično Jugoslavijo in najbolj razvitimi evropskimi kapitalističnimi državami se je ob upoštevanju celotnega obdobja torej še povečal. V osemdesetih letih 20. stoletja je namreč v Jugoslaviji prišlo dejansko do ničelne rasti realnega BDP, v letu 1987 je znašala letna stopnja jugoslovanske inflacije 1252 % in je preseгла rast plač (Stojan, 2016). Kljub delovanju obsežnega državnega sklada za nerazvita območja je bila v začetku osemdesetih let 20. stoletja razlika med Slovenijo in Kosovom 7 : 1 in se je celo povečala, obenem pa na Kosovu (v pokrajini z zelo visoko rodnostjo) ni bil odpravljen problem velike brezposelnosti (Lusa, 2012, 41). Carlos Villa (2017, 50) sodi, da so se razlike med regijami in republikami Jugoslavije povečale tudi zaradi finančno in tehnološko zmogljivejših severnih regij. Velik del jugoslovanskih sredstev za regionalni razvoj je torej končal v pokrajini Kosovo, a rezultati so bili skromni. Leta 1975 je znašal BDP Slovenije na prebivalca 2782 dolarjev, kar je bilo 1082 dolarjev več kot na prebivalca Hrvaške in celo 2329 dolarjev več kot na prebivalca Kosova, podobna razmerja so označevala tudi osemdeseta leta 20. stoletja (Villa, 2017, 65). Zlasti obsežna in sodobna industrijska proizvodnja je prinašala prednosti Sloveniji, Kosovo pa je med drugim označevala tudi velika brezposelnost, ki je dosegla 50 %. V Sloveniji se je krepil občutek, da je preveč njenih sredstev končalo v manj razvitih območjih Jugoslavije (brez pravih rezultatov), v manj razvitih republikah pa občutek, da jih Slovenija s prodajo svojih industrijskih izdelkov izkorišča. V zahodnih državah je bilo v začetku osemdesetih let 20. stoletja približno 1,2 milijona jugoslovanskih delavcev, slovenskih zdomcev pa je bilo 75.000 oziroma 8,3 % aktivnega prebivalstva (Lusa, 2012, 57).

V globoki dolžniški krizi osemdesetih let prejšnjega stoletja se je gospodarska rast skoraj ustavila, med letoma 1987 in 1990 se je slovenski BDP že zmanjšal za 8 % (Drenovec, 2014, 42), po oceni Tajnikarja (2021) pa je znašal padec gospodarske rasti v letu 1990 11–12 %. Jugoslavija ni bila sposobna izvesti potrebne in soodvisne tehnološke, ekonomske in politične reforme, zadolževanje je kolaps le odlagalo, nezadovoljstvo ljudi se je zaradi padca ravni blaginje stopnjevalo. Leta 1987 je bilo v Jugoslaviji okoli 25 % prebivalcev pod stopnjo tveganja revščine, kar je bilo več kot v državi »izkoriščevalskega kapitalizma« – v Nemčiji (okoli 17 %). Kljub vse slabšemu socialnemu stanju ljudi je še sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja socialistična Jugoslavija namenjala več kot 4 % BDP za vojaške izdatke (Stojan, 2016).

V zadnjem obdobju nekdanje Jugoslavije je nacionalno gospodarstvo razpadlo, povečale so se regionalne razlike, liberalizacija, inflacija, zunanji dolg (20 milijard takratnih dolarjev) in – nacionalizmi, ki so po mnenju nekaterih dejansko uničili Jugoslavijo (Živković, 2012). Neodvisnost jugoslovanskih držav je po sodbi Gala Kirna (2014, 367) zahtevala ogromno ceno, družbeno premoženje in preostanki državnega so ob vse večji prevladi neoliberalizma postali plen multinacionalnih korporacij. Nacionalizacija zvez

komunistov se je po mnenju Gala Kirna (2014) v Jugoslaviji končala v krvavih vojnah. Liberalni socializem je po njegovem mnenju mutiral v socialni liberalizem, ki je označeval slovensko tranzicijo v devetdesetih letih in pozneje začel pustošenje podružbljenih (re)produkcijskih sredstev (Kirn, 2014, 336).

Slovenija je bila v okviru takratne SFRJ gospodarsko in tehnološko najbolj razvita republika. Drugače kot na ravni Jugoslavije je Slovenija zaradi boljšega izhodiščnega položaja in z učinkovitejšimi politikami v prvih treh desetletjih po drugi svetovni vojni izvedla potrebni strukturni preskok iz kmetijske v industrijsko republiko, s tudi izvozno učinkovitejšim srednje industrijskim (fordovskim) gospodarstvom. Delež BDP Slovenije se je povečal na skoraj petino jugoslovanskega, a hkrati tudi njegov odliv v druge jugoslovanske republike (Drenovec, 2014). V letih 1982–1984 je bila dodana vrednost na zaposlenega v slovenski industriji po podatkih Marka Kosa (2001, 185) 25.055 takratnih nemških mark (DEM), kar je bilo več od Grčije z 22.000 DEM in Portugalske z 21.415 DEM.

Po mnenju Miheljaka in Toša (2002, 8) je bila ob veliki nacionalni homogenosti ugodna industrijska sestava in velika povezanost z zahodnoevropskim trgom druga velika prednost Slovenije pred preostalimi jugoslovanskimi republikami, v jugoslovanskem državnem prostoru pa je imela ogromen in sorazmerno nezahteven trg. Kljub velikim skupnim vlaganjem t. i. solidarnostnega denarja (zlasti iz Slovenije in Hrvaške) v nerazvita območja Jugoslavije je npr. po indeksnem razmerju BDP po republikah in pokrajinah za obdobje med letoma 1955 in 1987 Slovenija najbolj napredovala, gospodarsko se je najhitreje razvijala. Leta 1955 je bilo tako indeksno razmerje BDP Slovenije in Jugoslavije 175 (Kosovo – 43), leta 1987 pa 202 (Kosovo – zgolj 27) (Miheljak in Toš, 2002, 9). Tretja izjemna prednost Slovenije glede na preostale jugoslovanske republike pa je bila tudi njena geografska lega ob odprtih mejah z Italijo in Avstrijo, kar je omogočalo visoko mobilnost in posledično informacijsko in tehnološko pretočnost, »aktualnost« (Miheljak in Toš, 2002, 11).

V obdobju 1945–1985 je Slovenija beležila gospodarski in tehnološki napredek zlasti v industriji, a izjemno povečevala okoljske pritiske in v številnih industrijskih naseljih dosegla zdravstveno nevarno stopnjo onesnaženosti okolja. Dosegla pa je evropsko primerjalno zmeren dvig materialnega blagostanja posameznika in skupne blaginje, okrepila se je policentrična zasnova razvoja, dosegla je visoko stopnjo zaposlovanja in socialne varnosti, primerjalno skromne socialne razlike, brezplačno šolstvo, zdravstvo in dostopne kulturne storitve. Vlado Klemenčič (1993) je upravičeno široko dostopne sisteme šolstva, zdravstva in starostnega zavarovanja, dostopnost stanovanj in porast prehranske samooskrbe umestil med ključne pozitivne dosežke Slovenije v obdobju samoupravnega socializma.

V obdobju 1955–1984 je bila praviloma (izjema 1967–1969) v Sloveniji polna zaposlenost, saj je bila stopnja brezposelnosti (zaradi različne metodologije sicer neposredna mednarodna primerjava ni možna) nižja od 3 %, tako je leta 1984 znašala 2,1 % (Drobnič, 1985, 38). Po mnenju Klemenčiča (1993) in Beckerja (2015) je bila

primerjalno Slovenija s predelovalnimi dejavnostmi na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja v ugodnem položaju, saj je bila proizvodnja razmeroma dobro prilagojena novim razmeram, poleg tega je že v času Jugoslavije veliko izvažala v Zahodno Evropo. Izvoz v države Zahodne Evrope je predstavljal slabo polovico celotnega izvoza Slovenije, kar je bilo največ med jugoslovanskimi republikami (Drozg, 2007, 71).

Kljub nedvomnemu dvigu materialnega blagostanja in kakovosti življenja prebivalcev Slovenije v obdobju 1945–1990 časovno širše zastavljena raziskava (1950–2010) Roka Spruka (2011) o gibanju realnega BDP na prebivalca (izražena v stalnih cenah iz leta 2005) Slovenije in nekaterih drugih držav kaže, da je Slovenija v celotnem obdobju med letoma 1950 in 1991 povečala razvojni razkorak npr. za Avstrijo, Italijo, Španijo in Grčijo. Po oceni Spruka (2011) je v letu 1950 BDP na prebivalca v Sloveniji v tekočih cenah znašal 820 dolarjev, kar je predstavljalo 74 % BDP na prebivalca Avstrije v istem letu, 80 % Italije, 144 % Španije ter 191 % ravni Grčije. Razvojne primerjave za leto 1986 pa kažejo, da je BDP na prebivalca Slovenije upadel na 46,7 % avstrijske ravni, 54,5 % italijanske, 95,9 % španske ter 126,7 % grške ravni (Spruk, 2011). Bogomir Kovač (1996) navaja, da je leta 1991 Slovenija razvojno zaostajala za Italijo 30 let, Irsko 13 let in imela leto prednosti pred Grčijo.

Andrej Cetinski (2021b) pa sodi, da so bila podjetja v Sloveniji v obdobju, ko je začelo tržno delujoče samoupravljanje okoli leta 1960 resneje delovati, razvojno uspešna, kar podkrepi z naslednjimi podatki: leta 1960 je bilo razmerje BDP na prebivalca med Slovenijo in Avstrijo 1 : 2,56, leta 1980 se je skrčilo na 1 : 1,85, do leta 2000 se je ponovno povečalo na 1 : 2,26, leta 2019 pa je znašalo 1 : 1,95. Poudarja, da je bilo razmerje v obdobju 1960–1980 najbolj ugodno, torej v obdobju t. i. tržno delujočega samoupravljanja, po letu 1980 pa je Jugoslavija zašla v ekonomsko krizo, ko je prišlo do brezglavega zadolževanja republik in povečanja obrestnih mer za te dolgove. Zaradi gospodarske krize je vloga samoupravljanja vse bolj pešala, v podjetjih se je krepila upravljavska moč njihovih vodstvenih struktur. Cetinski (2021b) sodi, da ima veliko »zaslug« za neuspešno jugoslovansko gospodarstvo in koncept samoupravljanja tudi tuji finančni kapital. Neučinkovito denarno politiko Jugoslavije je dobro izkoristil za to, da jo je spravil na kolena, s tem pa tudi njen družbeni sistem, s samoupravljanjem vred. Ko je leta 1990 Jugoslavija samoupravljanje tudi formalno odpravila, te spremembe v praksi skoraj ni bilo zaznati (Cetinski, 2021b).

Obenem je treba dodati, da so bile v primerjalnem obdobju v Avstriji večje socialne razlike kot v Sloveniji, kjer je bila tudi večja varnost zaposlitve, ugodnejše možnosti za reševanje stanovanjskih problemov, brezplačno izobraževanje in zdravstvo itn. Ob začetku osamosvajanja je bilo število otrok na žensko nižje od 1,5 (1,3), v večini evropskih držav pa je bilo nad 1,5. *Po mnenju Marka Kosa (2001, 327) se je socialistični sistem sesul, ker je bil obseg socialne države večji od ekonomskih rezultatov, država blaginje pa se je vzdrževala s tujimi posojili.*

Stanovanje je bilo ena temeljnih ugodnosti delovnih državljanov, v času rasti družbene blaginje od sedemdesetih let naprej pa tudi temeljna pravica. Država je poleg sistematičnega vlaganja v stanovanjski fond s pomočjo dostopnih posojil primarno ustvarjala predvsem ugodne razmere za stanovanjsko gradnjo, ki pa je bila pri enodružinskih hišah zelo slabo regulirana, zato je bilo veliko t. i. črnih gradenj. Pomemben segment stanovanjske preskrbe so zajemala neprofitna najemniška družbena stanovanja, ki so ob popisu leta 1991 obsegala 33 % stanovanjskega sklada, pri čemer je bil po raziskavi Srne Mandič največji delež družbenih stanovanj v lasti podjetij (Hawlina in drugi, 2018, 219).

Za razliko od držav realnega socializma je bilo v Sloveniji zelo močno naravovarstveno in okoljevarstveno gibanje. Protestno okoljsko delovanje je v obdobju samoupravnega socializma doseglo vrhunec v osemdesetih letih 20. stoletja (onesnaženost belokranjske Krupe s PCB, protestni in strokovni odzivi na jedrsko nesrečo v Černobilu, protesti zaradi onesnaževanja Šaleške doline in poskusov odlaganja radioaktivnih odpadkov, javni in strokovni odzivi na propadanje gozdov in onesnaževanje vodnih virov itn.) in v zadnjem obdobju pred osamosvojitvijo prestopilo tudi na politično polje (ustanovitev politične stranke Zeleni Slovenije leta 1989, ustanovni predsednik – pisec). Zaradi političnih pritiskov na najbolj izpostavljene akterje krupeljske okoljske afere jih je na pobudo Rudija Rizmana (ob pomoči Vladimirja Dedičerja) pod zaščito vzelo mednarodno razsodišče Bertranda Russlla. Po mnenju Božidarja Flajšmana (2020) pa je bila prav sredi leta 1984 javno razkrita belokranjska ekološka katastrofa (razkrili in v javnost so jo posredovali člani in sodelavci naprednega metliškega mladinskega glasila Razmerja ter pisec) ključna za nastanek tako vplivnega in uglednega ekološkega gibanja in kasneje (skupaj z močnim protijedrskim gibanjem) zelene politične stranke, v svojem začetku po volilnem uspehu aprila 1990 (okoli 9 %) najmočnejše v Evropi.

Socialistična, okoljsko obarvana dediščina je negativna, tudi Slovenija se je po modelu pospešene količinske rasti razvijala na račun izrazitega izčrpanja, onesnaževanja ter zastupljanja okolja in njegovih sestavin (zlasti zraka in vodnih virov). Vendar se je po mnenju geografinje Katarine Polajnar Horvat (2009) ter Aleša Smrekarja in sodelavcev (2019) že v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja v Sloveniji okrepil tudi do jugoslovanskega modela socializma kritičen razvoj okoljske miselnosti in okoljskega delovanja (npr. »ekološki« film iz leta 1964, delovanje Zveze društev za varstvo okolja, ustanovljene že leta 1971). Tudi raziskovalni novinar Tomaž Gerden (2021) poudarja, da je bila Zveza društev za varstvo okolja uspešna pri varovanju narave, ni pa mogla vplivati na odločitve v gospodarstvu. Po njegovem mnenju bi v razmerah parlamentarne demokracije v Sloveniji vsaj že v letu 1972 lahko nastale od oblasti neodvisne in močne okoljevarstvene organizacije.

Vuk Ćosić (2022), ki je bil vpleten v vodenje beograjskega študentskega protesta proti Miloševiću leta 1991 (ter leta 2021 in 2022 eden od glavnih organizatorjev t. i. petkovih protestov v Ljubljani oziroma Sloveniji) kot zadnjega pacifističnega dejanja

pred vojno, poudarja, da je bila zanj s perspektive svobode Ljubljana v osemdesetih letih prejšnjega stoletja »svetilnik svobode«. Bila je pravi magnet zaradi npr. tu nastajajočih pacifističnih peticij mirovnikov, s katerimi so se avtorji borili za idejo svobode.

Zanimiv, osebno obarvan in vrednotno ilustrativen je spomin 20 gimnazijk in gimnazijcev in šestih profesorjev ljubljanske gimnazije Poljane iz leta 1970, kot dokument vrednotenja globalno in lokalno prelomnih dogodkov in življenja »generacije '68« (Četrtni b iz generacije ,68, 2018). Dijaki so izhajali iz različnega socialnega okolja, bili so različnih verskih in ideoloških prepričanj. V njihovih spominih pa ni političnega omejevanja svobode ali preganjanja vernih, a veliko optimizma, solidarnosti, zaupanja, zanimanja za svetovne probleme, mirovništva, vere v spremembo sveta na bolje, promocije skupne glasbe in ljubezni, pa tudi kritičnosti, odvrčanja od potrošništva, družbenih krivic in razmislekov o preživelosti nacionalizma. V Sloveniji se je »pomlad '68« v smislu množičnih demonstracij zgodila zlasti leta 1971 s prvimi študentskimi okoljskimi demonstracijami zaradi cestnega hrupa na ljubljanski Filozofski fakulteti (aktivna udeležba pisca) in z zasedbo ljubljanske FF (tudi z udeležbo pisca ...) zaradi ogroženosti avtonomije univerze, z zahtevami za večjo vlogo študentov pri vodenju univerze in za več svobode (Štrajn, 1971; Prešern, 2018).

Pred osamosvojitvijo ter hkratno spremembo političnega in gospodarskega sistema leta 1991 se je Slovenija uvrščala med gospodarsko najbolj razvita območja takratne socialistične Jugoslavije (in takratnih socialističnih držav sveta) z visoko stopnjo socialne varnosti, a prekomerno degradacijo okolja. Vendar je po drugi svetovni vojni Slovenija kljub nedvomnemu gospodarskemu in dohodkovnemu napredku razvojno, tehnološko zaostala za nekaterimi sosednjimi regijami Avstrije in Italije, ki so pred drugo svetovno vojno imele podoben materialni standard, kot je bil med prebivalci Slovenije. Tudi od projekta Slovenija 2000 že pred koncem 20. stoletja ni ostalo nič, po mnenju Hribarja (2017a) je njegovo »jugoslovenarstvo« povozila osamosvojitve, njegovo enopartijsko komunistično samoupravnost pa parlamentarna demokracija. Po letu 1982 so ankete javnega mnenja o življenju v Sloveniji pod socializmom prvič zabeležile večji odstotek ljudi, ki so izjavili, da živijo slabše kot pred petimi leti, okoli leta 1985 pa je bilo takih odgovorov že okoli 70 % (Stojan, 2016).

Večino 20. stoletja so torej Slovenci preživeli v jugoslovanski državi, na osnovi bolečih zgodovinskih izkušenj v 20. stoletju z neposrednimi in posrednimi sistematičnimi procesi germanizacije slovenske narodne skupnosti v Avstriji in italijanizacije v Italiji lahko z vidika ohranjanja slovenskega naroda življenje tako v kraljevini kot v socialistični državi ocenimo pozitivno. Kardelj (1957, XI) je novembra leta 1938 zapisal, da Slovenci v obdobju prve Jugoslavije (še) nismo imeli lastne države, obenem pa je zaznal vse večje imperialistične težnje nemškega nacizma in italijanskega fašizma. Zgodovinar Božo Repe (2002, 5) upravičeno poudarja, da je prva Jugoslavija v negotovih časih ozemeljske razkosanosti in pritiska nemškega in romanskega imperializma omogočala

preživetje slovenskemu narodu. Bivanje Slovencev v obeh oblikah jugoslovanske države Repe (2002, 5) vsebinsko širše in sistemsko ocenjuje na splošno pozitivno, kljub nenehnemu nezadovoljstvu. V Kraljevini Jugoslaviji so Slovenci dobili neformalno kulturno avtonomijo, vključno z lastno, slovensko univerzo, obenem so se ekonomsko okrepili, Prekmurje pa se je prvič povežalo z matico. Dimitrij Rupel (1993, 8) sodi, da smo v takratni Jugoslaviji Slovenci še nekako preživeli, a se hkrati zapletli v nepomirljive balkanske razprtije, ki so polarizirale tudi politično življenje. Obdobje druge Jugoslavije pa ocenjuje kot življenje pod komunizmom oziroma »samoupravnim socializmom«, kar naj bi po Ruplovi (1993, 9) sodbi Slovenijo gospodarsko, politično in kulturno ohromilo za več desetletij, vendar hkrati prepoznava, da je federalni položaj omogočil nastanek mnogih novih narodnih ustanov.

Zgodovinsko dejstvo je, da je prav v drugi, samoupravnosocialistični Jugoslaviji zaradi rezultatov pogumnega narodnoosvobodilnega boja slovenskih in jugoslovanskih partizanov prišlo do priključitve Primorske (več kot četrtnina slovenskega ozemlja in tretjina prebivalstva), Slovenija je dobila izhod na morje, v jugoslovanski ustavi iz leta 1974 pa zapisano pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve (Repe, 2002, 5). Po mnenju Stefana Luse (2012, 43) je Slovenija z omenjeno ustavo dobila široko avtonomijo, Srbi pa so status avtonomnih pokrajin v republiki Srbiji (Vojvodina in Kosovo) razumeli kot žalitev. Kardelj (1957, 374) je že v *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja* leta 1938 jasno in nedvoumno izpostavil pravico o samoodločbi narodov s pravico do odcepitve, ki po njegovem mnenju edina lahko jamči, da se bo sleherni narod zares svobodno odločil za obliko svojega življenja med drugimi narodi. Lusa (2012, 61) sodi, da se je v Sloveniji zaradi večjega priseljevanja (1971 – 6 % Neslovencev, 1981 – 10 % Neslovencev) okrepila nacionalna zaskrbljenost, v drugih delih države pa so se poleg tega objavili številni »pomilovalni« komentarji, da tudi Slovenija ni več narodnostno homogena (»jugoslovenizacija« Slovenije).

Ustavno zapisani pravici do odcepitve in ustanovitev Teritorialne obrambe Slovenije leta 1968 sta bili pomembna akta v dolgotrajnem in zahtevnem procesu snovanja slovenske državnosti, ki se je torej začel bistveno pred letom 1990. Ustanovitev Teritorialne obrambe (delna avtonomija tudi na vojaškem področju) je med oficirji JLA povzročila precej nezadovoljstva, saj dejansko niso imeli nobenega nadzora nad temi enotami (Lusa, 2012, 44).

Pisec se strinja z oceno Repeta (2002, 5, 6), da je Slovenija kljub naraščajočemu nezadovoljstvu vse do konca osemdesetih let prejšnjega stoletja še nekako verjela v možnost rešitve v okviru konfederalne Jugoslavije. Miheljak in Toš (2002, 14) sodita, da se je v Sloveniji (za razliko od Hrvaške) težnja po samostojnosti jasno izrazila konec osemdesetih let 20. stoletja, zahteva po demokratizaciji pa veliko prej. Boris Pahor (1990, 332) je sodil, da je pot k svobodni Sloveniji najprej jugoslovanska konfederacija, potem pa njena postopna osamosvojitve, Slovenija v Združeni Evropi. Dimitrij Rupel

(1990, 338) je zapisal, da Slovenci lahko svojo osvoboditev dosežemo v konfederaciji (najprej jugoslovanski, kasneje pa morda v evropski) ali – če ne bi šlo drugače – s popolno osamosvojitvijo.

Ob koncu osemdesetih let 20. stoletja se je torej zahteva po demokratizaciji vse pogosteje povezovala še z razdružitvijo Jugoslavije kot temeljnim pogojem. Potem ko je v Srbiji leta 1986 dokončno zavlada Slobodan Milošević, se je v Sloveniji začelo vse bolj jasno postavljati vprašanje, ali se lahko skupna država demokratizira in gospodarsko reformira. Za razliko od Hrvaške, kjer je po mnenju Miheljaka in Toša (2002, 16) prevladal nacionalistično zasnovan program in nacionalistično homogenizirana dejavnost stranke HDZ nekdanjega hrvaškega predsednika Franja Tuđmana («etnifikacija politike»), je v Sloveniji prišlo do praktično izenačenih razmerij dominantnih prizadevanj tako za demokratizacijo kot za osamosvojitvev. Marjan Sedmak (2012, 196) sodi, da je samostojna slovenska država nastajala kot plod nezmožnosti demokratizacije Jugoslavije kot celote, kot plod nepripravljenosti jugoslovanskih političnih elit, da svoje razhajajoče se interese soočijo v nenasilnem demokratičnem procesu. Stjepan Mesić (2019), zadnji predsednik predsedstva SFRJ (iz Hrvaške), je v intervjuju izrecno poudaril, da je leta 1991 sprejel omenjeno funkcijo s pogojem, da bi izbral konfederalni model, saj Jugoslavije v tedanjem političnem modelu ni bilo več mogoče obdržati.

Vzroki za zgodovinsko dokončno dozorelost ljudske odločitve za osamosvojitvev Slovenije, torej uveljavitev zapisane pravice narodov do samoodločbe, so zlasti politični, ekonomski, nacionalni in okoljski. V osemdesetih letih prejšnjega stoletja je bila Jugoslavija v vse hujši politični in ekonomski krizi, ki jo je še zaostriło nacionalistično gibanje za Veliko Srbijo, ki se je zavzemalo za transformacijo federalne jugoslovanske republike v centralizirano državo. France Bučar (2016, 37) je poudaril, da Jugoslavija enostavno ni mogla preživeti zlasti zaradi ekonomske in politične nevzdržnosti. Srbi so zagovarjali stališče, da lahko Jugoslavija preživi le v primeru, da se uredi kot centralistična država. Milan Kučan (2016, 191) pa navaja, da smo se Slovenci bistveno razlikovali od Srbov, ki so smatrali, da je njihov nacionalni interes nad interesi vseh drugih narodov v Jugoslaviji. Tine Hribar (2006, 39) navaja, da so se srbski nacionalisti skrivali pod navidezno ultrademokratičnim načelom »en človek – en glas«, ki je v takratni Jugoslaviji kot večnarodni skupnosti pomenilo – prevlado večinskega srbskega naroda nad slovenskim narodom.

Spor med Slovenijo in Srbijo je bil po oceni zgodovinarja Boža Repeta (2002, 31) v prvi vrsti spopad, soočenje dveh popolnoma različnih razvojnih modelov: moderne, pluralistične, odprte družbe, ki naj se čim prej vključi v integracijske procese, ali pa patriarhalne in egalitaristične družbe, ki ne bo hlapčevsko prosila Zahoda, da jo sprejme medse. »Druga stran«, takratna vodilna srbska politika, je po mnenju nekdanjega člana predsedstva iz Srbije in predsednika predsedstva SFR Jugoslavije Borisava Jovića (1996, 12, 13) sodila, da v odnosu Slovenija – Srbija ni šlo za spopad unitarizma in enakopravnosti, temveč za separatizem in nacionalni egoizem Slovenije. Ta naj bi hotela le celotni

jugoslovanski trg, obenem pa naj ne bi bila pripravljena finančno ustrezno vzdrževati skupne države v skladu s svojimi prihodki. Po njegovem mnenju je takratna slovenska politika (vključno z Janezom Drnovškom kot takratnim predsednikom predsedstva Jugoslavije) pred osamosvojitvijo izvajala »razbijaško protisrbsko in protijugoslovansko politiko« (Jović, 1996, 15). Nasprotno pa npr. Stipe Mesić (2019) poudarja, da je upor srskega prebivalstva v Kninu organizirala in oboroževala jugoslovanska vojska.

Aleš Debeljak (2004, 49) med zgodovinske vzroke za razpad obetajoče transnacionalne jugoslovanske identitete umešča predvsem naraščajoči očitni pohlep po gospodovanju najštevilnejšega, srbskega naroda nad vsemi drugimi. Jugoslovanstvo kot skupni okvir je temeljilo na ideološki projekciji komunistične partije o preseganju naroda in na tej osnovi nadomestni mitologiji »bratstva in enotnosti«, ki si je posebne (narodne) identifikacije skušala podrediti. V dolgotrajnem procesu graditve jugoslovanske identitete od zgoraj pa je prav vztrajanje pri skupnem okviru, v katerem se mnogi narodi niso več želeli prepoznati, tudi pripomoglo k zrušitvi politične države, v kateri je proces potekal (Debeljak, 2004, 49).

Na razvezo Slovenije z Jugoslavijo je odločilno vplivala različnost pogledov na (Repe, 2002, 6):

1. Jugoslavijo – zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma z oblikovanjem jugoslovanskega naroda postala enonacionalna;
2. družbeno ureditev – demokratični večstrankarski parlamentarni sistem ali ohranjanje dominacije ene partije z ustavno zagotovljenimi privilegiji;
3. ekonomsko ureditev – uvedba tržnih zakonitosti in pluralizma lastnin ali ohranjanje neučinkovitega formalno samoupravnega, v resnici pa državno dirigiranega gospodarstva z nedefinirano družbeno lastnino.

Dolgotrajna pot do zadnjega, sicer izjemno pomembnega, zaključnega političnega koraka formalne in dejanske samostojnosti Slovenije se ni začela leta 1990. Med ključne novejšje politične zgodovinske gradnike popolnoma suverene Slovenije je treba po mnenju pisca v vsakem primeru razen ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov – SHS (konec oktobra 1918) in prve Jugoslavije uvrstiti tudi narodnoosvobodilni boj med drugo svetovno vojno na strani zmagovite svetovne antifašistične koalicije. Tako tigrovski kot zlasti partizanski oboroženi odpor proti predvidenemu fizičnemu izbrisu slovenskega naroda s strani nacizma in fašizma je potekal sredi okupirane Evrope, v samem osrčju nacističnega Tretjega rajha.

Kolaboracija meščanskih strank in vojaško sodelovanje domobranstva na strani etnocidnih okupatorjev po mnenju pisca v nobenem primeru nista opravičljiva, kolaboracija je začetni in temeljni razlog, ključni vzrok vseh kasnejših dejanj. Neopravičljivi so poboji, izvensodne medvojne in povojne likvidacije s strani vojnih zmagovalcev oziroma Komunistične partije Jugoslavije, katerim so bile žal kot maščevalnim revolucionarnim in drugim akcijam zlasti po koncu vojaških spopadov priče tudi številne druge v drugi svetovni vojni okupirane evropske kapitalistične in socialistične države. Sicer do medvojnega in

povojnega ravnanja, storjenih zločinov zmagovite partizanske strani (komunistična revolucija) zelo kritični filozof Tine Hribar (2004, 171) je mnenja, da v primeru zmage nacizma le za obdobje desetih let Slovencev enostavno ne bi bilo več. Zaradi pogumnega in uspešnega jugoslovanskega in v tem okviru slovenskega partizanskega boja pod vodstvom komunistov, boja za življenje in smrt na strani antifašistične koalicije, je prišlo do priključitve Primorske matični Sloveniji in takratni socialistični Jugoslaviji, Slovenija je prostovoljno postala ena od republik jugoslovanske socialistične federacije. *Zgodovinsko dejstvo je, da je jugoslovanska komunistična partija že pred začetkom druge svetovne vojne odločno zagovarjala pravico vseh jugoslovanskih narodov do samoodločbe in federalno ureditev Jugoslavije (Kardelj, 1957, XXIV, XXXVIII), kar je bilo izjemno pomemben pravni gradnik dokončne osamosvojitve Slovenije v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja.*

Drugi pomembni politični korak in gradnik sodobnega osamosvojitvenega procesa Slovenije pa so številne dejavnosti slovenske civilne družbe in postopna, delna demokratizacija političnega življenja (vzporedno s postopno demokratizacijo znotraj Zveze komunistov Slovenije, SZDL in zlasti znotraj ZSMS), ki se je zelo okrepila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, predvsem po smrti jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita. Takrat se je pospešil razvoj slovenske civilne družbe, od miselnega preboja v kulturno-filozofski sferi (zlasti zaradi delovanja Društva slovenskih pisateljev in Nove revije, predvsem njene prelomne 57. številke), nastajanja in delovanja novih družbenih gibanj, rockovske in punkovske glasbe itn. Politično pa je bil izjemno pomemben odhod slovenskih komunistov (pod vodstvom Milana Kučana) s 14. kongresa Zveze komunistov Jugoslavije, pa tudi proces notranje demokratizacije v Zvezi komunistov Slovenije in v Socialistični zvezi delovnega ljudstva (SZDL). Politik Gregor Golobič (2016) upravičeno poudarja tudi pomoč takratne Zveze socialistične mladine Slovenije – ZSMS pri odpiranju novih tabu tem in s tem povezano podporo delovanju novih družbenih gibanj kot nekakšnega systemskega servisa v drugi polovici osemdesetih let (mirovniškega, ekološkega in protijedrkega, feminističnega itn.). Posebej velja izpostaviti osamosvojitveno vlogo delovanja Odbora za človekove pravice (»Bavčarjev odbor« ob aretaciji Janeza Janše, Ivana Borštnerja, Davida Tasića in poskusu priprtja Francija Zavrla – »afera JBTZ«) leta 1988. Igor Bavčar (2016, 13) poudarja, da je omenjeni odbor pomenil pravo prelomnico v procesu osamosvajanja Slovenije in varovanju človekovih pravic. Tonči Kuzmanić (2003, 20) sodi, da je bila na Slovenskem nosilna kritika socializma izpeljana iz levičarske, liberalne in libertarne države (nova družbena gibanja, zlasti mirovniki in feministke, t. i. civilna družba, časopis Mladina, Radio Študent ter podobne institucije in posamezniki), ne pa iz (neo)konservativne države (Nova revija, Cerkev, Društvo pisateljev itn.). Tako je npr. Radio Študent po mnenju Ervina Hladnika Milharčiča (2021b) kot najstarejši študentski radio v Evropi v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja širil prostor svobode, predvsem svobode izražanja. Več kot upravičeno je tudi osebno obarvano svarilo pesnika Borisa A. Novaka o neupravičenem prilasčanju zaslug nekaterih posameznikov za procese

demokratizacije, ki iz prikrojene podobe »zgodovine« nekatere resnično zaslužne posameznike – pač brišejo ...

Peter Kovačič Peršin (2003, 147) sodi, da se je slovenski komunizem sesul predvsem zaradi lastne moralne erozije, okostenelosti sistema in zavoljo družbenih skupin, zlasti kulturniških krogov. Kritičen pa je do »zaslug« slovenske Katoliške cerkve pri rušenju komunizma in civilnega boja za demokracijo, boj cerkve proti režimu namreč označuje kot boj za lastne interese. Po mnenju pisca pa je zlasti za drugo polovico osemdesetih let prejšnjega stoletja pomembno prepoznati osrednji osamosvojitveni pomen ne le izjemno pomembnega novorevijaškega razumniškega kroga, temveč tudi širokega libertarnega civilnodružbenega kroga. Solidarnostno zborovanje v Cankarjevem domu (februar 1989) v podporo gladovni stavki albanskih rudarjev v Trepči, ki so zahtevali zagotovila za ohranitev kosovske avtonomije in odstranitev prosrbskih pokrajinskih voditeljev, je po mnenju Stefana Luse (2012, 194, 195) prvo skupno delovanje predstavnikov oblasti in nastajajoče opozicije. Prav tako velja kot zelo pomembna predosamosvojitvena dejavnja izpostaviti zlasti demonstrativni odhod delegacije slovenskih komunistov s 14. kongresa Zveze komunistov Jugoslavije januarja 1990, ukrepe za preprečitev napovedanega srbskega mitinga »resnice o Kosovu« 1. decembra 1989 v Ljubljani in z ustavnopravnega vidika sprejetje amandmajev slovenske ustave septembra 1989, ki jih je Borisav Jović (1996, 57) (in JLA) ocenil kot ustvarjanje možnosti za odcepitev Slovenije in obenem grozil z uporabo vseh zakonitih sredstev za preprečitev odcepitve. Tako tudi neenotna Zveza komunistov Jugoslavije ni več bila združevalni dejavnik Jugoslavije, finančni položaj je bil konec osemdesetih let katastrofalen, inflacija izjemno visoka, ozračje pa kaotično, konec leta 1990 in na začetku 1991 je dejansko propadel skupni jugoslovanski trg (Lusa, 2012, 211, 213).

Ustavni amandmaji takratne slovenske skupščine 27. septembra 1989 so omogočili naslednje izjemno pomembne spremembe (Repe, 2001, 57):

- tržno gospodarstvo;
- večstrankarsko demokracijo;
- črtanje določila »socialistično«;
- nove državne simbole (»Zdravljica«).

France Bučar (2016, 38) izrecno poudarja, da sta takratna slovenska skupščina in slovensko partijsko vodstvo sicer pod pritiskom javnega mnenja sprejela amandma o pravici Slovenije do odcepitve. Tudi Spomenka Hribar (2016, 110) navaja, da je Zveza komunistov Slovenije obvarovala »samoodločbo naroda« v slovenski ustavi, kar je omogočilo, da smo se malo kasneje legalno osamosvojili.

V Deklaraciji o slovenski samoodločbi (januar 1990) so slovenske opozicijske politične stranke (Združena opozicija Slovenije – Demos) argumentirano opozorile na polom jugoslovanskega socialističnega eksperimenta, ki se je v končni fazi končal nasilno,

s krvavimi vojaškimi spopadi. Okrepili so se številni pritiski na Slovenijo (obsodba »četrterice«, napoved srbskih mitingov »resnice«, izrednih razmer itn.), tudi za spremembo jugoslovanske ustave, da bi se korenito skrčile pravice republik in povečala pooblastila osrednje državne oblasti glede zveznih davkov. Združena opozicija Slovenije (Demos) je kmalu presodila, da dejansko ni nobenih možnosti za korenito politično in ekonomsko reformo centralistične Jugoslavije, za njen konfederalni status. S pomočjo svobodnih parlamentarnih volitev in plebiscita naj bi se udejanjila pravica slovenskega naroda do samoodločbe, kar je trdo zahteval Demos (Deklaracija o slovenski ..., 1990).

Vendar velja poudariti, da je bil še oktobra 1990, torej po prvih demokratičnih volitvah aprila 1990, objavljen predlog konfederalne preureditve Jugoslavije, ki sta ga pripravili predsedstvi Republike Slovenije in Republike Hrvaške. V tem dokumentu je konfederacija zamišljena kot prostovoljna zveza držav članic. Temeljni cilj oblikovanja konfederacije naj bi bilo članstvo Jugoslavije v takratni Evropski skupnosti (Grad in drugi, 1999, 76). Politična jesen 1990 je jasno pokazala, da zlasti zaradi odločnega nasprotovanja Srbije ni možnosti sporazuma o konfederalni ureditvi Jugoslavije, saj so se medrepubliški in mednacionalni odnosi še zaostri. Mesić (2019) poudarja, da je Milošević dejansko zavračal tako federacijo kot konfederacijo, njegov cilj je bil po njegovem mnenju etnično čista Velika Srbija, svetovne sile pa je pretental s trditvijo, da se bori za ohranitev Jugoslavije. Zato se po njegovi sodbi naj ne bi preveč zanimal za Slovenijo, ker tam ni živelo avtohtono srbsko prebivalstvo, v Sloveniji ni bilo srbskih ozemelj. Tudi Vlado Miheljčak in Niko Toš (2002, 5) poudarjata, da je bila Slovenija znotraj nekdanje Jugoslavije edina z visoko narodno homogenostjo, kar ji je gotovo olajšalo pot v samostojnost in demokracijo.

Pisec se strinja z ugotovitvijo Rosvite Pesek (2007, 543), da je februarja 1991 bilo tako pri Jožetu Pučniku kot pri Milanu Kučanu zaznati jasen odmik od razmišljanj o konfederativni Jugoslaviji. Za tako obliko povezovanja z drugimi republikami, predvsem s Hrvaško, je bilo ocenjeno, da nima več nobenih možnosti, saj se je konfederacija že nekaj časa omenjala zgolj kot »finta« (Pesek, 2007, 544). Upravičene osamosvojitvene težnje Slovenije in Hrvaške v prvi fazi niso bile deležne zunanje evropske politične podpore, »razbitju« Jugoslavije so nasprotovale tudi ZDA. Po mnenju diplomata Ernesta Petriča (2016, 321) pa Američani naj ne bi bili proti osamosvojitvi Slovenije, bili so proti njenemu »soliranju«; mnenje Borisava Jovića (1996) pa je nasprotno. V vsakem primeru je Slovenija dejansko brez mednarodne podpore stopila v osamosvojitveni proces, hkrati pa še v izjemno zahtevno politično, ekonomsko in socialno tranzicijo. *Ali Žerdin (2012, 90) upravičeno izpostavlja izjemno pomembno dejstvo, da je slovenski prehod iz takratne oblike socializma v parlamentarno demokracijo potekal sporazumno, z iskanjem zapletenega in občutljivega iskanja soglasja med staro in nastajajočo politično elito. Miren dogovor je stari politični eliti dal neko legitimnost, ki jo je ta v določeni meri uspešno kapitalizirala na parlamentarnih volitvah.*

Kampanja za prve demokratične volitve po vojni je po mnenju Repeta (2002, 127) potekala brez večjih incidentov, a so po njegovi sodbi mediji dajali prednost starim političnim silam, na volitvah aprila 1990 pa so zmagale nove politične stranke, torej koalicija političnih strank – Demos. Za predsednika takratne skupščine (trije zbori v 240-članski skupščini) je bil izvoljen France Bučar, predstavnik Demosa. V neposredno izvoljeno predsedstvo je bil za predsednika izvoljen Milan Kučan (zbral je več glasov kot kandidat Demosa Jože Pučnik), za člane pa Matjaž Kmecl in Ciril Zlobec (predstavnik »starih« političnih sil) ter Ivan Oman in Dušan Plut (predstavnik političnih strank Demosa). Predsednik kolektivnega predsedstva je mandat za sestavo vlade zaupal predsedniku Slovenskih krščanskih demokratov (članu Demosa) Lojzetu Peterletu, nova 27-članska vlada, v kateri je bilo tudi nekaj ministrov iz opozicijskih strank, pa je bila izvoljena brez večjega nasprotovanja (Repe, 2002, 127). Z zmago politično pluralnega opozicijskega Demosa na volitvah ter konstituiranjem večstrankarske skupščine so bile po mnenju raziskovalne novinarki Rosvite Pesek (2007, 37) dane podstati osamosvojitvenega procesa. Sodi, da so bili šele z zmago Demosa (pod uspešnim vodstvom dr. Jožeta Pučnika) na volitvah aprila 1990 in s konstituiranjem večstrankarske skupščine mesec dni zatem dani tisti okviri osamosvojitvenega procesa, ki so v manj kot dveh letih pripeljali do mednarodno priznane Slovenije.

Tudi po mnenju pisca je sociolog Jože Pučnik, predsednik Demosa, eden od ključnih vodilnih osebnosti osamosvojitvenega obdobja Slovenije, izjemno zaslužnih za uresničitev dveh temeljnih zahtev slovenskega naroda: civilna družba s pravno državo in pluralistično demokracijo ter nacionalna in državna suverenost Slovenije (Pesek, 2007, 116). Jože Pučnik je bil med tistimi, ki so bili pripravljene pogumno tvegati, javno in jasno izraziti svoje politične zahteve po demokratizaciji in samostojni državi, se osebno izpostaviti. Rudi Šeligo (2004, 114) je poudaril, da je bil Jože Pučnik zavezan najvišjemu etičnemu kodeksu, zanj je zastavil svojo eksistenco (na političnem »monstrum« procesu leta 1958 obsojen na devet let strogega zapora) in celotno življenje. Janez Markeš (2022b) podčrtuje, da je bil Pučnik privržen dvema neprekosljivima vrednotama: samostojni slovenski državi in socialni demokraciji. Sodi, da je v preobrazbi Socialnodemokratske stranke Slovenije v Slovensko demokratsko stranko Janez Janša zrušil to, kar je bilo Pučniku sveto – socialnodemokratsko idejo je nadomestil z nacionalizmom, stranko pa potisnil na skrajno desnico.

Ideološko zelo mavričnemu, konservativno-liberalnemu Demosu (to ni bila zgolj desna politična opozicija, saj so bili med drugim v njegovi koalicijski politični stranki tudi socialdemokrati evropskega političnega profila in ideološko pluralni zeleni, po mnenju pisca pa so zlasti manjkali za slovensko zgodovino zelo pomembni krščanski socialisti!) kot političnemu nosilcu ideje in udejanjanja procesa osamosvojitve Slovenije so se v obdobju do plebiscita konec leta 1990 pridružile tudi »stare« politične organizacije oziroma iz njih izvirajoče politične stranke. Ob plebiscitarni odločitvi državljank

in državljanov Slovenije in predhodnem vrenju različnih sestavin civilne družbe v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja je bilo strateško sodelovanje »starih« političnih sil z Demosom zelo pomemben razlog za uspeh pospešenega osamosvojitvenega procesa, s katerem smo se dejansko v zadnjem trenutku izognili bistveno bolj krvavi in različni kasnejšega razpadanja SFRJ. Dimitrij Rupel (2016, 403) poudarja izjemno osamosvojitveno vlogo mavričnega Demosa, obstoj možnosti njegove zmage na prvih demokratičnih volitvah pa je po njegovi sodbi postal jasen, ko so se Demosu pridružili Zeleni Slovenije. Tudi Rosvita Pesek (2007, 115, 116) sodi, da je bil Demos v prvi vrsti koalicija zagovornikov samostojne slovenske države, torej nacionalne in državne suverenosti Slovenije ter pluralistične, parlamentarne demokracije. Če se ne bi Demos poenotil in bil pripravljen tvegati tudi svoje glave za projekt osamosvojitve, bi po mnenju Pesek (2007, 551) Markovičeve in armadne grožnje cilj suverene Slovenije oddaljile. Stefano Lusa (2012, 218) pa poudarja tudi pomembno vlogo takratnega predsednika predsedstva SFRJ Janeza Drnovška, ki je npr. v času volitev aprila 1990 obiskal nekatera volišča, dal vrsto intervjujev in s tem hotel nevtralizirati JLA in glasove o nelegalnosti volitev.

Glede na prevladujoče negativne republiške reakcije na predlagani model konfederacije Jugoslavije (zlasti v Srbiji) in ob zamudah pri sprejemanju nove slovenske ustave so najprej socialisti (4. 10. 1990) in potem tudi vse stranke Demosa (Poljče, 9. 10. 1990) predlagale ljudski plebiscit o (ne)samostojni Sloveniji. Jeseni 1990 je namreč postalo jasno, da v Sloveniji v doglednem času ne bo prišlo do sprejetja ustave, zato se je vse bolj krepila ideja razpisa in izvedbe ljudskega plebiscita o samostojnosti, prvi ga je predlagal oktobra 1990 predsednik Socialistične stranke Slovenije Viktor Žakelj oziroma njen poslanec v Zboru združenega dela, svetovno znani nekdanji košarkar Ivo Daneu. S tem je presenetil tudi opozicijo Demos, ki je pripravljala ustavo (Lusa, 2012, 231). Tudi zgodovinar Bojan Balkovec (2017b, 164) navaja, da je bila Socialistična stranka Slovenije prva predlagateljica plebiscita o osamosvojitvi Slovenije, Demos pa je njihov predlog takrat zavrnil.

Po dolgotrajnih usklajevanjih glede kvoruma o veljavnosti rezultatov plebiscita je bila sprejeta zgodovinska odločitev o razpisu izjemno pomembnega zakonodajnega osamosvojitvenega plebiscita – za samostojno in neodvisno državo Slovenijo. Za razliko od večine zgodovinarjev in opisovalcev dogajanj okoli plebiscita, ki za prve predlagatelje zakonodajnega osamosvojitvenega plebiscita prepoznavajo socialiste, je drugačnega mnenja Tine Hribar (2020), eden od ključnih strateških ideologov Demosa. Sodi namreč, da naj bi socialisti dejansko predlagali zgolj predustavni osamosvojitveni »plebiscit«, v narekovajih, ker naj bi po njegovi sodbi šlo v resnici le za posvetovalni referendum, ne pa za zakonodajni plebiscit. V tem primeru naj bi po njegovi sodbi dejansko padla v vodo zaradi časovne zamude tako plebiscit kot tudi sprejem ustave. Hribar (2004, 45) opozarja tudi na dejstvo, da je Demos osamosvojitveni plebiscit predvidel že januarja 1990 v Deklaraciji o samoodločbi.

Bistveno je, da je bil plebiscit izveden 23. decembra 1990. Za samostojno in neodvisno državo Slovenijo se je opredelilo 88,5 % vseh glasovalnih upravičencev, zgolj 4 % udeleženih na plebiscitu je glasovalo proti osamosvojitvi Slovenije (Grad in drugi, 1999, 77). 26. decembra 1990 je bila razglašena samostojna in neodvisna država Slovenija (dan samostojnosti in enotnosti). To je pomenilo, da je morala slovenska skupščina v roku šestih mesecev sprejeti potrebne zakone, da je Slovenija prevzela funkcije, ki so bile pred tem v pristojnosti federacije (Lusa, 2012, 232). Praktično enotna politična odločitev ljudstva za samostojno in suvereno Slovenijo je bila hkrati izjemno velika obveza vsem parlamentarnim strankam in slovenski vladi, da vse napore brezkompromisno usmerijo v čimprejšnjo dejansko osamosvojitvev.

Zlasti z volitvami, plebiscitom o samoodločbi in lastni državnosti naj bi se po mnenju Petra Jambreka in Dimitrija Rupla (1990, 248) slovenski narod vzpostavil kot suveren politični objekt. Po mnenju pisca je bila v letih 1990 in 1991 odločilna vloga Demosa kot političnega »motorja« osamosvojitvenega procesa Slovenije. Obenem pa se strinja z mnenjem Lojzeta Peterleta (2016, 289), da je bil sporazum Demosovih in opozicijskih strank decembra 1990 eden od redkih resničnih trenutkov politične enotnosti, ki mu je na plebiscitu sledil izjemen zgodovinski odstotek podpore osamosvojitvi Slovenije. Vendar želi pisec poudariti, da je bila plebiscitarna enotnost vseh parlamentarnih strank dosežena v resnično zadnjem trenutku, s skrajnimi naporji, zlasti takratne vplivne poslanke Demosa Spomenke Hribar.

Janez Drnovšek (1996, 209), nekdanji predsednik predsedstva Jugoslavije, je poudaril, da je vsaj od avgusta 1990 Srbija pričakovala odhod Slovenije iz Jugoslavije. Po plebiscitu decembra 1990 so slovenski politiki začeli krog pogovorov z voditelji drugih republik, ključni so bili pogovori z vodilnimi srbskimi politiki, ki so dejansko obvladovali tudi JLA. Januarja 1991 se je slovenska delegacija (Milan Kučan, France Bučar, Jože Mencinger in Dušan Plut) v Beogradu sestala s srbskimi politiki. Na srečanju je bilo izpostavljeno, da Srbi ne bodo vztrajali pri tem, da obdržijo Slovenijo v Jugoslaviji, vendar je Slobodan Milošević poudarjal, da tudi Srbi zase terjajo priznanje take pravice, da vsi Srbi živijo v eni državi. Milan Kučan pa je kasneje v intervjuju pojasnil, da je v odgovoru Miloševiću sicer izhajal iz izhodišča, da imajo takšno pravico tudi Srbi. Vendar na enak način kot Slovenci, to je, ne da bi oškodovali pravice drugih narodov, in s tem se je na sestanku strinjal tudi Milošević (Villa, 2017, 188). Ampak s strani Srbov zavestno zgolj enostransko razumljena interpretacija pravice srbskega naroda, da živi v eni državi, torej ne glede na pravice drugih narodov, je npr. v etično bolj pluralnih Hrvaški ter Bosni in Hercegovini (večji delež srbskega prebivalstva) kmalu doživela s strani Srbije nacionalno enostransko, agresivno in brutalno, vojaško »uveljavljanje«. Zgodovinar Božo Repe (2015, 329) poudarja, da je bila sicer srbska interpretacija sporočila za javnost takoj ovržena in je Slovenija v času osamosvajanja tesno sodelovala s Hrvaško. A na Hrvaškem to srečanje še danes pogosto interpretirajo kot srbsko-slovenski sporazum o odcepitvi

Slovenije in o pravici Srbov, da živijo v eni državi, s čimer naj bi nastala koalicija proti Hrvaški, hrvaški časopisi pa so pisali o slovenskem »nožu v hrbet« Hrvatom.

Kljub nestrinjanju, pritiskom in svarilom iz Beograda, Evropske skupnosti in ZDA je bilo javno mnenje v Sloveniji odločno za uveljavitev plebiscitne odločitve; 25. junija 1991 je nova država, Republika Slovenija, slovesno in uradno razglasila svojo neodvisnost. Na ta dan sta bili sprejeti Deklaracija o neodvisnosti Slovenije in Temeljna listina o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije (dan državnosti). Slavnostna, svečana razglasitev neodvisnosti je bila pred velikansko množico, kakršne še ni bilo v Ljubljani, in sicer dan pozneje (26. junij 1991), na njej je govoril predsednik predsedstva Slovenije Milan Kučan. Zvezna vlada je v naslednji noči poslala na meje Republike Slovenije jugoslovansko armado, ki naj bi Slovenijo odrezala od sveta, a dejansko se je vojaški spopad oziroma osamosvojitvena vojna začela že 26. junija 1991. Predsedstvo RS je kot vrhovni poveljnik obrambnih sil Slovenije 27. junija 1991 zjutraj, na svoji 44. seji, razglasilo agresijo na Republiko Slovenijo in ukazalo oboroženo obrambo njene suverenosti (Repe, 2015, 347).

Začela se je t. i. desetdnevna osamosvojitvena, obrambna vojna Slovenije, v kateri so enote slovenske teritorialne obrambe in policije ob številnih pogumnih oblikah obrambnega odpora državljanek in državljanov onemogočale delovanje JLA. Hkrati so na različnih ravneh potekale zelo intenzivne in pomembne mirovne, diplomatske dejavnosti za prekinitev vojaških spopadov. Vendar velja poudariti, da sta npr. Slobodan Milošević in Borisav Jović še 5. julija 1991 od JLA (od Veljka Kadrijevića kot zveznega sekretarja za splošno ljudsko obrambo) zahtevala, da se Slovincem odgovori ostro, z vsemi sredstvi, vključno z letalstvom, da se jim absolutno ne dovoli več, da šikanirajo JLA, potem pa naj se JLA umakne iz Slovenije. Jović (1996, 340) je hkrati v spominih leta 1996 zapisal, da je bila JLA v Sloveniji poražena in potolčena, morala vojske pa nizka.

Deseti dan vojne (7. julij 1991) sta slovensko vodstvo in zvezna vlada s posredovanjem delegacije (»trojke«) Evropske skupnosti podpisala Brionsko deklaracijo med Slovenijo in SFRJ. Mirovni sporazum je določal, da se jugoslovanska armada v Sloveniji vrne v vojašnice, kontrolo na meji zadrži slovenska oblast, ta pa se obveže, da tri mesece ne bo izvajala nobenih novih osamosvojitvenih dejanj. Dejansko je bila to zmaga slovenske samoodločbe, ki pa je samostojnost Slovenije časovno prestavila. Zvezno predsedstvo je čez nekaj dni sporočilo sklep o umiku jugoslovanske armade iz Slovenije. Kmalu je potekel tudi moratorij na osamosvojitve, in ker ni bilo v tem času nobenih novih osamosvojitvenih dejanj, je Slovenija dejansko postala samostojna. 25. oktobra 1991 je v Kopru (pristanišče) po nekaterih zapletih zadnji vojak JLA zapustil ozemlje Slovenije (dan suverenosti), zapleteno in zahtevno operativno akcijo pa je uspešno vodil Boris Žnidarič, takratni pomočnik ministra za notranje zadeve in namestnik poveljnika milice (slovenske policije). Skozi luko Koper je okoli polnoči odšlo okoli 3500 jugoslovanskih vojakov, ki so zadnji zapustili ozemlje Slovenije (Žnidarič, 2022).

Za razliko od Slovenije pa je na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini z avtohtonim srbskim prebivalstvom prišlo do zelo krvavega spopada in razpada »ostanka« Jugoslavije. Mesić (2019) kot ključni mejnik (prelomni trenutek), ki je po uporabi srbskega prebivalstva na Hrvaškem popolnoma onemogočil dialog sprtih strani in možnosti mirnega reševanja, navaja sestanek med Slobodanom Miloševićem in Franjem Tuđmanom junija 1991 o srbsko-hrvaški delitvi BiH v Karađorđevu. Debeljak (2004, 200) navaja, da so se npr. zahodnoevropski levičarski intelektualci v vojnah za jugoslovansko dediščino večinoma le zgražali nad dejanji nacionalnih čustev.

Hribar (2004, 199, 200) opozarja na srečno zgodovinsko okoliščino, da je bilo v obdobju slovenskega osamosvajanja v Evropi v ospredju načelo pravice vsakega naroda do samoodločbe, kasneje je namreč prevladalo drugo načelo, načelo ozemeljske celovitosti vsake države. Upoštevati je treba dejstvo, da je na svetu okoli 3000 narodov in le okoli 200 nacionalnih držav, tudi OZN je organizacija združenih nacij (narodi z lastno državo), ne pa narodov. *S postavitvijo in oblikovanjem lastne države konec 20. stoletja smo po mnenju Tineta Hribarja (2004, 23) Slovenci na ravni naroda prestopili na raven nacije.* Tudi Niko Grafenauer (1999, 5) podčrtuje, da smo se Slovenci kot nacija zgodovinsko uresničevali na dolgem potovanju, z osamosvojitvijo in lastno državo pa smo se vzpostavili kot zgodovinski subjekt. Z vpeljavo parlamentarnega sistema liberalne demokracije, z državno osamosvojitvijo Slovenije in njenim mednarodnim priznanjem ter s procesom pridruževanja Slovenije Evropski uniji se je spremenila celotna perspektiva smisla, vodenja in upravljanja vseh slovenskih zadev. Po mnenju Ivana Urbančiča (1999, 341, 347) se je tako tudi Slovenija znašla na čistini »globalizirane« svetovne zgodovine brez možnega kritja v kakem zavetju, obenem pa so se njene možnosti in nemožnosti bistveno spremenile. Dimitrij Rupel (1993, 161) sodi, da je slovenska osamosvojitvev pomenila tudi premik Slovenije in Balkana v srednjo Evropo.

Pisec poudarja, da so navedeni proces oblikovanja Slovenije kot suverene države slovenskega naroda na plebiscitu decembra 1990 večinsko podprli tudi v Sloveniji živeči pripadniki drugih narodov takratne Jugoslavije, kasneje pa v desetdnevni obrambni vojni kot pripadniki teritorialne obrambe in policije, skupaj s Slovenci, branili slovensko samostojnost. Za njihov prispevek k osamosvojitvi Slovenije jim mora biti slovenski narod hvaležen, saj so s samostojno Slovenijo postali ločeni od svoje matične republike, zato je njihova večinska aktivna podpora osamosvajanju vredna globokega spoštovanja. France Bučar (1999) zaskrbljeno opozarja, da je med Slovenci prisotna tudi statistično ugotovljiva sorazmerno visoka stopnja ksenofobičnosti in nezaupanja do tujcev in tujega. Negativni učinki ksenofobičnosti in nezaupanja se po njegovem izražajo tudi v odnosu do naših državljanov z izvorom iz neslovenskih delov bivše Jugoslavije. Bučar (1999) ocenjuje plebiscitarno odločitev o samostojnosti kot jasen odgovor, da želimo kot sicer majhen narod tudi v razmerah globalizacije in evropske integracije ohraniti nacionalno identiteto. Politika, zasnovana na prepričanju, da je nacionalna samobitnost

negativna ali vsaj za sodobni svet globalizacije in evropske integracije nesprejemljiva vrednota, je po mnenju Bučarja (1999, 242) v nasprotju s prvinskim biološkim nagonom po samoohranitvi.

Tine Hribar (2004) poudarja, da je bila osamosvojitve, državnoppravna osamosvojitve, nujni pogoj tako formalne kot dejanske samostojnosti, suverenosti. Ključni razlog za osamosvojitve Slovenije je bila po Hribarjevem (2004, 151) mnenju uveljavitev demokratične želje in zahteve velike večine državljanek in državljanov, da se na ta način ustvarijo optimalni državni okviri za bolj zadovoljno, zdravo in srečnejše življenje v bolj demokratični in bolj pravični državi višje ravni blaginje.

Je samostojna in neodvisna Slovenija, njena politika, želje in zahteve državljanek in državljanov več kot 30 let po osamosvojitvi zadovoljivo udejanjila?

8.3.2 Gospodarska, okoljska in socialna poosamosvojitvena dediščina Slovenije

Ekonomski, tehnološki, materialni, izobraževalni in geografski položaj Slovenije kot gospodarsko najbolj razvite in tudi na zahodni trg usmerjene nekdanje republike SFRJ je bil leta 1991 v primerjavi z drugimi tranzicijskimi državami Evrope bistveno boljši. Po indeksu človekovega razvoja se je Slovenija leta 1991 uvrščala na 35. mesto v svetu, BDP na prebivalca po pariteti kupne moči je bil glede na povprečje EU 74-%, delež brezposelnih 10-%, delež prebivalcev z višjo in visoko izobrazbo je bil 9-%, ekološki odtis na prebivalca pa je že bil nad planetarno »dovoljeno« obremenitvijo okolja in rabe naravnih virov na Zemljana. V letu 1992 pa je bil po podatkih Mednarodnega denarnega sklada (IMF) nominalni BDP na prebivalca Slovenije 9604 dolarjev oziroma 38,4 % BDP na prebivalca Avstrije (25.012 dolarjev). BDP na prebivalca Slovenije po kupni moči pa je bil nekoliko višji (Countries by GDP ..., 2017).

Po mnenju filozofinje Alenke Zupančič Žerdin (2018a), ki kritično presoja družbeno stanje in procese poosamosvojitvenega obdobja, se je zgodba Slovenije že od osamosvojitve razlikovala od zgodb večine drugih bivših socialističnih držav, ki so takoj zavile v precej skrajno, revanšistično in nacionalistično smer. Tudi Srečko Horvat in Igor Štiks (2012) sodita, da je razpadanje Jugoslavije povzročilo razrast nacionalizmov, razpad sistema socialne varnosti, v velikem obsegu tudi krajo družbene in državne lastnine ter razmah korupcije. Andreja Živković (2012, 195) navaja, da se je življenjski standard ob razpadu Jugoslavije in v novem ekonomskem stanju ogromne večine prebivalcev dramatično poslabšal, elita pa se je že v prvem obdobju privatizacije dobro znašla. Slovenija pa po sodbi Zupančič Žerdin (2018a) ni vsega gradila samo na antitezi prejšnjega sistema, ubrala je neko svojo pot, ki je nekatere izhodiščne prednosti v začetnem obdobju še povečala, kasneje pa so se »normalne« razmere tudi v Sloveniji spremenile, poslabšale.

Uspešnost oziroma neuspešnost poosamosvojitvenega obdobja Slovenije dokaj objektivno ocenjujejo zlasti s pomočjo stopnje (ne)uresničitve predosamosvojitvenih ciljev, npr. programa Demosa kot temeljnega (ne pa edinega!) političnega nosilca

zgodovinskega projekta samostojne Slovenije, pa tudi z empirično primerjavo izbranih kazalcev trajnostnega razvoja za Slovenijo po osamosvojitvi (1991–2020). Z vidika kakovosti življenja, dostopnosti javnih storitev, občutka socialne varnosti in demokracije, zadovoljstva in sreče ljudi seveda ne zadostujejo zgolj npr. podatki o gibanju in višini BDP na prebivalca. *Kot eno od možnih meril (ne)uspešnosti slovenskega osamosvojitvenega projekta za obdobje 30 let lahko uporabimo naslednje ključne poudarke Demosove Deklaracije o slovenski samoodločbi (januar 1990):*

1. *glede na zgodovinska prizadevanja slovenskega naroda za politično samostojnost je slovenska država lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje tudi pluralizem, in družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmognostmi državljanov Slovenije;*
2. *Republika Slovenija bo postala nevtralna, demilitarizirana in miroljubna država, ki bo sodelovala pri oblikovanju in uresničevanju nove evropske varnostne ureditve, ki naj bi temeljila na gospodarskem, socialnem, ekološkem in duhovnem sodelovanju;*
3. *Republika Slovenija bo po svojih močeh sodelovala pri oblikovanju svobodne in prostovoljne konfederacije evropskih narodov.*

Slovenija je postala politično samostojna država, a po vstopu v Nato ni ostala nevtralna, še manj pa demilitarizirana država, ki sodeluje pri uresničevanju nove evropske varnostne ureditve. Z vstopom v EU, torej v evropsko skupnost demokratičnih držav, leta 2004 se je vzpostavil širši in zavezujoči okvir za večje spoštovanje človekovih pravic, za delno z evropskimi solidarnostnimi sredstvi podprt dvig materialnega blagostanja oziroma življenjske ravni (zlasti dvig povprečnega BDP na prebivalca). Vendar je hkrati Slovenija pod vplivom prevlade »središčnih« držav (zlasti Nemčije in Francije) postala periferna država članica, ki je dejansko v 30 letih postopoma izgubljala ekonomsko in finančno ter s tem po mnenju pisca tudi politično samostojnost. Po mnenju podpredsednika prve (Demosove) osamosvojitvene vlade, ekonomista Jožeta Mencingerja (2018b) je bil cilj samostojne Slovenije s čim nižjo socialno ceno in brez šokterapij vzpostaviti model evropskega socialno tržnega gospodarstva po vzoru takratne Avstrije in Nemčije. V prvi polovici osamosvojitvenega obdobja je bil navedeni cilj v določeni meri dosežen, a delno na račun zmanjšane socialne in okoljske varnosti (večji splošni okoljski pritiski in ekološki odtis), v drugi polovici obdobja samostojne Slovenije pa Slovenija pričakovanih ciljev ekosocialnega in skladnejšega regionalnega napredka ni dosegla. *Skupno zasebno in javno bogastvo v Sloveniji, ustvarjeno v treh desetletjih pred tranzicijo, je po oceni Mencingerja (2018b) nedvomno večje od bogastva, ustvarjenega v treh desetletjih po osamosvojitvi.*

Podčrtati velja, da se je določen preskok politične liberalizacije v demokracijo zgodil pred osamosvojitvijo, in sicer z uzakonitvijo večstrankarstva leta 1989, z uzakonitvijo tržnega gospodarstva kot temelja kapitalistične ekonomije pa že leta 1988 in 1989

(Fink Hafner in Knep, 2011, 105). Kljub uvedbi parlamentarne politične demokracije je politična dediščina, torej dosežena stopnja politične demokracije poosamosvojitvenega obdobja Slovenije, bistveno nižja od pričakovanja njenih prebivalcev na začetku samostojnosti. Tako je bilo po podatkih politbarometra iz januarja 2013 v Sloveniji okoli 90 % vprašanih nezadovoljnih z demokracijo, 81 % pa jih je menilo, da politikov ne vznemirja prav dosti, kaj si ljudje mislijo (Ropert, 2014, 41, 75).

Z vidika (ne)spoštovanja človekovih pravic je največji politični državni zdrs izbris državljskih pravic v prvih letih osamosvojitve Slovenije. Prišlo je namreč do nezakonitega odvzema stalnega prebivališča (tistim, ki jim ni bila pozitivno rešena prošnja za državljanstvo ali se niso odločili zaprositi za slovensko državljanstvo) za več kot 25.000 prebivalcev Slovenije z območja nekdanje Jugoslavije, kar je prepoznalo tudi Evropsko sodišče za človekove pravice. S posebno pilotno obsodbo je Veliki senat Evropskega sodišča za človekove pravice obsodil Slovenijo in od nje zahteval, da naj dosledno izvrši odločbo Ustavnega sodišča RS in jim zagotovi izplačilo odškodnin (Ribičič, 2014, 191). Dejstvo je, da »izbrisanih« prebivalcev RS z območja nekdanje Jugoslavije ni zajel popis prebivalstva leta 2002 (Kržišnik-Bukić, 2014b, 153).

Odbor OZN za ekonomske, socialne in kulturne pravice je konec leta 2005 poročal, da so bile kršene socialne in kulturne pravice »izbrisanih«, vključno s pravico do dela, socialnega varstva, zdravstva in izobraževanja. Evropska komisija za boj proti rasizmu in nestrpnosti pri Svetu Evrope je obsodila, da so bili izbrisani predmet rasističnega in ksenofobnega govora nekaterih sektorjev slovenske desnice (Villa, 2017, 243, 244). Dejansko je bil izbrisanim status odvzet brez kakršnih koli objektivnih in legitimnih razlogov (Dedić, Jalušič in Zorn, 2003). Ta sramota in zločin bremeni našo nacionalno osvoboditev podobno, kot bremeni našo narodnoosvobodilni boj poveljni množični izvencodni poboji. Šele februarja 2022 se je predsednik države Borut Pahor izbrisanim v imenu države opravičil za storjene krivice. Dragan Petrovec (2012) pa opozarja, da so nekateri strankarski voditelji nastopali celo z grožnjami s kazenskim pregonom zoper vsakogar, ki bi si drznil uredničevati odločbo ustavnega sodišča o izbrisanih. Damir Josipovič (2014, 24) elektronski genocid ali afero »izbrisanih« postavlja v tesno zvezo z uvedbo kriterija avtohtonosti in s tem povezanega strahu pred »poplavo južnjakov«.

V imenu zlasti svobode so se po letu 1991 v Sloveniji utrdile številne značilnosti neoliberalističnega koncepta kapitalizma. Po eni strani je ljudem ugajala iluzija o splošnem zvišanju življenjske ravni in o možnostih, ki bi se s tem odprle, na drugi strani je bila cena tega previsoka: zmanjšal se je standard solidarnosti, zmanjšala se je stabilnost družbe, povečale so se razlike med ljudmi ter dostopnost dela, temeljnih dobrin in javnih storitev ni bila več samoumevna. Neoliberalno politiko so po mnenju zagovornika demokratičnega ekosocializma Andreja Kirna (2016, 64) vodile prav vse slovenske vlade, ne glede na to, ali so bile leve ali desne, ali so jo vodili stari ali novi obrazi in ne glede na njeno koalicijsko sestavo, takšni politiki je bila zavezana tudi glavnina opozicije.

Osamosvojitvev je brez dvoma prinesla politično demokracijo (parlamentarna demokracija), demokratične volitve in strankarski politični sistem. A na drugi strani je zmanjšala ekonomsko demokracijo, saj je prišlo do omejevanja ali celo ukinitve možnosti soodločanja na delovnem mestu, skoraj v celoti so bile zavržene praktično vse pozitivne zgodovinske izkušnje, vključno s samoupravljanjem (Godina, 2014). Drži, model jugoslovanskega samoupravljanja je potekal v enopartijskem sistemu, moč v državi je *de facto* imela partija in je odločitve sprejemala sama (Ropert, 2014, 81). Toda navedeno dejstvo ne bi smelo biti razlog, da se nekatere pozitivne izkušnje in preizkušeni mehanizmi jugoslovanskega modela socializma ne upoštevajo in v demokratičnih razmerah dogradijo.

Gospodarsko in finančno dediščino poosamosvojitvenega obdobja Slovenije (1991–2020) po okvirni oceni označujejo določeni ekonomski uspehi prvega (1991–2004) in neuspehi drugega obdobja (2005–2020). Vodilna slovenska politika se je v prvem poosamosvojitvenem obdobju dokaj uspešno upirala pritisku tujega kapitala in z njim povezanim geopolitičnim ciljem, da bi Slovenijo ohranjali kot periferno in politično poslušno evropsko državo. Po vstopu Slovenije v EU leta 2004 pa so postali geopolitični cilji finančno-političnih centrov EU vse bolj jasni, voljnost slovenske politike za »sodelovanje« pri krčenju nacionalne ekonomske suverenosti, glede na temeljne strateške cilje osamosvojitve o suverenosti slovenske države, vse bolj – kolaborantska, še posebej (pravzaprav presenetljivo) pri desnem političnem polju, ki je poln besed o nacionalni suverenosti.

Po mnenju ekonomista Drenovca (2013c; 2013d) je bilo prvo desetletje tranzicije praviloma zgodba o uspehu: skoraj polna zaposlenost, evropsko nadpovprečna gospodarska rast s pomočjo domačega kapitala, razmeroma solidno delujoča socialna država brez primanjkljajev in zunanjega zadolževanja vse do leta 2005 (tudi na splošno uspešno zmanjševanje najbolj kritičnih oblik onesnaževanja okolja, a bistveno povečanje ekološkega odtisa in snovno-energetskih tokov – dopolnilo pisca). Slovenski komunistični reformisti, ki so vodili igro še naprej v desetletju »kontinuitete«, so bili po sodbi Drenovca (2013c, 29) v vsej Vzhodni Evropi edini uspešni. Glavna, uspešna zgodba prvega obdobja slovenskega prehoda je v glavnem posledica podedovanih potencialov delujoče srednje industrijske družbe (Drenovec, 2014). Vendar Marko Kos (2001, 9) kritično ugotavlja, da je tudi v prvem obdobju samostojne Slovenije slovensko gospodarstvo še vedno prevladujoče slonelo na delu priučenih delavk in delavcev, ne pa na znanju, čeprav so bile že takrat stare »dimniške« tehnologije obsojene na propad. V obdobju 1991–1996 je prišlo do odpuščanja inženirjev in celih razvojnih skupin v velikih podjetjih, v 60 % podjetij so ostali brez razvojnih oddelkov, podjetja so vse bolj sprejemala dodelavne posle (Kos, 2001, 103, 104). Obenem opozarja, da se je razvoj v tranziciji ustavil zaradi visoke brezposelnosti in preobrazbe, ki jo je vsilila globalizacija, zaradi velikih socialnih razlik skoraj ni več sredine, ampak samo spodnji in zelo tenak zgornji sloj (Kos, M., 2011). Za razliko od številnih slovenskih ekonomistov keynesijskega prepričanja pa npr. Rok Spruk (2011) sodi, da se je Slovenija po dosegu politične samostojnosti namesto za šokterapijo (predlagal jo

je ekonomist Jeffrey Sachs, pa tudi Boris Pleskovič) strateško napačno odločila za gradualistično ekonomsko politiko in socialni korporativizem in se s tem večkrat izognila ključnim ekonomskih reformam.

Gal Kirn (2014, 331) sodi, da je bila domnevna demokratična tranzicija uspešnejša zaradi že pridobljenih ekonomskih dosežkov preteklega družbenega dela in industrijske politike socialistične Jugoslavije. Ekonomski kazalci v devetdesetih letih prejšnjega stoletja kažejo na večanje razrednih razlik, revščino, rast brezposelnosti, ki so po njegovi sodbi v zgodbi o uspehu zamolčani. Lapajne (2014, 175) pozitivno ocenjuje začetno poosamosvojitveno obdobje, a sodi, da nismo pravočasno ukrepali, da bi preprečili negativne posledice, ki nam jih je prinesel novi kapitalistični družbeni red s slepim in pohlepnim bogatenjem ozkih elit, na kar nismo bili ustrezno pripravljene.

V letu 1990 se je BDP Slovenije po izračunih Mencingerja (2018b, 197) skrčil za 5 %, v letu 1991 za skoraj 9 % in v letu 1992 še za 5 %. Ko se je kriza v letu 1993 končala, je bil BDP za več kot petino manjši kot pred njo. V prvih letih osamosvojitve se je BDP Slovenije zlasti zaradi izgube večjega dela nekdanjega jugoslovanskega tržišča torej bistveno zmanjšal. Število delovno aktivnega prebivalstva se je z 950.000 zmanjšalo na 750.000, število iskalcev zaposlitve se je povečalo s 75.000 na 130.000, število upokojencev pa s 300.000 na 400.000 (Mencinger, 2018b, 197). Po oceni Gojka Staniča (2011, 38) je Slovenija do osamosvojitve leta 1990 veliko večino njej pripadajočega zunanje dolga SFRJ poplačala, saj je leta 1990 zunanji dolg Slovenije znašal nekaj manj kot 2 milijardi dolarjev oziroma le 11 % družbenega produkta.

Krajšemu obdobju upadanja gospodarstva in BDP Slovenije po osamosvojitvi je po oceni Mencingerja (2018b, 331) sledilo desetletje uspešnega gospodarskega razvoja s hitrim približevanjem povprečni razvitosti EU in ohranjanjem socialne države. Po eni od ocen je bil leta 1991 BDP na prebivalca 5100 evrov, v letu 2019 pa 20.490 evrov, povečal se je torej za 4-krat (Lorenčič, 2021). Leta 1994 je znašal BDP na prebivalca 74 % povprečja EU, do vstopa v EU leta 2004 se je povečal na 86 % povprečja EU. To pomeni, da je bila rast BDP v Sloveniji v obdobju 1994–2004 bistveno višja od povprečja EU.

Tudi v prvem obdobju vstopa Slovenije v EU (2004–2008) se je zaostanek v BDP na prebivalca za povprečjem EU še naprej zmanjševal, leta 2008 je Slovenija dosegla 90 % povprečja EU (Poročilo o razvoju, 2017, 75). V obdobju 2009–2015 pa se je zaostanek Slovenije v BDP na prebivalca glede na povprečje EU znižal na 83 % (leto 2017 – 85 % BDP), Slovenija je dejansko glede na zaostanek za evropskim povprečjem zdrknula na stanje okoli leta 2003. Po mnenju Mencingerja (2018b, 331, 332) je v obdobju 2005–2008 prišlo do hazardiranja z visoko gospodarsko rastjo, ki jo je poganjalo kreditiranje, v času po krizi leta 2008 pa so bile vse reakcije vseh vej oblasti napačne, Slovenija je ponižno sprejela napačno finančno in gospodarsko politiko Evropske komisije, vključno z zahtevano preveliko in za Slovenijo škodljivo dokapitalizacijo bank ... Namesto prizadevanj za reševanje bank in podjetij je prišlo do uničevanja bank, razprodaje podjetij in

jemanja prihrankov domačim vlagateljem (Mencinger, 2018b, 334). Leta 2019 je BDP na prebivalca dosegel 89 % povprečja EU, kar pa je bilo še vedno manj kot leta 2008 (91 % povprečja EU). Hitrejše razvojno dohitevanje omejuje šibka rast produktivnosti, nizka so zlasti vlaganja v raziskave in razvoj, ki so pomemben dejavnik rasti produktivnosti sodobnih gospodarstev (Poročilo o razvoju, 2021, 9). Z vidika okoljske, trajnostne dimenzije razvoja izstopa prepočasno uvajanje sprememb v smeri krožnega gospodarstva, visoki so izpusti toplogrednih plinov iz prometa, prišlo je do večletne stagnacije v rabi obnovljivih virov energije, raba prostora je praviloma netrajnostna.

Posledice covid-19 v Sloveniji – leto 2020 (Poročilo o razvoju, 2021)

Presežne smrti merijo odstopanje letnega števila vseh smrti od večletnega povprečja — in so zato tisti zadnji, najbolj žalosten in hkrati tudi najbolj celovit kazalec neposrednih in posrednih posledic epidemije pri nas in po svetu. V letu 2020 smo imeli v Sloveniji več kot 3600 smrti nad običajnim povprečjem; v določenih mesecih je bila umrljivost celo za več kot 80 % višja kot običajno. Toliko več ljudi je v letu 2020 umrlo zaradi epidemij, kar pomeni več kot 1700 dodatnih smrti na milijon prebivalcev (Presežna umrljivost v ..., 2021).

Med epidemijo covid-19 so se možnosti prebivalcev za aktivno in zdravo življenje poslabšale, na gibalni učinkovitosti in debelosti otrok so se negativne posledice že pokazale.

Zaradi precejšnjega gospodarskega upada in ukrepov za blaženje posledic epidemije se je v letu 2020 izrazilo poslabšal javnofinančni položaj. Kriza covid-19 je do sedaj najbolj prizadela skupino dejavnosti trgovine, gostinstva in prometa, ki je v letu 2019 ustvarila okoli petino dodane vrednosti. Šok, ki ga je povzročila epidemija, pa bi lahko vplival tudi na uresničevanje srednjeročnega strateškega cilja Slovenije – s pospešeno rastjo produktivnosti doseči povprečno gospodarsko razvitost EU do leta 2030.

Epidemija covid-19 je v letu 2020 prekinila nekajletno gospodarsko konjunkturo, pri čemer so vladni ukrepi z zmanjšanjem stroškovnih pritiskov v podjetjih in ohranjanjem gospodarskega potenciala precej ublažili posledice epidemije za gospodarstvo. Posledično poslabšanje razmer na trgu dela je ublažilo sprejetje interventnih ukrepov za ohranjanje delovnih mest, upad bruto razpoložljivega dohodka pa so preprečili tudi različni ukrepi za pomoč prebivalstvu. Socialni prejemki so se zaradi tega izraziteje povečali, nekoliko višja pa so bila v letu 2020 ob izdatni pomoči ukrepov tudi sredstva za zaposlene. Kriza covid-19 bi lahko v primeru dolgoročnejšega negativnega vpliva na investicijsko aktivnost podjetij precej poslabšala obete za srednjeročno rast produktivnosti. Predvsem pa so se med epidemijo močno zaostriale nakopičene težave sistemov socialne zaščite, še zlasti neprilagojenost sistema dolgotrajne oskrbe demografskim spremembam, zmogljivosti zdravstvenega sistema in problematika čakalnih dob. Epidemija je v drugem valu privedla do visoke presežne umrljivosti in zaostriła dolgoletne izzive sistemov socialne zaščite, povezane z demografskimi spremembami (Poročilo o razvoju, 2021, 10, 11).

Pri izvajanju osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja na daljavo so se pojavile tudi številne ovire glede dostopnosti in kakovosti tega izobraževanja ter številne, izjemno negativne psihosocialne posledice pri učencih, dijakih in študentih. Zaradi epidemije covid-19 leta 2020 so bila večinoma ugodna gibanja ponudbe in obiska kulturnih prireditev prekinjena, vrzel v dostopnosti kulturnih vsebin je le delno zapolnila pospešena digitalizacija.

Delež obnovljivih virov energije se je v Sloveniji po letu 2005 povečeval najpočasneje med vsemi članicami EU in zaostal za zastavljenimi cilji. Količina odpadkov se je pred epidemijo covid-19 hitro povečevala, hkrati se je ravnanje z njimi izboljševalo, a je stopnja uporabe predelanih snovi nižja kot v povprečju v EU. Z epidemijo covid-19 so se pritiski na okolje začasno omejili, česar pa dolgoročno brez ustreznega ukrepanja in tudi odgovornejšega ravnanja prebivalcev ni pričakovati. Zato je treba ključno okrevanje in razvoj gospodarstva po epidemiji povezati s hitrejšim prehodom v dogovorjeno nizkoogljivo krožno gospodarstvo, v varčevanje energije in rabo obnovljivih virov energije ter dobro izkoristiti vse razpoložljive finančne spodbude, vključno z evropskimi.

Marko Kos (2001, 19) je na začetku 21. stoletja zelo kritično izpostavljal skromno donosnost slovenskih podjetij, zlasti nizko dodano vrednost na zaposlenega. Po njegovem mnenju so zato neupravičene zahteve združenja menedžerjev za večje razlike v zaslužkih, saj naj bi si zaradi navedenega zaslužili samo uradniške plače. Zaostanek Slovenije za povprečno produktivnostjo v EU ostaja višji kot pred začetkom svetovne finančno-gospodarske krize v letu 2009. Povprečna letna stopnja rasti produktivnosti v Sloveniji je bila v obdobju 2000–2008 s 3 % občutno višja od povprečne v EU (1,2 %). Predelovalne dejavnosti pa so v obdobju 2008–2015 zaostanek za EU v produktivnosti zmanjšale le za približno 2 % (Poročilo o razvoju, 2017). V letu 2018 je bila produktivnost dela zgolj na 82 % povprečja EU, v obdobju 2014–2019 pa je bila letna rast produktivnosti 1,2 %, kar je sicer več kot v obdobju 2009–2018 (0,5 % letno).

Slovenija je v evropskem inovacijskem indeksu razvojno zelo tvegano zdrsnila iz skupine močno inovacijskih držav v skupino držav zmernih inovatorok. Vse bolj je problematična nizka stopnja inovativnosti v storitvenih podjetjih zaradi prevladujočega deleža teh dejavnosti v dodani vrednosti, prenizka pa je tudi stopnja digitalne preobrazbe podjetij (Poročilo o razvoju, 2020). K rasti produktivnosti so sicer največ prispevale srednje- in visokotehnološko zahtevne panoge, prispevek tehnološko najmanj zahtevnih dejavnosti pa je bil negativen. V primerjavi s predkriznim obdobjem je zlasti v prvih letih krize na rast produktivnosti izraziteje pozitivno vplivalo prestrukturiranje predelovalnih dejavnosti. Vendar je še vedno visok delež industrijskih panog, ki so energetske zelo zahtevne (npr. proizvodnja aluminija) in okoljsko zelo obremenjujoče.

Drago Babič (2021b) poudarja, da se je predzadnje pomembno prestrukturiranje slovenske industrije zgodilo pred več kot 50 leti, v času Kavčičeve vlade, kot rezultat strateške

usmeritve v proizvodnjo končnih industrijskih izdelkov. Takrat se je oblikovala za tiste čase moderna industrija, ki je oskrbovala trg Jugoslavije z izdelki za individualno in investicijsko končno rabo, pomemben del proizvodnje pa je bil namenjen izvozu. Na razvita tržišča so se izvažali predvsem polizdelki in v manjši meri končni proizvodi, na Vzhod in v druga manj razvita gospodarstva pa potrošniški izdelki in investicijska oprema.

Po vstopu v EU in izgubi tržišč na Vzhodu je bila naša industrija izpostavljena konkurenci velikih in dobro organiziranih mednarodnih proizvodnih/vrednostnih verig, ki jim je naša industrija končnih izdelkov predstavljala le zanemarljivo konkurenco. Dejansko so bili zainteresirani za polproizvode in surovine oziroma za delovno in surovin-sko/energetsko intenzivne proizvodnje, ki bi se lahko vklopile v obstoječe proizvodne/vrednostne verige (Babič, 2021b). Ob odsotnosti konsistentne državne razvojne in industrijske politike je slovenska industrija doživela velike strukturne spremembe. Večina večjih domačih proizvajalcev izdelkov za končno potrošnjo je namreč bodisi propadla ali se tako ali drugače vklopila v mednarodne verige vrednosti, tako da je danes večina večjih industrijskih podjetij v Sloveniji v tuji lasti.

Tuji lastniki so domačo industrijo prilagodili svojim potrebam in željam tako, da so k sebi prenesli ključni funkciji, to je razvojno politiko in trženje končnih izdelkov. V Sloveniji ostaja le proizvodnja z vsemi svojimi problemi, kot so ekološka, snovna in energetska intenzivnost proizvodnje ter relativno nizka tehnološka raven izdelkov. *Drago Babič (2021b) poudarja, da danes o bodočnosti slovenske industrije v glavnem odločajo tujci, ki so zainteresirani za čim cenejšo dobavo polproizvodov, slovenske dobavitelje se dobesedno stiska za cente.* To se nato izraža skozi stalne pritiske gospodarstva za zniževanje stroškov dela in davkov ter problematiziranje minimalne plače. Dodatno se s transfernimi cenami in drugimi kapital-skimi transferji velik delež dodane vrednosti, ki jo ustvarja domača industrija, odliva v tujino.

Leta 2017 so gospodarske družbe ustvarile 43.154 evrov dodane vrednosti na zaposlenega, zgolj manjši del gospodarskih družb (okoli 70.000 od okoli 500.000 zaposlenih) je ustvaril na zaposlenega več kot 60.000 evrov (Gole in Lipnik, 2019). V zadnjih letih se je dodana vrednost letno povečala za 2–2,5 %, kar je bistveno manj od postavljenega cilja 5 % letne rasti. Več kot polovica podjetnikov vztraja pri dosedanji praksi proizvodnje in pri utečenih proizvodih, inovacije izvajajo pogosteje večja podjetja, svoj oddelek »RiR« (raziskave in razvoj) ima samo 21 % malih podjetij in 69 % velikih. Razmerje v patentih med Slovenijo in Avstrijo je 1 : 3,5, s Švico pa celo 1 : 6,1, kar je znak stagnacije inovativne dejavnosti podjetij, industrija ima skromno podporo države, prepuščena je sama sebi (Kos, 2019).

Slovenija je med državami EU z najnižjim stanjem in najnižjim povečanjem stanja vhodnih neposrednih tujih investicij v primerjavi z BDP, nižji delež od Slovenije imata le Grčija in Italija (Poročilo o razvoju, 2017, 82). Spruk (2011) sodi, da je Slovenija s privatizacijo s pomočjo decentralizirane masovne odprodaje državnega premoženja

onemogočila tuje investicije v podjetjih, Mencinger (2016) pa nasprotno poudarja, da so bile tuje investicije v glavnem prevzemi, ki pa niso rešili države. Tudi podjetnik Sandi Češko (2019) sodi, da se je privatizacija končala zelo klavrno, vendar pozitivno ocenjuje tiste tuje lastnike, ki so se naslonili na slovenski menedžment. A kot nacionalno sramoto navaja netransparentno gradnjo avtocestnega križa, ki bi ga lahko zgradili s koncesijami, pa tudi gradnjo šestega bloka TE Šoštanj. Sodi, da je državni aparat očitno v lasti lobijev.

Tuje banke so v tranzicijskih državah pred krizo ustvarjale ogromne dobičke, saj so stopnje dobička dosegale 30 % (Mencinger, 2011b). Model trajnega podrejanja tujemu kapitalu s pomočjo ustvarjanja permanentnega dolžnika je jasen in večkrat preizkušen (Grčija, Španija, Portugalska, Slovenija itn.). Leta 2015 je dolg sektorja država dosegel 83,2 % BDP, kar je Slovenijo uvrščalo v sredino držav EU (Poročilo o okolju, 2016, 93). Žakelj (2013) sodi, da velika zadolžitev države ob pomoči domačih »voljnih« prinaša prisesanje mednarodne banke na narodno gospodarstvo, (trajno) izčrpavanje s pomočjo drakonskih obresti, privatizacijo vsega vrednega, pa tudi deindustrializacijo. Dejstvo je, da so banke v času krize zelo velikodušno posojale denar in podpirale iluzijo, da se gospodarska rast enostavno ne more končati. Tako Janševa vlada kot slovenska centralna banka po ugotovitvi Beckerja (2015) nista storili nič, da bi posojilno manijo podjetij in gospodinjev ustavili. Državna politika je finančne dolgove bank nesolidarnostno in pritlehno prenesla na celotno prebivalstvo. *Tudi zgodovinar Božo Repe (2019) opozarja na finančno in gospodarsko odvisnost Slovenije, ki npr. več nima svojih bank, ob morebitni krizi ne bo imela nobene možnosti vpliva na denarne tokove.*

Model lastninjena družbenih podjetij v Sloveniji

Leta 1991 sta se v Sloveniji oblikovala in znotraj Demosa politično spopadla dva modela lastninjenja družbenih podjetij, Ellermanov model delavskega odkupa in model privatizacije s certifikati, ki ga je v Sloveniji promoviral harvardski svetovalec Jeffrey Sachs.

Ellerman (2018) je podpiral osnutek t. i. Mencingerjevega privatizacijskega zakona, ki je temeljil na delavskem odkupu podjetij. Glavna ideja je bila, da bi vsako podjetje oblikovalo sklad delnic, katerega lastniki bi bili delavci. Ko bi se delavec upokojil ali zapustil podjetje, bi ta sklad od njega delnice odkupil, lastnina bi torej ostala v podjetju in bila tesno povezana z zaposlenimi. Po mnenju Ellermana (2018) bi udejanjanje modela delavskega odkupa pomenilo nekakšno nadgradnjo socialističnega samoupravljanja v zahodnoevropsko tradicijo delavskega upravljanja (nemško, skandinavsko). Številni zaposleni so med drugim tudi v nekdanjih nacionaliziranih podjetjih njihovo vrednost precej povečali.

Temu modelu decentralizirane notranje (delavske) privatizacije se je zlasti pod političnim vplivom bogatih Slovencev iz emigracije po robu zoperstavila večina takratne Demosove vlade, vključno z njenim predsednikom, krščanskim demokratom Lojzetom Peterletom. Le-ta je s pomočjo Borisa Pleskoviča v Slovenijo povabil Jeffreyja Sachsa,

ki je zagovarjal t. i. certifikatno privatizacijo, torej z ustanovitvijo več skladov, v katere bi se stekali certifikati. Vsakemu zaposlenemu so bili namenjeni certifikati, ki naj bi jih zaposleni investirali na borzi.

Po mnenju Luse (2012, 236) pa naj bi se dejansko oblikovali trije nasprotujoči si, nezdružljivi predlogi privatizacije: »keynesijanski« model socialnega demokrata Mencingerja, Sachsov liberalistični model in konservativni model Peterletovih svetovalcev (zlasti iz vrst slovenske emigracije).

Slovenija je po neodločnem rezultatu političnega spopada (znotraj Demosa) dveh privatizacijskih modelov (decentraliziranega – notranje lastništvo z večjimi lastniškimi deleži »rdečih« direktorjev in centraliziranega – prenos nadzora na vlado) konec leta 1992 izbrala kompromisni, hibridni tip privatizacije, zasnovan na konceptu neodplačnega notranjega lastništva (zlasti lastništva menedžerjev in »pidovske« privatizacijske sheme s certifikati) in hkrati z močnimi paradržavnimi finančnimi skladi. Jože Mencinger (2016, 239) je žal neuspešno predlagal postopno uvajanje modela notranjega lastništva z odplačevanjem (tak model je npr. uspel v podjetju Domel), kjer nihče ne bi dobil deležev brezplačno, vendar bi lahko deleže odkupili z visokimi popusti. Aleksandra Kanjuo Mrčela (1994, 108) sodi, da »Mencingerjev« koncept lastninjenja, ki je temeljil na postopni decentralizirani privatizaciji (menedžerji in zaposleni v podjetjih), ni odgovarjal zlasti novi politični eliti, ki se je zavzemala za radikalno in hitro državno regulirano prerazdelitev družbenega bogastva oziroma udejanjanje »Sachsovega« koncepta lastninjenja. Janez Markeš (2016, 183) navaja, da sta Mencinger in Pučnik sodila, da mora breme zamenjave sistemov pasti na premožnejše, kar pa je naletelo na odpor pri večini Demosa. Mencinger je bil proti zastojnski razdelitvi premoženja, zato so ga doletele kritike, da ščiti t. i. rdeče direktorje, na tej točki naj bi si prišla navzkriž podpredsednik vlade Mencinger in predsednik vlade Peterle. Jože Mencinger je zaradi zavrnitve njegovega modela privatizacije odstopil kot podpredsednik slovenske vlade, z njim je iz vlade odšel tudi finančni minister Marko Kranjec (Lusa, 2012, 236).

Privatizacijska histerija je po mnenju Markeša (2016, 184) radikalno ubila osamosvojitveni idealizem. In navaja: »Kolikor, to lahko rečemo, je bil komunistični socializem v vseh, trdih in mehkih, na koncu pa že najmehkejših oblikah nepošten, se zdi, da po škodljivih učinkih ne more biti primerljiv z grozljivostjo pohlepa, ki je na plan udaril v privatizacijskih procesih osamosvojene samostojne Slovenije« (Markeš, 2016, 187). Po mnenju Matjaža Gamsa (2014, 14) pa prav neoliberalna razprodaja slovenskega premoženja ogroža dejansko suverenost Slovenije, kar je po njegovem mnenju protiustavno.

Peter Kovačič Peršin (2022a) poudarja, da je pravni (ne)red omogočil posameznikom netransparentno in nepravično prisvojitvev premoženja, ki je bilo dejansko skupna last vseh državljanov. Ogoljufana je bila država in večina prebivalstva, da je lahko nastala oligarhija kapitalistov, elita političnega razreda in privilegiranih skupin, kot so tuji

in domači lastniki fevdalnih posesti (npr. Katoliška cerkev). Vendar država brez lastne gospodarske in kapitalске moči v svetu neoliberalnega kapitalizma ne šteje več kot le – kolonija (Kovačič Peršin, 2022a).

Ellerman (2018) sodi, da se je delavsko lastništvo v naslednjih letih razblinilo, ker ni prišlo do udejanjanja predloga uvedbe podjetniških skladov, s pomočjo katerih bi lahko delavci lastništvo zadržali v podjetjih. Tako so dobili upravljalci vzajemnih skladov ves nadzor in vse bogastvo, kar je kasneje olajšalo proces prehajanja podjetij v tuje lastništvo. Prišlo je do zavestnega razvrednotenja družbene lastnine, njen odkup pa se je potem financiral s pomočjo kreditov državnih bank, ki so bile zavarovane s – kupljenim premoženjem ...

Po mnenju Alija Žerdina (2012, 11, 15) so v novem družbenem redu deli stare ekonomske elite utrdili svojo moč z lastniškimi deleži, s pomočjo državnih skladov pa je država kljub privatizaciji še vedno obvladovala pomembne kapitalске deleže podjetij – hkrati se je na ta način povečal vpliv nove politične elite. Vendar velja, da je bila osrednja težava navedenega privatizacijskega modela lastniški prevzem in odkup podjetij zlasti nekdanjih notranjih socialističnih direktorjev (zloraba notranjih informacij), brez dejanskega podjetniškega in lastniškega prestrukturiranja, z ohranjeno nizko stopnjo inovativnosti in rasti delovne produktivnosti v industriji.

Zanimiva pa je opazka Rastka Močnika (2014b, 196), da je prvi model privatizacije delavke in delavce za kratek čas naredil za lastnike podjetij. Tudi Jože P. Damijan (2019) sodi, da se je pravzaprav slovenska politična in gospodarska elita dolgo upirala prodaji slovenskih podjetij tujim lastnikom, tako je prva faza privatizacije (privatizacija Hidrie, Kolektorja, BTC) potekala ob sistemski izključitvi tujih kupcev. Druga faza privatizacije pa je po njegovi sodbi ena najbolj črnih epizod, saj je prišlo do množičnega propada podjetij zaradi prezadolženih lastnikov in usihajočega denarnega toka prevzetih podjetij. Epizoda se je končala v petmilijardni bančni luknji, splošni razprodaji deležev podjetij s strani bank in slabe banke. Na koncu pa je prišlo še do prodaje vseh bank, ki so bile deležne državne pomoči ob njihovi sanaciji (NKBM, Abanka, Banka Celje, NLB). Tako je pravzaprav zaradi precejšnje krivde vodilne slovenske politike bankrotiral t. i. slovenski nacionalni interes, v smislu slovenskega lastništva nad domačimi podjetji (Damijan, 2019). Gojko Stanič (2011, 76) sodi, da je v Sloveniji s pomočjo vsakokratne leve ali desne vladajoče politike dejansko, v praksi za vsako ceno potekal proces koncentracije bivše družbene lastnine v rokah domače elite (zlasti t. i. tajkunov) in tujih partnerjev.

Ellerman (2018) opaža, da je v Sloveniji izkušnja samoupravljanja dandanes za mnoge še vedno nekakšna jugonostalgija, zato je njegov model delavskih odkupov lažje uveljavljati npr. v Skandinaviji ali na Japonskem, a prav Japonci so se samoupravljanja hodili učiti v Jugoslavijo. Zato predpostavlja, da mora očitno v Sloveniji v prve vrste priti generacija, ki tega spomina na komunizem ne bo več imela, takrat naj bi le bil mogoč preboj. Žakelj (2011, 1313) sodi, da je bil neupravičen odpor do notranjega lastništva

označen kot »ostanek samoupravljanja«. Po mnenju Mencingerja (2014a) oblast s prodajo podjetij dejansko prodaja preostanke gospodarske suverenosti. Svojestvena oblika razprodaje slovenskega premoženja pa je bil tudi način delovanja DUTB kot »slabe« banke, ki je z nerazumno nizkimi cenami dodatno pospeševala uničevanje podjetij v stečajnih postopkih, njeni vodilni delavci pa so imeli po navedbah Stanka Štrajna (2016, 154) astronomsko visoke plače.

Kakovost in vzdržnost razvojnega vzorca v prvi fazi tranzicije Slovenije je v prvi vrsti zagotavljal »tehnološki« industrijski sektor s svojo produktivnostjo in izvozom. Kvantitativno rast, rast zmogljivosti in zaposlovanja pa je dajal razmah storitev, v glavnem na domači trg usmerjenih podjetij, in po letu 2005 še rast gradbeništva. Industrija je počasi v teh procesih izgubljala, ostajala nekako v ozadju (Drenovec, 2013d). *Od leta 1991 po ugotovitvah ekonomista Aleksandra Kešeljevića (2013) nismo ustvarili niti enega resnično novega in večjega poslovnega sistema, podjetja, hkrati pa smo številne »uspešno« razgradili.* Ključni problem Slovenije je po njegovem mnenju krčenje gospodarske aktivnosti, pa tudi velika zadolženost podjetij in problematika bank. Ekonomistka Ana Murn (2013, 53) pa ugotavlja, da postopen gospodarski napredek ni pripeljal do znatnih strukturnih preobrazb gospodarstva, saj mala podjetja niso preraščala v srednje velika, srednje velika pa ne v velika, država pa je podpirala velika podjetja na robu preživetja, saj je s tako politiko poskušala reševati socialne probleme. Ampak velika podjetja niso zmogla dvigniti nizke dodane vrednosti in so v veliki meri propadla. Tako se je povprečna dodana vrednost industrije na zaposlenega sicer nekoliko povečala, a še vedno ostala daleč od evropskega povprečja.

Lapajne (2014, 337) pa opozarja, da je bila zgolj polovica gospodarstva razvojno zdravega in globalno naravnane, inovacijsko aktivna je bila le tretjina podjetij, delež visokotehnoloških proizvodov v izvozu pa le 4,5-%. Izvozna usmerjenost slovenske industrije je seveda pozitivna, vendar kljub številnim pozitivnim premikom v določenem obsegu še vedno preveč temelji na relativno nizki ceni dela in prenizki dodani vrednosti, hkrati pa na velikem ekološkem, ogljičnem odtisu (zlasti zaradi energetske intenzivnosti) in na številnih podrejenih poslih, ki so v kriznih obdobjih praviloma prvi na udaru. Slovenija se ni pravočasno odločila za trajno krepitev znanja, tehnologije in drugih razvojnih potencialov in inovacij, kar po mnenju Lojzeta Sočana (2014; 2021) pomeni osnovo za uspešen razvoj gospodarstva in družbe znanja.

S prevzemom evra se je tudi v Sloveniji povečal uvoz, kar je najbolj izkoristila Nemčija, ki za razliko od Slovenije ni v večji meri opustila pomembne gospodarske in geopolitične vloge lastne industrije. Slovenija je povečani uvoz financirala z najemanjem posojil, zlasti pri nemških bankah. *Gospodarsko in politično podrejeni, politično preveč hlapčevski ter prezadolženi Sloveniji je evropski Sever (zlasti Nemčija) preko Bruslja zlasti po letu 2004 začel diktirati upnicam in velekapitalu prilagojeno finančno in ekonomsko politiko:*

- *sanacija bank na račun davkoplačevalcev, torej »komunistično socializacijo izgub«, da bi med drugim lahko evropskim bankam vračale dolgove z višjimi obrestmi;*
- *brezkompromisno varčevanje na račun opuščanja socialne države in z dodatnim povečevanjem možnosti za dobiček bogatih;*
- *pospešeno in v veliki meri nepravilno privatizacijo, razprodajo državne lastnine in s tem povezano izgubljanje gospodarske in finančne suverenosti.*

Po pridružitvi Slovenije EU leta 2004 in sestavi desne vladne koalicije se je po mnenju Beckerja (2015) končalo obdobje koherentne politike, možnosti za samostojno oblikovanje državne politike so sčasoma izginile, obenem pa se je razmahnila posojilna manija, po letu 2005 se je izpel tranzicijski vzorec rasti (gradbeništvo, tehnološko in razvojno pasivni sektor storitev) (Drenovec, 2013c). K rasti in napredku je največ prispevalo intenziviranje dela, potiskanje značilne delovne marljivosti Slovencev že v območje garanja, prispevek tehnološkega napredka pa je bil skromen. Tukajšnji kapitalisti, njihovi politiki in ideologi so po ugotovitvah Močnika (2015) ves čas tarnali, da je v Sloveniji »cena dela« previsoka, svoj kapitalizem so namesto na stalni tehnološki in organizacijski revoluciji zidali na neposrednem izkoriščanju delavk in delavcev, po mnenju pisca pa tudi na povečevanju ekološkega odtisa in regionalnih razlik.

Do vstopa v EU oziroma prevzema evra je Slovenija po BDP in splošni blaginji dohitevala center EU, ne da bi se povečeval zunanji dolg države in gospodarstva. Popolna integracija Slovenije v EU in zlasti v evrsko območje je prekinila obdobje dohitevanja. Socialdemokratski model, ki je bil pred desetletji razširjen tudi v evropskih državah centra, se je razkrojil zaradi integracije v takrat že neoliberalno EU, okrepile so se periferne poteze slovenskega gospodarstva. Tako so se investicije začele napajati z zadolževanjem Slovenije pri tujih bankah in ne več iz domače akumulacije. Finančna sredstva so se stekala v t. i. neproduktivne sektorje (nepremičnine, finančno posredovanje, drobni sektor) in se uporabljala za privatizacijo (para)državnih podjetij. Gospodarstvo je tako ustvarilo velik zunanji dolg in primanjkljaj na plačilni bilanci tekočega računa (Programski dokument Levica ..., 2017). Zaradi odmiranja zadnjih večjih podjetij, ki so bodisi propadla (zlasti v gradbeništvu) bodisi so postala podružnice večjih tujih firm (predelovalna industrija in trgovina), ni bilo več sklenjenih ekonomskih verig. Naša podjetja se v mednarodno delitev dela vključujejo kot podizvajalci, ki so vedno nižje na lestvici prisvajanja vrednosti. Božo Repe (2019) kritično ugotavlja, da so nas razvojno dobitelje in prebitele postsocialistične evropske države, ki smo jih nekoč gledali zviška. Med ključnimi razlogi zaostajanja Slovenije sta razen pomanjkanja državne tradicije tudi stihijski koncept razvoja in ponižni odnos do Bruslja, ki v večji ali manjši meri označuje vse poosamosvojitvene vlade.

Servisiranje vedno večjega javnega dolga je bilo po letu 2008 zaradi neoliberalnih ukrepov Evropske centralne banke zelo oteženo. To je tujim centrom moči omogočilo, da so ob pomoči domačega političnega razreda izsilili privatizacijo številnih podjetij,

zlasti pa prevzeme »zdravih jeder«, kar je imelo resne negativne posledice. Zaradi kombinacije zunanjih (integracija v EU in prevzem evra) in notranjih (»interna devalvacija« po izbruhu krize leta 2008) dejavnikov se Slovenija vse bolj spreminja v bazen poceni delovne sile brez jasne trajnostne sonaravne razvojne perspektive, s krepitvijo energetske, prostorske in emisijsko intenzivnih industrijskih panog in povečevanjem regionalnih razlik. Po globoki krizi je slovensko gospodarsko torej začelo po letu 2010 rasti, zlasti zaradi rasti izvoza industrije, spodbujeno s poceni delovno silo, saj tudi po koncu krize še nekaj let plače večine zaposlenih praktično niso rasle. V letu 2015 je Slovenija povečala zunanjetrgovinske presežke in celo presežno varčevanje, vendar na svetovnem trgu v premajhni meri ponujajo končne izdelke, preveč pa deluje kot podizvajalka tujih multinacionalk. Slovenija izgublja ekonomsko suverenost, razraščajo se lovke velekapitala, ki periferne države sveta spreminja v sodobna okupacijska območja – brez uporabe orožja in fizične zasedbe ...

Koncentracija lastništva in oblasti v rokah kapitala hkrati povzroča povečevanje socialne in medregionalne razslojenosti Slovenije. Po osamosvojitvi je Slovenija z ustavo po mnenju Mira Cerarja (2003) sprejela »centralistično« konceptijo države z manjšo vlogo lokalnih skupnosti in neobveznim povezovanjem občin v širše (regionalne) skupnosti – pokrajine. Slovenija nima druge stopnje lokalne samouprave (pokrajin), na eni strani so praviloma prebivalstveno in ekonomsko šibke občine (212), na drugi strani pa še vedno centralistična država.

V Sloveniji ima v primerjavi z drugimi verskimi skupnostmi zaradi zgodovinskega razvoja in števila njenih pripadnikov poseben položaj Rimskokatoliška cerkev, ki je bila po drugi svetovni vojni v SFR Jugoslaviji s strani države preganjana, do izboljšanja odnosov med njima je prišlo šele po vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Svetim sedežem in Jugoslavijo leta 1966. Rimskokatoliška cerkev pa je obenem ena od največjih upravičenk do podržavljenega premoženja, ki se vrača praviloma v naravi (Svoboda religije in ..., 2000, 315, 328). *Ob osamosvojitvi se je slovenska Katoliška cerkev poistovetila s kapitalizmom, se prelevila v gospodarsko-finančni holding in odkrito stopila po poti neoliberalnega evangelija.* Hkrati se je obnašala kot tista tuja podjetja, ki pridejo v Slovenijo, potem pa od države zahtevajo ugodno poslovno okolje z množico koncesij in subvencij in vsako drugačno ravnanje označijo kot preostanek komunizma. Kot strateško politično in ekonomsko napačno odločitev konservativne večine Demosa pa lahko označimo tudi denacionalizacijski model, ki je bil zasnovan na vračanju odvzetega v naravi (npr. vračanje gozdov), torej tudi Katoliški cerkvi.

Jože Mencinger (2018a) poudarja, da je bila npr. Cerkev gotovo upravičena do vrnitve premoženja, ki ga potrebuje za svojo dejavnost, ne pa do vrnitve drugega premoženja, recimo gozdov. Ko se je začela ukvarjati z delnicami (v »kazino« kapitalizmu) namesto z dušami, je izgubila oboje, s tem pa tudi preteklo moralno težo in ugled (Mencinger, 2018a, 10). Polom mariborske nadškofije je logična posledica neoliberalizacije slovenske Cerkve (Štefančič, 2014, 188, 189). Peter Kovačič Peršin (2003, 123, 124) navaja,

da slovenska Katoliška cerkev v procesu rekatolizacije ni v ospredje postavila preroda duhovno moralnih razsežnosti religioznega življenja posameznika in skupnosti, preveč energije posveča strukturnemu in ekonomskemu utrjevanju svojih pozicij, procesu vračanja svojega nekdanjega družbenega vpliva, doseči hoče poseben pravni status v državi, nekakšen privilegiran položaj. Matjaž Gams (2014, 12, 14) sodi, da bi lahko država denacionalizirala s 50-% dokapitalizacijo in tako pridobila sredstva, obenem pa kot napačno ocenjuje odločitev, da so tako sredstva dobili tudi tuji lastniki in sodelavci, podporniki okupatorja, hkrati pa so se cerkveni dostojanstveniki spustili v tvegane finančne posle in – pogoreli na celi črti. *Minister za kmetijstvo v Demosovi vladi Jože Osterc (2019) je bil prepričan, da bi moral biti zakon o denacionalizaciji napisan tako, da bi nacionalizirana kmetijska zemljišča in gozdove v naravi vračali samo profesionalnim kmetom, vsi drugi (vključno s Cerkvijo) pa naj bi za odvzeto premoženje dobili pravično odškodnino, a je bil njegov predlog v Demosu večinsko zavrnjen.*

Z vidika ekonomske nacionalne suverenosti je za prebivalstveno in ekonomsko šibko Slovenijo najbolj tvegano prehajanje večjega dela državnega premoženja v roke investicijskih skladov in kapitalistov večjih sosednjih držav. Zgodovinska ironija je dejstvo, da prehajanje državnega premoženja, bank npr. v roke madžarskega kapitala najbolj zavzeto podpirajo ideološko desne politične stranke, ki imajo sicer polna usta »suverenističnih« in nacionalističnih fraz. Vendar so države brez močne in prevladujoče lastnine v rokah domačih lastnikov (lastnina kapitalistov, državna lastnina) in predvsem v rokah solastnikov (zaposleni, kooperative, zadruge) dejansko ekonomsko in finančno nesamostojne, nesuverene države.

Dejstvo je, da je v drugem obdobju samostojnosti (2004–2020) slovenska država v primeru številnih ključnih podjetij, bank, zavarovalnic v tuji lasti (hčerinska podjetja in banke) začela postajati ekonomsko in finančno ter s tem tudi politično nesamostojna geografska, torej prostorska tvorba visoke stopnje erozije dejanske ekonomske in finančne samostojnosti. Kako preroško zvenijo zaskrbljene besede krščanskega socialista Andreja Gosarja (1987, 111) iz leta 1921, da je gospodarski moment, gospodarska samostojnost ob jeziku in kulturi izjemno pomembna za reševanje narodnostnih vprašanj, podcenjevanje pa izjemno tvegano za resnično enakopravnost narodov. In še misel Edvarda Kardelja (1987, 198) iz leta 1939 o bodočnosti slovenskega naroda: »Narod ni enakopraven in svoboden, če ni enakopraven na gospodarskem področju. Prazno je besedičenje o narodni enakopravnosti, če ima sicer narod formalno politično neodvisnost, na gospodarskem področju pa tvori samo dodatek gospodarskemu sistemu imperialističnih velesil.« Podobno je že leta 1912 razmišljal socialni demokrat in vneti zagovornik povezovanja delavcev Henrik Tuma, da je namreč vsakemu narodu predpogoj moči gospodarstvo, gospodarski razvoj.

Tine Hribar (2004, 152) opozarja, da do nasprotja med formalno in dejansko samostojnostjo pride tedaj, ko država kot nosilka formalne samostojnosti ne skrbi v

zadostni meri za dejansko, vsebinsko samostojnost, torej za razvoj. Slovenija je vse bolj nesuverena država, saj je vse več gospodarstva, podjetij in financ v lasti tujega kapitala, obenem pa politično-gospodarske in finančne »elite« zlasti po letu 2004 niso znale in hotele poiskati drugačnega, trajnostnega sonaravnega razvojnega in družbenega modela. Vendar Stanko Štrajn (2016, 113) upravičeno opozarja, da so dejansko že v času vlad takrat najmočnejše politične stranke LDS (npr. vlade Janeza Drnovška) nastali zametki krize, zato je tudi ta stranka (kot preostale) peljala Slovenijo v večplastno krizno stanje.

Politična oblast z lastniškimi vzvodi lahko v nadzorne svete podjetij z lastniškimi deleži države nastavlja »svoje« ljudi, torej pomembno vpliva na oblikovanje in delovanje ekonomske demokracije, prisoten pa je seveda tudi obratni proces vplivanja. V Sloveniji je nastalo omrežje elit, ko je ista oseba hkrati zasedala funkcijo v upravah, upravnih odborih ali nadzornih svetih več gospodarskih družb (Žerdin, 2012, 16), ki je po mnenju pisca tako rekoč »sistemsko pravico« dobilo v obdobju zadnje Janševe vlade (2020–2022). Vzpostavila se je logika rekrutacije politične elite (npr. vsakokratne vladne koalicije, vlade) v ekonomsko elito, značilna za obdobje socializma (Žerdin, 2012, 262). Proces osamosvajanja je vzpostavil občutljiv konsenz tako stare kot nove elite glede ključnih političnih prioritet, spopad o tipu privatizacije pa je, ob drugih razlogih, ključno vplival na samo razpustitev Demosa po uspešnem zaključku njegovega temeljnega, torej osamosvojitvenega projekta. Jože Mencinger (2016) sodi, da je bilo pomembno, da je prva osamosvojitvena, relativno sposobna Demosova vlada (po njegovem mnenju naj bi bila najboljša), delovala nepolitično, brez poskusov revanšizma v vladi, med ministri sta bila celo dva člana Zveze komunistov, Lojze Peterle (2016, 237) pa naj bi vlado vodil kot demokratični premier. V Sloveniji ni prišlo do lustracije, ki je bila izvedena v večini nekdanjih komunističnih držav, po mnenju Cirila Ribičiča (2016, 391) tudi zaradi tega, ker je bila Zveza komunistov v Sloveniji drugačna kot drugod.

Pravnik Stanko Štrajn (2016) s kritično in konkretno presojo številnih primerov opozarja, da je dejansko v Sloveniji prevladal finančni (in druge oblike) primitivizem kot ignoriranje pravil igre, kar je po njegovi sodbi osnovni vzrok razraščanja negativnih pojavov v Sloveniji, vključno z razprodajo podjetij, stebrov slovenskega gospodarstva. Ne le uprave gospodarskih družb in njihovi nadzorniki ter lastniki, zlasti organi oblasti niso spoštovali pravil igre. Banke in vodilna politika so npr. za propadanje podjetij, zlorabe lastnine podjetij vedele, a niso ukrepale, niso preprečile mnogih stečajev in odlivov naronanega premoženja v procesih izčrpanja tranzicijskih lastnikov in odlivanja bančnih kreditov, ki jih bodo morali odplačati davkoplačevalci (Štrajn, 2016, 98).

Politične stranke so po mnenju Gojka Staniča (2011, 72) svoje politične pristaše nagradile tako, da so jim državne banke odobrile velike kredite, s katerimi so poceni »pokupili« zelo dobra državna ali podržavljena samoupravna podjetja ter na nemoralen način zelo obogateli – na račun zaposlenih, delavcev. Kredite pa so plačevali iz dobičkov prevzetih podjetij ali na druge nepoštene načine, zlasti tako, da so s pomočjo transfernih

cen prečrpavali dobičke (izčrpavanje prevzetega podjetja namesto vlaganja v razvoj) v svoja zasebna podjetja. Razgaliti je treba konkretne primere in terjati odškodninsko odgovornost posameznikov, ki uničujejo slovensko gospodarstvo, vključno s takratnimi vodilnimi bančniki (tudi na Banki Slovenije), ki niso pravočasno ukrepali.

Po mnenju Stanka Štrajna (2016, 43) je Cerarjeva vlada RS namesto modre gospodarske politike z velikimi stroški postavila žično ograjo na meji, zato bo predsednik vlade Miro Cerar v zgodovinskem spominu zapisan kot predsednik nehumanega, nekrščanskega »ograjevanja« Slovenije od Drugih ... Pater Gržan (2018, 260) je kot farizejsko sprenevedanje ocenil praznovanje velike noči v letu 2016, ko se je ob žal zelo aktivni vlogi takratnega predsednika slovenske vlade za migrante in begunce zaprla grško-makedonska meja. Po sprejemu pobude slovenske politike s strani EU za zaporo grško-makedonske meje in preobrazbo Grčije in Turčije v veliki begunski taborišči pa je papež Frančišek obiskal begunce in migrante na grškem otoku Lezbos in svet prosil za rešitev težke humanitarne krize ... Takratni grški notranji minister je enega od begunskih centrov (kot posledica logike zaprtih meja) primerjal z nacističnim koncentracijskim taboriščem v Dachauu (Gržan, 2018, 266).

Postsocialistično delovanje pravno-politične sfere je treba po mnenju Breznik in Močnika (2013, 124, 125) razumeti kot razsežnost zgodovinsko novega tipa periferne kapitalizma, kjer so dejansko vse politične stranke frakcije ene same politične formacije. Tako se je konsolidacija političnega razreda v Sloveniji pokazala npr. ob:

- podpisu vilenske deklaracije – zgolj en vzdržan glas v Odboru za zunanjo politiko DZ;
- pridružitvi k zvezi Nato – skupaj s cenzuro javne razprave pred referendumom;
- ob ratifikaciji Pogodbe o ustavi za Evropo – izrecna zavrnitev možnosti referenduma s strani parlamentarnih strank.

Po indeksu zaznave korupcije je Slovenija pod povprečjem EU, nizka uvrstitev Slovenije na lestvici indeksa vladavine prava pa kaže na pomanjkljivosti delovanja pravne države, tudi na področju gospodarstva. Vladavina prava izpostavlja načelo pravne enakosti in poudarja nedotakljivost avtoritete prava in zakona, kar pomeni, da država sama spoštuje pravo, pri čemer je delovanje državnih organov pravno vezano in so zagotovljene temeljne človekove pravice in svoboščine. Leta 2017 se je Slovenija po indeksu vladavine prava uvrstila šele na 15. mesto med 21. obravnavanimi državami EU, njena uvrstitev pa se v zadnjih letih ni bistveno spremenila (Poročilo o razvoju, 2018, 132).

Veliko razvojno in »blaginjsko« zaskrbljenost vzbujajo podatki, da je bil položaj Slovenije glede na povprečno raven razvitosti EU leta 2019 enak kot leta 2005, večina novih članic EU pa je v tem obdobju precej napredovala. V primerjavi z letom 2005 je 14 članic izboljšalo svoj položaj glede na povprečje EU, razen Cipra in Slovenije prav vse druge nove članice.

Okoljsko dediščino, ekosistemsko blagostanje poosamosvojitvenega obdobja Slovenije označuje zmanjševanje nekaterih zdravstveno najbolj perečih oblik onesnaževanja zraka in vode, zgolj stabilizacija izpustov toplogrednih plinov, a na drugi strani povečevanje ekološkega odtisa na prebivalca, večja raba surovinskih in energetskih naravnih virov, nadaljevanje pozidave prostora ter s tem povezano naraščanje nekaterih ključnih okoljskih pritiskov. Dvig materialne blaginje prebivalcev Slovenije in zagotavljanje določene stopnje socialne varnosti je tudi v osamosvojitvenem obdobju še vedno potekal na račun izčrpanja, degradacije geografskega okolja in njegovih sestavin, s čezmernimi okoljskimi pritiski zlasti na ozračje, vodne vire in prst. Kritična onesnaženost zraka z žveplovim dioksidom, dramatično propadanje gozda, velika onesnaženost rek, regionalna zastrupljenost prsti s težkimi kovinami, stihijska pozidava kmetijskih površin in večplastno onesnažene industrijsko-rudarske pokrajine so kot ključni okoljski problemi sredine osemdesetih let 20. stoletja pomembno vplivali na dvig okoljske ozaveščenosti in ekološko pogojeno politično kritiko takratne socialistične družbe, kasneje pa tudi zaradi delovanja Zelenih Slovenije v Demosovi vladi na nekoliko večjo ekologizacijo gospodarstva in drugih dejavnosti v samostojni državi.

Osamosvojitve je Slovenija leta 1991 dočakala kot srednje gospodarsko razvita, zmer- no onesnažena evropska država s številnimi regionalnimi okoljskimi problemi (Plut, 2010; Vintar Mally in Plut, 2017). V začetnem obdobju (prva polovica devetdesetih let 20. stoletja) po osamosvojitvi je prišlo zlasti zaradi izgube trgov v nekdanji Jugoslaviji do nekajletnega izrazitejšega gospodarskega upada, zmanjšanja socialne varnosti in zmanjšanja okoljskih pritiskov. Sredi devetdesetih let 20. stoletja pa se je začel ponovni gospodarski razvoj, še vedno zasnovan na večji rasti snovno-energetskih tokov in s tem povezanih okrepljenih procesov (npr. v prometu) obremenjevanja okolja. Hkrati pa je Slovenija pri približevanju okoljskim standardom EU začela namenjati večji poudarek kontroli onesnaževanja (kurativni ukrepi), torej zmanjševanju posledic že povzročene obremenjevanja okolja, predvsem z določeno zamenjavo virov energije, gradnjo čistilnih naprav, filtrov in nekoliko bolj nadzorovanim odlaganjem odpadkov. Zmanjševanje okoljskih pritiskov zaradi radikalnejših tehnoloških izboljšav in strukturne spremembe gospodarstev ter manjše porabe materialov in energije v gospodinjstvih pa je ostalo v ozadju.

Slovenijo z okoljskega vidika označuje izrazita geografsko prehodna lega na stiku štirih velikih naravnih enot Evrope, torej Alp, Panonske kotline, Dinarskega gorstva in Sredozemlja. Zaradi stičnosti in prehodnosti na majhnem prostoru (20.273 km², 2 milijona prebivalcev) je nastal izjemno raznolik, drobno razčlenjen mozaik majhnih pokrajin s samosvojimi geografskimi in ekosistemskimi značilnostmi, množico (5991) praviloma majhnih naselij in drobno pokrajinsko rabo. Vsa pestrost naravnih značilnosti in rabe naravnih virov se odraža v izraziti raznolikosti kulturnih pejsažev Slovenije (Kladnik, 1996). Z vidika raznolikosti držav Evrope je tudi po ugotovitvah tujih znanstvenikov Slovenija najbolj pokrajinsko raznolika evropska država, kar slovenski znanstveniki sicer že zelo dolgo poudarjajo (Ciglič in Perko 2012). Mozaične, pestre regionalnogeografske značilnosti

svojevstveno opredeljujejo trajnostne, razvojno-varovalne potenciale posameznih pokrajinskih tipov (alpskega, predalpskega, dinarskokraškega, obsredozemskega in obpanonskega).

Hkrati pa se Slovenija še vedno uvršča med zmerno onesnažene evropske države, sicer z zmanjšanimi zdravstveno kritičnimi oblikami onesnaževanja sestavin okolja, vendar s številnimi regionalnimi problemi pokrajinske degradacije območij in starimi okoljskimi bremenami in še vedno čezmerno onesnaženostjo nekaterih pokrajinotvornih sestavin (Plut, 1990; 2013a; Vintar Mally in Plut, 2017). Geografske stalnice in spremenljivke ter vplivi okoljskih in drugih procesov v njeni soseščini se kažejo v različni intenzivnosti pokrajinsko degradacijskih procesov in stopnji degradacije geografskega okolja. Potrditi je treba ugotovitev Pavla Gantarja (2017), da je torej Slovenija izboljšala stanje okolja, a premalo storila, da bi prišlo do razkoraka med okoljskimi pritiski, obremenitvami okolja in gospodarsko rastjo, slovenska industrija je še vedno v povprečju emisijsko in energetske prekomerno intenzivna. Obenem se niso zaustavili procesi zmanjševanja biotske raznovrstnosti, vse večji problem ostajajo naraščajoči cestnoprometni pritiski (tovorni in osebni avtomobilski promet), nadaljuje se pozidava najboljših kmetijskih ravninsko-dolinskih zemljišč, na drugi strani pa se stihijsko povečujejo gozdne površine.

Kakovost zraka je pomemben dejavnik stanja okolja, saj onesnažen zrak vpliva na zdravje in počutje ljudi bolj kot drugi okoljski vplivi. Pomeni tveganje za zdravje, ki se mu skoraj ni možno izogniti. Zaradi onesnaženega zraka, zlasti zaradi povišanih ravni delcev, v Sloveniji letno beležimo 2000 prezgodnjih smrti in v povprečju živimo skoraj leto dni manj. Onesnažen zrak škodljivo vpliva tudi na ekosisteme, zmanjšuje pridelke v kmetijstvu ter povzroča poškodbe na zgradbah, kulturni dediščini in napravah. Z zdravjem povezani eksterni stroški v Sloveniji znašajo milijardo evrov letno (Resolucija o Nacionalnem ..., 2020, 36).

Slovenija se torej glede trdnih delcev v zraku uvršča med države EU z bolj onesnaženim zrakom in je v samem vrhu skupine evropskih držav po izpustih trdnih delcev na prebivalca in tudi na enoto površine. K onesnaženju z delci PM_{10} v času kurilne sezone največ prispevajo individualna kurišča na les – predvsem močno razširjena uporaba lesa v zastarelih kurilnih napravah gospodinjstev (Poročilo o okolju, 2016). Vira delcev sta tudi promet, zlasti izpusti onesnaževal iz dizelskih vozil, in industrija. Visoke ravni delcev v zraku pa so tudi posledica neugodnih vremenskih razmer v slabo prevetrenih kotlinah in dolinah celinskega dela Slovenije, kjer lahko ob pogostih in izrazitih temperaturnih inverzijah že manjša gostota izpustov povzroči čezmerno onesnaženost zraka. Območij s preseženimi onesnaženji je bilo sedem (MO Murska Sobota, MO Maribor, MO Celje, MO Kranj, MO Ljubljana, MO Novo mesto in občine Zasavja) in za vsako območje preseganj je bil v sodelovanju med državo in mestom – občino pripravljen, usklajen in sprejet načrt kakovosti zraka, ki je v zadnjih letih le prinesel izboljšanje kakovosti zraka v najbolj onesnaženih območjih. Pavle Gantar (2017, 249) pa je upravičeno opozarjal,

da je bilo kar 40 % otrok izpostavljenih po smernicah WHO previsokim koncentracijam PM_{10} v ozračju, kar bi moral biti dovolj prepričljiv razlog za bistveno odločnejše sanacijske ukrepe. Splošna povprečna izpostavljenost urbanega prebivalstva delcem se je v zadnjih letih tudi pod vplivom toplejših zim zmanjševala, vendar je pri najbolj drobnih delcih ostala precej večja kot v povprečju EU (Poročilo o razvoju, 2021, 177). Ohranjanje obsežne rabe biomase za ogrevanje (zgolj lesa, ki ni uporaben za surovinsko rabo) je zaželeno, ampak s poudarkom na daljinskem ogrevanju (kakovostne skupne kotlovnice za večje število javnih in zasebnih zgradb), a hkrati ob nepravilni uporabi z vidika onesnaževanja zraka s prašnimi delci ni ugodno.

Tudi podatki meritev ravni ozona kažejo, da Slovenija sodi med bolj onesnažene države v Evropi. Dopustno število prekorajitev ciljne maksimalne osemurne koncentracije za zaščito zdravja je bilo v zadnjih letih preseženo skoraj na vseh merilnih mestih. Večletni niz podatkov zaradi velike odvisnosti od vremenskih razmer v zadnjih letih ne izkazuje jasnega trenda, toda izpostavljenost urbanega prebivalstva ozonu je bila po zadnjih podatkih v Sloveniji večja kot v povprečju EU (Poročilo o razvoju, 2021, 177).

Geograf Darko Radinja (1979, 6, 7) je opozarjal, da je v obdobju 1951–1971 (v obdobju samoupravnega socializma), torej v pičlih dveh desetletjih, onesnaženost rek od lokalne na začetku po vmesni kratkotrajni regionalni prišla do sklenjenega, zelo izrazitega onesnaženja rek. Splošna onesnaženost vodnih virov, zlasti površinskih vodnih tokov, se je v poosamosvojitvenem obdobju zmanjšala, vendar so zlasti zaradi ploskovnega kmetijskega obremenjevanja še vedno razmeroma pogosto presežene koncentracije nitratov in ostankov fitofarmaceutskih sredstev v številnih območjih talne vode, predvsem v SV Sloveniji. Zlasti zaradi velike vodnoekološke občutljivosti kraških območij (sploh plitvega krasa) in hkratnega obremenjevanja voda pa občasno prihaja do neprimerne kakovosti pitne vode tudi v nekaterih zajetih kraških izvirih. Ob visoki kakovosti slovenskih vodotokov se je nadaljnje izboljšanje po letu 2016 zaustavilo. Kakovost voda, merjena z biokemijsko potrebo po kisiku, se je po letu 2005 precej izboljšala. Tudi vsebnosti nitratov v podtalnici in fosfatov v rekah, ki v prevelikih odmerkih poslabšujejo kakovost vode, sta se dolgoročno znižali in sta nižji kot v povprečju EU. Manjše onesnaženje, običajno povzročeno z izpusti komunalnih in industrijskih odpadnih voda ter s spiranjem kmetijskih površin, je posledica precej boljše in obsežnejše obdelave odpadnih voda ter opuščanja gospodarskih aktivnosti, ki so z odpadnimi vodami onesnaževale vodotoke (Poročilo o razvoju, 2021, 178).

Problematično ostaja predvsem čiščenje odpadnih voda množice manjših naselij, kjer bi bila priporočljiva zlasti gradnja rastlinskih čistilnih naprav, uporaba drugih ekoremediacijskih postopkov in majhnih bioloških čistilnih naprav. Večja vodooskrbovalna območja imajo praviloma ustrezno kakovost pitne vode. Z zdravstveno preventivnega vidika so najbolj problematična mala oskrbovalna območja, ki oskrbujejo 50–1000 prebivalcev, zlasti zaradi fekalne onesnaženosti. Rezultati kemijskih preskusov kažejo na

onesnaženost pitne vode s pesticidi in nitrati, predvsem na severovzhodu in jugovzhodu Slovenije. Problematična so tudi oskrbovalna območja, ki se oskrbujejo s površinsko vodo, med katera z vidika tveganja za zdravje prištevamo kraške vire pitne vode, saj imajo občasno fekalno kontaminacijo. Največji problem javnih oskrbnih sistemov je mikrobiološka onesnaženost, delno pa tudi onesnaženost z ostanki pesticidov in mineralnih gnojil. Med okoljskimi bremenami pa je razen velikega števila divjih odlagališč odpadkov (več 10.000) treba izpostaviti območja s prekomernimi koncentracijami strupenih snovi v prsti (Celjska kotlina, Mežiška dolina, Zasavje, Idrija, Anhovo, Jesenice ...).

V osamosvojitvenem obdobju (1990–2020) so se kljub dejanski stabilizaciji števila prebivalstva in nekaterim pomembnim izboljšavam okoljski pritiski in raba naravnih virov na prebivalca povečali, kar najbolj plastično kaže bistveno povečanje ekološkega odtisa na prebivalca. Podobno kot velja za druge gospodarsko razvitejše države, je tudi Slovenija še zelo oddaljena od udejanjanja paradigme trajnostnega sonaravnega razvoja, saj dvig materialnega blagostanja še vedno poteka na račun zmanjševanja ekosistemske blaginje, na račun izčrpavanja okoljskega kapitala prihodnjim generacijam in zmanjševanja biotske pestrosti. Tudi ukrepi izhoda iz krize niso usmerjeni v hkratno načrtovanje povečanja materialne blaginje in zmanjševanja pritiskov na okolje, v trajnostno nujne strukturne spremembe v gospodarstvu, poselitvi, infrastrukturi in vsakdanjem načinu življenja ter preživljanja prostega časa.

Kljub določenim pozitivnim premikom pri zmanjševanju nekaterih pritiskov na okolje in izboljšanju kakovosti nekaterih sestavin okolja (npr. zraka) so z vidika planetarnih pritiskov na okolje na prebivalca podatki za Slovenijo neugodni in z vidika koncepta planetarne pravičnosti in ocene nosilnosti planeta bistveno previsoki.

Leta 1991 je Slovenija proizvedla 17,2 milijona ton izpustov toplogrednih plinov, leta 2019 pa 17,1 milijona, v celotnem osamosvojitvenem obdobju Sloveniji torej ni uspelo izpustov zmanjšati, emisije TGP na prebivalca Slovenije po tradicionalnih merilih za okoli 5-krat presegajo planetarno zmogljivost ozračja. V prvem obdobju osamosvojitve so se izpusti toplogrednih plinov stabilizirali, v drugem obdobju pa zmanjšali.

Po podatkih Instituta Jožefa Stefana (Center za energetske učinkovitost) so bili leta 2005 izpusti toplogrednih plinov (TGP) 20,5 milijona ton ekvivalentov CO₂ (bazne emisije 1986 – 20,3 milijona ton), leta 2018 pa okoli 17,5 milijona ton ekvivalentov CO₂ (8,5 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca), ključni viri izpustov pa so bili promet (tretjina vseh izpustov), oskrba z energijo (energetika) in industrija (z gradbeništvom) (preglednica 27). V letu 2005 so ponori (zlasti gozd) sprejeli 7,1 milijona ton izpustov CO₂, v letu 2018 pa so zaradi izjemno hudih vremenskih ujm, razširjenosti podlubnika in obsežnih sečenj (zlasti sanitarnih) ponori postali celo vir izpustov (0,2 milijona ton ekvivalentov CO₂). Ob upoštevanju rabe tal v gozdarstvu, kmetijstvu in poselitvi (LULUCF) so bile leta 2005 skupne emisije TGP v Sloveniji 13,3 milijona ton ekvivalentov CO₂, leta 2018 pa 17,7 milijona ton ekvivalentov

CO₂. Vsekakor bo torej do leta 2050 zelena, ponovno poudarjena pozitivna vloga gozdnih ponorov ogljika v pričakovanem intenzivnem procesu pospešenega razogljjičenja izjemno pomembna. Neto emisije v sektorju LULUCF so leta 2018 znašale 243 kt ekvivalentov CO₂, kar pomeni, da v sektorju niso beležili ponorov, temveč emisije CO₂. Cilj sektorja LULUCF v letu 2050 je neto ponor v višini vsaj – 3000 kt ekvivalentov CO₂. Zagotoviti je treba, da se ponori v pridobljenih lesnih proizvodih povečajo za 100 %, emisije zaradi širjenja naselij oziroma pozidanih in sorodnih zemljišč pa zmanjšajo za 100 % v letu 2050 glede na raven iz leta 2005 (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 20).

Preglednica 27: Emisije toplogrednih plinov v Sloveniji (2005–2018)

Emisije TGP (milijoni ton ekvivalentov CO ₂)	2005	2018
Oskrba z energijo	6,4	4,8
Industrija, industrijski procesi, raba proizvodov in gradbeništvo	4,0	3,0
Promet	4,4	5,8
Kmetijstvo	1,7	1,7
Gospodinjstva, storitve	2,7	1,3
Odpadki	0,7	0,4
Drugo	0,6	0,5
Skupaj	20,5	17,5

Vir: Institut »Jožef Stefan«, Center za energetska učinkovitost – NEPN, 2020a; 2020b

Promet je dejansko edini sektor, ki vztrajno povečuje emisije TGP, po mnenju pisca po prometno dejansko neambicioznem Celovitem nacionalnem energetskem in podnebnem načrtu Slovenije (NEPN ..., 2020b) pa naj bi se do leta 2030 prometne emisije TGP zlasti zaradi načrtovane pretežno netrajnostne in še vedno »ogljicne« rasti prevoza ljudi in tovora še povečale, in sicer za 12 %.

Netrajnostni potek severnega cestnega odseka 3. razvojne osi (Hanžek, 2019; 2020)

Matjaž Hanžek poudarja, da se zaradi pritiskov lobijev vzorec TEŠ vztrajno ponavlja in navaja še primer severnega dela tretje razvojne osi avtoceste oziroma hitre ceste do Velenja. Zagovarja se namreč varianta, ki je v nasprotju s Strategijo prostorskega razvoja in trajnostno prometno strategijo ter večinskim mnenjem stroke, ki podpira povezavo Koroške (in Šaleške doline z Velenjem) z regijskim središčem Celje preko Arje vasi (trasa F6), ne pa zahodne variante (Velenje–Šentrupert) (trasa F2, kasneje F2-2). Če bi bil resnični interes čim prej zgraditi sodobno cesto na Koroško, bi po mnenju Hanžka

(2020) lahko že leta 2006 začeli z deli, saj je gradnja ceste do priključka v Arji vasi cenejša. Poleg tega ustreza Resoluciji o nacionalnem programu izgradnje avtocest v RS, prav tako ustreza načelom varovanja okolja in kmetijskih zemljišč ter zahtevam, da se nove prometnice gradijo na starih trasah in le v izjemnih primerih – na novih. Prometna študija iz leta 2014 je pokazala, da kar dve tretjini prometa od Koroške in Velenja potekata proti Celju in le tretjina proti Ljubljani, kar seveda daje prednost vzhodnim trasam, bližjim Celju, navaja Hanžek (2020).

Država pa zagovarja priključek v Šentrupertu, ki bo po mnenju Hanžka (2019; 2020) za vsaj 200 milijonov evrov dražji, gradnja bo časovno bistveno daljša, uničeno bo 100 ha dobre kmetijske zemlje, potrebna bo rušitev skoraj 150 objektov (preko Arje vasi – manj kot deset) itn. Po njegovem mnenju je načrtovanje in gradnja tretje razvojne osi na Koroškem nasprotje vsega, kar naj bi sodobna država počela: skrbela za javno dobro. Obenem je primer ignoriranja pravne države, izrabljanja strokovnih podlag za politične odločitve v prid lobijev. Kronologija ravnanja politike pri tej investiciji nazorno razkriva delovanje ugrabljene države kot sistemske politične korupcije, ki dosledno poskrbi, da imajo zasebni interesi (npr. gradbeni lobiji) in dobički bistven vpliv na procese državnega odločanja. Prav tako je ugrabljena ekonomija ujeta v začarani krog igre, v katerem se z dogovarjanji med močnimi podjetji odloča v nasprotju z državnimi interesi, odločanje se zavlačuje tako dolgo, dokler niso »trebuhi lobistov polni«, ne glede na ceno in škodo (Hanžek, 2020).

Pripišimo še, da je računsko sodišče izvedlo revizijo učinkovitosti vodenja in prostorskega načrtovanja tretje razvojne osi. Za severni del začete gradnje tretje razvojne osi je ugotovilo, da je bilo ministrstvo za infrastrukturo (takratni minister – Jernej Vrtovec) neučinkovito, gradnja posameznih odsekov pa finančno neupravičena.

Skupna raba OVE se je v Sloveniji v obdobju 2005–2019 povečala najmanj od vseh držav EU – zgolj za 6 %, v povprečju EU pa za 83 %. Leta 2005 je bil namreč delež OVE v bruto končni rabi energije v Sloveniji 19,8 %, do leta 2019 se je povečal zgolj na 22 %. V EU je delež OVE v bruto rabi energije leta 2005 znašal 10,2 %, do leta 2019 pa se je povečal na 32,6 %. Slovenija je ena od šestih držav EU, v katerih je bil delež leta 2019 najbolj oddaljen od ciljnega v letu 2020 (cilj je 25 %), precej pa je oddaljen tudi od cilja Strategije razvoja Slovenije v letu 2030 (cilj je 27 %, po mnenju pisca zelo trajnostno neambiciozen) (Poročilo o razvoju, 2021, 167).

Snovna produktivnost in poraba snovi na prebivalca sta v Sloveniji približno na ravni povprečja EU. V letu 2019 je skupno nastalo okoli 8,4 milijona ton različnih vrst odpadkov (leta 2020 – 7,7 milijona ton), kar je za 88 % več kot v letu 2012, ko je bila njihova količina v opazovanem obdobju po letu 2000 najmanjša. Okoli devet desetih jih je nastalo v proizvodnih in storitvenih dejavnostih. Po letu 2012 se je količina povečala ob veliki rasti mineralnih oz. gradbenih odpadkov (ta količina se je skoraj potrojila), ki so zaradi svoje specifične teže v veliki večini. Komunalni odpadki so se po letu 2012

povečali za 43 % in v preračunu na prebivalca že presegli povprečje EU. Za okolje je posebej problematična skupina nevarnih odpadkov, ki se v daljšem obdobju prav tako povečuje in ima v teži odpadkov skupno okoli 2-% delež (Poročilo o razvoju, 2021, 170).

Skupna količina nastalih odpadkov, ki se je v krizi leta 2008 zmanjševala, se v zadnjem obdobju ponovno povečuje (izjema – leto 2020). Tako se tudi količina komunalnih odpadkov povečuje (509 kg komunalnih odpadkov na prebivalca v letu 2019), povečuje pa se tudi njihovo ločeno zbiranje in snovna reciklaža. *Slovenija je leta 2019 73 % komunalnih odpadkov zbrala ločeno (Komunalno podjetje Vrhnika – 83 %), evropsko povprečje pa je bilo le 47 %*. Kljub temu prihaja do velikih problemov ravnanja s preostankom zlasti komunalnih odpadkov, odpadne embalaže in odpadnega blata čistilnih naprav. Slovenija leta 2021 še vedno ni imela rešenega problema končnega odlaganja nizko- in sredneradioaktivnih odpadkov JE Krško, prav tako ostaja nerešena problematika končnega odlagališča izrabljenega jedrskega goriva. Kljub temu je bilo julija leta 2021 izdano energetska dovoljenje za gradnjo drugega bloka JE Krško. Po mnenju nevladne okoljske aktivistke in nasprotnice gradnje JE Krško 2 Lidije Živčič (2021) bomo zato v Sloveniji potrebovali močan glas ljudi, da se bo prevprašalo stroko in družbo, katera je najprimernejša pot pravične energetske tranzicije Slovenije. Poudarja, da se je treba upreti gradnji JE Krško 2, ki nam jo v spregi s politiko vsiljuje jedrska stroka.

Promet, zlasti cestni, predstavlja enega od največjih porabnikov energije in prostora ter je ključni vir izpustov toplogrednih plinov. Število osebnih vozil se je v zadnjih letih povzpelo na 1 milijon oziroma na več kot 500 vozil na 1000 prebivalcev. Geomorfološke razmere (reliefna energija), prevlada razpršenega vzorca poselitve (6000 naselij na dobrih 20.000 km²) ter slabljenje policentričnega in skladnejšega regionalnega razvoja (gostejše in daljše dnevne migracije) dodatno krepijo motorizirani osebni prevoz. Okoljsko problematično je tudi povečevanje tranzitnega cestnega prometa in načini splošne netrajnostne mobilnosti (Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017).

Na nekaterih področjih, kot sta delež obnovljivih virov energije in delež ekološke kmetijske obdelave, je Slovenija uspešnejša od povprečja EU. Slovenija ima tudi ugodne naravne danosti, obalne in morske vire ter pestro biotsko raznovrstnost, ampak se zaradi neustrezne rabe naravnih virov (zlasti na področju urbanizacije, kmetijstva in upravljanja voda) stanje ohranjenosti vrst in njihovih življenjskih okolij poslabšuje. Prilagajanje podnebnim spremembam, prehod v nizkoogljično in krožno gospodarstvo (a brez dodatnega povečevanja proizvodnje), ki bi omogočal njegovo konkurenčnost in kakovost življenja prebivalstva ob dolgoročnem ohranjanju naravnih virov, zahteva spreminjanje proizvodnje in potrošnje v bolj trajnostne oblike. Vendar analize časovnih sprememb podnebnih spremenljivk v Sloveniji v zadnjih 50 letih po mnenju Lučke Kajfež Bogataj (2017, 186) zanesljivo kažejo, da se nam podnebje že spreminja, ogreva. Tako je tudi npr. za Ljubljano značilen zaradi različnih razlogov izrazit trend segrevanja ozračja, ki v zadnjih nekaj desetletjih daleč presega svetovno povprečje (Ogrin in Krevs, 2015, 58).

V Sloveniji smo pričé evropsko nadpovprečnim spremembam podnebja in njegovih spremenjivok. Povprečna temperatura zraka se je v obdobju 1961–2011 dvignila za 1,7 °C, višina padavin pa se je v istem časovnem obdobju na letni ravni zmanjšala za okoli 15 % v zahodni polovici države in za 10 % v vzhodni polovici države. V obdobju 1961–2011 je bila najbolj izrazita sprememba podnebja v Sloveniji dvig povprečne temperature zraka (za približno 0,36 °C na desetletje). Zelo strmo se je temperatura začela dvigati od srede osemdesetih let prejšnjega stoletja. Od leta 1961 do leta 2019 se je povprečna temperatura zraka v Sloveniji dvignila za okoli 2 °C. V istem obdobju se je temperatura površinskih voda dvigala s trendom 0,2 °C na desetletje (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 7, 30). Občutno se je zmanjšala snežna odeja v sredogorju in visokogorju ter se v zadnjih 60 letih prepolovila, povečalo se je tudi izhlapevanje vode.

Ekološki odtis je eden ključnih sinteznih okoljskih kazalcev porabe naravnih virov in osnovnih obremenitev okolja, ki omogoča primerjavo med državami, regijami ter nakazuje strateške okoljsko-razvojne cilje in potrebne ukrepe. Po podatkih *Global Footprint Network (Mreža za globalni odtis)* (Compare Countries, 2017) je leta 1992 biokapaciteta ozemlja Slovenije znašala 2,33 gha na prebivalca (Avstrija – 3,28 gha, planet – 2,02 gha), ekološki odtis pa je bil 3,29 gha na prebivalca, ekološki primanjkljaj je bil torej skoraj 1 gha na prebivalca. Biokapaciteta Slovenije se v obdobju 1992–2013 dejansko ni bistveno spreminjala, ekološki odtis pa se je tudi v Sloveniji povečal, z določenimi nihanji zlasti zaradi stanja gospodarstva. V letu 2013 je ekološki odtis na prebivalca Slovenije znašal 4,70 gha in za 2,45 gha na prebivalca presegel biokapaciteto Slovenije in za skoraj 3 gha na prebivalca biokapaciteto celotnega planeta. *V obdobju 2017–2018 je bil povprečni ekološki odtis na prebivalca Slovenije okoli 5 gha (globalni ekološki odtis na Zemljana – 2,8 gha), v primerjavi z letom 1992 se je bistveno povečal.* Rezultati zadnjih izračunov so pokazali, da ekološki odtis Slovenije znaša bistveno več kot je biološka zmogljivost obnavljanja njene narave. Ekološki primanjkljaj ima tudi večina držav v Evropi, presežek pa le nekatere države na severu, ki imajo trajnostno naravno gospodarstvo in razmeroma obsežna gozdna območja (npr. Finska). V Sloveniji je ekološki primanjkljaj večji kot v povprečju Evrope in tudi večji kot v povprečju sveta (Poročilo o razvoju, 2021, 172).

V Sloveniji se je ekološki odtis v poosamosvojitvenem obdobju povečal bolj kot ekološki odtis v svetu in v sosednji Avstriji. Hkrati je ekološki odtis na enoto ustvarjenega dohodka v Sloveniji večji kot v večini gospodarsko razvitih držav. Globalno primerjalno torej Slovenija na prebivalca (podobno kot druge gospodarsko razvite države) bistveno presega tako planetarno kot nacionalno bioproduktivno zmogljivost obnovljivih naravnih virov in zmogljivost asimilacije okoljskih obremenitev. Z vidika ohranjanja eksistenčnih pogojev za prihodnje generacije, ohranjanja biotske raznovrstnosti in podnebne varnosti mora Slovenija ekološki odtis na prebivalca več kot prepoloviti oziroma zmanjšati na največ okoli 2 gha na prebivalca v letu 2050.

V poosamosvojitvenem obdobju je Slovenija zmanjšala nekatere zdravju nevarne oblike onesnaževanja zraka in vodnih virov, zgolj stabilizirala izpuste toplogrednih plinov, a povečala tako porabo naravnih virov (vključno s pozidavo prostora) kot količino odpadkov ter ekološki odtis na prebivalca, ki več kot 2-krat presega biokapaciteto Slovenije in svetovnega ekosistema. Visok delež ekološko pomembnih območij Natura 2000 (s skoraj 38 % ozemlja na prvem mestu med članicami EU), izjemna biotska pestrost in še vedno velika zmogljivost ekosistemskih storitev, evropsko primerljiva prevlada povratnih oblik onesnaženosti geografskega okolja, ugodni naravni potenciali za doseganje varne stopnje vodne, energetske in prehranske varnosti ter obseg obnovljivih naravnih virov na prebivalca uvrščajo Slovenijo v skupino držav z največjimi potenciali za ekosistemsko in ekonomsko blaginjo, za sonaravni trajnostni koncept gospodarstva in gospodinjstev, ki bo po mnenju pisca moral ključno zaznamovati gospodarsko, bivalno in okoljsko prihodnost sveta.

Socialna dediščina poosamosvojitvenega obdobja ni nekakšna enoplastna »zgodba o uspehu«, zlasti če je prednostno ocenjena glede na socialno varnost najbolj ranljivih skupin. A Fink Hafner (2011) ugotavlja, da so slovenske strankarske elite (za razliko od večine drugih elit v posocialističnih državah) v potranzijskem obdobju praviloma vztrajale pri nacionalni različici socialno bolj občutljivega kapitalizma. Vendar hkrati poudarja, da lahko dolgoročno tudi v Sloveniji opazimo prehajanje k vedno bolj desnemu konservativnemu razumevanju spreminjanja vloge države. Za razliko do drugih srednjeevropskih posocialističnih držav pa je v Sloveniji prišlo do manjšega in bolj postopnega krčenja socialne države (Fink Hafner, 2011, 1235). Rastko Močnik (2014b, 194, 195) kritično ugotavlja, da Slovenija pri obnovi kapitalizma sicer ni delila usode drugih postsocialističnih držav, torej hitrih in surovih neoliberalnih ukrepov, dejansko pa je šla po isti poti, le bolj postopno.

Za obdobje pred osamosvojitvijo je bilo za Slovenijo po ugotovitvah Milana Pavlihe (2004) značilno vzdrževanje visoke aktivnosti prebivalstva in skoraj polne zaposlenosti zlasti s pomočjo zakonske prepovedi odpuščanja delavcev in stečajev podjetij. Ponudba brezplačnih ali poceni javnih storitev, ki so jih zagotavljala podjetja in javni zavodi na področju otroškega varstva, varstva ostarelih, šolstva, zdravstva in drugih je bila na razmeroma visoki ravni, čeprav je bila izbira storitev majhna. Zagotovljena je bila visoka stopnja socialne varnosti ob majhni odgovornosti posameznikov zanjo. Celoten sistem socialne varnosti je v samoupravnem socializmu prednostno izhajal iz modela polne zaposlenosti ter brezplačnosti ključnih javnih storitev. Kdor ni bil sam zaposlen, je bil v neposrednem sorodstvu z zaposlenimi ali pa se je na zaposlitev pripravljajl oziroma jo je ob upokojitvi opustil. Razmere so bile še najbolj podobne socialdemokratskemu tipu države blaginje, s to razliko, da je država s pomočjo zakonov vzdrževala močno socialno funkcijo podjetij.

Sprememba političnega in gospodarskega sistema po letu 1990 je dokončno porušila socialistični sistem polne zaposlenosti, ki je v drugih takratnih socialističnih republikah (z delno izjemo tudi Hrvaške) dejansko začel razpadati že konec šestdesetih let

20. stoletja, o čemer priča tudi veliko število zdomcev. Z liberalizacijo trga delovne sile po osamosvojitvi je bila opuščena zakonsko vzdrževana polna zaposlenost in ohranjanje gospodarsko neuspešnih podjetij, s tem pa njihova obveznost, da skrbijo za obsežne socialne programe za zaposlene. Šlo je za po mnenju nekaterih nujne sistemske spremembe, ki so povzročile hitro širjenje socialnih problemov, ki jih v prejšnjem sistemu nismo poznali oziroma se niso pojavljali v tolikšni meri (Pavliha, 2004). Soočili smo se s padanjem delovne aktivnosti ter naraščanjem brezposelnosti, revščine, socialne izključenosti in socialnih razlik. Zato je bilo nujno potrebno začeti iskati novo socialno ravnotežje in nove gradnike socialne varnosti, kjer pa po mnenju pisca Slovenija v drugi osamosvojitveni etapi ni bila uspešna.

Slovenija je bila do vstopa v EU poseben primer med postsocialističnimi državami, saj je tudi po mnenju do kapitalizma zelo kritične slovenske Levice (Programski dokument Levice ..., 2017) namesto ostrega neoliberalnega šoka doživela postopno tranzicijo, ki je dolgo obranjala dobro delujočo socialno državo in socialni dialog. Vendar pa je bila drugačna predvsem hitrost, nikakor pa ne tudi smer razvoja. Proces pristopanja k EU in prevzemanja evra je radikalno spremenil ta model in je deloval kot zunanji šok, ki je bil Sloveniji v začetku devetdesetih prihranjen.

Po mnenju sociologa Gorazda Kovačiča (2017) se je za Slovenijo verjelo, da je bila v devetdesetih letih, vse do finančno-dolžniške krize leta 2008, »zgodba o uspehu«. Zlasti v devetdesetih letih je imela Slovenija gospodarsko rast nad povprečjem EU in ravnovesje v državni blagajni. Vendar je na mestu njegova ugotovitev, da Slovenija ni bila uspešna le zaradi hitre dodatne prilagoditve večjega dela slovenske industrije na zahodni trg. V ospredje postavlja dejstvo, da se je hkrati zelo povečala delovna intenzivnost, prekomerni delavnik zaposlenih v industriji nad zakonskimi normativi, plače pa so bile relativno nizke. Ceno hitre prilagoditve in s tem povezane konkurenčnosti so torej plačali zlasti industrijski delavci. Kovačič (2017, 164) je poudaril še porast sive ekonomije zlasti zaradi nizkih dohodkov zaposlenih, ki je po oceni bila celo večja od 27 % BDP.

Stopnja delovne aktivnosti (20–64 let) je po nekajletnem naraščanju dosegala cilj Strategije razvoja Slovenije (75 %), zaradi epidemije covid-19 pa je leta 2020 upadla in se spustila pod njegovo vrednost. Nadaljnje povišanje stopnje delovne aktivnosti je leta 2020 predvsem med mladimi (20–29 let) ustavila epidemija covid-19. Mladi, ki so bili močno prizadeti že v času gospodarske in finančne krize (2008–2013), so bolj izpostavljeni začasnim oblikam zaposlitve in študentskemu delu, katerega obseg se je z epidemijo covid-19 in njenimi zaježitvenimi ukrepi močno zmanjšal. Stopnja delovne aktivnosti starejših (55–64 let) se je v letu 2020 kljub krizi nekoliko povišala, vendar ostaja med najnižjimi v EU in za njenim povprečjem zaostaja za 7,7 % (Poročilo o razvoju, 2021, 157). Leta 2008 je bila stopnja brezposelnosti v Sloveniji 4,1 % (EU – 7,1 %), leta 2013 je narasla na 10,4 % (EU – 11,3 %), leta 2020 pa znašala 5,2 % (EU – 6,7 %). S krizo zaradi epidemije covid-19 se je začasno najbolj povečala med nizkoizobraženimi, saj so bile najbolj prizadete dejavnosti, ki zaposlujejo nizkoizobraženo delovno silo.

Slovenija – nekatere posledice epidemije covida-19 (SURs, 2022)

- Med letoma 1980 in 2019 se je število umrlih prebivalcev gibalo med 19.000 in 20.000. S pojavom epidemije covida-19 v 2020 pa se je število v enem letu hitro povečalo; v tem letu je preseglo 24.000.
- V 2020 je največ prebivalcev umrlo v zadnjih dveh mesecih leta – novembra v povprečju 103, decembra pa 104 prebivalci na dan. Dni, v katerih je umrlo več kot 100 prebivalcev, je bilo 38; vsi so bili v novembru ali decembru. Za primerjavo – v obdobju 2000–2019 le en dan, v katerem je umrlo več kot 100 prebivalcev.
- Leta 2021 je umrlo 23.261 prebivalcev. To je bilo za 3 % manj kot v letu 2020, toda za 13 % več kot leta 2019, ko vpliva epidemije covida-19 na umrljivost še ni bilo.
- V 2020 pa se je, v primerjavi s predkoronskim letom 2019, pričakovano trajanje življenja ob rojstvu znižalo za skoraj eno leto. V 2021 je bilo pričakovano trajanje življenja ob rojstvu še vedno nižje kot v letu 2019, vendar se je pri ženskah že nekoliko zvišalo, medtem ko se je pri moških še nekoliko bolj znižalo.
- Epidemija covida-19, ki je v Evropi izbruhnila marca 2020 in povzročila hitro povečanje števila umrlih, je imela negativni učinek na pričakovano trajanje življenja ob rojstvu v 25 izmed 27 držav EU. Le na Danskem in na Cipru se je pričakovano trajanje življenja ob rojstvu nekoliko podaljšalo.

Neenakost dohodkov je v Sloveniji nizka, a premoženjska neenakost je na ravni okoli sredine držav EU, ki so članice OECD, saj 10 % najbogatejših v Sloveniji poseduje skoraj polovico premoženja (Poročilo o razvoju, 2020, 48). Glede na premoženjsko neenakost, opredeljeno z vrednostjo in porazdelitvijo osnovnih in finančnih sredstev, se je Slovenija v obdobju 2017–2019 uvrščala med članice EU z ekonomsko bolj ranljivim prebivalstvom (Evropski steber socialnih ..., 2021, 60). Pri posedovanju nepremičnin je razmerje med najrevnejšo in najbogatejšo desetino prebivalcev v Sloveniji kar 1 : 530, med prvimi 50 najbogatejšimi državljani ima vsak od teh v povprečju v lasti 320 nepremičnin (Dragoš, 2015b, 265). Pri tem velja poudariti, da so nepremičnine zgolj tisti del kapitala, ki je seveda najbolj viden, večina preostalega kapitala je skritega v davčnih oazah ali pa drugače nevidnega za davčni nadzor (Dragoš, 2015b, 266). Slovenija že vrsto let sodi med države z majhno dohodkovno neenakostjo, kar je predvsem posledica progresivne obdavčitve in deloma tudi socialnih transferjev. Delež dohodkov 20 % dohodkovno najbogatejših gospodinjstev je bil leta 2019 v Sloveniji 3,4-krat večji od 20 % dohodkovno najrevnejših gospodinjstev (Poročilo o razvoju, 2021, 150).

Minimalna plača zagotavlja le statistično fiktivno preživetje, zaradi česar se širi delo v neformalnem sektorju in dodatno, dopolnilno delo v formalnem. Po osamosvojitvi smo pridelali tudi povsem novo kategorijo, to so zaposleni revni (Dragoš, 2011; Leskošek, 2011a). Po uradnih podatkih je leta 2013 14,4 % državljanek in državljanov živelo pod uradno določenim pragom revščine, v resnici pa je ta raven znašala vsaj 25 %, če se

odštejejo že okrnjeni socialni transferji. Na pragu socialne izključenosti je živelo več kot 20 % vsega prebivalstva, torej skoraj četrtina ljudi v Sloveniji, kar je bilo v socialističnem sistemu nedopustno in nepredstavljivo (Burcar, 2015, 46). *Tveganju revščine je bil leta 2019 v Sloveniji izpostavljen vsak osmi prebivalec, s čimer se med članicami EU uvrščamo na ugodno četrto mesto za Češko, Finsko in Slovaško, a je delež po mnenju pisca še vedno odločno previsok.* Pod pragom tveganja revščine je leta 2019 živelo 243.000 oseb (12 % prebivalcev, EU: 16,5 %). Glede na spol in starost so bile v letu 2019 tveganju revščine še naprej najbolj izpostavljene ženske (13 %, EU: 17,1 %), predvsem starejše od 65 let (23 %, EU: 18,2 %). Glede na tip gospodinjstva so bila v najslabšem položaju enočlanska (38 % oseb pod pragom relativne revščine), še posebno ženska (41,1 %). Povečanje tveganja socialne izključenosti zaradi epidemije covid-19 je mogoče pričakovati predvsem v tistih skupinah prebivalstva, ki jih svežnji vladnih ukrepov proti širjenju epidemije covid-19 niso dosegli v zadostni meri, ter med najrevnejšimi, ki jih statistične raziskave ne zajamejo (Poročilo o razvoju, 2021, 149). Če v dohodek gospodinjstev ne bi štel socialnih transferjev (družinskih in socialnih prejemkov), bi bila stopnja tveganja revščine v Sloveniji za 10 % višja oziroma bi pod pragom revščine živelo 22 % prebivalcev (Evropski steber socialnih ..., 2021, 68).

V gospodarski krizi je Slovenija po ugotovitvah Dragoša (2015a) med vsemi državami OECD najbolj skrčila sredstva za socialne prispevke, v času krize okoli leta 2008 se je število revnih povečalo za 64.000. Slovenija je bila izrazito evropsko nadpovprečna pri hitrosti naraščanja revščine, celo na vrhuncu gospodarskega razvoja (v letih 2007 in 2008) se je delež revnih nekoliko povečal. Slovenija je postala v EU prva po deležu gospodinjstev, živečih v neprimernih stanovanjih. Prejemniki socialne pomoči so postali tudi t. i. revni zaposleni, upokojenci z nizkimi dohodki, mladi in enostarševske družine, zelo se je povečalo število ljudi, ki v hudi stiski in oropani osnovnega dostojanstva podaljšujejo vrste pred prostori dobrodelnih organizacij, ki pa ne morejo in ne smejo nadomestiti shirane socialne države. *Slovenija ima sicer eno najnižjih vrednosti Ginijevega koeficienta (okoli 0,20), ki meri družbeno (ne)enakost, vendar Močnik (2006, 27) opozarja, da Ginijev koeficient ne registrira najvišjih in najnižjih slojev, prav te skrajnosti pa se v Sloveniji najbolj krepijo. Srečko Dragoš (2021, 128) navaja, da imamo sicer eno najmanjših stopenj družbene neenakosti, a smo po koncentraciji bogastva slovenskega najbogatejšega 1 % prebivalcev med vsemi državami OECD na visokem 6. mestu. V EU poseduje zgornji 1 % 17,5 % skupnega bogastva, v Sloveniji pa 23 %. Profiti korporacij in lastnina so v Sloveniji bistveno manj obdavčeni kot v prislovično neoliberalnih državah (ZDA, Velika Britanija).*

V Sloveniji izdatki za socialno zaščito, merjeni v deležu BDP in v standardih kupne moči (SKM) na prebivalca, močno zaostajajo za povprečjem EU. Leta 2018 je bilo v Sloveniji za socialno zaščito namenjenih 22 % BDP (2000 – 23,8 % BDP), povprečje EU pa je bilo 27,9 %. *V SKM na prebivalca pa je Slovenija v letu 2018 dosegla*

68,5 % povprečnih izdatkov za socialno zaščito EU, raven se je od krize leta 2008 (74,5 %) zniževala zaradi takratnih varčevalnih ukrepov in uveljavitve nove socialne zakonodaje (Poročilo o razvoju, 2021, 154). Delež javnih izdatkov za dolgotrajno oskrbo je bil v letu 2018 v Sloveniji bistveno manjši kot v povprečju EU. Mednarodna primerjava v letu 2018 je pokazala, da so javni izdatki za dolgotrajno oskrbo v 22 državah članicah EU, za katere so podatki na voljo, v povprečju znašali 1,3 % BDP, v Sloveniji pa le 0,9 % BDP.

Slovenija je edina država na svetu, ki je izvedla denacionalizacijo po vojni krivično odvzetega premoženja s 100-% vračanjem v naravi, vključno s fevdalno lastnino (Dragoš in Leskošek, 2003, 37, 38). Tudi tako je Slovenija dobila nov sloj bogatašev, ki so to postali zaradi rojstva (v družinah razlaščenecv), ne pa z lastnim delom. Ena od negativnih posledic denacionalizacije je bilo tudi izrazito povečanje neenakosti med začetkom (1993) in koncem prvega obdobja tranzicije (1997–1999) in nekajkratno povečanje deleža premoženjskih dohodkov pri 10 % najbogatejših Slovencev. Premoženjski dohodki najbogatejše desetine prebivalstva so se s 17,5 % namreč povečali kar na 62,5 % vseh dohodkov (preostalo z delom), ki so pridobljeni iz naslova premoženja. Močnik (2014b) pa ob sicer zelo kritičnem pogledu na dosežke slovenske poosamosvojitvene politike izpostavlja podatek OECD, da je premoženjska neenakost v Sloveniji najmanjša med vsemi članicami te organizacije (po nekaterih drugih podatkih je neenakost najmanjša v skandinavskih državah). Majhna neenakost je posledica večjega deleža izdatkov, ki jih država namenja za javno korist, vendar se v zadnjih letih ta delež zmanjšuje. Kljub temu velja poudariti, da je bilo po anketi leta 2020 90 % državljanek in državljanov Slovenije zadovoljnih z življenjem (ekonomske in zaposlitvene razmere) (2005 – 89 %), povprečje EU pa je bilo 84 % (Poročilo o razvoju, 2021, 153).

Leta 1991 je bila v Sloveniji okoli tretjina (33 %) stanovanj v družbeni lasti, z odkupom pretežnega dela družbenih stanovanj znatno pod njihovo dejansko tržno ceno pa je pretežni del družbenih stanovanj postal lastniški. Leta 2000 je bil delež lastniških stanovanj že 88-%, leta 2011 pa že 90-% (Hawlina in drugi, 2018, 220). *Slovenija se uvršča med države z najmanjšim deležem neprofitnih najemnih stanovanj v Evropi, obenem pa je izjemno majhen tudi delež vseh oblik najema. Pridobivanje stanovanja je iz odgovornosti države postala naloga posameznika, država se je umaknila v vse bolj pasivno podporno vlogo zagotavljanja možnosti, novi instrumenti, mehanizmi in ukrepi pomoči države za nakup in gradnjo socialnih in neprofitnih stanovanj so glede na potrebe bistveno preskromni, finančni in drugi pogoji najema stanovanj v razmerah stanovanjskega primanjkljaja pa vse bolj zahtevni.*

Na drugi strani pa velja s socialnega in prostorsko-okoljskega vidika podčrtati, da je bilo leta 2018 v Sloveniji po uradnih evidencah skoraj 88.000 praznih hiš in okoli 64.500 praznih stanovanj v blokih. Število praznih stanovanj se je povečalo tudi v Ljubljani, in to z 22.300 (17,8 %) v letu 2011 na 24.400 (19 %) v letu 2018, kar je

presenetljivo glede na pomanjkanje najemnih stanovanj v Ljubljani. Vendar je pri tem treba opozoriti, da ni nujno, da so vsa stanovanja, ki so statistično evidentirana kot »prazna«, dejansko tudi nenaseljena (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 71, 72). Podatki kažejo na opazno upadanje števila najemnih stanovanj, in sicer tržnih (v letu 2011 16.800, v letu 2018 pa 12.800) in tudi neprofitnih (v letu 2011 45.400, v letu 2018 pa 39.800). A določen del stanovanjskega fonda se vseeno oddaja v najem na črno (neregistrirano). Ta praksa se je v zadnjem obdobju (pred pandemijo) krepila še z alternativnim načinom kratkoročnega neregistriranega oddajanja stanovanj v najem po platformah Airbnb in Booking.com. Zaradi neurejenosti področja velja za oboje (klasični črni trg in oddajanje po spletnih platformah), da se ne ve natančno, kolikšen je obseg najema na zasebnem trgu oziroma koliko je dejansko praznih oziroma nenaseljenih stanovanj. Resnični delež najemnih stanovanj je vsekakor višji, kot ga navajajo uradni statistični podatki.

Niko Toš (2016a) poudarja, da tudi po letu 1990 vsi socialni sloji pozitivno vrednotijo pojem »majhne socialne razlike« (več kot 80 % ljudi). Leta 2002 je več kot 80 % anketirancev menilo, da se morajo dohodkovne razlike zmanjšati (Hafner Fink, 2021). Veljko Rus (2009, 163) navaja, da je bil leta 1991 med postsocialističnimi evropskimi državami v Sloveniji najmanjši delež tistih (12 %), ki so se zavzemali za velike razlike v zaslužkih, in največji tistih, ki so se zavzemali za zmerne razlike. Egalitarizem kot osnovna vrednota tradicionalne leveice se je torej na prehodu iz starega v novi režim ohranil v znatni meri, vendar je hkrati izgubil na svoji radikalnosti. Glede na druge postsocialistične evropske države je Slovenija iz prejšnjega družbenega sistema v precejšnji meri le ohranila nekatere pomembne gradnike osnovne solidarnostne in egalitarne javne infrastrukture, zlasti dediščino koncepta javnega zdravstva in javnega šolstva kot pomembnih podstat socialne varnosti. *Skrb vzbujajoča pa so zlasti evropsko nadpovprečno nizka sredstva države, namenja socialni zaščiti, nizka sredstva za dolgotrajno oskrbo in za pomoč mladim družinam pri reševanju stanovanjske stiske.* Nič kolikokrat je bilo empirično ugotovljeno, da Slovenija po deležu javnega sektorja med zaposlenimi ne odstopa od povprečja EU (Mencinger, 2011b; Štiblar, 2013; Drenovec, 2013c). V obdobju finančne krize po letu 2008 je množično izgubljal še srednji sloj, bogastvo elit pa se je vsako leto povečalo za okoli 10 % (Kos, M., 2011).

A velja poudariti, da so glavni dejavniki družbenih neenakosti dohodkovne in lastninske razlike, ki pa jih raziskovalci zelo različno vrednotijo. V jugoslovanskem socializmu je bilo razmerje med dohodki od 3 : 1 do 5 : 1, v socialistični ureditvi pa ni šlo za mezodne izkoriščevalske dohodke (Burcar, 2015, 46). *Po oceni Breznik (2016, 36) naj bi bile v obdobju SFRJ razlike med najnižjimi in najvišjimi plačami od 1 : 3 do 1 : 4, v poosamosvojitvenem obdobju pa so se izjemno povečale in dosegle razmerje 1 : 20 in celo 1 : 99.* Gojko Stanič (2011, 125, 126) navaja, da so bile v obdobju 1947–1950 (do uvedbe samoupravljanja podjetij) razlike v plačnih razponih 1 : 12. V šestdesetih letih

prejšnjega stoletja je npr. predsednik vlade Socialistične republike Slovenije prejemal plačo v razponu 1 : 4,5 povprečne plače, v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja pa so bili razponi med povprečno in najvišjo plačo 1 : 3, 20 let po osamosvojitvi pa tudi do 1 : 50. Velja poudariti, da se ta razpon ustavi tik pod najvišjim vršičkom piramide, saj ne zajema izplačila dividend peščici deležnikov ali zasebnega kapitala pri delitvi dobička, ki so ga sicer ustvarili drugi zaposleni, nesorazmerje bi bilo torej še večje. Pri raziskavah, ki nakazujejo razmeroma majhno dohodkovno neenakost, je treba upoštevati, da te ne vključujejo prekarne oblike zaposlitve. Močnik (2015) in Kovačič (2017) opozarjata, da vladajoče skupine v Sloveniji niso opravile potrebne produkcijske in družbene preobrazbe, hkrati pa so začele razvijati prekarne oblike zaposlitve. Samostojno podjetništvo je v Sloveniji ena od najbolj razširjenih oblik prekarne oblike zaposlitve, kar velja tudi za agencijske delavce, velik pa je tudi obseg študentskega dela, dela na črno, prakse zaposlovanja za določen čas itn. (Funkl, 2018, 287).

Po podatkih Poročila o razvoju (2022) je osamosvojitvena dediščina med drugim naslednja:

- Zaostanek Slovenije za povprečjem EU se je pri bruto domačem proizvodu na prebivalca po kupni moči, ki je kazalnik gospodarske razvitosti in tudi materialne blaginje prebivalstva, šele leta 2021 (90 %) približal ravni iz leta 2008 (91 %), Slovenija pa ostaja še precej oddaljena od cilja Strategije razvoja Slovenije za leto 2030 (100 %). Zaradi demografskih sprememb, ki vodijo v zmanjševanje obsega delovno sposobnega prebivalstva (20–64 let), bo v prihodnje zapiranje razvojne vrzeli ključno odvisno od povečanja produktivnosti, ki bo moralo biti zato precej hitreje kot v preteklem desetletju.
- Počasno zmanjševanje razvojne vrzeli v zadnjem desetletju je izhajalo iz skromne rasti produktivnosti predvsem zaradi nizkih investicij po gospodarsko-finančni krizi. Vse bolj se kaže vpliv večletnega upadanja vlaganj v neoprijemljive oblike kapitala po prejšnji krizi (raziskave in razvoj, informacijske in komunikacijske tehnologije, usposabljanje zaposlenih), ki je upočasnjevalo prehod v inovacijsko podprto rast z visokoproduktivnim gospodarstvom.
- Prepočasen je bil tudi napredek pri ločevanju gospodarske rasti od rabe virov in izpustov. Zaostanek za povprečjem EU pri energetske, emisijske in snovni produktivnosti se tako v daljšem obdobju ni zmanjšal, povečanje rabe obnovljivih virov energije pa je bilo v Sloveniji od leta 2005 najmanjše v EU.
- Na zdajšnje netrajnostno naravnano gospodarstvo in način življenja kaže tudi razmeroma visok in naraščajoč ekološki primanjkljaj Slovenije. Naravne vire, podobno kot v večini gospodarsko razvitih držav, koristimo precej hitreje, kot so se sposobni obnoviti. Ekološki odtis, ki je sintezni kazalnik okoljskega razvoja, se je v obdobju 2000–2018 povečal in bil nad evropskim povprečjem, kar kaže na precejšnje in naraščajoče obremenjevanje okolja. K blažitvi pa v Sloveniji

precej prispevajo obsežne površine zavarovanih območij, velika gozdnatost in zmerna intenzivnost kmetovanja. Tla (prst) in voda sta v povprečju še vedno razmeroma dobro ohranjena naravna vira. Bolj problematična je kakovost zraka, merjena z vsebnostjo najdrobnejših prašnih delcev, zaradi neustreznega zgorevanja lesne biomase v individualnih kuriščih ter obsežnega cestnega prometa.

- Slovenija ima v povprečju dobro ohranjeno naravno okolje, a ker za zeleni prehod v nizkoogljično krožno gospodarstvo v daljšem obdobju ni bilo zadostnih premikov trajne narave, bo v prihodnje treba t. i. zelene investicije bistveno okrepiti. Glede na potrebno pospešitev procesa razogljičenja v skladu z ambicioznimi cilji pa bodo nujni dodatni sistemski ukrepi, podprti z dodatnimi viri za trajnostne naložbe v čiste tehnologije, inovacije in nova znanja.
- Slovenija je leta 2020 glede izobraženosti prebivalstva že dosegla cilj Strategije razvoja Slovenije, tudi kakovost znanja mladih je visoka, pri vseživljenjskem učenju pa se že vrsto let od strateškega cilja oddaljuje, kar je glede na premajhno usklajenost znanj, veščin in spretnosti s potrebami izrazito neugodno.
- Skupni razpoložljivi dohodek prebivalstva pospešeno raste od leta 2014, tveganje socialne izključenosti in dohodkovne neenakosti je bilo po zadnjih razpoložljivih podatkih v mednarodni primerjavi še naprej nizko, ohranja pa se razmeroma visoko tveganje revščine določenih skupin prebivalstva.
- Dolgoletni trend izboljševanja zdravstvenega stanja prebivalstva se je zaradi epidemije covid-19 prekinil, poglobile so se tudi že obstoječe težave v dostopnosti zdravstva in dolgotrajne oskrbe, povečala pa so se prizadevanja za dvig odpornosti obeh sistemov. Pričakovano trajanje življenja se je po povečanju za 1,8 leta v obdobju 2010–2019 zaradi relativno visoke smrtnosti v povezavi z epidemijo leta 2020 zmanjšalo za eno leto. Število pričakovanih zdravih let življenja je po podatkih za leto 2019 nižje kot v EU in oddaljeno od cilja Strategije razvoja Slovenije, zaradi posledic epidemije pa bi se lahko v prihodnje še znižalo.
- Slovenija je bila v zadnjem desetletju ena najmirnejših in najvarnejših držav na svetu, kar je tudi v okviru zastavljenega cilja Strategije razvoja Slovenije. Negotove razmere v povezavi z vojno v Ukrajini pa vplivajo na občutek varnosti ne samo v Sloveniji, ampak v celotni evropski regiji. Sodelovanje s ključnimi državami partnericami in mednarodnimi organizacijami, predvsem pa z EU, je zato nujno za zmanjšanje potencialno velikih humanitarnih, varnostnih in gospodarskih posledic.

8.3.3 Varnostno-mirovniška dediščina Slovenije

»Pri zagotavljanju varnosti izbaja država predvsem iz mirovne politike ter kulture miru in nenasilja.«

Ustava Republike Slovenije, 1992

»Grozljivo je, da tukaj živi toliko nadarjenih in pridnih ljudi, pa nam je vendarle uspelo zaplesti se v vojno z lastnimi brati. Pri vsej svoji nadarjenosti smo še vedno zaostali, kako bi se sicer lahko krvavo pobijali ob koncu 20. stoletja. Lopovi, nič drugega niso ti, ki so sprli navadne ljudi, in niti najmanj ni pomembno, na kateri strani je bilo več žrtev, ker ne bi smeli dovoliti, da sploh kdorkoli v Jugoslaviji izgubi življenje. Po krivici odvzeto življenje je vesoljna katastrofa. Civilizacijsko se nismo bili sposobni spoprijeti z zgodovinskim trenutkom.«

Rade Šerbedžija, Beograd, 2016

Varnostno-mirovniška dediščina, zasnovana na mehanizmih kulture miru, nenasilja, sožitja in sodelovanja, ima v zgodovini slovenskega naroda in Slovenije globoke vrednotne korenine in zavidanja vredno zgodovinsko tradicijo. Slovenski narod namreč nikoli v svoji zgodovini ni bil napadalec, agresor, a se je za obrambo kulturne samobitnosti, kot zadnje možno sredstvo, bil prisiljen tudi z oboroženim odporom obrambno zoperstaviti tujim poskusom njegovega fizičnega in duhovnega izničenja. Evropsko enkratna in zmagovita zgodovinska epopeja partizanskega boja je bila v biti obrambna vojna za preživetje in obstoj slovenskega naroda. Odločitev za samostojno in suvereno državo je terjala tudi odločitev o državnem varnostnem ustroju Slovenije, torej izbor varnostnega sistema za zagotavljanje osebne in skupne varnosti. Obramboslovec Anton Grizold (1991, 260) je ugotavljal, da je bil ob osamosvojitvi Slovenije izbor koncepta varnostnega ustroja, varnostne paradigme izpostavljen kot dilema o:

- a) demilitarizaciji Slovenije;
- b) ustanovitvi nacionalne vojske.

Poudariti velja, da sta bila glede na izvedene ankete slovenskega javnega mnenja leta 1991 med prebivalci Slovenije oba koncepta nacionalnega varnostnega sistema deležna približno enake podpore. Tako se je 38,5 % anketiranih strinjalo s konceptom demilitarizacije, 29,8 % se jih je strinjalo z ustanovitvijo slovenske vojske, 21,4 % se jih ni moglo odločiti, 10,4 % pa se jih ni strinjalo z nobenim od konceptov. Na vprašanje o osebni glasovanju na možnem referendumu o varnostnem konceptu Slovenije pa je 38,5 % anketiranih odgovorilo, da bi glasovali za ustanovitev nacionalne vojske, proti ustanovitvi bi jih glasovalo 36,1 %, 25,2 % pa se jih ni opredelilo (Grizold, 1991, 261). Za prihodnje razmisleke o izboru koncepta varnosti pa je pomemben tudi podatek,

da je bila skoraj četrtina anketiranih naklonjena okrepljeni policijski dejavnosti, ki naj bi zagotavljala tudi vojaški vidik slovenske nacionalne varnosti. Grizold (1991, 263) je sklepal, da podatek kaže na občutek večje nevarnosti militarizacije kot pa »policizacije« slovenske družbe.

Sredi osemdesetih let 20. stoletja je bilo po ugotovitvah zgodovinarja Boža Repeta (2015, 279) v Sloveniji močno mirovniško gibanje in pred volitvami spomladi 1990 so iz civilne družbe prihajale zelo močne mirovniške pobude. Tudi novinar Veso Stojanov (2021) poudarja, da je bilo mirovno gibanje v Sloveniji vse od srede osemdesetih let 20. stoletja v vzponu, tako po ugledu med ljudmi kot po številu aktivistov, ki so ga zavzeto propagirali. Mirovno gibanje je pobudo za demilitarizacijo predstavilo že novembra 1989 na kongresu takratne Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) v Portorožu, ZSMS je bil močan in vztrajen zagovornik ter aktiven podpornik mirovnega gibanja, pa tudi ekološkega, feminističnega in drugih civilnih gibanj. Zgodovinar Bojan Balkovec (2017b) poudarja pomembno vlogo ZSMS v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja pri odpiranju pomembnih tem demokratizacije slovenske družbe.

Velja poudariti, da je združena Demokratična opozicija Slovenije – Demos tik pred volitvami leta 1990 (marca) v Deklaraciji o slovenski samoodločbi (1990, Nova revija 95) izrecno zapisala, da bo samostojna Slovenija nevtralna, demilitarizirana in miroljubna država. Vplivni mirovnik Marko Hren (1990, 594) je zagovarjal nov koncept varnosti sveta in Evrope, območje Slovenije naj bi po njegovem predlogu postalo demilitarizirana cona, Slovenija pa naj ne bi imela vojske in vojaške industrije. A hkrati je upravičeno opozoril, da začetek orisanega ukinjanja in konverzije lahko pričakujemo šele vzporedno z uveljavljanjem aktivne in globalne politike miru (Hren, 1990, 596). Vplivno mirovno gibanje (z Markom Hrenom kot središčno mirovniško civilnodružbeno osebnostjo) je v letu 1990 vsebinsko poglobljeno dograjevalo pobudo za proces postopne demilitarizacije Slovenije, za nenasilno razreševanje konfliktov v zahtevnem procesu osamosvajanja (Plut, 2011a). Mirovnik Marko Hren (2011, 29) pa je med slovenskimi državniki izrecno poudaril mirovno držo Janeza Drnovška (nekdanji predsednik predsedstva SFRJ, predsednik slovenske vlade in države, častni sponzor ustanovitve Mirovnega inštituta), njegovo sposobnost iskanja dogovorov, pripravljenost na udejanjanje paradigme nenasilnega odpora. Pesnika Jureta Detelo pa je Hren (2011, 20) označil kot »najbolj tankočutnega tkalca pacifistične misli pri nas«, ki je prvi povezal nenasilje, ekologijo in duhovnost ter bil velik borec za pravice živali.

Tudi Ali Žerdin (2016) navaja, da je spomladi 1990 idejo o demilitarizaciji posvojil tudi Demos, marca 1990 pa je idejo o Sloveniji kot demilitarizirani državi podpisala politično zelo pisana združba ljudi, od Marka Hrena, Vlaste Jalušič, Tomaža Mastnaka, Jaše Zlobca do Janeza Janše. Stefano Lusa (2012, 229) navaja, da je bil Janez Janša tudi med avtorji deklaracije o demilitarizaciji Slovenije, ko pa je postal obrambni minister, so se njegovi pogledi hitro spremenili. Janez Janša (1990) je v

članku o osamosvojeni Sloveniji in vojaškem vprašanju v Novi reviji 95 oblikoval skico samostojne slovenske vojske. Zgolj v primeru oblikovanja Združene Evrope – evropske konfederacije bi lahko po njegovem mnenju odpravili ali zmanjšali vojsko na simbolično raven (Janša, 1990, 592, 593).

Po navedbah Marka Hrena (2011, 16, 17) poleti 1990 takratni Izvršni svet RS pod vodstvom Lojzeta Peterleta žal ni odobril finančne podpore, da bi se v proces mirnega razreševanja vključila nova vodstva takratnih jugoslovanskih republik in tuji mirovniški eksperti. Hren (2011, 31) upravičeno zaključuje, da je bila Slovenija ob ustanovitvi Mirovnega inštituta zelo blizu preprečitve kasnejše jugoslovanske morije, vsekakor pa je slovenska izkušnja tradicije (tudi) nenasilnega odpora verjetno svetovno koristna izkušnja. *Mednarodna mirovna konferenca o Jugoslaviji kljub številnim prizadevanjem slovenskega mirovnega gibanja (in nekaterih politikov) žal ni bila realizirana.* Tako je bil leta 1990 in v prvi polovici leta 1991 dejansko zamujen verjetno zadnji zgodovinski trenutek, da bi ob aktivni vlogi zlasti EU še lahko prišlo do miroljubne razpustitve, razdružitve takratne socialistične Jugoslavije na suverene republike.

6. februarja 1991, torej dva meseca pred demokratičnimi volitvami, je bila slovenski in drugi javnosti na tiskovni konferenci posredovana *Deklaracija za mir* (med drugim so jo predstavili Marko Hren, Jožef Školjč kot predsednik LDS in Vika Potočnik, pisec kot ustanovni predsednik Zelenih Slovenije, Mauricio Olenik kot predstavnik Stranke demokratične prenove). Deklaracijo za mir so sestavili Mladi krščanski demokrati, Stranka demokratične prenove, neodvisna družbena gibanja, Socialnodemokratska unija Slovenije, Zeleni Slovenije in Liberalnodemokratska stranka (Stojanov, 2021). *Deklaracija za mir je predvidela nov člen v slovenski ustavi, ki naj bi se glasil: »Republika Slovenija je demilitarizirana država. Prehodno obdobje, ki je potrebno za demilitarizacijo, se uredi z ustavnim zakonom«* (Stojanov, 2021). *V prehodnem obdobju do popolne demilitarizacije naj bi po izrecnem zapisu v Deklaraciji za varnost meja skrbeli policisti in teritorialci. Zamrznjena naj bi bila napotitev vseh vojaških nabornikov iz Slovenije na služenje vojaškega roka v JLA.*

Podpisniki deklaracije so se zavzemali za začetek pogajanj s federacijo o odhodu entot JLA iz Slovenije in za izdelavo mirovne opcije za razrešitev jugoslovanske krize. Poleg tega naj bi v vzgojno-izobraževalni proces uvedli učenje vrednot kulture miru in nenasilja. V Sloveniji naj bi hkrati potekali trije vzporedni procesi: osamosvajanje, demilitarizacija in mirovno varnostna politika. Deklaracijo je še isti dan podpisalo več kot 140 javnih osebnosti, med njimi štirje člani predsedstva Slovenije (Milan Kučan, Dušan Plut, Ciril Zlobec in Matjaž Kmecl), član predsedstva SFRJ iz Slovenije Janez Drnovšek ter tudi nekateri člani Demosove vlade, Jože Mencinger, Peter Vencelj, Matija Malešič, Igor Umek, Miha Tomšič in Peter Tancig (Stojanov, 2021).

V takrat že skrajno nacionalistično razgretim jugoslovanskem trenutku razpadanja skupne države, ko so se zelo jasno zarisovala krvava obzorja vse bolj realnega nasilnega

razpada, je bila slovenska Deklaracija za mir v prvi vrsti iskren mirovniško-varnostni poziv za pogajanja, za ohranjanje miru, za miren in civiliziran »odhod« Slovenije iz takratne Jugoslavije. Po mnenju pisca je dejstvo, da je bil v Deklaraciji za mir koncept demilitarizacije izrecno predstavljen kot zahteven, odgovoren in postopen proces (ne pa hipno dejanje), kot antipod splošnemu pojmu militarizacije, demilitarizacija pa opredeljena kot splošna, univerzalna nenasilna paradigma. Tudi Carlos Villa (2017, 210, 211) poudarja, da so pisci deklaracije predlagali demilitarizacijo slovenske industrije in odpravo vojske, toda hkrati je bilo jasno zapisano, da naj bi bila teritorialna obramba (in policija) med tranzicijo do demilitarizacije veljavni instrument za varovanje meja države. Po mnenju takratnega predsednika predsedstva RS Milana Kučana je mirovna deklaracija jugoslovanski in mednarodni javnosti sporočala, da Slovenija ne želi reševanja sporov v Jugoslaviji z orožjem (Repe, 2015, 280). A slovenski odpor ob poskusu JLA (15. 5. 1990), da razoroži Teritorialno obrambo Slovenije, torej zaustavitev oddajanja orožja v nekaterih štabih TO (v 16 od 65 takratnih občinskih štabov) (po ukazu predsedstva RS – opomba pisca), je po mnenju upokojenega generalmajorja Slovenske vojske Ladislava Lipiča (2020) vplival na uspešen proces osamosvajanja Slovenije, ki bi se lahko končal popolnoma drugače.

Grizold (1991, 260) ugotavlja, da v koncepciji demilitarizacije niso bili dosledno razčlenjeni tudi nevojaški mehanizmi in instrumenti, s katerimi bi Slovenija zagotavljala svojo nacionalno varnost še na drugih varnostnih poljih (gospodarskih, socialnih, ekoloških itn.). Gregor Golobič (2016, 87) kot podpisnik deklaracije pa sodi, da je pomenila pravzaprav poziv k pameti, v celotni osamosvojitveni zgodbi pa je bil po njegovi sodbi odločilen doseženi vseljudski konsenz, ne pa (vojaška) sila. Nikoli ni prav *a priori* izključiti možnosti, da nastane država brez pretakanja krvi, Deklaracija za mir je apelirala za takšen premislek, ki pa mora biti pozitivno sprejet na vseh straneh. Jože Pučnik (2003, 276) pa je (podobno kot npr. Janez Janša, ki se je prelevil iz radikalnega mirovnika v »militarista«) Deklaracijo za mir ocenil kot korak k preprečitvi sprejema zakonov o financiranju teritorialne obrambe in s tem onemogočanje učinkovite obrambe Slovenije pred JLA.

Zgodovinar Damijan Guštin (2011, 260) navaja, da je v začetku leta 1990 tudi Janez Janša demilitarizacijo podpiral kot relativno vrednost – ko bo dosežena združena Evropa. Še novembra 1990 je Janša kot takratni sekretar za ljudsko obrambo javno potrdil, da stoji za konceptom demilitarizacije Slovenije, le da ni izvedljiva v tedanjih razmerah. Kasneje pa je bila Deklaracija za mir (mirovniška deklaracija) zlasti s strani nekaterih desnih politikov označena kot »akt veleizdaje«. Vlasta Jalušič (2011, 230) opozarja, da Slovenija ne le, da ni postala država brez vojske, zgodilo se je nasprotno: dobila je vojsko, pa še obrambnega ministra, ki je nekoč bil (kakšen cinizem ...) med vodilnimi mirovniki. *Janez Janša pa ni samo popolnoma zabrisal svojih vezi z mirovništvom, temveč je s svojo držo in zanikanjem lastne preteklosti prispeval h karakterizaciji*

mirovnikov in zagovornikov demilitarizacije kot – narodnih izdajalcev, ugotavlja Jalušič (2011, 230).

Marko Hren (2011, 18) pa poudarja, da naj bi do simbolične rehabilitacije Deklaracije za mir prišlo konec leta 2010, in sicer z dveh strani. Najprej z razpravo ob ustanovitvi Združenja za vrednote slovenske osamosvojitve in nato še s strani nekdanjega predsednika države Milana Kučana. Ob 20. obletnici plebiscita je poudaril, da je bilo z Deklaracijo za mir posredovano sporočilo mednarodni, jugoslovanski in slovenski javnosti, da Slovenija svoje odločitve ne želi uresničevati z orožjem, obenem pa določa, da bo do uresničitve plebiscitarne odločitve za obrambo države skrbela teritorialna obramba (in policija). Ali Žerdin (2016) je opozoril na nenavadno podrobnost, da je ob ustanovitvi Združenja za vrednote slovenske osamosvojitve leta 2010 član njenega predsedstva postal tudi Marko Hren, eden od ključnih aktivistov mirovnega gibanja in avtorjev mirovne deklaracije. Po njegovem mnenju Hrena v združenje ne bi povabili, če leta 2010 ne bi menili, da je bilo mirovniško gibanje eden od konstitutivnih stebrov osamosvojitvenih prizadevanj. Po letu 2010 ni bilo razkrito nobeno novo dejstvo, ki bi mirovniške pobude postavilo v povsem novo, veleizdajalsko luč (Žerdin, 2016).

A Združenje za vrednote slovenske osamosvojitve je celo 25 let po podpisu Deklaracije za mir, leta 2016, vložilo kazensko ovadbo zaradi domnevne »vleizdaje Slovenije«, konkretno zoper štiri od petih članov osamosvojitvenega predsedstva RS: Milana Kučana, Cirila Zlobca, Matjaža Kmecla in Dušana Pluta. Kazenska ovadba je bila vložena, čeprav so npr. ob napadu JLA na Slovenijo, 27. junija 1991, vsi člani predsedstva RS podprli oboroženi obrambni odpor Slovenije ... Veso Stojanov (2021) sodi, da zlasti Janez Janša in desni pol slovenske politike Deklaracijo za mir še vedno uporablja za občasne očitke podpisnikom deklaracije, da so se zavzemali za razorožitev Slovenije, čeprav po njegovem mnenju dejstva tega ne potrjujejo. In – New York Times je Milana Kučana razglasil na »najbolj naprednega komunista« na svetu (Repe, 2015, 577). Bivši predsednik francoske vlade Michel Rocard (2015, 9, 10) je zapisal, da se je Slovenija pod njegovim vodstvom izognila strašni bratomorni vojni, krvavi bič zgodovine, ki je udaril po vseh drugih delih njegove skupne domovine, je Slovenijo samo oplazil.

Po mnenju raziskovalnega novinarja Mateja Šurca (2021) nezakonita trgovina z orožjem že 30 let razjeda temelje nove države, začela se je na začetku devetdesetih let 20. stoletja in kasneje ponovno vzniknila s korupcijsko afero Patria. Orožarski posli so bili po njegovi sodbi nekakšna generalka za plenjenje državnega premoženja (Šurc, 2021). Predsednik predsedstva Slovenije Milan Kučan je v intervjuju maja 2011 poudaril, da predsedstvo Slovenije sicer ni bilo podrobno obveščeno o ilegalnem uvozu orožja. Obenem navaja, da se je na seji predsedstva Republike Slovenije (22. 1. 1991) sekretar za obrambo Janez Janša moral odzvati na zahtevo Dušana Pluta, da hoče biti informiran o uvozu orožja. V odzivu je Janša pojasnil, da so morali orožje kupiti v tujini »zaradi embarga JLA« proti Sloveniji in da so pri nakupih upoštevali ekonomske kriterije (Repe, 2015, 459; Villa,

2017, 196). Po osamosvojitvi Slovenije se je ob vojaških spopadih na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini ilegalna trgovina z orožjem ob domnevnem sodelovanju nekaterih vodilnih slovenskih politikov nadaljevala in razmahnila, vendar vsaj do leta 2022 ni doživela neobhodnega in prepotrebne sodnega ali vsaj političnega epiloga. Po oceni raziskovalnih novinarjev Blaža Zgaga in Mateja Šurca je znašal zaslužek od prodaje orožja v t. i. prvi orožarski aferi vpletenih v vojne na ozemlju bivše Jugoslavije (Hrvaška in BiH) okoli 140 milijonov tedanjih nemških mark, v proračun pa je prišlo le 10.000 mark (Repe, 2015, 460). Zgolj retorično je seveda vprašanje – kje je dejansko končal »ostanek« denarja nezakonitega trgovanja z orožjem ...

25. junija 1991 je Republika Slovenija razglasila samostojnost, z napadom JLA na Slovenijo pa se je začela t. i. desetdnevna vojna (dejansko enajstdnevna), ki je trajala od 26. junija do 7. julija 1991. Ukaz za oboroženi odpor proti JLA je (v skladu s takratnimi pristojnostmi) takoj po njenem napadu z vsemi petimi glasovi podpore zapovedalo takratno predsedstvo RS (torej vključno z vsemi štirimi podpisniki Deklaracije za mir). JLA je verjel, da bo za pokoritev slovenskih upornikov potrebna samo manifestacija sile. Po navedbah Luse (2012, 241) so se v vojašnicah šalili, da bodo resna ovira za njihove kolone oklepnikov ceste, polne prestrašenih Slovencev, ki bodo s Kučanom in Janšo na čelu skušali pobegniti v Avstrijo. Na srečo so spopadi ostali omejeni (zlasti zaradi pogajanj obeh vpletenih strani), vojna je zahtevala manjše število žrtev (62 mrtvih, od tega 39 vojakov JLA in osem pripadnikov teritorialne obrambe in milice), ki pa so globoko in trajno prizadele družine – na obeh straneh. »Golobom« je uspelo držati pod nadzorom »sokole«, zato ni prišlo do obsežnih vojaških spopadov s katastrofalnimi posledicami. 28. junija 1991 je takratni poveljnik pokrajinskega štaba ljubljanske pokrajine Miha Butara odklonil izpolnitev ustnega ukaza (poveljnika štaba TO Janeza Slaparja), naj napade vojašnice na njihovem območju. Kot ugotavlja Anton Bebler, je Butara s tem preprečil, da bi v Ljubljani in Sloveniji prišlo do številnih žrtev in razdejanj, podobnih tistim, ki so se kasneje zgodili na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini (Lusa, 2012, 243). Štiri dni pozneje je poveljnik mariborskega območja dobil podoben ukaz, ki ga prav tako ni izpolnil (Villa, 2017, 218). Obenem pa je Slovenija z ministrom za informiranje Jelkom Kacinom dobila mednarodno zelo pomembno propagandno vojno.

Ob napadu takratne JLA so se tako slovenska policija kot teritorialna obramba ter številni državljani in državljanke izjemno pogumno izkazali v vojaški in tudi nevojaški obrambi nove države. Poudariti velja, da so v vrstah slovenske teritorialne obrambe in policije aktivno sodelovali številni pripadniki narodov iz drugih takratnih jugoslovanskih republik. Vendar je hkrati potekala prav tako pomembna, intenzivna diplomacija za prekinitev vojnega stanja, za uveljavitev mirovne politike ter načela kulture miru in nenasilja, ki je zapisano v slovenski ustavi. Z jasno in nedvoumno opredelitvijo za minimalno, zaradi vojaške agresije izsiljeno, a odločno vojaško obrambo Slovenije (vendar

s stalno aktivno pripravljenostjo za prekinitev spopadov) in izjemnim (neoboroženim) državljskim pogumom je slovenska politika zelo hitro na svojo stran pridobila praktično celotno evropsko in svetovno javno mnenje ter postopoma omehčala tudi stališča tistih držav, ki so slovenski poti v samostojnost prvotno nasprotovali. Oboroženi odpor slovenske policije in Teritorialne obrambe je bil izjemno pomemben, ampak ne edini element, ki je po mnenju Gregorja Golobiča (2016, 88) prispeval k relativno kratkemu obdobju vojaških spopadov. Le-ti so se prekinili in končali na politični oziroma diplomatski način, tudi z nekaterimi potrebnimi prehodnimi kompromisi (npr. brionska pogajanja), s katerimi je Slovenija s krajšo časovno zamudo dosegla vse svoje strateške varnostne in tudi politične cilje.

Velika večina vladnih in opozicijskih politikov, slovensko predsedstvo, takratna skupščina in vlada so »s stisnjenimi zobmi« sprejeli dokaj trde pogoje t. i. Brionske deklaracije, ki pa je za ceno trimesečne zamrznitve udejanjanja celotne suverenosti prinesla prekinitev vojaških spopadov, ki bi se lahko kmalu spremenili v totalno vojno. Tako Lojze Peterle kot France Bučar poudarjata velik pomen brionskega dogovora, a prvi predsednik slovenskega parlamenta France Bučar (2016) dodaja, da je npr. Janez Janša podpisnike dogovora označil za izdajalce, dogovoru pa je nasprotoval tudi predsednik Demosa Jože Pučnik. Ciril Ribičič (2016, 388, 389) poudarja, da je bil eden od odločilnih trenutkov, ko je Kučan po dogovoru z Brionov poklical v Ljubljano in odredil, naj Janša izpusti zajete oficirje JLA. Janša je hotel predhodno jasno stališče celotnega predsedstva RS, ki pa se je strinjalo z izpustitvijo ujetnikov. Če ujetnikov ne bi izpustili, bi gotovo sledilo bombardiranje civilnih ciljev Slovenije s strani JLA. Pomembno je bilo torej, da so nekateri ključni politiki osamosvojitvene procese pospeševali, drugi pa so jih umirjali, realistično ugotavlja Ribičič (2016). Zgodovinsko je ključno dejstvo, da je na osnovi obojestranskega spoštovanja brionskega dogovora zadnji vojak JLA brez vojaških incidentov in spopadov Slovenijo zapustil 25. oktobra 1991, celoten zelo zahteven proces pa je uspešno vodil Boris Žnidarič.

Dejansko se je trimesečna »odpoved« udejanjanju neodvisnosti, ne pa tudi neodvisnosti same, kar se je sprva zdelo kot poraz, spremenila v zmago, ugotavlja Lusa (2012, 245). Sedmak (2012, 201, 202) sodi, da je izjemno pomembno dejstvo, da sta Slovenija in Hrvaška sedeli za pogajalsko mizo, kar je bil dejansko prvi mednarodni uspeh njune zunanje politike. Šlo je za priznanje, da imata nadzor nad ozemljem in prebivalstvom, to pa so v mednarodnem pravu formalni pogoji za priznanje državnosti. *Pisec se strinja z mnenjem Marka Hrena (2011, 19), da je bilo skupščinsko sprejetje Brionske deklaracije tudi dokaz stanja mirovne zavesti v tedanjem slovenskem prostoru.* Diplomata Roman Kirn (2022) pa sodi, da je za Slovenijo, slovenski narod pacifizem značilen, kar potrjuje tudi dejstvo, da na glavnem trgu v Ljubljani ni spomenika vojskovodje, temveč spomenik pesnika Prešerna.

Osamosvajanje Slovenije – spominski utrinki člana predsedstva Republike Slovenije

Obrambna osamosvojitvena vojna za samostojno Slovenijo poleti leta 1991 je imela več obrazov, torej tudi političnega, k prepoznavanju tega osamosvojitvenega obraza želim kot aktivni udeleženec dodati zgolj nekaj osebnih opažanj.

Na prvih neposrednih volitvah aprila 1990 je bil v drugem krogu volitev za predsednika predsedstva Republike Slovenije izvoljen Milan Kučan. Za člane predsedstva pa smo bili izmed dvanajstih kandidatov neposredno izvoljeni Ciril Zlobec, Ivan Oman, Matjaž Kmecl in jaz. Za razliko od volitev v takratno skupščino Republike Slovenije, kjer je večino glasov dobila volilna koalicija Demos, je bilo v predsedstvu razmerje med »starimi« in »novimi« političnimi silami drugačno, saj sva bila z liste kandidatov Demosa izvoljena Ivan Oman in jaz. Tako je takratno slovensko volilno telo na državni ravni (parlament, vlada in predsedstvo) premišljeno vzpostavilo politično ravnovesje, ki se je po mojem mnenju v dramatičnih zgodovinskih okoliščinah osamosvojitvenega procesa pokazalo kot sicer politično naporno, a izjemno pozitivno.

Po takratni ustavi je predsedstvo opravljalo vlogo kolektivnega vodstva Republike Slovenije in hkrati tudi funkcijo vrhovnega poveljnika njenih obrambnih sil. Priprave za osamosvojitvev in desetdnevna obrambna osamosvojitvena vojna so temeljno zaznamovale takratno delovanje predsedstva, ki je v specifičnem zgodovinskem trenutku tako postalo pomembnejše glede na druge, bolj formalne ustavno opredeljene pristojnosti. Podčrtati je treba dejstvo, da je bilo začetno notranje delovanje ideološko »mavričnega«, pluralnega predsedstva zaznamovano s sicer pričakovanim nezaupanjem. Razumljivo je, da je zaradi različnih političnih pogledov določena stopnja nezaupanja bila stalno prisotna, vendar je ostala močno v ozadju. Pronicljivi in politično konservativni Ivan Oman je hitro ugotovil, da bom s preostalimi v predsedstvu nekako lažje sodeloval, saj je mojo politično držo pravilno označil kot »zeleno levo«. A vsakodnevno skupno delovanje in zavestna, nedvoumna odločitev vsakega od nas, da v zapletenih političnih, gospodarskih in socialnih razmerah kulturno ter strpno iščemo in poiščemo največjo možno soglasje, to je bilo soglasno sprejeto kot temeljno vodilo delovanja predsedstva. Brez dvoma je Milan Kučan kot izkušen, pogajalsko sila spreten politik ter skrajno potrpežljiv poslušalec odigral izjemno pomembno pozitivno, »sintezno« osamosvojitveno vlogo, česar mu nobena realna zgodovinska analiza ne more odvzeti.

Kljub večjemu ali manjšemu nezaupanju nekaterih ključnih voditeljev Demosa je predsedstvu v obdobju od maja 1990 do junija 1991 nekako uspelo, da je v okviru razširjenih sej predsedstva potrpežljivo oblikovalo ključne nacionalno strateško pomembne smernice in koordiniralo diplomatsko ter vojaško delovanje v Sloveniji in njenemu osamosvajanju mednarodno skrajno nenaklonjenih razmerah. Na razširjene seje predsedstva so razen predsednika in članov predsedstva bili redno vabljeni predsednik skupščine (France Bučar), predsednik vlade (Lojze Peterle), zunanji minister (Dimitrij Rupel), obrambni minister (Janez Janša) in notranji minister (Igor Bavčar), glede na dnevni red pa tudi drugi ministri (npr. Jelko Kacin, Jože Mencinger), poslanci, strokovnjaki itn.

Predsedstvo RS je do začetka osamosvojitvene in obrambne vojne konec junija 1991 svoje delovanje središčno usmerilo v tri temeljne cilje:

1. aktivno delovanje za uresničitev plebiscitarne odločitve o samostojni in suvereni Sloveniji;
2. storiti vse, da se Slovenija osamosvoji brez vojne in brez žrtev;
3. v primeru vojaške agresije JLA na napad odgovoriti tudi z oboroženim odporom.

Trije člani predsedstva (izjema – Ivan Oman) in predsednik predsedstva smo februarja 1991 s podpisom Deklaracije za mir (poziv za mirno reševanje sporov in dolgoročni proces demilitarizacije, z zapisanim prehodnim obdobjem, ko za oboroženo varnost skrbita teritorialna obramba in policija, kar se je v desetdnevni vojni tudi zgodilo!) skupaj z drugimi politiki (nekaterimi tudi iz vrst Demosa) ponovno poslali takratni Jugoslaviji in svetu jasno sporočilo, da si vojaškega spopada, vojne ne želimo. In zato z desnega političnega pola doživeli pravi sovražni, kolektivni in osebni linč (»veleizdaja«), ki se vse do danes, zlasti s strani Janeza Janše ter njegovih zvestih in voljnih pribočnikov, še vedno ni zaključil. Glavni namen pa je bil dejansko zgolj – diskvalifikacija nesporno zelo pomembne osamosvojitvene vloge Milana Kučana in s tem povezano postavljanje ideološko-politične ločnice med »pravimi« in »nepravimi« ključnimi nosilci osamosvojitve, ki pa v resnici seveda ne obstaja.

Takoj po napadu JLA na Slovenijo (dejansko se je začel že 26. junija 1991) se je 27. junija 1991 zjutraj sestalo razširjeno predsedstvo. Brez glasu proti je bil na predsedstvu sprejet sklep o oboroženem odzivu na vojaško agresijo JLA, ki je takoj po razglasitvi samostojnosti napadel našo državo. Zame osebno, kot dolgoletnega zagovornika kulture miru in nenasilja do soljudi ter do narave, je bilo strinjanje z oboroženo obrambo naše suverenosti najtežja moralno-politična odločitev, a druge možnosti več ni bilo. Vsi v predsedstvu smo kot sicer kolektivni vrhovni poveljnik s tako odločitvijo morali sprejeti tudi osebno odgovornost za žal pričakovane človeške žrtve in ranjene. Enote teritorialne obrambe in policije (redni in izredni sestav) so, skupaj s številnimi državljani Slovenije, odločno in pogumno vstopile v oboroženi spopad z armado, ki se je po potencialni vojaški sili uvrščala na četrto mesto v Evropi. Nič čudnega, da so prizori spopada slovenskih enot in državljanskega odpora z enotami JLA polnili poročila sredstev javnega obveščanja, naša obrambna vojna pa je tudi zaradi številnih primerov nenasilnega državljanskega poguma povzročila izjemno občudovanje ljudi povsod po svetu. Pomembno je vplivala tudi na spremembo geopolitičnih stališč svetovnih in evropskih politikov do Slovenije, ki so pred tem za vsako ceno želeli ohraniti enotnost Jugoslavije.

Prav pestra politična sestava predsedstva se je v izrednih vojnih razmerah pokazala kot prednost, saj je bilo treba najprej doseči soglasje in koordinacijo skupnega delovanja znotraj predsedstva, kar je olajšalo kasnejše širše potrebne oblike državne politične koordinacije. Kljub temu se seveda v napetem in razgretim vojaško-diplomatskem vzdušju

ni bilo možno v celoti izogniti občasnim nesoglasjem med predsedstvom RS in predsedstvom Demosa ter slovensko vlado, pa tudi nesoglasjem med političnimi strankami (bil sem izbran za koordinatorja parlamentarnih strank med vojno). A občasni strateški in akcijski spodrsaljaji vseh ključnih političnih deležnikov v nobenem primeru niso ogrozili osamosvojitvenih, ključnih diplomatsko-vojaških ciljev. Celotno predsedstvo je bilo kljub politični pluralnosti v vojnem obdobju enotno v temeljni strateški držji zaščite mlade samostojne Slovenije: do vojne je žal prišlo, Slovenija ni bila napadalka, obrambna vojna je moralno upravičena. Slovenija je bila sposobna, da se vojaško brani in obrani, v oboroženih spopadih pa za vsako ceno spoštuje ženevsko konvencijo. Obenem je bilo treba še okrepiti diplomatske dejavnosti in storiti prav vse, da se vojaški spopadi ne stopnjujejo in da se ne povzročajo nepotrebne žrtve in vojaška škoda.

Tako sem kot član predsedstva med drugim vodil slovensko delegacijo (Boris Žnidarič kot namestnik ministra za notranje zadeve in Miran Bogataj kot namestnik ministra za obrambo) na dolgih in dramatičnih pogajanjih v Zagrebu (3. in 4. julij 1991), ko je bilo le doseženo premirje. Boris Žnidarič (2022) poudarja, da je pogajalsko skupino ob prihodu na letališče Lučko »pričakal« špalir pripadnikov vojaške policije, kar ga je spomnilo na mariborski primer, ko so pridržali pogajalca Slovenije, polkovnika Vladimirja Miloševića. Predsedstvo Slovenije je torej varnostno pravilno presodilo, da v pogajalski delegaciji Slovenije nista bila takratni minister za obrambo (Janez Janša) in minister za notranje zadeve (Igor Bavčar).

Z vso odgovornostjo poudarjam, da je bilo v splošnem sodelovanje predsedstva kot ustavno pristojnega vrhovnega poveljnika in Republiške koordinacijske skupine (RKS) dovolj ažurno, redno ter korektno, v celoti podrejeno skupnemu cilju – obrambi suverenosti Slovenije. Zgodovinsko pošteno pa je treba tudi jasno povedati, da je v izjemno stresnih vojnih razmerah, v težkih trenutkih potrebnega hitrega odločanja, občasno prihajalo tudi do prešibke medsebojne komunikacije, celo do nekaterih strateških in konkretnih razhajanj med predsedstvom RS kot vrhovnim poveljnikom in operativnim RKS. Tudi Ivan Oman je v spominskem intervjuju o takratnih vojnih razmerah korektno omenil, da je občasno prihajalo do »kratkega stika«, do drugačnega ocenjevanja (ne)potrebnosti določenih operativnih vojaških aktivnosti in akcij med predsedstvom in vodstvom RKS, torej predvsem z ministroma Janezom Janšo in Igorjem Bavčarjem.

Med razhajaji bi po mojem mnenju lahko imelo največje možne negativne posledice diametralno nasprotno stališče o (ne)napadu na sicer med vojno blokirane kasarne JLA na območju Ljubljane. *RKS je namreč zaukazal napad oboroženih enot Slovenije na kasarne ljubljanskega okrožja, predsedstvo kot vrhovni poveljnik pa tega širše strateško izjemno pomembnega (ustnega) ukaza RKS ni odobrilo. Podčrtati velja, da je izdani ukaz krepko preseagal pričakovani geopolitični domet dotakratnih drugih operativnih vojaških akcij, ki seveda niso bile tudi v domeni predsedstva. Žal pa mi po sicer dokaj temeljitem pregledu*

objavljanega gradiva ni uspelo dobiti celotne, dovolj realne in objektivne slike o celotni dinamiki navedene politično še danes očitno delikatne zadeve. Zato predlagam, da se opravi podrobna znanstveno zasnovana raziskava usposobljenega zgodovinarja, ki seveda ne bo osebno obarvana, kot so podzavestno ali zavestno obarvani zorni koti vseh nas, takrat tako ali drugače osebno vpletenih.

Moje osebno mnenje o zavrnitvi ukaza za napad na kasarne pa je jasno: zaradi vztrajanja ključnih operativnih slovenskih poveljnikov (zlasti Mihe Butare), ki so na osnovi upravičenih večplastnih razlogov moralno odgovorno zavrnilo ukaz o napadu na blokirane kasarne, ni prišlo do kršenja zahtevnih pravil mednarodnega vojaškega prava in univerzalnih človekovih pravic. Zaradi zavrnitve ukaza ni prišlo do nepotrebnih žrtev, zato se ni zgodil operativno že pripravljen množični in vseobsegajoči napad JLA na civilne cilje, na Ljubljano in na JE Krško. Zato v lastnem imenu izrekam globoko hvaležnost tistim posameznikom, ki so zbrali ogromno osebnega poguma, etike in vojaškega dostojanstva, da so ukaz – zavrnilo.

Eden od ključnih pozitivnih zgodovinskih rezultatov zavrnitve ukaza o napadu na vojašnice je naslednje dejstvo: prav nobeden od takratnih slovenskih vojaških poveljnikov in politikov se ni znašel pred haaškim sodiščem, saj za kakršno koli ovadbo ni bilo in ni nobenega razloga, kar pa seveda ne velja za dogajanja v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah. Tudi vsem veterankam in veteranom osamosvojitvene obrambne vojne gre velika pohvala, da so (smo) v skrajno zahtevnih razmerah med življenjem in smrtjo, v jeku oboroženih spopadov dosledno in brezkompromisno vztrajali tudi in predvsem – v doslednem spoštovanju mednarodnega vojaškega prava kot ključnega etičnega humanega kompasa.

In zgolj še naslednje: v času vročičnega sprejemanja Brionske deklaracije smo preostali trije člani predsedstva prejeli klic Cirila Zlobca (Milan Kučan je bil takrat na Brionih), da je nemudoma potreben sklep predsedstva o izpustitvi ujetih oficirjev JLA na prostost, kar se je po soglasju vseh članov predsedstva tudi zgodilo. Zlasti Janez Janša pa je vztrajal na neizpustitvi zajetih oficirjev z Doba in zahteval, da odgovornost o eventualnih posledicah izpusta in odgovornost pred slovensko javnostjo in državljani neposredno prevzame celotno predsedstvo. Po našem jasnem in enotnem zagotovitvi o prevzemu odgovornosti so bili ujeti oficirji izpuščeni na prostost, a z določeno časovno zamudo. Dokaz več, kako zahtevno je bilo odločanje v prelomnem obdobju obrambe suverenosti Slovenije, kako tanka je bila črta med neprimernimi in primernimi odločitvami, kar je veljalo tudi za (ne)sprejem sklepov Brionske deklaracije o nekajmesečni »zamrznitvi« suverenosti. In dokaz več, da sta tudi za zavestno prednostno diplomatsko reševanje v vojnih razmerah potrebna – pogum in dostojanstvo!

Celotna osamosvojitvena epopeja, vključno z vojno za obrambo suverenosti Slovenije in stalnimi mirovniško obarvanimi prizadevanji, je zgodovinsko častna. Plebiscitarno odseva zaključno udejanjanje dozorelega hotenja slovenskega naroda,

državljanek in državljanov Slovenije, da svobodno in odgovorno živimo v lastni državi, odprti v Evropo in svet. Zgodovinsko zgoščen čas pa je vsem nam, ki smo bili tako ali drugače vpleteni v osamosvojitveno dogajanje, »omogočil« sprejemanje primernih, žal pa tudi nekaterih napačnih presoj in odločitev, ki sicer vsakega od nas spremljajo tudi v vsakdanjem življenju ...

Dne 30. decembra 1991 je uradno prišlo do razpustitve koalicije Demos, ki je bila enotna glede vprašanja osamosvojitve Slovenije, a vse bolj razdvojena glede ključnih vprašanj notranje ureditve države. 22. maja 1992 je Slovenija postala 176. članica Organizacije združenih narodov.

Kljub izjemno močni varnostno-mirovniški tradiciji se je slovenska politika zlasti pod vtisom oboroženega napada JLA na Slovenijo junija 1991 upravičeno opredelila za klasični vojaški varnostno-obrambni odgovor. Tudi zato je leta 1993 iz takratne Teritorialne obrambe Republike Slovenije nastala Slovenska vojska. Le-ta je najprej temeljila na naborniškem sistemu, po njegovi ukinitvi leta 2003 pa ga je nadomestila profesionalna vojska, ki je leta 2021 štela 7000 pripadnic in pripadnikov. Demilitarizacijski ukrepi so se tako omejili na ukinitvev naborniškega sistema, skromno število pripadnikov Slovenske vojske, bistveno zmanjšanje ozemlja za vojaške namene in mednarodno primerljivo skromnejše izdatke za vojaške namene (nekaj nad 1 % BDP).

Po mnenju Jožeta Mencingerja (2014b) po razpadu Jugoslavije Slovenija dejanske alternative vključitvi v EU ni imela, kar pa ne velja glede vstopa v Nato. To je bila tudi po mnenju pisca ena od ključnih napačnih geopolitičnih in strateških odločitev večine državljanek in državljanov (pisec je vstopu javno nasprotoval), saj je Nato pod vodstvom ZDA v veliki meri namenjen obrambi neoliberalne kapitalistične ureditve in tudi z vojaškimi posegi ohranjanju zahodne, zlasti ameriške globalne hegemonije. Slovenija je zamudila zgodovinsko priložnost, da bi postopoma, premišljeno izpeljala mirovniško vizijo »zgodnjega« Demosa, zlasti mirovniških ciljev takratnega delovanja Zelenih Slovenije (Deklaracija o slovenski ..., 1990) in takratnega ZSMS o Sloveniji kot nevtralni in miroljubni državi, trdni zagovornici procesa razoroževanja ter kulture miru.

Za zagovornike hitrega vstopa Slovenije v Nato je bila velika klopota dejstvo, da se je Nato najprej odločil sprejeti medse tri nekdanje članice Varšavskega pakta. Z vidika varnostno-mirovniške tradicije slovenskega naroda je sicer po demokratično izvedenem referendumu odločitev za vključitev Slovenije v pakt Nato leta 2004 v praksi velik etični in varnostni odmik od sicer ustavne kategorije kulture miru in nenasilja, odmik od prvotne zamisli npr. Demosa, ki je marca 1990 v Deklaraciji o slovenski samoodločbi razen demilitarizirane Slovenije izrecno izpostavil zavzemanje za prihodnjo vojaško nevtralnost Slovenije. Božidar Flajšman (2021) poudarja, da je vstop v Nato postal skupni imenovalce celotne (desne in leve) politične elite, saj so vstop javno podprli npr. Janez Janša, Dimitrij Rupel, France Bučar, pa tudi Milan Kučan in Janez Drnovšek, proti pa je

bil zlasti del civilne družbe. Na posvetovalnem referendumu marca 2003 je 66 % volivcev podprlo vstop Slovenije v Nato, kar pa je bilo bistveno manj od podpore vstopu Slovenije v EU (90 %). Hart (2021) sodi, da so odločevalci iz generacije, ki si je prizadevala za včlanitev v Nato, tako ravnali iz politično pragmatičnih potreb, saj naj bi prozahodna identiteta zahtevala članstvo.

Po mnenju Saše Vidmajer (2012, 69) je Slovenija vstopila v Nato ravno v trenutku, ko so ZDA s »preventivnim« vojaškim posegom razdrle 40 let trajajoči konsenz Zahoda. Z iraško vojno na osnovi lažnih »neizpodbitnih dokazov« o iraškem orožju za množično uničevanje je ameriški predsednik George W. Bush OZN zamenjal s »koalicijo voljnih« kot novim principom celotnega Natovega delovanja, med »voljnimi« je bila tudi Slovenija. Tako je Slovenija najprej podprla pobudo skupine držav za svet brez jedrskega orožja, kasneje pa je nenačelno in pragmatično prvotno podporo zamenjala s sramežljivo vzdržanostjo ob glasovanju v OZN (Vidmajer, 2012, 71). Marko Kržan (2021) je opozarjal, da je politično vodstvo (tretja Janševa vlada) načrtovalo radikalno povečanje vojaških izdatkov (780 milijonov za oboroževanje) in angažiranje Slovenske vojske v tujini. Po njegovem mnenju možni izstop Slovenije iz Nata ne bi povečal verjetnosti za napad njegovih članic na Slovenijo. Ker je Slovenija zelo majhna država, bistveno šibkejša od potencialnih agresorjev, po njegovi sodbi ne gre izključiti niti opustitve stalne vojske. Konvencionalna obramba ne more računati na uspeh, zato obrambnega sistema ni smiselno graditi okrog redne vojske. Kržan (2021) sodi, da bi bilo med drugim tudi bolj ekonomično vojaška znanja, uporabna za nekonvencionalni odpor, ohranяти tudi brez redne vojske.

Božidar Flajšman (2021) sodi, da bi bilo zanimivo vedeti, kaj si o vstopu Slovenije danes mislijo politični odločevalci, po njegovem mnenju je Nato predvsem orodje ekspanzivne politike vodilnih članic, ki jim asistira tudi Slovenija. Izstop Slovenije iz pakta Nato bi bil po mnenju pisca torej eden od ključnih in logičnih korakov sicer postopnega vračanja na nenasilno slovensko izročilo, na paradigmo kulture miru in nenasilja (do soljudi in drugih zemeljskih vrst, do narave) kot dolgoročno edine preživitveno varne vizije planeta za 21. stoletje.

Tudi filozof Tine Hribar (2017b), ki je npr. leta 2017 še podpiral članstvo Slovenije v paktu Nato, je leta 2021 zapisal, da je Slovenska vojska po njegovi sodbi v kolaboraciji z Američani v Afganistanu bila okupatorska vojska, opravila je militantno okupacijsko vlogo. Obenem je (za razliko od svojega stališča leta 2017) zapisal: »Pred možnostjo vojaške nevtralnosti – po vzoru Švice in Avstrije – se misel slovenskega političnega in vojaškega vrha ustavi« (Hribar, 2021). Po njegovem mnenju bi morala Slovenija v primeru pogojevanja članstva z nastopanjem Slovenske vojske kot neke vrste tujske legije (slovenski vojaki v okviru Nata – lutke ZDA) iz pakta Nato čim prej izstopiti in s svojo vojsko sodelovati samo v okviru mirovnih akcij OZN. Če se je res zgodilo, da so bili ob domnevnem ameriškem raketiranju hiše voditelja islamistov 28. avgusta 2021 v

Afganistanu ubiti otroci, bi morala Slovenija po njegovi sodbi iz pakta Nato izstopiti takoj (Hribar, 2021). »Zanimiva« in hkrati zelo povedna je reakcija brezkompromisnega zagovornika članstva Slovenije v Natu Dimitrija Rupla (2021) na Hribarjev predlog glede nevtralnosti Slovenije: Švica si lahko nevtralnost privošči, Avstrija pa je k njej prisiljena zaradi Avstrijske državne pogodbe.

Slovenski politiki ni uspelo dovolj uspešno urediti odnosov z vsemi sosednjimi državami, ki so prvo merilo uspešnosti zunanje politike kake države, kar zlasti velja za odnose s Hrvaško. Janez Drnovšek je odšel v zgodovino kot tisti, ki je najbolje razumel kompleksni slovensko-hrvaški dosje in pri reševanju meddržavne meje prišel najdlje (sicer nepodpisani sporazum Drnovšek–Račan), navaja novinarka Saša Vidmajer (2012, 37, 38). Po njenem mnenju je raven odnosov s Hrvaško pokazateljica nezrelosti politike na obeh straneh meje in nezmožnosti kompromisa brez pomoči tretjega, vse vlade na obeh straneh naj bi izrabljale npr. mejno vprašanje, probleme Ljubljanske banke, na oltar rešitve spora niso bile pripravljene položiti ničesar. Tudi Vidmajer (2012, 166) opozarja na negativne posledice zaradi napačnega ravnanja Ljubljanske banke na Hrvaškem (in nekoliko manj v Bosni), saj v obeh državah niso pozabili, kako se je Slovenija izneverila malim varčevalcem Ljubljanske banke in dolga ni hotela vzeti na svoja ramena, ljudem kljub njihovim hudim stiskam ni izplačala denarja.

V vsakem primeru je spoštovanje pravnega reda EU ključnega pomena za korektno delovanje skupnosti, kar seveda pomeni tudi spoštovanje sklepov mednarodnega arbitražnega sporazuma o meji med Slovenijo in Hrvaško. Slovenski zunanji politiki ni uspelo izkoristiti poznavanja regije Balkan, pa tudi ne ugodnega geopolitičnega položaja, ki spodbuja bolj odprto in aktivno mednarodno politiko. V odnosih z Avstrijo je za Slovenijo izjemno pomembno, da je Slovenija upravičena do nasledstva Pogodbe o vzpostavitvi neodvisne in demokratične Avstrije, ki med drugim poudarja zaščito slovenske manjšine. A namesto za notifikacijo nasledstva se je Slovenija odločila za pragmatizem, ki ga med drugim zagovarja nekdanji diplomat Ernest Petrič (Vidmajer, 2012, 31). Spoštovanje pravne države in človekovih pravic, politična kultura sta ključna tudi za demokratično delovanje države. Boris Vezjak (2021) opozarja, da je dominacija avtoritarnega nacionalizma in populizma Janeza Janše v slovenski politiki po osamosvojitvi pomembno vplivala na rojevanje politike sovraštva in izključevanja.

Po globalnem mirovnem indeksu kot sinteznem kazalniku varnosti državljanov (zajema stebre notranje in zunanje varnosti) se Slovenija vse do začetka systemskega, kvantitativno zasnovanega spremljanja varnosti v posameznih državah (nad 160 držav je vključenih) uvršča med 15 najbolj varnih držav sveta (Global Peace Index, 2017; 2022). V letu 2008 (prvo leto spremljanja varnosti) se je Slovenija uvrstila na 13. mesto med državami sveta, leta 2015 in 2020 je bila na desetem mestu, leta 2021 pa na petem mestu, pred njo so bile Islandija, Nova Zelandija, Danska in Portugalska, takoj za njo pa Avstrija, Švica, Irska in Češka.

Brutalna agresija Putinove Rusije na suvereno Ukrajino 24. februarja 2022 je zadala izjemno hud udarec mirovni in nevtralni politiki, okrepila vojaške proračune evropskih držav, povzročila velike energetske in prehranske probleme. Vendar hkrati ponovno boleče potrdila civilizacijsko nujnost nove varnostne politike Evrope in sveta na podstatih procesa razoroževanja, demilitarizacije, na gradnikih kulture miru in nenasilja. Ukrajinska vojna je po mnenju pisca brez dvoma sicer za določeno obdobje zamrznila tudi razprave o prenovi oziroma razpustitvi Nata. Seveda se bo tudi ukrajinska vojna slej ko prej končala – z mirovnimi pogajanjmi, ki pa jih bo tudi v tem primeru žal opredeljevalo stanje na bojišču, ki je nenaklonjeno napadenemu, torej Ukrajini ...

Tudi v Sloveniji je skupno izhodišče praktično celotne politike in javnosti nedvoumno: Putinova Rusija je brutalna agresorka, Ukrajina pa je žrtev, ki ima pravico, da brani suverenost in ozemeljsko nedotakljivost (Juri in drugi, 2022; Lisjak Gabrijelčič in drugi, 2022b; Brglez, 2022). Milan Brglez (2022) sodi, da si obe peticiji dveh skupin slovenskih intelektualcev in vplivnih osebnosti kljub različnim poudarkom prizadevata za isto: prekinitev agresije Ruske federacije v Ukrajini, nato pa iskanje skupnih rešitev za novo varnostno-obrambno arhitekturo v Evropi. Juri in sopodpisniki (2022) pa predlagajo, da Slovenija namesto vojaške pomoči Ukrajini v ospredje postavi diplomatske akcije za doseg prekinitve vojaških spopadov. Saša Vidmajer (2022) sodi, da bi pomenilo odrekanje Ukrajincem pravice do upora in odpora, do tega, da se še naprej borijo, zanikanje njihove osnovne pravice odločanja o svoji usodi in svoji svobodi. Vdaja bi pomenila podreditvev Kremlju, to bi morali predvsem mi, Slovenci, razumeti, to je po njeni sodbi tudi naša zgodba (Vidmajer, 2022).

Slovenija, ki je bila pred več kot 30 leti tudi sama žrtev agresije JLA in razpadajoče jugoslovanske države (Srbije), mora po mnenju pisca še bolj kot druge države razumeti in podpreti pravico Ukrajink in Ukrajincev do upora in tudi do oboroženega odpora. Obramba nedotakljivosti in celovitosti državnega ozemlja je tako za Slovenijo kot Ukrajino legitimna in pogumna odločitev, napada in obrambe ni mogoče izenačiti, napadani državi je treba nuditi pomoč. Tudi napadena Slovenija, ki se je junija leta 1991 politično in državljansko enotno odločila za oboroženo obrambo, je sicer kot takrat še mednarodno nepriznana država iskala vse možne poti in načine nakupa potrebnega orožja v tujini za izrecno obrambno naravnano vojno proti vojaško bistveno močnejšemu agresorju. Tudi leta 1941 se je po kapitulaciji takratne Jugoslavije Osvobodilna fronta (OF) slovenskega naroda (pod vodstvom komunistov) pogumno odločila za preživetje, torej za oboroženi narodnoosvobodilni boj proti vojaško bistveno močnejšemu nacistično-fašističnemu zavojevalcu.

Ukrajinci, ki vztrajno branijo svojo državo pred rusko invazijo, si po mnenju raziskovalne novinarke Saše Vidmajer (2022) zaslužijo globoko spoštovanje in podporo. Slavoj Žižek (2022) sodi, da je pacifizem napačen odgovor na vojno v Ukrajini. Rudi Rizman (2022) poudarja, da je upravičena večplastna podpora napadeni Ukrajini, vendar

ne smejo ostati spregledane napake Zahoda, ki Rusije kot pomembne partnerice ni vključil v mirovno arhitekturo Evrope (Rizman, 2022). Pisec se strinja s stališčem Razvana Mirsu (2022), ki kot demokrat in član DiEM25 izhaja iz prepričanja, da je treba spoštovati in podpreti pogumno odločitev Ukrajincev, da obranijo svojo svobodo, tudi za ceno zadnje žrtve. Zato sodi, da je treba naše cilje za demokratizacijo, demilitarizacijo in mir hkrati dopolniti s pragmatičnim pristopom zaradi obstoječih mednarodnih razmer. Potreba po varnosti bo v svetu izginila takrat, ko bo izginil zadnji diktator in zadnja nedemokratska vojaška supermoč (Mirsu, 2022). Pehanje za vojaško zaščito in za varnostna zagotovila bodo očitno na seznamu prioritet v prihodnjih letih, zlasti za manjše države in za države v sosesčini držav, ki imajo težnje po ekspanziji. Ob upoštevanju te krute realnosti pa ne sme biti ovir za procese demokracije ter za združevanje vseh državljanov sveta pod eno zastavo, pod zastavo svobode in sodelovanja med državljani sveta, ne glede na trenutne zapletene politične in vojaške razmere (Mirsu, 2022).

Pisec (med drugim podpisnik slovenske Deklaracije za mir leta 1991) tudi na osnovi slovenskih zgodovinskih izkušenj sodi, da je treba napadeni Ukrajini, ki se je odločila, da ne bo kapitulirala, temveč se tudi z orožjem sama odločno uprla okupaciji svojega ozemlja, nuditi vso razpoložljivo pomoč (tudi v orožju). Vsestranska podpora Slovenije naj bo v skladu s skupnimi političnimi odločitvami na ravni EU (vključno s potrebnimi skupnimi sankcijami proti Rusiji kot agresorki in pri sprejemanju in hitrem zagotavljanju primernege statusa večjemu številu begunk in beguncev), pa tudi v skladu z omejenimi zmogljivostmi Slovenije ter ob upoštevanju naslednjega dela 124. člena Ustave Republike Slovenije (1991): »Pri zagotavljanju varnosti izhaja država predvsem iz mirovne politike in kulture miru in nenasilja.« *Pisec sodi, da je Slovenija zlasti na osnovi načela pravičnosti »dolžna« tudi vojaško pomagati napadeni Ukrajini, vendar bi morala biti glede na njeno ustavno zavezanost mirovni politiki njena temeljna naloga, da v okviru EU in OZN prednostno aktivno sodeluje pri prizadevanjih za mir, za zaustavitev oboroženih spopadov in čimprejšnji začetek mirovnih pogajanj.* Brglez (2022) poudarja, da naj Slovenija z vsemi razpoložljivimi sredstvi pomaga Ukrajini, da se obrani pred agresijo Ruske federacije. Glede na ustavno zavezanost Slovenije kulturi miru in nenasilja predlaga naslednje zaporedje zunanjepolitičnih sredstev Slovenije: najprej diplomatska sredstva, vojaška pa le toliko, kolikor od nas zahtevajo sprejete mednarodne obveznosti. Zunanjepolitične in notranjepolitične odločitve ne smejo mimo EU, le-ta pa mora upoštevati odločitve Ukrajine, Ukrajink in Ukrajincev.

51. člen ustanovne listine OZN izrecno opredeljuje pravico vsake napadene države do samoobrambe (neodtuljiva pravica do individualne ali kolektivne samoobrambe ob vojaškem napadu), torej tudi Ukrajini pripada pravica, da se brani. Moralna dolžnost je, da se napadeni državi (v tem primeru Ukrajini) vsestransko pomaga, saj v obratnem primeru ne bo ogrožena le Ukrajina. Premirja in miru po mnenju pisca ne bo mogoče doseči za ceno prenehanja legitimnega ukrajinskega oboroženega odpora ali celo kapitulacije Ukrajine, vendar tudi vztrajanje samo pri vojaški rešitvi ni dovolj. Tudi Slovenija je julija

1991 sedla za pogajalsko mizo in sprejela mirovni Brionski sporazum. Zato mora na diplomatskem polju Slovenija narediti vse, da se vojna v Ukrajini čim prej konča, da obe strani sedeta za pogajalsko mizo. Sprejemljivost mirovnih pogojev pa je seveda odvisna zgolj od Ukrajine in Rusije, zato je po mnenju pisca o njih v tem trenutku neracionalno in preuranjeno ugibati. Evropa in svet pa danes še toliko bolj potrebujeta mirovno politiko – na prenovljenih, a žal lahko opuščenih gradnikih procesa razoroževanja po zamislih npr. Willyja Brandta ...

8.3.4 Izhodiščni položaj in trajnostni kazalniki (ne)blaginje Slovenije (1991–2020)

Ocene o uspešnosti oziroma neuspešnosti slovenskega postsocialističnega obdobja prvih 30 let (1990–2020) so različne, vendar prevladujejo »zmerno« negativne. Tako npr. Kuhelj in Bugarič (2017) osamosvojitveno obdobje Slovenije ocenjujeta pretežno kot neuspešno, med tri ključne razloge neuspeha pa uvrščata:

1. relativno privilegirano izhodiščno stanje Slovenije glede na druge postsocialistične države je povzročilo zgolj minimalne strukturne spremembe, postopen prehod;
2. prav v začetku obdobja izginjanja primerjalnih prednosti relativno razvite Slovenije je prišlo do finančne in dolžniške krize v državah evra, ki je v državi birokratskega kapitalizma okrepila korupcijo in negativne posledice postopnega prehoda;
3. kot »pridna učenka« Bruslja je dejansko Slovenija z neke vrste »mimikrijo« nekritično izvedla prevzem določenih praks zahodnega političnega modela, zato ni segla dovolj globoko v reformo in ustanovitev novih institucij, ki bi sicer hkrati zahtevale tudi globoke spremembe mentalitete ljudi.

Vesna Godina (2013, 164, 165) pa navaja naslednje razloge po njeni sodbi neuspešnega postsocialističnega obdobja Slovenije:

1. neuspeh prehoda naj bi bil posledica neizvedbe t. i. šokterapije oziroma popolne diskontinuitete, torej ni nam uspelo starih praks, institucij, vrednot in celo posameznikov zamenjati z novimi, zahodnimi (paranoične zgodbe o delovanju »starih sil« ali »stricev iz ozadja«, neuspehi pri »zbijanju Kardelja iz glave«);
2. neuspeh prehoda naj bi bil posledica nezmožnosti iskanja optimalnega razmerja, kompromisa med tradicionalno socialno organizacijo in na novo uvedeno zahodno socialno organizacijo, neuspeh je zlasti posledica ignorance kontinuitete s preteklostjo, neupoštevanja lastne zgodovine.

Vesna Godina (2013, 167) po mnenju pisca sodi, da je ključni razlog za neuspeh dejstvo, da je trda ideološka drža dobredno spregledala, da socializem ni bil le paket slabih ekonomskih rešitev, temveč kompleksen socialni in kulturni svet, v katerem so

ljudje živeli in delali, zato je bilo napačno izhodišče, da je mogoče slovensko družbo spremeniti le z nekritičnim »uvozom« zahodnih institucij, njihovih razvojnih in drugih modelov. Prav tako je napačno neoliberalno (in ironično – tudi marksistično-leninistično) izhodišče, da lahko hitro in radikalno spremenimo ljudi, njihove navade, vrednote, mišljenje.

Vse postsocialistične družbe so po mnenju Godina (2014; 2016) torej naredile isto napako, saj so skušale lastno pretvorbo v razvite kapitalistične družbe zahodnega tipa utemeljiti na prekinitvi z lastno preteklostjo, ki je bila seveda socialistična in zato kriminalizirana. Nove politične elite so na oblast lahko prišle samo s kriminalizacijo prejšnjega sistema in prejšnjih političnih akterjev. Tako pri nas kot na Poljskem in še kje drugje je bila vsakršna kontinuiteta razglašena za ostanek socializma, čeprav velikokrat sploh ni šlo za ostanke socializma, temveč za elemente in procese v družbi, ki so bili v njej prisotni že stoletja, npr. zadružništvo, solidarnostne vaške skupnosti itn.

Vesna V. Godina (2013) sodi, da je tudi v poosamosvojitvenem, tranzicijskem in postsocialističnem razvoju Slovenije prišlo do neustreznega temeljnega razumevanja položaja, celotne situacije, in zaradi tega do neustreznih rešitev. Temeljna postavka te neustreznosti je bila predpostavka, miselni obrazec, da je na primeru Slovenije mogoče ponoviti, »kopirati« pretekli razvoj zahodnih kapitalističnih družb oziroma držav. Tako se ponavlja napačno evlucijsko razumevanje poteka zgodovine, ki sta ga v 19. stoletju za razlago socialne zgodovine prevzela tudi Marx in Engels (Godina, 2016, 6). Vse družbe naj bi po tej razlagi zgodovine morale slediti enakim vzorcem razvoja oziroma ponoviti zahodni model zgodovinskega razvoja.

Peter Kovačič Peršin (2017, 137) opozarja, da slovenska politična in gospodarska elita služi predvsem interesom EU, prilagaja in podreja se tudi v zadevah, ki so ostale v suvereni pristojnosti slovenske države, npr. pri socialni in kulturni politiki. Ob samozagledanosti v lastno navidezno moč je po njegovi sodbi slovenska elita v najbolj občutljivem času konstituiranja države poteptala celo temeljna načela demokratičnosti z izbrisom državljanstva »nezaželenim« državljanom. Neodgovorno je slovenska elita ravnala z denacionalizacijo in privatizacijo družbenega premoženja, v t. i. tajkunski gospodarski politiki je poniknil sam pojem narodnega gospodarstva, čeprav je jasno, da državne suverenosti ni brez samostojne gospodarske osnove. Elita pa ravna nacionalno neodgovorno tudi z (ne)uveljavitvijo mednarodnih aktov, ki konstituirajo polno nacionalno suverenost, kot. npr. z zavračanjem notifikacije Avstrijske državne pogodbe. Prenovljena EU kot dejavnik miru in sožitja med enakopravnimi narodi je po mnenju Kovačiča Peršina (2017, 140, 141) zaradi še vedno nepreseženih apetitov sosednjih nacij po našem ozemlju ključnega pomena za ohranjanje samobitnosti. Tudi Vidmajer (2012, 184, 185) poudarja izjemen in večplasten pomen EU za Slovenijo, za njeno družbeno blaginjo, varnost in preživetje. A obenem sodi, da bi lahko mala Slovenija in njena zunanja politika odigrala bistveno pomembnejšo mednarodno vlogo, kot primere dobre

prakse pa navaja uspešno delovanje Mednarodnega sklada za razminiranje in pomoč žrtvam min (humanitarni projekt rehabilitacije otrok iz Gaze).

Slovenija je v poosamosvojitvenem obdobju, zlasti v prvi fazi (1991–2003), dosegla splošni dvig BDP in dvig materialnega standarda večine prebivalcev, kljub določenim zdrsom ji je uspelo ohraniti za večji del prebivalstva zadovoljivo raven socialne varnosti in zmanjšanje nekaterih zdravstveno zelo škodljivih oblik onesnaževanja (zrasti zraka). Številni negativni družbeni in okoljski procesi pa so se povečali v drugi poosamosvojitveni fazi (2004–2020), zlasti:

1. prevlada interesov zasebnega kapitala nad interesi večine državljanov in državljanov ter slabljenje socialne države in javnega dobra: porast absolutne in relativne revščine, prekarnost zaposlitev, skromne plače večine zaposlenih, nizke pokojnine, bogatenje ozke peščice že bogatih, povečevanje socialnih in regionalnih razlik, okrepljeno izključevanje zaposlenih iz procesov odločanja, brez soupravljanja v zasebnih in samoupravljanja v državnih podjetjih;
2. upravljavska nesposobnost vodenja samostojne države na politični, upravni in delno tudi gospodarski ravni: »privatizacija« države v navezi s politiko, razraščanje sistemske korupcije na vseh ravneh, neodgovorna politika nenadzora nad finančnim sektorjem, domačijska in politikantska logika dodeljevanja posojil podjetjem oziroma njihovim novim lastnikom;
3. tehnološko in upravljavsko zaostajanje slovenskega gospodarstva, industrije zaradi ukvarjanja z lastništvom (privatizacija) in osebnim bogatenjem – t. i. tajkunizacija;
4. dvig prekomernega ekološkega odtisa na prebivalca in zmanjšanje prehranske samooskrbe: snovno-energetska in prostorska intenzivnost, preskromna ekologizacija dejavnosti in gospodinjstev, prekomerni okoljski pritiski in izpusti toplogrednih plinov na prebivalca, omejena uporaba izjemnega trajnostnega razvojnega potenciala Slovenije in njenih pokrajin (lega, obnovljivi naravni viri, izobrazena mladina), pozidava in zaraščanje kmetijskih zemljišč in varnostno kritična stopnja prehranske in energetske samooskrbe;
5. zunanji dolg Slovenije: preko domačih bank potekajoči tuji krediti v praviloma tehnološko in poslovno zastajajoče okolje, sprememba zasebnih dolgov v javni dolg na plečih davkoplačevalcev;
6. ponižno, slepo izvajanje pretežno neoliberalne politike EU in strateško zgrešen vstop v Nato: postopno izgubljanje ekonomske suverenosti in spreminjanje Slovenije v periferno kapitalsko »okupacijsko cono« velekapitala, reševanje krize (zlasti bank) na plečih davkoplačevalcev s privatizacijo (razprodajo) ostankov državnega premoženja, strinjanje s praviloma nepravilnimi geopolitično obarvanimi vojaškimi posredovanji Zahoda oziroma ZDA (npr. Irak in Afganistan) in/ali sodelovanje v njih.

BDP na prebivalca je sicer enostranski, a še vedno prevladujoči ekonomski kazalnik. V letu 1913 je BDP na prebivalca v avstrijskem Primorju (zaledje Trsta) dosegal 91,7 %, Štajerska je dosegala 91,2 % in Kranjska 77,2 % povprečne avstrijske ravni BDP na prebivalca (Spruk, 2011). V času prve Jugoslavije je realni dohodek na prebivalca v Sloveniji 2-krat presegal jugoslovansko povprečje, v letu 1939 pa je bila raven plač v Sloveniji že skoraj v celoti primerljiva z ravni realnih plač v Avstriji. Leta 1950 je po izračunih Spruka (2011) BDP na prebivalca Slovenije dosegal 74 % avstrijskega povprečja, v letu 1992 pa je znašal po tekočih cenah le 38,4 % BDP na prebivalca Avstrije in 46,2 % po kupni moči. Kljub nedvomnemu bistvenemu povečanju BDP na prebivalca Slovenije v obdobju socialistične Jugoslavije se je BDP na prebivalca v sosednji Avstriji po njegovih izračunih in primerjavah še bistveno bolj povečal.

Leta 2021 je znašal BDP na prebivalca (po kupni moči) po podatkih Mednarodnega denarnega sklada (IMF) 38.807 dolarjev, kar je Slovenijo uvrščalo na 38. mesto na svetu, svetovno povprečje pa je bilo okoli 18.000 dolarjev na prebivalca (Countries by GDP ..., 2022). V obdobju 2005–2021 je bila Slovenija po približevanju BDP na prebivalca (po kupni moči) druga najmanj uspešna nova članica (od 13, takoj za Ciprom), ki se je zgolj za 1 % približala povprečju EU (od 89 % na 90 %). Slovenija se od leta 2016 v gospodarski razvitosti, merjeni z BDP na prebivalca po kupni moči, sicer postopno ponovno približuje povprečju EU, a še nekoliko zaostaja za vrhom iz leta 2008 (preglednica 28) (Poročilo o razvoju, 2022, 129). Zaostanek v gospodarski razvitosti za povprečjem EU je v celoti posledica relativno nižje ravni produktivnosti, saj je stopnja zaposlenosti v Sloveniji vsa leta nad povprečjem EU; v letih od 2019 do 2021 ga je presegala za 7 %. Tudi počasno dohitevanje povprečne razvitosti EU v preteklem desetletju je izhajalo iz relativno nizke rasti produktivnosti (BDP na zaposlenega), pri kateri je Slovenija v letu 2021 dosegala le 84 % povprečja EU, kar je enako kot v letih 2005–2008. Skromen napredek na tem področju po gospodarsko-finančni krizi je posledica počasnega prestrukturiranja gospodarstva (nizek prispevek strukturne komponente k rasti produktivnosti) kot tudi premajhnega povečanja dodane vrednosti na zaposlenega v posameznih sektorjih gospodarstva (Poročilo o razvoju, 2022, 129).

V tridesetletnem postsocialističnem obdobju (1991–2021) je Slovenija po kazalniku BDP na prebivalca zmanjšala zaostanek za sosednjo Avstrijo, druge posocialistične evropske države pa so hkrati zmanjšale zaostanek za Slovenijo, Češka je po nekaterih ekonomskih kazalcih Slovenijo dohitela. V obdobju osamosvojitve 1991–2020 sta se povprečni materialni standard in s tem povezana kakovost življenja prebivalcev Slovenije izboljšala.

Preglednica 28: BDP na prebivalca po kupni moči (v tekočih dolarjih) v izbranih evropskih državah (2000–2021) (EU = 100)

	Slovenija	Avstrija	Italija	Nemčija
2000	81	133	122	124
2008	91	127	108	118
2021	90	121	95	119

Vir: Poročilo o razvoju (UMAR), 2022

Po izračunih Bineta Kordeža (2017) je Slovenija po doseženem BDP na prebivalca realno okoli 20 % pod povprečjem držav EU, podobno je tudi s produktivnostjo oziroma obsegom proizvodnje ali prihodkov na zaposlenega. A dvig produktivnosti, ki je po njegovem mnenju ključen za približevanje Slovenije k razvitejšim članicam OECD, lahko dosežemo z avtomatizacijo, digitalizacijo in boljšo organiziranostjo poslovnih procesov (nova vlaganja in izobraževanje ljudi), ne pa s še večjo obremenitvijo zaposlenih. Kordež (2021a) na osnovi nekaj ključnih ekonomskih kazalcev (hitrost gospodarskega razvoja oziroma rast BDP po kupni moči, delitev ustvarjene dodane vrednosti med kapitalom in delom, lastniški premiki oziroma deleži lastnine v lasti tujcev, države in domačih zasebnih lastnikov) ocenjuje 30 let ekonomskega razvoja kot globalno relativno uspešnega (primerjalno zelo nizka stopnja dohodkovne in premoženjske neenakosti), ampak navaja tudi večje odklone npr. v privatizacijskih procesih, v obsegu revščine in zadolženosti. Žal ne navaja nujnosti obveznega vgrajevanja ekosistemskih temeljev in zahtev v poslovne načrte in dejavnosti podjetij v model dviga konkurenčnosti.

Od približno 75 milijard evrov celotne vrednosti družb v Sloveniji je okoli 25 milijard evrov v lasti tujcev (tretjina gospodarskega sektorja, v industrijskem in trgovskem sektorju pa skoraj polovica), od preostalih 50 milijard evrov pa do 15 milijard evrov v lasti države, 35 milijard evrov pa je v lasti domačih zasebnih lastnikov, večina v rokah relativno ozkega kroga ljudi (Kordež, 2021a). Prebivalci Slovenije imajo skupaj skoraj 200 milijard evrov premoženja, največ v nepremičninah, premoženje je glede na razmere v večini drugih državah bolj enakomerno porazdeljeno, a se dohodkovna in premoženjska neenakost povečujeta (Kordež, 2021a, 2022a).

Po mnenju Bineta Kordeža (2022a) je treba poudariti, da beleži Slovenija eno od najnižjih stopenj dohodkovne neenakosti, ki pa se je glede na razmere v nekdanji skupni državi zlasti v zadnjih 20 letih povečala. Vir neenakosti je v osnovni delitvi dohodka oziroma ustvarjene dodane vrednosti v družbi med delom (zaposleni) in kapitalom (lastniki). V povprečju se je v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih kapitalu (dobiček, obresti) namenilo 22 % ustvarjene dodane vrednosti, 78 % pa zaposlenim za njihov vložek dela (Kordež, 2022a). Vendar je ključno, da se sicer večji delež za zaposlene

razdeli med pol milijona zaposlenih v podjetjih ali med milijon na ravni celotne države, del za kapital pa pripada okoli 10.000 večjim domačim lastnikom kapitala, ki imajo v rokah približno polovico kapitala vseh podjetij v Sloveniji. To seveda pomeni, da je pripadajoča dodana vrednost ali dobiček na posameznega lastnika kapitala v Sloveniji v povprečju okoli 20-krat večji kot povprečni prejemek zaposlenega, kar vodi v vse večje premoženjske razlike.

Večina zaposlenih svoje prejemke tudi tekoče porabi in ne ustvarja presežnega premoženja. Lastnikom kapitala pa je pripadajoča dodana vrednost praviloma čisti finančni presežek, ki ga ne potrebujejo za pokrivanje tekočih izdatkov, delno pa ga seveda lahko vlagajo v nove, produktivnejše tehnologije in s tem praviloma (ne pa vedno – finančno tveganje izgube vloženih sredstev) povečajo skupno dodano vrednost. Premoženje lastnikov kapitala se praviloma kopiči, prinaša nove dohodke (»denar dela denar«) in še dodatno pogloblja premoženjsko neenakost med ljudmi (Kordež, 2022a). Če na takšno razdelitev bolj odločno ne poseže davčna politika, se premoženje premožnih samo še povečuje. Po drugi strani pa večina prebivalcev živi od tekočih prejemkov, zato razen npr. hiše, avtomobila in manjših finančnih zalog seveda ne more ustvariti omembe vrednega finančnega presežka.

Seveda je jasno, da je v vsakem primeru treba del ustvarjene dodane vrednosti, del dobička stalno vlagati v razvoj, kar je veljalo tudi v nekdanjem sistemu z družbeno (ali državno) lastnino. Zadržkov do povečanja premoženja ozkega kroga ljudi po mnenju Bineta Kordeža (2022a) ne moremo reševati z zniževanjem deležev, donosov na kapital, ker bi taka politika zmanjšala razvojne možnosti slovenskih podjetij. Obenem sodi, da so le manjše možnosti v korist povečanja plač, saj velikost ustvarjene dodane vrednosti na zaposlenega tega ne dopušča (Avstrija – dodana vrednost na zaposlenega in s tem plače so enkrat višje).

Kordež (2022a) sodi, da je določena možnost sicer zgolj manjše ublažitve procesa povečevanja premoženjske neenakosti progresivno obdavčenje visokih dohodkov (ne zagovarja še večjih davčnih obremenitev najvišjih dohodkov), vendar le do določene mere zaradi nujnosti ohranjanja stimulativnega poslovnega okolja. Manjše možnosti za blaženje premoženjskih razlik so po njegovem mnenju tudi v večjem davčnem obremenjevanju kapitalskih dohodkov. Tudi pisec se za prehodno obdobje, za uveljavljanje značilnosti ekosocialnega tržnega kapitalizma, strinja, da je treba s primerno višino minimalne plače za osnovno delo ter ustrezno socialno politiko reševati zaostrene razmere na spodnji strani dohodkovne in premoženjske lestvice. Hkrati pa je treba na ravni trajnostne in pravičnejše državne politike sistemsko podpreti bistveno bolj razpršeno lastništvo podjetij, torej solastništvo vse večjega deleža zaposlenih, kar bi lahko bistveno zmanjšalo vse večjo premoženjsko in dohodkovno neenakost. Kordež (2022a) ostaja na podstatih obstoječega družbenega reda in sodi, da se bodo tudi v Sloveniji bolj ali manj nadaljevali sedanji principi delitve dodane vrednosti in koncentracija premoženja. Pisec

sodi, da je za predstavnike dela (zaposlenih) velika koncentracija premoženja nepravilna, kar je za pisca eden od ključnih razlogov za demokratično, procesno dograjevanje sonaravne, socialne in bolj pravične družbene ureditve – onstran kapitalizma.

Kakovost povprečnega življenja prebivalca Slovenije in BDP na prebivalca sta se v osamosvojitvenem obdobju povečala tudi na račun bistvenega dodatnega povečanja globalno prekomerne porabe naravnih virov in obremenjevanja okolja na prebivalca. V letu 1992 je ekološki odtis Slovenije na prebivalca znašal (po izpopolnjeni metodologiji izračuna) 3,29 gha na prebivalca, leta 2018 pa 5,4 gha na prebivalca oziroma okoli 3-krat nad globalno zmogljivostjo okolja) (Compare Countries, 2017; 2022). Avstrija je bistveno višji BDP na prebivalca dosegala z relativno manjšim ekološkim odtisom na enoto BDP kot Slovenija, a v Avstriji, Sloveniji in na Hrvaškem se je absolutna vrednost ekološkega odtisa na prebivalca v obdobju 1991–2017 še povečala, na Češkem pa nekoliko zmanjšala. Leta 2018 je torej znašal ekološki odtis na prebivalca Slovenije 5,4 gha, povprečje za EU pa je bilo 4,8 gha na prebivalca (svet – 2,8 gha). V Sloveniji je ekološki primanjkljaj na prebivalca (–3,2 gha) precej večji kot v svetovnem povprečju (–1,2 gha) in tudi večji kot v evropskem povprečju (–1,8 gha). (Poročilo o razvoju, 2022, 186). Izpusti toplogrednih plinov (ogljčni del ekološkega odtisa) se v poosamosvojitvenem obdobju niso bistveno zmanjšali (letni izpusti – okoli 17 milijonov ton ekvivalentov CO₂ oziroma okoli 8,5 tone na prebivalca), temveč zgolj stabilizirali in na prebivalca za okoli 5-krat presegajo konservativno opredeljene samočistilne zmogljivosti svetovnega ozračja (1,7 tone na prebivalca). Po povečanju rabe OVE v obdobju 2005–2020 je Slovenija med članicami EU na zadnjem mestu (Poročilo o razvoju, 2022, 181). V letu 2020 je bilo v Sloveniji od skupne površine zgolj 24 % kmetijskih zemljišč v uporabi, povprečje EU pa je bilo 39 %.

Kljub povprečnemu dvigu BDP na prebivalca v obdobju 1991–2020 (po kupni moči za okoli 3-krat) se je znižala socialna varnost najbolj ranljivih skupin, povečali pa so se deindustrializacija, produktivnost dela, življenjska doba, število zaposlenih v javnem sektorju, izobrazba prebivalcev (več kot podvojitve števila študentov in deleža prebivalcev z višjo in visoko izobrazbo), a tudi brezposelnost, delež prebivalstva pod pragom relativne revščine in medregionalne razlike. Število upokojenega prebivalstva se je povečalo za več kot polovico (za več kot 200.000), obenem je zadolženost države narasla (preglednica 29, 30). Odpravljena je bila izjemno visoka inflacija, produktivnost se je sicer povečala, vendar bistveno manj kot v nekaterih drugih primerljivih državah, tehnološki napredek v podjetjih je zelo različen, a pod povprečjem EU. Zaradi epidemije so se v letu 2020 izdatki za zdravstvo močno povečali, in sicer od 8,5 % BDP v letu 2019 na 9,7 % BDP v letu 2020 (Poročilo o razvoju, 2022, 161).

Čas potrebnega dela s povprečno plačo za moko (kg) in avto se je v poosamosvojitvenem obdobju praktično prepolovil. Bistveno se je zmanjšalo število zaposlenih v industriji in gradbeništvu, zmanjšalo se je število delovno aktivnih oseb, prav tako so se

zmanjšala kmetijska zemljišča v uporabi, s tem pa se je geopolitično tvegano zmanjšala že tako skromna prehranska samooskrba, npr. pri zelenjavi in sadju na zgolj tretjino, pri pšenici na okoli polovico. Skupna poraba primarne energije (v milijonih ton ekvivalentov nafte) je narasla, delež pridobljene primarne energije iz obnovljivih virov energije se je le minimalno povečal, bistveno se je povečal ekološki odtis na prebivalca, emisije toplogrednih plinov na prebivalca so nekoliko manjše, a nekajkrat presegajo zmogljivost planetarnega ozračja. Izdatki Slovenije za uradno razvojno pomoč so bili v obdobju 2005–2020 bistveno nižji od mednarodno sprejetih zavez.

Preglednica 29: Nekateri demografski, ekonomski, socialni in okoljski kazalniki Slovenije (1990–2020)

	1990	2020
Indeks človekovega razvoja	35. mesto	24. mesto
Število prebivalcev	2 milijona	2,1 milijona
Število otrok na žensko	1,3	1,6
Delež starejših oseb od 65 let	11 %	20 % (2019)
Delovno aktivne osebe	894.000	907.000 (2021)
Število zaposlenih v javnem sektorju	112.000	174.000 (2019)
Število zaposlenih v industriji (industrijska podjetja)	395.000 (1989)	186.000 (2018)
Produktivnost dela	--	83 % EU (dvig za 80 % od leta 1990)
Javni dolg države	1,2 milijarde evrov	37,4 milijarde evrov (80 % BDP)
Inflacija	550 %	1,1 %
BDP na prebivalca – nominalni in po kupni moči	9100 – 12.350 dolarjev	25.600 – 38.700 dolarjev (2019)
Delež BDP (kupna moč) glede na povprečje (100 %) EU	74 %	89 %
Razmerje BDP na prebivalca med najmanj (Zasavje, Pomurje) in najbolj razvito (Osrednja Slovenija) regijo	1 : 1,7	1 : 2,7 (2019)
Čas potrebnega dela s povprečno plačo za moko (kg) in avtomobil	15 min – 4000 ur	9 min – 2000 ur
Število registriranih brezposelnih oseb	45.000	65.000 (november 2021)
Stopnja tveganja (relativne) revščine	11 % (1997)	12,3 %
Število upokojencev	393.000 (1992)	620.000

Delež pokojnine od nekdanje povprečne plače	78 %	58,5 %
Število študentov	38.000	77.000 (2019/2020)
Število osebnih avtomobilov na 1000 prebivalcev	290	550 (2019)
Pričakovana življenjska doba (v letih)	73,2	80,6 (2019 – 81,6)
Delež prebivalcev z višjo in visoko izobrazbo	9 %	25 %
Kmetijska zemljišča v uporabi (ha)	561.000	480.000 (2019)
Skupna poraba primarne energije (v milijonih ton ekvivalentov nafte)	5,2 (1992)	6,7 (2019)
Delež OVE v porabi primarne energije	10 % (1992)	16,9 % (2019) (22 % končne energije)
Ekološki odtis na prebivalca (għa)	3,3 (1992)	5,4 (2018)
Skupni izpusti toplogrednih plinov (v milijonih ton ekvivalentov CO ₂)	18,6	17,1 (2019)

Vir: SURS; ARSO; UMAR; Compare Countries, 2017; 2022; Mencinger, 2014a; Countries by GDP, 2022

Preglednica 30: Nekateri demografski, ekonomski, socialni in okoljski kazalniki Slovenije (2005–2020)

	2005	2010	2015	2020
BDP na prebivalca (kupna moč) (EU = 100)	89	84 (2011)	83	89
Realna rast BDP (%)	+3,8	+1,3	+2,2	-4,2
Dolg sektorja država (% BDP)	8,3 (2008)	38,3	82,6	79,8
Produktivnost (EU = 100)	--	80	81	84
Izdatki za izobraževanje (% BDP)	5,63	5,56	4,61	5,07
Izdatki za socialno zaščito (% BDP)	22,7	24,4	23,8	22,2 (2019)
Pričakovano trajanje življenja (v letih)	77,5	79,8	80,9	80,6
Delež prebivalcev s terciarno izobrazbo (25–64 let)	20,2	23,7	30,2	35,9
Stopnja tveganja socialne izključenosti (%)	18,5	18,3	19,2	14,3
Stopnja brezposelnosti (%)	4,1 (2008)	7,1	9,2	5,2 (2021 – 4,2)

	2005	2010	2015	2020
Neenakost porazdelitve dohodka (razmerje kvintilnih razredov 80/20)	--	1 : 3,4	1 : 3,6	1 : 3,3
Raba primarne energije (2005 = 100)	100	97	87,5	90,2 (2019)
Delež OVE v končni rabi energije (%)	19,8	21,1	22,9	24,1
Izpusti toplogrednih plinov (v milijonih ton ekvivalentov CO ₂)	20,4	19,6	16,8	17,1 (2019)
Ekološki odtis (għa/prebivalca)	5,4	5,1	4,9	5,4 (2018)
Kmetijska zemljišča v uporabi (% od skupnih površin)	25,1	23,8	23,5	23,9
Svetovni indeks miru (rang med 163 državami)	--	6	13	11 (2021 – 5)
Zadovoljstvo z življenjem (% zadovoljnih)	89	85	84	90

Vir: Poročilo o razvoju (UMAR), 2021; 2022

Tudi poplave, suše, visoke poletne temperature in druge posledice podnebnih sprememb ter onesnaženost zraka (prometne emisije in posledice ogrevanja v zastarelih individualnih kuriščih) zmanjšujejo objektivne pogoje za doseganje visoke kakovosti življenja predvsem na močno urbaniziranih območjih. Opisane neugodne okoliščine na ravni države kot celote pa blažijo obsežna naravovarstveno pomembna območja, ki prispevajo h kakovosti življenja prebivalcev Slovenije. Čeprav je premalo dokazov o vplivu zavarovanih območij na subjektivno počutje in kakovost življenja prebivalcev, nekatera najnovejša spoznanja potrjujejo obstoj pozitivne povezave med njimi (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 26).

Glede na doseženo stopnjo trajnostnega razvoja (vsota do 10) je bila Slovenija leta 2014 najuspešnejša pri zagotavljanju zadostne količine hrane (10) (a v veliki meri na račun uvoza hrane), primernih sanitarijah (10), dostopu do vode (9,96), izobrazbi (9,44) in zdravemu življenju (8,73), kjer je bila primerljiva z Avstrijo in nekoliko pred Hrvaško (preglednica 31).

Razkorak do trajnostnega razvoja pa je bil leta 2014 v Sloveniji največji pri (Sustainable Society Index ..., 2014):

- deležu obnovljivih virov energije v skupni porabi primarne energije (vsota za Slovenijo 1,49 in vsota za svet 2,7);
- emisijah CO₂ na prebivalca (2,89 in 6,2);
- rabi primarne energije na prebivalca (3,2 in 6,6);
- deležu brezposelnih od skupne delovne sile (4,15 in 5,7);
- potrošnji – ekološki odtis brez ogljičnega odtisa (5 in 5,9).

Preglednica 31: Indeks trajnostne družbe (SSI) – svet, Slovenija, Avstrija in Hrvaška

Trajnostno polje	Svet (2014, 2016)	Slovenija (2006, 2014, 2016)	Avstrija (2014, 2016)	Hrvaška (2014, 2016)
1. Zadostna količina hrane	8,9; 9	10; 10; 10	10; 10	10; 10
2. Dostop do vode	9; 8,7	9,96; 9,96; 10	10; 10	9,86; 9,9
3. Primerne sanitarije	6,5; 7,1	9,97; 10; 9,9	10; 10	9,82; 9,7
4. Izobrazba	7,5; 7,5	10; 9,44; 9,5	9,37; 9,4	8,48; 8,4
5. Zdravo življenje	7,1; 7	9,29; 8,73; 8,4	8,81; 8,6	8,18; 8,1
6. Enakost spolov	6,7; 6,8	6,75; 7,16; 7,1	7,44; 7,4	7,07; 7,1
7. Razdelitev dohodkov	5,2; 4,9	8,69; 6,82; 9,2	7,29; 7,3	6,38; 8,9
8. Rast prebivalstva	5,2; 5,1	7,75; 7,14; 7,2	7,31; 7,5	9,55; 9,4
9. Kakovost upravljanja	4,4; 4,8	6,69; 6,77; 6,8	8,02; 8,1	5,79; 5,8
10. Biotska raznovrstnost	6,6; 6,2	6,84; 7,02; 7,8	8,77; 8	6,15; 7,2
11. Obnovljivi vodni viri	7,8; 8,3	9,71; 7,58; 9,7	9,53; 9,6	9,94; 9,9
12. Potrošnja	5,9; 5,2	3,83; 5; 4,9	2; 3,3	3; 4,8
13. Raba energije	6,6; 6,4	2,86; 3,2; 2,8	2,14; 1,9	6,29; 5,8
14. Varčevanje z energijo	3,2; 4,5	2,31; 7,78; 5,5	5,69; 5,2	7,37; 5,7
15. Toplogredni plini*	6,2; 6,3	2,21; 2,89; 2,5	2,32; 1,8	5,97; 5,9
16. Obnovljivi viri energije (delež v skupni porabi)	2,7; 3,6	1,06; 1,49; 1,5	3,05; 2,7	1,24; 2,2
17. Ekološko kmetijstvo	1,7; 2,8	7,02; 8,5; 8,2	9,93; 9,9	4,52; 4,2
18. Neto varčevanje v gospodarstvu	8; 7,3	8,98; 8,46; 8	8,84; 8,8	8,43; 7,7
19. BDP na prebivalca (po kupni moči)	4,6; 5,3	8,15; 8,68; 8,5	9,59; 9,6	7,3; 7,4
20. Zaposlitev	5,7; 4,8	5,33; 4,15; 4,9	6,51; 4,4	2,06; 3,1
21. Javni dolg	--; 6,9	9,2; 6,24; 6,1	2,05; 1,4	6,06; 2,8

Vir: Sustainable Society Index, 2014; 2016; 2018

 *Upoštevani izpusti CO₂

V letu 1990 oziroma 1991 je bila Slovenija po indeksu človekovega razvoja (HDI) kot pogosto uporabnem kazalniku splošne blaginje na državni ravni na 35. mestu med vsemi državami sveta (npr. pred Italijo in v zelo skromnem zaostanku za Avstrijo, ampak na prvem mestu med posocialističnimi evropskimi državami) (preglednica 32). Podčrtati velja, da absolutna vrednost sinteznega indeksa človekovega razvoja (BND na prebivalca, pričakovano trajanje življenja in povprečna doba šolanja) ne vključuje okoljskih

pritisikov, ekološkega odtisa, ki so se v poosamosvojitvenem obdobju bistveno povečali. Leta 2015 je bila po indeksu človekovega razvoja Avstrija na 24. mestu, Slovenija na 25., Češka na 28. in Hrvaška na 45. mestu. V vseh navedenih državah pa se je v obdobju 1990–2015 splošna blaginja prebivalcev povečala, najbolj na Hrvaškem (Human Development Report, 2012; 2014; 2015; 2016; 2020).

V obdobju 1990–2020 se je absolutna vrednost HDI kot globalni rang Slovenije med obravnavanimi državami sveta (185) bistveno izboljšala, povzpela se je namreč s 35. mesta na 25. mesto. Spremembe vrednosti indeksa človekovega razvoja potrjujejo predpostavko, da je bilo z vidika dviga splošne blaginje prebivalcev Slovenije najbolj uspešno prvo obdobje samostojne države (1990–2004), kljub upadu blaginje v prvih letih osamosvojitve.

Preglednica 32: Indeks človekovega razvoja za Slovenijo in izbrane države (1990–2020)

Indeks človekovega razvoja – HDI	1990	2000	2010	2015 – mesto	2020 – mesto
Slovenija	0,769	0,821	0,873	0,890 – 25	0,896 – 25
Italija	0,767	0,828	0,872	0,887 – 26	0,880 – 27
Avstrija	0,786	0,835	0,877	0,893 – 24	0,908 – 20
Hrvaška	0,689	0,748	0,806	0,827 – 45	0,835 – 45
Češka	0,762	0,806	0,858	0,878 – 28	0,891 – 26

Vir: Human Development Report, 2012; 2014; 2015; 2016; 2020

Po indeksu doseganja 17 ciljev trajnostnega razvoja (SDG), ki jih je opredelil OZN, se je leta 2021 Slovenija med vsemi državami sveta uvrščala na zelo visoko deveto mesto, pred njo so bile uvrščene le Finska, Švedska, Danska, Nemčija, Belgija, Avstrija, Norveška in Francija (Europe Sustainable Development Report, 2021). V letu 2020 se je Slovenija po indeksu napredka (Prosperity Index; zasnovan na 294 kazalnikih in 12 gradnikih večplastno pojmovanega napredka) med 167 obravnavanimi državami sveta uvrstila na 26. mesto, leta 2010 pa je bila uvrščena še nekoliko višje, in sicer na 23. mesto (preglednica 33). Med sosednjimi državami je bila leta 2020 najvišje (deseto mesto) uvrščena Avstrija, Slovenija pa je bila uvrščena višje kot Italija, vendar je bila pred njo nekdanja socialistična država – Estonija (21. mesto), ki je bila leta 2010 še tik za Slovenijo (24. mesto). Glede na indeks napredka je torej Slovenija v drugem obdobju samostojnosti začela nekoliko zaostajati. Po indeksu napredka so bile leta 2020 v svetovnem vrhu naslednje države: 1. Danska, 2. Norveška, 3. Švica, 4. Švedska, 5. Finska (The Legatum Prosperity ..., 2020, 16). Slovenija je bila po gradnikih napredka najvišje uvrščena pri naravnem okolju, in sicer na visoko tretje mesto, takoj za Švedsko in Finsko, najslabše pa pri

investicijskem okolju in socialnem kapitalu, ki je pojmovan vsebinsko zelo široko in med drugim vključuje tudi zaupanje državljanov do institucij.

Preglednica 33: Indeks napredka za Slovenijo in izbrane države (2020)

Gradnik	Slovenija	Italija	Avstrija	Hrvaška	Madžarska	Danska
Varnost	17	23	4	28	38	10
Osebnostna svoboda	29	24	14	54	81	2
Upravljanje	34	39	15	47	77	3
Socialni kapital	37	64	10	142	54	1
Okolje za investicije	37	40	11	51	46	6
Razmere za podjetja	33	31	19	84	83	6
Tržni dostop in infrastruktura	27	24	16	32	43	8
Ekonomsko kvaliteta	30	51	18	48	31	8
Razmere za življenje, bivanje	23	30	11	39	37	1
Zdravje	27	10	26	56	48	6
Izobrazba	23	35	22	47	41	3
Naravno okolje	3	46	5	31	35	8
Indeks napredka*	23–26	30–31	10–10	42–43	37–46	2–1

Vir: The Legatum Prosperity ..., 2020

*Rang države leta 2010 in 2020

Po večplastnem globalnem mirovnem indeksu se Slovenija stalno uvršča med najbolj varne države sveta, v letu 2017 se je uvrstila na sedmo mesto, leta 2021 na izjemno visoko peto mesto in leta 2022 ponovno na sedmo mesto (Global Peace Index, 2017; 2022). Z vidika širše pojmovanega koncepta varnosti velja podčrtati, da se Slovenija oziroma slovenski narod v celotni zgodovini ni poslužil vojaškega »reševanja« sporov s svojimi sosedi in je dejansko dosledno udeležanjal mirovno politiko in zgolj varnostno doktrino obrambne vojne.

Doktrina vojaškega nevmešavanja se je opustila s sicer demokratično, referendumsko večinsko odločitvijo za vstop v pakt Nato (2004), saj le-ta celo brez odobritve organov OZN vojaško posega na ozemlja drugih državah.

Povprečna raven sreče oziroma zadovoljstva ljudi v določeni državi se meri sintezno s pomočjo BDP oziroma materialnega blagostanja, trajanja zdravega življenjskega obdobja, pa tudi osebnega dožemanja obsega korupcije, svoboščin glede načina življenja, dobrodelnosti in radodarnosti ljudi. Po sinteznih raziskavah o sreči in zadovoljstvu prebivalcev (rang 1–10) s pomočjo anketiranja prebivalcev 157 držav sveta (povprečje – 5,768) se je Slovenija v obdobju 2013–2015 uvrščala na skromno 63. mesto (Avstrija – 12. mesto, Nemčija – 16., Češka – 27., Italija – 50., Hrvaška – 74. mesto), v obdobju 2015–2017 (156 držav) pa na 51. mesto (Avstrija – 12. mesto, Nemčija – 15., Češka – 21., Italija – 47., Hrvaška – 82. mesto) (Helliwell in drugi, 2016; 2018a). V obdobju krize okoli leta 2008 se je občutek sreče, zadovoljstva z življenjem pri anketiranih prebivalcih (3000 anket v vsaki državi) zmanjšal, saj je Slovenija med državami nazadovala za okoli 20 mest, po letu 2015 pa se je občutek sreče prebivalcev nekoliko povečal, a je še vedno nizek. Tako so npr. od prebivalcev Slovenije bistveno bolj srečni in zadovoljni prebivalci Češke, ki so po BDP na prebivalca primerljivi s Slovenijo. V obdobju 2017–2019 se je po občutenju sreče in zadovoljstva Slovenija povzpela na 30. mesto, v letu 2020 pa na 26. mesto, najbolj srečni na svetu pa so bili prebivalci Finske, Islandije, Danske, Švice in Nizozemske, sosednja Avstrija je bila na desetem mestu (Helliwell in drugi, 2021, 18).

Ocene o uspehu oziroma neuspehu tranzicijskega obdobja Slovenije so po mnenju Franta Adama (2017, 27) zelo različne, od izjemno pozitivnih do radikalno negativnih. Adam (2017) sicer sodi, da ocena poosamosvojitvenega obdobja ne more biti črno-bela, saj navedeno obdobje označujejo tako divergence kot konvergence. Za uspeh osamosvojitve izjemno zaslužni Jože Pučnik (2003, 278–280), predsednik sveta Demosa, je zelo negativno ocenil prve, desetletne skupne rezultate osamosvojitve, zapisal je, da pravzaprav suverene države še nismo vredni. Po njegovem mnenju se še vedno ni uveljavil prosti trg, država je brezobzirno posegala v gospodarsko dogajanje, obenem pa ni dajala možnosti za priliv tujega kapitala. Pučnik (1999) omenja zgrešen in nepravilčen proces lastninjenja vse manj vrednih državljskih certifikatov in s tem povezane množične kraje družbenega premoženja ter organizacijsko nesposobnost in pravno neodgovornost številnih slovenskih gospodarstvenikov. Hkrati je po njegovi sodbi potekalo naglo razslojevanje prebivalstva Slovenije zlasti po osamosvojitvi, ki pa večinoma ni potekalo po učinkovitosti dela. Meni, da so bili državljani Slovenije razočarani, a tokrat brez tistega osamosvojitvenega zanosa in upanja, da so izvedljive korenite spremembe družbe in države. Sodi, da so bile spremembe po njegovem nevzdržnega stanja v slovenski družbi zaradi močno prisotne komunistične kontinuitete takrat celo težje izvedljive kakor leta 1989, vendar nujne. Poudarja tudi pomanjkanje lastnih, slovenskih konceptov nacionalne identitete in pomanjkanje narodne samozavesti.

Tudi nekateri drugi pomembni ustvarjalci vizije in koncepta samostojne Slovenije sodijo, da Slovenija ne sledi modelu moderne (kapitalistične) države, uporabljala naj bi ponovljene vzorce avtoritarne komunistične preteklosti, hkrati pa ni našla optimalnega odgovora med vključevanjem v mednarodne integracije in ohranjanjem lastne narodne identitete. Niko Grafenauer (1999, 6) sodi, da državi grozi dejanska izguba samostojnosti, erozija njene meddržavne emancipacije. Peter Jambrek (1999, 22) poudarja, da sedaj Slovenci »za svojo nesrečo« ne moremo več kriviti neomejene oblasti tujih in domačih gospodarjev, saj naj bi se z osamosvojitvijo uresničile starodavne slovenske sanje o lastni moči in svobodi, vendar ne bo enostavno ponovno vzravnati upognjenega hrbta, se prebuditi iz sladkih sanj o sladkem trpljenju, se soočiti z izzivom osebne svobode, tveganja in odgovornosti.

Drago Jančar (1999, 159) sodi, da smo sicer z osamosvojitvijo dosegli ključne cilje slovenskega narodnega vprašanja, a nekako nismo zadovoljni, v glavnem se nerga, kot se je nergalo v prejšnjem sistemu. Po njegovem mnenju naj bi v Sloveniji prevladala demokracija, ki naj bi prevzela modus samoupravnega socializma, ohranjale naj bi se mnoge slabosti prejšnjega sistema. Tudi Dimitrij Rupel (1999) poudarja, da smo bili Slovenci vajeni za svoje težave obtoževati in obsojati tujo, avstrijsko ali jugoslovansko državo, prav pomanjkanje državne tradicije pa uvršča med poglavitne slovenske težave, saj smo pri upravljanju države že kdaj sodelovali, toda vse države nismo pred letom 1991 nikoli vodili.

Slovenija je po sodbi Vesne V. Godina (2013, 164) namesto kot uspešna kapitalistična družba skandinavskega tipa, tipa Nemčije, ZDA, Avstralije, Kanade, Švice in še koga, končala v razmerah korupcije, neučinkovite in nezakonite ekonomije, neučinkovitega in nezakonito delujočega socialnega sistema ter v monopolizaciji politične moči, ki demokracijo zlorablja za verbalno in stvarno opravičevanje lastnih privatizacijskih praks na najrazličnejših ravneh družbenega življenja, od ekonomije do univerze. V precejšnji meri je bila Slovenija že v prvem osamosvojitvenem obdobju v položaju, ki je bil podoben npr. položaju upornih francoskih študentov leta 1968. Takratna Lacanova diagnoza je po mnenju Slavoj Žižka (2004, 99, 100) najbolje zajeta v njegovem famoznem odgovoru študentskim revolucionarjem: »Kot histeriki zahtevate novega gospodarja. Dobili ga boste!« Tudi Burcar (2015, 276, 278) sodi, da je Slovenija, skupaj z drugimi post-socialističnimi državami, postala periferna kapitalistična ekonomija, celo novonastala kolonija evropskega centra.

Predvolilni album – podoba sramote (Tancig, 2022)

Peter Tancig, minister Zelenih Slovenije v prvi osamosvojitveni vladi Slovenije (t. i. Demosovi vladi), je tik pred parlamentarnimi volitvami 24. aprila 2022 dveletno obdobje Janševе vlade označil kot obdobje drsenja Slovenije v avtoritarni klientelistični režim ene stranke in enega vodje ter kot eno od najbolj sramotnih obdobjev države Slovenije. Med podobe šokantne sramote v tem obdobju je uvrstil zlasti:

- najbolj ikonični prostor ljudske demokracije, Trg Republike, prepovedan za ljudi, obkrožen z jekleno ograjo in kordonom robokopov – policistov v oklepah in opremi, namenjeni za razbijanje rušilnih javnih neredov;
- politike, ki sovražijo svoj narod: Janez Janša, na čelu, Aleš Hojs, policijski minister, Jelko Kacin, prvi obraz pandemije, in številni drugi hujskači – polni cinizma, norčevanja, sovraštva do žensk, zmerjanja, rasizma, sovraštva, žaljenja, vzvišenosti, ignorance in arogance;
- policijsko brutalnost – 1: policisti si med demonstranti na Trgu Republike podajajo dekle v rožnati bundi kot medicinsko žogo, jo podrejo na tla in vlačijo po tleh;
- policijsko brutalnost – 2: nasilno odnašanje mirnih bralcev in bralk ustave, sedečih na ustrezni varnostni razdalji na Trgu republike;
- policijsko brutalnost – 3: policijski minister Aleš Hojs obiše mirne demonstracije, obkrožen s policijskimi specialci, oboroženimi z dolgocevnim (!) orožjem, kot da so se odpravili na obračun z morilsko milico narkokartela;
- policijsko brutalnost – 4: zaplinjanje do tedaj mirnih demonstracij in njihovo razbijanje z vodnim topom;
- policijsko državo – 1 in 2: kaznovanje s po 400 evri utrujenega raznašalca hrane, ki samoten je burek na stopnicah Frančiškanske cerkve (!), in mlade družine z dvema otrokoma, ki sama sredi trga v Kranju je rogljičke;
- policijsko državo – 3: kaznovanje z 240 evri uglednega bivšega politika Pavleta Gantarja, ker naj bi njegov satirični zapis ob zaplinjenju Ljubljane prizadel nežno in občutljivo dušo policijskega šefa Jožeta Olaja;
- policijsko državo – 4: kaznovanje mirnih in samozaščitnih dijakov v Mariboru, ki so zahtevali normalen pouk;
- »elite« in rajo – 1 in 2: prijetno sproščen prehod naše politične vrhuške brez mask in razdalje ob Kolpi (vključno s predsednikom države, Borutom Pahorjem – dodatek pisca) ter razkošna večerja Olimpijskega komiteja Slovenije brez mask in razdalje, ki ji je načelovala ministrica Simona Kustec, medtem ko so za celo Slovenijo veljali strogi ukrepi izolacije in samozaščite; visoki politiki po Evropi so v tem času odstopali s svojih položajev, ko so jih zalotili »samo« na zasebnih druženjih v lokalih;
- »elite« in rajo – 3: prleški B2B-sendviči ministra Počivalška;
- brezčutno državo – 1: tisoči starostnikov, tesno zaprti v domove za starejše, brez nujne zdravstvene oskrbe, brez stikov s svojimi bližnjimi – in posledično ogromno število nepotrebnih smrti;
- brezčutno državo – 2 : najdaljši čas zaprtja šol v Evropi – nepopravljive posledice za učence in dijake, zlasti tiste iz revnejših družin, ki nimajo niti materialnih niti pedagoških pogojev za kakovostno šolanje na daljavo;
- deželo duhov in praznih mest: popolnoma neučinkovita in nepotrebna najdaljša policijska ura v Evropi.

P. S. Slovenija je na indeksu medijske svobode (organizacija Novinarji brez meja) leta 2021 padla za 18 mest, zabeležila je največji upad demokracije in med 180 državami zasedla 54. mesto (skupina »problematicnih« držav), najnižje doslej ...

Poosamosvojitvena politična, gospodarska, socialna in varnostna dediščina Slovenije glede na zapuščino obdobja socialističnega samoupravljanja in s tem povezan izhodiščni razvojni položaj Slovenije po mnenju pisca nista taka, kot so bila pričakovanja na začetku procesa osamosvajanja. Slovenija je sicer postala država parlamentarne demokracije, pa tudi BDP in splošna stopnja materialne blaginje, pričakovano trajanje življenja, stopnja izobrazbe so se v obdobju od 1990 (1991) do 2020 bistveno povečali, vendar so se hkrati pojavili premoč kapitala nad ljudmi, celo sistemska korupcija, večja družbena in regionalna neenakost, prekomerni ekološki odtis in ekonomsko-finančna podrejenost tujemu velekapitalu. Tako npr. večletne raziskave kažejo, da je Slovenija med vodilnimi državami EU glede prisotnosti korupcije (Radonjič in Glavič, 2020). Slovenija deluje kot centralistična država in vse manj dejansko suverena država, ki jo vse bolj ugrablja sprega domače in tuje politične, finančne in gospodarske »elite«. Etični družbeni in politični kompas pa se je v nasprotju s pričakovanji ljudi močno odmaknil od družbene solidarnosti in pravičnosti. Svetlana Slapšak (2022, 15) sodi, da Slovenija ni več socialna država, kot navaja ustava, saj bo breme krize padlo na ramena najrevnejših.

Trajnostni razvojni dosežki Slovenije po prvih 30 letih suverenosti in samostojnosti po mnenju večjega števila strokovnjakinj in strokovnjakov (tudi pisca) in večinskem mnenju njenih državljanek in državljanov v nobenem primeru niso taki, kot bi jih glede na okoljsko, ekonomsko in socialno stanje na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja realno lahko dosegli. *Kljub temu velja podčrtati, da se je Slovenija po vrednostih indeksa človekovega razvoja (BND na prebivalca, povprečno pričakovano trajanje življenja in dosežena leta izobrazbe) v poosamosvojitvenem obdobju s 35. mesta na svetu povzpela na zavidljivo visoko 25. mesto (po zadnjih izračunih za leto 2021 si Slovenija deli 23. mesto), kar je vsekakor pomemben pozitiven družbeni dosežek Slovenije ter njenih državljanek in državljanov.* Dejstvo je, da je kljub pogostim napačnim političnim odločitvam Slovenija napredovala v rangiranju držav po vrednosti sinteznega blaginjskega indeksa človekovega razvoja, kar pomeni, da je bila uspešnejša od svetovnega povprečja. Vendar je hkrati (kot praktično vse države sveta) materialno blaginjo in kakovost življenja dosegla na račun povečanja obremenitev okolja, ki bistveno presega nosilnost planeta. Po ekološkem odtisu na prebivalca Slovenija za skoraj 3-krat presega trajnostno sprejemljivo porabo naravnih virov in obremenjevanje okolja.

Po oceni Zupančič Žerdin (2018a) iz leta 2018 je bila Slovenija v primerjavi z nekaterimi drugimi državami v soseščini še vedno razmeroma normalna država, ki pa je vse bolj na trhlih nogah, obenem pa ji že dolgo manjka kakršen koli moralni kompas in soočanje konceptov družbe. V letih 2020 in 2021, v obdobju katastrofalnega zdravstvenega

položaja v primežu epidemije (v veliki meri zaradi slabega odziva vlade, izgube zaupanja) in avtoritarnega splošnega vodenja države, pa je po mnenju pisca Slovenija resnično postala »nenormalna« država. Raziskovalni novinar Miran Lesjak (2022) opozarja, da avtoritarni sistemi parlamentarno demokracijo spodjedajo z majhnimi, pogosto neopaženimi koraki, v avtoritarnost, v janšizem po njegovi sodbi zdrsemo, ne pa skočimo ...

Janez Markeš (2016, 244) opozarja, da je slovenski antikomunizem v prevratnih časih zabredel v logiko kapitala, ponovil napake prvotne akumulacije in storil krivice, ki spet (kot v obdobju realsocialistične oblasti) kličejo po poravnavi, od ideala demokracije pa je ostala predvsem še (demokratična) potrošniška družba. Po njegovi sodbi je slovenska tranzicijska levica po dolžini, širini, globini, volumnu in obsegu popolnoma podlegla ideologiji tržnega neoliberalizma, se kompromitirala v procesu (z neoliberalizmom zapovedane) privatizacije. Zato ni imela vzvodov za zaustavljanje desnice, ko je ta segla v vrečo z državnim premoženjem. V Sloveniji bi zelo dobro deloval kapitalizem, podoben skandinavskemu, ampak Slovenija ni strukturno sposobna uveljaviti česa takega (Markeš, 2016, 262).

Slovenija je po osamosvojitvi postopoma prešla na kombinacijo socialnodemokratskega in konservativno-korporativnega tipa državne blaginje (Vodeb, 2003, 50), a je po mnenju pisca v drugem obdobju samostojne države vse bolj prevladal konservativno-korporativni, neoliberalni tip države. Z okrepljeno neoliberalno politiko »stiskanja pasu« in konceptom »vitkejše« države za gašenje posledic finančne krize po letu 2008, s procesi privatizacije na področju zdravstva in šolstva je ustavno zagotovljena socialna država na resni preizkušnji. Ker je država prevzela zasebni dolg in se močno zadolžila, slovensko javno porabo vsako leto za milijardo evrov zmanjšujejo zgolj obresti (Drenovec, 2018, 11). Ekonomist Velimir Bole je leta 2017 ponovno izračunal velikost bančne luknje in ugotovil, da sta umetno ustvarjena panika in pretiravanje glede krize državo stala vsaj dodatno 1,5 milijarde evrov zgolj za reševanje bank NLB in NKBM, presežek denarja je izgubljen. Čeprav se je skozi privatizacijo javni dolg kratkoročno zmanjšal, so vlade s prodajo javnega premoženja praviloma iztržile manj, kot so vanj investirale (Pistotnik, 2018b, 115, 118).

Med negativno poosamosvojitveno dediščino Slovenije sodijo tudi med seboj tekmovalne politične elite, ki pravzaprav kontrolirajo demokracijo na nepregleden, nejasen način, kar je pripeljalo do njenega upada (Kuhelj in Bugarič, 2017). Zelo izpostavljen problem Slovenije pa je razen odsotnosti trajnostne vizije izgubljeno zaupanje večine ljudi v državo, državne organe, v politiko. Zato je treba najprej podpreti vsa prizadevanja državnih organov, ki bodo ustrezno sankcionirali nezakonito in neetično ravnanje politikov, državnih uradnikov in menedžerjev (Kešeljevič, 2013; Štrajn, 2016).

Po mnenju pravnikar Stanka Štrajna (2016, 51) je država, njeni organi pregona, naredila veliko napako, ker pri trgovini z orožjem ni pravočasno uvedla kazenskega postopka, saj je tako zamudila procesno uveljavljanje vrnitve protipravne pridobljene koristi, a kljub temu lahko zamujeno priložnost država v veliki meri nadoknadi v pravnem postopku s tožbami za vrnitev premoženja. Sistemsko toleriranje družbeno nesprejemljivega

privzajanja družbenega proizvoda v sistemu zlorab, goljufij, korupcije, ponarejanja, zlasti pa malomarnega spregleda predpisanih pravil stroke nujno terja ukrepanje pristojnih državnih organov z dosledno izterjavo vsega neupravičeno pridobljenega premoženja. Štrajn (2016, 38) poudarja, da bi morala biti prednostna naloga mukotrпно odpravljanje korupcije, klientelizma, spoštovanje zakonitosti, preganjanje vseh zlorab menedžerjev in javnih funkcionarjev. Načela pravne države, odgovorno delo in spoštovanje svobode, enakosti in bratstva morajo postati samoumeven družbeni standard. Obračun s fizičnimi, ne pa abstraktnimi nosilci kriminala je pogoj, da začnemo spreminjati družbeni, poslovni sistem urejanja medsebojnih odnosov. Matjaž Gams (2014, 140) sodi, da je v tujini naloženih tako rekoč nedotakljivih 50 milijard evrov slovenskega premoženja »pokvarjenih in pohlepni elit« ...

Osnovni statistični podatki o blaginji (materialna, družbena in okoljska razsežnost), vključno z indeksom človekovega razvoja, kažejo, da se je v obdobju 1990–2020, torej po razglasitvi samostojnosti, v primerjavi z zaključkom obdobja samoupravnega socializma blaginja »povprečnega« prebivalca izboljšala. Slovenijo označuje staranje prebivalstva (rast števila upokojencev, stabilizacija aktivnega prebivalstva), nizka rodnost (1,6 otroka na žensko), a zaradi doseljavanja (zlasti iz nekdanjih jugoslovanskih republik) rahlo povečanje števila prebivalcev (skupno število – 2,1 milijona). Prehod v družbo parlamentarne demokracije je seveda povečal politično demokracijo, čeprav se politične stranke po mnenju državljanov uvrščajo med najmanj zaupanja vredne organizacije družbe. Vendar se je hkrati zmanjšala ekonomska demokracija v podjetjih, večje so premoženjske, dohodkovne in medregionalne razlike, zmanjšala se je splošna dostopnost javnih storitev (zlasti zdravstva) in samooskrba s hrano. Zmanjšali so se sicer nekateri kritični okoljski pritiski na zdravje ljudi, a so se povečali splošni okoljski pritiski na prostor in ekosisteme (ekološki odtis na prebivalca). Hkrati se je bistveno zmanjšala inflacija, ampak povečal javni dolg in brezposelnost, razraslo se je prekarno delo, sistemska korupcija in gospodarski ter ekološki kriminal.

Temeljni, zgodovinsko enkraten pozitiven rezultat osamosvojitvenega procesa je nastanek suverene države Slovenije z minimalnimi človeškimi žrtvami (vrednimi spoštljivega spomina), parlamentarna demokracija in vstop v Evropsko unijo, ni pa se zgodil prehod v obljubljeni (s strani Demosa) ekološko in socialno obliko kapitalizma, temveč v omiljeno inačico neoliberalnega kapitalizma, prav tako je prišlo do odprave sicer v socializmu partijsko »nadzorovanih« večjih ekonomskih pravic delavcev, zaposlenih. Slovenija je postala robna evropska država pod močnim vplivom tujega kapitala, z vstopom v pakt Nato pa je namesto osamosvojitveno obljubljenе nevtralnosti in postopne demilitarizacije izgubila potencialno politično »mostovno« vlogo.

A večina ljudi v Sloveniji bi po mnenju Andreja Kirna (2011) sprejela številne korenite vrednotne in strukturne družbeno-ekonomske spremembe, torej družbeno-ekološko preobrat, če bi slovenska politika izpolnila naslednje zahteve (Kirn, 2011):

1. da morajo posledice krize bolj obremeniti premožne sloje in kapital;
2. da bo politično in pravno uspešna pri pregonu korupcije in gospodarskega kriminala;
3. da bo odrekanje in rezerve poiskala tudi na strani kapitala in ne samo delavcev in upokoјencev.

Napredna civilna družba (več kot 100 organizacij in ustanov, povezanih v Glasu ljudstva), ki je po mnenju pisca ključno vplivala na množično podporo in prepričljivo zmago strank vladne koalicije (Gibanje Svoboda, Socialna demokracija in Levica) na volitvah v Državni zbor 24. 4. 2022, upravičeno kritično spremlja in ocenjuje tudi vlado Roberta Goloba (predsednik Gibanja Svoboda). Energetska kriza, referendum in kadrovanje naj bi po mnenju Glasa ljudstva tako zaposlili vlado, da v obdobju pol leta po volitvah ni uspela narediti nobenega resnega reformnega preboja, npr. politika Ministrstva za zdravje pa se naj bi pomikala v nasprotno smer od volilnih obljub oziroma zavez koalicijske pogodbe.

Vlada oziroma Ministrstvo za zdravje naj bi po mnenju Glasu ljudstva odlagalo nekatere predvidene ukrepe, ki bi jih bilo možno izvesti takoj in so predpogoj za sistemsko reševanje javnega zdravstvenega sistema, zagotavljanja vsem dostopa do osebnih zdravnikov (več kot 130.000 prebivalc in prebivalcev je bilo januarja 2023 brez osebnega zdravnika) in zaustavitve »plazeče« privatizacije zdravstva (dodatek pisca – in drugih javnih storitev). V prvi stavki pacientk in pacientov v zgodovini Slovenije (10. 1. 2023, organizator – Glas ljudstva)) so bile predstavljene naslednje ključne stavkovne zahteve: zagotovitev univerzalnega dostopa do osebnega zdravnika, odprava dopolnilnega zdravstvenega delovanja, prekinitev dela zdravnikov v dvojni praksi, preprečitev preskakanja čakalnih vrst (omogočajo jih komercialna zavarovanja) in sledenje potrebam pacientov, ne pa profitom koncesionarjev. Pisec dodaja, da globinske in večplastne krize po osamosvojitvi zanemarjenega zdravstvenega sistema, ujetega v primeže privatizacije in sistemske korupcije, žal ne bo mogoče rešiti v zelo kratkem obdobju.

Za realnejšo oceno delovanja vlade Roberta Goloba je v začetku leta 2023 seveda še prezgodaj, a brez zahtevnih, temeljnih in pravočasnih socialno in ekosistemsko zasnovanih sprememb ključnih družbeno-ekonomskih sistemov ter sistematičnega demokratičnega omejevanja kapitala in korupcije bo Slovenija še bolj oddaljena od bolj trajnostno sonaravne, bolj pravične in bolj solidarne, bolj samozadostne ekohumanistične skupnosti, najprej torej od prehodnega, ekosocialnega kapitalizma.

Približevanje ali oddaljevanje od doseganja ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve Slovenije, vsakokratne (ne)uspešnosti politike, npr. vladnih koalicij in vlad se naj ocenjuje po konkretnih rezultatih v skrbi za javno dobro, po sonaravno zasnovanemu dvigu dodane vrednosti gospodarstva in blagostanja ljudi in ekosistemov, po obsegu in deležu solastništva zaposlenih, učinkovitosti, kakovosti in dostopnosti javnih storitev,

pravičnosti davčnega sistema, izboljšanju materialnega položaja in socialne varnosti zlasti najbolj ranljivih skupin, po blaženju podnebnih sprememb in zmanjšanju ekološkega odtisa, dvigu stopnje samooskrbe, ohranjanju poseljenosti in ekonomske suverenosti, po zmanjšanju premoženjskih, dohodkovnih in regionalnih razlik ter omejevanju korupcije in samoomejevanja oblastiželjnosti politikov, dvigu kulture miru in nenasilja, pravičnejšemu volilnemu sistemu, izboljšanju ekonomske, teritorialne in politične demokracije ter politične kulture ..., zlasti pa po sreči, varnosti in zadovoljstvu prebivalcev in prebivalcev.

Slovenija razpolaga z mavrico številnih prednostnih in obenem ključnih gradnikov za udejanjanje vizije ekosistemske, solidarnostne in demokratične ekohumanistične države, ki jo po potencialih na prebivalca uvrščajo v skupino 20–30 najbolj privilegiranih držav sveta. Kljub številnim strukturnim gospodarskim problemom, v številnih dejavnostih prisotni tehnološki zamudi, izgubljanju ekonomske suverenosti, prekomernemu zunanjemu dolgu, povečanju regionalne in socialne neenakosti, prekarnih oblik zaposlovanja, prevladi interesov kapitala nad pravicami zaposlenih, pomanjkljivemu delovanju pravne države, skrb vzbujajočemu naraščajočemu demokratičnemu primanjkljaju in avtoritarnosti (zlasti v obdobju tretje Janševe vlade) razpolaga Slovenija s številnimi nadpovprečnimi trajnostnimi razvojnimi, človeškimi, naravnimi in drugimi potenciali za dvig kakovosti življenja in okolja, za po mnenju pisca neobhoden družbeno-okoljski preobrat.

Predpogoj za njihovo aktiviranje pa je seveda demokratična odločitev večine njenih prebivalcev in prebivalcev za dejansko radikalni, a pospešeno reformno zasnovani družbeno-ekosistemski preobrat. Po nizu kazalcev blaginje in kakovosti življenja se namreč Slovenija, kljub številnim napačnim in netrajnostnim političnim odločitvam po doseženi osebni in javni blaginji že sedaj uvršča okoli 10. do 30. mesta med več kot 200 državami sveta, vendar je blaginja v precejšnji meri dosežena na račun etično spornega zmanjševanja naravnega kapitala za zanamce. Hkrati pa razpolaga z vsemi potrebnimi lastnimi človeškimi in naravnimi potenciali za varno stopnjo vodne, prehranske in energetske samooskrbe ter za trajnostni sonaravni gospodarski in medgeneracijsko pravični, materialno zmerni način življenja. Po mnenju pisca preživitveno nujni družbeno-razvojni in trajnostni sonaravni preokret, ki čaka vse države sveta, naj bi se vršil kot radikalna inačica temeljnih strukturnih reform celotnega ustroja družbe, gospodarstva, ne pa kot časovno enkratni revolucionarni, v človeški zgodovini praviloma tudi nasilni družbeno-politični preobrat. *Sprememba hierarhije vrednot, njihova globinska »ekologizacija« in »socializacija«, ekohumanistična zasnova, pa je po mnenju pisca ključni predpogoj ekosistemske in družbene preнове.*

Po prehodnem obdobju ekosocialne inačice kapitalizma naj bi po mnenju pisca lahko tudi Slovenija polnokrvno in medgeneracijsko odgovorno udejanjala zahtevne podstati in gradnike ekosistemske družbene ureditve. Utopija ali – utopistika?

8.4 Podstati in gradniki ekosistemske družbene ureditve Slovenije 2050

8.4.1 Ekohumanistične podstati, usmeritve in cilji vizije Slovenije

Tudi Slovenija je vse bolj vpeta v številne naravne in družbene procese na globalni in evropski ravni ter je soodvisen del njih. Planetarno preseganje nosilnosti okolja in velika družbeno-ekonomska, geografska (ozemeljska, prostorska) neenakost sta ključni, medsebojno povezani in soodvisni sodobni globalni protislovji, ki ju po mnenju pisca ni možno celostno odpraviti oziroma bistveno omejiti v okviru obstoječega kapitalističnega družbeno-ekonomskega sistema. Demokratično in etapno (z ekosocialno inачico kapitalizma kot prehodnim obdobjem) uveljavljena ekosistemska, ekohumanistična družbena ureditev držav sveta za 21. stoletje naj bi bila po mnenju pisca zasnovana na ravnovesnem in celostnem udejanjanju etičnih, ekosistemskih (okoljskih), ekonomskih, družbenih, varnostnih in demokratičnih podstati ter gradnikov. *Pisec sodi, da »hitre« bližnjice k zelenemu novemu družbenemu redu dejansko niso realne, vendar se na drugi strani ne smemo zadovoljiti zgolj s prenovo obstoječega družbenega reda, ki ne bo odpravila korenin temeljnih protislovij, torej modela stalne rasti in družbene neenakosti.* Temeljni cilj nove ekosistemske družbene ureditve je namreč doseganje zmerne osebne in družbene blaginje za vse prebivalke in prebivalce znotraj zmogljivosti okolja, ki ne bo ogrozila ključnih pogojev preživetja in blaginje prihodnjih generacij in drugih zemeljskih vrst.

Pisec sodi, da vsaka skupnost potrebuje ne le etično oblikovan vrednotni kompas, temveč tudi na tej osnovi sprejeto dolgoročno vizijo, ki presega vsakokratne kratkoročne cilje ob političnih zamenjavah nosilcev upravljanja države, regije, občine. Pri zasnovi in izdelavi vizije katere koli države EU je med drugim izjemno pomembna realna ocena izhodiščnega zunanjega in notranjega položaja ter zmogljivosti in omejitev države, ki razen na predvidevanju globalnih trendov in trendov razvoja Evrope (EU) sloni na realnem vrednotenju prednosti in slabosti ter priložnosti in nevarnosti, torej na oceni lastnih (endogenih) trajnostnih sonaravnih blaginjskih potencialov. V veliko pomoč pri sprejemanju strateških razvojno-varovalnih odločitev so seveda primeri dobrih praks držav in regij sveta, pa tudi lastne pozitivne in negativne izkušnje preteklega, bolj ali manj specifičnega zgodovinskega razvoja države.

Za razliko od nekaterih strokovnjakov in politikov, ki so skrajno nenaklonjeni trajnostnim vizijam družbe, npr. Jacques (2015, 128) sodi, da so te nujne in potrebne, saj nam jasno razkrivajo, kaj je za nas pomembno, na katerih vrednotah gradimo svojo prihodnost. *Tudi avtorji premišljanja o prihodnosti Slovenije Kam po krizi sodijo, da je brez dolgoročne vizije razvoja (sprejete v razmerah čim večjega družbenega soglasja) politika usmerjena le v vsakodneвне spore o trenutnih problemih, ki jih zato rešuje stihijsko, brez razvojnega koncepta in brez dolgoročnih skupnih ciljev skupnosti (Hanzek in drugi, 2011, 8).* Po mnenju ekosocialista Löwyja (2007, 305) je jasna vizija alternativne prihodnosti

neobhodna značilnost vsakega naprednega gibanja, ki želi spremeniti obstoječi družbeni red. Nihče seveda ne more napovedati prihodnosti, napovedljivo pa je, kaj se bo zgodilo ob odsotnosti ekohumanističnega družbenega in hkrati ekosistemskega preobrata, torej brez radikalne, a demokratične spremembe prevladujoče civilizacijske paradigme.

Nadaljevanje logike zlasti obstoječe inačice pretežno neoliberalnega kapitalizma po svetu, v Evropi in tudi Sloveniji pelje v vse bolj dramatične ekosistemske nesreče in stopnjevano družbeno neenakost. *Otresti se je treba na eni strani iluzije o civilizacijski možnosti udejanjanja zelenega, nerastnega in hkrati pravičnega, solidarnostnega in humanega kapitalizma, na drugi strani pa tudi tradicionalne komunistične iluzije o neomejenih možnostih za zadovoljevanje vseh potreb – v razmerah diktature proletariata in enopartijskega, torej politično nedemokratičnega sistema.* Svet, Evropa in Slovenija so po mnenju pisca ek-sistenčno prisiljeni, da vizionarsko snujejo potrebne gradnike novega, čim bolj solidarnostnega družbeno-ekosistemskega reda, ki bo segel tako onkraj obzorij kapitalizma kot propadlega realnega socializma in njemu podobnih dosedanjih različic socializma. *Po mnenju pisca bi se glede na ključne gradnike novi sonaravni in humani družbeno-ekosistemski red lahko okvirno poimenoval npr. ekohumanizem, s prehodnim obdobjem v obliki ekosocialnega kapitalizma in dvema inačicama oziroma fazama, poimenovanima npr. ekosolidarizem (zrela faza) in ekosocializem (demokratični ekološki oziroma ekosistemski socializem) kot globinska faza ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve za 21. stoletje.*

Vizija je po mnenju Renate Karba in drugih (2016) zelena podoba prihodnosti, ki ima dvojno vlogo. Najprej mora biti doseženo širše družbeno soglasje zanjo, potem pa naj postane strateški konceptualni načrt za prihodnost. Jasna vizija je pogoj za to, da so ukrepi na različnih področjih usklajeni, da podpirajo jasne skupne cilje, da ne delujejo vsaksebi, kjer eden spodkopava drugega (Karba in drugi, 2016). Vizija je eden od predpogojev za racionalnost in optimalno porabo sredstev. Vizije po mnenju geografa Andreja Černeta (2016) ne delujejo skozi svojo samopomembnost, temveč z oblikovanjem sprejemljivih, razumljivih in logičnih okvirov, znotraj katerih se sprejemajo razvojne odločitve. Predstavljajo podlage za ponujanje razvojnih konceptov, ti pa morajo vzpodbuditi pozornost, hkrati pa zahtevajo konsenz. Planiranje razvoja je ena naših najpomembnejših sposobnosti in nalog, ki ni namenjena samo prilagajanju in spreminjanju prihodnosti, temveč njenemu aktivnemu ustvarjanju (Černe, 2016, 11). V kriznih razmerah pa opredelitve vizije vsekakor pomagajo obdržati smer zelenega razvoja (Golobič, 2016, 16).

Strategijo pa po mnenju Saksida (2017) opredeljujejo jasni cilji, pot od obstoječega stanja do zelenega, kot strateški dokument torej bolj konkretno podajajo odgovore na vprašanje, kako bo skupnost do vizije prišla – po kateri poti in s kakšnimi sredstvi. Po nekaterih drugačnih opredelitvah pa je vizija bolj dolgoročna strateška opredelitev (nekajdesetletna), strategija pa srednjeročna (npr. desetletna). Do udejanjanja ciljev strategij skupnosti lahko vodijo različne poti, najbolj logična pa je tista, ki gradi na prednostih (npr. razpoložljivi viri) in minimizira pomanjkljivosti v okolju, v družbi ter hkrati kot odprti sistem

izkorišča priložnosti in se izogiba nevarnostim, ki prihajajo od zunaj. Realna opredelitev preteklega in trenutnega miselnega vzorca, vzrokov (zunanjih in notranjih) za pretekle ekonomske, družbene in okoljske procese, večplastna, interdisciplinarna in objektivna ocena vrednotnega, razvojno-varovalnega in družbenega izhodiščnega položaja, stanja države, regije, občine je seveda prvi korak k udejanjanju vizije ali strategije.

Udejanjanje npr. ekosocialistične vizije bo po napovedi Löwyja (2007, 306) praviloma potekalo z množico konkretnih malih tranzicijskih zmag, ki bodo povečevale ekološko in socialistično zavest, spodbujale aktivnost in samoorganizacijo »od spodaj navzgor«. Na mestu pa je tudi opozorilo, da je radikalna družbeno-ekosistemska, torej socialistično-ekološka preobrazba sveta možna le v primeru, da napredne sile postanejo globalno hegemonistične v Gramscijevem pomenu besede. Löwy (2007, 307) realno ugotavlja, da je moč vodilnih elit kapitalističnega sistema izjemno velika, radikalne protikapitalistične sile pa so šibke, majhne. Vendar so edino upanje, da se kapitalizem »destruktivnega napredka« ustavi, predno človeštvo pade v prepad ... Potrebno je torej soočanje konceptov družbe, angažiran, vsakokrat in vztrajen boj za napredne koncepte. Po mnenju Zupančič Žerdin (2018a) je problem leveice v tem, da je v nekem trenutku dejansko prenehala verjeti v zgodbo, ki jo je sama pripovedovala. Radikalnejša levica sicer še naprej ponavlja nekatere formule in slogane, a pogosto še sama ne verjame vanje in si pod njimi ne predstavlja nič konkretnega ali vsaj približno izvedljivega.

Toda apokalipsa je že tu, dogaja pa se kot bliskovita normalizacija, ko sprejemamo stvari, ki so se nam še včeraj zdele nezaslišane: normalizacija mučenja (v določenih okoliščinah), normalizacija rasizma, diskriminacije, normalizacija prekarnosti, normalizacija »krize« oziroma normalizacija izrednih razmer (Zupančič Žerdin, 2018a). Postati moramo aktivni akterji katastrof, izhajati iz njihove realnosti, se jim upreti (kot so se nacizmu in fašizmu uprli najbolj pogumni člani okupiranih narodov, stalinizmu pa disidenti) in jih z drugačnimi politikami aktivno preusmeriti. *Potrebna je torej ne le vizija, temveč tudi realen in izvedljiv akcijski ekohumanistični razvojni načrt, ki upošteva družbene, ekonomske in ekostemske razmere 21. stoletja, ne pa 20. ali celo 19. stoletja ...* V nobenem primeru ne smemo namreč »pasti« na neoliberalno finto in ekonomskih, socialnih in ekosistemskih kriznih razmer pasivno sprejeti kot naravne, kot stvari, ki so izven naše moči, čeprav so dejansko naši objektivni prostori možnih alternativ, sprememb in odpora, nenasilnega upora.

Ali bomo glede na meddržavno primerjalno resnično izjemne naravne, človeške in druge potenciale enkratno razvojno-okoljsko priložnost Slovenije sposobni pogumno in pravočasno, sonaravno in inovativno, kot geografsko in zgodovinsko preverjeno trdna skupnost tokrat le izkoristiti? Bomo želeli in znali z lastnimi trajnostnimi razvojnimi potenciali aktivno ter medgeneracijsko odgovorno, pravično in solidarno v miru soustvariti zmerno materialno blagostanje, celovito blaginjo, kakovostno in zadovoljno življenje v novih, zahtevnih razmerah hkratnega ohranjanja blaginje ekosistemov, torej brez trajne rasti – za vse?

Celovita blaginja (Karba in drugi, 2016)

Največji izziv pri razvojnem načrtovanju je dejavnike blaginje, praviloma razdeljene v tri skupine kazalnikov – za ekonomsko (materialno), družbeno in okoljsko področje – pretvoriti v dejavnosti in strategije, ki prispevajo k njihovemu hkratnemu udejanjanju. To pomeni jasen ne doseganju gospodarskega napredka na račun okolja, ne bogatenju enega na račun drugega, ne doseganju lokalnih koristi na račun planeta in sobitij, ki na njem bivajo. To ni samo stvar etike. Globalno naš model družbe, ki temelji na nebrzdanem potrošništvu in rasti, ne bo mogel trajati, ne da bi ogrozil naravo in človeštvo. Iz teorije trajnostnega razvoja, predvsem pa iz empiričnega zgodovinskega primera stoletje trajajoče nebrzdane industrializacije z izčrpanjem naravnih virov in onesnaževanjem okolja, smo se naučili, da trajne blaginje s prevlado enega nad drugim ni moč doseči.

Z osvojenimi lekcijami iz obdobja globalizacije za vsako ceno, napihovanja gospodarskih balonov in posledične večletne krize, ki še vedno opleta z repom (okrepljena še s posledicami pandemije in ukrajinske vojne – opomba pisca), se številne večje in manjše lokalne skupnosti v Evropi ponovno obračajo k virom, ki jih imajo v svojem okolju, in k ljudem – tistim z imeni in obrazi, ki skupaj živijo v organiziranih skupnostih, kot so občine in regije, pa tudi v (posameznih) vaseh in mestih ter na mikroravni v soseskah in četrtnih skupnostih. Gre za skupnosti, ki se povezujejo v društva in druge civilnodružbene organizacije ali tvorijo združenja občanov in civilne iniciative. Lokalne skupnosti so življenjsko zainteresirane za trajnostno upravljanje z viri v svojem okolju. Številne lokalne skupnosti različnih oblik in velikosti ne želijo več čakati in nemo opazovati igre velikih naddržavnih političnih povezav in gospodarskih gigantov. Ne delajo si utvar, da v Bruslju, znotraj netransparentnih finančnih institucij in v strateških oddelkih mednarodnih korporacij, dovolj ali sploh razmišljajo o blaginji njihove skupnosti. Hočejo biti suverene, aktivne in odgovorne soustvarjalke trajne blaginje. Skupaj razmišljajo o tem, kaj, zakaj in kako želijo proizvajati, katere vire imajo v lokalnem okolju in katere so najbolj obetavne razvojne priložnosti, ki iz njih izhajajo.

Voda, gozd, rodovitna tla (prst), obnovljivi viri energije, ohranjenost okolja, raznolikost in lepota (po)krajine, biotska raznovrstnost – to so v Sloveniji prepoznani aduti. To so naši življenjski viri. Pa tudi kakovostne šole, obrtno-podjetniška in kmečka tradicija ter znanja, prostovoljstvo in društvene dejavnosti, športna infrastruktura, raznoliko kulturno ustvarjanje ter kreativnost, inovativnost in močna lokalna pripadnost ljudi.

Blaginjo nam bodo v prihajajočih desetletjih krojile tudi danosti in trendi, za katere ne moremo avtomatično reči, da so dobri ali slabi. Vse je odvisno od tega, kakšen odnos do njih zavzamemo in kako se nanje pripravimo – ali jih vidimo kot priložnosti ali kot ovire oziroma grožnje. Zavarovana območja, parki, rezervati in naravni spomeniki so na 13 % površine Slovenije. Več kot tretjino (skoraj 38 %) površine Slovenije pa predstavljajo območja Natura 2000. Je zavarovanih in varstvenih območij preveč? Premalo? Ovirajo razvoj ali so njegovo gonilo? To je odvisno od izbrane smeri razvoja, poudarjajo

Karba in drugi (2016) iz Umanotere in drugih nevladnih okoljskih organizacij. Če izberemo smer razvoja, ki temelji na intenzivni industrializaciji, je zaščitena narava ovira. Če konkurenčno prednost gradimo na sonaravnosti, je ohranjena in zavarovana narava velika razvojna prednost, ki bo zdrava na razpolago tudi prihodnjim rodovom.

Drago Jančar (1999, 159) izrecno izpostavlja, da se v Sloveniji ne spopadajo različni razvojni koncepti, različni pogledi na gospodarstvo, znanost, politiko in kulturo, čeprav takšni koncepti in pogledi obstajajo, tudi v političnih strankah. *Pisec pa dodaja, da so različne inačice vizij države (kot je Slovenija) praviloma zasnovane (zgolj) v okvirih bolj ali manj reformiranega kapitalističnega družbeno-ekonomskega reda, na izraziti prevladi zasebne lastnine, na trgu, profitu za vsako ceno, prevladi kapitala nad delom, modelu trajne gospodarske rasti, na šibki inačici trajnostnega razvoja in šibke socialne države, na velikih ekonomsko-socialnih in medregionalnih razlikah v premoženju in dohodkih ter zgolj s kozmetičnimi popravki parlamentarne in ekonomske demokracije.* Po mnenju Mitje Žagarja (2017) je treba doseči družbeni konsenz, da je optimalna družbena razvojna strategija Slovenije družbeno pravična, solidarna in vključujoča, temeljiti pa mora na konceptu trajnostnega, vzdržnega, zelenega in krožnega gospodarstva, vključno s socialnim gospodarstvom. Zgodovinar Darko Darovec (2017, 100) zaskrbljeno ugotavlja, da Slovenija v zadnjem obdobju ni oblikovala primerne dokumenta o viziji in strategiji svojega razvoja. Obenem pa ugotavlja, da razpolaga z zgodovinskimi, geografskimi in družbenimi dejavniki slovenskega nacionalnega ozemlja, ki so potrebni za njen skladen sonaravni družbeni in kulturni razvoj.

Banjac, Splichal in drugi (2015) ugotavljajo, da sprejeti strateški dokumenti, promovanje trajnostnega razvoja v medijih in celo v precejšnjem delu nevladne, civilne sfere, ne ogrožajo obstoječih razmerij moči (ukrepi za ohranjanje *statusa quo*) in so podrejeni pričakovanju neomejene gospodarske rasti in zelenim tehnološkim inovacijam, zelenim olajšavam. Pojmu trajnostnega razvoja torej tudi v Sloveniji grozi, da postane depolitiziran, omejen na tehnološke inovacije, delovanje posameznikov in material za publiciteto podjetij, da torej postane zgolj ime za tržne niše, ne pa poziv k temeljitemu premisleku o (želeni) prihodnosti. Pravzaprav se je to v zadnjih letih priseganja na »zeleno« in »pametno« rast – že zgodilo.

Pomenljivo je, da je analiza ideološkosti poročanja o trajnostnem razvoju v Sloveniji pokazala, da so novinarski prispevki glede možnih rešitev problemov trajnostnega razvoja na prvo mesto postavili neoliberalne rešitve, temu so sledile reformistične rešitve. Radikalne rešitve (nekapitalistični produkcijski način) pa so povsem marginalne, prisotne le v 2,5 % prispevkov. Hkrati je presenetljivo odkritje, da neoliberalni ukrepi prihajajo predvsem iz sfere politike, celo mnogo pogosteje kot iz sfere gospodarstva (Banjac, Splichal in drugi, 2015, 33, 34). Navedeni podatki kažejo, da bo treba vložiti ogromno truda v odpiranje medijskega prostora za radikalne rešitve problemov (ne)trajnostnega razvoja, za

razvojno-varovalne vizije Slovenije onstran liberalnega ali reformiranega »ozelenjenega« kapitalizma, ki je pravzaprav zgolj prvi možni etapni cilj.

Sprejeta Vizija Slovenije 2050 (2017) s priloženim gradivom je primer zelo šibke in-čice ekosocialno tržnega strateškega razvojnega dokumenta (koncept zgolj delno »ozelenjene« gospodarske rasti) v okviru ohranjanja vseh temeljnih značilnosti kapitalističnega družbeno-ekonomskega sistema. Hribar (2017a; 2017c) sodi, da nam zagotovo ne bodo pomagale vizije, ki nimajo nikakršne prognostične vrednosti, saj za njimi ne stoji nobena diagnoza. Funkl (2018, 194) opozarja, da pisci vizije kot primer dobre prakse izpostavljajo dobrodelnost, in ne močne socialne države. Saksida (2017) pa dokaj pozitivno ocenjuje obsežnejše priloženo gradivo za vizijo, ki pa po njegovem izhaja iz napačne predpostavke, da se bo družba razvijala linearno. Tudi v besedilu vizije predvidevajo, da se družbeni red ne bo spremenil, vse temeljne usmeritve se torej iščejo v okviru kapitalističnega družbeno-ekosistemskega in političnega reda.

Strategija razvoja Slovenije 2030 (2017) postavlja v središče razvoja kakovostno življenje za vse in besedno poudarja pomen vzpostavitve sistemskega načina trajnostnega razvoja. Kakovostno življenje je po navedbah piscev strategije mogoče uresničiti z uravnoteženim gospodarskim, družbenim in okoljskim razvojem, ki upošteva omejitve in zmožnosti planeta ter ustvarja pogoje in priložnosti za sedanje in prihodnje rodove. Na ravni posameznika se kakovostno življenje kaže v dobrih priložnostih za delo, izobraževanje in ustvarjanje, v dostojnem, varnem in aktivnem življenju, zdravem in čistem okolju ter vključevanju v demokratično odločanje in soupravljanje družbe (Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017). Strateške usmeritve države za doseganje kakovostnega življenja so vključujoča, zdrava, varna in odgovorna družba, učenje za in skozi vse življenje, visokoproduktivno gospodarstvo, ki ustvarja dodano vrednost za vse, ohranjeno zdravo naravno okolje ter visoka stopnja sodelovanja, usposobljenosti in učinkovitosti upravljanja. Uresničevanje strateških usmeritev (vprašljivost usmeritve »ohranjeno zdravo naravno okolje« – brez načrtovanega dviga kakovosti bivalnega okolja), ki so po mnenju pisca dokaj trajnostno neambiciozne (npr. povečanje deleža OVE v končni rabi energije z 22 % na 27 %, znižanje stopnje tveganja socialne izključenosti od 18,4 % na »manj kot« 16 % itn.), naj bi se spremljalo s šestimi ključnimi kazalniki uspešnosti, za katere so upravičeno določene ciljne vrednosti, a med njimi ni npr. biotske raznovrstnosti, regionalne razvojne ogroženosti oziroma regionalne blaginje, prehranske, podnebne, energetske in vojaške varnosti, koncepta globalne in človeške varnosti, migracijskih tokov, vzorca poselitve in kulturne pokrajine, trajnostne mobilnosti, osnovnega modela za poglobljanje dejansko izvotljene parlamentarne demokracije, sreče oziroma zadovoljstva ljudi ...

Pozitivna je usmeritev Strategije v zmanjševanje nekaterih okoljskih pritiskov, a po mnenju pisca je dejansko njen ključni cilj pospešena rast BDP namesto trajnostnega sonaravnega gospodarskega modela odrasti. Zato se zelo ambiciozno kot dejansko ključna ciljna vrednost postavlja dvig BDP na prebivalca (v standardih kupne moči) s 83 % povprečja EU

leta 2015 na 100 % povprečja BDP EU do leta 2030 (preglednica 34). Ekonomist Mojmir Mrak (2017), sicer zagovornik modela gospodarske rasti v okviru tržnega kapitalističnega sistema, podpira izdelavo krovne strategije razvoja države, vendar upravičeno opozarja, da je Strategija razvoja Slovenije 2030 (2017) dejansko le nabor strateških ciljev (preveliko števil – 12), praktično nič pa ne pove o usmeritvah, ključnih instrumentih, kako zastavljene cilje doseči. Prav tako ni vsaj grobe ocene finančnih virov, potrebnih za njihovo doseganje. Dokument strategije torej ne daje odgovorov, kako naj bi država dosegla po njegovi sodbi sicer vsečne cilje do leta 2030. Velika večina teksta (90 %) je po njegovi kritični oceni zapisana tako, da bi lahko veljala za katero koli majhno in srednje razvito državo. Mrak (2017) pogreša tudi opredelitev predvidenih trendov razvoja v okviru EU, zlasti pa oceno trenutnih prednosti in slabosti ter priložnosti in nevarnosti Slovenije kot vsebinsko osnovo za iskanje odgovorov na to, kako okrepiti svoje prednosti in priložnosti ter omejiti negativne učinke slabosti in predvidenih nevarnosti. Tako npr. pri gospodarstvu niso izpostavljene ključne dejavnosti, kaj bo država podpirala, kakšne bodo usmeritve in investicije v infrastrukturo itn.

Preglednica 34: Ključne izhodiščne in ciljne vrednosti izbranih kazalnikov uspešnosti Strategije razvoja Slovenije 2030

Kazalnik	Slovenija – izhodiščna vrednost	Slovenija – ciljna vrednost 2030	Povprečje EU – primerjalna vrednost
BDP na prebivalca (po kupni moči)	83 (2015)	100 EU v 2030	100 (2015)
Produktivnost – BDP na zaposlenega	82 (2016)	95	100 (2015)
Dolg državnega sektorja	79,7 % BDP (2017)	60 % BDP	83,5 % (2016)
Delež prebivalstva s terciarno izobrazbo (25–64 let)	30,4 % (2016)	35 %	30,7 % (2016)
Stopnja tveganja socialne izključenosti	18,4 % (2016)	pod 16 %	23,7 % (2015)
Ekološki odtis	4,7 gha na osebo (2013) (5,13 gha na osebo – 2016)	3,8 gha na osebo	4,9 gha na osebo (2013)
Indeks vladavine prava	15. mesto med 21. državami EU (2016)	uvrstitev v prvo polovico držav EU	---
Zaupanje v javne institucije	parlament – 14 % vlada – 17 % lokalne oblasti – 38 %	najmanj polovica prebivalcev zaupa javnim institucijam	parlament – 32 % vlada – 31 % lokalne oblasti – 47 %

Vir: Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017

Ključne pomanjkljivosti srednjeročne Strategije razvoja Slovenije (2017) so naštevanje niza ciljnih in drugih opredelitev brez vseh potrebnih in jasnih mehanizmov ter instrumentov, finančnih razrezov in deležev v državnem proračunu (npr. sredstva za zdravstvo, izobraževanje, blaženje podnebnih sprememb, finančna pomoč državam v razvoju ...). *Strategija razvoja Slovenije (2017) nima jasnih družbenih, gospodarskih, okoljskih državnih prioritet in nabora ustreznih mehanizmov, npr. za dvig dodane vrednosti, produktivnosti, regionalno zasnovanega krožnega gospodarstva, prehranske in energetske samooskrbe, sonaravne mobilnosti, ohranjanje poselitvenega vzorca in povečanje zlasti sonaravne kmetijske rabe zemljišč, prilagajanje na podnebne spremembe in njihovo pospešeno blaženje, zmanjševanje regionalnih in socialnih razlik, dvig ekonomske in neposredne demokracije, ohranjanje politične suverenosti in povečevanje javnega dobra namesto privatizacije, migracijske in varnostne politike itn.*

Slovenija tudi pri strateškem načrtovanju po mnenju nevladnih okoljskih organizacij torej še ni opustila modela rasti, rasti BDP, kar vodi v povečanje okoljskih, prostorskih in ekosistemskih pritiskov. Sicer tudi časovno omejena t. i. zelena rast dejansko pomeni spodbujanje gospodarske rasti in razvoja ob hkratnem zagotavljanju, da naravne dobrine še naprej omogočajo sonaravno rabo virov in ekosistemske storitve, od katerih je odvisna naša blaginja. Na sonaravno, okoljsko in socialno vsebinsko neupravičenost razglašanja Strategije razvoja Slovenije 2030 (2017) kot trajnostne razvojne strategije nazorno kaže navedba nekaterih časovno določenih in kvantificiranih ciljev Slovenije do leta 2020 nevladnih okoljskih organizacij v okviru Plana B za Slovenijo iz leta 2007. Predlagani konkretni cilji Plana B zgolj za obdobje 2014–2020 (2011; 2012) so bili bistveno bolj trajnostno ambiciozni od ciljev vladne strategije (iz leta 2017) do leta 2030.

Klub slovenskih podjetnikov je izdelal dokument za podjetniško, gospodarsko bolj prodorno Slovenijo (Za prodorno Slovenijo, 2018), vendar v naboru predlogov okolje, narava, domači naravni viri, prostor presenetljivo sploh niso prepoznani kot sodoben, trajnostno in medgeneracijsko dobesedno eksistenčno pomemben razvojni dejavnik, sam pojem blaginje ljudi pa je v dokumentu okleščen zgolj na gospodarsko rast in dvig produktivnosti – za vsako ceno. Udejanjanje predlaganih ukrepov bi bistveno povečalo dohodkovne in premoženjske razlike na račun povečanja plač vodilnih in višjega kadra, zmanjšalo socialno varnost in delavske pravice, nekateri ukrepi Kluba slovenskih podjetnikov pa so z vidika produktivnosti in povečane učinkovitosti delovanja države sprejemljivi, saj je brez dvoma treba izboljšati npr. trenutno slabo upravljanje nekaterih delov javnega sektorja in minimizirati preštevilne birokratske ovire.

Drugi sodobni kazalniki produktivnosti pri uporabi okoljskih sredstev in naravnih virov (emisijaska, energetska, snovna, vodna in ekosistemska produktivnost), ki se uporabljajo na ravni EU, pa v dokumentu Kluba slovenskih podjetnikov sploh niso omenjeni, čeprav so pod povprečjem EU. Javni sektor se v dokumentu podjetnikov obravnava kot potraten, preobsežen in v veliki meri kot premalo učinkovit. Vendar se med kritičnimi točkami gospodarstva in razlogi za prenizko dodano vrednost gospodarstva ne omenjajo tudi npr. napačne razvojne in finančne odločitve nekaterih delodajalcev, tehnološko

zaostajanje, snovna, energetska in emisijsko prekomerna intenzivnost večjega dela slovenske industrije, uničenje številnih podjetij na račun osebnega bogatenja posameznikov itn. Pisec pa se strinja s stališčem Kluba slovenskih podjetnikov o diskriminaciji domačih investitorjev, saj vlada ponuja subvencije tujim investitorjem, medtem ko jih domači po istem zakonu niso deležni. Goran Novković (2018), izvršni direktor SBC – Kluba slovenskih podjetnikov, opozarja, da je poseben zakon za investicijo v Magno bil v parlamentu sprejet v nekaj mesecih, sistemski zakon o izenačitvi domačih investitorjev s tujimi pa ni bil sprejet niti v dveh letih.

V nasprotju z ozkimi ekonomističnimi predlogi Kluba slovenskih podjetnikov za udejanjanje prodrone Slovenije ima predlog civilne družbe za razvoj Slovenije temeljno drugačna etična in razvojno-varovalna izhodišča za družbo blaginje, za celosten in medgeneracijsko odgovoren in trajnosti razvoj Slovenije (Manifest civilne družbe ..., 2018). *Predlog civilne družbe v obliki njenega manifesta za razvoj Slovenije je zasnovan na zavedanju odgovornosti naše generacije za preprečitev družbenega, ekološkega, gospodarskega in političnega zloma*, ki ga lahko povzročijo prepletene krize zaradi spreminjanja podnebja, nasilnih konfliktov, prisilnih migracij, naraščajoče neenakosti, ksenofobije in finančne nestabilnosti. V družbi je treba vzpostaviti proces oblikovanja nove razvojne miselnosti, ki naj upošteva osnovne vrednote spoštovanja, pravičnosti, vzdržnosti, odgovornosti do prihodnjih generacij in globalne solidarnosti. Namenjen je spodbujanju širše javne, politične in akademske razprave o potrebnih prihodnjih korakih v Sloveniji in preseganju vsiljenega enoumja razvojne paradigme neoliberalnega kapitalizma. Manifest civilne družbe nima ambicije biti celovita razvojna strategija oziroma program, pač pa je njegov namen opozoriti na sistemske probleme in deviacije, ki državi Sloveniji preprečujejo, da bi v polnosti izkoristila svoje razvojne potencialne, njenim prebivalcem pa zmanjšujejo blaginjo in postavljajo pod vprašaj njeno trajnost.

Slovenija ima dejansko za prihodnost omejene možne alternative, po grobi skici Vesne V. Godina (2013, 176–178) so njene možne strateške poti, dolgoročnejsi strateški načrti naslednji:

1. *nadaljevanje poosamosvojitvene logike* – nadaljevanje odtekanja kapitala in dobička (tujih lastnikov, pa tudi slovenskih kapitalistov), nadaljevanje bega možganov (zaradi odtekanja dela), zmanjšanje domače proizvodnje in povečanje potrošnje uvoženih izdelkov ter povečevanje revščine;
2. *izstop iz položaja periferije in sodobne oblike kolonije* – zaustavitev odtekanja dobička, kapitala, dela in možganov z osamitvijo in močno samooskrbo ter s tem povezanim vsaj kratkoročnim padcem standarda, omejitvijo potrošništva;
3. *reformiranje ali odprava sodobne svetovne ureditve z uveljavitvijo socializma* – po mnenju avtorice je problem praktične nezmožnosti realizacije navedene alternative preloma zaradi nezavidljivega, tveganega položaja socialistične države v izolaciji oziroma vprašljivosti uspeha (primer Čila).

Pisec izbaja iz predpostavke, da naj bi se do srede 21. stoletja namesto neuspešnega tako neoliberalnega kot populistično-avtokratskega pristopa za reševanje stopnjevanih družbeno-ekosistemskih, notranjih in zunanjih varnostnih protislovij ter ponavljajočih se kriznih obdobj kapitalizma oblikoval okoljsko-podnebni in socialni, poudarjeno trajnostni sonaravni pristop za reševanje ključnih protislovij. Zato predlaga alternativni razvojni scenarij Slovenije, zasnovan na etičnih podstatih ekohumanizma (namesto na sebičnem individualizmu in brezobzirni tekmovalnosti). Seveda je predpogoj za začetek njegovega udejanjanja dovolj velika kritična masa državljanek in državljanov (volivk in volivcev). Zgolj ekohumanistična večina državljanek in državljanov lahko izvede demokratično, najprej ekološko in socialno prenovno obstoječih in sicer neoliberalnega in avtoritarnega kapitalizma in hkratno uveljavljanje ekosistemskih in družbenih gradnikov demokratičnega ekološkega (ekosistemskega) socializma ali kako drugače poimenovanega (npr. »ekohumanizem« ali »ekosolidarizem«) novega, solidarnostnega, ekosistemskega in pravičnejšega družbenega reda. Ekosocialistična in/ali ekosolidaristična vizija napredka celostno in okoljsko odgovorne, trajnostno sonaravno zasnovane blaginje ljudi in ekosistemov Slovenije torej po prehodnem obdobju ekosocialne inačice kapitalizma z vgrajevanjem ekosocialističnih vsebin predpostavlja do leta 2050 nenasilno, demokratično izvedeno zamenjavo kapitalizma z novim družbenim sistemom.

Zgodovinske tirnice za možno udejanjanje vizije ekosocialistične, ekohumanistične Slovenije 2050 so bogate in večplastne, kot take predstavljajo izjemno zgodovinsko doto in spodbudo. Posebej velja izpostaviti za demokratično udejanjanje ekosocialistične vizije in modela demokratičnega ekosocializma po slovensko (in prehodnega ekosocialnega kapitalizma z rastočimi ekosocialističnimi oziroma ekosolidarističnimi polji) dragoceno zgodovinsko bogato tradicijo sonaravnega bivanja (ljudsko stavbarstvo regij) in gospodarstva (zlasti gozdarstva), zgodovinskega predkrščanskega izročila zahodnoslovenskega naravoverstva, izjemnega pomena skupnega dobra, oblikovanja solidarnih družbenih skupin, lokalnih skupnosti, Krekovega modela zadrugištva, Gosarjevega krščanskosocialističnega modela blaginje in samoupravljanja ter nekaterih gradnikov socialističnega samoupravljanja.

Globinski sonaravni vrednotni sistem je po začetnih raziskavah na ozemlju Slovenije v večjem ali manjšem pomenu prisoten vsaj od pojava predkrščanskega zahodnoslovenskega naravoverstva. Naravoverska skupnost, katere izročilo je popisal in številne pomembne predmete shranil Pavel Medvešek, je temeljila na predkrščanskih kulturnih prvinah (Toplak, 2021). Naravoverci so častili Veliko mater naravo in nad njo abstraktno prasilno stvarnico Nikrmano. Sveti so jim bili tudi duhovi v naravi in še posebej duhovi prednikov. Strahospoštljiva vera v moč in dobrohotnost narave zanje ni bila ločena religijska razsežnost, ampak samoumeven, vseobsegajoč način življenja. V njem je bil posameznik v stiku z božjim brez posredovanja »duhovnika«, »cerkve« pa so bile rečne struge, skalne pečine, podzemne jame.

Z vidika tradicionalnih slovenskih sonaravnih praks velja podčrtati, da so za gospodarjenje s slovenskimi gozdovi po mnenju Nika Torellija (2015) značilna že tri stoletja gospodarske vzdržnosti (»trajnosti«), ohranjenost slovenskih gozdov torej zagotavlja tradicionalno sonaravno gospodarjenje, podporo mnogonamenski rabi (Kraigher in drugi, 2015). Hojka Kraigher (2017) upravičeno opozarja, da je biotska raznovrstnost ključna za zdravje gozdnih ekosistemov, ohranjena genetska pestrost pa je osnova prilagajanja spremembam v okolju. Z vidika trajnosti je za slovenske gozdove npr. v današnjih razmerah ujm (npr. žled) kot posledic spremembe klime posebej pomembno, da ohranimo gozd, ki se bo sposoben odzvati in obstati v spremenjenih razmerah. Evolucijski potencial, ki temelji na zadostni genski pestrosti, je ključen za prilagajanje gozdov novim razmeram na dolgi rok (Westergren in drugi, 2015, 22).

Več stoletij prisotna slovenska sonaravna gozdarska praksa je po zaslugi prof. Dušana Mlinška postala eden temeljnih planetarnih in evropskih vzorov sonaravnega gospodarjenja z gozdovi, ki pa je v zadnjem obdobju zaradi političnega zapostavljanja gozdarske stroke, drobnolastniške gozdne posesti in prepogosto prisotnega enostranskega ekonomiziranja funkcij gozda – oslabela.

Dragoš in Leskošek (2003, 27) ocenjujeta, da je bil pred drugo svetovno vojno katoliški korporativizem najbolj priljubljena različica, zato se je povojni, kardeljevski socializem tako zlahka prijel na naših tleh. Slovenijo hkrati odlikuje za solidarnostno zasnovano vizijo napredka Slovenije izjemno pomemben socialni kapital. Mreža civilne družbe je namreč v Sloveniji zelo razvita, saj aktivno deluje več kot 22.000 društev, aktivnih je 183.000 prostovoljcev. Marca 2012 je Slovenijo v enem dnevu prostovoljno čistilo 270.000 ljudi (nosilci akcije – Ekologi brez meja), kar je pomemben sonaravni kapital za prihodnost. Težko bi torej dejali, da je ljudem v Sloveniji vseeno za njihovo prihodnost (Ropert, 2014, 72).

Slovenija je zgodovinsko egalitarna družba, z družbeno enakostjo kot pomembnim etičnim kompasom. Poudariti velja, da povečanje socialnih razlik slovenski zgodovinarji po mnenju Vesne Godina (2014, 243) ocenjujejo kot negativen proces, obdobja, v katerih so se socialne razlike večale, pa kot problematična obdobja slovenske zgodovine. Hkrati avtorica poudarja, da v Sloveniji v večini zgodovine ni bilo razreda revežev, obstajali so zgolj kot posamezniki. Postsocialističnemu neoliberalnemu kapitalizmu po slovensko pa je »uspelo« oblikovati razred revežev (okoli 300.000 ljudi) in hkrati vsaj podvojiti okoljske pritiske na prebivalca (ekološki odtis), ki večkratno presegajo zmogljivost planeta, pa tudi povečati regionalne razlike. *Obstoj revežev, prekarcev in drugih socialno ogroženih skupin ter model količinske gospodarske rasti čez omejitve okolja sta postala sistemska »pogoja« slovenskega, evropskega in globalnega kapitalizma, ne enega ne drugega ne bo možno odpraviti brez družbeno-okoljskega obrata.*

Vizija Slovenije 2050 Vlade RS (2017) – primer zelo splošne vizije zelene družbe brez uporabnih scenarijev in mehanizmov za udejanjanje

»V sozvočju z okoljem in s časom smo našli ravnovesje kakovostnega življenja. S pomočjo učenja se uspešno soočamo z največjimi izzivi. Smo inovativni, ideje spreminjamo v dejanja. Z zaupanjem ustvarjamo dobre odnose ter gradimo solidarno in strpno družbo. Slovenijo samozavestno odpiramo partnerjem, pripravljenim na sodelovanje. Ponosni bogatimo globalno mrežo s svojo kulturno edinstvenostjo.

V Sloveniji leta 2050 ustvarjamo številne uspešne zgodbe. Družbene procese sooblikujemo kot aktivni državljani, kritično in tvorno. Slovenija je ravno prav velika za razcvet inovacij in predstavlja edinstven razvojni model v svetu. Z učenjem za in skozi vse življenje razvijamo znanje in veščine ter krepimo odpornost za soočanje z izzivi.

Ustvarjalni posamezniki se dobro počutimo v inovativni družbi ter prepletu družbenih, institucionalnih in tehnoloških inovacij. Te nam omogočajo nove rešitve za ključne družbene izzive, kot so starajoče se prebivalstvo, neenakost in revščina. Sproščeno in razumevajoče življenjsko okolje je eden od razlogov, da se uspešni posamezniki in podjetja odločajo za prihod v Slovenijo. Ta je njihovo pozornost najprej vzbudila z odličnostjo izdelkov in storitev. Nato jih je osvojila s kakovostjo znanstvenih raziskav in z domiselnimi rešitvami.

Vitalna generacija leta 2050 se ne ukvarja več z delitvami iz preteklosti. Medsebojno zaupanje ji je pomembnejše in vredno več. Zaupamo tudi v javne ustanove, ker delujejo pregledno in odgovorno. Prebivalci jih cenimo, ker so dostopne in uporabnikom prijazne, zlasti pa – postopki tečejo hitro. Ne zapravljamo časa in energije za neproduktivne spore, pri čemer nam odlično služi učinkovit pravni sistem. Pravila so pravila, enaka za vse. Odgovorno izpolnjujemo obljube med generacijami. Spoštujemo družbene vrednote, kot so solidarnost, varnost, strpnost, medsebojno sodelovanje in mir.

Slovinci smo leta 2050 srečni ljudje. V vsakdanjem življenju občutimo, zakaj nas globalne lestvice blaginje uvrščajo čisto pri vrhu. Živimo kakovostno: bolje, bolj zdravo in dlje. Družbena in okoljska odgovornost sta nam zelo pomembni. Naravo spoštujemo in z naravnimi viri upravljamo premišljeno. Priložnosti za delo nam ustvarjata digitalna odličnost in model krožnega gospodarstva, ki poganjata gospodarski razvoj. Uspelo nam je, ker smo drzni, samoiniciativni in odgovorni. Cenimo čas in ga namenjamo stvarjem, ki v naše življenje prinašajo zadovoljstvo.

Največje bogastvo Slovenije pa smo ljudje. Smo vključujoča in dinamična družba. Naša identiteta in kultura spodbujata sodelovanje pri ustvarjanju sinergij ter soočanju z izzivi. Slovenski jezik nam veliko pomeni, naša edinstvena kultura je navdihujoča. Odločni smo in prepoznavni. Naša lega, povezanost in infrastruktura nas vpenjajo v mednarodni prostor. V njem se uveljavljamo samozavestno, s prilagodljivostjo in vzdržljivostjo. V tujini delujoči Slovenci v živahnih stikih s Slovenijo krepijo našo globalno mrežo. Glas, ugled in prepoznavnost naše države so veliko večji od njene velikosti.«

Za prodorno Slovenijo – prevladujoče neoliberalni, »rastni« in netrajnostni scenarij razvoja Slovenije Kluba slovenskih podjetnikov (2018)

- uveljavitev strukturnih reform, ki bodo omogočile dolgoročno gospodarsko rast;
- gospodarsko rast je nujno prednostno izkoristiti za dvig dodane vrednosti in produktivnosti, slednja namreč v Sloveniji še vedno krepko zaostaja za povprečjem v EU;
- urgentno sprejetje sistemskega zakona o spodbujanju investicij, ki bo vzpostavil pravno in ekonomsko enakopravnost vseh investorjev, domačih in tujih, in enako-pravna merila za domače in tuje investitorje pri vseh ukrepih iz naslova omenjenega zakona;
- zagotoviti na občinski ravni večjo proaktivnost pri privabljanju novih investorjev, prednostno tistih, ki prinašajo višjo dodano vrednost in produktivnost na zaposlenega, s čimer bi država in občine prednostno spodbujale bolj skokovit razvoj manj razvitih in tudi drugih območij Slovenije (na manj razvitih območjih Slovenije naj se posebne olajšave prednostno povežejo z višjo dodano vrednostjo in produktivnostjo v dejavnosti, ne pa več prednostno z dvigom zaposlenosti);
- politične oblasti naj se, s ciljem višje dodane vrednosti in produktivnosti, zavežejo, da ne bo novih dodatnih neposrednih ali posrednih dajatev, tudi dviga dajatev na energente, vodo in drugih dajatev, če ne bodo hkrati vsaj za vrednost zvišanja teh dajatev znižane druge dajatve;
- ukinitve najvišjega dohodninskega razreda – podjetja so zaradi tega razreda pri motiviranju najboljših razvojnih kadrov v izrazito nekonkurenčnem položaju v primerjavi z razvitimi državami, kamor bežijo domači razvojni kadri;
- postopna uvedba razvojne kapice – v prvem koraku predlagajo uvedbo kapice na prispevke za pokojninsko in zdravstveno zavarovanje pri plači 4000 EUR bruto/mesečno oziroma 48.000 EUR/koledarsko leto. Razvojna kapica bi se nato postopoma zniževala iz leta v leto do 2-kratnika povprečne plače, najpozneje v petih letih;
- uvedba poenostavljenega postopka redne odpovedi pogodbe o zaposlitvi brez razloga in brez odpovednega roka v okviru dopustne letne kvote;
- z javno objavo podatkov o zaposljivosti diplomantov, magistrstov in doktorandov bodo kakovostne fakultete dobile nove reference na trgu, podjetja in drugi zaposlovalci pa referenčni pregled nad izbiro med kandidati za zaposlitev (v drugi fazi uvedba delnega, z zaposljivostjo diplomantov, magistrstov in doktorandov povezanega financiranja izobraževalnih ustanov);
- privabljanje tujih deficitarnih in strokovnih kadrov ne le zaradi konjunktura, ampak tudi zaradi demografskih razlogov in pričakovanega vsaj delnega nadaljnega odliva domačih strokovnih kadrov v bolj razvite države;
- pomanjkljivo delovanje javnih institucij, neučinkovitost javne porabe in visoka bremena državne regulacije;

Pretirani apetiti po večji javni porabi, kljub izgubljenemu desetletju, odžirajo investicijsko sposobnost gospodarstva in zmanjšujejo njegov razvojni in investicijski potencial, pa tudi zmožnost višjega nagrajevanja zaposlenih v gospodarstvu, predvsem visokostrokovnih, razvojnih kadrov.

Slovenija – vizija »zmerne« gospodarstve rasti in »zmerne« solidarizma (Štiblar, 2008; 2009; 2015)

Po mnenju Štiblarja so za Slovenijo ključni naslednji elementi solidarizma:

1. *Tržno gospodarstvo s popravki napak nepopolnega trga ter pretežno zasebna last ob ohranjeni vlogi javne lastnine in sektorja na kritičnih področjih za kohezivnost družbe:*
Ker trg ni popoln (neenako razpolaganje s proizvodnimi faktorji), nastajajo napake trga, tudi v obliki zlorab, ki so pripeljale do sedanje krize, zato jih je treba popraviti z ukrepi vlade in javnega sektorja ter tako doseči vsaj drugo najboljšo rešitev. Gre za okoljsko, socialno, ekološko in etično korekcijo delovanja trga zaradi neželenih rezultatov tržnega mehanizma, ki jih povzročata objektivno podana nepopolnost tržne konkurence. Nediskriminatorno privatiziranje vseh sfer človekove aktivnosti nujno vodi v ekonomski in socialni darvinizem. Za zagotovitev minimalnih standardov socialne varnosti in človeka vrednega življenja za vse ljudi so poleg zasebne lastnine potrebni tudi javna last, prevladujoči javni sektor za zagotovitev minimalnih javnih storitev v infrastrukturi in/ali javno-zasebno partnerstvo.
2. *Vsem zagotovljena minimalna socialna varnost:*
Socialno varnost pomembno zagotavljajo kakovostne in dostopne javne storitve, javna zagotovitev dostopnosti vsaj minimalnih storitev kulture in umetnosti, športa in drugih sfer človekovega življenja kot javne vrednote. Poskusi popolne privatizacije prav vseh sfer življenja vodijo v nesolidarno in človeku neprijazno konkurenčno družbo, v kateri se povečujejo socialno razslojevanje in napetosti, bogati se morajo zaščititi pred reveži. Ker obubožani nimajo kaj izgubiti, pride do socialnih nasprotij v družbi in nujnosti uporabe prisilnih sredstev za vzdrževanje reda in miru, torej neenakopravnega *statusa quo* v zaščiti privilegiranih.
3. *Solidna gospodarska rast (ne maksimalna), vendar ob skrbi za okolje, tako socialno, ekološko, etično kot ekonomsko:*
Pretiravanje v »povečanju vrednosti za delničarje« je vodilo v ekonomski darvinizem, ki ni samo v tem, da vsak želi zase najboljše, ampak tudi v tem, da pri doseganju tega cilja ne izbira sredstev, tako da to počne tudi na škodo drugih. Seštevek tako definiranih individualnih maksimumov ni več družbeni maksimum, če niso upoštevani negativni zunanji učinki delovanja posameznikov pri zasledovanju lastnega maksimuma.
4. *Življenje in poslovanje v negovanju medčloveških stvarnih, ne virtualnih odnosov:*
Gre za neposredne osebne stike med ljudmi, ki povečujejo zaupanje. Pomanjkanje zaupanja je eden bistvenih razlogov sedanje krize in neuspeha ukrepov za njeno

razrešitev. Gre za življenje brez manipulacij ob visoki meri moralne odgovornosti posameznika, družbene odgovornosti gospodarskih enot. Ko se neoliberalci sklicujejo na Adama Smitha, zamolčijo njegovo zahtevo po moralnosti gospodarskega ravnanja ljudi na trgu, kjer deluje »nevidna roka«.

5. *Avtonomen, svoboden in izobražen posameznik:*

Človek mora biti sposoben sam po lastni presoji zavestno, brez manipulacij okolja in medijev, sprejemati svoje ekonomske in druge odločitve in se ne ravnati pod vplivom marketinških manipulacij. Cilj bo alternativa sedanjim izraziti potrošniški družbi, kar pa zahteva izobraževanje, najvišjo možno raven šolstva, ki je javna dobrina. Potrebna je omejitev manipuliranja in vodenja v virtualni svet, moralna odgovornost za resničnost informacij v marketingu in politiki. Reklama mora ostati predvsem informacija, ne delovanje na podzavest človeka, torej ne more biti osvobodjena moralne, etične komponente. Manipuliranje z ljudmi v marketingu, vse do poskusov vplivanja na njihovo podzavest, ne more biti družbeno koristna znanstvena disciplina, saj gre za psihološko manipulacijo s človekovo psiho, ki je po analogiji podobna biološki genski manipulaciji.

6. *Pluralizem odprte družbe z zdravo, vendar zmerno tekmovalnostjo:*

Omogočil bo bolj izobraženemu in svobodnemu posamezniku izživeti vse njegove potenciale in se uveljaviti v družbi. Strpnost med ljudmi v skupni družbi, sočutje in pomoč pri reševanju problemov ogroženih sta nujni značilnosti kakovostne družbe.

Politična stranka Solidarnost sodi, da je solidarizem alternativa tako kapitalizmu kot socializmu, solidarizem pojmuje kot »biti skupaj v dobrem in slabem, v ustvarjanju sožitja v blaginji (Solidarnost, 2018). Solidarnost (tudi na globalni ravni) opredeljujejo kot prakso pravičnega ustvarjanja in razporejanja družbenega bogastva, zavračajo pa globalno tekmovanje in tudi socialistično centralno planiranje, ne verjamejo v odpravo trga in konkurence.

Vizija Slovenije do leta 2020 – Trajnostno močnejša vizija sodelavcev Plana B za Slovenijo (2007)

Slovenija je država blaginje in kakovostnega življenja v dejavnem sožitju z naravo.

Konkurenčno prednost in izpolnjevanje svoje odgovornosti v globalnem svetu bo dosegla:

- s spoštovanjem meja okoljskega prostora, predvsem s hitrim prehodom v družbo z nizkimi izpusti toplogrednih plinov (trajnostna energetska in prometna politika);
- z učinkovitim prilagajanjem podnebnim spremembam (varstvo in gospodarjenje z vodo kot strateškim virom);
- z vključevanjem in povezovanjem lokalnih virov za regionalni razvoj (podeželje kot konkurenčna prednost Slovenije);

- z inovativnimi tehnologijami, ki temeljijo na človeških virih, prostorskem vzorcu, naravnih in kulturnih virih in družbeni zgradbi Slovenije (npr. ekoremediacije);
- z izobraževanjem ustvarjalnih posameznikov;
- z učinkovito državo, ki temelji na participativni demokraciji in spoštovanju človekovih pravic;
- z dejavnim varovanjem krajin in ekosistemov;
- z zgledom drugim državam v mednarodnem procesu trajnostnega razvoja.

Opredeljeni so bili časovno določeni in kvantificirani izvedbeni cilji, npr.:

- dvig Slovenije vsaj na 20. mesto po globalni konkurenčnosti;
- povečati delež OVE v končni porabi energije na vsaj 30 % do leta 2020;
- manj kot 4 % brezposelnih do leta 2013;
- manj kot 8 % prebivalcev pod pragom revščine do leta 2010;
- najemno stanovanje za vsako mlado družino za 30 % povprečne neto plače;
- ekološki odtis pod 2,8 gha na osebo do leta 2020;
- zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov vsaj za 30 % do leta 2020;
- ničelna rast porabe primarne energije do leta 2020;
- 15 % kmetij vključenih v ekološko kmetijstvo do leta 2015.

Slovenski prostor 2050 (2016) – primer trajnostne sonaravne vizije prostorskega razvoja Slovenije

Slovenija je varna država, ki zagotavlja blaginjo in zadovoljstvo prebivalcev v zdravem okolju. Ljudje živijo v tesnem stiku z naravo, tudi mesta so zelena, uporabljene so mnoge na naravnih procesih temelječe tehnološke in upravljaljske rešitve. Prebivalci so ponosni na prostor Slovenije in tvorno sodelujejo pri oblikovanju javne politike urejanja prostora in pri njenem izvajanju. V upravljanju s prostorom so uveljavljene participativne oblike načrtovanja. V poselitveni strukturi prevladujejo manjša naselja in nekaj večjih urbanih centrov, ki med seboj dobro sodelujejo in se povezujejo pri reševanju skupnih izzivov. Proces suburbanizacije se zaustavlja. Dnevne migracije so zaradi bližine zaposlitvenih centrov občutno manjše. Poselitev ustvarja prepoznaven red v prostoru in upošteva tradicionalne vzorce, ki jim sledi tudi novejša pozidava.

Slovenska mesta in druga naselja so urejena in prijetna za bivanje in delo. Njihovo upravljanje je participativno in trajnostno naravnano. Visok delež zelenih površin v mestih prispeva h kakovosti okolja (kakovost zraka in voda, zmanjševanje ravni hrupa), prebivalcem in obiskovalcem omogoča druženje in rekreacijo na prostem, ter prispeva k lažšanju posledic pričakovanih podnebnih sprememb (omilitev toplotnih otokov, boljša prevetrenost, preprečevanje poplav in zmanjševanje posledic suš – zadrževanje vode). Mesta odlikuje moderna in prepoznavna arhitektura ter visoka kakovost bivanja v novozgrajenih in prenovljenih zgradbah. So žarišča novih idej ter

kulturnega in tehnološkega povezovanja. Javni prostori v mestih so urejeni in živahni. Ozelenjene strehe, alternativno namenjene tudi urbanemu kmetovanju ali pridobivanju energije, izboljšujejo samooskrbo mest s hrano in energijo ter zmanjšujejo rabo energije v stavbah za ogrevanje in hlajenje. Mesta se fizično širijo do leta 2030, po tem letu se zaradi počasnega zmanjševanja števila prebivalcev fizična rast mest ustavi. Degradirana območja mest se redno prenavljajo, vanje se umeščajo nove dejavnosti ali stanovanjska območja. Velika pozornost se v mestih posveča stanovanjski dostopnosti. Stanovanja se zagotavljajo tako z novogradnjo kakor tudi s prenovo obstoječega stavbnega fonda. Stanovanja se funkcionalno prilagajajo potrebam prebivalcev, uvajajo se nove tehnične rešitve in materiali.

Podeželje je obdržalo tradicionalno in prepoznavno podobo. Med dejavnostmi prevladujejo kmetijstvo, gozdarstvo, razvija se storitveno gospodarstvo (predvsem turizem in rekreacija), prisotna so manjša podjetja v urejenih manjših lokalnih obrtnih in proizvodnih conah. Gospodarske dejavnosti so v veliki meri vezane na lokalne vire (lesna in prehrabna dejavnost, gradbeništvo ...). Ohranjena naravna in kulturna dediščina je dobro upravljana in je uporabljena za razvoj različnih gospodarskih dejavnosti – prednostno turizma. Podeželska naselja se fizično ne širijo, gradnja poteka znotraj obstoječih meja naselij, obstoječi stavbni fond je prenovljen in dobro vzdrževan, funkcionalno prilagojen potrebam prebivalcev in tehnološkim zahtevam časa. Poselitev na najbolj ogroženih območjih (poplave, plazovi) se opušča, izvaja se preselitev na varna območja. Na podeželju so kmetijska zemljišča obdelana. Omogočajo dobro prehransko samooskrbo države, ob tem pa se ohranja značilna lokalna/regionalna podoba krajine. Mesta in naselja se dnevno oskrbujejo z lokalno pridelano hrano s podeželja in okolice mest. Naravna in druga neposeljena območja ter zeleni sistemi mest so medsebojno povezani v sistem zelene infrastrukture. Ohranjeni naravna in kulturna krajina sta temelj za turizem, ki s tem krepi prepoznavnost Slovenije v širšem prostoru kot zelene, zdrave in aktivne države.

Policentričen in prostorsko uravnotežen sistem nacionalnih in regionalnih središč omogoča vsem prebivalcem ustrezno in enakopravno dostopnost kakovostnih funkcij/storitev splošnega pomena, izobraževanja, zdravstva, upravnih in oskrbnih storitev. Storitve, za katere ni nujna fizična dostopnost, se v večini opravljajo preko elektronskih sistemov. Na vseh poseljenih območjih je zagotovljena dostopnost modernih informacijskih omrežij in tehnologij. Središča poselitvenega sistema so medsebojno dobro povezana in opremljena s prometno in komunikacijsko infrastrukturo. To omogoča hitro in udobno mobilnost. Učinki prometa na okolje in prostor, zlasti glede izgube prostora, so minimalni. Med središči je organiziran hiter in učinkovit javni potniški promet, emisije snovi in hrupa v okolje so minimalne. Železniško omrežje je razvejano in podprto z visoko tehnologijo in sodobnimi vlaki. Železniški promet je urejen, pogost in hiter. Transitni tovorni promet poteka po železnici. Slovenski prometni in energetske sistem sta dobro

povezana s sistemi sosednjih in drugih evropskih držav. Preko kopskega pristanišča je Slovenija povezana v mednarodne pomorske prometne tokove.

Slovenija je energetska samooskrbna. Naravni viri so ustrezno zaščiteni, njihova raba za gospodarski razvoj je racionalna in trajnostna. V gospodarstvu prednjačijo visoka tehnologija, v trajnostni razvoj usmerjene dejavnosti ter čista industrija, ki uporablja zelene tehnologije in načela krožnega gospodarstva.

Doseganje blaginje v širokem pomenu besede, ki se nanaša na zadostno gnotno podlago za vsakogar, na zdravje, varno okolje in varovanje narave ter dobre medčloveške odnose, je ključna naloga trajnostne sonaravne politike. BDP v 21. stoletju ni in ne more več biti praktično edino merilo razvitosti države in blaginje oziroma kakovosti življenja, konkurenčnost gospodarstva za vsako ceno pa ne sme več biti primarni razvojni cilj. Dobro, kakovostno in dostojno življenje ljudi v zdravem okolju, blaginja ljudi in ohranjanje blaginje okolja ter ekosistemskih storitev, omejene ekonomske in regionalne razlike, mora postati glavni cilj prihodnjega razvoja Slovenije, zasnovanega na modelu odrasti in gospodarskega koncepta skupne blaginje. Od politik prekomerne zunanje odvisnosti je treba prestopiti k politikam trajnostne samozadostnosti, vendar ne v model avtarkije.

Na celotnem območju Slovenije se z enakomerno in premišljeno razporeditvijo središč policentričnega urbanega sistema dosega učinkovita in primerna dostopnost prebivalcev in gospodarstva do storitev in oskrbe. V širših mestnih območjih in drugih območjih funkcionalnega povezovanja ter na območjih razvojnih regij se s sodelovanjem med državo, regionalnimi deležniki, lokalnimi skupnostmi, predstavniki gospodarstva, nevladnih organizacij in prebivalcev lahko vzpostavijo procesi koordiniranega razreševanja ključnih prostorskih, okoljskih, gospodarskih in družbenih problemov (Strategija prostorskega razvoja, 2015, 22). Regionalni razvoj se navezuje na tiste prostorske potencialne in vire, ki ob vzdržni in trajnostni rabi nudijo podporo gospodarstvu in socialnemu razvoju, povečujejo odpornost na podnebne spremembe, zmanjšujejo ranljivost prostora, krepijo nacionalno in regionalno identiteto. Na regionalnih prostorskih potencialih in virih temelječ razvoj ustvarja pogoje za večjo zaposljivost v lokalnem okolju, ne povečuje dnevnih migracij med občinami ali izseljevanja prebivalcev. Tudi možni bistveno večji delež dela na daljavo bi zmanjšal dnevno migracijo in pritiske na gradnjo stanovanj v večjih mestih.

Skladnejši in policentrični regionalni razvoj Slovenije je ključni pogoj za trajnostno aktiviranje številnih regionalnih virov in ohranjanje poseljenosti ter obdelanosti slovenskih pokrajin (Hanžek in drugi, 2011). Slovenijo označuje zelo visok delež območij praznjenja prebivalstva, ki po ugotovitvah geografa Janeza Nareda in sodelavcev (2019) obsegajo 57 % slovenskega ozemlja.

Osnovni izziv za skladnejši regionalni razvoj je nudenje optimalne podpore rabi lastnih razvojnih potencialov regij (Poročilo o razvoju, 2016, 81) – in po mnenju pisca tudi

radikalna decentralizacija države v smeri izrazite avtonomije (pravice in hkrati odgovornost) regij na trdnih temeljih močnega trajnostnega sonaravnega regionalnega gospodarstva, razpolaganja z ustvarjenim regionalnim dohodkom, varne stopnje samooskrbe in občinske ter regionalne samouprave. Po mnenju agronoma Franca Lobnika (2004, 6) je ključno, da Slovenija upošteva etiko sonaravno uravnoveženega razvoja, njen cilj pa je lahko zaradi naravnih in drugih virov ambiciozen: dohiteti razvite evropske države z nadaljevanjem sonaravne prenovе gospodarstva in storitvenih dejavnosti. Ampak trajnostna paradigma se v Sloveniji zgolj postopoma uveljavlja, a bolj v govoru in okvirnih normativnih spremembah kot v praksi (Fink Hafner in Knep, 2011, 179). Umestna pa so tudi opozorila, da opuščanje različnih storitev v lokalnem okolju, stagnacija in ukinjanje javnega prometa, živilskih trgovin, bank, pošt, zdravstvenih postaj in lekarn v manjših krajih zelo prizadene osnovne storitve starejšim, ki nimajo avtomobilov (Marolt Meden, 2022).

Ekosocialna vizija Slovenije kot regionalno solidarne skupnosti ima realno zgodovinsko podstat v večstoletni tradiciji soseske pomoči, v zgodovinsko trdoživi matrici egalitarnosti (manjše premoženjske razlike), krščanskega socializma in njegovega modela združništva ter nekaterih uporabnih izkušenj, dobrih praks (tudi učenje iz napak!) iz obdobja samoupravnega socializma. Poudariti velja, da je socialistično samoupravljanje na slovenskem ozemlju dejansko pomenilo prenos in razširitev tradicionalne slovenske podeželske logike še v mestno in industrijsko okolje (Godina, 2014, 321).

Za slovensko družbeno organizacijo so torej značilne tirnice oblikovanja družbenih skupin, sestavljenih iz posameznikov, med katerimi ni velikih razlik v statusu, etnični pripadnosti in drugih značilnostih (Godina, 2014, 241). Načelo egalitarnosti, torej čim večje družbene enakosti, enakopravnosti in zelo skromnih socialnih razlik, je bilo zgodovinsko zastopano v ključnih značilnostih slovenske družbene organizacije. Čeprav je po uradni statistiki (ne zajema zelo razširjene sive ekonomije, nelegalnih prenosov denarja v davčne oaze!) socialna neenakost med najmanjšimi v EU, so Slovenci trdni v večinskem mnenju, da so obstoječe razlike prevelike. Toleranca majhnih in netoleranca velikih neenakosti je zgodovinsko trdno utemeljena logika slovenske družbenosti in vrednotnega sistema. Markeš (2016, 255) poudarja, da se je v poosamosvojitvenem obdobju splošni standard prebivalstva povišal, na drugi strani pa sta se povečali neenakost in revščina, zato je treba odpravljati neenakost in izenačevati izhodiščne možnosti – za vse enako in za vse na enak način.

Prevlada večinske težnje po dohodkovnem izenačevanju med državljani Slovenije je seveda v nasprotju z bistvom poosamosvojitvenega tržnega socialnega kapitalističnega sistema. *Po mnenju Nika Toša (2016c) je glede na odgovore vprašanih v okviru Slovenskega javnega mnenja zavzemanje za dohodkovno enakost v vseh letih obdobja 1992–2016 bilo osrednja in prevladujoča vrednotna orientacija, središčnica v polju socialnoekonomskih razmerij, in se kaže v (Toš, 2016c, 532):*

- težnji po zmanjševanju dohodkovnih razlik;
- ohranjanju vseh vidikov enakosti pri dostopu do izobraževanja in zdravstvenih storitev;
- zavzemanju za solidarnostni pokojninski sistem;
- poudarjanju odgovornosti države za zagotavljanje znosnih ravni preživetja brezposelnih in socialno ogroženih ter njihovega dostopa do človeku primernih bivalnih razmer;
- poudarjanju odgovornosti države za zagotovitev delovnih mest vsem delovno sposobnim in delavoljnim posameznikom.

Tudi rezultati vrednotenja socializma in kapitalizma med vprašanimi v okviru Slovenskega javnega mnenja v obdobju 1995–2013 potrjujejo realnost utemeljenosti optimizma za temeljne družbene spremembe. Strnitev rezultatov namreč pokaže, da je v temelju vrednotnega opredeljevanja vprašanih v celotnem analiziranem poosamosvojitvenem obdobju zavzemanje za ohranitev solidarnosti, dohodkovnega izenačevanja in prvin socialne države (Rus in Toš, 2016). V celotnem obdobju 1995–2013 je imela relativna večina vprašanih (izjema je leto 1996) do socializma pozitiven odnos in negativen odnos do kapitalizma, delež neopredeljenih pa je dokaj stabilen in praviloma nekaj večji od tretjine vprašanih. Po mnenju Rusa in Toša (2016) je pravzaprav nenavadno, da ostaja odnos vprašanih do socializma v Sloveniji bolj ali manj nespremenjen, hkrati pa je presenetljivo, da v času odmiranja socialističnega režima rahlo narašča pozitiven odnos do socializma, delež pozitivnih ocen kapitalizma pa postopno upada.

V letu 2013 je bil delež zelo negativnih in negativnih ocen do pojma socializem 17,8-%, delež pozitivnih in zelo pozitivnih 41,1-% (nevtralnih – 33,3-%), leta 1995 pa je bil 30,9-%. Delež vprašanih z zelo negativno in negativno oceno pojma kapitalizem leta 2013 je bil 43,6-%, s pozitivno in zelo pozitivno oceno pa le 9,6-% (nevtralnih – 35,6-%); leta 1995 je bil 24,6-%. Kar zadeva Slovenijo, lahko torej rečemo, da se socializem kot vrednotni sindrom ne oživlja, ampak sploh ni oslabel (Rus in Toš, 2016, 513). Leta 1995 je bil torej okoli 30-% pozitiven odnos do socializma in okoli 25-% do kapitalizma. *Leta 2018 je kapitalizem pozitivno ocenjevalo zgolj 15 % anketirancev, socializem pa nekaj manj kot 35 % (Hafner Fink, 2021). V zavesti Slovencev je razmišljanje v kategorijah socializem – kapitalizem zabrisano. Družbeni sistem, h kateremu Slovenci težijo, ni enoznačno ujet v eni od obeh shem, a socializem kot vrednota, kot zavzemanje, ni izživet. Ljudje se izrekajo predvsem za human, demokratični sistem z možnostjo izražanja in uveljavljanja različnih vrednot in interesov.* Slovenci si želijo demokratično urejeno socialno državo, egalitarna norma je kljub prevratu v ljudeh še vedno močno zasidrana. Zato npr. pri procesu lastninjenja državljanke in državljanji Slovenije sodijo, da se ne sme obiti načelo pravičnosti, in podpirajo koncept dostopa do sedanje lastnine vsem, ki so jo soustvarjali (Toš, 2017, 142, 146).

Leta 1995 je obdobje od konca druge svetovne vojne do leta 1990 večina vprašanih (67,5 %) ocenila z nevtralnno oceno (marsikaj dobrega in marsikaj slabega), 24,8 % kot obdobje napredka in dobrega življenja in le 4,6 % kot čas strahu in zatiranja, kar 79,7 % vprašanih je ocenilo, da so v Jugoslaviji živeli dobro (Miheljak in Toš, 2002, 18). V Sloveniji je bil torej že leta 1992 pojem »socializem« vrednoten bistveno bolj pozitivno kot pojem »kapitalizem«, pojem »socializem« pridobiva na pozitivnem vrednotenju, pojem »kapitalizem« močno zaostaja za njim. Navedeni proces sprememb v vrednotah Slovencev je povezan tudi z vseprisotnim prodiranjem elementov neoliberalizma in njegovim zavračanjem (Toš, 2017, 383, 384). Prevladujoči negativni odnos vprašanih prebivalcev Slovenije do kapitalizma in pozitivni do socializma pomeni po mnenju Rusa in Toša (2016, 513) trajno prisoten konflikt med vrednostno usmerjenostjo civilne družbe, ki je prosocialistična, in institucionalno strukturo, ki je kapitalistična. Vendar avtorja sodita, da takšen konflikt ni nujno negativen, saj njegovo vzdrževanje in razreševanje znotraj obstoječih institucionalnih struktur daje letem legitimnost in razvojne pospeške. Hkrati ugotavljata, da slovenska populacija vse manj pojmuje socializem kot utopični projekt in vse bolj kot zaželeno smer razvoja (Rus in Toš, 2016, 527), kar je po mnenju pisca izjemno pomemben dodatni akcijski demokratični gradnik za brezpogojno, na solidarnosti, socialni in sonaravni, dohodkovno in premoženjsko sistemsko omejeno razslojeni državi zasnovano, zaželeno slovensko različico npr. ekosolidarizma ali demokratičnega ekosocializma.

Z izjemo protikapitalistične Levice tradicionalna politična levica in desnica ter sredinske stranke dolgoročni razvojni program Slovenije opredeljujejo znotraj paradigme rasti, ki naj bi bila ključ »rešitve« iz krize, ne pa dolgoročna poguba za vse. Tudi Vizija Slovenije 2050 in Strategija razvoja Slovenije 2030, ki ju je predstavila Vlada RS leta 2017, sta po mnenju pisca zasnovani na modelu rasti. Z vidika trajnostnih sonaravnih izhodišč in jasno opredeljenih izvedbenih ciljev je bistveno bolj uporaben in operativno zasnovan dokument Plan B za Slovenijo (2007; 2011; 2012), ki so ga pripravile nevladne okoljske organizacije. Glede na cilje trajnostnega razvoja lahko omenjeno nevladno vizijo Slovenije do leta 2020 opredelimo kot močnejšo varianto trajnostnega sonaravnega razvoja v okviru ekosocialnega kapitalističnega razvojnega modela.

Primer participativnega modela načrtovanja zasnovane trajnostne sonaravne vizije prostorskega razvoja Slovenije pa je Slovenski prostor 2050 (2016), ki predvideva sonaravni in skladnejši policentrični razvoj, zmanjšanje dnevne migracije in zaustavitev suburbanizacije, učinkovit javni prevoz in razvejano železniško omrežje, prenovo degradiranih območij, po letu 2030 fizično zaustavitev rasti mest ter prehransko in energetska samooskrbo Slovenije.

Vlade najrazličnejših političnih barv so z izogibanjem normativni ureditvi razvojnega načrtovanja pristajale na netransparentnost in nekonsistentnost načrtovalskega procesa, ki je prej ali slej podlaga za delitev sredstev iz javne blagajne. Kaotično stanje vladnega strateškega načrtovanja izvira iz slabe organizacije ter pomanjkanja demokracije in integritete v vladah, Sloveniji pa onemogoča, da bi se zoperstavila sistemski

korupciji ter izkoristila svoje mnogovrstne razvojne potenciale in priložnosti (Manifest civilne družbe ..., 2018, 13). Potrebna je zakonska ureditev razvojnega načrtovanja na državni ravni v vgrajeno hierarhijo planskih dokumentov, kjer bo strategija razvoja Slovenije vrhovni dokument, s katerim bodo morale biti usklajene sektorske strategije ter drugi dokumenti in resolucije, vključno s programiranjem črpanja evropskih sredstev. Državno razvojno strategijo naj sprejema Državni zbor kot potrditev družbenega soglasja o zapisanih strateških usmeritvah. Vložek v kakovostno razvojno načrtovanje se nam bo kot družbi bogato obrestoval (Manifest civilne družbe ..., 2018, 13).

Alternativna vizija trajnostnega sonaravnega, solidarnostnega, medgeneracijsko odgovornega in ekohumanističnega razvoja (bolje – napredka) Slovenije do leta 2050 bo morala izhajati iz podmen nujnosti izvedbe naslednjih temeljnih družbeno-okoljskih (ekosistemskih) izhodišč:

1. Sprememba koncepta razvoja Slovenije na osnovi vrednot materialne zadostnosti in skromnosti (zmernosti) ter okoljske odgovornosti. Tržno konkurenčni model trajne rasti gospodarstva ter pritiskov na okolje in prostor (ekosistemsko in prostorsko) naj nadomešča plansko-tržni model ravnovesnega, krožnega in družbeno odgovornega, ekosocialnega gospodarstva količinske odrasti ter uveljavljanja ekonomije skupne blaginje v okviru nosilnosti okolja in prostora, trajnostnega sonaravnega policentričnega prostorskega razvoja, hkrati z doseganjem varne stopnje prehranske, energetske in surovinske varnosti (samooskrbe) ter s trajnostno/samooskrbno prenovljenim modelom polne zaposlenosti.
2. Sprememba koncepcije modela države blagostanja, ki naj okoljsko odgovorno prednostno povečuje skupno blaginjo, podpira zmerno, preprosto, sonaravno osebno materialno blagostanje za vse prebivalce, odpravi tudi relativno revščino in zmanjša prevelike razlike v premoženju in dohodkih med prebivalci in med regijami, omogoči univerzalen in brezplačen dostop do javnih storitev (izobraževanje, zdravstvo in javni prevoz) ter zagotovi enake možnosti za celostni osebni napredek znotraj nosilnosti okolja.
3. Sprememba razmerja do prihodnjih generacij in drugih vrst (živalskih in rastlinskih) naj poteka na osnovi medgeneracijske in medvrstne solidarnosti (odgovornosti) z ohranjanjem ali izboljšanjem blaginje ekosistemov ter ohranjanjem eksistenčnih naravnih pogojev za prihodnje generacije in celotno biosfero.

Slovenija je dosedanjo raven materialne blaginje (2-krat večjo od planetarnega povprečja) dosegala v razmerah globalno in lokalno prekomerne porabe naravnih virov in obremenjevanja okolja (3-krat nad nosilnostjo okolja). Vizije in strategije napredka Slovenije za sonaravno doseganje zmerne skupne in osebne blaginje morajo model rasti nadomestiti s konceptom poudarjene vodne, energetske in prehranske samozadostnosti in gospodarske odrasti, z zmanjševanjem porabe materialov, energije, prostora (faktor 4 ali 5) in potrošnje. Širšo,

poudarjeno odrastno paradigmo trajnostnega sonaravnega napredka Slovenije (in drugih držav) kot ravnovesnega (enakostraničnega) trikotnika (ekonomija-ekologija-družba) je treba razumeti tudi kot etično (in politično) zasnovano paradigmo.

Tako npr. slovenska nevladna okoljska organizacija Umanotera izrecno poudarja, da je treba trajnostni razvoj razumeti kot dinamično ravnovesje med človekom in naravo, ki omogoča medgeneracijsko solidarnost. Zgolj sonaravna ter hkrati socialno in regionalno pravična, znotraj- in medgeneracijsko solidarna Slovenija, ki omogoča enake možnosti za vse, nudi realne možnosti za odgovorno udejanjanje družbe zmernega blagostanja za vse državljanke in državljane, demokratično in evolucijsko pospešeno, nenasilno udejanjanje modela vse bolj izrazite sonaravnosti/trajnostnosti – v zaključni fazi – onkraj horizontov kapitalizma.

8.4.2 Gradniki ekosistemske blaginje Slovenije

8.4.2.1 Omejitve in potenciali gradnikov ekosistemske blaginje

Ekosistemska blaginja, torej količina in kakovost ekosistemskih storitev, ohranjenost in delovanje naravnih in preoblikovanih ekosistemov, zmogljivosti samočiščenja, pokrajinska občutljivost na podnebne spremembe, razpoložljivost zlasti obnovljivih naravnih virov ter kakovost človekovega okolja in njegovih sestavin pomembno vplivajo na osebno in splošno (javno) blaginjo, na samo kakovost človekovega življenja, na zdravje, počutje in srečo, zadovoljstvo posameznika. Vendar BDP kot ključno, praviloma celo edino merilo gospodarskega napredka ali nazadovanja kapitalistične države ekosistemske (ne) blaginje sploh ne vključuje. Nesmotrno in negospodarno ravnanje z blaginjo ekosistemov (onesnaževanje okolja, prekomerna in potratna poraba naravnih virov, zmanjševanje ekosistemskih storitev) pa vse bolj ogroža človekovo blaginjo, njegovo zdravje in počutje, posredno pa tudi že samo ekonomsko, materialno polje blaginje.

Primerjava nacionalnih strategij trajnostnega razvoja alpskih držav pa kaže na velike zaostanke Slovenije v primerjavi z drugimi državami (Bevc Šekoranja, 2016, 287). Izbranih 19 kazalnikov t. i. zelene rasti za Slovenijo (odvisnih od uporabe ekosistemskih storitev, naravnih virov) Statističnega urada RS v poosamosvojitvenem obdobju (do leta 2013) je zaskrbljujočih, saj kažejo naslednje trende (Kazalniki zelene rasti, 2014):

- negativna rast vrednosti – devet kazalnikov;
- pozitivna rast vrednosti – osem kazalnikov;
- znižanje vrednosti – dva kazalnika.

Po mnenju krajinske arhitektke Ane Kučan (1998; 2016) je geografska raznolikost Slovenije prostorska danost, izpričana na zelo majhnem prostoru, prostorsko identiteto je treba skrbno in odgovorno ohranjati. Zmanjševanje (po)krajinske pestrosti, neustrezno upravljanje s posameznimi sestavinami (po)krajine (povezane geomorfološke, rastlinske

in vodne krajinske prvine ter grajeni objekti) pomembno vpliva tudi na izgubo biotske pestrosti (Golobič in drugi, 2015; Lampič in Kastelic, 2021). *Za bivanje in preživetje ugodna geografska lega, izjemna geografska in biotska pestrost, posledična velika zmogljivost ekosistemskih storitev, nadpovprečne naravne možnosti za doseganje varne stopnje vodne, energetske in prehranske varnosti ter obseg mavrice obnovljivih naravnih virov na prebivalca uvrščajo Slovenijo v skupino 20–30 držav sveta z največjimi potenciali za doseganje višje in obenem ekosistemsko in medgeneracijsko odgovorne ravni blaginje ter za okoljsko nujen prehod v sonaravni model gospodarstva, bivanja in preživljanja prostega časa.* Slovenija in njene pokrajine razpolagajo z bogato pokrajinsko mavrico naravnih geografskih in okoljskih zmogljivosti, kar je velika trajnostna razvojna priložnost in osnova za doseganje visoke okoljske, ekosistemske, družbene in materialne blaginje v vseh slovenskih regijah.

Slovenija ima ugodno geografsko, podnebno in prometno lego, dobre bivalne in pridelovalne razmere ter številne naravne potenciale (Poročilo o razvoju, 2016, 65). Obstoječe in za pridelavo potencialno ponovno usposobljene nekdanje kmetijske površine omogočajo primerno prehransko varnost, s poudarkom na sonaravnih oblikah pridelave hrane, količinsko na splošno bogati vodni viri na prebivalca (bistveno nad svetovnim in evropskim povprečjem) pa omogočajo kakovostno vodno oskrbo in rabo (Plut, 2000; 2014a; Vintar Mally in Plut, 2017). Slovenija je ena najbolj gozdnatih držav (okoli 60 % državnega ozemlja) v Evropi, gozdovi pa so zaradi tradicionalnega sonaravnega gospodarjenja najbolj ohranjeni naravni ekosistem v državi. Po stopnji urbanizacije je Slovenija najmanj urbanizirana država EU. Stopnja urbanizacije v Sloveniji se giblje okoli 50 %, povprečna stopnja urbanizacije v EU je 72,5 % (Strategija prostorskega razvoja ..., 2020, 11). Slovenija nima velikih mest, prevladuje množica manjših mest in vasi (6000 naselij), splošna gostota prebivalstva (okoli 100 prebivalcev/km²) pa je bistveno nad svetovnim povprečjem (55 prebivalcev/km²).

Pokrajinska in biotska raznovrstnost ozemlja Slovenije je izrazita, velik del je npr. vključen v omrežje posebnih naravovarstvenih območij, po deležu evropskih območij Natura 2000 (38 % državnega ozemlja, povprečje EU – 18 %) je Slovenija na prvem mestu med članicami EU (pred Hrvaško, Bolgarijo in Slovaško) (Strategija prostorskega razvoja ..., 2020, 11). Število vodnih podzemeljskih organizmov (več kot 170 vrst in podvrst na podlagi nepopolnih seznamov) v Sloveniji je po ugotovitvah biologa Borisa Sketa (1998) relativno največje na svetu. Zaradi geografske raznovrstnosti ima ozemeljsko majhna Slovenija raznovrstne ekosistemske storitve, vključno z veliko biotsko raznovrstnostjo. Skupna ekonomska vrednost zgolj 12 izbranih ekosistemskih storitev je bila po analizi geografinke Suzane Vurunič (2015) okvirno ovrednotena na 1,3 milijarde evrov na leto (največja ekonomska vrednost – storitve opaševanja: 400 milijonov evrov na leto). *Glede na opredeljene vrednosti posameznih ekosistemov (za 1 ha) na svetovni ravni (za leto 2011) lahko celotno ekonomsko vrednost ekosistemskih storitev Slovenije ocenimo na 16,8 milijarde evrov oziroma skoraj polovico slovenskega BDP leta 2013 (Vurunič, 2018a,*

11). Pisec se strinja z njeno trditvijo, da vseh ekosistemskih storitev ne bi smeli ekonomsko vrednotiti (npr. biotske raznovrstnosti, estetike okolja), vendar to počnemo dejansko vsak dan – z odločitvami, ki posegajo v rabo prostora.

Po obstoječih podatkih o trendih populacij ptic se stanje habitatov v kulturni pokrajini slabša, izgleda pa, da počasneje kot v preteklosti (Poročilo o okolju ..., 2017, 30). Ugodno stanje ohranjenosti dosega polovica habitatnih tipov, a četrtnina jih je v slabem stanju. V slabšem stanju so zlasti sladkovodni, mokriščni, barjanski in travniški habitatni tipi. Več kot polovica evropsko pomembnih vrst v Sloveniji ne dosega ugodnega stanja ohranjenosti (Kazalci okolja ..., 2014). Stanje ohranjenosti vrst v Sloveniji kaže, da je stanje ugodno le za dobro četrtnino vrst, prav tako so neugodni tudi trendi. Tujerodne invazivne vrste so v vedno bolj povezanem svetu z vedno manj fizičnimi ovirami dejansko postale velika grožnja ohranjanju biotske raznovrstnosti. V Evropi je mogoče najti več kot 12.000 tujerodnih vrst, med katerimi se jih je 10–15 % tako zelo razmnožilo, da povzročajo okoljsko, gospodarsko in družbeno škodo (Geršič in drugi, 2014, 34). Po oceni naj bi invazivne tujerodne vrste v Sloveniji bile razen neposrednih človekovih posegov v naravo največja grožnja flori in favni (Jogan, 2009), Matjaž Gams (2015) in pisci *Bele knjige o strokovnem varovanju okolja* (2020, 35) opozarjajo na nujnost systemskega ukrepanja za odstranjevanje invazivnih rastlinskih in živalskih vrst (npr. alergene in zelo invazivne ambrozije). Po grobih ocenah naj bi bilo namreč v Sloveniji že najmanj 1500 tujih vrst, zelo pomanjkljive pa so zlasti ocene o številu tujerodnih živali (Kus Veenvliet, 2009). Podrobna geografska terenska preučevanja območij sukcesij so pokazala, da so v nekaterih navzoče tudi tujerodne vrste, vključno z bolj problematičnim japonskim drešnikom (Geršič in drugi, 2014).

Pogosto pomenijo tujerodne vrste dodatno obremenitev v povezavi z drugimi okoljskimi pritiski, povečujejo njihov negativni učinek ali pa otežujejo izvajanje ukrepov za izboljševanje stanja ogroženih vrst oziroma habitatnih tipov. Podrobna študija ocene sprememb rabe zemljišč (1824–2013) in njihov vpliv na ekosistemsko storitve v dveh podeželskih pokrajinah (Bela krajina, Ljubljansko barje) je pokazala, da tako zaraščanje kmetijskih zemljišč kot intenzivno kmetovanje negativno vplivata na raznolikost ekosistemskih storitev. Tradicionalna, manj intenzivna raba zemljišč dejansko prispeva največ raznolikih ekosistemskih storitev ter pripomore k ohranjanju kulturne pokrajine, zato bi jo bilo treba spodbujati (Ribeiro in Šmid Hribar, 2019; Ribeiro, 2020). Na drugi strani pa naravovarstveno škodljive kmetijske prakse, kot je brezplačna uporaba digestata (gnojila) iz bioplinarn in drugih virov (odpadne vode naselij) celo na zelo občutljivih kraških habitatih svetovno pomembnih zavarovanih živalskih vrst (območje endemične črne človeške ribice v Beli krajini), soogrožajo njihov obstoj. Zaraščanje kmetijskih površin (zlasti opuščanje pašništva) pa je ob za slovenske razmere obsežnem požaru (3600 ha) na matičnem Krasu julija 2022 ponovno podčrtalo vse večjo podnebno ranljivost pokrajinskih ekosistemov Slovenije, vključno s požarno.

Na mestu je opozorilo Kajfež Bogataj (2017, 183), da so zlasti v Sredozemlju in gorskih območjih Evrope podnebne spremembe že povzročile okrnjeno opravlanje ekosistemskih storitev in upadanje biotske raznovrstnosti, kljub splošni vodnatosti se sezonsko povečujejo vodni stresi. Fizičnogeografske in pokrajinsko-ekološke razmere torej vplivajo na zelo različno pokrajinsko občutljivost slovenskih pokrajin in mest (Špes, 1998; 2000), ki jih praviloma še povečujejo podnebne spremembe (Kajfež Bogataj, 2017). Empirične raziskave kažejo, da je zaznavanje podnebnih sprememb in njihovih posledic v Sloveniji občutno tako med kmeti kot med splošno populacijo (Polič in drugi, 2014). Obe skupini vprašanih sodita, da je potrebna okrepljena skupna mednarodna dejavnost pred posledicami podnebnih sprememb.

V primerjavi z drugimi srednjeevropskimi državami ima Slovenija večje število območij z ohranjeno biotsko raznovrstnostjo zlasti kot posledico ekstenzivne, ravnovesju ekosistemov naklonjene kmetijske in gozdarske rabe. Dolgotrajno sonaravno kultiviranje zemljišč geografsko zelo pestrih pokrajinskih tipov pomembno prispeva k visoki biotski raznovrstnosti. Za njeno ohranjanje so posebno pomembni pokrajinski tipi, katerih sestavni deli so drobne pokrajinske strukture v njej, npr. vodni tokovi, mokrišča, skupine dreves, žive meje itn. Prav tako sta izjemno pomembna mozaični preplet kmetijskih zemljišč različnih kultur in praviloma sonaravno zasnovana sestava gozdov. V Sloveniji so npr. mejice ena izmed pokrajinskih prvin, ki so pomembne za ohranjanje biotske raznovrstnosti, a tako spreminjanje stanja kot sistem njihovega varovanja nista ustrezna (Golobič in drugi, 2015; Lampič in Kastelic, 2021). *Stanje skoraj tretjine (30 %) habitatnih tipov oziroma živiljenjskih okolij Slovenije je ocenjeno kot »slabo«, stanje 32 % habitatnih tipov je ocenjeno kot »nezadostno«, le 38 % pa kot »ugodno«.*

Ohranjanje pokrajinske in biotske pestrosti območij varovanja je brez dvoma ena prednostnih strateških razvojnih nalog države in lokalnih skupnosti, ki ima tudi pomembno potencialno razvojno razsežnost. Trenutno pa je velik delež območij Natura 2000 zaradi tržnega neupoštevanja njihovih širših ekosistemskih storitev, pomembnih, a glede na delež območij Nature preskromnih sredstev iz skladov EU za njihov sonaravni razvoj (varovanje za slovenske razmere obsežnih območij) in praviloma vztrajanja pri netrajnostnem razvojnem modelu občin obravnavan kot večja ali manjša razvojna ovira. Vendar se v zadnjih letih vse bolj poudarja sonaravna razvojna vloga tako ali drugače zavarovanih območij.

Sintezni kazalec porabe naravnih virov in nekaterih ključnih pritiskov na okolje je ekološki odtis. Z vidika sonaravnega doseganja blagostanja je ključno, da ekološki odtis ne presega biokapacitete obravnavanega območja. Kazalec biokapacitete Slovenije je sestavljen iz šestih kategorij uporabe tal: kmetijska zemljišča (njive), pašniki, morska ribolovna območja, celinska ribolovna območja, gozdovi in infrastruktura oziroma pozidane površine. Vse te površine so predstavljene v globalnih hektarjih glede na njihovo relativno donosnost v primerjavi s svetovnim povprečjem donosnosti kmetijskih

površin. Tako ima Slovenija 4.695.401 globalnih hektarjev (gha) biokapacitete oziroma 2,3 gha na prebivalca, čeprav je dejanska površina Slovenije 2.027.300 ha. To je po mnenju Stritiha (2018) dejansko pomembno merilo naravnega bogastva države, *biokapaciteta Slovenije je visoka, nadpovprečna glede na svetovno in tudi evropsko povprečje*. V Sloveniji k biokapaciteti daleč največ prispevajo gozdovi (3,8 milijona gha oziroma 82 %), kar je zlasti posledica dejstva, da pokrivajo okoli 58 % površine države. Slovenija je imela leta 2020 lesno zalogo 304 m³/ha, skupna lesna zaloga pa je presegala 350 milijonov m³ (Poročilo Zavoda za gozdove ..., 2021). Slovenski gozdovi so 2,5-krat bolj produktivni od svetovnega povprečja zaradi naravnih danosti in zaradi trenutne strukture gozdov, ki je posledica skrbnega preteklega sonaravnega gospodarjenja, a podnebne spremembe ter posledično biotske in abiotske ujme so temeljito načele njihove številne ekosistemске, ekonomske in socialne funkcije.

Praviloma ugodno stanje gozdov je rezultat več dejavnikov, kot so relief ozemlja, zgodovina in način upravljanja, lastniška struktura gozdov, tehnika gozdarjenja in trg gozdnih proizvodov. V Sloveniji je zaradi že visoke zaloge lesa (ogljika) v gozdovih ohranjanje zaloge pomembnejše kot povečevanje tekočega prirastka. Visoko zalogo lesa namreč spremlja tveganje, da zaradi podnebnih sprememb vse bolj intenzivne motnje povzročijo enkratne emisije ogljika, ki lahko izničijo dolgoletni prirastek, s spremembo strukture gozda pa tudi bistveno zmanjšajo tekoči prirastek (Stritih, 2018). Podatki Agencije Republike Slovenije za okolje kažejo, da so gozdni ponori okoli leta 2010 znašali približno 7 milijonov ton CO₂, po letu 2015 pa slovenski gozdovi niso bili več v funkciji neto ponorov, delež sanitarne sečnje pa je praviloma presegel 50 %. Poljanec in sodelavci (2019) na osnovi inventure gozdov v letu 2018 ugotavljajo, da se je prvič po letu 2000 zlasti zaradi sanitarnega poseka smreke lesna zaloga zmanjšala.

Posek lesa, ki je bil po letu 2014 zaradi sanacije gozdov razmeroma velik, se je v letu 2020 precej znižal. Obsežnemu žledolomu v letu 2014 se je v naslednjih letih najprej pridružilo izrazito širjenje smrekovega lubadarja, v letih 2017 in 2018 pa tudi vetrolomi, zato je bila nujna večja sanacijska sečnja. Potem ko je bilo v šestletnem obdobju po žledu povprečno posekanega za okoli polovico več lesa kot pred tem, se je v letu 2020 posek znižal za petino in je bil le še za 8 % višji kot pred žledom (Poročilo o razvoju, 2022, 189). Zaostanek za strokovno dopuščeno količino poseka se je ponovno povečal, na okoli 40 %. Intenzivnost poseka, izražena kot njegovo razmerje do letnega prirastka lesa, se je ponovno znižala, na 48 %. S tem se je tudi oddaljila od cilja, ki je bil za zagotovitev trajnostnega razvoja zastavljen na ravni 75 % do leta 2020. V obdobju sanacije močno spremenjena struktura poseka pa se je leta 2020 drugo leto zapored pomaknila v smer, značilno za običajne razmere, delež sečnje sanitarne narave se je znižal za 12 %, na 42 %. Niko Torelli (2019, 24) upravičeno poudarja, da je ohranjanje gozdov najbolj enostaven način stabilizacije podnebja. Hektar povprečnega gozda na leto absorbira približno 6 ton CO₂ (Torelli, 2022), izdelki iz lesa v svoji življenjski dobi hranijo biogeni ogljik

in tako že danes znižujejo koncentracije CO₂ v ozračju (Kako izkoristiti potencial ..., 2020). Nika Krajnc (2022) pa upravičeno opozarja ne le na ponorno, temveč tudi na zelo pomembno energetska vlogo lesa pri zagotavljanju energetske neodvisnosti Slovenije, lesna biomasa je izjemno pomemben OVE (Merše, 2022), a ključna je njena preudarna energetska raba (Žlahtič in Poredoš, 2022). Tudi Aljaž Celarc in Eva Pavlič Seifert (2022) poudarjata, da je zlasti za gozdnato Slovenijo les izjemno pomemben material preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, saj v primeru sonaravne rabe trajno omogoča izdelavo številnih izdelkov (od hiše do mize), ogrevanje in skladiščenje toplogrednega CO₂.

Geografske stalnice in spremenljivke ter vplivi okoljskih in drugih procesov se kažejo v različni intenzivnosti pokrajinsko degradacijskih procesov in stopnji degradacije geografskega okolja. Slovenijo kot odprt pokrajinsko-ekološki sistem zaznamuje torej zaradi velike pokrajinske pestrosti in gozdnatosti globalno razmeroma visoka regeneracijska zmogljivost (Plut, 2014a, 16), vendar je za nekatere pomembne in razširjene pokrajinske obremenitve (onesnaževanje zraka in vodnih virov) regeneracijska in nevtralizacijska sposobnost posameznih pokrajinskih ekosistemov (npr. kraški svet, rečne doline, obalni svet) in pokrajnotvornih sestavin Slovenije skromnejša in skozi leto zelo niha. Tako je zlasti zaradi različne geomorfološke izoblikovanosti zelo različna pokrajinska občutljivost (samočistilne sposobnosti) zraka in vodnih virov (poletni nižki vodnih tokov, znižanje gladine talne vode), ki se povečuje tudi zaradi podnebnih sprememb. Največjo naravno zračno nevtralizacijsko sposobnost imajo reliefno odprti pokrajinski tipi, zelo slabo pa doline, podolja in kotline, kjer je veter reliefno kanaliziran, oslabljen, izrazite pa so zlasti zimske temperaturne inverzije. Širše rečne doline v visokogorju, hribovju in na krasu, medgorske kotline in kraška polja ter podolja imajo kritično zmanjšane samočistilne sposobnosti ozračja. Predvsem v medgorskih kotlinah (npr. Celjska in Ljubljanska kotlina) pa je prisotna čezmerna obremenitev ozračja, zlasti zaradi lokalnega prometa (Špes, 2000).

V predlogu Zakona o podnebni politiki (2019) so povzeti ključni trendi dosedanjega antropogenega spreminjanja podnebja v Sloveniji. Povprečna temperatura ozračja v Sloveniji se je od druge polovice preteklega stoletja povišala za več kot 1,5 °C. Trend naraščanja je višji, kot je svetovno povprečje, saj se je Zemljino ozračje v primerljivem obdobju segrelo za približno 1 °C. Glavni vzrok poviševanja temperature je naraščanje koncentracije toplogrednih plinov v ozračju, ki spreminjajo lastnosti ozračja, dodaten vzrok pa je tudi sprememba rabe tal. Pri podnebnih spremembah ne gre samo za naraščanje povprečne temperature, ampak tudi za spreminjanje običajnih vrednosti drugih podnebnih spremenljivk in spreminjanje pogostosti pojavljanja ekstremnih vremenskih dogodkov ter njihove intenzitete. V Sloveniji sta se povečala število in moč vročinskih valov, obdobja hladnega vremena so manj pogosta in izrazita. Zmanjšala se je količina snega in skrajšalo trajanje snežne odeje. Povečalo se je izhlapevanje spomladi in poleti, kar vpliva na vodno bilanco, podaljšuje se trajanje Sončevega obsevanja.

Trend naraščanja temperatur se nadaljuje in slovensko podnebje je že približno 2 °C toplejše, kot je bilo sredi prejšnjega stoletja (Poročilo o okolju..., 2016; 2017). V obdobju 1961–2011 se je povprečna temperatura zraka dvignila za 1,7 °C, letna višina padavin pa se je zmanjšala za 15 % v zahodni polovici države in 10 % v vzhodni polovici države, kjer spremembe niso statistično značilne. Zgolj v obdobju 1971–2012 se je izhlapevanje povečalo za okoli 20 %, najbolj na račun povečanja spomladi in poleti, torej v vegetacijskem obdobju (Ocena podnebnih sprememb ..., 2018, 8, 9).

Najbolj je izrazito ogrevanje zraka poleti, kar pomeni več vročih dni s temperaturo nad 30 °C ter večjo pogostost in intenzivnost vročinskih valov. Dvig poletne temperature je povzročil tudi dvig stopnje izhlapevanja po celotni državi in pojav pogostejših in bolj ekstremnih suš. Količina pomladanskih in poletnih padavin se je zmanjšala za 10–15 % in višina snežne odeje se je, kljub povečanju količine zimskih padavin, zmanjšala za približno 55 %. Srednji pretoki rek se že od šestdesetih let prejšnjega stoletja zmanjšujejo, največji upad srednjih pretokov je zaznan spomladi in poleti, kar izhaja iz zmanjšanja snežne odeje in količine padavin v teh letnih časih (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, 21).

Slovenija je povirna dežela ter v strmem in vzpetem svetu, predvsem na območjih s slabo prepustno matično podlago, prepredena s številnimi hudourniški vodotoki. Prihajajoče podnebne spremembe, ki naj bi botrovale vse bolj intenzivnemu vremenskemu dogajanju, se bodo zrcalile tudi v vse pogostejših hudourniških poplavah. Glede na to lahko po mnenju geografa Tajana Trobca (2011, 103) upravičeno sklepamo, da se bodo hudourniške poplave v prihodnje pojavljale tudi tam, kjer do sedaj niso bile tako značilne, zaradi česar bo varstvo pred njihovim škodljivim delovanjem še pomembnejše kot doslej. Dejansko se je v zadnjem obdobju že povečala jakost in pogostost izjemnih padavinskih dogodkov, še posebej jeseni in pozimi, katerih posledice so bile npr. izjemne poplave leta 2007 v Železnikih, poplave, dodatno poslabšane zaradi slabega upravljanja sistema HE na avstrijskem delu Drave leta 2012, velika škoda na gozdovih in infrastrukturi zaradi žleda skupaj z izjemnim poplavljanjem kraških polj pozimi 2014 ali pa rekordno velika in uničujoča toča v okolici Črnomlja leta 2018. Žled je bil še posebej dober primer vpliva ekstremnih vremenskih dogodkov na oskrbo z elektriko in potrebe po prilagajanju tudi npr. energetskega sektorja podnebnim spremembam (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, 21).

Čeprav meritve kažejo upadanje višine padavin na letni ravni, se naj bi trend v naslednjih desetletjih obrnil, kažejo vsi modeli scenarijev, povprečne letne padavine naj bi se konec stoletja v primerjavi z obdobjem 1981–2010 povečale do 20 %. Že v sredini 21. stoletja se bodo v vzhodni Sloveniji zimske padavine povečale do 40 %, na državni ravni do 15 % (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 10). Zaradi povečanega izhlapevanja in spremenjenega padavinskega režima se bo povečala jakost in pogostost suš. Suša je kompleksen pojav, ki se kaže na različnih ravneh (meteorološka, kmetijska, hidrološka).

Slovenija velja za vodno bogato državo in kot kažejo podnebne projekcije, bo takšna tudi ostala. Padavine se bodo povečale v hladni polovici leta, ko potrebe po vodi niso velike, hkrati se bo zelo zmanjšal vpliv snežne odeje, ki je naravni zadrževalnik vode, zato bo manj vode na voljo predvsem v površinskem sloju tal in v površinskih vodotokih v začetku rastne dobe, ko se bo obenem povečalo tudi izhlapevanje. Kljub povečanju padavin na letni ravni se bomo v toplem delu leta morali soočiti s sušnimi razmerami v površinskem sloju tal. Tako drugačen vodni in rečni režim ter povečana toplotna obremenitev bodo najpomembnejši vplivi prihodnjih sprememb podnebja, ki bodo neposredno in posredno prizadeli dejavnosti, kot so zdravstvo, kmetijstvo, gozdarstvo, energetika, predelovalna dejavnost in turizem (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 11, 12).

Suše ali poplave zaradi obilnih padavin postajajo vse pogostejše, močni nalivi in neurja z močnimi sunki vetra se v večjem ali manjšem obsegu zgodijo vsako leto, vročinski valovi so pogostejši in izrazitejši. Napovedi intenzivnosti podnebnih sprememb kažejo, da podnebna občutljivost Evrope narašča od severa proti jugu, torej bo Južna Evropa (in s tem Slovenija) bolj prizadeta, saj naj bi že vroče in precej suho podnebje Južne Evrope postalo še toplejše in bolj suho. *Slovenija se zaradi geografskih, predvsem pa podnebnih značilnosti uvršča med bolj ogrožene države zaradi podnebnih sprememb.* Vplivale bodo na ekosisteme, narodno gospodarstvo, pridelavo hrane, vodno oskrbo, na zdravje prebivalcev, njihovo blaginjo, pa tudi na povečanje vodnoekološke občutljivosti. Pričakovati je njihov vpliv zlasti na kmetijstvo, biotsko pestrost, vodni krog in obalno linijo (dvig morske gladine), energetiko (HE, hladilna voda za JE Krško in TE), turizem in promet.

Za geografsko in podnebno zelo prehodno Slovenijo so še posebej negotove napovedi o količini in razporeditvi padavin. Sodobne meritve sicer kažejo upadajoč trend padavin, vendar naj bi se ta v naslednjih desetletjih obrnil, povečala se bo tako jakost kot pogostost izjemnih padavin. V prihodnosti naj bi imeli na ozemlju Slovenije težave predvsem s kratkotrajnimi, vendar izrazitimi sušami v površinskem sloju tal (prsti). Na rekah večjega zaostrovanja sušnih razmer ni pričakovati, a v zimskem času bo treba zadržati obilico vode (Dolinar, 2019).

Zmanjšanje količine snega v nižje ležečih zimskih središčih v vplivnem območju Sredozemlja (sem spada tudi Slovenija) postavlja v negotovost njihov obstoj pod 1500 m nadmorske višine. Gradnja novih smučišč na nadmorski višini pod 1200 m v Sloveniji ni smiselna. Zimski turizem bo torej v tesnem primežu pomanjkanja snega na nižjih smučiščih, poletni v mestih pa zlasti pod udarom visokih temperatur in onesnaženega zraka. Poletna turistična sezona ob morju se bo podaljšala, vendar bodo poletja bolj vroča in zdravstveno bolj tvegana, pričakovano je povečanje poletnega turističnega obiska v gorskih območjih.

Od vseh pričakovanih vplivov podnebnih sprememb bodo v Sloveniji verjetno ekstremni vremenski dogodki (poplave, suša, neurja) najbolj negativno vplivali na blaginjo prebivalcev v prihodnjih desetletjih, saj so glede na škodo v zadnjih desetletjih že

močneje prisotni. Z vidika sedanje in načrtovane energetske rabe pa je treba upoštevati predvidevanja evropskih strokovnjakov, da naj bi se v južni Evropi rečni odtok zmanjšal, kar bo zmanjšalo proizvodnjo hidroenergije, omejilo razpoložljivost hladilne vode za TE in JE in s tem povezano njihovo energetska učinkovitost ter omejilo možnosti za namakanje. Povečala se bo potreba po zadrževanju visokih voda za bolj sušna obdobja leta.

Na obseg in stopnjo onesnaževanja Slovenije in njenih pokrajin najbolj vplivajo pokrajinska pestrost, naravnogeografske posebnosti, poselitveni vzorec in sestava gospodarstva. Pretežna hribovitost in gozdnatost ozemlja Slovenije, skromen delež ravninskega sveta, velik delež (44 %) kraškega ozemlja s plitvejšo prstjo, prevlada razpršene poselitve ter večje prebivalstvene zgostitve v dolinsko-kotlinskih območjih in v ozkem obalnem pasu, močna povojna industrializacija in deagrarizacija, izrazitejša degradiranost vrste pokrajnotvornih dejavnikov in določenih območij so osnovne geografske stalnice in spremenljivke, ki bodo posredno ali neposredno vplivale tudi na obseg in stopnjo prihodnje onesnaženosti geografskega okolja. Obseg in intenzivnost pritiskov na okolje v slovenskih pokrajinah, razen fizičnogeografskih dejavnikov (zlasti reliefa kot dominantnega dejavnika) temeljno opredeljujejo naslednje ključne prostorske strukture: večja mesta s suburbanizacijskimi zaledji, glavni cestni koridorji (avtocestno omrežje) in intenzivna kmetijska zemljišča zlasti ravninskih območij (Plut, 2014a, 16). *Sektorji, ki so odgovorni za večino okoljskih problemov Slovenije, so energetika, promet in kmetijstvo. Za slovensko gospodarstvo je značilen razmeroma velik delež industrije in znotraj tega velik delež energetska intenzivnih dejavnosti.*

Podobno kot velja za druge gospodarsko razvitejše države, je tudi Slovenija torej še zelo oddaljena od paradigme odrasti in sonaravnega razvoja, saj dvig materialnega blagostanja še vedno poteka na račun zmanjševanja ekosistemske blaginje, stihijske pozidave prostora in na račun izčrpavanja okoljskega potenciala, ekosistemskih storitev prihodnjih generacij. Tudi delovanje poosamosvojitvenih vlad ni bilo usmerjeno v hkratno načrtovanje povečanja materialne blaginje in zmanjševanja pritiskov na okolje, v sonaravno nujne temeljne, strukturne spremembe v gospodarstvu, poselitvi, infrastrukturi in vsakdanjem načinu življenja. Tudi vodilna slovenska politika in večina gospodarstvenikov žal ostaja trdno vpeta v nadaljevanje koncepta ekosistemsko destruktivne stalne (količinske) gospodarske rasti, enostranskih tržnih mehanizmov in ozko pojmovanega »napredka«.

Slovenijo označuje stabilizacija prebivalstva in prebivalstvenih pritiskov na okolje, a tudi čezmerna poraba naravnih virov ter ustvarjanje različnih oblik obremenjevanja okolja in prostora. Slovenija se po rabi naravnih virov na prebivalca in različnih oblikah obremenjevanja okolja na prebivalca (emisije, odpadne vode, odpadki) uvršča med države, ki nekajkrat presegajo nosilno zmogljivost planetarnega ekosistema in je zmerno onesnažena (Plut, 2010; 2014a; Vintar Mally in Plut, 2017). Zlasti zaradi večjih samočistilnih zmogljivosti pestrega geografskega okolja se Slovenija uvršča med zmerno onesnažene evropske

države, a s številnimi perečimi zdravstvenimi in ekosistemskimi regionalnimi problemi pokrajinske degradacije (Zasavje, Celjska kotlina, Mežiška dolina, Šaleška dolina, Jesenice, Idrija, Anhovo, večja mesta ...) in čezmerno regionalno in lokalno onesnaženostjo nekaterih ključnih pokrajnotvornih sestavin, kot so onesnaženi zrak (trdni delci, ozon, dušikovi oksidi), onesnaženi nekateri vodni viri (vodni tokovi, jezera) in dolgotrajna zastrupljenost prsti (zlasti s težkimi kovinami – primer Celjske kotline). Najbolj z onesnaževali obremenjena tla (prst) so v Mežiški dolini, Celjski kotlini, na Jesenicah in v Idriji, pri čemer sta za zdravje ljudi in okolja najbolj problematična predvsem kadmij in svinec (Poročilo o okolju ..., 2017, 101). Boris Šuštar (2019), predsednik Civilne iniciative Celje, navaja, da so v tleh Celjske kotline glede na analize podjetja Environ prekoračene mejne vrednosti, ki ogrožajo zdravje ljudi: baker prekoračen 842-krat, cink 250-krat, arzen 131-krat, svinec 84-krat, kadmij 50-krat, antimon 24-krat itn.

Po podatkih Svetovne zdravstvene organizacije je bila Slovenija po grobi stopnji umrljivosti za rakom med petimi najslabšimi državami na svetu, saj vsak tretji prebivalec umre za rakom. K obolelosti za rakom pomembno prispevajo nevarne snovi iz okolja, zato bi bilo nujno čim prej pripraviti program sanacije nevarnih snovi iz okolja in sprejeti ukrepe, ki bodo onemogočili vnos nevarnih snovi v okolje (Bela knjiga o strokovnem ..., 2020, 18).

Iz kazalcev stanja okolja izhaja, da je bilo v obdobju 2008–2012 na novo pozidanih 13.024 ha površin oziroma dnevno 8,9 ha, pri čemer je povečani obseg pozidanih površin najvišji na kmetijskih zemljiščih. Največ novih pozidanih površin je na območju travinja (6208 ha), na območju gozda (3274 ha) in na območju njiv (1551 ha) (Poročilo o okolju ..., 2017, 102). Obenem pa je bilo v zadnjih nekaj desetletjih zaraščenih okoli 140.000 ha kmetijskih površin.

Z vidika razmerja med samočistilnimi zmogljivostmi in obremenjevanjem mestnega okolja je za Slovenijo ugodno, da ni velikih mest, saj le v dveh mestih (Ljubljana in Maribor) živi več kot 100.000 prebivalcev. Kljub temu pa stanje bivalnega okolja v večjih slovenskih mestih kaže, da zaradi skromnejših samočistilnih sposobnosti mestnih ekosistemov (dolinska ali kotlinska lega) obstoječi pritiski na urbano okolje presegajo sposobnosti čiščenja sestavin mestnega okolja, zlasti zraka in voda, ter ogrožajo zdravje. Poraba naravnih virov in ekološki odtisi na prebivalca so v slovenskih mestih in regijah bistveno nad globalno sprejemljivostjo.

Z okoljskega in prostorskega vidika slovenske mestne regije v zadnjih dveh desetletjih ključno zaznamujejo procesi »razlivanja« (pojav »*spillover*«) območij rasti prebivalstva in pozidave iz sklenjenih mestnih središč proti čedalje bolj urbaniziranim obmestjem. Ključno vprašanje v razvoju urbanizacije Slovenije bo torej (ne)reševanje problema razpršene obmestne in nenadzorovane gradnje, ki je hkrati temeljno urbano okoljsko vprašanje. Širjenje predvsem stanovanjske, razpršene gradnje je v obmestjih tudi razvrednotilo identiteto starih vasi, pa tudi pokrajinsko podobo ter povečalo težje

obvladovane antropogene pritiske na okolje (plinske emisije, odpadki, odpadne vode). V obmestni prostor se hkrati čedalje bolj selijo industrijske, storitvene in komunalne dejavnosti, ki dodatno onesnažujejo/obremenjujejo okolje in prostor, ki naj bi bil (vsaj pri večjih naseljih) namenjen predvsem rekreaciji in prostočasnim dejavnostim, pa tudi preskrbi mest s hrano.

Slovenija se glede trdih delcev uvršča med države Evropske unije z bolj onesnaženim zrakom. Več 100.000 prebivalcev Slovenije živi v območjih prekomerne onesnaženosti zraka s PM_{10} , zlasti na območjih, ki so zakonsko opredeljena kot degradirana območja (Zasavje, Celje, Kranj, Maribor, Murska Sobota, Novo mesto in Ljubljana). K onesnaženju z delci PM_{10} v času kurilne sezone največ prispevajo individualna kurišča na les, predvsem močno razširjena uporaba lesa v zastarelih kurilnih napravah gospodinjstev (Poročilo o okolju ..., 2017). Okoli 150.000 gospodinjstev se ogreva s trdnimi gorivi, kar 120.000 kurilnih naprav pa je neustreznih in bi jih bilo treba zamenjati, njihova zamenjava pa je izjemno počasna (le nekaj 1000 na leto).

Viri trdih delcev v zraku so tudi promet, zlasti izpusti onesnaževal iz dizelskih vozil, industrija ter ponovni dvig in lebdenje delcev v ozračju. Izpostavljenost urbanega prebivalstva škodljivim prašnim delcem PM_{10} v zunanjem zraku se sicer od leta 2004 zmanjšuje. Izpusti delcev $PM_{2,5}$ pa so se v obdobju 2000–2012 zvišali za 15 %, predvsem zaradi povečanja uporabe lesne biomase za ogrevanje v gospodinjstvih (Kazalci okolja v Sloveniji, 2014).

Podatki zadnjih let kažejo na ponovno povečanje tako izpustov PM_{10} kot $PM_{2,5}$. Tako so letni izpusti PM_{10} v Sloveniji leta 2017 znašali 13.000 ton, letni izpusti $PM_{2,5}$ pa 11.500 ton. V obdobju 2000–2017 so se izpusti delcev PM_{10} povečali za 2,3 %. Izpusti delcev $PM_{2,5}$ so se v enakem obdobju povečali za 5,8 % (Osutek okoljskega poročila ..., 2019, 42). Glavni vir delcev je zgorevanje goriv v gospodinjstvih in storitvenem sektorju, predvsem zaradi uporabe lesa v zastarelih kurilnih napravah. Mala kurišča so k skupnim izpustom PM_{10} na nivoju države v letu 2017 prispevala 66 %, k skupnim izpustom $PM_{2,5}$ pa kar 73 %. K izpustom delcev znatno prispeva tudi cestni promet: leta 2017 je prispeval 10 % izpustov PM_{10} oziroma 8 % izpustov $PM_{2,5}$. Delce v cestnem prometu sproščajo predvsem dizelski motorji, nastajajo pa tudi pri obrabi cest, gum in zavor. Onesnaženost zraka z delci PM_{10} je bila v letu 2020 po podatkih Agencije RS za okolje v povprečju nižja kot v obdobju do leta 2019. Število prekorajšev delcev v letu 2020 je le na enem merilnem mestu v celinski Sloveniji presežlo dovoljeno število 35, letna mejna vrednost za delce PM_{10} in $PM_{2,5}$ ni bila presežena na nobenem merilnem mestu.

Elektromagnetna sevanja (EMS) so prisotna povsod v človekovem naravnem in bivalnem okolju. V primerjavi z naravnimi elektromagnetnimi sevanji se je prisotnost umetno ustvarjenih elektromagnetnih sevanj oziroma neionizirnih sevanj povečala. Zaradi tehnološkega razvoja se srečujemo z novimi viri, ki uporabljajo različne dele elektromagnetnega spektra. Glavni viri EMS, ki jim je človek izpostavljen, so: naprave za

proizvodnjo, prenos in uporabo električne energije, gospodinjska, industrijska in medicinska oprema ter telekomunikacijske naprave (npr. mobilna telefonija, radijski in televizijski oddajniki, radarji) (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, XI).

Do tedaj opravljeni nadzori nad viri EMS, ki so jih izvedle pooblaščené ustanove v Sloveniji, so pokazali, da obremenitev okolja z EMS nikjer ne presega mejnih vrednosti, ki jih določa Uredba o elektromagnetnem sevanju v naravnem in življenjskem okolju. Vendar je treba poudariti, da je izpostavljenost EMS novejšega datuma, zato ni možna npr. ocena potencialnih dolgoročnih posledic izpostavljenosti prebivalcev, kar zahteva upoštevanje previdnostnega načela. Monitoring svetlobnega onesnaževanja se v Sloveniji sistematično ne izvaja. Na podlagi podatkov, ki jih zbira satelit Suomi NNP, je bila na območju Slovenije leta 2017 le dobra petina slovenskega ozemlja s povprečnimi razmerami svetlobne onesnaženosti. Le 22,72 % ozemlja je torej imelo radianco pod $0,25 \text{ nW/sr cm}^2$, s katero označujemo povprečne razmere svetlobne onesnaženosti. Dobra četrtina slovenskega ozemlja se nahaja v nadpovprečno svetlobno onesnaženih razmerah. Tudi večina območja Nature 2000 v Sloveniji je že svetlobno onesnažena, med občinami pa najbolj Ankaran (Luka Koper) (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, 60).

Po podatkih SURS je v letu 2018 nastalo skoraj 8,4 milijona ton odpadkov (več kot 4000 kg na prebivalca), od tega 59 % gradbenih odpadkov. Porast njihove količine je glavni razlog, da se je celotna količina v Sloveniji nastalih odpadkov glede na leto 2017 (6,2 milijona ton) povečala za skoraj 36 %. Med drugim se kažejo tudi trendi naraščanja količin odpadkov iz proizvodnih in storitvenih dejavnosti, naraščanja skupnih količin nastale odpadne elektronske in električne opreme ter odpadnega mulja (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, XII, 63).

Leta 2018 je v Sloveniji nastalo 1,03 milijona ton komunalnih odpadkov oziroma 495 kg na prebivalca, količine pa se povečujejo. Več kot 726.000 ton komunalnih odpadkov oziroma 71 % je bilo zbranih ločeno, kar uvršča Slovenijo med vodilne države EU. Na odlagališča odpadkov je bilo leta 2018 odloženih 157.000 ton vseh vrst odpadkov, dober odstotek manj kot v letu 2017. 92 % teh odpadkov je bilo odloženih na komunalnih odlagališčih odpadkov, 4 % na industrijskih in 4 % na odlagališčih za nevarne odpadke (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, 62). Čeprav je letna količina nastalih komunalnih odpadkov v obdobju 1995–2016 v povprečju narasla za okoli 6 %, se je količina odloženih ostankov obdelave komunalnih odpadkov zmanjšala za več kot 90 %. Leta 2019 je v Sloveniji nastalo 509 kg komunalnih odpadkov na prebivalca, leta 2020 pa 487 kg (EU – okoli 500 kg na prebivalca) (Prvi izračun kazalnikov ..., 2021; Poročilo o razvoju, 2022).

V letu 2020 je nastalo 7,7 milijona ton odpadkov, kar je za 9 % manj kot v letu prej, a za 72 % več kot leta 2012, ko je bila količina v opazovanem obdobju po letu 2000 najmanjša (Poročilo o razvoju, 2022, 184). Glede na podatke Eurostata o načinih ravnanja, gospodarjenja z odpadki se Slovenija z evropsko bistveno nadpovprečnim deležem odpadkov, ki se reciklirajo, uvršča med uspešne države članice EU. *Po deležu recikliranih*

odpadkov v skupno obdelanih odpadkih (brez mineralnih) se je leta 2018 Slovenija (82 %) uvrščala na prvo mesto med državami EU-27 (povprečje EU – 55 %). Kljub temu pa se Slovenija sooča z vrsto zelo perečih problemov v zvezi s splošno politiko ravnanja z odpadki, saj se količine odpadkov povečujejo, v Sloveniji je okoli 10.000 manjših nedovoljenih odlagališč odpadkov (praviloma na vodnoekološko zelo občutljivih lokacijah, tudi na širših vodovarstvenih območjih). V zadnjih letih so se najbolj zaostrili večplastni problemi glede ravnanja s t. i. preostalimi odpadki, z mešanimi komunalnimi odpadki, zlasti po prepovedi oziroma onemogočanju izvoza plastičnih odpadkov na Kitajsko, pa tudi po omejevanju možnosti izvoza odpadkov na sežiganje zlasti v Avstrijo in na Madžarsko. Vse bolj omejene možnosti izvoza odpadkov in naraščanje stroškov za sežig odpadkov v evropskih državah ter nepripravljenost za radikalnejše spremembe v smeri zmanjševanja proizvodnje in potrošnje odpadkov povečujejo okoljske probleme (vključno npr. s pogostimi nenamernimi, verjetno pa tudi nekaterimi namernimi požari na odlagališčih odpadkov), kar med drugim sproža zahteve tudi za gradnjo ene ali več novih sežigalnic nevarnih in nenevarnih odpadkov, povečanje sosežiga v Salonitu Anhovo (cementarna v Desklah), sosežiga v TE Šoštanj itn.

V Sloveniji so bile leta 2013 registrirane tri sežigalnice in tri sosežigalnice odpadkov (Wilts in Galinski, 2017, 52). Po podatkih Agencije RS za okolje (ARSO) so imeli konec leta 2019 naslednji upravljalci okoljevarstveno dovoljenje za sežig (odstranjevanje) odpadkov in sosežig (predelavo odpadkov):

1. Albaugh – tovarna kemičnih izdelkov Rače, postopek obdelave-odstranjevanja odpadkov (nevarni in nenevarni odpadki), sežig odpadkov;
2. Energetika Celje, postopek obdelave-odstranjevanja odpadkov (nenevarni odpadki), sežig odpadkov;
3. Lek Ljubljana, lokacija Lendava, postopek obdelave-odstranjevanja odpadkov (nevarni in nenevarni odpadki), sežig odpadkov;
4. Lek Ljubljana, lokacija Mengeš, postopek obdelave-predelave odpadkov (nevarni odpadki), sosežig odpadkov;
5. Salonit Anhovo, Deskle, postopek obdelave-predelave odpadkov (nevarni in nenevarni odpadki), sosežig odpadkov;
6. Vipap Videm Krško, postopek obdelave-predelave odpadkov (nenevarni odpadki), sosežig odpadkov.

V bližnji preteklosti je okoljsko in zdravstveno nevaren sosežig odpadkov potekal tudi v cementarni Lafarge v tudi že tradicionalno večplastno izjemno degradiranem območju ozke doline Trboveljščice in Save. Dolgoletno in strokovno podkrepljeno delovanje okoljskega društva Ekokrog pod vodstvom Uroša Macerla je pomembno vplivalo na (trenutno) prenehanje sosežiga odpadkov v trboveljski cementarni. Glede obstoječih sežigalnic odpadkov in naprav za sosežig odpadkov so v javnosti bolj opazni okoljski

promisleki zlasti Civilne iniciative Celje (pod vodstvom Borisa Šuštarja), predvsem v zvezi z dolgoročnimi zdravstvenimi posledicami delovanja manjše sežigalnice odpadkov v Celju (na leto 20.000 ton odpadkov in 5000 ton blata iz čistilnih naprav). Urbano območje Celja se namreč zlasti zaradi nevarnih starih okoljskih bremen uvršča med večplastno najbolj degradirana območja Slovenije, zato je vsaka, tudi zakonsko dovoljena dodatna obremenitev bivalnega okolja zdravstveno še bolj tvegana. Predvsem strokovno podprti in zelo dejavni Civilni iniciativi Celje gre hkrati zahvala, da se je vsaj okoljska sanacija s težkimi kovinami onesnažene prsti vrtov celjskih vrtcev le začela.

Zlasti z zdravstvenega vidika pa je verjetno najbolj problematičen sosežig več kot 100.000 ton nenevarnih in nevarnih odpadkov v Salonitu Anhovo (cementarna v Desklah), v ozki in slabo prevetreni dolini z izjemno zdravstveno ogroženostjo prebivalstva zaradi pretekle proizvodnje z uporabo rakotvornega azbesta. Po okvirnih zdravstvenih ocenah je v navedenem geografskem območju bilo skupaj okoli 2500 okoljskih bolnikov z azbestozo, vendar njihovo število zaradi dolge latentne dobe od izpostavljenosti azbestu do prvih znakov obolenosti po mnenju zdravnikov še ni doseglo zgornje meje. Kljub temu pa je država z izdajo okoljevarstvenega dovoljenja omogočila »sosežig« tudi nevarnih odpadkov v cementarni Salonit Anhovo, dopušča torej, da naprave za sosežig v ozračje spuščajo 3-krat več prašnih delcev kot »prave« sežigalnice, pa tudi bistveno višje mejne vrednosti za sosežig glede izpustov dušikovih oksidov ... Izenačitev zakonsko dovoljenih izpustov za sosežigalnice, kot je v Anhovem, z najvišjimi standardi za samostojne sežigalnice je prvi, dejansko minimalni potrební ukrep.

Slovenija je država, bogata z vodnimi viri, k čemur pripomore predvsem velika povprečna letna količina padavin, ki je v Sloveniji (1600 mm) 2-krat večja od svetovnega in evropskega povprečja (800 mm) (Plut, 2014a; 2014c). Vendar so glede količine padavin med slovenskimi pokrajinami velike razlike, predvsem na SV in JZ Slovenije zlasti poleti vse pogostejše prihaja do hidrološke suše, pogosto je prisoten obdobjni trend upadanja odtoka rečne vode. Letni indeks izkoriščanja vode oziroma delež porabljene vode v Sloveniji je nizek in znaša okoli 3 %.

Kakovost vodnih virov se je v Sloveniji v zadnjih desetletjih izboljšala, vendar občasno še prihaja do prekomerne onesnaženosti. Pred izpustom v okolje je v Sloveniji prečiščena okoli petina skupne vode, samo komunalne odpadne vode pa okoli dve tretjini. Med komunalno odpadno vodo iz kanalizacijskih sistemov je bilo v letu 2020 pred izpustom v okolje v čistilnih napravah prečiščenih 69 % vode (Poročilo o razvoju, 2022, 190). Postopkov terciarnega čiščenja odpadnih voda v letu 2000 v Sloveniji skoraj ni bilo, v letu 2019 pa je bilo po takih postopkih prečiščenih 72 % odpadne vode ali 113 milijonov m³ odpadne vode. Vendar zlasti v številnih manjših naseljih in zaselkih prevladujejo greznice, praviloma z neustreznim čiščenjem in odvozom odpadnih vod.

Po podatkih državnega monitoringa Agencije RS za okolje je bilo v obdobju 2014–2019 skoraj 99 % vodnih teles površinskih voda v dobrem kemijskem stanju, dobro ali

zelo dobro ekološko stanje pa je bilo ocenjeno le za 49 % površinskih voda. Glavna vzroka za zmerno, slabo ali zelo slabo ekološko stanje površinskih voda sta hidromorfološka spremenjenost in splošna degradiranost, ki se vrednotita na podlagi stanja bentoških nevretenčarjev in rib. V primerjavi z obdobjem 2009–2013 je dobro ekološko stanje doseglo 9 % manj vodnih teles. Slovenski vodotoki pa so, merjeno z biokemijsko potrebo po kisiku, visokokakovostni. Njihova čistost, ki je bila v začetku prejšnjega desetletja blizu povprečja EU, se je po letu 2005 precej izboljšala in je v primerjavi z državami z znanimi podatki v EU že nekaj let v ospredju. Tudi vsebnosti nitratov v podtalnici in fosfatov v rekah, ki v prevelikih odmerkih poslabšujejo kakovost vode, sta se dolgoročno znižali in sta nižji kot v povprečju EU (Poročilo o razvoju, 2022, 190).

V zadnjih letih se je kakovost pitne vode izboljšala, zlasti zaradi zmanjšanja onesnaženosti z nitrati in pesticidi, ki pa je še vedno občasno prisotna. Tudi delež neskladnih vzorcev zaradi onesnaženosti pitne vode z bakterijo *E. coli* se z leti manjša. V tretjem načrtu upravljanja voda za obdobje 2022–2027 je po navedbah Agencije RS za okolje slabo kemijsko stanje določeno za vodna telesa, ki jih sestavljajo vodonosniki z medzrnsko poroznostjo, in sicer za Savinjsko, Dravsko in Mursko kotlino, praviloma pa je ključni problem vsebnost nitratov. Poraba fitofarmaceutskih sredstev v Sloveniji se je sicer v obdobju 1992–2019 več kot prepolovila, poraba mineralnih gnojil pa zmanjšala za 35 %.

V letu 2020 je bilo z odlično oceno kakovosti ocenjenih okoli 85 % kopalnih voda. Na splošno je delež odličnih kopalnih voda navadno višji od 70 % – že vrsto let so kot odlične ocenjene kopalne vode na celinskih vodah na Bohinjskem jezeru, na Šobčevem bajerju, na večini mest Blejskega jezera, na Nadiži in mestoma na Kolpi ter večina kopalnih voda na morju (Kakovost kopalnih voda ..., 2021). Nekatera alpska jezera so prekomerno obremenjena z dušikovimi in fosfornimi snovmi (npr. Blejsko jezero), nekatere reke pa z nevarnimi težkimi kovinami (npr. Idrijca, Soča po sotočju z Idrijco).

Vrednotenje učinka čiščenja odpadne vode in same kakovosti voda je tudi v Sloveniji še vedno necelovito, saj npr. sistematično ne vključuje vrste sodobnih onesnažil, kot so hormonski motilci (motilci endokrinega sistema), plastika (zlasti nano- in mikrodelci), mutagene in rakotvorne snovi, tujerodni organizmi v vodi itn. Biolog Mihael Jožef Toman (2017, 19) izrecno opozarja npr. na hormonske motilce, ki jih komunalne čistilne naprave ne odstranjujejo, pri vodnih organizmih pa povzročajo zmanjšano plodnost, manjšo proizvodnjo jajčec pri ribjih samicah, pa tudi feminizacijo ribjih samcev. Vse večji problem predstavlja torej mikroplastika v vodi, o čemer pričajo rezultati projekta Pirati plastike – dajmo, Evropa, v katerem je leta 2021 sodelovalo več kot 1400 učencev in dijakov 100 slovenskih šol. Mladi so namreč znanstvenikom pomagali pri pionirskem delu – množičnem vzorčenju mikroplastike v slovenskih rekah, s katero je po dobljenih rezultatih onesnaženih več kot tri četrtine analiziranih rek. Po izračunu vsebnosti mikroplastike na m³ vode je bilo največ mikroplastičnih delcev v pretočnem akumulacijskem jezeru Save med Krškim in Brežicami, sledila je Kamniška Bistrica pri Domžalah, Krka pri Otočcu

in Novem mestu in njeni pritoki, Lahinja v Črnomlju, Sotla pri Bizeljskem, Drava pri Mariboru in pri Staršah, Trojšnica pri Pragerskem ter Dravinja v Zrečah. Zlasti rečne zajezitve (npr. zaradi HE) so torej vse bolj tvegane z vidika kopičenja nevarnih snovi, spremembe rečnih tokov v jezerske ekosisteme pa hkrati zmanjšujejo njihove samočištilne zmogljivosti, ekosistemske storitve, vključno z biotsko pestrostjo.

Vodovarstvena območja so leta 2021 obsegala 3532 km², kar je 17,4 % kopne površine Slovenije, v primerjavi z letom 2017 se je njihova površina nekoliko povečala, ni pa še dosežen cilj, da bi bila vsa zajetja za javno oskrbo s pitno vodo zavarovana z aktom na državni ravni.

Spremembe rabe prostora z nepovratnim uničenjem (pozidava) so se v Sloveniji nadaljevale tudi v zadnjem obdobju. V nižinah Slovenije in bliže urbanih središč so pozidane praviloma intenzivne kmetijske površine (primer pozidave najboljših kmetijskih zemljišč Dravskega polja – za potrebe podjetja Magna). V Sloveniji doslej ni bilo prijav pridelave gensko spremenjenih rastlin pristojnemu ministrstvu. Na področju sodobne biotehnologije in njenih proizvodov gensko spremenjenih organizmov slovenska in evropska zakonodaja zahtevata upoštevanje previdnostnega pristopa in analizo vseh možnih tveganj in negativnih vplivov na zdravje ljudi, živali, rastlin ali okolja.

Medresorska delovna komisija je navedla naslednja industrijsko, kmetijsko in prometno močno onesnažena območja (Grabner in Ribarič Lasnik, 2013):

1. težke kovine: Mežiška dolina, Celjska kotlina, Zasavje, Idrijsko, okolica Maribora, Jesenic, spodnja Soška dolina, Tržaški zaliv, okolica nekdanjega rudnika Sitarjevec (Litija);
2. azbest: Anhovo in kmetijske površine;
3. VOC (hlapne organske spojine), ftalati: Velenje, Šoštanj in Koper;
4. PCB (poliklorirani bifenili): Semič;
5. radioaktivna jalovina: Žirovski Vrh, okolica Kočevskega rudnika;
6. prah, PM₁₀, NO_x, O₃, PAH (policiklični aromatični ogljikovodiki), VOC, SO₂, hrup: večja mesta, Zasavje, Laško (hrup), Zidani Most (hrup), Zreče (hrup);
7. pesticidi: ob železniških progah in Mursko polje, Dravsko polje, Savinjska dolina, Ljubljana z okolico, Krško polje, Sorško polje, Kranjsko polje (dodano – Ptujsko polje) itn.

V Sloveniji je bilo evidentiranih več kot 1800 različno velikih območij, na katerih je azbest zagotovo prisoten, takšna območja pa so razpršena po vsej Sloveniji, brez kakršnega koli značilnega prostorskega vzorca. Posebno pozornost je treba nameniti azbestnim strešnim kritinam, za katere ni evidence (Dremel in Lampič, 2022, 24, 25).

Poseben tip degradiranih območij so tudi številna odlagališča odpadkov, degradirana industrijska, rudarska in druga območja itn. V najbolj zastrupljenih območjih Slovenije so med drugim vsebnosti nevarnih težkih kovin v prsti presežene za 10–50-krat

ali celo več. Dolgotrajno zastrupljanje življenjskega okolja povzroča razen gospodarske in okoljske škode številne zdravstvene probleme, zlasti pri najbolj ranljivih skupinah, kot so otroci. Prizadetim prebivalkam in prebivalcem se vztrajno krši ustavna pravica do zdravega življenjskega okolja.

V Sloveniji so bili po navedbah Agencije RS za okolje v letu 2020 otroci (0–14 let) predvsem v večjih mestih izpostavljeni koncentracijam PM_{10} v višini 21–30 $\mu\text{g}/\text{m}^3$. Po zadnjih podatkih predstavljajo bolnišnični sprejemi otrok zaradi bolezni dihal približno 20 % vseh sprejemov otrok. Kljub temu da je v zadnjih letih opazen trend zmanjševanja onesnaženosti zraka z delci, pa so občasno, predvsem ob neugodnih vremenskih razmerah, še vedno izmerjene ravni, ki so zdravju škodljive. Zlasti zaradi neustreznega kurjenja lesa v zastarelih individualnih kuriščih je v kurilni sezoni onesnaženost zraka (trdni delci) prisotna tudi v podeželskih naseljih. Izpusti glavnih onesnaževal zraka iz prometa so se v Sloveniji v zadnjih desetletjih zmanjšali, vendar promet, zlasti cestni, ostaja eden najpomembnejših virov onesnaževal zraka. Na območju Primorske so bile zabeležene najvišje ravni ozona zaradi ugodnejšega vremena in prenosa ozona in njegovih predhodnikov iz severne Italije.

Okvirni pregled razpoložljivih in časovno primerljivih podatkov o pritiskih na okolje za obdobje 1990–2015 kaže, da so se na splošno pritiski na okolje v Sloveniji kot celoti povečali, zmanjšali so se v rudarstvu, delno tudi v industriji, kmetijstvu in energetiki. Povečali so se zlasti v:

- cestnem (avtoceste, osebna vozila), letalskem in morskem prometu;
- gradbeništvu (stanovanjska in druga gradnja);
- trgovini (obmestna trgovska središča, povečanje količine embalaže);
- gospodinjstvih (odpadki, poraba energije, večja raba avtomobila);
- osrednjih ravninskih urbaniziranih in suburbaniziranih območjih z večjimi regionalnimi središči (spontana, pretežno razpršena poselitev in razmeščanje dejavnosti, zahtevni infrastrukturni posegi, razvrednotenje kulturne pokrajine);
- nekaterih občutljivih, a turistično atraktivnih gorskih območjih in v ozkem obalnem pasu.

Stanje okolja v Sloveniji se je v zadnjih letih na splošno nekoliko izboljšalo, a ostali so izzivi, kot so npr. prekomerno onesnažena območja zaradi preteklih dejavnosti, problematika odpadkov, vsakoletna kratkotrajna slabša kakovost zraka, nezadovoljivo stanje biotske raznovrstnosti, pozidava prostora in prepočasno prilagajanje podnebnim spremembam. Obenem pa so po mnenju sestavljavcev predloga Nacionalnega programa varstva okolja (2018) nastali tudi novi izzivi, ki so predvsem posledica povečanih pritiskov na prvine okolja in naravne vire, predvsem zaradi načina našega življenja, ki ga zaznamujeta netrajnostna proizvodnja in potrošnja.

Kljub razmeroma visoki biokapaciteti Slovenije, ki več kot enkrat presega površino države in je leta 2006 znašala okoli 2,3 gha/prebivalca, je tudi za Slovenijo kot gospodarsko

bolj razvito in materialno bogatejšo državo značilen bistveno prevelik ekološki odtis na prebivalca. To pomeni, da poraba naravnih virov in emisije CO₂ na prebivalca presegajo obnovitvene in samočistilne zmogljivosti. *Podatki o ekološkem odtisu na prebivalca kažejo, da povpraševanje po hrani, gorivih, lesu in vlaknih najmanj 2,5-krat presega biološko zmogljivost obnavljanja ekosistemov Slovenije, globalno pa za 3-krat.* K razliki med njima največ prispeva raba neobnovljivih virov energije, to je fosilnih goriv. Ker stopnja porabe razpoložljivega naravnega kapitala krepko presega zmogljivost obnavljanja, Slovenija izčrpava naravni kapital prihodnjih generacij, obenem pa je v tem odvisna od uvoza iz drugih delov sveta. V letu 2012 je bila v Sloveniji planetarna nosilnost okolja (biokapaciteta) na prebivalca presežena za 3,4-krat, nacionalna biokapaciteta pa za 2,4-krat (Vintar Mally, 2018, 44). V letu 2013 je bil ekološki odtis na prebivalca Slovenije 4,70 gha (Ecological Footprint ..., 2017) in v obdobju 2014–2016 5,13 gha (preglednica 35) (Wackernagel in Beyers, 2019, 160; Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, 78). Leta 2018 je bil ekološki odtis na prebivalca Slovenije 5,4 gha, v EU-27 4,8 gha, svetovno povprečje pa je bilo 2,8 gha (Poročilo o razvoju, 2022, 186). Na ravni države in v vseh statističnih regijah (12) so ogljični odtis in gozdni produkti predstavljali največji delež ekološkega odtisa (Lin in drugi, 2020, 18).

Preglednica 35: Sestavine ekološkega odtisa Slovenije 2014–2016 (v gha na prebivalca)

	Obdelovalne površine	Pašne površine	Gozdni produkti	Ribolovne površine	Pozidane površine	Ogljični odtis	Skupaj
Hrana	0,37	0,10	0,04	0,02	0,00	0,16	0,69
Zgradbe	0,09	0,02	0,57	0,01	0,01	1,34	2,02
Osebni prevoz	0,04	0,01	0,10	0,00	0,01	0,74	0,89
Dobrine	0,09	0,04	0,18	0,01	0,00	0,40	0,72
Storitve	0,08	0,02	0,16	0,01	0,00	0,53	0,80
Skupaj	0,66	0,19	1,05	0,05	0,02	3,17	5,13

Vir: Wackernagel in Beyers, 2019

Med posameznimi regijami Slovenije so zaradi manjših razlik v potrošnji prebivalstva tudi manjše razlike v ekološkem odtisu na prebivalca, bistveno večje pa so med poselitvenimi tipi. Tako je bil v Mestni občini Kranj leta 2008 (6,34 gha/prebivalca) v strnjem mestnem jedru ekološki odtis 5,44 gha/prebivalca, na suburbaniziranem podeželju 7,8 gha/prebivalca, na podeželju pa 6,6 gha/prebivalca. Suburbanizirana poselitvena območja torej označuje največji ekološki odtis na prebivalca, kar je z vidika načrtovanja prihodnje poselitve pomembna usmeritev prostorskega razvoja (Žun, 2013; 2014).

Kljub določenim pozitivnim premikom pri zmanjševanju nekaterih zdravstveno kritičnih pritiskov na okolje in izboljšanju kakovosti nekaterih sestavin okolja v najbolj onesnaženih območjih so z vidika planetarnih pritiskov na okolje na prebivalca podatki za Slovenijo zelo neugodni in z vidika koncepta planetarne pravičnosti in ocene nosilnosti planeta bistveno previsoki. *V letu 2050 bi bili planetarni pritiski svetovnega prebivalstva v primeru doseganja sedanje ravni pritiskov na okolje prebivalca Slovenije na začetku 21. stoletja vsaj za 2,5–4-krat večji.* Kljub delni deindustrializaciji Slovenije in drugih »perifernih« držav zaradi prevlade interesov t. i. središčnih držav EU ter odpravi nekaterih kritičnih okoljskih bremen so se splošni okoljski pritiski na prebivalca Slovenije v poosamosvojitvenem obdobju povečali. *Zaradi pozidave, onesnaževanja okolja, posledic vremenskih ujm in bolezni v gozdnih ekosistemih, vdora tujerodnih vrst in drugih vzrokov so se zmanjšale sicer še vedno bogate ekosistemske storitve, vključno s samočistilnimi zmogljivostmi.*

8.4.2.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov ekosistemske blaginje

Človeška vrsta prvič v zgodovini s svojo materialno dejavnostjo in življenjskim slogom presega ne le regionalno, temveč tudi planetarno nosilnost, zmogljivost okolja za materialno oskrbo in predelavo različnih onesnažil. Z vidika preživetja same človeške vrste, prihodnjih generacij, in drugih zemeljskih vrst je zato neobhoden novi etični imperativ katerega koli družbeno-ekonomskega sistema za prvo polovico 21. stoletja: organizacija materialnega življenja znotraj nosilnosti okolja in ohranjanje biotske raznovrstnosti planeta. To pomeni opustitev trajnega modela količinske gospodarske rasti, brezkompromisno opustitev hrematizma (ekonomizma) in doseganje (zgolj) medgeneracijsko enakopravne, solidarnostne ravni zmerne, sonaravnega materialnega blagostanja znotraj termodinamičnih (entropijskih) in ekosistemskih omejitev.

Osnovno načelo sodobne ekološke (ekosistemske) ekonomije izhaja torej iz predpostavke, da mora biti gospodarska aktivnost omejena, uravnovešena z nosilnostjo okolja (Harris in Roach, 2013), kar pa je v nasprotju z akumulativno zasnovo kapitalistične tržne proizvodnje in modelom rasti. Ohranjanje biološko nenadomestljivih ekosistemskih storitev kot temeljnega pogoja blaginje ekosistemov je po mnenju pisca možno zgolj s ključno vlogo ekosistemih planskih mehanizmov, s pomočjo ekosistemskega, sonaravnega načrtovanja, in njihovega procesnega dopolnjevanja oziroma nadomeščanja enostranskih, ekonomističnih mehanizmov »prostega« trga v službi rasti BDP. Močna različica sonaravnosti oziroma koncept odrasti se organsko povezuje z zahtevo o socialni pravičnosti. Nasprotja med maksimalnostjo varovanja ekosistemov ter maksimalnostjo človekove produkcije in potrošnje je možno reševati zgolj z načrtno in ekosistemsko zasnovano zmerno, človeka vredno materialno blaginjo – za vse prebivalce.

Ekosistemsko-podnebno in s tem preživitevno podstat blaginje Slovenije (EU in vseh držav sveta) naj bi po mnenju pisca ključno opredeljeval koncept nosilnosti okolja, večplastno ekosistemsko, ekonomsko in družbeno pa koncept trajnostnega sonaravnega, vzdržnega

razvoja (bolje napredka) ter koncept odrasti s poudarkom na okoljski, sonaravni stranici trajnosti. Tudi za Slovenijo velja, da bo morala za ohranjanje preživitveno varne ravni ekosistemske blaginje celotno upravljanje gospodarstva, celotno materialno dejavnost uskladiti z zmogljivostjo naravnih virov, ekosistemov.

To pa pomeni, da (Daly, 2009; Hille, 1998; Plut, 1990; 2002; 2016a; Johnson, 2014):

1. stopnja rabe obnovljivih naravnih virov ne presega njihove stopnje obnavljanja (regeneracije);
2. stopnja rabe neobnovljivih naravnih virov ne presega stopnje zamenjave z obnovljivimi;
3. stopnja različnih emisij (in odpadkov) ne presega absorpcijske, samočistilne zmogljivosti okolja;
4. antropogenizacija narave ne sme pospeševati naravnega izumiranja živalskih in rastlinskih vrst oziroma zmanjševati biotske raznovrstnosti;
5. se je treba izogibati tehnologijam, ki prinašajo nesprejemljivo tveganje in visoke stroške več kot eni generaciji, jih odpraviti.

V Sloveniji je zeleni dvig količinske materialne blaginje potekal tudi na račun izčrpavanja okoljskega kapitala Slovenije in njenih pokrajin ter obsežnega uvoza hrane in energije. V obdobju 2000–2020 je Slovenija dosegla 100-% samooskrbo z vodo, prehranska in energetska samooskrba pa je bila okvirno zgolj okoli 50-%. Po porabi naravnih virov in proizvodnji emisij na prebivalca v Sloveniji (podobno kot druge gospodarsko razvite evropske države) za 2–5-krat presegamo planetarno trajno sprejemljivo raven. Večplastna kriza opozarja na etično in zdravstveno spornost ter strukturno neučinkovitost dosedanjega razvojnega modela trajne količinske rasti ter na tehnološko zaostajanje gospodarstva, zato so trajnostni sonaravni gospodarski in regionalni razvoj ter dvig prehranske in energetske samooskrbe (na državni in regijski ravni) po mnenju pisca potrebni in primerni gospodarski, okoljski ter socialni odgovori Slovenije, njenih regij in občin.

Zagotavljanje skladnosti kratkoročnih protikriznih ukrepov je treba uskladiti s cilji dolgoročnih strukturnih in medgeneracijsko zasnovanih prilagoditev viziji trajnostne, ekosocialne, nizkoogljične, materialno zmerne in pravične družbe. Okrepljena strategija neoliberalnega izhoda iz krize z opuščanjem ključnih stebrov socialne države in nadaljevanje modela količinske rasti nas oddaljujeta od navedene vizije. Ali obstaja dovolj velika kritična masa za državljansko soglasje, da se začne neoliberalni razvojni model nadomeščati s trajnostnim, ekosocialnim modelom Slovenije zmernega, medgeneracijsko odgovornega materialnega standarda v okviru modela gospodarske odrasti, obvladljivih socialnih in medregionalnih razlik?

Ambiciozna trajnostna, tehnološka in kvalitativna preobrazba našega gospodarstva in javnih storitev, ki bi imela podporo vlade in parlamenta (vladne koalicije in

opozicije), bi prinesla številna nova zelena delovna mesta z višjo dodano vrednostjo in s tem povezano večjo kupno močjo prebivalstva, a hkrati zmanjšano porabo energije in snovi ter manjše okoljske pritiske. *Uvajanje trajnostnega modela ravnovesnega, krožnega gospodarstva (proizvodnja in poraba usklajeni z zmogljivostjo okoljskih virov, količinsko rast proizvodnje nadomešča kakovostna rast), sonaravna raba OVE ter povečevanje samooskrbe je ob pretehtani racionalizaciji delovanja države začetni, ekonomsko, socialno in okoljsko optimalni odgovor Slovenije.* Približno polovica slovenskega gospodarstva je globalno uspešnega, visokoprodutivnega in v večjem delu tudi okoljsko odgovornega. Treba mu je omogočiti pošteno, a odgovorno delovanje, saj nas dobesedno rešuje pred popolnim gospodarskim razkrojem, neobvladljivo stopnjo entropije in socialnim zlomom. Gospodarstvo mora ravnati družbeno in okoljsko odgovorno in prevzeti pravično davčno breme za učinkovito delovanje javnih storitev ter zagotavljanje dostojne socialne varnosti. Potrebne bodo ključne strukturalne spremembe, opustitev netrajnostnih in gradnja trajnostnih sestavin, temeljita trajnostna prenova gospodarstva, načina bivanja, infrastrukturnega omrežja in rabe prostora. Trajnostna zasnova celotnega sistema izobraževanja (tudi sistematično dodatno okoljsko, trajnostno izobraževanje sedanjih učiteljev – na vseh ravneh), pa tudi vzgoje, je eden ključnih nosilnih temeljev zahtevnega trajnostnega prehoda.

Tudi Slovenija je v skupini velike večine tistih držav, ki še niso sprejele vizije trajnostnega, sonaravnega razvoja do leta 2050, ki bi se morala udejanjati v štirih razvojnih fazah (preglednica 36). Slovenija je tudi po letu 2004 po rezultatih ostala krepko zasidrana v prvi fazi sonaravnega razvoja, čeprav je na papirju po formalni plati z vstopom v EU leta 2004 in Strategijo razvoja Slovenije iz prve razvojno-okoljske faze zelo šibke sonaravnosti stopila v drugo sonaravno razvojno fazo, v šibko sonaravnost. Vendar se tudi v letu 2022 (razen z nekaj izjemami) druga faza sonaravnega razvoja še ni začela sistematično uveljavljati. Manjši okoljski pritiski so v veliki meri posledica zmanjšanja proizvodnje in porabe v obdobju pandemije leta 2020 in 2021, ne pa izraz sonaravnih strukturnih sprememb. Tako ima Slovenija že desetletno zamudo glede na potencialne možnosti in zeleno udejanjanje sonaravnega razvoja, zlasti gradnja šestega bloka TE Šoštanj pa je odmik od sonaravnega modela razvoja bistveno in zelo tvegano povečala. Tudi posledice ukrajinske vojne bodo po vsej verjetnosti dodatno otežile sicer nujen družbeno-okoljski premik. To pomeni, da lahko pričakujemo zaključek razvojne faze šibke sonaravnosti v najboljšem primeru šele okoli leta 2025.

Preglednica 36: Razvojne faze in značilnosti zaželenega sonaravnega razvoja Slovenije (1985–2050)

Razvojna faza	Tip razvoja	Prostorska raven	Politika udejanjanja
Omejena kontrola onesnaževanja – zelo šibka sonaravnost: 1985–2004	<ul style="list-style-type: none"> nadaljevanje rasti BDP na račun izrazitega izčrpanja okoljskih virov in povečevanja entropije okolja prilagajanje okoljski zakonodaji in razvojni strategiji EU 	<ul style="list-style-type: none"> izrazita vpetost v ekonomsko in okoljsko globalizacijo povečevanje medregionalnih razlik zmanjševanje nekaterih okoljskih obremenitev na območjih zdravstvene ogroženosti 	<ul style="list-style-type: none"> postopno odpravljanje kritičnih posledic onesnaževanja okolja preveliko ohranjanje kapitalsko intenzivnih tehnologij in nesonaravnih praks
Šibka sonaravnost: 2005–2020	<ul style="list-style-type: none"> omejena rast BDP s postopnim in selektivnim zamenjevanjem nekaterih sestavin naravnega kapitala z ustvarjenim kapitalom stabilizacija snovno-energetskih tokov in porabe energije, uvajanje reciklaže 	<ul style="list-style-type: none"> postopna krepitev sicer skromnih iniciativ lokalne ekonomije v izraziti prevladi globalnega trga stabilizacija obstoječih regionalnih razlik, zlasti z državnimi in evropskimi podpornimi ukrepi sanacija ključnih degradacijskih območij 	<ul style="list-style-type: none"> omiljen pristop od zgoraj navzdol z ustanovitvijo razvojnih regij oziroma pokrajin (največ osem) pristop k reševanju onesnaževanja okolja tudi pri izvoru sonaravna zakonodaja in zelena javna naročila ekologizacija razvojnih projektov
Močna sonaravnost: 2021–2030	<ul style="list-style-type: none"> ravnovesje ekonomskih, socialnih in okoljskih področij blaginje na podlagi načel okoljske etike ohranjanje kritičnega naravnega kapitala, tržno vrednotenje nekaterih ekosistemskih storitev 	<ul style="list-style-type: none"> okrepljena regionalna in lokalna ekonomija (krožno gospodarstvo, OVE) in okrepljena samozadostnost (voda, hrana, energija), v okviru ekosocialno odgovornejšega globalnega trga 	<ul style="list-style-type: none"> pristop od spodaj navzgor, aktivno sodelovanje javnosti, odprtost do alternativ popolna integracija okoljskih načel in okoljskih tehnologij v sektorske politike

Razvojna faza	Tip razvoja	Prostorska raven	Politika udejanjanja
Močna sonaravnost: 2021–2030	<ul style="list-style-type: none"> • kvalitativni in decentralizirani razvoj in zmanjševanje snovno-energetskih tokov, porabe energije • pospešen prehod na obnovljive vire 	<ul style="list-style-type: none"> • zmanjševanje regionalnih razlik, ključna razvojno-varovalna vloga regionalnih virov in okrepljen policentrizem • prilagoditev ranljivih območij, dejavnosti in poselitve podnebnim spremembam 	<ul style="list-style-type: none"> • ozelenjeni izračuni stroškov in koristi, zelena davčna reforma • trajnostna sonaravna vzgoja in izobraževanje na vseh ravneh
Zelo močna sonaravnost: 2030–2050	<ul style="list-style-type: none"> • ekohumanistična etika in model odrasti • zmerne materialna blaginja in socialna varnost za vse prebivalce ter uravnotežen humani napredek v okviru planetarnih in regionalnih omejitev 	<ul style="list-style-type: none"> • bioregionalizem in prevlada ekonasielij in skoraj energijsko ničelnih zgradb • regionalna krožna gospodarstva in skoraj 100-% oskrba z OVE • zelo razširjena regionalna in lokalna samozadostnost ter sonaravni policentrizem • pravična in sonaravna svetovna ter domača trgovina 	<ul style="list-style-type: none"> • pristop od spodaj navzgor, decentralizacija institucij • prioriteta holistične okoljske razvojne politike v vseh sektorjih • celostna ekološka modernizacija proizvodnje, zelene, delovno intenzivne tehnologije

Glede na čezmerni prispevek Slovenije na prebivalca h globalnemu onesnaževanju in izpustom toplogrednih plinov (praviloma 2–5-krat nad globalno sprejemljivo količino), trajno nesprejemljivo rabo neobnovljivih naravnih virov, izčrpavanje lastnih okoljskih virov in tudi finančno neprimernost neoliberalnega, visokoentropijskega vzorca bi po zelenem časovnem scenariju sonaravnega razvoja Slovenija morala najkasneje leta 2020 preiti v *obdobje močnega sonaravnega razvoja*, kar pa se ni zgodilo. Količinsko zasnovani razvoj naj bi zamenjal kakovostni razvoj v smeri količinsko ničelne gospodarske rasti, zmerne materialne blaginje in socialne varnosti za vse prebivalce, zasnovan na občutnem zmanjševanju snovno-energetskih tokov, okrepljeni rabi obnovljivih in drugih regionalnih virov ter decentralizaciji na vseh ravneh, regionalni in lokalni samozadostnosti pri oskrbi z eksistenčno pomembnimi dobrinami, celostni in večplastni prilagoditvi podnebnim spremembam (Plut, 2010). Ozelenjeni državni in občinski proračuni, podpore razvoju okoljskih tehnologij in sonaravnih dejavnosti, izvedena zelena davčna reforma

namesto obdavčitve dela, avtonomija samozavestnih, inovativnih regij kritične razvojne mase ter okrepljena sonaravna vzgoja in izobraževanje naj bi bili ključni vzvodi razvojnega modela močne sonaravnosti. Žal je Slovenija v obdobju 2005–2020 ostala na šibki stopnji trajnostnega sonaravnega obdobja, saj je na državni ravni zgolj stabilizirala okoljske pritiske na prebivalca, ki pa glede na ekološki odtis in emisije TGP nekajkrat presegajo nosilnost okolja na prebivalca.

V naslednjem, *zelo močnem sonaravnem obdobju* pa naj bi Slovenija do sredine 21. stoletja dosegla visoko stopnjo kakovosti življenja vseh prebivalcev z okoljskimi pritiski na prebivalca v celoti v okviru planetarnih in lokalnih zmogljivosti okolja, samooskrbo na ključnih področjih eksistence (hrana, energija) in zanesljivo zaščito biosfere, drugih vrst in v celoti prešla do modela količinsko ničelne gospodarske rasti. V nasprotju s številnimi državami sveta ima Slovenija velike naravnogeografske in okoljske zmogljivosti, raznovrsten in še dovolj ohranjen okoljski kapital, da lahko s sonaravno in inovativno zasnovano razvojno potjo države in avtonomnih regij do sredine 21. stoletja doseže večplastno blaginjo s planetarno, entropijsko in medgeneracijsko sprejemljivo rabo lastnega okoljskega kapitala.

Slovenija ima glede na številne ključne razvojne potencialne vse možnosti, da postane mednarodno ugledna »ekodržava«, vzajemno povezana in vključujoča družba z uspešnim gospodarstvom in visoko kakovostjo življenja, prostora in naravnega okolja. Dejansko imamo tudi izjemno priložnost, da smo med prvimi, ki bomo na ravni države načrtno uresničili model integralnega, to je polnovrednega, sodelovalnega in povezovalnega gospodarstva. Vzpostavitev Slovenije kot svetovno priznanega zgleda integralne trajnostne družbe in gospodarstva (zeleno, družbeno odgovorno s povečano podporo socialnemu podjetništvu) bi bila rešitev za sedanjo družbeno, gospodarsko in finančno, politično in moralno krizo v naši državi in bi tudi drugim državam pomagala k uspešnejšemu soočanju s svetovnimi izzivi (Piciga in drugi, 2013). Taka pot razvoja bi bila v skladu z vrednotami, stališči in potrebami velike večine prebivalcev Slovenije. Vsako leto nadaljevanja sedanjega tveganega visokoentropijskega razvojnega in poselitvenega modela Slovenije in drugih držav povečuje okoljsko tveganje in ogroža preživetje naših potomcev. *Izhodiščni materialni in družbeni položaj, stanje okolja, razvojni potenciali Slovenije, njena zelo ugodna zemljepisna lega in geografski položaj, značilnosti slovenskih pokrajin in značaj prebivalcev so ključna kombinacija za več kot potreben večplastni razvojni preboj k trajnostnemu sonaravnemu gospodarskemu razvoju in načinu življenja ter v prvi, prehodni fazi konceptu ekosocialne kapitalistične države in čimprejšnji drugi, ekohumanistični fazi onkraj kapitalizma.* Okoljsko odgovorna in družbeno pravična Slovenija s sonaravnim gospodarstvom je trajnostna razvojna vizija. Sodobni sistem strateško-razvojnega načrtovanja, ne zgolj mehanizmi delovanja trga, bi Sloveniji omogočil, da izkoristi številne sonaravne in druge razvojne potencialne ter priložnosti.

Sistem varstva narave Slovenije, povečanje varovanih območij, naj bi se po predlogu naravovarstvenice Alje Grošelj (2008) okrepil z vključitvijo »zmerno antropocentričnega« pristopa na račun preveč enostranskega ekocentričnega pristopa. Obenem pa območja Natura 2000 ne morejo nadomestiti celostnega ohranjanja narave, saj nekateri posegi niso problematični z vidika biotske raznovrstnosti, temveč z vidika ogrožanja naravnih vrednot in kulturne pokrajine. Treba pa je poudariti, da je praktično udejanjanje omrežja Natura 2000 na državni, regionalni in lokalni ravni fleksibilno in odvisno od zakonodajnih, administrativnih in kulturoloških značilnosti vsake posamezne države, regije ali območja.

Najšibkejši člen sistema zavarovanih območij v Sloveniji je zagotavljanje primerne podpore, slovenske kategorije zavarovanih območij ne sledijo mednarodnim upravljaljskim standardom. Biolog Toman (2013) upravičeno kritično opozarja, da celo v dokumentih o območjih Natura 2000 piše, da je poseg v naravo mogoč tudi v primerih, ko je povzročena velika škoda na okolju, poseg pa ima izkazan velik javni interes in so preverjene vse druge možne rešitve. Države imajo namreč mehanizem nadomestnih življenjskih prostorov, s katerimi ohranjajo celovitost omrežja. Tudi Toman (2013) ne zagovarja stališča, da naj območja Nature postanejo rezervati in so izključena iz trajnostne rabe, vendar hkrati npr. opozarja, da npr. gradnja HE ni trajnostna z vidika vodnega ekosistema, zato zagovarja aktivnosti za ohranitev ekosistema reke Mure in še bolj majhnih potokov in studencev pred malimi hidroelektrarnami. Tudi pisec nasprotuje gradnji murskih HE in vsesplošni gradnji malih HE (mHE), je pa pod strogimi ekosistemskimi pogoji naklonjen vodnoekološko sicer skrajno strokovno pretehtano izbranim lokacijam za mHE, a zgolj na mestu nekdanjih vodnih obratov, ki so se v stoletjih sonaravno prilagodili vodnim in obvodnim ekosistemom. Žal so nekateri investitorji mHE najprej dobili vsa potrebna dovoljenja, ob gradnji pa zlasti naravovarstvenih pogojev niso upoštevali, zato se pri naravovarstvenikih krepi nasprotovanje kakršni koli gradnji mHE, zlasti v območjih Nature 2000.

Poudariti velja, da je za ohranjanje biotske pestrosti slovenskih regij ključnega pomena sonaravna pokrajinska raba, zlasti kmetijskih zemljišč in gozdov, vse večji ekosistemski pritiski pa so tudi zaradi urbanizacije, gradnje cest, hidroelektrarn itn. Ker kmetijska zemljišča v uporabi v Sloveniji obsegajo četrtno državnega ozemlja, je način kmetijske rabe pomemben vzrok za ohranjanje ali ogrožanje pokrajinske in s tem biotske raznovrstnosti. Vladne podpore izbranih kmetijskih ukrepov močno vplivajo na način kmetovanja in pogosto vodijo k pridelavi ustreznih količin hrane, ki pa marsikje niso v skladu s sonaravno rabo sestavin biotske raznovrstnosti. Pridelava hrane se pogosto povečuje na račun degradacije naravnega kapitala (rodovitna prst, čista voda, naravni in delno antropogeni ekosistemi). Po drugi strani pa podpiranje sonaravne kmetijske prakse pogosto pomeni zagotavljanje in ohranjanje pomembnih habitatov. Zagotavljanje letnih izravnalnih plačil za ohranjanje primerne obdelanosti

in ohranjenosti poseljenosti podeželja z omejenimi možnostmi za kmetovanje pomeni prepoznavanje večnamenskosti kmetijstva in spodbudo za ohranjanje biotske raznovrstnosti, merila pa morajo biti prilagojena specifičnostim slovenskega podeželja, zlasti kmetijstva.

Slovenska zakonodaja ne obravnava neposrednih ciljev za ohranitev ekosistemskih storitev, v nekaterih dokumentih so posredno navedene ali pa se omenja pomen njihovega zagotavljanja (Vurunić, 2018b, 27). V prihodnje je treba na izvedbeni ravni (npr. načrti upravljanja zavarovanih območij, občinski prostorski načrti ...) zagotoviti, da bodo ekosistemske storitve neposredno vplivale na načrtovane aktivnosti, npr. na področju gozdnogospodarskega načrtovanja. Presoja različnih upravljavskih strategij naj bi torej vključevala tudi netržne ekosistemske storitve in ne le tržne (Japelj, 2016, 2). Tako za celotno EU kot za Slovenijo postaja vse bolj pomembno kartiranje in vrednotenje ekosistemskih storitev, zlasti v negozdnih ekosistemih, kjer so podatki pomanjkljivi. Prav tako so nujni ukrepi preprečevanja in izkoreninjenja invazivnih tujerodnih vrst ter krepitev zelene infrastrukture, ki je v Sloveniji močno zapostavljena (Analiza prioritet ..., 2017, 24, 25).

Premalo je analiz ohranjanja biotske in pokrajinske raznovrstnosti kot regionalnega razvojnega potenciala, pogosto omenjana ohranjenost narave je sonaravna primerjalna prednost pred številnimi drugimi evropskimi državami. Sonaravni (varovalno-razvojni) model prostorskega in regionalnega razvoja Slovenije se lahko trajno uresničuje zgolj ob upoštevanju njene raznolike pokrajinskoekološke sestave in smotrne rabe naravnih virov ter ohranjanja izjemne pokrajinske in biotske raznovrstnosti. Ohranjena pokrajinska in biotska raznovrstnost tudi povečuje zmogljivosti prilagajanja Slovenije in njenih regij podnebnim spremembam. Občine z velikimi deleži varovanih območij, vključno z območji Natura 2000, bi morale imeti prednosti pri različnih razpisih in pridobivanju državnih in evropskih sredstev.

Po mnenju Božidarja Flajšmana (1996, 7) ima Slovenija vse možnosti, da bi postala vrt Evrope, saj imamo velika območja ohranjene narave z največjo stopnjo biotske raznovrstnosti v Evropi, prav na tej podlagi bi pravzaprav morali začeti graditi identiteto Slovenije. Po njegovem mnenju bo čas gotovo pokazal, da je ohranjena rečna dolina dragocenejša kot naftno polje, ohranjena narava bo postala eden izmed najpomembnejših gospodarskih dejavnikov. Valentina Brečko Grubar in Gregor Kovačič (2014) pa na primeru prepoznavanja pomena obalnih mokrišč za prebivalce slovenske Istre upravičeno poudarjata rekreacijsko, bivalno in izobraževalno vlogo zavarovanih območij. Ohranjanja ustrezne kakovosti blaginje ekosistemov in prehoda v varčno brezogljeno gospodarstvo, energetiko (tudi v dobrobit prihodnjih generacij) ni možno zagotoviti v državi, ki še naprej vztraja na ekosistemsko destruktivnem modelu trajne (količinske) gospodarske rasti.

Problematika varovanja velikih zveri v Sloveniji

Varstvo velikih zveri je v evropski kulturni pokrajini velik izziv zaradi njihove potencialne in dejanske konfliktnosti (Mulej, 2017). *Slovenija se uvršča med redke evropske države, kjer je prisotna večja gostota populacij velikih zveri, zlasti medveda, v določeni meri tudi volka, nizka pa je gostota risa.* Tudi v Sloveniji poteka na območjih pojavljanja zveri reja drobnice, ki v mnogih primerih ni primerno zaščitena pred napadi, kar posledično povečuje konflikte med ljudmi in zvermi. Za nastale škode sicer država izplačuje odškodnine, vendar obstoječi odškodninski sistem ne spodbuja rešitev za izboljšanje varovanja domačih živali in kot tak zato ne predstavlja dolgoročnega odgovora za reševanje konfliktov (Černe in drugi, 2010).

Po strokovnih ocenah naj bi bilo v Sloveniji leta 2018 okoli 1000 medvedov in 75 volkov (Oražem, 2019), leta 2020 pa okoli 100 volkov (Poročilo Zavoda za gozdove ..., 2021). V sezoni 2020/2021 je bila na območju Slovenije potrjena prisotnost 12 volčjih tropov, od katerih območji dveh tropov segata tudi na Hrvaško. Ob upoštevanju polovice čezmejnih volkov naj bi bilo v Sloveniji okoli 120 volkov, njihovo varstveno stanje pa je bilo ocenjeno kot ugodno (Spremljanje stanja ohranjenosti ..., 2021). Leta 1990 so se slovenski lovci odločili za popolno zaščito volkov po celotni Sloveniji, njihovo število je postopoma naraščalo, volkovi so začeli počasi spet naseljevati območja, ki pa so za razliko od obdobja pred 200 leti bistveno gosteje poseljena, a hkrati veliko bolj gozdnata. Konec 20. stoletja so se začeli povečevati napadi volkov na živino, zlasti na drobnico, njihovo število se je po osamosvojitvi skokovito, 5-kratno povečalo. Nekateri strokovnjaki za velike živali glede na izkušnje v obdobju po osamosvojitvi sodijo, da odstrel volkov ne bo pomembno vplival na zmanjšanje napadov na drobnico (Zgonik, 2019).

Za razliko od volkov je pri medvedih njihovo število neposredno odvisno od količine celotne hrane na določenem območju, ki pa vključuje tudi njeno umetno povečevanje z vzdrževanjem mreže krmišč. Tako se torej povečuje skupna nosilnost okolja za populacijo medvedov, ocene naravne nosilnosti in vloge krmišč (služijo tudi za bolj premišljen odstrel in turistične ogleda medvedov) pa so med strokovnjaki tudi različne. Glavni razlog za vzdrževanje več 1000 krmišč za medvede je predpostavka, da bi brez njih medvedi v iskanju hrane zahajali v naselja, zato bi bila njihova popolna ukinitvev po mnenju strokovnjaka za divje zveri Mihe Krofla neprimeren ukrep, a bi jih bilo treba zmanjšati (zlasti tista, ki medvede privabljajo v bližino naselij) in omejiti obdobje založenosti s hrano (npr. primerna založenost zgolj jeseni) (Zgonik, 2019). Kljub naraščanju števila medvedov v zadnjih letih se škoda pri živini in drobnici ne povečuje, toda zaradi medijske pozornosti je splošno mnenje drugačno. V Sloveniji je letno več 1000 srečan ljudi z medvedi, od tega sta vsako leto eden ali dva primera, da se medved človeka tako prestraši, da ga napade in poškoduje. Vendar v primerjavi s sosednjimi državami Slovenija močno izstopa po številu prijavljenih škodnih dogodkov zaradi medveda in izplačanih odškodninah, kar je po mnenju strokovnjakov posledica visoke gostote medvedov in visokega števila škod, ki jih povzroči posamezen medved (Mulej, 2017, 69).

Čeprav država ponuja subvencioniranje žičnatih ograj (npr. z električnim tokom nizke napetosti) in pastirskih psov, se po mnenju naravovarstvenika Iztoka Geisterja (2019) rejci goveda in drobnice v obrambi pred zvermi vedejo obotavljivo, izgovarjajoč se z vrsto pomislekov praktične narave. Prevladuje prepričanje, da je najboljša, če ne edina rešitev sedanjih težav odstrel zveri (medveda, volka in šakala), tako konkretnega kot potencialnega plenilca, vse do občutnega zmanjšanja populacije zveri. Vzrok za nastalo konfliktno sobivanje zveri in ljudi vidi večina v enormno povečanih populacijah velikih zveri, s čimer naj bi bilo pojasnjeno približevanje teh živali naseljem in s tem povezano plenjenje pasočih se domačih živali. Razlogi za povečanje populacij zveri naj bi bili (ob pristajanju na količinsko logiko) naslednji (Geister, 2019):

1. premajhen letni odstrel (t. i. odvzem zavarovanih vrst iz narave);
2. prevelik odstrel srnjadi (naravni plen volka in šakala);
3. preveliko število mrhovišč (vabljevih predvsem za medveda, ki naj bi ga tako lokalizirali).

Z vse večjo prisotnostjo človeka v območjih bivanja velikih zveri, z vse bolj razvejanimi ekonomskimi in socialnimi funkcijami npr. gozdnih ekosistemov, postajajo zverem zaznave človeka domače, zato se ne pomišljajo približati človekovim naseljem, še posebno, ko na pašnikih odkrijejo vabljev vir hrane, tako jim pošiljamo zavajajoča sporočila o miroljubnem sobivanju. Geister (2019) sodi, da se tudi v primeru sedanjega pašnega konflikta ponuja preprosta rešitev, sprejemljiva za obe strani, torej obojestranski korak nazaj. A odgovornost je seveda izključno na naši strani, zato predlaga, da zverem namesto krogel začnemo pošiljati drugačna, ekosistemska sprejemljiva sporočila, ki ne bodo temeljila na prevzetnosti polnem antropocentričnem uvidu urejenosti sveta. Janez Černač (2020) pa upravičeno opozarja, da je npr. Kočevsko osrednje območje za varstvo velikih zveri, ki so zavarovane tudi po mednarodnih konvencijah. Vendar na tem območju oblast pospešuje rejo drobnice brez obveznega varstva s pastirji ali psi, nato pa odplačuje škodo, ki jo povzročajo velike zveri.

Oražem (2019) navaja, da brez izvajanja odstrela številčnost populacij medvedov in volka strmo narašča, zato vzdrževanje sobivanja ni mogoče. Sistem upravljanja z velikimi zvermi je deloval, po izvzetju odstrela pa se je dokaj hitro porušil, število konfliktov je začelo naraščati, toleranca, strpnost podeželskega prebivalstva na območju zveri pa je naglo upadla. Oražem (2019) zato sodi, da je strokovno skrbno in odgovorno pretehtan, torej določen odstrel velikih zveri nujen za njihovo ohranjanje, za ponovno vzpostavitev znosnega sobivanja med podeželskim prebivalstvom in velikimi zvermi, v dobro narave in ljudi. Na posameznih območjih, npr. v okolici Kobarida (pašna skupnost Starijski vrh, planina Božca), je leta 2019 prišlo do »naravovarstvenega konflikta« med zaščitena živalskima vrstama, saj je volk pokončal tudi več drežniških koz, torej predstavnice edine avtohtone slovenske pasme domače koze. Strokovnjaki ljubljanske Biotehniške fakultete

opozarjajo, da ima lahko nadaljnje zmanjševanje velikosti populacije in s tem genetske raznolikosti velike posledice za preživetje pasme, prilagajene na gorski habitat.

Pisec sodi, da temeljno izhodišče upravljanja z velikimi zvermi izhaja iz dejstva, da so velike zveri (rjavi medved in volk) v Sloveniji zavarovane prosto živeče vrste, Slovenija pa je ena izmed redkih evropskih držav večje gostote divjih zveri, zato so za ohranjanje tega naravovarstveno izjemnega stanja potrebni naslednji ukrepi:

1. Za Slovenijo s preživitveno nizko stopnjo samooskrbe s hrano je izjemno pomembno ohranjanje poseljenosti in kmetijskih zemljišč sonaravne rabe na poljedelsko neugodnih območjih, med katera spada zlasti sonaravno gojenje drobnice in goveda pretežno na prostem, zlasti izven ravninskih območij. Vendar je treba gojenje domačih živali in kmetijsko pridelavo v habitatih zakonsko zavarovanih zveri omejiti in temeljno prilagoditi naravovarstvenim omejitvam. Velja poudariti, da so v izrazito prevladujočem hribovitem in kraškem značaju habitatov velikih zveri (omejeni pogoji za posamezne oblike kmetijstva) sicer nekateri učinkoviti ukrepi preprečevanja nastajanja škod zveri prostorsko zelo omejeni, kot je npr. preusmeritev živinoreje v poljedelstvo ali preusmeritev reje drobnice v rejo govedi ali konjev. Ohranjanje dovolj plena v naravi (prostoživečih parkljarjev) za volkove je pomemben ukrep za zmanjšanje njihovega plenjenja domačih živali.
2. Z vidika ohranjanja velikih zveri je v geografsko mozaični in poselitveno razpršeni Sloveniji ključno zagotavljanje znosnega soobstoja, sobivanja zveri, domačega prebivalstva in kmetijstva. Za upravljanje z velikimi zvermi je treba ob hkratnem upoštevanju naravne (habitatne) in družbene (sociološke) nosilnosti življenjskega okolja za rjavega medveda in volka opredeliti njihova t. i. osrednja, robna in druga območja. V osrednjih območjih (brez kasnejše širitve ali zmanjševanja obsega, torej preprečevanje prostorskega širjenja populacije medveda in volka) naj bi bil izrazito prednostni lokalno najprimernejši in najučinkovitejši zaščitni ukrep in praviloma zgolj izjemoma – odstrel (večje škode, ogrožanje življenj, bistveno preseganje nosilnosti okolja). V robnih območjih pa bi bila strokovno opredeljen odstrel in humana preselitev živali v osrednje območje pomembnejša ukrepa upravljanja velikih zveri.
3. V vsakem primeru so država in z njo vsi davkoplačevalci tudi finančno dolžni prebivalcem podeželskih območij, kjer živijo velike zveri, omogočiti kakovostno in čim bolj varno sobivanje ter hkrati ohranjanje vrst velikih zveri. Država mora na območju pojavljanja velikih zveri omogočiti 100-% subvencijo za nakup različne potrebne zaščitne opreme za pašne domače živali, višina subvencij pa mora upoštevati različne geografske pogoje območij za zaščito. Prav tako mora država v celoti subvencionirati nakup in vzdrževanje (hrana) rodovniških psov na območjih pojavljanja velikih zveri, s posebnim poudarkom ohranjanja avtohtonega kraškega ovčarja. Kombinacija zaščite z elektro mrežo in uporabo pastirskih psov naj postane osnovni ukrep varovanja pašnih domačih živali pred velikimi zvermi. Država mora

v območjih zaščite velikih zveri še posebno pozornost in sredstva nameniti zaščiti avtohtonih domačih vrst (npr. ovce, koze).

4. Koncept izplačil odškodnin zaradi škod velikih zveri je treba ohraniti, pravične odškodnine pa se morajo izplačati v roku dveh mesecev po strokovno ugotovljeni škodi. Koncept plačevanja odškodnin je treba tesneje povezati tudi z aktivnejšim varovanjem pašnih (rejnih) domačih živali (stalne in premične elektro ograje in elektro mreže, druge ograje in mreže, varovanje s psi, druge oblike zaščite), ki je dejansko ključnega pomena. Tako se izognemo »pasivnim« prejemnikom odškodnin zaradi škod velikih zveri ali množičnemu opuščanju gojenja domačih živali.
5. Za ohranjanje zahtevnega sobivanja lokalnega prebivalstva in velikih zveri, za minimizacijo konfliktov in za ohranjanje ugodnega stanja velikih zveri naj slovenska politika izbori upravičeno bistveno večja finančna sredstva iz različnih skladov EU, saj je delež območij z velikimi zvermi v Sloveniji bistveno nad evropskim povprečjem, kar velja tudi za delež območij Natura 2000.

Gozdovi Slovenije (okoli 58 % ozemlja) pomembno prispevajo k ponoru toplogrednih plinov iz atmosfere in s tem k ugodnejši nacionalni bilanci ogljika na tri načine: v organski snovi (nadzemna in podzemna) v gozdu se akumulira CO₂, z rabo lesa kot materiala (skladiščenje ogljika za čas trajanja lesnega izdelka) in z uporabo lesa v energetske namene za zmanjšanje rabe fosilnih goriv (NEPN ..., 2018; 2019). Vendar pa bo dolgoročno potrebna strategija za aktivnejše izvajanje ukrepov v gozdovih, saj gozdnogospodarski načrti v nekaterih območjih kažejo na primanjkljaj mladovij in neugodna razmerja razvojnih faz. Po oceni Stritih (2018) znaša po izhodiščnem scenariju ponor ogljika v gozdovih Slovenije okoli 2,3 milijona ton, ki pa se lahko zaradi posledic vremenskih ujm v gozdovih v prihodnosti zmanjša. Zato predlaga scenarij povečanja poseka, s katerim bi na eni strani dosegli pomladitev strukture gozdov in na drugi povečanje uporabe lesa kot materiala z relativno nizkim okoljskim odtisom. V Sloveniji v rabi zemljišč prevladujejo gozdovi in predstavljajo tudi največji ponor ogljika. Leta 2017 je sektor LULUCF (raba zemljišč, sprememba rabe zemljišč ter gozdarstvo) deloval kot ponor v višini 1,5 milijona ekvivalentov CO₂ (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019), vendar so se ponori ogljika zaradi večjega poseka v naslednjih letih bistveno zmanjšali. V sektorju LULUCF so bili po podatkih ARSO neto izpusti leta 2013 okoli 7 milijonov ton CO₂, v letu 2019 pa po gozdnih ujmah, po močnem napadu lubadarjev na iglavce in nujnosti prevlade sanitarne sečnje zgolj okoli 0,3 milijona ton CO₂. Gojko Stanič (2011, 12) predlaga, da se v Sloveniji povečajo ponori CO₂ s pogozdovanjem, pisec pa sodi, da za zelo gozdnato Slovenijo predlagana možnost za doseganje ogljične nevtralnosti ni primerna, površine v zaraščanju naj se raje ponovno namenijo kmetovanju, povečevanju sicer zelo nizke samooskrbe. Ker so slovenski gozdovi ključni naravni vir ponora CO₂, je v zahtevnem procesu razogljčenja njihova energetska raba omejena, obenem pa je les v prvi vrsti

ključna obnovljiva surovina in prostor ekosistemskih storitev, zato naj bo njegova raba za ogrevanje omejena, a zlasti na podeželju še vedno pomembna. Podzemno skladiščenje proizvedenega CO₂ je drago in negotovo, praviloma se ob zajemu CO₂ v TE cena njene proizvedene električne energije poveča za okoli tretjino.

Ponovno je treba na osnovi upoštevanja slovenske gozdarske stroke v celotnem gozdnem ekosistemu Slovenije zlasti zaradi vse pogostejših ujm, bolezni (lubadar), podnebnih sprememb in že prisotne delne degradacije varovalne vloge gozda tako v državnih kot drobnozasebnih gozdovih še bolj učinkovito uveljaviti trajnostno sonaravno gospodarjenje z gozdovi. Zato je treba obvezno ustanoviti poseben sklad za gozdove, ki se bo finančno krepil s pomočjo prispevka na osnovi prodanega m³ lesa, kar je bila zelo uspešna praksa v obdobju samoupravnega socializma. Državna strategija sonaravnega gospodarjenja z gozdovi naj bo z ustanovitvijo direktorata za gozdove in z odkupi iz sredstev gozdnega sklada usmerjena v povečevanje, ne pa zmanjševanje državnih gozdov, zakonsko in inšpekcijsko pa je treba zagotoviti, da tudi zasebni lastniki s pomočjo usposobljenih gozdarskih strokovnjakov poskrbijo za trajnostno gospodarjenje z lastnimi gozdovi.

Z vidika urbane onesnaženosti je treba po mnenju geografije Metke Špes (1998; 2000) poudariti specifičnost Slovenije, da so zaradi velikega nesorazmerja med emisijami in imisijami najbolj onesnažena pravzaprav majhna mesta v majhnih kotlinah in ozkih dolinah. Povečanje funkcionalne heterogenosti mest in prometni pritiski povzročajo tudi degradacijo bivanja in znižanje cene nepremičnin v nekaterih mestnih območjih (Pak, 2002). Geograf Dejan Rebernik (2014) pa izpostavlja povezanost urbanih okoljskih problemov z večjo socialno diferenciacijo. Prav zaradi hude degradacije okolja je treba v najbolj obremenjenih kotlinah (Zasavje, Celjska kotlina, Mežiška dolina, Anhovo ...) uvesti ničelno stopnjo tolerance do vseh onesnaževalcev, da bi čez leta potomci imeli bolj zdrave razmere za življenje. Vsa okoljska bremena so dokaz neodgovornega odnosa oblasti in kapitala (Plan B za Slovenijo ..., 2011, 14). *V Sloveniji doslej ni bil narejen celostni državni načrt dolgoročne sanacije prekomerno onesnaženih območij, niti niso bila za ta namen zagotovljena stalna finančna sredstva, izjema je zgornja Mežiška dolina. V prihodnje bo treba kakovost bivalnega okolja izboljšati v širših, geografsko zaokroženih območjih in ožjih območjih zaznane največje in večplastne degradacije, ki jih bo treba obravnavati kot posebno razvojno in prostorsko problemsko kategorijo s poudarjeno okoljevarstveno (preventivno in tudi zelo izrazito kurativno) zasnovano ukrepov* (Resolucija o Nacionalnem ..., 2020). Pisec sodi, da je treba pri opredeljevanju območij največje onesnaženosti bivalnega okolja razen kriterijev, kazalnikov okoljske degradiranosti sestavin okolja (npr. zrak, voda, prst, vegetacija) in obremenjenosti s hrupom prednostno upoštevati kazalce zdravstvene ogroženosti zaradi zastrupljenega delovnega in bivalnega okolja (okoljski bolniki), kot je izjemna in nedvoumno zdravstveno ugotovljena obsežna oboletost prebivalcev srednje Soške doline (okoli cementarne Salonit Anhovo) kot posledica dolgotrajne in intenzivne pretekle delovne in bivanjske izpostavljenosti azbestu.

Lokalna geografska terenska raziskava onesnaženosti zraka s črnim ogljikom in finimi delci vzorčnega podeželskega območja (Loški Potok) pa je pokazala, da je bila zlasti zaradi ogrevanja gospodinjstev na biomaso (Retje) ob neugodnih meteoroloških razmerah (temperaturne inverzije) onesnaženost zraka s črnim ogljikom v zimi 2017/2018 celo večja kot v Ljubljani. Zmanjševanje izpustov gospodinjstev na podeželju je mogoče doseči z zamenjavo starih kurilnih naprav (peči in kotlov) z drugimi načini ogrevanja (npr. s toplotnimi črpalkami) in novejšimi kurilnimi napravami z učinkovitejšim zgorevanjem, uporabo skupnih kotlovnice za več zgradb itn. (Glojek in drugi, 2019).

Varovanje kmetijskih in gozdnih zemljišč je treba obravnavati tudi kot enega od ključnih polj varnosti, namesto njihove pozidave je treba spodbujati sistemsko, s strani države, občin in skladov EU podprto ponovno oživitvev, aktiviranje opuščenih in degradiranih površin, saj se jih potencialni investitorji izogibajo. V letu 2017 je bilo namreč evidentiranih 3423 ha funkcionalno degradiranih površin, med katerimi prevladujejo območja industrijskih in obrtnih dejavnosti (Lampič in drugi, 2017, 19). Gospodarski razvoj in poselitev je torej treba usmerjati na doslej neizkoriščena, slabo izkoriščena ali degradirana zemljišča znotraj urbanih območij, s ciljem, da se do leta 2030 neto izkoriščanje zemljišč zmanjša za 30 % (po predlogu pisca vsaj za 50 %) in da se od 2050 naprej popolnoma preneha z neto izkoriščanjem zemljišč (Resolucija o Nacionalnem ..., 2020). Gospodarske dejavnosti naj se prostorsko umeščajo v obstoječe poslovne cone in na zemljišča z najmanjšim potencialom ekosistemskih storitev, s tem da se zagotovijo spodbude za vzpostavitev eko poslovnih con in uveljavi proaktivna prostorska in investicijska politika, ki bo pritegnila domača in tuja podjetja, vodilna na področjih ozelenjenega, krožnega gospodarstva.

Ocene razvojnih možnosti in regionalnih virov Slovenije kot celote in njenih regij na eni strani ter dosežena stopnja izčrpavanja naravnih virov in stanje okolja na drugi poudarjajo, da dejansko nimamo konkurenčnih prednosti za razvoj energetske, okoljske in prostorske zahtevnega gospodarstva. V nasprotju z industrijskim obdobjem pa tokrat razpolagamo z vsemi trajnostno pomembnimi naravnimi viri za sonaravni regionalni razvoj, kar je naša izjemna razvojna prednost pred večino drugih držav sveta in Evrope. Zato bi bilo razvojno in etično skrajno zgrešeno, če bi sedanjo krizo izkoristili kot alibi za okoljsko netrajnostni gospodarski in regionalni razvoj. Tudi z vidika potenciala okoljskih virov je za Slovenijo torej ključna in priporočena gospodarska usmeritev k okolju prijaznim proizvodom in storitvam, ekologizaciji industrije, trajnostnemu prometu, sonaravnemu turizmu, zdravi hrani in ustreznemu ekosistemskemu vrednotenju in previdnemu trženju varovanih območij, pokrajinske ter biotske pestrosti (Plut, 2014a).

PREDNOSTI SONARAVNEGA RAZVOJA SLOVENIJE	POMANJKLJIVOSTI SONARAVNEGA RAZVOJA SLOVENIJE
<ul style="list-style-type: none"> • geografska in prometna lega • klimatsko ugodne pridelovalne in bivalne razmere • izjemna pokrajinska in biotska raznovrstnost • raznovrstnost in zmogljivost obnovljivih virov ter raznovrstnost podeželskih območij • obvladljiva stopnja metropolizacije • razvita regionalna zavest, dolga zgodovina spodbujanja in zametki policentričnega razvoja • pretežno povratne oblike okoljske degradacije • sektorska in regionalna tradicija nekaterih oblik sonaravnega razvoja 	<ul style="list-style-type: none"> • geomorfološka razbitost ozemlja • velik delež kmetijskih zemljišč z omejenimi pogoji za obdelavo • skromne samočistilne zmogljivosti poselitveno in razvojno najbolj atraktivnih ekosistemov • velika razpršenost poselitve in gradenj, obsežna območja suburbanizacije in nazadovanje večine mestnih središč, pomanjkanje mreže srednjih mest • koncentracija in centralizacija ekonomskih aktivnosti le na nekaterih območjih Slovenije • velik delež energetske in okoljsko intenzivnih dejavnosti • čezmerna (globalna in lokalna) poraba energije in surovin ter s tem povezani okoljski pritiski na prebivalca • neizkoriščenost razvojnih kapitalov varovanih območij
PRILOŽNOSTI ZA SONARAVNI RAZVOJ SLOVENIJE	NEVARNOSTI ZA SONARAVNI RAZVOJ SLOVENIJE
<ul style="list-style-type: none"> • pridelava zdrave hrane in povečanje prehranske samooskrbe • sonaravne oblike turizma in prometa • sonaravno trženje biotske raznovrstnosti in varovanih območij • regionalno krožno gospodarstvo, sonaravna in lokalna raba obnovljivih virov energije ter drugih lokalnih kapitalov, povečanje regionalne energetske raznovrstnosti in samozadostnosti • razpoložljivost vodnih virov kot osnovne strateške dobrine v obdobju podnebnih sprememb • pozitiven vpliv izboljšanja kakovosti okolja na zdravje ljudi in ekosistemov • sonaravni regionalni in policentrični razvoj, ohranjanje poseljenosti podeželja in gradnja ekozgradb, ekososesk in ekovasi (zlasti v pobočnem toplotnem pasu, nad temperaturno inverzijo) 	<ul style="list-style-type: none"> • ogroženost zdrave vodne oskrbe zlasti zaradi intenzivnega kmetijstva in drugih pritiskov v ravninah (talna voda) • snovno in energetske intenzivna industrija • masovni turizem na ekološko občutljivih območjih • nesonaravni razvoj ali pa »rezervatno« upravlanje varovanih območij • povečana raba snovi in energije ter gradnja novih centraliziranih energetske objekto (npr. JE) in hkratno prekomerno povečanje rabe obnovljivih virov energije • povečevanje pretirane razpršenosti poselitve, nazadovanje mestnih središč in suburbano zgoščevanje prebivalstva in dejavnosti zgolj v Ljubljanski kotlini in slovenski Istri • izrazito povečanje razvojne šibkosti podeželskih in obmejnih območij

PRILOŽNOSTI ZA SONARAVNI RAZVOJ SLOVENIJE	NEVARNOSTI ZA SONARAVNI RAZVOJ SLOVENIJE
<ul style="list-style-type: none"> • prilagoditev okoljskih pritiskov lokalnim zmogljivostim okolja, virov • razvoj novih okoljskih tehnologij in sonaravnih načinov čiščenja (ekoremediacije) • ozelenjena nova delovna mesta 	<ul style="list-style-type: none"> • povečevanje prometne vloge osebnega vozila in tranzitnega tovornega cestnega prometa • zapoznelost prilagajanja podnebnim spremembam

V primerjavi z večino držav sveta razpolaga Slovenija s prednostnimi strateškimi trajnostnimi okoljsko-razvojnimi kapitali, ki omogočajo samooskrbo na ključnih področjih (Plut, 2014a):

1. raznovrstni in bogati interni in tranzitni (prispeli) vodni viri (letne interne vode na prebivalca – 9300 m³ oziroma 2-krat nad svetovnim in evropskim povprečjem; skupni letni odtok – 16.000 m³/prebivalca), ki ob ustreznem sonaravnem upravljanju in pravočasnem prilagajanju podnebnim spremembam omogočajo trajno in kakovostno vodno oskrbo (samooskrbo tudi na makroregionalnih ravneh) in druge oblike primerne regionalne rabe raznovrstnih vodnih virov;
2. primerjalno zelo ohranjeni in količinsko bogati gozdni ekosistemi omogočajo sonaravno surovinsko-energetsko rabo in varno opravljanje številnih ekosistemskih storitev, ki bodo morale dobiti tudi tržno ceno, zlasti na varovanih območjih;
3. regionalne mavrice obnovljivih virov energije, ki ob upoštevanju okoljevarstvenih in naravovarstvenih meril ter varčnega ravnanja z energijo omogočajo v prihodnje trajno energetsko samooskrbo;
4. geografska (naravna, družbena, kulturološka) turistična privlačnost Slovenije in njenih pokrajin kot osnova za širok razvoj sonaravnega turizma;
5. obstoječe in potencialne (pred nekaj desetletji še obdelane) kmetijske površine, ki tudi v primeru sonaravnih oblik kmetijske obdelave in ponovnega pretehtanega povečanja kmetijskih zemljišč omogočajo doseganje visoke stopnje prehranske samooskrbe.

Pri vodnih virih je treba poudariti veliko strateško prednost Slovenije, ki razpolaga z mavrico vodnih virov, vendar velja opozoriti na postopno zniževanje srednjih in nizkih pretokov, kar skupaj s pojavi hidrološke in kmetijske suše (npr. leta 2003) poudarja nujnost smotrnega ravnanja z vodo. Evropsko primerjalno bogati in dobro ohranjeni slovenski gozdovi so izjemen surovinsko-energetski, socialni in ekosistemski potencial. Slovenija nima omembe vrednih količin fosilnih virov, razpolaga pa z bogatim mozaikom obnovljivih virov energije v vseh pokrajinah, ki so gospodarski in zaposlitveni kapital izjemnega pomena. Za sonaravno pretehtano aktiviranje pa je potrebna velika začetna finančna podpora države in EU.

Z vidika potenciala naravnih virov je za Slovenijo torej ključna in priporočena gospodarska usmeritev k zmanjševanju porabe energije in snovi ter decentralizirani rabi mavrice

domačih virov. Sonaravna vizija in strategije razvoja Slovenije morajo biti razen v svet usmerjene tudi v čedalje manjšo odvisnost, torej v krepitev regionalne in nacionalne samozadostnosti, zlasti glede na tiste vidike življenja, brez katerih človek ne more preživeti: krepitev prehranske, energetske, vodne in drugih vrst samozadostnosti. Zato je za Slovenijo razen skladnejšega regionalnega razvoja ključna in priporočena trajnostna, sonaravna gospodarska usmeritev. Okoljske tehnologije in ozelenjeno podjetništvo, okoljsko odgovorna raba domačih okoljskih virov, sonaravno kmetijstvo, turizem, promet (tirni in javni, kolesarjenje) in gradbeništvo (energetske prenove zgradb, pasivna gradnja, domači gradbeni materiali) ter druge ekologizirane dejavnosti naj postanejo jedro slovenskega inovacijskega, trajnostnega razvojno-okoljskega preboja, ki do leta 2030 regionalno razpršeno, decentralizirano odpirajo 50.000–60.000 novih ozelenjenih delovnih mest. Izdelati in udejanjati je treba dodatne nacionalne trajnostne razvojne projekte za:

1. sonaravno bivanje s podporo nastajanju pilotnih vzorčnih ekovasi in urbanih ekososesk;
2. povečanje prehranske in energetske samooskrbe Slovenije, njenih regij in občin (pilotne vzorčne samooskrbne občine);
3. sonaravno gospodarjenje in rabo lokalnih virov v različnih tipih varovanih območij Slovenije;
4. sonaravni razvoj turizma na podeželju in v mestih;
5. prilagajanje celotnega gospodarstva, poselitve, načina življenja podnebnim spremembam;
6. ekoremediacije kot osnovne sonaravne metode za zmanjšanje in preprečevanje netrajnostnih načinov bivanja in gospodarjenja na državni, zlasti pa na regionalni in lokalni ravni.

Odziv Delovne skupine Zdravniške zbornice Slovenije na sprejem Uredbe o opravljanju obvezne gospodarske javne službe sežiganja komunalnih odpadkov (2022)

Kljub številnim pomanjkljivostim, na katere so aktivno opozarjali, je vlada na 374. dopisni seji 10. maja 2022 sprejela predlog Uredbe o opravljanju obvezne gospodarske javne službe sežiganja komunalnih odpadkov. Ministrstvo ni upoštevalo bistvenih pripomb in predlogov skupine na ZZS, in sicer:

- predloga, da se kot pogoj za pridobitev koncesije določi popolno izpolnjevanje zahtev Evropske komisije iz leta 2019 za sežigalnice oziroma da se v uredbo zapišejo vsaj tako stroge mejne vrednosti za izpuščanje strupenih snovi v okolje, kot jih je določila Evropska komisija;
- predloga, da se kot merilo izbora določi presoja ustreznosti lokacije.

Od nove vlade in ministrstva pričakujejo celovito in odgovorno ureditev področja termične obdelave odpadkov in predlagajo naslednje konkretne in izvedljive rešitve:

- hitro (v letu 2022) in dosledno uveljavitev zahtev Evropske komisije za sežigalnice iz leta 2019 (t. i. zaključki o BAT) za vse objekte, namenjene termični obdelavi odpadkov v Sloveniji;
- takojšnje popolno izenačitev pogojev obratovanja za sežigalnice in naprave za sosežig;
- strateško in strokovno umeščanje objektov za termično obdelavo odpadkov v okolje na podlagi presoje primernosti lokacije glede na značilnosti reliefa, meteorologije, poseljenosti in drugih pomembnih okoliščin s stališča varovanja zdravja in okolja;
- aktivni pristop za zmanjševanje količine odpadkov, ki potrebujejo termično obdelavo;
- preprečevanje izgradnje in delovanja naprav za termično obdelavo odpadkov, ki presega potrebe Slovenije (preprečevanje oziroma prepoved uvoza odpadkov za namen termične obdelave odpadkov).

Kotline v Sloveniji so slabo prevetrene, v zimski sezoni so pogoste temperaturne inverzije. Pri sežiganju odpadkov se v zrak sproščajo številne strupene snovi, ki škodujejo nosečnicam, razvoju otrok in povzročajo številne bolezni in prezgodnje smrti. Sprejeta uredba omogoča podeljevanje koncesij brez predhodne presoje primernosti lokacij. Koncesijo bi tako za dobo 30 let lahko pridobilo podjetje Energetika Ljubljana, posledično bo gosto poseljena in nepreventna Ljubljanska kotlina izpostavljena dodatnemu viru mešanice različnih onesnaževal. Koncesija bo podeljena brez strokovne presoje vplivov na okolje in zdravje.

Sprejeta uredba bi tako imela negativen vpliv na naše zdravje in okolje, zato Delovna skupina Zdravstvene zbornice Slovenije novi vladi predlaga, da škodljivo uredbo razveljavi in sprejme novo, ki bo za podelitev koncesije terjala vsaj popolno izpolnjevanje zahtev Evropske komisije iz leta 2019 in strokovno presojo ustreznosti lokacije.

Problematika mešanih komunalnih odpadkov v Sloveniji

Bistveno zmanjšanje, ne pa naraščanje količine komunalnih, gradbenih, industrijskih, kmetijskih, trgovinskih, komercialnih in drugih odpadkov je ključni cilj gospodarjenja z odpadki. V obratnem primeru bo treba med drugim povečati domače zmogljivosti in/ali zagotoviti njihovo termično obdelavo v tujini, kjer pa so možnosti vse manjše.

Ukrepi za opuščanje nerazgradljivih, okolju in zdravju škodljivih proizvodov in s tem povezanih nevarnih odpadkov so predpogoj za praktično 100-% snovno reciklažo odpadkov in s tem povezano uveljavljanje koncepta krožnega gospodarstva.

Meteorologinja Rahela Žabkar (2022) opozarja, da je Ljubljana kot možna lokacija sežigalnice odpadkov bistveno slabše prevetrena kot npr. Dunaj, ki ima sežigalnico (Spittelau). Slaba prevetrenost Ljubljane je posledica kotlinske lege v zavetju Alp. V obdobju 2014–2020 je bila povprečna izmerjena jakost vetra 1,3 m/s, na Dunaju pa kar

3,5 m/s. V povprečju torej na Dunaju veter piha skoraj 3-krat močnejše kot v Ljubljani. V Ljubljani sega višina temperaturnega obrata običajno le do višine okoli 200 m, kar bi po mnenju Žabkar (2022) pomenilo vsaj tako visok dimnik potencialne sežigalnice za prebitje višine jezera hladnega zraka. V nasprotnem primeru bi prišlo do obremenitve zraka v neposredni bližini sežigalnice, izpusti bi ob temperaturnih obratih ostali ujeti v omejeni prostornini zraka nad Ljubljano. Podčrtati velja tudi dejstvo, da se Ljubljana na lestvici Evropske agencije za okolje (EEA) glede na onesnaženost z delci $PM_{2,5}$ v letih 2020 in 2021 med 324 evropskimi mesti uvršča šele na 279. mesto, Maribor (prav tako predviden kot lokacija za drugo sežigalnico odpadkov v Sloveniji) pa na 207. mesto (Žabkar, 2022). Okoljski znanstvenik Žiga Malek (2022) opozarja, da je treba pri načrtovanju velike sežigalnice in zavedanju specifičnosti meteoroloških razmer v Ljubljani upoštevati še podnebne spremembe, saj bo prevetrenost še nižja, temperature pa višje. Pisec dodaja, da tudi proces zgoščevanja pozidave v Ljubljani zmanjšuje pogostost in hitrost vetra, kar še dodatno znižuje zračne samočistilne zmogljivosti. Šibko gibanje zraka in zadrževanje onesnaženega zraka v mestu so ključne posledice kotlinske lege Ljubljane.

Okoljevarstveniki razen na izpuste CO_2 in drugo onesnaževanje med drugim opozarjajo, da se bo z gradnjo sežigalnice v Sloveniji široka uporaba plastike še nadaljevala. Tako svet kot Evropa in Slovenija resnično potrebujejo radikalnejši sonaravni zasuk v strategiji ravnanja z odpadki, zasuk k družbi brez odpadkov (snovno krožni sistem namesto linearnega), nove sežigalnice odpadkov so dejansko izhod v sili, saj dolgoročno niso trajnostno primeren (ekonomsko, okoljsko, zaposlitveno in z vidika medgeneracijske enakosti in odgovornosti) odgovor. Ključno je drastično zmanjšanje proizvodnje in uporabe praktično vse plastike, ki je ni mogoče reciklirati, preostalo pa je treba vključiti v krog ponovne uporabe in reciklaže. Ekologi brez meja med drugim opozarjajo, da so na razpolago boljše rešitve, kot je primer območja Priule in Trevisa (Severna Italija), kjer javno komunalno podjetje dosega že več kot 90 % ločeno zbranih odpadkov (Zgojznik, 2022). Peter Novak (2021a) predlaga, da bi namesto gradnje uvožene sežigalnice na osnovi že prisotnega domačega znanja pristopili k projektiranju sodobne kemične tovarne za ponovno uporabo organskega ogljika (torej vseh gorljivih odpadkov). Slovenski strokovnjaki so izdelali inovativno industrijsko napravo, ki omogoča predelavo vseh vrst ostankov odpadkov iz ogljikovodikov (torej tudi plastike) v sintetično dizelsko gorivo s pomočjo kemičnega procesa katalitične depolimerizacije (niso potrebne zelo visoke temperature) (Daugul, 2019).

Država bi lahko ob sodelovanju zainteresiranih občin izdelala in podprla medregionalni energetski projekt uplinjanja lesne biomase za proizvodnjo sinteznega plina kot goriva za rabo toplote v sistemih daljinskega ogrevanja in hkratne proizvodnje električne energije. V prvi fazi naj se s sofinanciranjem države omogoči gradnja naprave za uplinjanje lesne biomase ter proizvodnjo toplote in elektrike v enem ali več naseljih v območjih z ustrezno količino lesne biomase oziroma njenih ostankov.

Problematika odstranjevanja odpadkov bi se morala zamenjati s problematiko

njihovega radikalnega zmanjševanja, skoraj 100-% snovne reciklaže (vključno s kompostiranjem) in opuščanja proizvodnje tistih izdelkov, ki ne omogočajo popolne reciklaže po izteku svoje življenjske dobe. Država z zakonodajo (razširjena odgovornost proizvajalcev, podpora krožnemu gospodarstvu) in potrošniki (odgovorni nakupi) morajo dobesedno prisiliti proizvajalce, da prevzamejo odgovornost (predvsem finančno) za svoje izdelke, da bodo prisiljeni uporabljati nenevarne materiale, podaljšati čas uporabnosti izdelkov in zmanjšati embalažo.

Zgolj v Italiji je več kot 500 občin, ki pospešeno preprečujejo nastajanje odpadkov, najboljše med njimi pa letno dosegajo le okoli 10 kg mešanih odpadkov na občana. Tudi v Sloveniji je bilo v okviru Ekologov brez meja leta 2020 devet občin vključenih v mrežo občin s strategijami *Zero Waste* (Slovenske občine na poti ..., 2020), od tega so v obdobju 2014–2019 beležile glede ravnanja s komunalnimi odpadki pomemben napredek: Vrhnika, Borovnica, Log - Dragomer, Bled, Gorje, Radovljica, Slovenske Konjice in Žalec. Tako so npr. občine Vrhnika, Borovnica in Log - Dragomer leta 2018 dosegle 83-% delež ločeno zbranih komunalnih odpadkov in zgolj še 17-% mešanih preostalih komunalnih odpadkov (62 kg/prebivalca ostankov odpadkov). Rumeni karton pa je prejela MO Ljubljana, ker se še ni izjasnila glede idej o uplinjanju odpadkov, sicer pa je leta 2019 dosegla 69-% delež ločeno zbranih komunalnih odpadkov. Zaskrbljujoče je dejstvo, da se je v vseh obravnavanih občinah skupna količina komunalnih odpadkov na prebivalca povečala, a hkrati se je zmanjšala količina mešanih preostalih odpadkov na prebivalca (Slovenske občine na poti ..., 2020).

P. S. V ljubljanskem regionalnem centru za odpadke letno nastane okoli 100.000 ton t. i. mešanih komunalnih odpadkov, ki jih ne reciklirajo oziroma uporabijo ponovno, večina odpadkov se odvaža na sežig – v tujino. Brez radikalnega preprečevanja nastajanja teh odpadkov (zbranih v črnih zabojnikih) in preverbe praktičnih tehnoloških možnosti za njihovo snovno obdelavo je po hierarhiji okoljske primernosti ravnanja z odpadki najslabša možnost njihovo odlaganje, naslednja pa – sežig odpadkov – v tujini ali Sloveniji.

Ustaviti je treba nadaljnjo privatizacijo naravnih virov, skupnega dobra, prometne, energetske in druge infrastrukture, ki jo smatramo kot skupno dobro. Upreti se je treba nižanju standardov kvalitete pitne vode, zraka in drugih okoljskih standardov za bivalno in delovno okolje, izsiljevanju mednarodnih korporacij glede zahtev po okoljsko in z vidika prehranske samooskrbe (pozidava) spornih lokacijah, ki vodijo k nižanju ekosistemske blaginje, splošne kvalitete življenja in povečujejo zdravstveno ogroženost prebivalstva.

Po konceptu okoljskega prostora o planetarno trajno sprejemljivem obsegu porabe naravnih virov in obremenjevanja okolja na prebivalca bi morala Slovenija do leta 2050 za 3–5-krat zmanjšati porabo surovin, energije in pritiske na okolje (preglednica 37), podobne naloge čakajo vse bogate države. Poudariti velja, da so se zaradi intenzivnejših podnebnih sprememb v zadnjih nekaj desetletjih zahteve glede potrebne zmanjšanja porabe in

strukture energetskih virov do srede 21. stoletja še dodatno bistveno zaostrele, kar zlasti velja za zmanjšanje porabe fosilne energije (opustitev do srede 21. stoletja) in primarne energije ter še večje povečanje rabe obnovljivih virov energije. Sodobno sonaravno prepoznavanje pomena zemljišč, prostora z bogatimi ekosistemskimi storitvami pa zaostreje prag sprejemljive »porabe« prostora na prebivalca, pozidane površine se zlasti v razmerah stabilizacije števila prebivalcev in potratne pozidave prostora ne smejo povečevati, a so se v Sloveniji zgolj v obdobju 2012–2019 povečale za skoraj 4000 ha. Zmanjšanje intenzivne rabe naravnih virov, prostora in zmanjšanje različnih oblik obremenjevanja okolja bo možno doseči le v primeru, da se v vseh materialnih dejavnostih, storitvah in v okviru gospodinjstev sistemsko in plansko uveljavljajo načela sonaravnosti, ekosistemskosti, trajnostnosti.

Preglednica 37: Koncept okoljskega prostora – zahtevano zmanjšanje porabe surovin, energije in pritiskov na okolje v Sloveniji do leta 2050

Okoljski vir	Poraba na prebivalca leta 1997 (2007)	Sprejemljiva poraba na prebivalca leta 2050	Zahtevano zmanjšanje porabe do leta 2050 glede na leto 1997
Poraba primarne energije	3,3 toe* (3,7)	1,5 toe	55 %
Poraba fosilne energije	2,7 toe (3)	0,6 toe	78 %
Polovica domače proizvodnje jedrske energije	0,3 toe (0,35)	0	Brez rabe jedrske energije
Poraba obnovljive energije	0,3 toe (0,35)	0,9 toe	+300 %
Emisije CO ₂	7,9 tone	1,7 tone	78 %
N, P, K gnojila	??	0	100 %
Kmetijska zemljišča (njive, travniki)	0,26 ha	0,281 ha	+8 %
Njive	0,09 ha	Ni ocene	Ni ocene
Stavbna zemljišča	0,041 ha	0,051 ha	+20 %
Les	1,29 m ³	0,56 m ³	57 %!
Cement	162 kg	80 kg	51 %
Železo	??	36 kg	--
Aluminij	??	1,2 kg	--
Skupna poraba vode	600 m ³	regionalna raven	regionalna raven

Vir: Hille, 1998; Plut, 2014a

*toe – ton naftnih ekvivalentov

Sodobni urbani procesi krepijo osrednji razvojni pomen Ljubljanske kotline, zlasti širšega urbanega območja Ljubljane. V nasprotju z načeli enakomernejšega, skladnejšega regionalnega razvoja Slovenije se regionalne razlike praviloma postopoma povečujejo, zaradi zgoščevanja prebivalstva in dejavnosti v Ljubljani in njeni okolici, pa tudi zaradi omejenih samočistilnih sposobnosti (kotlina, območje talne vode, hidrološko vozlišče) naraščajo urbani okoljski pritiski. Policentrični razvoj s krepitvijo vloge mest in celovitega razvoja mestnih regij, povezana mreža mest, t. i. kompaktiranje mest, usmerjanje suburbanizacije v zaključena območja in bolj sklenjena poselitvena sestava podeželja naj bi prednostno označevali prihodnjo, bolj sonaravno, uravnoteženo politiko sistema poselitve Slovenije. Evropske izkušnje potrjujejo, da suburbanizacija, nedostopnost ali slaba dostopnost trgovskih centrov z javnim prometom povečujejo rabo osebnega avtomobila, bolj poselitveno strnjen in policentričen razvoj pa zmanjšuje razdalje med bivanjem in delovnim mestom ter zmanjšuje rabo osebnega vozila. V mestih in njihovi bližini je treba izboljšati dostopnost s kolesi, saj naj bi zlasti v večjih slovenskih mestih kolesarski promet postal druga, za javnim prevozom najpogostejša oblika potovanja prebivalcev. Podatki kažejo, da je tudi gostota prebivalcev podeželja na večini ozemlja dovolj velika in zato ne sme postati vsesplošni izgovor za skromno podporo javnemu prometu.

Policentrični model poselitve bi z zmerno koncentracijo prebivalstva v večjih regionalnih središčih in povezani mreži mest (zlasti s pospešenim razvojem medmestnega javnega prometa) omogočil (ob predhodni okoljski sanaciji in prilagoditvi samočistilnim sposobnostim, zlasti zračnim in vodnim) tudi možnost hitrejšega, kurativno zasnovanega reševanja nekaterih perečih urbanih okoljskih problemov. To zlasti velja za čiščenje odpadnih voda (gradnja osrednjih čistilnih naprav, uporaba rastlinskih čistilnih naprav zlasti v manjših naseljih), sanacijo starih okoljskih bremen (na nekaterih mestnih območjih) in gospodarnejšo organizacijo javnega prevoza. Pisec meni, da bi lahko glede na praviloma skrajno neracionalno rabo obstoječih stanovanjskih, industrijskih in drugih pozidanih površin ter pričakovano stabilizacijo (verjetno celo zmanjševanje) prebivalstva Slovenija kot celota v praksi postopoma sprejemala princip okoljskega prostora o stabilizaciji pozidanih površin na prebivalca.

Glede obsega in stanja ekosistemske blaginje Slovenije in njene prihodnje razvojno-varovalne vloge v modelu ekohumanistične družbe lahko okvirno zaključimo naslednje:

1. Slovenija kljub nekaterim izrazitim negativnim regionalnim in lokalnim odstopanjem v degradaciji okolja in njegovih sestavin (zlasti zraka, vodnih virov in prsti) razpolaga z nadpovprečno blaginjo ekosistemov, o čemer najbolj nazorno priča največji delež območij Natura 2000 med vsemi članicami EU. Ohranjanje evropsko izjemne stopnje blaginje ekosistemov Slovenije je treba v 21. stoletju obravnavati ne le z vidika zagotavljanja bioloških pogojev preživetja, temveč tudi kot sonaravno ekonomsko in zaposlitveno priložnost. Evropski poslanci in slovenska politika morajo med drugim v okviru EU doseči sistemsko zagotovljeno bistveno

izdatnejše (so)financiranje tistih držav članic, ki morajo na več kot tretjini državnega ozemlja zagotavljati zdravo stanje evropsko pomembnih ekosistemov.

Ohranjeni in pestri ekosistemi, globalno in evropsko nadpovprečne ekosistemske storitve ter številni in na prebivalca obsežni obnovljivi naravni viri so eden od ključnih potencialnih gradnikov prihodnje zmerne blaginje ljudi in sonaravnega, na nerasti zasnovanega vzdržnega, krožnega gospodarstva Slovenije in njenih pokrajin. Hkrati omogočajo medregionalno razpršena zelena delovna mesta ter doseganje zanesljive stopnje prehranske, vodne, energetske in ekosistemske varnosti in samozadostnosti na državni in tudi na regionalni ravni. Spodbujati je treba ukrepe za povečanje instaliranih moči razpršenih OVE, določiti bivalno in naravovarstveno sprejemljiva območja rabe vetrne energije (vetrni parki), podpreti gradnjo sončnih elektrarn, zlasti na strehah velike večine zgradb, na drugih pozidanih in degradiranih površinah (posebna podpora gradnji večjih sončnih elektrarn v skupnostni ali združni lasti), spodbujati vzdržno rabo geotermalne energije (topla voda, geotermalne elektrarne) itn.

2. Kljub določenemu izboljšanju kakovosti bivalnega okolja je zlasti na področju kakovosti zraka (trdni delci, ozon, benzen itn.), nekaterih vodnih virov (npr. nekatera območja talne vode SV Slovenije, nekateri površinski vodni tokovi in kraški izviri), prekomerne obremenjenosti prsti s težkimi kovinami in starih okoljskih bremen nujna pospešena okoljska sanacija, ki bo drastično omejila in preprečila negativne vplive tudi na zdravje lokalnega prebivalstva. Nujni so torej sistemski lokalni in regionalni kurativni in preventivni sanacijski okoljsko-razvojni akcijski načrti vseh dejavnosti za doseganje zdravstveno in ekosistemsko varne kakovosti okolja. Poselitvena razpršenost Slovenije zahteva večjo uporabo ekoremediacijskih metod (npr. rastlinske čistilne naprave), zlasti glede čiščenja odpadnih vod v manjših naseljih, zaselkih in na samotnih kmetijah.

V Sloveniji so zlasti zaradi starih okoljskih bremen in dolgotrajnega obremenjevanja okolja tudi širša in ožja, geografsko zaokrožena območja večplastne okoljske degradiranosti, prekomerno onesnažena območja, kot so Zasavje, zgornja Mežiška dolina, Celjska kotlina, Šaleška dolina, Anhovo z okolico, širše območje Idrije, Jesenic ... V najkrajšem možnem času je treba izdelati register in okoljsko-zdravstveno tipologijo prekomerno onesnaženih območij kot osnovo za načrtovanje in izvedbo okoljske sanacije. Okoljsko najbolj degradirana, prekomerno onesnažena, zdravje ogrožajoča območja je treba opredeliti kot posebno plansko (prostorsko) kategorijo na državni ravni z ničelno toleranco do dodatnega, okoljsko in zdravstveno nevarnega obremenjevanja okolja (primer t. i. sosežig tudi nevarnih odpadkov v cementarni Salonit Anhovo). Pri kategorizaciji in načrtih za sistemsko okoljsko sanacijo je treba upoštevati kazalce okoljske degradiranosti ter razen sistemskega finančnega sodelovanja države, občine

in evidentiranih onesnaževalcev učinkovito in sonaravno uporabljati evropska finančna sredstva, zlasti za doseganje podnebne nevtralnosti do leta 2050.

3. Dvig materialne blaginje prebivalcev in celotno delovanje materialnih dejavnosti tudi v poosamosvojitvenem obdobju v Sloveniji še naprej poteka po modelu trajne rasti, na račun izčrpavanja in slabšanja stanja njenih ekosistemov. Poraba naravnih virov in obremenjevanje okolja, pozidave in degradacija ekosistemov postopoma slabijo ekosistemske storitve, ki so ključne za preživetje človeške vrste in drugih vrst, za višje samočistilne in regeneracijske zmogljivosti življenjskih prostorov. Obenem velja izrecno poudariti, da Slovenija na prebivalca po ekološkem in ogljičnem odtisu kot sinteznem okoljskem kazalniku nekajkrat presega zmogljivost planetarnega sistema. Organizacija dela in življenja v okviru nosilnih sposobnosti ekosistemov Slovenije po konceptu količinske odrasti je z vidika zagotavljanja preživetja in napredka sedanjih in prihodnjih generacij ključna preživitvena, medgeneracijsko pravična družbeno-politična naloga.
4. Ohranjanja ustrezne kakovosti blaginje ekosistemov in prehoda v varčno brezogljичno gospodarstvo, energetiko (tudi v dobrobit prihodnjih generacij) ni možno zagotoviti v državi, ki še naprej vztraja na ekosistemsko destruktivnem modelu trajne (količinske) gospodarske rasti. Bistveno zmanjšanje absolutne porabe snovi, energije (prepolovitev porabe primarne energije) in prostora (ničelna stopnja pozidave), količinsko zmanjševanje proizvodnje in potrošnje, povečanje snovne, energetske in okoljske produktivnosti, zmanjšanje ekološkega (in ogljičnega) odtisa na planetarno in državno trajno sprejemljivo raven (pod 1,7 gha na prebivalca do leta 2050), uveljavljanje modela varčne, sonaravne, brezogljичne družbe brez odpadkov (model odrasti) bo možno doseči zgolj z radikalno in plansko zasnovano ekosistemsko prenovo trga in vsakdanjega načina življenja, gospodarstva in vseh materialnih dejavnosti, ki posredno ali neposredno vplivajo na stanje in delovanje ekosistemov.
5. Preokret k modelu materialno zmernega, a dostojnega in solidarnostnega življenja za vse prebivalce, uvajanje trajnostnega modela odrasti in koncepta solidarnostne in sonaravne ekonomije skupne blaginje, je utemeljen na predpostavki brezkompromisnega, trajnega ohranjanja ekosistemske blaginje in na dobrobiti, pravicah živali. Zato je nujno etično ravnanje z živalmi, izogibanje njihovemu nepotrebemu trpljenju, kot je prepoved baterijske reje živali, spodbujanje proste reje vseh vrst živali, zmanjšanje porabe mesa (uživamo enkrat več mesnih izdelkov od svetovnega povprečja) itn.

Dolga pot k zmanjšani rabi naravnih virov in ohranjanju oziroma dvigu blaginje ekosistemov Slovenije je med drugim brezpogojno povezana s temu primerno sistemsko javno finančno, davčno in investicijsko politiko EU in Slovenije v vseh sektorjih

in v lokalnih skupnostih. S pomočjo zakonodajnih, ekonomskih, planskih in izobraževalnih mehanizmov v okviru EU in države za zvišanje snovne in energetske učinkovitosti, varčne in zmanjšane rabe energije bo treba najprej okrepiti trajnejšo, inovacijsko, okoljsko naravnano industrijsko in drugo proizvodnjo, ekosocialno podjetništvo in obrt, sonaravno kmetijstvo ter trajnostne oblike turizma in prometa, sonaravni obseg potrošnje. Z zelenimi javnimi naročili in trajnostno zasnovano davčno politiko, povečevanjem okoljskih davkov netrajnostne proizvodnje in potrošnje, in zmanjševanjem obremenitve dela bomo podpirali energetske, surovinske in prostorske učinkovite ukrepe, ki bodo pospešili rabo domačih virov, sekundarnih surovin, okolju prijaznih izdelkov in surovin, hkrati pa povečali število zelenih delovnih mest. Podčrtati velja izjemno pomembno sonaravno vlogo kulture in izobraževanja na vseh ravneh za popularizacijo sonaravne paradigme, saj brez prevlade trajnostnega in solidarnostnega etičnega vrednotnega sistema, brez njegove prisotnosti in pozitivne obravnave v sredstvih javnega obveščanja seveda ni mogoče pričakovati ekosistemskega in družbenega preokreta.

Jaklič in Hribernik (2009) opozarjata, da sta koncept decentralizacije in znanje osnova ne le za naslednjo stopnjo gospodarskega razvoja, temveč tudi za možnosti oblikovanja alternativnih socialnih, zaposlitvenih in drugih politik glede na specifične potrebe lokalnih skupnosti. Slovenija je namreč že dosegla zgornjo mejo intenzivnosti dela, njeni ključni razvojni potenciali so znanje (z inovativnostjo), razpoložljivi obnovljivi regionalni naravni in drugi viri ter planetarno ugodna geografsko-klimatska lega tudi v pričakovanih zaostrenih podnebnih razmerah. Nekatere slovenske pokrajine se kljub zemljepisni legi v zmernih širinah in bogatim vodnim virom uvrščajo med zmerno do visoko podnebno ranljive. Zato so še toliko bolj nujne skupna nacionalna strategija ter sektorske in regionalne strategije prilagajanja podnebnim spremembam.

Brez udejanjanja koncepta decentralizacije in s tem povezane nujnosti takojšnje ustanovitve dovolj velikih in avtonomnih pokrajin oziroma razvojnih regij ne bo prišlo do aktiviranja regionalnih razvojnih potencialov in s tem povezane večje stopnje samooskrbe in na drugi strani povečanja konkurenčnosti in samozavestnega tekmovanja na svetovnem trgu. Na mestu je opozorilo, da se kljub različnim poskusom decentralizacije delovna mesta kopičijo zlasti na koridorskih razvojnih silnicah in ob njih (Potočnik Slavič, 2010, 100). Samooskrba s strateško ključnimi dobrinami in skladnejši regionalni napredek služita tudi kot sistematični stabilizator, ki nam bo pomagal pomembno amortizirati prihodnje asimetrične šoke iz tujine, ki se jim zaradi potrebne večplastne odprtosti Slovenija kot majhna država seveda ne bo mogla nikoli popolnoma izogniti. Domači okoljski viri in zelo ugodna zemljepisna lega ter zmerna gostota poselitve nam namreč omogočajo, da inovativno, bolj samozavestno in pospešeno odločno stopimo na sonaravno tlakovano razvojno pot. Ob varčni in stabilni, sonaravni rabi omogočajo domači okoljski viri trajno in zanesljivo samooskrbo z vodo, obnovljivimi viri energije, lesom, ugodno bivalno okolje, sonaravni razvoj turizma in rekreacije ter opravljanje ključnih ekosistemskih funkcij.

Glede na okoljske pritiske in okoljska bremena so v Sloveniji ključna vsebinska področja zelene prenove gospodarstva (razen integracije čistih tehnologij in strategij upravljanja):

1. *sonaravna rekonstrukcija ključnih področij sodobnih ekonomij*: industrija in obrt, energetika, promet, gradbeništvo, kmetijstvo, regionalno krožno gospodarstvo (praktično brez odpadkov);
2. *gradnja zelene javne infrastrukture*: pametno omrežje električne energije iz obnovljivih virov, modernizacija tirnega prometa, razvoj in raba okolju prijaznejših vozil, modernizacija javnega prometa, kolesarske steze v mestih in na podeželju;
3. *povezava digitalne in zelene revolucije*: vključitev informacijskih tehnologij za dematerializacijo naše ekonomije in ustvarjanje novih delovnih mest;
4. *decentralizirano ustvarjanje več zelenih delovnih mest*: skladnejši in sonaravni regionalni razvoj, zelena ekonomija kot gonilna sila novih delovnih mest v vseh regijah.

V Sloveniji je v okviru takratne socialistične Jugoslavije in v obdobju samostojne države (1991–2022) zaželeni dvig količinske materialne blaginje potekal tudi na račun izčrpavanja naravnih virov in prekomernega obremenjevanja okolja ter pozidave prostora, pa tudi na račun obsežnega uvoza hrane in energije. *Naravne možnosti za doseganje varne stopnje vodne, energetske in prehranske varnosti ter obseg obnovljivih naravnih virov na prebivalca uvrščajo Slovenijo v skupino držav z največjimi potenciali za ekosistemsko blaginjo in sonaravni, ekosistemski model gospodarstva in gospodinjstev*. Sonaravni, regionalno skladnejši in ekosistemski napredek države kot celote in vseh slovenskih regij je zato treba graditi na ekosistemskem konceptu države in regij, občin brez odpadkov, na mavrici bogatih vodnih virov, gozdnih ekosistemih (lesna biomasa) in biotski raznovrstnosti, obnovljivih virih energije, na naravnih, podeželskih, urbanih in kulturnih turističnih potencialih in na ohranjanju naravne rodovitnosti prsti.

8.4.3 Gradniki ekonomske blaginje Slovenije

8.4.3.1 Omejitve in potenciali gradnikov ekonomske blaginje

Številne raziskave potrjujejo, da po doseganju določene, dostojne ravni ekonomske blaginje in višine dohodka njuno nadaljnje naraščanje več ne povečuje občutka sreče, zadovoljstva. Po preteklem in sedanjem gospodarskem modelu trajne rasti pa se človekovo in ekonomsko blagostanje povečuje na račun zmanjševanja okoljskega blagostanja, na račun izčrpavanja eksistenčno (biološko, materialno) ključnega polja blagostanja prihodnjih generacij (Sustainable Society Index ..., 2014). Podatki in sodobni megatrendi empirično na globalni ravni potrjujejo, da je v prvi polovici 21. stoletja zlasti zaradi okoljskih, medgeneracijskih in medvrstnih razlogov (izumiranje zemeljskih vrst) nujna

ne zgolj reforma, temveč zamenjava gospodarskega modela, pravzaprav celotnega družbeno-ekonomskega sistema, saj trajna količinska rast gospodarstva poteka – na omejenem planetu, z omejenimi naravnimi viri in omejeno ekosistemsko zmogljivostjo nevtralizacije onesnažil.

Cilj gospodarstva po modelu trajnostne blaginje ni stalna rast proizvodnje in poroštne, stalna rast BDP, temveč zadovoljevanje temeljnih potreb ljudi za doseganje zadostne stopnje materialne blaginje. Koncept močne in sicer trajnostnega sonaravnega, vzdržnega razvoja se lahko udejanji le s količinsko in ekosistemsko ravnovesnim gospodarstvom, kar pa je temeljno nasprotno ključnemu kapitalističnemu in komunističnemu, realsocialističnemu konceptu trajne gospodarske rasti. Idealni model trajnostnega razvoja v svoji radikalni poziciji ni samo skrajna točka kontinuuma koncepta trajnostnega razvoja, ampak tudi nova ekološki razvojna paradigma (Lukšič, 2009, 147).

Po mnenju filozofa Omladiča (2011) ozko razumljena zelena (kapitalistična) ekonomija sicer priznava okoljske omejitve in stavi na racionalnejše upravljanje in rabo omejenih virov (npr. obnovljivih virov energije), toda merilo njene uspešnosti je še vedno zgolj ekonomska uspešnost in gospodarska rast v konvencionalnem pomenu besede. Vse bolj očitno je, da »ozelenjena« ekonomija rasti ne razrešuje okoljskih problemov, temveč jih na posameznih področjih celo pogloblja in geografsko širi po zemeljski obli. V sedanjem civilizacijskem trenutku nadvlade ekonomije nad ekologijo (pa tudi nad politiko) je ključno iskanje rešitve za tvegano razmerje med gospodarstvom in ohranjanjem zdravja planeta (Cato, 2011). Domet hegemonistične neoklasične ekonomije te rešitve ne more poiskati, saj je del problema, rešitve lahko ponudi ekosistemsko zasnovana ekonomija, npr. v smeri koncepta odrasti in skupne blaginje, s poudarkom na količinsko omejenem krožnem gospodarstvu in rabi obnovljivih virov energije. Poudariti torej velja, da je po konceptu radikalnejših trajnostnih sonaravnih in odrastnih ekonomskih konceptov ohranjanje zdravja ekosistemov možno le v primeru, da se tudi zelena ekonomija odpove modelu trajne rasti in ozko tržno zasnovani logiki. To pa pomeni, da se mora globalna ekonomika odpovedati ekosistemski iluziji koncepta šibke trajnostnosti, da v skupni bilanci blaginje lahko zmanjševanje okoljskega (ekosistemskega) kapitala nadomestimo s povečevanjem ustvarjenega kapitala (Harris in Roach, 2013, 522). Tudi model popularnega »vzdržnega razvoja« ali celo »vzdržne rasti« po mnenju Torellija (2015) ne vzdrži resnejše presoje, saj obstaja temeljno nasprotje med industrijsko rastjo in ohranjanjem naravnih virov.

Ekosistemsko zasnovano načrtovanje omejene rabe naravnih virov in sonaravne rabe prostora sta ključna ekosocialna mehanizma za ekosistemsko in medgeneracijsko upravičeno in pravično, zmerno materialno blaginjo – v okviru nosilnosti okolja. Tudi Evropska agencija za okolje (EEA) opozarja, da je za uresničevanje evropske okoljske vizije (živeti dobro znotraj okoljskih meja) nujna sistemska sprememba razvojnega modela, in sicer umestitev vseh temeljnih družbenih sistemov v okvir ekosistemov. Vendar gre

zgolj za zapis v dokumentih, saj tudi evropska okoljska in gospodarska politika ne smeta temeljiti le na tržni osnovi, v službi kapitala, temeljiti morata na načelih ekosistemskega planiranja, trajnosti, sonaravnosti, vzdržnosti in materialne zmernosti, preprostosti. Vsaka resnično sonaravna gospodarska dejavnost bo slej ko prej morala biti zasnovana na količinskem nepovečanju proizvodnje, na modelu odrasti. *Sonaravno in družbeno odgovorno gospodarstvo bo dolgoročno možno doseči zgolj z ekosistemskim načrtovanjem okoljsko in medgeneracijsko sprejemljivega obsega materialne blaginje na ravni države in regij ter s pravično delitvijo ustvarjenega, torej na načelih in mehanizmih solidarnostne, trajnostne ekonomije skupne blaginje, na konceptu odrasti in omejitev okoljskega prostora, medgeneracijske enakosti in socialne pravičnosti, na upoštevanju pravic in dobrobiti tudi živali.* Tako z ekosistemskega kot sonaravnega gospodarskega vidika bi bilo torej v tem primeru vsebinsko ustrežnejše namesto trajnostnega razvoja uporabljati pojem trajnostni napredek. Model, koncept doseganja ali ohranjanja trajnostnega (ekosistemskega, gospodarskega, družbenega, medgeneracijskega in medvrstnega) ravnovesja in na tej osnovi doseganje večplastne, holistične, vzdržne (zmerne) splošne in osebne blaginje oziroma napredka družbe je treba prednostno uvajati v materialno bogatejših državah, torej tudi v Sloveniji.

Slovenija se po ravni materialnega in družbenega blagostanja (npr. BDP na prebivalca, trajanje življenja, izobrazbena raven) uvršča okoli 25. do 35. mesta med več kot 200 državami sveta, uvršča se torej v zgornjo drugo desetino najbolj bogatih in gospodarsko razvitih držav, a za okoli petino zaostaja za povprečjem EU. Tudi gospodarska razvitost Slovenije precej zaostaja za povprečjem EU, vrzel v gospodarski razvitosti se je po poglobitvi v krizi leta 2008 začela zmanjševati šele leta 2016 (Poročilo o razvoju, 2018, 6). Ekonomsko, materialno blagostanje Slovenije se je v poosamosvojitvenem obdobju na splošno pomembno povečalo, vendar so hkrati narasli tako okoljski pritiski (ekološki odtis) kot premoženjske, dohodkovne in medregionalne razlike, narašča tudi delež nestalnih (prekarnih) zaposlitev. *Višji materialni standard je bil tudi v Sloveniji dosežen znotraj tradicionalnega modela ekosistemsko netrajnostne gospodarske rasti, torej na račun izčrpanja okolja in ekosistemskih storitev, globalno prekomerne porabe naravnih virov in dolgoročno nesprijemljivega obremenjevanja okolja na prebivalca.* Ekološki odtis na prebivalca kot sintezni okoljski kazalec se je v poosamosvojitvenem obdobju zelo povečal in okoli leta 2006 že za 3-krat presegal globalno, trajnostno sprejemljivo raven. Leta 2018 je bil ekološki odtis na prebivalca Slovenije 5,4 gha in je presegal povprečje za EU (4,8 gha) (Poročilo o razvoju, 2022, 105). V letu 2013 je ogljični odtis predstavljal 68 % celotnega ekološkega odtisa, odtis gozdnih proizvodov 15 % in kmetijskih proizvodov 12 % (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, 78). Snovna, emisijska in energetska produktivnost Slovenije še vedno zaostaja za povprečjem EU, trajnost razvoja z vidika okolja pa ogrožajo predvsem visoke in rastoče emisije TGP iz prometa, skromno povečevanje deleža obnovljivih virov energije ter netrajnostna raba prostora (Poročilo o razvoju, 2018; 2022).

Slovenija je v primerjavi s številnimi drugimi državami bogata z vodnimi viri (Kobold in Ulaga, 2010, 55), vendar geograf Mitja Bricelj (2007) poudarja, da morajo Slovenija in njene regije izdelati sonaravne načine gospodarjenja z vodnimi viri, prilagojene regionalnim posebnostim. Krasoslovci npr. podčrtujejo izjemno občutljivost krasa, zato je poglobljeno interdisciplinarno raziskovanje kraškega površja, kraških jam, voda in biotske raznovrstnosti ključnega pomena za okoljsko upravljanje in rabo v kraških pokrajinah (Gabrovšek in drugi, 2011). Dejan Cigale (2004) pa opozarja, da so alpska območja nadpovprečno občutljiva na okoljske pritiske zlasti zaradi nadpovprečnih strmcev in nadpovprečne nadmorske višine, živahnih geomorfni procesov, intenzivnih padavin in nizkih temperatur, erozijske občutljivosti prsti in velikega deleža kraških kamnin.

Najmanj 50 % gospodarskega potenciala Slovenije se po analizi ekonomista Lojzeta Sočana (2014) uvršča med najmanj učinkovite, delovno in energetske intenzivne programe. Neustrezna izobrazbena struktura zaposlenih v gospodarstvu, skupaj s preskromnim sodelovanjem med podjetji in raziskovalno-znanstvenim sektorjem države, neugodno vpliva na inovacijsko aktivnost podjetij. Slovenija zaostaja tudi v razvoju digitalne družbe, kar je posledica nizkih vlaganj v razvoj digitalnih veščin in tehnologij ter neusklajenega razvoja celotnega področja kljub relativno prostorsko enakomerni razširjenosti hitrega širokopasovnega omrežja. Pomemben dejavnik gospodarskega razvoja je tudi ustvarjalnost, ki med drugim izvira iz kulture in ustvarjalnih industrij, kar je v Sloveniji premalo prepoznano in pomeni precejšnje neizkoriščene možnosti (Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017).

Ana Murn (2013, 54) opozarja, da je bila okoli leta 2010 povprečna dodana vrednost industrije na zaposlenega na zgolj 60 % evropskega povprečja, med ključnimi razlogi počasnih sprememb v tehnološki intenzivnosti pa izpostavlja premajhno inovacijsko aktivnost podjetij, znatno prenizko število patentnih prijav, kar je tudi posledica neustrezne povezanosti med znanstvenimi in raziskovalnimi organizacijami in gospodarstvom. Šibka razvojna usmerjenost podjetij in nizka dodana vrednost sta med drugim posledica razmeroma slabih menedžerskih struktur ter neustrezno delujočih nadzornih svetov, kar so potrdile tudi mednarodne institucije (Murn, 2013, 55). V letu 2017 je bila v gospodarskih družbah neto dodana vrednost na zaposlenega 43.154 evrov, leta 2020 pa 47.161 evrov (Poslovanje gospodarskih družb ..., 2018; 2021). Slovenija je v obdobju gospodarske konjunktore (2014–2019) nekoliko zmanjšala še vedno veliko vrzel v razvitosti do povprečja EU, za nadaljnje razvojno dohitevanje pa je ključna pospešitev rasti produktivnosti. Bruto domači proizvod na prebivalca kot merilo gospodarske razvitosti je leta 2019 znašal 89 % povprečja EU, kar je za dve odstotni točki manj kot na začetku finančne in gospodarske krize v letu 2008. *Hitrejše razvojno dohitevanje po krizi je omejevala predvsem rast produktivnosti, ki je zaradi majhnih vlaganj (zasebnih in javnih) tudi v obdobju gospodarske konjunktore ostala skromna* (Poročilo o razvoju, 2021). Slovenija se od leta 2016 v gospodarski razvitosti, merjeni z BDP na prebivalca po kupni moči,

postopno približuje povprečju EU, a še nekoliko zaostaja za vrhom iz leta 2008, v letu 2021 je dosegla 90 % povprečja EU (Poročilo o razvoju, 2022, 129). Slovenija bo morala omogočiti vodstveno, tehnološko in inovacijsko prenovo nekaj 10.000 mikro- in malih podjetij z dodano vrednostjo pod 30.000 ali celo pod 20.000 evrov na zaposlenega. Brez temeljite prenove večine mikro- in malih podjetij, v katerih dela nad polovico zaposlenih, Slovenija po mnenju Sočana (2021) ne bo mogla doseči 60.000 evrov dodane vrednosti na zaposlenega do leta 2025. Počasno dohitevanje povprečne razvitosti EU v preteklem desetletju je izhajalo iz relativno nizke rasti produktivnosti (BDP na zaposlenega), pri kateri je Slovenija v letu 2021 dosegala le 84 % povprečja EU, kar je enako kot v letih 2005–2008. Skromen napredek na tem področju po gospodarsko-finančni krizi je posledica počasnega prestrukturiranja gospodarstva (nizek prispevek strukturne komponente k rasti produktivnosti), kot tudi premajhnega povečanja dodane vrednosti na zaposlenega v posameznih sektorjih gospodarstva (Poročilo o razvoju, 2022, 129).

Po podatkih Eurostata (2018) je bila t. i. realna produktivnost dela v Sloveniji leta 2016 34.800 evrov na zaposlenega (20,7 evra na uro, EU-28 – 32,7 evra na uro) oziroma zgolj 65,4 % povprečja EU-28 (53.200 evrov na zaposlenega). V obdobju 2006–2016 se je produktivnost dela v Sloveniji povečala za 7,7 %, npr. v Češki republiki pa za 10,8 % (2016 – 29.700 evrov na zaposlenega), zato se je Češka v produktivnosti dela Sloveniji zelo približala. Velik zaostanek v gospodarski produktivnosti npr. za povprečjem držav evra je po mnenju Drenovca (2018) bistveno večji kot v netržnih panogah, kot sta slovensko javno zdravstvo in izobraževanje, čeprav je tudi v netržnih panogah prisotna določena neučinkovitost. Drenovec (2018) kot ključni razlog splošne nizke produktivnosti slovenskega gospodarstva navaja »nesposobnost vodilnih ekonomsko-političnih establišmentov«. Povečanje produktivnosti je v prvem obdobju tranzicije znašalo 3 % na leto, v letu 2019 pa je padlo na ničlo (Drenovec, 2021). Miha Blažič – N' toko (2022a) opozarja na pogosto stališče delodajalcev, da naj bi bili slovenski delavci manj produktivni kot npr. nemški, zato si ne morejo obetati enakih plač. Vendar upravičeno poudarja, da produktivnost ni neke vrste moralni atribut (besedo delodajalci radi razumejo kot »pridnost« namesto kot stopnjo tehnične dovršenosti produkcijskega procesa, ki pa je izključno v domeni lastnikov kapitala).

Med ključnimi »motorji« dosedanjega izboljšanja materialne blaginje Slovenije je močno izvozno gospodarstvo, zlasti številna industrijska podjetja. Toda vedno večji delež izvoznega sektorja je odvisen od izvoza v EU (zlasti v Nemčijo), pri čemer je tudi veliko podjetij, ki so zgolj podizvajalci z nižjo dodano vrednostjo na zaposlenega. Učinkovitost javne uprave, ki je pomemben dejavnik uspešnosti in konkurenčnosti države in ima pomembno vlogo pri razvoju na lokalni in državni ravni, je po indeksu izvršne zmogljivosti v Sloveniji nizka, leta 2017 je bila slabša zgolj v treh državah članicah, najvišja pa v skandinavskih državah (Poročilo o razvoju, 2018, 51). Damijan (2018) opozarja na pomen slovenskega izvoza, a hkrati tudi s tem povezano hudo izpostavljenost majhne

ekonomije v primeru poslabšanja gospodarskih razmer, zlasti v Evropi. Po njegovem mnenju se tehnološka struktura slovenskega gospodarstva v zadnjih 15–20 letih ni spremenila, delež visokotehnološkega izvoza se je le minimalno povečal in je pod 6 % celotnega izvoza.

Snovna produktivnost slovenskega gospodarstva je kljub izboljšanju še vedno pod povprečjem EU-28, saj je leta 2016 zaostajala za 15 % (Poročilo o razvoju, 2018). Energetska in emisijska produktivnost se le počasi povečujeta. Po letu 2008 se je zmanjšala vodna produktivnost, po letu 2007 pa se je postopoma zniževala tudi uporaba domačih virov na prebivalca (Kazalniki zelene rasti, 2014). Produktivnost, merjena z razmerjem med BDP in izpusti toplogrednih plinov (TGP), se je v času gospodarske rasti ob hitrejšem povečevanju BDP kot izpustov TGP zviševala, nato pa v prvih letih krize ostala na približno isti ravni. Ker se je v povprečju v EU zviševanje emisijske produktivnosti tudi v krizi nadaljevalo, se je zaostanek Slovenije za njim povečal in je leta 2015 znašal 13 % (Poročilo o razvoju, 2018, 117). Energetska intenzivnost predelovalnih dejavnosti se v Sloveniji zmanjšuje počasneje kot v EU, delež emisijsko intenzivnih industrij v dodani vrednosti pa je večji kot v povprečju EU. Po zmanjšanju v letu 2008 se je delež teh panog v dodani vrednosti predelovalnih dejavnosti povečal. Zaradi nižje rabe v gospodinjstvih in industriji se zmanjšuje skupna raba energije, a ostaja sorazmerno visoka na enoto BDP zaradi velikega deleža energetske intenzivnih dejavnosti. Slovensko gospodarstvo v primerjavi z EU tudi nadpovprečno sloni na rabi surovin, kar se zrcali v njegovi nižji snovni učinkovitosti in zmanjšuje njegovo konkurenčnost, čeprav se poraba npr. energije na enoto proizvoda počasi zmanjšuje.

Drenovec (2013c; 2013d) je izpostavil naslednje ključne probleme slovenske produktivne baze:

1. Slovenski strukturni razvojni problem je problem zastarele tehnološke in izobrazbene strukture, zlasti zato povprečne plače in materialni standard za polovico zaostajajo za plačami v sosednji Avstriji in Furlaniji. S konceptom »povečanja konkurenčnosti« na način nizkih plač številnih zaposlenih in na drugi strani z individualnimi pogodbami visoko nagrajenih vodilnih tudi v Sloveniji krepi mo neoliberalni razvojni koncept, ki je usmerjen najprej v privatizacijo podjetij (brez preobrata bodo privatizaciji sledile javne storitve in javne dobrine, kot je voda – opomba avtorja), zniževanje dohodkov večinskega prebivalstva, javnega standarda, v upadanje blaginje, ne pa v nujnost dviga produktivnosti s pomočjo sodobnih tehnologij, domačih obnovljivih naravnih virov, kakovostno izobraženih zaposlenih ter boljšega upravljanja podjetij, ustanov in celotne države.
2. Povprečni slovenski podjetniki žal tehnologije, tržne poti itn. obvladujejo bistveno slabše kot naši sosedi, država pa jim prav tako ni v pomoč. Po 30 letih tehnološke stagnacije sloni slovenska produktivna baza še vedno na slabo plačanim nizkokvalificiranem delu in nanj pripetem podjetniškem razredu, obstoječi

politični razred pa to arhaično družbeno strukturo ohranja. Zato niso glavni slovenski problem previsoke plače in davki, temveč obstoječe gospodarstvo, ki ga je treba bistveno spremeniti.

3. Popolnoma strateško zgrešeno je, da se »rešitve« iščejo tudi v razprodaji državnega premoženja, v prostovoljni in voljni, a dejansko nepovratni predaji ekonomske državne suverenosti tujim institucijam in mednarodnemu kapitalu.
4. Slovenska era stare produktivne baze srednje kvalificiranega dela in poosamo-svojitvene dopolnitve proizvodne strukture s storitvami in drobnim zasebnim sektorjem se je dokončno končala, tranzicijski vzorec (količinske) rasti (gradbeništvo, trgovina, cestni promet ...) se je izpel.

Razen nizke snovno-energetske učinkovitosti je ključni problem slovenskega gospodarstva še vedno njegova nizka produktivnost, ki grozi z družbeno konfliktnostjo. Po raziskavah UMAR se inovacijska aktivnost podjetij npr. med letoma 2010 in 2014 ni povečala, zato se je zaostanek Slovenije za povprečjem v EU še povečal. V obdobju 2012–2014 je bilo v Sloveniji 45,9 % inovacijsko aktivnih podjetij, kar je nekaj manj kot v predhodnem triletnem obdobju (2010–2012), za katerega so na voljo primerljivi podatki (Poročilo o razvoju, 2018, 77). Razvojno zelo zaskrbljujoč je podatek, da se je Slovenija po evropskem inovacijskem indeksu (EII) v letu 2021 uvrstila med zmerne inovatorke, potem ko je bila pred letom 2018 v skupini močnih inovatorok (Poročilo o razvoju, 2022, 138).

Delež inovacijsko aktivnih podjetij, ki so v obdobju 2012–2014 uvedla ekoinovacije, pa je bil v Sloveniji med najvišjimi v EU. Znašal je več kot 60 %, višji je bil samo v Nemčiji in na Portugalskem. Največ koristi od ekoinovacij so imela podjetja, manj pa končni uporabniki njihovih proizvodov. To kaže, da postaja poslovni interes za uvajanje ekoinovacij zelo pomemben, v preteklosti pa je veljalo, da so koristne predvsem za okolje. Ekoinovacije so v podjetjih največkrat vplivale na zmanjšanje porabe energije ali izpustov CO₂, podobno kot v vodilnih državah EU. Na splošno pa se ohranja osnovni količinski model gospodarske rasti, država finančno izdatno podpira izbrane tuje investitorje in zanje, tudi v primeru npr. gradnje okoljsko obremenjujoče lakirnice avtomobilov (Magna), sprejema posebne, zgolj za kapital in za njegove dobičke prijazne zakone ter dovoljuje pozidave najboljših kmetijskih zemljišč (ob množici opuščenih in degradiranih zemljišč). Rastko Močnik (2022) lakirnico Magne v Hočah (omogočila jo je Cerarjeva vlada, dokončala pa Šarčeva) obravnava kot primer služenja vlad transnacionalnemu kapitalu. Boris Vezjak (2019b) pa upravičeno poudarja, da bi moralo biti dolgoročno varovanje voda na najbolj izpostavljenih območjih samoumevno, med njimi pa je eno najbolj kritičnih, če ne celo najbolj kritično, tako zaradi industrije kot intenzivnega kmetijstva, ravno celotno Dravsko polje, kamor je Magna tudi prostorsko neprimerno umeščena.

Varna stopnja vodne, snovne, prehranske in energetske samooskrbe (samozadostnosti) na državni in regionalni ravni je ob neobhodni globalni odprtosti slovenskega

gospodarstva, njene industrije, kmetijstva in storitev druga, prav tako neobhodna stranica zagotavljanja skupne in individualne blaginje, dodatnega zaposlovanja in preživetvene varnosti prve polovice 21. stoletja. Slovenijo zaradi zelo ugodne nacionalne vodne bilance označuje 100-% samooskrba za vodo, vendar se posamezne padavinsko revnejše regije zaradi učinka podnebnih sprememb ali prekomernega onesnaževanja vodnih virov občasno že srečujejo s pomanjkanjem vode. Zaradi suše oziroma kritičnega pomanjkanja vode ter večje škode (zlasti v kmetijstvu) so bila v obdobju 15 let tri leta (2003, 2016 in 2017) razglašena za naravne nesreče. *Na državni ravni bo zaradi obilnega vodnega odtoka na prebivalca tudi v primeru zaostrenih podnebnih sprememb ob varčni rabi in zmanjšanju onesnaževanja vodnih virov Slovenija razpolagala z varno količino avtohtonih in alohtonih vodnih virov (vodni pretoki Drave in Mure iz sosednje Avstrije) za oskrbo s pitno in tehnološko vodo, za sonaravne oblike varčnega namakanja, za druge vodooskrbne potrebe ter za kritje vodne oskrbe pokrajinskih ekosistemov, živali in rastlin. Zgolj okoli 10.000 ha kmetijskih površin je opremljenih z večjimi namakalnimi sistemi.*

Z izjemo fosilnih goriv in rud razpolaga Slovenija s ključnimi domačimi surovinami za kritje osnovnih lastnih potreb za proizvodnjo in racionalno potrošnjo. Domača poraba snovi, zlasti nekovinskih mineralov (gradbeništvo), fosilnih energentov in biomase, je bila največja tik pred začetkom krize, tako je leta 2007 znašala okoli 48 milijonov ton oziroma 24 ton na prebivalca (Poročilo o razvoju, 2018, 40). Poraba snovi se je od začetka krize leta 2008 zelo znižala, kar je bila predvsem posledica zmanjšane gradbene aktivnosti, in je leta 2016 bila okoli 26 milijonov ton oziroma okoli 13 ton na prebivalca. Snovna produktivnost, ki je eden osnovnih kazalnikov krožnega gospodarstva in je merjena z razmerjem med BDP ter porabljenimi surovinami in materiali, se je v obdobju 2007–2012 povečevala hitreje kot v EU. To je bilo povezano z znižano gradbeno aktivnostjo in posledično manjšo porabo nekovinskih mineralov. Nihanja v obsegu prav te gospodarske dejavnosti so imela velik vpliv na porabo snovi tudi v naslednjih letih. V letu 2016 se je snovna produktivnost povečala na 85 % povprečne v EU, kar pomeni, da je bilo v Sloveniji na enako količino porabljene snovi ustvarjenega 15 % manj BDP kot v povprečju EU (Poročilo o razvoju, 2018, 40). V strukturi porabe snovi kaže izpostaviti velik delež porabe peska, gramozja, apnenca in sadre, ki je z okoli 50 % med višjimi v EU. Pričakujemo lahko, da bo izvajanje večjih gradbenih projektov, kot npr. načrtovana gradnja železniške infrastrukture in tretje razvojne osi, rast snovne produktivnosti upočasnilo. V letu 2019, ko se je rast opravljenih gradbenih del znova zelo umirila, je poraba nekovinskih mineralov upadla za skoraj 15 %, kar je povzročilo znatno izboljšanje snovne produktivnosti na le nekaj odstotni zaostanek za povprečno v EU (Poročilo o razvoju, 2021, 169).

Razvojno-varovalni projekti v okviru ozelenjenega gospodarstva so ključni za trajnostni sonaravni preboj Slovenije, a tudi za zeleno gospodarstvo, za bioekonomijo obstajajo okoljske omejitve. Kljub temu velja za vidika naravnih potencialov, z vidika obnovljive

biomase in potencialov za bioekonomijo in sonaravno bioenergetiko Slovenije podčrtati, da je bila v letu 2015 lesna zaloga na prebivalca Slovenije (168 m^3) več kot 3-krat večja, kot je znašala na prebivalca EU (46 m^3), razpoložljivi sladkovodni viri na prebivalca pa so bili v Sloveniji (okoli 16.000 m^3) prav tako bistveno nad povprečjem EU (8000 m^3) (Poročilo o razvoju, 2017, 44).

Zakonodaja EU se glede okoljsko trajnostne bioenergije (v največji meri zasnovane na lesni bioenergiji) osredotoča na njeno ravnovesno vlogo tako pri ohranjanju biotske raznovrstnosti kot pri zmanjševanju antropogeno povzročenih podnebnih sprememb (biomasa – naravni ponor ogljika). Ključno je, da se lesna biomasa proizvaja in uporablja na trajnostni način (The Use of Woody ..., 2021, 9). Velika raba biomase sicer lahko zmanjša porabo fosilnih goriv in s tem izpuste toplogrednega CO_2 , a hkrati netrajnostna, prekomerna sečnja in uporaba lesa zmanjšuje vlogo gozda kot ponora (LULUCF sektor), poraba biomase pa v tem primeru ni več »ogljicano nevtralna«, obratno. Skupni bruto posek drv v Sloveniji za energetske namene znaša več kot 1 milijon m^3 (Akcijski načrt za obnovljive ..., 2010, 108). Bogata ter podnebno in z vidika ohranjanja biotske raznovrstnosti dvoplastno uporabna zgodovinska tradicija trajnostnega sonaravnega in večnamenskega gospodarjenja s slovenskimi gozdovi omogoča učinkovito zasledovanje tako naravovarstvenega kot okoljevarstvenega (podnebje) cilja, za proizvodnjo bioenergije pa naj bi se prevladujoče uporabljala t. i. sekundarna lesna biomasa, torej po primarni uporabi lesa kot surovine. Raba ostankov lesa in krožna raba lesa je temeljni ključ za povečanje pozitivnih podnebnih učinkov bioenergije iz lesa, vključno z zelo zanemarljivo proizvodnjo bioogljja na principu pirolize.

Les je v Sloveniji ključna strateška surovina oz. industrijski material, ki je naravni in obnovljivi vir. V Sloveniji je letni prirast okoli 9 milijonov m^3 lesa, medtem ko je letni posek okoli 6 milijonov m^3 , od česar se doma predela le 1,82 milijona m^3 okroglega lesa (podatek za leto 2019). V tujino se skupaj s sekanci in lesnimi ostanki izvozi 2,87 milijonov m^3 (podatek za leto 2019), nato pa se uvažajo polizdelki oziroma izdelki iz lesa; preostalo se porabi za energetske namene. Les je z vidika CO_2 , ki se ustvari iz 1 m^3 nekega materiala, v primerjavi z drugimi surovinami v bistveni prednosti. Medtem ko se pri pridelavi drugih materialov spušča CO_2 v okolje (količina je odvisna od vrste materiala), se pri prirastu lesa ta skladišči in predstavlja do njegovega uničenja (kurjenje, gnitje) negativno vrednost ustvarjenega CO_2 za okolje. Osnovni cilji do leta 2030, vezani na izkoriščanje lesa, so povečanje predelanega okroglega lesa v Sloveniji za neenergetsko rabo na 3 milijone m^3 letno, doseči 30-% delež lesa v vseh novih javnih stavbah, razvoj novih načinov uporabe lesa, povečanje števila zaposlenih v panogah, povezanih z lesom (pri čemer se upošteva povečanje zaposlenih v storitvah, ki so povezane s temi panogami, kar ni upoštevano v splošni analizi, npr. popravila, montaža ...), in povečanje prodajne realizacije v lesni industriji na 2,5 milijarde EUR letno (Slovenska industrijska strategija ..., 2021).

Bioogljje iz gozdov Slovenije (Stanič in drugi, 2022, avtor Franci Keber – s. 33)

Približno 60 % površine Slovenije prekrivajo gozdovi, kar predstavlja okoli 340.000.000 m³ lesne mase. Letni prirastek je 8.700.000 m³ lesne mase. Z letnim odvzemom 4.800.000 m³ bi Slovenija lahko vzpostavila skoraj popolno energetska in prehrambno neodvisnost. Koncept temelji na postavitvi 200 tehnoloških enot, ki razpolagajo s približno 4000 ha gospodarnih gozdov in transformirajo biomaso na principu pirolize.

Proizvod je 12 TWh električne in toplotne energije, 960.000 m³ prvovrstnega lesa za lesno industrijo, 700.000 ton trajno znižanih izpustov CO₂ in 960.000 m³ bioogljja, ki je zelo pomembno za bogatitev in rodnost zemlje ter za večjo biološko pridelavo hrane.

Tak pristop prinaša:

- ponovno poselitev podeželja, razpršeno energetska oskrbo (manjše energijske izgube pri distribuciji), 12.500 delovnih mest v samem procesu gospodarjenja z gozdovi in 30.000–50.000 mest v aktivnostih, ki bi jih sprožil novi gospodarski in energetska model;
- obnovo uničenih kmetijskih površin s trajnim vnosom obogatene bioogljja, ki ga lahko imenujemo hotel za mikroorganizme (razstrupljanje in zračenje zemlje, zadrževanje vode – manjše izpiranje, formiranje humusa, zmanjševanje porabe gnojil, racionalizacija postopkov obdelave obdelovalnih površin itn.);
- sintezo oziroma zajem vseh lesnih učinkovin za izdelavo biozdravil, gnojil in škropiv brez onesnaževanja;
- stimulacijo ekološke pridelave hrane, samooskrbo in razvoj turizma na kmetiji;
- urejene gozdove z bistveno povečanim letnim prirastom lesa v m³ na hektar gozda;
- oskrbo lesne industrije s kvalitetnimi lesnimi polizdelki in izdelki.

Na področju sicer široko zasnovanega pojmovanja lastne oskrbe z energijo Slovenija označuje okoli 50-% energetska samozadostnost, zlasti zaradi obsežnega uvoza nafte in zemeljskega plina. *Ob potrebnem upoštevanju še uvoza urana pa je dejansko energetska samooskrba Slovenije le tretjinska, kar podčrtuje njeno veliko energetska ranljivost v primeru mednarodnih kriznih energetskih razmer.* Delež neobnovljivih virov energije (uvoženih in domačih fosilnih goriv in jedrske energije iz uvoženega urana) v rabi primarne energije znaša okoli 87 %, delež obnovljivih virov energije pa okoli 13 %. Raba primarne energije se je v Sloveniji v zadnjih nekaj letih znižala za okoli desetino, v letu 2016 pa se ob višji gospodarski rasti ponovno začela povečevati (Poročilo o razvoju, 2018, 118). Poraba primarne energije je okoli 3,4 tone ekvivalenta nafte na prebivalca, kar je več kot enkrat nad okoljsko (podnebno) sprejemljivostjo (pod 1,5 tone ekvivalenta nafte) po konceptu okoljskega prostora. Rast energetske produktivnosti, ki je razmerje med ustvarjenim BDP in celotno porabo energije, je izraziteje zastala le v prvih letih finančne krize, ko se je tudi zniževala. Zaostanek za povprečno energetska produktivnostjo v EU se je v tem obdobju povečal, z okoli 15 % na okoli 20 %. To pomeni, da Slovenija kljub nekoliko

večji energetske produktivnosti v grobem ohranja prevladujoči netrajnostni model povečevanja materialne blaginje hkrati z rastjo porabe energije v obdobjih gospodarske rasti in s tem povezanimi energetskimi okoljskimi pritiski. Energetika je ob prometu (zlasti cestnem) ključni vir prekomernih emisij toplogrednih plinov. Z gradnjo šestega bloka TE Šoštanj pa se naj bi Sloveniji predvideno obdobje rabe ogljično najbolj spornega premoga po izvirnem planu podaljšalo vse do daljnjega leta 2054. Tudi obnovljivi viri zahtevajo določeno količino naravnih virov za proizvodnjo tehnologij obnovljivih virov energije (npr. turbine, sončni moduli) in so hkrati bolj ali manj intenziven poseg v prostor, v ravnovesje lokalnih ekosistemov.

Delež OVE v energetske bilanci Slovenije je sicer višji kot v povprečju EU, a v zadnjih letih stagnira. V letu 2005 je bil delež OVE v rabi bruto končne energije 16-%, po akcijskem načrtu za OVE (2010, 3) za obdobje 2010–2020 naj bi se povečal na vsaj 25 %, cilj ni bil dosežen, delež OVE v končni energiji je leta 2020 znašal 24 %. Pri tem močno prevladuje raba klasičnih OVE, to je lesa in hidroenergije. Po deležu rabe drugih OVE v skupni končni porabi energije se Slovenija uvršča na konec držav EU, razlika pa je največja pri vetrni energiji. Pri električni energiji se je v obdobju 2010–2019 delež OVE v Sloveniji povečal le za 2 %, v EU pa skoraj podvojil (Poročilo o razvoju, 2020, 64). Raba lesa za ogrevanje je s stališča rabe OVE zaželeno, vendar pa zlasti njegova nepravilna raba oziroma zastarele naprave za kurjenje hkrati povzročajo probleme z emisijami trdnih delcev v ozračje. Slovenija se torej po deležu OVE uvršča takoj za prvo tretjino, po njegovi rasti pa zgolj v zadnjo tretjino držav EU. Od leta 2004 do 2016 se je skupna raba OVE v Sloveniji povečala le za tretjino, v EU pa se je podvojila (Poročilo o razvoju, 2018, 116).

Slovenija in njene regije razpolagajo z bogatimi mavricami OVE na prebivalca za celotno sonaravno, smotrno oskrbo z energijo. Po oceni Petra Novka (2018b) je zgolj skupno letno prejeta sončna energija na ozemlju Slovenije (946.080 PJ) 487-krat večja od sedanje porabe končne energije (okoli 200 PJ). *Tudi tehnično in ekonomsko izkoristljivi ter okoljsko sprejemljivi obnovljivi energetski potenciali (nad 14.000 PJ – sončna energija, geotermalna energija, biomasa, vetrna energija, hidroenergija) Slovenije po ugotovitvah Petra Kralja (2016) za nekaj velikostnih redov presegajo trenutne in prihodnje, seveda racionalne potrebe po energiji.*

Obenem velja opozoriti, da se tudi še tako sonaravno zasnovana raba domačih OVE ne more izogniti zahtevnemu iskanju primernih lokacij njihove rabe. Pomemben javni interes rabe OVE namreč ne sme eksistenčno ogroziti udejanjanja drugega javnega interesa, torej varovanja narave, biotske raznovrstnosti, bogatih ekosistemskih storitev Slovenije. Po mnenju pisca bo prav navedena dvoplastna sonaravna (okoljevarstvena in naravovarstvena) problematika, demokratično in strokovno iskanje tudi dolgoročno optimalnih sonaravnih rešitev (vključno s pričakovanimi in potrebnimi kompromisi), ključno zaznamovala demokratični proces zahtevnega iskanja optimalnih lokacij za rabo OVE v energetske najbolj privlačnih geografskih območjih Slovenije.

V letu 2013 je bilo na prebivalca Slovenije na razpolago zgolj 0,2 ha kmetijskih zemljišč v uporabi, na ravni EU pa 0,3 ha, a okoli leta 1960 je bil obseg kmetijskih površin v uporabi za okoli tretjino večji in je še zadoščal za strateško varno stopnjo samooskrbe s hrano. Po površini njiv na prebivalca, ki so z vidika zagotavljanja prehranske varnosti najpomembnejša kategorija zemljišč, se Slovenija uvršča med zadnje štiri države članice EU. Leta 2018 je bila površina njiv na prebivalca Slovenije (840 m²) za več kot polovico nižja od povprečja EU (2050 m²) (Poročilo o razvoju, 2020, 151). V letu 2019 je znašala površina njiv na prebivalca le okoli 8,4 ara (v povprečju EU 22,2 ara), skupno je bilo le 174.000 ha. Ob tem je bilo pridelavi zelenjave namenjene le okoli 3 % te površine, velika večina pa pridelavi krme za živali (Poročilo o razvoju, 2021, 173). Pri mleku je tako stopnja samooskrbe leta 2019 znašala 127 %, pri mesu goveda 103 %, žitu 74 %, krompirju 45 % in zelenjavi 44 % (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 78).

Slovenija je praviloma kritično odvisna od uvoza hrane, samooskrba s hrano se je v poosamosvojitvenem obdobju bistveno znižala. V začetku devetdesetih let 20. stoletja je Slovenija sama pridelala na splošno okoli 80 % potrebne hrane, okoli leta 2015 pa le približno 60 %. Od osamosvojitve dalje je zgolj zaradi pozidave (urbanizacija, izvajanje velikih razvojnih projektov) na leto izgubila približno 3000 ha kmetijskih zemljišč, skupno pa okoli 70.000 ha (Razpotnik Visković in Komac, 2018). V obstoječih občinskih prostorskih načrtih je predvidena pozidava še nadaljnjih 57.000 ha, kar bi še dodatno poslabšalo že tako kritično stopnjo prehranske varnosti države. Po podatkih o dejanski rabi tal je leta 2014 znašal obseg kmetijskih zemljišč na prebivalca okoli 3000 m² (gozdnih površin okoli 6000 m² na prebivalca), njiv pa pod 900 m² na prebivalca, od tega je bilo le še okoli 500 m² žitnih površin, svetovno povprečje pa je bilo okoli 1000 m² na prebivalca. Po ocenah je za zagotavljanje samooskrbe s hrano potrebnih 2500–3000 m² obdelovalnih površin na prebivalca (Potočnik Slavič in drugi, 2016, 15). Obstoječe razmere torej lahko z vidika zagotavljanja ustrezne prehranske samooskrbe označimo kot manj ugodne, celotni obseg kmetijskih zemljišč za uporabo se je v zadnjih desetletjih zaradi zaraščanja in pozidave (dnevno 6–7 ha) postopoma celo zmanjševal (kljub ustavni zaščiti kmetijskih zemljiščih), velikost kmetij pa se je postopoma povečevala (na 6,4 ha), a je bistveno pod povprečjem EU (12 ha). Skrajno neracionalna, netrajnostna raba prostora je tudi sicer eden od ključnih okoljskih problemov tudi na državni ravni.

Kmetijsko obdelavo v Sloveniji otežujejo slabši naravni pogoji (relief, kraške značilnosti), dve tretjini kmetijskih zemljišč imata omejene pogoje za kmetijsko pridelavo. V poosamosvojitvenem obdobju so se kmetijska zemljišča v uporabi zmanjševala zaradi zaraščanja in pozidave, s tem se je znižala tudi že tako kritična stopnja prehranske samooskrbe, obenem pa so se povečali pritiski za maksimizacijo pridelka na zmanjšani površini kmetijskih zemljišč. Sedanja nizka raven samooskrbnosti pri zelenjavi, sadju, poljščinah idr. je v precejšnji meri povezana tudi z obstoječo strukturo kmetijstva, ki je neustrezna z več vidikov. Na velikem delu najboljših kmetijskih zemljišč se goji koruza

za živinsko krmo, namesto da bi govedoreja temeljila na rabi travinja in paši na zemljiščih, ki jih ni možno obdelovati, zato se zlasti hribovita območja kljub kmetijskim subvencijam še vedno zaraščajo. Slovenija ima še posebej nizko stopnjo samooskrbnosti z ekološkimi živili, v povprečju le 20-%, ob čemer povpraševanje po ekoživilih že vrsto let raste po visoki stopnji 10–15 % letno.

Slovenija je v slabih desetih letih iz evropskih skladov prejela več kot 2 milijardi evrov za kmetijstvo, največ sredstev so dobile velike, intenzivne kmetije in kmetijska podjetja, ki za ceno maksimizacije pridelka prepogosto prekomerno obremenjujejo okolje, vplivajo na kakovost podzemnih vod, zmanjšujejo biotsko raznovrstnost in ekosistemsko ter podnebno (ponori ogljika) pomembne netržne funkcije kmetijskih površin. Za razliko npr. od Švice, kjer je na vsaki kmetiji 7 % površin namenjenih za naravi prijazno kmetovanje (ohranjanje naravnih habitatov, mejic, negnojenih travnikov, močvirij, mlak), se v številnih primerih v Sloveniji preveč enostransko finančno podpira npr. intenzivno gojenje koruze na vodovarstveno pomembnih ravninskih površinah talne vode. Slovenski kmetijski sektor je drugi največji vir izpustov toplogrednih plinov v sektorjih, ki niso vključeni v evropsko shemo za trgovanje z izpusti, takoj za prometnim sektorjem. Izpusti iz kmetijstva se le počasi zmanjšujejo in otežujejo doseganje svetovnih in nacionalnih podnebnih ciljev.

Trajnostnemu sonaravnemu razvoju v Sloveniji stoji na poti vrsta ovir: slabi pogoji za trajnostno mobilnost (predvsem nefunkcionalnost javnega prometa), kljub nekaterim ukrepom še vedno majhna podpora ekološkemu kmetijstvu in posledično nezadostne količine lokalno ekološko pridelane hrane, netrajnostna gradnja turističnih objektov, energetska neučinkovitost, pomanjkljivi sistemi ravnanja z odpadki, togost zakonodaje in administrativne ovire, marginaliziranje pomena pravičnih odnosov v oskrbovalnih verigah, pomanjkanje kakovostnih, izobraženih in motiviranih kadrov v gostinstvu in turizmu ter splošno nepoznavanje trajnostnih praks (Plan B za Slovenijo ..., 2012). Zgradbe in promet (prevoz) prispevajo največji delež k ekološkemu odtisu, skoraj energetsko ničelna gradnja zgradb, energetska sanacija obstoječih zgradb, zmanjšanje potrebe po uporabi avtomobila, urbano načrtovanje, raba lokalnih OVE in lokalne hrane, manjša poraba mesa in drugi ukrepi pa lahko pomembno zmanjšajo ekološki odtis Slovenije in njenih regij ter povečajo odpornost države (Lin in drugi, 2020, 23).

Omejitev in potenciali različnih oblik lastnine po mnenju pisca ključno opredeljujejo ne zgolj materialno, temveč tudi družbeno blaginjo, pomembno so vplivajo na ekosistemsko, materialno in varnostno pogojeno raven osebne in skupne blaginje, na kakovost življenja. Hkrati tip in obseg lastnine kaže na dejanske možnosti doseganja ekonomske in s tem posredno politične demokracije, izbor koncepta lastnine pa ima po mnenju pisca tudi izjemen vpliv na (ne)uveljavljanje družbene pravičnosti in doseganje večje enakosti, zato je za ekohumanistično družbo izjemnega pomena. Brez ekonomske demokracije na delovnih mestih dejansko ni politične demokracije, demokracija na delovnih mestih pa je

dosegljiva zgolj v primeru, da zaposleni participirajo pri lastnini. Za razliko od stališča številnih zagovornikov koncepta ekonomske demokracije pa pisec sodi, da je za novi družbeni ustroj 21. stoletja vprašanje lastništva zlasti zaradi obvladovanja politične moči velekapitala večplastno izjemno pomembno. Vse oblike lastnine pa morajo v vsakem primeru delovati v skladu z emancipacijskimi, socialnimi in okoljskimi standardi (Programme of the Die Linke ..., 2011, 29), kar je zapisano tudi v slovenski ustavi.

V slovenskem postsocializmu se je uveljavilo značilno socialno evolucionistično prepričanje, da sprememba družbe v zeleni smeri zahteva spremembo tipa lastnine in lastninskih odnosov. Zato je bil eden od osnovnih projektov slovenskega postsocializma ukinitvev državne in družbene lastnine ter njuna pretvorba v privatno lastnino. Predstavniki nove slovenske elite zahtevajo popolno ukinitvev starih tipov lastnine, češ da privatni lastniki bolj racionalno razpolago in ravnajo z lastnino, kot so to v socializmu počeli kolektivi oziroma kot to danes počne država (Godina, 2014, 52).

Nemčija kot država centra EU ne bi nikdar prodala svojih naravnih virov, najpomembnejših državnih podjetij ali infrastrukture multinacionalkam.

Evropska komisija in vlade najpomembnejših držav članic EU izkoriščajo krizo za to, da lahko dosežejo nekaj, česar niso mogle med pridruževanjem Slovenije EU: množično privatizacijo v korist tujega kapitala (Becker, 2015). Osamosvojitvev države so kvazimenedžerske in politične elite po mnenju ekonomista Aleksandra Kešeljevića (2013) izkoristile kot plenilski, roparski pohod na državno lastnino. Namesto v sodelujoči model podjetij s soodločanjem in solastnino zaposlenih smo šli v klubski elitni model privatizacije, kjer je pohlep nekaterih vodilnih menedžerjev pri lastninjenju podjetij potisnil vlaganje v razvoj podjetja na obrobje. In ključno – privatizacijo podjetij izsiljujejo tuji posojilodajalci kot prvo stopnjo k privatizaciji javnih storitev in naravnih dobrin Slovenije. N'toko (Blažič, 2022a) navaja, da se je dolga leta npr. nemška industrija selila na evropsko obrobje, torej tudi v Slovenijo, skupaj z onesnaževanjem in bremenom za javno infrastrukturo, s tem je na kratki rok pridobival tudi del slovenskega gospodarstva. Vendar na daljši rok s tem procesom Slovenija ostaja razmeroma zaostala, saj lastništvo, patentni, tehnologija in kapital ostajajo npr. v Nemčiji. Ta proces se tujim kapitalistom splača le, če so plače v Sloveniji bistveno nižje, zato pri vsakem dvigu cene dela v Sloveniji tuji kapital (pa tudi del slovenskega kapitala – opomba pisca) zagrozi s selitvijo podjetij (Blažič, 2022a).

Stanko Štrajn (2016, 25) opozarja, da je že sama zakonodaja v zvezi z upravljalci certifikatov omogočila množično siromašenje certifikatskih upravičencev in koncentracijo premoženja pri »certifikatskih baronih«. Proces lastninjenja se je sprevrgel torej v sistematično omogočanje sistema prisvajanja lastnine v škodo upravičencev. Ko je družbena lastnina pošla, se je sistem usmeril še na prisvajanje državne lastnine, tem interesom je stregla tudi takratna levica. Potem pa je prišla še faza menedžerskih odkupov in nadaljnja notranja koncentracija lastništva, kjer je po sodbi Štrajna (2016, 25) neslavno vlogo odigrala

najprej leвица, potem pa še desnica. Vse faze privatizacije so izčrpale gospodarstvo in ga množično zadolžile pri servilnih bankah in drugih upnikih. Hkrati pa je ob odpovedi vseh družbenih nadzornih mehanizmov, ob sodelovanju bank, izvršne in zakonodajne oblasti s slabimi krediti, nastala še 5 milijard evrov težka bančna luknja, v davčne oaze pa je bilo po nekaterih ocenah nakazanih celo 10–20 milijard evrov (Štrajn, 2016, 153).

Slovensko gospodarstvo po mnenju ekonomista Drenovca (2013b, 126) še vedno temelji na slabo plačanem srednje kvalificiranem delu. Energija in talenti, razmišljanje in vrednotenje pa se morajo usmerjati stran od asfalta, železa in betona (in premoega – mnenje pisca). Recepti za razvojno obnavljanje »dobrih starih časov« so samo recepti za izgubljanje trajnostnega razvojnega preboja, potrebujemo pa nove razvojne priložnosti, sonaravno in podnebnim spremembam prilagojeno rabo številnih razpoložljivih endogenih, regionalnih razvojnih kapitalov. Učinkovita uporaba okoljskih virov je v tem pogledu čedalje manj zgolj okoljski izziv in vse bolj temeljni pogoj za hkratno doseganje konkurenčnosti podjetij, tehnologij, gospodarstev ter blaginje prebivalcev in ekosistemov. *Slovenija potrebuje gospodarstvo, ki bo razen na človeških potencialih temeljilo na manjši porabi virov pri proizvodnji, zmanjšani porabi primarnega blaga ter na ustvarjanju poslovnih priložnosti in delovnih mest v dejavnostih, ki bodo omogočale hkratno doseganje zastavljenih ciljev na ekonomskem, regionalnem, socialnem in okoljskem polju.*

8.4.3.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov ekonomske blaginje

8.4.3.2.1 Trajnostni sonaravni gospodarski preboj

Slovenija je v obdobju gospodarske konjunktore (2014–2019) nekoliko zmanjšala še vedno veliko vrzel v razvitosti do povprečja EU, za nadaljnje razvojno dohitevanje so za razmeroma industrijsko Slovenijo ključni bistven dvig produktivnosti, učinkovitejša in varčna raba energije in surovin, snovna krožnost in razogljičenje gospodarstva, bistveno večja raba domačih OVE, povečanje prehranske in energetske samozadostnosti, ekonomsko skladnejši regionalni razvoj ter sonaravni dvig primerjalno nizke ustvarjene vrednosti. Delež obnovljivih virov energije se je po letu 2005 povečeval najpočasneje med vsemi članicami EU in bo brez korenitejših sprememb v nekaj letih zaostal za povprečjem EU in za zastavljenimi cilji. Ena od temeljnih industrijskih razvojnih dilem pa je prihodnost energetske in emisijske intenzivnih industrijskih panog.

Leta 2017 so gospodarske družbe ustvarile nekaj nad 43.000 evrov na zaposlenega (2009 – 34.168 evrov), podjetja pa so izvozila za skoraj 30,9 milijarde evrov (uvoz – 30,6 milijarde evrov), kar je bilo 90 % več kot v kriznem letu 2009 (Gole in Lipnik, 2019). A zgolj v gospodarskih družbah, v katerih je bilo 14 % vseh zaposlenih, je bila letna dodana vrednost na zaposlenega večja od 60.000 evrov. Leta 2020 je v gospodarskih družbah znašala neto dodana vrednost na zaposlenega 47.161 evrov. Dvig dodane vrednosti v

gospodarskih družbah na 60.000 evrov do leta 2025 (po 5 % letno) je torej izjemno zahteven cilj, ki bi omogočil tudi dvig povprečne bruto plače na vsaj 2000 evrov (predpogoj – dvig produktivnosti), podjetja pa naj bi po predvidevanjih Gospodarske zbornice Slovenije ustvarjala za 50 milijard evrov izvoza na leto.

Po veliki finančno-gospodarski krizi se je rast produktivnosti v Sloveniji upočasnila, s tem pa tudi zapiranje produktivnostne vrzeli do povprečja EU v smeri cilja SRS. Povprečna letna rast produktivnosti se je s 3 % v obdobju 2000–2008 upočasnila na 0,6 % v obdobju 2009–2019 oziroma na 1,4 % v konjunktorno ugodnih letih 2014–2019. Z upočasnitvijo rasti produktivnosti se je upočasnilo tudi zmanjševanje zaostanka za povprečno ravniyo produktivnosti EU in s tem proces realne konvergence z razvitejšimi državami članicami EU. Tako je bila leta 2008 raven produktivnosti v Sloveniji na ravni 84 % glede na povprečje EU, leta 2019 pa 83 %. Slovenija se je po evropskem inovacijskem indeksu uvrščala v skupino zgolj zmernih inovatork (Poročilo o razvoju, 2021). Kljub absolutnemu napredku pri digitalni konkurenčnosti Slovenija vse bolj zaostaja za povprečjem EU, kar jo oddaljuje od cilja pravočasne in uspešne digitalne preobrazbe države. Delež tehnološko visoko zahtevnih proizvodov je zadnja leta dokaj stabilen in večji kot v povprečju v EU, delež izvoza na znanju temelječih storitev pa je v mednarodni primerjavi majhen. Delež podjetij, ki so v obdobju 2016–2018 uvedla inovacije, se je vrnil na raven pred zmanjšanjem v letih 2010–2016, a še vedno ostaja pod povprečjem EU zaradi opaznega inovacijskega zaostajanja malih in srednjih podjetij.

Za slovensko gospodarstvo je značilen zgolj delni razklop med rastjo BDP in emisijami toplogrednih plinov, ne pa tudi še sistemski razklop med gospodarsko rastjo in skupno rabo materialov in energije, kar je za doseganje dolgoročnih ciljev zmanjšanja prekomernih gospodarskih pritiskov na okolje in tudi za sonaravno zasnovano konkurenčnost ključnega pomena. Slovensko gospodarstvo v primerjavi z EU nadpovprečno sloni na rabi surovin, kar se zrcali v njegovi nižji snovni učinkovitosti in zmanjšuje njegovo konkurenčnost. Produktivnost virov, to je razmerje med BDP in porabo virov oziroma izpusti plinov, je v Sloveniji nižja od povprečja v EU (Osnutek okoljskega poročila ..., 2019, XVII).

Prvi izračuni kazalnikov krožnega gospodarstva za Slovenijo in primerjava z EU za obdobje 2016–2019 Statističnega urada RS kažejo, da se Slovenija zelo počasi premika v smeri krožnega gospodarstva. To kljub visokemu deležu ločeno zbranih odpadkov velja tudi za deleže recikliranja odpadkov in deleža materiala v kroženju, ki pa je tako v Sloveniji (10,9 %) kot v EU (12,4 %) še dokaj skromen. Še vedno se povečujejo količine nastalih odpadkov, predvsem komunalnih, kjer je Slovenija nad povprečjem EU, v obdobju 2016–2019 pa se je povečala tudi količina odpadne hrane (Prvi izračun kazalnikov ..., 2021).

Slovenski bruto domači proizvod je v letu 2016 znašal 38,115 milijarde evrov, industrija pa je ustvarila 7,13 milijarde evrov dodane vrednosti, kar predstavlja slabo petino BDP. Leta 2018 je bila dodana vrednost v predelovalni dejavnosti 44.000 evrov na zaposlenega, kar je bilo primerljivo s povprečjem EU-27 (Slovenska industrijska strategija

..., 2021). Industrija je leta 2016 s 26,7 % končne rabe energije (50 PJ – druga največja porabnica energije, takoj za prometom) ustvarila 18,7 % BDP in zaposlovala 24 % vseh zaposlenih v dejavnostih. Industrija je največja porabnica zemeljskega plina (dve tretjini skupne porabe) in tudi električne energije, saj je leta 2016 porabila polovico vse električne energije (Gnezda, 2018, 4). Pomemben del slovenske industrije predstavlja energetska intenzivna industrija – EII (kovinska, nekovinska, kemična in papirna), ki letno porabi slabo šestino vse končne porabljene energije v Sloveniji, zaposluje okoli 27.500 oseb (3,4 % v dejavnosti) in ustvari 2,5 % BDP (Slovenska industrijska strategija ..., 2021; Babič, 2021b). Te panoge so proizvedle neposredno (brez emisij, ki nastanejo pri proizvodnji elektrike) okoli 57 % vseh emisij TGP v sektorju industrije. *Visok delež energetske intenzivnih industrij v strukturi slovenskega gospodarstva zaradi večje izpostavljenosti spremembam, ki bodo izhajale iz podnebno-energetskih politik, pomeni tudi primerjalno večjo ranljivost Slovenije. V tem oziru je treba nasloviti tudi vprašanje ranljivosti energetske intenzivne industrije z vidika cenovne dostopnosti energije. V prihodnosti bo namreč industrija soočena z bolj zahtevnimi razmerami na trgu z energijo kot posledico pričakovanih gibanj na mednarodnih trgih in hkrati potrebnih vlaganj v obnovo proizvodnih in prenosnih oziroma distribucijskih zmogljivosti v Sloveniji. Zato je zlasti v energetske intenzivnih podjetjih nujno njihovo pravočasno in učinkovito posodabljanje in prestrukturiranje (Slovenska industrijska strategija ..., 2021). Energetska kriza leta 2022 je nepričakovano hitro potrdila navedene napovedi.*

V energetske intenzivnih industrijskih panogah so v letu 2016 z eno enoto porabljene energije ustvarili skoraj 6-krat manj dodane vrednosti od povprečja v predelovalnih dejavnostih in porabili skoraj 5-krat več energije na delovno mesto. V nasprotju s tem pa je npr. panoga farmacevtskih surovin in preparatov na enoto porabljene energije ustvarila 3-krat več dodane vrednosti od povprečja industrije (Gnezda, 2018, 8). Največ energije porabi panoga proizvodnje kovin (C24), kamor spadajo proizvodnja surovega železa, jekla in aluminija ter različni postopki nadaljnje obdelave teh kovin. Panoga proizvodnje kovin je v letu 2016 porabila 13 PJ energije, kar je dobra četrтина vse porabljene energije v industriji. Ta panoga je zaposlovala 9900 oseb, ki so ustvarile 292,4 milijona evrov dodane vrednosti. Raba energije v proizvodnji kovin je od leta 2008 naprej zelo padla, nato pa do leta 2011 oziroma 2012 hitro naraščala in leta 2016 že preseгла predkrizno vrednost. Panoga proizvodnje kovin je v letu 2016 porabila 3610 GWh energije, TEŠ pa je v istem letu proizvedel 4121 GWh električne energije (Gnezda, 2018, 6). Cene električne energije za industrijo v Sloveniji so bile v prvem polletju leta 2016 z 0,0751 EUR/kWh bistveno nižje od povprečne cene v EU, ki je znašala 0,1169 EUR/kWh. Pri plinu je stanje obrnjeno, saj je bila cena plina v istem obdobju (0,0336 EUR/kWh) nekoliko nad povprečjem EU, ki je bilo 0,0315 EUR/kWh (Gnezda, 2018). Vojna v Ukrajini leta 2022 je dramatično povečala cene energentov in negotovost zlasti industrije glede oskrbe z zemeljskim plinom.

Slovensko gospodarstvo v primerjavi z drugimi članicami EU v veliki meri sestoji iz industrije in emisijsko intenzivnih dejavnosti. Delež predelovalnih dejavnosti oziroma industrije, ki je zelo velik porabnik energije, je v dodani vrednosti gospodarstva visok, med državami v EU imata višji delež le Irska in Češka, nekoliko nižji delež pa imajo Slovaška, Madžarska in Poljska. Na ravni EU je v letu 2016 industrija predstavljala slabih 20 % dodane vrednosti gospodarstva, medtem ko je v Sloveniji ta delež znašal 27,1 %. Slovenska predelovalna dejavnost (202.000 zaposlenih) je v letu 2019 skupno prispevala 23,2 % k dodani vrednosti gospodarstva, kar jo uvršča na tretje mesto v EU-27, za Irsko in Češko, povprečje EU-27 pa je bilo 16,7 % (Slovenska industrijska strategija ..., 2021, 4).

Poleg tega je za slovensko industrijo značilno, da velik delež dodane vrednosti v industriji ustvarijo emisijsko intenzivne dejavnosti. Skoraj 30 % dodane vrednosti v industriji so ustvarile emisijsko intenzivne dejavnosti, kar Slovenijo prav tako umešča na visoko, četrto mesto v EU po tem kazalniku (Gnezda, 2018, 10). Delež dodane vrednosti emisijsko intenzivnih panog (proizvodnja kovin, proizvodnja nekovin, papirna industrija ter kemična in farmacevtska industrija) v dodani vrednosti industrije je namreč višji samo v Belgiji, na Irskem in na Danskem. Vendar je v teh članicah prispevek kemične in farmacevtske industrije v dodani vrednosti znatno višji od prispevka teh panog v Sloveniji. Preostale tri panoge, ki porabijo sorazmerno več energije ob bistveno nižji dodani vrednosti, so v primerjavi s temi državami močnejše prisotne le v Sloveniji. *Struktura slovenskega gospodarstva oziroma industrije je tako z vidika porabljene energije in ustvarjene dodane vrednosti med bolj neugodnimi v EU.* Na področju zelenega razvoja je ključni kazalnik snovna produktivnost, merjena z razmerjem med BDP ter porabljenimi surovinami in materiali. Leta 2018 je Slovenija po snovni in industrijski produktivnosti zaostajala za povprečjem EU-27 (Slovenska industrijska strategija ..., 2021).

V Sloveniji primanjkuje naravnih virov, v povprečju uvozimo 71 % surovin, zaradi česar je uvoz odvisen od razpoložljivosti in precej ranljiv za spremenljivost. Produktivnost virov v Sloveniji je pod povprečjem EU. Slovensko gospodarstvo je torej zelo odvisno od uvoza surovin, zato bi otežen dostop do njih in nestanovitnost cen na svetovnih trgih lahko bistveno vplivala na zaostajanje Slovenije pri izvajanju ukrepov za prehod v krožno gospodarstvo. Dolgoročno to v kombinaciji z uvozno odvisnostjo naravnih virov (70 %) in še vedno nizko splošno ponovno uporabo izrabljenih materialov pomeni relativno velik pritisk na konkurenčnost slovenskih podjetij (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 76, 77).

Po konceptualno in vsebinsko na posameznih poljih preseženem konceptu okoljskega prostora o planetarno trajno sprejemljivem obsegu porabe naravnih virov in količine obremenjevanja okolja na prebivalca bi morala Slovenija do leta 2050 za 3–4-krat zmanjšati porabo surovin, energije in pritiske na okolje, podobne naloge čakajo vse bogate države. Poudariti velja, da so se zaradi intenzivnejših podnebnih sprememb v zadnjih

nekaj desetletjih zahteve glede potrebnega zmanjšanja porabe in strukture spremembe energetskih virov do srede 21. stoletja še dodatno bistveno zaostre, kar zlasti velja za zmanjšanje porabe fosilne energije (opustitev do srede 21. stoletja) in primarne energije ter še večje povečanje rabe obnovljivih virov energije. Sodobno sonaravno prepoznavanje pomena zemljišč, prostora z bogatimi ekosistemskimi storitvami pa zaostruje prag sprejemljive »porabe« prostora na prebivalca, pozidane površine se zlasti v razmerah stabilizacije števila prebivalcev in potratne pozidave prostora ne smejo povečevati, a so se v Sloveniji v obdobju 2012–2019 povečale za skoraj 4000 ha. Zmanjšanje intenzivne rabe naravnih virov, prostora in različnih oblik obremenjevanja okolja bo možno doseči le v primeru, da se v vseh materialnih dejavnostih, storitvah in v okviru gospodinjstev sistemsko in plansko uveljavljajo načela sonaravnosti, ekosistemskosti, trajnostnosti.

Spodbujanje podjetij za prehod v nizkoogljično družbo se v Sloveniji izvaja v omejenem obsegu in neusklajeno med različnimi akterji na trgu. Izvajanje aktivnosti za doseganje podnebnih ciljev je razdrobljeno med posamezna akterje, predvsem ministrstva in izvajalske organe. Med akterji ni zadostne koordinacije, zato prihaja do neusklajenega delovanja pri sprejemanju in izvajanju nalog v zvezi s podnebnimi cilji (Podnebno ogledalo ..., 2019, 36). V zadnjih letih številna podjetja povečujejo emisije zaradi gospodarske rasti v preteklih letih. Ta dvig proizvodne dejavnosti in s tem emisij TGP dodatno otežuje doseganje ciljev na področju emisij TGP, URE in deleža OVE. S stališča zmanjševanja emisij TGP je bistveno premalo dialoga med zakonodajalci in odločevalci ter podjetji, na katera se tovrstni ukrepi nanašajo. Za programe izobraževanja in usposabljanja na zelenih delovnih mestih so bile predvidene naloge znotraj Socialnega evropskega sklada, ki pa se niso realizirale. Niso se izkoristile možnosti za financiranje usposabljanj in izobraževanj za zelena delovna mesta.

V obstoječem globalnem tržnem modelu in konceptu svetovne trgovine ter opredeljevanju produktivnosti svetovnega in slovenskega gospodarstva niso sistemsko prisotni okoljski, ekosistemski in podnebni kazalci gospodarske in podjetniške (ne)uspešnosti, prav tako v sedanjem tržnem in cenovnem modelu proizvodnje in potrošnje niso upoštevani vsi zunanji stroški, popolnoma odsotno pa je tudi upoštevanje in ovrednotenje vpliva npr. določene proizvodnje in izdelka na kakovost življenja prihodnjih generacij, na delovanje ekosistemskih storitev itn. *Tradicionalni model trajne količinske gospodarske rasti morata tudi v Sloveniji postopoma zamenjati model odrasti (relativno in absolutno znižanje porabe naravnih virov in prostora) in koncept trajnostne ekonomije, uporabiti je treba alternativne kazalnike širše pojmovane gospodarske (ne)uspešnosti.* Slovenija se mora pridružiti tistim državam, regijam, mestom, ki zagovarjajo trajnostni sonaravni in medgeneracijsko pravičnejši koncept gospodarjenja in mednarodne trgovine, ki ji je dobesedno pisan na njeno geografsko in gospodarsko »kožo«.

Gledano realno – geopolitično obrobna in po ekonomski teži majhna Slovenija ni v stanju, da ključno vpliva na globalne megatrende, glede na nadpovprečno bogate

trajnostne sonaravne potencialne na prebivalca pa lahko postane evropski primer dobre prakse. *Kakovostni napredek slovenskega gospodarstva (zlasti industrije in obrti) kot predpogoj za državo blagostanja, za socialno, medregionalno in ekosistemsko državno politiko mora biti torej vse bolj vključujoč in ozelenjen, snovno krožen in energetsko brezogljicen, brezjedrski, medgeneracijsko odgovoren, medregionalno čim bolj enakomeren, ključno zasnovan na sonaravni, odgovorni rabi domačih, regionalnih razvojnih virov (naravnih, človeških, intelektualnih, finančnih).* Usmeritev v okoljsko sprejemljive tehnologije in ekoinovacije, večja vloga regionalnih virov sta tudi dejavnika širše pojmovane konkurenčnosti podjetij, hkrati pa prispevata k zmanjševanju obremenitev okolja in povečanju podnebne varnosti. Država mora pristojnosti in odgovornost tudi za gospodarski razvoj prenesti na čim bolj avtonomne funkcionalne regije (čim hitrejša regionalizacija Slovenije na dovolj ekonomsko močne regije, pokrajine), okrepiti regionalno, krožno in na modelu brez odpadkov zasnovano sonaravno, nizkoogljično gospodarstvo, ki bo odprto v svet in hkrati strukturno in tehnološko tako zasnovano, da bo z aktivizacijo domačih virov povečevalo zaposlovanje in regionalno samooskrbo z izdelki, energijo in hrano v smeri čim višje ali polnejše samozadostnosti ter hkratne izvozne uspešnosti.

Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo postavlja internacionalizacijo gospodarstva kot osrednjo os strateškega razvoja Slovenije, ukrepi pa so še vedno »rastno« usmerjeni, predvsem v nadaljnjo rast in diverzifikacijo izvoza. Med priložnostmi, ki se kažejo za slovensko gospodarstvo, so: specializacija v tržnih nišah z visokotehnološkimi proizvodi in storitvami (kot so pametne tovarne, e-mobilnost, robotizacija idr.), izkoriščanje potenciala rasti izvoza v storitvenem sektorju, izkoriščanje strateškega geografskega položaja in izkoriščanje ugodnih naravnih razmer z obiljem zelenih virov (les, voda, narava, sistem ravnanja z odpadki) ter močan potencial za ekoinovacije (Mednarodni izzivi ..., 2019).

Podčrtati velja, da bodo tudi v prihodnje obstajala podjetja z nižjo dodano vrednostjo na zaposlenega, ki pa so nujna npr. za oskrbo Slovenije z živili ali pa nimajo objektivnih možnosti za velike tehnološke izboljšave oziroma imajo velike deleže stroškov dela pri dodani vrednosti. Dvig dodane vrednosti je v Sloveniji mogoče doseči z višjo stopnjo avtomatizacije, s prihodom ali razvojem dejavnosti, ki prinašajo višjo dodano vrednost, za dovolj spodbudno poslovno okolje pa mora poskrbeti tudi država (Gole in Lipnik, 2019).

Dolgoročni gospodarski ekosocialni cilj Slovenije na poti k ekosistemski družbeni ureditvi je tudi premišljena nadomestitev trdega in pretežno enodimenzionalnega, torej tržnega kapitalističnega gospodarstva s sistemom gospodarjenja, ki bo načrtno omogočal doseganje zmerne materialne blaginje vseh prebivalcev, ne da bi ogrozil življenjsko okolje in življenjske razmere prihodnjih generacij. *V prehodnem obdobju k novemu svetovnemu družbenemu redu bo tudi zaradi vpetosti slovenskega gospodarstva v mednarodne gospodarske tržne razmere treba v Sloveniji najprej vzpostavljati državno in regionalno*

optimalno, ekosistemsko plansko in socialno tržno gospodarsko okolje, npr. na osnovi postopnega, a sistemskega uvajanja mehanizmov ekonomskega modela skupne blaginje, koncepta odrasti, trajnostne sonaravne ekonomije, regionalnih krožnih in brezogljčnih gospodarstev, visoke stopnje prehranske in energetske samooskrbe itn.

S sistemskimi in trajnostnimi strateško plansko zasnovanimi usmeritvami, okrepi ter zakonskimi, ekonomskimi, finančnimi in upravljavskimi mehanizmi bo treba zagotovili možnost za strateško in trajnostno usmerjanje slovenskega gospodarstva, ki ne bo podrejeno zgolj slepemu profitnemu motivu. Pojem gospodarjenja, gospodarskega razvoja (napredka) je treba ločiti od pojma (gospodarske) rasti. Razvoj mora služiti predvsem povečevanju kakovosti življenja, zmanjševanju družbene in medregionalne neenakosti, ohranjanju naravnega okolja za prihodnje generacije in podaljševanju prostega časa ob krajšanju delovnega tedna, ne pa neskončnemu povečevanju proizvodnje materialnih dobrin, ki je zaradi okoljskih omejitev, zaradi kopičenja negativnih posledic okoljskih bremen že srednjeročno nevzdržno. A velja poudariti, da evropske krizne izkušnje kažejo, da se s krizo lažje spopadajo države s kakovostno industrijo (izvoz) kot pa deindustrializirane države, saj eno delovno mesto v industriji podpira dve delovni mesti v storitvah (Basta! An End to Austerity ..., 2013, 71).

Po mnenju ekonomistke Ane Murn (2013) ima Slovenija dovolj razvojnih potencialov, da se načrtno, strateško usmeri na pot dolgoročnega uravnoteženega in trajnostnega razvoja, v smeri razvojnega koncepta za dvig blaginje v širšem pomenu. Z vidika lastnega potenciala naravnih virov je za Slovenijo ključna in priporočena gospodarska usmeritev v zmanjševanje porabe energije in surovin ter decentralizirano, regionalno rabo mavrice domačih obnovljivih virov. Sonaravna vizija in strategije razvoja Slovenije morajo biti razen v svet sočasno usmerjene tudi v čedalje manjšo odvisnost, torej v krepitev človekove in nacionalne samozadostnosti, zlasti glede na tiste vidike življenja, brez katerih človek ne more preživeti: krepitev prehranske, energetske, vodne in drugih vrst samozadostnosti. Zato je za Slovenijo s prostorskega vidika ter z vidika sistema poselitve razen skladnejšega regionalnega razvoja ključna in priporočena trajnostna, sonaravna gospodarska usmeritev. Slovenija dejansko nima fosilnih goriv in rudnih bogastev, ima pa gozdove s kakovostnim lesom, zdravo pitno vodo, možnosti za ekološko kmetijstvo in marsikje še neokrnjeno naravo. Država, ki ima takšne potenciale, je lahko uspešna, zlasti, če našete vire uporablja trajnostno, ugotavlja Murn (2013). Zelo pomembno bo tudi povezovanje industrije v lokalne energetske skupnosti s pomočjo digitalizacije in implementacije pametnih platform, izkoriščanja odpadne toplote ter večanja samooskrbe iz obnovljivih virov energije (Slovenska industrijska strategija ..., 2021).

Skrb države je, da zagotovi okoljsko in prostorsko pretehtano kakovostno medregionalno cestno-železniško prometno povezanost tudi robnih geografskih območij, pomembna pa je tudi njena vloga pri spodbujanju uvajanja sodobnih trajnostnih tehnologij, družbene in okoljske odgovornosti podjetij in raziskovalnih organizacij. *Po mnenju*

Babiča in Damijana (2018) je treba bistveno povečati delež visokotehnoloških podjetij in njihov izvoz, zato mora bolj podjetna in inovativna država najprej ponovno povečati javne izdatke za tehnološki razvoj in visoko šolstvo ter ustanoviti tehnološko agencijo z javnimi skladi tveganega kapitala. Če bomo stavili na zablodo, da bo razvoj prišel sam po sebi, bomo stagnirali na sedanjih stopnjah tehnološke intenzivnosti in ostali na ravni zgolj dobaviteljev komponent v verigah vrednosti velikih tujih korporacij. Vse najperspektivnejše inovacije pa nam bodo (tako kot sedaj) pobrali tuji skladi tveganega kapitala in s tem v tujino odnesli tako dodano vrednost kot najkvalitetnejša delovna mesta. Vendar se že sicer neugodni kazalci inovacijskih dejavnosti Slovenije zadnja leta vztrajno slabšajo.

Namesto da bi krepili na znanju zasnovano konkurenčnost, dobiva slovensko gospodarstvo vse bolj značilnosti t. i. kvazikolonialne ekonomije, ki se preživlja s prodajo virov, ki jih pač ima, kar je – kvalitetni človeški kapital (Cizelj, 2020). V letu 2017 je bila produktivnost na zaposlenega (EU = 100) v Sloveniji 81,9, v Avstriji pa 116,2, slovenska produktivnost je torej v primerjavi z avstrijsko 30–40 % slabša, v nekaterih predelovalnih dejavnostih pa že vrsto let celo 200-% slabša. Po mnenju Babiča in Damijana (2018) mora država najprej ponovno povečati javne izdatke za visoko šolstvo in tehnološki razvoj, v prvi fazi do leta 2022 bi morala doseči najmanj evropsko povprečje 0,7 % BDP (dvig letnih javnih izdatkov z 200 milijonov evrov na okoli 350 milijonov evrov), nato pa do leta 2030 lizbonski cilj, torej 1 % BDP. V primeru ambicioznejšega cilja, torej priključitve vodilnim evropskim državam, pa bi morali javne izdatke v raziskave in razvoj povečati za 300 milijonov na leto. Obenem bi morala Slovenija ponovno ustanoviti tehnološko agencijo, znotraj katere naj bi deloval tehnološko-razvojni sklad (kot javni sklad tveganega kapitala) in bi aktivno opravljal naloge podjetnejše države v razvoju novih tehnologij prihodnosti in inovativnih, tehnološko visokointenzivnih izdelkov (Babič in Damijan, 2018). Novković (2018) navaja številna sodobna podjetja, od pridelave paradiznika Lušt v Prekmurju do digitalizirane pametne tovarne v Poljanski dolini pri Škofji Loki, zasavskega podjetniškega pospeševalnika Katapult itn.

V Sloveniji smo glede snovne, vodne, energetske in emisijske produktivnosti preveč neučinkoviti, saj za enoto ustvarjenega BDP porabimo več naravnih virov, kot je povprečje v EU, in se tako tudi s stališča konkurenčnosti dolgoročno postavljamo v izredno negotov položaj. Učinkovita uporaba virov je v tem smislu vse manj okoljski izziv in v prehodnem družbeno-ekosistemskem obdobju vse bolj osnovni pogoj za doseganje konkurenčnosti podjetij, tehnologij, gospodarstev in blaginje prebivalcev. Potrebujemo torej gospodarski napredek, ki bo temeljil na manjši porabi virov pri proizvodnji, zmanjšani potrošnji primarnega blaga ter na ustvarjanju poslovnih priložnosti in delovnih mest v dejavnostih, ki bodo omogočale doseganje zastavljenih ciljev. Slovenija bi morala zmanjšati obdavčitev dela ter to nadomestiti npr. tudi z višjimi dajatvami za onesnaževanje in uporabo virov ter zagotoviti sveže pobude, s katerimi bo potrošnike prepričala, naj se odločajo za izdelke, ki so izdelani snovno in energetske optimalno. Le tako lahko

prekinemo povezavo med gospodarsko rastjo in rabo primarnih virov ter preidemo v družbo, gospodarno z naravnimi viri (Plan B za Slovenijo ..., 2012).

Kot prednostna področja Slovenije na polju uveljavljanja koncepta krožnega gospodarstva in s tem povezanega zmanjšanja porabe materialov (s tem pa tudi energije) se praviloma izpostavljajo naslednja (Kažipot prehoda v krožno ..., 2018):

Prebranski sistem: na razpoložljivih obdelovalnih (in drugih za oskrbo s hrano pomembnih) površinah na učinkovit in trajnosten način pridelamo čim bolj kakovostno hrano. Znotraj prehranskih sistemov se prepletajo koncepti samooskrbe, sonaravnega in ekološkega kmetijstva, intenzivnega kmetijstva, živinoreje, ribištva, vključujejo se logistika, transport, trgovina, uravnavanje izvoza in uvoza, priprava hrane in vprašanje zavržene hrane, zbiranje in obdelava organskih snovi, ohranjanje kakovosti zemlje in voda. Predlaga se sistematično spremljanje in spremembe načinov pridelave hrane, bruto bilančnih presežkov dušika, bruto bilančnih presežkov fosforja, deleža dobave hrane od lokalnih proizvajalcev, količine odpadne hrane na prebivalca itn.

Izpostavljene priložnosti: urbani vrtovi, spodbujanje samooskrbe in vključevanja lokalnih ponudnikov, spodbujanje uvajanja koncepta »Zero Waste« tudi na področju hrane, ekološko in sonaravno kmetijstvo, skrb za ohranjanje kakovosti prsti in vode, revitalizacija degradiranih zemljišč, bioekonomija s poudarkom na nadomeščanju fosilnih goriv z biomaso.

Gozdne verige vrednosti: razumevanje gozda kot celovitega ekosistema, ki ga je treba celostno upravljati. Področje vključuje vse stopnje vzdrževanja, pridelave, predelave, transporta, prodaje lesa, ravnanje z odpadnim lesom, izdelke iz lesa, širše tudi področje nanotehnologije, turizma, gradnje (tudi visoke zgradbe). Predlaga se sistematično spremljanje in spremembe v povezavi z dodano vrednostjo (od okroglega lesa do izdelkov), deleža lesa kot praviloma ogljično nevtralnega goriva (sekanci, peleti, drva) v rabi energije za ogrevanje, deleža obnovljivih virov energije v končni rabi energije, deleža gradnje lesenih stavb, razmerja uvoza in izvoza različnih oblik lesa itn.

Izpostavljene priložnosti: lesna gradnja, stavbe kot »banke materialov« (modularna gradnja zaradi večje možnosti ponovne uporabe), obuditev pohištvene industrije, ponovna uporaba lesa in popravila lesenih izdelkov, vključevanje lesa v zelena javna naročila, povezave s papirniško industrijo, kaskadna raba lesne biomase, les kot energent (osredotočanje predvsem na odpadni les, ki ga je smiselno na lokalni ravni uporabiti kot energent), predelava lesa v sintezno gorivo.

Predelovalne dejavnosti (industrija): predelovalna industrija kot eden glavnih in najbolj izvozno naravnanih sektorjev v državi, ki je močno odvisna od uvoza in ena glavnih porabnic materialov, vode in energije ter ena največjih proizvajalk odpadnih snovi. Predlaga se sistematično spremljanje in spreminjanje snovne storilnosti – število simbioz oz. popravilnic/centrov ponovne uporabe, število zelenih delovnih mest, delež recikliranih surovin na vhodu v panogi, delež recikliranih materialov v vhodnih surovinah,

delež spremenjenih poslovnih modelov (od izdelkov do storitev oz. funkcij), zelena javna naročila, raba obnovljivih virov energije.

Izpostavljene priložnosti: ekološko oblikovanje izdelkov, industrijska simbioza (sodelovanje podjetij za optimiziranje snovnih tokov), uporaba sekundarnih virov, večja raba OVE, inovativni materiali, omejevanje rabe redkih materialov, transparentnost v oskrbovalnih verigah, zmanjšanje uporabe plastike in nevarnih kemikalij.

Mobilnost: ena od bistvenih družbenih funkcij in področje, ki je zaradi specifičnosti Slovenije (razpršene poselitve) eden ključnih izzivov za prehod v krožno gospodarstvo. Slovenija kot tranzitna država je soočena tudi z izzivi reševanja tovarnega prometa in pripadajočega razvoja infrastrukture. Predlaga se sistematično spremljanje in spreminjanje mobilnosti – potniških kilometrov.

Izpostavljene priložnosti: ekomobilnost (inovacije), elektrifikacija prometa, souporaba električnih vozil, bioplina in druga alternativna goriva, javni prevozi, povezovanje mest in podeželja, deljenje prevozov (npr. avtomobilov), spodbujanje kolesarjenja.

Po mnenju Ajde Pistotnik (2018a, 8) so v Sloveniji posamezne prakse, pobude, prostori in gibanja, ki že delujejo v skladu z načeli odrasti, npr. tranzicijsko mesto (Trbovlje), poskusi vzpostavljanja skupnostne valute, urbani vrtovi, izmenjevalnice izdelkov in pridelkov, knjižnica reči in semen, različne zadruge (tudi stanovanjske), časovne banke, udeležanje participativnih proračunov, izdelovanje brezplačne in »odprte« pobude za univerzalni temeljni dohodek, avtonomni (kolektivni) prostori, organizacija javnih obrokov, reciklarnice, popravilnice različnih predmetov itn. *Koncept odrasti kot alternativni razvojni koncept je tudi v Sloveniji slabo prepoznan in še zelo oddaljen od poznavanja in delovanja tradicionalnega in izrazito prevladujočega razvojnega modela, ki temelji na trajni materialni rasti (Pistotnik, 2018a, 9).*

Vodna, prehranska in energetska samooskrba Slovenije je v negotovih geopolitičnih globalnih razmerah eden od ključnih nosilnih stebrov materialne blaginje. Slovenija zlasti zaradi nadpovprečnih letnih padavin (povprečno okoli 1600 mm na leto oziroma 2-krat nad svetovnim povprečjem) in visokega vodnega odtoka (povprečno več kot 850 mm oziroma 3-krat nad svetovnim povprečjem) razpolaga z nadpovprečno količino internih rečnih vod na prebivalca. *Tudi v pričakovanih še bolj zaostrenih podnebnih razmerah bo vodna bilanca na državni ravni ob smotrni rabi in ohranjanju kakovosti vode omogočala varno oskrbo prebivalstva in vseh dejavnosti.* Vendar bo v vodno najbolj sušnih slovenskih pokrajinah še bolj pogosto prihajalo do sezonskega pomanjkanja vode. Ena od ključnih nalog vodnega gospodarstva bo zadrževanje vode v manjših, sonaravno in ekosistemsko zasnovanih večnamenskih zadrževalnikih.

Prehranska samooskrba Slovenije oziroma visoka stopnja samooskrbe (80% namesto tvegane 50–60%) je v pričakovano zelo težavnih, negotovih svetovnih razmerah glede možnosti uvoza hrane ena od eksistenčnih podstat preživetja in napredka. Ker se bodo torej globalne potrebe po hrani v obdobju sicer nekoliko manjše rasti svetovnega prebivalstva tudi zaradi

zaostrenih podnebnih razmer nedvomno povečale, lahko razen še nadaljnjega povečevanja cen hrane pričakujemo tudi vse večje geopolitične pritiske pri zagotavljanju uvoza vse bolj pičlih globalnih viškov hrane. Ker Slovenija ni pomembna geopolitična sila, je toliko bolj strateško in eksistenčno pomembno, da bo kljub nekaterim naravnim in okoljskim omejitvam okvirno pridelala dovolj hrane za lastne potrebe, zato je bistveno povečanje kmetijskih zemljišč na obseg iz leta 1960, pospešeno uveljavljanje koncepta sonaravne pridelave in manjša poraba hrane živalskega izvora (zlasti manjša poraba mesa) pa sta ključna koraka za doseganje varne stopnje prehranske varnosti. Po mnenju sodelavcev Permakulturnega inštituta Maribor naj se slovensko kmetijstvo preusmeri od konvencionalnega kmetijstva v ekološko kmetijstvo, v regenerativne prakse brez oranja (na 10 % njiv), ki med drugim povečujejo shranjevanje ogljika v zemlji in biotsko raznovrstnost, prisotnost mikroorganizmov v prsti, večja pa je tudi zmogljivost zadrževanja vode. V Sloveniji je v letu 2019 nastalo skoraj 141.000 ton odpadne hrane, prebivalec Slovenije je zavrgel povprečno 67 kg hrane, kar tedensko pomeni v povprečju 1,3 kg. Drastično zmanjšanje odpadne hrane v gospodinjstvih, trgovinah, gostilnah, šolah in drugih ustanovah in manjša poraba mesa bosta zelo pomembna koraka tudi k večji prehranski varnosti Slovenije.

Slovenija in njene regije razpolagajo s količinsko bogatimi, kakovostnimi in mavričnimi OVE, ki ob neobhodnem hkratnem bistvenem zmanjšanju ekosistemsko netrajnostne porabe energije omogočajo doseganje 100-% energetske samooskrbe do srede 21. stoletja. Sonaravni energetski koncept bi prinesel več zelenih delovnih mest v vseh pokrajinah, okreplil policentrični in skladnejši regionalni razvoj Slovenije, zmanjšal negativne zdravstvene in podnebne posledice proizvodnje in potrošnje fosilnih goriv ter okreplil varnost države, saj le-ta ne bi bila več odvisna od uvoza nafte, zemeljskega plina in jedrskega goriva. Decentralizirana proizvodnja električne energije z velikim številom individualnih, lokalnih in združenih proizvajalcev OVE pa bi hkrati onemogočala preveliko koncentracijo kapitala in dobičkov »posvečenih«, monopolno določanje cen energije in pomembno okreplila možnosti uresničevanje medgeneracijske enakopravnosti, socialne in regionalne pravičnosti. Država pa se ne bo smela izogniti pravočasni sistemski finančni in drugi pomoči tistim geografskim območjem, ki so ali bodo npr. v primeru prenehanja dosedanje proizvodnje električne energije na osnovi premoga in urana izgubila del dohodkov in zaposlitve (npr. Šaleška dolina, Zasavje, spodnje Posavje).

A slovensko energetsko politično areno po mnenju Tkalca in Lukšiča (2015, 59) obvladujejo predvsem akterji s konvencionalnim pogledom na elektroenergetski sektor. Energetska podjetja in del stroke, ki je bližji konvencionalni usmeritvi, so dominantni akterji, nanje pa se v veliki meri navezujejo odločevalci. Na drugi strani se pojavljajo številni akterji – civilna družba z aktivnimi nevladnimi organizacijami, del stroke in majhni proizvajalci električne energije, ki imajo bolj obrobno vlogo v areni, velik del pa se jih zavzema za spremembe, ki vključujejo večjo okoljsko sprejemljivost elektroenergetskega sektorja, večji delež OVE ter, do neke mere, večje vključevanje javnosti v odločevalske procese.

Zaradi sinergijskih, gospodarskih, družbenih in okoljskih učinkov ter zaradi učinkovitejšega črpanja evropskih sredstev naj bi bili prednostni investicijski infrastrukturni projekti celovita energetska prenova zgradb, uveljavljanje koncepta družbe brez odpadkov, posodobitev železnice (prednostna vzpostavitev kakovostnega regionalnega tirnega sistema v Osrednjeslovenski regiji), vzpostavitev uporabniku prijaznega javnega potniškega prometa, celovito upravljanje z vodami itn. Obenem je treba na ravni države sistemsko pospešiti razvoj (eko)socialnega podjetništva, ki v Evropi ustvari skoraj 7 % BDP, v Sloveniji pa komaj 1 % BDP in 0,7 % delovnih mest (Slapnik, 2016). Mobilnostni sistem v Sloveniji je netrajnosten, saj že desetletja temelji na vlaganju v avtomobilski sistem mobilnosti ter zanemarja javni promet in zlasti železnice, kar je treba radikalno spremeniti (Plan B za Slovenijo ..., 2011; 2012). Zaskrbljujoče je dejstvo, da je v letu 2018 prišlo do zmanjšanja skupnih potniških kilometrov v javnem potniškem prevozu, s čimer je bil prekinjen večleten pozitiven trend rasti (Podnebno ogledalo ..., 2020).

Samooskrba oziroma njena visoka, varna stopnja s strateško ključnimi dobrinami, kot so obnovljivi viri energije (les – surovina in energija), voda, kmetijska zemljišča in ekosistemske storitve, je tudi sistematični stabilizator, ki nam bo pomagal pomembno amortizirati prihodnje asimetrične šoke iz tujine, ki se jim zaradi potrebne večplastne odprtosti Slovenija kot majhna država seveda ne bo mogla nikoli popolnoma izogniti. Domači okoljski in drugi življenjski viri, zelo ugodna geografska lega ter zmerna gostota poselitve nam ob pospešenem uveljavljanju koncepta odrasti, zadostnosti (»dovolj« namesto »vedno več«) namreč omogočajo, da inovativno, bolj samozavestno in pospešeno stopimo na sonaravno tlakovano razvojno pot. Ob varčni in stabilni, sonaravni rabi nam domači okoljski viri omogočajo trajno in zanesljivo samooskrbo z vodo, z obnovljivimi viri energije, lesom, ugodno bivalno okolje, sonaravni razvoj turizma in rekreacije ter opravljanje ključnih ekosistemskih funkcij. Zlasti bogastvo lesa daje idealno priložnost za preusmeritev industrije Slovenije na trajnostno biogospodarstvo, na regionalno razvejano krožno gospodarstvo. S sonaravnim gospodarjenjem z gozdovi in uporabo lesa za izdelke je mogoče dolgoročno doseči izjemno ugodne učinke na energetske, okoljske ter zaposlitveno bilanco države (Kako izkoristiti potencial ..., 2020, 81).

Tudi za sonaravno prihodnost Slovenije in njenih ljudi bo ključnega pomena, kako z manj energije in nižjimi izpusti toplogrednih plinov ter minimalnimi vplivi na okolje omogočiti kritje temeljnih dobrin in storitev, kako hkrati izboljšati blaginjo ljudi in trenutno prekomerno obremenjenih in degradiranih pokrajinskih ekosistemov. To zahteva, da se uveljavi sonaravna raba domačih razvojnih virov, npr. lesne biomase, tudi s pomočjo poudarjenega zelenega javnega naročanja. Pri tem naj se določi, da morajo v javne stavbe vgraditi v največji možni meri les (vsaj 30 %), pri protihrupnih ograjah ob javnih cestah pa zahtevati, da je delež lesa ali lesnih tvoriv najmanj 30-%. Pri sanaciji zgradb ali stavb, kjer se sofinancira energetska prenova, mora stavbno pohištvo vsebovati najmanj 70 % prostornine vgrajenih materialov (brez stekla), razen če je s predpisom to onemogočeno (Kako izkoristiti potencial ..., 2020, 82, 102).

Finančno in izvozno ključno razvojno stranico Slovenije bi morala predstavljati trajno, sonaravno in tehnološko-inovacijsko prenovljena slovenska industrija s poudarkom na ustvarjanju tehnološko zahtevnejših delovnih mest z višjo dodano vrednostjo, rabo lastnih sonaravnih potencialov in zmanjševanjem snovno-energetskih tokov. Tudi okoljska infrastruktura brez drastičnih posegov v zmanjševanje energetske intenzivnih programov in hitre posodobitve železnice nima možnosti za to, da bi dosegla visoke standarde »alpskega okolja« visoko razvitih sosednjih držav (Sočan, 2014). Kot razvojno, ekonomsko pomemben okoljski vir pa velja izpostaviti tudi izjemno geografsko in biotsko pestrost Slovenije kot sestavino zdravega bivalnega okolja in zelo pomemben naravni turistični potencial. Srednje- in dolgoročno lahko Slovenija zagotavlja številna delovna mesta z rabo naravnih potencialov in z opravljanjem storitev za potrebe starajočega se prebivalstva (Murn, 2013).

Dvigovanje okoljskih dajatev je le ena od strategij, ki pripomorejo k uravnoteženju proračunskega primanjkljaja na trajnosten način. Druga uporabna strategija je po mnenju Sonnenscheina (2013) znižanje okolju škodljivih subvencij. Ti dve strategiji sta močno povezani, saj so okolju škodljive subvencije pogosto v obliki oprostitve ali povrnitve davka. V letu 2011 je bilo v sektorjih energija, transport in kmetijstvo skupaj za pol milijarde evrov okolju škodljivih subvencij. Pravičen prehod v brezogljično družbo pa mora finančno podpirati v ta namen vzpostavljen sklad, ki bo financiran iz dobičkov in obdavčitve energetske in drugih podjetij, ki uporabljajo fosilne vire energije, medgeneracijsko pravična pa mora biti tudi obdavčitev jedrskih virov energije, zlasti zaradi »dote« radioaktivnih odpadkov in izrabljenega jedrskega goriva.

Ukinitvev okolju škodljivih subvencij mora biti jedro celovite zelene proračunske reforme. Med drugim mora vključevati opustitev oprostitve in vračil DDV za okolju škodljive proizvode, zmanjšanje subvencij letalskemu sektorju, reformo povračil stroškov prevoza na delo, reformo obdavčitve službenih avtomobilov in povečanje cene za les iz gozdov, ki jih država daje v upravljanje s koncesijo. Z ukinitvijo okolju škodljivih subvencij in reformo okoljskih dajatev bi se lahko proračunski primanjkljaj zmanjšal za nekaj 100 milijonov evrov na leto (Sonnenschein, 2013). Poleg tega bi »ozelenitev« javne porabe zmanjšala škodljive vplive na okolje in dala zagon zaposlovanju, medtem ko bi zagotavljala infrastrukturo in storitve za javnost.

Na voljo so vsaj tri strategije »ozelenjenega« razvoja (Sonnenschein, 2013):

1. učinkovito porabiti zagotovljena sredstva za zelene investicije in subvencije;
2. preusmeriti javne investicije z okolju škodljivih k področjem z nizkim/pozitivnim vplivom na okolje;
3. ozeleniti javno naročanje.

Po mnenju Muleja in Štrukelj (2017) je nujna temeljita prenova zakona o naročanju v javnem sektorju, od vrtcev do šolstva, zdravstva, vojske in države uprave. Dobavljati bi smeli samo ponudniki, ki najboljše od vseh izpolnjujejo kriterije družbene odgovornosti, poslovne odličnosti in inovativnosti (tehnološke in netehnološke).

Skrajni čas je, da se Slovenija z novo trajnostno strategijo usmeri v zeleni razvojni preboj in s tem omogoči, da ob namenski uporabi več milijard evrov iz evropskih skladov izkoristi obilne trajnostne razvojne potenciale. Spletna skupnost za aktivno državljanstvo Tretji člen, za zeleni razvojni preboj, je že oktobra 2012 na Vlado RS naslovila poziv, da naj Strategija razvoja Slovenije 2014–2020 vključuje vitalne gospodarske, razvojno-okoljske programe na sedmih družbeno pomembnih področjih (Plan B za Slovenijo ..., 2012; Ogorelec in Karba, 2013):

1. prehranska samooskrba;
2. vrednostna veriga lesa;
3. energetska prenova stavb;
4. prehod na obnovljive vire energije;
5. posodobitev železniškega omrežja in javnega prevoza;
6. učinkovita raba domačih naravnih virov;
7. zeleni turizem.

Sedem razvojnih programov zelenega razvojnega preboja Plana B za Slovenijo ima ob upoštevanju visoke ravni izobrazbe prebivalcev realni potencial, da v petih letih v primeru državne strateške razvojne prioritete ustvari vsaj 50.000 delovnih mest z višjo dodano vrednostjo, razporejenih po vseh regijah Slovenije. S tem bi hkrati zmanjšali odvisnost od uvožene hrane in nafte, pospešili skladnejši razvoj, omogočili udeležanje tudi podnebnih in drugih okoljskih ciljev. Obenem bi učinkovita raba virov postala osnovni pogoj za doseganje konkurenčnosti podjetij, tehnologij, gospodarstev in blaginje prebivalcev (Plan B za Slovenijo ..., 2012, 4). Do leta 2050 pa je treba bistveno povečati snovno produktivnost in zmanjšati skupno porabo naravnih virov za 80 % (za faktor 5) (Plan B za Slovenijo..., 2011, 24). Z energetske sanacije stavb in prehodom na obnovljive vire je treba zmanjšati porabo energije, uporabljati domače naravne vire, reševati probleme podnebnih sprememb in kakovosti zraka, spodbujati razvoj novih tehnologij, zagotoviti delovna mesta lokalnemu prebivalstvu, povečati energetske samooskrbo (Piciga in drugi, 2013).

Ključni trajnostni sonaravni, razvojno-okoljski projekti za ohranjanje in izboljšanje ekosistemske blaginje, kakovosti bivalnega okolja ob hkratnem pričakovanem dvigu blagostanja prebivalcev Slovenije do leta 2030 so naslednji:

1. *Regionalne gozdno-lesne verige in sonaravno gradbeništvo*: povečanje dodane vrednosti na zaposlenega na slovensko povprečje in povečanje primarne predelave lesa z 2 milijonov m³ na 3,3 milijona m³ letno (vsaj 20.000 novih zelenih delovnih mest), gradnja lesenih stavb, pilotna gradnja ekososesk v večjih mestih, pilotna gradnja ekovasi, sonaravna gradnja energetske neodvisnih zgradb (npr. lesene zgradbe).
2. *Energetska varnost in sonaravna energetika*: praktično 100-% energetska neodvisnost države in 100-% oskrba z domačimi OVE do leta 2050 (torej brez fosilnih goriv in jedrske energije), prepолоvitev porabe primarne energije na prebivalca

do leta 2050 (s 3,2 toe na 1,6 toe), sistematična energetska prenova javnih in zasebnih zgradb (7000–10.000 novih zelenih delovnih mest), učinkovita raba energije in večja raba regionalnih obnovljivih virov energije.

3. *Trajnostna mobilnost*: proizvodnja alternativnih osebnih vozil, manjših motorjev, skuterjev in koles, razvoj učinkovitega in cenovno široko dostopnega javnega prometa (cestnega in tirnega) kot ključne oblike potovanja ljudi (prednost pred elektrifikacijo motornih vozil!), okrepitev mestnega in primestnega javnega prometa (ponovni razmislek o tramvaju v Ljubljani in okolici) namesto gradnje oziroma širitve urbanih odsekov avtocest in obvoznic, zaključek gradnje novih avtocest in sistemska, prednostna modernizacija železniškega omrežja (vključno z množičnim prenosom tovora s cest na železnice), drugi tir železnice Divača–Koper po okoljsko, energetsko in finančno optimalni inačici trase, okoljsko-prostorsko skrajno odgovorna modernizacija cestnih povezav med regijami in regionalnimi središči višje stopnje (ne zgolj z Ljubljano), zmanjšanje osebnega motoriziranega prometa, souporaba in izposoja osebnih vozil, povečanje vozil na električni pogon ali metan in na gorivne celice z vodikom, širjenje kolesarskih stez itn.
4. *Prehranska varnost in zdrava hrana*: dvig splošne prehranske samooskrbe s 50–60 % na 80 % do leta 2030 (vsaj 80-% samooskrbnost namesto okoli 50-% s pšenico in 60–70-% z zelenjavo in sadjem namesto tretjinske), povečanje njivskih kmetijskih površin najmanj za četrtino (na stanje okoli leta 1960), 20 % manjša poraba mesa in večja vloga delovno intenzivnega sonaravnega, zlasti ekološkega kmetijstva (najmanj 20.000 novih delovnih mest), reja avtohtonih slovenskih pasem in sort, razvoj potrošniških zadrug za organizirano prodajo lokalne hrane, bistveno večja vloga lokalnih kmetijskih pridelkov tudi v javnih zavodih (vsaj 60 % lokalnih živil), pridelava hrane brez GSO in umetnih gnojil do leta 2050, izjemna vloga čebelarstva (opraševanje), tesno povezovanje kmetijstva, turizma in gostinstva, ohranjanje in spodbujanje sonaravnega gozdarstva (vključno z zmogljivostjo vgrajevanja izpustov CO₂) in odgovornega obiskovanja gozdov.
5. *Okoljska in podnebna varnost*: sistemsko in medsektorsko usklajene politike za zmanjšanje emisij toplogrednih plinov, zmanjšanje ekološkega odtisa s 4,7 gha na prebivalca na 3 gha do leta 2030 in na največ 1 gha do leta 2050, stabilizacija pozidanih površin na prebivalca (načelo rekultivacije degradiranih in opuščanih površin ob novih pozidavah prostora), okoljska sanacija, rekultivacija in razvojna prenova kritično degradiranih območij (zlasti Zasavja, Celjske kotline, zgornje Mežiške doline, Šaleške doline, okolice Anhovega, Jesenic, Idrije, hidrogeografskega zaledja s PCB onesnažene belokranjske reke Krupe itn.); prilagajanje ekosistemov, poselitve in sektorjev podnebnim spremembam: povečanje prilagodljivosti pokrajinskih ekosistemov, porečij in vodnih virov z različno podnebno občutljivostjo, medsektorsko sinergistično zasnovani ukrepi

prilagajanja posameznih dejavnosti (od kmetijstva, gozdarstva, industrije do storitev), znižanje emisij TGP na največ 1,6 tone na prebivalca do leta 2040 in na okoli 0,5 tone na prebivalca do leta 2050, ohranjanje 100-% vodne samooskrbe z domačimi vodnimi viri tudi v primežu podnebnih sprememb;

6. *Sonaravni turizem*: Slovenija kot celostna turistična destinacija mavric sonaravnega obmorskega, gorskega, zdraviliškega, podeželskega in mestnega turizma, turistična raba znotraj lokalnih zmogljivosti okolja, prednostna raba zdrave domače hrane, pretehtano ohranjanje geografske in biotske pestrosti in s tem turistične privlačnosti.
7. *Sonaravni regionalni in policentrični razvoj*: preprečevanje suburbanizacije in razpršene poselitve, ohranjanje in ekosistemsko pretehtano povečevanje kmetijskih zemljišč (rekultivacija dela nekdanjih kmetijskih zemljišč), ohranjanje in spodbujanje policentričnega urbanega razvoja z načrtno trajnostno zasnovano gospodarsko, zaposlitveno in storitveno krepitvijo regionalnih središč, mešana raba urbanega prostora, preprečevanje razpršene pozidave na podeželju in zmanjševanje razdalj med območji bivanja, storitev in zaposlitve (bistveno zmanjšanje dnevne migracije in s tem prometnih pritiskov).
8. *Varovalna in sonaravna raba potenciala varovanih območij*: prednostna naloga ohranjanja narave in ekosistemskih storitev, sonaravno aktiviranje okoljskih virov varovanih območij (zavarovanih, ekološko pomembnih območij in območij Natura 2000), večja sonaravna raba regionalnih virov za ustvarjanje dodane vrednosti in zelenih delovnih mest, prepoznavanje in vrednotenje ekosistemskih storitev.
9. *Trajnostni, ozelenjeni razvojni projekti inovativnih podjetij (in obrtnikov) in zelene javne naložbe*: udejanjanje modela odrasti, krožnega in brezogljivega gospodarstva, industrije 4.0, prometa, energetike, informatike in drugih dejavnosti.

Trajnostno graditeljstvo in trajnostni način bivanja – stanovanjska investicijska zadruga SULIGREEN (Stanič, 2019; 2020; Stanič in drugi, 2022)

V okviru vzorčnega projekta trajnostnega graditeljstva in trajnostnega sloga bivanja je bila ustanovljena stanovanjska investicijska zadruga SULIGREEN. Zasnovana je kot izvorna kombinacija tehnično-tehnoloških in bioloških sistemov ter ustrezne družbene organiziranosti, ki omogoča samooskrbo prebivalstva s sončno energijo za vse potrebe prebivanja v zgradbah in za napajanje električnih osebnih vozil in tudi celoletno samooskrbo z zelenjavo, jagodičjem, sadjem, medom, gobami in sladkovodnimi ribami. V prvi fazi bo stanovanjska zadruga po načrtih najprej zgradila manjšo stanovanjsko sosesko v bližini Ljubljane, ki bo namenjena tako družinam kot oskrbovanim stanovanjem. V soseski se bo na gradbeni parceli 6825 m² po načrtih zgradilo 46 stanovanj.

Štiri- in trisobna stanovanja bodo imela na razpolago dvojje parkirnih mest, dvo- in enosobna pa po eno parkirno mesto. 17 parkirnih mest bo za obiskovalce članov zadruge.

Zadosti parkirnih mest bo namenjenih gibalno oviranim osebam. Glavni energetski vir trajnostnih, lesenih zgradb bo sončna energija, zato bodo zgradbe z ložo in dnevno sobo usmerjene proti jugu. Na strehi bodo vrt in hibridni toplovodni fotovoltaični paneli. Lesar in gradbenik Peter Golob, član razvojne skupine zadruga Suligreen, z. o. o., je izračunal, da se lahko v trisobni hiši bruto površine 120 m² shrani v leseni konstrukciji in celulozni izolaciji 21 ton CO₂. Pri gradnji enako velike hiše iz betona, opeke in mineralne volne pa se v ozračje spusti 42 ton CO₂. Na vsako sobo bodo imeli stanovalci 1 m² prostora v kleti za ozimnico. Na vsako sobo gre 25 m² zelenjavnega vrta in 40 m² sadnega vrta.

Vsem stanovalcem bodo pripadale še naslednje skupne dobrine in prostori z opremo: predavalnica oziroma čitalnica in jedilnica, delavnica, *wellnes*, kuhinja, strojnica z akvaponiko, rastlinjak, čebelnjak, rezervoarji za deževnico, klet za ozimnico, hladilnica, sadje, trta, kivi v obliki pergol nad parkirnimi mesti, zunanji prostor za druženje, kmetijsko zemljišče v velikosti 3,5 ha.

Na podlagi predvidenih stroškov gradnje naselja vključno s ceno kapitala, stroški bančnih kreditov in z DDV se predvideva, da bo minimalna cena stanovanja 3289 evrov za m² (ocena iz leta 2019)

Slovenska strategija pametne specializacije (2015) kot izvedbeni dokument že sprejetih strateških dokumentov za obdobje 2016–2023 predstavlja vladno platformo za osredotočenje razvojnih vlaganj na področja, kjer naj bi imela Slovenija kritično maso znanja, kapacitet in kompetenc ter na katerih ima inovacijski potencial za delovanje na globalnih trgih in s tem krepitev svoje prepoznavnosti. Kot prednostna področja za »pametno« specializacijo na ravni Slovenije so bila opredeljena (Slovenska strategija pametne specializacije, 2015):

- zdravo bivalno in delovno okolje: pametna mesta in skupnosti, pametne zgradbe in dom z lesno verigo;
- naravni in tradicionalni viri za prihodnost: mreže za prehod v krožno gospodarstvo, trajnostna pridelava hrane, trajnostni turizem;
- industrija: tovarne prihodnosti, zdravje–medicina (biofarmacija, translacijska medicina, naravna zdravila, kozmetika), mobilnost (e–mobilnost in shranjevanje energije, materiali za avtomobilsko industrijo, nišne komponente), razvoj materialov kot končnih produktov (trajnostne tehnologije v predelavi kovin in zlitin, pametni multikomponentni materiali in premazi).

Razvojni potenciali in priložnosti za zeleni razvojni preboj Slovenije so tudi po mnenju nevladnih okoljskih organizacij veliki, za njihovo aktiviranje pa so ključne subvencije (zniževanje in preusmerjanje subvencij v dejavnosti trajnostnega razvoja, ukinjanje okoljsko škodljivih subvencij, subvencije za sonaravne dejavnosti in ohranjanje javnega dobra itn.), sistematično spodbujanje URE in učinkovite rabe virov z »zelenimi« obdavčitvami (npr. obdavčitve motornih vozil glede na izpuste CO₂), zeleno javno naročanje itn.

Javne investicije tako na državni kot na občinskih ravneh so pomemben vzvod gospodarske in razvojne politike. Več kot 60 % gradbenih del se namreč financira iz javnih sredstev, v energetiki in prometni infrastrukturi so ti deleži skoraj 100-%. Zato je treba sistemsko zagotoviti, da bodo vse javne investicije naravnane razvojno, in preprečiti, da bi se zloraabile za doseganje parcialnih interesov nosilcev kapitala.

Zelena javna naročila (predstavljajo skoraj desetino BDP) in zelene investicije države, ozelenjena davčna politika (zmanjševanje obremenitev dela in povečevanje okoljskih davčnih obremenitev, večja obremenitev najbogatejših in kapitala), opustitev okoljsko spornih subvencij, trajnostna vzgoja in izobraževanje, vsem dostopno zdravstvo, sistematično spodbujanje odpiranja ozelenjenih in zdravju neškodljivih delovnih mest, prostorska urbana politika pametnih in sonaravno zasnovanih ekomest, ekovasi so torej učinkoviti državni instrumenti za podporo trajnostnemu gospodarskemu razvoju in ohranjanju izjemnega okoljskega kapitala naše države in vseh njenih regij.

Celotna materialna proizvodnja, potrošnja in storitve morajo imeti v ceno vgrajene vse okoljske, podnebne in družbene stroške, povečati je treba okoljske dajatve, in sicer progresivno zasnovano glede na povzročeno okoljsko škodo. Trošarinske stopnje za posamezne energente je treba spremeniti na način, da bodo izražale energetske vsebnost in izpuste CO₂ ter druge okoljsko-podnebne in zdravstvene škode, kar zlasti velja za premog (lignit). Delež okoljskih davkov je treba še povečati (upoštevati tudi socialne posledice za ranljive skupine), davčno obremenitev dela pa zmanjšati. Tako zbrana sredstva je treba uporabiti za namensko spodbujanje sonaravnih oblik proizvodnje, gradnje in množične energijske sanacije stavb, sonaravne potrošnje, trajnostnega prevoza in samooskrbe. Ukiniti je treba subvencije za fosilna goriva in hkrati povečati subvencije za sonaravno in ekosistemsko primerno rabo domačih obnovljivih virov energije (sončna energija, biomasa, sonaravne male HE, geotermalna energija, energija vetra, raba toplotnih črpalk), za modernizacijo železniškega prometa, javni promet, kolesarjenje. Socialni demokrati upravičeno predlagajo sprejem resolucije o razglasitvi podnebne in okoljske krize z oblikovanjem družbenega podnebnega partnerstva in medsektorskimi politikami za uspešen podnebni prehod ter ustanovitev vladne službe za podnebne spremembe kot centralnega organa za pripravo in koordinacijo državnih politik (Nov začetek ..., 2021, 174).

Sistem kmetijskih subvencij je treba spremeniti tako, da ne bodo v največji meri dodeljene glede na površino kmetijskih zemljišč, temveč za podporo sonaravnemu, ekološkemu kmetovanju, ohranjanju tržno neovrednotenih ekosistemskih storitev kmetijskega prostora, ohranjanju in rabi starih slovenskih sort in pasem (genska pestrost), sonaravnemu zaposlovanju, spodbujanju združnih oblik delovanja kmetov ter združevanju v celotno lesno-predelovalno in prehransko proizvodno verigo (večji delež prihodkov naj ostane v lokalnem okolju, ne pa v rokah multinacionalk, veletrgovin) itn. Temu ustrezno je treba prilagodili davčno politiko, ki bo spodbujala pravičnejšo obdavčitev premoženja in plačila prispevkov za socialo ter ustrezne davčne olajšave za manjše (ekološke/sonaravne/ogljično nevtralne)

pridelovalce. Kmetijska politika bo morala začeti tudi »v naravi« hoditi z roko v roki z gozdarsko politiko. Proizvodnja v obeh sektorjih mora biti komplementarna ter usmerjena v povečevanje prehranske in energetske samooskrbe ter t. i. zelenih delovnih mest.

Nevladni sektor je v Sloveniji vsebinsko pester in številčno bogat, saj združuje več kot polovico državljanov. Glede na zelo slab trenutni položaj je to sektor, ki Sloveniji omogoča največje razvojne priložnosti, večji vložek države bi se večkratno poplačal.

Nizkoogljično krožno gospodarstvo – Strategija razvoja Slovenije 2030 (2017)

Raba virov in energije se na globalni ravni nenehno povečuje, saj tehnološkemu napredku ni uspelo zmanjšati oziroma odpraviti obremenjevanja okolja zaradi naraščanja prebivalstva in potrošnje. Poraba snovi na prebivalca v Sloveniji je enaka povprečju v EU. Pri učinkovitosti rabe virov in energije pa smo v Sloveniji pod povprečjem EU, prepočasi napredujemo tudi glede produktivnosti rabe ogljika. *Prehod v nizkoogljično krožno gospodarstvo je zato prednostna razvojna usmeritev za celotno slovensko gospodarstvo.*

Za uspešen prehod v nizkoogljično krožno gospodarstvo je treba prekiniti povezavo med gospodarsko rastjo ter rastjo rabe surovin in neobnovljivih virov energije in s tem povezanim povečanim obremenjevanjem okolja. To ne bo mogoče brez korenite spremembe potrošniških in proizvodnih vzorcev, boljšega izkoristka virov, ki so že vgrajeni v sisteme (npr. mobilnost, grajeno okolje, verige preskrbe s hrano, proizvodne verige), preprečevanja nastajanja odpadkov, njihove rabe kot vira sekundarnih surovin in vzpostavitve učinkovitega sistema njihovega upravljanja.

Slovensko gospodarstvo je odvisno od uvoza surovin, zato nas otežen dostop do njih lahko močno prizadene, saj slovenska podjetja zaostajajo za povprečjem EU pri izvajanju ukrepov za prehod v krožno gospodarstvo. Učinkovita raba surovin in energije sta soodvisni, saj strategije za dvig snovne učinkovitosti lahko prispevajo k zmanjšanju porabe energije najmanj toliko kot ukrepi energetske učinkovitosti. Zanesljiva, trajnostna in konkurenčna oskrba z energijo je ključna za razvoj, pri čemer je dajanje prednosti učinkoviti rabi (URE) in obnovljivim virom energije (OVE) eno od temeljnih načel razvoja energetike. Eden ključnih dejavnikov za povečanje deleža OVE je tudi razvoj tehnologij za shranjevanje energije in digitalizacija elektroenergetskega sistema (uvredba t. i. pametnega omrežja). Prednostno povečevanje URE in obenem deleža OVE bo omogočalo zmanjševanje izpustov toplogrednih plinov (TGP), kar je tudi del zavez Slovenije v okviru podnebno-energetskega paketa EU in Pariškega podnebnega sporazuma.

Pomemben vir TGP je tudi področje prometa, zato bo Slovenija izkoristila potencialne inovacije na področju novih konceptov mobilnosti, razvoj javnega potniškega prometa in optimiziranje tranzitnega prometa. Za hitrejši prehod v nizkoogljično krožno gospodarstvo so ključni tudi odprava zakonodajnih in družbenih ovir ter nedelovanje trga, ureditev ustreznega regulativnega okolja, vključitev zunanjih stroškov po načelu »onesnaževalec plača« ter sprememba potrošniških vzorcev. Zapiranje snovnih zank je

povezano z ustrežno logistiko vračanja surovin, pri čemer ima pomembno vlogo ustrezna prometna infrastruktura.

Cilj bomo dosegli:

- s prekinitvijo povezave med gospodarsko rastjo in rastjo rabe virov ter izpustov TGP, kar bo možno z izobraževanjem in povezovanjem različnih deležnikov za prehod v krožno gospodarstvo;
- s spodbujanjem inovacij, uporabe oblikovanja ter informacijsko-komunikacijskih tehnologij za razvoj novih poslovnih modelov in proizvodov za učinkovito rabo surovin, energije ter s prilagajanjem na podnebne spremembe;
- z nadomestitvijo fosilnih goriv s spodbujanjem URE in rabe OVE na vseh področjih, ob usklajevanju interesov na presečnih področjih: voda – hrana – energija – ekosistemi;
- z zagotavljanjem, da infrastruktura in raba energije v prometu podpirata prehod v nizkoogljično krožno gospodarstvo ter omogočata trajnostno mobilnost, tudi z uvajanjem novih konceptov mobilnosti, povečanjem deleža javnega potniškega prometa;
- z uporabo prostorskega načrtovanja za oblikovanje vozlišč nizkoogljičnega krožnega gospodarstva in razvojnih rešitev na regionalni in lokalni ravni.

Z vidika potenciala naravnih virov, odgovornega ohranjanja ekosistemske blaginje, ekosistemskih storitev je za Slovenijo ključna in priporočena gospodarska in energetska preusmeritev v zmanjševanje porabe energije in snovi ter decentralizirano rabe mavrice domačih virov, zmanjšanje ekološkega odtisa na prebivalca pod 1 (1,5) gha do leta 2050. Okoljske tehnologije in ozelenjeno podjetništvo, ekosistemsko odgovorna raba domačih okoljskih virov, sonaravno kmetijstvo in turizem, trajnostni promet (tirni in javni, kolesarjenje, souporaba vozil na alternativni pogon, avtobusi na električni, metanov ali vodikov pogon) in gradbeništvo (energetske prenove zgradb, pasivna gradnja, domači gradbeni materiali) ter ekoloģizirane druge dejavnosti (npr. storitve) naj postanejo jedro slovenskega inovacijskega, trajnostnega razvojno-okoljskega preboja, ki do leta 2030/2035 regionalno razpršeno, decentralizirano odpirajo 50.000–60.000 novih ozelenjenih delovnih mest v vseh geografskih območjih Slovenije. Skladnejši, decentralizacijski, policentrični in sonaravni napredek vseh geografskih območij je po mnenju pisca ključna strateška, razvojna in bivalna podstat Slovenije. Bistvena je ozelenitev ključnih gospodarskih sektorjev, kot so energetika (prednost nizkoogljičnih virov), promet, industrija in kmetijstvo ter hkratno regionalno sicer specifično prilagajanje vseh dejavnosti na podnebne spremembe (Kajfež Bogataj, 2014).

Pri snovanju regionalne (zlasti kmetijske in vodooskrbne) politike v različnih pokrajinskoekoloških območjih Slovenije bo treba upoštevati tudi dolgoročni pomen sprememb nekaterih pokrajinskih značilnosti Slovenije, razen spremenjene pokrajinske

rabe zlasti podnebne spremembe, ki so po vse bolj številnih podnebnih kazalcih zadnjih desetletij že statistično zaznavne. Voda postaja torej tudi v vodno bogati Sloveniji ogrožen strateški vir, nujno je sodobno in celovito upravljanje voda (Brilly, 2004). V takšnih okoliščinah mora biti ena prednostnih nalog države priprava učinkovitih strategij za blaženje posledic suše in pomanjkanja vode (npr. gradnja manjših zadrževalnikov vode, smotrna raba vode, sistemsko čiščenje odpadnih voda tudi v manjših naseljih in zaselkih) ter upravljanje tveganj s sušo. Podobno velja za poplavno ogroženost, saj ekstremne poplave povzročajo praviloma še več škode kot suše.

Preobrazba slovenskega gospodarstva v nizkoogljično in sonaravno, bolj produktivno in snovno-energetsko »odrastno« ekonomijo (krožno gospodarstvo, URE in prevlada rabe OVE) poteka po mnenju pisca bistveno prepočasi, v veliki meri še vedno tudi na račun zmanjševanja ekosistemskega potenciala.

8.4.3.2.2 Trajnostne sonaravne zasnove energetike

8.4.3.2.2.1 Trajnostno šibki državni in drugi energetski načrti

Okoli leta 2020 je bila okvirna oskrbna, okoljska, podnebna in varnostna slika slovenske energetike naslednja (Energetska bilanca Slovenije ..., 2018; 2019; 2020; 2021; Poročilo o stanju ..., 2020; 2021; Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021):

- poraba primarne energije okoli 300 PJ oziroma 3,4 tone ekvivalentov nafte (toe) na prebivalca, povečanje porabe primarne energije za 7 % v obdobju 2000–2018;
- poraba končne energije okoli 200 PJ, povečanje porabe končne energije za 9 % v obdobju 2000–2018;
- po konceptu okoljskega prostora več kot 2-krat presežena planetarno sprejemljiva raba primarne energije na prebivalca – 3,4 toe namesto manj kot 1,5 toe na prebivalca;
- najmanj 5-krat presežena zmogljivost ozračja glede proizvedenih izpustov toplogrednih plinov (TGP) na prebivalca (2019 – 8,5 tone ekvivalentov CO₂) in zgolj stabilizacija izpustov toplogrednih plinov v obdobju 1990–2019;
- struktura porabe končne energije: promet – 40 %, predelovalne dejavnosti in gradbeništvo – 30 %, gospodinjstva – 20 % in druga poraba 10 %;
- zgolj polovična energetska samooskrba Slovenije, ob vsebinsko umestnem upoštevanju še uvoza jedrskega goriva za JE Krško – zgolj tretjinska energetska samooskrba;
- zaostajanje v načrtih za bolj učinkovito rabo energije in za količinsko bistveno zmanjšanje rabe primarne in končne energije;
- občutno zaostajanje pri povečevanju sicer skromnega deleža in rabe domačih OVE pri končni rabi energije (24 % namesto 25 % v letu 2020), desetletna

(zgolj) stabilizacija sicer pomembnega deleža OVE pri domači proizvodnji elektrike (okoli 30 %);

- pomembna vloga električne energije iz urana, občutno zaostajanje pri povečevanju količine in deleža sončne in vetrne energije (njun delež – le okoli 2 % skupne proizvodnje električne energije leta 2020);
- obsežna mavrica domačih OVE – njihov skupni tehnični potencial za več kot 40-krat presega sedanjo porabo energije (zgradbe, promet, industrija, gospodinjstva itn.);
- zelo pomembna, a zaradi ujm in boleznih zmanjšana podnebna vloga gozdnih ekosistemov kot naravnih ponorov ogljika.

V obdobju 2017–2020 je znašala povprečna skupna letna proizvodnja električne energije (vključno z upoštevanjem izgub) vseh elektrarn na ozemlju Slovenije nekaj nad 16.000 GWh (16 TWh). Delež OVE (4800 GWh, največ HE – okoli 4500 GWh) je znašal približno 25–30 % vse proizvedene električne energije v Sloveniji, elektrarn na fosilna goriva (termoelektrarne in termoelektrarne toplarne) okoli 35 % (5500 GWh), JE Krško pa okoli 40 % (6000 GWh). Vendar je treba upoštevati dejstvo, da je JE Krško npr. v obdobju 2017–2020 v povprečju letno sicer proizvedla okoli 6000 GWh elektrike, a je polovico proizvedene električne energije zaradi solastništva za svoje potrebe uporabila sosednja Hrvaška. Končna poraba elektrike je bila okoli 16.000 GWh, *Slovenija je npr. v letu 2017 z domačimi viri proizvodnje pokrila 82,9 % porabe električne energije (brez upoštevanja uvoza gorilnih elementov za JE Krško), uvozna odvisnost je tako znašala 17,1 % (NEPN ..., 2019, 188), leta 2018 15,4 % in leta 2019 17 % (Poročilo o stanju ..., 2020, 4).*

Neto uvoz električne energije za kritje vseh potreb porabnikov je bil v zadnjih letih praviloma okoli 2000 GWh oziroma skoraj petino skupne porabe. V letu 2020 je znašal prevzem električne energije v prenosni sistem 14.700 GWh, od tega iz HE 4750 GWh (dravske HE – 3200 GWh, HE na spodnji Savi – 525 GWh), TE in skupna proizvodnja toplote in elektrike (SPTE) 3875 GWh in JE Krško 6040 GWh. Sončne elektrarne (instalirana moč – okoli 370 MW) so leta 2020 prispevale v distribucijski sistem 250 GWh elektrike, elektrarne na bioplin 89 GWh, elektrarne na lesno biomaso 58 GWh, vetrne elektrarne (instalirana moč – 3 MW) pa zgolj 6 GWh. V zadnjih letih se je povečalo število in moč sončnih elektrarn za samooskrbo z električno energijo (pokrivanje lastnega odjema, oddaja viškov v distribucijsko omrežje in odjem v času nezadostne lastne proizvodnje) (Poročilo o stanju ..., 2021).

Slovenija se je v obdobju 2000–2010 uvrščala med tiste države članice EU, ki so imele relativno visoke deleže obnovljivih virov energije (OVE), v obdobju 2010–2020 pa je začela zaostajati. *V EU pa se je delež OVE v končni rabi v obdobju 2004–2019 povečal z 9,6 % na 19,7 % (Energija Slovenije, 2021), v Sloveniji pa po podatkih Agencije RS za okolje s 15,3 % na zgolj 22 %, leta 2010 je znašal 20,4 %, Slovenija pa je izgubila zelo visoka*

mesta tudi glede proizvodnje elektrike iz OVE. V obdobju 2010–2020 je Slovenija delež proizvodnje električne energije iz OVE povečala le za 4 % (na 34 %, od tega polovico iz HE). V EU se je delež OVE z 20 % povzpел na 39 %, več kot dve tretjini povečanja so prispevale vetrne in sončne elektrarne. Danska je v obdobju 2005–2017 delež OVE v končni rabi energije povečala od 16 % na 32 %, v rabi električne energije pa od 27 % na 64 % (Denmark's Long-Term ..., 2019, 23).

Proizvodnja električne energije iz sončnih elektrarn se je od leta 2014 do 2017 v Sloveniji povečala za 10 %, z 257 GWh letno na 284 GWh, leta 2018 je bila ponovno le okoli 255 GWh, leta 2019 pa 303 GWh. Sončne elektrarne proizvedejo manj kot 2 % vse elektrike, dve postavljeni vetrnici pa prispevata zanemarljivo količino elektrike (okoli 6 GWh). Investicijska vlaganja v sončno in vetrno energijo so v Sloveniji npr. v primerjavi z Nemčijo po mnenju raziskovalnega novinarja Karla Lipnika (2021) izjemno skromna, izpostavlja pa zlasti praktično povsem neizkoriščen vetrni potencial, čeprav je treba poudariti, da vetrovne razmere na ozemlju Slovenije niso najboljše. *Slovenija ima med državami članicami EU z naskokom najmanjši delež proizvodnje elektrike iz fotovoltaičnih in vetrnih elektrarn.*

Leta 1986 so znašale emisije toplogrednih plinov (TGP) v Sloveniji 20,4 milijona ton ekvivalentov CO₂ (10 ton ekvivalentov CO₂ na prebivalca), leta 1990 18,5 milijona ton, leta 2005 20,5 milijona ton, leta 2017 17,2 milijona ton, leta 2018 17,5 milijona ton in leta 2019 17,1 milijona ton ekvivalentov CO₂ (8,3 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca). *V poosamosvojitvenem obdobju (1990–2019) so se izpusti TGP v Sloveniji zmanjšali zgolj za 7 %.* Promet je v izračunu okoljskega odtisa Slovenije za leto 2014 največ prispeval k ogljičnemu odtisu, in sicer 41 %, proizvodnja elektrike v termoelektarnah pa 33 %. Skupaj tako promet in termoelektarne torej prispevajo skoraj tri četrtine izpustov TGP iz fosilnih goriv (Stritih, 2018, 22). Skupne emisije TGP v prometu so leta 2017 znašale 5,5 milijona ton ekvivalentov CO₂, v obdobju 1986–2017 pa so se prometne emisije TGP povečale za 174 % (NEPN ..., 2020a, 130). Podčrtati velja, da so še leta 2013 po podatkih Mednarodnega denarnega sklada subvencije fosilnim gorivom znašale 2,27 % BDP Slovenije, od tega kar 2,09 % BDP za podporo premoгу in 0,18 % BDP za podporo plinu (Preglednica podanih pripomb ..., 2018).

Slovenija je bila v letu 2018 po oceni Svetovnega energetskega sveta po sinteznem energetske indeksu (zanesljivost oskrbe, energetska pravičnost in okoljska trajnostnost) na izjemno visokem šestem mestu na svetu (1. Danska, 7. Nemčija, 11. Avstrija, 33. Hrvaška), po zanesljivosti oskrbe z energijo na drugem mestu na svetu, glede energetske pravičnosti na 33. mestu, na področju okoljske trajnosti pa le na 58. mestu (Country Profiles, 2019). Vendar Slovenija okoli dve tretjini energije (naftni derivati, zemeljski plin, jedrsko gorivo) uvaža, kar lahko v geopolitično negotovih globalnih in evropskih razmerah (vojna v Ukrajini leta 2022) ogroža njeno nacionalno varnost in blaginjo. S porabo primarne energije okoli 3,5 tone ekvivalentov nafte na prebivalca, okoli

8000 kWh skupne porabe električne energije na prebivalca in 8,3 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca emisij TGP se je globalno nadpovprečno materialno bogata Slovenija (BDP na prebivalca – okoli 30. mesto med več kot 200 državami sveta) leta 2018 uvrščala med energetske intenzivne in ogljično nadpovprečno obremenjujoče države.

Po konceptu okoljskega prostora po sonaravno sprejemljivi letni porabi primarne energije na prebivalca (1,5 toe/prebivalca) je torej poraba energije v Sloveniji 2-krat previsoka, podnebno sprejemljiva letna količina izpustov TGP na prebivalca (največ 1,6 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca pa je v Sloveniji presežena za najmanj 5-krat, po sodobnih, podnebno še sprejemljivih izpustih (pod 0,5 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca pa celo za 17-krat. *Slovenija se je leta 2020 uvrščala v skupino držav z netrajnostno energetske bilanco: velika poraba energije na prebivalca, skromna energetska učinkovitost, štiripetinska odvisnost od neobnovljivih fosilnih goriv, prekomerni ogljični odtis in skromna vloga alternativnih obnovljivih virov energije (sončna, vetrna in geotermalna energija). Državni scenariji in drugi načrti prihodnjega razvoja energetike Slovenije do leta 2050 so v veliki meri še vedno strukturno netrajnostni oziroma šibko trajnostni. To velja tudi za osnutek Energetskega koncepta Slovenije (EKS), ki določa energetske strateške cilje in usmeritve do leta 2030 ter okvirne cilje do leta 2050 (Resolucija o Energetskem konceptu ..., 2018), njegova politična usoda in (ne)sprejem pa sta nejasna. Tudi osnutek EKS je zasnovan na konceptu nadaljnje gospodarske rasti in na trajni rasti BDP kot praktično izključnega kazalca državne gospodarske in družbene (ne)uspešnosti, a delno prepoznavna tudi okoljske, podnebne in ekosistemske omejitve proizvodnje in porabe energije.*

Ključne razvojne, energetske in okoljsko-podnebne dokumente Slovenije označuje šibkost ekosistemskih, sonaravnih, samozadostnih in medgeneracijskih etičnih izhodišč in kriterijev, saj je ekosistemski, ogljični in »jedrski« odtis prekomeren. V ceni npr. električne energije v Sloveniji so skoraj v celoti prezrti okoljsko- oziroma ekosistemsko-podnebni, zdravstveni in dolgoročni (stoletni in tisočletni) medgeneracijski »zunanji« stroški in posledice delovanja šibko sonaravnega koncepta energetike.

Ključni energetske in podnebne cilje Slovenije do leta 2030, ki so opredeljeni v sprejetem *Nacionalnem energetskem in podnebnem načrtu* (NEPN ..., 2020b), so:

- v obdobju 2020–2030 zgolj skromno zmanjšanje rabe primarne energije (s 6,75 na 6,36 Mtoe oziroma za 6 %) in končne energije (s 4,91 na 4,72 Mtoe oziroma za 4 %);
- v obdobju 2017–2050 zmanjšanje porabe končne energije za okoli 30 %, a povečanje porabe električne energije za okoli 40 %;
- do leta 2030 zmanjšanje uporabe premoga za okoli 30 % (ni torej predvideno zaprtje TE Šoštanj do leta 2030) in opustitev rabe premoga najkasneje do leta 2050;
- opuščanje rabe naftnih derivatov, nadomeščanje naravnega zemeljskega plina s plini obnovljivega izvora;

- zmanjšanje skupnih emisij toplogrednih plinov za 36 % v obdobju 2005–2030 (cilj EU – zmanjšanje za 55 % v obdobju 1990–2030);
- ponovno doseganje visokih vrednosti naravnih ponorov CO₂ (okoli 3 milijone ton ekvivalentov CO₂ na leto), zlasti v gozdnih ekosistemih;
- nadaljevanje izkoriščanja jedrske energije s podaljšanjem obratovanja JE Krško do leta 2043 ob pridobitvi okoljevarstvenega dovoljenja;
- najkasneje do leta 2027 sprejetje odločitve o (ne)gradnji drugega bloka JE Krško;
- vsaj 27 % obnovljivih virov energije v končni rabi električne energije do leta 2030, kjer je Slovenija zaradi »relevantnih nacionalnih okoliščin« morala pristati na nižji cilj od cilja na ravni EU (32 %), toda s prizadevanjem, da se ambicija zviša pri naslednji posodobitvi NEPN (2023/24);
- doseganje 43 % OVE do leta 2030 v bruto rabi končne električne energije (velike HE – 4572 GWh, sončne elektrarne – 1866 GWh, male HE – 394 GWh, gozdna biomasa – 326 GWh, vetrne elektrarne – 248 GWh, bioplinske elektrarne – 169 GWh);
- tehnični potencial razpoložljivih pozidanih površin (zlasti strehe stavb) za proizvodnjo električne energije s pomočjo sončne energije – več kot 20 TWh;
- verjetnost negradnje sicer več načrtovanih HE na srednji Savi oziroma bistveno spremenjen način njihove gradnje glede na slabe okoljske ocene presoje, zlasti zaradi predvidenih ekosistemskih, biotskih posledic gradnje (ocena D);
- večja vloga hranilnikov električne energije;
- okoljsko-razvojna sanacija premogovnih regij (Šaleška dolina in Zasavje) v okviru Evropskega zelenega načrta;
- pilotni projekti za proizvodnjo in uporabo vodika in sintetičnih goriv (tudi iz lesne in druge biomase) (10-% delež metana ali vodika obnovljivega izvora);
- širitev in posodobitev omrežij daljinskega ogrevanja in hlajenja, večja proizvodnja toplote in električne energije z občutnim zmanjšanjem emisij TGP pri proizvodnji toplote.

Po mnenju Energetske zbornice Slovenije so ključni cilji NEPN (2020b) (sprejete-ga februarja 2020 na seji slovenske vlade) naslednji (Energijska Slovenija, 2021, 65):

1. zmanjšati izpuste TGP za 36 % (2005–2030);
2. do leta 2030 doseči vsaj 27 % OVE v končni rabi energije;
3. do leta 2030 izboljšati energetska učinkovitost za vsaj 35 %;
4. leta 2030 končna raba energije ne sme preseči 4,7 milijona ktoe (54,9 TWh) oziroma 6,4 milijona ktoe primarne energije;
5. blaženje in zmanjšanje energetske revščine.

Evropska unija je na zahtevne izzive podnebne krize in za udejanjanje blažjega cilja Pariškega podnebne sporazuma (naraščanje globalne temperature pod 2 °C) odgovorila z občutnim zmanjšanjem izpustov toplogrednih plinov za 55 %, in sicer v obdobju 1990–2030. Slovenija pa v sprejetem NEPN (2020b) načrtuje za obdobje 2005–2030 glede na posledice globalnega segrevanja znižanje izpustov TGP za 36 %, kar bo treba prilagoditi sodobnim podnebnim ciljem EU. Vendar so bili leta 2005 izpusti TGP v Sloveniji (20,5 milijona ton ekvivalentov CO₂) za skoraj 2 milijona ton ekvivalentov CO₂ višji, kot so bili leta 1990 (18,6 milijona ton ekvivalentov CO₂), ki je bazično leto za predvideno 55-% zmanjšanje izpustov EU do leta 2030. Če bi torej tudi Slovenija korektno za izhodišče izbrala (manjše) izpuste TGP v letu 1990, potem bi morala seveda za udejanjanje evropskega cilja – 55 % še bistveno bolj zmanjšati lastne izpuste.

Podnebno nevtralnost oziroma neto ničelne izpuste TGP do leta 2050 lahko Slovenija glede proizvodnje električne energije doseže na dva načina, in sicer po scenariju uporabe jedrske energije (podaljšanje obratovanja obstoječe JE Krško in gradnja JE Krško 2) ali po scenariju intenzivnejše rabe OVE in uporabe sintetičnega naravnega plina (predvsem z uporabo viškov električne energije iz OVE za proizvodnjo vodika).

Ocene tehničnih razpoložljivosti in predlagane rabe *elektroenergetskih potencialov OVE Slovenije* (okrepljen scenarij intenzivnejše rabe OVE) v sprejetem Celovitem nacionalnem energetskem in podnebnem načrtu RS do leta 2040 (NEPN ..., 2020b) so naslednje:

- sončna energija: skupni tehnično izkoristljiv potencial (pozidane in degradirane površine) 20.000 GWh (20 TWh); načrt skupne rabe do leta 2040 – 5360 GWh;
- vetrna energija: 580 GWh;
- hidroenergija (velike in male HE): 6755 GWh in 440 GWh;
- bioplin: 240 GWh;
- lesna biomasa: prednostna trajnostna uporaba SPTE (soproizvodnja elektrike in toplote).

V letu 2017 je bila proizvodnja električne energije iz OVE (brez upoštevanja so-proizvodnje elektrike in toplote s pomočjo lesne biomase) 4577 GWh, leta 2030 pa naj bi po t. i. ambicioznem scenariju proizvodnja elektrike iz OVE bila 7249 GWh, torej porast za 58,4 % (NEPN ..., 2020a; 2020b) (preglednica 38). Leta 2040 naj bi po ambicioznem energetskem scenariju znašala proizvodnja električne energije iz OVE 13.196 GWh oziroma skoraj 2-krat več kot leta 2017. Ta energetski scenarij v NEPN (2020a; 2020b) je za obdobje do leta 2030 in tudi za obdobje vse do srede 21. stoletja temeljno zasnovan na občutni rasti proizvodnje električne energije s pomočjo vodne in sončne energije:

- velike in male HE – kljub npr. odklonilni okoljski oceni (D) za HE na srednji Savi;
- gosta mreža predvsem manjših sončnih elektrarn.

Preglednica 38: Proizvodnja električne energije iz obnovljivih virov energije v Sloveniji po energetskega scenariju OU (obstoječi ukrepi) in po ambicioznem energetskega scenariju NEPN z dodatni ukrepi – DUA (2017–2040) (v GWh)

	2017	2030 – scenarija OU in DUA	2040 – scenarija OU in DUA
HE	3777	4562–4572	4562–6575
Male HE	383	388–394	391–439
Sončne elektrarne	284	556–1866	904–5361
Vetrne elektrarne	6	15–248	32–577
Bioplin	127	136–169	137–244
OVE – skupaj	4577 GWh	5657–7249 GWh	6026–13.196 GWh

Vir: NEPN, 2020a; 2020b

Čeprav v NEPN (2020a) ni empiričnih podatkov in jasne opredelitve, lahko glede na zapisano sklepamo, da se do leta 2030 proizvodnja električne energije iz urana ne bo bistveno spremenila (predvideva se torej podaljšanje obratovanja JE Krško), nekoliko pa naj bi se zmanjšala proizvodnja elektrike iz fosilnih goriv. NEPN (2020b) do leta 2030 ne predvideva večje rabe zemeljskega plina kot prehodnega vira in bistvenega povečanja npr. mestnih plinskih elektrarn za hkratno oskrbo z elektriko in toploto, zgolj okvirno pa je opredeljena sicer bolj dolgoročna proizvodnja sintetičnega plina kot njegovega delnega nadomestka.

Po sprejetih nacionalnih energetskega-podnebnih scenarijih evropskih držav za obdobje 2020–2025 se Slovenija uvršča v skupino držav, ki naj bi porabo električne energije povečala za 5–10 %, npr. Švica, Francija in Italija pa napovedujejo stabilizacijo oziroma rahlo zmanjšanje porabe elektrike. V obdobju 2025–2040 naj bi Slovenija porabo električne energije povečala za 15–20 % (Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021, 82). V energetskega scenarijih Elesa naj bi se poraba končne energije do leta 2030 zgolj stabilizirala oziroma rahlo povečala (200–230 PJ), v tem okviru pa naj bi se poraba električne energije v obdobju 2018–2030 po različnih scenarijih povečala za 7–16 %, potrebe po električni energiji naj bi se do leta 2050 od 14 TWh povečale na 20–27 TWh (Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021, 69). Po napovedih Elesa se trend upadanja porabe virov energije predvideva za premog, biomaso in tekoča goriva, poraba zemeljskega plina pa naj bi se v obdobju 2018–2030 povečala za 7 % do celo 23 % (Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021, 82).

Po mnenju Draga Babiča (2018b) je osnovna energetska dilema Slovenije naslednja: ali bomo po letu 2030 zadovoljili povečano potrebo po elektriki in nadomestili TEŠ 6 in JE Krško samo z OVE in vršnimi elektrarnami na zemeljski plin ter z uvozom elektrike

in plina ali pa z novo jedrsko elektrarno na lokaciji stare in zato z manjšim obsegom sicer večje rabe OVE. Podpira izgradnjo JE Krško 2, saj je po njegovem mnenju njena izgradnja do leta 2033 ob prenehanju uporabe premoga v TEŠ pogoj za nemoteno oskrbo Slovenije z električno energijo. V EKS pa naj bodo v čim večji meri zajeti obnovljivi viri energije (OVE), glede na okoljsko, tehnično in ekonomsko sprejemljivost (Babič, 2022).

Drago Babič (2021a) opozarja, da je za proizvodnjo sintetičnega plina potrebna velika količina električne energije, in sicer za zajetje CO₂ iz ozračja, za proizvodnjo večjih količin vodika (zlasti s pomočjo elektrolize vode iz viškov električne energije iz OVE, predvsem Sončeve energije), ki omogoča pretvorbo CO₂ v metan. Ob upoštevanju izgub v procesih je treba v izdelavo sintetičnega naravnega plina vložiti več kot 2-krat več energije, kot je energetska vrednost želenega končnega produkta, torej metana. Po mnenju Draga Babiča (2021a) sintetični naravni plin nima realnih možnosti, da bi igral pomembno vlogo v prihodnjih energetskih bilancah Slovenije. Kot bolj smiselno ocenjuje uporabo fosilnega zemeljskega plina ob zajemanju in podzemnem skladiščenju CO₂, scenarij z uporabo sintetičnega naravnega plina za namene razogljičenja slovenske energetike ocenjuje kot neuporaben in ga po njegovem mnenju v bodoče v Nacionalnem energetskem in podnebnem načrtu ni primerno uporabljati.

Damijan in Babič (2020) predlagata, da se razen JE Krško 2 vzpostavi velika elektroliza vode za proizvodnjo vodika na obstoječi energetski lokaciji v Šoštanju, kjer že obstajajo številne elektroenergetske inštalacije in elektroenergetski del TE Šoštanj. Vodik bi se proizvajal torej poleti iz viškov elektrike iz fotovoltaičnih elektrarn, se skladiščil in potem uporabljal za proizvodnjo elektrike v zimskem času in kot rezervna zmogljivost v primeru ustavitve načrtovane nove JE Krško. Babič (2022) opozarja na zaostajanje glede podnebnih obvez in ciljev in med drugim predlaga izgradnjo dveh JE z močjo 1100 MW z letno proizvodnjo 8.800 GWh (od česar bo en del namenjen Hrvaški), prvo do leta 2033, drugo do leta 2043 kot nadomestilo za obstoječo JE Krško, ki se ji takrat izteče življenjska doba, ali pa naj bi obnovili in podaljšali delovanje obstoječe JE Krško za 20 let.

Tudi Martin Čopič (2021) vodik (iz elektrolize vode) in sintetična goriva, kljub manjšim izkoristkom, uvršča med ključne elemente za doseganje ogljične nevtralnosti. Scenarij OVE kot osnovni scenarij ocenjuje kot manj primeren, ker zlasti pozimi ni mogoče zagotoviti dovolj zanesljive oskrbe (dodatna poraba elektrike zaradi toplotnih črpalk in električnega prometa). Zagovarja takojšnji začetek gradnje druge JE, ki naj bi bila zgrajena v desetih letih in bi omogočila predčasno zaprtje TE Šoštanj.

Babič (2022) predlaga, da se do leta 2045 zgradijo nove kapacitete OVE z letno proizvodnjo: sončne elektrarne za 3,5 TWh (z močjo 3500 MW), vetrne elektrarne za 0,5 TWh (z močjo 300 MW), pretočne hidroelektrarne (4 na srednji Savi) za 0,5 TWh (z močjo 130 MW), črpalne elektrarne (ČHE Kozjak) za 1 TWh (z močjo 400 MW) in 300 MW plinskih elektrarn, ki bodo namenjene predvsem občasnemu pokrivanju primanjkljajev v proizvodnji elektrike v primeru izpada drugih večjih agregatov.

Delovna skupina SAZU (Aleksander Mervar, Dejan Paravan, Jože P. Damijan, Drago Babič) je aprila 2020 izdelala Strategijo razvoja Elektroenergetskega sistema Slovenije do leta 2050 (2022). Zasnovana je modelu izrazite rasti porabe električne energije (dvig skupne porabe na 30,6 TWh), opuščanju rabe premoga do leta 2033, ključni proizvodni vlogi jedrske energije (podaljšanje obratovanja sedanje JE Krško do leta 2063 in gradnja nove JE Krško do leta 2035, ocenjena cena – 6,6 milijarde evrov), okrepljeni vlogi OVE (poudarek na sončni energiji, večja vloga vetrne energije in delno tudi hidroenergije) in prehodni, manjši vlogi zemeljskega plina (plinske elektrarne) ter večji vlogi vodika po letu 2035 (elektroliza s pomočjo OVE).

Jože P. Damijan (2021) izrazito negativno ocenjuje nemško energetska politiko (v nasprotju s francosko, temeljno zasnovano na jedrski energiji) in upa, da po hitremu zaprtju TEŠ 6 leta 2033 ne bomo postali energetska povsem odvisni od uvoza električne energije ter s tem od geopolitičnih razmer v svetu in različnih ekonomskih in energetskih šokov. Upa, da bomo leta 2033 imeli na voljo ekvivalentno zamenjavo za TEŠ 6, kar pa je po njegovem mnenju lahko le JE Krško 2 v kombinaciji s hidroelektrarnami na srednji Savi in morda še Muri. Drugi nizkoogljivi viri, kot sta veter in sonce, so koristni kot dopolnilni viri, vendar več kot folklornega (njegov pridevnik!) deleža (5–10 %) v skupni proizvodnji elektrike ne morejo prinesiti.

Resolucija o Dolgoročni podnebni strategiji Slovenije do leta 2050 (2021) (in gradivo – Povzetek analize scenarijev za odločanje o Dolgoročni podnebni strategiji Slovenije do leta 2050 (2020)) naj bi sledila osnovnim zavezam Pariškega podnebnega sporazuma o neto ničelnih emisijah toplogrednih plinov (podnebna nevtralnost) do srede 21. stoletja. Dolgoročni cilj Slovenije, ki je skladen s Pariškim podnebnim sporazumom, je do leta 2050 doseči neto ničelne emisije (naravni ponori bodo presegali preostale emisije TGP) oziroma doseganje podnebne nevtralnosti. Slovenija naj bi do leta 2050 zmanjšala emisije TGP za 80–90 % in izboljšala ponore ogljika, hkrati pa pospešila izvajanja politik prilagajanja na podnebne spremembe in zagotavljanje podnebne varnosti prebivalcev.

Za obdobje 2017 (2018) do 2050 je bilo izdelanih šest energetska scenarijev (scenarij brez ukrepov, scenarij z obstoječimi ukrepi, dva scenarija z dodatnimi ukrepi in dva scenarija z ambicioznimi dodatnimi ukrepi). Predložena sta torej tudi »ambiciozna energetska scenarija z dodatnimi ukrepi« za razogljičenje (DUA), in sicer jedrski (DUA JE in nova JE) ter »plinski« scenarij oziroma scenarij sintetičnega nevtralnega plina (DUA SNP, brez nove JE) (Povzetek analize scenarijev ..., 2020). Za razliko od izrazito varčnih, t. i. negativnih energetska scenarijev (npr. Švica: »družba 2000 vatov« – največ okoli 1,5 toe/prebivalca letno), ki do srede 21. stoletja za bogate države predvidevajo več kot prepolovitev sedanje porabe primarne energije, predložena energetska scenarija Slovenije do leta 2050 predvidevata manjše zmanjšanje porabe primarne energije. Tudi po trajnostno bolj ambicioznem energetska scenariju (DUA SNP) pa naj bi se v obdobju 2018–2050 poraba primarne energije zmanjšala za okoli 40 % (od 6,8 milijona toe na 4,1 milijona toe

oziroma od 3,3 na okoli 2 toe na prebivalca), po DUA JE pa le za 27 % (od 6,8 milijona toe na 5,3 milijona toe oziroma okoli 2,6 toe na prebivalca). Tudi poraba končne energije naj bi se v obdobju 2018–2050 zmanjšala zgolj za slabo tretjino (31 %), čeprav bi se po konceptu okoljskega prostora morala prav tako najmanj prepoloviti.

Zaskrbljujoče je dejstvo, da se je od leta 2010, ko je bil sprejet akcijski načrt za obnovljive vire energije (2010–2020), delež OVE v končni energiji povečal le za okoli 1 %. Skupni delež OVE v končni rabi naj bi po resoluciji do leta 2050 dosegel zgolj okoli 60 %, indikativni cilji v posameznih sektorjih pa so: najmanj 65-% delež OVE v prometu, najmanj 50-% delež OVE pri ogrevanju in hlajenju ter najmanj 80-% delež OVE v bruto končni rabi električne energije (Resolucija o Dolgoročni ..., 2021, 20, 21). Na področju jedrske energije Slovenija načrtuje dolgoročno rabo jedrske energije (torej gradnjo nove JE) in v ta namen izvedene upravne postopke in pripravo dokumentacije za investicijsko odločanje (Resolucija o Dolgoročni ..., 2021, 33). V obdobju do leta 2050 se pričakuje zmanjšanje porabe končne energije za skoraj 30 %, rast porabe električne energije pa za skoraj 40 % glede na leto 2017. Delež električne energije v končni rabi energije se bo do leta 2050 predvidoma povečal na okrog 50 %, saj bo elektrifikacija pomemben dejavnik razogljičenja v sektorjih končne rabe energije. Slovenija se bo po navedbah v Resoluciji intenzivno vključila v aktualni razvoj proizvodnje in oskrbe s sintetičnimi ogljično nevtralnimi plinastimi in tekočimi gorivi (tudi »e-goriva«: H₂, CH₄, NH₃, metanol, motorna goriva idr.). S proizvodnjo teh goriv, predvsem iz viškov električne energije iz OVE, bo pomembno prispevala k zagotavljanju stabilnega delovanja elektroenergetskega sistema in shranjevanju viškov energije.

Slovenija mora cilje in ukrepe v Dolgoročni podnebni strategiji obvezno dopolniti, in sicer v tem okviru:

- zmanjšati izpuste TGP za najmanj 55–60 % (namesto načrtovanih 35 %) do leta 2030 (glede na izpuste leta 2005);
- 90–100 % razogljičenje energije najkasneje do 2040;
- proizvodnjo in rabo premoga ukiniti v letu 2030;
- vse subvencije v fosilna goriva (neposredno ali posredno) tako rekoč nemudoma ukiniti.

V Nacionalni strategiji za izstop iz premoga (2020) so bile predlagane tri letnice, ki so bile opredeljene na podlagi kombinacije ekonomskih, socialnih, okoljskih in energetskih kazalnikov:

1. *Scenarij A* – »Ambiciozen« – predvideva konec rabe premoga v letu 2033;
2. *Scenarij B* – »Finančno vzdržen« – predvideva konec rabe premoga v letu 2038, torej v letu, ko se posojila za investicijo v šesti blok TEŠ v celoti odplačajo;
3. *Scenarij C* – »Fleksibilen« – predvideva konec rabe premoga leta 2042.

V primeru pričakovanega nadaljevanja trendov dviga cen emisijskih kuponov izpustov CO₂ (npr. do višine 100 evrov na tono izpustov CO₂) bi se zaradi njihovega kupovanja s strani TE Šoštanj po realnih cenah prispevek povečal na okoli 100 milijonov evrov letno, izguba pa narasla na 150 milijonov evrov letno (pa vse do 300 milijonov evrov). V začetku leta 2022 je bila Nacionalna strategija za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda (2022) sprejeta, izstop iz premoga naj bi se izvedel najpozneje v letu 2033. Dodatno tveganje pa prinaša zvišanje ciljev zmanjšanja TGP na ravni EU do leta 2030 (in 2040) ter napovedana celovita prenova sistema trgovanja z emisijami, ki bo predvidoma še okrepila rast cen emisijskih kuponov. Cene emisijskih kuponov že zdaj pomembno določajo finančno vzdržnost delovanja Premogovnika Velenje (PV) in TEŠ, zaradi česar lahko pride do predčasnega in z vidika ukrepov strategije nepodprtega prenehanja delovanja TEŠ in PV (Nacionalna strategija za izstop ..., 2022, 42).

Zaradi energetske krize in težav z dobavo plina po napadu Rusije na Ukrajino (24. 2. 2022) se mnoge države, med njimi tudi Nemčija (ponovni zagon dveh TE na premog avgusta 2022) in sosednja Avstrija, ponovno začasno vračajo k premogu, zaradi česar se povečuje uvoz premoga iz tretjih držav. V Premogovniku Velenje so tehnične in kadrovske omejitve za hitri dvig letnega izkopa premoga, zato npr. za leto 2023 ni možno bistveno preseči 2,8 milijona ton izkopanega lignita v tako kratkem časovnem obdobju (Preučujemo vse možnosti ..., 2022). Krizne energetske razmere vnašajo negotovost tudi glede letnice izstopa Slovenije iz premoga, ni izključeno torej, da se bo kljub podnebnim obvezam Slovenije obratovanje TE Šoštanj nekoliko podaljšalo.

Na vedno pogostejša vprašanja, ali je Premogovnik Velenje sposoben izkopavati premog tudi po letnici zapiranja, ki je predvidena najkasneje leta 2033, odgovarjajo, da je Premogovnik Velenje s tehničnega vidika sposoben odkopavati tudi po omenjeni letnici ob pogoju zadostnih vlaganj v prihodnjih letih tako v opremo kot v zaposlene, pri čemer je zaradi same izdelave jamske infrastrukture, ki omogoča izkop, treba letnico opredeliti mnogo let vnaprej (odločitev je treba sprejeti najkasneje do leta 2025).

Evropska komisija je v sklopu Semestrskega poročila v letu 2020 identificirala približno 100 regij oziroma območij, ki se zaradi svoje navezanosti na energetske intenzivne in za okolje obremenjujoče poslovne procese uvrščajo med upravičena območja pravičnega prehoda. Kot takšni območji je Evropska komisija prepoznala tudi dve slovenski regiji, in sicer Zasavsko in Savinjsko-Šaleško regijo. Obe je zgodovinsko močno zaznamovala tradicija premogovništva ter proizvodnja električne energije iz tega fosilnega goriva (Nacionalna strategija za izstop ..., 2022, 12).

Šibko trajnostno zasnovani energetske scenariji in drugi sprejeti načrti Slovenije izhajajo iz predpostavke zgolj zmernega zmanjšanja porabe primarne in končne energije ter nujnosti hkratne okrepljene rasti proizvodnje in porabe električne energije, ki naj bi torej nekako nadomestila načrtovano zmanjšanje porabe uvoženih naftnih derivatov.

Navedeni energetske scenariji predpostavljajo izstop iz premoga in večjo proizvodnjo elektrike iz domačih OVE. Zasnovani so na izhodišču, da količine elektrike zgolj iz OVE ne bodo dovolj za kritje predpostavljenih, skoraj podvojenih potreb po elektriki do srede 21. stoletja. Zato je v sprejetih energetskih načrtih bolj ali manj jasno predvidena nadaljnja uporaba jedrske energije, uvodoma s podaljšanjem obratovanja obstoječega jedrskega reaktorja JE Krško do leta 2043, kasneje pa tudi z gradnjo JE Krško 2.

Šibki trajnostni energetske načrti Slovenije torej sicer podnebno in medgeneracijsko več kot upravičen in nujen energetske nizkoogljični prehod razen na rabi decentraliziranih domačih OVE (tudi ta seveda ni brez negativnih okoljskih in ekosistemskih posledic!) temeljno gradijo na centralizirani, dragi, uvozno odvisni in večplastno tvegani jedrski sedanosti in prihodnosti, medgeneracijsko krivična podnebna tveganost se torej nadomešča z medgeneracijsko (stara okoljska bremena – RAO, jedrske nesreče) prav tako krivično jedrsko prihodnostjo.

Večplastno zgrešeni in politično izsiljeni projekt gradnje šestega bloka TE Šoštanj

Cena gradnje šestega bloka TE Šoštanj se je v času gradnje povečala od okoli 600 milijonov evrov na 1,4 milijarde evrov. Še leta 2010 je bila investicija po navedbah takratnega direktorja TEŠ Uroša Rotnika ocenjena na 1,1 milijarde evrov (TEŠ 6: slovenska ..., 2010), a Miha Tomšič je upravičeno podčrtal, da gradnje šestega bloka TEŠ sploh ni bilo v nacionalnem programu razvoja energetike Slovenije iz leta 2004. Energetske dovoljenje za TEŠ 6 je bilo na ministrstvu za gospodarstvo (minister Andrej Vizjak) izdano v času takratne Janševe vlade (leta 2006), projekt gradnje bloka 6 se prvič pojavi konec leta 2006 oziroma na začetku leta 2007, ko je bil blok 6 uvrščen v Resolucijo o nacionalnih razvojnih projektih takratne (Janševe) vlade RS. Septembra 2007, torej še v obdobju Janševe vlade (2004–2008) je bila podpisana rezervacijska pogodba za nabavo opreme za blok 6. Vlada Boruta Pahorja bi leta 2009 gradnjo še vedno lahko ustavila (kljub določeni izgubi denarja), ampak tega ni storila, obe vladi sta torej politično odgovorni, vendar »zelena« luč za udejanjanje projekta šestega bloka TEŠ je bila prižgana v času prve Janševe vlade.

Za izogibanje javnemu naročanju pri investiciji v TEŠ 6 so politično odgovorni nekdanji ministri Andrej Vizjak, Andrej Bajuk, France Križanič in Matej Lahovnik ter nekdanja predsednika vlade Janez Janša in Borut Pahor, je že v vmesnem poročilu ugotavljala Hanžkova preiskovalna komisija Državnega zbora. V končnem poročilu pa preiskovalna komisija DZ o TEŠ 6 ugotavlja, da so vse vlade od leta 2004 do 2012 ravnale neodgovorno ali vsaj malomarno, velika politična odgovornost je torej tudi na vladi v obdobju 2008–2012, torej vladi Boruta Pahorja. Pahorju komisija med drugim očita, da je januarja 2009 ustanovil strateški svet za energetiko, a zaradi pritiska lobijev, ki so bili za investicijo, seje ni sklical več kot eno leto. Ob ponovnem sklicu sveta pa so bile dokončno podpisane vse pogodbe in vplačani prvi obroki. TEŠ 6 je bilo do decembra 2009 po mnenju Matjaža Hanžka še možno ustaviti ali vsaj narediti začasni moratorij

in jo na novo strokovno in neobremenjeno premisliti. Toda politično odgovornost nosi tudi lokalna politika, zlasti takratna poslanca SD Bojan Kontič in Srečko Meh, *ki sta s poslanskimi vprašanji in vlaganjem predloga zakona o državnem poroštvu pritiskala na DZ in vlado, da čim prej in brez strokovnega premisleka podpreta tako investicijo.*

Gradnja šestega bloka TEŠ je primer politično in lobistično izsiljene netrajnostne gradnje, zavestnega zavajanja dela stroke zlasti glede (ne)rentabilnosti proizvodnje električne energije in cene lignita, netransparentnosti in ugotovljene systemske korupcije, letne izgube TEŠ pa znašajo okoli 200 milijonov evrov. Tudi zato ne obstoja nobeno zagotovilo, da se podobna praksa ne bi ponovila v primeru odločitve za gradnjo JE Krško 2, kjer pa naj bi po nekaterih finančnih ocenah in evropskih zgledih (JE v Franciji in na Finskem) gradnja stala več kot 10 milijard evrov, morda celo 15 milijard evrov. Številne in večplastno negativne izkušnje TEŠ 6 kažejo na izjemno lobistično in korupcijsko ranljivost Slovenije. V prebivalstveno, gospodarsko in finančno dejansko zelo majhnem državnem sistemu, kot je naša država, pa strateško napačna odločitev zgolj pri enem velikem in centraliziranem energetskega objektu, kot je TE ali JE, pomeni izjemno velik mlinski kamen okoli vratu za celotno energetiko in njeno nujno temeljito preobrazbo, za državni proračun oziroma slovenske davkoplačevalce. Raziskovalni novinar Primož Cirman (2017) je zgodbo o TEŠ 6 označil za klasičen primer ugrabitve države, kot način systemske politične korupcije, pri kateri zasebni interesi po različnih, običajno zelo nepreglednih kanalih v pomembni meri vplivajo na proces odločanja v državi.

Energetik Aleksander Mervar (2021) pa sodi, da je »odpor do jedrske energije povsem odveč«, saj v celotni življenjski dobi samo vetrne elektrarne sproščajo manj toplogrednih plinov kot jedrske elektrarne. Poleg tega pa so slednje (za razliko od sončne in vetrne energije) stabilen, predvidljiv proizvodni vir, ki zagotavlja električno energijo 24 ur na dan, sedem dni v tednu. Po njegovem mnenju je nerealno pričakovanje, da bi oskrbne in okoljske cilje, zlasti ob npr. pričakovanem predčasnem zaprtju TEŠ (izpad 3,6 TWh električne energije morda leta 2033 ali celo prej, znižanje izpustov CO₂ za 3,7 milijona ton) zlasti zaradi skokovitega naraščanja cen emisijskih kuponov CO₂ (leta 2014 – pod 9 evrov na tona CO₂, konec marca 2021 – 43 evrov, v začetku leta 2022 – okoli 80 evrov) lahko v Sloveniji z množico majhnih, razpršenih sončnih in vetrnih elektrarn dovolj zgradaj uspeli zagotoviti varno in zanesljivo oskrbo z elektriko, zato podpira gradnjo JE Krško 2. Opozarja na tveganje povečanja uvoza elektrike in na dejstvo, da Slovenija (še) nima učinkovitih hranilnikov presežkov električne energije, npr. zrelih sistemov shranjevanja presežkov za proizvodnjo vodika za potrebe rabe energije takrat, ko je električne energije premalo. Zaradi možnega »črnega« scenarija za TEŠ (predčasno zaprtje že v obdobju 2022–2025) predlaga sprejetje odločitve o gradnji novih systemskih rezervnih elektrarn na zemeljski plin. Mervar (2021) je za leto 2022 ocenil, da bodo izgube TEŠ znašale 183 milijonov evrov, in sicer zaradi naslednjih sedanjih (drugačnih ...) ocen vrednosti v zadnjem noveliranem investicijskem programu za blok 6 TEŠ iz leta 2014:

- prodajna cena električne energije: 65 evrov/MWh namesto načrtovane 75,19 evra/MWh;
- cena emisijskih kuponov za tono CO₂: 43 evrov namesto 8,78 evra;
- pričakovana cena GJ lignita: 2,75 evra (v osnovnem investicijskem programu – 2,25 evra).

A študija Elesa o razvojnih načrtih prenosnega sistema RS za obdobje 2021–2030 (2021, 87, 88) predvideva, da bo TEŠ obratoval vsaj še do leta 2030, v dveh energetskih scenarijih pa načrtuje obratovanje tudi po letu 2030, in sicer z namestitvijo tehnologije zajemanja in shranjevanja ogljika na bloku 6.

Še 11. julija 2012 je takratni direktor Premogovnika Velenje Milan Medved med drugim izjavil: »Naša naloga je od leta 2015 dalje zagotavljati konkurenčno ceno premoga po 2,25 evra/GJ, kar je bistveno nižje, kot so cene vseh ostalih uvoženih premogov« (Izjava Premogovnika Velenje, 2012) ...

Miroslav Gregorič (2021) je pregrešno drago gradnjo bloka 6 (in dragega izkopa manj kaloričnega lignita več 100 m globoko pod zemljo) in visoke letne izgube ocenil zlasti kot posledico sprege politike (predvsem obeh največjih političnih strank, torej SDS in SD), TEŠ 6 je po njegovem mnenju treba – čim prej zapreti.

Pisec ugotavlja, da so nekateri trajnostno naravnani strokovnjaki za energijo ter vrsta nevladnih okoljevarstvenih organizacij in okoljevarstvenikov (vključno s piscem) pred sprejetjem večinske politične odločitve o gradnji bloka 6 TE Šoštanj in njenem obratovanju do srede 21. stoletja z vrsto argumentov javno opozarjali na večplastno neustreznost in tveganost gradnje, na prve sume sistemske korupcije ter nepreglednost celotnega projekta gradnje TEŠ 6. Vendar so bili argumenti s strani zagovornikov gradnje šestega bloka TEŠ grobo in pogosto tudi osebno žaljivo zavrjeni, v dokumentaciji pa med drugim zavestno uporabljeni zavajajoči podatki (nižja cena lignita). Med političnimi strankami je prišlo pri zagovarjanju gradnje zlasti do »projektne«, neideološke koalicije, gradnjo šestega bloka TEŠ je dejansko začela in nadaljevala najprej vlada premiera Janeza Janše (SDS), kasneje pa vlada Boruta Pahorja (SD). Minister Andrej Vizjak (SDS), ki je v času Janševe vlade (2004–2008) odločno podprl naložbo TEŠ 6, je še aprila 2021 poudarjal, da bi še enkrat podprl in podpisal vse takratne odločitve o naložbi ... A zadnji obrok odplačila posojila za blok 6 naj bi bil izplačan marca 2038, ko TEŠ po veliki verjetnosti že daljše obdobje ne bo uporabljala premoga ...

Investicija v šesti blok TE Šoštanj je ilustracija prevladujočega vztrajanja na netrajnostni energetski paradigmi, saj naj bi TEŠ po sprejetem načrtu obratoval vse do leta 2054. Vodilna (in lokalna) slovenska politika desne in »leve« politične usmeritve po letu 2004 je skupaj z delom stroke ključna krivka npr. za »trajnostno investicijo« v TEŠ 6. Seveda zgolj nasprotovanja obratovanju TEŠ niso dovolj, zaposlenim in lokalnemu prebivalstvu morata država in EU ponuditi realno izvedljive zelene projekte. Če

bi delavcem TEŠ 6 ponudili druge možnosti zaposlitve pri proizvodnji zelene energije ter pri drugih ekološko-razvojnih in zaposlitvenih projektih, bi jih verjetno pridobili za prehod k zelenemu gospodarstvu in bi nasprotovali izgradnji TEŠ 6. Vlada in parlament se nista odločila za ta scenarij, ampak sta ostala v okviru protiekološke razvojne paradigme (Kirn, 2016). Tudi v tem primeru poteka zgodovinska bitka za drugačen razvojni in zaposlitveni model, za drugačno miselnost in vrednote.

Pravnik Stanko Štrajn (2016, 58, 184) opozarja, da je bil v razpisnem postopku kršen zakon o javnem naročanju (TEŠ je v 100-% lasti države), zato so bile sklenjene pogodbe po njegovi sodbi pravno nične. Oddajanje naročila za navedeno investicijo brez javnega naročanja (zasebna investicija – z javnim denarjem) je odprlo pot višanju investicijske vrednosti čez vse razumne meje, odpovedali so vsi nadzorni mehanizmi države. Matjaž Hanžek (2019), ki je bil predsednik državnozborske preiskovalne komisije za ugotavljanje politične odgovornosti pri gradnji TEŠ 6, ugotavlja, da so zlorabe pri tej gradnji pokazale celotni vzorec sistemske korupcije. Boris Vezjak (2019a) navaja izjavo nekdanjega predsednika slovenske vlade Boruta Pahorja: »Ni nobenih zadreg, da se tudi ne bi popravljali. Saj zato pa smo modrejši, zato imamo izkušnje, da jih uporabimo, da ne ponavljamo napak, če jih tako ocenimo. Jaz mislim sicer, da uporaba fosilnih energentov ni bila napaka, še danes ni, moramo pa vedeti, da bo jutri to napaka in da jo moramo odpravljati danes.« Pahor torej pravi, da uporaba fosilnih goriv ni bila napaka v preteklosti in da ni niti v sedanjem času, bo pa v prihodnjem ... (Vezjak, 2019a).

Igor Vidmar (2021) je dogajanje okoli TEŠ 6 uvrstil v niz primerov politične trgovine in klientelizma, ko javni interes, skupno dobro in delavske pravice izginjajo v korist profitnih interesov. A poudarja, da se taki in podobni primeri niso dogajali zgolj v obdobju »janšizma«, temveč tudi v času liberalno srednje levih vlad.

8.4.3.2.2.2 Gradnja JE Krško 2 – netrajnostna energetska prihodnost

Tudi slovenska energetika je na zgodovinsko, strateško izjemno pomembnem energetskem, okoljskem in razvojnem razpotju. Predvsem vse bolj zaskrbljujoče globalne in lokalne podnebne posledice rabe fosilnih goriv zaradi prekomernih izpustov TGP zahtevajo popolno prenehanje njihove proizvodnje in rabe najkasneje do srede 21. stoletja. Politično in lobistično izsiljena, koruptivna, pregrešno draga in finančno zgrešena gradnja šestega bloka TE Šoštanj (načrtovano delovanje vse do leta 2054) je v razmerah udejanjanja podpisanega Pariškega podnebnega sporazuma (2016) in evropskega zelenega dogovora (2019) o 55-% zmanjšanju izpustov TGP (1990–2030) postala zlasti za nasprotnike gradnje šestega bloka TEŠ pričakovan zelo obremenjujoč mlinski kamen nujne globinske energetske prenove Slovenije. Velike letne izgube v letu 2020 in sprejete podnebne zaveze Slovenije (v okviru EU) zahtevajo predhodno zaprtje TE Šoštanj (najkasneje okoli leta 2030), ki je zgolj pred nekaj leti zaključila gradnjo bloka 6. Dejstvo je, da bo v tem primeru Slovenija v kratkem obdobju ostala brez enega od treh temeljnih

gradnikov (ob domačih HE in JE Krško) oskrbe z električno energijo, ki bo v prihodnosti postala še bolj pomembna, zelo dragocena, vsestransko uporabna oblika energije za obstoječe in pričakovane nove porabnike.

V vse tesnejšem primežu posledic podnebnih sprememb je razen vrste nujnih ukrepov skrajno varčne rabe energije torej neobhodna (ne pa edina potrebna) večplastno izjemno zahtevna zamenjava domačega »fosilnega« elektroenergetskega gradnika, in sicer z nizkoogljivičnimi (brezogljivičnimi), vse bolj tudi tržno konkurenčnimi domačimi obnovljivimi viri (OVE) ali pa s povečano vlogo prav tako nizkoogljivične, a vse dražje jedrske energije (uvoženo jedrsko gorivo), oskrbno pa je možna tudi kombinacija povečane rabe obeh tipov energije ter uvodoma večji uvoz električne energije. Dejansko se mora Slovenija zaradi primeža podnebnih sprememb v vsakem primeru spoprijeti z izzivi praktično 100-% opustitve rabe fosilnih goriv do leta 2050, na elektroenergetskem polju pa mora najkasneje do leta 2025 sprejeti politično obvezujočo strateško odločitev izbora enega od dveh elektroenergetskih energetskih scenarijev:

- JE-OVE elektroenergetski scenarij (scenarij rabe jedrske energije in obnovljivih virov energije);
- URE-OVE elektroenergetski scenarij (scenarij učinkovite rabe energije, 100-% rabe OVE, pomembne vloge sintetičnih goriv iz viškov elektrike iz OVE).

V razvojnem načrtu prenosnega omrežja RS (2021, 88) Eles je za obdobje 2021–2030 načrtovano nadaljnje obratovanje obstoječe JE Krško (703 MW) ter gradnja nove JE Krško 2 (1100 MW), ki naj bi po enem od njihovih energetskih scenarijev začela obratovati že leta 2030. Vlada Janeza Janše je leta 2021 brez javne razprave izdala energetska dovoljenje za gradnjo JE Krško 2, večina političnih strank (nekateri, npr. Vesna in Levica, z vrsto zadržkov) pa sodi, da je gradnja nove JE v Sloveniji pravzaprav »neobhodna« za varno energetska prihodnost, čeprav gre med drugim za uvoz jedrskega goriva.

Po mnenju pisca je zaradi različnih dolgoročnih okoljskih, varnostnih, ekonomskih, etičnih in drugih razlogov ter tisoče let trajajočih posledic proizvodnje in potrošnje jedrske energije gradnja JE Krško 2 kljub nekaterim pozitivnim posledicam dolgoročno napačna energetska izbira Slovenije za 21. stoletje. Ob pričakovanem predčasnem zaprtju TE Šoštanj zaradi podnebnih in finančnih razlogov (letne izgube v višini več 100 milijonov evrov) pa bo v primeru pozitivne okoljske presoje zaradi številnih razlogov (zlasti oskrbnih in geopolitičnih), kljub obranjanju jedrskih tveganj in drugim negativnim posledicam, treba obratovanje obstoječe JE Krško podaljšati do leta 2033 oziroma do leta 2043.

Resnični in medgeneracijsko pravični trajnostni sonaravni koncept celotne energije pa ne pomeni zgolj rabe OVE in bistvenega zmanjšanja porabe primarne in končne energije, temveč tudi nejedrske energetiko, zato pisec nasprotuje gradnji drugega bloka JE Krško in zagovarja koncept praktično 100-% oskrbe z energijo s pomočjo OVE do leta 2050. Peter Kralj (2016, 20) opozarja, da se jedrska energija pogosto reklamira kot

nizkoogljjična, a predstavlja okoljsko tveganje, tudi v fazi pridobivanja uranove rude. Obenem tudi na globalni ravni ostaja nerešeno skladiščenje RAO, kar še zlasti velja za trajno skladiščenje (za obdobje več 10.000 let) izrabljenega jedrskega goriva, ki se začasno shranjuje v hladilnih bazenih (dodajanje borovega absorberja) neposredno ob JE Krško. Pozitivno pa je dejstvo, da bo v Vrbini (ob JE Krško) v bližnji prihodnosti končno le zgrajeno trajno odlagališče nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov. *Z vidika splošnega etičnega okoljskega načela, da vsaka država mora poskrbeti za lastne odpadke, to glede izrabljenega jedrskega goriva JE Krško seveda pomeni – tako rekoč trajno skladiščenje na ozemlju Slovenije.* Vendar geološke raziskave podčrtujejo, da Slovenija zaradi kamninske sestave in aktivne tektonike ni primerna za trajno odlaganje izrabljenega jedrskega goriva oziroma visokoradioaktivnih odpadkov.

Toda Agencija za radioaktivne odpadke, ki je med drugim zadolžena za trajno in varno odlaganje radioaktivnih odpadkov, v javnih »informacijah za radovedne« navaja, da so letne količine radioaktivnih odpadkov (nizko- in srednjeradioaktivni odpadki (NSRAO) – 20 g na prebivalca, izrabljeno jedrsko gorivo – 5 g na prebivalca) v primerjavi z letnimi količinami drugih vrst odpadkov (komunalni odpadki – več 100 kg na prebivalca) »majhne in obvladljive« (Radioaktivni odpadki ..., 2020, 6). Enostranska količinska primerjava komunalnih odpadkov in izrabljenega jedrskega goriva je glede na razliko v nevarnosti odpadkov in v trajanju obremenjevanja okolja neetična, strokovno nekorektna in dejansko zavajajoča, zlasti glede na dejstvo, da trenutno celo za NSRAO v skoraj 40 letih ni bilo zgrajeno trajno odlagališče, saj se še vedno hranijo v začasnih skladiščih.

V celostnem življenjskem ciklu jedrske energije bi bilo seveda med drugim treba upoštevati tudi količino odpadkov, ki nastane pri predelavi uranove rude. *V zelo kratkem obdobju delovanja Rudnika urana Žirovski Vrh (1985–1990) je bilo izkopanega več kot 3,3 milijona ton materiala, od tega 2,5 milijona ton jalovine.* V postopkih predelave uranove rude je nastala druga generacija jalovine, torej razen rudniške še hidrometalurška kot ostanek izluževanja in filtriranja urana iz rude, in ob nadaljnji predelavi še nevtralizirana hidrometalurška oborina (»rdeče blato«). Pri načinu odlaganja jalovine je treba upoštevati tudi sevanje radona iz odloženega materiala. Kot trajno odlagališče jalovine sta bili odprti dve veliki odlagališči: odlagališče Jazbec (1,9 milijona ton jamske jalovine in rdečega blata) in odlagališče Boršt (4 ha, 610.000 ton hidrometalurške jalovine). Območje odlagališča Boršt je zelo občutljivo na vodno erozijo (tudi večje sevanje), večje težave je povzročilo drsenje zemeljskega plazu pod jaloviščem. Leta 1990 so 50 m debele plasti pod odlagališčem Boršt zaradi visokega nivoja podzemne vode začele ob velikem neurju počasi drseti. Količine drsečega materiala je bilo več kot 7 milijonov ton, vključno z delom odlagališča. Z izgradnjo drenažnega tunela v obdobju 1992–1994 je bila dosežena »zadovoljiva stabilnost«, toda leta 2008 je prišlo do ponovnega drsenja, zato so potekali obsežni sanacijski ukrepi vse do leta 2009. Vendar se je leta 2012 znova

pojavi problem drsenja jalovišča Boršt (lega na zemeljskem plazišču), leta 2014 pa je nastala ponovna škoda zaradi poplav, potreben je bil nov finančni vložek v dodatno sanacijo, a kljub temu obstaja možnost ponovnega aktiviranja.

Pisec se zaradi uvoza jedrskega goriva za potrebe JE Krško ne strinja z metodologijo, da se uvoz jedrskega goriva ne upošteva pri določanju stopnje energetske (ne)odvisnosti jedrskih držav. *Raba jedrske energije s pomočjo uvoženega jedrskega goriva torej po mnenju pisca ne povečuje energetske neodvisnosti in samooskrbe z energijo, dejansko s tega vidika zmanjšuje nacionalno varnost Slovenije, med drugim zaradi možnosti jedrske nesreče ali kibernetkega vdora, pa tudi vojaškega ali terorističnega napada.* Ne nazadnje – leta 1991 je imela takratna Jugoslovanska ljudska armada (JLA) v okviru agresije na osamosvojeno Slovenijo pripravljen načrt letalskega vojaškega napada na JE Krško (in na civilne cilje v Ljubljani). 2. julija 1991, torej v obdobju desetdnevne vojne za Slovenijo, je ob nizkem, provokativnem in »opozorilnem« preletu letal JLA prišlo do zaustavitve JE Krško in proizvodnje električne energije. Rusko-ukrajinska vojna je leta 2022 v vsej razsežnosti potrdila, da so JE skrajno nevarni energetski objekti (JE Zaporozžje – obtožbe obeh vpletenih strani za vojaške napade na elektrarno, ki je v ruskih rokah in bila pol leta brez mednarodnega nadzora delovanja), vojaški napad nanj bi povzročil katastrofalno jedrsko nesrečo, torej JE ogrožajo lokalno, nacionalno in mednarodno varnost.

Podnebne spremembe s še bolj ekstremnimi rečnimi pretoki povečujejo poplavna tveganja Save, ob vse pogostejših izjemno nizkih in dolgih poletnih nizkih vse bolj tople savske vode pa bo lahko otežena oskrba JE Krško s hladilno vodo Save. *Čeprav nekatere sodobne geološke raziskave niso potrdile domnev o legi JE Krško na aktivnem geološkem prelomu, ostaja geološko-tektonsko dejstvo, da leži JE Krško na enem izmed potresno najbolj ogroženih ozemelj Slovenije.* Po novi karti Potresna nevarnost Slovenije – projektni pospešek tal za potresno dobo 475 let (2021) je območje JE Krško uvrščeno med območja večje potresne nevarnosti Slovenije s pospeškom tal med 0,250 in 0,275 g. Izračuni za povratno dobo 475 let ustrezajo 90-% verjetnosti, da vrednosti na karti v 50 letih ne bodo presežene.

Študija Greenpeacea iz leta 2021 je ocenila jedrsko varnost oziroma jedrsko tveganje za 11 evropskih JE. Po mnenju avtorjev raziskave lokacija v Krškem ni primerna za jedrsko elektrarno, zlasti zaradi potresnega tveganja (verjetnost močnega potresa), v manjši meri pa tudi zaradi sicer z dodatnimi ukrepi zmanjšanega poplavnega tveganja (zaradi poplav narašča verjetnost ekstremnih vremenskih razmer, a obstoja samo en jez za zadrževanje poplavne vode) ter sicer minimalno verjetne možnosti kombinacije obeh tveganj (Lessons not Learned ..., 2021, 24). Študija podčrtuje, da naj bi bila JE Krško edina jedrska elektrarna v Evropi, ki se nahaja na potresno aktivnem območju. Odprto naj bi bilo zlasti vprašanje potresne odpornosti jedrske elektrarne, saj naj bi študija iz leta 2004 pokazala, da je potresna nevarnost večja od tiste, ki je bila upoštevana pri projektni zasnovi elektrarne, vsi varnostno pomembni sistemi pa naj ne bi bili izboljšani. Študija

poudarja, da ni mogoče izključiti ekstremnega potresnega dogodka, ki bi povzročil nezogibno nesrečo s taljenjem jedra. Zaključek študije je nedvoumen: glede na znane pomanjkljivosti JE Krško je njeno delovanje na potresno aktivnem območju – neodgovorno (Lessons not Learned ..., 2021, 25).

Leta 2013 je Javni inštitut za zaščito pred sevanjem in jedrsko varnost (IRSN), torej mednarodno priznana francoska ustanova, ki se ukvarja s svetovanjem upravnim organom s področja jedrske varnosti, v poročilu zapisala, da lokacija v Krškem ni primerna za gradnjo drugega bloka jedrske elektrarne (Zgonik, 2013). Zoran Kus (2022d) poudarja, da so francoski strokovnjaki odločno odsvetovali morebitne načrte za gradnjo dodatnega jedrskega reaktorja na tej lokaciji, podjetje GEN energija (naročnik študije) je žal to študijo neodgovorno skrilo »globoko v trezor«. Po jedrski nesreči v Fukušimi je navedeni francoski inštitut IRSN v drugi študiji resno opozoril, »da morajo biti voditelji Evropske unije pripravljeni na jedrsko nesrečo« in da bi bila velika jedrska nesreča »nepredstavljiva evropska katastrofa, saj bi strošek škode dosegel najmanj 760 milijard evrov« (Kus, 2022d). Tudi študija potresne varnosti območja JE Krško za potrebe odločanja v italijanskem parlamentu iz leta 2022 poudarja potresno tveganost lokacije.

Upravičeno se seveda postavlja naslednje vprašanje: če lokacija zaradi potresne nevarnosti naj ne bi bila primerna za novo, sodobno jedrsko elektrarno, potem seveda ni primerna tudi za 30 let staro elektrarno, pa če je ta še tako zgledno vzdrževana in nadgrajevana. Preostali trije člani konzorcija, med njimi Geološki zavod Slovenije in francoski geološki zavod BRGM, se s takim sklepom niso strinjali, saj naj bi bilo za tako trditev premalo dokazov, potrebne naj bi bile dodatne raziskave. V letu 2020 so močni potresi na širšem območju Zagreba konkretno opozorili, da je s potresnega vidika gradnja nove JE Krško na enem najbolj potresno aktivnih območij v Sloveniji strokovno zavestno »konservativno« rečeno – tvegana. Poročilo o svetovni jedrski industriji za leto 2021 izrecno navaja, da je bil jedrski reaktor JE Krško zgrajen na potresnem območju, kar kaže tudi dejstvo, da je bila JE Krško 29. decembra 2020 zaustavljena zaradi potresa magnitude 6,3, ki je imel epicenter 30 km od jedrske elektrarne (Petrinja pri Zagrebu). Navaja poročilo avstrijske okoljske skupine Global 2000 iz leta 2021, ki podčrtuje potresno ranljivost lokacije JE Krško in poziva zlasti k novim geološkim raziskavam (The World Nuclear Industry ..., 2021, 383). Hkrati poročilo navaja, da je Hrvaška kot solastnica JE Krško, in kot taka neodgovorna za upravljanje z radioaktivnimi odpadki, predlagala »kontroverzno« lokacijo za skladiščenje radioaktivnih odpadkov na svojem ozemlju, a zgolj 1 km od meje med Hrvaško in Bosno in Hercegovino.

Pisec se pridružuje mnenju Janeza Kopača (2018), da se mora Slovenija pravočasno pridružiti tistim državam, ki stopajo po poti energetske tehnološke revolucije, ki z ukrepi energetske učinkovitosti za zmanjšanje porabe energije pelje v 100-% oskrbo z rabo OVE, v brezogljnično družbo. A Kopač (2018) upravičeno opozarja, da je zaradi izgradnje šestega bloka TE Šoštanj pot v brezogljnično družbo Sloveniji bistveno otežena, saj

se tako zmanjšuje obseg in delež električne energije iz OVE. Leta 2017 je bila tržna cena električne energije zlasti iz dobro prevetrenih evropskih držav okoli 40 evrov/MWh in je postajala konkurenčna proizvodnji elektrike iz jedrskih elektrarn. Tako je bila v obdobju 2013–2019 povprečna cena električne energije iz JE Krško 31,1 evra/MWh. Po takratni napovedi Kopača (2018) naj bi konkurenčna cena elektrike v Evropi povzročila, da bo šoštanjska elektrarna prej ko slej bankrotirala. Drugega bloka JE Krško, o katerem po njegovem mnenju nekateri sanjajo, pa po njegovi sodbi ne bo, ker bi bil predrag, sedanja JE Krško pa naj bi zaradi poceni proizvedene električne energije še dolgo delovala, saj bi bilo njeno zaprtje leta 2023 drago.

Podčrtati velja, da je bilo po knjigovodskih podatkih v (ločena) namenska državna sklada do (vključno) leta 2017 za financiranje razgradnje JE Krško, za izgradnjo skladišča njenih nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov ter za dolgoročno, vendar začasno odlagališče visokoradioaktivnih odpadkov (izrabljeno jedrsko gorivo) zbranih v s strani Slovenije 198 milijonov evrov, s strani Hrvaške pa več, in sicer 252 milijonov evrov. Konec leta 2018 je celotno premoženje slovenskega Sklada za razgradnjo znašalo 200,6 milijona evrov (Letno poročilo Sklada ..., 2019, 8). V celoti se je v obeh skladih leta 2018 skupaj zbralo 530 milijonov evrov, a je bilo 80 milijonov evrov porabljeno za potrebe izbora lokacije, pripravo dokumentacije in za pridobitev gradbenega dovoljenja za skladišče nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov v Vrbini, na načrtovani lokaciji skladišča v neposredni bližini JE Krško.

Dotok sredstev v hrvaški in slovenski sklad za razgradnjo JE Krško je občutno preskromen. Leta 2021 je hrvaška vlada sprejela poročilo hrvaškega Sklada za razgradnjo JE Krško za leto 2020, skupno je bilo leta 2020 na računu hrvaškega Sklada 334 milijonov evrov. Knjižno stanje portfelja slovenskega Sklada pa je bilo 31. decembra 2019 bistveno manjše in je znašalo okoli 206 milijonov evrov, kar je le za okoli 9 milijonov evrov več kot v letu 2018. Ob upoštevanju natečenih obresti, kupljenih obresti in terjatev za dividendne donose ter sredstev na TRR je portfelj Sklada ob koncu leta 2019 znašal okoli 208 milijonov evrov, konec leta 2018 okoli 199 milijonov evrov (Letno poročilo Sklada ..., 2020, 10). GEN energija je leta 2019 plačala 8,3 milijona evrov prispevka za razgradnjo ter s tem v celoti in v dogovorjenih rokih poravnala vse svoje obveznosti do slovenskega Sklada iz naslova prispevkov za razgradnjo, v letu 2020 pa 11 milijonov evrov (dvig prispevka od septembra 2020 dalje). V letu 2019 je Sklad Občini Krško plačal 6,1 milijona evrov za omejeno rabo prostora na območju jedrskega objekta, druge sosednje občine do navedenega prispevka (več) niso upravičene. V naslednjih letih naj bi se torej vplačila v slovenski sklad za razgradnjo JE Krško končno le povečala (za več kot tretjino), a bila še vedno bistveno prenizka npr. za zelo drago (verjetno 1,5–2 milijardi evrov ali celo več) celostno razgradnjo JE.

Po skoraj 40 letih obratovanja JE Krško so končno le postali realni izgledi za gradnjo trajnega skladišča nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov v Vrbini (Krško).

Investicijski scenarij za izgradnjo odlagališča za nizko- in srednjeradioaktivne odpadke vsebuje dva osnovna investicijska načrta. V primeru gradnje odlagališča zgolj s strani Slovenije je ocenjena vrednost investicije 184 milijonov evrov, v primeru skupne gradnje odlagališča (s Hrvaško) za vse nizko- in srednjeradioaktivne odpadke JE Krško je investicija ocenjena na 209 milijonov evrov, torej zgolj 15 % višja kot v primeru samostojne gradnje. Zgolj za gradnjo odlagališča nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov bo torej porabljeno okoli 200 milijonov evrov, okvirno toliko, kot je do leta 2017 bilo zbranih vseh sredstev v Skladu Slovenije za reševanje tako celotne problematike vseh vrst radioaktivnih odpadkov kot finančno še bistveno bolj zahtevne razgradnje JE Krško po prenehanju obratovanja. V primeru, da bi leta 2023, torej po 40 letih obratovanja JE Krško, prišlo do sicer ob gradnji JE za navedeno leto načrtovanega prenehanja obratovanja, potem bi bili dejansko na pleča državnega proračuna, torej na breme vseh davkoplačevalcev, preneseni praktično vsi stroški razgradnje JE Krško in stroški »začasnega« odlaganja izrabljenega jedrskega goriva.

Stroški razgradnje jedrskega reaktorja, dolgoročnega skladiščenja VRAO in vrnitve lokacije jedrske elektrarne v »zeleno« površino so izjemno visoki (ocena za Italijo 7,2 milijarde EUR, za Litvo 6 milijard EUR). V Nemčiji so stroški razgradnje v enem primeru (reaktor Gundremmingen A) po navedbah Kusa (2022d) dosegli celo 9280 evrov na kW moči, kar bi za obstoječo JE Krško s približno 700 MW moči pomenilo kar 7 milijard EUR. Podoben strošek za odlaganje VRAO v višini približno 5 milijard evrov in dodatno 1,5 milijarde evrov za razgradnjo JE Krško čaka tudi Slovenijo, oziroma (kot kažejo načrti GEN energije) njene prihodnje generacije, kar je po mnenju Kusa (2022d) popolnoma nemoralno in v nasprotju z ustavno pravico do zdravega življenjskega okolja tako sedanje kot prihodnjih generacij. O izgradnji dolgoročnega skladišča VRAO žal Slovenija še niti ne razmišlja, trenutno potekajo le dejavnosti za skladiščenje manj nevarnih NSRAO v Vrbini v bližini JE Krško. Izgradnja dolgoročnega skladišča VRAO je namreč izredno drag ter okoljsko, tehnično in družbeno zelo zahteven projekt. Stroška takšnega projekta zato jedrska industrija (niti vlade, tudi v Sloveniji) nočejo vključiti v ceno elektrike iz jedrskih elektrarn, saj bi se cena elektrike iz JE Krško morala povečati za najmanj 2–3-krat, kar bi elektriko iz že obstoječih jedrskih elektrarn naredilo popolnoma nekonkurenčno in bi jedrsko industrijo peljalo v še večjo izgubo (Kus, 2022d).

Sicer pa se Slovenija in Hrvaška (še) nista uspeli dogovoriti niti za skupno skladišče za NSRAO. Slovenija se ni strinjala s tem, da bi Hrvaška v skupnem skladišču v Vrbini (Krško) hranila tudi svoje druge radioaktivne odpadke (npr. iz zdravstva) (Širovnik, 2022). Pričakovati je nezainteresiranost Hrvaške za trajno odlaganje visokoradioaktivnih odpadkov na njenem ozemlju glede na dejstvo, da je skupna JE na ozemlju Slovenije. Nadzorni odbor Sklada je leta 2019 opozoril na negativne varnostne in gospodarske posledice zamude pri izgradnji odlagališča RAO, saj naj bi bilo odlagališče zapolnjeno do leta 2020/2021. Obenem Državni zbor RS nadzorni odbor opozarja, da v primeru

enakega veljavnega prispevka, ki ga plačuje družba GEN energija na MWh (3 evre, oziroma skupaj 8,3 milijona evrov v letu 2019), ostaja odprto vprašanje, ali bo pravočasno zbrano dovolj sredstev za razgradnjo. Višina prispevka, ki ga Skladu plačuje družba GEN energija, je tako že od leta 2004 nespremenjena (Letno poročilo Sklada ..., 2019, 15, 18; 2020, 34).

Zoran Kus (2022a) poudarja, da za celotne stroške razgradnje JE Krško in gradnjo skladišč za vse vrste radioaktivnih odpadkov v Sloveniji zbiramo premalo denarja glede na letno proizvedeno elektriko. V Skladu za financiranje razgradnje JE Krško se je v 25 letih zbralo samo okrog 200 milijonov evrov. Ta dodatek se je od začetka leta 2022 sicer povečal na 12 evrov na MWh (letno 36 milijonov evrov), toda za pokritje vseh navedenih stroškov bi moral biti po njegovi oceni med 50 in 100 evri na MWh (odvisno od števila let morebitnega podaljšanja obratovanja JE Krško). Ta ugotovitev pove, da je cena elektrike iz novih velikih elektrarn sonca in vetra že danes mnogo nižja, kot so mejni stroški proizvodnje elektrike iz JE Krško, kar jasno narekuje, da obratovanja JE Krško iz stroškovno-ekonomskega razloga ne bi smeli več podaljšati niti za nadaljnjih deset, in še mnogo manj za 20 let, kot to predlagata GEN energija – upravljavec JE Krško in aktualna vlada (Kus, 2022a).

Za izrabljeno jedrsko gorivo (sedanje t. i. mokro skladiščenje) se načrtuje t. i. suho skladiščenje, ki je tehnično varnejše za njegovo začasno skladiščenje. Izrabljeno gorivo naj bi se skladiščilo v vsebniku, v katerem je helijeva atmosfera. Vložen je v zabojnik z debelo betonsko oblogo, ki je mehanska in radiološka zaščita za prenos toplote v zrak, ki kroži okoli vsebnika in ga hladi. Finančnega bremena trajnega odlaganja izrabljenega jedrskega goriva pa sploh ni možno niti okvirno oceniti, saj seveda ni jasno, kje naj bi bilo trajno skladišče in kako objektivno ovrednotiti stroške nekaj 1000 generacij, ki bodo prisiljene neprostoovoljno »skrbeti« za »naše« izrabljeno jedrsko gorivo. Neverjeten je egoizem sedanjih generacij, ki »vsaj« uživajo cenovno večkratno podcenjeno jedrsko električno energijo ... V ceni jedrske elektrike seveda niso vključeni vsi zunanji stroški in stroški niza prihodnjih generacij, ki seveda ne bodo več uporabljale elektrike iz JE. Tudi izrabljeno jedrsko gorivo JE Krško pa je ob sami JE Krško zaradi možnosti pridobivanja plutonija za izdelavo jedrskih bomb dodatna potencialna vojaška in teroristična tarča na ozemlju Slovenije. V primeru tako ali drugače povzročene velike jedrske nesreče bi bile zgolj finančne posledice za Slovenijo z manj kot 15 milijardami evrov letnega proračuna več kot katastrofalne. Za odpravo posledic jedrske katastrofe v JE Fukušima Daiči je bilo v obdobju 2011–2019 porabljenih okoli 300 milijard dolarjev, v naslednjih desetletjih pa naj bi se stroški še več kot podvojili (Kus, 2019d). Marjan Malešič in sodelavci (2015) na osnovi rezultatov interdisciplinarne študije npr. opozarjajo, da so prebivalci, ki živijo v bližini JE Krško (v polmeru 3 km okoli jedrske elektrarne) pomanjkljivo seznanjeni z in pripravljeni na evakuacijo v primeru jedrske nesreče. Raziskava kaže, da bi verjetno v primeru jedrske nesreče namesto organizirane evakuacije lokalnega prebivalstva prevladale improvizirane ali celo kaotične akcije.

Zoran Kus (2019d) nasprotuje uporabi večplastno sporne jedrske energije, zlasti gradnji drugega jedrskega reaktorja JE Krško. Hkrati opozarja na *tvegano podaljševanje življenjske dobe starih jedrskih reaktorjev, kot je reaktor JE Krško*. Tudi sicer »obnovljeni« stari jedrski reaktorji povečujejo statistično nevarnost jedrske nesreče in druge vzporedne probleme. Zaradi novih varnostnih zahtev po nesreči na Japonskem je treba še nadgraditi varnostni sistem jedrskega reaktorja, saj so bili reaktorji grajeni za dobo varnega delovanja za največ 30–40 let. Po njegovih podatkih naj bi znašal strošek za podaljšanje obratovanja jedrskega reaktorja za dobo 20 let tipa JE Krško okoli 1 milijardo evrov, kar je stroškovno neučinkovito. Za podaljšanje obratovanja JE Krško (do leta 2043) mora upravljavec (GEN energija) dejansko pridobiti pozitivno presojo vplivov na okolje, pozitivno odločbo upravnih organov še pred koncem leta 2022 (pred potekom sedanjega uporabnega dovoljenja) (Kus, 2019d). Nevladnim okoljskim organizacijam je uspelo na upravnem sodišču izpodbiti odločitev Agencije RS za okolje (ARSO), da JE Krško za podaljšanje delovanja ne potrebuje presoje vplivov na okolje. Za podaljšanje obratovanja bo torej treba pripraviti okoljsko poročilo oziroma okoljsko presojo, v postopek vključiti javnost in izvesti čezmejno presojo, rezultat je torej lahko podaljšanje ali pa nepodaljšanje delovanja JE Krško.

Za načrt podaljšanja obratovanja jedrske elektrarne je v skladu z zakonodajo EU – direktivo o presoji vplivov na okolje za vse jedrske reaktorje v EU – obvezno in brez izjeme treba izdelati presojo vplivov na okolje. To dokazuje tudi sodna praksa Sodišča Evropske unije glede podaljšanja dobe obratovanja jedrskih reaktorjev v Belgiji (2019). To presojo (in pridobitev pozitivnega poročila) je treba obvezno opraviti pred sprejetjem upravne odločitve (ali predpisa) o nameravanem podaljšanju življenjske dobe jedrskega reaktorja. Upravljavec JE Krško, podjetje GEN energija, mora po mnenju Kusa (2022d) navedeno presojo vplivov na okolje za morebitno podaljšanje obratovanja JE Krško obvezno izdelati in pridobiti pozitivno odločbo upravnih organov še pred koncem leta 2022 (ko poteče sedanje uporabno dovoljenje za JE Krško), v upravni postopek presoje vplivov na okolje pa je treba obvezno vključiti javnost, za čezmejno presojo pa tudi vse sosednje države.

Stanislav Rožman (2022), dolgoletni predsednik uprave JE Krško, sodi, da naj bi soglasje za podaljšanje obratovanja do leta 2043 dobili leta 2023. V tem letu naj bi prišlo tudi do premestitve izrabljenega jedrskega goriva v suho skladišče. Sodi, da tudi trajno odlaganje radioaktivnih odpadkov ni vsebinski problem obratovanja jedrskih elektrarn, temveč gre za »tendenciozno ustvarjen problem, ki nima realne teže in na katerem se gradi opozicija jedrski energiji« (Rožman, 2022). Pisec dodaja, da bo JE Krško še vedno začasno shranjevala izrabljeno gorivo iz reaktorske sredice takoj po menjavi goriva za vsaj pet let v obstoječem bazenu za izrabljeno gorivo. Predsednik uprave je prepričan, da bodo nekoč vse slovenske mestne občine imele modularne jedrske elektrarne. Verjame, da se bo gradnja nove JE približala petletnim časovnicam.

Martin Novšak (nekdanji predsednik uprave GEN energija) poudarja, da bi bili brez JE Krško dodatni izpusti toplogrednega CO₂ (proizvodnja elektrike iz fosilnih goriv) letno večji za 5–6 milijonov ton. Sodi, da je jedrska energija edina večja realna tehnologija, ki lahko omogoči Sloveniji uresničitev podnebnih ciljev. Po mnenju Janjica in sodelavcev (2017, 41) (navaja se izjava Martina Novšaka) naj bi glede na obstoječo zakonodajo JE Krško 2 lahko zgradili v najboljšem primeru v desetih letih. Ampak prvotna ocena celotnih stroškov gradnje novega bloka (jedrskega reaktorja) JE Krško pred več kot desetimi leti je znašala 3,5–5 milijard evrov, ocena je seveda močno zastarela. *Kus (2019d) navaja podatek, da bi bili zgolj stroški kapitala (brez obratovalnih in vzdrževalnih stroškov, ki predstavljajo praviloma okoli 40 %) za 1200-MW reaktor (model AP1000) med 7 in 13 milijardami evrov.* Damijan in Babič (2020) za novo JE Krško navajata okvirno ceno okoli 8 milijard evrov, Tkalec (2022) pa okoli 10 milijard evrov.

Zoran Kus (2022a) navaja še Lazardovo analizo iz leta 2021, po kateri bi bili za 1200-MW jedrski reaktor (model AP1000, Westinghouse, ZDA, ki ga podjetje GEN energija vrsto let navaja kot prvo izbiro za JE Krško 2) stroški kapitala 8,4–13,8 milijarde evrov. Celotni stroški projekta (vključno z obratovalnimi, zunanjimi in preostalimi stroški ter stroški razgradnje JE Krško 2, a brez stroškov geološkega skladiščenja visokoradioaktivnih odpadkov) pa bi bili v rangi 14–23 milijard evrov. Za 1600-MW reaktor (model EPR, Francija, ki ga podjetje GEN energija vrsto let navaja kot drugo izbiro za JE Krško 2) bi stroški kapitala dosegli 11–18 milijard evrov, celotni stroški projekta pa že enormnih 18–30 milijard evrov. Predvidena modela za JE Krško 2 (oba sta tip PWR) bi proizvedla približno 9 oziroma 12 teravatnih ur (TWh) elektrike na leto (sedanji reaktor JE Krško namreč proizvede približno 6 TWh letno, od teh polovica pripada Hrvaški) (Kus, 2022a).

Srednja, povprečna ocena celotnih stroškov za JE Krško 2, in sicer za 1100-MW reaktor (toleranca plus ali minus 100 MW), ki ga navaja energetska dovoljenje vlade za JE Krško 2 iz julija 2021, bi po oceni Kusa (2022a; 2022b) preseгла 15 milijard evrov. Ta ocena predstavlja 3–4-krat višje celotne stroške, kot jih za JE Krško 2 ocenjuje podjetje GEN energija (trenutna ocena je 3,5–5 milijard EUR). Resnična ocena stroškov bi predstavljala približno tretjino slovenskega bruto domačega proizvoda v letu 2020 (47 milijard EUR). Zaradi napovedi strokovnih institucij o nadaljnji rasti stroškov za izgradnjo jedrskih elektrarn v prihodnjih letih pa bi bila ocena celotnih stroškov JE Krško 2 že čez nekaj let še višja, s tem pa tudi cena vsake kWh proizvedene elektrike (Kus, 2022a). V zadnjih desetih letih se je po podatkih Lazarda (2021) cena sončne energije znižala za 90 % (na povprečno 29 EUR/MWh), vetrne energije za 70 % (na povprečno 33 EUR/MWh), medtem ko se je cena elektrike iz novih jedrskih elektrarn povečala za 33 % (na povprečno 151 EUR/MWh) (Kus, 2022a).

V prvi oceni stroškov tudi za JE Krško 2 ni naveden podatek glede zelo pogostih prekoračitev stroškov (*overrun costs*) zaradi zamud izgradnje reaktorjev, ki so po

statistiki za več kot 80 % vseh reaktorjev na svetu v rangi 100–300 % (Kus, 2022a). Vsako dodatno leto zamude pri izgradnji jedrskega reaktorja doda k stroškom financiranja približno 500 milijonov evrov za velikost jedrskega reaktorja 1000 MW. Statistika kaže, da po jedrski nesreči v Černobilu aprila 1986 nobena jedrska elektrarna v zahodnih državah ni bila zgrajena v predvidenem roku in v okviru prve ocene stroškov pred začetkom izgradnje. Največje povečanje stroškov za 500 % beleži reaktor Vogtle, ki je trenutno v izgradnji v ZDA (s 6,1 na 28,5 milijarde dolarjev, oziroma 11.000 dolarjev na MW moči); in po oceni francoskega računskega sodišča za 500 % tudi reaktor Flamanville 3 v Franciji (s 3,3 na 19,1 milijarde evrov), reaktor Olkiluoto 3 na Finskem za 300 % (s 3 na 12 milijard evrov), reaktor Hinkley Point C v Združenem kraljestvu pa za 200 % (ocena 25,4 milijarde evrov). Gradnjo reaktorja V. C. Summer v Južni Karolini v ZDA pa so zaradi enormnega povečanja prve ocene stroškov v letu 2017 dokončno ustavili, čeprav je bilo porabljenih že 9 milijard dolarjev, kar je povzročilo stečaj podjetja Westinghouse (Kus, 2022a).

Čas gradnje vseh navedenih reaktorjev se je od prve lopate (brez projektiranja, umeščanja v prostor in pridobitve vseh dovoljenj, vključno s postopki javne razprave in referendumu, kar zahteva najmanj pet do sedem let) že do danes podaljšal za dodatnih več kot pet do deset let nad prvotno predvideno povprečno časovnico šestih let. Reaktor Olkiluoto 3 na Finskem so začeli graditi (prva lopata) že v letu 2005 (z rokom izgradnje 2009), reaktor Flamanville 3 v Franciji pa 2007 (z rokom izgradnje 2012). Reaktor na Finskem je bil konec leta 2021 po 17 letih od prve lopate dokončan, medtem ko gradnja reaktorja v Franciji kljub 15 letom od začetka še vedno poteka. Poleg navedenih sta danes v Evropi v gradnji samo še dva manjša reaktorja ruske tehnologije na Slovaškem, Mochovce 3 in 4, s prekinitvami že od leta 1984 (torej sta skupno v gradnji že 38 let). Analiza Mednarodne agencije za energijo (IEA, 2019) navaja, da vsi ti reaktorji nikoli ne bodo generirali minimalnega povračila vloženih sredstev, ampak bodo beležili ogromne izgube (Kus, 2022a).

Raziskovalni novinar Staš Zgonik (2021) upravičeno izhaja iz osnovne teze, da je odločitev o gradnji oziroma negradnji JE Krško 2 ena od najpomembnejših odločitev generacije. Poudarja, da so med evropskimi državami velike razlike v odnosu do jedrske energije. Nemčija se bo jedrskim elektrarnam v kratkem dokončno odrekla, na Finskem gradijo dve novi. V Sloveniji se, kljub nedavnim korakom (izdaja energetskega dovoljenja) v smeri gradnje JE Krško 2, še vedno ne moremo odločiti, Zgonik (2021) pa navaja mnenja različnih strokovnjakov, ki podpirajo ali pa nasprotujejo gradnji JE Krško 2. Tako med drugim navaja tudi mnenje slovenske klimatologinje Lučke Kajfež Bogataj, ki je v preteklosti poudarjala, da si brez jedrske energije težko predstavlja opustitev fosilnih goriv. Oktobra 2021 pa je bilo njeno mnenje naslednje: »Moje mnenje o JE Krško 2 je različno. S fizikalnega stališča je dejansko gostota energije v skupini nizkoogljčnih virov pri jedrski energiji največja. Tehnologijo tudi obvladamo in zelo resnih varnostnih

promislekov nimam. Z razvojnega stališča pa sem proti gradnji JE Krško 2, ker bo ogromno finančno breme, ker skoraj zanesljivo ne bo samo v lasti Slovenije in ker bo to spodbujalo stare življenjske vzorce« (Zgonik, 2021).

Filozof Andrej Kirn (2022) sodi, da je pri odgovoru na vprašanje, ali je jedrska energija dejansko zelena, treba upoštevati več kriterijev, ne zgolj enega (izpusti CO₂), in sicer:

- količina izpustov CO₂ – zgolj po navedenem kriteriju je jedrska energija zelena;
- obnovljivost – uran je neobnovljiv vir energije;
- tveganje za možne ekološke katastrofe – jedrske nesreče so sicer zaradi visokih varnostnih standardov malo verjetne, a možne;
- visokoradioaktivni odpadki so dolgoročna medgeneracijska obremenitev.

Andrej Kirn (2022) upravičeno opozarja, da so v sedanjem energetskega trenutku tudi pri rabi obnovljivih virov energije potrebni neobnovljivi viri, glede na sedanjo tehnologijo nobena energija dejansko ni zelena, obstajajo torej le bolj ali manj zelene energije z različnimi družbeno-ekološkimi posledicami. Zato je ključno varčno in ekološko ravnanje z neobnovljivimi viri ter zmanjšanje porabe energije, sprememba življenjskega sloga, povezava energetske učinkovitosti in zadostnosti, torej odmik od modela rasti. Po široki javni strokovni razpravi za in proti gradnji drugega bloka jedrske elektrarne je treba izvesti referendum (Kirn, A., 2022). Vesna – zelena stranka (2022) ne podpira izgradnje novega jedrskega objekta v Sloveniji, zavzemajo pa se za takojšen začetek najširše javne razprave o možnih alternativah. Sodijo, da je nesprejemljivo, da je Vlada RS (takratna vlada Janeza Janše) zlasti leta 2021 o gradnji drugega bloka jedrske elektrarne, ki je največja investicija od osamosvojitve Slovenije, državljanom predstavljala le eno stališče ter naročala zgolj študije, ki o mogočih alternativah glede rabe jedrske energije sploh ne govorijo. Gaja Breclj (2022) z Umanotere opozarja, da je raba OVE pogosto v konfliktu z biodiverzitetjo, vendar je omenjeni konflikt večkrat umetno napihnjen, da bi utrl pot zlasti za novo JE. Različne interesne skupine zakrivajo enega ključnih neizkoriščenih potencialov pri rabi energije, to je zmanjšanje porabe, zlasti v industriji, ki porabi polovico elektrike v Sloveniji.

»Nevarne sončne elektrarne« – satira o ruski negativni energiji (Šuligoj, B., 7. 3. 2022)

V tej godlji (ob napadu Rusije na Ukrajino konec februarja 2022) so v Sloveniji na površje priplavali vedno prvi in najboljši »osamosvojitelji«, ki dobro prilagajajo svoje barve. »Ne maramo mi ruskega plina,« pravi slovenski faraon. »Bomo zgradili terminal v Kopru, saj Kopčranci nimajo pojma o ekologiji. Če ne terminala, pa drugi blok nuklearke v Krškem.«

Zakaj? »Zato, da se rešimo ruske odvisnosti.« Aha: ampak ostanemo še vedno odvisni od kakega drugega carja, drugega strica. Kje boste kupovali uran? »V Rusiji, Ukrajini, Kazahstanu, Ameriki.« Velik napredek, res! Otrokom pa boste pustili jedrske odpadke.

Zelo radi vas bodo imeli. Koliko časa boste potrebovali za plinski terminal in Nek2? »Približno 15 let.« Ampak do takrat bomo zmrznili. Faraon pa že zdavnaj v penziji.

Kaj pa, če bi poskusili s sončnimi elektrarnami, morda z vetrnicami? Eh, no, to pa ne. Je že res, da bi jih zgradili štirikrat ceneje in petkrat hitreje kot nuklearko, ampak provizije so prenzike, nobenega carja in nobenega strica iz Amerike ne bi imeli nad sabo.

Potem ko so širokogrudno razdelili na stotine milijonov bonov, jim je lepega marčnega dne zmanjkalo subvencij za sončne elektrarne. Pa ravno za sončne elektrarne, prav na začetku marca in po vseh teh bon-bonih! ...

Leo Šešerko (2020) navaja naslednje negativne posledice delovanja JE Krško: potresna nevarnost, nerešeno vprašanje trajnega odlaganja izrabljenega jedrskega goriva in neupoštevanje stroškov njihovega dolgotrajnega skladiščenja, ogljični odtis celotne verige jedrske energije, naraščanje cene elektrike iz jedrskih elektrarn in zniževanje cene energije iz OVE, visoki stroški razgradnje JE (okoli 2 milijardi evrov). Upravičeno poudarja, da ima javnost, torej državljanke in državljani, pravico do odločanja o jedrski energiji. Obenem opozarja tudi na problematičnost in tveganost življenjske dobe obstoječe JE Krško in njenega ostarelega jedrskega reaktorja, ki obratuje od leta 1983. Sklicuje se na mnenje Fundacije Bellona, ki navaja večje možnosti jedrske nesreče ob podaljševanju delovanja starih reaktorjev v evropskih jedrskih elektrarnah. Tudi Mitja Guštin (2021) poudarja, da je treba o morebitni gradnji JE Krško 2 odločati na referendumu. Morda bodo na ta način odločali tudi Hrvati, še posebej tisti, ki živijo ob potresni prelomnici Zagorja in Zagreba. Poudarja, da sta sosednji Avstrija in Italija že izrazili nasprotovanje gradnji novega jedrskega bloka JE Krško. Zavzema se za optimiziranje rabe sončne energije, državno spodbujanje varčne rabe električne energije pri vseh porabnikih, posodobitev energetskega omrežja in širšo skupno energetske investicijsko politiko. Peter Novak stroške razgradnje JE Krško ocenjuje na 2,2 milijarde evrov, Tomaž Žagar pa na zgolj 300 milijonov (Žagar in Novak, 2022), kar je glede na dosegljive podatke dosedanjih celostnih razgradenj JE po svetu po mnenju pisca bistveno podcenjen strošek.

Raziskovalni novinar in kolumnist Janko Lorenci (2019), ki sicer *a priori* ne zavrača jedrske energije, je kot »veliko in drzno« označil napoved takratnega predsednika slovenske vlade Marjana Šarca o podpori gradnje druge slovenske elektrarne v Krškem (leta 2021 je gradnjo JE Krško 2 podprl tudi takratni predsednik vlade Janez Janša). Med razlogi podpore gradnji JE Krško 2 je Lorenci izdvojil nizkoogljičnost jedrske energije, zelo počasno povečevanje rabe OVE in psihološko dejstvo, da eno JE že imamo, resnih težav pa ni povzročala. A navedel je bistveno več razlogov proti gradnji nove JE (Lorenci, 2019):

1. jedrske nesreče po svetu (zlasti Černobil in Fukušima);
2. nerešena problematika trajnega skladiščenja RAO;
3. visoka cena gradnje – (prvotne) ocene okoli 5 milijard evrov oziroma 3-krat več kot finančno drag šesti blok TE Šoštanj;

4. problem vodenja velikih projektov – šesti blok TE Šoštanj je strokovna, politična in finančna polomija, nezaupanje v možnosti uspešnega zaključka dolgoročnega zelo zahtevnega projekta (JE Krško);
5. nova gradnja – potuha dosedanjemu potratnemu razvoju energetike, še večje zaostajanje v rabi OVE, skromni ukrepi za varčevanje z energijo;
6. nakup tuje pameti namesto razvoja lastne – neambicioznost in nesposobnost lotevanja drugačnega (energetskega) razvoja.

Peter Novak (2021b) sodi, da bo do srede 21. stoletja poraba končne energije dokaj stabilna, poraba električne energije pa naj bi se tudi v Sloveniji bistveno povečala. Toda podobno kot avtorji študije s Stanforda (Jacobson in drugi, 2017) sodi, da je možno vso električno energijo v Sloveniji sredi 21. stoletja proizvesti iz domačih OVE (vključitev tudi velikih osebnih bančnih finančnih prihrankov prebivalcev Slovenije – več kot 22 milijard evrov), torej brez uvoženih in domačih fosilnih goriv, brez rabe jedrske energije in pretežno z domačo tehnologijo. Kot temeljne razloge za odpoved jedrski opciji oskrbe z energijo navaja (Novak, 2021b):

- dodatno zadolževanje Slovenije za okoli 8 milijard evrov (gradnja JE Krško 2);
- uvoz 6–7 milijard evrov tuje tehnologije, ki je v Sloveniji ni možno izdelati;
- uvoz goriva naslednjih 50–60 let, ki bo zaradi stare tehnologije postalo vedno dražje;
- gradnja še rezervnega energetskega objekta za pokrivanje izpada energije iz JE Krško 2;
- moralno neodgovorno zapuščanje »dediščine« v obliki RAO številnim generacijam.

Mednarodno priznani strokovnjak za jedrsko varnost in nekdanji dolgoletni direktor Uprave RS za jedrsko varnost Miroslav Gregorič (2021), ki ne zavrača možnosti prihodnje rabe jedrske energije, je navedel naslednje ključne pomisleke glede (ne)umešnosti gradnje JE Krško 2:

1. Po letu 1992 (sprejetje zakona o trajnem prenehanju izkoriščanja uranove rude na Žirovskem Vrhu) je Slovenija pri nakupu jedrskega goriva v celoti uvozno odvisna, okoljska bremena Slovenije pa so se preselila še v rudnike urana po svetu.
2. Energetsko dovoljenje Vlade RS (julij 2021) je bilo izdano prenačljeno (podobno kot leta 1970 glede gradnje JE Krško 1), demokracija pa zahteva mnenje prebivalcev, zato bi moral biti izveden referendum. Dejstvo je, da pomeni strateška odločitev za gradnjo nove JE Krško s prebivalstvenega vidika za Slovenijo enako, kot bi pomenila gradnja 165 novih JE v ZDA.
3. Nemčija bo zadnje JE zaprla konec leta 2022, iz jedrskega energetskega programa so izstopili Avstrijci in Italijani, Švica bo JE zaprla do leta 2035, podobno Španija, Nizozemska in Belgija (do leta 2025). Novo JE gradita Francija in Finska, toda oba projekta časovno zelo zamujata, na Finskem se je podaljšal za 12 let, cena pa je narasla za skoraj 4-krat, podobna usoda označuje gradnjo nove JE v Franciji.

4. Kot »prenagljeno in perverzno« ocenjuje stališče politike, ki podpira gradnjo nove JE Krško 2, predno je rešen problem trajnega odlaganja ne le nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov, temveč tudi izrabljenega jedrskega goriva. Kot neodgovorne, idiotske in škandalozne je Gregorič (2021) ocenil izjave slovenskih jedrskih kolegov v smislu, »kaj pa je to izrabljeno gorivo, saj ga je samo za pol litra na prebivalca«. Skrajno nerealno je pričakovanje, da bo v doglednem času prišlo do izvoza izrabljenega jedrskega goriva (npr. na Finsko, Švedsko ali v Rusijo), stroški lastnega shranjevanja pa bi bili enormni.
5. Denar v skladu za razgradnjo zadošča zgolj za ureditev odlagalništva nizko- in srednjeradioaktivnih odpadkov, za razgradnjo JE Krško in reševanje trajnega skladiščenja izrabljenega jedrskega goriva pa bi bili potrebni najmanj 2 milijardi evrov. Opozoriti velja, da bo tudi (predčasno) zapiranje rudnika lignita Velenje zahtevalo okoli 1 milijardo evrov, kar bo treba dodati k dragemu in zgrešenemu projektu TEŠ 6, ki je v letu 2020 posloval z vse večjo izgubo. Poudarja, da je slovenski jedrski lobi (v skupini najvišjih plač v državi) zainteresiran za *status quo* in v smislu reka »ne majaj čolna« ni nasprotoval udejanjanju projekta TEŠ 6.
6. V bazenu za izrabljeno jedrsko gorivo v Krškem je toliko plutonija, stroncija in cezija, da je problematika nesreče v Fukušimi leta 2011 malenkost, če bi prišlo do požara. Slovenija je podpisnica Skupne konvencije o varnosti ravnanja z izrabljenim gorivom in varnosti ravnanja z radioaktivnimi odpadki, zato ne sme prenašati okoljskih bremen iz sedanjih generacij v naslednje, kar pa se v Sloveniji dogaja. Tudi v primeru udejanjanja suhega skladiščenja izrabljenega jedrskega goriva bi se okoljsko breme zgolj preneslo na vnuke naših vnukov.
7. Nedopustno je, da ni javno objavljen sporazum o strateškem civilnem jedrskem sodelovanju ZDA in Slovenije (december 2020), po njegovem predvidevanju (glede na predvideno moč JE Krško 2) pa je v ozadju verjetna oddaja posla ameriškem Westinghousu, kar je bilo morda dogovorjeno ob obisku takratnih »Janševih« ministrov za infrastrukturo in zunanje zadeve pri takratnem »Trumpovem« državnem sekretarju (M. Pompeo).
8. Zaradi pričakovanih tehnoloških prebojev glede zmogljivosti hranjenja energije (npr. bistveno večji hranilniki elektrike v avtomobilih, proizvodnja t. i. zelenega vodika ter učinkovitejših tehnologij rabe OVE (sončna in vetrna energija)) se bo raba OVE povečala.
9. Z vidika nacionalne varnosti se je treba spomniti na 2. julij 1991, torej na obdobje desetdnevne osamosvojitvene vojne Slovenije, ko je bilo treba JE Krško zaustaviti, ker sta dve letali takratne Jugoslovanske ljudske armade (JLA) nizko preleteli zadrževalni hram JE Krško. Jugoslovanski general pa je na TV izjavil: »Ne potrebujemo atomske bombe, mi imamo Krško.«

Kljub zaupanju v zaposlene JE Krško je zaradi nezmožnosti zamenjave vseh cevovodov, kablov, prebojev zadrževalnega hrama, nezmožnosti fizičnega preverjanja zvarov pod betonom Gregorič (2021) tudi zelo zadržan do podaljšanja življenjske dobe jedrskega reaktorja JE Krško 1 za 20 let.

Ključni argumenti proti gradnji nove JE Krško – Greenpeace Slovenija (Huš, K., 2020)

Po mnenju francoskega inštituta za jedrsko in sevalno varnost iz leta 2013 lokacija v Krškem ni primerna za gradnjo jedrske elektrarne, ker je v bližini aktivne tektonske prelomnice Libna.

Prvo nuklearno je v Sloveniji gradila 20-milijonska država, drugo pa naj bi postavila 2-milijonska država, katere zadnji energetske projekt (TEŠ 6) je postal državni spomenik spodletele investicije, ki se je zgradila na plečih zavajanja javnosti. TEŠ 6 pa je pravzaprav finančna miniaturna v primerjavi z novim jedrskim reaktorjem. Tudi če ostanemo pri najbolj optimističnih ocenah cene jedrskega reaktorja (začetne ocene), bo gradnja nove JE Krško vsaj 3-krat večja od gradnje TEŠ 6.

Glede na zadnje izkušnje z infrastrukturnimi objekti pa je zagotovo naslednje vprašanje tudi, kako je naš državni aparat sploh sposoben izpeljati tako dimenzioniran projekt in kakšna bi bila pri tem koruptivna tveganja.

Za TEŠ 6 tudi nobena vlada in minister nista prevzela odgovornosti in danes imamo nastavke za podobno situacijo. Brez resne javne razprave ali družbenega konsenza se projekt nove nuklearke nenehno kotali naprej. Pa ne samo zaradi milijonov evrov, ki so jih v Krškem že pred leti porabili za študije, povezane s projektom, ali zaradi nedavne umestitve na prioriteto listo infrastrukturnih projektov.

Tudi zaradi pričakovane dolgotrajne gradnje nove JE Krško je glede potrebnega izjemno hitrega zniževanja izpustov toplogrednih plinov in ustavljanja globalnega segrevanja gradnja nove JE slaba rešitev.

Svet energetike se je od leta 1984, ko je JE Krško dobila dovoljenje za obratovanje, korenito spremenil. V zadnjih desetih letih smo bili priča tehnološkemu in ekonomskemu preboju novih obnovljivih virov energije (OVE), česar ne moremo reči za jedrsko tehnologijo. Cena sončne in vetrne energije je praktično strmoglavila in skupaj z rekordi podirala mit o (pre)dragih OVE; razvoj, ki se kaže tudi v »realnem svetu«. V letu 2019 je bilo zabeleženo peto zaporedno leto, ko so na novo nameščene zmogljivosti OVE prehiteli novonameščene zmogljivosti fosilnih in jedrskih virov skupaj. V svetovni elektroenergetski sistem je bilo leta 2019 dodanih namreč 176 GW zmogljivosti OVE, 98 GW fotovoltaike in 60 GW vetrne energije. Za primerjavo – istega leta je bilo na svetovno omrežje priključenih 5,5 GW novih jedrskih zmogljivosti, 9,4 GW pa jih je bilo umaknjenih.

Slovenija v zadnjih desetih letih ni praktično nič naredila za uveljavljanje OVE (npr. obratujeta zgolj dve nekoliko večji vetrni elektrarni), njihov delež v končni rabi energije se je v celotnem desetletju dvignil za 1 %. V Sloveniji pridobivamo le 2 %

elektrike iz sonca in vetra. Poročilo avtorjev z Instituta »Jožef Stefan« ocenjuje, da je tehnični potencial sončnih elektrarn v Sloveniji na obstoječih zgradbah skoraj dvakratnik sedanje proizvodnje električne energije v Sloveniji.

Jedrsko energijo se tako kot veter in sonce vztrajno predstavlja kot domači vir energije. Toda »domačnost« je nekakšna zgodovinska zmaga jedrske industrije v načinu klasifikacije tega vira energije. Tako kot potrebujemo sonce za delovanje sončne elektrarne, potrebujemo uvožene tabletko uranovega dioksida, zložene v gorivnih palicah, za delovanje jedrske elektrarne.

V primerjavi z OVE se jedrska tehnologija kaže tudi kot izjemno zamudna. Naslednje leto naj bi prižgali novi finski reaktor Olkiluoto 3. Načrt za elektrarno sega v leto 2000, pogodba med državnim operaterjem in dobaviteljema (Areva in Siemens) je bila podpisana leta 2003, gradnja se je začela leta 2005, reaktor pa naj bi začel obratovati z 12-letno zamudo. O tem, kako zamudne so jedrske gradnje, v Sloveniji priča že gradnja odlagališča za »odpadne rokavice«, tj. nizko- in srednjeradioaktivne odpadke. Med sprejeto uredbo o državnem prostorskem načrtu in začetkom delovanja odlagališča v letu 2023 bo minilo trinajst let. Gradnjo spremljajo zamude in dviganje stroška odlagališča, saj ni uspelo doseči dogovora s Hrvaško za gradnjo skupnega odlagališča. Časovna dimenzija je pomembna, saj moramo države OECD, da bi omejile segrevanje ozračja na relativno varni meji in sledile ciljem Pariškega podnebnege sporazuma, narediti korenite reze emisij TGP in ugasniti svojo premogovno proizvodnjo v naslednjih desetih letih. Tudi če bi nov jedrski reaktor dobil polno družbeno podporo, zagotovo ne bi obratoval čez deset let, upravičeno pa se lahko bojimo scenarija izgubljenih desetletij in nasledlega projekta čez 15 ali 20 let.

Jedrska energija ustvarja medgeneracijsko breme, ki si ga težko zamislimo znotraj ustaljenih okvirov. Že med delovanjem je treba vse jedrske odpadke (zaščitna oblačila, odpadki iz čistilnih naprav, izrabljeno gorivo ...) ustrezno skladiščiti, elektrarno je nato treba razgraditi in poskrbeti za dolgoročno shranjevanje (najnevarnejših) odpadkov. To je dolgotrajen proces, ki se v celoti še nikjer na svetu ni izvedel. Razpolovna doba plutonija je 24.000 let. Ob tako velikem nerešenem vprašanju glede končnega odlaganja izrabljenega jedrskega goriva ne moremo lahkomišelnostno govoriti o razširjanju jedrskih zmogljivosti, problema odpadkov pa zreducirati na opombo, ki ne terja večje pozornosti in se bo slej ko prej že rešila. Našo pozornost bi morali usmeriti v ustrezno gradnjo začasnih odlagališč za jedrske odpadke (odlagališče za NSRAO in suho odlagališče za izrabljeno gorivo), varno delovanje starajoče se elektrarne, ki naj bi obratovala 20 let dlje od sprva predvidene življenjske dobe, in ustrezno pripravo na razgradnjo elektrarne, vključno z reševanjem dolgotrajnega odlaganja najbolj nevarnih odpadkov.

Naslednjih deset let ni le odločilnih za reševanje podnebnege zloma, okvirno obdobje mandata dveh vlad ponuja tudi steber politične odgovornosti. Ali bi ugašanje premogovne proizvodnje v desetih letih res pospremili z zamudno, drago in tvegano

tehnologijo, ki ustvarja dodatno medgeneracijsko okoljsko breme? Nikoli pokopana ideja JE Krško 2 zavira uporabo rešitev, ki so na voljo tukaj in zdaj in jih sploh še nismo zares izkoristili. In rešitve segajo dlje od energetskih nadomestkov premoga v obliki OVE.

Za nami so desetletja vlaganja v ceste, zaradi česar imajo naše železnice skoraj muzejsko vrednost, emisije iz prometa pa se dvigujejo. Ali smo se v Sloveniji resno lotili zniževanja porabe energije v prometu, spodbujali decentralizacijo (gospodarskega) življenja v državi, zmanjšali število avtomobilov na cestah in izboljšali naše železnice? Slovenija ima emisijsko zelo intenzivno gospodarstvo. Na enoto izpuščenih toplogrednih plinov je bilo v letu 2017 v Sloveniji ustvarjenega za 12,5 % manj BDP kot v povprečju EU. Ali smo naredili vse, da bi naše gospodarske aktivnosti terjale manj energije (in ton CO₂)? Ali smo izkoristili vse možnosti za zmanjšanje porabe energije (energetsko neučinkovite) industrije, ki skupaj z gradbeništvom porabi polovico vse električne energije v državi?

Zagotovo bi lahko razloge za željo nadaljevanja po starem iskali tudi v zatohlosti energetske-politične srenje, ki producira poenotena mnenja in ne zmore pogledati prek paradigme centraliziranega energetskega sistema, kjer se kadri predstavljajo s sedežev energetskih družb na vodilne pozicije znotraj ministrstev (ali občinskih struktur), kjer premogovna in jedrska industrija dominirata vsaka na svojem polu energetskega sektorja, slednja pa si v spreminjajoči se realnosti skuša zagotoviti prihodnost in zavoljo tega realnost včasih prikroji po svoje. Ob vsem tem bomo ljudje spet postavljeni v nezavidljiv položaj, ko se bo zdelo, da alternativ ni, in bomo morali na stvari pogledati »realno«.

Razprava o jedrski energiji je vsekakor priložnost za resen premislek, kako v Sloveniji pravočasno, pravično in vključujoče uporabiti rešitve za ustavitev globalnega segrevanja. Trenutno samodejno drsenje k JE Krško 2 zapira horizont možnega in je nadaljevanje istih starih zgodb v novi preobleki.

Energetsko dovoljenje za gradnjo 2. bloka JE Krško izdano v nasprotju z evropskim pravom – brez javne razprave in brez presoje vplivov na okolje in varnost, Focus, društvo za sonaraven razvoj (19. 7. 2021)

V Focusu sodijo, da je bilo energetsko dovoljenje za gradnjo 2. bloka JE Krško izdano na pravni podlagi, ki ni skladna z evropskim pravom, tj. brez javne razprave in brez presoje vplivov na okolje in varnost. Gre za podobno netransparenten projekt, kot je bil TEŠ 6, le da bo vsaj 4-krat dražji.

V Focusu so mnenja, da se je vlada (Janeza Janše) gradnje drugega bloka jedrske elektrarne Krško lotila podobno kot gradnje TEŠ 6 in predvsem brez širše javne razprave. Energetskemu dovoljenju, ki je bilo izdano brez presoje vplivov na okolje in varnost, bo sledila priprava dokumentacije. V pripravo projekta bodo vložili nekaj milijonov evrov, nato pa ugotovili, da se ga ne splača več ustaviti, ker smo že preveč vložili vanj. TEŠ 6 je v slovenski energetiki naredil ogromno finančno luknjo, iz katere se kar ne moremo izkopati, zdaj pa po enako netransparentnem postopku drvimo v vsaj 4-krat večjo investicijo.

V Focusu ne podpirajo nadaljnega vlaganja v jedrsko energijo, saj jedrska energija odpira več problemov, kot jih rešuje. Danes je na voljo bistveno boljše rešitve za energetska vprašanja družbe, kot je jedrska energija. Odprta vprašanja jedrske energije ostajajo vprašanje eksternih stroškov jedrske energije, omejenih zalog urana, nevarnih stranskih učinkov verige pridobivanja urana, jedrskih odpadkov, jedrskih nesreč, tveganja za varnost, učinkov za zdravje ljudi. Stroški zapiranja jedrskih elektrarn ter odlagališč za nizko- in sredneradioaktivne ter visokoradioaktivne odpadke so zaradi oddaljene prihodnosti nepredvidljivi in glede na to, da večina jedrskih elektrarn še obratuje, težko izračunljivi. Jedrska energija ima ogromne eksterne stroške, ki niso vključeni v ceno jedrske energije. Vse več študij dokazuje, da je jedrska energija tvegana in ekonomsko neupravičena naložba. Investicije v jedrsko elektrarno predstavljajo velik rizik, saj stroški gradnje in vzdrževanja po navadi krepko presežejo predvidene.

Znanstveniki kljub milijonskim investicijam še niso odkrili zanesljive metode ravnanja z visokoradioaktivnimi odpadki. Nikjer na svetu še ni zagotovljenega varnega odlagališča za visokoradioaktivne odpadke. Tako je vsa problematika prepuščena naslednjim generacijam.

Nekdanji minister za energetiko in dolgoletni direktor panevropske Energetske skupnosti Janez Kopač (2022a) sodi, da je trenutni trend na področju energetike za Slovenijo na dolgi rok grozljiv: postaja velika uvoznica električne energije, ki je vse dražja, trend pa se samo še slabša. Opozarja, da je v času razogljčenja (zmanjševanje izpustov CO₂) energetika v največjem tehnološkem preobratu v zgodovini. Izjemno zahteven prehod s pridobivanja energije iz fosilnih virov na obnovljive vire zahteva skoraj popolno spremembo miselnosti in velikanske investicije. Po njegovem mnenju organiziranost Slovenije in njena energetska politika ne omogoča, da bi lahko učinkovito sledila procesu deklariranega razogljčenja EU do leta 2050. Tako je npr. druga Janševa vlada razbila državno energetiko na dva dela (GEN energija in Holding Slovenske elektrarne), kar je omogočilo lokalne fevde in ugrabitev državne energetike, zato je treba obe podjetji čim prej združiti (Kopač, 2022a).

Tomaž Žagar, predsednik Društva jedrskih strokovnjakov Slovenije, sodi, da se bomo v Sloveniji morali odločiti, ali potrebujemo eno ali tri jedrske elektrarne, zagovarja pa gradnjo dveh malih in ene velike JE, ali pa morda treh malih (Žagar in Novak, 2022). Čeprav ni načelni nasprotnik jedrske energije in zagovarja podaljšanje obratovanja obstoječe jedrske elektrarne v Krškem (kljub lažno ceneni proizvedeni energiji), pa Kopač (2022a) nasprotuje gradnji nove jedrske elektrarne zaradi naslednjih ključnih razlogov:

- Največja nevarnost razprav o novi jedrski elektrarni je v tem, da zagovorniki gradnjo predstavljajo skoraj brez poznavanja evropske realnosti ter brez finančne in časovne konstrukcije, kot investicijo, ki bo vseodrešujoča rešitev že v nekaj letih, zlasti za razogljčenje.

- Prodajna cena elektrike iz jedrske elektrarne ne pokriva dolgoročnih stroškov ravnanja z jedrskimi odpadki, cena elektrike je torej umetno znižana, ob realnem izkazu stroškov bi bila elektrika iz jedrske elektrarne verjetno celo najdražja.
- Kljub prikrivanju stroškov je že sedaj cena elektrike iz jedrske elektrarne bistveno dražja od elektrike iz OVE, kjer ostaja problem zagotavljanja rezervnih zmogljivosti, ki so še drage, a se tehnologija hitro ceni.
- Obsedenost med politiki z novo jedrsko elektrarno je zelo podobna tragediji, ki se je zgodila s paralizirano Holdinga Slovenske elektrarne po zgrešeni investiciji v šesti blok TEŠ. Investicija npr. v okoli 1000-MW novo jedrsko elektrarno bi bila vredna okoli šest blokov in pol v TEŠ (več kot 9 milijard evrov), brez državnega jamstva je ni mogoče izvesti, slovenski dolg pa je že sedaj blizu (ne)vzdržnosti. V primeru gradnje ne bi bilo paralizirano le eno od največjih državnih podjetij, temveč morda cela država, če ne bi šlo za soinvestiranje več investorjev iz tujine.
- Nova jedrska elektrarna bi bila, ne glede na izbrano tehnologijo, vir več kot tretjine proizvedene električne energije v Sloveniji, toda ne prej kot v 15–20 letih. Obstaja realno tveganje, da bo politika gradnjo vztrajno načrtovala, a jo na koncu zaradi nasprotovanja domače javnosti in Avstrije ter pomanjkanja sredstev ne bo mogoče izpeljati.
- Edino odgovorno je čim prej organizirati referendum o gradnji jedrske elektrarne, torej na začetku morebitnega načrtovanja. Šele po pritrdilnem rezultatu referendumu se lahko računa na elektriko iz nove jedrske elektrarne kot enega od brezogljivičnih virov (nizkoogljivični vir – opomba pisca).

Dokončna demokratična in družbeno vključujoča odločitev o trajnostnem energetskem sistemu in zelenem prehodu Slovenije v brezogljivičnost mora po mnenju Zorana Kusa (2022a) (in pisca) temeljiti na izpolnjevanju vseh štirih glavnih kriterijev: cena, ogljik, čas in trajnost; od katerih obnovljivi viri energije, predvsem sonca in vetra, izpolnjujejo vse štiri, jedrska energija pa samo enega (ogljik). Zagotoviti moramo stanje, v katerem so družbeno-socialni, ekonomski, okoljski in varnostni standardi najvišji, celotna tveganja pa najnižja. Ta odločitev mora biti sprejeta na referendumu ob enakopravnem dostopu vseh strani glede jasnega obveščanja javnosti o neodvisnih strokovnih različicah (energetskih scenarijih) na podlagi mednarodno priznanih referenc, ki morajo biti glavno vodilo za izvedbo demokratičnega vseljidskega referendumu. Podjetje GEN energija je v dogovoru z aktualno vlado, decembra 2021, s podjetjem Concensus iz Ljubljane že podpisalo svetovalno pogodbo v vrednosti 1,7 milijona evrov »za izvedbo komunikacijskih aktivnosti pri projektu JE Krško 2«. Pošteno bi bilo, da bi vlada enak znesek in možnosti namenila zainteresiranim nevladnim in drugim organizacijam, da bi javnost opremile tudi z resničnim stanjem, in ne samo s propagando, kar je zagotovo glavni namen navedene svetovalne pogodbe (Kus, 2022a).

Ministrstvo za okolje in prostor je 13. 1. 2023 JE Krško (po prizadevanju nekaterih nevladnih organizacij sodno dobesedno izsiljenem opravljenem postopku presoje vplivov na okolje) izdalo okoljsko soglasje za podaljšanje obratovanja za dodatnih 20 let, torej do leta 2043.

Tudi pisec sodi, da je zaradi posledic energetske krize in podnebno nujnega predhodnega zaprtja TE Šoštanj kljub številnim pomislekom in tveganjem (npr. potresna, teroristična in kibernetična nevarnost) verjetno neobhodno podaljšanje delovanja obstoječe JE Krško. Opozarja pa na dejstvo, da Slovenija praktično ne izvaja ukrepov za bistveno bolj učinkovito rabo električne energije (stalno naraščanje porabe elektrike), ohranja se vzorec energetske intenzivne industrije, skromen delež krožnega gospodarstva, centralizacija delovnih mest in storitev v Ljubljanski urbani regiji (energetske intenzivna dnevna migracija) namesto skladnejšega policentričnega regionalnega razvoja itn. Obenem pa je v zadnjih desetih letih zgolj minimalno povečala delež elektrike iz OVE, npr. s pomočjo okoljsko najbolj sprejemljive sončne energije, kar je ključni trend v številnih drugih evropskih državah. Tako in na podoben način se dejansko zavestno ustvarjajo pogoji, da bo gradnja JE Krško 2 postala oskrbno edina »alternativa« ... Izdano energetske dovoljenje za gradnjo JE Krško 2 je zgolj eden od znakov tveganega tlakovanja poti okrepljeni jedrski energetske prihodnosti Slovenije vse do konca 21. stoletja.

8.4.3.2.3 Trajnostni sonaravni gradniki energetike

Globinski trajnostni sonaravni energetske scenariji v bistvu izhajajo iz koncepta omejene nosilnosti okolja in iz koncepta odrasti, kar pomeni, da se tudi raba virov energije in s tem poraba energije ne more trajno povečevati. Vendar je treba vsem prebivalcem zagotoviti dostojno, človeka vredno, okoljsko sprejemljivo ter znotraj- in tudi medgeneracijsko pravično količino energije, ki je temeljna za doseganje dostojne blaginje. V bogatih državah, ki so dvig materialnega blagostanja ustvarjale sočasno z rastjo porabe energije ter s tem povezanimi prekomernimi pritiski na okolje, so radikalno zmanjšanje absolutne rabe energije, prehod na obnovljive vire energije in učinkovitejša raba energije nujni ključni gradniki globalne sonaravne energetske in razvojne politike. Zmanjševanje ekosistemskih storitev in s tem povezani problemi zmanjševanja biotske raznovrstnosti (ekosistemske, vrstne in genske) ter podnebne spremembe sta po mnenju večine okoljevarstvenikov in naravovarstvenikov ključna globalna okoljska in ekosistemska problema.

Zmanjšanje rabe energije seveda pozitivno vpliva na zmanjševanje energetskega pritiska tako na biosfero kot na ozračje, zato je upravičeno najbolj zelena sonaravna podstat sodobnih energetskega načrtov in akcijskih programov. Slameršak in drugi (2020) pa poudarjajo, da so ukrepi za učinkovito porabo energije in investicije v zmanjšanje izgub pri proizvodnji in distribuciji energije najcenejši ukrepi za bistveno zmanjšanje emisij toplogrednih plinov. Modelne študije energetske-ekonomskega sistema namreč dokazujejo, da lahko s prehodom s fosilnih virov na brezogljicne vire energije zaradi manjših pretvorbenih izgub zagotovimo

enak obseg uporabne energije za ekonomijo ob kar za polovico manjši proizvodnji energije. Janez Kopač (2022a) navaja Kalifornijo kot primer države z najbolj napredno energetske politiko na svetu, saj energetske regulator obvezuje investitorje za nove proizvodne zmogljivosti električne energije, da predhodno izračunajo, ali se je investiciji mogoče izogniti s cenejšimi ukrepi energetske učinkovitosti v določenem okolju. Praviloma je energetska učinkovitost cenejša od gradnje novih objektov za proizvodnjo energije.

Po mnenju številnih strokovnjakov naj bi do leta 2050 električna energija iz OVE odigrala ključno vlogo v procesu nizkoogljičnega prehoda človeštva. Ocene razpoložljivosti mavnice OVE po državah in regijah sveta kažejo, da je praktično v vseh območjih sveta prebivalcem možno zagotoviti dovolj lokalne energije za primerno kakovost življenja, brez ogrožanja varne in enakopravne oskrbe z energijo tudi prihodnjih generacij. Opuščanje rabe fosilnih goriv ni prioriteto nujno zaradi omejenih zalog, temveč zaradi njihovega obremenjevanja in prekomernega onesnaževanja okolja ter povzročanja antropogenih sprememb podnebja. Zmanjšanje rabe fosilnih goriv povečuje nujnost večje rabe OVE, kjer pa npr. gradnja HE povzroča negativne prostorske in ekosistemske posledice, večja raba jedrske energije pa npr. stalno skrbi za vse večjo količino radioaktivnih odpadkov prenaša na stotine prihodnjih generacij. Prehod na OVE je tehnološko mogoč, srednjeročno ekonomsko upravičen, okoljevarstveno in medgeneracijsko v večini primerov optimalen, toda na drugi strani v primeru lokacije proizvodnih energetskega objektov na bioproduktivnih površinah zmanjšuje obseg ekosistemskih storitev, zmanjšuje biotsko raznovrstnost. V državah in območjih, bogatih z ekosistemskimi storitvami, z velikim deležem naravovarstvenih (zavarovanih) območij, so ekosistemsko pogojene omejitve uporabe OVE še toliko bolj prostorsko obsežne.

Po mnenju Mitje Žagarja (2021) bi moral državni zbor nemudoma razglasiti podnebno in okoljsko krizo, Slovenija pa bi morala podnebne cilje EU uresničiti že do leta 2040. Od sonaravnih in medgeneracijsko odgovornih načrtovalcev proizvodnje in porabe energije, od politikov, ki podpirajo udejanjanje načela medgeneracijske in okoljske pravičnosti se upravičeno pričakuje, da bodo vztrajali na udejanjanju sonaravne energetike, torej na sodobnem konceptu energetske »odrasti«, na opustitvi sedanje prednostne, do otrok, vnukov, množice generacije zanamcev, skrajno egoistične naloge – zagotavljanja pokritja vse večjih, praviloma »luksuznih« zahtev po energiji ne glede na negativne okoljske, ekosistemske in medgeneracijske posledice. Izjemna energetska učinkovitost in tehnološko minimalna možna količina energije je temeljni ključ za realno doseganje 100-% oskrbe z OVE. Pridobivanje velikih količin energije skoraj izključno iz omejenih zalog virov energije z veliko entropijo (fosilna goriva in uran) ter s tem povezana energijska degradacija okolja sta vse bolj vprašljiva, ampak na drugi strani so prav tako upravičena opozorila, da tudi povečana raba obnovljivih virov energije prinaša ekološke in prostorske probleme (Detela, 2013), zato naj stopnja rabe OVE ne presega njihove stopnje obnavljanja (regeneracije), vpliv na obseg in kakovost ekosistemskih storitev in biotsko pestrost pa naj bo minimalen.

Ukrajinska vojna je ponovno opozorila na vojaško ranljivost jedrskih elektrarn (brez zaščite pred raketnimi in bombnimi napadi) ter na pasti oskrbe z nafto in plinom iz Rusije. Slovenija porabi zgolj 0,2 % zemeljskega plina v EU, zaradi pričakovano dolgotrajnega prostorskega umeščanja terminala za utekočinjeni zemeljski plin (LNG) ob že tako obremenjeno slovensko obalo (Koper) in potrebne gradnje povezovalnega plinovoda, pa tudi zaradi pričakovano dragega plina je poudarjena naslonitev na fosilni zemeljski plin netrajnostna energetska odločitev (Kopač 2022b). S tega vidika bi bila po njegovem mnenju upravičena sicer finančno zahtevna prekinitev gradnje plinsko-parne enote TE-TO Ljubljana (plinska elektrarna namesto premogovne). V vsakem primeru bo zaradi Putinovega zločinskega napada na Ukrajino prišlo do začasnega, kratkotrajnega povečanja izpustov toplogrednih plinov zaradi večje rabe premoga in kurilnega olja. Zaradi popolne neambicioznosti slovenskih vlad po letu 2008 glede zelenega energetskega prehoda prispevajo npr. sončne elektrarne le 2 % proizvedene električne energije namesto vsaj okoli 20 %, tudi izven območij varovanja pa so večje možnosti za proizvodnjo električne energije iz vetrnih elektrarn in biomase (soproizvodnja elektrike in toplote). Ker Slovenija leta 2020 ni dosegla 25-% deleža OVE v bruto rabi končne energije, bo morala pokriti vrzel z dokupom statističnega prenosa v višini 5 milijonov evrov. V ozadju so ostali potrebni državni mehanizmi učinkovite rabe energije in razmisleki o umestnosti visokega deleža energijsko intenzivnih industrijskih dejavnosti. Evropski energetski svetovalec Janez Kopač (2022b) je razprave o terminalu za LNG, drugem bloku JE Krško (ocenjeni stroški gradnje 10–12 milijard evrov) in uporabi modularnih reaktorjev (so šele v razvoju) ocenil »podobne znanstveni fantastiki« in na prvo mesto postavil večjo rabo OVE, energetske učinkovitost, proizvodnjo vodika s pomočjo elektrolize (sončne elektrarne) in modernizacijo elektroenergetskega omrežja. Pisec poudarja, da je vojna v Ukrajini potrdila veliko oskrbno, pa tudi varnostno tveganost jedrskih elektrarn (JE Zaporozžje – raketni napad na bližnje objekte, zaprta JE Černobil – začasna prekinitev dobave električne energije iz zunanjih virov), ogrozila pa je tudi večjo vlogo zemeljskega plina kot goriva energetskega prehoda. V vojnih razmerah so JE strateško zelo pomembna tarča vojaških napadov, torej zelo nevaren in oskrbno negotov energetski objekt.

Trajnostni sonaravni trikotnik energetike Slovenije do srede 21. stoletja naj bi bil po mnenju pisca naslednji:

1. Udejanjanje »družbe 2000 vatov«, torej bistveno zmanjšanje, več kot prepolovitev porabe primarne in končne energije v vseh dejavnostih (v industriji, prometu, gospodinjstvih itn.) ter čim manjša poraba električne energije (okvirna stabilizacija) mora tudi v energetske razsipni Sloveniji postati ključni gradnik sonaravne, odrasne energetike prve polovice 21. stoletja, prva stranica njenega alternativnega, globinskega, trajnostnega sonaravnega energetskega koncepta;
2. opustitev okoljsko-podnebno nesprejemljive in visokoentropijske, centralizirane rabe omejenih, neobnovljivih zalog fosilnih virov in urana je druga stranica alternativnega energetskega koncepta Slovenije;

3. večja, a zlasti zaradi okoljskih vzrokov omejena, torej zlasti ekosistemsko pretehtana raba prilivov mavrice domačih, decentraliziranih OVE (ključna – neposredna sončeva energija) in s tem povezana modernizacija elektroenergetskega omrežja ter tehnološki razvoj in uporaba različnih, do okolja prijaznejših hranilnikov električne energije in proizvodnja »zelenega« vodika je tretja stranica trajnostnega sonaravnega energetskega trikotnika.

Brez izdatnega zmanjšanja porabe primarne in končne energije ter ukrepov za stabilizacijo oziroma minimalno rast rabe električne energije ni možna sonaravna in medgeneracijsko pravična globalna in državna porazdelitev uporabe energetskih virov. Sonaravni in medgeneracijsko pravični scenarij razvoja energetike v Sloveniji mora izhajati iz nujnosti ekosistemsko, okoljsko zasnovane (regeneracijske in nevtralizacijske) zgornje meje porabljene količine primarne energije na prebivalca (poudarjen koncept negavatov) in postopoma tudi količinsko progresivno zasnovane cene energije (večja cena energije ob večji porabi). Po mnenju radikalnejših načrtovalcev trajnostne energetske vizije sveta do leta 2050 pa bi morale bogate in energetske potratne države (torej tudi Slovenija) porabo energije zmanjšati najmanj za faktor 4 (za 80 %), toda že obstoječe in delujoče najboljše tehnologije dejansko omogočajo za faktor 5–8 (10) učinkovitejšo rabo energije in široko rabo obnovljivih virov energije brez nevarnega ogrožanja okolja in podnebja (Olesen in drugi, 2002; Weizsäcker in drugi, 2009).

Najčistejša energija je tista, ki je ne porabimo, vse oblike rabe energije pomenijo določen pritisk na naravne vire, prostor in ekosisteme. Za energetski prehod je ključno, da se potrebe po energiji zmanjšajo, kar pomeni zmanjšanje potreb po novih elektrarnah na OVE (Manifest civilne družbe ..., 2018, 34). *Brez hkratnega bistvenega zmanjšanja absolutne porabe energije pri vseh skupinah porabnikov ter zahtevnih sprememb življenjskega sloga (opustitev prekomerne, luksuzne potrošnje) ni možen sonaravni energetski prehod.* Stojan Habjanič (2017) opozarja, da bi morali biti ključna energetska usmeritev Slovenije tudi na področju električne energije »negavati« oziroma zmanjševanje porabe elektrike. Industrija (porabi okoli polovico električne energije) in gospodinjstva (skupna poraba nad 70 % celotne električne energije) imajo največji potencial za zmanjšanje rabe električne energije in s tem, glede na energetske mešanice, še bistveno večje možnosti zmanjšanja rabe primarne energije. Skoraj dve tretjini končne energije v slovenski industriji porabijo štiri energetske intenzivne panoge: proizvodnja kovin, proizvodnja papirja in izdelkov iz papirja, proizvodnja nekovinskih mineralnih izdelkov ter proizvodnja kemikalij in kemičnih izdelkov (Gnezda, 2018, 5; NEPN ..., 2020a, 49).

V letu 2016 je samo industrija aluminija porabila 1204 GWh električne energije, kar bi z ozirom na prognoze rabe pomenilo 9,7 % od celotne letne rabe elektrike v Sloveniji oziroma 21,4 % električne energije v industriji (Habjanič, 2017, 11), leta 2018 pa 1169 GWh oziroma 8,4 % tržnega deleža (SIJ Acroni – 354 GWh) (Poročilo

o stanju ..., 2020, 90). Prevzem električne energije Kidričevega (Talum) je po podatkih Elesa leta 2011 znašal 1111 GWh, leta 2015 1218 GWh in leta 2019 1021 GWh (Jesenice – 341 GWh, Ravne – 170 GWh, Štore – 163 GWh) (Razvojni načrt prenosnega omrežja ..., 2021, 32). V slovenskem prostoru sodi Talum, ki je ob koncu leta 2016 zaposloval nekaj več kot 1300 ljudi, med največja slovenska proizvodna podjetja. Rast obsega ogljičnega odtisa v zadnjih letih gre pripisati povečani proizvodnji in rasti emisij perfluoriranih ogljikov (PFC) (Muršec, 2018). Ob tem nam dejstvo, da je Talum že sedaj eno najbolj energetsko učinkovitih tovrstnih podjetij v EU za predelavo aluminija na svetu, seveda zgolj v tem primeru ne gre nič v prid, njegov potencial za učinkovito rabo je namreč tako rekoč izkoriščen. Povprečna specifična poraba električne energije na tono elektroliznega aluminija je v Talumu bila namreč okoli 14,1 MWh/t, po podatkih Mednarodnega inštituta za aluminij pa je bilo evropsko povprečje 15,3 MWh/t (Taxonomy – Technical Report, 2019). V primeru povečanega obsega proizvodnje v energetsko intenzivnih panogah, ki obratujejo neprekinjeno 24 ur, gre prvenstveno za t. i. pasovno električno energijo iz neobnovljivih virov energije. To pomeni, da z njihovo rastjo raste delež neobnovljivih virov energije in se tako zmanjšuje učinek deleža novih OVE.

Po vseh štirih elektroenergetskih scenarijih družbe Elektro Slovenija (Eles) naj bi se v obdobju do leta 2030 glede na leto 2019 skupni prevzem električne energije povečal od okoli 13 TWh na največ 14,6 TWh, do leta 2050 pa naj bi se celotne potrebe slovenskih odjemalcev po električni energiji podvojile, povečale od 14 TWh na 27 TWh (Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021). Po različnih scenarijih se leta 2030 predvideva 16–24-% uvoz električne energije, razen v primeru, da bi tega leta začela obratovati JE Krško 2. Tudi Elesova študija izhaja iz pristranske metodologije OECD, da predstavljata obe JE, kljub uvozu jedrskega goriva, domači vir energije ...

Do leta 2030 naj bi se raba električne energije v celotni slovenski industriji po različnih scenarijih povečala za 4–10 %, do leta 2040 pa za 18–29 % (NEPN ..., 2019, 2020a). Po napovedih Elesa naj bi se po različnih scenarijih neposredni odjem velikih odjemalcev povečal od okoli 1,75 TWh leta 2021 na okoli 2,35 TWh leta 2030. Zlasti rast obsega proizvodnje energetsko intenzivnih industrijskih panog pa je po mnenju Habjaniča (2017) v popolnem nasprotju s pojmom trajnostne energetske državne politike. Obenem bi bilo treba glede na podnebno-energetske načrte glede emisij toplogrednih plinov porabo končne energije v industriji do leta 2050 znižati za 40 % (Gnezda, 2018), po sodobnih podnebnih zavezah Slovenije pa še bistveno bolj. Ukrepi za povečanje energetske učinkovitosti in zmanjšanje rabe energije imajo pri primerljivih stroških, upoštevanih v življenjski dobi delovanja ukrepa, v vsakem primeru prednost pred zagotavljanjem novih zmogljivosti npr. za oskrbo z električno energijo. *V izjemno zahtevnem trajnostno zasnovanem energetskega prehodu bo Slovenija izjemno težko velikim industrijskim porabnikom električne energije zagotavljala dovolj elektrike in njeno mednarodno*

konkurenčno (nižjo) ceno. Kopač (2022a) na drugi strani opozarja, da mora slovenska vlada v naslednjem mandatu odločno stopiti na pot razogljichenja, vendar po njegovem mnenju brez gradnje JE Krško 2.

Marko Umberger (2021) opozarja, da je treba v Sloveniji nemudoma napore in ukrepe razen v gradnjo malih sončnih elektrarn (zlasti na stavbah) usmeriti v skoraj ničenergijsko prenavo in gradnjo zgradb; po kriterijih skoraj ničenergijske gradnje bi morali do leta 2050 vsako leto prenoviti 3 % uporabnih površin stavb. Strategija energetske prenave zgradb 2015–2020 se ni uresničila, rezultati so porazni, ugotavlja Umberger (2021), prenovljenih enostanovanjskih stavb po kriteriju skoraj ničenergijske gradnje je malo, večstanovanjske pa nobene. Po dokumentu bi morale biti vse nove stavbe od decembra 2018 skoraj ničenergijske (za ogrevanje največ 15–20 kWh/m²), vse druge stavbe pa od decembra 2020, nov predpis o energijski učinkovitosti stavb leta 2020 še ni bil izdelan. Po bolj ambicioznih scenarijih Eles a naj bi se do leta 2030 poraba končne energije v stavbah zmanjšala za 20 % (Razvojni načrt prenosnega omrežja ..., 2021, 71). Z vidika rabe toplote, večjega deleža OVE in bistvenega znižanja zračnih emisij (trdi delci, CO₂ itn.) pa je razen izboljšanja kotlov in optimizacije sistemov ogrevanja treba okrepiti obseg daljinskega ogrevanja za javne in privatne stavbe, s poudarkom na sproizvodnji toplote in električne energije ter uporabi t. i. odpadne toplote iz tehnoloških procesov.

Promet je eden od največjih porabnikov energije in virov emisij TGP, predvideni mehanizmi in ukrepi prometnih politik Slovenije pa so izjemno neambiciozni. Leta 2018 je znašala poraba končne energije v prometu 84 PJ, kar je predstavljalo 40,5 % skupne porabe končne energije. Osnutek Nacionalnega energetskega in podnebnegega načrta (NEPN ..., 2020a; 2020b) za obdobje 2017–2030 sloni na nadaljnjem povečanju osebnege in tovrnege prometa ter porabe energije v prometu, in sicer za 4 %. Po oceni Petra Novaka (2018a; 2018b) naj bi se poraba končne energije v prometu v obdobju 2020–2050 zmanjšala za manj kot 10 %. Po konservativnih izračunih (povečanje števila osebnih vozil na 1,3 milijona, ohranjanje visokega povprečja prevoženih kilometrov na leto – 12.650 km, brez bistvenih sprememb v načinu prevoza, 20-% delež električnih vozil med novo registriranimi leta 2030, 12 % električnih vozil med vsemi vozili), bi po oceni Stritih a (2018) glede na današnje lastnosti vozil in število prevoženih kilometrov leta 2030 Slovenija potrebovala dodatnih 330 GWh električne energije letno, v primeru 100-% deleža električnih vozil sredi 21. stoletja torej okoli 3000 GWh. V primeru, da se obseg in vloga avtomobilske mobilnosti v Sloveniji ne bi prav nič spremenila, bi torej popolna elektrifikacija osebnih avtomobilov povečala letno porabo električne energije za okoli 3000 GWh oziroma za okoli 20 %, kar je z vidika sonaravnega koncepta slovenske energetike tvegana odločitev. Damijan in Babič (2020) pa prihodnjo letno porabo električne energije za promet ocenjujeta celo na 6000 GWh.

Zgolj elektrifikacija osebnega prevoza (električna osebna vozila), torej ohranjanje ali celo povečanje že sedaj krepko prevladujočega načina prevoza z osebnimi avtomobili,

dejansko ne pomeni sistemsko ustreznega koraka k dejansko trajnostni mobilnosti. Kljub temu bi bilo seveda okoljsko in podnebno pozitivno dejstvo, da bi se ob upoštevanju celotnega življenjskega kroga vozil z motorji na notranje zgorevanje in električnih vozil, glede na energetske mešanice proizvodnje elektrike v Sloveniji, prometne emisije TGP okvirno zmanjšale za najmanj tretjino (Gantar, 2020). Obenem bi uporaba električnih vozil bistveno zmanjšala emisije zdravju zelo nevarnih izpustov klasičnih avtomobilov na bencin in dizel (trdni delci, NO_x, CO, benzen, smog, hrup ...).

Slovenija potrebuje strategijo za električno mobilnost, ki bo upoštevala specifični razpršeni poselitveni vzorec Slovenije, ki pogojuje primerjalno večjo vlogo osebnega prevoza. Zato je treba izdelati sonaravni prometni koncept Slovenije, koncept trajnostne mobilnosti, ki bo s pospešeno modernizacijo javnega prometa, posodobitvijo železniškega omrežja, premestitvijo prevoza tovora s cest na železnice, gradnjo kolesarskih stez in promocijo kolesarjenja (tudi za prevoze do delovnega mesta do razdalje 5–10 km), skladnejšim regionalnim razvojem (zmanjšanje dnevne migracije), deljenjem vozila med več uporabniki in drugimi ukrepi bistveno zmanjšal prevoze z avtomobili in njihovo število, s tem pa minimiziral potrebe po električni energiji. V vsakem primeru je za trajnostno mobilnost Slovenije prva prioriteta skladnejši in policentrični razvoj, ki bi bistveno omejil potrebe po dnevni migraciji (skrajšal razdalje med delom, storitvami in bivanjem), druga strateška trajnostna mobilna prioriteta pa naj bi bila temeljita posodobitev javnega prevoza, s poudarkom na modernizaciji železniškega prometa tudi kot ključnega pogoja za množični prenos tovora s cest na železniške tirne.

Trajnostni sonaravni in poudarjeno varčevalno (»negativno«) zasnovani energetske scenariji zaradi različnih okoljskih, varnostnih in finančnih tveganj ter medgeneracijske neenakosti ne predvidevajo uporabe jedrske energije (podrobno prikazani sonaravni energetske scenariji so v poglavju o energetskih podstatih ekosistemske družbene ureditve). Globinski in strukturno reformni trajnostni sonaravni energetske scenariji izhajajo iz predpostavke, da se bo v državah blagostanja, kot je tudi Slovenija (indeks človekovega razvoja – okoli 25. mesto med več kot 200 državami sveta), namesto koncepta trajne rasti in stalnega dviga materialnega blagostanja do srede 21. stoletja uveljavil koncept odrasti in materialno-energetske zmernosti, vključno s konceptom eksistenčnega (in energetske oskrbnega) minimuma blaginje za vse prebivalce.

Podčrtati velja, da je energetika, proizvodnja in poraba energije, sestavni del vrednotnega in družbeno-gospodarskega sistema, zato se sonaravni in tudi medgeneracijsko odgovorni koncept energetike lahko uveljavi le v družbi, ki je v vseh materialnih sferah in načinu življenja sonaravno zasnovana (zmerno materialno blagostanje – »dovolj namesto vedno več«), torej deluje znotraj ekosistemskih zmogljivosti, znotraj snovno-energetskih, samočistilnih (nevtralizacijskih) in prostorskih omejitev. Tudi dolgoročna energetske-politična vizija Slovenije kot družbe 2000 vatov za 21. stoletje naj bi izhajala iz etičnih podstat sonaravne, pravičnejše in medgeneracijsko solidarnostne družbe, na

energetskem polju naj bi torej bilo njeno etično izhodišče naslednje: vsak živeči posameznik in posameznica na svetu ima danes in v prihodnosti pravico do enake, zmerne in ekosistemsko varne količine energije.

V bogatih državah, med katere se uvršča tudi Slovenija, je treba celotno porabo naravnih virov (zlasti materialov in energije) na prebivalca do srede 21. stoletja najmanj prepoloviti, drastično omejiti oziroma opustiti proizvodnjo in potrošnjo nepotrebni, luksuznih izdelkov (kritje zgolj resničnih temeljnih materialnih potreb), vendar hkrati vsem prebivalcem omogočiti dostop do ekosistemsko in medgeneracijsko sicer omejenih količin temeljnih naravnih virov (hrana, energija, javni prevoz ...) in javnih storitev (izobraževanje, zdravje). Zgolj na ta način bi tudi Slovenija prispevala potrebni gradnik udejanjanja ekohumanistične, ekosistemske vizije sveta, zasnovane na vrednotah sonaravnosti, materialne in energetske zmernosti, zadostnosti in preprostosti, družbene in medgeneracijske pravičnosti, zaščite javnega dobra in sistemske družbene solidarnosti. Podčrtati velja, da globinski in izrazito decentralizirani sonaravni energetski načrt Slovenije omogoča doseganje resnične energetske neodvisnosti do srede 21. stoletja, podpira trajnostni regionalni in policentrični razvoj in hkrati odpira bistveno več novih (decentraliziranih, v vseh regijah in občinah) zelenih delovnih mest (v vseh pokrajinah), kot jih zapira.

Nekateri evropski trajnostni sonaravni in negativni (zmanjšanje absolutne porabe energije) energetski načrti

S sonaravnim, negativno zasnovanim konceptom energetike in celotne družbe bi se Slovenija uvrstila v skupino tistih držav, ki se zavedajo omejene nosilnosti okolja, zgornje meje porabe energije (materialov in prostora) na prebivalca in etično zavržene prakse odlaganja okoljskih bremen na prihodnje generacije (izpusti toplogrednih plinov, radioaktivni odpadki, biotsko osiromašeni ekosistemi itn.). Tako je npr. Švica zasnovala koncept »družbe 2000 vatov«, ki za sredo 21. stoletja razen 100-% oskrbe z energijo iz OVE in ničelnih emisij toplogrednih plinov v ospredje postavlja radikalno zmanjšanje porabe primarne energije, in sicer od okoli 40.000 kWh/prebivalca na 17.500 kWh/prebivalca letno (Bilanzierungskonzept 2000-Watt-Gesellschaft ..., 2014). Tudi avstrijska dežela Koroška je po vzoru Švice za dolgoročni cilj do leta 2050 določila zmanjšanje porabe primarne energije za okoli dve tretjini, torej usmeritev k družbi »2000 vatov na prebivalca« (Energie Masterplan Kärnten (eMap 2025), 2014).

Politično sprejeti, za sedanje razmere pravzaprav radikalno trajnostno sonaravno zasnovani energetski preokret Nemčije (*Energiewende*) do leta 2050 temelji na prepolovitvi porabe primarne energije, 25-% zmanjšanju porabe električne energije, 100-% rabi OVE in zaprtju preostalih JE že do konca leta 2022 (The Federal Government's Energy ..., 2011; Die Energiewende ..., 2018). Tudi sodobni predlog zagovornikov trajnostnega sonaravnega energetskega preokreta Nemčije in doseganja njene podnebne nevtralnosti vsaj do leta 2050 zagovarja prepolovitev porabe primarne energije,

100-% rabo OVE, a zlasti glede na pričakovano intenzivno elektrifikacijo vseh dejavnosti in obsežnejšo proizvodnjo vodika (s pomočjo rabe OVE) tudi povečanje porabe električne energije (2018–2050) (Towards a Climate-Neutral Germany, 2020). Za obdobje 2020–2025 predvideva stabilizacijo oziroma rahlo povečanje porabe električne energije (0–5 %), za obdobje 2025–2040 pa povečanje za 15–20 % (Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021, 82). Nemška politična stranka Zeleni predlaga 1,5 milijona sončnih elektrarn na strehah v naslednjih štirih letih, minimalna cena emisijskega kupona naj bi znašala okoli 60 evrov na tono CO₂, premog pa bi nehali uporabljati leta 2030 namesto leta 2038 (Die Grünen – Bundestagswahlprogramm, 2021); slednje predlaga tudi nemška politična stranka Levica (Die Linke – Wahlprogramm, 2021). Tudi v nemški vladni koalicijski pogodbi (november 2021) je predvideno prenehanje uporabe premoga do leta 2030. Globinsko zasnovan in časovno izjemno kratek energetske prehod k 100-% oskrbi z OVE do 2045/2050 se je tudi zaradi dodatnih energetskih posledic invazije Rusije na Ukrajino (ogroženost oskrbe zlasti z ruskim zemeljskim plinom) v letu 2022 soočil še z dodatnimi težavami.

Tudi nevladni »negativni« energetske scenarij za Francijo do leta 2050 za doseganje energetske neodvisnosti in ogljične nevtralnosti države predlaga prepolovitev porabe bruto končne energije, dvotretjinsko zmanjšanje porabe primarne energije ter 100-% kritje potreb po energiji iz OVE (2017–2050), torej brez številnih JE (NegaWatt 2050 Scenario ..., 2017a; NegaWatt Scenario 2017–2050, 2017b).

Na ozemlju Slovenije je po mnenju številnih strokovnjakov energetike več kot dovolj domačih OVE za energetske samooskrbo, samozadostnost Slovenije. Ocene tehnično izkoristljivih potencialov OVE Slovenije so sicer različne, vendar vse za nekaj velikostnih razredov (40–70-krat) presegajo rabo primarne energije (okoli 300 PJ) (Nemac, 2009; Urbančič in drugi, 2009; Kralj, 2016; Novak, 2018b; NEPN ..., 2020a; 2020b), zato je glede na razpoložljivost domačih OVE v Sloveniji realno in izvedljivo opuščanje fosilnih goriv, najprej lignita, nato preostalega (uvoženega) premoga, potem nafte in na koncu še zemeljskega plina (Štros, 2016, 38).

Skupni tehnični potencial OVE na območju Slovenije naj bi po oceni Kralja (2016, 20) znašal več kot 22.000 PJ oziroma več kot 6100 TWh, torej 73-krat več, kot je sedanja poraba primarne energije (300 PJ). Tehnično uporaben energetske potencial OVE Slovenije je po ocenah Kralja (2016, 19) naslednji:

- hidroenergija – nad 32 PJ (nad 8,9 TWh);
- biomasa – nad 40 PJ (nad 11,1 TWh);
- sončna energija – nad 10.000 PJ (nad 2780 TWh);
- vetrna energija – nad 11 PJ (nad 3,1 TWh);
- geotermalna energija – nad 12.000 PJ (nad 3330 TWh).

Slovenija se zaradi geografske lege, podnebnih in reliefnih značilnosti uvršča med države, ki glede na površino razpolagajo z bogatimi obnovljivimi vodnimi viri, uporabnimi tudi za proizvodnjo električne energije, vendar je upravičeno vse več zlasti ekosistemskih pomislekov in nasprotovanja nadaljnjemu povečevanju hidroenergetske rabe. Zaradi vse pomembnejših ekosistemskih, naravovarstvenih in turističnih razlogov pisec ne podpira gradnje HE na Muri in v celotnem porečju Soče, obenem pa zaradi ekosistemskih in okoljskih razlogov postajajo vse bolj tehtni in prepričljivi zlasti ekosistemski razlogi nasprotovanja nadaljnji gradnji HE na Savi, čeprav je raba obnovljive hidroenergije z vidika blaženja podnebnih sprememb priporočljiva.

V Sloveniji je tehnično razpoložljivega hidroenergetskega potenciala v obsegu 9324 GWh/leto, ekonomsko upravičenega 6527 GWh/leto (Raner in Žebeljan, 2009), izkorišča pa se okoli 4000 GWh oziroma okoli polovica ekonomsko razpoložljivega hidroenergetskega potenciala. Večino električne energije proizvajajo HE na Dravi (skupna moč okoli 600 MW, proizvodnja okoli 2400 GWh električne energije letno, odvisno od pretočnih vrednosti), pomembnejši je tudi delež obstoječih HE na Savi (moč okoli 270 MW) in Soči (moč okoli 320 MW).

Po podatkih Gospodarske zbornice Slovenije je neizkoriščen tehnično razpoložljivi hidroenergetski potencial Save nekaj več kot 2000 GWh, od tega bi bila srednja letna proizvodnja v načrtovanih savskih HE (osem HE na srednji Savi in HE Mokrice na spodnji Savi) okoli 1100 GWh, v že zgrajenih savskih HE pa je skupna letna proizvodnja električne energije okoli 900 GWh (Reka Sava v luči ..., 2019). Vsaka nova HE na Savi bi proizvajala nekaj manj kot 1 % porabljene električne energije v Sloveniji. Upoštevati je treba, da se pretoki slovenskih rek praviloma zmanjšujejo, kar je tudi energetsko negativna posledica podnebnih sprememb. Podatki o pretokih rek v Sloveniji za obdobje 1961–2013 kažejo na značilno statistično upadanje srednjih pretokov praktično vseh rek, kar velja tudi za upadanje najmanjših letnih 30-dnevni pretokov (Kobold, 2018). Kljub temu npr. Peter Novak (2022) sodi, da bo treba v Sloveniji zgraditi tudi še nekaj večjih HE (npr. HE Mokrice na spodnji Savi).

Sodobno ekosistemsko bolj poudarjeno prepoznavanje pomena naravnih vodnih tokov (ekosistemske storitve, biotska pestrost) ter negativne energetske in vodnoekološke posledice podnebnih sprememb na hidroenergetske potenciale vse bolj negativno vplivajo na možnosti rabe hidroenergije v Sloveniji (srednja Sava, Mura ...). Vse od šestdesetih let prejšnjega stoletja se namreč srednji pretoki zmanjšujejo, obenem pa so se povečale srednje letne konice (dežni poplavni viški in izrazitejši nizki pretoki). V obdobju 1971–2012 se je v Sloveniji po podatkih Agencije RS za okolje povečalo tudi izhlapevanje, in sicer za okoli 20 % (Ocena podnebnih sprememb ..., 2018). Vse manjši delež snežnega zadržka znižuje proizvodnjo elektrike v HE v spomladanskih in delno tudi v poletnih mesecih. Pretočna nihanja slovenskih rek so si čedalje bolj podobna, hidrološka raznolikost Slovenije se zmanjšuje, kar dejansko zmanjšuje tudi sezonsko

raznolikost proizvodnje električne energije iz HE. Na površinskih vodah je bil za obdobje 1953–2015 ugotovljen statistično značilen trend segrevanja, in sicer pri povprečnih letnih temperaturah rek za + 1,9 °C v 100 letih, v ekološko kritičnih poletjih pa celo za 2,6 °C na 100 let. Geografska razporeditev jakosti trendov površinskih voda kaže na splošno sliko naraščanja temperature vode od zahoda proti vzhodu Slovenije (Draksler in drugi, 2018, 145). Povišane temperature rečne vode v splošnem znižujejo samočistilne sposobnosti (manjša prisotnost kisika), kar še posebej velja za vodo v akumulacijskih bazenih HE. Zlasti leti 2003 in 2022 so zaznamovali izjemno nizki poletni pretoki rek in visoke temperature, kar je med drugim zmanjšalo samočistilne zmogljivosti in prepolnilo običajno poletno proizvodnjo električne energije iz HE.

Različne oblike pritiskov na okolje, vključno s podnebnimi spremembami, pospešujejo procese zmanjševanja biotske raznolikosti. Tudi ekosistemsko negativni posegi ob gradnji HE v ranljive in biotsko zelo pomembne rečne ekosisteme, njihovo spreminjanje v jezerske ekosisteme, povečujejo nasprotovanje npr. gradnji novih HE na Muri in Savi. Naravovarstveno zasnovano nasprotovanje gradnji murskih HE se je začelo sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja (ključna vloga Štefana Smeja), v letu 2019 pa je bila sprejeta odločitev, da se zaradi ekosistemskih in drugih razlogov od njihove načrtovane gradnje odstopi. Tudi Ribiška zveza Slovenije sodi, da na reki Muri z naravovarstvenega in ekološkega vidika ni sprejemljivo graditi akumulacijskih HE. Pogojno sprejemljive bi bile HE z izrabo kinetične energije, ob upoštevanju vseh omilitvenih ukrepov okoljske in naravovarstvene stroke (Stališče Ribiške zveze ..., 2018).

Obenem pa se krepi zlasti ekosistemsko argumentirano nasprotovanje gradnji HE Mokrice (zadnja od HE na spodnji Savi) in HE na t. i. srednji Savi. Andrej Gnezda (2020) navaja, da so se tudi v okoljevarstveni organizaciji Umanoteri še pred šestimi leti zavzemali za gradnjo HE na srednji Savi, toda kasneje je postalo jasno, da ni velik problem le podnebna kriza, temveč tudi pospešeno izginjanje biološke raznovrstnosti, zato je treba preostala območja velike biotske raznovrstnosti (kot so še ohranjeni rečni in obrečni ekosistemi) ščititi za vsako ceno. Devet načrtovanih HE na srednji Savi naj bi prispevalo 8 % električne energije v Sloveniji, kar npr. pomeni kritje potreb po elektriki podjetja Talum.

Društvo za preučevanje rib Slovenije sodi, da bi morala biti ocena okoljske presoje posega gradnje HE Mokrice E, gradnja bi torej morala biti ocenjena kot gradnja z uničujočimi vplivi (Pripombe DPRS na presojo ..., 2017; Mnenje DPRS na ponovno ..., 2019). Člani omenjenega društva poudarjajo, da bo s spremembo rečnega ekosistema v jezerskega uničeno celotno območje Natura 2000, onemogočena bo povezanost z območji Natura 2000 ob pritokih (Krka, Sotla), uničena bodo drstišča npr. za platnice in druge ribje vrste itn. Za načrtovane omilitvene ukrepe (vključno z ribjimi stezami) pri gradnji HE Mokrice pa člani DPRS navajajo obstoj utemeljenega znanstvenega dvoma. Biolog Dušan Klenovšek je oceno omilitvenih ukrepov po izgradnji HE Brežice

označil kot katastrofalno slabo. Država zaradi načrtov gradnje HE ob vstopu v EU, kljub prisotnosti zavarovane vrste, kot je sulec (»kralj rek«), spodnjega toka Save ni uvrstila v območja Natura 2000. Vendar Eles v pregledu večjih enot za proizvodnjo električne energije do leta 2030 načrtuje, da bo HE Mokrice (28 MW) zgrajena leta 2025, HE Suhadol leta 2026 in HE Trbovlje leta 2029 (Razvojni načrt prenosnega sistema ..., 2021, 87, 88). Ribiška zveza Slovenije vztraja, da se na vodnih pregradah, ki nimajo ribjih stez (HE Vrholo, HE Boštanj) ali pa niso funkcionalne, zgradijo ribje steze in zagotovi prehodnost voda, kot to zahteva Evropska vodna direktiva (Stališče Ribiške zveze ..., 2018). Ribiška zveza navaja, da je območje srednje Save od Medvod do Zidanega Mosta najpomembnejši habitat za populacijo sulca v Sloveniji.

Biolog Mihael Toman (2020) opozarja, da je naša dolžnost, da sprejemamo nova okoljska znanja, ki zahtevajo konec zlorabljanja naravnih virov, kjer se ukrotitev narave skriva pod oznako »trajnostne rabe naravnih virov«. Rečni ekosistemi, tako struge kot obrežja, so doma in po svetu zaradi kratkoročnega dobička pod vse večjimi pritiski zaradi infrastrukture, predvsem jezov in pregrad, novih gradenj HE in mHE ter pozidav poplavnih ravnin. A prav rečni in obrečni ekosistemi, celinske vode so tiste, kjer se je najbolj zmanjšala pestrost živalskih vrst, reke in obrečni prostor duši obstoječa in nova infrastruktura, ki jo nekateri po njegovi sodbi neupravičeno opredeljujejo kot trajnostno. Toman (2020) navaja primere sodobnih okoljsko ozaveščenih odločitev, kot je odstranjevanje več betonskih korit in pregrad, kot jih zgradijo na novo, in revitalizacija več kot 300 km rek z obrežji v Franciji. Zato predlaga, da se Sava trajno zaščiti, saj tudi sicer že sodi med zavarovana območja.

Energetik in predsednik slovenske vlade Robert Golob (2022) sodi, da v primeru HE Mokrice žal prevladujejo razlogi, ki so v nasprotju z interesi biodiverzitete, zlasti z interesom ribe zvezdogled in njenega naravnega habitata. Zlasti zaradi proizvodnje energije iz OVE (brez emisij TGP) in protipoplavnega delovanja HE Mokrice v nizu savskih HE pa se zavzema za dokončanje HE Mokrice, za zaščito npr. zaščitene ribe zvezdogled pa predlaga posebne prilagoditvene ukrepe.

Skupina znanstvenikov in raziskovalcev pretežno s področja naravoslovja je objavila poziv vladi RS, da razveljavi Odločbo o prevladi javne koristi energetike nad javno koristjo ohranjanja narave v zvezi z izgradnjo zlasti HE Mokrice (Lah Turnšek in drugi ..., 2022). Izhajajo iz prepričanja, da prav ohranjena narava in biotska raznovrstnost (biodiverziteteta) zagotavljata najboljši naravni odpor proti podnebnim in okoljskim spremembam, ki lahko bistveno vplivajo na dobrobit ljudi. Reševanje podnebne krize ne sme dodatno poglobiti še biodiverzitetne krize. Po njihovi sodbi v Sloveniji naj ne bi bil izvedljiv noben resen program razvoja elektroenergetsko-podnebnega sistema do leta 2050 brez novega bloka JE Krško in večje rabe sončne energije. Ko pa bo ta blok JE začel delovati, realno okoli leta 2035, bo električne energije v Sloveniji dovolj in bo Slovenija po strateških predvidevanjih postala celo izvoznica električne energije. Jedrske elektrarne so proizvodne enote, ki imajo

zelo majhen ogljični in biodiverzitetni odtis. Ko bo JE Krško 2 zgrajena, nove HE ne bodo potrebne (Lah Turnšek in drugi ..., 2022). V pozivu niso omenjene nobene negativne posledice celotnega jedrskega kroga proizvodnje električne energije, njegov skupni kumulativni ogljični in biodiverzitetni odtis (npr. ekosistemske in zdravstvene posledice v okolici rudnikov urana), vplivi novega načrtovanega jedrskega reaktorja na nacionalno varnost (ukrajinska vojna – jedrske elektrarne kot objekt vojaškega napada, povezava energetskega in vojaškega atoma, uvozna odvisnost zaradi jedrskega goriva), medgeneracijske nepravilnosti (prenos skrbi za trajno skladiščenje radioaktivnih odpadkov in izrabljenega jedrskega goriva na tisoče prihodnjih generacij), veliki stroški gradnje novih jedrskih elektrarn in njihove razgradnje itn. Slovenija naj bi torej postala velika proizvajalka in potrošnica električne energije iz nove JE Krško 2, kar pomeni, da se bodo zaradi obilice energije povečali snovno-energetski tokovi in s tem tudi okoljski pritiski na pokrajinske ekosisteme Slovenije, torej tudi na njeno biodiverzitetno. Namesto tudi z vidika ohranjanja biotske raznovrstnosti po mnenju pisca nujnega zmanjševanja splošne potrošnje in že danes z vidika koncepta okoljskega prostora za polovico prekomerne potrošnje energije poziv ohranja obstoječo paradigmo rasti – na biofizikalno omejenem planetu, z omejenimi naravnimi viri in omejenimi ekosistemskimi storitvami.

Okoljski znanstvenik Žiga Malek (2022) poudarja, da so v preteklosti HE prinašale prednosti, v sedanjem trenutku pa je potreben premislek. Nasprotuje gradnji HE Mokrice, ki naj bi stala 150–200 milijonov evrov. Opozarja, da je proizvodnja elektrike s pomočjo HE v letu 2022 za polovico nižja kot leta 2021, kar pomeni, da bi HE Mokrice proizvedla manj kot 1 % elektrike. Namesto škodljivega posega v okolje predlaga številne konkretne ukrepe za zmanjševanje potratne porabe električne energije, s čimer soglašajo tudi pisec. V Sloveniji bo kot prvi jez odstranjen jez Kopitarna (se več ne uporablja) na potoku Sevnica, ki se kot levi pritok izliva v Savo (Jukić Rojšek, 2022).

Pri (ne)gradnji savskih HE (in vetrnih elektrarn) prihaja do konflikta dveh varstvenih in javnih interesov, okoljevarstvenega (okoljsko-podnebnega) in naravovarstvenega (ekosistemskega). Na eni strani je v javnem interesu tudi ekonomsko pozitivna raba domače (večja stopnja energetske samozadostnosti, energetske varnosti), obnovljive, praktično brezogljicne hidroenergije, na drugi strani pa je prav tako v javnem interesu ohranjanje vse redkejših naravnih rečnih ekosistemov z izrazito biotsko pestrostjo, z vse bolj nepogrešljivimi ekosistemskimi storitvami. Sistemski in obsežni omilitveni ukrepi gradnje večjih HE sicer omilijo okoljevarstveno-naravovarstvene konflikte, a jih ne odpravijo.

Pisec zato sodi, da mora Slovenija okvirno zaključiti s povečevanjem rabe hidroenergetskega potenciala, bistveno povečati zlasti rabo sončne in geotermalne energije, ključne ukrepe pa do leta 2035 usmeriti v zmanjševanje porabe primarne energije ter okvirno stabilizacijo porabe električne energije, zlasti po prilagojenem švicarskem scenariju »družbe 2000 vatov«.

HE Mokrice (spodnja Sava) – ocene vplivov na okolje, naravo

Slovenija se je leta 2000 odločila za gradnjo verige HE na spodnji Savi, HE Mokrice (povprečna letna proizvodnja – 130 GWh) je zadnji člen v tej verigi, preostale HE na spodnji Savi so že zgrajene. V letih 2014–2018 je potekal postopek, ki ga je sprožil investitor, za pridobitev okoljevarstvenega soglasja za HE Mokrice na podlagi izdelanega Poročila o presoji vplivov na okolje, katerega sestavni del je še Dodatek za varovana območja Natura 2000, proučeni so bili predvideni, tudi dodatni omilitveni ukrepi (Presoja sprejemljivosti za varovana ..., 2018). Posebna pozornost je bila namenjena na novo (v letu 2016) določenemu območju Natura 2000 za klasifikacijsko vrsto platnico s ciljem zagotavljanja povezljivosti med izlivnim delom Sotle in Krke, kjer so sodelovali nekateri domači (Zavod za ribištvo RS) in tuji strokovnjaki. Sklepna ocena presoje vplivov na okolje je bila, da je vpliv gradnje in obratovanja HE Mokrice ob izvedbi omilitvenih ukrepov nebitven (ocena C). Predvideni omilitveni ukrepi naj bi torej učinke HE Mokrice zmanjšali na sprejemljivo raven, naj ne bi imela trajnih škodljivih posledic na celovitost obravnavanega območja (Presoja sprejemljivosti za varovana ..., 2018, 220, 221).

Društvo za preučevanje rib Slovenije (DPRS) se z oceno presoje vplivov na okolje (C – nebitven vpliv) kot stranski udeleženec ni strinjalo, v tožbi na upravnem sodišču je navedlo, da investitor HE Mokrice ne more dopolniti potrebne dokumentacije s strokovnimi mnenji brez potrebnih raziskav. Dokazujejo, da je vpliv gradnje HE Mokrice uničujoč (ocena E), zato naj bi obstajal razumen dvom v možnost omilitve oziroma izravnave vplivov na območju Natura 2000 in kvalifikacijske vrste. Od ARSO je DPRS pričakoval, da bo ponovno odločil že brez dodatnega poziva investitorja, in sicer »glede na znana dejstva z oceno E – uničujoč vpliv« (Mnenje DPRS na ponovno ..., 2019, 1). Prav tako so poudarili, da sta investitorja priložila dodatne dokumente samo za platnico, ne pa za druge vrste rib, denimo zvezdogleda. DPRS navaja, da so dokazano na vplivnem območju že zgrajenih hidroelektrarn na spodnji Savi izginile vrste, kot so zvezdogled, kesslerjev globoček, sulec, lipan, platnica pa je v neugodnem stanju. Za nekatere vrste investitor torej ni posredoval podatkov, ki bi presajo omogočali, npr. za zvezdogleda, upiravca, kesslerjevega globočka, bolena, lipana, sulca. V takšnem primeru bi moral po mnenju DPRS ustrezní organ zaradi previdnostnega načela izdajo okoljevarstvenega soglasja za poseg ob gradnji HE Mokrice zavrniti. DPRS že ves čas trajanja postopka opozarja, da je presoja vplivov na okolje potrebna tudi izven območja Natura 2000.

V letu 2018 je DPRS izvedel pregled realizacije nadomestnih habitatov in omilitvenih ukrepov na primeru zgrajene HE Brežice. Od 30 ukrepov, določenih v Uredbi, sta samo dva bila ocenjena z »ukrep je bil izveden in je funkcionalen«, pet »ukrep ni bil izveden«, sedem »ukrep je bil izveden, vendar je nefunkcionalen«, 11 »ukrep je bil izveden, je delno funkcionalen, ni vzdrževan, potrebna je sanacija«, trije so bili »v fazi izgradnje« in pri dveh »ni informacij o izvedbi« (Mnenje DPRS na ponovno ..., 2019, 4). Na terenu je bilo torej opaženo, da sprejeti omilitveni ukrepi pri HE Brežice niso bili izvedeni ali pa so bili izvedeni zelo slabo in niso vzdrževani.

Februarja 2019 je upravno sodišče po pritožbi DPRS prisodilo njemu v prid in izdajo okoljevarstvenega soglasja vrnilo v postopek. Podčrtati velja, da je upravno sodišče v 30. točki opozorila zapisalo: »Poročilo o vplivih na okolje pripravi izdelovalec po naročilu nosilca nameravanega posega (tretji odstavek 4. člena Uredbe), ki zasleduje predvsem ekonomske interese, zato je kritična presoja tega poročila s strani ZRSVN (Zavod RS za varstvo narave) in organa, ki odloča v zadevi, obvezna« (Mnenje DPRS na ponovno ..., 2019, 5). Družba Hidroelektrarne na Spodnji Savi kot investitor pa namerava gradnjo HE Mokrice z blažilnimi ukrepi zaradi Nature 2000 izvesti, čeprav v vsakem primeru velja, da bi ob gradnji npr. HE Mokrice, ki leži v območju Nature 2000, prišlo do večjega negativnega ekosistemskega in biotskega vpliva. NVO (zlasti DPRS) pa sodijo, da je načrtovani poseg v okolje naravovarstveno, ekosistemsko uničujoč, zato ga ni možno izvesti zakonito in skladno s predpisi EU.

Investitor se je odločil za integralni postopek za okoljevarstveno soglasje in gradbeno dovoljenje za HE Mokrice, DPRS je 27. julija 2020 dobil status v postopku prevlade druge javne koristi nad javno koristjo ohranjanja narave. O uvedbi postopka prevlade javne koristi mora odločati vlada, ki je po evropskih predpisih o tem dolžna obvestiti tudi Evropsko komisijo. Janševa vlada je decembra 2020 potrdila prevlado javne koristi proizvodnje električne energije (1 % skupne proizvodnje električne energije v Sloveniji) nad javno koristjo ohranjanja narave, DPRS je januarja 2021 vložil na Upravno sodišče RS tožbo zoper odločbo vlade, februarja 2021 je sodišče sklenilo, da do pravnomočne odločitve ne more biti izdano gradbeno dovoljenje. Na tako sodbo so se pritožili investitorji, julija 2021 pa je Vrhovno sodišče RS njihovo pritožbo zavrnilo.

DPRS je odločitev Vrhovnega sodišča ocenil kot pomemben korak v prizadevanjih proti začetku gradnje novega energetskega projekta, ki je po njihovih ugotovitvah škodljiv za reko Savo in njen obvodni živi svet.

Razen velikih HE tudi mHE predstavljajo tradicionalno izkoriščanje energije vodotokov za proizvodnjo elektrike po celotnem območju države. Tudi tu se soočamo z omejitvami pri njihovem umeščanju v prostor z vidika varstva narave. Zato imata nadgradnja in posodobitev obstoječih mHE prednost pred ureditvijo novih mHE, ki pa naj bodo vezane na primerne lokacije obstoječih objektov (jezove in pregrade) (NEPN ..., 2020a, 144). Po mnenju pisca je zlasti zaradi zaostrenih naravovarstvenih razlogov (pospešeno zmanjševanje biotske raznovrstnosti v ranljivih vodnih in obvodnih ekosistemih) dejanska potencialna možnost rabe energetskega potenciala za mHE omejena izključno na ekosistemsko, naravovarstveno, pejsažno in arhitekturno sprejemljivo gradnjo oziroma sonaravno poudarjeno prenovu nekaterih številnih nekdanjih majhnih obratov na vodni pogon (mlini, žage).

Različne oblike biomase (zlasti lesne) uvrščajo Slovenijo med države, ki razpolagajo z najbogatejšimi količinami obnovljive biomase na prebivalca oziroma na enoto površine, prednostno uporabnimi kot surovina in v določenem obsegu tudi kot energetski vir. Slovenija

spada med najbolj gozdnate države v Evropi, saj gozdovi pokrivajo okoli 1.200.000 hektarjev, kar predstavlja 58,4 % površine države. Po gozdnatosti je Slovenija na tretjem mestu v Evropski uniji, takoj za Švedsko in Finsko. Lesna zaloga slovenskih gozdov po podatkih gozdnogospodarskih načrtov Zavoda za gozdove Slovenije znaša več kot 350 milijonov m³ oziroma 299 m³ na hektar. Delež lesne zaloge iglavcev je 46 %, listavcev pa 54 % (Lesna biomasa v ..., 2020; Poročilo Zavoda za gozdove ..., 2018). V slovenskih gozdovih priraste letno 8,7 milijona m³ lesa ali 7,4 m³ na hektar. V zadnjih nekaj letih se v slovenskih gozdovih poseka 5–6,3 milijona m³ letno, od tega 55–66 % iglavcev. V letu 2017 je bilo v slovenskih gozdovih skupno posekano okoli 5 milijonov m³ dreves, letni možni posek lesa v letu 2018 pa je bil ocenjen na 6,6 milijona m³.

Slovenske gozdove je v zadnjih letih prizadelo kar nekaj naravnih ujm, in sicer žled v letu 2014 ter veter v letih 2017 in 2018. Tako v zadnjih letih po žledolomu, ko je bilo kar 60 % poseka sanitarnega, gozd še bolj ogrožajo smrekovi podlubniki, ki so najpogostejši vzrok za sanitarni posek, ki je v zadnjih letih presegel polovico celotnega poseka lesa. Tako stanje po mnenju slovenskih gozdarjev, ki dejansko stoletja strokovno zelo uspešno in medgeneracijsko odgovorno udeležujejo koncept sonaravnega gospodarjenja z gozdovi, onemogoča delež potrebnih negovalnih sečenj in s tem načrtno gospodarjenje z gozdovi, hkrati pa zmanjšuje bioekološko stabilnost gozdov, možnosti shranjevanja toplogrednega CO₂ in finančni donos številnim lastnikom gozda. Od leta 2014 dalje je torej zaslediti skokovit upad zmogljivosti naravnega ponora ogljika v sektorju, kar je posledica naravnih ujm (žledolom 2014, napad podlubnikov 2015 in 2016, vetrolom 2017 in 2018), ki so obsežno in intenzivno prizadele slovenske gozdove, in s tem povezane sanitarne sečnje. Delež sanitarne sečnje v zadnjih desetih letih namreč znaša v povprečju 43 % celotnega poseka. Neto ponori v sektorju LULUCF (kmetijstvo, gozdarstvo) so se tako leta 2018 zmanjšali za 103 % glede na leto 2005. Naravne motnje zmanjšujejo potencial gozda kot skladišča CO₂ in na drugi strani povečujejo emisije TGP iz gozdov v ozračje. K povečanju emisij gozdov je poleg poseka prispevala tudi naravna mortaliteta zaradi napada podlubnikov, ki se je v obdobju 2012–2018 potrojila glede na obdobje 2007–2012 (Osutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 58). Po letu 2007 se ponori na gozdnih zemljiščih zmanjšujejo, saj se možni in realizirani posek postopoma povečujeta. Sprva je to narekovala sprememba gozdarske politike, ki je sledila usmeritvi Resolucije o nacionalnem gozdnem programu, da možni letni posek lahko doseže 75 % letnega lesnega prirastka. V zadnjih letih so na višino dejanskega poseka v gozdovih precej vplivale naravne ujme (Osutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 69). Po letu 2018 pa se je ponorna zmogljivost slovenskih gozdov ponovno začela povečevati.

Trenutne projekcije kažejo, da naj bi se neto ponori v sektorju do leta 2030 povečevali. Po bolj ambicioznem energetskega scenariju bi bilo možno neto ponore povečati na – 3,1 milijona ton ekvivalentov CO₂ do leta 2040 oziroma na vsaj – 2,5 milijona ton ekvivalentov CO₂ do leta 2050 (Resolucija o Dolgoročni podnebni ..., 2021, 63).

Neznanko glede prihodnjih ponorov ogljika v gozdnih ekosistemih predstavljajo zlasti možne obsežnejše negativne posledice podnebnih sprememb, pa tudi potrebe po lesu kot obnovljivi surovini (posek). Slovenija bo morala načrtovano večjo vlogo ponorov ogljika v gozdovih uravnesiti s prav tako zelo pomembno strateško nalogo povečanja izjemno nizke prehranske samooskrbe, ki pa bo po mnenju pisca težko dosegljiva brez določenega zmanjšanja gozdnih površin (na okoli 50 % ozemlja države) na račun povečanja, bolje rečeno vračanja kmetijskih površin. Slovenija naj bi torej ohranjala in izboljšala izkoriščenost proizvodnega potenciala gozdnih rastišč oziroma kmetijskih zemljišč, vključno z zagotavljanjem zmogljivosti za predelavo domačega lesa in proizvodnjo lesnih proizvodov ter prehranske varnosti. Po mnenju Franca Pohlevna (2010) je les edina surovina v Sloveniji, ki je imamo v izobilju, saj letno priraste več kot 4 m³ lesa na prebivalca. Energetska raba biomase za ogrevanje pa je tudi osnovni način rabe obnovljivih virov energije v Sloveniji. Lesna biomasa se izkorišča z razmeroma slabim izkoristkom in čezmernimi izpusti, zato je poleg spodbujanja zamenjave fosilnih goriv potrebno spodbujanje zamenjave obstoječih sistemov za ogrevanje na lesno biomaso z učinkovitejšimi. Podpreti je treba rabo lesne biomase kot vira energije v lokalnih energetskih sistemih (zlasti daljinsko ogrevanje) ter za soproizvodnjo toplote in električne energije. Spodbujanje energetske rabe lesne biomase oziroma ostankov lesne mase je treba povezati z razvojem lesnopredelovalne industrije in obrti, raba lesa kot dragocene surovine mora imeti prednost pred njegovo energetsko rabo. Za proizvodnjo energije bi bilo treba uporabiti ostanke sečnje in predelave lesa, saj vsak m³ lesa, predelan v kakovostne izdelke (višja dodana vrednost), znatno pripomore k ustvarjanju delovnih mest, dohodka, zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov in skladnejšemu regionalnemu razvoju slovenskega podeželja. Daljinsko ogrevanje s soproizvodnjo elektrike na lesno biomaso je za Slovenijo ekonomsko eden najperspektivnejših obnovljivih virov energije. Večja stopnja finalizacije lesnih proizvodov pomeni tudi večjo ponudbo lesnih ostankov za energetsko rabo (drva, lesni ostanki, sekanci, peleti).

Med drugimi oblikami rastlinske biomase sta v Sloveniji potencialno pomembnejši kmetijski rastlini koruza za proizvodnjo bioetanola in oljna ogrščica za proizvodnjo biodizla. Zaradi skromne stopnje samooskrbe in s tem povezane prehranske (ne)varnosti Slovenija ne bi smela povečevati proizvodnje biogoriv iz kmetijskih kultur, možnosti za njihovo proizvodnjo so dejansko le degradirane, zastrupljene površine (npr. območja čezmerne vsebnosti težkih kovin v prsti), kjer je pridelava hrane zdravstveno tvegana. Manjši energijski potencial so tudi odlagališča komunalnih odpadkov ter omejena, lokalno in regionalno zasnovana proizvodnja bioplina oziroma električne energije v bioplinarnah (živinske farme, ostanki hrane). Številni primeri nezadovoljstva lokalnega prebivalstva z delovanjem bioplinarn (npr. Črnomelj, Lendava, Ilirska Bistrica) namreč opozarjajo na negativne okoljske vplive in neprimernost lokalnega izbora lokacij ter velikosti bioplinarn. Zato je treba skrbno pretehtati okoljsko-bivalno sprejemljivost bioplinarn

(morebiten smrad), njihovo velikost in lokacijo glede na primeren obseg, bližino in vodnoekološko (ne)sprejemljivost dognovanja kmetijskih površin (npr. izven vodnoekološko najbolj ranljivih kraških območij in plitvih območij talne vode), ki so nujno potrebne za rabo predelane gnojnice bioplinarn.

Glede na energetski potencial, regionalno razširjenost in okoljsko potencialno lažjo obvladljivost pričakovanih negativnih vplivov je dolgoročno zlasti za oskrbo z električno energijo za Slovenijo ključnega pomena raba sončne energije. Zemljepisna lega Slovenije je z evropskega zornega kota ugodna za dovolj učinkovito in konkurenčno neposredno rabo (toplota in električna energija) sončne energije. Razlike v Sončevem obsevanju so v Sloveniji zaradi velike reliefne razgibanosti večje med različnimi reliefnimi legami kot med podnebnimi območji. Najbolj sončna pokrajina je Primorska, kjer sonce sije povprečno 2000–2500 ur na leto in kjer je največ jasnih in najmanj oblačnih dni v Sloveniji. V obdobju 1971–2000 je v letnem povprečju Sončevo obsevanje v Portorožu trajalo 2416 ur, v Murski Soboti 1960 ur in v Ljubljani 1832 ur. Najbolj sončna so poletja, ko ima ob morju dobra polovica poletnih dni več kot deset ur sonca na dan. Pozimi, ko je pogosta frontalna oblačnost, je približno tretjina dni brez neposrednega Sončevega obsevanja. V kotlinah in ravninah celinske Slovenije je povprečno 1650–1850 sončnih ur na leto, največ jasnih dni pa je poleti in jeseni. Pozimi, ko je zelo pogosta radiacijska megla, je na teh območjih več kot tretjina dni brez Sončevega obsevanja. Ugodnejše razmere, zlasti pozimi, imajo bolj osončena gričevja in hribovja nad meglenim, inverzijskim pasom kotlin in dolin (Ogrin in Plut, 2012).

S soncem najbogatija območja sveta na leto prejmejo okoli 2500 kWh/m², v zemljepisni širini Slovenije pa znaša letno Sončevo obsevanje na vodoravno površino v večjem delu Slovenije 1000–1500 kWh/m² (Ocena podnebnih sprememb ..., 2018, 30). Letni hod sončnega obsevanja je zelo izrazit, saj so decembrske vrednosti okoli 30 kWh/m², julijske pa približno 180 kWh/m², kar seveda povzroča velike sezonske razlike v proizvedeni količini toplote ali elektrike. Podatki kažejo, da se je trajanje sončnega obsevanja v obdobju 1961–2011 spomladi in poleti v večjem delu Slovenije občutno podaljšalo, s trendom približno 2–3 % na desetletje, tudi zimski trend je pozitiven. Jeseni ni bilo opaznih sprememb, na letni ravni pa znaša trend približno 2 % na desetletje, kar pomeni rast števila sončnih ur za približno 40 ur na desetletje (Ocena podnebnih sprememb ..., 2018, 30).

Celotni potencial zgolj prispelega sončnega obsevanja na ozemlje Slovenije je okoli 300-kratnik porabe primarne energije, energetski potencial na povprečni m² (okoli 1100 kWh na m² horizontalne površine) pa je za 10 % višji od Nemčije, ki sicer zelo pospešeno gradi sončne elektrarne (Kaj je sončna ..., 2010). Za Slovenijo se praviloma računa, da znaša količina proizvedene elektrike na MW moči sončne elektrarne 1050 MWh (za vetrne elektrarne okoli 2350 MWh – z okoli 15-% izkoristkom vetra, za JE pa okoli 8150 MWh).

Po podatkih Statističnega urada RS o pokrovnosti tal v Sloveniji so leta 2001 skupne pozidane površine obsegale okoli 790 km² oziroma 3,9 % ozemlja Slovenije, od tega zazidane površine 558 km², cestne površine 209 km² in železnice 22 km². Leta 2014 so po podatkih sloja Dejanske rabe tal takratnega ministrstva za kmetijstvo in okolje skupne pozidane površine obsegale 1092 km² oziroma 5,4 % kopnega površja Slovenije (Glojek in drugi, 2014), uporabljena metodologija pa zajema tudi posamezne zgradbe, vse prometne površine, športne objekte itn. Po izračunih Petra Novaka (2018a) bi za proizvodnjo 11,5 TWh električne energije v fotovoltaičnih elektrarnah glede na sedanjo stopnjo tehnološke učinkovitosti zajemanja sončne energije potrebovali 76,5 km² (8 m²/kW in 1200 kWh/kW na leto), povprečna letna proizvodnja elektrike na 1 m² sončnih panelov na ozemlju Slovenije je 150 kWh oziroma 1,5 TWh na 10 km². Za proizvodnjo 15 TWh elektrike bi bilo treba na pozidanih površinah ob predpostavki povprečnega trajanja sončnega obsevanja in sedanje povprečne stopnje energetske učinkovitosti namestiti sončne module na površini okoli 100 km², torej na slabih 10 % vseh pozidanih površin oziroma zgolj na 0,5 % kopnega ozemlja Slovenije. Razen malih sončnih elektrarn na praktično samooskrbnih in večstanovanjskih zgradbah bi jih kljub nekaterim zakonodajnim oviram bolj ambiciozno gradili tudi na parkiriščih, strehah trgovskih centrov in industrijskih objektov, na degradiranih površinah (Umberger, 2021; Novak 2022). Avstrija bo do leta 2030 z državno podporo opremila milijon hiš s sončnimi elektrarnami. Peter Novak (2022) je predlagal tudi izgradnjo plavajočih sončnih elektrarn na vseh umetnih jezerih (akumulacije HE, velenjska jezera). Dravske elektrarne Maribor so julija 2022 pridobile uporabno dovoljenje za obratovanje prvega niza modulov sončne elektrarne Zlatoličje na neizkoriščeni rečni brežini odvodnega kanala HE Zlatoličje (Drava). Vgrajenih je bilo 5694 fotonapetostnih modulov skupne nazivne moči 2,5 MW, ki letno lahko proizvedejo 3000 MWh električne energije. Celotna sončna elektrarna Zlatoličje pa naj bi imela nazivno moč 30 MW in predvideno letno proizvodnjo 37.000 MWh.

Po mnenju pisca je torej treba večplastno ovrednotiti tudi tiste predloge, ki kot možne površine za sončne elektrarne obravnavajo npr. vodne površine akumulacij HE, v inovativni obliki postavitve fotovoltaičnih modulov (poševno stoječi paneli na ozkih stebrih, ki tako rekoč neposredno ne zasedajo zemljišča) tudi na kmetijsko praktično nerodovitnih in skalnatih pašniških ter travniških površinah. V vsakem primeru pa je po mnenju pisca prednostna postavitve sončnih elektrarn na strehah skladišč, stanovanjskih, industrijskih, trgovskih, in drugih zgradb. Janez Kopač (2022a) sodi, da ima država v svoji lasti številne lokacije, primerne za postavitve sončnih ali vetrnih elektrarn. Površine, s katerimi razpolagajo DARS, Sklad kmetijskih zemljišč in gozdov RS, Slovenski državni gozdovi, Slovenske železnice, vlada, ministrstvo za obrambo, Eles, elektrodistribucijska in mnoga druga podjetja v lasti države, ponujajo številne možnosti za rabo OVE.

Center za učinkovito rabo energije Instituta »Jožef Stefan« je izdelal interdisciplinarno raziskavo »Potencial sončnih elektrarn na strehah objektov v Sloveniji do leta 2050« (2021). Ocena tehničnega in ekonomskega potenciala za proizvodnjo električne energije iz solarnih modulov je bila izdelana za strehe obstoječih objektov (na primer hiš, stanovanjskih blokov, gospodarskih industrijskih in upravnih poslopij), degradiranih površin in parkirišč. Uporabljen pristop je upošteval geografske razlike v Sloveniji (npr. glede osončenosti in urbanizacije), navedene pa so bile tudi nekatere ovire, kot so nepripravljenost elektroenergetskega omrežja na večje količine razpršene proizvodnje in problem presežka ponudbe oziroma shranjevanja električne energije (pojav t. i. račje krivulje). Vsi modeli za izračun potencialov za fotovoltaične elektrarne temeljijo na upoštevanju osončenosti, ki sega od 1181 kWh/m² za Savinjsko regijo pa vse do 1342 kWh/m² za Obalno-kraško regijo, utežno povprečje za Slovenijo pa znaša 1240 kWh/m².

Ocenjeni tehnični potencial za proizvodnjo sončne energije v Sloveniji za upoštevane pozidane (strehe in parkirišča) in degradirane površine in skupni površini 282,6 km² (strehe – 96,5 % vseh upoštevanih površin) predstavlja 27,6 TWh oziroma skoraj dvakratnik proizvodnje električne energije v Sloveniji leta 2019. Upoštevani izplen za površine streh po 12 regijah Slovenije se ocenjuje med 90–105 kWh/m², za parkirišča 80 kWh/m² in za degradirane površine 200 kWh/m². Glede na podatke in ob upoštevanju investicijskih stroškov (npr. med 820–960 EUR/kWh v letu 2020) so bili ocenjeni skupni referenčni stroški električne energije iz fotovoltaičnih modulov glede na površino streh stavb. Ti tako znašajo med 70 in 170 EUR/MWh za leto 2020 in se znižajo na 40–105 EUR/MWh do leta 2050. Izračunani skupni referenčni stroški električne energije za Slovenijo so primerljivi s cenami, pridobljenimi za druge podobne države. Pri analizi potencialov za sončne elektrarne so navedene nekatere ovire, kot so nepripravljenost omrežja na večje količine razpršene proizvodnje in problem presežkov električne energije (Potencial sončnih elektrarn ..., 2021).

Tudi v prihodnosti bo razen pridobivanja elektrike še vedno zelo pomembna raba sončne energije tudi za toplotno ogrevanje, saj je energetska učinkovitost pri sončnih kolektorjih bistveno večja kot pri sončnih celicah za proizvodnjo električne energije. Za razliko od negativnih posledic sprememb podnebja na proizvodnjo elektrike v slovenskih HE (zmanjšanje pretokov, sezonske spremembe pretokov) so navedene posledice na rabo energetskega potenciala sončne energije zaradi večjega sončnega obsevanja ugodne.

Holding Slovenske elektrarne (HSE) je aprila 2021 pridobil pravnomočno gradbeno dovoljenje za največjo sončno elektrarno v Sloveniji (3 MW), ki je začela obratovati aprila 2022. Letno bo proizvedla okoli 3,4 milijona kWh električne energije, kar zadostuje za letne potrebe po električni energiji za okoli 800 gospodinjstev. Sončna elektrarna je bila zgrajena na rekultiviranem in zaprtem delu odlagališča elektrofiltrskega pepela nekdanje TE Trbovlje (Prapretno pri Hrastniku). Gradnja elektrarne na lokaciji Prapretna ima za skupino HSE in lokalno okolje tudi velik simbolni pomen, saj je bilo

v preteklosti Zasavje okoljsko, emisijsko močno obremenjeno s proizvodnjo električne energije v termoelektrarni Trbovlje in proizvodnjo oziroma izkopavanjem premoga v bližnjih rudnikih. HSE v prihodnosti načrtuje dodatno širitev lokacije v energetske namene, saj mu to omogoča obstoječa infrastruktura in rekultivirane površine.

Vetrna energija ima zlasti zaradi prevladujoče zatišne, odvetrne lege Slovenije, bivalnih in naravovarstvenih omejitev manjši energetski potencial, ki pa regionalno in lokalno ni zanemarljiv. Slovenija leži v zmernih geografskih širinah, kjer prevladujejo zahodni vetrovi, lega v zavetrju Alp in dolinsko-kotlinski značaj površja pa vplivata na slabšo prevetrenost in velik delež brezvetrja pri tleh (Ogrin in Plut, 2012). Najbolj znan in najpomembnejši veter v Sloveniji je burja, ki je zelo močna in sunkovita, posamezni sunki lahko presegajo 50 m/s (180 km/h). V najbolj prevetrenih območjih Slovenije znaša dolgoletno povprečje hitrosti vetra (10 m nad tlemi) okoli 5 m/s, v srednje prevetrenih legah približno 3 m/s in po nižinah večinoma 1–2 m/s (Ocena podnebnih sprememb ..., 2018, 33). V Sloveniji sta razen nekaj mikro vetrnih elektrarn (praviloma ob gorskih kočah) leta 2021 obratovali zgolj dve večji, največja (Dolenja vas pri Senožečah) ima moč 2,3 MW.

Strokovne podlage za opredelitev potencialnih (večjih) območij za postavitev vetrnih elektrarn z močjo nad 10 MW za Slovenijo so bile izdelane na podlagi ekonomsko-razvojnega (okvirne povprečne hitrosti vetra več kot 4,5 m/s 50 m nad površjem oziroma kot spodnja meja povprečna letna hitrost vetra 4 m/s na višini osi rotorja – 80 m) in varstvenega kriterija (omejitve na varstvenih, zavarovanih, ogroženih in drugih območjih s posebnim pravnim režimom) (Celovit pregled potencialno ..., 2011). Ugotovljeno je bilo, da imata največ vetrnega potenciala jugozahodna Slovenija, severna Primorska in deli severovzhodne Slovenije, kjer povprečne vetrne hitrosti na višini 50 m nad zemeljskim površjem presegajo hitrost 3–5 m/s. Potencialna območja za postavitev vetrnih elektrarn moči nad 5 MW (upoštevanje osnovnih razvojnih in varstvenih kriterijev – območje Nature 2000, minimalna oddaljenost od naselij itn.) so po omenjeni študiji naslednja: Porezen, Rogatec–Černivec–Ojstri vrh, Špitalič–Trojane–Motnik, Knezdol–Mrzlica, Golte, Črni Vrh–Zaloška planina, Slivniško Pohorje, Velika gora, Novokrajski vrhi, Hrpelje–Slope, Senožeška brda–Vremščica–Čebulovica–Selivec, Grgar–Trnovo, Banjšice–Lokovec in Avče. Poudariti torej velja, da so omenjena potencialna območja v več primerih hkrati tudi območja s številnimi okoljevarstvenimi in naravovarstvenimi omejitvami. Kljub temu velja poudariti, da je naravovarstveno zelo aktivno in strokovno podkovo Društvo za opazovanje in proučevanje ptic Slovenije (DOPPS) investitorjem v vetrno energijo leta 2012 predložilo seznam 14 lokacij, kjer ne bodo nasprotovali izgradnji vetrnih elektrarn. Slovenija zakonsko ne predpisuje oddaljenosti vetrnih elektrarn od drugih objektov in se na tem področju zgleduje po večini evropskih držav, ki so najmanjšo oddaljenost hiše ali naselja opredelile med 500–1000 m (Avstrija – 1000 m, Danska – 600 m). Janez Kopač (2022a) sicer sodi, da so danes podnebne spremembe

največja nevarnost za biodiverzitetu in prevlada OVE edina možna obramba pred tem, zato je po njegovem mnenju klasično nasprotje med zagovorniki vetrnic in naravovarstveniki preživeto.

Po mnenju pisca pa je bila vloga lokalnega prebivalstva in naravovarstvenikov za zahtevno pridobitev mikrolokacije vetrne elektrarne s strani potencialnih investitorjev praviloma podcenjena. V vsakem primeru bi bile lokalne, vaške skupnosti z zakonom upravičene do finančnih sredstev na osnovi deleža proizvedene električne energije iz vetrnih elektrarn, obenem pa naj bi lahko bile lokalne skupnosti tudi sovlagatelji. Upoštevanje mnenj lokalnega prebivalstva že v začetni fazi prostorskega načrtovanja vetrnih elektrarn je po mnenju pisca temeljni predpogoj tudi za njihovo bivalno in pejsažno sprejemljivo umeščanje.

Kot energetsko (vetrovno) potencialno primerna, ekonomsko še sprejemljiva in okoljsko dokaj sprejemljiva bi bila npr. pejsažno degradirana območja ob daljnovodih in avtocestah zlasti na Primorskem, ampak tudi v tem primeru je treba upoštevati lokalne omejitve, npr. zaradi hrupa. Zlasti zaradi potencialnega vpliva vetrnih elektrarn na lokalno prebivalstvo, naravo, živali in okolje bi bilo najprimernejše sonaravno, postopno umeščanje vetrnic, ob upoštevanju niza lokacijskih dejavnikov (ekonomskih, socialnih, okoljskih, biotskih, pejsažnih).

Geotermalna energija je dolgoročno eden potencialno ključnih energijskih virov Slovenije (pogojno obnovljiv), največji in dostopnejši (podzemeljski) geotermalni potencial z vidika večplastne (kaskadne) rabe toplote in tudi proizvodnje električne energije pa je zlasti v severovzhodni Sloveniji. Ozemlje SV Slovenije leži na stičišču treh velikih regionalnih strukturnih enot: Vzhodnih Alp, Panonskega bazena in Južnih Alp kot dela Dinaridov. Raznolikost struktur je opazna na geotermalnem območju več 1000 km² velike toplotne anomalije (Rajver in drugi, 2012). Potencial geotermalne energije za proizvodnjo električne energije bo treba še raziskati, zlasti s pomočjo finančno sicer zahtevnih več 1000 metrov globokih vrtin.

Slovenija razpolaga z 28 naravnimi izviri in 48 lokacijami z vrtinami. Največji potencial geotermalne energije ima torej SV Slovenija, kjer na globini 4000 do 5000 metrov voda doseže temperaturo 170–200 °C (visokotemperaturni sloj – vodonosnik Termal 2). V Sloveniji še ni postavljene nobene pilotne elektrarne na geotermalno energijo. Možnost za izgradnjo elektrarn na geotermalno energijo moči 10 MWe je bila analizirana v Ljutomeru in okolici Lendave, vendar še brez konkretnjših rezultatov. Velika energetska prednost je zaradi izboljšane energetske učinkovitosti možnost t. i. kaskadne rabe geotermalne energije (elektrika in toplota za ogrevanje, rastlinjaki, toplice itn.), za ohranjanje hidrodinamičnega ravnovesja in preprečevanje onesnaževanja z odpadno vodo je neobhodno vračanje uporabljene geotermalne vode v geotermalni vodonosnik (t. i. reinjekcija), kar pa je praksa zgolj enega turističnega termalnega središča v Sloveniji. Geologi opozarjajo, da se brez vračanja toplotno izrabljane termalne vode stalno slabša

količinsko stanje geotermalnega vodonosnika (Rman in Lapajne, 2013, 18). Slabšanje količinskega in kakovostnega stanja vodonosnika ni namreč alarmantno samo z ekološkega vidika ohranjanja naravnega fizikalnega in kemičnega stanja, ampak bo sčasoma povzročilo tudi ekonomsko škodo uporabnikom, saj bo pridobivanje termalne vode vse težje in manj ekonomično.

Po mnenju geologa Petra Kralja (2016) je geotermalna energija razen za oskrbo s toploto (toplice, daljinsko ogrevanje, rastlinjaki itn.) količinsko eden ključnih slovenskih energetskih virov prihodnje oskrbe z električno energijo (pasovna energija). Na mestu pa je opozorilo strokovnjakov Geološkega zavoda, da bi za določitev realnih možnosti pridobivanja električne energije iz geotermalne energije morali najprej podrobno preveriti obstoj potenciala, po njihovem mnenju je namreč precenjen potencial količinske rabe razpoložljive termalne vode (Rman in drugi, 2009). Kot najbolj potencialno primerno je prepoznano širše območje Lendave, kjer so ugotovljene temperature nad 150 °C v primernih globinah (3–4 km), vendar temeljite hidrogeološke raziskave, ki bi potrdile obstoj visokotemperaturnega geotermalnega sistema s primerno prostornino, količino in lastnostmi termalne vode, še niso bile izvedene. A v globini 4 km je temperatura nad 100 °C pričakovana na območju vzhodne Slovenije, nad 150 °C pa vzhodno od Ptuja. V globini 3858 m je bila na območju Murskega gozda pri Lendavi leta 1985 izmerjena najvišja temperatura – 202 °C (Rajver in drugi, 2012, 130).

Globina izoterme 150 °C predstavlja okvirno mejo za proizvodnjo elektrike s klasičnimi parnimi turbinami, izoterme pa so najplitvejše v SV Sloveniji, na območju Lendave manj kot 3 km globoko. Geologi kot geotermično perspektivno opredeljujejo skrajno severovzhodno območje Slovenije (Mursko-zalski bazen), ki se razprostira na 3200 km². Možnost proizvodnje električne energije pa se kaže predvsem z uporabo t. i. binarne tehnologije, za katero zadostujejo že temperature termalne vode okoli 100 (80) °C. V okviru projekta Transenergy so bila določena tudi območja, na katerih je pričakovano obstoj srednjetermperaturnih geotermalnih virov s temperaturo nad 150 °C, ki bi bila lahko primerna za pridobivanje električne energije s pomočjo binarnih geotermalnih elektrarn. Razpoložljivi podatki projekta niso potrdili obstoja visokotemperaturnih geotermalnih virov s temperaturo nad 150 °C (Rman in Lapajne, 2013, 24).

Glede na sedanje sicer nesistematično védenje o kamninski sestavi Mursko-zalskega bazena so geotermalne elektrarne v danem trenutku po mnenju geologov (Rajver in drugi, 2012, 135) v bližnji prihodnosti težko uresničljive, geolog Kralj (2016) pa je bolj optimističen. Po njegovem energetskem scenariju in izračunih sta dolgoročno z vidika velikega tehničnega potenciala geotermalna in sončna energija izstopajoče najpomembnejša energetska vira Slovenije za oskrbo z električno energijo, skupaj z (lesno) biomaso pa tudi za proizvodnjo toplote in hladu. Tudi Peter Novak (2022) sodi, da je raba geotermalne energije v Sloveniji zapostavljena, v znanih vodonosnikih Termal 1 in Termal 2 v severovzhodni Sloveniji naj bi bila mogoča izgradnja najmanj 100-MW

geotermalnih elektrarn (20 enot po 5 MW) z letno pasovno proizvodnjo 0,7 TWh. Hkrati bi bilo mogoče z geotermalnimi elektrarnami letno pridobiti vsaj 1,4–2 TWh toplote za rastlinjake za pridobivanje zelenjave, sadja itn. Ob 50-% pokritosti rastlinjakov s fotovoltaičnimi celicami (agrofotovoltaika) bi lahko letno proizvedli 0,7–1 TWh elektrike (Novak, 2022).

Za sonaravni, »negativni« energetski koncept je razen brezpogojnega zmanjševanja porabe energije ključno dejstvo, da Slovenija in njene pokrajine (regije) razpolagajo z obsežnim, decentraliziranim energetskim potencialom mavrice OVE, ki dolgoročno omogočajo varno, a pretehtano oskrbo z električno energijo in toploto – brez rabe fosilnih goriv in jedrske energije. Vsaj prepолоvitev porabe primarne in končne energije do leta 2050 in okvirna stabilizacija porabe električne energije pa je ključna stranica globinskega, nizkoentropijskega in sonaravno-negativnega energetskega scenarija Slovenije. Po mnenju pisca je uresničljiva le v primeru, da koncept trajne, količinske gospodarske rasti (ter s tem povezane rasti BDP kot edinega kazalnika »uspešnosti«) nadomesti postopen, a vztrajen, v biti odrastno zasnovan odmik od ekostemsko, medgeneracijsko in preživitveno uničujočega modela gospodarske rasti in luksuzne potrošnje – na račun nepovratnega izčrpavanja naravnih virov in degradacije okolja. Želen dvig kakovosti življenja in širše pojmovanega blagostanja ljudi in ekosistemov tudi v Sloveniji kot globalno materialno bogati državi ne more več biti zasnovan na okoljsko (globalno in regionalno) prekomerni porabi surovin, energije in prostora.

Raba OVE za kritje »preostalih«, torej »zmernih«, resnično neobhodnih potreb po energiji pa je ključna za dodatno zmanjševanje emisij TGP in prenehanje ustvarjanja egoistično vsiljenih medgeneracijskih radioaktivnih okoljskih bremen za več 1000 generacij, a hkrati tudi izvor nekaterih dodatnih, večplastnih obremenitev ekosistemov in prostora. Zato je ključno, da se območja za proizvodnjo obnovljivih virov energije določijo tam, kjer je izkoristljive potenciale, ob uporabi najboljših dostopnih tehnologij (BAT) in sodelovanja, npr. solastništva lokalnih prebivalcev pri obratih OVE, možno izkoristiti na najbolj optimalen način. To pomeni dosledno upoštevanje omejitev rabe OVE zaradi varstva habitatov, naravnih vrednot, kulturne dediščine in ekološke povezljivosti, prepoznavnih značilnosti naselij in krajine ter upoštevanje sprejemljivosti v lokalnem okolju, zlasti zaradi vplivov na zdravje in bivalne kakovosti (Strategija prostorskega razvoja ..., 2020, 67).

Na regionalni in tudi na lokalni ravni bo torej treba demokratično, strokovno sistematično in večplastno (ekonomsko, okoljsko, prostorsko, ekostemsko in socialno), okoljevarstveno in naravovarstveno korektno, medgeneracijsko pravično pretehtati vse posledice rabe OVE in temu primerno izbrati lokalno optimalno mavrico njihove rabe. V primeru večinskega državljsanskega soglasja za energetski koncept strožjega varčevanja z energijo, opustitve rabe fosilnih goriv in jedrske energije bo verjetno najtežje določiti optimalne regionalne energetske mešanice rabe OVE, zlasti glede nadaljnje (ne) gradnje savskih HE in sicer omejene rabe vetrne energije. Zaskrbljujoče nadaljevanje

zmanjševanja biotske raznovrstnosti in ekosistemskih storitev pa zaradi ranljivosti in obstoječe degradacije številnih rečnih ekosistemov omejuje, na splošno pa praktično skoraj v celoti preprečuje prihodnjo dodatno energetske rabo vodnih tokov. S prostorskega in ekosistemskega vidika je pravzaprav še najmanj problematična množična gradnja sončnih elektrarn na že pozidanih in degradiranih površinah, še obvladljive okoljske pritiske pa bi prinesla večja sproizvodnja (toplota, elektrika) lesne biomase (ostanki, manj kakovosten les) in nekoliko bolj dolgoročno še pričakovana in možna večja raba geotermalne energije tudi za proizvodnjo električne energije.

Proizvodnja električne energije v sončnih elektrarnah predstavlja tudi po oceni strokovnjakov, ki so izdelali sprejeti Celoviti nacionalni energetski in podnebni načrt Slovenije (NEPN ..., 2020b), največji razvojni in okoljsko sprejemljiv potencial za povečanje proizvodnje električne energije iz OVE v Sloveniji. Z vidika trajnostne rabe prostora je prihodni razvoj smiselno prednostno usmerjen v integracijo sončnih elektrarn v stavbe (strehe), kjer je tehnični potencial proizvodnje elektrike glede na razpoložljive površine ocenjen na več kot 20 TWh, ključna omejitev pa je razen shranjevanja viškov elektrike zmožnost njihove integracije v električno omrežje, kar poleg stroškov elektrarn predstavlja ključni ekonomski kriterij razvoja sončnih elektrarn. V scenarijih rabe sončne energije so tako analizirane tri intenzivnosti razvoja sončnih elektrarn, ki do leta 2030 povečajo proizvodnjo elektrike na med 0,6 in 1,9 TWh ter do leta 2040 na med 0,9 in 5,4 TWh. Do leta 2030 bi to zahtevalo letno vgradnjo 20–125 MW kapacitet sončnih elektrarn, od tega okrog 80 % predstavljajo srednje in večje sončne elektrarne (100 in 600 kW, manjši delež prostostoječih sončnih elektrarn moči 1000 kW na degradiranih oziroma industrijskih lokacijah), preostanek pa so sončne elektrarne za samooskrbo v gospodinjstvih.

Nina Štros (2016, 38) poudarja nesprijemljivost sklicevanja na nizkoogljičnost in podnebno sprejemljivost rabe jedrske energije, z »nevtralizacijo« jedrskega tveganja, z izogibanjem vprašanjem okoljske in družbene sprejemljivosti jedrske energije. Ampak na drugi strani tudi nekateri strokovnjaki za blaženje podnebnih sprememb in prilagajanje nanje razen zmanjšanja porabe energije, večje energetske učinkovitosti, zmanjšane porabe mesa in zmanjšanja potovanj ter namestitve sončnih elektrarn, gradnje vetrnih elektrarn, črpalnih akumulacij srednjeročno predlagajo tudi gradnjo novega bloka JE Krško (Zaplotnik in drugi, 2019). Slovenski razvojni svet pa projedrsko zelo optimistično navaja, da je do leta 2030 mogoče zgraditi vsaj dve veliki fleksibilni jedrski elektrarni toplarni. Velika jedrska elektrarna v Krškem naj s toploto oskrbuje Zagreb in vsa bližnja mesta in naselja, rastlinjake in npr. ribnike za gojenje hitro rastočih vsejedih tropskih rib tilapij. Druga velika jedrska elektrarna toplarna naj bi bila postavljena blizu Maribora. V Ljubljani in morda tudi Velenju naj bi bilo mogoče do leta 2030 zgraditi male jedrske elektrarne, ki bi oskrbovale mesta s toploto in proizvajale elektriko (Stanič in drugi, 2022, 12).

Kralj (2016) za sredo 21. stoletja napoveduje, da naj bi bila takrat ključna vira OVE za proizvodnjo elektrike geotermalna energija in HE, na tretjem mestu biomasa in (še)

na četrtem mestu sončna energija. Po njegovem mnenju zaradi razpoložljivega potenciala OVE ni potrebe po gradnji drugega bloka JE Krško. Geologi pa večinsko poudarjajo, da je pridobivanje geotermalne energetike še v fazi idejnih zasnov. Za oceno dejanskih možnosti pridobivanja električne energije iz geotermalne energije pa naj bi bile najprej potrebne obsežne in dražje raziskave možnega visokotemperaturnega geotermalnega vira (SV Slovenija), vendar bi Slovenija morala prej ko slej zagristi v to finančno »kisló« jabolko (Rman in drugi, 2009). Zlasti zaradi finančnih razlogov bi bilo za pilotni preizkus geotermalnega potenciala za proizvodnjo tudi električne energije treba najprej uporabiti opuščene in verjetno dodatno poglobljene naftno-plinske vrtnice (2000–3000 m) v Prekmurju (okoli Lendave).

Po ocenah Kralja (2016) je torej možno vse dodatne potrebe po električni energiji do srede 21. stoletja zagotoviti s pomočjo OVE, torej brez fosilnih goriv (delna izjema – zemeljski plin) in urana. Njihova skupna instalirana moč bi bila okoli 4400 MW, njihova predvidena letna proizvodnja elektrike pa okoli 18.000 GWh (preglednica 39). Kot »hladno« rezervo predlaga prenovo in dopolnitev zmogljivosti plinske elektrarne na skupno moč 470 MW in črpalne HE s skupno instalirano močjo 600 MW. Po njegovem mnenju je za prihodnjo oskrbo tudi z električno energijo izjemno pomembna geotermalna energija, ki proizvaja elektriko v pasu, pri vseh drugih OVE se v proizvodnji elektrike pojavljajo različna časovna nihanja. Poudarja izjemno pomembno vlogo shranjevanja električne energije ob viških, zlasti v standardiziranih baterijah za osebna vozila, za proizvodnjo vodika in z drugimi načini shranjevanja energije (Kralj, 2016, 23).

Preglednica 39: Predvidena proizvodnja električne energije v Sloveniji

Vir energije	Instalirana moč (MW)	Letna proizvodnja (GWh)
Hidro	1450	5870
Male HE	250	770
Velike HE	1200	5100
Biomasa	530	3125
Bioplin	200	1120
Trda in tekoča	240	1420
Bio odpadki	90	585
Sonce	1200	1320
Veter	350	942
Geotermalna	900	6750
Skupaj	4430 MW	17.807 GWh (64 PJ)

Vir: Kralj, 2016

Po oceni Petra Novaka (2018a; 2018b) naj bi se poraba končne energije v obdobju 2020–2050 stabilizirala na okoli 200 PJ, torej na sedanji ravni. V gospodinjstvih oziroma skupni široki rabi naj bi se letna poraba končne energije do leta 2050 praktično prepolovila (od 66 na 35 PJ), le nekoliko zmanjšala v prometu (od 87 na 80 PJ), zaradi robotizacije pa znatno povečala v industriji (od 54 na 85 PJ) (Novak, 2018b, 20). V okviru končne porabe energije pa naj bi se po elektroenergetskem scenariju Novaka (2018b) do leta 2050 poraba električne energije zaradi zamenjave fosilnih goriv in novih potreb z okoli 14.000 GWh povzpela na okoli 22.000 GWh oziroma povečala za skoraj 60 %. Če bi bilo treba proizvesti tudi vodik za sintezo metana in metanola, pa naj bi potrebovali še dodatnih 5000 GWh, torej skupno okoli 27.000 GWh, kar bi pomenilo praktično podvojitev porabe elektrike do srede 21. stoletja. Proizvodnja električne energije iz OVE je okoli leta 2015 bila nekaj nad 4000 GWh, do leta 2050 naj bi torej potrebovali kapacitete za proizvodnjo elektrike iz OVE v letni višini 23.000 GWh (23 TWh). Po mnenju Petra Novaka (2018a) sodobne varnostne in energetske globalne razmere zahtevajo, da domači viri energije dolgoročno zagotavljajo vsaj 70–80 % lastne oskrbe z energijo.

Po eni od inaic Novakovega sonaravnega energetskega scenarija naj bi leta 2050 električno energijo proizvedli iz naslednjih domačih OVE (Novak, 2018b, 22):

- obstoječa proizvodnja elektrike iz OVE – 4100 GWh;
- nove hidroelektrarne – zlasti spodnja in srednja Sava – 1700 GWh;
- nove fotovoltaične elektrarne na pozidanih površinah – okoli 11.500 GWh (9600 MW), (potrebna površina pri sedanji tehnologiji – 76,5 km² oziroma 8 m²/kW z letno proizvodnjo 1200 kWh/kW);
- nove geotermalne elektrarne (elektrika + toplota + rastlinjaki) – 500 MW, okoli 4000 GWh;
- nove vetrne elektrarne – moč 200 MW, letna proizvodnja okoli 400 GWh;
- dodatna raba biomase za soproizvodnjo elektrike in toplote – 500 GWh.

V Sloveniji naj bi bilo torej mogoče pridobiti najmanj 11.500 GWh iz fotovoltaičnih elektrarn, saj zazidane površine obsegajo 571 km², cestne površine 212 km² in železnice 21 km². Iz mavrice domačih OVE bi bilo torej možno pridobiti okoli 13.000 GWh električne energije oziroma za 4000 GWh več od sedanje proizvodnje termoelektarn in jedrske elektrarne (Novak, 2014; 2018a; 2018b). Pri tem pa je po njegovem mnenju zelo pomembna gradnja obratov in tehnologij za kemično akumulacijo sončne energije – za vodik (s pomočjo elektrolize vode), metan in metanol. Novak (2017; 2022) predlaga tudi množično uporabo biomase kot surovine za proizvodnjo sintetičnih goriv metan in metanol iz obnovljivih virov. Vendar naj bi bila za proizvodnjo sintetičnih goriv, za pokrivanje celotne proizvodnje vodika potrebna električna energija v višini več kot 32 TWh (Novak, 2017, 173) oziroma za 2,2-krat več od sedanje proizvodnje elektrike. Za sintetični biometan je namreč potreben vodik iz elektrolize vode in ogljik iz odpadne

biomase, za metanol pa sintetični biometan in kisik kot ostanek pri elektrolizi vode ali odpadni CO₂. V Sloveniji že obstoja tudi tehnologija za pridobivanje sintetičnega dizla iz lesnih odpadkov, ki pa kljub pričakovanim dobičkom v letu 2020 (še) ni deležna državne ali drugačne podpore. Prav tako je brez podpore manjše slovensko podjetje razvilo napravo za sproizvodnjo elektrike, toplote in hladu na lesno biomaso (lesni sekanci) z visokim izkoristkom, primerno za šole (400 šol), občine, krajevne skupnosti in večje kmetije (Novak, 2021a). Novak (2018a) zagovarja daljšo uporabo domačega premoga (lignita) za premagovanje prehodnega stanja, kar je seveda z vidika doseganja ciljev podpisanega Pariškega podnebnega sporazuma nesprejemljivo. V njegovem zadnjem energetskem scenariju je za TEŠ 6 predvideno vgrajevanje preizkusne naprave za izločanje CO₂ v obsegu do 10 ton CO₂ dnevno (Novak, 2022).

Različne inačice dolgoročnih energetskih scenarijev Petra Novaka, zasnovane skoraj izključno na rabi domačih OVE, bi lahko po mnenju pisca uvrstili glede načrtovane (zgolj) stabilizacije porabe končne energije med zelo šibke sonaravne energetske scenarije, glede bistveno večje porabe električne energije pa med intenzivnejše elektroenergetske scenarije »OVE«, ki zahtevajo v posameznih primerih (npr. nove HE) obsežno ekosistemsko vprašljivo rabo regionalnih OVE. V vsakem primeru je treba energetskim scenarijem Novaka (2017; 2018b) (z izjemo po mnenju pisca večplastno neracionalnega obratovanja TEŠ vse do srede 21. stoletja, s katerim se pisec nikakor ne strinja) prisluhni in jih vsestransko, interdisciplinarno podrobno ekonomsko, ekosistemsko, prostorsko in družbeno ovrednotiti.

Steklarna Hrastnik (pilotni projekt) – vodik kot trajnostni energent (Lesar, 2021)

Pri proizvodnji stekla se v procesu taljenja stekla kot energent navadno uporablja zemeljski plin, ki pa je vir toplogrednega CO₂. Zato so se v steklarni izziva lotili s pilotnim projektom nadomeščanja fosilnega goriva z obnovljivim virom energije, in sicer z vodikom, pridobljenim z elektrolizo vode, opravljano s pomočjo sončne energije. Vodik se proizvaja v sami steklarni, in sicer s pomočjo električne energije iz lastne sončne elektrarne, ki je povezana z elektrolizerjem, kjer poteka elektroliza. V celotno energetsko verigo je vključen tudi hranilnik za vodik. Pilotni projekt je bil zaključen, prenesen naj bi bil na proizvodno raven, Steklarna Hrastnik načrtuje gradnjo velike »vodikarne«.

Proizvodnja električne energije v množici novih sončnih elektrarnah predstavlja največji, razvojno, zaposlitveno, medregionalno, okoljsko, ekosistemsko in družbeno verjetno najbolj sprejemljiv potencial za povečanje proizvodnje električne energije iz OVE v Sloveniji. Z vidika trajnostne rabe prostora je prihodnji razvoj smiselno prednostno usmerjen v integracijo sončnih elektrarn v stavbe, kjer je tehnični potencial proizvodnje elektrike glede na razpoložljive površine ocenjen na več kot 20 TWh, ključna omejitev pa je razen problematike shranjevanja viškov elektrike zlasti zmožnost integracije sončnih elektrarn

v električno omrežje, kar poleg stroškov elektrarn predstavlja ključni ekonomski kriterij razvoja sončnih elektrarn (NEPN ..., 2020a, 141; 2020b, 142).

Strokovnjaki Agore Energiewende so v skladu z odločitvijo EU o 55-% zmanjšanju izpustov TGP (1990–2030) izdelali posodobljene energetske scenarije za celotno EU in za vse njene članice o prenehanju uporabe premoga do leta 2030 (EU Coal Phase-out ..., 2021). Za Slovenijo zaradi podnebnih in ekonomskih razlogov (visoke cene emisijskih kuponov za CO₂) predlagajo prenehanje obratovanja TE na lignit (TEŠ) do leta 2030, obstoječa JE Krško pa naj bi tudi v letu 2030 še obratovala. Izpad proizvedene električne energije naj bi do leta 2030 nadomestile zlasti nove sončne elektrarne, delno pa tudi vetrne in plinske elektrarne (fleksibilna proizvodnja), proizvodnja elektrike iz HE naj bi ostala enaka, torej brez novih HE na Savi (EU Coal Phase-out ..., 2021, 84).

Po mnenju pisca bi morala biti zelo ambiciozno zastavljena ter s strani države sistemsko in trajno podprta množična javno-zasebna gradnja sončnih elektrarn predvsem na pozidanih površinah (vendar ob bistvenem zmanjšanju porabe primarne in končne energije) ključna sonaravna hrbtenica razvoja razogljíčene energetike do leta 2030 in tudi do leta 2050, podprta z manjšo rabo vetrne energije ter uporabo pretežno odpadne lesne biomase za soproizvodnjo elektrike in toplote ter sintetičnih goriv, zlasti v obdobju 2030–2050 pa bi glede na energetske potencial bilo treba tako za proizvodnjo toplote kot električne energije intenzivneje in okoljsko preudarno uporabiti geotermalno energijo. Z vidika hranilnikov energije na dnevem nivoju so razen baterij električnih vozil, črpalnih HE pomembni inovativni, večji pilotni baterijski hranilniki energije, eden od največjih v Evropi (2 milijona celic, priključna moč – 12 MW, zmogljivost 22,2 MWh, cena – 15 milijonov evrov) je bil oktobra 2019 postavljen na Jesenicah na območju SIJ Acronija. V gradnji pa je še drugi baterijski sistem na območju Taluma (18 MW/31 MWh). Vsekakor ostaja problematika shranjevanja električne energije velik izziv, prav tako tudi velike zamude pri prilagajanju elektroenergetskega sistema Slovenije na pričakovano vse večjo proizvodnjo elektrike iz sezonsko in dnevno nihajočih OVE, zlasti iz sončnih elektrarn.

Glede na ekosistemsko, podnebno in medgeneracijsko občutno prekomerno porabo energije na prebivalca naj bi torej Slovenija do srede 21. stoletja v največji možni meri uveljavila zahteve splošnega odrastnega scenarija napredka z vsaj prepолоvitvijo snovno-energetskih tokov ter obsežnejšim in ekosistemsko nujnim zmanjšanjem ekološkega odtisa (vsaj polovica odpade na ogljični odtis) in vseh drugih prekomernih pritiskov na okolje. Tudi v Sloveniji je doseganje »sonaravnega« ekološkega odtisa pravzaprav na eni strani pogojeno z radikalnim zmanjšanjem porabe primarne in končne energije, na drugi strani pa s popolno zamenjavo fosilnih goriv in urana z domačimi OVE, torej s ciljem doseganja ogljične nevtralnosti in hkrati energetske samooskrbe. Pisec sodi, da brez postopnega, vendar sistematičnega udejanjanja odrastne paradigme v vseh sektorjih in v gospodinjstvih, skladnejšega prostorskega in regionalnega razvoja Slovenije, zavestne odpovedi vrsti nepotrebnih luksuznih izdelkov, prevlade trajnostnih oblik prevoza potnikov in blaga (namesto npr. prevlade prevoza z osebnimi

vozili), sonaravnega turizma in kmetijstva (vključno z manjšo porabo npr. mesa), zlasti pa brez uvveljavljenja dostojnega, materialno zmernega načina življenja – enostavno ni možno tudi na energetskem polju doseči podnebne nevtralnosti in hkrati okoli leta 2040 zaključiti z uporabo jedrske energije (brez gradnje JE Krško 2). Prav tako zgolj odrastna razvojna pot Slovenije omogoča, da bodo sicer nedvoumno večje negativne posledice (zlasti ekosistemske) potrebne večje rabe OVE ostale še obvladljive, torej medgeneracijsko in medvrstno še sprejemljive. Temeljni dolgoročni cilji po mnenju pisca (ni energetik) zgolj okvirne zasnove trajnostnega sonaravnega, negativnega («odrastnega») energetskega scenarija Slovenije do leta 2050 naj bi bili naslednji:

- zmanjšanje porabe primarne energije s 3,4 toe na prebivalca (38.700 kWh) na 1,5 toe na prebivalca oziroma na največ 17.500 kWh primarne energije na prebivalca;
- dvig deleža OVE v končni rabi energije z 21 % na 95–100 %, torej brez rabe jedrske energije in praktično brez fosilnih goriv;
- zmanjšanje izpustov z 8,5 tone na okoli 0,5 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca.

Za udejanjanje zgoraj navedenih zelo zahtevnih strateških energetskih negativnih in sonaravnih ciljev do leta 2050 je treba najprej v obdobju 2021–2030 (2035), torej zgolj v dobrih desetih letih, doseči naslednje, skrajno zahtevne cilje (preglednica 40):

- zmanjšanje porabe primarne energije s 3,4 toe na prebivalca oziroma 38.700 kWh na 2,7 toe na prebivalca oziroma na 31.000 kWh primarne energije na prebivalca, torej zmanjšanje za najmanj 20 %;
- dvig deleža OVE v končni rabi energije s 23 % na okoli 35 %;
- zmanjšanje izpustov z 8,5 tone na okoli 4 tone ekvivalentov CO₂ na prebivalca oziroma za več kot 55 % (prenehanje obratovanja TEŠ najkasneje okoli leta 2030).

Glede na dosedanji bliskoviti tehnološki razvoj na področju uporabe OVE, možnosti varčevanja z energijo, hranilnikov energije je logično pričakovanje, da bo v naslednjih treh desetletjih, do srede 21. stoletja, zanesljivo prišlo do velikih sprememb. Tudi pisec sodi, da naj bi bila v dolgoročnem sonaravnem, nejedrskem scenariju Slovenije izjemno pomembna odločitev za proizvodnjo sintetičnih goriv s pomočjo domačih OVE, zlasti sončne energije (elektroliza vode). Omogoča namreč časovno sklenjeno rabo elektrike iz sezonsko in dnevno spremenljivih OVE, a za npr. pokrivanje celotne proizvodnje vodika je potrebna električna energija v več kot 2-krat večji količini (Novak, 2017, 173). Čeprav je v okoljsko in podnebno nekoliko šibkejših energetskih scenarijih predvidena tudi sicer časovno krajša in količinsko omejena prehodna vloga rabe naravnega zemeljskega plina, je treba tudi po mnenju pisca na ozemlju Slovenije zaradi upoštevanja načela previdnosti in razumnega dvoma popolnoma prepovedati pridobivanje ogljikovodikov s tehnologijo hidravličnega lomljenja (metoda »fracking«), tako obsežnejše kot tudi manjše hidravlično lomljenje (Židan, 2021).

Preglednica 40: Skica sonaravno-negativnega energetskega scenarija Slovenije (»2000 vatov«) (2018–2050)

	2017–2018	2030 – nacionalni energetske-podnebni scenarij (NEPN)	2050 – podnebna strategija Slovenije – ambiciozni scenarij (DUA)	2050 – »2000 vatov«: sonaravno-negativni scenarij
Raba primarne energije	6,9 Mtoe oz. 79,8 TWh (287 PJ)	6,1 Mtoe oz. 71,1 TWh (– 11 %)	4,1 Mtoe oz. 48,12 TWh (– 39 %)	3 Mtoe oz. 35 TWh (– 55 %)
Raba primarne energije na prebivalca (v toe in kWh)	3,4 toe oz. 38.700 kWh	3 toe oz. 34.500 kWh	2,05 toe 23.500 kWh	1,5 toe 17.500 kWh
Raba končne energije	4,9 Mtoe oz. 56,7 TWh (204 PJ)	4,6 Mtoe oz. 53,2 TWh (– 6 %)	3,5 Mtoe oz. 41 TWh (– 30 %)	2,5 Mtoe oz. 30 TWh (– 50 %)
Delež OVE v bruto končni rabi energije (v %)	21,1 %	27 % (EU = 32 %)	95–100 %	95–100 %
Skupna raba električne energije (končni odjemalci)	14,6 TWh (2015 – 12,8 TWh)	16,1 TWh (+ 9 %)	18,9 TWh (+ 30 % oziroma okoli 50 %*)	13–18 TWh** (– 10 % do + 20/25 %)
Delež fosilnih goriv v proizvodnji domače električne energije	30 %	25 %	0 %	0 %
Delež OVE v proizvodnji domače električne energije	30 %	43 %	jedrski scenarij = 70 % sintezno plinski scenarij = 100 %	100 %
Delež jedrske energije v proizvodnji domače električne energije	40 %	35–40 %	jedrski scenarij = 30 % sintezno plinski = 0 %	0 %
Neto delež uvožene električne energije	15–17 %	največ 25 %	minimalen, občasen	Okoli 20–25 % v prehodnem obdobju, kasneje minimalen in občasen

	2017–2018	2030 – nacionalni energetske-podnebn scenarij (NEPN)	2050 – podnebna strategija Slovenije – ambiciozni scenarij (DUA)	2050 – »2000 vatov«: sonaravno-negativni scenarij
Skupne emisije TGP (v milijonih ton ekvivalentov CO ₂)	17,5 mio ton	13,1 mio ton	2,3 mio ton*** (brez naravnih ponorov)	1 mio ton**** (brez naravnih ponorov)
Emisije TGP na prebivalca (v tonah ekvivalentov CO ₂ , brez upoštevanja naravnih ponorov)	8,5 tone	6,4 tone	1,15 tone	0,5 tone
Delež zmanjšanja emisij TGP (brez upoštevanja naravnih ponorov)	2005–2020: – 4 %	1990–2030: – 36 %	2018–2050: – 87 %	2018–2050 – 95 %

Vir: Energetska bilanca Slovenije, 2018; Poročilo o stanju na ..., 2020; 2021; NEPN, 2019 (verzija 4.0); NEPN, 2020a; 2020b (verzija 4.1 in 5.0); Novak, 2022; Energy (R)evolution (Greenpeace), 2015; Povzetek analize scenarijev ..., 2020; Towards a Climate-Neutral Germany, 2020

*Povečanje skupne rabe električne energije za obdobje 2015–2050 (IJS, 2020).

**13 TWh – v primeru globinske, odrasne in sonaravne strukturne spremembe gospodarstva in družbe npr. omejitev proizvodnje luksuznih dobrin, luksuzne potrošnje, opustitev energetske najbolj intenzivne industrije, progresivna cena porabljene energije, radikalno povečanje energetske učinkovitosti, zgornja meja premoženja itn. Okoli 18 TWh – v primeru večje proizvodnje elektrike iz OVE za proizvodnjo vodika (elektroliza vode) in drugih sinteznih goriv in izvajanja ukrepov varčne rabe elektrike.

***TGP kmetijstvo (zlasti metan): 1,3 mio ton CO₂e; industrija: 0,5 mio ton CO₂e.

****Sonaravna prenova in občutno razogljičenje kmetijstva.

Temeljne usmeritve in gradniki trajnostne sonaravne energetike v Sloveniji do leta 2030 oziroma do srede 21. stoletja so po mnenju pisca naslednje:

- postopno, a vztrajno udejanjanje koncepta odrasti in s tem povezana odpoved splošnemu modelu trajne (količinske) gospodarske rasti in BDP kot ključnemu kazalcu »razvoja« oziroma napredka;
- radikalno in prednostno zmanjševanje porabe primarne in končne energije kot ključni gradnik negativnega (bistveno zmanjšanje absolutne porabe energije) energetskega scenarija Slovenije do srede 21. stoletja:
 - a) več kot prepolovitev porabe primarne energije – z okoli 6,6 milijona toe na okoli 5 milijonov toe v letu 2030 in v letu 2050 na največ 3 milijone, torej na 1,5 toe/prebivalca oziroma pod 17.500 kWh/prebivalca;

- b) okvirna stabilizacija (omejeno povečanje) porabe električne energije do leta 2030 oziroma do leta 2050;
- c) poudarek na pospešenem izboljševanju energetske učinkovitosti – vsaj 2-% letno zmanjšanje energetske intenzivnosti z 297 toe/milijon evrov BDP na 200–220 toe/milijon evrov BDP do leta 2025/2030;
- d) najmanj 3-% letna energetska sanacija vseh stavb v državni, občinski in zasebni lasti, s posebnimi olajšavami in podporami za sanacijo stanovanj revnejših gospodinjstev (povezava s protipotresno sanacijo zgradb); zgolj skoraj energijsko ničelna in sonaravna nova gradnja od leta 2025;
- najmanj 90–95-% energetska zadostnost Slovenije najkasneje leta 2050 z energijo iz domačih OVE;
 - zmanjšanje emisij toplogrednih plinov energetike in vseh drugih virov vsaj za 95 % do leta 2050 (0,5 tone ekvivalentov CO₂/prebivalca in 55-% zmanjšanje emisij toplogrednih plinov v obdobju 1990/2030 – na okoli 4 tone ekvivalentov CO₂/prebivalca) ter prilagajanje energetike na podnebne spremembe;
 - sistemska in pravočasna pomoč tako države kot EU (iz skladov za sanacijo nekdanjih premogovnih regij) Šaleški dolini in Zasavju ob energetskem prestrukturiranju, zlasti po predhodnem zaprtju Premogovnika Velenje in TE Šoštanj (verjetno okoli leta 2030);
 - po mnenju pisca večplastno utemeljena dolgoročna opustitev rabe jedrske energije, najprej z negradnjo nove JE Krško (drugega bloka), če bo taka državljanska referendumsko odločitev na državni ravni (referendum po poglobljeni strokovni in javni razpravi);
 - po obvezni predhodni presoji vplivov na okolje za podaljšanje obratovanja obstoječe JE Krško, izpolnitvi vseh zahtevanih dodatnih varnostnih in drugih ukrepov opredeliti nadaljnje obdobje njenega obratovanja do leta 2033 (desetletno podaljšanje) ali največ do leta 2043 (20-letno podaljšanje);
 - skrajno varčna raba uvoženega zemeljskega plina kot emisijsko verjetno najmanj škodljivega fosilnega goriva (skoraj izključno za sproizvodnjo električne energije in toplote v zračno onesnaženih (npr. trdni delci) območjih, mestih, omejeno zlasti na vršno in »krizno« proizvodnjo električne energije) v prvi fazi sonaravnega energetskega prehoda;
 - ekosistemsko in okoljsko skrajno pretehtana, a bistveno večja raba zlasti sončne energije, delno pa tudi biomase, geotermalne energije in vetrne energije ter okvirna stabilizacija rabe hidroenergije;
 - proučitev in zagotovitev ustreznih pogojev za razvoj in rabo različnih načinov shranjevanja elektrike iz OVE, vključno s proizvodnjo vodika z elektrolizo (npr. na lokaciji TE Šoštanj in TE Trbovlje);

- zmanjšati rabo končne energije v stavbah za 60 % do leta 2030 glede na leto 2005 in zagotoviti zmanjšanje emisij TGP stavb za vsaj za 70 % do leta 2030 glede na leto 2005;
- podpora sistemom za daljinsko ogrevanje večjega števila zgradb, rabi toplotnih črpalk, soproizvodnji toplote in električne energije v lokalnih proizvodnih obratih;
- podpora nameščanju več 100.000 mikro sončnih elektrarn na strehah praktično vseh stanovanjskih in drugih objektov ter na drugih pozidanih (nad avtocestami, večjimi parkirnimi prostori), degradiranih in skalnatih zemljiščih ter nad vodnimi površinami akumulacijskih jezer HE;
- množica individualnih (družinskih) in skupnostnih (energetske zadruga in druge kolektivne oblike združenj) proizvajalcev in porabnikov lastne energije (zlasti s pomočjo sončnih elektrarn) kot temeljni pogoj prehoda na 100-% oskrbo z OVE;
- ocena možnosti in uporaba lesne biomase (manj kakovostne) kot vira tudi za proizvodnjo, predelavo v sintetična goriva (metan in metanol);
- povečanje bioekološke stabilnosti in naravne ponorne vloge (shranjevanje ogljika) zlasti gozdnih ekosistemov;
- pospešeno posodabljanje državnega elektroenergetskega omrežja ter modernizacija in prenova evropskega elektroenergetskega (pametnega) omrežja, ki bo omogočila zanesljivo oskrbo iz decentraliziranih virov proizvodnje električne energije (»od skandinavskih HE do sicilskih sončnih elektrarn«), v primeru geopolitične stabilizacije sveta tudi iz sončnih elektrarn iz Severne Afrike.

Lojze Poredoš (2019) sklepa, da se bo raba toplote za ogrevanje v prihodnosti zaradi učinkovite rabe energije zmanjševala, medtem ko se bo raba energije za hlajenje povečevala. Študije in prognoze kažejo izenačenje v naslednjih 30 letih. Nujna je implementacija tehnologije hlajenja z uporabo toplote za pogon hladilnih naprav, kar bo zmanjšalo rabo električne energije in emisij, obenem pa se bo povečala ekonomska uspešnost SPTE. Slovenija je zelo gozdnata država v Evropi, a potencial lesne biomase je slabo izkoriščen. Seveda je prednostna raba kakovostnega lesa kot surovine, ostanke tega pa je treba izkoristiti v energetske namene, a prevoz lesne biomase omejiti na kratke razdalje (Poredoš, 2019).

Slovenija je na vrednotnem in energetske-okoljskem (podnebnem) ter razvojnem razpotju tako glede načrtovanja trendov porabe kot načinov proizvodnje energije. Po sodbi pisca bo zaradi v prihodnosti še bolj pomembne proizvodnje električne energije ključna izbira med dvema »negativno« dodatno krepko prenovljenima energetska scenarijema DUA JE (ambiciozni scenarij z dodatnimi ukrepi, JE Krško 2, predhodno zaprtje TE Šoštanj) in DUA SNP (ambiciozni scenarij z dodatnimi ukrepi, »plinski«

scenarij oziroma scenarij sintetičnega nevtralnega plina, predhodno zaprtje TE Šoštanj, brez gradnje JE Krško 2) (Povzetek analize scenarijev ..., 2020; Resolucija o Dolgoročni ..., 2021).

Skupna poraba primarne energije na prebivalca Slovenije naj bi bila sredi 21. stoletja znotraj nosilnosti oziroma zmogljivosti okolja, znotraj omejitev rabe energije po švicarskem energetskega konceptu »družbe 2000 vatov« – torej okoli zahtevanih 17.500 kWh primarne energije na prebivalca, proizvedenih izključno iz OVE. V primeru okoljsko resnično pretehtane rabe OVE bi bila na osnovi dosedanjega vedenja o ekosistemskih omejitvah rabe OVE in v primeru (pričakovanega) izboljšanja tehnologij morda količina električne energije tudi nekoliko višja, zlasti v primeru npr. proizvodnje vodika (elektroliza vode) s pomočjo elektrike iz OVE (zlasti sončne energije). Proizvodnja oziroma poraba električne energije na prebivalca Slovenije naj bi bila po globinskem sonaravnem energetskega scenariju leta 2050 7000–8500 kWh na prebivalca, poraba toplote in hladu pa okoli 10.000–11.000 kWh na prebivalca. V vsakem primeru pa je ključno, da bo treba po konceptu okoljskega prostora in negativnega energetskega scenarija porabo primarne in tudi končne energije v Sloveniji zmanjšati najmanj za polovico. Globalno in nacionalno brezkompromisno udejanjanje zahtev pariškega podnebnege načrta je temeljnega pomena tudi za energetske scenarije Slovenije in s tem povezane podnebno-okoljske rezultate.

Trajnostni sonaravni tehnični potenciali OVE za razvoj alternativne sonaravne energetike Slovenije so več kot zadostni, ključno je torej pomanjkanje politične volje za začetek energetske transformacije (Slameršak, 2017). Za razliko od številnih drugih evropskih držav (npr. Danska, Nemčija, Avstrija ...) je Slovenija v zadnjih 10–15 letih zgolj minimalno, »kozmetično« povečala proizvodnjo in delež OVE v končni energiji, vključno z električno energijo. Pisec sodi, da je bil eden od ključnih »skritih« razlogov potiskanja rabe OVE v ozadje interes politike, ki finančno in kadrovske lahko obvladuje velike centralizirane energetske objekte (TE, JE). Obenem pa se na ta način pripravljajo javni prostor za »neizogibno« gradnjo JE Krško 2, ki bo za najmanj 40–60 let zakoličila okrepljeno jedrsko energetsko prihodnost Slovenije – za okoljsko in medgeneracijsko uničujoče nadaljevanje modela stalne rasti – na omejenem planetu, z omejenimi naravnimi viri in omejenimi samočistilnimi sposobnostmi. Načrtovanje in (draga) gradnja JE Krško 2 bosta glede na sodobne evropske izkušnje (Finska, Francija) trajala 10–15 let (ali celo več), torej verjetno vse do leta 2040 ne bo služila zmanjševanju izpustov TGP, ki naj bi jih EU in Slovenija že do leta 2030 zmanjšali za 55 %. Skrb za npr. izrabljeno jedrsko gorivo pa se moralno pritlehno prepušča v breme tisočim prihodnjih generacij, ki od obratovanja JE Krško 2 seveda ne bodo imele prav nobene koristi.

Sonaravno energetsko prakso prve polovice 21. stoletja je treba organizacijsko krepiti zlasti v smeri skupnostnih projektov OVE v lasti skupin posameznikov, stanovalcev večlastniških objektov, zadrug, lokalnih skupnosti, kmetov idr. Zadržano lastništvo

predstavlja participativno in demokratično obliko sodelovanja posameznikov in drugih deležnikov znotraj skupnosti pri načrtovanju in izvajanju projektov OVE, zaradi česar so zadruge ena bolj zaželenih oblik organiziranja na tem področju (Tkalec in Kvac, 2017). Brez »energetskih državljanov« in skupnostnih energetskih projektov prehod na 100-% obnovljive vire ni mogoč, zato je nujno pričeti z izvajanjem takšnih projektov.

Poudariti velja tudi, da ima odločitve o prevladujočem fosilnem ali sonaravnem energetskem scenariju (manjša poraba energije, pospešen prehod na domače OVE) ne le energetske in okoljske razsežnosti, temveč tudi podnebne, zaposlitvene, zdravstvene posledice. Sedanje cene energije so okoljsko-podnebno in medgeneracijsko popolnoma deformirane, saj npr. ne vključujejo zunanjih okoljskih, zdravstvenih in medgeneracijskih negativnih posledic v tržno ceno energije. Na drugi strani pa se kažejo tudi nekatere negativne okoljske posledice (emisije trdih delcev) npr. individualne rabe lesa (preveč vlažen les) in zastarelih tehnologij (kotli), ki jih je treba sistemsko minimizirati in podpreti optimalni, mavrični koncept rabe lokalnih OVE.

Robert Golob (2022) kot predsednik slovenske vlade navaja kot njen cilj, da bodo leta 2030 vsa gospodinjstva v Sloveniji v celoti neodvisna od fosilnih goriv, vsako gospodinjstvo pa naj bi imelo lasten, dolgoročen energetski vir za svoje energetske potrebe – torej »solarizacija« za vsa gospodinjstva (predhodno prenehanje uporabe velenjskega lignita). Več kot milijon načrtovanih električnih avtomobilov pa bo v prihodnje, ko bo mogoče polnjenje in tudi praznjenje baterij (napajalnik za hišo in druge potrebe po elektriki) postalo zelo velik razpršen, decentraliziran zalogovnik energije, po digitalnih omrežjih povezan v optimalno celoto. Vendar je stanje električnega distribucijskega omrežja v Sloveniji velika ovira pri gradnji hišnih sončnih elektrarn, saj prihaja do dolgih čakalnih vrst za njihovo priključitev. V nekaterih evropskih državah se uvaja obvezna vgradnja sončnih elektrarn na vseh novogradnjah, Slovenija pa je prisiljena njihovo gradnjo celo omejevati. Tudi na ta način se povečuje pritisk in argumenti za gradnjo JE Krško 2. Elektrodistribucijska podjetja bi morala do leta 2030 investirati več kot 4 milijarde evrov v prenavo in nadgradnjo distribucijskega električnega omrežja.

Slovenija 2030 – 100-% brezogljivi dom (Golob, 2016, 57)

- Električni avto pred hišo (polnjenje doma) in ogrevanje s toplotno črpalko.
- Celostno krmiljenje hiše s pametnim nadzorom porabe energije.
- Hišna (mikro) sončna elektrarna za kritje večine domačih energetskih potreb.
- Hranilniki energije v avtomobilih, stacionarnih baterijah itn., povezana proizvodnja in poraba energije znotraj pametnega hišnega krmilnega sistema.
- Povezava hišnega krmilnega sistema kot osnovnega gradnika bodočih pametnih distribucijskih omrežij z distribucijskim omrežjem vodenja.

Klimatologinja Lučka Kajfež Bogataj (2020) upravičeno predlaga, da se v investicijskih svežnjih poiščejo vzporednice med obvladovanjem novega koronavirusa, energetske prenovi in podnebnimi spremembami, npr.:

- intenzivno spodbujanje energetske, protipotresne in trajnostne prenovi stavb s poudarkom na leseni gradnji;
- pospešena izgradnja kolesarskih stez, saj so kolesa lahko pomembno nadomestilo za javni prevoz v obdobju obvezne fizične distance;
- povečanje samooskrbe Slovenije z lokalno pridelano in ekološko hrano (zlasti s sadjem in zelenjavo).

Sonaravni energetski koncept bo prinesel bistveno več zelenih delovnih mest v vseh pokrajinah Slovenije, okrepil policentrični in skladnejši regionalni razvoj Slovenije, zmanjšal negativne zdravstvene in podnebne posledice proizvodnje in potrošnje fosilnih goriv ter z energetske samooskrbe okrepil varnost države, saj le-ta ne bo več odvisna od uvoza nafte, zemeljskega plina in jedrskega goriva. Decentralizirana proizvodnja električne energije, veliko število individualnih in združenih ter lokalnih proizvajalcev OVE, pa bi hkrati onemogočala koncentracijo kapitala, monopolno določanje cen energije in sistemsko korupcijo.

Iluzija je pričakovanje, da je možna »otočna« sonaravna energetika – sredi »morja« prevladujočih in rastočih nesonaravnih oblik materialnih dejavnosti, neomejene proizvodnje in prodaje luksuznih izdelkov ter nesonaravnega načina vsakdanjega življenja. Tudi šibkega sonaravnega energetskega cilja ne bo mogoče doseči, če ne bodo v ospredju izdatno spodbujeni ukrepi učinkovite rabe energije in hkratnih globinskih strukturnih sprememb glede rabe energije v gospodarstvu, prometu, gospodinjstvih (aparati, ogrevanje, lastna proizvodnja energije iz OVE), ukrepi za skladnejši regionalni razvoj in povečanje dela na domu (zmanjšanje dnevne migracije itn.) Pritrditi je treba mnenju Nine Štros (2016, 39): ni več večjih ekonomskih in tehničnih ovir za prehod v 100-% obnovljivo energijo do leta 2050, vse, kar po njenem mnenju potrebujemo, je – politična volja, da se spremembe zgodijo.

Ključni trajnostni pogoj je pripravljenost porabnikov energije za temeljite spremembe v ravnanju z dragoceno in omejeno količino energije, zavestni in odgovorni osebni in skupnostni pristanek na zmerno materialno blagostanje, na paradigmo odrasti. Tako je po mnenju Jožeta Volfanda (2019) treba tudi ugotoviti, ali smo državljani Slovenije resnično pripravljeni npr. zmanjševati rabo električne energije. *Brez sonaravnega etičnega kompasa posameznika, podjetja, ustanove, skupnosti (»dovolj namesto vedno več«), brez sonaravne politike in sonaravne civilne družbe seveda tudi sonaravna energetika ni možna.*

8.4.3.2.3 Sonaravno kmetijstvo

Začeti velja z izraženo zaskrbljenostjo filozofa Deana Komela (1999, 337): »To, kar nam danes ob slovenskem vključevanju v Evropo in v planetarni globalni sistem resnično zbuja skrb, ni razprodaja naše zemlje, temveč grozeča možnost razkroja skupnosti Slovencev zaradi odsotne skrbi prebivanja na zemlji ... Pomembnejša od prognoz, ali bo naša zemlja tudi v prihodnosti ostala naša, je zato diagnoza, kako Slovenci sploh smo na svoji zemlji. Zakaj si, recimo, zatiskamo oči pred ekološkim uničevanjem slovenske zemlje, da drugih vidikov brezbržnosti do lastne zemlje niti ne omenjam. In zemlja nam to brezbržnost tudi ustrezno razpoložensko vrača.« Slovenija ne dosega varne stopnje lastne preskrbe s kmetijskimi pridelki, kmetijske površine pa se vztrajno zmanjšujejo. Nekdanji kmetijski minister in kmetijski strokovnjak Jože Osterc (2019) sodi, da je za ohranitev dejanske suverenosti Slovenije v negotovih svetovnih razmerah treba zagotoviti vsaj 80-% prehransko samooskrbo na agregatni ravni. Slovenija pa v vse bolj negotovih svetovnih razmerah oskrbe s hrano praviloma dosega le okoli 50-% prehransko samooskrbo.

Večplastnost, strateško politična in trajnostna sonaravna nujnost čimprejšnjega doseganja varne stopnje prehranske in energetske oskrbe (ne pa avtarkije!) je eden od temeljnih ciljev ekohumanistične strategije in vizije Slovenije. Zanesljiva oskrba s kakovostno, zdravo in v čim večji meri lokalno pridelano hrano po dostopnih cenah za vse je osnovni postulat dejanske suverenosti vsake državne in po možnosti tudi regionalnih skupnosti. Hrana je temeljna življenjska dobrina, zato je vedno veljalo, da je ni smotrno prepuščati tujim rokam oziroma muhavosti globalnih trgov, kmetijstvo pa ni zgolj gospodarska dejavnost, njegove ekološke in socialne ter turistične funkcije so prav tako eksistenčno pomembne. In kaj se je zgodilo slovenskemu prehranskemu sistemu? Kmetje so bili potisnjeni v preveliko odvisnost od evropskih subvencij, netrajnostne kmetijske politike so razrahljale nekoč močne vezi soodvisnosti z naravo in odgovornosti do prihodnjih rodov, dolge verige v oskrbi s hrano pa so zabrisale vez med proizvajalci in potrošniki ter absurdno porušile razmerje med ceno hrane, ki jo plačujejo končni porabniki, in stroški pridelave. Nacionalna kmetijska politika teh rušilnih trendov iz zadnjega četrto stoletja ni znala, hotela ali pa mogla preprečiti (Manifest civilne družbe ..., 2018, 38). Posledica je naša velika odvisnost od uvoza in netrajnostna struktura pridelovanja in porabe hrane ter na državni ravni varnostno skrajno tvegano zmanjševanje kmetijskih zemljišč.

Za zagotavljanje čim bolj trajne prehranske varnosti Slovenije v obdobju stabilizacije njenega prebivalstva sta ključna naravna temelja zadosten obseg kakovostnih kmetijskih zemljišč in trajno ohranjanje rodovitnosti prsti. Geografa Matej Gabrovec in Peter Kumer (2019) ugotavljata, da se je od prve polovice 19. stoletja do danes raba zemljišč na ozemlju Slovenije bistveno spremenila. Tako so v poznem 19. stoletju gozdovi pokrivali le dobro tretjino ozemlja današnje Slovenije, preostale površine pa so bile skoraj v celoti

kmetijska zemljišča. Okoli leta 2022 pa je v Sloveniji 58 % ozemlja gozdnatega, 37 % predstavljajo kmetijska zemljišča in okoli 5 % pozidana zemljišča. V poosamosvojitvenem obdobju (1991–2020) so se površine kmetijskih zemljišč v uporabi zmanjšale za več kot 15 % in so leta 2020 obsegale le še 484.000 ha oziroma 23,9 % državnega ozemlja (EU – 39,2 %), v zadnjih letih pa so se ustalile (Poročilo o razvoju, 2022, 105, 187).

Procesa zaraščanja kmetijskih površin in njihove pozidave ključno zaznamujeta celotno poosamosvojitveno obdobje, gradnja podjetja Magne na najbolj rodovitnih kmetijskih zemljiščih na Dravskem polju pa je simbolični znak podcenjenega pomena kmetijstva. Vendar Franc Lobnik in sodelavci (1994, 304) opozarjajo, da je bilo že v obdobju od leta 1958 do 1988 v Sloveniji pozidanih okoli 17.000 ha rodovitnih tal. Nekatera kmetijska zemljišča so bila prekomerno onesnažena v daljšem časovnem obdobju (npr. v občini Celje), intenzivne oblike kmetijstva so prav tako prispevale k onesnaževanju okolja (Lobnik in drugi, 1998). Obseg pozidanih površin se je v obdobju 1991–2001 povečal za skoraj 18.500 ha oziroma za 6–7 ha na dan (Ravbar, 2006).

V luči zagotavljanja pogojev za samooskrbo in lokalno pridelavo hrane je zaskrbljujoča zlasti skromna površina obdelovalnih površin. V letu 1960 je bilo v Sloveniji 295.000 ha njiv in vrtov, leta 1991 195.000 ha (Lah, 2004, 17), leta 2020 pa le še 174.000 ha oziroma okoli 840 m²/prebivalca, kar je z vidika samooskrbe s hrano ob svetovnih kriznih razmerah izjemno tvegano. Za preživetje na podlagi lastne pridelave bi namreč po grobi oceni potrebovali vsaj 2000 m² (Perpar in Udovč, 2010, 191). Povprečna površina njiv na prebivalca EU je bila leta 2017 2040 m² (leta 2020 – 2200 m²), z 840 m² na prebivalca je bila Slovenija le pred Belgijo, Nizozemsko in Malto (Poročilo o razvoju, 2019; 2022). Ob tem je pridelavi zelenjave namenjene le okoli 3 % te površine, velika večina pa pridelavi krme za živali. Ta se prideluje tudi na trajnih travnikih in pašnikih, ki pokrivajo 60 % kmetijskih zemljišč v uporabi, vinogradi in sadovnjaki pa so na 6 % kmetijskih zemljišč v uporabi.

Slovenija spada med neto uvoznice hrane, saj z domačo proizvodnjo ne pokriva svojih potreb po kmetijskih proizvodih (pri žitu, krompirju, zelenjavi, sadju, prašičjem mesu in medu). Dolgoročni trend nakazuje, da je stopnja samooskrbe višja in stabilnejša pri večini živalskih proizvodov (mleko, jajca, goveje in perutninsko meso), z izjemo prašičjega mesa in medu, kjer se stopnja samooskrbe znižuje. Nasprotno pa je stopnja samooskrbe pri večini rastlinskih proizvodov nižja (krompir, zelenjava, sadje) in podvržena medletnim nihanjem (letine), dolgoročno se zvišuje le stopnja samooskrbe z žiti. Zaradi vremenskih in podnebnih razmer se količina kmetijskih pridelkov med leti razlikuje. Tako je znašal v letih 2016 in 2017 povprečni letni pridelek pšenice okoli 150.000 ton (na okoli 95.000 ha), kar je zadoščalo zgolj za okoli polovično samooskrbo, leta 2020 pa je Slovenija za svoje potrebe pridelala 89 % pšenice. V letu 2019 je Slovenija za svoje potrebe pridelala: 30 % sadja, 44 % zelenjave, 45 % krompirja, 74 % žit, 95 % jajc, 103 % govejega mesa, 110 % perutnine in 127 % mleka (Stopnja samooskrbe s hrano, 2020).

Z vidika prehranske varnosti je napačno spodbujanje pridelovanja koruze za potrebe bioplinarn in raba odpadne gnojevke na vodnoekološko zelo občutljivih zemljiščih ter raba drugih poljščin za pridelavo biodizla na najboljših kmetijskih površinah. Jože Osterc (2019) upravičeno opozarja, da za Slovenijo s tako nizko stopnjo prehranske samooskrbe ni sprejemljivo gojenje energetskih rastlin, da se iz njih v bioplinarnah proizvaja električna energija. Večjo skrb in sredstva pa bo treba nameniti povečanju sonaravne, učinkovite rabe vode za namakanje, in sicer v majhnih, ekosistemsko sprejemljivih zadrževalnikih vode. Glede na razpoložljive vodne vire in vodno-ekološke posledice podnebnih sprememb pa je bolj verjetna možnost vodovarčevalnega načina namakanja na okoli 20.000 ha intenzivnejše obdelanih kmetijskih površin, zlasti za tržno pridelavo zelenjave, kjer je stopnja samooskrbe najnižja. V najbolj in čedalje bolj sušno ranljivih kmetijsko zelo pomembnih območjih, kot je Pomurje, pa bo potrebna še zamenjava vodno zelo zahtevnih kmetijskih rastlin (kot je koruza) z vodno manj zahtevnimi. Razen spremembe setvene strukture bo nujna tudi sprememba kolobarja z bistveno večjo vlogo proti suši odpornih vrst in sort.

Državni prehranski strateški cilj Slovenije po mnenju pisca ni le obranjanje zlasti najbolj rodovitnih kmetijskih zemljišč, temveč tudi občutno povečevanje kmetijskih površin, še posebej njivskih in v tem okviru predvsem žitnih površin (preglednica 41). Kljub zelo nizki stopnji prehranske oskrbe in prevladujoče slabšim naravnim pogojem (vključno z večjo vodnoekološko občutljivostjo kmetijskih zemljišč na kraškem površju in na območjih s talno vodo) za intenzivne oblike kmetijstva velja podčrtati, da Slovenija razpolaga z dovolj velikimi potenciali kmetijskih zemljišč, da lahko varnostno tvegano, zelo nizko stopnjo splošne prehranske samooskrbe (okoli 50 %) bistveno poveča (na 75–80 %) in npr. pri prehransko zelo pomembni pšenici doseže popolno samooskrbo (Plut, 2014a). To pomeni, da je treba kmetijske površine vsaj do leta 2040 dejansko povečati na stanje okoli leta 1960 (okoli 600.000 ha), jih skoraj izključno nameniti sonaravni pridelavi zdrave hrane (kljub nekoliko manjšim pričakovanim donosom, delno tudi zaradi slabših naravnih razmer na dveh tretjinah kmetijskih zemljišč) in hkrati zmanjšati kmetijska zemljišča za pridelavo živalske krme. Dolgoročno je torej treba udejanjiti koncept sonaravno zasnovane pridelave hrane in trajnostne samooskrbe, ki združuje lokalno oskrbo z zdravimi kmetijskimi pridelki manjšega ekološkega odtisa. Ta je povsod po svetu pripomogla k oživitvi zanimanja za lokalno hrano ter za neposredne stike med pridelovalci in potrošniki (Manifest civilne družbe ..., 2018, 39).

Preglednica 41: Slovenija – kmetijska zemljišča (1991–2040)

SLOVENIJA	1991	2009	2040 – predlog
Kmetijska zemljišča v uporabi (ha)	561.000	468.000 (458.000 – 2011)	600.000–650.000
Kmetijska zemljišča v uporabi na prebivalca (m ²)	2833	2297	3000–3300
Njive in vrtovi (ha)	198.000	175.000 (168.744 – 2011)	250.000–300.000
Njive in vrtovi na prebivalca (m ²)	1242	858	1250–1500
Površine žitaric (ha)	121.000	101.000	140.000–160.000
Površine žitaric na prebivalca (m ²)	611	495	700–800
Površine za pšenico in koruzo za zrnje (ha)	103.000	74.000	110.000–130.000
Pridelek pšenice in koruze za zrnje (t)	510.000 (1989–1991)	450.000 (2007–2009) (150.000 t pšenice)	600.000–700.000 (najmanj 250.000 t pšenice)
Gozdne površine na prebivalca (m ²)	5409	5814	okoli 5000

Vir: Statistični urad RS, 2010; 2012; Plut, 2014a

Sodelavci Plana B za Slovenijo (2011) so kot temeljne cilje slovenskega kmetijstva opredelili:

- povečanje samooskrbe s hrano na agregatni ravni na vsaj 80 % do leta 2030 (za zelenjavo, sadje in žita), od tega vsaj tretjinsko s hrano ekološke pridelave;
- zaustavitev upadanja oziroma povečanje obsega kmetijskih zemljišč glede na stanje pred 60 leti;
- pospešitev razvoja ekološkega kmetijstva in doseganje ciljev nacionalnega akcijskega načrta za ekološko kmetijstvo;
- Slovenija ne bo gojila gensko spremenjenih organizmov.

Netrajnostne kmetijske prakse dodatno prispevajo tudi k zmanjšanju biotske raznovrstnosti Slovenije. Slovenija je leta 2019 prejela uradni opomin Evropske komisije zlasti zaradi kritičnega stanja travniških vrst ptic in metuljev na območjih Natura 2000, kot posledice uničevanja ekstenzivnih travnikov. Na drugih kmetijskih območjih pa prihaja do opuščanja kmetovanja in zaraščanja, kar prav tako povečuje izgubljanje biotske raznovrstnosti. Nekateri strokovnjaki predlagajo preoblikovanje kmetijskih subvencij za boljše ohranjanje narave, ki naj bi jih dobili le tisti, ki sonaravno kmetujejo. Vsak kmet pa

naj bi kot pogoj za prejemanje subvencij najmanj 15 % zemljišč namenil ohranjanju ali izboljšanju stanja habitatov in kmetijske pokrajine. Tisti, ki npr. nimajo ekstenzivnih in biotsko pomembnih kmetijskih površin, naj bi jih s pomočjo dodatnih sredstev ponovno vzpostavili s postopki renaturacije.

V Sloveniji je bilo leta 2014 3298 ekoloških kmetij, ki so obdelovale 41.000 ha kmetijskih zemljišč v uporabi (9 %), kar je bilo bistveno pod ciljnimi vrednostmi za leto 2015 (15 %) (Lampič in drugi, 2016, 54). V letu 2016 je bilo v Sloveniji ekoloških 5 % (3518) vseh kmetij ter 9 % vseh kmetijskih zemljišč, kar nas umešča v sredino EU. Ekološke kmetije v Sloveniji so v povprečju 2-krat večje od konvencionalnih in redijo tudi 2-krat več živali kot povprečna kmetija (Bavec, 2018, 29). Leta 2019 je bilo v kontrolo vključenih 3828 ekoloških kmetij (5,5 % vseh kmetij), leta 2020 pa se je njihovo število zmanjšalo (izstop 266 kmetij), kar se je zgodilo prvič po uvedbi sistema kontrole ekološkega kmetovanja. Nekateri člani Zveze društev ekoloških kmetov sodijo, da je prepočasno širjenje ekološkega kmetijstva posledica slabega delovanja kmetijske svetovalne službe. Po načrtih naj bi bilo do leta 2027 v ekološko kmetijstvo vključenih najmanj 20 % kmetijskih zemljišč (leta 2019 – 10 %), kar bi pomenilo podvojitev. Zveza društev ekoloških kmetov razen ustanovitve nove pospeševalne službe predlaga 25 % ekoloških kmetijskih zemljišč in 15 % ekoloških kmetij ter prednostno podporo ekološkemu kmetovanju na vodovarstvenih območjih. V sosednji Avstriji (s podobnimi geografskimi razmerami) je 22 % kmetijskih površin obdelanih ekološko, delež ekoloških kmetij pa je 20 % (Bavec, 2018, 28). Nemški Zeleni pa za leto 2030 za Nemčijo načrtujejo 30-% delež ekoloških zemljišč (Die Grünen – Bundestagswahlprogramm, 2021, 48).

Sprva izrazito »travniška« struktura ekoloških kmetij oziroma zemljišč se je v teh letih sicer nekoliko popravila, vendar pa delež travinja še vedno znaša kar 83 %. Njiv je bilo 10 %, trajnih nasadov (sadovnjaki, vinogradi, oljčniki in hmeljišča) slabih 5,5 %, površin v vrtninami pa komaj 0,67 % (Manifest civilne družbe ..., 2018, 39). Ekološki kmetje lahko pridobijo podpore iz Programa razvoja podeželja (PRP) iz Skupne kmetijske politike EU, v katerem je (od 2014 dalje) ekološko kmetijstvo samostojen ukrep, medtem ko je bil pred tem del Kmetijsko-okoljskega programa. EU je sprejela drugi akcijski načrt za ekološke kmetije, medtem se je edini slovenski iztekel leta 2015, žal z mnogimi nedoseženimi cilji (npr. o 15-% deležu ekoloških kmetij). Popravni izpit je zato nujen, saj je med drugim v zadnjih letih večje število zlasti hribovskih kmetij izstopilo iz ekološkega kmetovanja, saj so se znižala neposredna plačila za ekološko travinje. Konvencionalni kmetje s kombinacijo različnih ukrepov pridobijo podobne zneske kot ekološki ob bistveno nižje postavljenih ekoloških zahtevah. Agronomka Martina Bavec (2018) opozarja, da v Sloveniji v centrih odločanja še vedno trdno prevladujejo interesi konvencionalnega kmetijstva, tako stroka kot politika dajeta prednost konvencionalnim kmetijam, saj je npr. za 200 konvencionalnih kmetij en kmetijski svetovalec, za ekološke kmetije pa je en svetovalec na 1200 kmetij. *Poudariti velja navedbo, da je zadnja analiza*

stanja v ekološki reji živali pokazala, da so povprečne količine mleka na molznico iz ekološke reje primerljive konvencionalni reji, seveda ob številnih okoljskih in zdravstvenih koristih (Bavec, 2018, 28). Nekateri predlagajo, da se vzpostavi pospeševalna služba za ekološko kmetijstvo, ki bi se financirala npr. iz sklada za podnebne spremembe. V primerjavi s konvencionalnimi kmetijskimi praksami ekološke kmetijske prakse izpuste toplogrednih plinov zmanjšajo za 40 %. Ekološko kmetovanje torej ne bi smelo biti ozko tržno pojmovano, temveč tudi kot okolju in podnebjju bolj naklonjena dejavnost, ki zaposluje tudi več ljudi kot konvencionalno kmetijstvo, vnosi energije in izpusti toplogrednih plinov pa so bistveno manjši kot v konvencionalnem kmetijstvu.

Z ustreznimi strokovnimi in drugimi ukrepi v ekološkem kmetijstvu bi se torej lahko stopnja samooskrbe bistveno povečala, hkrati pa bi se izboljšal dohodkovni položaj v kmetijstvu, seveda ob dobri organiziranosti v celotni verigi do potrošnika, pa tudi ob solidni organiziranosti slovenskih ekoloških kmetov. Vendar velja poudariti, da je delež tistih, ki kupujejo ekološko pridelano hrano, v Sloveniji še vedno nizek, zgolj nekaj odstotni, a se povečuje (Lampič in drugi, 2016). V obdobju 2014–2020 je bilo za ukrepe ekološkega kmetovanja namenjeno okoli 65 milijonov evrov oziroma zgolj okoli 6 % razpoložljivih sredstev programa razvoja podeželja.

Slovensko kmetijstvo ne sme staviti zgolj na tržne in »konkurenčne« pristope (maksimiranje dobička za vsako ceno), upoštevati je treba geografsko in strukturno pogoje ne omejitve, veliko vodnoekološko in erozijsko občutljivost kraških, nižinskih in goratih območij, ki zahteva temu primerno kmetijsko prakso, pa tudi izjemno pomembne tržno nemerljive funkcije kmetijstva. A podpore so praviloma preveč usmerjene zgolj v večje intenzivne in konvencionalne pridelovalce (velike kmetije) ali na določena območja z intenzivno pridelavo.

Količina hrane, ki jo lahko trajno in sonaravno pridelujemo, je seveda omejena. Ali je za skupnost zadostna ali ne, je odvisno tudi od potrošniških navad: koliko in kaj jemo, pa tudi, koliko hrane zavržemo (tudi več kot tretjino). Očitna priložnost za povečanje prehranske samooskrbe je preprečevanje nastajanja odpadne in zavržene hrane, zaradi vse večje priljubljenosti vrtnarjenja kot rekreativne dejavnosti pa tudi povečanje pridelavi hrane namenjenih zelenih površin v mestih. K povečanju samooskrbe s hrano nadalje pripomorejo podpore za krajsanje oskrbovalnih verig (kmečke tržnice, naročniško in partnersko kmetovanje, zelena javna naročila ipd.) in za povečanje konkurenčnosti manjših pridelovalcev (npr. združevanje v zadruge) (Manifest civilne družbe ..., 2018, 39). Umestno bi bilo, da tudi občine sofinancirajo lokalno pridelano ekološko hrano npr. v šolah in vrtcih. V vsakem primeru so za pospeševanje in načrtovanje ekološke pridelave hrane izjemno pomembna javna naročila, ki ekološkemu kmetu lahko zagotavljajo del stabilnega dohodka in varnejšo načrtovanje pridelave. Zato bi bilo treba v uredbi o zelenem javnem naročanju, ki določa najmanj 15 % ekoloških živil, delež najprej povečati na vsaj 25 %.

Po zadnjih dostopnih podatkih Nacionalnega inštituta za javno zdravje (NIJZ) odrasli prebivalci Slovenije v povprečju zaužijejo 1,23 kg mesa in mesnih izdelkov na teden. Teden-sko NIJZ priporoča uživanje 300–500 gramov različnih vrst kakovostnega pustega mesa in občasno mesnih izdelkov. NIJZ pri tem opozarja, da lahko uživanje več kot 300 g mesnih izdelkov in rdečega mesa na teden že predstavlja tveganje za zdravje. Slovenija bo spodbujala nadomeščanje mesa predvsem s stročnicami, te pa se lahko ustrezno nadomestijo z drugimi nemesnimi žvili živalskega izvora – mleko, mlečni izdelki, jajca (Osnutek: Dolgo-ročna podnebna ..., 2020, 84). Velika poraba mesa pomeni potrebo po velikih obdelovalnih površinah. Visoke stopnje prehranske samooskrbe v Sloveniji ni mogoče doseči brez zmanjšanja porabe mesa, ki je leta 2020 znašala 88 kg, svetovno povprečje pa je bilo okoli 45 kg.

Tudi po mnenju Renate Karba in sodelavcev (2016) visoke stopnje prehranske samooskrbe v Sloveniji ne bo mogoče doseči brez zmanjšanja porabe mesa, predvsem govedine. Za pridelavo 1 kg govedine je potrebno 15-krat več zemljišča kot za 1 kg žitaric in 70-krat več kot za 1 kg zelenjave, razlike pri porabi vode so še veliko večje. *Za dosego samooskrbe bi bilo razen zmanjšanja porabe mesa treba poljedelstvo usmeriti v pridelavo rastlinske hrane (zelenjave in sadja) za ljudi, pašo živine (za mesno in mlečno proizvodnjo) pa preusmeriti na območja, ki so za poljedelstvo manj primerna: v hribovit, gričevnat svet ter na območja zaraščanja.* Tudi proces podjetniškega odkrivanja v okviru Slovenske strategije pametne specializacije (2015, 16) je pokazal, da ima Slovenija z vidika naravnih danosti zelo velik potencial za prirejo mesa govedi po modelu trajnostne ekstenzifikacije. Temu botruje dejstvo, da znaša delež travinja okoli dve tretjini kmetijskih zemljišč, kar predstavlja idealne primarne proizvodne vire ob zagotavljanju trajnostnega upravljanja naravnih habitatov s prevladujočim travinjem v območjih z omejenimi dejavniki za pridelavo.

Zmanjšanje porabe hrane živalskega porekla, predvsem govedine, je tudi nujen pogoj za povečanje prehranske samooskrbe Slovenije. Velika poraba mesa namreč zahteva velike obdelovalne površine za pridelavo krme v rodovitnih nižinah, ki pa jih v Sloveniji npr. za vrtnarjenje, pridelavo sadja in zelenjave zelo primanjkuje. Za prirejo mesa primerljive hranilne vrednosti je potrebno mnogo več kmetijskih zemljišč in vode kot za rastlinsko hrano. Zmanjšanje obsega živinoreje je tudi ključni ukrep za zmanjšanje škodljivega vpliva kmetijstva na okolje. Ogljični odtis z mesom bogate prehrane je 2-krat večji od prehrane, v kateri prevladuje rastlinska hrana. EU bo najkasneje do leta 2027 prepovedala rejo vseh vrst rejnih živali (perutnina, prašiči, govedo), ki jih gojijo v nehumanih kletkah. Po mnenju pisca bi Slovenija lahko v krajšem obdobju preprečila neznosno in ponižujoče trpljenje rejnih živali, zaprtih v kletkah, zapiranje v kletke pa obravnavala kot kaznivo dejanje. Raziskovalna novinarka Maja Prijatelj Videmšek (2021) pa opozarja, da je zgolj v EU še vedno več kot 300 milijonov živali (perutnina, prašiči, teleta itn.), ki jih redijo v kletkah, ki bi jih bilo treba najkasneje do leta 2027 prepovedati v reji vseh vrst živali, kar bi pomenilo pomemben (ne pa seveda edini) korak tudi k bolj trajnostnemu prehranskemu sistemu.

Kljub temu, da prispeva večino toplogrednega učinka v sektorju kmetijstvo metan (približno 70 %), se namenja zmanjševanju emisij metana bistveno manj pozornosti kot zmanjševanju emisij didušikovega oksida. Šibka točka je premajhna ambicioznost na področju zmanjševanja emisij metana iz prebavil rejnih živali, ki prispevajo približno 55 % vseh emisij toplogrednih plinov v kmetijstvu, zlasti se zanemarjajo priložnosti na področju ustrežnejšega krmljenja rejnih živali. Brez posebnih spodbud napredka na tem področju ne gre pričakovati (Osnutek nacionalnega energetskega ..., 2018, 77; Podnebno ogledalo ..., 2019, 30). Skromen je interes za gradnjo za bližnje prebivalce nemotečih majhnih in mikro bioplinških naprav, s katerimi je mogoče v celoti preprečiti emisije metana in znatno zmanjšati emisije didušikovega oksida iz skladišč živinskih gnojil, hkrati pa prispevati k večji izrabi obnovljivih virov energije. Vendar velja ponovno poudariti, da mora biti gradnja bioplinarn na živinski gnoj ekosistemsko in bivalno skrbno pretehtana, kar pa za številne obstoječe bioplinarne ne velja. Zmanjševanje porabe mesa in živinorejskih farm na osnovi nižinsko pridelane koruze ter ohranjanje in povečevanje ekološke vzreje živine v hribovitih območjih (ohranjanje poseljenosti in kulturne, tudi turistično-rekreacijsko atraktivnejše pokrajine) bi zmanjšalo kmetijske emisije toplogrednega metana.

Povečanje potrošnje lokalno pridelane ekološke zelenjave in zmanjšanje porabe mesa je na ravni posameznika najučinkovitejši ukrep za povečanje prehranske samooskrbe in zmanjšanje osebnega vpliva na podnebne spremembe. Poleg zmanjšanja porabe mesa je visoko na prioritetni lestvici ukrepov za povečanje prehranske samooskrbe tudi preprečevanje nastajanja odpadne in zavržene hrane (Karba in drugi, 2016). Ta nastaja v vsej oskrbovalni verigi s hrano od pridelovalca do gospodinjstva – ob transportu, skladiščenju in predelavi ter v trgovinah in v gostinstvu. Problem zavržene hrane (2013 – 72 kg odpadne hrane na prebivalca in 68 kg leta 2020) je naš skupni problem – kmetov, trgovcev, predelovalcev, gostincev in potrošnikov, zato ga je možno rešiti le skupaj.

Povprečen prebivalec Slovenije zaužije 3,2-krat več mesa, 2,3-krat več mlečnih izdelkov in 2,3-krat več jajc od priporočil za trajnostno prehrano, zato pisci Bele knjige o strokovnem varovanju okolja (2020, 38, 39) predlagajo prepolovitev vnosa živil živalskega izvora do leta 2030 ter v obdobju 2020–2030 postopno preusmerjanje kmetijskih subvencij iz živinoreje in pridelave živinorejske krme v pridelavo rastlinske hrane za ljudi.

Okupirana Ljubljana – samooskrbna skupnost (Karba in drugi, 2016)

Zaradi močnega odporiškega gibanja vse od začetka okupacije Ljubljane med drugo svetovno vojno so Italijani februarja 1942 celotno mesto obdali z žico. Mesto je prestalo tri leta okupacije in je bilo osvobojeno 9. maja 1945. Organizacija življenja v okupiranem mestu, obdelovanje mestnih parkovnih površin, oskrba s hrano in drugimi življenjskimi potrebščinami ter skromen način življenja nudijo mnoge ilustrativne primere, ki navdihujejo tudi danes. Med prvimi ukrepi je bil predpis o varčevanju z mesom in uvedba brezmesnih dni. Zaradi pomanjkanja živil se je v Ljubljani izjemno povečalo

obdelovanje vrtičkov, tako zasebnih kot javnih. Mestna občina je aktivno spodbujala samooskrbo meščanov – za malo plačilo je v najem oddajala vrtove, prirejala je dobro obiskane vrtnarske tečaje ter razdeljevala semena, gnojilo in sadike. Poleg zasebnih vrtov je mestna občina ustanovila še t. i. vojne vrtove, ki so s hrano zalagali predvsem mestne socialne ustanove (zavetišča, delavske domove ipd.). Največji vojni vrt je bil v Tivoliju, kjer so na 8000 m² obdelovalnih površin gojili krompir in oves, drugi največji pa Kongresni trg, kjer so na 5000 m² gojili krompir.

Za doseganje učinkovite kmetijske politike Slovenije je po mnenju Boštjana Kerblerja (2010) ključno skupno delovanje kmetijskih, socialnih, ekonomskih, regionalnih in ekoloških politik, pa tudi večja usposobljenost podeželskega prebivalstva za spoznavanje in pridobivanje evropskih sredstev. Glavni cilj slovenskega kmetijstva je povečanje samopreskrbe s trajnostno pridelavo zdrave hrane, a slovensko kmetijstvo je po nekaterih kazalnikih še oddaljeno od polne uveljavitve sonaravnega kmetijstva (Slabe Erker in drugi, 2015). Za to pa je razen ekosistemsko pretehtanega povečanja kmetijskih zemljišč (ponovna raba pred nekaj desetletji zaraščenih zemljišč) potrebno prestrukturiranje kmetijske pridelave ob hkratnem povečevanju ekološke pridelave, zlasti tržne, zviševanju okoljskih standardov celotnega slovenskega kmetijskega sektorja, ob spodbujanju zdravih in za nizkoogljično družbo ustreznih prehranskih navad (Plan B za Slovenijo ..., 2012). Jože Osterc (2019) izrecno izpostavlja možnosti vrtnarstva, kjer je stanje glede samooskrbe najslabše, pridelek na enoto površine pa neprimerno večji kot v konvencionalnem kmetijstvu.

Ekosistemsko in poselitveno zelo premišljeno ponovno povečanje kmetijskih zemljišč (zlasti zaraščenih površin), pospešeno povečevanje ekološke pridelave hrane, večja vloga rastlinske kmetijske proizvodnje in občutno zmanjšanje zavržene hrane so ključni ukrepi za doseganje varne stopnje samooskrbe Slovenije s hrano.

8.4.3.2.4 Trajnostna mobilnost

Slovenija ima s stališča prostorske učinkovitosti, trajnostne mobilnosti in energetske učinkovitosti neugodno, pretežno razpršeno poselitev, s 6000 naselji na nekaj več kot 20.000 km². V gospodarsko razvitih državah višja stopnja motorizacije z vidika trajnostnosti izraža slabo prometno politiko in čezmerno odvisnost prebivalcev od uporabe osebnega avtomobila, vendar v Sloveniji visoka stopnja motorizacije še naprej narašča (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 82). *Slovenija tako glede prevoza potnikov kot prevoza blaga označuje netrajnostna mobilnost z izrazito prevlado individualnega prevoza z osebnimi vozili in cestnega prevoza blaga.* Cestni blagovni promet se je v Sloveniji povečeval zlasti z večanjem tranzitnega prometa, tako da že več kot tri četrtine prevozov v državi opravijo tuji prevozniki (največ iz Madžarske, Hrvaške in Romunije) (Poročilo o razvoju, 2022, 182).

Po podatkih iz Matičnega registra vozil in listin je bilo v Sloveniji ob koncu leta 2018 registriranih skoraj 1.569.000 vseh cestnih vozil, kar je 3 % več, kot jih je bilo v letu 2017. V Sloveniji je bilo konec leta 2021 skoraj 1.653.000 registriranih cestnih vozil (564 na 1000 prebivalcev), kar je za 2 % več, kot jih je bilo v letu 2020. Od teh je bilo motornih vozil okoli 1.598.000, kar je prav tako za 2 % več, priklopnih vozil pa skoraj 55.000 ali za 4 % več kot leto prej. Med registriranimi cestnimi motornimi vozili je bilo okoli 1.189.000 oziroma 74 % osebnih avtomobilov ali za 2 % več, kot jih je bilo v letu 2020. Leta 2017 je bilo v Sloveniji registriranih 1.118.000 osebnih avtomobilov, leta 2018 pa več kot 1.143.000 oziroma 25.000 več kot prejšnje leto. Slovenija je bila med članicami EU sedma po številu osebnih vozil na prebivalca v letu 2015 s 548 registriranimi vozili na 1000 oseb, kar je bilo nekaj manj kot Avstrija s 550 in nekaj več kot Nemčija s 540 vozili na 1000 prebivalcev (Stritih, 2018). Leta 1990 je bilo nekaj manj kot 600.000 osebnih vozil oziroma manj kot 300 osebnih vozil na 1000 prebivalcev, v zadnjih 30 letih se je število osebnih vozil praktično podvojilo.

Povprečni osebni avto v Sloveniji letno prevozi skoraj 13.000 km, z njim se opravi 68 % vseh prevozov in okoli 85 % vseh prevoženih km (tretje mesto v EU). V letu 2021 je prebivalec opravil v povprečju po 2,2 km poti na dan. Več kot dve tretjini poti je bilo opravljenih z avtomobilom, 3 % pa z javnimi prevoznimi sredstvi. Z avtomobili je bilo prevoženih 85 % vseh razdalj poti, z javnimi prevoznimi sredstvi pa 5 %. Skupni mesečni stroški nakupa, vzdrževanja, zavarovanja in drugi stroški osebnega vozila znašajo okoli 300 (400) evrov, delež izdatkov za promet v končni potrošnji gospodinjstev pa je po oceni SURS skoraj 17 %, kar je največ med državami članicami EU. V letu 2019 je ta delež za Slovenijo znašal 17 %, povprečje za EU-28 v tem letu pa je znašalo 13,3 %. V letu 2014 so slovenska gospodinjstva za mobilnost v povprečju namenila 4220 evrov, v letu 2019 pa 5557 evrov (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 81).

V obdobju 2018–2030 naj bi se stopnja motorizacije po napovedih v Nacionalnem energetske in podnebne načrtu (NEPN ..., 2019, 142) povečala na skoraj 600 osebnih vozil na 1000 prebivalcev oziroma za več kot 14 %. Delež električnih vozil v celotnem voznem parku osebnih avtomobilov je za leto 2030 po scenarijih zelo različen, od 5 % do 16 %, za leto 2040 pa med 21 % in 63 % (NEPN ..., 2019, 145). Elektrifikacija voznega parka je predvidena tudi za tovorna vozila, vendar z bistveno počasnejšo dinamiko kot pri osebnih avtomobilih.

Med ključnimi pogoji za udejanjanje trajnostnega sonaravnega policentričnega in skladnejšega razvoja Slovenije je kvalitetna, učinkovita, prostorsko in okoljsko sprejemljiva prometna dostopnost vseh geografskih območij. Po političnem in gospodarskem prestrukturiranju Slovenije se razvoj prometa v Sloveniji čedalje bolj odmika od načel trajnostnega razvoja, predvsem na račun povečanja cestnega prometa, ki izpodriva okolju prijaznejše načine prevoza, predvsem železniški promet in nemotorizirane oblike prevoza (Plevnik in drugi, 2006). Tudi po 30 letih samostojne Slovenije se zdi, da

obdobje intenzivnih načrtovanj in vlaganj v avtoceste in podporno infrastrukturo še traja, železnice pa še vedno čakajo na stranskem tiru, ugotavlja geograf Matej Ogrin (2022). Hkrati se s procesi suburbanizacije, razblinjenja gostejše mestne poselitve in zmanjševanja policentričnega urbanega razvoja dolgoročno poslabšujejo prostorske možnosti za učinkovitejšo organizacijo javnega prometa. Prav z gradnjo avtocestnega križa je suburbanizacija dobila nov zagon. Aljaž Plevnik (2006) opozarja, da morajo slovenska mesta prekiniti dosedanje prakso neučinkovitega načrtovanja in upravljanja mestnega prometa ter izkoristiti priložnosti in prednosti trajnostnega razvoja mestnega prometa. Trajnostne mestne strategije so eden od ključnih korakov k trajnostni mestni mobilnosti. Andrej Gnezda (2022) navaja, da je kapaciteta javnega potniškega prometa v Ljubljanski urbani regiji v jutranjih urah dovolj velika le za kritje potovalnih potreb dijakov in študentov, ki se vozijo na šolanje v Ljubljano, torej ne bi zadostovala za ljudi, ki bi želeli na delo v Ljubljano z vlakom ali avtobusom. *Nadaljnje širjenje cestnega omrežja in obvoznic v Ljubljani bo še okrepilo dnevno migracijo in prevoz z osebnimi vozili ter posredno povečalo centralizacijo Slovenije.*

Številni kazalci Slovenijo z vidika trajnostne mobilnosti uvrščajo proti repu držav članic EU. Promet predstavlja največjo grožnjo za podnebne spremembe, saj emisije iz prometa še vedno naraščajo. Samo od leta 1986 do leta 2010 so izpusti toplogrednih plinov iz prometa narasli za 258 %, promet pa je leta 2010 prispeval že 27 % vseh izpustov toplogrednih plinov v Sloveniji (Manifest civilne družbe ..., 2018, 43). Emisije TGP iz sektorja promet so v letu 2018 znašale 5,8 milijona ton ekvivalentov CO₂ (največji delež med sektorji), kar je 32 % več kot leta 2005, pri čemer so emisije v cestnem prometu predstavljale 99,4 % vseh emisij v sektorju (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 50). Promet je edini sektor, v katerem so se emisije TGP v obdobju 2005–2018 povečale, in sicer celo za 31,9 %, predstavljale pa so 33,3 % vseh emisij TGP (Podnebno ogledalo ..., 2018; 2020). V primerjavi z letom 2019 so se v letu 2020 emisije iz prometa zmanjšale za 18,7 % predvsem zaradi velikega zmanjšanja prometne aktivnosti zaradi izvajanja ukrepov za preprečevanje širjenja virusa SARS-CoV-2. To je v veliki meri omogočilo doseganje indikativnega cilja za leto 2020, vendar pa ne pomeni dolgoročnega obvladovanja emisij v tem sektorju (Podnebno ogledalo ..., 2022, 7). Pomankljivosti sistema javnega potniškega prometa in želje prebivalcev se večinoma izražajo v čezmerni rabi osebnih avtomobilov, kar negativno vpliva na okolje, in visokih stroških, ki jih gospodinjstva namenjajo za mobilnost (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 81). Po številu kilometrov avtocest na 1000 prebivalcev je Slovenija na četrtem mestu med članicami EU, pred njo so zgolj Španija, Hrvaška in Portugalska, Avstrija je na 11. mestu, Madžarska na 13. in Italija na 23. mestu (Ogrin, 2022). *Eksterni stroški prometa (prometne nesreče, lokalno in globalno onesnaženje zraka, hrup, zastoji itn.) so po mednarodnih ocenah v Sloveniji leta 2002 dosegli 7,1 % BDP po cenejšem in celo 9,8 % BDP po dražjem scenariju, ki upošteva zgornje ocene posledic podnebnih sprememb (Lep in drugi, 2004).*

Med dolgoročnimi negativnimi vidiki mobilnosti, ki temelji na avtomobilih, je tudi suburbanizacija večjih urbanih središč Slovenije. Gre za proces razseljevanja prebivalcev, delovnih mest in urbanih dejavnosti iz osrednjih delov mest v obmestja in širša območja mestnih regij. Pri tem se soočamo z nesmotrno rabo prostora, izgubljanjem kakovostnih kmetijskih zemljišč ter zemljišč, pomembnih za varovanje naravnih vrednot in naravnih virov, visokimi stroški za infrastrukturno in komunalno opremljanje, selitvijo osrednjih urbanih dejavnosti v obmestje, onesnaževanjem okolja in izgubljanjem pokrajinske identitete, biotske raznovrstnosti, zmanjševanjem ekosistemskih storitev.

Delež prevozov potnikov z osebnimi vozili v vseh potniških prevozih je torej v Sloveniji med najvišjimi v EU. Po raziskavi iz leta 2012 ima velike ali zelo velike težave pri dostopu do javnega prevoza četrtnina prebivalcev Slovenije (v EU le v štirih državah še več; v povprečju EU petina) (Poročilo o razvoju, 2018, 119). Težave v splošnem bolj občutijo prebivalci z nižjimi dohodki in tisti, ki bivajo na odmaknjenih ruralnih območjih. Ob takšni strukturi je potniški prevoz praviloma tudi dražji.

Pretežno razpršena poselitev, zgolj delno razvita policentričnost in s tem povezana neenakomerna prostorska razporeditev delovnih mest in storitev ter večja dostopnost avtocestnega omrežja so ključni razlogi za zelo razvito, vse obsežnejšo in potovalno daljšo dnevno migracijo. Prvo podrobnejšo analizo dnevne mobilnosti v Sloveniji na državni ravni je po navedbah Gabrovca in sodelavcev (2021b, 11) pripravil geograf David Bole, ki je opozoril na posebnost slovenske oblike delovne mobilnosti, za katero sta značilna velika uporaba osebnega avtomobila in skrb vzbujajoče hitro upadanje vloge javnega potniškega prometa. Bole in Gabrovec (2012) sta prikazala močan upad uporabe javnega potniškega prometa (JPP) pri potovanju na delo med letoma 1981 in 2002. V tem obdobju se je delež dnevnih migrantov, ki so uporabljali javni promet, močno zmanjšal, in sicer s 64 % na borih 10 %. Upad je bil še posebno izrazit na odsekih, kjer je bilo zgrajeno avtocestno omrežje. Na teh odsekih je bila konkurenčnost javnega prometa vse manjša, avtoceste pa so omogočile dnevno potovanje na delo na vse daljših razdaljah.

Vendar obsežna in večplastna empirična raziskava Gabrovca in Razpotnik Visković (2012) v nasprotju s številnimi drugimi raziskavami argumentirano potrjuje hipotezo, da že zdaj živi večina prebivalcev Slovenije na območjih z dovolj visoko gostoto prebivalstva za organizacijo javnega potniškega prometa ob upoštevanju specifičnih poselitvenih vzorcev in dnevnih prometnih migracijskih poti. Po njunem mnenju je torej poselitvena sestava pogosto le priročen izgovor za zanemarjanje javnega potniškega prometa, češ da ga v slovenskih poselitvenih razmerah ni mogoče učinkovito organizirati. To za nekatera območja velja, vendar večina prebivalcev živi na območjih z dovolj visoko gostoto prebivalstva za organizacijo javnega potniškega prometa. Na območjih z manjšo, a še sprejemljivo gostoto pa je treba javni potniški promet prilagajati potrebam šolarjev in zaposlenih oziroma je treba organizirati prevoze na klic, vaške taksije ali podobno (Gabrovec in Razpotnik Visković, 2012). Vzorčna študija je pokazala, da 86 % prebivalcev

Ljubljanske urbane regije živi na lokacijah, kjer v polkilometrskem pasu biva 200 ljudi in več. Pri taki gostoti prebivalcev je mogoče organizirati javni potniški promet. Na lokacijah s 1000 in več prebivalci v oddaljenosti do 500 m živi 61 % prebivalcev, na teh območjih organizacija kakovostnega javnega potniškega prometa ni vprašanje (Gabrovec in Razpotnik Visković, 2012).

Kljub prevladi razpršenega poselitvenega sistema je prostorska dostopnost postajališč v celotni Sloveniji po navedeni geografski raziskavi zadovoljiva, dobra, saj je 92 % prebivalcev od najbližje postaje javnega potniškega prometa oddaljenih manj kot 1000 m, ob upoštevanju 500-metrške razdalje pa 77 %. Za uporabo JPP pa je poleg bližine pomembna tudi pogostnost voženj. Delež prebivalcev s primerno in zadovoljivo pogostnostjo voženj v primerni razdalji je tako veliko manjši, pri tem je tudi večja variabilnost med regijami. Postajališče s primerno pogostnostjo voženj v razdalji 500 m ima 48 % prebivalcev, v razdalji 1000 m pa 60 %. Čeprav je trajnostni mobilnosti v zadnjih letih vsaj na deklarativni ravni namenjene veliko pozornosti, se dostopnost postajališč med letoma 2006 in 2019 ni bistveno izboljšala, zgolj za 2 % (Gabrovec in drugi, 2019, 9; Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 79). Za izboljšanje dostopnosti torej praviloma ni treba zelo spreminjati omrežja javnega potniškega prometa, ampak je treba predvsem večati pogostost voženj v obstoječem omrežju. Preurejanje Vodnikove ceste v Ljubljani pa je primer trajnostnega urejanja prometnega prostora, ki je med drugim sprožilo zanimanje prebivalcev za stanje v njihovem ožjem bivalnem okolju (Simoneti in drugi, 2018).

V skladu s cilji trajnostne prometne in prostorske politike bi morali imeti vsi prebivalci v ustrezni oddaljenosti od doma postajališče javnega potniškega prometa s primerno pogostostjo voženj. Tako kot bivališča morajo biti z javnim prometom povezana tudi delovna mesta, izobraževalne ustanove, nakupovalna središča, kulturne ustanove, rekreacijska območja in podobno. Le ob primerni ponudbi JPP lahko pričakujemo njegovo množično uporabo oziroma velik delež opravljenih poti z javnim potniškim prometom v primerjavi z osebnim prometom (Gabrovec in drugi, 2019, 7).

Na območjih z manjšo gostoto poselitve pa ni mogoče okoljsko in gospodarsko učinkovito urediti javnega prometa s primerno pogostostjo voženj. Prebivalcem teh območij je treba na razdalji, ki naj ne bo večja od 10 kilometrov od njihovih domov, omogočiti preprost prestop iz osebnih prevoznih sredstev v javni promet. Prestopne točke naj bodo zlasti ob železniških postajališčih z zadostnim številom parkirišč »P + R«, dostopne pa morajo biti tako peš kakor s kolesom: urediti je treba varovane kolesarnice (tudi za e-kolesa), v bližini prestopnih točk pa mora biti urejena varna, sklenjena in udobna kolesarska infrastruktura. Za to je ključno sočasno načrtovanje javnega prometa z drugimi oblikami trajnostne mobilnosti ter parkirišči »P + R«, ki morajo biti čim bližje izvoru potovanj, tako načrtovanje pa mora urejati tudi zakonodaja s področja trajnostne mobilnosti (Gabrovec in drugi, 2019, 15).

Stanič (2011, 149) predlaga približanje lokacij dela in bivanja, do 2 km naj bi družinski člani hodili v šolo ali službo peš, do 10 km pa s kolesom. Dostop do širokopasovne spletne povezave naj bi postala ustavna pravica vsakogar, kar bi med drugim omogočilo, da bi vsaj 30 % zaposlenih večji del delovnega časa delalo na domu ali pa bi stanovali v zgradbi, kjer so tudi poslovni prostori podjetja. Pospešen razvoj podeželja bi zmanjšal neracionalno koncentracijo delovnih mest v Ljubljani, obenem pa aktiviral okoli 70.000 praznih stanovanj (zelo različne ocene števila praznih stanovanj, praviloma so bistveno višje – opomba pisca), ki jih je največ na podeželju (Stanič, 2011, 15).

Anketno zasnovana primerjava deleža uporabnikov javnega prometa med prebivalci Maribora in Ljubljane je pokazala na 2-kratno višji delež uporabnikov javnega prometa v Ljubljani. Nizka uporaba javnega prometa v Mariboru je po mnenju Lepa in drugih (2017, 283) posledica slabše ponudbe mestnega javnega prometa, v Mariboru so namreč frekvence avtobusnih voženj precej nižje kot v Ljubljani. Dejstvo je, da je torej v mestih z manjšim številom prebivalstva težje organizirati kakovostni javni potniški promet, slabša je ponudba in posledično povpraševanje.

V Sloveniji v primerjavi z drugimi evropskimi državami nadpovprečno velik del prebivalcev živi na podeželju (polovica prebivalcev), zato mu je pri načrtovanju JPP treba posvetiti posebno pozornost, redka poselitev na teh območjih pa zahteva posebne rešitve. JPP na podeželju mora biti vključen v enotno omrežje na državni ravni, organiziran okrog privlačnih prestopnih točk in povezan s šolskimi prevozi (Gabrovec in drugi, 2021b). Povezave morajo biti časovno konkurenčne in prilagodljive, celoten sistem pa podprt z ustrežno informacijsko infrastrukturo in promocijo. Vzporedno je treba lokalnim skupnostim dati pristojnosti za organiziranje vseh oblik javnega prevoza na njihovem ozemlju. S takšnimi ukrepi je mogoče povečati delež uporabnikov JPP tudi na podeželju in preprečevati socialno izključenost ranljivih skupin prebivalcev.

Za pritegnitev novih potnikov oziroma povečanje deleža uporabnikov JPP so nujni povečanje časovne konkurenčnosti, uvedba prilagodljivih oblik JPP, ustrezna informacijska podpora in kakovost storitev. Lokalne skupnosti morajo biti pristojne za organizacijo vseh oblik JPP, v nasprotnem primeru sta integracija in povezljivost vseh storitev težko dosegljivi. Za konec naj opozorim še na dijake, ki v nasprotju z osnovnošolci nimajo organiziranega prevoza v šolo. Če jim v času šolanja omogočamo uporabo JPP, jim s tem omogočimo trajnostno potovanje v šolo in jih navadimo na tako obliko prevoza. Potovalne navade, ki se izoblikujejo v času šolanja, pa pomembno vplivajo tudi na njihove poznejše potovalne navade (Gabrovec in drugi, 2021b, 19).

Za eno od vzorčnih občin – Velike Lašče se predlaga naslednja organizacija JPP (Gabrovec in drugi, 2021b, 18, 19):

Lega in poselitev: Občina leži ob cesti in železnici med Ljubljano in Kočevjem. Občinsko središče in vsa večja naselja ležijo ob omenjeni glavni cesti. Zunaj tega koridorja so na slemenih Velikolaške pokrajine številna manjša naselja, večina z manj kot 100 prebivalci.

Ponudba JPP: Občina ima primerne avtobusne povezave z enournim taktnim voznim redom z Ljubljano in Kočevjem. V letu 2021 je bil znova vzpostavljen železniški promet s sedmimi pari vlakov dnevno. Železniška postaja je en kilometer oddaljena od središča Velikih Lašč. Posamezne avtobusne vožnje povezujejo občino Dobropolje z Rašico, nadaljujejo se proti Ljubljani oziroma Želimljem. Naselja zunaj navedenega koridorja niso povezana z JPP, ne obstaja nobena lokalna linija. Šolski prevozi so organizirani kot posebni linijski prevoz.

Predlogi izboljšav:

1. Poveča se število železniških povezav proti Ljubljani, te so v času prometnih konic časovno konkurenčnejše od avtobusnih.
2. Dodatno se uvede oziroma izboljša ponudba na tangencialnih napajalnih linijah: Grosuplje–Turjak (podaljšanje sedanje linije Grosuplje–Škocjan), Dobropolje–Rašica in Bloke–Velike Lašče. S tem omogočimo povezanost z JPP tudi v smeri vzhod–zahod.
3. Šolski prevozi se integrirajo v JPP, poleg sedanjih voženj se dodajo zunajkonične povezave na klic. Ti prevozi naj imajo izhodišče na železniški postaji in so usklajeni z voznim redom vlakov, itinerar pa je prilagodljiv.

Spodbujanje trajnostne izbire prevoza na delo – alternativni obračun nadomestila stroškov prevoza (Gabrovec in drugi, 2021a)

Sedanji način obračuna stroškov prevoza na delo ne spodbuja izbire trajnostnih oblik prevoza. Zasnovan je bil namreč v času socialistične Jugoslavije, ko je bila dnevna mobilnost tako glede dolžine dnevnih potovanj na delo kot glede izbire prevoznega sredstva povsem drugačna. Ureditev, ki je takrat večini prebivalcev omogočila prihod na delo ne glede na kraj bivanja, je v današnjem času postala okoljsko nevzdržna. V času po osamosvojitvi je zgrajeno avtocestno omrežje omogočilo potovanje na delo na vse daljše razdalje, delež uporabnikov javnega prometa na poti na delo pa se je od leta 1981 z dobre polovice zmanjšal na vsega 4 %. Zaradi podnebne krize in v skladu s pariškim sporazumom o podnebnih spremembah je treba tudi v prometu zmanjševati izpuste toplogrednih plinov, zato je okoljsko in energetsko neprimerno, da bi se dnevne poti na delo še naprej podaljševale, hkrati pa bi jih opravljali z osebnimi vozili.

Za javne uslužbenke je povračilo urejeno v Aneksu h Kolektivni pogodbi za gospodarske dejavnosti v Republiki Sloveniji, kjer je določeno, da se »stroški prevoza na delo in z dela povrnejo v višini stroškov javnega prevoza z javnimi prevoznimi sredstvi. Če javni uslužbenec nima možnosti prevoza z javnimi prevoznimi sredstvi, se mu prizna kilometrina v višini 8 % cene neosvinčenega motornega bencina – 95 oktano.« Minimalna razdalja za plačilo sta dva kilometra. V kolektivnih pogodbah po posameznih gospodarskih panogah je povračilo različno, v nekaterih je povračilo v polni višini stroškov, v nekaterih pa je povrnjen le določen delež stroškov. Različna je tudi višina kilometrine, ki je praviloma

višja kot v javnem sektorju. Kolektivna pogodba za cestni potniški promet Slovenije tako npr. določa povračilo v višini najcenejšega javnega prevoza, sicer pa znaša povračilo 0,18 EUR/km, povrne pa se v primeru minimalne razdalje 3 kilometrov.

Po podatkih Statističnega urada RS je bilo leta 2018 povprečno izplačano nadomestilo za prevoz na delo 840 evrov letno (podobne vrednosti, 834 oziroma 809 evrov, so bile tudi v letih 2010 in 2014). Glede na število takratnih zaposlenih (791.000, brez samozaposlenih) so skupna izplačila znašala 664 milijonov evrov, kar je nekajkrat več od celotnih stroškov slovenskega javnega potniškega prometa.

Predlagani alternativni obračun nadomestila stroškov prevoza, predlagana višina mesečnega povračila za prevoz na delo je odvisna od tega, ali zaposleni biva v občini dela ali v drugi občini:

Zaposleni, ki živi in dela v isti občini, dobi povračilo v znesku 30 EUR/mesec. V tem primeru gre praviloma za krajše razdalje, znesek je enak ceni mesečne terminske vozovnice (in manjši od mesečnega stroška v primeru nakupa letne vozovnice). Tudi v primeru morebitnega neobstoja ustreznega javnega prometa povračilo krije stroške goriva v primeru uporabe osebnega vozila pri razdaljah do 10 kilometrov.

Zaposleni, ki ne živi v občini dela, dobi povračilo v znesku 50 EUR/mesec. Povračilo je višje od cene terminske vozovnice (40 evrov) in tako delno krije tudi morebitno pot z osebnim prevozom do najbližjega postajališča JPP z ustrežno ponudbo.

Cilj predlaganega modela povračila stroškov prevoza na delo je, da spodbuja uporabo trajnostnih načinov prevoza na delo, v tem primeru dobi zaposleni polno povračilo stroškov. Ključno je, da v nasprotju s sedanjo ureditvijo zaposlene destimuliramo za potovanja na dolge razdalje z osebnim vozilom. Predlaga se torej administrativno enostavnejši sistem z enakim povračilom stroškov na mesečni ravni ne glede na število dni prisotnosti na delovnem mestu. Tako se v primeru občasnega dela na domu, ki se od izbruha epidemije covid-19 čedalje bolj uveljavlja kot sprejemljiva oblika dela, plačila ne znižajo. Glede na podnebne cilje si ne moremo več na dolge razdalje privoščiti potovanj na delo z osebnimi vozili.

Pri pripravi novega modela povračila stroškov prevoza na delo so upoštevana naslednja izhodišča:

- spodbujati je treba trajnostne načine prihoda na delo;
- zaposleni morajo biti enakopravni na trgu dela – kraj bivanja ne sme močno vplivati na delodajalčeve stroške;
- ponudba javnega prometa mora biti takšna, da zaposlenim dejansko omogoča njegovo uporabo za pot na delo;
- zaposleni morajo imeti krite celotne stroške prevoza na delo, če uporabljajo javni prevoz;
- za delodajalce naj bo sistem povračila administrativno enostavnejši, stroški pa so enaki ali manjši.

Uvedba predlaganega modela ni mogoča, če javni promet ne izpolnjuje minimalnih standardov kakovosti. Ključni sta ustrezna časovna konkurenčnost in dostopnost postajališča z ustreznimi povezavami v primerni oddaljenosti. Ker časovne konkurenčnosti ni mogoče vzpostaviti do vsakega bivališča, naj se zanjo poskrbi v glavnih koridorjih. V teh mora biti frekventen in časovno konkurenčen JPP, prebivalci pa do postajališč v glavnih koridorjih ne smejo biti oddaljeni več kot 10 kilometrov.

Matej Ogrin (2022) sodi, da bi na območjih, kjer so storitve javnega potniškega prometa kakovostne (ali pa tedaj, ko bodo), morali zaposleni dobiti namesto denarnega nadomestila v roke vozovnico javnega prometa. Tako bi se spodbujala raba javnega potniškega prometa, zagotovljen pa bi bil določen prihodek prevozniku, sedaj pa gre to nadomestilo večinoma v nakup goriva ali kam drugam.

Po mnenju pisca naj bi bila sicer ključna dolgoročnejša cilja trajnostne mobilnosti Slovenije kakovostni javni promet kot temeljna oblika osebnega prevoza ter skladnejši regionalni razvoj, ki bi bistveno zmanjšal dnevno migracijo. Nekatere sicer praviloma posamične negativne izkušnje hitre uveljavitve povsem brezplačnih vozovnic javnega prevoza za upokoјence (daljše vožnje na »kavico«) opozarjajo, da je potrebno javno oza-veščanje o trajnostni neprimernosti nepotrebnih voženj. Morda bi bilo umestno krajše prehodno obdobje sicer zelo nizkih, tako rekoč simboličnih cen mesečnih (10 evrov) ali letnih vozovnic za upokoјence.

Učinkovito železniško omrežje omogoča boljšo dostopnost vsem socialnim skupinam prebivalcev, zmanjšuje različne eksterne stroške prometa in povečuje konkurenčnost gospodarstva. Za razvoj trajnostne mobilnosti je treba poleg učinkovitega prometnega omrežja načrtovati tudi uravnoteženi prostorski razvoj (Vizija 2050+, 2021, 3). Čim več prebivalcem mora biti čim več storitev dostopnih znotraj 15-minutne porabe časa. V urbanih središčih je treba načrtovati t. i. 15-minutne četrti, kjer so prebivalcem dostopne vse servisne storitve, medtem ko je v preostalih območjih treba zagotavljati vsaj osnovne. To bo možno samo z usklajenim prostorskim in prometnim načrtovanjem na ravni države, regij in občin.

Glede na procese povečevanja avtomobilskega osebnega prometa je treba uvesti številne spodbude za ureditev infrastrukture, namenjene javnemu potniškemu prometu, ki bodo ključno pripomogle k spremembi trendov. Ureditve železniške in avtobusne infrastrukture, potniških postaj in postajališč ter povečanje števila javnih prevoznih sredstev bosta v omrežje javnega prometa pritegnila večje število potnikov in s tem povzročila zmanjšanje izpustov, povzročenih z bolj potratnimi prevoznimi sredstvi (Podnebno ogledalo ..., 2019, 24). Strategija razvoja prometa v RS do leta 2030 navaja, da bo železnica hrbtenica javnega potniškega prometa, avtobusi in druga prometna sredstva (sistem P + R, kolesa ...) pa jo napajajo in dopolnjujejo.

Izboljšanje infrastrukture, namenjene kolesarjenju in hoji, bo omogočilo in spodbudilo uporabo trajnostnih oblik prometa na nivoju dnevni migracij. Na ravni države torej

za večji trajnostni premik ne bo šlo brez večjih vlaganj v javni potniški promet. Za začetek so pomembne enotna vozovnica za vso državo ter informacijska posodobitev in integracija voznih redov, ki se napovedujejo že dlje časa. Prevoz na klic je najbližja alternativa klasičnemu javnemu prevozu, saj poteka po ustaljenih linijah, vendar s to razliko, da gre vozilo na pot zgolj, če ga pravočasno obvestimo, da potrebujemo prevoz. Običajno se izvaja tudi z manjšimi vozili (npr. minibusi ali kombiji), kar pomeni nižje obratovalne stroške v primerjavi s klasičnim javnim prevozom (Manifest civilne družbe ..., 2018, 43).

V modelu trajnostne mobilnosti za prevoz potnikov in prevoz blaga je ključnega pomena bistveno večja vloga železnic. Železniška infrastruktura Slovenije je v veliki meri zastarela, tudi v celotnem poosamosvojitvenem obdobju je bila investicijsko v primerjavi s cestno infrastrukturo v izrazito podrejenem položaju. Železniško omrežje bi moralo na glavnih progah omogočati hitrosti vlakov 160 km/h in več, posodobitev železnice naj bi zahtevala okoli 9 milijard evrov. Upravičenost železniške posodobitve potrjujejo razen hitro rastočih cestnoprometnih izpustov toplogrednih plinov tudi zelo visoki zunanji stroški cestnega prometa, ki se po višji oceni že približujejo 10 % BDP, vsekakor pa presegajo 6 % BDP.

Vizija razvoja slovenskega železniškega omrežja v naslednjih 50 letih v prvi fazi (do leta 2035) vključuje izvedbo projektov in teku: npr. nova povezava Divača–Koper, nadgradnja železniške proge Ljubljana–Kranj–Jesenice–državna meja, nadgradnja omrežja TEN-T (nosilnost, postaje za dolge vlake), ukrepi za vzpostavitev t. i. taktnega prometa vlakov na območju Ljubljane (npr. nadgradnja kamniške in dolenske železniške proge) in Maribora (npr. nadgradnja železniške proge na odseku Maribor–Ruše) ter drugih nujnih ukrepov (Vizija 2050+, 2021, 2). Cilj vizije je doseči razmerje konkurenčnosti potovalnega časa javnega prometa proti osebni avtomobilu, torej enak čas potovanja.

Med nacionalnimi središči mednarodnega pomena (Ljubljana, Maribor, Koper) mora biti železniški promet enako hiter ali hitrejši od osebne vozila (Vizija 2050+, 2021, 2). Hiter železniški koridor Koper (Divača)–Ljubljana–Celje–Maribor bo omogočil tudi ustrezno navezavo na večino ključnih mednarodnih koridorjev. Med središči nacionalnega pomena (Celje, Kranj, Murska Sobota, Nova Gorica, Novo mesto, Postojna, Ptuj in Velenje ter somestja Brežice–Krško–Sevnica, Jesenice–Radovljica, Koper–Izola–Piran, Slovenj Gradec–Ravne na Koroškem–Dravograd in Trbovlje–Hrastnik–Zagorje ob Savi) mora biti železniški promet konkurenčen osebni prometu, zagotavljati pa mora tudi ustrezno frekvenco, predvsem v konicah morajo biti odhodi vlakov na največ 30 minut. Med bližnjimi središči regionalnega in medobčinskega pomena je treba zagotavljati odhode v konicah na 15 minut, z železniškim ali avtobusnim prevozom. Pomemben vidik načrtovanja javnega potniškega prometa je tudi učinkovitost t. i. zadnjega kilometra – poti od postaje javnega prometa do cilja potovanja. Celostno morajo biti obravnavani parkirna politika, mestni potniški promet, kolesarske in peš povezave ter druge nove oblike mobilnosti (prevoz na klic, mobilnost kot storitev, deljenje storitev). Oceniti je treba tudi objektivne možnosti uvedbe urbanega tramvaja v Ljubljani in njenem ožjem gravitacijskem območju.

Med predlaganimi ključnimi projekti trajnostne posodobitve železniške infrastrukture, ki bi med drugim tudi bistveno zmanjšali cestne prevoze potnikov in tovora, so razen izgradnje drugega tira železnice Koper–Divača zlasti:

- celostna, trajnostna sonaravna in ekosistemsko pretehtana posodobitev celotnega osnovnega (dvoirnega) železniškega križa Slovenije: Jesenice–Ljubljana–Dobova, Koper–Ljubljana–Celje–Maribor–Šentilj (povprečne hitrosti – okoli 160 km/h);
- dvotirne, elektrificirane primestne železnice v Ljubljano: vsakokratne 15–20-minutne povezave iz smeri: Ivančna Gorica, Kamnik (letališče Jožeta Pučnika Brnik), Kranj, Litija in Vrhnika (ponovna vzpostavitev železniške proge, ponovni razmislek o t. i. regionalnem/urbanem tramvaju/trolejbusu v Ljubljanski urbani regiji);
- dvotirna in elektrificirana dolensko-belokranjska železnica.

Vizija razvoja slovenskega železniškega omrežja predlaga obravnavo in presojo naslednjih novih prog (Vizija 2050+, 2021, 9):

- Ljubljana–Trojane–Celje–Maribor–Dunaj;
- Ljubljana–Divača–Koper/Trst;
- Brezovica/Vrhnika–Ajdovščina–Gorica;
- Velenje–Dravograd;
- Novo mesto–Dobova;
- Beltinci–Lendava (Redič–Budimpešta);
- vozlišče Ljubljana;
- Lesce–Bled;
- Trst–Koper–Piran;
- Maribor–Dobova–Zagreb;
- Maribor–Murska Sobota;
- Ormož–Središče–Čakovec;
- Novo mesto–Kočevje (smer Split);
- odcep s proge Ljubljana–Maribor zahodno od Celja v smeri proti Dobovi.

Ponovno se oživlja ideja o novi, hitri železniški progi med Ljubljano in Celjem, ki bi sicer dejansko res omogočila potovalni čas med Ljubljano in Mariborom, krajši od ene ure, a bi bilo potrebno umeščanje nove proge npr. v kmetijsko izjemno pomembno Savinjsko dolino, čeprav železnica zahteva bistveno manj prostora kot avtocesta, elektrifikacija pa ne prinaša onesnaževanja zraka. Prav tako bi bilo treba vsestransko proučiti možnosti nove oziroma posodobljene železniške povezave med Koroško (čez Velenje) in Celjsko regijo. Na evropski ravni pa si mora Slovenija zlasti zaradi zračne ranljivosti kotlin in dolin prizadevati za bistvene omejitve tranzitnega tovornega in osebnega cestnega prometa ter za prenos tovornega prometa s cest na železnice. V prihodnjih letih bodo tudi Sloveniji na voljo obsežna sredstva evropskega Sklada za okrevanje in odpornost,

kjer bi bilo treba modernizaciji železnice zaradi okoljskih, podnebnih, prostorskih in drugih trajnostnih sonaravnih ukrepov nameniti bistveno prednost pred naložbami v cestno omrežje. Z vidika sodobne trajnostne mobilnosti so predvidene milijardne investicije v ponovno širitev ljubljanske obvoznice, širitev avtocestnega obroča in priključnih avtocestnih krakov napačne, saj niso bili izvedeni vsi možni ukrepi trajnostne mobilnosti in skladnejšega regionalnega razvoja, ki bi z gospodarsko okrepitvijo drugih, večplastno zapostavljenih regij med drugim zelo zmanjšali vse večjo, pretežno »avtomobilsko« dnevno migracijo v Ljubljano. Sicer zelo dolgotrajna posodobitev kočevske proge (13 let), ki je bila zaključena v začetku leta 2021, je vsekakor pravi trajnostni mobilni korak. To velja tudi za delno s pomočjo evropskih sredstev izvedeno modernizacijo proge Pragersko–Hodoš, ki je zmogljivost proge povečala na okoli 160 km/h.

Po zgledu nekaterih sodobnih trajnostnih prometnih rešitev iz evropskih držav in mest bi tudi v Sloveniji železnica morala postati osrednja nosilka javnega in tovornega prometa, ki mora končno dobiti prednost pred avtomobili, zato je treba zaključiti gradnjo avtocestnega omrežja, a prostorsko in ekosistemsko pretehtano posodobiti cestne povezave robnih slovenskih regij.

Zaradi izjemne zastarelosti železniškega omrežja in vse večje zamude glede modernizacije v primerjavi s številnimi evropskimi državami (npr. z Avstrijo) je v Sloveniji železniški prevoz v primerjavi s cestnim prometom popolnoma nekonkurenčen (povprečne potovalne hitrosti vseh potniških vlakov so le okoli 50 km/h), vlaganja v gradnjo avtocestnega omrežja in mestne obvoznice pa so bila bistveno večja. *Modernizacija železniškega prometa (ne le koridorskih prog v evropskem omrežju, temveč tudi regionalnih prog) mora postati v obdobju do leta 2030/2035 ena od ključnih razvojno-okoljskih prioritet na državni ravni, saj je npr. osebni avto glede izpustov toplogrednega CO₂ na potnika v primerjavi s prevozom po železnici in z avtobusi 7–8-krat bolj potraten, podobno velja za prevoz tone tovara.* Janez Penca (2019) se (retorično) vprašuje, kdo je kriv, da se iz Novega mesta v Ljubljano (manj kot 80 km) po tirih vozite skoraj dve uri (iz Bele krajine pa skoraj tri ure), ko bi lahko z normalnim (ne hitrim!) vlakom po normalni železnici to pot opravili v dobre pol ure, iz Novega mesta do Bele krajine pa v 20 minutah. Dejstvo je, da je Slovenija v zadnjih desetletjih zgradila več kot 600 km avtocest, železniškega omrežja pa ni podaljšala niti za 50 km. Ampak avtocesta je najdražja oblika cest in individualni motorizirani promet je najdražja oblika prometa. Učinkovito avtocestno omrežje kot pomemben del prometnega sistema je sicer nujen, a prag ustrezne dimenzioniranosti smo že zdavnaj dosegli in presegli (Ogrin, 2022).

Arhitekt Nejc Černigoj (2018) sodi, da je tudi za Slovenijo izjemno pomembno trajnostno urejanje prometa, zlasti na ravni večjih mestnih regij (posebno Ljubljane) pa je ključna vloga primestne železnice. V Ljubljano dnevno prihaja več kot 100.000 vozil iz okoliških občin in bolj oddaljenih naselij. Po njegovem mnenju bi Ljubljanska urbana regija za trajnostno urejen promet nujno potrebovala primestno železnico, ki bi segla vsaj do Grosuplja, Kamnika, Kranja, Litije in Logatca, z novo progjo pa tudi do letališča Brnik.

Vlaki bi morali biti konkurenčni avtomobilski vozniki, zato naj bi v regiji vozili z dovolj veliko hitrostjo in frekvenco vsaj na pol ure, na območju mesta Ljubljane pa na četrto ure, posodobitev je ocenjena na 200 milijonov evrov (petina zneska investicije v 20-km drugi tir med Divačo in Kopro), nakup vlakov bi znašal okoli 100 milijonov evrov. Raziskava je pokazala, da je vzpostavitev primestne železnice okoli Ljubljane izvedljiva že z organizacijskimi in tehničnimi izboljšavami na sedanjih železniških progah, saj pretežni del infrastrukture že obstaja. Za optimalno delovanje potniškega prometa pa bi bilo treba po letu 2030 vse enotirne proge nadgraditi v dvotirne in elektrificirati (Černigoj, 2018). Nujna je omejitev ali celo izločitev tovarnega prometa skozi središče Ljubljane, ta problematika pa v dosedanjih razpravah o drugem tiru železniške proge med Divačo in Kopro dejansko ni bila prisotna.

V avstrijskem Gradcu, ki je po velikosti in številu prebivalstva primerljivo mesto z Ljubljano, imajo osem tramvajskih prog in gradijo novo podzemno železnico s tremi linijami. Misel, da bi v Ljubljani imeli podzemno železnico, pa se zdi po mnenju arhitekta Nine in arhitekta Matevža Granda (2022) popolnoma neverjetna, še tramvaja Ljubljana ni sposobna umestiti. Obenem opozarjata, da se v Sloveniji zelo malo pozornosti namenja potniškemu železniškemu prometu. Tudi pisec (podobno kot npr. pisatelj in založnik Luka Novak) sodi, da bi lahka urbana železnica (sodobni tramvaj na električni pogon) kot ključni način trajnostne mobilnosti v Ljubljani in bližnji okolici rešila ključne prometne probleme urbane in regijske mobilnosti. Tramvajski promet uspešno deluje v okoli 300 evropskih mestih.

Slovenija se po mnenju pisca zaradi razpršene poselitvene strukture in nujnosti skladnejšega regionalnega razvoja ne bo mogla izogniti okoljsko in ekonomsko skrbno pretehtani obsežnejši posodobitvi cestnega omrežja v robnih slovenskih pokrajinah (Koroška, Bela krajina, Kočevska, Zgornje Posočje, Posotelje itn.), ki pa naj bi služilo tudi kakovostnemu avtobusnemu javnemu prometu in tudi sicer bistveno manjši rabi osebnih vozil. Matej Ogrin (2022) upravičeno poudarja, da npr. Koroška in Šaleška dolina potrebujeta dobro prometno povezavo, a nikakor ne čez rodovitna polja Savinjske doline proti Ljubljani. Ohraniti bi morali cestni koridor proti Celju, ki bi v prvi vrsti podpiral os Slovenj Gradec–Velenje–Celje, ne pa okrepljenega prometa s Koroške čez Velenje proti Trojanam in naprej do prestolnice, do katere se torej še dodatno podpira dnevna migracija. Ključna je ekonomska in storitvena okrepitev regionalnih središč (Celje, Velenje, Slovenj Gradec, Ravne na Koroškem ...) in s tem povezano zmanjšanje potreb po obsežni dnevni migraciji pretežno v Ljubljano.

Tako kot npr. Bela krajina (2 km dolg cestni predor pod Gorjanci) torej tudi Koroška potrebuje sodobno cestno povezavo z Velenjem, Celjem, vendar pisec nasprotuje predlagani cestni trasi Velenje–Šentrupert (pozidava okoli 100 ha zelo kakovostnih kmetijskih zemljišč) namesto večplastno bistveno bolj ustrezne cestne trase Velenje–Arja vas, obenem pa podpira koncept sodobne dvopasovne regionalne ceste z zunajmestskimi

križanji npr. med Velenjem in Koroško. Tudi zaradi zmanjševanja prometnih okoljskih pritiskov je treba zagotoviti več delovnih mest v robnih slovenskih regijah, kar je ob prednostni posodobitvi javnega prometa in železniškega omrežja temeljni ukrep zmanjšanja dnevne migracije na velike razdalje, ne pa širjenje avtocestnega obroča okoli Ljubljane in gradnja tretjih pasov na najbolj obremenjenih avtocestnih odsekih. Zaradi vse bolj neenakomernega prostorskega in regionalnega razvoja se npr. v Ljubljano v povprečju dnevno pripelje 100.000–120.000 avtomobilov, njihova povprečna zasedenost pa je okoli 1,5 potnika. Černigoj (2022) upravičeno opozarja tudi na negativne posledice prostorskega razvoja Slovenije, ki je že desetletja naravnana na suburbanizacijo, temelječo skoraj brez izjeme na avtomobilizmu. Hoja, kolo in javni prevoz bodo morali postati gospodarnejša izbira kot avto, naselja bo treba spremeniti tako, da bo v njih mogoče shajati brez avtomobila, za gospodarnost javnega prometa pa je potrebna ustrezna gostota poselitve (Černigoj, 2022).

Eden ključnih večplastnih problemov bo tudi v Sloveniji večja poraba električne energije v prometu. Če bomo želeli stabilizirati ali zmanjšati porabo električne energije, bo treba po konceptu okoljskega prostora rabo električne energije zmanjšati pri drugih porabnikih, obenem pa zmanjšati potrebe po prevozu z (električnimi) avtomobili. Z vidika varstva okolja in večje prometne varnosti bi morala biti pred uveljavitvijo alternativnih goriv dovoljena hitrost za osebna vozila na avtocestah največ 100–120 km/h, po nekaterih predlogih pa manj kot 100 km/h (Bela knjiga o strokovnem ..., 2020, 11). Tako bi tudi povečali konkurenčnost npr. prevoza potnikov po železnici, kjer bi bile ob modernizaciji potovalne hitrosti večje (npr. 130–160 km/h).

Jernej Stritih (2018, 27) za Slovenijo poudarja nujnost izvedbe naslednjih ukrepov trajnostne mobilnosti:

1. razvoj javnega prevoza, kolesarskih poti in promocija peš hoje za zmanjšanje povpraševanja po novi cestni infrastrukturi in preprečevanje »rebound efekta« zaradi nižjih stroškov prevoza z električnimi avti;
2. spodbujanje nadomeščanja nakupa novih vozil s storitvami mobilnosti (npr. deljenje vozila med več uporabniki);
3. elektrifikacija tovornega prevoza po cestah in/ali preusmerjanje na elektrificiran železniški tovarni promet.

Ocena okoljskih vplivov električnih vozil v celotnem življenjskem ciklu (LCA) – slovenske razmere (Gantar, 2020)

Izračuni za vozila srednjega cenovnega razreda (moč 100–110 kW) so bili opravljeni s predpostavko, da vozila v svoji življenjski dobi prevozijo 300.000 km, kar ustreza povprečni življenjski dobi vozila, ki ni bilo resno poškodovano v prometni nesreči. Pri tem je bilo upoštevano, da je življenjska doba baterijskega sklopa 150.000 km in ga je torej treba v električnem vozilu do prevoženih 300.000 km enkrat zamenjati z novim.

V analizo LCA (analiza celotnega življenjskega cikla – »od zibelke do groba«) je bilo vključeno:

- pridobivanje surovin, ki so vgrajene v vozila;
- proizvodnja sestavnih delov vozila (proizvodnja vozil);
- pridobivanje in uporaba (zgorevanje) konvencionalnih goriv ali pridobivanje in distribucija električne energije za polnjenje električnega vozila;
- transport sestavnih delov do proizvajalca vozil in izdelanih vozil do prodajnih salonov;
- vzdrževanje vozil, kamor sodi tudi zamenjava baterijskega sklopa po 150.000 prevoženih kilometrih v vozilu na električni pogon;
- ravnanje z odsluženimi vozili.

Največ izpustov toplogrednih plinov (v slovenskih razmerah) povzroča vozilo z bencinskim motorjem, ki v svoji življenjski dobi povzroči več kot 52 ton izpustov toplogrednih plinov (CO₂e). Podoben rezultat doseže tudi vozilo z dizelskim motorjem. Za vsak prevožen kilometer povzročita torej približno 175 g CO₂e. To je bistveno več od oglaševanih 116 g izpustov CO₂ na prevožen kilometer, kar je seveda razumljivo, saj proizvajalec navaja samo izpuste CO₂ zaradi zgorevanja goriva med vožnjo, ne pa izpustov vseh toplogrednih plinov v celotni življenjski dobi vozil. Izpusti toplogrednih plinov vozil na plin so nižji za približno 20–25 %. Še nekoliko nižji pa so izpusti toplogrednih plinov vozila na električni pogon, ki znašajo približno 32 ton CO₂e v življenjski dobi oziroma dobrih 100 gramov izpustov CO₂e na prevožen kilometer.

Zgolj sama proizvodnja vozil na električni pogon kot ena od sestavin ocene skupnega ogljičnega odtisa v celotnem življenjskem krogu osebnih vozil pa je trenutno bolj obremenjujoča kot proizvodnja vozil na konvencionalne pogone. Ogljični odtis proizvodnje električnega vozila znaša skoraj 7 ton CO₂e, medtem ko je ogljični odtis konvencionalnih vozil približno 4,5 tone CO₂e. Podobno velja tudi za ravnanje z odsluženimi vozili in njihovim vzdrževanjem, kjer električno spet bolj obremeni okolje. Vzdrževanje električnega vozila je sicer enostavnejše kot vzdrževanje vozil na konvencionalni pogon, je pa seveda sem všteta že prej omenjena menjava električnega sklopa. Povzročeni izpusti toplogrednih plinov med vožnjo pa so toliko nižji, da električno vozilo v celotni življenjski dobi povzroči skoraj 40 % manj izpustov toplogrednih plinov kot vozili z bencinskim ali dizelskim motorjem. To se zgodi kljub dejstvu, da je v Sloveniji velik del električne energije pridobljen v termoelektrarnah. *Če bi bila elektrika v Sloveniji pridobljena iz obnovljivih virov, bi bili rezultati povsem drugačni, saj bi se vplivi električnega vozila na okolje več kot prepolovili.*

Točka preloma, ko električno vozilo srednjega razreda s stališča skupnih izpustov toplogrednih plinov postane okolju bolj prijazno kot katero koli vozilo na konvencionalni pogon, je pri okoli 75.000 prevoženih kilometrih. Pri manjših električnih vozilih, ki imajo manjši baterijski sklop in se uporabljajo predvsem za mestno vožnjo, je točka pozitivnega okoljskega

(ogljíčnega) preloma še veliko nižja. Nasprotno imajo večja vozila z večjim dosegom večje baterijske sklope, zato v fazi pridobivanja materialov in proizvodnje pridobijo še večje negativne vplive na okolje. Poleg tega so še težja in za vožnjo porabijo več električne energije. Svoje konvencionalne konkurente glede okoljskih vplivov zato ujamejo šele po bistveno višjem številu prevoženih kilometrov.

Pisci *Bele knjige o strokovnem varovanju okolja* (2020, 24, 25) upravičeno predlagajo, da se prepreči prehitra vožnja, saj je hitrost vožnje zlasti z vidika onesnaževanja zraka (rast emisij s hitrostjo prometa) v splošnem prevelika (130 km/h na avtocestah in 110 km/h na hitrih cestah). Za vsakih 10 km/h nad 110 km/h se nekaj časa onesnaževanje (avtomobili – dizel, bencin) povečuje za 10 %, pri večjih hitrostih pa še več. Na avtocestah in hitrih cesta naj bi po enem od predlogov hitrost omejili na 90 km/h, saj zmanjšanje hitrosti vozil pomeni tudi manjše izpuste toplogrednih plinov, manjše segrevanje ozračja, manjši hrup in manjšo porabo energije. Nučen je prenos tovora na železnice, saj tovornjak uniči cesto kot 5000–10.000 vozil, zgolj temeljito prenovljene klasične in hitre železnice (povprečna hitrost slovenskih vlakov je namreč okoli 40 km/h) so primerna alternativa cestnemu prevozu tovorov in potnikov (Bela knjiga o strokovnem ..., 2020, 25, 26). Nučen je sistemski vir financiranja železniške infrastrukture v višini 400–500 milijonov evrov na leto, vsaj naslednjih 20 let, vsaj del sredstev pa bi lahko priteklo iz podnebne sklada (Ogrin, 2022).

Matej Ogrin (2022) kot paradoksalno ocenjuje, da številni politiki obljublajo, uporabniki pa pričakujemo, da bo javni potniški promet zelo poceni ali celo zastoj, hkrati pa nikogar ne moti pretirano, da je avtoceste treba drago plačati. *Slovenija naj se zgleduje po Estoniji, ki je brezplačni mestni in primestni javni promet nadgradila z brezplačnim medkrajevnem prometom in je ena prvih držav z brezplačnim javnim prevozom na svetu, obenem pa je treba preišljeno nadaljevati z umeščanjem in oblikovanjem poti za pešce in kolesarje ter organizacijo dela na domu* (Bela knjiga o strokovnem ..., 2020, 28).

Z vidika organizacije slovenskega prometa na trajnostni sonaravni podlagi so predlagane naslednje ključne usmeritve:

1. prenova železnic (in gradnja drugega tira železniške proge Koper–Divača) kot ključna prometna prioriteta Slovenije (kot je bila več kot 20 let gradnja avtocest) – učinkovit železniški promet kot ključna alternativa cestnemu prometu potnikov in blaga;
2. razvoj intermodalnih stičišč in logističnih centrov ter skupno součinkovanje vseh prometnih podsistemov;
3. razvoj kolesarjenja in peš hoje v mestih – razvoj mestne in državne kolesarske mreže (mesta, turistični kraji);
4. učinkovit, medsebojno povezan mestni in regijski javni prevoz – načrtna podpora in tudi državne subvencije tirnemu in avtobusnemu prevozu (ne sme biti prepuščen le trgu in šibkim lokalnim skupnostim), okolju prijazna vozila,

zagotavljanje prednosti javnega prevoza (npr. ločen cestni vozni pas za javni promet v večjih mestih), zniževanje cen vozovnic javnega mestnega prevoza (zlasti v območjih večje onesnaženosti urbanega ozračja) in zagotavljanje pogojev za postopno uvajanje brezplačnega javnega prevoza;

5. vsestransko pretehtana posodobitev regionalnega in lokalnega cestnega omrežja;
6. vsi zunanji stroški prevoza z različnimi prevoznimi sredstvi morajo biti polno vključeni v ceno prevoza.

Z vidika radikalnejše različice udejanjanja sonaravne mobilnosti bi bili za Slovenijo ključni zlasti naslednji ukrepi (Plut, 2014b):

1. Zmanjševanje potreb po prevozu z načrtnim približevanjem območij bivanja, dela in preživetja prostega časa, z zavezujočim integralnim načrtovanjem mešane rabe prostora (uvredba obveznih trajnostnih prometnih načrtov za soseške, večja podjetja, nakupovalne centre in druge subjekte), gradnje stanovanjskih, trgovskih in podjetniških območij zgolj v bližini javnega prometa, s podporo informacijskim tehnologijam, delu na domu, nakupom po spletu, deljenju vozila med več uporabniki (*car sharing*), podporo policentričnemu in skladnejšemu razvoju vseh slovenskih regij (tudi robnih) tudi zaradi nujnosti zmanjšanja motorizirane dnevne migracije in za gospodinjstva izjemno visokega deleža prevoznih stroškov (zmanjšanje s 17 % na manj kot 10 %), ki so največji med državami članicami EU.
2. Okoljsko in kmetijsko (zaščita najboljših kmetijskih zemljišč) skrajno pretehtana modernizacija državnega (medregionalnega in regionalnega) cestnega omrežja, ki je potrebna v prevladujočem razpršenem poselitvenem vzorcu Slovenije zaradi nujnosti ohranjanja poselitve in kulturne pokrajine.
3. Prednostna in zavezujoča evropska, državna, občinska in mestna podpora sonaravnim oblikam mobilnosti (javni promet, tirni promet, kolesarjenje, obvezna ureditev varnih pešpoti ali kolesarskih stez, ureditev pločnikov in kolesarskih stez v naseljih); prednostna podpora učinkovitemu, konkurenčnemu javnemu (železniškemu in avtobusnemu) potniškemu prometu v mestih in regijah (ocena umestnosti gradnje tirne železnice v Ljubljani), modernizaciji železniškega omrežja ter opustitev nadaljnje gradnje parkirnih prostorov v mestnih središčih, z izjemo gradnje podzemnih parkirnih mest za lokalne prebivalce (spreminjanje parkirnih površin v parkovne).
4. Določitev letne kvote števila tovornjakov, ki tranzitno prečkajo slovenske ceste v okoljsko občutljivem alpskem, kraškem in dolinsko-kotlinskem ekosistemu, ter podpora in vključitev Slovenije v evropsko mrežo železniškega prevoza tovornjakov. Kvote naj bi temeljile na skupni borzi tovornih prevozov za vse alpske dežele, s čimer bi postal instrument precej učinkovitejši in bolj upoštevan.

Nujno je omejevanje števila vozil z motorjem na notranje zgorevanje v občutljivih naravnih in urbanih okoljih.

5. Odprava splošnega povračila prevoznih stroškov v podjetjih in ustanovah – povračilo za nakup (zgolj) mesečnih vozovnic javnega potniškega prometa zaposlenim, ki so manj kot en kilometer oddaljeni od postajališča; bolj oddaljeni še prejemajo splošno povračilo; alternativni obračun nadomestila stroškov prevoza na osnovi višine mesečnega povračila za prevoz na delo – zaposleni biva v občini dela ali v drugi občini; postopno približevanje brezplačnemu javnemu prevozu.
6. Omejitev hitrosti na vseh avtocestah za osebna vozila na največ 110 km/h (povprečna emisijsko optimalna potovalna hitrost avtomobila z notranjim zgorevanjem je 80–90 km/h).
7. Večje davčne in zavarovalniške olajšave za nakup energetske (varčna vozila), snovno (manjša vozila, možnost reciklaže) in uvodoma emisijsko primernih osebnih vozil, ki s tehnološkega vidika prinašajo inovacije (hibridna in električna vozila, vodik kot gorivo za avtomobile, avtobuse); zakonsko določeno posodabljanje prometnega parka države in lokalnih skupnosti zgolj z nakupi okolju prijaznejših vozil.

Država naj sprejme infrastrukturne usmeritve, ki bodo omejile investicije v infrastrukturo, ki prispeva k rasti emisij. Razširitve in gradnje novih letališč in novih pasov avtocest dokazano prispevajo k višjim emisijam, zato naj se tovrstni projekti izključijo iz seznama državnih investicij. *Država naj okrepi privlačnost javnega prevoza in v srednjeročni perspektivi omogoči zlasti brezplačni mestni in primestni prevoz.* Država naj okrepi investicije v železnice in pripravi strategijo za potrojitev zmogljivosti tovornega železniškega prometa, da se lahko omeji rast cestnega tovornega prometa (Slameršak in drugi, 2020). Pričakovane tudi prihodnje podražitve goriva za prevoz (cena ne vključuje večine t. i. zunanjih stroškov prevoza) bodo posredno zmanjšale zlasti uporabo avtomobilov, vendar bo treba npr. s socialnimi transferji poskrbeti za ranljive skupine prebivalstva. Lastništvo manjšega avtomobila z gorivom in vzdrževanjem stane okoli 4000 evrov na leto, zaradi pričakovane večje cene nafte in zemeljskega plina se bodo stroški vzdrževanja avtomobila še povečali.

Prisluhniti velja naslednjim ključnim opozorilom in upoštevati predloge Mateja Ogrina (2022):

- hitrih celovitih rešitev v prehodu na bolj uravnotežen prometni razvoj ni;
- gradnja železnic je draga in dolgotrajna, zato velja upoštevati uvedbo hitrih ukrepov, npr. vzpostavitev učinkovitih avtobusnih prog zlasti med večjimi slovenskimi mesti;
- vzgojene so bile številne generacije, ki jim javni promet pomeni kvečjemu izhod v sili ali pa še to ne, tudi pri starejših spomin na železnico blede;

- šele vzgojiti je treba generacijo uporabnikov javnega prometa;
- avtocesti križ se je gradil dobrih 40 let, dve, tri desetletja so potrebna za celovito in energetsko prenavo skoraj popolnoma zanemarjene železnice.

Za Slovenijo, kjer je avtomobil izstopajoče najpogostejši način osebnega prevoza, so resnega razmisleka in udejanjanja potrebne zamisli in predlogi alternativnih, trajnostnih oblik prevoza, tudi v primeru prehoda na električne avtomobile. Po mnenju radikalnejših zagovornikov projekta odrasti družbi avtomobila ni uspelo zagotoviti vzdržnega in trajnostnega načina prevoza, zato sodijo, da je avtomobil privilegiran način prevoza – v neracionalni družbi. Uporaba avtomobila je iz njega naredila sovražnika družbe, zato je mesto brez avtomobila po njihovi sodbi nujnost za dobro vseh nas in našega planeta (Liegey in drugi, 2015, 91). Zato je treba skupaj zgraditi družbo, kjer individualni prevoz ne bo več merilo organizacije prostora. Treba je dajati prednost skrajšanju razdalj preskrbe, promet upočasniti in omejiti. Skupnosti naj bi predvidele brezplačen kolektivni transport za bližnje poti, lahko bi uvedle sistem pavšala brezplačnih kilometrov v javnem prevozu, presežke pa bi plačal uporabnik. Zagovorniki trajnostne mobilnosti znotraj koncepta odrasti sodijo, da ima odločanje o tem, kje bodo ljudje živeli, svoje meje. Zaželeno je namreč, da bi prostor načrtovali tako, da bi vsak posameznik lahko zmanjšal svoje poti in »relokaliziral« svoje življenje. Če posameznik želi stanovati daleč od svojega delovnega mesta, naj po njihovem mnenju sprejme odgovornost za svojo izbiro (Liegey in drugi, 2015, 92). Pisec pa sodi, da so za krajšanje razdalj med lokacijami bivališča in delovnega mesta, storitev odgovorne tudi država in lokalne skupnosti.

Celostne prometne strategije slovenskih občin in regij so eno temeljnih orodij, s katerimi lokalne skupnosti spodbujajo trajnostno mobilnost na lokalni in regionalni ravni. Tako bi npr. občine in investitorji v industrijske in obrtne cone morali zagotoviti tudi javni prevoz. Prihodnji dve desetletji morata Sloveniji prinesiti temeljito prenavo železnic in občutno povečanje javnega potniškega prometa ter s tem posledično bistvene spremembe v potovalnih navadah slovenskega prebivalstva. Učinkovit sistem javnega prevoza je po mnenju arhitekta Aleša Vodopivca (2011) pogoj za racionalno in odgovorno poselitev slovenskega prostora. Ker takšnega sistema ni bilo in je bil prevoz na delo vezan na osebni avto, imamo danes Slovenijo prekrito z razpršeno gradnjo enodružinskih hiš, ki jih ni mogoče ustrezno komunalno opremiti. Seveda je smiselno negativne učinke suburbanizacije preprečevati že v načrtovalski fazi, vendar je treba hkratno načrtovanje javnega potniškega prometa prilagoditi obstoječim poselitvenim vzorcem.

Dolgoročno je torej ključno zmanjševanje razdalj med območji bivanja, dela in preživljanja prostega časa kot temeljni pogoj zmanjšanja potreb po prevozu. Skladnejši, policentrično in sonaravno zasnovan regionalni in prostorski razvoj Slovenije in z njim povezano zmanjševanje dnevnih migracij ter organizacija učinkovitega javnega prometa in drugih oblik trajnostne mobilnosti, večja stopnja energetske in prebranske samooskrbe (tudi na regionalni

ravni) so tudi z vidika širšega sonaravnega, trajnostnega koncepta Slovenije optimalne strateške usmeritve. Tirni prevoz potnikov in blaga je po mnenju pisca ključna podstat neobhodne trajnostne mobilnosti Slovenije in njenih regij.

8.4.3.2.5 Skladnejši regionalni razvoj in teritorialna decentralizacija Slovenije

Krščanski socialist Andrej Gosar je pred drugo svetovno vojno pri predstavitvi osnovnih narodnogospodarskih in socialnih vprašanj Slovenije izrecno opozoril, da je treba pri izboru razvojne politike izhajati iz raznovrstnosti naravnih in življenjskih razmer slovenskih pokrajin. Slovenija je vse od začetka sedemdesetih let prejšnjega stoletja, torej v okviru takratne SFR Jugoslavije, s sistemskimi planskimi ukrepi in delnim zapostavljanjem tržnih mehanizmov poskušala omejiti in zmanjšati regionalne razlike. Odločitev za zasnovo regionalne politike na ravni takratne Socialistične republike Slovenije pred pol stoletja je po ugotovitvah geografa Simona Kušarja (2021) izhajala iz spoznanja, da obstajajo območja Slovenije, ki močno zaostajajo v procesu modernizacije. S sprejetjem Zakona o ukrepih za pospeševanje manj razvitih območij so bili storjeni prvi normativni koraki k načrtnemu spodbujanju skladnejšega regionalnega razvoja v Sloveniji.

Razmerja v razvitosti (vrednost narodnega dohodka na prebivalca) med osrednje-slovensko in pomursko statistično regijo v nadaljnjih letih kažejo na relativno hiter upad vse do leta 1983, in sicer na vrednost 1 : 1,92. Nato sledi stagnacija do leta 1989, ko je ponovno prišlo do večjega padca razmerja – z 1 : 1,97 leta 1988 na 1 : 1,49 leta 1989. Leta 1990 je bilo zabeleženo ponovno povečanje razvojnih razlik med regijama (Kušar, 2021, 29). Po ugotovitvah Vlada Drozga (2007) je leta 1996 znašal razpon med najbolj in najmanj razvito statistično regijo Slovenije (12 regij) 1 : 1,8, leta 2001 pa 1 : 2,62.

Za devetdeseta leta 20. stoletja po mnenju Kušarja (2021) ni na razpolago zanesljivih podatkov o medregionalnih razlikah, se pa je razmerje med letoma 1990 in 2000 med najbolj in najmanj razvito regijo povečalo z 1 : 1,71 na 1 : 1,99, pri čemer je treba pri interpretaciji upoštevati tudi drugačen izračun spremenljivke (namesto narodnega dohodka na prebivalca je od leta 2000 dalje izračun glede na bruto domači proizvod na prebivalca). Naraščanje razvojnih razlik med najbolj in najmanj razvito regijo po letu 2000 je bilo zabeleženo vse do leta 2007 (do razmerja 1 : 2,43), nato pa sledi obdobje stagnacije do leta 2015, ko se je razmerje povišalo na 1 : 2,61. V nadaljnjih letih (izjema leto 2019) se je razmerje med zasavsko in osrednjeslovensko statistično regijo ponovno povečevalo, a z nižjimi stopnjami rasti, in je leta 2018 doseglo 1 : 2,69 (Kušar, 2021, 29). V letu 2019 pa je osrednjeslovenska regija z najvišjim BDP na prebivalca za več kot 40 % presegala slovensko povprečje (Poročilo razvoju, 2021, 116). V letu 2018 je bila pomurska regija 3,8-krat bolj razvojno ogrožena kot osrednjeslovenska regija, po sinteznem indeksu razvojne ogroženosti v obdobju 2014–2018 so se namreč razlike med skrajnima regijama povečale z 1 : 3,3 na 1 : 3,8.

Skladnejši, decentralizacijski in trajnostni sonaravni napredek (razvoj) je eden od ključnih dejavnikov enakomernejšega dviga materialne blaginje, ki obenem omogoča lažje usklajevanje pritiskov na okolje z regionalnimi zmogljivostmi okolja. Slovenija ima več kot polstoletne izkušnje pri prizadevanjih za ustvarjanje pogojev skladnega regionalnega razvoja, saj so zlasti manj razvita območja od leta 1971 dalje stalnica v slovenski regionalni politiki (Kavaš in Ravbar, 2021). Slovenija je kljub skromnejšemu številu prebivalcev in majhnemu ozemlju geografsko (fizično- in družbenogeografsko, poselitveno) in ekosistemsko zelo raznovrstna in prehodna država. Glede na skromno velikost ozemlja Slovenije so regionalne razlike razmeroma velike, v poosamosvojitvenem obdobju so se še povečale, izrazite centralizacijske procese omogoča tudi odsotnost regionalne ravni med močno državo in številnimi šibkimi občinami (Plut, 2016b). Kljub temu, da je v okviru mednarodnih primerjav Slovenija obravnavana kot homogena regionalna enota, pa številne domače ekonomske, geografske, sociološke, antropološke in zdravstvene študije kažejo, da se na ravni teritorialnih enot (občin, statističnih regij) pojavljajo velike razlike in posebnosti (Šprah in drugi, 2014, 85). Pretežno prosto delujoči tržni procesi, podprti s strani velike večine parlamentarnih strank, so v Sloveniji po osamosvojitvi povečali območja izseljevanja prebivalstva iz robnih pokrajin, zmanjšal se je obseg kmetijskih zemljišč v obdelavi, okrepile so se regionalne razvoje razlike in medregionalna neenakost (in posredno socialna), zmanjšala se je prehranska in energetska varnost prebivalcev in države. Poročila o razvoju (2018; 2021; 2022) in Strategija razvoja Slovenije za obdobje 2014–2020 (2013) ugotavljajo prepočasno uveljavljanje načel trajnostnega razvoja, veliko energetske intenzivnosti in šibko integracijo okoljskih, socialnih in gospodarskih vidikov razvoja. Sintezno in večplastno zasnovana presoja razpoložljivih trajnostnih sonaravnih (ekonomskih, socialnih in okoljskih) kazalnikov za 12 statističnih regij (2003–2007) je pokazala, da so glede na velikost državnega ozemlja razmeroma velike medregionalne razvojne in druge razlike, a hkrati opredelila številne lastne potenciale za dvig regionalnega blagostanja (Vintar Mally, 2009). Na ekonomskem področju je bil razpon razlik med povprečno oceno najboljše in najslabše uvrščene regije največji, kar 3,17. Sledila sta mu socialno področje z razponom razlik 2,66 in okoljsko področje z 1,21 (Vintar Mally, 2009).

Študija blaginje prebivalcev po statističnih regijah Slovenije je z metodo sestavljenih kazalnikov blaginje (SKB) ugotovila glede na velikost ozemlja Slovenije razmeroma velike medregionalne razlike v blaginji, saj je bil razpon vrednosti SKB (1–10) od 7,6 (osrednjeslovenska regija) do 3,4 (zasavska in pomurska regija) (Šprah in drugi, 2014, 84). Ravbar in Kozina (2012) pa opozarjata, da so se na začetku 21. stoletja začele ponovno poglobljati regionalne razlike, dodatno še na področju ustvarjalnih poklicev. Kušar (2015) ugotavlja različno ranljivost statističnih regij na globalne razvojne izzive (globalizacija, demografske in podnebne spremembe ter oskrba z energijo). Najbolj je ranljiva pomurska regija, sledita spodnjeposavska in zasavska, na globalne izzive pa je

izstopajoče najbolj pripravljena osrednjeslovenska regija, sledi pa gorenjska regija (Kušar, 2015, 24, 25). Regionalne razlike so se po daljšem obdobju stabilnosti v letu 2020 ponovno povečale. Razlika med statističnima regijama s skrajnima vrednostma se je zaradi manjšega padca BDP na prebivalca v zasavski regiji malenkost zmanjšala (1 : 2,6). Statistične regije, z izjemo osrednjeslovenske, zaostajajo za evropskim povprečjem in tudi regijami v sosednjih državah (Poročilo o razvoju, 2022, 136). Osrednjeslovenska regija edina presega evropsko povprečje po BDP na prebivalca (Pečar, 2020, 42).

Krepitev gravitacijske vloge Ljubljane je zlasti opazna po gospodarski krizi leta 2008, ko je nudila Ljubljana zaposlitev vse širšemu zaledju delavcev (Nared in drugi 2017). Ravbar in Kozina (2012) s pomočjo preučevanja prostorske razporeditve ustvarjalnih poklicev (ključni človeški dejavnik družbe znanja) ugotavljata njihovo izrazito neenakomerno razporeditev in osredotočenost v le nekaj največjih mestnih aglomeracijah, zlasti v Ljubljani, v določeni meri pa tudi v Mariboru, Kopru, Celju z Velenjem, Kranju in Novem mestu, pogojno pa tudi Novi Gorici s Šempetrom. Tako je bila v osrednjeslovenski regiji leta 2010 več kot polovica vseh ustvarjalnih poklicev, težnje po njihovi koncentraciji se nadaljujejo, v prav vseh drugih regijah pa je bil njihov delež pod slovenskim povprečjem. Slovenija z drobljenjem na majhne občine brez vmesne regionalne stopnje hkrati ostaja in postaja vse bolj centralizirana. Glasson in Marshall (2007, 70–74) opozarjata, da so ustrezne regionalne koncentracije znanja (izobraženih prebivalcev), inovacij, investicij, kakovosti delovnih mest, gospodarske raznovrstnosti pomembne za tržno uspešnost, regionalni napredek. Optimalne regionalne koncentracije mora spremljati izboljševanje povezave (prometne, telekomunikacijske, podjetniške), dvig splošne kakovosti življenja in (ne nazadnje!) čim višja stopnja regionalne avtonomije, demokracije na vseh področjih. Slovenija mora posebno pozornost do leta 2050 nameniti spremembam, ki bodo zmanjševale potrebo po vsakodnevni mobilnosti, npr. delo od doma in/ali zmanjševanje števila delovnih dni (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 53).

Slovenija je v poosamosvojitvenem obdobju pričela na stihijski način uveljavljati svoj »policentrični« razvoj, kar je po svoje razumeti celo kot anarhično centralizacijo, ki je najbolj opazna pri implementaciji reforme lokalne samouprave in »preobrazbi« državne uprave. Takšna upravno-prostorska zasnova ne temelji na naravnih danostih prostora in njegovih zmogljivostih, zato te zmogljivosti niso bile optimalno izkoriščene, javni sektor pa je bil obsojen na sterilnost. Povezanost pospeševanja regionalnega razvoja in potencialno oblikovanje regionalne samouprave (pokrajine) zahtevata medsebojno usklajeno delovanje. Razen endogenih regionalnih razvojnih potencialov pa je zelo pomembna tudi t. i. institucionalna kakovost na vseh ravneh, zato npr. uvedba pokrajin sama po sebi ne zagotavlja uspešnejšega, skladnejšega regionalnega razvoja (Kavaš in Ravbar, 2021).

Regionalnih razlik in regionalno pogojene razvojne ogroženosti centralistični koncept Slovenije v celotnem poosamosvojitvenem obdobju (1991–2020) ni bil sposoben dovolj zmanjšati oziroma bistveno ublažiti. Dejansko država krši ustavno zagotovljeno človekovo

pravico, saj ne »ustvarja možnosti za skladen civilizacijski in kulturni razvoj Slovenije« (del 5. člena ustave RS). Tako so v socialistični in kasneje ponovno kapitalistični Sloveniji več kot 60 let praktično ista geografska območja države ostala manj razvita, brez zelenega večjega razvojnega preskoka, v obsežnih območjih izrazitega prebivalstvenega praznjenja – v teh »od države in boga pozabljenih« in zaraščenih območjih, vaseh in zaselkih praktično ni več prebivalcev, ki naj bi bili prejemniki bistveno prepozne državne in evropske razvojne pomoči ...

Razlike na ravni 12 statističnih regij torej v ozemeljsko majhni Sloveniji niso majhne, velike so tudi znotraj posamezne statistične regije, še bistveno večje pa so na ravni občin. Po vrednotenju geografa Marjana Ravbarja (2014) razlike v razvojnih potencialih občin (brez upoštevanja naravnih potencialov) povzročajo zlasti neenakomerni demografski potenciali, za učinkovitejše delovanje pa so odločujoči zlasti gospodarski dejavniki. Ugotovljene regionalne razlike zahtevajo okrepljeno in sistemsko ukrepanje politike regionalnega razvoja, ki naj prednostno zagotavlja večjo zaposlenost, torej večje število delovnih mest v vseh regijah, ob tem pa tudi zdravo in varno okolje, čim boljšo dostopnost storitev in izobrazbe ter druge aktivnosti, ki bodo vplivale na bolj enakomeren razvoj v regijah (Pečar, 2017, 39).

V obdobju samostojne Slovenije po letu 1991 je kmalu sicer prišlo do splošnega dviga BDP in blagostanja ljudi, a ob opustitvi skoraj vseh planskih mehanizmov in izraziti prevladi zakonitosti prostega trga so se regionalne in socialne razlike začele povečevati. V devetdesetih letih 20. stoletja je v slovenskih mestih prišlo do pomembnih funkcionalnih in okoljskih sprememb, do prehoda od industrijske k postindustrijski družbi (Smrekar in drugi, 2019). Slovenija v začetnem obdobju osamosvajanja, kljub slabim preteklim izkušnjam centralističnih teženj Srbije zlasti v zadnjem obdobju nekdanje SFRJ, ni bila politično sposobna in zrela preseči koncepta državnega centralizma ter med drugim izvesti decentralizacije razvoja države in odločanja s pomočjo členitve svojega ozemlja na pokrajine (druga stopnja lokalne samouprave), ki bi bile hkrati funkcionalne razvojne regije. Ključne negativne posledice centralizacije razvoja z vse večjimi medregionalnimi razlikami zlasti med Osrednjo Slovenijo in drugimi regijami so zgoščevanje delovnih mest, ustvarjalnih poklicev, storitev in investicij v Ljubljani in njeni okolici (povečanje dnevne migracije), na drugi strani pa nadaljevanje prebivalstvenega praznjenja večjega dela obmejnih in hribovitih območij, zaraščanje kmetijskih površin, opuščanje in propadanje stavbnega fonda, pospešeno staranje prebivalstva, povečevanje socialnih razlik, skupna rezultanta pa je večanje prostorskih razlik v kakovosti življenja in blagostanja. Strokovnjaki Urbanističnega inštituta RS ugotavljajo, da višje- in visokoizobraženi prebivalci iščejo svoje poslovne in življenjske priložnosti predvsem na območju Ljubljanske urbane regije in drugih mestnih občin, območja praznjenja pa obsegajo že dobrih 57 % površine Slovenije (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 17, 18).

Policentrični koncept razvoja mest in drugih naselij se ne udejanja v zeleni smeri, krepita se torej predvsem središčna vloga in položaj Ljubljane in Ljubljanske urbane regije (osrednjeslovenske statistične regije), številna regionalna središča višje stopnje, še posebej v vzhodni kohezijski regiji, pa niso postala močna žarišča razvoja svojih regionalnih gravitacijskih območij. Tudi v njih je mogoče opaziti trende trajnega odseljevanja v razvitejša urbana središča v Sloveniji in sosednjih državah, prisotna je tudi močna dnevna delovna migracija v Avstrijo. Posledice omenjenih procesov se izražajo v slabšanju demografskega potenciala številnih regij in ožjih območij, slabši opremljenosti demografsko ogroženih, odmaknjenih in obmejnih območij z oskrbnimi (in storitvenimi) dejavnostmi, omejeni trajnostni dostopnosti s sredstvi javnega prevoza do regionalnih središč. Opisane okoliščine delno blažijo obsežna naravovarstveno pomembna območja, ki prispevajo k dvigu in ohranjanju kakovosti življenja prebivalcev Slovenije (Poročilo o prostorskem razvoju..., 2021, 104).

V poosamosvojitvenem obdobju so se, ob nedokončani reformi lokalne samouprave, oblikovale zgolj statistične regije (12) praktično brez pristojnosti in možnosti odločanja. Slovenija torej ni uvedla regionalne (druge) stopnje lokalne samouprave, izvedla je zgolj v preštevilnih primerih takratnim strokovnim podlagam nasprotno, torej pretirano razdrobitev občin (prva stopnja lokalne samouprave), katerih število se je povečalo za 3,5-krat, torej od 60 na 212 občin. V največji občini živi več kot 290.000 prebivalcev (MO Ljubljana), v najmanjših dveh pa nekaj manj kot 400 prebivalcev (Hodoš in Osilnica), prebivalstveno razmerje je torej celo več kot 700 : 1.

Po osamosvojitvi je Slovenija z ustavo sprejela »centralistično« konceptijo države z manjšo vlogo občin in neobveznim povezovanjem občin v širše (regionalne) skupnosti – pokrajine. Tudi razmeroma obsežna evropska kohezijska sredstva in nekateri posebni državni programi razvojnih podpor (Pomurje, Pokolpje) kljub nekaterim pozitivnim rezultatom niso uspeli bistveno zmanjšati razvojnih razlik med regijami. Mestna občina Ljubljana z okoli 293.000 prebivalci oziroma s 14 % prebivalcev Slovenije pa je v obdobju 2015–2018 nudila 27 % vseh delovnih mest v Sloveniji, kar med drugim kaže na izrazito dejansko centralizacijo Slovenije in pešanje zamisli o policentrični in razvojno skladnejši Sloveniji. V MO Ljubljana je tudi tretjina največjih podjetij in največjih poslovnih skupin. Zlasti vse obsežnejša dnevna migracija v Ljubljano povečuje prometne zastoje, vendar je Ljubljana po zastojih v Evropi med mesti z manj kot 800.000 prebivalci (šeše) na 66. mestu, z manj zastoji kot npr. Gradec, Wiesbaden, Zürich, Strasbourg in Salzburg (Osnutek: Dolgoročna podnebna ..., 2020, 51) ...

Lojze Gosar (1989, 44) je že pred desetletji upravičeno poudaril, da lahko skladnejši regionalni razvoj Slovenije dosežemo predvsem posredno, z vrsto ukrepov in politik, ki se medsebojno dopolnjujejo. Demografsko praznjenje odročnih območij lahko ustavijo le razmere, v katerih bi imeli ljudje, posebej še mladina, ustrezne

možnosti za življenje in delo. Zato mora biti razvoj celovit, poskrbeti je treba za boljše možnosti zaposlitve v bližini, posebej za šolano mladino, uvajati dopolnilne dejavnosti v kmetijstvu, pospeševati lokalne razvojne iniciative ter obnovo vasi z izboljšanjem infrastrukture ipd. Posebej pa je podčrtal, da je treba na vsakem območju narediti vse, da bo prišla do izraza ustvarjalna iniciativnost prebivalcev, ne pa odvisnost od birokratskega aparata, ki bi vse skupaj spravil v pasivnost.

*Pospešen in sistematičen, večplasten prehod od demografsko in razvojno dejansko uničujočega koncepta centralizacije države k večplastni decentralizaciji in sonaravnemu policentričnemu razvoju je po mnenju pisca ena od ključnih in nujnih strateških razvojnih in političnih nalog Slovenije. Temeljni namen in cilj teritorialne (regionalne) decentralizacije je razen ekonomskega napredka regije (pokrajine) učinkovito in pregledno upravljanje ter zagotavljanje kakovostnih storitev za lokalno in regionalno prebivalstvo ter zagotavljanje skladnejšega regionalnega razvoja, ki mora temeljiti na zmanjšanju naraščajočih regionalnih razlik, krepitvi policentrizma, ohranjanju poseljenosti in izboljšanju možnosti za dvig blagostanja prebivalcev in prebivalcev ter ekosistemov vseh geografskih območij Slovenije. Procesi regionalizacije in decentralizacije ter ustvarjanje večplastnih možnosti za učinkovitejšo in uspešnejšo mobilizacijo različnih regionalnih razvojnih virov za napredek regionalnih gospodarstev, za večjo dostopnost storitev višje stopnje ter za zmanjševanje okoljsko-podnebne regionalne ranljivosti so ključni za doseganje kakovostnejšega življenja prebivalcev in prebivalcev Slovenije v vseh geografskih območjih države. To je predpogoj medregionalne enakosti vseh državljanov in državljanov. Nasprotno pa pisci *Bele knjige o strokovnem varovanju okolja* (2020, 11) predlagajo, da se prebivalci Slovenije naselijo le v nekaj mestih in naj ne obremenjujejo pokrajine ...*

Številni strokovnjaki sodijo, da so avtonomne regije (pokrajine) zelo pomemben motor trajnostnega sonaravnega razvoja (napredka), z vidika praktičnega udejanjanja trajnostnih načel celo pomembnejše od držav. Proces evropske integracije je po mnenju Staneta Vlaja (1998, 95) igral zelo pomembno vlogo pri oživljanju regijskega koncepta, evropska regionalna politika je bila uvedena leta 1975, v takratni SFRJ pa na sistemski ravni že leta 1971. Slovenija je v obdobju socialističnega samoupravljanja plansko postopoma oblikovala razmeroma dobro razviti policentrični sistem, vendar je zaradi številnih ovir in nedodelanosti pogosto ostajal bolj politično geslo kot prava izvedbena regionalna politika (Vlaj, 2005, 140). Kljub temu so določeni ukrepi pomembno ublažili medregionalne razlike, zlasti izboljšanje infrastrukture. Po osamosvojitvi je prevladal koncept centralizacije, razen ekonomske in storitvene slabitve številnih regionalnih središč ter hkratne krepitve Ljubljane pa je množična motorizacija ter z njo povezana okrepljena dnevna migracija posledično okrepila procese suburbanizacije in model razvojne osi ob avtocestnem omrežju. Posledično so tudi številne (zgolj) statistične regije postale izrazito razvojno šibkejše, celoten prostor pa se vse bolj gravitacijsko navezuje na Ljubljano oziroma osrednjo Slovenijo.

Skladnejši regionalni razvoj Slovenije, obranjanje poselitve in kulturne pokrajine (kme-tijska zemljišča) slovenskega podeželja je tudi z vidika trajnostnega sonaravnega razvoja ena ključnih državnih prioritet (Vintar Mally, 2009; 2018; Plut, 2014a). Tudi interdisciplinarni atlas kakovosti življenja (40 kazalnikov) v Sloveniji kaže na regionalne razlike med 12 statističnimi regijami Slovenije, ki pa so še večje znotraj regij, torej na ravni občin (Nared in drugi, 2021). Zahodna kohezijska regija Slovenije je po kakovosti življenja nad evropskim povprečjem, kakovost življenja Vzhodne kohezijske regije pa je pod evropskim povprečjem. Največja teritorialna kakovost življenja je v Gorenjski (1) in Osrednjeslovenski regiji (2), najnižja pa je v Zasavski (12) in Pomurski regiji (11).

V obdobju 2008–2019 se je na obmejnih problemskih območjih število mladih med 15 in 29 letom starosti skrčilo za 30 %, kar je za tretjino več kot v notranjosti Slovenije. To je posledica migracij prebivalstva v druge regije Slovenije in v tujino ter nizke rodnosti. Na obmejnih območjih v pretežni meri ostaja ostarelo prebivalstvo, kar je slabo izhodišče za njihov nadaljnji razvoj. Ob zmanjševanju prebivalstva se število delovnih mest zmanjšuje še hitreje. Med letoma 2009 in 2019 se je njihovo število zmanjšalo za 3,8 %, medtem ko je v istem obdobju v notranjosti Slovenije poraslo za 5,8 % (v celotni Sloveniji pa za 4,2 %) (Pečar, 2020, 35, 36).

Po projekcijah naj bi prebivalstvo do leta 2038 nazadovalo na dveh tretjinah slovenskega ozemlja (66 %), kjer bi z zdajšnjega 1.113.000 upadlo na 989.000, gostota poselitve pa s 83 na 74 prebivalcev na km². Staranje prebivalstva v prihodnosti je neizbežna posledica padajočega števila rojstev v preteklih desetletjih. Vrednost indeksa staranja v Sloveniji se bo po projekciji med letoma 2018 in 2038 povečala s 130 na 240. Najizrazitejše staranje prebivalstva je pričakovati na podeželju posavske, pomurske in dela goriške statistične regije (Posočje), najmanj pa se bo prebivalstvo zaradi rodnostnih značilnosti in priseljevanja postaralo na večjem delu podeželja jugovzhodne Slovenije, osrednjeslovenske in gorenjske statistične regije ter na urbaniziranih območjih jugovzhodne Slovenije, osrednjeslovenske in dela primorsko-notranjske statistične regije. Na 58 % površine Slovenije naj bi po projekciji leta 2038 število starejših za več ko 2,5-krat presevalo število otrok (Nared in drugi, 2019, 30).

Ob oživljanju gospodarstva bo za preprečitev povečevanja regionalnih razlik potrebno izvajanje državne in lokalne politike s sodobnim trajnostnim konceptom spodbujanja regionalnega razvoja. Ta mora za razliko od preteklosti bistveno bolj temeljiti na rabi lastnih (endogenih) razvojnih potencialov regij, vključno z njihovimi splošnimi in specifičnimi kompetencami, ki omogočajo optimalno razvojno specializacijo. Pozornost je treba posvetiti kombinaciji različnih razvojnih dejavnikov, sposobnosti razvojnih institucij in podjetij ter ustreznim finančnim podporam občine, regije, države in EU. Sredstva evropske kohezijske politike bo treba izkoristiti tako, da bo delovanje sektorskih politik hkrati v podporo skladnejšemu regionalnem razvoju. Ta mora biti bistveno bolj usmerjen v zagotavljanje večjega števila novih delovnih mest v razvojnih regijah,

v ukrepe za doseganje čim bolj enake dostopnosti prebivalstva do storitev splošnega pomena in zagotavljanje čim bolj enakopravnih priložnosti za kakovostno življenje prebivalstva v vseh regijah.

Zaradi lokalno pogosto večje občutljivosti okolja je izjemno pomembno, da se načrtno podpira tudi policentrično zasnovano razmeščanje manjših podjetij, obratov obrti, tistih gospodarskih dejavnosti, ki se lažje prilagodijo okoljskim omejitvam, hkrati pa so bistvene za ohranjanje poseljenosti, večjo rabo lokalnih virov, dvig zaposlenosti, zmanjšanje dnevne migracije. Zlasti na območjih varovanja narave pa je treba ob sodelovanju lokalnih prebivalcev razvijati lokalne modele sonaravnega gospodarskega napredka. Slovenija ima s stališča prostorske učinkovitosti, trajnostne mobilnosti, infrastrukturne opremljenosti in energetske učinkovitosti neugodno razpršeno poselitev, ki pa na drugi strani povečuje možnosti rabe lokalnih razvojnih virov in omogoča lažje prilagajanje poselitve in gospodarstva lokalnim okoljskim omejitvam. Prevlada razpršenega modela poselitve, z množico manjših naselij, zaselkov in samotnih kmetij, je skupaj s tranzitnim prometnim položajem države ter stihiji in ozkim tržnim silam prepuščeno »emonizacijo« in centralizacijo regionalnega razvoja Slovenije danes med ključnimi razlogi, da se Slovenija uvršča na zelo visoko mesto v Evropi glede na število potniških kilometrov na prebivalca.

Uveljavljati je treba novo paradigmo prostorskega in regionalnega razvoja, ki bo vključevala: plansko usmerjanje zlasti javnih investicij in storitev v krepitev regionalnih središč, večnamensko oz. mešano rabo naselij, razumno (večjo) gostoto poselitve, načrtovanje prenove v obstoječih mejah naselij, načrtovanje naselij in umeščanje objektov v prostor ob upoštevanju sodobnih načel učinkovite rabe energije in široke sonaravne rabe obnovljivih virov energije, izboljševanje dostopnosti s spodbujanjem trajnostne mobilnosti ob hkratnem zmanjševanju potrebe po mobilnosti, spodbujanje prehranske in energetske samooskrbe širših regionalnih območij ter napredek središč funkcionalnih regij (Plan B za Slovenijo ..., 2012). Novi paradigmi bo treba prilagoditi tudi sistem prostorskega načrtovanja, ki je danes nepovezano in neučinkovito ter zakonsko resnično prenormirano, a krajšanje postopkov ne sme pomeniti okoljsko in prostorsko ohlapnejših kriterijev za rabo zemljišč. Pri tem je ključna priložnost v urbani prenovi, ne pa v zagotavljanju na novo zazidljivih površin na pičlih kmetijskih zemljiščih, ki jih je treba maksimalno in učinkovito varovati. Obenem je na mestu opozorilo krajinske arhitektko Ane Kučan (1998, 217), da bi se morali pri načrtovanju rabe prostora izogibati posploševanju, da bi npr. značilnosti ene regije posploševali na celoto.

S poselitvenega, gospodarskega in sonaravnega vidika je treba pretehtati naslednje koncepte urbanega in s tem povezanega regionalnega razvoja Slovenije (Gabrijelčič, 2010; Gabrijelčič in Fikfak, 2002; Plut, 2014a):

1. *progresivistični, monocentrični koncept* – močna metropolitanska ljubljanska regija;
2. *»protektionistični« koncept* – Ljubljana in močnejša obmejna regionalna središča;

3. *koncept razvoja ob infrastrukturnih koridorjih* – zgozditve prebivalstva in dejavnosti ob avtocestnem križu;
4. *mehki progresivistični koncept razvoja* – obsežna somestja ob prometnem križu, vmesne zelene površine in boljša prometna dostopnost podeželja;
5. *različne variante policentričnega koncepta* – okrepljen pomen večjega ali manjšega števila nacionalnih regionalnih središč različne stopnje centralnosti, ohranjanje poseljenosti in obstoječega razmerja v pokrajinski rabi podeželja in uveljavljanje sonaravne pokrajinske rabe;
6. *koncept tekmujočih mest enakih možnosti* – mrežna zasnova mest (in infrastrukture), urbana regija z več jedri, zabrisane hierarhije centralnosti naselij, zaključeni (strnjeni) manjši fragmenti podeželske poselitve, mrežni komunikacijski pasovi in vmesna polja agrarne, prostočasne in naravovarstvene namembnosti (mozaična pokrajinska raba);
7. *izraziti »ekološki« (t. i. močna sonaravnost) koncept »Slovenija – vrt/rezervat Evrope«* – zmogljivostim lokalnega okolja dosledno prilagojene manjše urbane zgozditve, razvejena mreža manjših lokalnih središč zaposlitve in storitev nižje ravni, okrepljena samooskrba in omejena dnevna migracija na ravni regij, obsežna zavarovana območja, mozaična sonaravna raba prostora, okrepljena raba obnovljivih regionalnih naravnih virov.

Zgolj z načrtnim, s strani države, EU in občin podprtim razvojem regionalnega gospodarstva, sodobnega javnega potniškega prometa, s kakovostnim urejanjem prostora v regionalnih in lokalnih središčih, načrtno krepitvijo njihovih funkcij ter z usmerjeno in dobro organizirano prenovo stanovanjskih in drugih območij in stavb v središčnih naseljih lahko Slovenija centralistične trende obrne v policentrično smer. *Strategija prostorskega razvoja Slovenije do leta 2050 upravičeno poudarja pomen koncepta policentričnega in prostorsko uravnoteženega sistema nacionalnih in regionalnih središč, ki bodo omogočala vsem prebivalcem ustrezno in enakopravnejšo dostopnost kakovostnih funkcij/storitev splošnega pomena, izobraževanja, zdravstva, upravnih in oskrbnih storitev (Slovenski prostor 2050, 2016).* S partnerskim povezovanjem regionalnih središč, majhnih in srednje velikih mest ter njihovega zaledja v ekonomsko dovolj močne regije lahko dosežemo tudi enakomernejši razvoj podeželja. Glede na specifično razpršeno poselitve je priložnost za trajnostni razvoj regij tudi razvoj alternativnih oblik kolektivnega potniškega transporta, prilagojenega specifičnim potrebam (Plan B za Slovenijo ..., 2012). Prednostni cilj je razen zmanjšanja tovarnega prometa po cestah zagotovitev kakovostne stopnje trajnostne mobilnosti vsem družbenim slojem in skupinam, ne glede na socialni status, z uvedbo učinkovitega in kakovostnega javnega prometa, ki bo pokrival vsaj 90 % prebivalstva do leta 2030 (Plan B za Slovenijo ..., 2011, 18).

Ocena trendov v prostoru za obdobje 2000–2010 je negativna, saj so se v proučenem obdobju ti v povprečju poslabšali. Tako med drugim obstajajo velike razlike v prostorskem razvoju regij, predvsem na račun krepitve Ljubljanskega urbanega območja, pa tudi pomanjkanje regionalne ravni kot vmesnega člana med državno in lokalno upravno organiziranostjo. Krajinska arhitektka Mojca Golobič in sodelavci (2019) poudarjajo, da sicer vizija nove Strategije prostorskega razvoja Slovenije ustrezno zastavlja strategijo preloma in s tem želi uveljaviti drugačen model prostorskega upravljanja, ki temelji na participativnih in komunikacijskih mehanizmih povezovanja nasprotujočih si interesov v prostoru, vendar je naloga Strategije, da omogoči prehod med nezadovoljivimi trendi v prostoru in načrtano svetlo prihodnostjo, torej z ustreznimi mehanizmi izoblikovati strategijo prehoda z uveljavitvijo transformacijskih ukrepov, ki bodo dejansko preobrazili prostorski model iz normativnega v komunikacijskega. Uvedba in poudarek regionalne ravni prostorskega razvoja je eden od njenih ključnih predlaganih mehanizmov.

Trajnostno, ekososialno Slovenijo prehodnega obdobja (ekososialni kapitalizem z vgrajevanjem elementov ekosolidarizma in/ali demokratičnega ekososializma kot inčič ekosistemske družbene ureditve) je mogoče realno doseči le v primeru kombinacije plansko-tržnega, sonaravno in hkrati družbeno odgovornega tržnega gospodarstva, podjetništva v vseh slovenskih regijah, okrepljenega policentrizma, samooskrbe, primerne kakovosti prometne dostopnosti vseh slovenskih pokrajin (tudi robnih, kot so Zgornje Posočje, Koroška, Kozjansko, Haloze, Kočevska in Bela krajina).

Le z razvito gospodarsko, okoljsko in družbeno infrastrukturo v vseh regijah je realno mogoče doseči primeren osebni in družbeni standard, kakovostno brezplačno regionalno šolstvo in vsem dostopno zdravstvo, razvejano mavrico kulture in umetnosti. S tega vidika je zelo zaskrbljujoče, da se povečuje ekonomska, zaposlitvena, raziskovalna in upravna moč Ljubljane, hkrati pa slabi zlasti gospodarski pomen naselij na drugi in tretji stopnji centralnosti (Nared in drugi, 2017). Ogrodje policentričnega urbanega sistema Slovenije so središča štirih hierarhičnih ravni. Razvrstitev središč po hierarhično urejenih ravneh v konceptu prostorskega razvoja Slovenije je ključna za uresničevanje policentričnega prostorskega razvoja po načelu subsidiarnosti in omogoča racionalno organizacijo razmestitve storitev splošnega pomena, ki jih zagotavljajo različni resorji (šolstvo, zdravstvo, javna uprava, kultura itn.) in dostopnost storitev. Tako kriterije za središča I. ravni izpolnjujeta Ljubljana in Maribor, v tej smeri se razvija tudi Koper, kriterije za središča druge ravni pa izpolnjujejo Celje, Kranj, Novo mesto, Ptuj, Nova Gorica, Murska Sobota, Slovenj Gradec in Velenje (Strategija prostorskega razvoja ..., 2020, 33).

Sonaravno uvodoma šibkejša različica večpolnega in glede središč še vedno delno hierarhično zasnovanega policentričnega koncepta omrežja naselij različnih stopenj je po mnenju pisca najprimernejša, saj med drugim omogoča:

- prostorsko zmerno povečanje urbanega prebivalstva in dejavnosti, zlasti v večjih urbanih središčih višje (makro)regionalne stopnje in delno v medobčinskih središčih, kar v primeru potrebnih kurativnih okoljskih ukrepov omogoča bivanje in zaposlitev v okviru omejitev mestnega okolja;
- večjo zgostitev mestnega prebivalstva in povečanje stanovanjske gostote in s tem povezano večjo učinkovitost okoljskih kurativnih ukrepov (prenova mestnih jeder ter degradiranih industrijskih in drugih mestnih območij, revitalizacija novejših stanovanjskih sosesk stolpnic, čiščenje komunalnih odpadnih voda ter regionalno reševanje problematike preskrbe z vodo in komunalnih odpadkov, ohranjanje obsega in ekologizacija kmetijskih zemljišč itn.) ter uveljavljanje mešane rabe prostora namesto ločenih monofunkcionalnih gospodarskih ali stanovanjskih in drugih zemljišč;
- prostorsko, energetska in okoljska še obvladljivo dnevno migracijo, ki zlasti v okrepljenih večjih regionalnih središčih omogoča gospodarno organizacijo javnega prometa, podporo kolesarjenju in drugim alternativnim oblikam nemotoriziranega osebnega prometa;
- ustvarjanje mestnih regij (partnerski, večplastni odnosi med mesti in podeželjem) s prostorsko bolj zgoščenim usmerjanjem proizvodnih zmogljivosti, centralnih in mestotvornih dejavnosti na eni strani ter ohranjanjem vmesnih zelenih, kmetijskih in rekreacijskih površin na drugi;
- težnjo (ne pa zanesljivosti) ohranjanja poselitvenega vzorca podeželja Slovenije, možnost nadzorovane in obvladljive pozidave (s ponovno oživitvijo večje poselitvene vloge toplotnega mikroklimatskega pasu nad dnom dolin in kotlin), vzdrževanje minimalne opremljenosti lokalnih središč in pokrajinske rabe podeželja, ki bo omogočala tudi izboljšanje energetske in prehranske varnosti Slovenije in njenih regij.

Regionalizacija, torej členitev državnega ozemlja na regije, pokrajine, je po številnih evropskih izkušnjah ključna za vzpostavljanje optimalnega prostorskega okvira za učinkovito in odgovorno rabo regionalnih razvojnih potencialov, doseganje skladnejšega regionalnega razvoja avtonomnih skupnosti, okrepitev regionalnega gospodarstva, za decentralizacijo odločanja, doseganje varne stopnje samooskrbe (prehranske, vodne in energetske), za učinkovitejše prilagajanje na podnebne spremembe. Temeljni cilj regionalne politike je dvig kakovosti življenja, blagostanja prebivalcev in ekosistemov, pa tudi enakomernejši razvoj med regijami in znotraj regij. Pokrajine pa so neobhodne tudi za učinkovito delovanje druge (regionalne) stopnje lokalne samouprave (Strmšnik, 2004).

Čeprav po raziskavah Janje Pečar (2020) medregionalne razlike v mednarodni primerjavi v Sloveniji niso velike, so tudi te za Slovenijo pomembne, ker vplivajo na uspešen razvoj celotne države. Indeks razvojne ogroženosti (IRO) kaže, da v razvoju

izstopata predvsem dve regiji, (osrednjeslovenska v pozitivno smer, kjer je vrednost IRO najnižja, in pomurska v negativno smer, kjer je vrednost IRO najvišja), med preostalimi regijami pa so razlike manjše. V zadnjih petih letih so se vrednosti kazalnikov, ki sestavljajo IRO, v večini regij izboljšale, vendar bolj v razvitejših regijah, tako da se medregionalne razlike niso zmanjšale. Še večje so razlike na nižji teritorialni ravni, kar predstavlja oviro bodočega razvoja. Obmejna problemska območja (OPO) zaostajajo v razvoju kljub večdesetletnim prizadevanjem za pospešitev njihovega razvoja. Za ta območja je pomembno predvsem, da se ohranja njihova vitalnost, saj so demografska gibanja zelo zaskrbljivoča. Zaradi nizke rodnosti in migracij v druge regije Slovenije in v tujino upada delež mladega prebivalstva. Perifernost, slabšo dostopnost ter pomanjkanje storitev splošnega pomena pa lahko izboljša sodobna informacijska in komunikacijska infrastruktura, ki lahko deloma nadomesti tudi pomanjkanje delovnih mest z delom na daljavo (Pečar, 2020, VII).

Skladnejši, policentrični in sonaravni regionalni napredek je z vidika geografskih, zlasti poselitvenih značilnosti Slovenije, pa tudi s sodobnega vidika prehranske in energetske zasnove optimalen razvojno-varovalni koncept. Zlasti zaradi omejenega demografskega potenciala in ohranjanja že tako omejenega obsega kulturne pokrajine si Slovenija enostavno ne sme privoščiti povečevanja medregionalnih razlik, depopulacije višjih, robnih in obmejnih geografskih območij, opuščanja kmetijske obdelave in nadaljevanja centralističnega, vse bolj »emonocentričnega« razvojnega koncepta. Regionalizem je tudi po mnenju Janeza Šmidovnika (1998) in Cirila Ribičiča (1998) nujna podlaga za hitrejši in bolj uravnotežen razvoj Slovenije. Povezan je z decentralizirano ekonomsko politiko, ki naj zagotovi hitrejši razvoj posameznih pokrajin in vse države ter enakomernejši regionalni razvoj Slovenije. Za krepitev regionalne avtonomije so potrebni znatni prenosi finančnih sredstev, nalog in pristojnost zlasti z države na regije, funkcionalno mreženje med mesti in podeželjem, uveljavitev koncepta blagostanja za vse in krepitev varne stopnje samooskrbe s hrano, energijo itn. (Plut, 2016b).

Podčrtati velja, da je za geografsko in regionalno strukturo Slovenije obstoječa členitev na dve kohezijski regiji (Zahodna in Vzhodna Slovenija) neustrezna ter še ena v vrsti primerov toge evropske regionalne politike in meril, ki praviloma ne upoštevajo geografskih, razvojnih in zgodovinskih posebnosti držav članic EU. Milan Bufon (2002, 292) pa zlasti z vidika oblikovanja čezmejnih upravnih zvez evroregij dodatno poudarja nujnost dvostopenjske upravne organiziranosti Slovenije.

Vzpostavitev vmesne regionalne stopnje med centralizirano državo in množico majhnih slovenskih občin je eden od ključnih instrumentov, temeljni horizontalni gradnik aktiviranja endogenih trajnostnih razvojno-varovalnih potencialov, spodbujanja ter udejanjanja trajnostne regionalne politike in koncepta skladnejšega, policentričnega regionalnega razvoja Slovenije. Regionalizacija Slovenije po mnenju geografa Igorja Vrišerja (1998, 131) ni preprosta naloga, saj je slovensko ozemlje naravno- in družbenogeografsko zelo pestro

in neenotno, zato so tudi regionalizacije, torej členitve Slovenije na regije, različne, odvisne od izbranih, uporabljenih regionalizacijskih kriterijev.

Poglavitna značilnost načrtovalskih regionalizacij je, da so oblikovane bolj ali manj na podlagi tvorjenja funkcijskih vezi med mesti in njihovim zaledjem. Zato je sposobnost visoke stopnje energetske in prehranske samooskrbe ter samostojnega, sonaravno zasnovanega ekonomskega preživetja in vsestranske blaginje prebivalk in prebivalcev po mnenju pisca prevladujoč dejavnik regionalizacije oziroma »pokrajinjena« Slovenije. S tega vidika je izjemno pomembno, da bodo novonastale pokrajine gospodarsko dovolj močne, da bodo zagotavljale dolgoročno finančno neodvisnost regije. Ozemeljska decentralizacija izrecno sloni na krepitvi regionalnih središč (nujna kritična masa človeškega, socialnega in finančnega kapitala, procesi aglomeracije, inovacije, razvojni koncepti). To narekuje manjše število pokrajin, saj bi v nasprotnem primeru težko prišlo do zelenega policentričnega razvoja, saj večje število manjših regijskih (pokrajinskih) središč ne bi zagotavljalo dovolj velike privlačnosti za gospodarstvo/delovna mesta, posledica bi bila nadaljnja centralizacija oziroma »emonizacija« Slovenije. Podčrtati velja še vedno aktualno ugotovitev Marjana Ravbarja (1999), da slovensko urbano omrežje izkazuje velika nesorazmerja in posledično povzroča večino dilem o prihodnjem oblikovanju pokrajin, saj razen Ljubljane in delno Maribora ni večjih regionalnih središč (nad 50.000 prebivalcev) z veliko gospodarsko močjo, nadpovprečno infrastrukturno in drugo opremljenostjo ter obsežnejšim gravitacijskim območjem, obenem pa se vse bolj krepi vpliv velikih mest sosednjih držav.

Ustavne spremembe iz leta 2006 končno le omogočajo in zahtevajo ustanovitev pokrajin, to je v vsakem primeru pomemben korak k zaželeni decentralizaciji države in krepitvi lokalne samouprave na temeljni in širši ravni, ki pa mu še vedno ni sledilo konkretno udejanjanje. Njihova ustanovitev je namreč odvisna od (ne)sposobnosti doseganja dvotretjinske večine prisotnih poslancev pri sprejemanju zakona, ki se nanaša na ustanovitev pokrajin, njihovo število, imena in sedeže. *Interdisciplinarno zasnovane strokovne komisije so leta 1999 in tudi leta 2007 (2008) predlagale takratnim političnim strankam, da podprejo predlog členitve Slovenije na osem pokrajin.* Ta predlog členitve je dobil v relevantnih strokah največjo podporo, na drugem mestu pa je bil predlog členitve na šest pokrajin (z enotno Primorsko pokrajino in brez samostojne Pomurske pokrajine). Strokovno zasnovan predlog členitve na osem pokrajin v nobenem od obeh poskusov ni dobil ustrezne politične podpore. Podčrtati velja, da so v obeh primerih vzporedno potekale priprave zakonodaje za opredelitev nalog, pristojnosti in financiranja pokrajin ter teritorialne razdelitve države na pokrajine. Vendar se je v obeh primerih zlasti zaradi nestrinjanja tako večjega števila občin in parlamentarnih političnih strank s strokovno najbolj podprtim predlogom členitve na osem pokrajin začeti politični proces regionalizacije zaključil, kar se je ponovilo še leta 2020.

Velja poudariti, da so vse regionalizacije Slovenije, seveda v primeru jasnega upoštevanja izbranih regionalizacijskih kriterijev, strokovno utemeljene, pri izboru členitve

pa je ključen – namen. Tako je npr. Igor Vrišer strokovno utemeljil delitev Slovenije na deset, 11 (poseben status glavnega mesta) in 25 pokrajin. Pri predlogu členitve na velike pokrajine, pri členitvi na deset pokrajin, je izrecno opozoril na dve izjemi: »Koroška in Spodnjeposavska pokrajina, ki ne ustrežata ne glede na število na število prebivalstva, gospodarsko moč, ne glede na ustreznost regionalnih središč, pomenita določeno konceptualno nedoslednost in odpirata možnosti za zagovarjanje nadaljnjih podobnih primerov, ki jih nismo vključili v model« (Vrišer, 1999, 90).

Model členitve na deset pokrajin (poudarek na upravni členitvi oziroma na uveljavljanju druge stopnje lokalne samouprave) s posebnim statusom za MO Ljubljana in MO Maribor (torej 10 + 2) se z vidika teritorialne decentralizacije, pokrajinskih razvojnih potencialov, infrastrukturne opremljenosti predlaganih pokrajinskih in drugih urbanih središč višje stopnje ter z vidika obsega prenesenih državnih pristojnosti giblje v nevarnih razmerah glede možnosti udejanjanja temeljnega namena »pokrajinizacije«, saj bi verjetno bila posledica manjših regij, pokrajin nadaljnja centralizacija države. Geograf Marjan Ravbar (2021) poudarja, da t. i. model pokrajin 10 + 2 interdisciplinarne komisije Državnega sveta RS (pod vodstvom Boštjana Brezovnika) poskuša uravnesiti dejavnike upravne, politične (lokalnosamoupravne) in finančne centralizacije. Vendar ni prepričan v uspešnost tako zasnovanega projekta prostorske regionalizacije, saj med drugim iz gravitacijskega zaledja izdvaja obe največji mestni občini (Ljubljana in Maribor), vsaj dve prostorski enoti (pokrajini). Členitev na 12–14 pokrajin (od tega vsaj štiri z manj kot 100.000 prebivalci) pa pomeni, da bodo prenesene državne pristojnosti – minimalne, regionalni razvojni potenciali sila skromni, regionalna središča šibka, vse skupaj pa praktično pomeni ohranjanje modela centralistične države.

Strokovna komisija je torej na osnovi prevladujočega mnenja večine članic in članov komisije (izrecno nestrinjanje geografske skupine, ki zlasti z razvojnega vidika zagovarja členitev na osem pokrajin) predlagala občinam členitev Slovenije na deset pokrajin s posebnim statusom največjih mestnih občin, torej MO Ljubljana in MO Maribor (model »10 + 2«), vendar so občine po izvedenih razpravah (zlasti v občinskih svetih) oblikovale bistveno drugačen predlog členitve Slovenije, na 15 pokrajin (tudi takih z bistveno manj kot 100.000 prebivalci) s posebnim statusom prestolnice (model »15 + 1«), in sicer (Brezovnik in drugi, 2022):

1. Dolenjsko-Belokranjska pokrajina: 115.483 prebivalcev, 1689 km²;
2. Gorenjska pokrajina: 211.069 prebivalcev, 2145 km²;
3. Goriška pokrajina: 118.525 prebivalcev, 2327 km²;
4. Savinjska (Celjska) pokrajina: 198.229 prebivalcev, 1629 km²;
5. Savinjsko-Šaleška pokrajina: 62.089 prebivalcev, 707 km²;
6. Koroška pokrajina: 70.635 prebivalcev, 1041 km²;
7. Severna Osrednjeslovenska pokrajina: 189.172 prebivalcev, 1255 km²;
8. Južna Osrednjeslovenska pokrajina: 107.824 prebivalcev, 2032 km²;

9. Primorsko-Notranjska pokrajina: 78.896 prebivalcev, 2116 km²;
 10. Spodnjepodravska pokrajina: 85.432 prebivalcev, 860 km²;
 11. Pomurska pokrajina: 114.752 prebivalcev, 1339 km²;
 12. Štajerska pokrajina (in MO Maribor): 243.037 prebivalcev, 1313 km²;
 13. Posavska pokrajina: 74.572 prebivalcev, 937 km²;
 14. Zasavska pokrajina: 57.204 prebivalcev, 521 km²;
 15. Pokrajina Istra: 86.799 prebivalcev, 385 km²;
- MO Ljubljana (294.464 prebivalcev) – posebni status prestolnice.

Merilo 100.000 prebivalcev je sicer »zgolj«¹ priporočilo Sveta Evrope, vendar razvojno-ekonomsko predstavlja prebivalstveno mejo, temelj večplastno racionalne zasnove druge ravni pokrajinske zakonodaje. *Ravbar (2021) izrecno poudarja, da vsaka nadaljnja delitev Slovenije na več kot osem pokrajin pelje k njihovemu neuspešnemu razvojnemu poslanstvu.* Zgolj regije z dovolj velikim razvojnim potencialom in večjimi pristojnostmi lahko tekmujejo z večjimi regijami in mesti sosednjih držav, omogočajo doseganje ciljev trajnostnega regionalnega razvoja in ohranjanje nacionalne identitete. Politika (zlasti Državni zbor) torej sprejema veliko odgovornost, dejstvo je, da velika večina stroke močno nasprotuje majhnim pokrajinam, a prav tako odločno podpira njihovo ustanavljanje kot enega ključnih ukrepov za zmanjšanje regionalnih razlik, regionalne neenakosti, za odpravo koncepta centralistične države. Majhne pokrajine so sicer praviloma bližje pokrajinski identiteti ljudi, vendar z manjšimi pristojnostmi in omejenim obsegom razvojnih potencialov.

Janja Pečar (2020) navaja, da vizija regionalnega razvoja Slovenije izhaja iz splošnih načel regionalnega razvoja, ki so določena v Zakonu o spodbujanju skladnega regionalnega razvoja. Regionalna politika je na nižji ravni teritorialno zgrajena na treh nivojih: lokalne skupnosti, območna razvojna partnerstva in razvojne regije, na višji pa na ravni dveh kohezijskih regij, državni ravni in ravni EU. Tudi predlagana trajnostna sonaravna regionalizacija (teritorialna členitev) Slovenije je temeljno zasnovana na dvostopenjski regionalni ravni. *Po mnenju pisca je za načrtno, večplastno in optimalno doseganje razvojno-varovalnih ciljev, za skladnejši, trajnostni sonaravni razvoj vseh geografskih območij in dvig blagostanja njihovih prebivalcev, za aktiviranje regionalnih potencialov, dvig samooskrbe in krepitev regionalne ravni samouprave in avtonomije za slovenske ekonomske in geografske razmere priporočljiva dvostopenjska trajnostna funkcionalna regionalizacija Slovenije, in sicer na osem trajnostnih funkcionalnih regij (makroregije) in v njihovem okviru 30 regionalnih skupnosti (mezoregije) (Plut, 2016b).* V okviru EU pa je z makro razvojnega vidika priporočljiva regionalizacija Slovenije na tri kohezijske regije (Zahodna, Osrednja in Vzhodna Slovenija). Regionalna raven teritorialne organizacije in delovanja države na osnovi avtonomnih regij mora postati zakonsko obvezujoča, saj je po mnenju strokovnjakov avtonomna regija ključna, optimalna prostorska enota konkretnega udeležanja skladnejšega in policentričnega trajnostnega razvoja, ohranjanja kulturne pokrajine,

uveljavljanja večplastnih procesov decentralizacije in doseganja varne stopnje prehranske, energetske ter vodne samooskrbe na državni in regionalni ravni.

S trajnostnega razvojno-prostorskega in zgodovinskega vidika, z vidika skladnejšega regionalnega in policentričnega razvoja, geopolitičnih interesov ter regionalnega poistovetenja prebivalcev je po mnenju pisca najprimernejša členitev ozemlja Slovenije na osem pokrajin, vključno z razvojno-plansko zasnovano notranjo členitvijo pokrajin na 30 regionalnih oziroma pokrajinskih skupnosti (Plut, 2016b). Demografsko in ekonomsko majhne pokrajine bi dejansko omogočile ohranjanje centralističnega modela razvoja Slovenije. Pokrajine oziroma razvojne regije s 50.000–80.000 prebivalci npr. nimajo dovolj »aglomeracijskega« razvojnega potenciala, dovolj ustvarjalnih poklicev, obenem pa nanje ni možno prenesti pomembnejših nalog in pristojnosti z državne ravni. Posledica bi bila nadaljnja centralizacija države oziroma model minimalnih pristojnosti majhnih pokrajin, kar dejansko postavlja pod vprašaj upravičenost, smiselnost celotnega projekta »pokrajinizacije« Slovenije. S tega vidika je tudi zelo pomembno, da bodo novonastale pokrajine gospodarsko dovolj močne, da bodo praviloma zagotavljale dolgoročno finančno neodvisnost regije.

Ključni, poudarjeno razvojno zasnovani razlogi (in kriteriji) teritorialne decentralizacije pri predlagani členitvi na največ osem pokrajin (funkcionalnih razvojnih, trajnostnih regij) so naslednji:

1. *Količinsko in kakovostno ustrezni prebivalstveni in razvojni potenciali:* narekujejo manjše število pokrajin (v temeljni funkciji razvojnih regij), saj bi v nasprotnem primeru težko prišlo do zelenega policentričnega razvoja. V primeru členitve na osem pokrajin je v vseh primerih dosežen priporočljivi demografski prag Sveta Evrope, da naj bi imele ustanovljene pokrajine najmanj 100.000 prebivalcev, kar med drugim zaradi večjega števila uporabnikov tudi omogoča delovanje in razvoj javnih storitev najvišjega reda. Po mnenju Sama Drobneteta (2019) je bil v Sloveniji v členitvi na 12 statističnih regij izveden poskus uvajanja funkcionalnih regij po evropski uredbi na ravni NUTS 3. Po tej uredbi pa mora imeti posamezna statistična regija med 150.000 in 800.000 prebivalcev, kar pa pri členitvi Slovenije na 12 statističnih regij ni doseženo.
2. *Dovolj močna regionalna središča:* možna v primeru manjšega števila pokrajin, saj manjša, razvojno šibkejša središča ne bi zagotavljala dovolj velike gravitacijske privlačnosti za gospodarstvo/delovna mesta in storitve višjega ranga ter za učinkovitost izvajanja prenesenih, obsežnih državnih pristojnosti. Analiza centralnih naselij v Sloveniji je pokazala, da imata najvišjo stopnjo centralnosti Ljubljana in Maribor, sledijo Koper, Nova Gorica, Kranj, Novo mesto in Celje. V to skupino sodi smiselno tudi Murska Sobota (njena vloga v zdravstvu ni bila upoštevana zaradi lokacije bolnišnice v Rakičanu), torej osem regionalnih središč (Nared in drugi, 2017).
3. *Tradicija upravnih in drugih sektorskih regionalizacij:* so pomemben dejavnik pri oblikovanju pokrajin, saj obstoječa sektorska regionalizacija nakazuje utečena

razmerja in razmejitve ozemlja Slovenije. Po pogostosti skupnih mej izstopa osem funkcijsko zaokroženih območij, ki jih upošteva predlog členitve na osem pokrajin. S tega vidika je vprašljiva edino umestitev Koroške, ki v upravnem smislu sodi v Podravje, z vidika mobilnosti in predvidenih posledic udejanjanja severnega dela tretje razvojne osi pa v Savinjsko pokrajino.

4. *Upoštevanje naravne členitve na porečja*: členitev na osem pokrajin v največji možni meri upošteva hidrogeografski (hidrološki) kriterij, torej členitve na porečja in dele porečja. Čim večje upoštevanje zlasti izrazitejših razvodnic med porečji tudi pri razmejevanju pokrajin omogoča sonaravno urejanje celotnih porečij oziroma njegovih delov, npr. glede vodne oskrbe (vodozbirna območja), poplavne varnosti, prilagajanja na podnebne spremembe, varovanja okolja in narave itn. Podčrtati velja, da so razvodnice med porečji obenem pomembno vplivale na oblikovanje regionalne identitete prebivalcev, na socialni potencial naravnogeografsko bolj zaokroženih območij. V posameznih primerih (nižinska in gričevnata območja) pa so razvodnice višinsko neizrazite, zato se hidrogeografski kriterij ni uporabil.
5. *Preprečevanje možnega regionalnega centralizma z notranjo členitvijo posamezne pokrajine*: pri členitvi na osem pokrajin je treba sistemsko zagotoviti čim bolj enakopravno vključevanje vseh geografskih območij določene pokrajine v razvojne in druge regionalne aktivnosti, v sistem sprejemanja odločitev, tudi ob upoštevanju regionalne pripadnosti prebivalcev. Zato je treba upoštevati še drugi pokrajinski (regijski) prag za notranje teritorialne členitve posameznih pokrajin, in sicer na okoli 30 regionalnih oziroma pokrajinskih skupnosti (npr. Koroška, Zasavje, Posavje, Notranjska, Spodnje Podravje, Bela krajina, Slovenska Istra, Zgornja Gorenjska, Prlekija, Šaleška dolina itn.), ki pa imajo zlasti razvojno-plansko in »identitetno«
poslanstvo in pomen.

Na podlagi naštetih kriterijev je z vidika temeljnih ciljev teritorialne decentralizacije oblikovana *členitev na osem trajnostnih funkcionalnih regij (pokrajin) Slovenije s pripadajočimi 30 regionalnimi (pokrajinskimi) skupnostmi (poimenovanje je delovne narave)*:

1. *Pomurska pokrajina* (116.670 prebivalcev, 1338 km²): 1-1 Prekmurje, 1-2 Prlekija;
2. *Podravska pokrajina* (346.587, 2394 km²): 2-1 Mariborska regija, 2-2 Dravinjska regija, 2-3 Spodnje Podravje;
3. *Koroško-Savinjska pokrajina*: (307.711, 3201 km²): 3-1 Koroška, 3-2 Zgornja Savinjska dolina, 3-3 Šaleška dolina, 3-4 Celjska regija, 3-5 Posotelje;
4. *Gorenjska pokrajina* (203.850, 2137 km²): 4-1 Zgornja Gorenjska, 4-2 Srednja Gorenjska, 4-3 Škofjeloška regija;
5. *Osrednjeslovenska pokrajina* (661.532, 4780 km²): 5-1 Ljubljanska regija (MO Ljubljana – glavno mesto s posebnim statusom), 5-2 Kamniško-Domžalska

- regija, 5-3 Zasavje, 5-4 Litijska regija, 5-5 Vrhnjsko-Logaška regija, 5-6 Notranjska, 5-7 Grosupeljska regija, 5-8 Kočevsko-Ribniška regija;
6. *Dolenjsko-Posavsko-Belokranjska pokrajina* (181.844, 2575 km²): 6-1 Srednja Dolenjska, 6-2 Spodnje Posavje, 6-3 Bela krajina;
 7. *Severnoprimorska pokrajina* (Goriška pokrajina) (118.188, 2325 km²): 7-1 Zgornje Posočje, 7-2 Goriška regija, 7-3 Idrijsko-Cerkljanska regija, 7-4 Vipavska dolina;
 8. *Južnoprimorska pokrajina* (126.492, 1524 km²): 8-1 Kraško-Brkinska regija, 8-2 Slovenska Istra.

Prednostno razvojno zasnovana dvostopenjska trajnostna funkcionalna členitev Slovenije na 30 manjših in osem večjih regij (z možnostjo strateškega in drugega povezovanja v okviru treh makroregij Slovenije) ne sme omejevati projektne, ciljnega, samoiniciativnega, fleksibilnega in tudi časovnega povezovanja krajevnih skupnosti, občin in drugih prostorskih enot, ki za doseganje določenega razvojnega ali/in varovalnega cilja seveda lahko poteka izven predlaganih prostorskih okvirov večjih in manjših trajnostnih regij (npr. v zakonsko že opredeljeni možnosti območnega razvojnega partnerstva). Prav tako je treba predlagano trajnostno funkcionalno členitev Slovenije predstaviti ključnim regionalnim deležnikom in prebivalcem ter na osnovi dodatnih, argumentiranih predlogov regionalizacijo demokratično in strokovno utemeljeno dopolniti, dograjevati (Plut, 2016b, 33).

Predlagane regije in regionalne skupnosti so funkcijska prostorska osnova za udeležanje od spodaj navzgor zasnovanega policentričnega trajnostnega razvoja, krožnega regionalnega gospodarstva, regionalno zasnovanega in organiziranega prilagajanja na podnebne spremembe ter krepitev regionalne samooskrbe na osnovi optimalne rabe endogenih regionalnih potencialov, regionalne pripadnosti in mehanizmov sodelovalne demokracije v okviru lokalnih in regionalnih skupnosti. Zlasti predlagana členitev na (lokalno samoupravne in čim bolj samooskrbne) regionalne skupnosti (30) ponuja več potencialnih teoretičnih in praktičnih prostorskih osnov za potrebne »globoke« spremembe modela volilnega in parlamentarnega sistema, predstavniške demokracije, volilne zakonodaje v smeri okrepljene demokracije na vseh teritorialnih ravneh, pa tudi sodelovalne in neposredne demokracije.

Trajnostne, razvojno-varovalne potrebe skladnejšega regionalnega razvoja Slovenije (namesto poosamosvojitvene centralizacije in »emonizacije« razvoja države), raba trajnostnih regionalnih potencialov v okviru nosilnosti okolja, nujnost dviga samooskrbe in krepitev regionalnih skupnosti ter participativne demokracije se po mnenju pisca lahko optimalno prostorsko udeležajo z dvostopenjsko členitvijo ozemlja, in sicer s trajnostno funkcionalno regionalizacijo Slovenije. Členitev na osem pokrajin (in notranja členitev na 30 pokrajinskih skupnosti) se zavestno izogne pasti nadaljnega drobljenja pokrajin, ki se je v bližnji preteklosti zgodilo pri ustanavljanju novih občin (od 60 na 212), in vsakršni konceptualni in kriterijski nedoslednosti, čeprav se pisec še kako zaveda pomembnosti identitete

prebivalcev bolj prilagojenih členitev na večje število pokrajin (npr. Koroška, Spodnje Posavje, Zasavje, Notranjska, Spodnje Podravje ...).

Sonaravni regionalnih napredek Slovenije in vseh njenih pokrajin naj bi v vsakem primeru temeljil na:

- policentričnem gospodarskem in urbanem napredku ob upoštevanju različne pokrajinske in podnebne ranljivosti ter ohranjanja ekosistemskih storitev;
- ohranjanju obstoječega poselitvenega vzorca in deleža kulturne (obdelane) pokrajine tudi na robnih, hribovitih ter varovalnih območjih s pomočjo večje sonaravne rabe endogenih regionalnih in lokalnih virov;
- oblikovanju avtonomnih, prebivalstveno in gospodarsko dovolj močnih »razvojnih« regij oziroma pokrajin, upoštevanju njihovih mezoregij (regionalnih skupnosti) ter opredelitvi degradiranih območij kot posebne planske kategorije;
- opuščanju fordističnega modela industrializacije (velikoserijska, masovna proizvodnja) in usmerjanju k postfordističnemu modelu (prilagodljivost, manjše serije, regionalno podjetništvo, razvoj terciarnih in kvartarnih dejavnosti) krožnega, prednostno na regionalnih virih zasnovanega gospodarstva in novih delovnih mestih v vseh geografskih območjih;
- ohranjanju sonaravne večnamenske rabe gozdnih ekosistemov in pospešeni ekologizaciji kmetijstva v smeri okrepljene prehranske samooskrbe na državni in regionalni ravni;
- trajnostnem, sonaravnem razvoju turizma, kjer ima geografsko in biotsko pestra Slovenija izjemne, a ranljive naravne in kulturne potenciale;
- pospešenem opuščanju prevlade avtomobilske mobilnosti in podpori prijaznejših, trajnostnih oblik prometa (javni promet, železnica, kolesarske steze) ter razvejenem omrežju sodobnih telekomunikacij tudi na podeželju;
- blaženju in regionalno zasnovanem večplastnem prilagajanju na podnebne spremembe.

8.4.3.2.6 Lastninska razmerja

Med ključne ekohumanistične gradnike koncepta zmerne, zavestno zadostne ekonomske, materialne blaginje za vse (»dovolj namesto vedno več«) se uvrščata:

1. pluralistični model lastništva (zasebno-javno in skupnostno lastništvo) in omogočanje človeka vrednega bivanja (stanovanja) za vse;
2. uveljavljanje koncepta polne zaposlenosti.

Omejitve in potenciali različnih oblik lastnine, lastninska razmerja po mnenju pisca ključno opredeljujejo ne zgolj osebno ekonomsko (materialno), temveč tudi družbeno blaginjo, saj zelo pomembno sovplovajo na ekosistemsko, materialno in varnostno pogojeno raven osebne in skupne blaginje, na kakovost življenja in socialno varnost posameznika, družinske

skupnosti, na razredna razmerja. Hkrati tip in obseg lastnine kaže na dejanske možnosti doseganja ekonomske in s tem posredno politične demokracije, izbor koncepta lastnine pa ima po mnenju pisca tudi izjemen vpliv na (ne)uveljavljanje družbene pravičnosti in doseganje večje enakosti, zato so lastnina oziroma lastninska razmerja za ekohumanistično družbo izjemnega pomena.

Za razliko od stališča nekaterih drugih zagovornikov koncepta ekonomske demokracije pa pisec sodi, da je za novi družbeni ustroj 21. stoletja vprašanje lastništva zlasti zaradi obvladovanja politične moči kapitala še vedno izjemno pomembno. Brez ekonomske demokracije na delovnih mestih dejansko ni politične demokracije, demokracija na delovnih mestih pa je v polni meri dosegljiva zgolj v primeru, da zaposleni participirajo pri lastnini. Vse oblike lastnine pa morajo v vsakem primeru delovati v skladu z emancipacijskimi, socialnimi in okoljskimi standardi (Programme of the Die Linke ..., 2011, 29), kar je zapisano tudi v ustavi Republike Slovenije.

V slovenskem postsocializmu se je uveljavilo značilno socialno evolucionistično prepričanje, da sprememba družbe v zeleni smeri zahteva spremembo tipa lastnine in lastninskih odnosov. Zato je bil eden od osnovnih projektov slovenskega postsocializma ukinitvev državne in družbene lastnine ter njena pretvorba v privatno lastnino. Predstavniki nove slovenske »elite« zahtevajo popolno ukinitvev starih tipov lastnine, češ da privatni lastniki bolj racionalno razpolago in ravnajo z lastnino, kot so to v socializmu počeli kolektivi oziroma kot to danes počne država (Godina, 2014, 52). V Sloveniji veliko večino parlamentarne politike in ekonomske stroke družijo prepričanje o nujnosti in koristnosti privatizacije. V Sloveniji obenem pomeni privatizacija nekaj drugega kot v razvitejših gospodarstvih, namreč da neko tuje podjetje prevzame naše podjetje, ga spremeni v hčerinsko in mu vzame samostojnost. *Nasprotovanje privatizaciji verjetno ni ravno izraz izkrivljenega nacionalnega interesa, ampak preprosto želja po preprečitvi izgube samostojnosti podjetij, tako se Slovenija korak za korakom približuje t. i. tretjemu svetu* (Žakelj, 2013).

Po mnenju Beckerja (2015) je bila Slovenija na širšem območju Vzhodne Evrope edina država, v kateri je po pridružitvi EU leta 2004 preživel velik del podjetij v državni in domači lasti. To se je zgodilo zaradi močnih interesov slovenskih predelovalnih dejavnosti, močnih pritiskov sindikatov in zaradi tiste politike, ki je zagovarjala ohranitev gospodarske samostojnosti tudi v razmerah povezovanja držav EU. A napaka je bila po mnenju Mencingerja (2011b) storjena z neprimernim privatizacijskim modelom. Ta je z delitvijo certifikatov in pidov ustvaril »lastnike premoženja«, ki jih praviloma zanimajo le kapitalski dobički (vsakokratna borzna vrednost podjetja), namesto »lastnikov družb«, ki jih zanima dolgoročna uspešnost podjetja. Vsakokratna borzna vrednost jim je malo mar, saj podjetja ne prodajajo. *Rajgelj (2011, 98) navaja, da je bil v Sloveniji institut delavskega delničarstva v postprivatizacijskem obdobju pogosto izrabljen na škodo delavcev.* Politična stranka Levica (Prihodnost za vse ..., 2022, 28) poudarja, da je v Sloveniji dve tretjini kapitala v rokah 1 % prebivalstva, medtem ko tri četrtnine prebivalstva sploh

nimajo lastniškega kapitala. Delavsko lastništvo še vedno nima ustreznega zakonskega okvira in spodbud, zato je odrinjeno na margino. Zadruge obstajajo le še v kmetijstvu in posamično v drugih panogah (npr. Domel, Inea, Gorenjski glas, M-Tom), pravica delavcev in delavk do udeležbe pri dobičku pa je zaživela le v peščici delniških družb.

Lastninski koncept ekosistemske družbene ureditve kot možni rezultat daljšega, premišljenega in demokratičnega zgodovinskega procesa ekološko-družbenega preokreta (»radikalni reformizem«, ne pa nasilna, revolucionarna sprememba) je zasnovan na pluralističnem, zasebno-javnem modelu lastništva. Izbaja iz brezpogojno demokratičnega, nenasilnega procesa povečevanja lastnikov produkcijskih sredstev s strani zaposlenih (delavcev) in lastništva različnih oblik skupnosti. V zrelejši fazi ekohumanistične družbene ureditve v Sloveniji pa naj bi v primeru demokratične odločitve prišlo do sicer ekosistemsko, socialno in medgeneracijsko upravičene omejitve zgornjega obsega privatne lastnine oziroma premoženja, v nobenem primeru pa ne do njene odprave oziroma ukinitve. Lastninska razmerja v ekohumanistični, solidarnostni in bolj pravični skupnosti so eden od ključnih gradnikov ekosistemskega plansko-tržnega gospodarstva in družbe odrasti.

Slovenija ima zelo bogato tradicijo skupnih zemljišč (skupnostnega lastništva zemlje), ki so imela velik gospodarski pomen, povezan s preživetjem ne le posameznih družin, ampak celotnih vasi. Skupna zemljišča po nastanku segajo še v dobo plemenske ureditve in so se preko fevdalizma ponekod ohranila do današnjih dni, kar velja za pašnike in gozdove v posesti vaških skupnosti (Šmid Hribar in drugi, 2018, 46). Nasilna razlastitev po drugi svetovni vojni je poleg kmetov zajela tudi agrarne skupnosti, s čimer je bila prekinjena kontinuiteta načina upravljanja omejenih naravnih virov. V postopkih nacionalizacije v socializmu je bilo ukinjenih in razlaščenih 1000–1500 agrarnih skupnosti, pri čemer obseg njihovih zemljišč ni znan. Po letu 1991 je bilo agrarnim skupnostim vrnjenih 77.486,47 ha zemljišč, kar je 3,67 % ozemlja Slovenije. V nasprotju z agrarno dobo, ko je bil pomen skupnih zemljišč zlasti gospodarski, v sodobnem času v ospredje prihajata ohranjanje in vzdrževanje ekološkega ravnovesja, biotske raznovrstnosti, tradicionalne kulturne pokrajine in podeželja nasploh. Kljub mnogim slabostim preteklega sistema so Mateja Šmid Hribar in sodelavci (2018, 51) npr. prost dostop do obal rek in jezer ter do gozda, možnost sprehodov po gozdu in pešpoteh zunaj gozda, nabiranje gozdnih sadežev v dovoljenih količinah in podobno prepoznali kot pomemben privilegij preteklega sistema in prednost, ki splošni javnosti ključno izboljšuje kakovost življenja, lastnikom pa ne povzroča škode. Za ohranitev teh privilegijev je zato ključno ozavestiti javnost, da našete dobrine niso javno dobro kot nekaj, do česar imajo dostop vsi, in to v neomejenih količinah, temveč imajo te dobrine zaradi prostega dostopa in omejenosti lastnosti skupnih virov.

Po mnenju Nevenke Bogataj (2012) in Andreja Udovča (2012) so npr. »prezrte« agrarne skupnosti eden najstarejših modelov sožitja in sodelovanja v slovenskem prostoru, ki bi lahko v prihodnje imele pomembno vlogo skupnostnega upravljanja z naravnimi viri, z zemljišči, vključno z možnostjo zakonodajnega reorganiziranja. V Sloveniji

je še vedno prisotna vaška solidarnost (vaško sodelovanje namesto trdega konkuriranja, individualizma), ki jo je Titova varianta socializma uzakonila z izredno močno socialno državo, a je po mnenju Muleja in Hrast (2011, 1301) prišlo celo do pretiravanja.

Ekosocialni model pluralističnega lastništva za Slovenijo prve polovice 21. stoletja je treba zasnovati tudi na številnih pozitivnih zgodovinskih izkušnjah in vizijah slovenskega krščanskega socializma, dediščini slovenskega krščanskega socialnega (socialističnega) gibanja prve polovice 20. stoletja, zlasti na lastniških silnicah in modelih (različne oblike zadružništva) Janeza Evangelista Kreka (1901) in Andreja Gosarja (1923; 1933; 1935). Izrecno velja poudariti, da Gosar (1933, 106) tudi glede konceptov lastništva strogo loči komunizem in socializem. Komunizem razume kot družbeno ureditev, ki sloni na popolnem zanikanju zasebne lastnine. Socializem pa po njegovem mnenju ne zavrača koncepta zasebne lastnine, v določenih mejah jo dopušča tudi pri produkcijskih sredstvih, a omejuje tako njen obseg kot pravice, ki izhajajo iz lastništva. »Zasebna last, ki ovira splošno blagostanje, pa ni opravičena in se mora odpraviti. Od tod zahteva po podružabljenju vseh za družbo važnih produkcijskih sredstev« (Gosar, 1933, 132).

Krščanski socialist Andrej Gosar je že pred drugo svetovno vojno med drugim predlagal npr. socializacijo (nacionalizacijo) bank in na splošno delniških podjetij, ki so po njegovem mnenju tudi najbolj zreli za socializacijo, zato naj bi se pri njih tudi začela (Gosar, 1923, 84). Prav tako je predlagal močno omejitev finančnega gospostva velekapitalistov v gospodarstvu in politiki, zlasti pri najemanju posojil, z nadzorom vlagateljev in javnosti nad finančnimi transakcijami, zastopanostjo vlagateljev v upravnih odborih vsakega večjega denarnega zavoda s pravico odločilnega veta, premoženjsko odgovornostjo oseb v denarnih zavodih, zaostritvijo kazenske odgovornosti itn. (Gosar, 1935).

Perovšek (2005, 130) poudarja, da je Andrej Gosar že leta 1919 v Slovencu objavil več člankov o agrarni reformi. Za tedanji čas in slovenske politične razmere je glede lastništva oblikoval zelo radikalno stališče, saj ni zahteval le razlastitve in razdelitve fevdalnih in kapitalističnih veleposestev, ampak tudi velikih kmetij, ki jih gospodar ni mogel obdelovati sam s svojo družino. Razlaščeno zemljo naj bi po njegovem predlogu razdelili na posestva, ki bi jih lahko srednje velika družina (5–6-članska) obdelovala sama, brez najete delovne sile. Taka posestva bi bila zakonsko zaščitena, da ne bi postala žrtev zadolževanja, rubeža in odprodaje. V ta namen naj bi oblikovali institucijo za zaščito kmečkega stanu, temelječo na eksistenčnem minimumu za preživljanje, ki jo je Gosar (1919c; 1919d) poimenoval »stalni kmečki dom«, kar je pravzaprav neke vrste koncept »temeljnega dohodka v naravi«.

Pred drugo svetovno vojno, v takratnih kmetijsko-tehnoloških in socialnih razmerah, je torej krščanski socialist Andrej Gosar (1933; 1935) predlagal določitev zemljiškega maksimuma, in sicer v obsegu nekaj 100 ha zemljišč. V Sloveniji je povprečna kmetija velika le okoli 7 ha, kar je zgolj polovična vrednost velikosti povprečne evropske kmetije. Največje kmetije v Evropi so na Češkem (povprečje okoli 150 ha), v Sloveniji

je okoli 70.000 kmečkih gospodarstev, a le peščica kmetij (okoli 20) je večja od 300 ha. *Pisec ne vidi prav nobene potrebe, da bi v predlaganem modelu ekohumanističnega lastništva zemljišč v doglednem obdobju za Slovenijo zakonsko določili zgornjo mejo velikosti kmetij. V vsakem primeru pa se mora pri rabi kmetijskih zemljišč dosledno in konkretno v praksi uveljavljati ustavno zahtevano hkratno zagotavljanje ekonomskih, socialnih in ekoloških (ekosistemskih) funkcij zemljišč.*

Slovenija ima torej ob jugoslovanskem socialističnem samoupravljanju bogato in zelo uspešno tradicijo zadružništva, vse od široke uveljavitve zadružnega modela krščanskega socialista Janeza Evangelista Kreka v začetku 20. stoletja naprej. Franc Zagožen (2016, 473) je izjavil, da je Krek organiziral najbolj učinkovito zadružništvo v Evropi, omogočil gospodarski obstanek in nas med drugim rešil pritiska nemškega kapitala. Konec 19. stoletja je torej slovenska Cerkev zaradi zaščite pred kapitalizmom pospešeno gradila paralelni ekonomski sistem: ustanovljala zadruga (kmetijske, prodajne, obrtniške, strojne, kreditne) in posojilnice, hranilnice, banke in zavarovalnice, ki naj bi zagotovile ekonomsko samozadostnost in neodvisnost (Štefančič, 2014, 184).

Andrej Gosar (1933; 1935) je v takratnih razmerah predlagal omejitve zasebne lastnine tako glede obsega lastnine (npr. »socializacija« oziroma podružbljenje bank in velikih podjetij) kot glede omejitev pravic v načinu gospodarjenja z lastnino. V obstoječih lastniških razmerah pa po mnenju pisca v privatnih podjetjih (in glede obsega kmetij) ni nobene potrebe po omejitvi obsega zasebne lastnine (lastnikov podjetij), pisec pa tudi v privatnih podjetjih zagovarja koncept delavskega soupravljanja in postopnega vključevanja zaposlenih v lastniško strukturo podjetij. Slovenski krščanski socialisti, vključno s Krekom (1901) in Gosarjem (1933; 1935), so po mnenju pisca upravičeno opozarjali, da odprava zasebne lastnine po komunističnem načelu ne more vzpodbujati posameznikov, da bi razvijali različne sposobnosti in darove, hkrati pa vse ne sme biti v zasebni lasti, zasebna lastnina ne sme biti neomejena (Krek, 1901, 55, 56).

Pisec tudi zaradi ekosistemskih, socialnih in medgeneracijskih razlogov nasprotuje tako obstoječi prostotržni možnosti neomejenega povečevanja zasebne (privatne) lastnine kot osrednji vlogi državne lastnine. Zmanjšanja pritiskov na okolje in hkrati tudi izjemno velikih premoženjskih razlik ni možno doseči brez omejevanja obsega zasebne lastnine in pravic razpolaganja, ravnanja z zasebno in drugimi oblikami lastnine. Vendar pisec sodi, da v prehodnem obdobju k ekosistemski družbeni ureditvi glede na obseg zasebne lastnine posameznika tako v podjetjih kot glede obsega kmetij v Sloveniji (še) ni objektivnih razlogov za njeno omejevanje. Udejanjanje koncepta t. i. lastniške ekonomske demokracije kot koncepta razpršenega lastništva proizvodjalnih sredstev in kapitala naj bi pomembno označevalo uveljavljanje značilnosti ekohumanistične družbene ureditve. Pisec nasprotuje privatizaciji javnega naravnega dobra (npr. vodnih virov), javnega prostora in javnih storitev, ki še povečuje ekonomsko neenakost, socialno razslojevanje.

Vsak tip lastnine in način upravljanja z lastnino ima določene prednosti in pomanjkljivosti, nevarno pa je v imenu prostega trga zagovarjati in udejanjati tako rekoč popolno privatizacijo celotnega planeta. Že zgolj obstoječa degradacija ekosistemov in virov dovolj nazorno in jasno kaže na neprimernost vsesplošne privatizacije v imenu prostega trga. Državna lastnina je primerna za splošno upravljanje javnih dobrin, javnih storitev in infrastrukturnih sistemov, v številnih primerih pa je manj primerna in učinkovita, npr. pri upravljanju podjetij. Zlasti v specifičnih lokalnih razmerah pa je po mnenju pisca najbolj optimalna lastnina skupnosti, ki omogoča najbolj optimalno in pravično upravljanje s skupnimi viri, dobrinami, javnimi storitvami. Nobelova nagrajenska za ekonomijo Ostrom (2008; 2010) je na osnovi številnih zgodovinskih načinov skupnega demokratičnega upravljanja ključnih naravnih virov v lokalnih skupnostih dokazala, da za njihovo uspešno upravljanje ni potrebna privatizacija ali upravljanje države, interesi skupnosti pa so postavljeni nad interese posameznika. Klein (2014, 114) v številnih primerih postavlja kot najbolj učinkovit in demokratičen lastniški model prav lastništvo lokalnih skupnosti, občanov – vlagateljev, kmetov, različnih kooperativnih skupnosti.

V Sloveniji takšna sodelovanja poznamo v obliki agrarnih skupnosti, ki so več stoletij upravljale skupna zemljišča oziroma skupno v širšem smislu (Šmid Hribar in drugi, 2018), bile v času socialistične ureditve razpuščene, po osamosvojitvi Slovenije pa se zopet oživljajo. Tudi Nevenka Bogataj (2012) empirično podčrtuje zgodovinsko trdožive, uspešne primere skupnostnega upravljanja z naravnimi viri, zemljišči v Sloveniji. Obenem ugotavlja, da pojem skupnina najbolj ponazarja povezavo med dobrinami/viri in skupnostjo ter je povedno presenetljivo podoben na splošno uveljavljenemu angleškemu izrazu *Commons*.

Zadruge (kooperative) imajo namreč to prednost, da so gospodarske organizacije, ki resnično obstajajo in delujejo, in niso zgolj teoretičen alternativni model. Ključni značaj množice zadrughnih organizacij je postavljanje posameznika v vlogo odločujočega soudeleženca, prostovoljnost in odprtost članstva, avtonomija, neodvisnost, demokratično delovanje skupnosti, skupno upravljanje, načelo delitve na osnovi prispevka posameznika, družbeno odgovorno in trajnostno delovanje (Vesel, 2015, 15, 16). Kooperative razglašajo torej moralni sistem, v katerem so visoko cenjene vrednote, kot so demokracija, enakopravnost, pravična delitev, solidarnost, poštenje in družbena odgovornost. Zato so zadruge resnično lahko pobudnice »ekonomije deležnikov« kot nasprotja »ekonomije delničarjev« ter lahko delujejo v splošno dobro in ustvarjajo blaginjo za vse. Člani zadrug so hkrati deležniki in lastniki-upravljalci, delujejo pa po načelu »en človek – en glas« (dolgoročneje podjetniške strategije in pretehtano ustvarjanje dobička, trajno zaposlovanje, varovanje okolja, notranji nadzor), ne pa po načelu »ena delnica – en glas« (čim višji donos na vloženi kapital – edini interes delničarjev).

Združevanje v zadruge je lahko po Marku Pahorju (2014a) učinkovita oblika organizacije ponujanja storitev in proizvodnje za 21. stoletje, ki lahko pomeni resno alternativo celotnemu prevladujočemu kapitalističnemu modelu. Zadruge so organizirane z

namenom zadovoljevanja potreb članov in ustvarjanja prednosti za člane namesto dobička za kapitalne investitorje. Osnovne elemente sodobnega združništva odlikujeta predvsem vzajemna lastnina in demokratično odločanje vseh članov zadruga. Zadruga najdemo v praktično vseh dejavnostih sodobnega gospodarstva, velikostno pa se raztezajo od izjemno majhnih lokalnih združenj pa vse do multinacionalnih konglomeratov (Pahor, 2014b). Verjetno najbolj znana zadruga v delavskem lastništvu je zadruga Mondragon v Španiji. Za zadruga v lasti delavcev je značilno, da je udeležba v dobičku zadruga proporcionalna vložnemu delu (Pahor, 2014b). Podjetje je organizirano kot zadruga, vsak zaposleni dobiva plačilo za delo; za čas, ko dela, pa je upravičen tudi do udeležbe v dobičku. V svetu se tovrstni tipi organizacije dela pojavljajo dejansko od samih začetkov industrijske revolucije. Razmah običajno dobijo v kriznih časih, njihov glavni namen je ohranjanje delovnih mest.

Raziskave potrjujejo, da so notranji lastniki podjetij (notranje lastništvo zaposlenih) bolj naklonjeni zaposlovanju kot zunanji delničarji in bolj podpirajo usmerjenost podjetij v trajnostni razvoj ter pravičnejšo razdelitev bogastva podjetij (Gostiša, 2014b, 413). Po mnenju Gojka Staniča (2011, 9) je politična svoboda pogojena z ekonomsko svobodo, z ekonomsko demokracijo, torej s solastništvom. Svoboden pa si lahko, če živiš od rezultatov svojega dela, ustvarjalnosti, poslovnosti in varčnosti, da torej sam odločaš o svoji usodi v svojem družinskem ali partnerskem solastniškem podjetju. Celotna družba bo uspešnejša, ko bo med aktivno populacijo čim večji delež podjetnikov in partnerskih solastnikov malih in velikih podjetij, delež mezdnih poslovnih oseb, uradnikov in mezdnih delavcev pa čim manjši. Tudi pisec sodi, da je lastništvo zaposlenih izjemno pomembno (še vedno) za udejanjanje ekonomske demokracije.

Po mnenju Veljka Rusa (1988, 17) je privatno lastništvo bolj primerno takrat, ko gre za dobrine, ki so sad človekovega dela, javno ali skupno lastništvo pa takrat, ko gre za naravne dobrine, kulturne in zgodovinske dobrine, ki so pravzaprav skupna dediščina naroda. Tudi javne službe na področju infrastrukture in socialnih storitev (bolnice, šole itn.) nacionalnega pomena naj bi bolje delovale na osnovi skupne lastnine, ki jo bodo na osnovi javnih razpisov najemali posamezniki, skupine in organizacije.

Slovenska tradicija nativne ekonomske demokracije, kooperativ, zlasti združništva (kmetijske in tudi delavske zadruga, agrarne skupnosti) poudarja izjemno vlogo razpršenega, mešanega modela lastnine, torej razen zasebne lastnine vse večjo vlogo različnih tipov skupnostne lastnine, npr. notranjega lastništva in solastništva zaposlenih (delavsko lastništvo), vaške, občinske in zgoj v določenih primerih tudi državne lastnine ali kombinacije državno-občinske lastnine (npr. rudniki, obsežni gozdovi, velika industrijska podjetja, pošte, prometna infrastruktura ...). Pisec se strinja s stališčem Programa Zveze sindikatov Slovenije (2016), da mora država ohraniti lastništvo v najbolj vitalnih delih dejavnosti oziroma gospodarskih subjektov, ki so nujni za življenje in delo vseh prebivalcev in prebivalcev Slovenije (zdravstvo, šolstvo, kultura, komunalna infrastruktura in podobno).

Kot realno in globalno preizkušeno, poslovno zelo uspešno in dolgoročno trdno alternativo preprosti razprodaji podjetij v svetu predlaga Gostiša (2014a) zelo razširjeno obliko sodobnih delavskih kooperativ (zadrug) in drugih sodobnih oblik širšega notranjega lastništva zaposlenih (»delavsko delničarstvo«) v Sloveniji. Širitev vloge notranjega, delavskega lastništva v podjetjih je tudi po mnenju pisca za prehodno fazo k ekostemski družbeni ureditvi ključnega pomena za spremembe v smeri bolj pravičnih lastninskih razmerij. Zadruge oziroma kooperative različnih oblik (kreditne, kmetijske, obrtne, stanovanjske, potrošniške, delavske, izobraževalne, zdravstvene in druge) po svetu povezujejo 800 milijonov članov in zagotavljajo 100 milijonov delovnih mest, kar je petino več kot vse multinacionalke (Gostiša, 2014a). Delavsko lastništvo bi morala država podpirati tudi pri širitvi znotraj (še) zdravih podjetij, s čimer bi med drugim podprla njihovo trajnostno usmeritev, vpetost v lokalno okolje. Podčrtati velja, da je neuspeli kandidat za demokratsko predstavniško nominacijo Bernie Sanders predlagal, da bi morale ZDA razviti nov ekonomski sistem, v katerem bi država aktivno podprla delavske odkupe in oblikovanje svoje delavske zadruge namesto dodatnih davčnih olajšav za korporacije. Vendar je na drugi strani prav republikanski predsednik ZDA Ronald Reagan v osemdesetih letih 20. stoletja s sistemskimi vladnimi programi največ prispeval k večji uveljavitvi delničarstva zaposlenih in s tem povezanemu zmanjšanju anonimnosti velikega kapitala in kolektivizacije lastništva (Rus, 1988).

Uspešen poslovni in trajnostno naravnani model je prav notranje lastništvo (npr. s pomočjo modela delavske odkupne zadrug), ki si tudi v Sloveniji po mnenju socialnega demokrata Jerneja Štromajerja (2016) zasluži vso pozornost in konstruktivno, sistemsko (zakonodajno in finančno) državno podporo. Omogočiti je treba izvedbo delavskih odkupov v podjetjih, kjer se iz podjetij umika država, pri reševanju t. i. zdravih jeder v podjetju (ob stečajih) in omogočiti zaposlenim v dobrih podjetjih, da pridejo do (delnega) lastništva (Štromajer, 2016, 10). Delničarstvo zaposlenih (delavcev in menedžmenta), za razliko od nekdanje družbene lastnine, jasno določa posamične nosilce lastniške vloge. Delničarstvo zaposlenih je že pred desetletji zagovarjal Veljko Rus (1988), kot enega od ključnih pogojev za uveljavitev resničnega samoupravljanja zaposlenih. Podoben model lastništva pa zagovarja tudi npr. Jeremy Rifkin (2009), in sicer v okviru sodelovalne ekonomije in koncepta t. i. razdelitvenega kapitalizma.

Gojko Stanič (2011; 2013a; 2015) pa za Slovenijo predlaga vrnitev podržavljenih podjetij zaposlenim, saj je po njegovi presoji dejansko prišlo do protiustavne, množične lustracije 382.000 samoupravljalcev. Nasprotuje prodaji državne lastnine podjetij, a ne podpira ohranjanja državne lastnine, saj pogojuje ekonomsko neučinkovitost in korupcijo ter vmešavanje politike v gospodarstvo, zato predlaga denacionalizacijo podržavljenih samoupravnih podjetij (Stanič, 2015). Po njegovem predlogu naj bi vsa še delujoča nekdanja samoupravna podjetja na podlagi zakona o delni nacionalizaciji prevzeli zaposleni z 51-% kapitalskim deležem z eno skupno solastniško delnico ali poslovnim deležem. Izkušnje kažejo, da so solastniki partnerskih podjetij pripravljeni vložiti v svoje

podjetje do ene plače letno. Če se kontrolni delež kapitala podržavljenih podjetij vrne zaposlenim, bodo to tudi storili. Na leto bi zaposleni lahko dokapitalizirali podjetja v višini ene milijarde evrov (Stanič, 2013a). Sedanjim lastnikom podržavljenih samoupravnih podjetij, ki so dobili lastnino brez vložkov svežega kapitala, naj bi na podlagi zakona izdali neglasovalne prednostne delnice z minimalno zajamčeno dividendo Eurobor plus 1–2 % (Stanič, 2013a).

Podjetje Domel iz Železnikov je po mnenju Bineta Kordeža (2019) vsekakor eden najuspešnejših primerov delavskega lastništva v Sloveniji. Po začetni privatizaciji družbe z lastniškimi certifikati in odkupi leta 1996 so zaposleni leta 2006 odkupili tudi vse preostale lastniške deleže in vse do danes ostajajo edini lastniki družbe. Družba je v zadnjih desetih letih podvojila obseg poslovanja in tudi močno izboljšala uspešnost, tako da se danes uvršča med 20 največjih slovenskih podjetij v domači privatni lasti z več kot 1000 zaposlenimi. K uspešni poslovni zgodbi je najbrž prispevalo tudi razpršeno lastništvo zaposlenih, ki zaradi svoje lastniške udeležbe čutijo večjo odgovornost do družbe. Zaposleni kot solastniki te vloge ne razumejo kot dodatno možnost za zasluzke ali višje plače, temveč kot še večjo odgovornost za razvoj in nadaljnja vlaganja. Zaradi tega se Domel pogosto pojavlja kot primer dobre prakse, a Kordež (2019) opozarja na možne prihodnje probleme koncepte lastništva, zlasti dejstva, da vse več nekdanjih delničarjev odhaja v pokoj, novi zaposleni nimajo sredstev za nakup lastniških deležev in v lastniški strukturi bodo nekdanji zaposleni postali prevladujoča skupina. S takšnimi dilemami so se srečali tudi že v drugih, podobnih zgodbah. Kordež (2019) navaja primer velike družbe ETI Izlake, nekdanj prav tako v pretežni lasti zaposlenih, ki so se na koncu vseeno odločili za prodajo strateškemu lastniku iz tujine.

Vpetost družbe v lokalno okolje in odgovornost delničarjev do razvoja družbe bo po mnenju Kordeža (2019) morda pripeljala do kakih novih, inovativnih rešitev, ki bodo omogočile nadaljevanje lastništva sedanjih in nekdanjih zaposlenih. A preproste rešitve ni, zaradi česar so v Sloveniji ostale le še tri, štiri večje družbe, v katerih je ostalo lastništvo v rokah širšega kroga zaposlenih. Večino privatiziranih družb obvladuje en ali ožja skupina vodilnih ljudi ali pa so bile prodane, pretežno tujcem. *Skupnostni, npr. združni model agrarnega, delavskega in drugih oblik notranjega lastništva so po mnenju pisca najprimernejša oblika lastnine ključnih proizvodjalnih sredstev ne le v prehodni, temveč tudi v zreli obliki ekosistemske družbene ureditve. Osnovne javne storitve, infrastrukturni sistemi in ključni naravni viri (voda, zrak) naj bi bili v državni lasti in/ali v lastni lokalnih, regionalnih skupnosti, njihov ključni cilj pa mora biti optimalno zadovoljevanje realnih potreb posameznika in družbe kot celote, ne pa dobičkonosno poslovanje.*

Delavsko notranje lastništvo je eden od ključnih pogojev ustvarjanja pripadnosti podjetju, temeljni pogoj dejanskega soodločanja zaposlenih, torej ekonomske (in s tem politične) demokracije. Socialna podjetja in delavsko delničarstvo niso nobeni relikti komunizma ali socialne države, ki naj bi v kratkem propadla, zadruge imajo celo stoletno

tradicijo (Piciga in drugi, 2013, 2). Pisec se strinja tudi z naslednjimi predlogi iz Programa Zveze sindikatov Slovenije (2016) za uveljavljanje delavskega notranjega lastništva:

- zagotavljanje takšnih zakonskih rešitev, ki bodo varovale primerne in učinkovite oblike notranjega lastništva zaposlenih;
- podpora rešitvam, ki bodo lastniško motivirale zaposlene, da bi vsaj v sklepni fazi privatizacije imeli pri lastniški participaciji enake možnosti;
- nasprotovanje nadaljnjemu procesu »tajkunizacije«, ki onemogoča razvoj notranjega lastništva zaposlenih in s tem ogroža ekonomske koristi, ki jih le-to prinaša v primerjavi z drugimi oblikami lastništva.

Tudi Smernice protestne ljudske skupščine (2020) zahtevajo zaustavitev privatizacije in razprodaje javnega premoženja. Državno premoženje, podjetja, javne storitve in naravne vire je treba ohraniti v javnem interesu ter jih varovati in krepiti. Privatizacija javnih podjetij ima tudi negativen učinek na spoštovanje delavskih in socialnih pravic, na zaposlenost in s tem na življenjski standard.

Privatizacija strateških skupnih dobrin, kot so vodni viri, genski material in javni prostor, ter prilaščanje zemlje ogrožata suverenost lokalnih skupnosti in njihovo zmogljivost, da si zagotovijo blaginjo. Izguba nadzora nad viri v lokalnem okolju prebivalce postavlja v nemočen položaj pasivnega opazovalca. Politične in upravne institucije in postopki jih pogosto ne morejo, ne znajo ali pa nočejo zavarovati. Lokalne skupnosti so najbolj naraven skrbnik in varuh ohranjanja količine in kakovosti življenjskih virov v svojem okolju, saj ti viri predstavljajo osnovo za trajno blaginjo, ki jo bodo lahko uživali tudi prihodnji rodovi (Manifest civilne družbe ..., 2018, 52). Najpogostejša pravnoorganizacijska oblika, v kateri se odvijajo projekti skupnostnega upravljanja z življenjskimi viri, pa so zadruge.

Politična stranka Levica (Prihodnost za vse ..., 2022, 14) poudarja, da se je lastništvo podjetij, ki je bilo v prvem desetletju samostojne države še široko razpršeno, s procesom tajkunizacije začelo koncentrirati v maloštevilnih rokah. Ta proces so dejavno spodbujale politične elite z zakonodajo in krediti bank v državni lasti. Ko so se novi lastniki na ta način okrepili in zaposlene izrinili iz lastništva podjetij, so kazali tudi vedno manj interesa za upoštevanje interesov delavske strani. Zato Levica spodbuja sodelovanje delavcev in delavk pri upravljanju ter oblike delavskega lastništva podjetij. Nepovratne državne pomoči velikim podjetjem iz interventne zakonodaje bodo preoblikovali v kapitalске vloške oziroma lastniške deleže države ter s tem okrepili javno lastništvo in nadzor nad podjetji, ki prejemajo državno pomoč. Malim in srednjim podjetjem bodo omogočili državno pomoč v obliki finančnih spodbud za delavske odkupe (Prihodnost za vse ..., 2022).

Politična stranka Levica zagovarja stališče, da je treba v obdobju prehoda iz kapitalizma v socializem plansko-tržni način sonaravnega gospodarjenja uveljavljati v okviru pluralističnega družbeno-zasebnega modela lastništva produkcijskih sredstev

(Programski dokument Levica ..., 2017). Velika podjetja in finančne ustanove (banke, zavarovalnice) ter infrastrukturna omrežja je treba preoblikovati v demokratične oblike javnega lastništva. Javne storitve in ključni naravni viri (voda, zrak) naj bodo v lasti države ali manjših skupnosti. Njihov cilj je optimalno zadovoljevanje realnih potreb posameznika in skupnosti, ne pa dobičkonosnost. Srednja in manjša podjetja so v prehodnem obdobju tudi v zasebni lasti, spodbujati pa je treba povečevanje delavskega ali javnega solastništva ter zahtevati dosledno uveljavljanje soupravljanja. Kmetijska zemljišča bodo prav tako lahko ostala v zasebni lasti, vendar ne v obsegu veleposesti, spodbujali pa bomo združevanje proizvajalcev in njihovih sredstev v zadruge. Vsa produkcijska sredstva se bodo morala ne glede na vrsto lastnine uporabljati skladno z ekonomskimi, emancipacijskimi, socialnimi in okoljskimi standardi. V Sloveniji naj bi torej namesto stalnih razprav o menjavi lastnikov morali argumentirano odločiti o menjavi oblik lastništva, saj ima država še vedno pomembne lastniške deleže v več podjetjih (Korsika, 2015).

Zasebnemu lastništvu bo treba v zreli (ne pa uvodni!) fazi ekosistemske družbene ureditve po mnenju pisca tudi z vidika pravičnosti, medgeneracijske enakosti in z vidika koncepta močne sonaravnosti določiti zgornjo mejo, pisec nasprotuje neoliberalni shemi zasebnega (privatnega) lastništva velikih podjetij, infrastrukturnih omrežij in bank. Podpira pa tudi privatno lastništvo manjših in srednje velikih podjetij (z močnim uveljavljanjem koncepta ekonomske demokracije) ter privatno lastnino kmetov, vendar ne v obsegu veleposesti, prav tako bi morala biti omejena zemljiška posest verskih in drugih organizacij. V tem trenutku je preuranjeno, strokovno nekorektno in nedemokratično podajati npr. okvirne številke o zgornji meji velikosti zasebnih podjetij oziroma o zgornjem obsegu lastništva posameznega delničarja v podjetju v Sloveniji, to vprašanje podružabljanja bo po mnenju pisca treba reševati v zreli fazi ekosistemske družbene ureditve.

V zrelem obdobju ekosistemske družbene ureditve pa je za pisca tudi za Slovenijo sprejemljivo naslednje razmerje med tipi lastništva v gospodarstvu, ki ga opredeljuje Baer (2016, 4), njegova opredelitev pa je zelo podobna Gosarjevemu (1933; 1935) predlogu tipov lastništva v njegovi viziji novega družbenega reda:

1. prevladujoči javni sektor;
2. precejšnji kooperativni sektor;
3. precejšnji zasebni (privatni) sektor srednjih in malih podjetij (proizvodnja dobrin, storitve).

Za uvajanje ekosistemske družbene ureditve v Sloveniji je zlasti z vidika večplastno čim bolj učinkovitega in demokratičnega upravljanja z lastnino po mnenju pisca najbolj obetaven pluralistični model lastnine z naslednjimi temeljnimi tipi lastnine:

1. zasebna (privatna) lastnina – last in upravljanje posameznih lastnikov;
2. javna (državna) lastnina – last in upravljanje države;
3. skupna lastnina oziroma lastnina skupnosti.

Po mnenju pisca je za prehodno oziroma začetno obliko ekosistemske družbene ureditve tudi za slovenske razmere verjetno najbolj uporaben okvirni lastniški model ekonomije skupne blaginje (zlasti v Avstriji in Nemčiji že praktično preizkušen) (Felber, 2012; 2016; Ekonomija za skupno blaginjo ..., 2012):

1. zasebna lastnina – množica majhnih in srednje velikih privatnih podjetij;
2. lastnina tako zaposlenih kot lastnina ustanoviteljev podjetja – manjše število velikih podjetij;
3. skupna lastnina javnih podjetij – šolski, zdravstveni, prometni, energetski, bančni in komunikacijski sektor ter javno naravno dobro (zemljišče, živali, rastline);
4. banke kot demokratična skupna (javna) lastnina.

Pisec torej za začetno, ekosocialno obdobje krepko »omehčanega« kapitalizma v Sloveniji seveda ne predlaga kakršne koli oblike nacionalizacije ali drugače poimenovanega revolucionarnega poseganja v zasebno lastnino, pravica do zasebne lastnine in dedovanja je zagotovljena tudi v ustavi Republike Slovenije (1992). Vendar pisec v obdobju uvajanja ekosistemske družbene ureditve prednostno podpira pospešen, zakonsko podprt demokratičen proces povečevanja deleža delavskega lastništva v podjetjih ter širjenje različnih oblik skupnostne lastnine in javnega dobra. V temeljnih izhodiščih je okvirno sprejemljiva shema lastninskih razmerij in tipov lastnine nemške politične stranke Die Linke in v veliki meri tudi lastninski model nemške politične stranke Die Grünen, ki v veliki meri izhajata iz načel t. i. trajnostne, solidarnostne ekonomije. V prihodnje je realno pričakovanje, da bo namesto lastništva postala pomembnejša souporaba dobrin in storitev, kar bo med drugim zmanjšalo potrebo po naravnih virih in s tem okoljske pritiske.

Vendar pisec izrecno poudarja, da se zlasti zaradi načel pravičnosti in solidarnosti v drugem, zrelem obdobju ekosistemske družbene ureditve globalno in na državnem nivoju ne bo več mogoče izogniti demokratični določitvi zgornje meje zasebne lastne, zgornjemu obsegu premoženja in dedovanja. Na omejenem planetu z omejenimi naravnimi viri enostavno nista možna neomejena, luksuzna osebna potrošnja in neomejeno premoženje (in neomejeni dohodki), saj oboje onemogoča sonaravno zasnovano, torej zmerno materialno blagostanje in dostojno raven kakovosti življenja za vse članice in člane sedanjih in prihodnjih generacij.

Glede na prevladujoče slabe zgodovinske izkušnje iz obdobja realnega socializma in samoupravnega socializma tudi v začetni fazi uvajanja ekosistemske ureditve v Sloveniji v nobenem primeru ni in ne more biti cilj vračanje na vseobsegajoče državno lastništvo ali pa na nedefinirano »družbeno« lastnino. Zato pisec kot osnovni model lastninskih razmerij in tipov lastnine za prehodno oziroma začetno obdobje ekosistemske družbene ureditve v Sloveniji predlaga:

1. pluralistično lastništvo: zasebno in javno lastništvo podjetij, objektov in zemljišč, državno in občinsko lastništvo (vse bolj omejena državna lastnina podjetij, okrepljeno lastništvo zaposlenih), sistemska podpora povečevanja lastništva

- in solastništva delavcev (zaposlenih), lastništva delavskih kooperativ, zadrug in drugih oblik skupnostnega lastništva;
2. zasebno lastnino kmetijskih zemljišč in privatno ali javno lastnino stanovanj;
 3. ključne infrastrukturne sisteme v javni (državni in občinski) lasti;
 4. zdravstvo, šolstvo in kulturo v izrazito prevladujoči javni lasti;
 5. ključne naravne vire v javnem lastništvu, zemljišča v privatni lasti morajo služiti tudi javnemu interesu (ravnovesna ekonomska, socialna in ekosistemska funkcija);
 6. podporo krepitvi kooperativnega (»zadružnega«) ter državnega bančništva in posojilništva.

Vprašanje dostopa do nepremičnine, do stanovanja je po mnenju teoretikov koncepta odrasti pomembno vprašanje pravice do lastnine, ki mora biti prenovljeno in vsaj delno na novo premišljeno (Liegey in drugi, 2015, 76). Zagotavljanje človeka vrednega bivanja v lastni ali najeti nepremičnini je v sedanjih slovenskih razmerah vse bolj omejene finančne dostopnosti lastne nepremičnine, stanovanja (zelo draga stanovanja in visoke najemnine zlasti v urbanih območjih večje zgostitve delovnih mest in obalnih območjih) eden od ključnih ekohumanističnih gradnikov zadostne ekonomske, materialne blaginje za vse (»dovolj« namesto »vedno več«), socialne varnosti in kakovosti življenja. Na širši, družbeni in ekosistemski ravni je stanovanje temeljna enota urejanja prostora in tako močno vpliva na trajnostno rabo prostora, porabo naravnih virov, ekosistemske storitve in na načine mobilnosti. Trajno, dostojno, okoljsko sprejemljivo in energetske varčno bivališče, nepremičnina je pomembna za zdravo skupnost in posameznika.

Likvidacija stare stanovanjske politike v obdobju samoupravnega socializma in odsotnost nove sta po mnenju arhitekta Miloša Kosca (2022) vplivali na razpršeno, energetske in prometno potratno, okoljske neodporna in asocialno poselitev Slovenije. Stanovanjski problem je za velik del prebivalstva postal tudi zdravstvena, psihološka in eksistenčna nočna mora. Na skoraj popolnoma dereguliranem nepremičninskem trgu brez resnega nepremičninskega davka, večjega fonda dolgoročnih najemnih stanovanj, možnosti za stanovanjske zadruge in drugih osnovnih mehanizmov reševanja stanovanjskega vprašanja je še vedno daleč najbolj racionalno, psihološko zdravo in modro vzeti 30-letni kredit na banki – če si ga seveda lahko prizadeji privoščiti (Kosec, 2022). Zaradi kroničnega pomanjkanja stanovanj se na trgu prodajajo katastrofalno zasnovana in energetske potratna stanovanja brez vlaganja v skupnostne prostore soseske.

Slovenija je med državami z najvišjo stopnjo stanovanjske prikrajšanosti v EU. Leta 2017 je več kot petina prebivalcev (22,3 %) živela v stanovanju, ki je v slabem stanju, povprečje EU pa je bilo 13,2 % (Poročilo o razvoju, 2019, 103). V stanovanjih v slabem stanju je leta 2019 živela tretjina prebivalcev pod pragom tveganja revščine, v EU okoli petina (Poročilo o razvoju, 2021, 155). Med regijami v Sloveniji so precejšnje razlike, ki

se še povečujejo, saj npr. tretjina prebivalcev živi v slabih razmerah v zasavski regiji, najmanj, a več kot v povprečju EU, pa v koroški regiji (14 %). Eden od vzrokov za še vedno visoko stopnjo stanovanjske prikrajšanosti je relativno star, slabše vzdrževan stanovanjski fond. Kar 83 % stanovanj je bilo zgrajenih do leta 1990, kasneje pa je bila gradnja novih stanovanj manjša, skromna pa predvsem gradnja javnih najemnih stanovanj. V obdobju 2016–2020 je bilo zgrajenih skupno le okoli 4000 stanovanj, največ v osrednje-slovenski in obalno-kraški, najmanj pa v zasavski regiji (Poročilo o razvoju, 2021, 155). Socialni demokrati so pripravili model izgradnje 10.000 dodatnih, novih javnih najemnih stanovanj. Sodijo, da gre za največji javni projekt gradnje stanovanj doslej, vreden 1,3 milijarde evrov v obdobju do leta 2030. Model je pripravljen na predpostavki, da v povprečju najemnina za novo 65 m² veliko stanovanje v Ljubljani ne presega 350 evrov na mesec (Nov začetek ..., 2021, 78).

Stanovanjsko vprašanje je treba po mnenju Klemna Ploštajnerja (2018a; 2018b) umestiti v širše analize delovanja kapitalizma. Zastavlja se kot vprašanje posameznika in njegove reprodukcije, kot vprašanje družinske politike ali graditve gospodinjkega premoženja, kot vzpon po stanovanjski lestvici ali način zagotavljanja lastnega preživetja, kot zasebno vprašanje. Tistim, ki se jim sanje zasebnega lastništva nepremičnine, stanovanja izmikajo, pa naj bi torej manjkalo volje in veščin, da bi dokončno rešili stanovanjsko vprašanje na »pravilen« način: z nakupom primerne nepremičnine. V razmerah okrepljene neenakosti se množično gradijo luksuzna stanovanja, medtem ko gradnja za trg ne priskrbi dovolj stanovanj, primernih in finančno dostopnih za širšo populacijo. Ekonomski sistem rentništva pomeni pomemben vzvod prenosa premoženja od nižjih in srednjih razredov k elitam lastnikov stanovanj.

Po mnenju Ploštajnerja (2018a, 141) so zgodovinsko edine relativno uspešne razrešitve stanovanjskega vprašanja le tiste, ki so se že v osnovi zoperstavljale blagovni formi. Gradnja javnih najemnih stanovanj, skupnostne oblike preskrbe in lastništva, združne mreže in solidarnost, samograditeljstvo in »skvotanje« so nekatere oblike, ki jim je zgodovinsko uspelo iztrgati domove, stanovanja iz blagovne forme, ravno te oblike pa so danes pod udarom trga. V vsakem primeru je pravica do stanovanja, kakovostno stanovanje v javni ali privatni lasti na primerni lokaciji za vse, temeljni pogoj dostojnega bivanja, socialne varnosti in osebne blaginje ter udejanjanja drugih človekovih pravic. Slovenski razvojni sklad podpira koncept prevlade lastnih, torej zasebnih stanovanj, a opozarja na problem pomanjkanja stanovanj za mlade družine. Tisti, ki živijo v zasebnih najemnih stanovanjih v Sloveniji, plačajo za stanovanje, veliko 80 m², v povprečju okoli sedem evrov na m² oziroma 560 evrov na mesec, plus vse stroške za ogrevanje, elektriko itn. V 60 letih porabijo najemniki za svoje bivališče skupno samo za najemnine 403.200 evrov. Zato sklad predlaga nizke realne najemnine, kar naj bi omogočalo mladi družini, ki stanuje v kadrovskega stanovanju, da vsaj v desetih letih privarčuje sredstva za depozit za nakup lastne hiše oziroma stanovanja (Stanič in drugi, 2022, 54).

Srna Mandič (1996) ugotavlja, da se je po osamosvojitvi Slovenije vloga države glede stanovanjske preskrbe temeljno spremenila, saj je od oskrbovalne funkcije prešla na podporno funkcijo, ki pa jo nezadovoljivo opravlja. Slovenija je po prehodu na prevladujoči sistem zasebne lastnine po osamosvojitvi prešla v skupino držav z najvišjim deležem lastniških stanovanj, za katera so prebivalci namenili prevladujoči delež svojega premoženja tako za nakup kot vzdrževanje. Po mnenju Maše Hawlina in drugih (2018, 217) je danes stanovanjsko vprašanje vedno bolj pereč problem in opozarja na nove družbene neenakosti pri dostopu do doma. Stanovanjski fond je dotrajan, stanovanja so (praviloma) prenaseljena, novogradnja pa je vezana predvsem na luksuzna stanovanja. Predvsem mladi brez pomoči sorodstva težko pridejo do lastnega stanovanja, hkrati pa so v številnih primerih lastniška stanovanja neprimerna za stanovalce in so z vidika vzdrževanja breme predvsem starejšim lastnikom. Stanovanja so tako bolj kot sredstvo za dostojno bivanje za vse postala blago, namenjeno bogatenju manjšine, k nevzdržni rasti cen stanovanj pa je še dodatno prispevalo bolj dobičkonosno oddajanje stanovanj na portalu Airbnb.

Vse večja je potreba po javnih neprofitnih (socialnih) najemnih stanovanjih, vendar so državne in občinske intervencije skromne, saj ni več sistemskega financiranja javne gradnje. Stanovanjski sklad države je skromen, dejansko ni sistemskega vira za gradnjo javnih neprofitnih najemnih stanovanj. Razpolaga le s sredstvi, zbranimi z gradnjo in prodajo svojih nepremičnin, a v Avstriji (Dunaj) uspešno deluje sistem, ki temelji na rednem obveznem prispevku za stanovanjsko gradnjo (in podpori združni gradnji), ki ga plačujejo delavci in delodajalci. Lastništvo stavb, predvsem večstanovanjskih, je v Sloveniji izrazito razdrobljeno, lastniki nepremičnin pa so pogosto prešibki za njihovo vzdrževanje. Investicijski cikel celovite prenove območij in energetske prenove stavb je velika priložnost za zagon gradbeništva, predvsem majhnih in srednje velikih gradbenih podjetij. Za ta preboj bo treba uskladiti tudi zakonodajo ter sheme organizacije in financiranja prenove. *Ob ciklusu prenove zgradb je priložnost tudi za krepitev najemnega stanovanjskega fonda in razvoj alternativnih, nelastniških oblik reševanja stanovanjskega problema, kot so stanovanjske zadrage (Plan B za Slovenijo ..., 2012).* Stanovanjske alternative se krepijo s povečanim zanimanjem za zadrage in sheme sobivanja, naselja z majhnim ekoloških odtisom, kot so ekososeske in ekovasi (s skupnimi prostori in skupnimi vrtovi) ter skupnostni zemljiški skladi (Hodkinson, 2018; Liegey in drugi, 2015; Medved, 2017).

Stanovanjske zadrage kot tip neprofitne stanovanjske oskrbe v nasprotju z navadnimi podjetji, v katerih so v ospredju koristi delničarjev, na prvo mesto postavljajo blaginjo članov zadrage in preostalih deležnikov, hkrati pa zagotavljajo bolj kolektiven in trajnostni pristop k svoji ekonomski dejavnosti (Hawlina in drugi, 2018, 222). Pisec predlaga, da se v Sloveniji z evropsko, državno in občinsko podporo okrepijo pobude in dejavnosti vzorčne trajnostne gradnje ekoloških urbanih sosesk, ekozaselkov in ekovasi na osnovi ekohumanističnih vrednot stanovanjskih združenj stanovalk in stanovalcev.

Država naj s finančno pomočjo (ugodna posojila, poroštva, nepovratna sredstva, oprostitve davčnih obveznosti) in zemljiško politiko (stavbna pravica, zemljišče kot vložek javnega partnerja, ugoden najem ali odkup zemljišča) spodbudi razvoj zadružništva ter ga razvija kot enega izmed temeljev stanovanjskega področja, da bo kakovostno bivanje dosegljivo vsem. *Zakonodajni okvir naj omogoči razvoj raznolikih zadrug (tako lastniških kot najemnih), pri čemer pa naj največ ugodnosti in spodbud dobivajo najemne stanovanjske zadruge, saj slednje gradijo stanovanjski fond, ki bo dostopen dolgoročno in po ugodni ceni (Manifest civilne družbe ..., 2018, 42). Za slovenski stanovanjski trg se po mnenju Hawlina in drugih (2018, 223) kot najbolj primeren zadružni model kažejo najemne stanovanjske zadruge z nedeljivim premoženjem (kolektivno lastništvo) in statusom socialnega podjetja, člani zadruge so hkrati upravljalci, lastniki in najemniki (participativna demokracija), ki si stanovanja ne lastijo, temveč ga od zadruge najemajo, zato plačujejo ustrezno, od tržnih cen bistveno nižjo najemnino. Združujejo javna in zasebna sredstva, država prispeva komunalno opremljeno zemljišče, posameznik pa 10–15 % vrednosti predvidene stanovanjske enote, večino sredstev pa pridobi zadruga z zasebnimi posojili. Zadruge je treba razumeti tudi kot male šole demokracije, saj se zadružniki s participativnimi procesi odločanja urijo v aktivnih demokratičnih praksah, skupaj s širjenjem zadružništva se torej širi participativna demokracija (Hawlina in drugi, 2018, 228). Poleg obveznega prispevka za stanovanjsko gradnjo je treba pretehtano opredeliti davek na nepremičnine, kjer bi se del davka namensko uporabljal za gradnjo neprofitnih stanovanj.*

Slovenija ima še naprej nadpovprečno visoko stopnjo stanovanjske prikrajšanosti, zato je treba oblikovati in sprejeti nacionalno strategijo gradnje in prenove stanovanj. Pred tem pa bi bilo nujno treba izdelati natančno analizo v prostoru, da se ugotovi, v kakšnem dejanskem stanju je stanovanjski fond. Ključni cilji te strategije bi bili: zagotavljanje potresne varnosti objektov, ki so bili zgrajeni pred uveljavitvijo predpisov za potresno varnost, zagotavljanje potrebne energetske učinkovitosti objektov in izboljšanje kakovosti stanovanj oziroma dvig stanovanjskega standarda (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 102).

Kmalu po osamosvojitvi, že leta 1991, je bil sprejet »Jazbinškov« stanovanjski zakon, ki je omogočil privatizacijo večine javnih najemnih stanovanj. Slovenija je za vzpostavitev normalnega delovanja mlade države nujno potrebovala devizna finančna sredstva, omogočeno je bilo torej prelitje precejšnjega dela zasebnih sredstev v državno blagajno. Kaja Lipnik Vehovar in Arne Vehovar (2022) sodita, da je šlo pravzaprav za zelo solidarno potezo države, ki je za ceno poceni avtomobila skoraj četrtini prebivalcev tako rekoč podarila stanovanja, v katerih so živeli. Vendar je hkrati dejstvo, da so bila stanovanja prepoceni, z več sredstvi bi npr. lahko država zagotavljala nova stanovanja, stanovanjski zakon pa je povzročil tudi veliko neenakosti med državljani.

Po 30 letih neoliberalne stanovanjske politike v smeri intenzivne komercialne stanovanjske gradnje sta za učinkovit sistem stanovanjske preskrbe pomembni dve izhodišči (Lipnik Vehovar in Vehovar, 2022): solidarnost in neprofitnost. Nujen je skladnejši regionalni

razvoj z dobro delujočim javnim potniškim prometom, saj bi z oživiljenjem regij lahko bil vsaj delno izkoriščen potencial praznih stanovanj. Neobhodni so progresivni nepremičninski davek, uvedba stanovanjskega prispevka ter ustanovitev nepridobitne stanovanjske banke in podjetja za gradnjo neprofitnih najemnih stanovanj (20.000 do leta 2030), saj urbani razvoj in stanovanjska ponudba ne smeta biti v celoti prepuščena prostemu trgu.

Če želimo kot družba resno poseči na to področje, mora država zagotoviti trajne, stabilne in dovolj visoke vire financiranja. Ti viri morajo biti namenjeni neposrednemu investiranju v gradnjo javnih najemnih stanovanj, hkrati pa tudi v subvencioniranje neprofitnih stanovanjskih praks, kot je gradnja zadrug in drugih neprofitnih stanovanjskih organizacij, samograditeljstva in izrabe danes praznih stanovanjskih enot. Država naj s primerno zemljiško politiko, s finančnimi viri in ustvarjanjem stimulativenega okolja okrepi gradnjo najemnih stanovanj, ki se oddajajo po stroškovni najemnini in omogočajo varen ter dolgoročen najem. S takšnimi ukrepi bo država naslovila cenovno nedostopnost stanovanj, mladim omogočila osamosvojitve ter zmanjšala pritisk izseljevanja iz mest, ki vodi v odvisnost od avtomobila. Država naj iz proračuna dokapitalizira Stanovanjski sklad Republike Slovenije za namen gradnje javnih najemnih stanovanj po stroškovni najemnini. Sklad naj projekte izvaja v sodelovanju z lokalnimi skladi ali občinami, ki naj v ta namen zagotovijo primerna in urejena zemljišča. Država naj ustvari okolje za zasebne investicije v stroškovna stanovanja. Zasebnim investitorjem, ki bodo vlagali v dostopna stanovanja s poudarkom na spodbujanju najema, naj ponudi subvencije, ugodna posojila in dostop do zemljišč (Manifest civilne družbe ..., 2018, 42). Ena od možnih poti reševanja socialne problematike starostnikov z nizkimi pokojninami in brez podpore družine je rentni odkup stanovanj, ki med drugim prinaša možnost povečanja fonda najemnih stanovanj v mestu. Stanovanjski mestni sklad odkupi stanovanja od lastnika, ki v njem lahko še naprej stanuje do smrti, v zameno pa mu izplačuje dosmrtno mesečno rento.

Na stanovanjskem področju se Slovenija sooča s tremi ključnimi težavami, ki zahtevajo naslednje ukrepe (Manifest civilne družbe ..., 2018, 41):

1. Stanovanjskemu področju je treba nameniti več sredstev – če želimo kot družba resno poseči na to področje, mora država zagotoviti trajne, stabilne in dovolj visoke vire financiranja. Ti viri morajo biti namenjeni neposrednemu investiranju v gradnjo javnih najemnih stanovanj, hkrati pa tudi v subvencioniranje neprofitnih stanovanjskih praks, kot so gradnje zadrug in drugih neprofitnih stanovanjskih organizacij, samograditeljstvo in raba danes praznih stanovanjskih enot.
2. Področje potrebuje več koordinacije in organiziranosti – po uničenju prejšnjega tovrstnega sistema slovenski politiki ni uspelo oblikovati koherentnega, koordiniranega ter stabilnega sistema stanovanjske preskrbe. Za izboljšanje razmer je treba postaviti jasen sistem, v katerem bodo izvajalci in politika imeli jasne naloge, se medsebojno koordinirali in usklajevali. Treba je vzpostaviti redne povezave med

občinami, lokalnimi stanovanjskimi skladi, Stanovanjskim skladom Republike Slovenije, pristojnimi ministrstvi in drugimi podpornimi akterji (nevladnimi organizacijami, neprofitnimi stanovanjskimi organizacijami, zadrugami ...).

3. Javni sektor mora pričeti izvajati aktivno zemljiško politiko – dostop do kakovostnih, komunalno urejenih in cenovno dostopnih zemljišč je nujen pogoj za stabilno in cenovno dostopno preskrbo s stanovanji. Država in lokalne oblasti morajo oblikovati ter načrtovati razvoj fondov zemljišč, ki bodo namenjena stanovanjski gradnji. To je nujen pogoj za naslovitev razpršene gradnje in za povečanje števila neprofitnih stanovanj.

Po mnenju Ploštajnerja (2018a; 2018b) mora leva politika razvijati vsakdanje prakse, ki omogočajo organizacijo vsakdanjega življenja onkraj blagovne forme, stanovanjska preskrba je njeno zelo pomembno polje. Po mnenju politične stranke Levica mora država vlagati v gradnjo javnih neprofitnih stanovanj, spodbujati razvoj stanovanjskih zadrug in drugih neprofitnih stanovanjskih organizacij, ki delujejo v javnem interesu na področju stanovanjske preskrbe. Okrepiti mora regulacijo najemnega trga, omejiti višino tržnih najemnin in špekulativno rast cen ter aktivirati obstoječa nenaseljena stanovanja na območjih, kjer jih primanjkuje (Blaginja za vse ..., 2018). Stanovanjsko politiko je treba usmeriti tako, da bo vsakomur zagotovljeno ustrezno prebivališče, pri čemer je treba dati prednost uporabi praznih stanovanj pred izgradnjo novih. Zasebna sredstva je treba usmeriti v skupinske gradnje (zadruge), zasebno gradnjo (profitno, zadružno ali individualno) pa realizirati tako, da se hkrati z gradnjo razvija tudi skupna infrastruktura in da se dolgoročno bistveno zmanjšajo prometni, energetski in okoljski stroški razpršene poselitve. Stanovanjski standard se mora izboljševati, a ne na račun slabšanja širšega bivalnega okolja v obliki uničevanja kmetijskih površin in naravnih vrednot. S politiko skladnejšega regionalnega razvoja in s tem povezano decentralizirano prerazporeditvijo delovnih mest bi se razen zmanjšanja dnevne migracije lahko število praznih stanovanj v manjših mestih in na podeželju bistveno zmanjšalo, mlade družine pa bi prišle do cenovno dostopnih stanovanj.

Protestna ljudska skupščina opozarja na pomanjkljivo in nezadostno financiranje stanovanjske politike, kakovostna in cenovno ugodna stanovanja so mladim nedosegljiva, obenem pa se povečuje število revnih lastnikov, ki ne morejo kriti osnovnih stroškov, veliko stanovanj je neprimernih za starejše. Zato se zavzemajo za zagotavljanje bistveno več neprofitnih stanovanj, za podporo sistemu stanovanjskih zadrug in za preprečevanje oderuških najemnin (Smernice protestne ljudske skupščine, 2020). *Glas ljudstva* (2022) pa poudarja, da mora stanovanje postati ustavno zagotovljena pravica, v ustavo pa naj se zapiše: »Primerno bivališče je osnovna človekova pravica. Država je dolžna zagotoviti dostojne bivanjske pogoje vsem prebivalkam in prebivalcem.« Zahtevajo, da se sistemski vir financiranja zagotovi z vpeljavo progresivnega nepremičninskega davka, ki predvideva višjo obdavčitev za prazna stanovanja, luksuzne nepremičnine ter morebitno tretjo

in vse naslednje nepremičnine. Ta davek bo spodbujal aktivacijo stanovanj, odvrčal od razumevanja stanovanja kot investicije ter ustvarjal bolj pravično družbo. Do leta 2030 je treba zagotoviti 30.000 novih neprofitnih stanovanj in sistemsko podporo stanovanjskim zadrugam (Glas ljudstva, 2022). Izgradnja stanovanjskega fonda naj bi se izvedla s pomočjo dokapitalizacije in preusmeritev Stanovanjskega sklada Republike Slovenije. Financiranje stanovanjskih zadrug naj bi potekalo s pomočjo razpisov za zagonska sredstva, z dostopanjem do bančnih garancij in ugodnih posojil ter z dostopom do kakovostnih zemljišč za skupno gradnjo.

Koncept odrasti za zrelo obdobje postkapitalistične družbene ureditve predvideva tudi t. i. brezpogojno podporo za neodvisnost oziroma univerzalno pravico do omejenega obsega temeljnih, življenjsko pomembnih dobrin in storitev, ki naj bi vsakemu zagotavljale dostojno življenje. Vključuje tudi pravico do (eko)bivališča, stanovanja in dostopa do zemljišča (Liegey in drugi, 2015, 43, 77, 78). Vsak človek mora imeti možnost, da živi v dostojnem bivališču, zato naj bi vsakdo razpolagal z določeno minimalno kvadraturu. Kar bi to površino stanovanja presegalo, pa bi se plačalo po tržni ceni, pod pogojem, da trg funkcionira demokratično, pod državljanskim nadzorom in regulacijo. Pisec sodi, da je zagotavljanje univerzalne pravice do določene stanovanjske površine finančno najbolj zahteven element koncepta univerzalne pravice omejenega obsega dobrin (npr. v primerjavi z omejeno količino brezplačne vode, energije), zato je vsesplošno v srednjeročnem obdobju tudi v Sloveniji žal ne bo mogoče udejanjiti.

Primož Kosec (2022) sodi, da Slovenija krvoavo potrebuje nov, ambiciozen, celovit, zakonodajno, strokovno in finančno podprt ter predvsem dolgoročen javni stanovanjski program. Za normalizacijo cen stanovanj, za penalizacijo špekuliranja z gradbenimi parcelami in za zagon normalnega investicijskega cikla je kratkoročni ukrep davčna politika v obliki progresivnega davka na nepremičnine kot stalnega vira za razvoj javnega stanovanjskega fonda. Namesto razprodaje javnih zemljišč je treba skrbeti za oblikovanje strateškega javnega fonda parcel, ki bi poleg razpoložljivih površin za gradnjo javnih stanovanj omogočile podpiranje shem v javnem interesu, kot so npr. različne oblike stanovanjskih zadrug.

8.4.3.2.7 Zaposlenost

Rastko Močnik (2014b, 187) navaja, da je ekonomist Michal Kalecki že leta 1934 zapisal, da bo kapitalizem preživel v primeru, če se bo sposoben s temeljno reformo prilagoditi polni zaposlenosti. Za izboljšanje materialne blaginje in socialne varnosti je redna, dostojna, pravično finančno ovrednotena zaposlitev ter s tem povezana varna finančna osnova torej eden od ključnih gradnikov. Za prehodno obdobje k ekosistemski družbeni ureditvi, torej za razmere ekosocialne inštitucije kapitalizma, je sprejemljivo tako pojmovanje koncepta polne zaposlenosti, ki temelji predvsem na enakosti spolov, visoki kakovosti delovnih mest, pravici do vseživljenjskega učenja in na pravici do izbire na trgu dela. Le-ta mora biti odprt za vse, da bi tako povečali stopnjo aktivne vključenosti

delavcev, uvedli dostojne socialne standarde za povečanje kakovosti dela in zaščite delavcev, na drugi strani pa je treba odločno zavračati vse bolj negotove pogoje zaposlovanja (Program Zveze svobodnih ..., 2016). Produktivna vloga socialne politike je značilna za Evropski socialni model, ki temelji na skupnih vrednotah, kot so solidarnost in kohezija, enake možnosti in boj proti vsem oblikam razlikovanja, ustrezne zdravstvene in varnostne razmere na delovnem mestu, splošen dostop do izobraževanja in zdravstvenega varstva, kakovost življenja in zaposlitve, trajnostni razvoj in vključevanje civilne družbe. To so vrednote, ki so po mnenju Zveze sindikatov Slovenije ključne pri opredelitvi za koncept socialno tržnega gospodarstva (Program Zveze svobodnih ..., 2016) in jim je treba neobhodno bolj središčno dodati tudi okoljsko-podnebne razsežnosti. Zgolj socialno in ekosistemsko zasnovano tržno gospodarstvo je v prehodnem družbeno-ekološkem obdobju zadovoljiv odgovor na povsod prisotne težnje po povečevanju konkurenčnosti na podlagi zmanjševanja delavskih in socialnih pravic. Takšen način dviga konkurenčnosti ni le povsem nesprejemljiv s človeškega in socialnega stališča, ampak je tudi dolgoročno ekonomsko in okoljsko, pa tudi medgeneracijsko napačen, zgrešen. *Po mnenju pisca je tudi za Slovenijo sodobna inačica ekosocialnega gospodarsko-zaposlitvenega modela s konceptom polne zaposlenosti in države kot zadnje zaposlovalke prva, a zelo zahtevna ekohumaniistična faza udejanjanja sonaravne materialne blaginje za vse.*

Dejstvo je, da s pomočjo novih tehnologij produktivnost raste, proizvodnja in storitve so z uporabi teh tehnologij postale bolj učinkovite. Digitalizacija tako ponuja priložnost, da kot družba, kot delavke in delavci, delamo manj, ob tem pa uživamo dostojno življenje in tudi dostojno delo. Potencialne prednosti digitalizacije moramo uporabiti kot orodje za izboljšanje delovnih razmer in življenja delavcev, kot je skrajševanje delovnega časa ob enakem oziroma celo višjem plačilu, ustvarjanje novih delovnih mest znotraj »zelen« ekonomije in podobno (Manifest civilne družbe ..., 2018, 27). Doprinos digitalizacije k zmanjšanju porabe virov, energije in izpustov, ob sočasnem izboljšanju kvalitete življenja delavk in delavcev zaradi manjšega obsega ali intenzivnosti dela ob enakem ali višjem dohodku, je lahko zelo velik. Ključen je torej premislek o tem, na kakšne načine lahko reguliramo uporabo novih tehnologij ter jo uporabimo za izboljšanje življenjskih in delovnih razmer, in ne za dodatno bogatenje lastnikov korporacij na račun ljudi in okolja. Tehnološki napredek mora prispevati k boljšemu življenju ljudi, nikakor pa ne sme biti uporabljen za razmah dodatnega izkoriščanja ljudi in narave.

Na izzive sedanjega, drugega zgodovinskega obdobja tehnološkega izrinjanja zlasti srednjega razreda (zmanjševanje delovnih mest v storitvah, administraciji zaradi informacijsko-komunikacijskih tehnologij, digitalizacije) lahko zlasti Slovenija odgovori učinkovito z mavrico domačih okoljskih kapitalov, inovativno in sonaravno s številnimi novimi, decentraliziranimi delovnimi mesti v primarnem (kmetijstvo) in sekundarnem sektorju (manjša industrijska podjetja, gradbeništvo, energetika) in zelenem turizmu. S pomočjo tako ustvarjene nove dodane vrednosti in povečanih prilivov v državni in

občinske proračune se odpirajo objektivne možnosti tudi za nova delovna mesta npr. za oskrbo vse večjega števila starejših, pa tudi v šolstvu, zdravstvu in kulturi. Imamo vse potrebne naravne temelje, da postanemo ena od vodilnih in najbolj uspešnih trajnostnih, ekoloških držav ter državo blaginje in socialne varnosti gradimo na modelu polne, pretežno »sonaravne« zaposlenosti, z bistveno večjim deležem ekosocialnega podjetništva. Sonaravna tehnološka prenova slovenske industrije in trajnostna raba domačih mozaičnih naravnih virov, povečevanje samooskrbe, odpiranje novih zelenih produktivnih delovnih mest višje dodane vrednosti v vseh slovenskih občinah, regijah je pravi razvojno-ekološki odgovor Slovenije tudi na izzive obsega zaposlovanja. Damijan (2020a; 2020b) upravičeno opozarja na tehnološko zaostajanje Slovenije (in celotne Evrope), zato predlaga obsežno povečanje javnih vlaganj v raziskave, razvoj in univerze, novo tehnološko politiko (tehnološka agencija, financiranje 2000 mladih raziskovalcev iz gospodarstva, razpršeno financiranje novih idej in potencialnih inovacij) ter novo politiko financiranja potencialno prebojnih tehnologij (tehnološki sklad kot javni sklad tveganega kapitala).

Ključna trajnostna razvojna, ustvarjalna in zaposlitvena potenciala Slovenije sta izjemen okoljski trajnostni naravni kapital (npr. domači obnovljivi naravni viri) in vse večje znanje mlade generacije. Izobraženo in samozavestno prebivalstvo, ustvarjalni naboj zlasti izobražene mlajše generacije, inovacijsko in zaposlitveno moč javnih storitev, znanosti, umetnosti in kulture je treba usmeriti v dvig kakovosti in radosti življenja za vse, v dvig kakovosti gospodarstva (vključno s trajnostno usmerjeno industrijo) kot temeljne, zaposlitvene, socialne materialne osnove. Prioritetne razvojne investicije Slovenije morajo torej postati zlasti vlaganja v večjo, trajnostno regionalno rabo domačih naravnih virov (nova zelena delovna mesta v vseh regijah), v ekologizacijo krožno zasnovanega regionalnega gospodarstva, dvig kakovosti javnih storitev ter vlaganja v trajnostno znanje in zaposlitev mladih. Po mnenju Murn (2013) so pomembna potencialna delovna mesta še na področju oskrbe čedalje večje populacije ostarelega prebivalstva, v t. i. storitveni industriji, predvsem v strokovnih, znanstvenih, tehničnih in informacijsko-komunikacijskih dejavnostih.

Ključna razvojna usmeritev Slovenije bi morala biti po mnenju Kovača (2013b) povečanje zaposlenosti in dodane vrednosti s pomočjo ekonomske politike države in boljšega vodenja ter upravljanja podjetij in države. Po oceni Poglajna (2018) lahko prekarna delovna mesta v Sloveniji (ocenjuje jih kar na tretjino vseh delovnih mest) odpravimo zgolj s celovitimi družbenimi ukrepi. Stanko Štrajn (2016, 194) upravičeno opozarja, da mora biti zasledovanje čim večje zaposlenosti eden od ključnih ciljev strukturne reforme, ne pa spremembe v smeri povečanja prekarnosti, izkoriščanja prekarnih delavcev. Posledica je namreč vse manj prispevkov v državnem proračunu, kar pomeni manj denarja za socialne transferje, pokojnine, to pa pelje v povečevanje revščine. Napačna je torej gospodarska politika, ki brezposelnost zmanjšuje skoraj izključno s prekarnimi zaposlitvami. Čeprav je ustvarjenega več bogastva, je to še bolj nepravično razdeljeno. S pospešeno privatizacijo pa se še povečuje prehajanje nove ustvarjene vrednosti v tujino

(Breznik, 2016, 37). Tudi Jože Pučnik (2003, 283) je že pred skoraj 20 leti zapisal, da je razslojevanje slovenskega prebivalstva doseglo nevzdržno raven, pogoji njenega nastajanja pa so pravno sporni.

Slovenija bi morala na izzive odgovoriti z javnimi programi in deli (npr. z najprej delno napeljavo električnih daljnovodov pod zemeljsko površje), gradnjo in obnavljanjem železniške infrastrukture, z večjimi državnimi gospodarskimi projekti, z zelenim-podnebnim prebojem in večjo vlogo socialnega podjetništva, z gradnjo varnostnega sistema za blaženje podnebnih sprememb in zaščito pred njimi. Miha Blažič – N'toko (2016) upravičeno opozarja, da za brezposelnost mladih seveda niso krivi migranti, temveč npr. razprodaja domačih podjetij, selitev delovnih mest v tujino, spremembe služb v prekarno delo. Marko Funkl (2018, 296, 297) predlaga, da se prekariat organizira podobno, kot se je delovna sila v fordističnem obdobju, se preoblikuje v t. i. kolektivnega intelektualca, poveže z industrijskimi sindikati in radikalizira socialno gibanje.

Konec leta 2013 je bilo število delovnih mest v sektorju okoljskega blaga in storitev za leto 2011 ocenjeno na nekaj več kot 30.000 oziroma 3,2 % vseh zaposlenih, ki so ustvarili 9 % celotnega izvoza oziroma kar 11,6 % BDP. Zelena delovna mesta so torej imela poudarjen izvozni pomen in bistveno nadpovprečno dodano vrednost (skoraj 4-krat višjo) na zaposlenega. V socialnem podjetništvu pa je leta 2010 bilo 20.000 delovnih mest (Zelena delovna mesta ..., 2014a; 2014b).

Delovna mesta v zelenem gospodarstvu bi lahko ključno prispevala k dvigu zaposlenosti od 67 % na 75 % v starostni skupini 20–64 let do leta 2020. Zelena delovna mesta lahko ustvarjajo tudi razvojno naravnani trajnostni projekti, ki hkrati zmanjšujejo prekomerne urbane okoljske odtise in povečujejo samooskrbo (urbani vrtovi, pridelava hrane na strehah, terasah, balkonih, nakupi hrane pri bližnjih kmetih itn.). *V celoti je skupni »zeleni« zaposlitveni potencial Slovenije po študiji Umanotere okoli 250.000 zelenih delovnih mest* (Zelena delovna mesta ..., 2014a, 5).

Tudi sektor socialnega podjetništva je zelo perspektiven glede nastajanja novih delovnih mest in se vsaj v določenem deležu praviloma uvršča v kategorijo dejavnosti zelenih delovnih mest. Če pri oceni potenciala delovnih mest v socialnem podjetništvu v Sloveniji kot kriterij upoštevamo delež zaposlenih v sektorju socialnega podjetništva v razvitejših državah EU, je po oceni Umanotere ta okoli 80.000 delovnih mest, kar pomeni, da bi lahko ob ustreznih vsestranskih podpori v prihodnjih desetih letih pridobili vsaj 60.000 novih delovnih mest, ki so glede na izkušnje drugih držav veliko odpornejša na krizna nihanja kot delovna mesta v globalnih sektorjih gospodarstva. V sektor socialnega podjetništva sicer ne sodijo zgolj zelena delovna mesta, vendar lahko predvidevamo, da bo njihov delež znotraj novonastalih delovnih mest v socialnem podjetništvu nadpovprečen (Zelena delovna mesta ..., 2014a).

A z velikimi državnimi projekti naj bi slovenska vlada užalila in razjezila Bruselj in mednarodne finančne trge. Veliki državni projekti preveč »dišijo« po socializmu, po etatizmu, po kolektivizmu, po centralnem planiranju, po »vmešavanju« države

v gospodarstvo, po onemogočanju prostega trga, ugotavlja Marcel Štefančič (2014, 61). Tudi Lapajne (2014, 199) sodi, da bi morali v prihodnjih letih odpreti 50.000–60.000 novih delovnih mest zlasti za mlade (ključna naloga države), težišče novega zaposlovanja naj bi bilo v prihodnje na malih in srednjih podjetjih.

Udejanjanje sedmih programov zelenega razvojnega preboja Slovenije naj bi po oceni iz leta 2013 do leta 2020 odprlo vsaj 50.000 novih delovnih mest z visoko dodano vrednostjo (Ogorelec in Karba, 2013, 102), kar pa se še ni uresničilo. Glede na lastne naravne vire naj bi bilo po mnenju pisca iz leta 2014 jedro srednjeročnega slovenskega inovacijskega, trajnostnega razvojno-okoljskega preboja z okoli 50.000–60.000 novimi zelenimi delovnimi mesti naslednje (Plut, 2014a):

- *predelava lesa*: 20.000–30.000 (po mnenju direktorja Lumarja celo 40.000–60.000; po oceni direktorja Jelovice do leta 2020 vsaj 10.000 novih delovnih mest);
- *prehranska samooskrba*: stabilizacija in čimprejšnje povečanje kmetijskih zemljišč, dvig splošne prehranske samooskrbe s 50–60 % na 80 % in večja vloga delovno intenzivnega sonaravnega, zlasti ekološkega kmetijstva: najmanj 20.000 novih delovnih mest;
- *sistematična energetska prenova javnih in zasebnih zgradb*: 7000–10.000 novih delovnih mest (Habjanič, 2013 – nad 13.000; Stanič, 2013a – posredno in neposredno 20.000 do 30.000);
- *učinkovita raba energije (URE) in večja raba obnovljivih virov energije (OVE)*: najmanj 5000 novih delovnih mest;
- *trajnostni turizem*: nekaj 1000, po drugih ocenah 5000–10.000.

Velja pa podčrtati, da prikazani zeleni zaposlitveni potenciali niso enaki kot projekcije zaposlovanja, saj gre pri potencialih za teoretične zgornje meje števila delovnih mest.

Z javnimi deli in zelenim javnim naročanjem je možno zmanjšati ciklično brezposelnost in občutno povečati število zelenih delovnih mest, k čemur bo prispevalo tudi povečanje domače potrošnje po uvedbi temeljnega dohodka, a v okviru nosilnih zmogljivosti okolja (Programski dokument Levica ..., 2017). Tudi z vzpostavitvijo javnega sistema dolgotrajne oskrbe in javnih servisov za potrebe gospodinjestev na sploh je treba iz sfere dela na črno in neplačanega gospodinjskega dela ustvariti nova, kakovostna delovna mesta. Smisel rasti produktivnosti je zmanjšanje količine potrebnega dela, ne pa rast dobičkov kapitala. Zato je treba delovne obveznosti pravično razdeliti med več zaposlenih, in sicer kratkoročno z odpravo čezmernega, zlasti pa neplačanega nadurnega dela, srednjeročno pa s krajšanjem delovnega tedna, dokler ne bo dosežena polna zaposlenost za vse prebivalce, ki so sposobni in pripravljeni delati. Dosledno se mora uveljaviti prepoved zaposlovanja na črno, v obliki prisilnih s.p.-jev ali preko nezakonitih agencij, a ne samo z globami, ampak tudi s tem, da bo moral naročnik takega delavca neposredno zaposliti (Programski dokument Levica ..., 2017).

Slovenski razvojni svet sodi, da je mogoča polna zaposlenost aktivne delovne generacije, delazmožnih upokoјencev ter mladine na donosnih, visokoproduktivnih eko proizvodnih in storitvenih dejavnostih, v kombinaciji z množičnim prostovoljnim delom in prostočasnimi samooskrbnimi aktivnostmi (Stanič in drugi, 2022, 19). V urbanizirani, tehnološko razviti družbi je kakovostno življenje mogoče za vse družbene sloje le, če se dosega pri aktivni populaciji polna zaposlenost. Upokoјencem se mora omogočiti, da ob uživanju dosežene pokojnine delajo naprej, dokler to zmorejo, in da opravljajo veliko drugega prostovoljnega koristnega dela. Učea se mlada generacija naj opravlja tudi več praktičnega dela. Delovno nezmožnim se mora nuditi temeljna socialna solidarna podpora in varnost na podlagi univerzalnega temeljnega dohodka ter možnost, da si vsi, ki to lahko storijo, vsaj del hrane pridelajo na vrtu. Uveljaviti velja ustavno človekovo pravico do vrta. Vrtnari lahko med drugim vsaj 300.000 slovenskih upokoјencev in pridelava povsem zdravo hrano za sebe in za aktivno delovno generacijo (Stanič, 2022, 19, 22).

Slovenski razvojni svet predlaga mobilizacijo vseh ustvarjalnih potencialov slovenskega naroda in v Sloveniji delujočih tujcev oziroma vseh slovenskih davkoplačevalcev za preobrazbo slovenske družbe v vodilno svetovno ekološko družbeno skupnost, ki je mogoča na podlagi množičnega inovativnega podjetniškega obnašanja, zlasti delovno aktivne generacije, ter preobrazbe mezdnih in prekarnih delavcev v soodgovorne partnerje – svobodnjake gospodarskih družb, zadrug in zavodov (Stanič in drugi, 2022, 19, 20). V partnerskih družbah je prioritetni cilj polna zaposlenost partnerjev in njihovih družinskih članov na podlagi podjetniškega obnašanja, zelenih proizvodnih programov, inovativnosti partnerjev in visokih donosov na kapital. Za partnerska podjetja, ki delujejo po vsem svetu, se uveljavljajo odnosi aktivnega soustvarjanja, skupnega razmišljanja in dela za doseganje ciljev podjetja. Ko gre podjetju dobro, so vsi udeleženi na izplačilih večjih plač in delu dobička. Ko pride podjetje v težave, si vsi znižajo prejemke zato, da podjetje preživi.

Podjetja in zavodi so po mnenju Staniča in sodelavcev (2022, 20) uspešni, če uspejo razviti aktivno lojalno sodelovanje vseh zaposlenih. To je mogoče predvsem z nagrajevanjem po rezultatih dela in ustvarjalnosti ter solastništvom delovnih organizacij. Zato je treba vsem zaposlenim omogočiti, da so poleg osnovne plače, s katero se plačujejo normalne delovne obveznosti in pokrivajo redni mesečni stroški zaposlenih, udeleženi tudi na deležu dobička. Udeležba na dobičku naj upošteva zlasti posebne, izjemne prispevke posameznikov in delovnih skupin. Del izplačil naj upravičenci porabijo, del pa investirajo za svojo drugo pokojnino. Ta načela naj se na različne načine uveljavijo v čisto vseh dejavnostih, od gospodarstva do politike.

Socialni demokrati sodijo, da je treba nadgraditi ali spremeniti trenutni model socialne države. Zaradi pozitivne izkušnje programa Jamstvo za mlade predlagajo, da se ta model razširi na vse družbene skupine. Država naj torej vsakemu državljanu, ki je sposoben in želi delati, omogoči dostojno plačano zaposlitev ali možnosti dodatnega izobraževanja ali prekvalifikacije (Nov začetek ..., 2021, 55).

Eden od ključnih možnih ukrepov za doseganje polne zaposlenosti je tudi skrajšanje delovnega časa. Sociolog Stane Saksida (2017) opozarja, da je v sedanjem neoliberalnem kapitalizmu maksimalna delovna obremenitev posameznika edina možnost. Le če se bodo podjetja odpovedala delu dobičkov, lahko po njegovi sodbi upamo na skrajšanje delovnega časa in preprečevanje brezposelnosti. A za krajši delovni čas in preusmerjanje dobička v blaginjo ljudi (in blaginjo ekosistemov – opomba pisca) bo treba spremeniti – družbeno ureditev, kar zagovarja nova evropska levica (Saksida, 2017) in tudi socialni demokrati, ki kot dolgoročnejši cilj postavljajo prehod na 32-urni delovni teden. Od leta 1970 se je produktivnost dela v povprečju povečala za faktor 2,5, obseg dobrin in storitev, ustvarjen v eni uri, pa za 150 % (Nov začetek ..., 2021, 48).

Velja poudariti, da je npr. analiza uvedbe 35-urnega delovnika v Franciji pokazala, da se je skokovito izboljšalo splošno zdravje, motivacija, navedeni ukrep pa je do sedaj ustvaril 350.000 novih delovnih mest (Mekina, 2017a). Slovenija v veliki meri »konkurenčnost«
gradi na delovni intenzivnosti, slovenski delavci pa se v svojem delovnem okolju izčrpavajoče delovne intenzivnosti počutijo slabše od drugih delavcev. Mekina (2017a, 23) navaja mnenje ekonomista Frančka Drenovca, da so slovenski delavci v zadnjih treh desetletjih s svojim prispevkom k razvoju dosegli skrajno mejo. Zlasti v devetdesetih letih 20. stoletja je prišlo do izdatnega povečanja produktivnosti dela, rast produktivnosti in gospodarska rast pa sta šli v veliki meri na račun večje količine dela, ne pa na račun menedžerskih inovacij tehnološkega napredka. A višanje intenzivnosti dela naj bi v zadnjih letih trčilo ob meje. Tudi prekarno zaposlovanje in rast »espeizacije«
znižujeta stroške dela, zelo se povečujejo dobički podjetij, ne pa toliko produkt na enoto dela, saj je po mnenju Drenovca rast produktivnosti dela po letu 2006 padla, čeprav bi morala pravzaprav država delodajalce prisiljevati k tehnološkim inovacijam (Mekina, 2017a, 23).

Po navedbah Aste Vrečko (2018, 242) ima Danska 37-urni, Finska in Belgija 38-urni in Francija od leta 2000 35-urni delovni teden. V Sloveniji zakon o delovnih razmerjih že zdaj omogoča, da se 40-urni delovni teden skrajša na 36 ur. Če bi torej okoli 800.000 zaposlenim, ki delajo 40 ur na teden, delovni čas skrajšali na 36 ur, bi dobili na voljo dodatnih 3.200.000 delovnih ur, to pa je več kot 88.800 zaposlitev (Korošec, 2011; Lukić, 2016). Hipotetično bi s tem omogočili 115.608 ljudem nekaj več kot 27 ur dela na teden. Po tej plati se zdi, da tudi za polno zaposlenost težava ni dejansko pomanjkanje dela, temveč njegova pravična delitev. Težava, ki se ob tem pojavi, je, da bi za manjši obseg delovnih ur dobili tudi nižjo plačo. To pa utegne biti v Sloveniji, kjer mnogi že zdaj komaj shajajo z nizkimi dohodki, resna ovira za skrajševanje delovnika. *Tudi sindikati v Sloveniji sicer zagovarjajo skrajševanje delovnika le pod pogojem, da ne bi to pomenilo tudi nižanja plač. Na drugi strani so delodajalci, ki razmišljajo ravno obratno.* Gospodarska zbornica Slovenije sodi, da v Sloveniji zaradi še dodatno zmanjšane konkurenčnosti naj ne bi bilo možnosti za dodatno skrajševanje delovnega časa, zlasti zaradi evropsko podpovprečne produktivnosti (Mekina, 2017a, 23). A po mnenju sindikalistov se produktivnost ne bi smela ocenjevati na podlagi

delavcev, ampak predvsem na podlagi dela menedžerjev, ki so odgovorni za organizacijo. Očitno so za skrajšanje delovnega časa prednostno na potezi – sindikati in politične stranke, ki so na strani dela. Vendar je denimo Rastko Močnik (2022) je kritičen do dela sindikatov, ki naj bi jih po njegovem mnenju kapital zvalil v razredno kolaboracijo, saj so začeli opuščati razredno politiko, vdali naj bi se t. i. koaliciji preživetja.

Hkrati z uvedbo krajšega delavnika pa je treba nujno sprejeti še dopolnilne ukrepe, na katere je opozoril sindikalist Andrej Zorko: stroga omejitev nadur, strog nadzor opravljanja nadur, nadure ne smejo biti plačane, pač pa »izkoriščene« v obliki prostega časa, letni obračun delovnih ur, letno ali mesečno obračunavanje delovnih ur v obliki »tekočega računa delovnih ur«, plačilo prispevkov in davkov na uro (Korošec, 2011).

Pričakovano trdo politično, sindikalno bitko za skrajšanje delovnega časa pa bo treba zaradi omejene nosilnosti okolja povezati z opuščanjem modela trajne količinske gospodarske rasti in nadaljnjo rastjo avtomatizacije, robotizacije, ki zmanjšujeta potrebo po živemu delu. A na drugi strani npr. ekologizacija in regionalizacija gospodarstva, s tehnološko trajnostno usmerjenim prehajanjem v model odrasti in snovno krožnega, sonaravnega gospodarstva ter povečanjem samooskrbe (prehranske in energetske), povečuje število sonaravnih delovnih mest. Bitko za npr. 36-urni delovni teden pa je treba dobiti (vsaj) na evropski ravni, v vsakem primeru gre namreč za eno od osrednjih polj za ekosocialno, ekohumanistično Evropo 21. stoletja.

Zveza svobodnih sindikatov Slovenije predlaga na področju zaposlovanja in ohranitve zaposlovanja naslednje ključne ukrepe in mehanizme (Program Zveze svobodnih ..., 2016):

1. država mora povečati sredstva za aktivno politiko zaposlovanja, predvsem za izobraževanje in usposabljanje ter preusposabljanje brezposelnih oseb za deficitarne poklice ter za zaposlovanje mladih, žensk in starejših brezposelnih oseb in ohranitev zaposlitve starejših delavcev;
2. za področje izobraževanja in usposabljanja brezposelnih oseb in zaposlenih, ki jim grozi odprta brezposelnost, naj država zagotovi javno mrežo, v katero bodo vključeni centri za izobraževanje in usposabljanje v okviru zavoda za zaposlovanje in medpodjetniški izobraževalni centri;
3. država mora mladim pred njihovim odločanjem o smeri izobraževanja in prve zaposlitve zagotoviti karierno svetovanje, katerega cilj je njihovo informiranje o tistih smereh izobraževanja, ki sledijo potrebam trga dela;
4. treba je razviti oblike spodbujanja zaposlovanja mlajših in starejših oseb, kot so nižje prispevne stopnje za socialno varnost, sofinanciranje novih delovnih mest za starejše delavce, upoštevanje zaposlitve (števila) mlajših in starejših delavcev za nedoločen čas pri odmeri davka na dohodke delodajalcev itn.;
5. vsakemu prebivalcu Slovenije mora biti zagotovljena ustavna pravica do svobodne izbire zaposlitve, vsaki brezposelni osebi, ki odkloni zaposlitev, mora biti kljub temu zagotovljena minimalna stopnja socialne varnosti;

6. zaposlovanje za določen čas je treba zaradi večje socialne negotovosti omejevati tudi z boljšimi delovnimi razmerami (višja plača, izenačenje položaja z zaposlenimi za nedoločen čas, odpravnina ob prenehanju zaposlitve za določen čas ipd.);
7. kvote za zaposlovanje delavcev iz držav, ki niso članice Evropske unije, so pomemben instrument za urejanje trga dela v Sloveniji. Tuji delavci morajo biti glede vseh svojih pravic in obveznosti iz delovnega razmerja v celoti izenačeni z delavci, ki so slovenski državljani;
8. delodajalci so dolžni uveljaviti in spoštovati slovenski jezik kot temeljni način ustnega in pisnega komuniciranja z delavci, hkrati pa uveljaviti pravico drugih delavcev, ki niso Slovenci, do komuniciranja v jeziku, ki ga ti delavci razumejo.

Demokratska socialistka iz ZDA Alexandria Ocasio-Cortez poudarja pravico vseh ljudi do dela, zato zagovarja koncept redne, dostojne in primerno plačane službe, ki jo mora jamčiti in zagotoviti država (*federal jobs guarantee*). Večina predlogov za uvedbo koncepta jamstva zaposlitve je vezana na decentralizacijo programov zaposlovanja, na naslanjanje na lokalne oblasti, neprofitna združenja in družbene organizacije, a osnovni paket plače in zavarovanja torej odreja država, paket služi kot najnižja meja za plače v gospodarstvu. *Tudi v prehodnem obdobju do polnega uveljavljanja ekosistemske družbene ureditve je treba udeleževati vse več sestavin koncepta polne zaposlenosti, v zrelejši fazi ekosistemske družbene ureditve pa je treba vsem zagotoviti zaposlitev po šolanju, z državo Slovenijo kot zadnjo zaposlovalko.* S tem bi bila izpolnjena univerzalna pravica do zaposlitve, zlasti s pomočjo krajšanja delovnega časa (pod 32 ur na teden), z delitvijo delovnega mesta, novimi zelenimi delovni mesti, novimi delovnimi mesti v socialnem podjetništvu, potrebnimi novimi delovnimi mesti v sistemih oskrbe pričakovanega večjega števila starejših, javnimi deli, širjenjem pojmovanja plačanega dela itn. Pisec torej polno zaposlenost za vse državljanke in državljane Slovenije dojema kot ključni dejavnik za doseganje osebne ustvarjalnosti ter dostojne materialne blaginje in socialne varnosti, državne in občinske mehanizme socialne varnosti za najbolj ranljive socialne skupine pa kot nujne dodatne mehanizme.

8.4.3.2.8 Davčni sistem

»Ti bogataši bi kar zbežali v tujino, da jim ne bi bilo treba odškrniti bogastva. To se mi zdi asocialno, celo psihopatsko. Ideja, da bi raje pobegnil kot dovolil, da bi se družbeni prepadi ublažili, je patološka.«

Matjaž Lunaček, 2022

Tudi Slovenija je na socialnem in s tem na davčnem križišču, saj lahko gre v smeri družbe solidarnostno omejene ali pa v smeri neoliberalne družbe večje družbene oziroma ekonomske neenakosti. Davčna politika je eden od osrednjih stebrov vladnih ukrepov

držav članic EU, saj izjemno pomembno vpliva na gospodarstvo, socialo in varovanje okolja, prav tako se povečujejo izzivi davčnega sistema na globalni ravni (Taxation Trends in ..., 2018; 2021). V primeru odločitve za finančnim zmožnostim prilagojeno splošno državno politiko omejene, »znosne« ekonomske neenakosti je po mnenju Frederica Cantanteja (2020) za evropske razmere in za določeno socialno korekcijo obstoječega družbenega sistema progresivni davčni sistem uporaben državni instrument zmanjševanja dohodkovne neenakosti, kot priporočljiv dodatni instrument pa predlaga uvajanje določene stopnje progresivnosti tudi pri obdavčevanju kapitala/premoženja.

Iskanje optimalnega razmerja med višino davčnega obremenjevanja gospodarstva na eni strani in zadovoljevanjem temeljnih potreb družbe in posameznika na drugi strani je vsakokratna izjemno zahtevna politična naloga. Okoljsko-podnebna eksistenčna nujnost opuščanja in opustitve trajnega modela gospodarske rasti kot temeljnega gradnika družbene in osebne blaginje ter s tem povezanega davčnega sistema postavlja popolnoma nove mejnike in zahteve tudi davčni politik. Učinkovito udejanjanje sistemsko zasnovane znotraj- in medgeneracijske solidarnosti je ključni socialno-varnostni gradnik prehodne in zrele faze ekosistemske družbene ureditve.

Razmerja med prispevki dela in kapitala sicer ni možno v praksi izmeriti, prav tako po mnenju ekonomista Jožeta Damijana (2018) ne obstaja neki splošen kriterij pravičnosti glede davkov. A plača bi morala zagotavljati delavcu človeka dostojno življenje, podjetniki torej ne morejo plačevati npr. zgolj toliko, kot dobijo storitev od države. *Mate Gostiša (2014b, 427, 439) navaja, da okoli 85 % tržne vrednosti sodobnih podjetij predstavlja intelektualni kapital (delavci z znanjem) in le še 15 % finančni kapital. Zaskrbljujoče je dejstvo, da določen delež podjetnikov, ki jim je država po mnenju pisca priznala mnoge olajšave zaradi njihovih investicij v razvoj, nasprotuje določenemu razumnemu dvigu obdavčenja dohodkov iz kapitala, ki bi vsaj nekoliko zmanjšal ekonomsko neenakost.*

Za socialno varnost vseh državljanov, za delovanje socialne države, za zmanjševanje družbene neenakosti je torej ob drugih družbenih mehanizmih in ukrepih znotraj obstoječega družbenega sistema za prehod k ekosistemski družbeni ureditvi izjemno pomemben bolj solidarnostno in pravično zasnovan davčni sistem. Le-ta mora s posrednimi in neposrednimi davčnimi obremenitvami državljanek in državljanov omogočiti socialno varno in dostojno življenjsko raven za vse, obenem pa omogočiti konkurenčno delovanje gospodarstva Slovenije v zahtevnih razmerah globalnega trga.

V nasprotju z izjavami nekaterih politikov in podjetnikov so po mnenju ekonomista Bogomirja Kovača (2019) empirične analize dokazale, da sta slovenski davčni sistem in davčna politika v splošnem primerljiva z rešitvami v vrsti drugih evropskih držav. Po deležu javnih izdatkov v BDP se Slovenija uvršča nekje na sredo lestvice držav EU. V nasprotju s prevladujočim javnim mnenjem je bila leta 2016 po podatkih Eurostata ter Centra za davčno politiko in administracijo OECD skupna davčna obremenitev v deležu BDP v Sloveniji s 36,9 % nižja od povprečja EU-28, ki je bilo 40 % BDP, za evrsko območje pa

41,3 % BDP (Taxation in 2016, 2017; Revenue Statistics ..., 2017). Med državami članicami EU so v deležu skupnih davčnih obremenitev v BDP pomembne razlike. V letu 2016 je bil delež skupnih davčnih obremenitev v BDP največji v Franciji (47,6 % BDP), na Danskem (47,3 % BDP), v Belgiji (46,8 % BDP), na Švedskem (44,6 %), najnižji pa na Irskem (23,8 % BDP), v Romuniji (26 % BDP), Bolgariji (29 % BDP) in Litvi (30,2 % BDP). Skupna davčna obremenitev v BDP je bila leta 2016 v Sloveniji nižja kot v sosednjih državah (Avstrija in Italija – 42,9 % BDP, Madžarska – 39,4 % BDP, Hrvaška – 37,9 % BDP). *V letu 2019 je bila Slovenija po deležu davčnih dohodkov v BDP med 27. članicami EU na 13. mestu, a s 37,4 % BDP pod povprečjem EU.* Struktura tipov davka v deležu BDP (skupaj 37,4 %) je bila leta 2019 v Sloveniji naslednja: posredni davki – 13,8 % BDP (16. mesto med članicami EU-27), neposredni davki – 7,9 % BDP (20. mesto) in socialni prispevki (zaposlenih in gospodinjstev) – 15,7 % BDP (2. mesto) (Taxation Trends in ..., 2021).

V obdobju 2006–2016 se je delež skupne obdavčitve v BDP v povprečju EU-28 povečal od 39 % na 40 %, v Sloveniji pa zmanjšal od 37,9 % BDP na 36,9 % (2019 – 37,4 % BDP) (Taxation in 2016, 2017; Taxation Trends in ..., 2021). *V primerjavi s povprečjem EU so bogatejši v Sloveniji manj davčno obremenjeni, saj je podpovprečno obdavčeno premoženje in kapital, z visokimi socialnimi prispevki pa je v Sloveniji nadpovprečno obdavčeno delo oziroma plače, prispevke plačujejo delodajalci in tudi zaposleni, višje so obremenitve z okoljskimi davki.*

Z vidika načela solidarnosti je torej zaskrbljujoče, da so v Sloveniji relativno višji tisti davki, ki se zbirajo od vseh državljanov, kot so DDV in trošarine. Hkrati pa so nižji tisti davki, ki prinašajo več koristi oziroma manjšo davčno obremenitev bogatejšim z visokimi dohodki in lastnikom kapitala, kot so davki na premoženje, dobičke ali kapital. Z davkom na kapital se v Sloveniji zbere za polovico manj od povprečja EU, premoženje velike vrednosti pa je obdavčeno enako kot hiše ali stanovanja. V primerjavi s povprečjem držav OECD so v Sloveniji bistveno nižji skupni deleži davkov na osebni dobiček in dohodek, na lastno (premoženje) ter na dobičke podjetij, bistveno višji so prispevki na socialno varnost, višji pa so tudi DDV ter davki na dobrine in storitve (Revenue Statistics ..., 2017, 2). Gibanje davčnega primeža v stroških dela za plače do 167 % povprečne bruto plače v državi kaže, da se je obdavčitev plač v Sloveniji po letu 2005 sicer nekoliko zniževala. Z vidika mednarodne primerjave davčnih bremen je nekaj prostora pri obdavčitvi premoženja, za prevallitev davčnega bremena na potrošnjo pa v Sloveniji po dvigu stopenj DDV v letu 2013 dejansko ni več prostora (Kosi Antolič, 2015, 42). V letu 2019 se je Slovenija po davku na kapital z 2 % BDP uvrščala na 23. mesto, ki pa je bil npr. leta 2007 bistveno večji (3,2 % BDP). Po okoljskih davkih se je Slovenija leta 2019 s 3,3 % BDP uvrščala na visoko četrto mesto v EU-27, po davčni obremenitvi lastništva pa na 23. mesto (Taxation Trends in ..., 2021, 139, 140). Po mnenju socialnih demokratov novi povratni in nepovratni viri EU in dodatni domači viri omogočajo usmerjeno

in vzdržno povečanje obsega javnofinančnih odhodkov, ki so leta 2019 znašali 43,3 % BDP v primerjavi s povprečjem 46,6 % BDP v EU-27. A socialnodemokratski koncept pridobivanja prihodkov in dviga blaginje je še vedno zasnovan na vzpostavitvi razmer za ustvarjanje gospodarske rasti in dodane vrednosti ter dogovora o pravični obdavčitvi in razporeditvi prihodkov (Nov začetek ..., 2021, 121, 122).

V Sloveniji se več kot polovica davkov pobere z obremenitvijo dela, od tega so tri četrtine prispevki za socialno varnost in četrtina dohodnina. Slovenija ima osmo najvišjo obdavčitev povprečne plače med državami članicami EU, davčno breme povprečne plače je nad 40 %, bolj pa so davčno obremenjene višje plače. Po izračunih Bineta Kordeža (2020) bistveno nižje obdavčeni kapitalski prejemki znižujejo povprečne stopnje davkov pri najvišjih zasluškah, kljub temu da imamo pri preostalih davkih primerjalno z drugimi državami kar visoko progresivnost. Po okvirnih izračunih naj bi v letu 2021 gospodarske družbe (522.000 zaposlenih) ustvarjeno dodano vrednost na zaposlenega (53.100 evrov) v primerjavi z »normalnim« letom 2019 (pred pandemijo – 46.700 evrov) povečale za okoli 15 % (Kordež, 2022b). Vendar je leta 2021 od okoli 70.000 družb okoli 20.000 poslovalo z izgubo. Od približno 3 milijard evrov več ustvarjene dodane vrednosti, namenjene za delitev glede na leto 2019, je skoraj polovica pripadla kapitalu.

Klub slovenskih podjetnikov zagovarja v davčnem sistemu zlasti davčno razbremenitev plač (Za prodorno Slovenijo, 2018; Novković, 2018), a za kakovostno delovanje države in univerzalno dostopnost njenih javnih storitev ne omenja nujno vzporednega povečanja okoljskih davkov in npr. davka na premoženje, na dobičke. Politična stranka Nova Slovenija zagovarja nižje obdavčenje najbolj bogatih. Sodijo, da Slovenija s strmo progresivno obdavčitvijo nadpovprečno obremenjuje predvsem plače v višjih dohodninskih razredih, torej najbolj kvalificirane zaposlene. Zato npr. zagovarjajo postopno zvišanje splošne dohodninske olajšave na 7500 evrov in znižanje 50-% dohodninske stopnje. Zagovarjajo t. i. razvojno kapico, torej določitev zgornje meje dohodka, od katerega ni več treba plačevati dodatnih prispevkov (meja 4600 evrov) (Vzajemno sodelovanje ..., 2021, 8, 9). Predlagajo davčne olajšave podjetjem za vlaganje v raziskave in razvoj.

V Sloveniji so z davki nadpovprečno obremenjeni potrošnja in zaposleni, podpovprečno pa delodajalci in predvsem kapital (Babič in Damijan, 2018). Delo je v Sloveniji glede na druge evropske države torej obdavčeno preveč, kapital pa premalo, tudi davek na robote bi lahko predstavljal dejansko obliko zvišanja davka na kapital (Damijan, 2018). Primerjava z drugimi članicami EU kaže, da so slovenska podjetja podpovprečno obdavčena, Slovenija pa je dejansko že skoraj na ravni davčne oaze, ugotavljata Babič in Damijan (2018). Obenem opozarjata, da podjetniki z zahtevami za znižanje davčnih obremenitev za podjetja pozabljajo, da je Slovenija v preteklosti te obremenitve že znižala. Efektivna stopnja obdavčitve dobička podjetij je med najnižjimi v Evropi, zato tudi po mnenju Bogomirja Kovača (2019) Slovenija deluje kot nekakšna davčna oaza, ne pa kot območje, od koder naj bi želela zbežati tretjina podjetnikov.

Tako je bila znižana stopnja davka na dohodek podjetij s 25 % na 19 %, uvedeni sta bili olajšavi pri plačevanju tega davka, in sicer za investicijska vlaganja v višini 40 % ter za vlaganja v raziskave in razvoj v višini 100 % vlaganja. Dejansko je bila efektivna davčna stopnja precej nižja, torej med 11 % in 12 %. Davek na kapital pa je bil izločen iz progresivne dohodninske lestvice, velja cedularna (dokončna in enkratna) obdavčitev v višini 25 % (Babič in Damijan, 2018). A primerjava s preostalimi državami članicami EU za obdobje 2008–2017 je pokazala, da takšne davčne spodbude podjetjem niso dale zelenih rezultatov, saj je Slovenija še dodatno zaostala v vseh kategorijah, razen pri vlaganjih podjetij v raziskave in razvoj. Češka je v navedenem obdobju zmanjšala zaostanek za povprečjem v produktivnosti za 2,9 %, pri realnem BDP na prebivalca celo za 6 %, delež visokotehnološkega razvoja pa ima 3-krat večji od Slovenije. Zlasti vzbuja skrb padec deleža tehnološkega izvoza, kljub povečevanju vlaganj slovenskih podjetij v raziskave in razvoj. *Kljub velikim davčnim olajšavam za investicije podjetja (razen izjem) niso izvedla razvojnega preboja (Babič in Damijan, 2018). A brez prestrukturiranja podjetniškega sektorja v smeri visokih tehnoloških ciljev Slovenija ne bo sposobna zmanjšati razvojnega in blaginjskega zaostanka za povprečjem EU ter hkrati v praksi uveljavljati koncepta socialne in »ekološke« države z omejeno ekonomsko in geografsko neenakostjo.*

Za obdobje ekosistemske, bolj odgovorne in bolj pravične družbene ureditve so še vedno uporabne zasnove predlagane davčne reforme, ki jo je že pred drugo svetovno vojno sistematično razdelal krščanski socialist Andrej Gosar. Tako je leta 1920 po ugotovitvah zgodovinarja Jurija Perovška (2005) med drugim predlagal določitev maksimalne višine dopustnega premoženja in progresivno obdavčitev dohodkov iz premoženja ter določitev neobdavčljivega eksistenčnega zemljiškega minimuma. *Andrej Gosar se je zelo zavedal dejstva, da tržno zasnovane ekonomske neenakosti ter velikih razlik v plačah ni možno dovolj pravično in učinkovito zmanjšati le s progresivno določenimi davki, ključna je določitev zgornje in hkrati spodnje meje premoženja (v agrarni družbi – spodnji obseg površine kmetije).* Tudi nekateri zagovorniki družbe odrasti odločno in argumentirano zagovarjajo npr. koncept osnovnega in maksimalnega dohodka (Alexander, 2016b). Gosar (1994a, 235, 236) je predlagal tudi obdavčenje dohodkov od kapitala, zagovarjal je uvedbo systemskega progresivnega dohodninskega davka, ki bi zajel vse dohodke vsakega davkoplačevalca kot celoto. Zagovarjal je enotni progresivni dohodninski davek, ki bi zajel vse dohodke vsakega davkoplačevalca kot celoto (Gosar, 1935, 654). Navedene davčne dohodke pa bi bilo treba po njegovi sodbi v celoti preusmeriti v prid celotnemu narodnemu gospodarstvu v službi splošne blaginje.

V slovenski in evropski družbi se je po mnenju Slovenskega razvojnega sveta dogmatsko zakoreninil davčni sistem, ki ne ustreza potrebam po preobrazbi okoljsko neprimernega fosilnega produkcijskega življenjskega načina v trajnostni način življenja. Večina davkov se pobira tako, da so zelo obremenjeni ustvarjalnost, delo in kapital. Manj se davčno obremenjujejo pretirana potrošnja ter ekološko in zdravstveno škodljive dejavnosti. Prebivalstvo

razvitih dežel najbolj škoduje okolju s svojim potrošniškim življenjskim slogom. Kupuje se marsikaj, kar dejansko ni potrebno za kvalitetno življenje. Množično se kupujejo zelo težki avtomobili, gradijo prevelike hiše, zavrže velik del hrane, kupuje in zavrže veliko oblačil. Z razsipno porabo smo ljudje že za 3-krat presegli surovinske zmogljivosti našega planeta. Zato je treba z visokim davkom na dodano vrednost in trošarinami obdavčiti tiste dobrine, ki povzročajo velike izpuste toplogrednih plinov, in tiste, ki prekomerno izčrpavajo surovinske, sladkovodne in druge zmogljivosti planeta. Zelo visoko je treba obdavčiti za zdravje škodljive dobrine. Tiste dobrine, ki jih za kakovostno življenje dejansko ne potrebujemo, naj se obdavčijo z višjim DDV. Tiste, ki so pogoj prehoda od sedanjega fosilnega življenjskega načina na trajnostni življenjski način, naj se obdavčujejo z bistveno manjšim DDV ali le z 1-% simboličnim DDV (Stanič in drugi, 2022, 77).

Novinar Grega Repovž (2018) navaja, da so v Sloveniji ena najnižjih obdavčitev dobička, izjemno nizka obdavčitev premoženja in nizke plače, posledica nizkih plač pa so visoka gospodarska rast in že malce »nespodobni« dobički, ki še rastejo. Na tej osnovi sklepa, da so za poslovanje v Sloveniji, v nasprotju s trditvami vrste podjetnikov, dobre možnosti za poslovanje, hkrati pa opozarja na naraščanje družbenih neravnovesij, jeze in nezadovoljstva, ki lahko ob uporih in izbruhih nasilja ogrozi podjetja, premoženje podjetnikov ... Repovž (2018) sodi, da je dovolj ozkoglednosti in gostilniškega pretiravanja tako gospodarstvenikov kot politikov, strašenja, da bo vsak socialni ukrep zlomil gospodarstvo, ali pa strašenja pred Levico. Tudi za finančno krizo leta 2008 niso bili krivi visoki davki in socialna država, v krizo smo po njegovem mnenju padli zaradi pogoltnosti zelo premožnih.

V začetni fazi ekosistemske družbene ureditve Slovenije naj bi bil davčni sistem zasnovan na izraziti progresivni lestvici obdavčitev in davčni obremenitvi celotnega premoženja (integrirani premoženjski davek), na večji obdavčitvi kapitala, zmanjšani davčni obremenitvi dela, dohodnine ter na prehodu od prevlade davčne obremenitve dela na bistveno večje davke na porabo naravnih virov in obremenjevanje okolja, treba je uvesti tudi specifično obliko davčnih obremenitev za rabo (industrijskih) robotov. Stanič (2011, 29) predlaga zeleno davčno reformo, ki pa naj bi davčno razbremenila delo, a tudi kapital (pisec se s tem ne strinja). Davčno naj bi se močno obremenila predvsem ekološko škodljiva potrošnja.

Davčno načelo, da več prispevajo tisti, ki ustvarjajo večji dobiček ali prejemajo višjo plačo, bi nadomestili z načelom, da naj več prispevajo za skupne potrebe tisti, ki razsipavajo z nepovratnimi fosilnimi energenti ali kupujejo izdelke, ki imajo zelo velik ogljični odtis. Vsa vlaganja v energetske varčne naložbe pa naj bi predstavljala polno dohodninsko olajšavo, DDV za energetske varčne proizvode in storitve ter zdravo hrano bi znašal samo 5 % (v celotni Evropi), sicer pa naj bi bil DDV (po zgledu Danske) 25-% (Stanič, 2011, 30, 32). Na evropski oziroma globalni ravni pa je treba doseči dogovor npr. o vsaj 3-% davku na promet največjih digitalnih podjetij, ki ustvarjajo velike dobičke z uporabo naših osebnih podatkov – brez ustrezne, torej pravične davčne obremenitve. Za

delovanje evropske države blaginje, omogočanje širokega dostopa do osnovnih javnih storitev (izobrazba, zdravje, kultura, šport) in za večjo socialno pravičnost je eden od pomembnih finančnih mehanizmov torej večja skupna davčna obremenitev v deležu BDP, in sicer vsaj 40 % oziroma 45–50 % BDP.

Ekosocialna davčna politika v službi koncepta socialne države Slovenije, države »zmernega« in omejenega materialnega blagostanja, mora torej spodbujati model omejenih dohodkovnih razlik med maksimalno in minimalno plačo (pospešeno približevanje razmerju 5 : 1) in razlik v premoženju (v prehodni fazi s poudarjenim progresivnim tipom obdavčenja, v zreli fazi pa z demokratično določitvijo zgornje meje premoženja in dobičkov) s progresivno obdavčitvijo dohodkov, kapitala (kapitalskih transakcij), dobičkov in celotnega premoženja, s pravičnejšo obdavčitvijo »uporabe« okolja in ljudi (torej z zelo progresivno zasnovano obdavčitvijo razsipne porabe energije, snovi, prostora in obremenjevanja okolja) ter z manjšo obremenitvijo plač (a brez socialne kapice). Ekosistemska družbena ureditev mora biti zasnovana na globalno sprejetem in pravičnejšem davčnem sistemu in takojšnji prepovedi davčnih oaz.

Zelena, ekosocialna davčna reforma Slovenije naj bi izhajala iz dejstva, da sta poraba naravnih virov, prostora in obremenjevanje okolja na prebivalca nekajkrat nad zmogljivostjo okolja, okoljski davki pa naj bi v prihodnje postali eden od največjih davčnih dohodkov državnega proračuna. *Visoki in progresivni okoljsko-podnebni davki na obremenjujočo proizvodnjo in potrošnjo naj bi skupaj z drugimi ekonomskimi in planskimi mehanizmi omogočili, da bi tudi v Sloveniji do srede 21. stoletja vse gospodarske dejavnosti, storitve in gospodinjstva zaživel znotraj nosilnosti okolja.* Ekosistemske zasnovane proizvodnjo, potrošnjo, sonaravno prenavo gospodinjstev pa bi bilo treba vzpodbujati z davčnimi olajšavami in oprostitvami. Dejstvo je, da je bila zlasti v prvem obdobju po drugi svetovni vojni Cerkev v Sloveniji preganjana, kar je ugotavljal tudi politično »odstranjeni« krščanski socialist Edvard Kocbek (1986, 216). A je slovenska Katoliška cerkev po mnenju raziskovalne novinarko Jožice Grgič (2018) po osamosvojitvi postala kapitalistično podjetje in z leti pridobivala vse več premoženja, vključno z okoli 36.000 ha gozdnih in kmetijskih zemljišč. Tudi verske skupnosti naj bi torej v določeni meri in ob upoštevanju izjem (opravljanje številnih, izrazito neprofitnih dejavnosti) npr. za nesakralne objekte plačevale nepremičninski davek.

Glas ljudstva (2022) se zavzema za postopno in pravično celostno davčno reformo v smeri pravičnejše ter progresivne porazdelitve obdavčitve prihodka in premoženja oziroma odprave skupne regresivnosti davkov in prispevkov. Predlaga prerazporeditev davkov z večjo obremenitvijo za bogatejše in višjo obremenitvijo prekomerne potrošnje ter zmanjšanje obremenitev za tiste z nižjimi prihodki. Davki na premoženje, dobiček in dediščine ter davki na porabo naravnih virov in energije morajo postati progresivni. Socialna kapica je povsem nesprejemljiv ukrep, ki se ne sme uvesti (Glas ljudstva, 2022, 16).

Vesna – zelena stranka (2022, 21) se zavzema za takojšnjo uvedbo pravičnega obdavčenja nepremičnin z začetno oprostitvijo plačila davka na nepremičnine za bivanje oziroma lastništvo prve osnovne nepremičnine do velikosti 50 m² na osebo, ki v tej nepremičnini biva. Hkrati predlagajo uvedbo nepremičninskega davka brez vseh olajšav za drugo in tretjo ter vse naslednje nepremičnine. Tako naj bi bilo možno doseči večjo družbeno in socialno pravičnost ter dodatno prispevati k dostopnosti in ponudbi praznih stanovanj in zemljišč za izgradnjo doma mladi generaciji. Nove oblike obdavčitev naj se ravnajo po načelu, da onesnaževalec plača. Predlagajo odločne posege v tiste panoge in dele gospodarstva, ki najbolj onesnažujejo okolje, hkrati pa podporo s subvencijami, spodbudami in davčnimi razbremenitvami okolju prijaznim dejavnostim ob upoštevanju in zmanjševanju obremenitev za revnejše.

Po mnenju slovenske Levice je treba npr. v Sloveniji v začetni fazi povečati solidarnost v obstoječem davčnem sistemu, zato predlagajo naslednje ključne ukrepe (Programski dokument Levica ..., 2017):

- zmanjševanje obsega tistih davkov na potrošnjo, ki jih plačuje prebivalstvo;
- vključitev vseh dohodkov posameznika, torej tudi prihodkov od kapitala in premoženja, v enotno davčno osnovo, od katere se bodo pravično, po progresivni lestvici odmerili davki in socialni prispevki;
- izplačevanje dodatkov za vzdrževane družinske člane, ki se bodo ravnali po realnih potrebah gospodinjstev, namesto sedanjih dohodninskih olajšav, ki privilegirajo prebivalce z visokimi dohodki;
- uvedba pravičnega (progresivnega) davka na premoženje, zlasti na vrednostne papirje, nepremičnine in posesti večje vrednosti;
- pravična (progresivna) obdavčitev dediščine kot osnovni mehanizem za zmanjšanje premoženjskih razlik in družbene neenakosti med generacijami;
- zelena davčna reforma kot preiščljena uporaba davkov na proizvodnjo in potrošnjo za zaviranje praks, ki škodujejo okolju, in za spodbujanje praks, ki ga varujejo;
- obdavčitev iznosa sredstev posameznikov in podjetij v davčne oaze.

A velja poudariti – tudi slovenske zgodovinske izkušnje opozarjajo, da se je treba v velikem loku izogniti idealizirani egalitarni družbi »enakih« želoncev in dohodkov, ki tepta in duši ustvarjalnost posameznika. Tudi davčni sistem ne sme dušiti sonaravnega podjetništva in velike ustvarjalnosti zaposlenih, ki jo je treba posebej nagraditi in izvzeti iz davčnega obremenjevanja. Pisec zato predlaga, da se sistemsko, s posebnimi letnimi nagradami do višine tretjine letnega dohodka, tudi finančno nagraduje najbolj uspešne in zaslužne za trajnostni, sonaravni dvig blagostanja podjetja, ustanove, skupnosti.

V začetni (oziroma prehodni) fazi ekohumanistične družbene ureditve v Sloveniji naj bi bil v ospredju pravičnejši in progresivno zasnovani davčni sistem, ki naj bi ekonomsko

neenakost bistveno omilil in omogočil doseganje osrednjega civilizacijskega cilja – vsem prebivalcem najprej, torej politično prednostno zagotoviti dostojno družbeno blagostanje ter minimalno materialno in socialno varnost (npr. s konceptom polne zaposlenosti in z uvedbo UTS in/ali UTD). Skupna davčna obremenitev oziroma delež davkov v skupnem BDP naj bi se nekoliko povečal, a ne bistveno in postopoma (najprej od 37 % BDP na 40–42 % BDP), spremeniti pa bi bilo treba predvsem deleže deležnikov davčnih obremenitev, z bistveno večjim deležem okoljskih, kapitalskih in premoženjskih obdavčitev ter manjšim deležem obdavčitve zlasti osnovne, življenjsko pomembne potrošnje in zaposlitve (dela oziroma dohodkov). Davčna politika nas mora dobesedno prisiliti, da ponovno premislimo in ukrepamo glede tega, kaj in kako proizvajamo, kako zmanjšati, odpraviti trošenje za življenje resnično nepotrebnih dobrin.

V zreli fazi ekosistemske družbene ureditve pa naj bi bili v ospredju demokratično sprejeti instrumenti globinske, strukturne odprave temeljnih vzrokov ekonomske neenakosti, torej določitev zgornje meje premoženja, omejeno razmerje med najvišjimi in najnižjimi dohodki (pod 5 : 1), omejitve v dedovanju velikega premoženja itn. »Globinski« davčni sistem družbe onstran kapitalizma pa naj bi bil ključno usmerjen tako v radikalno zmanjševanje neenakosti kot v omejitve in odpravljanje luksuzne, okoljsko-podnebno obremenjujoče proizvodnje in potrošnje. Nad demokratično določeno stopnjo naj bi bili dohodki 100-% obdavčeni (najvišji sprejemljivi dohodek), vpeljati bo treba tudi npr. progresivni davek na luksuzno potrošnjo tistih proizvodov, ki niso iz lokalne proizvodnje, ne spoštujejo okolja ali so na splošno škodljivi. Davčni sistem ekosistemsko zrele, solidarne in medgeneracijsko odgovorne Slovenije ne bo več v službi družbe rasti in neomejene svobode trošenja ter povečevanja družbene in regionalne neenakosti, soomogočal bo trajnostno sprejemljiv, za vsakega dostojen dostop do materialnega minimuma in do javnih storitev za preprosto, a dostojno življenje.

Zrela ekohumanistična, globoko spremenjena Slovenija naj bi torej vsem prebivalcem in prebivalcem tudi s pravičnim in razvojno-varovalno uravnoteženim davčnim sistemom zagotavljala brezplačne ključne javne storitve in prav vsem tudi minimalni, a dostojni obseg eksistenčno pomembnih, temeljnih dobrin in storitev. Zato naj bi bila v temelju zasnovana na okrepljenem progresivnem davčnem sistemu ter v zreli fazi (torej verjetno šele po letu 2040, 2045) ekološko-družbenega preobrata voljna resnično demokratično sprejeti tudi npr. 100-% obdavčitev nad demokratično sprejeto zgornjo mejo premoženja in dohodka, ki bi bila uvodoma dokaj visoko postavljena, kasneje pa bi se lahko postopoma zniževala. Zgornja meja premoženja in dohodka posameznika ni zgolj socialno, družbeno zelena in pravična, v razmerah globalne in lokalne izčrpanosti in obremenjevanja okolja je tudi ekosistemsko ter z vidika medgeneracijske enakosti (pravičnosti) – preživitveno nujna, pravzaprav neobhodna.

8.4.4 Gradniki družbene blaginje Slovenije

8.4.4.1 Omejitve in potenciali gradnikov družbene blaginje – javne storitve (kultura, izobraževanje, zdravstvo in šport, znanost in raziskovanje)

»Funkcija umetnosti ni, da nam ponudi odgovore, temveč da v nas zbudi dvom, vprašanja o etiki bivanja – to je njena edina naloga.«

Eva Kugler, 2022

Človeškega dostojanstva vredna raven materialne blaginje za vse državljanke in državljane Slovenije znotraj zmogljivosti okolja je temeljni dolgoročni, zelo zahtevni civilizacijski cilj medgeneracijsko in medvrstno odgovornega gospodarstva, podjetništva. Pisec se zaveda realnosti in trdoživosti globalno uveljavljenega in prevladujočega neoliberalnega koncepta svetovnega gospodarstva, pa tudi globalno zanemarljive gospodarske in z njo povezane geopolitične moči Slovenije, zato si ne dela iluzij, da lahko Slovenija bistveno vpliva na globalne družbeno-ekosistemske in ekonomske megatrende. Vendar lahko zaradi globalno in evropsko nadpovprečnih potencialov za uvajanje trajnostne sonaravne in drugače gospodarskega razvoja, dolge tradicije konceptov skladnejšega regionalnega razvoja, solidarnostnega delovanja vaških in drugih skupnosti, zadrug, bogatih naravnih potencialov za doseganje varne stopnje samozadostnosti glede vode, ekosistemskih storitev, hrane in energije Slovenija postane ena od vzorčnih držav postopnega uveljavljanja koncepta zmerne, vzdržne materialne blaginje ljudi na regionalni in državni ravni.

Trajnostna sonaravna prenova slovenskega gospodarstva je po mnenju pisca temeljni pogoj za izboljšanje in ohranjanje ekosistemske blaginje, za dvig osebne in družbene blaginje, za dostopnost kakovostnih javnih storitev. Ekosistemske in hkrati socialne države z dostojno, a zmerno blaginjo za vse prebivalce ter s kakovostnimi javnimi storitvami ni mogoče varno in sistemsko uresničiti brez močne gospodarske baze, prevlade domačega lastništva (zaposlenih, lokalnih skupnosti, zadrug in drugih kooperativ) večine podjetij, bank in zavarovalnic, infrastrukturnih, izobraževalnih in zdravstvenih sistemov, ključnih naravnih virov, brez prehoda k načrtnemu gospodarsko-družbenemu konceptu odrasti, brez prehoda k ekonomskemu konceptu skupne blaginje (znotraj nosilnosti okolja) ter brez družbene pravičnosti, solidarnosti.

Javne storitve, torej kultura, izobraževanje, zdravstvo in šport, znanost ter raziskovanje, so ključna polja družbene blaginje, s katerimi pomembno zamejujemo kakovost življenja vsakega posameznika in skupnosti. Dostopnost in kakovost družbene blaginje je skupna rezultanta številnih ekonomskih in drugih gradnikov družbe, ki so pomembni tudi za druga polja blaginje (npr. osebna materialna blaginja, varnostna blaginja). Po mnenju pisca bo za oceno splošne uspešnosti ekosistemske družbene ureditve izjemno pomemben obseg dostopnosti in kakovosti široke mavrice javnih storitev. Dostopnost in kakovost

javnih storitev sta torej izjemno pomembni za družbeno blaginjo, saj so javne storitve ključne za čim večjo socialno enakost in družbeno solidarnost, za zagotavljanje polno-krvnosti in ustvarjalnosti vsakega posameznika.

Trajnostnega razvoja družbe in dvigovanja kvalitete življenja, družbene blaginje prebivalstva ne moremo misliti mimo kulture in umetnosti – kot stične povezovalne točke različnih ustvarjalcev, kreativnih potencialov in družbenega napredka. Vinko Möderndorfer (2021) sodi, da je pri majhnih narodih nacionalno vprašanje dejansko kulturno in politično vprašanje, kultura je od nekdaj določala in osmišljala slovenski narod, umetnost oblikuje duh naroda, skupaj z znanostjo in izobraževalnim sistemom pa kroji duhovni razvoj narodne skupnosti. Tudi v prelomnem obdobju naše zgodovine in nacionalnega obstoja, torej med narodnoosvobodilnim bojem, so bataljoni in brigade partizanov nosili imena slovenskih pesnikov in umetnikov.

Po mnenju Mitje Čandra (2018) je slovenska kultura skozi celotno obdobje nacionalne afirmacije bila tista mobilizacijska sila, ki je ljudi utrjevala v zavesti kolektivne pripadnosti. Kulturni aktivizem je počasi ustvaril razvejano mrežo institucij, od državnih muzejev in galerij do lokalnih društev. Po osamosvojitvi pa se je zdelo, da narodotvorne kulture nihče več ne potrebuje, a kljub temu se je vsaj ohranila mreža javnih zavodov in razvijal živahen nevladni sektor. Po vzpostavitvi neodvisne slovenske države je po mnenju Aleša Debeljaka (2004) etnični kriterij svoj do sedaj dogovorno spoštovani monopol izgubil tudi v širši javni sferi. To po njegovi sodbi pomeni, da imamo v sodobni Sloveniji opravka z napetostmi med dvema pglavitnima načinoma razumevanja kulture: na eni strani gre za kolektivno zaznavanje nevarnosti, ki z evropskimi povezavami menda preti »avtohtoni« slovenski kulturi in jeziku, s tem pa »preti« tradicionalnemu nacionalnoosvobodilnemu obrazcu. Na drugi strani pa gre za dejanski mnogokulturni značaj slovenske družbe (Debeljak, 2004, 63).

V obdobju finančne krize je bil edini imperativ po sili razmer preživetje, nedorečenost položaja nevladnega sektorja pa je v kriznem sunku po mnenju Čandra (2018) dodatno razdrobila njegov profesionalni potencial. V obdobju tretje Janševe vlade (2020–2022) so se sredstva za kulturo sicer dvignila, a je hkrati prišlo do grobega poseganja v kulturo, do grobega omejevanja kreativnega duha, do odkrite »vojne« ministra za kulturo (Vaska Simonitija) z umetniki in ustvarjalci. Če bo taka politika uspešna, bo postala Slovenija pusta dežela enoumja, katoliške domačijskosti, komercialne pop kulture ter dvoljnih estetskih in etičnih sporočil (Möderndorfer, 2021). Slovenska kulturna politika je v zadnjem desetletju postala plen interesnih skupin, strokovnih razprav o urejanju področja pa v zadnjih letih skoraj ni več (Smernice protestne ljudske skupščine, 2020, 28).

Hkrati je v zakonodaji po mnenju Andreja Srakarja (2018) neprepoznano, da se dejansko nevladne organizacije v kulturi delijo na »profesionalne« in ljubiteljske. Mnoga področja kulture so v slabem položaju, kar še posebej velja za likovno ustvarjalnost, sodobni ples, intermedijsko umetnost, kulturne in kreativne industrije. V slovenski

kulturni politiki so potrebne temeljite spremembe, a za oblikovanje t. i. novega kulturnega modela je med drugim velik problem odsotnost strokovnjakov na področju kulturne politike in z njo povezanih vsebin. Kulturna politika naj bi bila usmerjena v prepoznavanje tudi razvojnega potenciala kulture, na kulturo bi bilo treba staviti kot na enega izmed razvojnih in prebojnih elementov Slovenije (Srakar, 2018).

Po mnenju Društva Asociacija (2017) samozaposleni v kulturi predstavljajo enega ključnih dejavnikov za produkcijo sodobne umetnosti. Število samozaposlenih se po podatkih ministrstva za kulturo skozi leta zlagoma in enakomerno povečuje, v letu 2016 pa jih je bilo 2635. Po drugi strani po podatkih v Analizi financiranja v kulturi, ki jo je objavilo ministrstvo za kulturo, kar 45 % samozaposlenih v kulturi ne dosega minimalnih prihodkov, kar je zaskrbljujoče visok odstotek. Zavaljo pomena samozaposlenih v kulturi, med katerimi so poklici, ki jih v javnem sektorju ni, prav tako pa se v svoji osnovni dejavnosti ne morejo zaposliti nikjer drugje, je ključno, da je ta segment kulture prepoznan kot pomemben in da se temu ustrezno zagotovi tudi primeren socialni, družbeni in ekonomski status.

Pandemija je leta 2020 in 2021 izjemno prizadela kulturne delavce, umetnike, številne pa pripeljala na rob in čez rob eksistenčnega preživetja. Tjaša Pureber (2022) ugotavlja, da je slovenska kultura v obdobje pandemije vstopila utrujena in zdesetkana. Globoke posledice so pustila leta podfinanciranja, razraščajoče prekarnosti, ujetosti v birokratizacijo produkcijskih procesov, vse večjega pronicanja tržnega diskurza in hiperprodukcije, generacijskega prepada in izgubljenega fokusa prioritete. Politika je še okrepila vpliv v svetu zavodov, pri imenovanju direktorjev in komisij ter odločanju o sredstvih, nefinanciranju STA, discipliniranju RTV, napadih na kulturnike v medijih, kultura je postala polje ideološkega obračuna (Pureber, 2022). V letih 2020 in 2021 je torej bilo zaradi epidemije okrnjeno delovanje kulturnega in kreativnega sektorja, kar bi lahko oslabilo njegov potencial ter vlogo v družbenem in gospodarskem razvoju (Poročilo o razvoju, 2022). *Če hočemo, da kultura odigra eno ključnih dialogičnih vlog v družbi, jo morajo kot prioriteto razvojnega preboja prepoznati tudi odločevalci* (Manifest civilne družbe ..., 2018, 18). Nacionalna identiteta je pomemben dejavnik družbene kohezije, njena ključna elementa pa sta jezik in kultura. Kultura kot refleksija stanja, dialoga in odnosov v družbi oblikuje in predstavlja nacionalno identiteto. Prispeva k odprtosti družbe, razvoju ustvarjalnosti, inovativnosti in sodelovanju ter je pomemben dejavnik gospodarskega in regionalnega razvoja (Strategija razvoja Slovenije ..., 2017). A v zadnjem obdobju je celotna kultura po oceni Mitje Čandra (2018) izgubila približno četrtno javnih sredstev.

Kulturo je težko ovrednotiti v številkah, tudi če te pogosto govorijo v prid ustvarjalnim uspehom. V času, ko na vseh področjih dominira ekonomsko vrednotenje uspešnosti, merljivih vrednosti in kazalcev uspeha, pa sta mogoče ravno ta boj proti definiranosti in dinamičnost delovanja tisti lastnosti kulture in kulturnih praks, ki ju je treba najbolj ščititi in ki nastavljata najostrejše ogledalo družbi, ki svoje uspehe meri le še v jeziku

ekonomske rasti in dodane vrednosti. Kulturno pokrajino v Sloveniji sestavljajo javni zavodi, nevladne organizacije, samostojni ustvarjalci in ljubitelji, ki delujejo v javnem interesu. *V trenutnih razmerah kulturo v veliki meri poganjajo odrekovanja tistih, ki v njej delujejo, predvsem najbolj ranljivih, torej nevladnih organizacij in samostojnih ustvarjalcev.* Na delo v slabih pogojih pristajajo, ker verjamejo v svoje projekte, sodelavke in sodelavce ter občinstvo, zato delajo dalje na račun zdravja in socialne varnosti (Manifest civilne družbe ..., 2018, 18). Nevladne organizacije in samostojni ustvarjalci na področju kulture in umetnosti se kljub težkemu finančnemu položaju iz leta v leto dokazujejo kot vrhunski umetniki, saj žanjejo uspehe doma in v tujini. Nevladne organizacije v kulturi se ne zanašajo zgolj na prihodke iz državnega proračuna, saj so pri pridobivanju evropskih projektov v vrhu Evrope.

Področje kulture se sooča s pomanjkanjem sredstev, neenakomernim razvojem ter premajhno dostopnostjo in vključenostjo širše populacije. Zaostrovanje neoliberalne politike je potisnilo premnoge kulturne delavke in delavce v prekarna delovna razmerja, kar jim onemogoča dostojno življenje in kakovostno delo. Več kot polovica samozaposlenih v kulturi ne dosega minimalne plače, tretjina pa jih živi pod pragom revščine, med najbolj ogroženimi so mladi. V zadnjih letih ustanovitelji (država, lokalne skupnosti) javnih zavodov ne (so)financirajo ustrezno, saj pogosto ne zagotavljajo niti nujno potrebnega kritja stroškov plač in materialnih stroškov ustanov, programska sredstva se kljub gospodarski rasti še vedno nižajo, kulturna infrastruktura propada (Blaginja za vse ..., 2018, 39). Pritiski po zagotavljanju čim višjega lastnega dohodka hitro privedejo do prevlade komercialnega principa nad strokovnim in estetskim. Slovenska kulturna politika opušča načelo javne redistribucije finančnih sredstev, kar med drugim siromaši siromašne in bogati bogate (Breznik, 2004, 60, 65).

Dostopnost in kakovost **istema vzgoje in izobraževanja** je eden od ključnih vzvodov (ne)uspešnosti uveljavljanja družbenega napredka, družbene enakosti oziroma enakih priložnosti. Izobrazbena struktura odraslega prebivalstva Slovenije se ob dolgoletni visoki vključenosti mladih v srednješolsko in univerzitetno izobraževanje postopoma izboljšuje. Vključenost otrok v osnovnošolsko izobraževanje je že veliko let nad povprečjem EU, enako tudi vključenost mladih v srednješolsko in terciarno izobraževanje, ki sta leta 2019 ostali eni najvišjih med državami EU (Poročilo o razvoju, 2022, 50). Med diplomanti terciarnega izobraževanja je bilo leta 2020 60,3 % žensk, njihov delež pa se med leti ni bistveno spreminjal ter je na vseh področjih izobraževanja, razen v naravoslovju in tehniki, večji od deleža moških.

Javni izdatki za izobraževanje (v % BDP) v Sloveniji se znižujejo in so nižji kot v povprečju EU, zasebni pa so primerljivi. Javni izdatki so leta 2017 znašali 4,49 % BDP in so bili najnižji v zadnjih desetih letih. Zasebni izdatki za izobraževanje so se v obdobju 2009–2019 prav tako znižali in so leta 2018 znašali 0,57 % BDP, po podatkih za leto 2017 pa so bili nekoliko pod povprečjem EU-23 (0,64 % BDP). Znižanje relativno

izraženih skupnih izdatkov od leta 2012 je posledica omejevanja njihove rasti zaradi ukrepov države za uravnoteženje javnih financ in tudi nekaterih drugih ukrepov za racionalnejšo rabo javnih izdatkov za izobraževanje, v zadnjih nekaj letih pa je njihova rast zaostajala za rastjo BDP (Poročilo razvoju, 2019, 93). Javni in zasebni izdatki za izobraževanje (v % BDP) so bili leta 2019 (4,65 % BDP) na eni najnižjih ravni v zadnjih desetih letih in po podatkih za leto 2017 tudi nižji kot v mednarodnem povprečju (Poročilo razvoju, 2019, 135). V letu 2020 so se povečali, in sicer na 5,1 % BDP, še vedno pa so zaostajali za vrhom iz leta 2010 (Poročilo o razvoju, 2022).

Čeprav so se izdatki (javni in zasebni) na udeleženca izobraževanja v zadnjih desetih letih večinoma povečevali, so v mednarodni primerjavi nizki, kar omejuje možnosti za dvig kakovosti izobraževanja. V letu 2018, za katero so na voljo mednarodno primerljivi podatki, so le na nižji sekundarni ravni (v Sloveniji vključuje tretjo triado osnovne šole) presegali povprečje držav EU, ki so članice OECD (EU-22). Javni izdatki za izobraževanje so bili leta 2017 nižji kot v povprečju držav EU, ki so članice OECD (EU-23), in veliko nižji kot v gospodarsko visoko razvitih državah (Danska, Švedska, Belgija in Finska), najbolj so zaostajali na terciarni, pa tudi srednješolski ravni (Poročilo o razvoju, 2021; 2022). Po ugotovitvah Borisa Cizlja (2020) je število raziskovalcev na javnih univerzah v zadnjih desetih letih upadlo za okoli 20 %, za financiranje visokošolskega študija Slovenija nameinja 0,23 % BDP, povprečje EU pa znaša 0,46 %. Zato po njegovem mnenju ni čudno, da slovenske univerze padajo na mednarodnih lestvicah kakovosti.

Dohodkovni položaj posameznika v vseh starostnih obdobjih tudi v Sloveniji vpliva na dostopnost izobraževanja, ki je sicer relativno dobra. Vključenost otrok v predšolsko varstvo in vzgojo je v Sloveniji višja kot v povprečju EU, kar prispeva k visoki zaposlenosti žensk za polni delovni čas. Čeprav je vključenost otrok iz nižjih dohodkovnih razredov manjša kot tistih iz višjih, pa je razlika pri nas manjša kot v povprečju EU, kar kaže na relativno dobro dostopnost. Podobno velja tudi za vključenost otrok v podaljšano bivanje in/ali druge oblike organiziranega varstva. Najnižji dohodkovni razred ima več težav pri plačevanju stroškov otroškega varstva kot v povprečju EU (Poročilo o razvoju, 2018, 30). Učenci in dijaki iz družin z nižjim socio-ekonomskim položajem dosegajo v šoli slabše rezultate pri branju, matematiki in naravoslovju ter so pogosteje vpisani v poklicno izobraževanje, kar zmanjšuje možnosti za njihovo socialno mobilnost. Vključenost nizkoizobraženih (nižji dohodki) v vseživljenjsko učenje je precej nižja od vključenosti oseb s terciarno izobrazbo oziroma višjimi dohodki, kar dodatno omejuje njihovo zaposljivost.

Število mladih, vpisanih v srednješolsko in visokošolsko izobraževanje, se zaradi nizke rodnosti in staranja prebivalstva zmanjšuje, kar posledično zmanjšuje razpoložljivost bodočega človeškega kapitala. Število vpisanih v terciarno izobraževanje se je v obdobju 2009/2010–2016/2017 zmanjšalo za slabo tretjino, najbolj na družboslovnih področjih, delež katerih se je prav tako zmanjšal. Najbolj sta se povečala deleža vpisanih

na zdravstvo in socialo ter na naravoslovje in tehniko, kljub temu pa to na račun zmanjševanja števila vpisanih ne zadosti velikemu povpraševanju poslovnega sektorja. *Delež odraslih (25–64 let) s terciarno izobrazbo se povečuje in je enak povprečju EU*. Rast deleža je povezana z dolgoletno visoko vključenostjo mladih v terciarno izobraževanje. Taka gibanja, ki jih pričakujemo tudi v prihodnje, so ugodna z vidika povečevanja človeškega kapitala države in spodbujanja inovacijske dejavnosti (Poročilo o razvoju, 2018). Ob staranju prebivalstva in pričakovanih večjih potrebah poslovnega sektorja po terciarno izobraženih bo namreč treba zagotoviti dovolj veliko število odraslih z ustrežno terciarno izobrazbo (Poročilo o razvoju, 2018, 81).

Število diplomantov terciarnega izobraževanja se je leta 2019 znižalo in je bilo eno najnižjih v zadnjih desetih letih. V obdobju 2012–2019 je najbolj upadlo na družboslovnih področjih, s tem pa tudi njihov delež v strukturi diplomantov, ki se je najbolj okrepil na področju izobraževanja. Povečal se je delež diplomantov zdravstva in socialne varnosti, a je bil leta 2018 pod povprečjem EU, njihovo število pa se je v zadnjih nekaj letih zmanjševalo v nasprotju z naraščajočimi potrebami družbe zaradi demografskih sprememb in ne nazadnje tudi epidemije covid-19. Povečal se je tudi delež diplomantov naravoslovja in tehnike ter je bil leta 2018 nad povprečjem EU, vendar pa je bilo njihovo število leta 2019 manjše od doseženega vrha v letu 2012 in je zaostajalo za potrebami na trgu dela (Poročilo o razvoju, 2021, 133).

V zadnjih letih se je torej najbolj povečal delež diplomantov naravoslovja in tehnike, kar je posledica večjega spodbujanja vpisa. Z vidika zadovoljevanja potreb (starajoče se) družbe je problematično zmanjševanje števila diplomantov zdravstva in sociale, ki v strukturi diplomantov zavzemajo veliko nižji delež kot v povprečju EU. Možnosti za zagotavljanje dovolj velikega števila terciarno izobraženih zmanjšuje tudi nizka učinkovitost študija. Prehodnost študentov iz prvega v drugi letnik študija je v šolskem letu 2016/2017 znašala 57 %. Ob večji učinkovitosti študija bi se izboljšalo tudi razmerje med številom diplomantov in številom vpisanih. Zadnjih nekaj let je bilo na enega vpisanega zgolj 0,2 diplomanta ...

Slovenski 15-letniki dosegajo pri matematični, naravoslovni in bralni pismenosti dobre rezultate. Po raziskavi PISA 2015 so pri vseh treh vrstah pismenosti dosegli več točk od povprečja EU in se uvrstili v zgornjo četrtino držav EU. 15-letniki z nižjim socio-ekonomskim položajem in priseljenci dosegajo pri matematični, naravoslovni in bralni pismenosti slabše rezultate. Najboljše dosežke imajo 15-letniki z najvišjim socio-ekonomskim položajem, najslabše pa tisti z najnižjim. Med letoma 2015 in 2018 so se dosežki pri naravoslovni in zlasti pri bralni pismenosti poslabšali, pri matematični pa so ostali približno enaki (Poročilo o razvoju, 2021, 134). Cilj Strategije razvoja Slovenije do leta 2030, ki je uvrstitev v zgornjo četrtino držav EU, je bil dosežen pri matematični in naravoslovni pismenosti, ne pa tudi pri bralni pismenosti (Poročilo o razvoju, 2022, 50). A raziskave tudi kažejo, da je npr. maturitetno znanje slovenskih maturantov

izredno »hlapljivo«, pomanjkljiva pa je tudi splošna razgledanost nekdanjih maturantov. Po mnenju Barice Marentič Požarnik (2019b) lahko vzroke iščemo v preveč površinskem in reproduktivnem učenju, v pouku, ki mu ob (pre)obsežnih katalogih znanja ne uspe razvijati možnosti raziskovanja, razmišljanja in inovativnosti. Po njenem mnenju pa se hkrati predmetni strokovnjaki v spregi s strokovnjaki za merjenje vse bolj zapirajo v nezavzeto trdnjavo vsak svoje stroke in svojih pogledov.

Izobraževanje je lahko najuspešnejše orodje premagovanja družbenih neenakosti, a podatki kažejo, da slovenski izobraževalni sistem navkljub temu reproducira družbene neenakosti.

Borut Holcman (2019) poudarja, da je izobrazba pravica in potreba. Šele z izobrazbo posameznik postane avtoriteta, da sam razpolaga s svojim življenjem, je seznanjen s predpisi, ki se nanašajo na okoliščine njegovega življenja. Z izobrazbo je tako mogoče izvrševati pravice do obveščenosti in svobode mišljenja in izražanja, pasivno in aktivno volilno pravico. Po mnenju večine dosedanjih »šolskih« ministric in ministrov ima Slovenija enega (naj)boljših izobraževalnih sistemov na svetu tudi zato, ker se je doslej uspelo kot družbena vrednota posebnega pomena varovati javno šolstvo in s tem povezane enake možnosti za pridobivanje znanja (Gaber in drugi, 2019). Država Slovenija mora namreč zagotoviti kakovost vzgoje in izobraževanja, brezplačnost vsaj v obdobju do univerzitetnega študija (pisec zagovarja brezplačnost tudi univerzitetnega izobraževanja) in vseživljenjsko izobraževanje ter enake izobraževalne možnosti (Bela knjiga o ..., 2011). Znanje je vsaj deklarativno, v pravnih in strateških dokumentih evropske in nacionalne ravni, že desetletja ključen element razvoja. Tudi *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Sloveniji* (2011, 21) upravičeno obravnava ključno vlogo znanja za dvig blaginje države, posameznika. *Če pa je izobraževanje podrejeno trenutnemu dojemanju razvoja skozi nenehno gospodarsko rast, to pomeni predvsem vzgajanje podjetnih ljudi, pripravljenih na hitro prilagoditev vsaki družbeni spremembi in zasledovanje dobička, tako kot to terja današnja potrošniška družba.* Na prvi pogled je to morda dobro, prinaša pa negativne posledice za družbeno enakost ter ohranitev čistega in zdravega okolja. Pozitivno je sicer dejstvo, da je spoznavanje in uvedba načela trajnostnega oziroma vzdržnega razvoja v vzgojno-izobraževalnem sistemu Slovenije besedno poudarjena (Bela knjiga o ..., 2011, 21), a v šolski praksi je paradigma trajnostnega razvoja pogosto vezana le na posamezne učne predmete, ne pa ne vse predmete in življenje na šoli kot celoto.

Za uveljavitev trajnostnega razvoja potrebujemo kompetentne, razmišljujoče, (samo) kritične posameznike in družbo (Manifest civile družbe ..., 2018, 47). Pridobivanje znanja lahko poteka na zelo različne načine, v različnih situacijah in obdobjih življenja, ni omejeno le na formalna učna okolja. Zagotovo pa so ta tista, ki vključujejo praktično vse prebivalstvo. In predvsem osnovna šola je tista, ki postavi temelje za nadaljnje pridobivanje znanja. Trenutno tudi slovenski izobraževalni sistem po večini deluje v smeri povečevanja uspeha in preveč učenja na pamet, poudarja se pomen faktografskega

znanja. V šolah se tudi preveč pozornosti namenja »objektivnemu« ocenjevanju in ne znanju oziroma razumevanju, razvoju kritičnega mišljenja. Spodbuja se tekmovalnost, precej manj pa sodelovanje. Seveda takšne kritike ne gre posploševati na cel sistem in tudi posamezni učitelji se znotraj njega različno znajdejo. Žal pa se pri oblikovanju izobraževalnih politik mnenja strokovnjakov in praktikov premalo upoštevajo. *Geograf Jurij Kunaver (2019) opozarja, da se v šoli premajhna pozornost namenja negativnim učinkom globalizacije, učinkom višanja standarda življenja, egoizma, nestrpnosti, individualizma, pa tudi spoštovanju, pozitivnemu odnosu do domovine in države.*

Pa vendar Mreža za boj proti revščini (EAPN Slovenija) opaža, da v izobraževalnem sistemu nastaja vedno več t. i. prikritih stroškov, ki rišejo ogromne prepade med otroki. Najbolj očitni so plačljivi izleti in vsebine, dostop do učne pomoči oziroma inštrukcij, možnost nakupa obvezne opreme v izobraževanju za strokovne poklice (npr. kozmetični kovček, delovne obleke, uniforme ipd.) ter dostop do izobraževalne institucije (Humar in Kalin, 2020). Hkrati pa je vedno več dela za šolo treba opraviti doma in terjati pomoč staršev. Nekateri starši bodisi zaradi nezadostnega znanja, pomanjkanja razpoložljivosti ali jezikovnih in drugih preprek ne morejo otroku nuditi zadostne opore pri doseganju šolskih uspehov, kar je dodatno razkrila pandemija covid-19. Velika ovira je tudi tehnična opremljenost, ki je vedno pogosteje nujna za opravljanje šolskih nalog. Prikrajšanost mnogokrat vodi tudi v finančno nepismenost in s tem dolgoročno ekonomsko prikrajšanost.

Po mnenju Andreja Rusa (2014, 125) se tudi v Sloveniji odvija spopad med dvema pogledoma na izobraževanje: izobraževanje kot osebni razvoj proti izobraževanju za trg. Ta spopad v Sloveniji traja že od ponesrečenega uvajanja usmerjenega izobraževanja v osemdesetih letih 20. stoletja, v zadnjem obdobju pa se pod vplivom evropskih direktiv krepi prav pomen izobraževanja za trg, od osnovne šole do univerze.

Po mnenju Boštjana Roglja (2019, 436) so se prve težnje po neoliberalizaciji visokega šolstva pojavile že kmalu po osamosvojitvi, dodatno pa se okrepile po letu 2000. »Podpora gospodarstvu« oziroma »povezovanje z gospodarstvom« sta postala osrednja slogana visokošolske izobraževalne politike. V sklop neoliberalizacije sodi tudi implementacija bolonjske reforme, ki v ospredje postavlja gospodarsko uporabnost visokošolskega izobraževanja ter tržno naravnano študijev in univerz. Skladno z neoliberalno, strogo tržno naravnano logiko primarna naloga univerz in raziskovalnih inštitutov ni več ustvarjanje, ampak trženje znanja, njegova prodaja. Posledično prihaja do razlikovanja med »uporabnimi« in »neuporabnimi« oziroma »manj uporabnimi« vedami. Osrednji cilj študija, npr. na področju geografije, ni več spodbujanje kritičnega geografskega mišljenja, ampak pridobivanje praktičnih znanj in veščin (Rogelj, 2019, 437).

Čeprav je seveda zeleno tesnejše, a enakopravno zasnovano sodelovanje med izobraževalnimi ustanovami, gospodarstvom in političnimi deležniki na državni in lokalni ravni, velja poudariti, da so sodobni tehnološki pospeški praviloma že bistveno krajši od desetih

let. S tega vidika je izobraževanje za »potrebe« gospodarstva v številnih primerih Sizifovo delo, večkrat obsojeno na neuspeh. Tomaž Zwitter (2019) sodi, da neposredno izobraževanje za gospodarstvo ni osnovna naloga univerze. Naloga je dati orodja, načine razmišljanja, ki jih potem lahko aplicirate nekam popolnoma drugam. Namreč, današnji svet je zelo dinamičen in ni možno vedeti, kakšno znanje se bo potrebovalo leta 2040 ali 2050.

Močnik (2013a, 51) sodi, da je univerza, še preden ji je država predpisala neoliberalni nacionalni program z Nacionalnim programom visokega šolstva 2011–2020 (Držna Slovenija: družba znanja), prevzela nalogo reprodukcije sodobnega kapitalizma zlasti v tehnološki enoti individualnega kapitala (na »delovnem mestu«) in v reprodukcijских enotah (v gospodinjstvih in v širših identitetnih skupnostih). Krašovec (2013a, 80) v kritični analizi leta 2011 sprejetega Nacionalnega programa visokega šolstva in Raziskovalne inovacijske strategije ugotavlja, da sta omenjena državna dokumenta zgled, kako se je na začetku 21. stoletja splošna neoliberalna doktrina ideološko prilagodila specifičnim evropskim razmeram. Oba dokumenta izhajata iz predpostavke, da nas lahko le (trajna) gospodarska rast potegne iz krize, pogoj za rast pa je večja konkurenčnost, ki jo omogočajo visokotehnološke inovacije in tesnejše povezovanje raziskovalnega sektorja z gospodarstvom, torej vpeljevanje podjetniškega duha in poslovnih modelov (aktiviranje človeškega kapitala) v javne raziskovalne in tudi izobraževalne institucije, ki naj bi le na ta način bile v javnem interesu. Tako kot večina strateških razvojnih dokumentov EU tudi oba navedena strateška dokumenta visokega šolstva in raziskovanja, znanosti v Sloveniji ciljata na visokotehnološko rast, ki pa sama po sebi seveda ne odpravlja socialnih problemov in družbene neenakosti, še manj pa obremenjevanja in degradacije okolja. Poleg tega po mnenju Krašovca (2013a, 85) tehnološka rast ne prinaša nujno družbene blaginje in ne korigira socialnega uničenja, ki ga povzročajo neoliberalne socialne politike.

Pogledi na javno in zasebno šolstvo so tudi v Sloveniji različni. Tako npr. Borut Holcman (2019) navaja, da spoštovanje pravice do izobrazbe prepoveduje državi, da bi posegala v pravico do izobraževanja ali jo omejevala, hkrati pa je država dolžna spoštovati pravico staršev, da svobodno izberejo vrsto izobraževanja svojih otrok. Država je zavezana zagotoviti (13. člen Mednarodnega pakta o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah) takšen normativni okvir, ki bo preprečeval poseganje tretjih oseb v pravice staršev. Posebej je dolžna poskrbeti za enakovreden status javnih in zasebnih šol z vidika financiranja in bdeti nad pedagoško prakso. A zasebne šole ne morejo in ne smejo uporabljati nesprejemljivih vzgojnih praks, izobraževanje ne sme biti indoktrinacija (Holcman, 2019, 28, 29). Lilijana Burcar (2013) pa upravičeno opozarja, da se npr. visoko šolstvo ukvarja predvsem s privatizacijo in komercializacijo. Sodi, da gre za namerno strukturno krčenje javnega šolstva v prid ustanavljanju zasebnega sektorja, ki se financira s sredstvi, ki bi sicer pripadala javnemu šolstvu. Dogajajo se zelo obsežne strukturne spremembe, ki vodijo v uničenje javnega šolstva na račun bogatenja zasebnega šolstva.

V Sloveniji je prostorsko univerzalno uveljavljen sistem javnega šolstva, v posameznih območjih pa so hkrati tudi zasebne šole in vrtci. Z njimi je bilo zadoščeno potrebam tistih staršev, ki dobro šolo oziroma vrtec razumejo drugače in želijo, da se njihovi otroci šolajo v vzgojno-izobraževalnih institucijah, ki delujejo na podlagi posebnih doktrin ali pedagoških načel. Otroke vzgajajo in izobražujejo v skladu s partikularnimi vrednotami, v skladu z religioznimi in drugimi svetovnonazorskimi prepričanji staršev (Bela knjiga o..., 2011, 15). Markeš (2016, 247) kritično navaja, da so po letu 1991 najbolj nedostojni predlogi za privatizacijo šolstva in zdravstva prišli od desnice in njenih ideologov. Katoliška cerkev se je potegovala za vzpostavitev ne le vzporednega, temveč bržkone celotnega šolskega sistema z neverjetno motivacijo. Po njegovem mnenju bi moral biti ključni kriterij odnosa do zasebnega in javnega šolstva kakovost pridobivanja vrednosti, ne pa partikularne vrednote, biznis, ideologija. Tako je posledično po politično »izlobiranem« prodoru zasebnih fakultet in univerz v javni šolski sistem prišlo po mnenju Markeša (2016, 247) do drastičnega upada kakovosti v visokošolskih vsebinah. Sodi, da je koncept zasebnih fakultet, organiziranih v univerze po modelu »gospodarskih gazel« (po ideji Petra Jambreka), ena najbolj sramotnih prevar v imenu demokracije na slovenskih tleh.

Po mnenju Močnika (2013b, 223) sta v visokem šolstvu Slovenije potekala dva velika procesa: izjemno povečanje zasebnih samostojnih visokošolskih zavodov in administrativna centralizacija na javnih univerzah. Prvi proces je sprožila država s privatizacijo visokega šolstva in ga pospeševala s širokosrčnim podeljevanjem akreditacij in koncesij. Drugi proces je prav tako izzvala država z zakonodajno ureditvijo, ki je odvzela fakultetam pravno osebnost in umestila institucionalno oblast na univerzo. Metka Mencin (2021a) opozarja na prenos javnih sredstev v zasebno šolstvo, na sofinanciranje treh zasebnih družboslovnih fakultet in hkratno omejevanje vpisa na družboslovne programe javnih univerz, na avtokratsko vmešavanje predsednika vlade (Janeza Janše) celo v visokošolske razpise. Mencin (2021b) sicer poudarja, da se Katoliška cerkev nikoli ni odpovedala ambiciji, da bi stopila v javni šolski prostor.

Močnik (2013b, 229) pa poudarja, da je v Nacionalnem programu visokega šolstva 2011–2020 (Drzna Slovenija: družba znanja) izpostavljena zahteva, naj visoko šolstvo sodeluje z gospodarstvom in negospodarstvom, veliko pa je govora o »diverzifikaciji, fleksibilizaciji, deregulaciji«. Novi zavodi so se usmerjali na konjunkturna področja (uprava, pravo, menedžment), ob zasičenju pa se zaradi specializiranosti niso mogli preusmeriti na druga področja. S skrajšanjem časa izobraževanja na prvi stopnji na tri leta je bilo dejansko izobraževanje podaljšano, saj je bila prva stopnja razvrednotena, brez širših možnosti zaposlovanja dejansko neuporabnih kadrov (Močnik, 2013b, 229).

Po mnenju Luke Culiberga (2013, 15–18) cilj novih zasebnih univerz in fakultet ni alternativa ljubljanski univerzi, ki se z mehanizmi bolonjske reforme vse bolj podreja zahtevam kapitala. Nasprotno, nove univerze in fakultete so še bolj dosledne izvajalke zahtev

kapitala, torej bolonjskega duha aplikativnosti in empirij, po njegovi sodbi pa so prav zasebne univerze nosilke stafete neoliberalne kapitalistične ideologije, v službi ekonomskega napredka in rasti. Univerzo so izrinili zasebni samostojni visokošolski zavodi, ostale so zgolj avtonomne teoretske cone (Močnik, 2013b, 259). Hkrati je bolonjska reforma po mnenju Močnika (2013b, 224) ob državnem spodbujanju k povečevanju števila študentk in študentov (nagrajevanje številčnosti diplomantov) zelo obremenila učitelje, problemski izobraževalni proces nadomestila z rutinskim izobraževanjem, intenzivnost dela (za učitelje in študente) pa nadomestila z ekstenzivnostjo. Tako v visokošolskem procesu torej prevladuje rutina, teorijo univerze po mnenju Močnika (2013b, 256, 258) sistematično izganjajo, proces pa se je začel že v obdobju socializma. Skoraj izključni pomen t. i. bibliometričnih kazalnikov pri ocenjevanju znanstvene odličnosti je sprožil »tekmo za točke«, v kateri kvantiteta (število znanstvenih objav, citiranje) postaja pomembnejša od kvalitete (Rogelj, 2019, 438). Darko Štrajn (2019) kritično ugotavlja, da se slovensko raziskovanje v ničemer ni inventivno uprlo vladajočemu sistemu znanosti v svetu, kjer je znanost organizirana kot podganja dirka – v imenu konkurence kot najsvetlejšega načela kapitalizma. Doseženo znanje danes ni več namenjeno poglobljanju vednosti, ampak je sredstvo dokazovanja veljave oziroma tržne vrednosti raziskovalcev in skupin.

Močnik (2013a) poudarja, da je takratna neoliberalna vlada Janeza Janše s prvimi ukrepi po prevzemu oblasti spomladi 2012 napadla poleg javnega zdravstva zlasti javno šolstvo. Breznik in Močnik (2013, 127) opozarjata, da je državno financiranje akreditiranih zasebnih šol in zasebnih univerz v nasprotju tudi s klasičnim liberalizmom, a v skladu z neoliberalizmom in njegovim pravnim razumevanjem družbenega življenja. Metka Mencin (2021b) sodi, da država javna sredstva, ki jih namenja zasebnim šolam, odteguje javnim. Ustavno sodišče pa je leta 2014 najprej odločilo, da je sistem, v katerem zasebne osnovne šole (šest šol z okoli 1800 učenci) z javno veljavnim in akreditiranim programom niso enako financirane kot javne šole, neustaven. Leta 2020 je ustavno sodišče z dodatno odločbo odločilo, da mora država 100-% financirati obvezni del programa. Julija 2021 so poslanci Janševe vladne koalicije (ob nasprotovanju opozicije) potrdili predlog novele za ureditev financiranja zasebnih šol: 100 % sredstev za obvezni del in 85 % sredstev za razširjeni program. Opozicija je bila mnenja, da bo taka odločitev pospešila širjenje mreže zasebnih šol v škodo javne mreže šol.

Geograf Igor Lipovšek (2020) upravičeno opozarja, da se je slovenska šolska politika dve desetletji dejansko ukvarjala predvsem s tem, kako poceniti poučevanje, ga poenotiti, delovno izmeriti, organizacijsko hierarhično utrditi ... Vzgojno-izobraževalni sistem Slovenije na splošno označuje evropsko primerljiva kakovost izobraževanja na primarni, sekundarni in terciarni ravni. Prisoten pa je proces postopnega povečevanja razlik v socialni dostopnosti pridobivanja znanja, kar negativno vpliva na zaželeno zmanjševanje družbene neenakosti. Dejavniki socialnega okolja, kot so socialni status, poklic in izobrazba staršev, v vse večji meri določajo izid izobraževalnega procesa, kjer se krepijo poskusi

enostranskega trženja znanja. Razlike med učnimi dosežki so razvidne tudi na regionalni ravni, kjer otroci iz manj privilegiranih okolij praviloma dosegajo slabše rezultate. Poleg tega se pojavljajo vse močnejše težnje po instrumentalizaciji znanja in prilagajanju učnih načrtov domnevnim potrebam trga (Blaginja za vse ..., 2018). S poudarjanjem individualizma in tekmovalnosti ter razumevanjem izobraževanja kot individualne investicije v t. i. človeški kapital se krepijo vrednote, ki so usmerjene v reprodukcijo kapitalizma in neoliberalizma, pridobivanje vrednot trajnostnega razvoja je v izobraževalnem sistemu zgolj sektorsko prisotno. V Sloveniji sicer še vedno močno prevladuje javno izobraževanje, vendar so javna sredstva za izobraževanje prenizka, obenem pa se krepijo pritiski na privatizacijo šolstva na vseh ravneh ter oblikovanje izobraževanja, katerega temeljno poslanstvo je izobraževanje za pridobivanje delovnih in drugih kompetenc.

Raven dostopnosti in kakovost **systema zdravstva** je eden od ključnih polj družbene (ne)enakosti in socialne varnosti, zdravje pa je ključna vrednota prebivalcev in prebivalcev Slovenije. Zdravnik Matjaž Zwitter (2022) upravičeno poudarja, da je v očeh javnosti in tudi politike ureditev razmer v zdravstvu daleč najpomembnejša naloga nove vlade.

Zdravstveni sistem Slovenije se je po mnenju etnologinje Uršule Lipovec Čebtron (2011) vzpostavljala hkrati kot negacija in kot nadaljevanje preteklega jugoslovanskega zdravstvenega sistema. Pri prvi, »lustracijski« težnji lahko opazimo željo po prekinitvi z jugoslovansko zapuščino, ki je dojeta kot preživeta in neprimerna. Če je prejšnja država temeljila na kolektivnih načelih in vrednotah solidarnosti, pa »lustracijska« težnja promovira vrednote, ki stremijo k vpeljavi tržnih elementov v zdravstveni sistem, npr. konkurenčnosti in učinkovitosti. *Na eni strani so vse močnejši pritiski za pospešeno privatizacijo zdravstva, na drugi pa pritiski za okrepljeno javno zdravstvo, ki je svojo upravičenost potrdilo tudi v odzivih kritične civilne družbe na pandemijo leta 2020.* Nekateri so ob prvem valu pandemije covida-19 med drugim opozarjali na nizko smrtnost v intenzivnih enotah bolnic, a visoko smrtnost v domovih za starejše občane, pa tudi na t. i. zdravniški paternalizem, ki naj bi onemogočal avtonomne odločitve pacientov (Pleterski, 2020). Okoli dve tretjini anketiranih zdravstvenih delavcev je menilo, da je bil zdravstveni sistem bolj dostopen v nekdanji Jugoslaviji in hkrati bolj solidarno orientiran (Lipovec Čebtron, 2011, 182).

Zdravstveno stanje prebivalstva Slovenije se je v srednjeročnem obdobju izboljšalo, v zadnjih letih pa se je ponovno povečal zaostanek za EU v razmerju med zdravimi leti življenja in pričakovanim trajanjem življenja (Poročilo o razvoju, 2018; 2019). Kazalnik za leto 2019 pa kaže, da lahko v Sloveniji ob rojstvu pričakujemo 60,9 leta zdravega življenja, v EU pa 65 let (Poročilo o razvoju, 2021, 141). V Sloveniji se je leta 2019 v povprečju obeh spolov preživelo zdravo 74,8 % življenja, kar je še vedno pod povprečjem EU (79,6 %), vendarle pa bistveno bolje kot po prejšnjih rezultatih. Zaostanek za povprečjem EU pa je še vedno predvsem posledica nižjega števila zdravih let življenja. Manjši delež let, ki

jih preživimo zdravi, pomeni večji pritisk na sisteme socialne zaščite zaradi predčasnega upokojevanja in večjih potreb po storitvah zdravstva in dolgotrajne oskrbe (Poročilo o razvoju, 2022, 156). Leta 2020 je imelo v Sloveniji neizpolnjene potrebe po zdravstveni oskrbi 2,7 % prebivalcev, kar je bistveno več kot v povprečju EU, glavni razlog so bile podaljšane čakalne dobe. *Leta 2022 je bilo okoli 130.000 prebivalc in prebivalcev Slovenije brez lastnega osebnega zdravnika.*

Podaljševanje pričakovanega trajanja življenja ob rojstvu se je v Sloveniji in EU v zadnjih letih upočasnilo. Leta 2019 je bila dolžina pričakovanega trajanja življenja v Sloveniji 81,6 leta (ženske – 84,5, moški – 78,7), povprečje EU pa je bilo 81,3 leta (Poročilo o razvoju, 2021, 143). V letih 2020 in 2021 se je pričakovano trajanje življenja zaradi posledic covida-19 zmanjšalo in leta 2020 upadlo na raven iz leta 2013 (Poročilo o razvoju, 2022, 158).

Celotni izdatki za zdravstvo na prebivalca so leta 2019 dosegli 8,5 % BDP oziroma le 85 % povprečja EU, kar je enak zaostanek za EU kot leta 2013. Po drugi strani je Slovenija v enakem obdobju povečala BDP na prebivalca s 83 % na 89 % povprečja EU. Leta 2020 so bili skupni izdatki za zdravstvo v višini 9,7 % BDP. V letu 2020 so bili (dodatni) izdatki za zdravstvo povezani z obvladovanjem epidemije covida-19 večinoma pokriti iz državnega proračuna. Leta 2019 so bili namreč javni izdatki za zdravstvo v višini 6,2 % BDP, leta 2020 pa v višini 7,3 % BDP (Poročilo o razvoju, 2022, 166). Državni proračun je k tekočim izdatkom za zdravstvo v letu 2020 prispeval 697 milijonov evrov. Zaradi epidemije so se v letu 2020 skupni izdatki za zdravstvo torej močno povečali, saj je Slovenija v epidemijo vstopila s finančno in kadrovsko podhranjenim zdravstvenim sistemom. Pandemija covida-19 leta 2020 je brutalno in boleče razkrila dolgoletno finančno in zaposlitveno podhranjenost zdravstvenega sistema Slovenije in hkrati jasno podčrtala nezamenljivo vlogo javnega zdravstva.

Alojz Ihan (2019) poudarja, da Slovenija letno za zdravstvo potroši okoli 2000 evrov na prebivalca, bogate evropske države pa 3000–4000 evrov na prebivalca, zato mora s tem vložkom zelo modro in racionalno ravnati. Celotni in javni izdatki za zdravstvo glede na BDP so v Sloveniji nekoliko nižji od povprečja OECD. V obdobju 2009–2016 so se v Sloveniji izdatki na prebivalca za zdravstvo povečali realno le za 0,9 %, v povprečju držav OECD pa za 1,4 %. Po oceni so v letu 2016 v Sloveniji znašali 2835 dolarjev, kar je bilo le še 71 % povprečja OECD (2014 – 73 %; 2008 – 77 %) (Poročilo o razvoju, 2018; 2019). V letu 2013 je bila Slovenija po obsegu izdatkov za zdravstvo na prebivalca na ravni 85 % povprečja EU, leta 2018 pa le še na 83 % povprečja, v tem obdobju pa se je zaostanek v BDP na prebivalca zmanjšal z 82 % na 87 % (Poročilo o razvoju, 2020, 123).

V Sloveniji je delež dolgotrajne oskrbe (DO) v okviru izdatkov za zdravstvo še vedno precej nižji kot v povprečju OECD. V strukturi izdatkov za zdravstvo so izdatki za DO hitro naraščali do leta 2014, v zadnjih letih pa je njihov delež ponovno upadel (2016: 9,6 %; 2014: 10,3 %), kljub temu, da je še vedno bistveno nižji kot v povprečju

držav OECD (15 %). V nekaterih skandinavskih državah predstavljajo izdatki za DO (zdravstveni del) več kot 25 % izdatkov za zdravstvo. Razvitejše države OECD povečujejo zlasti javna vlaganja v DO na domu, v Sloveniji se razmerje med institucionalno oskrbo in oskrbo na domu iz leta v leto poslabšuje. V letu 2016 je bilo že skoraj 80 % izdatkov namenjenih za DO v institucijah (60 % domovi za starejše, 15 % posebni socialnovarstveni zavodi, 4,3 % bolnišnice) in le 21 % za DO na domu. V državah OECD je razmerje med institucionalno oskrbo in oskrbo na domu 65 : 35 (Poročilo o razvoju, 2019, 113). Delež javnih izdatkov za DO je bil v letu 2018 v Sloveniji bistveno manjši kot v povprečju EU. Mednarodna primerjava za javne izdatke za DO v letu 2018 je pokazala, da so ti v 22 državah članicah EU, za katere so podatki na voljo, v povprečju znašali 1,3 % BDP, v Sloveniji pa le 0,9 % BDP (Poročilo o razvoju, 2021, 147).

V obdobju 2005–2015 je bila rast javnih izdatkov za DO v Sloveniji v povprečju več kot polovico nižja kot v državah OECD, vlagali pa smo večinoma v institucionalno oskrbo. Zaostanek Slovenije za povprečjem OECD se v razvitosti DO povečuje (Poročilo o razvoju, 2019). V letu 2019 so se javni izdatki za dolgotrajno oskrbo (DO) močno povečali, vendar so bili v deležu BDP še vedno bistveno nižji kot v povprečju EU. Po dveh letih upadanja se je v strukturi virov financiranja DO precej povečal delež javnih izdatkov, v strukturi po namenu pa delež za zdravstveni del DO, ki je pretežno financiran iz javnih virov. Glavni razlog za povečanje javnih virov je bila uveljavitev Zakona o osebni asistenci (ZOA, 2019), ki je znatno povečal javno financiranje DO na domu. Zelo visoka pa je bila tudi rast zasebnih izdatkov, predvsem zaradi povišanja oskrbnin v domovih za starejše (Poročilo o razvoju, 2022, 162).

Zasebne zdravstvene zavarovalnice so leta 2017 v modelu prejetih premij dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja (nad 500 milijonov evrov premij) več kot 60 milijonov evrov porabile za administracijo. Zgolj s prenosom dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja na javno zdravstveno zavarovalnico bi lahko zdravstvo dobilo dodatnih 60 milijonov evrov (Mekina, 2018). Z vidika družbene nepravičnosti pa je sramotno, da za dopolnilno zdravstveno zavarovanje najrevnejših 200.000 članov gospodinjstev nameni kar 10 % vseh svojih prihodkov, bogatejši pa le nekaj več kot 1 %.

Zdravstvo je po mnenju zdravnikov Pavla Poredosa in Radka Komadine (2017) eden od najbolj zahtevnih in zapletenih družbenih sistemov, zdravje pa sodi v vrh družbenih vrednot. Zdravstveni sistem Slovenije je zasnovan na prevladujočem javnem zdravstvu, ki se financira preko Zavoda za zdravstveno varstvo (ZZZS), javno zdravstvo pa izvajajo javni zavodi (bolnišnice in ambulante), v določenem obsegu tudi zasebni zdravniki in zasebne bolnišnice oziroma koncesionarji na osnovi sklenjenih pogodb na podlagi izpolnjevanja pogojev za plačilo storitev. Določen delež zdravstvenih storitev opravlja zasebno zdravstvo (npr. del zobozdravnikov, lepotnih kirurgov, dermatologov, okulistov ...), ki nima koncesijske pogodbe z ZZZS, zdravstvena storitev je samoplačniška.

Ocene o kakovosti in (ne)racionalnosti slovenskega zdravstvenega sistema so sicer različne, prevladuje pa ocena, da se dostopnost (daljše čakalne vrste, višja cena za bolnike) in kakovost zdravstvenih storitev slabšata. Rezultati raziskav slovenskega javnega mnenja kažejo, da prebivalce zelo skrbi delovanje zdravstveno-socialnega sistema, zlasti zaradi nezadostnosti sredstev, omejevanja solidarnostnega temelja in teženj k privatizaciji (Toš, 2017, 388, 389). Po mnenju zdravnika Marka Noča (2018) je v Sloveniji veliko primerov zelo dobre in zelo slabe prakse tako v javnih zavodih kot pri zasebnikih. *Skrajno zaskrbljujoča pa je ugotovitev, da se v Sloveniji neenakosti v zdravju med prebivalstvom večajo* (Poplas Susič in drugi, 2013, 6). Poseben izziv predstavljajo prav neenakosti v zdravju, ki so posledica razlik v dostopnosti kakovostnih preventivnih in drugih zdravstvenih programov zaradi slabe informiranosti uporabnikov, socialne izključenosti, nezadostne pokritosti ali pomanjkanja ustreznih usposobljenih kadrov. Nesprejemljivo je, da si lahko »izbranci« (bogati, politično vplivni) morda pridobijo neupravičene privilegije v zdravstvu (npr. preskakovanje dolgih čakalnih vrst), obenem pa si zaradi denarja lahko »privoščijo« samoplačniške obvoze slabosti javnega zdravstva. Tako se vse večja družbena neenakost prenaša še na najbolj občutljivo področje, torej na zdravje ...

Po mnenju zdravnika Iztoka Tomazina (2017) smo v preteklosti imeli enega boljših zdravstvenih sistemov, ki je bil solidarnosten in pošten do velike večine državljanov, v zadnjem obdobju pa ta sistem nazaduje, razpada. Med drugim ga označuje vse večja birokratizacija, administriranje, nadziranje in omejevanje zdravstvenih delavcev, kar močno zmanjšuje čas zdravnikov in drugih zdravstvenih delavcev za pomoč pacientom. Informatizacija in digitalizacija zdravstva se sprevrča v svoje nasprotje, v breme, ki teži zdravstvene delavce in paciente. *Tomazin (2018) zaskrbljeno opozarja na škodljive posledice hirajočega javnega zdravstva v Sloveniji, ki ga spremlja tudi vzporedni samoplačniški sistem, ki se dodatno podčrtuje družbeno neenakost.* Po njegovem mnenju so očitno v Sloveniji vozila za sejanje smrti (patrije) mnogo pomembnejša od vozil za reševanje življenj. Tragedija je tudi izgubljeno zaupanje med bolniki in zdravstvenimi delavci. Zdravnik in nekdanji poslanec Franc Žnidaršič (2019) sodi, da je treba odpraviti anomalije, a opozarja, da »reformo« zdravstvene dejavnosti terjajo tisti, ki želijo dokončno pokopati javno zdravstvo in javni interes v njem. Miha Kordiš (2022), poslanec Levice, je edini med poslankami in poslanci vladne koalicije glasoval proti vladnemu Interventnemu zakonu o zdravstvu, ki po njegovem mnenju odpira vrata njegovi pospešeni privatizaciji, hkrati pa odstopa od koalicijske pogodbe.

Po mnenju raziskovalnega novinarja Janeza Markeša (2016, 252, 253) so na polju zdravstva procesi povečevanja neenakosti posledica neoliberalistične ideologije, gre za tvegano izrivanje solidarnosti. Opozarja na dejstvo, da zdravstveni sindikat Fides (Konrad Kuštrin) in Zdravniška zbornica rešitev slovenskega zdravstvenega sistema vidita le v povečanju denarne mase (in s tem v zvišanju plač za zdravnike) ali pa v zmanjšanju košarice pravic, ki jih uživajo pacienti. V iskanju rešitev pa ni bilo mesta za dodatni vmesni

premislek o morebitnih ukrepih na ravni organizacije dela, o demonopolizaciji, o preureditvi sistema upravljanja. Sindikalni vodja zdravnikov naj bi po oceni Markeša (2016, 252) v javnih nastopih spregledal nesprejemljivost dvojne prakse zdravnikov, ko nekateri do določene ure delajo za plačo, popoldne pa zasebno. V prvem primeru so čakalne vrste, v drugem, če imaš denar, pa jih ni.

Markeš (2022a) se sicer strinja, da je stanje v zdravstvu glede čakalnih vrst alarmantno in jih je treba sistemsko odpraviti, če ne drugače, za začetek tudi z interventnim zakonom. Vendar se obenem strinja, da je ključna slabost interventnega zakona Golobove vlade oziroma ministra Bešiča Loredana, da kadre in finance iz javnih zavodov še naprej brez pravih zavor kanalizira k zasebnemu zdravstvu. Opozarja na klišejsko predpostavko ministra, da mora »denar slediti bolniku«, kar je po vzoru šolstva dejansko neoliberalna ideološka formula za privatizacijo zdravstva, ne pa za krepitev javnega zdravstva. Izenačena možnost dodatnega financiranja javnih izvajalcev in zasebnikov s koncesijo, nakazuje trend, ki ne predvideva ukinitve doplačil za zdravstvene storitve (dopolnilno zdravstveno zavarovanje) (Markeš, 2022a).

Koaliicijska pogodba t. i. Golobove vlade sicer predvideva razmejitev javnega in zasebnega zdravstva. S spremembo Zakona o zdravstveni dejavnosti naj bi bilo odpravljeno popoldansko delo zdravnikov pri zasebnih izvajalcih zdravstvene dejavnosti in koncesionarjih ter uvedena konkurenčna prepoved dela (Program za delo ..., 2022, 75). Obstoja resen dvom, da bo kljub zapisu v koaliicijski pogodbi prišlo npr. do prepovedi popoldanskega dela zdravnikov iz javnega zdravstva ter jasne meje med javnim in zasebnim zdravstvom. Politična stranka Levica vztraja na dogovoru iz koaliicijske pogodbe za delovanje vlade, ki postavlja javne bolnišnice in zdravstvene domove na prvo mesto. Zaveda se sicer nujnosti čim hitrejšega skrajšanja dob, vendar se v skrbi za ohranjanje javnega zdravstva ne strinja, da se storitve dodelijo hkrati javnim zavodom in koncesionarjem. V koaliicijski pogodbi je namreč izrecno zapisano, da se bodo storitve dodelile kaskadno, torej najprej naj pride do razpisa samo za javne zavode, okvirno čez tri mesece za koncesionarje in nato okvirno čez tri mesece za zasebnike. Razpis mora biti narejen tako, da zaposleni v javnem sektorju praviloma ne morejo izvajati storitev iz razpisa pri koncesionarjih ali zasebnikih. Ukrep bi veljal začasno, torej do upada čakalnih vrst na dopustno raven (Program za delo ..., 2022, 71). Zdravnik Matjaž Zwitter (2022) upravičeno poudarja, da zgolj enkratni dodatni finančni vložek ne more odpraviti vsega nedopustnega čakanja. Sodi, da bi bilo treba za izhodišče najprej pregledati, kaj v okviru univerzalnega zdravstvenega sistema svojim državljanom zagotavljajo druge evropske države. Za rešitev iz finančne zagate namesto obstoječega dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja (vsi mesečno plačujejo po 36 evrov) predlaga za zaščito socialno šibkih zavarovancev participacijo v višini 4 % dohodkov prejšnjega leta (Zwitter, 2022).

Zdravnik Marko Noč (2018; 2021) opredeljuje javno zdravstvo kot izvajanje zdravstvenih storitev z davkoplačevalskim denarjem, ki se zbira v edini javni zavarovalnici,

torej v Zavodu za zdravstveno zavarovanje Slovenije (ZZZS). Zdravstvene storitve za ta davkoplačevalski denar pa izvajajo državni zdravstveni zavodi (zdravstveni domovi in bolnišnice) ali zasebni izvajalci s koncesijsko pogodbo (z ZZZS). Zasebnik, ki pa ne deluje v sistemu javnega zdravstva, plačilo za svojo storitev dobi neposredno od bolnika. Sodi, da je naloga države samo to, da na podlagi enakih in zahtevnih kriterijev (akreditacija) javnim zavodom in zasebnikom podeli dovoljenje za izvajanje storitev in potem zgolj nadzoruje njihovo kakovost in ceno. Ko ima izvajalec ustrezno akreditacijo, naj bodo državni in zasebni zavodi povsem enakovredni pri kandidiranju za podelitev zdravstvenega programa, ki ga plača ZZZS. Po mnenju Noča (2018) je primarni namen »frazе o javnem zdravstvu«, ki ga zagovarjajo leve stranke, vzdrževanje korupcijske verige z nabavo medicinskega materiala, aparatur in gradnjo zdravstvenih objektov. Posamične zlorabe sistema, ki npr. zdravnikom omogoča po rednem delu v državnih zdravstvenih ustanovah v prostem času z dovoljenjem delodajalca še delo pri zasebniku koncesionarju, po njegovem mnenju ne bi smele vplivati na odločanje o (ne)ohranjanju ali oviranju navedenega, organizacijsko dvojnega sistema javnega zdravstva, zato podpira prosto pot zasebni iniciativi v javnem zdravstvu (Noč, 2021).

Po mnenju zdravnika Dušana Kebra (2016) je moralno nedopustno razbremenjevanje premožnejših državljanov solidarnosti do njihovih revnejših sodržavljanov, torej uveljavljanje zdravstva za dve vrsti ljudi: za revne in bogate. Košarice zdravstvenih pravic je po njegovi sodbi nedopustno deliti na javni in zasebni del, saj to nujno vodi v manjšo dostopnost zdravstvenih storitev za revne prebivalce. Metka Mencin (2021b) pa sodi, da je z vidika javnih sredstev javno-zasebno partnerstvo problematično vsaj zato, ker za razliko od javnega zavoda koncesionarji niso zavezani k neprofitnemu delovanju in jim dobička ni treba vračati v zdravstveno dejavnost. Več honorarnega dela specialistov pri zasebnikih pomeni manj dela v javni ambulanti in s tem daljše čakalne dobe. Revni prebivalci pa si obiska pri zasebnih zdravnikih finančno ne morejo privoščiti, kar pa seveda ne velja za bogatejše, zanje ni čakalnih vrst. Obenem nastajajo zasebne zdravstvene zavarovalnice, največje med njimi ponujajo strankam posebna zavarovanja, s katerimi je mogoč hiter dostop do specialista in tako izogib dolgim čakalnim vrstam v javnih zavodih, svoje storitve oglašujejo tudi številne druge zavarovalnice, ki so v nekaterih primerih tudi posredne lastnice sanatorijev. Rekordni dobički zasebnih zdravstvenih zavarovalnic zaradi epidemije (zmanjšanje drugih zdravstvenih storitev v javnih bolnišnicah in zdravstvenih domovih) dodatno tlakujejo pot zasebnemu zdravstvenemu sistemu. Po sodbi politične stranke Levica se slovensko zdravstvo počasi, a zanesljivo »amerikanizira«, saj imajo prednost tisti, ki si lahko privoščijo komercialna zavarovanja in samoplačništvo, drugi čakajo. Vzroki za to so pomanjkanje javnih sredstev, primanjkljaj zdravnikov in predragi medicinski materiali. Manj javnih sredstev pomeni manj zdravstvenih storitev, dostopnih vsem (Blaginja za vse ..., 2018).

Uslužbenke in uslužbenci v zdravstvenih ustanovah so primorani delati v neustreznih prostorih in z zastarelo opremo. Čakalne dobe ostajajo ali celo naraščajo in so marsikdaj posledica primanjkljaja specialistov zaradi slabega načrtovanja specializacij ali nezanimanja študentov medicine za posamezne oblike specializacije (npr. za družinske zdravnike). Poleg tega sistem zdravnike spodbuja, da namesto nujnih storitev v javnih ustanovah zaradi boljšega zaslužka opravljajo storitve pri zasebnikih. S pomočjo nabav medicinskih materialov se dragocena javna sredstva prelivajo v zaslužke posrednikov, kar se je v vsej silovitosti razgrnilo ob pandemiji leta 2020.

Zdravstveni sistem Slovenije, zasnovan na prevladi javnega zdravstva (ena od pozitivnih dediščin obdobja samoupravnega socializma), še vedno lahko označimo kot kakovosten in dovolj robusten, zato mu je ob odgovornem samozaščitnem ravnanju velike večine državljanek in državljanov, prizadevnem celotnem zdravstvenem osebju ter ob zadovoljivem kriznem sodelovanju slovenske vlade in stroke leta 2020, torej v prvem valu, uspelo nekako omejiti zdravstvene posledice pandemije covid-19. A jeseni leta 2020 in pozimi leta 2021 zlasti zaradi napačnih in prepoznih političnih odločitev glede na predloge stroke več ni uspel zaječiti visokega drugega pandemičnega vala, vključno z izjemno visoko smrtnostjo obolenih za novim koronavirusom. Pričakovano so se boleče razgalila številna zanemarjena socialna področja (domovi za starejše, dolgotrajna nega) in področja slovenskega zdravstva (npr. dolge čakalne vrste), kot posledice prenizkih javnih sredstev, skromnih investicij v zdravstvo, nepremišljenih pritiskov za privatizacijo, mešanja javnega in zasebnega na ravni individualnega izvajalca, političnega imenovanja direktorjev zdravstvenih domov, korupcije itn. Po mnenju Biserke Marolt Meden (2022) je čas, da se oblastniki, ki so krojili usodo starejših v času korone, opravičijo za vso »skrb« za starejše, ki je povzročila skrajno neprimerne ukrepe in ne nazadnje neslavni rekord v številu umrlih v domovih starejših – več kot 2000 od 6500 vseh v državi (na začetku leta 2022).

Po mnenju zdravnika Dušana Kebra (2020) je pandemija leta 2020 z obrazcem za razporejanje oskrbovancev v domovih za starejše občane prispevala k temu, da je bilo med umrlimi za covidom-19 v prvem valu več kot 80 % stanovalcev domov, kar je največ med evropskimi državami. Maja Breznik (2021) opozarja, da je jeseni 2020, torej v drugi fazi pandemije, prišlo pravzaprav tudi do razredno sovražnih ukrepov vlade. 30 % privilegiranih si je lahko privoščilo varnost, da je delalo od doma, 70 % predvsem preprostih industrijskih in storitvenih delavcev pa je še naprej hodilo na delo. Po razglasitvi epidemije se niso več izdajale odločbe o karanteni osebam, ki so bile v tveganih stikih, delovna mesta so postala največji potencialni vir širjenja okužbe.

Odzivi slovenske vlade (t. i. tretja Janševa vlada) na likvidnostno krizo, ki so jo povzročili pandemija ter posledični restriktivni ukrepi v letih 2020 in 2021, v veliki meri spominjajo na rutinsko davkoplačevalsko reševanje ozkih interesnih skupin. Slovenija je, podobno kot druge države, po mnenju ekonomista Teja Gonze (2021, 117), dejansko

brez izjem servisirala finančne obveznosti obstoječih lastnikov podjetij. Podjetjem je povračala fiksne stroške proizvodnje, postavljeni so bili moratoriji na posojila, sprejete davčne olajšave na dobičke, delali so se odpisi dolgov in podobno. Pri vladnem odzivu so bili pozabljeni številni, ki bi pomoč veliko bolj potrebovali. Pandemija je poglobila prekarizacijo in obstoječe prekarce potisnila čez meje dostojnega življenja. Vodila je v velike lokalne in globalne neenakosti (ekonomske, cepilne, zdravstvene, socialne). Uničila je kulturniško sceno in pokopala številne kulturnike. Študente je prisilila v digitalno socializacijo, jih vrgla z ustaljene poti neodvisnosti in številne vrnila v domača okolja, ki so se predvsem za študente skupnosti LGBTQ pogosto izkazala za negostoljubna. Večina slovenskih delavcev je bila primorana nadaljevati delo v tveganih okoliščinah, v krogih delavskega predstavništva krožijo zgodbe, v katerih je potencialna odločitev za varnost pomenila odločitev za izgubo službe (Gonza, 2021, 117). Nekatera podjetja so odpuščala zaposlene, druga so šla celo tako daleč, da so po enem letu črpanja državnih sredstev napovedala odhod iz Slovenije. Odsotni lastniki Safila, Adienta in Trevesa so zaradi želje po višji dobičkonosnosti ogrozili dostojna življenja več kot 1000 ljudi, njihovih družin in posredno lokalnih okolij, v katera so bila podjetja vpletena.

Ali Žerdin (2022) je v pronicljivi in argumentirani analizi leta »nevarnih mutacij«, torej leta 2021, poudaril, da je Janševa vlada v imenu pandemičnih zdravstvenih razmer in manipulacij z virusom dejansko uvedla izredne, represivne razmere, vključno s policijskim nasiljem nad demonstranti, okrepljeno korupcijo ter kadrovskim cunamijem. Nataša Pirc Musar (2021) se ne more znebiti občutka, da za Janševo vlado ni bil glavni cilj ustavitev epidemije, ampak prevzem vseh vzvodov oblasti na način, kakršnega v Sloveniji ni bilo od srede 20. stoletja. Takšen vrstni red prioritet je imel v drugem valu epidemije uničujoč rezultat z ogromnim številom umrlih med starejšimi, med stanovalci domov za starejše občane. Ignoriranje epidemiologov, podtaknjenci v vsakem protikoronskem zakonu, vladanje z odloki ..., vse to je povzročilo padec zaupanja v dobre namere vlade in vsaj delno nezaupanje tudi v tiste ukrepe, ki bi sicer lahko bili sprejeti kot primerni, npr. cepljenje.

Po mnenju pisca bi bilo treba rekreacijo in športno dejavnost uvrstiti med preventivne oblike varovanja zdravja. Četudi se s športom ukvarja relativno veliko mladostnikov, športni delavci in delavke opažajo postopen upad članstva zaradi vse slabših finančnih zmožnosti staršev, ki nosijo levji delež financiranja. Precejšen problem je pomanjkanje zaprtih prostorov za rekreacijo, kljub temu da imamo mnogo zapuščenih večnamenskih dvoran, ki že dlje časa niso vzdrževane in v uporabi. Na področju tekmovalnega in vrhunskega športa so problemi predvsem prezgodnja odločitev za profesionalno športno kariero in s tem zanemarjanje drugih področij življenja (izobrazba), trajne poškodbe in doping (Blaginja za vse ..., 2018, 44). Prav tako so problematični neurejeni, večsah celo izkoriščevalski odnosi (zamude pri plačah, neizpolnjevanje pogodb), slabo finančno stanje športnikov v manj tržno zanimivih športih ter neurejen status nekdanjih

profesionalnih športnikov in športnic. Številni perspektivni športniki ne morejo zasledovati svojih športnih ciljev, saj jim finančni položaj ne omogoča kakovostnih treningov in opreme, zato so prisiljeni ukvarjanje s športom opustiti.

Množična in redna rekreacija ter množično športno udejstvovanje bi morala biti po mnenju pisca osrednji polji aktivnega telesnega življenja, vrhunski tekmovalni šport pa zaradi družbenega ugleda športnikov zgolj z medaljami postaja z vidika varovanja zdravja zaradi skrajno telesno in psihično dolgotrajnih in intenzivnih treningov zdravstveno vse bolj tvegan, v nekaterih primerih tudi nešporten (jemanje nedovoljenih, zdravju škodljivih poživil).

Po mnenju ekonomista Lojzeta Sočana (2014, 49) postajata znanost in raziskovanje temelj za prehod v gospodarstvo in družbo znanja, kar seveda velja tudi za Slovenijo. Vendar delež podjetij, ki so v obdobju 2016–2018 uvedla inovacije, se je vrnil na raven pred zmanjšanjem v letih 2010–2016, a še vedno ostaja pod povprečjem EU zaradi opaznega zaostajanja malih in srednjih podjetij (Poročilo o razvoju, 2021, 125). Na področju inovacij se Slovenija oddaljuje od strateških ciljev in vse bolj zaostaja tako za EU kot vodilnimi inovatorkami, hkrati pa zmanjšuje prednost pred državami Srednje Evrope. Slovenija po evropskem inovacijskem indeksu (tudi pri digitalizaciji) vse bolj zaostaja, kar je v največji meri posledica prenizkih vlaganj, tako javnih kot zasebnih (Poročilo o razvoju, 2022, 42, 43). Izdatki za raziskovalno-razvojno dejavnost (RRD) v letu 2019 (2 % BDP) pa so še vedno pod povprečjem EU, še večji je zaostanek za vodilnimi inovatorkami, kjer se izdatki gibljejo okoli 3 % BDP. Razvojni zaostanek Slovenije za preostankom Evrope se tako vse bolj pogloblja, čeprav mednarodne primerjave kažejo, da intenzivna vlaganja v znanost pomembno prispevajo tudi k dvigu produktivnosti. Seveda pa velja upoštevati dejstvo, da dvig izdatkov za raziskave in razvoj (npr. na 2,5–3 % BDP) avtomatično ne reši težave, če ne bo omogočen prenos znanja, tehnologij in inovacij med univerzo, inštituti in celotnim gospodarstvom. Hkrati bo treba neprimerno hitreje razvijati tehnološko zahtevna delovna mesta, sicer bo naše najboljše znanje ubralo pot bega možganov in Slovenijo tako dolgoročno osiromašilo, opozarja Sočan (2014, 49).

Rast števila raziskovalcev je bila v obdobju 2008–2019 prisotna le v poslovnem sektorju, kjer je zaposlena večina raziskovalcev. Takšna gibanja so pomembna za ustvarjanje novega znanja, inovativnih izdelkov in storitev ter povečanje konkurenčnosti gospodarstva. S povečevanjem sredstev poslovnega sektorja za financiranje izdatkov RRD se je v zadnjem desetletju število tam zaposlenih raziskovalcev skoraj podvojilo na okoli 4500, v javnem sektorju pa povečalo samo za okoli 50, na okoli 3600 (Poročilo o razvoju, 2018, 76). Število raziskovalcev pa se je v letu 2020 po nekajletni rasti zmanjšalo in precej zaostaja za vodilnimi inovatorkami, kar je z vidika potenciala raziskovalno-razvojne dejavnosti neugodno (Poročilo o razvoju, 2022, 44). Podhranjenost slednje se bo ob upokojevanju starejših raziskovalcev še posebej izrazila v prihodnje in bo vplivala na manjši obseg prebojnih temeljnih raziskav, ki so podlaga tudi za raziskave v poslovnem sektorju.

V predelovalnih dejavnostih je tako kot v večini drugih članic EU zaposlena glavna raziskovalcev. V storitvah, za katere je značilna nižja intenzivnost RRD, je velika večina raziskovalcev (čez 90 %) zaposlenih v na znanju temelječih storitvah.

Ne glede na višino financiranja je problematičen tudi način financiranja, ki javnim raziskovalnim organizacijam ne zagotavlja stabilnega (institucionalnega) vira financiranja. Posledično raziskovalke in raziskovalci živijo v eksistenčni in profesionalni negotovosti: skoraj nikoli ne vedo, ali si bodo lahko zagotovili financiranje za naslednjih nekaj let; ne morejo se tematsko, včasih niti področno specializirati, ker morajo delati pač tisto, kar s tem ali onim projektom dobijo. S tem se fragmentirajo njihove specializacije in kariere, proizvajajo se plitko znanje in lažne strokovne avtoritete. Posebej ogroženo je temeljno raziskovanje, ker nima nikakršne kontinuitete in je stihijsko, poleg tega sistem dejansko ne zagotavlja identifikacije nikakršnih nacionalnih raziskovalnih prioritet.

V teh okoliščinah ima znanstveno publiciranje le še kvantitativne učinke, ker se vsebinsko ne preverja, podrejeno je profitnemu interesu oderuških tujih zasebnih založniških podjetij, prazna hiperprodukcija pa ovira dejanski znanstveni napredek, saj vzpostavlja bibliometrične namesto znanstvenih avtoritet in raziskovalcem ne dopušča ne časa ne kontinuitete znanstvenega dela, kar bi zagotovilo kakovost. Prihaja do izseljevanja »izobraženih« možganov, s krčenjem programa mladih raziskovalcev pa je otežena sama reprodukcija kadrov.

Negotovost financiranja znanstveno–raziskovalne dejavnosti in pomanjkanje stabilnega systemskega financiranja, ki onemogoča dolgoročno načrtovanje, zmanjšuje varnost raziskovalcev, večja nepotrebna administrativna bremena in ideologizira znanost. Evropski projekti sledijo predvsem temu, kar je koristno za kapital. Slovenski raziskovalci so bili med vodilnimi v EU po prijavi v projekte t. i. evropskih okvirnih raziskovalnih programov, kjer prevladujejo aplikativni projekti. Za razliko od visoke vključenosti v projekte evropskih okvirnih programov so slovenski raziskovalci neuspešni pri vključevanju v vrhunske temeljne raziskave Evropskega raziskovalnega centra (ERC), saj tu konkurenčnost pri razpisih brez domačih vlaganj v temeljno znanost ni možna (Programski dokument Levica ..., 2017).

Labko zaključimo, da se raven družbene blaginje, dostopnost kakovostnih javnih storitev kljub občutnemu splošnemu povečanju BDP v celotnem poosamosvojitvenem obdobju ni izboljšala, temveč poslabšala. Javne storitve so pod vse bolj okrepljenimi pritiski privatizacije in komercializacije, kar povečuje socialno in delno tudi regionalno pogojeno neenakost v razpoložljivosti in zlasti dostopnosti javnih storitev. Tudi levosredinske vlade niso bile uspešne pri zagotavljanju univerzalne in čim bolj enakopravne dostopnosti javnih storitev. Tako se zdravstveni in izobraževalni sistem (delno tudi v kulturi) ter stanovanjska in sorodne politike po obsegu in kakovosti javnih storitev krhajo. Zato se vsi, ki to finančno zmorejo, zatekajo k privatnim storitvam in komercialnim zavarovanjem, kar povečuje družbeno neenakost in s tem krčenje socialne države.

8.4.4.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov družbene blaginje – univerzalno dostopne in kakovostne javne storitve

Dostopnost in kakovost javnih storitev kot temeljev družbene (skupne) blaginje je v največji meri odvisna tako od ustvarjene dodane vrednosti gospodarstva in drugih dejavnosti kot od načina in deležev njene razdelitve ter davčnega sistema. Dvig dodane vrednosti v veliki meri poteka v prevladujočih neoliberalnih razmerah izkoriščanja narave in okolja ter v določeni obliki tudi na račun izkoriščanja zaposlenih, sistem obdavčenja pa s pomočjo državnih in občinskih mehanizmov blaži socialne razmere tudi z določeno stopnjo dostopa do javnih storitev. Tudi postsocialistično Slovenijo označuje vztrajno zmanjševanje vsega državnega, skupnega, javnega na račun privatizacije, saj je minimizacija skupne blaginje in obsega javnih storitev v srži ortodoksnega neoliberalizma. Zato ekonomist Jože Mencinger (2018a) vztrajno opozarja, da je treba zasebni lastnini postaviti meje, da bi ohranili javno dobro (šolstvo, zdravstvo, socialo), kar je mogoče doseči zgolj z določeno višino in oblikami obdavčenja oziroma s primernim deležem javnega sektorja v BDP. V nasprotju s pogosto drugačnimi trditvami navaja, da je v skandinavskih državah delež BDP javnega sektorja mnogo višji kot v Sloveniji. Tudi Franček Drenovec (2018) zavrača pogoste trditve, da je slovenska obdavčitev dela med najvišjimi v Evropi. Po njegovih analizah je slovenska obdavčitev dela v Evropi podpovprečna, nižja kot v Nemčiji, Avstriji in Italiji. V Sloveniji je izrazito nadpovprečna davčna obremenitev transakcij oziroma cen (z DDV in trošarinami), saj so vlade na ta način v času krize vsaj delno nadomestile znižano obdavčitev kapitala v konjunkturi pred finančno krizo (2005–2008). Med najnižjimi v Evropi je slovenska obdavčitev premoženja in kapitala, kar skupaj z veliko obdavčitvijo maloprodajnih cen prinaša visoko relativno obdavčitev revnejših slojev.

Drenovec (2018) ponovno opozarja, da pomeni znižanje davkov vedno tudi znižanje javne porabe in blaginje prebivalstva, ki pa ni le osebna blaginja posameznika, opredeljuje jo tudi skupna blaginja. Drži, da prinese nižja obdavčitev bruto plač določeno zvišanje neto plač in osebne porabe ljudi, a hkrati vedno v zameno tudi znižanje njihove skupne porabe, upad skupne blaginje, torej dostopa do zdravstva in izobraževanja, varnosti v starosti, občutenja ekonomske in socialne varnosti. Blaginja prebivalstva se ubija z zniževanjem neto plač ali z zniževanjem bruto plač, v tem drugem primeru še bolj, zato je po mnenju Drenovca (2018, 10) dejansko obljuba znižanja obdavčitve obljuba znižanja blaginje. Tako je velikemu znižanju davkov (na kapital) med letoma 2005 in 2008 sledilo neizbežno kleščenje izdatkov, kot je bilo znižanje pokojnin in sredstev za socialno zdravstvo ter zmanjšanje obsega in kakovosti javnih storitev.

Franček Drenovec (2021) poudarja, da znižanje obdavčitve prinese slej ko prej znižanje blaginje, odpravljanje skupnega, javnega, zmanjšanje socialne varnosti. Upoštevati je treba dejstvo, da živi 15–20 % ljudi pod pragom revščine, torej pod robom preživetja (Toš, 2017, 390), zanje je brezplačen dostop do javnih storitev eksistenčnega pomena.

Javne storitve za vse niso strošek, temveč družbeno bogastvo, blaginja skupnosti, nematerialno javno dobro, so izjemno pomembne za ekosocialno družbo. Zato je treba že v prehodnem obdobju ekohumanistične ureditve, torej v prehodu od prevlade neoliberalnega kapitalizma v ekosocialni kapitalizem, na državni in lokalni ravni zagotoviti ustrezno raven financiranja javnih storitev za njihovo široko dostopnost za vse državljanke in državljane. Zato se je treba demokratično zoperstaviti procesu njihove privatizacije in ozki tržni obravnavi, ki javne storitve oddaljujeja od možnosti univerzalne dostopnosti in brezplačnosti za vse državljanke in državljane Slovenije, pa tudi od ustrezne kakovosti v vseh slovenskih regijah, občinah.

Zgodovinski kompromis 20. stoletja med kapitalom in delavskim razredom je prinesel socialno državo. Po družbeni pogodbi so torej zdravstvo, šolstvo, skrb za okolje in kultura nujni elementi socialne družbe, ki jih je treba varovati pred vdorom tržnih mehanizmov. S privatizacijo sorodnih sektorjev socialne države je pod vse večjim udarom tudi kultura, kulturna politika pa ne vključuje zelenih politik, povezav med umetnostjo in zelenim prehodom ter iskanja strategij trajnostnega razvoja znotraj kulturnega sektorja.

Sistem kulture, kulturna politika ni le polje kulturne in umetniške ustvarjalnosti posameznika in skupnosti, temveč tudi pomembna sestavina socialne politike. Po mnenju Društva Asociacija (2017) sodobno razumevanje kulture poudarja njeno vlogo za strpno, razumevajoče in vključujoče sobivanje, kultura predstavlja enega od temeljev refleksije družbe, v kateri živimo, je progresivni element, ki raziskuje družbene fenomene in stremi k boljši prihodnosti – za vse. Kultura je torej refleksija stanja, dialoga in odnosov v družbi, prispeva k odprtosti družbe, razvoju ustvarjalnosti, inovativnosti in sodelovanja, je tudi vse pomembnejši dejavnik gospodarskega in regionalnega razvoja.

Po mnenju Tjaše Pureber (2022) lahko kulturno politiko dolgoročno reši zgolj širok družbeni konsenz, zakaj jo kot skupnost potrebujemo. Društvo Asociacija (2022) upravičeno zahteva umik političnega vpliva na odločanje v resorju kulture, pri vrednotenju in ocenjevanju predlogov kulturnih programov in kulturnih projektov mora prvo in zadnjo besedo imeti stroka, ki uživa zaupanje. Politika naj nevladno kulturo kot enega od stebrov kulturnega ekosistema ponovno vrne v središče življenja državljanov. Dostopnost raznolike kulture mora biti omogočena vsem prebivalcem in prebivalkam, ne glede na geografski ali socialni položaj, spol, starost, gibalno, senzorno ali drugo oviranost. Potrebna je decentralizacija kulture in njen uravnotežen razvoj (Program za delo ..., 2022).

Kulturna politika naj bi bila po mnenju Janeza Pipana (2018) pot do jasno določenega cilja države, ki mora biti zasnovan na realnem stanju na terenu in obstoječih potencialih, prvi korak pa naj bi bil odprava pretirane birokracije. Po predlogu Srakarja (2018) naj bi se sredstva za kulturo povečala na 2 % v skupnem javnem proračunu, kar je med drugim utemeljeno tudi glede na njihova gibanja v obdobju od osamosvojitve naprej. V letu 2021 so se sredstva ministrstva za kulturo povečala za skoraj 50 milijonov evrov in s tem dosegla največji obseg po osamosvojitvi. Če se bomo odrekli investicijam v kulturo v času konjunktura, bomo po mnenju Čandra (2018) morali opustiti misel o kulturi kot

identiteti in razvojni možnosti za 21. stoletje, saj bo ob naslednji recesiji oslabljen in neprilagojen sistem razpadel. Prav to se je kljub višjim državnim sredstvom za kulturo v veliki meri v času viška pandemije leta 2021 tudi zgodilo ...

Peter Stanković (2021) opozarja na kulturno monotonijo, ki se celo krepi. Poleg nacionalizma in z njim povezanih pojavov samozaverovanosti, nestrpnosti, ozkosrčnosti in podobnih je težava v sodobni Sloveniji tudi odsotnost kulturne pestrosti. Takšna Slovenija po njegovi sodbi ni niti »nova« niti »drzna«, kot so napovedovali osamosvojitelji, pri čemer je najbolj skrb vzbujajoče to, da veliko mladih in iskrivih duhov, ki bi bili dolgoročno lahko nosilci kulturnih inovacij, v odsotnosti možnosti osebnega in profesionalnega razvoja doma odhajajo ne le na študij, temveč tudi na delo v tujino.

Po mnenju Asociacije (2017) so samostojni ustvarjalci v kulturi in nevladni sektor v kulturi namreč v Sloveniji ključni za nastanek sodobne kulturne in umetniške produkcije. Ker javni zavodi po večini skrbijo za ohranjanje kulturne dediščine, do neke mere pa tudi podpirajo prezentacijo sodobne umetnosti, je ravno nevladni sektor, sestavljen tudi ali predvsem iz samozaposlenih v kulturi, ključen element v tekoči umetniški produkciji. S tega vidika menijo, da je nujno, da se za ta sektor vzpostavijo pogoji dela, ki bodo omogočali čim bolj nemoteno delo, kjer se bodo ustvarjalci lahko posvetili svojemu primarnemu delu, ne pa različnim administrativnim preprekam, iskanju in zbiranju skromnih finančnih podpor in različnim davčno-računovodskim vprašanjem.

Andrej Srakar (2018) predlaga tudi uvedbo mehanizmov zasebnega financiranja kulture, npr. inovativne bančne in posojilne sheme, mehanizme vavčerjev, možnosti davčnih olajšav, nižjega davka na kulturne storitve, loterijska sredstva za kulturo, spodbujanje zasebnih fundacij, »podvajanje« donatorskih sredstev države. Z vidika nevladnih organizacij v kulturi se zdi smiselna uvedba kvot za proračunsko financiranje (določitev vsakoletnega minimalnega deleža javnih sredstev) in jasna razmejitev tipov organizacij v krovni zakonodaji. Vzpostavljeno mora biti primerljivo financiranje profesionalnih NVO in javnih zavodov, uvedena redna evalvacija najpomembnejših razpisov. Pri ustvarjalcih v kulturi je ključen vidik prekarnosti, torej izkoriščevalskih delovnih razmerij.

Zato se predlaga mavrica virov financiranja ustvarjalcev v kulturi, vključno z različnimi »socialnimi shemami«: drugačno upoštevanje nagrad na področju kulture, brezplačno računovodstvo za samozaposlene v kulturi, informacijska in svetovalna podpora za samozaposlene, nadomestilo za obdobja brez naročil, ureditev nadomestil za bolniške odsotnosti, različne kategorije pri sprejemanju socialnih prispevkov, več delovnih štipendij umetnikom (Srakar, 2018). Veljalo bi resno razmisliti tudi o možnostih sistemske odprave prekarnosti, a ne le za kulturo, temveč za področje dela nasploh. Obenem pa mora v javnih zavodih v kulturi nastati sistem, ki bo omogočil smotrnejšo rabo finančnih in človeških virov, vključno z večjo pretočnostjo in pravičnostjo ter njihovo večjo uspešnostjo pri pridobivanju nejavnih sredstev (Srakar, 2018). Potrebno bi bilo obsežnejše vključevanje objektov kulturne dediščine v načrtovanje gospodarskih politik in turizma.

Kulturna politika se mora zavzemati za potrebe vsega prebivalstva in si prizadevati za čim večjo vključenost pri njenem soustvarjanju. Omogočen mora biti enakomeren razvoj poklicne in ljubiteljske kulture ter umetnosti, tako visoke, popularne kot alternativne. Za njen razvoj, dostopnost in kvaliteto morajo biti zagotovljeni primerni pogoji tako na nacionalni kot regionalni ravni. *Kultura in umetnost ne smeta biti podvrženi parti-kularnim interesom vsakokratne lokalne oziroma državne politike ali prepuščeni trgu, ključno je stabilno javno financiranje kulture, upreti se je treba njeni privatizaciji.* Ohraniti je treba raznolikosti kulturnih producentov in ustvariti normalne pogoje dela kulturnim delavcem in ustvarjalcem, ki bodo za svoje delo prejeli pošteno plačilo in imeli zagotovljeno socialno varnost (Programski dokument Levica ..., 2017).

Po mnenju Debeljaka (2004, 174) prav kultura ustvarja specifično razliko, s katero prispeva k razširitvi manevrskega prostora za posameznikovo (ne več zgolj za kolektivno) svobodno in dostojanstveno izbiro posebnega načina življenja. S te perspektive tudi zagotavljanje enakega dostopa do pogojev za kulturno proizvodnjo ne deluje le kot nekakšno sredstvo za boljše gospodarske dosežke, ampak je razvojni cilj sam. Za Slovenijo kot majhen in etnično relativno enovit sistem je še posebej pomembno, da se njene politične elite zavejo, kako je treba kulturo in družbeni razvoj v postmodernejši dobi ločevati od ekonomističnega modela, ki bi bil enako obvezen za vse udeležence v procesih medsebojnega povezovanja, kar med drugim onemogoča izključevanje tako kulturne raznolikosti kot kulturnega eksperimenta, npr. projektov avtonomne alternativne kulture, kot je Metelkova mesto (Debeljak, 2004, 175). Slovenija je v obdobju postmodernega kulturnega pluralizma s premakljivimi mejami med elitno in množično, institucionalno in alternativno kulturno prakso, a vladajoči sloj z različnimi sredstvi in različno stopnjo uspeha vendarle vzdržuje svojo neoliberalno hegemonijo v politični, ideološki in kulturni sferi (Debeljak, 2004, 177). Kultura mora postati pomemben element trajnostnega razvoja, za takšno vlogo pa so potrebni sistemski in strukturni ukrepi, ki bodo podpirali vse oblike kulturnega ustvarjanja in vse oblike alternativnih produkcijskih modelov. Temeljna naloga učinkovite kulturne politike je preoblikovati področje kulturnega ustvarjanja v ključni dejavnik razvoja celotne družbe (Smernice protestne ljudske skupščine, 2020, 29).

Bogata kulturna, umetniška dediščina kot odsev vrednot, prepričanj, znanj in tradicij je pomemben razvojni potencial slovenske družbe. Pomembna pa je tudi krepitev povezovanja s Slovenci v sosednjih državah in po svetu v globalno mrežo. Skupen slovenski kulturni prostor naj bo povezan do te mere, da bo omogočal izkoriščanje vseh kulturnih, političnih in gospodarskih potencialov (Strategija razvoja Slovenije ..., 2017).

Omogočiti je treba dostopnost in stabilno financiranje tako institucionalne kot nevladne kulture in umetnosti. Za stabilen razvoj sektorja so potrebni ukrepi, kot je denimo zagotovitev stabilnejših načinov podpore NVO v kulturi, financiranje hladnega pogona, urejanje infrastrukturnih vprašanj, znatnejše sofinanciranje evropskih projektov,

administrativno lajšanje bremen, okrepljeno medresorsko povezovanje, razvoj področja kulturno-umetnostne vzgoje kot priložnosti medsektorskega povezovanja, strukturirano delovanje pri promociji in uveljavljanju slovenske kulture in umetnosti v mednarodnem prostoru, podpora rezidenčni politiki, razvoj kulturnega turizma ter prepoznavanje vloge nevladnih organizacij na tem področju, dialoškost pri pripravi mehanizmov financiranja (Manifest civilne družbe ..., 2018).

Kulturno politiko Slovenije je treba zasnovati na naslednjih postavkah in ukrepih (Programski dokument Levica ..., 2017; Blaginja za vse ..., 2018):

1. Javni zavodi so institucionalni steber kulturne mreže. Za njihovo kvalitetno delovanje je treba nameniti dovolj sredstev. Prepogosto v javnih zavodih opravljajo delo redni ali honorarni zunanji sodelavci, čeprav v resnici neredko tako po časovnem kot vsebinskem obsegu dela opravljajo delo, enakovredno zaposlenim. Zato je treba nameniti dovolj sredstev za (nove) zaposlitve in tako kulturnim delavcem zagotoviti socialno varnost. Odstotek proračuna za kulturo in umetnost se mora vrniti vsaj na 2,2 % proračuna, kot je bil v letu 2009, nujna je uvedba ničelne stopnje davka za knjigo.
2. Nevladne organizacije so vitalen del kulturne sfere, brez katerih bi bilo to področje zelo osiromašeno. Eden izmed ključnih problemov, povezanih z nevladnimi organizacijami, je nestabilno financiranje. Zagotoviti se morajo redna in zadostna sredstva za delovanje. Pri evalvaciji mora imeti kvaliteta prednost pred kvantiteto produkcije, v katero silijo razpisni pogoji. Uvesti je treba stopenjski in progresivni cenzus, razpise in programe, ki bodo namenjeni različnim življenjskim in delovnim obdobjem samozaposlenih, ter urediti področje bolniških za samozaposlene, sistematizacijo delovnih poškodb na področju kulture in poklicnih bolezni.
3. Kulturni razvoj mora potekati regionalno in enakomerno. Dostopnost raznolike kulture mora biti omogočena vsem prebivalcem in prebivalkam, zato morajo državni in občinski proračuni vključevati zadosten delež sredstev tako za nove infrastrukturne projekte kot za njihovo vzdrževanje, obnovo in nemoteno delovanje.
4. Alternativna kultura in umetnost sta sestavni del pluralne kulturne pokrajine in predstavljata posebne vrste ustvarjalnost ter delovanje. Gre za polje z lastnimi zakonitostmi, ki ga odlikuje predvsem odzivanje na aktualne kulturne in družbene izzive ter posvečanje tematikam, ki navadno niso v fokusu institucionalne kulture. Alternativna kulturna produkcija ima v osnovi drugačen način delovanja. Dinamika razpisov, ki zahteva prilagajanje programov na (več)letni ravni, zmanjšuje njene zmožnosti za neodvisno delovanje.
5. Potrebno je tudi obsežnejše in doslednejše varovanje arhitekturne dediščine 20. stoletja, še posebej aktualnih področij, industrijske arhitekturne dediščine, ki ostaja za propadanjem velikih podjetij, in obsežnega stanovanjskega fonda iz

obdobja socializma. Pri tem je ključno, da se od varovanja zgolj materije in podo-
dobe (s finančno izredno obremenjujočimi restavratorskimi projekti) preide k
rednemu preventivnemu vzdrževanju celotnega konteksta.

6. Za ohranitev in razvoj slovenske knjige je ključnega pomena takojšnje znižanje
DDV na knjigo in postopna uvedba ničelne stopnje DDV. Nižanje DDV prina-
ša večjo dostopnost knjige, več branja in posledično znanja v družbi. Prav tako
je nujna izenačitev DDV med tiskanimi in elektronskimi knjigami, saj razlika
posebej za manjša tržišča, kot je naše, predstavlja razvojno oviro.
7. Treba je urediti področje zaščite avtorskih pravic na področju glasbe in določiti
novo vlogo avtorskim združenjem s prenosom obračunavanja avtorskih pravic
na pregledno delujočo in državno regulirano institucijo. Treba je sprostiti rigi-
dnost na tem področju in omogočiti nemoteno delovanje neprofitnim dejavno-
stim, kot so npr. gasilska društva, alternativni kulturni centri in druga društva,
ter transparentno urediti profitno dejavnost.

Kljub razmeroma ugodnim mednarodnim ocenam so na področju **vzgoje in izo-
braževanja** prisotni številni problemi in strukturne slabosti. Po mnenju Gregorja Delaje
(2022), ravnatelja Gimnazije Celje – Center, je usmerjenost zgolj v vzgojo in izobraže-
vanje za službo ali razvijanje podjetniških spretnosti napačna. Nov razmislek o sistemu
vzgoje in izobraževanja mora vključevati tudi vprašanja ogroženosti planeta, pravičnosti,
prava in demokracije. Vzgojo in izobraževanje je treba usmeriti tako, da bosta ljudem
omogočala oblikovati dolgoročno družbeno in gospodarsko blaginjo zase, za svojo dru-
žino in skupnost (Delaja, 2022).

Znanje, tako posameznika kot tudi družbe, se nenehno nadgrajuje in spreminja – le
tako se lahko država (še posebej zaradi staranja prebivalstva) razvija oziroma kakovostno
funkcionira. Na področju znanja in izobraževanja bi si morali torej postaviti naslednje
cilje (Manifest civilne družbe ..., 2018, 46–48):

- razvijanje avtonomnega, kritičnega mišljenja posameznika in njegovega širokega
ter poglobljenega razumevanja fizičnega, naravnega in družbenega sveta;
- spodbujanje ustvarjalnosti, divergentnega razmišljanja, ustvarjalnih dosež-
kov (posameznikov in skupin) ter komunikacijskih kompetenc in osebnosti
posameznika;
- razvijanje in prevzemanje osebne in družbene odgovornosti za sobivanje in de-
lovanje vseh posameznikov, tako na lokalnem kot tudi na globalnem nivoju;
- razvijanje in vpeljevanje pedagoško-didaktičnih metod za zagotavljanje socialne
pravičnosti v vzgoji in izobraževanju ter krepitev senzibilnosti učiteljev za raz-
ličnosti (socialno, kulturno, spolno, individualno);
- skupnostno učenje za trajnostni razvoj, razširitev obstoječih učnih tem s po-
udarjeno globalno dimenzijo (globalno učenje), ki pripomore k razumevanju

kompleksnosti globalnih tematik, kot so migracije, podnebne spremembe, potrošništvo, razvoj, izobraževanje itn., razvijanje odgovornosti in iskanje rešitev za izzive današnjega časa;

- oblikovanje vključujočih učnih okolij na vseh stopnjah formalnega in neformalnega izobraževanja;
- spodbujanje odprtosti izobraževalnih ustanov;
- povezovanje oziroma sodelovanje izobraževalnih institucij z različnimi deležniki in skupinami v lokalnem okolju;
- (ponovno) prepoznavanje znanja kot vrednote ter znanosti kot metode razumevanja in osmišljanja sveta (utemeljene na empirično preverljivih dokazih) ter družbenega napredka;
- ustvarjanje javnih prostorov, ki omogočajo participacijo vseh prebivalcev pri skupnem učenju, ustvarjanju in delovanju ter spodbujanje neformalnih učnih okolij;
- povezovanje neformalnih in formalnih učnih okolij, izmenjava dobrih praks, didaktičnih pristopov itn.;
- krepitev medosebnih odnosov in spodbujanje čustvene vpletenosti v izobraževanje in pridobivanje znanja.

Na splošni izobraževalni stopnji sicer vrednosti znanja ne gre toliko presojeti z vidika njegove partikularne uporabnosti, pomembnejše je, kako učenci usvajajo znanja, koliko pri tem razvijajo natančnost, vztrajnost, odgovornost, kritičnost, sonaravnost in solidarnost, zmožnost videnja in upoštevanja več pogledov, sodelovanja ... S tem se namreč osebno oblikujejo in postavijo podlage za nadaljnje pridobivanje znanja in funkcioniranje v družbi. Da bi to dosegli, potrebujemo predvsem kakovostne učitelje, ki vedo, da prenašanje znanja nikakor ne pomeni le frontalne razlage snovi. Ti pa potrebujejo dovolj maneverskega prostora, ne pa sistema, ki jih duši z natrpanostjo učnih načrtov, nemogočimi kriteriji za ocenjevanje (npr. na nacionalnih preverjanjih znanja, maturi) ter prekomerno birokracijo (Manifest civilne družbe ..., 2018, 46). Vzgojno-izobraževalni sistem naj bi prispeval svoj delež k uveljavitvi vrednotnega sistema družbene vzajemnosti in sodelovanja (Hanžek in drugi, 2011, 13).

Po mnenju zelo kritičnega profesorja športne vzgoje in antropologa Gregorja Starca (2021) se v šoli žal ne izobražuje samostojnih in neodvisnih ljudi, »proizvajamo« odvisnike, ker je v šolah preveč učne snovi, ki je otroci niso sposobni obvladovati brez pomoči staršev, učbeniki namreč niso prilagojeni razvojni stopnji otrok. Nepošteno je, da od otrok po pouku, torej npr. po petih ali šestih urah pouka (»oddelajo« že cel delavnik), zahtevamo še dve-, triurno pisanje domačih nalog. Po mnenju Starca (2021) bi jih morali ukiniti, šola in dom naj bi bila strogo ločena, narobe je, da se del učnega procesa prenaša v domove otrok.

Za osebnostni, intelektualni, kognitivni in socialni razvoj otroka pa je zelo pomemben tudi gibalni razvoj, gibalne sposobnosti, kar se je negativno pokazalo pri množični in dolgotrajni (skoraj štirje neprekinjeni meseci) umetno omejeni telesni dejavnosti otrok med epidemijo covid-19 oziroma med šolanjem na daljavo. Z omejevanjem gibanja v času epidemije se je tudi otrokom znižala odpornost. Merjenje gibalnih sposobnosti otrok v juniju 2020 je namreč pokazalo, da so jim po vseh mesecih pouka na daljavo upadle prav vse gibalne sposobnosti, najbolj (za 15 %) pa vzdržljivost in koordinacija, debelost otrok pa se je zgolj v letu dni povečala za 20 % (Starc, 2021). *Pisec se strinja s predlogom, da bi morali imeti vsi učenci po pet ur, ne pa tri ure športne vzgoje na teden.*

Želja o razvijanju kritičnega mišljenja je zapisana v marsikaterem učnem načrtu, a se zlasti z velikim številom učencev v razredu (27 namesto 18–20), z dejansko natrpanostjo ter spodbujanjem reproduciranja znanja izgubi prostor za kritično mišljenje, domišljijo in ustvarjalnost. Barica Marentič Požarnik (2019a) poudarja, da dober in strokovno avtonomen učitelj lahko izjemno veliko prispeva k izboljšanju šole in višjim rezultatom učencev, zato pa mora obvladovati širok razpon učnih metod in pristopov, predvsem tudi skupinsko in problemsko zasnovanih, zato pa mora biti deležen čim bolj kakovostnega izobraževanja.

Poleg formalnega izobraževanja in sistema je treba izpostaviti tudi pomen neformalnih učnih okolij ter institucij, ki jih zagotavljajo. Formalni izobraževalni sistem namreč pogosto ne (more) odgovarja(ti) na potrebe celotnega prebivalstva, neformalni sistemi pa so pomembni tudi z vidika socialnega vključevanja, saj so ranljive skupine še posebej izpostavljene temu, da izpadejo iz formalnega šolskega sistema in se njihove možnosti za aktivno vključevanje v družbo zmanjšajo. Akterji, ki vzpostavljajo neformalna učna okolja, igrajo veliko vlogo tudi pri zagotavljanju vseživljenjskega učenja, ki je pomembno za ohranjanje vitalnosti države in družbe.

Razglas za odlično javno šolo civilne iniciative Kakšno šolo hočemo? (2009)

Hočemo vsem dostopno brezplačno javno šolo, šolo za boljše življenje, za boljšo družbo, šolo, ki bo podpirala sodelovalno učenje vseh njenih členov: učencev – staršev – učiteljev in okolja.

Hočemo najboljše ravnatelje, ki se bodo zavedali, da je njihovo glavno poslanstvo, da so pedagoški vodje in ne menedžerji.

Hočemo najboljše učitelje. Učitelj ni (samo) poklic, je poslanstvo, ki ga zmore opravljati ljubeča, sočutna, svobodna, samostojna in strokovno odlična osebnost. Zato zahtevamo sprejemne izpite za vpis na pedagoške študije in da programi pedagoškega študija posvetijo več pozornosti razvoju čustvene, socialne in duhovne inteligence. Sposobnost učitelja za dialoško soustvarjanje, skupinsko delo in vzgojo je enako pomembna kot strokovno znanje.

Hočemo drugačno izobraževanje učiteljev, zato zahtevamo prenavo programov na fakultetah, ki usposablajo učitelje, in da jih profesorji poučujejo s svojim zgledom. Da

bodo učitelji visoko motivirane, osebnostno zrele, duhovno bogate in etično odgovorne osebnosti, ki znajo prepoznati različne talente otrok in jih spodbujati k razvoju le-teh.

Hočemo drugačen status učiteljev. Večji družbeni ugled, gibljivo zaposlovanje, dodatno osebnostno in strokovno izobraževanje ter več časa za njihovo ustvarjalnost, ki mora biti opažena in nagrajena. Družba naj učitelju vrne zaupanje in ga razbremeni nepotrebne birokracije.

Hočemo vrhunsko izobraževanje in srčno vzgojo učencev. Šola naj vzgaja samostojno, odgovorno, sproščeno in samoozaveščeno osebnost, ki zna skrbeti za svoje zdravje, čustva, samodisciplino, zna komunicirati, sočutiti, sodelovati in se povezovati z drugimi; spoštovati sebe, naravo in soljudi – tudi tiste, ki so drugačni. V pedagoškem procesu je treba v večji meri upoštevati razvojno psihologijo.

Hočemo podružnične šole in manjše šole prijaznih oblik in barv, z vrtom, z razredi do 15 učencev, zdravo prehrano in poukom, ki se bo začel v skladu z delovnim ritmom okolja.

Hočemo šolo, kjer ocenjevanje ne bo namenjeno selekciji, ampak samovrednotenju lastnega napredka. Šola mora spodbujati učenca pri razvoju njegovih potencialov in socialnih veščin, ga naučiti učiti se in biti odgovoren za svoje znanje.

Hočemo razbremenitev učnih programov. Zahtevamo zmanjšanje informativnih vsebin ter več časa za izkušensko učenje in eksperimentiranje. Vsebine morajo biti tematsko povezane in interdisciplinarno prepletene.

Hočemo šolo, ki bo razvijala skrbništvo med učenci, mentorstvo med učitelji in sodelovanje s starši. Razvijamo mrežo medsebojne podpore in sodelovanja, ne tekmovalnosti. Spodbujamo medgeneracijsko povezanost in soodgovornost. Mentorstvo naj postane ena od možnih oblik zaposlitve učiteljev po določeni delovni dobi v šoli.

Hočemo avtonomne in raznolike šole, možnost izbire med različnimi programi in pristopi ter enakovrednost predmetov: naravoslovnih, družboslovnih, tehnično-praktičnih in umetniških.

Hočemo šolo, kjer otrok vsak dan zadovolji potrebo po gibanju. Na vseh nivojih šolanja, začenši z vrtcem, mora telesna vzgoja postati obvezen del vsakodnevnega urnika. Telesna vzgoja krepi modrost telesa in navaja na zdrav življenjski stil, ki odseva skrb za telo na način, ki je enak skrbi za naravo; kajti telo je naša najbližja narava.

V šolah naj se ne ukvarjajo samo s tem, kako dobro znajo učenci brati, pisati, šteti in ponavljati informacije. Za resnično razvito družbo je ključno, da se učenci dobro počutijo v svoji koži, razumejo svoja čustva, se dobro razumejo z drugimi in imajo radi svoje življenje. Predvsem pa upoštevanje različnih pogledov in izkušenj strokovnjakov ter praktikov z različnih področij pri spreminjanju in oblikovanju izobraževalnega sistema, obenem pa zagotavljanje skladnosti izobraževalne politike z drugimi državnimi politikami, in sicer tako, da bodo vzpostavljale blaginjo skozi družbeno enakost in hkrati naslavljale probleme današnjega globaliziranega sveta.

Obvezni oziroma obvezujoči etični kompas celotnega vzgojno-izobraževalnega sistema (od vrtcev do univerz) naj bi bile tudi v Sloveniji po mnenju pisca vrednote univerzalnega svetovnega etosa (s poudarkom na zlatem pravilu sožitja kot minimalnega etičnega soglasja in svetosti življenja in narave, planeta), ki je praktično v celoti usklajen s splošno deklaracijo človekovih pravic in hkrati omogoča ohranjanje bioloških pogojev življenja prihodnjih generacij in drugih zemeljskih vrst.

Za uresničevanje zahtevnih ciljev trajnostnega razvoja je po mnenju Barice Marentič Požarnik (2014) treba spodbuditi drugačne oblike učenja, ki presegajo tradicionalno »knjižno« učenje v smislu pridobivanja znanja množice dejstev, pojmov in zakonitosti iz posameznih predmetov. Gre za t. i. inovativno učenje, ki ne temelji le na učenju iz preteklih napak in prilagajanju na šoke, ampak učenje, ki spodbuja inteligentno predvidevanje; to učenje ima dve pomembni sestavini, to je anticipatorno – predvidevajoče in participatorno – sodelujoče učenje, v katerega naj se vključuje širok krog prebivalstva, ne le maloštevilni znanstveniki. Brez dosledne strukturne podpore in spodbud šolske politike si vzgoja in izobraževanje za trajnostni razvoj vse prepočasi utirata pot z obrobja v glavni tok vsakodnevne šolske prakse (Marentič Požarnik, 2014).

Javno izobraževanje ekosistemska in socialna družba obravnava kot ključni instrument prizadevanj za ohranjanje bioloških pogojev za življenje in hkrati proti družbeni neenakosti, ne pa kot individualno investicijo v »človeški kapital«. Krepiti mora vrednote solidarnosti, avtonomije, kritičnosti, sodelovanja, strpnosti, okoljske odgovornosti ter miroljubnega sobivanja in nenasilja (Programski dokument Levica ..., 2017). Zato naj poteka izobraževanje v okviru javnega izobraževalnega sistema, ki:

- a) služi razvoju vseh posameznikov in posameznic skladno z njihovimi interesi in zmožnostmi;
- b) je enako dostopno vsem ne glede na socialni položaj, poreklo in kraj bivanja;
- c) ga usmerjajo družbene potrebe, ne pa profitni motiv.

Izobraževanje je torej ključni instrument v boju proti družbeni neenakosti, je ena od ključnih javnih dobrin, ki mora biti v Sloveniji brezplačno dostopna vsem prebivalcem na vseh ravneh, vključno z univerzitetnim izobraževanjem. Nasprotovanje privatizaciji na področju solstva prednostno izhaja iz dejstva, da ta po mnenju pisca povečuje nepravilnost v izobraževanju in slabi javne izobraževalne institucije. Enake izobraževalne možnosti za vse zahtevajo bistveno višjo kakovost javnih izobraževalnih institucij, vključno z boljšimi razmerami za učence in učitelje ter brez prekarnih zaposlitev. Po mnenju socialnih demokratov, ki sicer zagovarjajo javno izobraževanje (do privatizacije izobraževanja v programu pa se ne opredeljujejo dovolj jasno), naj bi delež sredstev za izobraževanje v Sloveniji znašal 6 % BDP (Nov začetek ..., 2021, 164).

Rezultati raziskav slovenskega javnega mnenja kažejo, da si prebivalci enoznačno predstavljajo izobraževalni sistem kot javni, družbeni, zavračajo pluralizacijo ali

privatizacijo (Toš, 2017). Večina Slovencev, ki se hkrati večinsko izreka za pripadnike verskih skupnosti in vernike, vseskozi po osamosvojitvi izraža odklonilen odnos do vstopa Cerkve v šolski sistem, ki ji le malo zaupajo in jo kot ustanovo uvrščajo med politične institucije (Toš, 2017, 388).

Ustava Republike Slovenije iz leta 1992 je opredelila pravice in dolžnosti staršev, da vzdržujejo, izobražujejo in vzgajajo svoje otroke, izobraževanje pa je svobodno (54. in 57. člen). Leta 1996 je parlamentarna večina v Sloveniji sprejela predlog druge Drnovškove vlade (liberalnih in krščanskih demokratov), da se zaradi omogočanja pluralizma, večje izbire staršev in njihove pravice, da vplivajo na vzgojo svojih otrok v skladu s svojimi verskimi ali drugimi prepričanji, dovoli ustanavljanje zasebnih osnovnih in drugih šol, ki pa je pogojeno z doseganjem zahtevanih standardov kakovosti. Javni izobraževalni sistem naj bi bil zasnovan na izobraževalnem minimalnem standardu kot zagotovilu uspešnega socialnega izobraževanja, posledica pa je uniformiranost šole, okostenelost javnega sistema izobraževanja (Šetina, 2002).

V primerjavi z drugimi državami je bilo po mnenju Sonje Lokar (2019) sprejeto tudi velikodušno financiranje izvajanja javnih programov v zasebnih šolah (brez iskanja soglasja davkoplačevalk in davkoplačevalcev) v višini 85 % denarja, kot ga za iste programe dobijo javne šole. Zasebnim šolam pa po mnenju Lokar (2019) sedanji sistem zaradi kombinacije virov financiranja iz javnih in zasebnih sredstev omogoča ideološko indoktrinacijo in nelojalno konkurenco na račun zmanjševanja sredstev, ki bi jih sicer javne šole dobile za svoje še boljše delo. Predlaga, da se o tem, ali sploh, in če da, zakaj in pod kakšnimi pogoji, financirati zasebno šolstvo iz javnih proračunov, izvede široka in resna javna razprava, nato pa referendum o tem, ali se strinjajo s porabo davkoplačevalskega denarja za zasebne šole ali ji nasprotujejo. Sodi, da sedanja rešitev na široko odpira vrata postopnemu uničevanju javnega, v demokratičnem dialogu vzpostavljenega, vsem dostopnega kvalitetnega šolstva.

Po mnenju Martine Lipnik (2017) bo obvezno (ne »izbirno«) osnovno šolstvo demokratično in s tem tudi racionalno zgolj v primeru, če vse šole omogočajo povsod v Sloveniji točno enak program in nadzor kvalitete, vse dodatne (»prostočasne« ali dodatne izobraževalne) aktivnosti pa so izven rednega pouka, tudi na zasebnih lokacijah, kot npr. verouk v cerkvah ali v župniščih.

Ustavnosodno odločanje o financiranju zasebnih osnovnih šol se odvija že več kot dve desetletji, praviloma pa poteka tako na zakonodajni kot svetovnonazorski ravni. Ustavno sodišče RS je leta 2020 sprejelo odločbo, da se mora zasebnim šolam financirati izvajanje zgolj obveznega programa (100-% financiranje), kakor ga določa zakon o osnovni šoli. Društvo Alternativna akademija navaja, da je v pomembnih sodbah s tega področja Evropsko sodišče za človekove pravice, ki je nadrejeno ustavnim ali vrhovnim sodiščem držav članic EU, povsem jasno razsodilo, da financiranje zasebnih šol ni obveznost države, ampak je stvar njene dobre volje (Financiranje zasebnih šol ..., 2019).

Društvo Alternativna akademija navaja, da se navidezna »pravica do izbire«, kot se je že izkazalo v vrsti primerov posameznih zveznih držav v ZDA, praviloma sprevrže v svoje nasprotje in vodi v stanje, v katerem šolski sistem služi poglobljanju in reproduciranju družbene neenakosti. Rezultat uveljavitve »pravice do izbire« je največkrat izčrpavanje javnih sredstev in prelivanje javnega denarja v žepe zasebnikov ali njihovih organizacij, velikokrat v vlogi ideoloških ali verskih interesov. Hkrati je državno šolstvo s tem dodatno finančno osiromašeno in posledično ne zagotavlja ustrezne kvalitete izobraževanja za manj premožne in družbeno podprivilegirane sloje. Trditve o tem, da so zasebne šole »boljše« kot javne, tudi ne zdržijo resne strokovne presoje, saj gre za primerjanje neprimerljivega. Zasebne šole namreč vpisujejo izbrano populacijo učenk in učencev, ki je največkrat ni mogoče primerjati s splošno (Financiranje zasebnih šol ..., 2019). Posledica privatizacije šolstva je povečanje nevarnosti elitizacije, dodatnega družbenega razslojevanja. Koalicijska pogodba za delovanje vlade v obdobju 2022–2026 postavlja kot cilj ohranjanje in krepitev mreže javnega šolstva (Program za delo ..., 2022, 46).

Pisec zagovarja vzgojno-izobraževalni model geografsko policentričnega in enovitega brezplačnega javnega šolstva, zato ne podpira širjenja koncepta vzporedne privatizacije šolstva. Zgolj široka mreža javnih šol v praksi udejanja načela o enakih možnosti za vse glede pridobivanja znanja in uresničevanja talentov. Javno šolstvo je torej eden od ključnih vzvodov zagotavljanja družbene pravičnosti in solidarnosti (Gaber in drugi, 2019). Tudi pisec torej ne podpira npr. ustanavljanja zasebnih, verskih šol (npr. katoliških ali islamskih), ki zaradi hotenega ali nehotenega razloga postavljajo v ospredje etični kompas določene religiozne opredelitve, saj versko obarvana vzgojno-izobraževalna ustanova po mnenju pisca bolj kot k bogatenju različnih možnosti izobraževanja vsaj v določeni subtilni obliki prispeva k polarizaciji otrok, večanju socialnih razlik, ne pa k njihovemu blaženju. Obenem pa v primeru popolne izenačitve državnega financiranja javnih in zasebnih šol ob hkratnih šolninah za zasebne šole dejansko povečuje neenakost v družbi, z nadaljnjim širjenjem zasebnih šol pa se hkrati slabi mreža javnega šolstva, čeprav gre v tem trenutku (še) za manjši obseg finančnih sredstev. Popolna izenačitev financiranja (ne le obveznega, temveč tudi dopolnilnega programa) bo vodila v postopno slabitev javnega šolstva, slabšanje njegove kakovosti in na koncu tudi v izrazitejšo socialno razslojevanje (Gaber in drugi, 2019). Na mestu pa je opozorilo pravnik Matevža Krivica (2019), da javna šola ne more biti višja vrednota kot pravna država, zato je treba npr. spoštovati tako ali drugačno sodbo, odločitev ustavnega sodišča. A hkrati upoštevati, da so sodbe Evropskega sodišča za človekove pravice nadrejene ustavnim sodiščem v državah članicah EU.

Ne nazadnje je treba problematizirati akreditiranje in financiranje zasebnih visokošolskih zavodov, med katerimi številni ne izpolnjujejo niti minimalnih kriterijev kakovosti. Vse to gre na škodo javnega šolstva, saj so akreditirani študijski programi pogosto takšni, ki jih javne univerze, v bolj kakovostni obliki, že ponujajo (Programski dokument

Levica ..., 2017). Zgolj javno šolstvo lahko izvleče maksimum iz sicer skromnega števila prebivalcev in njihovih talentov ter med drugim omogoči prehod v večinsko visokoizobražene delovne kolektive (Drenovec, 2013c; 2013d).

Glas ljudstva (2022) zahteva, da se v učne načrte osnovnih in srednjih šol kot obvezna vsebina vključijo teme s področja človekovih pravic, poseben poudarek pa mora biti dan učenju nenasilja, enakosti in solidarnosti. Vzpostaviti je treba celovit sistem državljsanske vzgoje, vzgoje o varstvu okolja, trajnostnem razvoju in podnebni krizi ter globalni soodvisnosti. Iz učnih načrtov je treba odstraniti vsebine, ki revidirajo novejšo zgodovino in upravičujejo kolaboracijo med NOB. Odpraviti je treba vse učbeniške vsebine, ki poglobljajo stereotipe o spolu in družini. Šole naj sodelujejo s kredibilnimi in neodvisnimi civilnodružbenimi organizacijami, ki delujejo na omenjenih področjih (Glas ljudstva, 2022, 14).

Ločitev vseh cerkva in sistema izobraževanja pa seveda ne pomeni, da starši nimajo ustavno zagotovljene pravice do izvenšolskega verskega izobraževanja in verske vzgoje svojih otrok. Pisec sodi, da naj bi bilo izobraževanje v zreli fazi ekosistemske oziroma ekohumanistične družbene ureditve na vseh stopnjah vzgoje in izobraževanja (od vrtcev do univerze) izključno javno, ustanovljeno in upravljanje z strani države in lokalnih skupnosti, torej dejansko brez verskih (islamskih, katoliških, judovskih) ali drugih privatnih šol ter brez kakšnih koli verskih in drugih inštrukcij in obredov v izobraževalnih ustanovah. V osnovni in srednji šoli naj bi se učenci sistemsko in versko nevtralno poučili o vseh najbolj razširjenih verstvih sveta in o njihovi vlogi v razvoju človeštva. Na prostovoljni osnovi in na željo staršev naj bi se seveda lahko učenke in učenci dodatno, izven šolskih prostorov udeleževali verouka in različnih oblik verskih obredov posamezne religije.

Christina De Stefano (2022) izpostavlja izjemno pomembno vzgojno-izobraževalno vlogo Marie Montessori (1870-1952), ki je izobraževanje obravnavala kot moč za spremembe v celotni družbi. V ospredje vzgojno-izobraževalnega procesa je postavila učenke in učence, spodbude za čim bolj avtonomno učenje za odgovorno, razumevajoče in kreativno življenje. Pisec sodi, da bi bilo umestno nekatere ideje in metode izobraževanja šole montessori uporabiti tudi v slovenskih javnih šolah oziroma v obstoječih kurikulumih, vendar brez praviloma enostranskih ideoloških oziroma verskih poudarkov.

Pisec torej zagovarja tako ekosistemsko družbeno ureditev, ki bo v zreli obliki zasnovana zgolj na kakovostnem, brezplačnem in ekohumanističnem konceptu javnega izobraževanja na vseh stopnjah (tudi z brezplačnimi vrtci), vključno z avtonomijo univerz (temeljita prenova ali odprava bolonjskega sistema šolanja). Zavzema se za obranjanje in krepitev policentrične mreže javnega šolstva, vključno z obranjanjem podružničnih šol. Ključni predpogoj za policentrično zasnovano univerzitetnega študija pa je visoka kakovost razpoložljivega predavateljskega kadra, kar velja tudi za raziskovalne institucije.

Andrej Rus (2014, 125) poudarja, da naj bo pridobivanje poklicnih veščin doma na usposabljanja v podjetjih, zato namesto vizije strogega izobraževanja za trg podpira vzpostavitev kreativne šole (sposobnost učinkovitega reševanja sprotnih problemov), torej izobraževanja za osebni razvoj, ne pa za trg. V obstoječem globaliziranem svetu večplastne odprtosti je tudi po mnenju pisca izjemno pomembna naloga izobraževanja skrb za besedo, za slovenski jezik. Če bo slovenska univerza v pretirani želji po globalizaciji znanja zanemarila skrb za slovensko besedo, bo to po mnenju filozofa Komela (1999, 338) samomor slovenske duhovnosti.

Izkušnje bolonjskega procesa dajejo danes več razlogov za zaskrbljenost kot pa za proslavljanje. *Tudi slovenske univerze po mnenju Rudija Rizmana (2020a, 267) čaka bolj poglobljeno usposabljanje državljanov, da bodo primerno opremljeni s kritičnimi, samorefleksivnimi kompetencami, razvoj novih znanj za politične in moralne presoje v dobro vključujoče in sočutne družbe. Univerze 21. stoletja naj bodo kovačnice za »predelavo« starega ter osvajanje novega znanja in kritične misli, ne pa podaljšanje zavoda za zaposlovanje. Kljub temu Ivan Svetlik (1996, 125) upravičeno poudarja, da avtonomna univerza potrebuje tudi posrednejše oblike tržne regulacije, načrtno pridobivanje sredstev za razne naročnike. Vladna koalicija (2022–2026) zagovarja spremembo koncesij tako, da bodo razmerja med javnim in zasebnim šolstvom bolje opredeljena in da bodo te dopustne le za visokošolske zavode, kjer primerljivih programov javni zavodi ne ponujajo. Jedro visokega šolstva bodo ostale javne univerze, ki jih koncesionirani zasebni visokošolski zavodi na podlagi analiz in potreb zgolj dopolnjujejo (Program za delo ..., 2022).*

Rektor Univerze v Ljubljani Gregor Majdič (2022) upravičeno opozarja, da je ključno poslanstvo univerz ustvarjanje novega znanja, ki je izhodišče za napredek družbe. Ne smejo se torej podrediti logiki razmišljanja, da naj univerze zgolj izobražujejo kadre za potrebe družbe in predvsem gospodarstva. Univerze niso le ena stopnja poklicnega izobraževanja, iz katerega prihajajo visokospecializirani in ozko usmerjeni strokovnjaki, saj bi to pomenilo, da se dejansko podpira tisto gospodarstvo, ki ni dovolj inovativno, in ustvarja prenzko dodano vrednost. Potrebujemo torej mlade strokovnjake, široko razgledane in odgovorne, večše kritičnega in strateškega razmišljanja, ki bodo gospodarstvo spremenili oziroma ustvarili novo, bolj trajnostno ekonomijo z višjo dodano vrednostjo, obenem pa ohranili naš planet za naše otroke in vnuke. Univerze se torej morajo prilagajati družbi, a ne smejo biti ali postati enostaven servis družbe oziroma gospodarstva, javnega sektorja (Majdič, 2022).

Slovensko zdravstvo se sooča z vse bolj zaskrbljujočimi sistemskimi anomalijami in pomanjkljivostmi, ki po mnenju Metoda Mezka (2018) hromijo nemoteno delovanje in oskrbo pacientov, saj zdravstvo pestijo pomanjkanje denarja, čakalne vrste, kadrovske težave, zastarela oprema, upad razvoja stroke, apatija med zdravstvenimi delavci itn. Vse resnejši problem je dolgoročna fiskalna vzdržnost zdravstvenega sistema, saj se Slovenija pri financiranju sistema zanaša skoraj izključno na prispevke iz plač, pri tem pa je njeno

prebivalstvo med tistimi v EU, ki se najhitreje stara. Število zdravnikov v Sloveniji je precej pod povprečjem EU, predvsem je velik primanjkljaj pri izbiri zdravnikov družinske medicine, tudi v gosto naseljenih urbanih območjih. Slovenija zaradi dediščine socializma in bojev zoper popolno privatizacijo zdravstva po mnenju Podvršič (2020) nima najslabšega izhodišča. Prihaja pa do vse večjih problemov zagotavljanja dostopa do kvalitetne in pravočasne zdravstvene oskrbe za vse prebivalce in obiskovalce Slovenije, kar vodi v povečevanje neenakosti v zdravju.

Tudi zdravstveni sistem Slovenije potrebuje racionalizacijo, boljšo organizacijo in smotno upravljanje izjemno zahtevnega sistema zdravstva, ki pa je v vsakem primeru državno podfinanciran, zato je zagotovitev ustreznih in zadostnih javnih sredstev ključnega pomena. V vsakem primeru je zagotovitev večjega števila zdravnikov in drugega zdravstvenega osebja, zlasti pa boljše izkoriščanje prostih zmogljivosti v javnem zdravstvenem sistemu na določenih področjih eden od ključnih ukrepov, ne pa povečevanje obsega dela izven javnega zdravstva, pogosto s popoldansko (boljše plačano) zaposlitvijo zdravnikov, zaposlenih v javnem zdravstvu.

Slovenija ima javni zdravstveni sistem z eno zdravstveno zavarovalnico, imenovano Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije (ZZZS), ki zagotavlja univerzalno obvezno zdravstveno zavarovanje. Hkrati ima kar 95 % odraslega prebivalstva sklenjeno tudi prostovoljno dopolnilno zdravstveno zavarovanje (DZZ) z enotnim regresivnim mesečnim plačilom. Regresija izhaja iz dejstva, da ne glede na višino razpoložljivega dohodka plačajo isti znesek tako bogati kot ljudje z minimalnimi plačami ali pokojninami (Nov začetek ..., 2021, 152).

Po mnenju avtorjev Predloga nacionalne strategije razvoja osnovne zdravstvene dejavnosti v Sloveniji do leta 2020 (Poplas Susič in drugi, 2013) se zdravstveni sistemi zaradi demografskih in epidemioloških sprememb, povečevanja socialno-ekonomskih razlik, mobilnosti prebivalstva, omejenih virov in vedno večjih pričakovanj uporabnikov ter možnosti, ki jih ponuja razvoj sodobnih tehnologij, povsod v razvitem svetu soočajo z izzivi, ki zahtevajo korenite spremembe v njihovem upravljanju, financiranju in organizaciji. Od sprememb v zdravstvenem sistemu se pričakuje, da bodo zagotovile večjo odzivnost ter omogočile bolj celovito obravnavo in vključenost uporabnika, saj se zaradi različnih vzrokov postavlja pod vprašaj zadovoljiva in vsem omogočena dostopnost kakovostne in učinkovite obravnave. Premajhen pa je tudi poudarek preprečevanja, pravočasnega odkrivanja in celovite obravnave kroničnih bolezni.

Antonija Poplas Susič (2022) izhaja iz ugotovitve, da je krepitev osnovnega zdravstva ključna za reševanje zdravstva v Sloveniji (rešuje okoli 80 % zdravstvenih težav ljudi), njegovi temelji pa so:

- koncept javnega zdravstva na načelu, da je zdravje pravica vseh;
- solidarni sistem vsesplošnega zdravstvenega zavarovanja za vse, ki omogoča enako dostopnost zdravstvenih storitev vsem prebivalcem Slovenije;

- ohranjanje in krepitev temeljev osnovnega zdravstva in celotnega zdravstvenega sistema: enakost v zdravju, na ljudi osredotočena zdravstvena oskrba, odgovornost vodstva in vodilnih ter politika, ki spodbuja in varuje zdravje v skupnosti (začrtana pot že v skupni Jugoslaviji);
- razvit koncept izbranega osebnega zdravnika kot izhodišče za dober zdravstveni izid.

Program Zveze svobodnih sindikatov Slovenije (2016) zagotavlja prizadevanja za socialno vključenost, da bo zdravje dostopno vsem. Zavzemajo se za ukinitvev prostovoljnega dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja, tako da bo obvezno zdravstveno zavarovanje znova krilo celotno ceno zdravstvenih storitev, v tem primeru bo Zveza svobodnih sindikatov Slovenije v okviru socialnega dialoga v ekonomsko-socialnem svetu dala soglasje za sorazmeren dvig prispevne stopnje za obvezno zdravstveno zavarovanje. Solidarnost pri zbiranju sredstev je namreč za dohodkovno šibkejše dele prebivalstva bolj pravična in dostopna od vzajemnosti pri določanju premij dopolnilnega zavarovanja.

Koncept dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja in podjetniški pristop k zdravstvu (koncept »regulirane tržne konkurenčnosti«, pripoznavanje zdravstvu »svobodne gospodarske pobude« tudi po odločitvi Ustavnega sodišča RS) sta zaskrbljujoča mehanizma želje po privatizaciji dobičkonosnih polj zdravljenja. *Ohranitev in izboljšanje javnega zdravstva (povečanje deleža BDP za sistem javnega zdravstva), zaustavitev procesov privatizacije zdravstva, brezkompromisno omogočanje čim bolj enakega in enakopravnega dostopa do zdravstvenih storitev za vse socialne skupine in v vseh regijah Slovenije je tudi zaradi staranja prebivalstva po mnenju pisca ena od strateško temeljnih in večplastno (tudi finančno) najbolj zahtevnih nalog na državni in občinski ravni.* Nedopustno je, da se že tako povečujoča se neenakost med revnimi in bogatimi kaže tudi na področju zdravja. V vsakem primeru velja z vidika diagnoze zdravstva ponovno podčrtati, da je staranje prebivalstva Slovenije povečalo potrebe po zdravstvenih storitvah, v zdravstvu pa je že sedaj prisotno kronično pomanjkanje finančnih sredstev in zdravstvenega osebja večine profilov.

Nereševanje problema podhranjenosti javnega financiranja in drugih težav zdravstva vodi k potenciranju problemov in s tem v ustvarjanje razmer, kjer se bodo »rešitve« ponujale v privatizaciji zdravstva, kar bo dolgoročno pomenilo manj solidaren sistem. Mencinger (2018b, 162) upravičeno opozarja, da privatizacija zdravstva ne zagotavlja znižanja stroškov, tako je npr. pretežno privatno financirano zdravstvo v ZDA 2-krat dražje od pretežno javno financiranega zdravstva v Evropi. Izrabljanje brez dvoma poglobljene krize celotnega zdravstvenega sistema, njegovih številnih slabosti (vključno s sistemsko korupcijo zlasti pri javnih zdravstvenih naročilih) in s tem povezanega strahu pacientov za lastno zdravje s strani vodstev nekaterih zdravstvenih združenj ter njihova tiha ali polglasna podpora pospešeni privatizaciji zdravstva za donosne zdravstvene storitve (nedonosne in drage pa naj bi ostale v sistemu javnega zdravstva) je po mnenju

pisca obžalovanja in nestrinjanja vredno delovanje. *Zdravstvo je treba obravnavati kot eksistenčno in univerzalno pomembno javno dobrino, ne pa kot poslovno dejavnost, kar pa seveda ne opravičuje tudi prisotnega neracionalnega poslovanja in prepogosto slabega upravljanja javnih zdravstvenih zavodov, kjer praviloma prihaja do političnega nameščanja vodilnega kadra.*

Številne države so se po navedbah Mezka (2018) po liberalizaciji (pričakovanja dobička) zdravstvenega sistema ponovno odločile za povečanje javnega vpliva in vzpostavljanja državnih regulativov. Ohranitev javnega zdravstva pomeni uskladitev cen zdravstvenih storitev na realno raven, saj načelo cenovno najugodnejše ponudbe javne zdravstvene zavode glede na zasebnike (in koncesionarje) postavlja v neenakopraven položaj. Javni zavodi morajo upoštevati kadrovske, finančne in druge standarde v skladu z zakonodajo, ki velja za javne zavode, koncesionarji in zasebniki pa upoštevajo liberalnejšo zakonodajo, ki velja za pravne osebe zasebnega prava. Izvajalce lahko najemajo s cenejšimi oblikami dela, pogosto prav iz javnih zavodov, zato jim ni treba nositi bremena usposabljanja, regresa, dopusta, kar seveda zelo zniža stroške izvajanja storitev. *Mezek (2018) dvomi v človekovo zmogljivost hkratnega kakovostnega in učinkovitega opravljanja izjemno odgovornega in zahtevnega dela zdravnikov v javnem in zasebnem sektorju. Tudi pisec ne podpira teženj k vse večjemu deležu zdravnikov (zanje se uporablja neprimeren izraz – »dvoživke«), ki poleg svojega rednega dela v javnih zavodih v sicer svojem prostem času dodatno delajo pri zasebnikih ali v drugih zavodih, prav tako ne podpira nadaljevanja privatizacije zdravstva in s tem povezanega poglobljanja neenakosti na najbolj občutljivem polju človekovega življenja – zdravju. Pisec hkrati ne podpira izločanja zdravstva ali katere koli druge javne dejavnosti iz enotnega sistema plač v javnem sektorju, ki pa potrebuje temeljito prenovo, vključno z večjim finančnim (dobrodkovnim) prepoznavanjem izjemne zahtevnosti poklicev v zdravstvu.*

Glede na zmanjševanje dostopnosti zdravstvenih storitev in čakalne dobe je s sistemskega vidika srednjeročno verjetno ključno povečanje števila zdravnikov in medicinskega osebja (večji vpis na medicinski fakulteti, delni »uvoz« zdravniškega osebja zlasti iz nekdanjih jugoslovanskih republik) v tistih zdravstvenih storitvah, kjer so čakalne vrste najdaljše. Med kratkoročnimi rešitvami pa je pomembna večja in učinkovitejša raba prostih zmogljivosti v javnem zdravstvenem sistemu, npr. s posodobitvijo mreže izvajalcev z združevanjem in specializacijo bolnišnic, saj so med bolnišnicami velike razlike v obremenjenosti medicinske opreme (npr. v izkoriščenosti operacijskih dvoran), zdravnikov in drugega zdravstvenega osebja. Pisec torej ni naklonjen povečanju vlog koncesionarjev in zasebnikov ter s tem povezanega popoldanskega dela zdravnikov pri zasebnikih, ki je eden od korakov k socialno in ekonomsko neenaki dostopnosti storitev državljanom in državljanom (kar se že kaže v zobozdravstvu), kjer si bodo lahko le bogati pacienti privoščili drage, visokokakovostne, komfortne zasebne zdravstvene storitve. Ohranjanje enakega dostopa vseh socialnih skupin do (javnih) zdravstvenih storitev je ob ohranjanju univerzalnega dostopa

do izobraževanja verjetno ključni gradnik solidarne države zmerne blaginje za vse, izločitev zdravnikov iz enotnega plačnega sistema javnih uslužbencev pa tlakuje pot v njegov razpad. V vsakem primeru pa je po mnenju pisca zdravstveno osebje (ne le zdravnike, tudi zdravstvene sestre in drugo osebje) pravično nagraditi, uvesti npr. dodatek za plače zdravstvenemu osebju v robnih slovenskih pokrajinah, za družinske zdravnike, aktivno reševati stanovanjske stiske zdravstvenega osebja, okrepiti njihov družbeni status itn.

Po mnenju Marjana Česna (2021) je nujna zdravstvena reforma, z naslednjimi cilji:

1. ohraniti javni sistem zdravstvenega varstva, ki bo zagotavljal vsem zavarovanim osebam nediskriminatorno in uspešno zdravstveno obravnavo kot skupno dobro;
2. doseči dolgoročno javno-finančno zdržnost javnega sistema zdravstvenega varstva v okviru dolgoročnega stabilnega odnosa med uspešnostjo gospodarstva in solidarnostjo družbe (skladnost med ekonomsko in socialno politiko države);
3. preprečiti (ustaviti) nenadzorovano širjenje zasebne komercialne zdravstvene dejavnosti.

Če želimo ohraniti zdravo in aktivno prebivalstvo, moramo nujno celostno, zlasti finančno vlagati v razvoj javnega zdravja in zdravje prebivalcev. Po mnenju zdravnika in publicista Alojza Ihana (2018) bi moral npr. Univerzitetni klinični center Ljubljana postati vrhunska bolnišnica za zapletene zdravstvene obravnave, kar pomeni, da bi bilo treba povsem na novo zgraditi ljubljansko mestno bolnišnico. V Sloveniji (in številnih drugih evropskih državah) je večina državnega proračuna namenjena zdravju prebivalstva za zdravljenje bolezni, zelo majhen delež pa gre v preprečevanje razvoja bolezni. *Delež sredstev, namenjen preprečevanju kroničnih nenalezljivih bolezni (z drugimi besedami: bolezni življenjskega sloga), bi moral doseči vsaj en odstotek državnega proračuna in bi moral biti sistemsko povezan s porabo izdelkov, ki temu najbolj škodujejo – npr. namenska trošarina za tobačne in alkoholne izdelke, davek na sladkor itn.* Slovenija mora zmanjšati bistvene dejavnike tveganja in spodbuditi varovalne dejavnike za preprečevanje razvoja kroničnih nenalezljivih bolezni (zdravstvena preventiva), predvsem na področju kajenja, rabe alkohola in prepovedanih drog, gibanja, debelosti ter neuravnotežene prehrane in stresa (Manifest civilne družbe ..., 2018, 17).

Zdravstvena preventiva (zdravje posameznika in skupnosti) naj bi po predlogu Česna (2021) obsegala:

- zdrav življenjski slog (najpomembnejši), dedne in biološke dejavnike, zdravo naravno in družbeno okolje, kakovostno javno zdravstveno službo kot dejavnike zdravja;
- zavestno izbiro zdravega življenjskega sloga (zdravo prehranjevanje in ustrezna fizična aktivnost) kot del odgovornosti za lastno življenjsko usodo;
- zdravstveno vzgojo in strokovno dopustno samozdravljenje v programih vseh šol, življenje po objektivnih človekovih potrebah, ne po (nezdravih) željah.

Razviti bi morali sistem zgodnjega odkrivanja in zdravljenja kroničnih nenalezljivih bolezni ter duševnih motenj in stanj, s pomočjo namenskih trošarin (npr. na tobacne in alkoholne izdelke, davek na sladkor ipd.) pa preusmeriti osredotočenost iz »kurative« (zdravljenje bolezni) v »preventivo« (preprečevanje bolezni). Vzpostaviti bi morali sistem preverjanja preventivnih programov, ki bi deloval v skladu z mednarodno sprejetimi smernicami kvalitetne in učinkovite preventive, razviti kompetence nevladnega sektorja in predstavnikov civilne družbe za učinkovito vključevanje v dejavnosti javnega zdravja ter sistematizirati dostop do šolskega okolja, lokalnih skupnosti, delovnih mest, ogroženih ciljnih skupin idr. Povezovati bi morali zdravstveni sistem ter izvajalce javnih storitev in organizacij v javnem interesu z deležniki izven javnozdravstvenega sektorja – npr. šole, delovne organizacije, lokalne skupnosti, nevladne organizacije, civilna gibanja itn. (Manifest civilne družbe ..., 2018, 17).

Eden od največjih izzivov zdravstvenega sistema je staranje prebivalstva, zato bi bilo treba na celotnem ozemlju države (podobno kot pri urgenci) poskrbeti za osnovno zdravstveno nego starostnikov. Zdravstveni sistem je povsem neprilagojen dejstvu, da je ostarelih ljudi vse več in potrebujejo razmeroma veliko zdravstvene nege in oskrbe. Bolnišnice so (pre)polne ostarelih ljudi, ki jim nezadostno organizirana zdravstvena služba v domovih za starejše in na njihovih lastnih domovih ne zna pomagati. V bolnišnicah jim ni mesta, saj ne potrebujejo intenzivnega (in dragega) zdravljenja, temveč zgolj boljše organizirano in usposobljeno primarno zdravstveno oskrbo. *Ihan (2018) torej upravičeno predlaga novo zdravstveno službo za ostarele ljudi, ki bi skupaj z ostarelimi, njihovimi svojci in zdravnikom sprejemala odločitve o obravnavi in primerni oskrbi starostnikov doma ali v domovih za starejše.* Tako bi prišlo do velike razbremenjenosti prenatrpanih bolnišnic in zmanjšanja nepotrebnih stroškov zdravstvene blagajne.

Glede financiranja slovenskega zdravstva je treba takoj odpraviti dodatno zdravstveno zavarovanje in ga prenesti na javni zavod za zdravstveno zavarovanje kot del obveznega in dohodkom proporcionalnega zavarovanja. *Mencinger (2018a) zagovarja solidarnostno shemo financiranja zdravstva, kjer tisti z višjimi dohodki za zavarovanje plačajo več kot tisti z nižjimi dohodki.* Financiranje zdravstva mora ostati javno, pri izvajanju zdravstvenih storitev pa je treba narediti jasno ločnico med javnim in zasebnim (po vzoru npr. Avstrije), saj ne more nekdo dopoldne v javnem sektorju povečevati čakalnih vrst, popoldne pa jih v zasebnem za dodatni denar odpravljati (Mencinger, 2018a, 12). Tudi socialni demokrati predlagajo ukinitve dopolnilnega zdravstvenega zavarovanja s prenosom virov v obvezno zavarovanje in spremembami sistema doplačil ter eventualno hkratno uvedbo prispevka za dolgotrajno oskrbo (Nov začetek ..., 2021, 153). V ospredje sicer postavljajo javno zdravstvo, toda izrecno privatnemu zdravstvu ne nasprotujejo. A t. i. plazeča se privatizacija zdravstva je dejansko povzročila, da Slovenija bitko za vsem dostopno javno in kakovostno zobozdravstvo ter celotno zdravstvo – izgublja ...

Zaradi staranja prebivalstva in s tem povezanega naraščanja potrebnih finančnih sredstev države za organizacijo kakovostnega in vsem dostopnega javnega sistema zdravstva bodo v prihodnje v vsakem primeru potrebna večja finančna sredstva za polnitev zdravstvene blagajne. Zato bo treba potrebna finančna sredstva za kakovostni javni zdravstveni sistem po mnenju zdravnika Dušana Kebra (2016) zagotoviti s prispevki in dopolniti s pomočjo davkov, ob optimalni kombinaciji naslednjih finančnih možnosti:

- razširitev osnove za pobiranje zdravstvenega prispevka od plač na vse dohodke;
- progresivni zdravstveni prispevek namesto proporcionalnega;
- davčni viri – dohodnina, DDV, davek na premoženje (bistveno večji);
- višje davčne stopnje za dohodke iz kapitala in igralništva;
- davek na promet farmacevtskih podjetij ter oglaševanje in prodajo zdravil na drobno;
- obdavčitev velikih družb z 0,03-% davkom na promet;
- znižanje DDV za zdravstvene storitve;
- višji ali novi davki na tobak, alkohol, luksuzne izdelke, maščobe in gazirane pijače;
- dajatve na onesnaževanje okolja;
- neplačani solidarnostni dan za vse državljane (Francija namenja tak dan za dolgotrajno oskrbo).

Tomazin (2017) predlaga razbremenitev zdravnikov na primarnem nivoju (družinski zdravniki, pediatri, ginekologi ...) glede administrativnih opravil na minimum, znižanje glavarine in drugih količinskih normativov, npr. v družinskih medicini na okoli 15 minut za obravnavo enega pacienta namesto sramotnih sedmih minut. *Pisec podpira predlog zdravnika Franca Žnidaršiča (2019), da je treba povečati plače v osnovni zdravstveni dejavnosti in priznati dodatke v oddaljenih krajih, kar je bila praksa v zgodnjih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja – npr. v Vitanju je bila plača zdravnika 25 %, v Kozjem pa 40 % višja kot v Ljubljani.* Potrebne so spremembe v vrednotenju dela v osnovni zdravstveni dejavnosti, kjer so plače specialistov družinske medicine nižje od plač v bolnišnicah. Obenem podpira ukinitvev »prostovoljnega zavarovanja«, kjer okoli 60 milijonov evrov letno ponikne v treh zavarovalnicah, a predlaga ukinitvev koncesij, pa tudi od solidarnega javnega zdravstva ločen sistem samoplačništva. *Zagotoviti je treba celostno nagrajevanje zdravstvenih delavcev znotraj enotnega sistema plač v javnem sektorju: osnovna plača (iz enotnega sistema plač), razumne variable (specifični dodatki k osnovni plači zdravstvenih delavcev zaradi zahtevnosti dela in odgovornosti za rezultate dela v primerjavi z drugimi področji javnega sektorja), stimulacije (preseganje povprečnih rezultatov normiranih delovnih obveznosti – učinkovitost, intenzivnost, uspešnost).* Obenem je treba prednostno zvišati osebne prejemke zaposlenim v osnovnem zdravstvu (Česen, 2021).

Zaradi staranja prebivalstva (porast zahtevnejših bolnikov) in potrebe po izboljšanju dostopnosti in kakovosti zdravstvenih storitev je treba povečati delež javnih sredstev za zdravstvo, izboljšati njegovo delovanje in upravljanje (zaostrovanje odgovornosti vodilnih), vsem

zdravstvenim delavcem pa glede na delovne rezultate (a npr. ob zmanjšanju previsokih, za paciente tveganih glavarinskih obremenitev družinskih zdravnikov, zmanjšanju administrativnega dela) omogočiti stimulatívno, toda pravično in medpoklicno primerljivo nagrajevanje (variabilno nagrajevanje zdravnikov in drugega osebja) znotraj enotnega plačnega sistema javnih uslužbencev. Zgolj sistem javnega zdravstva, ne pa privatizacija zdravstva (prehodno ohranjanje obstoječe ravni njegove privatizacije), omogoča tudi revnejšim socialnim skupinam in podeželju ustrezno kakovost zdravstvenih storitev, npr. tudi dražja zdravila, zahtevnejše operacije. Javne blagajne naj po mnenju Staniča in sodelavcev (2022, 24) enako obravnavajo javne zavode in zasebne koncesionarje, tako da bodo oboji zavezani dejavnosti pod zakonsko določenimi pogoji enakopravno in z enakovrstnimi obremenitvami. Preseči velja stanje, ko posamezni zasebni koncesionarji opravljajo le donosne posle, javni zavodi pa so zavezani k opravljanju vseh, tudi zelo nedonosnih storitev. Če se bodo uveljavila navedena načela, ne bo več veliko primerov, ko posamezniki delajo v javnem in zasebnem sektorju tako, da gredo stroški javnemu zavodu, koristi pa zasebnemu koncesionarju.

Nujni so novi študijski programi, npr. geriatrija, zdravstveni del dolgotrajne oskrbe, osnove ekonomike zdravstva (zdravstveni menedžment). Za šolanje in usposabljanje zdravstvenih delavcev naj bi bil nujen sprejemni izpit, ki naj bi razen samega števila točk vključeval tudi značaj in empatijo kandidatke oziroma kandidata, potrebna bi bila pogodba o prvi zaposlitvi v Sloveniji najmanj za čas študija in usposabljanja ali povrnitev stroškov javnemu plačniku (preprečiti »beg možganov«) (Česen, 2021).

Zdravnik Franc Žnidaršič (2019) poudarja, da je večina zaposlenih v zdravstvu še vedno zavezana svoji temeljni opredelitvi, da bodo znotraj zdravništva storili vse, da se ohrani človečnost, solidarnost in nepristranska pomoč tistim, ki to utemeljeno in upravičeno pričakujejo. *Humano in solidarnostno zasnovano ekosistemsko družbeno ureditev razen dostojne blaginje za vse temeljno označuje univerzalnost, brezplačnost dostopa do temeljnih, eksistenčno pomembnih storitev, med katerimi so na prvem mestu zdravstvene storitve.*

Med preventivnimi področji zaščite zdravja je izjemno pomembna tudi športno-rekreacijska aktivnost, saj je eden od ključnih pogojev udejanjanja doktrine zdravega in aktivnega življenja, življenjskega sloga. Pisec sodi, da je telesno udejstvovanje treba uvrstiti v okvir zdravstva, čeprav ima seveda tudi druge pomembne razsežnosti za vsesplošni razvoj posameznika. To pa v vse večji meri žal (več) ne velja za vrhunski šport, ki je postal v želji po medaljah, zmagah zdravstveno vse bolj tvegán, obenem pa ga praktično v celoti obvladujejo tržna pravila. Športno izjemno uspešni slovenski paraplavec Darko Đurić sodi, da je vrhunski šport najbolj kruta oblika kapitalizma. Po mnenju Staniča (2011, 106) človek, ki se dnevno giblje ali telovadi vsaj eno uro, ne uživa mamil, ne kadi, se prehranjuje na zdrav način, ne živi stalno v strahu in stresu, zmerno uživa alkohol ter redno opravlja preventivne zdravstvene ukrepe – bistveno manj oboleva. Stopnjo obolevanja je po njegovi sodbi mogoče znižati vsaj za polovico, če se živi zdravo in se pravočasno ugotavljajo začetna bolezenska stanja.

Slovenija naj bi v ospredje sistemsko postavila trajnostno, množično rekreacijo, redno telesno dejavnost vseh starostnih skupin in ljubiteljski šport, z brezplačno vadbo in brezplačnim dostopom do vseh športnih objektov in naprav. Naša država ni v položaju, da bi lahko ključno vplivala na mednarodno sprejete, etično sprejemljive zgornje meje zaslužkov in nagrad profesionalnih športnikov (bila pa naj bi med pobudniki sprememb), ki pa seveda morajo upoštevati praviloma zelo kratke športne kariere vrhunskih športnic in športnikov. Zato je razumljivo, da so njihovi zaslužki med kariero bistveno nad povprečnimi dohodki. Tako kot vsi drugi državljani bi morali vsi slovenski vrhunski športniki, ki so trenirali v Sloveniji, davčna bremena plačevali izključno doma (pisec hkrati zagovarja ukinitve vseh davčnih oaz), država pa bi jim morala po zaključku stresne, skrajno naporne in odrekaj polne športne kariere ne le sistemsko olajšati izobraževanja, temveč tudi zagotoviti (pogodbeno – država kot zadnja zaposlovalka) primerno zaposlitev. Slovenija naj bi bila med državami, ki bi zlasti zaradi zdravstvenih, ekosistemskih in etičnih razlogov predlagala opustitev najbolj nasilnih oblik »športa«, v nekaterih drugih pa bistvene omejitve.

Zdrav in ustvarjalen način življenja vključuje tudi skrb za zdravo telo s pomočjo športa in rekreacije. Športno udejstvovanje mora biti brezplačno dostopno za vse zainteresirane, saj ohranja zdravje ter omogoča telesni in umski razvoj posameznic in posameznikov v skladu z njihovimi interesi in možnostmi. *Šport je izjemno pomemben za družbo solidarnosti, saj razvija in krepi vrednote fair playa, sodelovanja in nenasilja ter najboljšim omogoča doseganje vrhunskih dosežkov* (Blaginja za vse ..., 2018). Za kakovostno športno udejstvovanje je nujen razvoj dotrajanih javnih športnih objektov ter varne in kakovostne infrastrukture, ki bo omogočala varno in produktivno delo tako za športnike rekreativce kot za vrhunske športnike, hkrati pa bo zagotavljala razvoj mladih športnikov.

Športna in rekreacijska politika Slovenije naj bo zasnovana na naslednjih izhodiščih (Programski dokument Levica ..., 2017):

1. v osnovni in srednji šoli povečati število ur športne vzgoje na vsaj štiri ure na teden, spodbujanje otrok, da v šolo hodijo peš, s kolesom, skirojem ...;
2. uvesti enotno financiranje športa mladih in tekmovalnega športa na državnem nivoju, s tem bodo finančno razbremenjene občine, lokalnim oblastnikom pa po odvzet vzvod politične moči;
3. s spremembo sistema financiranja ukvarjanje s športom omogočiti tudi otrokom manj premožnih staršev;
4. športnikom podaljšati čas študija za dve leti;
5. spodbujanje rekreacije z urejanjem javnih odprtih športnih površin (kolesarske steze, igrišča za mali nogomet/košarko/odbojko v soseskah in vaseh, steze za tek na smučeh);
6. odprtje telovadnic in igrišč v okviru šol tudi popoldan in zvečer, ob vikendih in praznikih za šport mladih, tekmovalni šport in rekreacijo;

7. vzpodbujanje športnih in rekreacijskih društev, da ob sodelovanju z občinami/krajevnimi skupnostmi pomagajo pri obnovi in vzdrževanju dvoran in športne infrastrukture, v zameno za prednost pri uporabi teh dvoran;
8. odstotek DDV od nakupa opreme za šport naj se namensko porabi za šport in za javno infrastrukturo;
9. uvesti status zaslužnega športnika oziroma športnice za osvajalce medalj na OI, EP in SP ter ga finančno ustrezno ovrednotiti;
10. za klube in športne zveze uvedba obveznega sistema vzgoje in izobraževanja navijačev in navijaških skupin.

Pisec zaskrbljeno ugotavlja, da se prepad med revnimi in bogatimi povečuje, tudi na področju zdravstva se s »plazečo se privatizacijo« ter opuščanjem sistemske zdravstvene solidarnosti in socialne enakosti družbene, ekonomske razlike poglobljajo. Podpisani sporazum med Golobovo vlado (ključna vloga zdravstvenega ministra Bešiča Loredana) in sindikatom zdravnikov (Fides) oktobra 2022 o ločenem plačilnem sistemu za zdravstvo (nekakšna izločitev iz enotnega, sicer pomanjkljivega javnega plačilnega sistema) je neoliberalni kazalec zasebniškega razbijanja javnega zdravstvenega sistema (kršenje volilnih obljub), ki bo ob nadaljevanju privatizacijskih trendov poslabšal zdravstveni standard in ogrozil zdravstveno varnost številnih finančno šibkejših prebivalcev Slovenije. Dosledna ločitev javnega in zasebnega zdravstva je sicer v danih političnih razmerah prvi, ne pa edini potreben korak zaustavljanja nevarnosti vsesplošne privatizacije zdravstvenega varstva.

Sodobna znanstveno-raziskovalna infrastruktura ter inovativni, etično odgovorni znanstveniki in raziskovalci na univerzah, znanstvenih inštitutih in v podjetjih so ključni dejavniki dviga blaginje ljudi in ekosistemov Slovenije. Glede na vložena sredstva pa država oziroma državna politika ne prepozna večplastnega, zlasti pa razvojnega in sonaravnega pomena znanosti in raziskovanja. Ana Podvršič (2020) opozarja, da Slovenija ni med državami, kjer so sedeži globalnih podjetij, te države imajo skoraj popoln nadzor nad inovacijami, raziskavami in investicijami, nad intelektualno lastnino, ki je med glavnimi vzvodi hierarhične organiziranosti. Slovenija je po njeni sodbi v veliki meri »podizvajalka« nemškega gospodarstva in od njega skoraj popolnoma odvisna.

Razvoj in sistemsko javno ter zasebno vlaganje v znanost in raziskovanje je nujno za uspešen, trajnostni razvoj Slovenije, saj nova dolgoročna strategija razvoja po mnenju Mitje Žagarja (2017) ne sme več temeljiti na (tradicionalni) ekonomiji rasti. Snovanje, razvoj in uresničevanje strategije razvoja in posameznih trajnostnih rešitev terjajo sodelovanje vseh ved, disciplin in področij, poleg tradicionalnih disciplinarnih pristopov je treba uporabiti tudi celovite pristope k raziskovanju in reševanju problemov v smeri koncepta zelenega zelenega trajnostnega razvoja Slovenije. Sočan (2014, 49) predlaga, da naj Slovenija v daljšem srednjeročnem obdobju poveča svoja vlaganja v znanje in

informacijsko-komunikacijske tehnologije s 13 % BDP na vsaj 20 % BDP. Hkrati opozarja, da je navedena problematika (tako kot vprašanja socialne kohezije) tesno povezana z nujnostjo zasnove razvojnih regij, ki so eno ključnih vprašanj sodobnega razvoja Slovenije. Andrej Kirn (2020, 56) upravičeno opozarja na pasti enostranskega znanstveno-tehničnega optimizma in za znanstveno in raziskovalno dejavnost predlaga vsesplošno uporabo načela previdnosti.

Znanstveno-raziskovalna dejavnost mora biti ključno usmerjena k zadovoljevanju družbenih potreb in odgovarjanju na ključne izzive prihodnosti. Teh prioritet ne sme določati državna administracija, niti ne smejo biti podrejene ozkim interesom kapitala, temveč morajo biti oblikovane v široki javni razpravi v sodelovanju z znanstveno skupnostjo (Programski dokument Levica ..., 2017). Hkrati pa se pisec v določeni meri strinja z mnenjem, da nizka fleksibilnost visokošolskega sistema ustvarja skromne vzpodbude za znanstveno raziskovanje, ki bi temeljilo na aplikativnih uporabah, v obliki ustvarjanja licenc in patentov. Pospešiti je treba organiziranje visokotehnoloških stičišč ter spodbuditi gospodarstvo za skupno investiranje v najsodobnejšo tehnološko opremljenost laboratorijev na fakultetah in raziskovalnih inštitutih (Program za delo ..., 2022).

Ravbar in Kozina (2012) opozarjata na izjemno zgostitev ustvarjalnih poklicev zgolj v nekaterih večjih urbanih območjih Slovenije, zlasti v Ljubljani in njeni okolici. Nove oblike znanja namreč ne nastopajo povsod, istočasno in enakomerno, marveč pronicajo zgolj iz določenih inovacijskih središč. Sodobna, mrežno in prostorsko bolj razpršena informacijsko-komunikacijska tehnologija, znanju prijazne regionalne in lokalne razmere (socialna, tehnična in institucionalna infrastruktura), kakovostno bivalno okolje (tudi delo na domu) bi omogočilo večjo prostorsko razpršitev tudi na področju ustvarjalnih poklicev, vendar se njihovi določeni zgostitvi v gravitacijskih območjih urbaniziranih regij Slovenije v celoti seveda ni možno izogniti. Zgolj izboljšanje in razvoj sicer razvojno pomembne materialne infrastrukture (zlasti cestnoprometne) ni več dovolj za razvijanje in prostorski prenos znanja. V vsakem primeru pa je treba sredstva za znanost in raziskave iz državnega proračuna povečati na 1 % BDP, saj je Slovenija po navedenem kazalcu na predzadnjem mestu v Evropi (Bela knjiga o strokovnem ..., 2020, 19). Socialni demokrati zagovarjajo dvig višine javnih nacionalnih sredstev za raziskovanje na 1,5 % BDP do leta 2026, z davčnimi ugodnostmi pa bodo spodbujali zasebna vlaganja v raziskave in razvoj, da bodo skupaj z javnimi dosegla 3,5 % BDP do leta 2026. Podpirajo okrepljeno nacionalno projektno financiranje, neposredno povezano z izzivi in potrebami slovenskega razvoja (Nov začetek ..., 2021, 136).

Pisec se na področju znanosti in raziskovanja strinja s predlogi Levice (Programski dokument Levica ..., 2017):

- Nujno je zmanjšanje drobljenja znanstvenih področij. Spodbujati je treba holistične pristope, kjer ne gre za interdisciplinarnost kot povezovanje posamičnih zelo nepovezanih področij, temveč spodbujanje bolj celovitih pristopov, ki so

orientirani problemsko, in ne strogo disciplinarno (tako na ravni študijskih programov kot raziskovalnih programov in projektov).

- Zagotoviti je treba stabilno sistemsko financiranje raziskovalne dejavnosti, ki bo upoštevalo avtonomijo znanstvene skupnosti pri definiranju raziskovalnih ciljev in prioritet. Financiranje ne bo organizirano strogo disciplinarno, temveč bo spodbujalo problemsko orientirano povezovanje različnih pristopov.
- Pomembno je tudi projektno financiranje, ki dopolnjuje sistemsko financiranje in usmerja znanstveno–raziskovalno dejavnost v reševanje ključnih strateških prioritet. V definiranje teh prioritet mora poleg znanstvene skupnosti biti vključena najširša javnost.
- Nujno je povečanje javnih sredstev za raziskave in razvoj na 1 % BDP do leta 2022.
- Zagotoviti je treba prost dostop do rezultatov javno financiranega raziskovanja, tako do baz podatkov kot do znanstvenih člankov, objavljenih na podlagi javno financiranih raziskav.
- Okrepiti je treba pomen javnega delovanja, popularizacije znanosti in skrbi za razvoj terminologije v slovenskem jeziku pri vrednotenju dela pedagogov in znanstvenikov ter raziskovalcev.

8.4.5 Gradniki varnostne podstati blaginje Slovenije

8.4.5.1 Omejitve in potenciali gradnikov preživetvene (ekosistemske, prebivalstvene in socialne) varnosti

Preživetvena varnost je eden od ključnih gradnikov varnostne podstati večplastno pojmovane blaginje na ravni posameznika, družine. *Zagotavljanje ekosistemske (vključno s podnebno), prebivalstvene (demografske) in socialne varnosti je ključno za splošno varnost preživetja posameznika in tudi skupnosti.*

Koncept varnosti preživetja se je konec 20. stoletja z izčrpanjem naravnih virov, pomanjkanjem vode, skromno stopnjo energetske in prehranske samooskrbe ter z okoljsko–podnebnimi tveganji na globalni, planetarni ravni vsebinsko razširil še s konceptom **ekosistemske varnosti**. Z degradacijo okolja, podnebnimi spremembami, zmanjševanjem biotske (genske, vrstne in ekosistemske) raznovrstnosti in prekomernim izkoriščanjem naravnih virov je prizadeta biološka podstat preživetja. *Ranljiva Slovenija mora vgrajevati varnostne mehanizme tako v koncepte za doseganje gospodarske in socialne blaginje kot v koncepte širše pojmovane varnostne in zdravstvene politike.* Delovanje ekosistemskih storitev je ključen podpornik preživetja in kakovosti življenja (neto primarna proizvodnja – hrana, surovine in kisik, kroženje hranil, tvorba prsti, uravnavanje podnebja, samočistilne zmogljivosti zraka in vode, uravnava erozije prsti, razpoložljivost čiste vode, shranjevanje ogljika, opraeševanje, turistična in rekreacijska

privlačnost itn.) (Plut, 2011b, 46). Ekosistemsko (ne)varnost Slovenije temeljno označuje zmanjševanje biotske raznovrstnosti, prekomerni ekološki (in s tem ogljični) odtis na prebivalca in izpostavljenost podnebnim spremembam. Po oceni Suzane Vurunić (2013; 2018a) so sicer zelo raznovrstne in velike ekosistemske storitve Slovenije srednje varovane in prav tako že srednje ogrožene, zlasti biotska raznovrstnost pa je v geografsko in biotsko sicer izjemno pestri Sloveniji že močno ogrožena. Kljub temu je Slovenija z okoli 38 % ozemlja v evropski mreži Natura 2000 uvrščena na prvo mesto med članicami EU, kar posredno pomeni primerjalno še vedno obsežne ekosistemske storitve, vključno z izjemno biotsko raznovrstnostjo, a regionalno tudi zelo omejenimi samočistilnimi zmogljivostmi.

Dodatne analize okoljskega odtisa Slovenije so pokazale, da je ta leta 2016 v Sloveniji znašal 5,1 gha, kar je več od EU (4,6 gha) in večine sosednjih držav, in bil za več kot 80 % višji od svetovnega povprečja (2,75 gha) (Resolucija o Nacionalnem ..., 2020, 5). Primerjava ekološkega odtisa z biološko zmogljivostjo narave oziroma biokapaciteto (to so biološko produktne površine, ki so se sposobne obnavljati) kaže, da je bil ekološki odtis Slovenije leta 2016 več kot še enkrat višji od biokapacitete države (2,2 gha), zato je ekološki primanjkljaj znašal 2,9 gha. Slovenija je s sprejemom Strategije razvoja Slovenije do leta 2030 umestila ekološki oziroma okoljski odtis med vodilne kazalnike za spremljanje stanja rabe naravnih virov. Pri tem je bil postavljen cilj: do leta 2030 zmanjšati okoljski odtis Slovenije za približno 20 % oziroma od 4,7 gha/prebivalca v letu 2013 na 3,8 gha/prebivalca v letu 2030 (Stritih, 2018; Piciga in Kovač, 2021). Cilj zmanjšanja okoljskega (ekološkega) odtisa je vključen tudi v Resolucijo Nacionalnega programa varstva okolja (NPVO) (2020): blaginje na račun povečevanja okoljskega odtisa si ne moremo in ne smemo več privoščiti, človekov razvoj je treba ločiti od rabe naravnih virov in okoljskih pritiskov, neobhoden je trajnostni razvoj. Vendar je cilj zmanjševanja ekološkega odtisa (in s tem ogljičnega odtisa) glede na preseganje biokapacitete Slovenije, ki je okoli 2,2 gha/prebivalca, bistveno preskromen.

Poudariti velja, da Slovenija z globalno prekomerno rabo naravnih virov in obremenitvami okolja na prebivalca podobno kot druge države materialnega blagostanja kljub nadpovprečnim ekosistemskim storitvam oziroma biokapaciteti nekajkrat presega nosilnost planeta, zmogljivosti planetarnega ekosistema, vključno z zmogljivostjo planetarnega ozračja. Tako prispeva glede na število prebivalcev planetarno nadpovprečne pritiske na okolje, s tem pa (so)ogroža varnost človeške vrste, pa tudi ekosistemsko ravnovesje in s tem ekosistemsko varnost prihodnjih generacij na ozemlju Slovenije. S skromno, nizko stopnjo energetske in prehranske samooskrbe ter s tem posledično povezano veliko uvozno odvisnostjo na področju oskrbe z energijo in hrano (okoli polovična uvozna odvisnost) pa dodatno povečuje varnostna tveganja, čeprav lastni viri omogočajo doseganje varne stopnje energetske ter ob večjih naporih in določeni spremembi prehranjevalnega vzorca (zlasti manjša raba mesa) tudi prehranske

varnosti. Podnebne spremembe naj bi bile na ozemlju Slovenije nad globalnim povprečjem, kar bo povečalo pritiske na sicer primerjalno bogate vodne vire, biotsko raznovrstnost in druge ekosistemske storitve. Kljub temu bi v primeru sonaravnega gospodarjenja z vodnimi viri Slovenija lahko zagotavljala zadovoljivo vodno varnost in blagostanje. Prav tako domači obnovljivi viri energije tako na državni kot regionalni ravni omogočajo varno energetske oskrbo – seveda v primeru udejanjanja varčnega energetskega koncepta »družbe 2000 vatov«.

Globalno primerjalno torej Slovenija na prebivalca (podobno kot druge gospodarsko razvite države) bistveno presega tako planetarno kot nacionalno bioproduktivno zmogljivost obnovljivih naravnih virov in zmogljivost asimilacije okoljskih obremenitev. Z vidika eksistenčnih pogojev za prihodnje generacije in ohranjanja ekosistemskih storitev, biotske raznovrstnosti mora Slovenija ekološki odtis na prebivalca zmanjšati za več kot polovico.

Kljub večjim emisijskim obremenitvam (plinskim, tekočim in trdnim) okolja in njegovih sestavin na enoto poseljene površine je zaradi večje splošne zmogljivosti samočiščenja geografskega okolja Slovenije značilna zmerna onesnaženost okolja. To za Slovenijo pomeni, da je v večjem delu njenega ozemlja stopnja onesnaženosti taka, da je bivalno okolje zdravo, kar je z vidika kakovosti življenja pomembna prednost. Vendar so v razvojno in poselitveno najprivlačnejšem pokrajinskem ekosistemu, v dolinsko-kotlinskem, najbolj zgoščeni in čedalje večji pritiski na okolje ter največja onesnaženost okolja, kar pa je pomembna prostorska, razvojna in zdravstvena omejitev. Dolinsko-kotlinske ekosisteme predalpskega sveta označuje najbolj obremenjeno in onesnaženo okolje, njihova samočistilna sposobnost je zelo omejena in že presežena. Zaradi manjše prostorske razširjenosti območij večje onesnaženosti pa so večje možnosti za njihovo učinkovito reševanje. Vendar sedanji prevladujoči procesi, zlasti zgoščevanje suburbanizacijskih, oskrbnih (trgovina, skladišča itn.) in prometnih pritiskov na ravnine, zmanjšujejo priložnost za učinkovito in cenejšo okoljsko sanacijo.

Gospodarski razvoj Slovenije in procesi suburbanizacije očitno potekajo tudi na račun zmanjševanja regionalnega okoljskega kapitala. Kljub formalno sprejeti evropski politiki policentričnega prostorskega in regionalnega razvoja je tudi okoljevarstveno negativna pretirana metropolitanizacija ljubljanske regije in litoralizacija slovenske Istre. Tudi čedalje bolj očitno oblikovanje prebivalstveno in gospodarsko vitalnih območij ob avtocestnem omrežju in usihanje drugih območij krepi regionalne razlike in zgoščuje okoljske pritiske v nekaterih občutljivih pokrajinskih ekosistemih. Povečevanje medregionalnih razvojnih razlik sproža na osebnih vozilih zasnovano, vse bolj izrazito dnevno migracijo iz razvojno šibkih regij, kar bistveno krepi prometne pritiske, vključno z izpusti toplogrednega CO₂.

Ob razglasitvi samostojne Slovenije leta 1990 je bil indeks človekovega razvoja 0,77, ekološki odtis pa okoli 2,5 gha na prebivalca. Po navedbah Petra Novaka (2018b,

16) je bila leta 2015 vrednost indeksa človekovega razvoja višja – 0,88, a bistveno višja je bila tudi vrednost ekološkega odtisa – 5,2 gha na prebivalca. Pri ogljičnem odtisu (bistvena sestavina ekološkega odtisa) največ prispevata promet in proizvodnja energije iz fosilnih goriv, od katerih vsak predstavlja več kot tretjino emisij CO₂ v državi. Leta 2016 je bil ekološki odtis Slovenije 5,13 gha na prebivalca, povprečje EU, ob bistveno večjem BDP na prebivalca, pa je bilo 4,6 gha na prebivalca (Poročilo o razvoju, 2020, 69). Poudariti pa velja, da se Slovenija glede na ugodno geografsko lego in po naravnih, družbenih, socialnih in drugih potencialih uvršča v skupino držav z največjimi priložnostmi za sonaravni dvig blagostanja za vse državljanke in državljane (Plut, 2014a).

Kljub globalno nadpovprečnemu vodnemu potencialu Slovenije, zaradi vse pogostejših vremensko-podnebnih ekstremnih nihanj (zelo visoke temperature, suše, poplave, neurja, požari ...), je Slovenija podnebno ranljiva. Šesto poročilo IPCC (Climate Change, 2021) vzbuja dodatne skrbi, saj se po napovedih in v praksi zaradi napovedanih bistveno višjih temperatur, večjega izhlapevanja in s tem povezane sušnosti podnebna ranljivost Slovenije, njenih pokrajin in ljudi povečuje. Obenem pa postajajo npr. območja 100-letnih voda v Sloveniji dejansko vse bolj območja 25-letnih voda. Po navedbah nekaterih avtorjev je Slovenija v skupini petih evropskih držav, ki se bodo v bližnji prihodnosti soočile z najbolj dramatičnim povečanjem pogostnosti poplav s povratno dobo več kot 100 let (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 25).

Slovenija kot geografsko in biotsko izjemno pestra evropska država razpolaga z nadpovprečno biokapaciteto na prebivalca ter s tem povezanimi ekosistemskimi storitvami, obenem razpolaga z nadpovprečnimi trajnostnimi vodnimi, lesnimi in energetskimi viri (OVE) za zagotavljanje samozadostnosti. Kljub prevladujočim slabšim naravnim pogojem za pridelavo hrane razpolaga z dovolj obsežnimi potencialnimi kmetijskimi zemljišči za zagotavljanje varne stopnje oskrbe s hrano. Vendar na drugi strani *Slovenija sodi v skupino 30 najbolj potrošniško in emisijsko obremenjujočih držav na prebivalca, ki bistveno (za več kot 2-krat) presega nosilnost planetarnega ekosistema in nosilnost ekosistemov ozemlja Slovenije, ki je sicer večja od globalnega povprečja.*

Prebivalstvena varnost je zelo odvisna od prebivalstvene strukture, gibanja števila prebivalcev, gostote prebivalstva in poselitvenega vzorca. Predstavlja enega od dejavnikov ustvarjanja materialne in družbene blaginje, ki pomembno vpliva na kakovost življenja družbe in posameznika. *Demografsko sliko Slovenije kot globalno gospodarsko razvitejše države temeljno označuje stabilizacija oziroma zelo rahlo naraščanje števila prebivalcev zaradi rahlega preseganja priseljevanja nad odseljevanjem, večja smrtnost od rodnosti (1,6 otroka na žensko) ter s tem povezano zmanjševanje naravne rasti prebivalstva, zmerni delež urbanega prebivalstva, vse bolj izraziti procesi staranja in še vedno prisotna velika homogenizacija slovenskega jezika kot maternega jezika (preglednica 42).*

Preglednica 42: Prebivalstveni kazalniki Slovenije

Število prebivalcev	2,11 milijona (2021)
Gostota prebivalstva	103/km ² (2021)
Število otrok na žensko	1,6 (2020)
Povprečna starost umrlih	77,3 leta (2017)
Število rojenih otrok	19.059 (2019)
Število umrlih oseb	20.588 (2019)
Število priseljenih prebivalcev	36.110 (2020)
Število odseljenih prebivalcev	17.745 (2020)
Delež urbanega prebivalstva	50 % (2020)

Vir: SURS, 2017; 2018; 2021; 2022; Europe Population, 2019

Leta 2019 je po podatkih in ocenah *US Census Bureau* (Europe Population, 2019) v Sloveniji živelo 2,08 milijona prebivalcev, kar je Slovenijo uvrščalo na 149. mesto na svetu. V obdobju 2002–2019 se je število prebivalcev nekoliko povečalo, in sicer za okoli 120.000. Leta 2018 je bila letna stopnja rasti prebivalstva Slovenije 0,3-%, sveta 1,1-%, Evrope 0,1-% in Evropske unije 0,2-% (The World Population Prospects, 2019; Europe Population, 2019). V obdobju 2010–2019 se Slovenija (še) ni uvrščala med 27 držav in območij sveta, kjer se je število prebivalcev zmanjšalo za 1 % ali več. V skupino držav in območij največjega zmanjšanja prebivalcev pa so se uvrščale npr. Bosna in Hercegovina (več kot 10-% zmanjšanje), Hrvaška in Srbija (The World Population Prospects, 2019, 16), torej države, od koder se je po osamosvojitvi v Slovenijo priselilo največ prebivalcev.

Glede na gostoto prebivalcev/km² se je leta 2019 Slovenija uvrščala na 106. mesto na svetu, v okviru Evrope pa je njena gostota med najnižjimi. Po dominantni vlogi slovenskega jezika kot maternega jezika (92 %) je Slovenija ena izmed najbolj homogeniziranih držav EU (Europe Population, 2019).

V letu 2019 se je v Sloveniji (Europe Population, 2019):

- rojstvo zgodilo vsakih 27 minut;
- smrt vsakih 25 minut;
- neto migracija ene osebe vsakih 288 minut;
- število prebivalcev pa se je za eno osebo povečalo vsakih 720 minut.

Po podatkih Statističnega urada RS pa je maja 2022 v Sloveniji:

- živelo 2,11 milijona ljudi oziroma okoli 100.000 več kot leta 1991;
- število delovno aktivnih oseb (920.000) bilo največje od leta 1991;
- stopnja brezposelnosti bila najnižja od leta 1991.

V obdobju po drugi svetovni vojni je število prebivalcev Slovenije naraščalo. Leta 1950 je v Sloveniji živel 1,47 milijona prebivalcev, leta 1970 1,7 milijona, leta 1991, torej ob osamosvojitvi, pa 2,01 milijona prebivalcev. Do leta 2010 se je število prebivalcev nekoliko zmanjšalo (1,99 milijona), do leta 2019 pa se je ponovno nekoliko bolj povečalo, po oceni za leto 2021 naj bi v Sloveniji živel 2,11 milijona prebivalcev, število priseljenih je večje od števila odseljenih. Iz Slovenije se še vedno odseli več terciarno izobraženih prebivalcev, kot se jih vanjo priseli, pomanjkanje delovnih mest za visokoi-zobražene, počasen dostop do kakovostnih zaposlitev, nižje plače, omejene možnosti za karierni razvoj in skromne možnosti dostopa do stanovanj za mlade družine so ključni razlogi za neugodno prebivalstveno stanje.

Po demografskih napovedih naj bi se do leta 2030 število prebivalcev Slovenije zelo rahlo zmanjšalo (za 20.000), leta 2050 pa naj bi v Sloveniji živel 1,94 milijona prebivalcev. Po sicer zelo negotovih dolgoročnih demografskih projekcijah naj bi konec 21. stoletja v Sloveniji živel 1,7 milijona prebivalcev oziroma toliko kot leta 1971. V primerjavi s sosednjo Hrvaško, ki naj bi v obdobju 2019–2050 doživela bistveno zmanjšanje števila prebivalcev za en milijon (od 4,1 na 3,1 milijona prebivalcev in do 2099 na 2,2 milijona), naj bi se prebivalstvo Slovenije do srede 21. stoletja po ocenah zmanjšalo za okoli 150.000 prebivalcev (EU Population, 2019).

Izjava ZRC SAZU

Državni svet Republike Slovenije je 24. maja 2018 organiziral posvet z naslovom »Kako preprečiti izumiranje slovenskega naroda?«, na katerem je svoj prispevek predstavil tudi prof. dr. Matjaž Gams, predstavnik raziskovalne dejavnosti. Med vzroki za »zaton Slovencev« je navedel tudi emancipacijo žensk in spolnih manjšin, temeljna načela znanosti pa tako zamenjal za govorico spolne in rasne diskriminacije. S tem ni izgubil samo zaupanja raziskovalk in raziskovalcev, temveč tudi možnost za zastopanje katerega koli drugega funkcionalnega ali teritorialnega interesa državljanek in državljanov Republike Slovenije. Glede na to na ZRC SAZU pričakuje, da bo prof. dr. Gams zastopanje interesov raziskovalne skupnosti prepustil drugemu predstavniku ali predstavnici (Luthar, 2018).

Velja poudariti, da se Slovenija zaradi zelo nizke rodnosti in podaljšane življenjske dobe kljub sicer skromnejšemu neto priseljevanju uvršča med evropske države z zelo pospešenim staranjem prebivalstva. Staranje prebivalstva prinaša med drugim tudi bistveno spremenjena številna razmerja med osnovnimi starostnimi skupinami (Poročilo s posveta, 2019). Leta 2017 je bil delež prebivalcev do 15. leta starosti 15,1-%, delež prebivalcev med 15. in 64. letom 65,3-%, 65 in več let pa že 19,7-%. Tako se Slovenija torej sooča z globinskimi demografskimi spremembami z okrepljenimi procesi staranja, ki zahtevajo prilagajanje celotne družbe. Kažejo se kot povečevanje števila starejših od 65 let in zmanjševanje prebivalstva v starostni skupini 20–64 let, ki danes predstavlja glavni potencial za ponudbo

delovne sile. Po osamosvojitvi pa se je skupno število prebivalcev povečalo za 107.000, 80 % celotnega prirasta je bil selitveni prirast (Statopis ..., 2020). Leta 1966 je bilo število otrok na žensko 2,5, leta 1980 2,1, leta 1991 celo 1,3 in leta 2020 1,6, kar je bistveno pod ravniyo stabilizacije prebivalstva (2,1). *Po ocenah Matjaža Gamsa in Janeza Malaciča (2019, 7) se za nemoteno reprodukcijo v Sloveniji rodi okoli 10.000 otrok premalo, saj je bila rodnost v zadnjih desetletjih pod 1,6 otroka na žensko.*

Spremenjeno prebivalstveno sliko Slovenije in s tem povezane ekonomsko-socialne spremembe torej najbolj ponazarja intenzivno staranje njenega prebivalstva, ki se najbolj plastično kaže v skoraj podvojenem deležu oseb, starih nad 65 let, po letu 1991. Zlasti so se spremenila razmerja med aktivnim prebivalstvom in upokojenci, saj je leta 1991 znašalo navedeno razmerje skoraj 2 : 1, leta 2017 pa 1,5 : 1. *Ob razmeroma nizki produktivnosti je torej drugi ključni razvojni problem Slovenije po mnenju Bineta Kordeža (2017) staranje prebivalstva, saj naj bi se izdatki za staranje in še posebej izdatki za pokojnine povečali najbolj med vsemi državami EU.* Tako naj bi leta 2060 za pokojnine v Sloveniji namenjali več kot 15 % BDP, večina nekdanjih socialističnih držav pa 10–11 %, vendar bi projekcija OECD po oceni Kordeža (2017) zahtevala dodatna pojasnila, saj naša država bistveno ne odstopa od večine drugih analiziranih držav.

Slovenija po gostoti prebivalstva in okoljskih pritiskih za več kot 2-krat presega planetarno in državno nosilnost, zgolj z ekosistemskega vidika je začeti proces postopnega zmanjševanja njenega prebivalstva zaželen trend. Vendar je treba poudariti, da na drugi strani ozemlje Slovenije razpolaga z nadpovprečno biokapaciteto in razpoložljivostjo obnovljivih naravnih virov, ki v primeru tehnološko možnega radikalnega zmanjšanja porabe snovi, energije in prostora na prebivalca in ponovne uporabe kmetijskih zemljišč (varna stopnja prehranske samooskrbe) omogočajo ohranjanje obstoječega števila prebivalcev v razmerah zmerne, sonaravno dosežene materialne blaginje. Pisec tudi v tem primeru zagovarja načelo ohranjanja mozaika narodov in ljudstev planeta, ohranjanje identitete tudi številčno majhnih narodov, kar je v procesih globalizacije še bistveno težavnejše. To pomeni, da bi bilo ohranjanje vseh jezikovnih, kulturnih in drugih atributov slovenskega naroda in v Sloveniji živečih narodnih skupnosti v primeru drastičnejšega zmanjšanja že tako skromnega števila prebivalcev in prebivalcev brez dvoma zelo oteženo, če ne celo onemogočeno. Seveda pa velja hkrati opozoriti, da politika trde zaprtosti pred migracijskimi procesi zlasti narodom, ki so v zrelem prebivalstvenem stadiju, s trajnim preseganjem umrljivosti nad rodnostjo domačega prebivalstva, prav tako (ali celo bolj verjetno) prinaša otežene razmere ohranjanja narodne identitete v globalizacijskih razmerah. Na drugi strani pa tudi množično in nekontrolirano priseljevanje objektivno prinaša okrepljene pritiske na ohranjanje narodne identitete, a v globalizacijskem 21. stoletju je vsako drastično omejevanje mednarodnih migracij obsojeno na propad.

Slovensko etnično ozemlje je dolgo predstavljalo območje, s katerega so se prebivalci več izseljevali kot priseljevali. *Slovenci spadajo med evropske narode najvišje stopnje*

izseljevanja, obenem pa so selitve pomembno zaznamovale ozemlje Republike Slovenije in njeno prebivalstveno strukturo, selitvena bilanca Slovenije je pozitivna šele od sedemdesetih let 20. stoletja naprej (Klemenčič in Maver, 2017, 153, 189). Leta 1961 je znašal delež Slovencev v skupnem številu prebivalstva Slovenije 95,7 %, leta 1991 pa ob priseljevanju iz drugih takratnih jugoslovanskih republik 88,3 %, a Slovenija je bila kljub temu še vedno nacionalno najbolj homogena takratna jugoslovanska republika. V obdobju 1987–1990 je bilo v povezavi z naraščajočo gospodarsko krizo v tedanji Jugoslaviji število odseljenih že za več kot polovico večje od števila priseljenih v Slovenijo, kar je bilo ne le posledica večjega odseljevanja, temveč tudi manjšega priseljevanja (Klemenčič in Maver, 2017, 192, 193).

Osnovna prebivalstvena projekcija Evropske komisije za obdobje do leta 2060 za Slovenijo kaže na stabilizacijo oziroma rahlo zmanjšanje števila prebivalstva v primeru, da bi neto migracija v celotnem obdobju znašala v povprečju vsaj 4000–6000 prebivalcev na leto. Stopnja rodnosti naj bi se od 1,6 otroka na žensko do leta 2060 le rahlo povečala (1,75), delež prebivalcev s 65 in več leti starosti naj bi se v obdobju 2013–2060 zelo povečal, od 17 % na okoli 30 %, število delovno aktivnega prebivalstva pa naj bi se že do leta 2050 zmanjšalo za več kot 250.000 (The 2015 Ageing Report ..., 2015, 367).

Po projekcijah Eurostata naj bi se torej Slovenija v naslednjih desetletjih soočala z obsežnimi prebivalstvenimi spremembami, ki bodo zahtevale prilagajanje celotne družbe, vseh njenih sestavnih delov (preglednica 43) (Eurostat, 2019). Ponovno velja poudariti, da naj bi se zlasti delež prebivalcev med 20. in 64. letom celo v primeru zmernega doseljevanja po letu 2025 začel pospešeno zmanjševati.

Preglednica 43: Okvirne spremembe starostne sestave prebivalstva Slovenije (1990–2060)

	Prebivalci 0–19 let	Prebivalci 20–64 let	Prebivalci 65+ let
1990	600.000	1.200.000	200.000
2010	400.000	1.300.000	350.000
2030	400.000	1.200.000	500.000
2060	400.000	1.000.000 1.050.000*	600.000

Vir: UMAR, 2017

*Scenarij z migracijami, sicer bo število prebivalcev starostne skupine 20–65 let le 900.000

Kaj nakazujejo demografski trendi, seveda ob upoštevanju, da so zaradi pričakovane geopolitične, socialne, okoljsko-podnebne in razvojne dinamike dolgoročne napovedi zelo negotove? Drago Babič (2018a) upravičeno opozarja, da pri demografskih napovedih za Slovenijo tako Eurostat kot UMAR upoštevata le srednje in slabše strategije glede

rodnosti in zmerno migracijo. Po njegovem mnenju pa je (ob vseh negotovostih glede dolgoročnih napovedi o gibanju prebivalstva) najbolj realna možnost, da bo rodnost v Sloveniji povprečna, ob starajočem se prebivalstvu pa lahko Slovenija računa na nekoliko večjo migracijo zaradi tradicionalnih povezav z državami nekdanje Jugoslavije. V Sloveniji je bil leta 2017 delež tujih državljanov v skupnem številu prebivalcev 5,2 %, v Avstriji 16,8 %, v Nemčiji 11,8 % in v Švici celo 24,6 %. Do leta 2045 naj bi se delež tujih državljanov v Sloveniji povečal na 7,8 %. Seveda pa bo treba sistematično poskrbeti, da bi se migranti uspešno vključili v družbo (Babič, 2018a).

V primeru zmerno močne migracije bi se seveda zlasti povečalo oziroma vse do obdobja 2040–2050 ohranjalo število delovno aktivnih prebivalcev (1.000.000), potem pa naj bi se do leta 2060 rahlo zmanjšalo. Ključno bi bilo, da bi se s pomočjo trajnostno in sonaravno naravnane razvojne politike in z drugimi ukrepi omogočalo udejanjanje modela polne zaposlenosti, odpiranja zelenih delovnih mest v vseh pokrajinah ter tehnološko in sonaravno zasnovanega dvigovanja (tehnološki preboji) produktivnosti, kar so po mnenju pisca temelji za okrepljene prihodke, ki ob primerni davčni zakonodaji dejansko omogočijo pravično in solidarnostno zasnovano razdelitev sredstev za delovanje države zmerne blaginje, za zagotavljanje socialne varnosti vseh starostnih skupin v vseh geografskih območjih. Drastično zmanjševanje števila prebivalstva v starosti 20–64 let pa bi lahko ob nespremenjenih politikah trga dela in upokojitvenih pogojih v prihodnjih desetih letih postalo omejitveni dejavnik za kakovosten razvoj gospodarstva.

Po osnovnem scenariju projekcij prebivalstva se bo proces staranja v prihodnje še pospešil, delež prebivalstva, starejšega od 65 let, pa se bo do leta 2060 povečal na nekaj manj kot 30 % (Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017), po oceni Gamsa in Malačiča (2019, 8) pa že do srede 21. stoletja. Demografske spremembe torej vodijo v relativno hitro zmanjševanje potenciala aktivnega prebivalstva, kar lahko zaradi pomanjkanja ustrezne delovne sile tudi pomembno zmanjša sposobnost za hitrejši gospodarski napredek, ki je pogoj za nadaljnje izboljšanje življenjskega standarda prebivalstva. V bližini mest se število zlasti mlajšega prebivalstva povečuje, zmanjšuje pa se prebivalstvo v hribovitih, oddaljenih in obmejnih območjih Slovenije. Pričakovati je, da se bo ta trend brez sistemskega posega državnih politik še nadaljeval, kar bo vplivalo tudi na večje medregionalne razlike, zmanjševanje delovne sile v odmaknjenih območjih, opuščanje kmetijstva in povečano zaraščanje kmetijskih zemljišč (zmanjšanje prehranske varnosti).

Staranje prebivalstva ob nespremenjenih politikah in sistemih vodi do težav pri zagotavljanju stabilnega financiranja izdatkov socialne zaščite. Obstoječa ureditev obveznih socialnih zavarovanj že sedaj ne pokriva vseh potreb, saj je za financiranje sistemov socialne zaščite in pokojnin potrebno dodatno financiranje iz državnega proračuna. Ob spreminjanju starostne strukture prebivalstva, pričakovanem naraščanju izdatkov za pokojnine, zdravje in dolgotrajno oskrbo ter naraščajočem obsegu negotovih oblik zaposlitev bo te potrebe še težje zadovoljiti in jih brez spremembe sedanje ureditve ne bo

mogoče vzdržno financirati (Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017). Tudi zdravstveni sistem se sooča s potrebo po korenitejši prenovi. Slovenija je glede na zdrava leta življenja v vseh starostnih skupinah pri obeh spolih pod povprečjem EU, po letu 2014 se število pričakovanih zdravih let življenja ni več povečevalo (Poročilo o razvoju, 2020, 44). Dolgotrajna oskrba v Sloveniji je nezadostna, ni urejena v enovit sistem, razdrobljenost v financiranju pa povzroča nepreglednost in neučinkovito rabo virov.

Slovenija – tradicionalno območje izseljevanja in rezilna žica ob slovensko-hrvaški meji

Slovenke in Slovenci smo priseljeni narod, kasneje pa pogosto v zgodovini predvsem narod množičnega izseljevanja. Med številnimi imigracijami ljudstev v preteklosti, ki so s svojo naselitvijo ali pa samo z bežnim mimohodom proti toplemu Sredozemlju sooblikovali podobo današnje slovenske pokrajine, je po mnenju arheologa Mitje Guštin (2010, 45) najpomembnejša velika selitev slovanskih ljudstev in dokončna naselitev njihovega manjšega dela na obrobju vzhodnih Alp. Tudi Slovani prvega selitvenega vala v drugi polovici 6. stoletja na južno obrobje vzhodnih Alp niso prišli na povsem prazen prostor. Številne migracije so na geografsko izrazito prehodnem slovenskem ozemlju (evropsko križišče prvega reda) po mnenju zgodovinarja Petra Štiha (2010, 59) izjemno pomembno oblikovale kompleksno kulturno (po)krajino z različnimi kulturnimi identitetami in jezikovnimi praksami. Tu se srečujejo in prepletajo elementi različnega izvora, kompleksni kulturni prostor Slovenije, njeno kulturno podobo po njegovem mnenju bolj kot homogenost, monolitnost opredeljuje hibridnost kot zgodovinska rezultanta različnih migracijskih gibanj od antike pa vse do danes.

Slovenija kot geografski in politični pojem oziroma slovensko ozemlje je bilo v vseh obdobjih svoje zgodovine predvsem izselitveno ozemlje (Čepič, 2010b; Klemenčič in Maver, 2017). Od sredine 19. stoletja do danes se je z ozemlja današnje Slovenije izselilo okoli pol milijona ljudi, do druge svetovne vojne je z ozemlja Slovenije tako odšlo v tujino okrog 400.000 ljudi, kar je znašalo okrog četrtino našega prebivalstva. Zgolj od konca sedemdesetih let 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne naj bi se s slovenskega etničnega ozemlja izselilo 250.000–300.000 ljudi, Cleveland pa se omenja kot takrat tretje največje slovensko mesto (za Trstom in Ljubljano) (Klemenčič in Maver, 2017, 169, 171). Pred začetkom 20. stoletja se je iz Slovenije izselilo 300.000 ljudi, kar je takrat predstavljalo tretjino celotnega prebivalstva države (Ilc Klun in Vombergar, 2021). Izjemno velika številka za številčno skromen slovenski narod, ki še danes ne šteje več kot dva milijona. Leta 1920 se je v ZDA za slovenski materni jezik opredelilo 208.572 oseb (Drnovšek, 2010, 116), leta 2000 pa so našteli 176.691 oseb slovenskega porekla (Klemenčič in Maver, 2017, 186). Med drugo svetovno vojno in po njej pa se je iz Slovenije izselilo še 100.000 ljudi (Ilc Klun in Vombergar, 2021, 7). Takoj po drugi svetovni vojni so skupaj z okupatorji med drugimi odšli tudi številni pripadniki nemške manjšine. *A na zgodovinsko stalnost celo lastnih mednarodnih in drugih migracij*

očito tudi Slovenci nimamo kolektivnega spomina, kar dodatno otežuje reševanje sodobnih problemov migracij v etnično občutljivem in zelo dinamičnem obdobju globalizacije in njenih migracijskih posledic.

»Ne bomo dovolili, da bi nezakonito čez našo schengensko mejo v EU prehajali migranti. To bomo preprečili na vsak način,« je sredi septembra 2016 na srečanju z avstrijskim kanclerjem zagotovil takratni predsednik slovenske vlade Miro Cerar. Izjava je bila podana v trenutku, ko je bilo v Sloveniji le 150 prosilcev za azil na milijon prebivalcev (skupaj le okoli 300), evropsko povprečje pa je bilo skoraj 2500 ... Septembra 2015 je Madžarska zaprla svoje meje s Srbijo in Hrvaško, zahodna balkanska pot se je premaknila na ozemlje Slovenije. Od srede oktobra 2015 pa do konca januarja 2016 je Slovenijo po uradnih podatkih vlade prečkalo čez 422.000 migrantov, večinoma beguncev (Markeš, 2016, 8). V začetku je po mnenju Julije Sardelić (2018) slovenska oblast zavzela pristop dobrodošlice do beguncev in ekonomskih migrantov, ki so zgolj prečkali njen teritorij. Decembra 2015 pa je Slovenija oziroma vlada Mira Cerarja začela na meji s Hrvaško postavljati rezilno žično ograjo, politični diskurz do migracij se je tudi v Sloveniji bistveno spremenil. Boris A. Novak in Dean Komel (2019) opozarjata, da se v skladu s podedovanim klečplazništvom do Dunaja in Beograda Ljubljana danes klanja Bruslju in se zaklinja na evropske humanistične vrednote, pri humanitarnem vprašanju beguncev pa v praksi sledi rasistični politiki višegrajske skupine držav ter gradi bodeče in rezilne žice na mejah. A Svetlana Slapšak (2022, 27) kritično ugotavlja, da je res ograde in bodeče žice postavila vlada Mira Cerarja, a je npr. Šarčeva vlada – ni odstranila. Šele julija 2022 jih je nova Golobova vlada končno le začela počasi odstranjevati na slovensko-hrvaški meji.

Po mnenju Jožeta Mencingerja (2018b, 342) rezilna ograja ne bo zaustavila nobene terorista, ne le da je nekoristna, že sama po sebi je prava sramota za državo, ki se ima za demokratično. Janez Markeš (2016, 8) ugotavlja, da sta »sistem in država« povedala svoje, in odpovedala sta oba. Po njegovem kritičnem mnenju se je prav ob sirskih in drugih bližnjevzhodnih begunjih, ki so zgolj potovali čez slovensko zemljo, jasno pokazalo, kako močne so lahko usedline patološkega (ksenofobnega) nacionalizma (namesto vrednot humanizma, sočutja), ki pa žal niso le posebnost Slovenije.

Markeš (2016, 268) opozarja, da smo v begunski krizi leta 2015 začeli žeti sadove norosti, ki so jo na Bližnjem vzhodu kuhali George Bush, Toni Blair, s podpisom in izjavo voljnih v vilenski izjavi leta 2003 (v koaliciji dobre volje) tudi Slovenija. Po mnenju patra Gržana (2018, 264, 265) je Slovenija s podpisom vilenske izjave podprla zločinsko politiko ZDA in njenih zaveznic na Bližnjem vzhodu (npr. v Iraku) ter posledično pripomogla h kaosu, tudi k begunskemu valovanju, ki pljuska proti Evropi. Tudi v Sloveniji so se praktično prenehale javne razprave npr. o sproščanju vizumskih režimov, o preusmerjanju finančnih sredstev z nadzora meja na integracijo, o humanitarnih vizumih, o relokacijah in preselitvah.

Namesto, da bi Slovenija (in vse evropske države) sprejela pravični delež za begunce, se je izmaknila tej odgovornosti in jo prelaga na države, ki že tako gostijo več beguncev, kot jih zmorejo. Uravnesiti bi morali torej pomoč beguncem in domačim ljudem, ki prav tako potrebujejo večjo pomoč države. Papež Frančišek realistično priznava, da se vrata za begunce in migrante ne smejo odpirati na stežaj na iracionalen način, a obenem poudarja, da si je treba zastaviti temeljno vprašanje, zakaj prihaja do migracije in kaj je povod bega milijonov ljudi (Gržan, 2018, 267–271).

Pravnik Sašo Zagorac (2018) sodi, da bi se bilo dobro bolj zavedati, da smo bili Slovenci zaradi ekonomskih in političnih razlogov pogosto begunci, Slovenija je torej bila predvsem »izvoznica« beguncev, ne pa tista, ki jih je sprejemala. Zavedati bi se torej morali, da so migracije dvosmerni proces, da seveda včasih kdo drug v nekem drugem območju sveta potrebuje pomoč in mu je treba pomagati, tega zavedanja je po njegovem mnenju pri nas premalo, gre za pomankanje elementarne, globalne solidarnosti. Slovenija je glede azilne politike ves čas restriktivna, ponudila in dala je zaščito zelo malo ljudem (Zagorac, 2018). Narod, ki ga lahko ogrozi nekaj 100 beguncev, si po mnenju filozofinje Alenke Zupančič Žerdin (2018b) morda sploh ne zasluži imena narod ...

Intenzivno izseljevanje in begunstvo iz evropskega in slovenskega prostora, včasih celo »bibličnih razsežnosti«, temelji na zgodovinskih dejstvih in številkah, ki sprožajo procese spominjanja na osebne, družinske, sorodstvene in hkrati širše migracijske zgodbe. Spominjanje in razmislek pa sta prvi korak k dojetanju »begunske krize« izven diskurza ogroženosti in moralne panike, v širšem zgodovinskem kontekstu formativnih procesov sodobne evropske in slovenske družbe. Po mnenju Mirjam Milharčič Hladnik (2016, 91) opozarjanje na lastne izkušnje migracij in begunstva v evropskem in slovenskem prostoru v javni diskurz vpelje razmislek o formiranju etnično, versko, jezikovno in kulturno raznolikih ter mešanih prebivalstev in družb. Primeri integracijskih praks pa peljejo v razmislek o tem, da so prav te prakse evropskim družbam omogočile, da so postale ter ostale ekonomsko in socialno stabilne in varne. Integracija je premalo, saj lahko zavaja ter zakriva splošno socialno izkoriščanje in sistemsko diskriminacijo migrantov in beguncev v slovenskem in evropskem prostoru.

Slovenski narod bi torej moral imeti na osnovi lastnih izkušenj množičnega odseljevanja, tradicije zdomstva poudarjeno razumevanje za migrante in begunce. Ne pozabimo – leta 1991 je zlasti sosednja Avstrija osamosvojitveni Sloveniji, njenim prebivalcem, v primeru razširitve vojnih spopadov prostovoljno in solidarno ponudila zatočišče! Civilizacijski etični zdrs »voljne« in zato žično zabarikadirane vzhodne in južne (beri – »obrobne«!) Slovenije je zgolj ena od tragičnih ilustracij »izgube« zgodovinskega spomina o prevladi »izseljenske«, emigracijske Slovenije ter njenih izpostavljenih in tradicionalnih izseljenjskih pokrajin (Bela krajina, Prekmurje ...).

Skupaj z izbrisanimi bo rezilna žica ob slovensko-hrvaški meji najbolj teman, nehumani in sramotni madež poosamosvojitvenega obdobja Slovenije (1991–2022).

Slovenijo označuje v primerjavi z drugimi evropskimi državami relativno skromna urbanizacija, v mestih živi okoli polovica celotnega prebivalstva. V obdobju po letu 1990 se je v številnih večjih mestih število prebivalcev zmanjšalo, po letu 2005 pa se je ponovno začelo povečevati (t. i. reurbanizacija). Najhitrejšo prebivalstveno rast pa so beležila primestna naselja v bližini večjih mest z izrazitimi procesi suburbanizacije, pa tudi manjša podeželska naselja z večjo prometno dostopnostjo (Rebernik, 2014, 77). Ljubljanska urbana regija (500.000 prebivalcev) beleži najhitrejšo prebivalstveno rast med vsemi slovenskimi regijami, okoli Ljubljane se je oblikovalo za slovenske razmere obsežno suburbanizirano območje z več kot 200.000 prebivalci. Na drugi strani pa v številnih robnih podeželskih območjih Slovenije poteka izseljevanje prebivalcev, prebivalstveno praznjenje in zaraščanje že tako skromnih kmetijskih površin. *Z ekosistemskega vidika oziroma z vidika prilagajanja sistema poselitve na okolje je dejstvo, da Slovenija nima velikih mestnih aglomeracij, njena sonaravna in bivanjska prednost, razširjena suburbanizacija pa je njena ključna poselitvena pomanjkljivost.* Janez Koželj (2022) sodi, da sta zgoščevanje in mešanje dejavnosti ključni usmeritvi tudi trajnostnega prostorskega razvoja Ljubljane ter edina alternativa razprševanju mesta in pogubnim posledicam suburbanizacije za okolje. Civilne iniciative pa hkrati opozarjajo, da po njihovi sodbi v nekaterih primerih prihaja do prekomerne pozidave zelenih površin, ki so ključne za okolje in kakovost življenja v posameznih, gostejše poseljenih mestnih soseskah v Ljubljani. Vse več je tudi strokovnih opozoril, da je Ljubljana že bistveno preseгла optimalni obseg trgovskih površin in nakupovalnih središč, zlasti ob obvoznicah. Zaradi nekritičnega nadaljevanja centralističnega in prostorsko neenakomernega razvoja pa postajajo številne posledice množične dnevne migracije v Ljubljano vse bolj negativne.

Slovenija se po naravnih in okoljskih virih, torej virih preživetja in blagostanja, ter geografski legi uvršča v skupino najbolj »privilegiranih« držav sveta, znotraj Evrope pa med države z manjšo gostoto prebivalstva. Ob primerni sonaravni razvojni in poselitveni usmeritvi, s potrebnimi ukrepi za bistveno povečanje prehranske samooskrbe (zlasti s ponovnim večjim obsegom kmetijskih zemljišč), materialno zmernim življenjskim slogom, temeljitim zmanjšanjem okoljskih pritiskov (ekološkega in ogljičnega odtisa) ter skladnejšim regionalnim in prostorskim razvojem lahko Slovenija v 21. stoletju po mnenju pisca vsaj ohrani število prebivalstva. Za razliko od številnih drugih geografskih območij in držav sveta Slovenija z lastnimi potenciali tudi v primeru pričakovanega poslabšanja bivalnih in drugih razmer zaradi podnebnih sprememb omogoča dostojno, a ne snovno-energetsko, potrošniško in prostorsko razsipno materialno kakovost življenja tudi večjemu številu prebivalcev od sedanjega. Stabilizacijo števila prebivalcev lahko Slovenija doseže na tri načine:

1. bistveni dvig rodnosti, in sicer od 1,6 na okoli 2,2 otroka na žensko in več;
2. nizka rodnost (okoli 1,6 otroka na žensko) in bistveno okrepljeno neto priseljevanje;
3. zmeren dvig rodnosti (od 1,6 na 1,8–1,9 otroka na žensko) in zmerno neto priseljevanje prebivalcev.

Pisec sodi, da sta za prvo polovico 21. stoletja za Slovenijo ob primerni politiki države realna zelo postopen dvig rodnosti in zmerno neto priseljevanje, kar bi lahko zagotavljalo stabilizacijo števila prebivalcev in omililo nekatere negativne posledice staranja prebivalstva. Naravni viri Slovenije (vodni, energetski in prehranski) in ekosistemske storitve omogočajo varno in dostojno življenje v razmerah zmerne, sonaravno usklajene materialne blaginje za vse njene prebivalke in prebivalce tudi v primeru zaostrenih podnebnih razmer.

Socialna varnost oziroma socialna država je v Sloveniji ustavnopravna kategorija, dostojno življenje za vse je ključen cilj socialne politike. V primeru resničnega spoštovanja ustave s strani vsakokratne slovenske vlade in sestave Državnega zbora RS bi to pomenilo, da praktično vse državljanke in državljani Slovenije živijo v socialno varnih, dostojnih materialnih razmerah, v pravični državi z omejenimi družbenimi razlikami. Glede na BDP na prebivalca (okoli 35. mesto med več kot 200 državami sveta) in indeks človekovega razvoja (okoli 25. mesto) Slovenija torej razpolaga z dovolj sredstvi za doseganje univerzalne socialne varnosti. Dohodkovna neenakost je med najnižjimi v EU, po merilih premoženjske neenakosti pa se Slovenija uvršča okoli sredine držav EU, ki so članice OECD (Poročilo o razvoju, 2022, 73).

V Sloveniji se je od leta 2014 stopnja tveganja socialne izključenosti zniževala hitreje kot v drugih članicah, najbolj zaradi večjega zmanjšanja deleža težko materialno prikrajšanih, a po podatkih za leto 2018 je bilo socialni izključenosti izpostavljeno 293.000 oseb (Poročilo o razvoju, 2021, 149). Stopnja tveganja revščine je v Sloveniji vsa leta nižja od povprečja EU, čeprav se je razlika v času krize leta 2008 močno zmanjšala. V obdobju 2005–2010 je stopnja revščine v Sloveniji bila okoli 11–12-%, v obdobju 2011–2016 pa 13–14,5-%, povprečje EU je bilo 16,5–17 % (Poročilo o razvoju, 2017, 112). Po podatkih Statističnega urada RS za leto 2019 je pod pragom tveganja revščine živelo 243.000 oseb, stopnja tveganja revščine je bila 12-% (Humer in Kalin, 2020). Mesečni prag tveganja revščine je znašal 703 EUR, za štiričlansko gospodinjstvo (dva odrasla in dva otroka, mlajša od 14 let) je znašal 1477 EUR na mesec in za dvočlansko gospodinjstvo brez otrok 1055 EUR na mesec. Med 243.000 osebami, ki so leta 2019 živele pod pragom tveganja revščine, je bilo (Humer in Kalin, 2020):

- 90.000 upokojenih oseb in med njimi dve tretjini žensk;
- 40.000 revnih zaposlenih (4,5 % med delovno aktivnimi osebami);
- 40.000 brezposelnih (43,6 % od vseh brezposelnih);
- 41.000 mladoletnih otrok oziroma desetina vseh otrok v Sloveniji;
- 32.000 drugih oseb (nezmožni za opravljanje dela, gospodinje, študenti in študentke ter druge neaktivne osebe).

Stopnja socialne izključenosti je bila leta 2020 po novi metodologiji 14,3-% (295.000 prebivalcev, po stari metodologiji 309.000 prebivalcev oziroma 15 %), kar je bilo pod povprečjem EU-27 (21,9 %), bistveno nižja pa je bila v Sloveniji tudi neenakost porazdelitve dohodka (Ginijev koeficient). Bruto razpoložljivi dohodek gospodinjstev se je po pospešeni

rasti v obdobju 2016–2019 povečal tudi med epidemijo covid-19, na kar so sprva vplivali predvsem vladni ukrepi za omilitev posledic epidemije, leta 2021 pa tudi izboljšanje razmer na trgu dela (Poročilo o razvoju, 2022, 70).

V Sloveniji je praviloma okoli 12–15 % prebivalcev pod pragom revščine, kar pomeni nepravilno obliko družbene neenakosti. Slovenija je glede na BDP na prebivalca dovolj finančno bogata, da bi s prerazporeditvijo sredstev in učinkovitejšo uporabo že obstoječih mehanizmov lahko v zelo kratkem času odpravila absolutno revščino in v srednjeročnem obdobju dejansko izkoreninila relativno revščino. Po mnenju pisca se ne sme pristati na ideologijo minimiziranja problematike revščine in obstoječe stopnje neenakosti. Pozitivno je dejstvo, da je slovensko javno mnenje zlasti zaradi tradicije krščanskega socializma (Krek, Gosar) in samoupravne socialistične izkušnje še vedno izrazito odklonilno do velike neenakosti, kar je lahko politično ugodna okoliščina za še resnejši spopad z revščino. Upoštevati pa je treba dejstvo, da so zaradi sive ekonomije in davčnih prikrivanj, nekontroliranega odtekanja denarja v davčne oaze, dejanske družbene razlike večje od statističnih. Revščina pomeni torej nepravilno obliko družbene neenakosti, prav v razmerah njenega manjšega obsega je še težje opravičilo, da je ni mogoče blažiti.

Redna zaposlitev in z njo povezan dostojen in pošteno odmerjen dohodek (plača) je brez dvoma eden od ključnih gradnikov socialne varnosti. Temeljno socialno spričevalo Slovenije je pravzaprav premoženjsko in dohodkovno stanje najbolj ranljivih socialnih skupin, s tega vidika pa je zelo pomembna višina minimalnega dohodka, ki naj bi dovolj visoko segala čez prag tveganja revščine in socialne izključenosti. *V Sloveniji je osnovni znesek minimalnega dohodka (april 2022 – 422 evrov mesečno), ki pomembno vpliva na tveganje dolgotrajne revščine, določen znatno pod minimalnimi življenjskimi stroški* (Poročilo o razvoju, 2022, 77).

Ustrezna višina in usklajevanje/dvig minimalne plače lahko pomembno poveča zlasti razpoložljive dohodke tistih, ki so izpostavljeni opazno večjemu tveganju za nastanek revščine (Kresal, 2015). V Sloveniji je bil institut minimalne plače na podlagi socialnega sporazumevanja ponovno uveden leta 1995. Vendar je vlada Mira Cerarja kljub ugodnim gospodarskim kazalcem zavrnila zahtevo poslanske skupine takratne Združene leveice, ki je predlagala dvig minimalne plače na 700 evrov neto, hkrati pa z znižanjem dohodnine najbogatejši desetini prebivalcev dejansko povečala plače. Vlada Marjana Šarca pa je na ponovno pobudo Levice postopno povečanje minimalne plače na 700 evrov mesečno (neto plača) udejanjila.

Leta 2021 je znašala minimalna neto plača v Sloveniji za polni delovni čas 736 evrov oziroma okoli ravni praga tveganja revščine in je predstavljala 58 % povprečne neto plače (1269 evrov). A ustrezna raven minimalne plače naj bi po nekaterih ocenah dosegala okrog 60 % mediane plač (Evropski steber socialnih ..., 2021, 103). Za Slovenijo je neugodna velika zgostitev plač okoli vrednosti minimalne plače, saj je največja med članicami EU. Minimalna plača se je torej v Sloveniji v zadnjem obdobju pomembno povečala, a npr. socialni demokrati predlagajo njen dvig na 800 evrov neto,

do leta 2030 pa na okoli 1000 evrov neto (Nov začetek ..., 2021, 80). *Zelo zaskrbljujoče je dejstvo, da socialno pomoč prejema tudi zaposleni, zlasti tisti, ki prejema minimalno plačo, so v prekarnih oblikah dela, hkrati pa pogosto preživljajo več otrok* (Humer in Kalin, 2020, 8). Novinar Vasja Jager (2019) navaja, da je vlada Marjana Šarca leta 2019 odpravila dodatek za delovno aktivnost (okoli 100 evrov mesečno) več kot 10.000 prejemnikom. Prejemali so ga tisti, ki so sicer delali (tudi kot prostovoljci humanitarnih organizacij), vendar jim delo ni prineslo toliko dohodka, da ne bi bili revni.

Po podatkih ankete ECB se je Slovenija leta 2014 po porazdelitvi bruto premoženja uvrščala rahlo pod povprečje evrskega območja. Podobno sliko kaže tudi delež bruto premoženja najbogatejših 20 % gospodinjestev, ki znaša 62,3 % (v evrskem območju 65 %), a najrevnejša petina gospodinjestev razpolaga z zgolj 0,5 % skupnega bruto premoženja (Poročilo o razvoju 2018, 29). *Saksida (2017) opozarja, da so bila v obdobju socialističnega samoupravljanja razmerja med plačami okoli 1 : 4, sedaj pa znašajo vse do 1 : 30 ali 1 : 40*. Obenem je treba upoštevati, da je v obdobju samoupravnega socializma država s prerazporejanjem denarja pokrivala tudi več nujnih življenjskih stroškov, kot so stanovanje, zdravstvo, šolstvo, vrtci (Saksida, 2017) ...

Pokojnine so glavni vir dohodka starejših v Sloveniji in so dostopne večini prebivalcev. Pravica do pokojnine je določena v slovenski ustavi. Minimalni pogoj za pridobitev pokojnine je 15 let pokojninske dobe brez dokupa in starost 65 let. Pokritost starejšega prebivalstva s pokojninami je v Sloveniji visoka. Leta 2020 je pokojnino prejelo 96,4 % prebivalcev, starejših od 65 let, in 99,1 % starejših od 75 let. Pokojnine se v Sloveniji skoraj v celoti financirajo iz javnih virov (prvega stebra), ki temeljijo na medgeneracijski solidarnosti. Slovenija ima instrument najnižje in najvišje pokojninske osnove, ki na eni strani varuje tiste, ki bi jim bila odmerjena zelo nizka pokojnina (socialni korektiv), na drugi pa preprečuje visoke pokojnine (redistribucija od bogatejših k revnejšim). Starejši, ki nimajo pravice do pokojnine, oziroma tisti, ki imajo pokojnino, nižjo od določenega cenzusa, pa imajo pravico do denarne socialne pomoči, izredne denarne socialne pomoči, varstvenega dodatka ter pogrebnine in posmrtnine ob izgubi družinskega člana. Polovica starostnih upokojencev (49,4 %) je decembra 2020 prejela pokojnino, nižjo od 700 EUR; med vsemi upokojenci pa je bilo takih 57 %. *Materialni položaj starejših/upokojencev je v Sloveniji v primerjavi z zaposlenimi slabši kot v povprečju EU in zmanjšuje možnosti za njihovo socialno vključenost (Evropski steber socialne ..., 2021)*.

Mencinger (2018b, 193) upravičeno opozarja, da je slovenska družba zaradi razslojevanja in hitrega opuščanja samozadostnih mešanih gospodinjestev (dopoldne delo v tovarni, popoldne delo na majhni kmetiji) socialno mnogo ranljivejša, kot je bila v obdobju samoupravnega socializma. Po mnenju Zveze svobodnih sindikatov (ZSS) je v Sloveniji ogroženo dostojanstvo predvsem zaradi neenakih možnosti za izobraževanje, revščine v starosti ter sramotnih razlik v dohodkih in bogastvu, zaradi katerih je vse več ljudi izključenih iz družbe (Program Zveze svobodnih ..., 2016).

Stopnja tveganja revščine je bila v obdobju 2017–2020 med nižjimi v EU, vendar visoka za nekatere ranljive skupine, izrazito nad povprečjem EU pa za starejše osebe in enočlanska gospodinjstva, predvsem samskih žensk. V nasprotju s pogostim prepričanjem so izdatki za socialno zaščito v Sloveniji nižji kot v povprečju v EU (za skoraj 5 odstotnih točk), a pomembneje vplivajo na zniževanje tveganja revščine, dolgotrajno revščino pa kljub temu tvegajo zlasti starejše ženske, samska gospodinjstva in nizkoizobraženi (Poročilo o razvoju, 2022, 77). Posledice vojne v Ukrajini bodo neposredno in posredno negativno vplivale tudi na socialno varnost prebivalcev Slovenije (zlasti rast cen energije, posredno pa zlasti hrane), negotova je tudi napoved možnih posledic pandemije.

Slovenijo z vidika večplastno pojmovane preživitvene varnosti temeljno označuje:

1. *ekosistemska varnost – nadpovprečne ekosistemske storitve in obnovljivi naravni viri za varno stopnjo večplastno pojmovane samozadostnosti ter hkrati nadpovprečne antropogene obremenitve pokrajinskih ekosistemov;*
2. *prebivalstvena varnost – nizka rodnost in stabilizacija prebivalstva zaradi neto priseljavanja, izraziti procesi staranja prebivalstva in demografsko praznjenje na več kot polovici ozemlja Slovenije;*
3. *socialna varnost – manjša dohodkovna neenakost in stopnja tveganja relativne revščine, vendar osnovni znesek minimalnega dohodka pod minimalnimi življenjskimi stroški in velik delež prebivalcev s skromnimi pokojninami.*

8.4.5.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov preživitvene (ekosistemske, prebivalstvene in socialne) varnosti

Ključne usmeritve in mehanizmi gradnikov širše pojmovane **ekosistemske varnosti** so v 21. stoletju postali vse bolj pomembna sestavina preživitvene varnosti. Med gradniki ekosistemske varnosti postaja vse bolj aktualna in pomembna podnebna (ne)varnost, zato je ohranjanje vseh ekosistemskih storitev, vključno z zmogljivostjo naravnih ponorov ogljika, ob radikalnem zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov, zelo pomemben cilj povečevanja podnebne varnosti. Na okoljskem, ekosistemskem področju (ne)varnosti je Slovenija zaradi bogatih in relativno ohranjenih ekosistemskih storitev, skromne zastopanosti nepovratnih oblik degradacije okolja in zmerne onesnaženosti glede ekosistemske varnosti dolgoročno še najbolj okoljsko-varnostno izpostavljena prav posledicam podnebnih sprememb, zato se mora nanje prilagoditi in hkrati bistveno zmanjšati izpuste toplogrednih plinov.

Suzana Vurunić (2018b, 27) opozarja, da slovenska zakonodaja sploh ne obravnava neposrednih ciljev za ohranitev ekosistemskih storitev, v nekaterih dokumentih so le posredno navedene ali pa se zgolj na splošno opozarja na pomen njihovega zagotavljanja. Po njeni oceni so sicer zelo bogate ekosistemske storitve (divjad, les in lesna biomasa, ponor CO₂, zadrževanje presežkov vode, blaženje erozije prsti, med, meso in mleko, oprashaenje, ribe, rastlinski proizvodi, biotska raznovrstnost in pitna voda) srednje varovane in

prav tako že srednje ogrožene (Vurunič, 2015; 2018a; 2018b). Ocenjuje, da so nekatere ekosistemske storitve slabo varovane oziroma so že ogrožene, kar zlasti velja za biotsko pestrost in ogroženost pitne vode.

Največ površja Slovenije zavzema gozdni ekosistem, zato je bilo zanj ovrednotenih pet ekosistemskih storitev. Trajnostna ekosistemska ocena pokaže, da so te storitve srednje varovane. Najnižjo oceno so dobili les in lesna biomasa ter regulacijska storitev zadrževanja presežkov vode. Varovanje lesa je bilo slabše ocenjeno predvsem zaradi nerealiziranih gojitvenih del in poseka v zasebnih gozdovih ter nezainteresiranosti za slovenski les. Storitve uravnavanja presežkov vode oziroma varstva pred poplavami je slabo varovana zaradi še vedno premalo poznanih in poudarjenih vodne bilance gozdov in pomembnosti skladiščenja vode. Pozitivno je, da golosečni način gospodarjenja ni dovoljen. Ekocentrična ocena gozdnih ekosistemskih storitev kaže, da so nekatere storitve že ogrožene. Predvsem gre izpostaviti storitev blaženja erozije prsti. Ocene ohranjenosti razvojnih faz varovalnih gozdov kažejo na srednjo ogroženost (Vurunič, 2018a, 8, 9). Izjemno pomembna ekosistemska storitev gozdnih ekosistemov Slovenije je ponor toplogrednega CO₂, ki pa jo ogrožajo vremenske ujme in bolezni. Pri varovanju gozdnih ekosistemskih storitev bi po ugotovitvah Suzane Vurunič (2018a) morali:

- povečati zainteresiranost za realizacijo poseka ter izvedbo gozdnogojitvenih in varstvenih del v zasebnih gozdovih;
- zmanjšati izvoz okroglega lesa in povečati konkurenčnost celotne gozdno-lesne verige;
- povečati gradnjo lesenih stanovanjskih objektov predvsem z domačim lesom, saj les pozitivno vpliva na zdravje in bivalno okolje;
- narediti študije vodne bilance gozdov, raziskati hidrološke značilnosti in pripraviti ocene prispevka gozdnega ekosistema k preprečevanju poplav;
- izvajati takšno gospodarjenje, da se vzdržujejo in izboljšajo gozdne strukture, pomembne za skladiščenje vode, predvsem negovati poplavne in močvirnate gozdove;
- ohranjati naravne gozdne združbe (manj monokultur, kot je smreka);
- uvesti preventivne ukrepe pred erozijo in ne zgolj sanirati že nastale škode;
- natančno (s)poznati pobočne procese in uvesti sodelovanje vseh vpletenih strok, začevši z vrednotenjem in preventivo.

Tudi travniški ekosistemi so pomembni, zlasti za naslednje ekosistemske storitve: med, oprashevanje (ogrožena zlasti zaradi intenzivnega kmetijstva) ter storitev mesa in mleka pašne živinoreje. Pri varovanju vodnih ekosistemskih storitev pa je treba varovati vodne habitate pred onesnaževanjem in pregradami (hidroelektrarne), ki spreminjajo in uničujejo vodne habitate, ob morju pa predvsem pred pozidavo in turizmom. Vzpostaviti je treba sistem nadziranja širitve tujerodnih vrst in preprečiti še večjo škodo (Vurunič, 2018a).

Vseh ekosistemskih storitev seveda ni možno zgolj ekonomsko, tržno vrednotiti, vendar je bila že zgolj glede na vrednost posameznih ekosistemov na svetovni ravni (za leto 2011) ekonomska vrednost ekosistemskih storitev Slovenije ocenjena na 16,8 milijarde evrov oziroma na skoraj polovico slovenskega BDP leta 2013 (Vurunić, 2018a, 11). Večina ekosistemov je izpostavljena negativnim učinkom intenzivnega kmetovanja, onesnaževanja, širjenja pozidave, prometa in rekreacije, podnebnih sprememb in še nekaterim, kar slabša varovanje ekosistemskih storitev, predvsem pa ogroža njihovo intrinzično vrednost. S tem ogrožamo tudi naša življenja, zaskrbljeno zaključuje Suzana Vurunić (2018a, 11).

Obseg in kakovost ekosistemskih storitev gozdnih, kmetijskih in vodnih zemljišč, ki so temeljni gradnik ekosistemske varnosti Slovenije, se zmanjšuje, zato pisec predlaga, da se tako denarna kot nedenarna vrednost ekosistemskih storitev zakonsko in sistemsko vgradi v načrtovanje prostorskega in regionalnega razvoja Slovenije ter v metodologijo presoje razvojnih projektov in posegov v okolje.

Izjemno pomembna gradnika ekosistemske varnosti Slovenije in njenih pokrajin sta bistveni dvig prehranske in energetske samozadostnosti ter ohranjanje vodooskrbne samozadostnosti. Energetsko samozadostnost in varnost oskrbe z energijo je treba po mnenju pisca doseči brez drage gradnje JE Krško 2, ki med drugim prinaša povečano tveganje tudi z vidika nacionalne varnosti (možnost jedrske nesreče, terorističnega in kibernetškega napada itn.), stopnjuje pa tudi problematiko trajnega skladiščenja izrabljenega jedrskega goriva. Tudi zaradi težav v oskrbi z energenti pa se verjeno ne bo mogoče izogniti podalšanju obratovanja sedanje JE Krško do leta 2043 (v primeru pozitivne presoje vplivov na okolje). V obdobju od leta 2005 je tudi po navedbah Andreja Gnezde (2022) Slovenija priklopila najmanj OVE (zlasti sončne in vetrne energije) med državami članicami EU, ni dovolj vlagala v nadgradnjo omrežij, črtala še omrežnino, kar je seveda po mnenju pisca knjige zavestna in etično pritlehna voda na mlin zagovornikom gradnje drugega bloka JE Krško.

Podčrtati velja ugotovitev, da Slovenija razpolaga z vsemi potrebnimi naravnimi potenciali, ki omogočajo dovolj stabilno stopnjo energetske in tudi zahtevnejše prehranske varnosti. Po razpoložljivih sladkovodnih virih na prebivalca je Slovenija 2-krat nad povprečjem EU, kljub temu pa občasno prihaja tako do poplav kot tudi do pomanjkanja vode, na kar vplivajo podnebni dejavniki in človekovi posegi (Poročilo o razvoju, 2022, 109). Zlasti zaradi podnebnih sprememb se vodna bilanca v nekaterih območjih opazno slabša (npr. slovenska Istra), zato bo treba predvsem s pomočjo manjših, sonaravno primernih zadrževalnikov zajeti vodo za različne oblike vodne oskrbe, vključno z namakanjem, ki je izjemno skromno.

Dvig materialnega blagostanja je v Sloveniji delno potekal na račun slabšanja ekosistemske, okoljsko-podnebnne varnosti, na račun slabšanja ekosistemskih storitev in kakovosti bivalnega okolja prihodnjim generacijam. Obenem je še vedno prisotno neustrezno upravljanje

javnega dobra, s čimer bomo lahko izgubili številne prednosti, ki nam omogočajo kakovostnejše in varnejše življenje. Ker smo od omejenih naravnih virov življenjsko odvisni, je treba o njih nujno ozavestiti splošno in strokovno javnost, izpostaviti ranljivost teh virov in pojasniti, da ne morejo biti dostopni vsem v neomejenih količinah (Šmid Hribar in drugi, 2018), obenem pa preprečiti njihovo privatizacijo. Izjemno množična udeležba 11. junija 2021 (veliko angažiranje civilne družbe, državljanek in državljanov) na referendumu (mehanizem neposredne demokracije) o predlogu Janševe vlade novele zakona o vodah in plebiscitarnih 87 % glasov proti vladni nameni povečanja možnosti posega v območja obrežij rek, jezer in morja je nesporno pokazalo odločnost velikega števila državljanov, da prepoznajo nedvoumne argumente stroke ter pred kapitalom branijo in obranijo temeljno javno dobro, eksistenčno pomembne naravne vire in s tem med drugim ohranjajo vodno stranico ekosistemske varnosti za sedanje in prihodnje generacije.

Pisec se zaveda kratko- in srednjeročne politične nerealnosti opustitve kapitalizma, torej hitre izvedbe sicer preživitveno nujnega, systemskega družbeno-ekosistemskega preloma npr. do leta 2030, zato se v prehodnem obdobju zavzema za sicer še vedno zelo zahtevne, a politično realnejše, v svoji biti pa glede na sedanje razmere dejansko radikalne razvojno-podnebne ukrepe Slovenije – znotraj ekosocialno temeljito reformiranega obstoječega kapitalizma. *V vsakem primeru bi moral ključni strateški, bolje rečeno »preživitveno-blaginjski« in s tem tudi varnostni cilj Slovenije (in vseh držav sveta) do leta 2050 postati medgeneracijsko in medvrstno pravična, torej zmerna blaginja za vse – znotraj zmogljivosti ekosistemskih storitev, torej znotraj naravne okoljsko-podnebne zmogljivosti, nosilnosti Slovenije.* Po oceni Petra Novaka (2018b, 16) bi moral biti temeljni in čim prej uresničljiv strateški razvojni, sonaravni cilj Slovenije povečanje indeksa človekovega razvoja (HDI) z 0,88 na 0,95, a ob hkratnem radikalnem zmanjšanju ekološkega odtisa (več kot prepolovitvi) s 5,2 gha na 2,4 gha na prebivalca, torej na raven naravne biološke zmogljivosti, kapacitete ozemlja (ekosistemov) Slovenije.

Varovanja okolja in narave ter ekosistemske blaginje (blaginje ekosistemov) in s tem ekosistemske varnosti za sedanje in prihodnje rodove tudi v Sloveniji seveda ni možno zagotoviti s sektorskimi, kurativno zasnovanimi pristopi in okoljskimi kozmetičnimi popravki nekaterih najbolj izpostavljenih materialnih dejavnosti. *Zaradi izčrpanja in degradacije naravnih virov, posledic stopnjujočih se podnebnih sprememb, antropogenega zmanjševanja eksistenčno nezamenljivih ekosistemskih storitev, torej zaradi ogrožene ekosistemske varnosti Slovenije in njenih prebivalcev so nujne sonaravno zasnovane, radikalne in globoke strukturne spremembe na gospodarskem, družbenem, okoljskem in prostorskem polju.* Brez systemskega trajnostnega sonaravnega, ekosistemskega preobrata v načinu vsakdanjega življenja, v celotni proizvodnji in potrošnji ne bo možno doseči blaginje, nemotene delovanja ekosistemov kot temeljnega gradnika ekosistemske, okoljsko-podnebne varnosti Slovenije. Radikalne spremembe na okoljskem, ekosistemskem polju bodo možne le v primeru, da bomo voljni in sposobni antropocentrični vrednotni sistem v družbi

in pri posamezniku nadomeščati z ekocentričnimi etičnimi izhodišči, torej s planskim ekosistemskim pristopom k »razvoju«, vključno z odpovedjo modelu trajne rasti in s tem povezanega ogrožanja ekosistemske varnosti zanamcem. Ekološki odtis (vključno z ogljičnim odtisom) na prebivalca in posege v ekosisteme je treba čim prej uravnovesiti z nosilnostjo, biokapaciteto okolja, ki jo tudi Slovenija na prebivalca večkratno presega. Pomembnejši prepoznani okoljski izzivi v prihodnje so blaženje in prilagajanje na podnebne spremembe, izraba degradiranih površin in ohranjanje ekosistemskih storitev ter približevanje neto ničelni pozidavi (Resolucija o Nacionalnem ..., 2020).

Varovana območja narave imajo tudi v Sloveniji zaradi prostorske zgostitve ohranjenih ekosistemskih storitev izjemno pomembno preživitveno in s tem varnostno vlogo. Zaradi velikega deleža vseh kategorij varovanih območij (več kot polovica državnega ozemlja), vključno z območji Natura 2000, bo morala Slovenija s pomočjo vlade, gospodarstva, strokovne javnosti in lokalnega prebivalstva najti optimalno razmerje med varovanjem narave in odgovornim ekosistemskim dvigom blagostanja ljudi. Zavarovanje narave ne bi smelo biti ovira udejanjanja sonaravnih razvojnih projektov, zlasti to velja za 25 slovenskih občin, kjer je več kot 75 % njihovega ozemlja opredeljenega kot območje Natura 2000. Prepoznavanje in finančno ovrednotenje pomena ohranjanja in opravljanja ekosistemskih storitev na varovanih območjih (tudi z vidika ekosistemske varnosti – opomba pisca) bi bistveno spremenilo ocenjevanje njihovega razvojno-varovalnega pomena. Razvojne možnosti (za)varovanih območij so predvsem v sonaravnem turizmu ter ekološkem kmetovanju, ki omogoča ohranjanje kulturne pokrajine in pomeni najbolj kakovostno sonaravno obliko kmetovanja, z minimalnim obremenjevanjem okolja.

Slovenija razpolaga z visoko zmogljivostjo ključnih sestavin ekosistemske varnosti, ki v primeru sonaravne rabe ekosistemskih storitev, razpoložljivosti lastnih obnovljivih materialov (les) in mavrice OVE omogočajo zdrave bivalne razmere, vodno, energetske in prehranske samozadostnost. Naravni viri Slovenije ob ohranjanju obstoječega števila prebivalcev oziroma gostote prebivalstva omogočajo človeka vredno, a zmerno materialno blagostanje in visoko kakovost življenja sedanjih in prihodnjih generacij.

Prebivalstvena varnost Slovenije mora biti zasnovana na ohranjanju, stabilizaciji števila prebivalcev, ohranjanju poseljenosti celotnega ozemlja in sposobnosti celotnega, sistemskega prilagajanja na staranje prebivalstva.

Slovenija je podobno kot druge gospodarsko razvitejše in bogatejše države opravila demografski prehod, je v skupini držav, kjer bi brez neto priseljevanja tudi v daljšem časovnem obdobju število prebivalcev v Sloveniji postopoma upadalo. Zgolj z vidika demografskih pritiskov na okolje (sestavina ekosistemske varnosti) je glede na globalne razmere stabilizacija oziroma zmanjšanje števila prebivalcev na ozemlju Slovenije pozitiven trend, z vidika dolgoročnega obstoja številno skromnega slovenskega naroda pa gre seveda za negativen trend. Ocene o naravnih možnostih zagotavljanja vodne, prehranske in energetske varnosti (lastni OVE) Slovenije kažejo, da je v primeru okvirnega

ohranjanja obstoječega števila prebivalcev v primeru prehoda na model trajnostnega sonaravnega, odraslega razvoja možno zagotoviti zmerno, človeka vredno osebno in družbeno blaginjo za vse prebivalce. Zato sta po mnenju pisca z vidika prebivalstvene varnosti do srede 21. stoletja temeljna izziva Slovenije:

- stabilizacija števila prebivalcev in ohranjanje celostne poseljenosti Slovenije, vsaj sedanjega obsega kulturne pokrajine tudi v hribovitih in robnih slovenskih pokrajinah;
- ustrezni večplastni strukturni odzivi na posledice izrazitega staranja prebivalstva in s tem povezane velike spremembe razmerij med starostnimi skupinami (do 20 let, 20–65 let, nad 65 let), torej med vzdrževanimi in aktivnimi prebivalci.

Slovenija se uvršča med države, ki so okvirno dosegle stabilizacijo števila prebivalstva, ta pa se zaradi nekaj desetletij prisotne zelo nizke rodnosti (okoli 1,5 otroka na žensko) ohranja zgolj na račun zmernega doseljevanja prebivalcev, ki nekoliko zmanjša splošni proces staranja prebivalstva.

Staranje prebivalstva je izjemno pomemben dosežek družbene blaginje, ki pa seveda prinaša tudi številne nove izzive na področju prebivalstvene varnosti. Pomemben dejavnik staranja prebivalstva Slovenije je več desetletij prisotno izrazitejše upadanje števila rojstev otrok. Zgodovinar Bojan Balkovec (2017a) navaja, da je rodnost v Sloveniji začela izrazito padati že po letu 1980, in ne kot drugod na socialističnem Vzhodu šele po letu 1991. Leta 1950 se je v Sloveniji rodilo 36.000 otrok, konec 20. stoletja pa med 17.000 in 18.000 otrok, število rojenih se je torej zgolj v pol stoletja prepolovilo. V obdobju 1955–1959 se je v Sloveniji letno rodilo okoli 30.000 otrok, v obdobju 1985–1989 okoli 25.000, leta 1991 okoli 21.600, leta 2015 20.600 otrok, leta 2019 19.300, in leta 2020, v prvem letu epidemije – le še 18.800 otrok. Pandemija covid-19 torej ni povzročila zgolj višje stopnje umrljivosti, temveč tudi dodatni upad rojstev otrok, saj je zdravstvena kriza povečala negotovost zaposlovanja, ljudje pa si seveda želijo višjo ekonomsko in socialno varnost, visoka negotovost jih odvrča od odločanja za otroke.

V obdobju 1950–2020 se je rodnost v Sloveniji bistveno znižala, v zadnjih letih se giblje okoli 1,6 otroka na žensko. Za enostavno obnavljanje, stabilizacijo števila prebivalcev pa bi morala biti stopnja rodnosti vsaj 2,1 otroka na žensko. V Sloveniji se za stabilizacijo prebivalstva glede na obstoječo stopnjo rodnosti rodi okoli 10.000 otrok premalo, rodnost je glede na pogoje naravnega obnavljanja prebivalstva po nekaterih ocenah kar za tretjino prenizka (Poročilo s posveta ..., 2019; Gams in Malačič, 2019), Matjaž Gams (2015, 21) sodi, da Slovenci po narodnosti izumiramo, saj nas naj bi bilo z rodnostjo 1,5 otroka na žensko čez 80 let (po mnenju pisca zelo smela napoved celo za 80 let vnaprej ...) manj kot polovica sedanjih prebivalcev. Demografski podatki torej kažejo, da je v zadnjem obdobju smrtnost prebivalcev večja od rodnosti, a zaradi sicer omejenega neto doseljevanja (v veliki meri iz nekdanjih jugoslovanskih republik) se je kljub nizki rodnosti število

prebivalcev Slovenije v poosamosvojitvenem obdobju nekoliko povečalo. Vse od konca šestdesetih let 20. stoletja je namreč Slovenija zaradi gospodarskega napredka neto območje priseljevanja, zlasti z ozemlja nekdanje Jugoslavije.

Po projekciji potrebnega priseljevanja iz tujine za ohranjanje kontingenta aktivnega prebivalstva naj bi se po študiji geografa Janeza Nareda in sodelavcev (2019, 44) število oseb v aktivnem starostnem kontingentu (25–64 let) v 20 letih (2018–2038) znižalo za približno 170.000 oseb. Dinamika upadanja tega kontingenta je krepkejša od projekcije upada celotnega prebivalstva, ki se ocenjuje na 67.000 v istem obdobju. Projekcija podaja zelo visoke vrednosti potrebnega priseljevanja, a postavlja se vprašanje, ali je Slovenija res tako atraktivna za priseljence, še zlasti po pričakovanem integriranju zahodnega Balkana v EU. Seveda je pomembno tudi drugo vprašanje – ali bi tovrstna migracija strukturno ustrezala slovenskim potrebam po delovni sili v prihodnjih desetletjih. Potrebna letna neto vrednost priselitev v Slovenijo bi v obdobju 2018–2038 znašala 16.000–17.000 oseb (v primerjavi z letnimi neto priselitvami 3000–3500 v obdobju 2008–2017). V zadnjih petih letih projekcijskega obdobja do leta 2038 bi se potreba po priseljevanju nekoliko znižala, in sicer na okrog neto 9500 oseb letno (Nared in drugi, 2019, 44).

Razmerje med številom starejših in številom delovno sposobnih (20–64 let) naj bi bilo leta 2060 okoli 1 : 1,8. Na vsakega starostnika bosta torej prišla manj kot dva delovno sposobna prebivalca (Karba in drugi, 2016). Do leta 2030 naj bi se populacija v najbolj aktivni dobi (20–64 let) zmanjšala za 125.000 prebivalcev, delež starejših pa do leta 2030 od 19 % povečal na četrtno (povečanje za 139.000 oseb) (Poročilo s posveta ..., 2019).

Renata Karba in sodelavci (2016) poudarjajo, da je izvorni vzrok migracij nevzdržno trošenje ekonomsko bogatejših držav globalnega severa (med katere spada tudi Slovenija) in ekološki odtis, ki ga to povzroča. To nam kot odgovoren in pravičen kratkoročni (kurativni) odziv nalaga solidarnost z razseljenimi ljudmi in njihovo polno vključevanje, poleg tega pa čim hitrejšo odpravo vzrokov, ki ljudi ženejo v beg. To lahko dosežemo z osredotočenjem na vzdržno zagotavljanje blaginje z življenjskimi viri v lastnem okolju. Na ta način se bodo ustavili destruktivni okoljski in postkolonialistični procesi, ljudem pa bo omogočeno, da ostanejo na svoji zemlji in dostojno preživijo (Karba in drugi, 2016). *Pisec se strinja s stališčem Terska (2017), da mora tudi Slovenija kot moralno utemeljena socialna demokracija prostovoljno sprejeti razumno (!) število beguncev, ki naj bi bilo precejšnje. Zagorac (2018) sodi, da migracije ne pomenijo zgolj krize, ampak tudi priložnost, so človeški potencial. Kot družba pa bi se po njegovem mnenju morali spraševati, ali sprejemamo ljudi, ali smo jih sposobni tudi socialno, ekonomsko in vrednostno integrirati v okolje, in si seveda prizadevati za uresničitev teh ciljev. Čeprav ni privrženec zgolj ekonomskega pogleda na migracije, si upa trditi, da so ljudje, ki pridejo v Slovenijo z znanjem in pripravljenostjo delati, zgolj zadetek v polno. Njihovo bivanje je v tem primeru zgolj majhen strošek, saj oseba pride z določenimi znanji in lahko nemudoma prispeva družbi. Precej večji strošek je izobraževati in vzgajati ljudi od mladih nog, da lahko po določenem času*

postanejo ekonomsko »koristni«. Seveda pa je problematika sprejemanja ljudi iz drugih držav večplastna, pogosto tudi humanitarna in solidarnostna, kjer pa je tudi Slovenija moralno dolžna spoštovati mednarodne zaveze, npr. ženevsko konvencijo in celoten sistem človekovih pravic.

Za Slovenijo je značilen dolgotrajen proces zgoščevanja prebivalstva v dolinsko-kotlinskem in ravninskem svetu ter zmanjševanja števila prebivalcev (t. i. erozije prebivalstva) v obsežnih višjih in obmejnih geografskih območjih, ki obsegajo več kot polovico ozemlja. Kljub številnim sprejetim regionalnim in prostorskim politikam ter programom za pospeševanje enakovrednega razvoja regij in ožjih, strukturno šibkejših, odmaknjenih in obmejnih območij se razvojne razlike med njimi v obdobju po letu 2004 niso bistveno zmanjšale. Geograf Simon Kušar (2021) ugotavlja, da so se razvojne razlike med regijami po letu 2000 ponovno povečale. Policentrični koncept razvoja mest in drugih naselij se tudi ne udejanja v zeleni smeri, krepi se predvsem vloga in položaj Ljubljane in Ljubljanske urbane regije (osrednjeslovenska statistična regija). Ljubljana se je z vidika delovnih mest zgolj med letoma 2004 in 2014 okrepila za okoli 19.000 delovnih mest, medtem ko se je število zaposlenih, ki bivajo in delajo v Mestni občini Ljubljana, v istem obdobju zmanjšalo za več kot 5000 (Nared in drugi, 2019, 126). *Proces metropolitizacije in zgoščevanja prebivalcev zlasti v Ljubljanski kotlini ter na drugi strani obsežna območja prebivalstvenega praznjenja in zmanjševanja kulturne pokrajine (zaraščanje) je treba tudi zaradi ekosistemskih in samooskrbnih razlogov načrtno preprečevati.*

Kot izhajaja zlasti iz geografskih študij o dostopnosti storitev splošnega pomena v Sloveniji, kjer so avtorji primerjali opremljenost s storitvami in število prebivalcev v posameznem lokalnem oziroma regionalnem središču, so nadpovprečno opremljeni predvsem kraji v obmejnih in redkeje naseljenih območjih, ki jih zaznamujejo negativni demografski trendi, na drugi strani pa so podpovprečno opremljena suburbana zaledja večjih mest, ki se po večini uvrščajo med ruralne občine z naraščajočim številom prebivalcev. Kljub nadpovprečni opremljenosti redkeje poseljenih in obmejnih območij pa velja opozoriti, da je treba dostopnost storitev splošnega pomena ohraniti, četudi se na nekaterih (npr. odmaknjenih območjih) število prebivalcev manjša (Nared in drugi, 2019, 128). *Prav pomanjkanje delovnih mest v bližini bivanja je po mnenju anketirancev najpogostejši razlog za izseljevanje, k temu pa dodatno prispevajo še boljše življenjske razmere v večjih mestnih središčih (trgovine, izobraževalne ustanove, rekreacijske površine ...), slabša infrastruktura in slabša prometna dostopnost.*

Zaradi prevladujočih teženj prostorskega razvoja grozi nastajajočim mestnim regijam Slovenije zlasti (Ravbar, 2000; 2004; 2005):

1. »nerazčlenjeno« zgoščevanje – pozidava obmestnih naselij, tudi pri splošni stagnaciji števila prebivalcev;
2. nadaljevanje teženj po demografskem praznjenju in propadanju mestnih središč ter gosto pozidanih četrti iz »industrijske« faze razvoja mest;

3. izgubljanje pomena mestnih središč ob hkratnem razraščanju nakupovalnih centrov na obrobju mest;
4. nihajoč (intervalen) individualni motorizirani promet z visokimi obremenitvami in hkratnimi zahtevami po oblikovanju javnega prometa, ki pa je v krajšem časovnem obdobju neuresničljiv;
5. neracionalna poraba javnih sredstev za neekonomično rabo (predvsem cestne) infrastrukture.

Številna regionalna središča, še posebej v Vzhodni kohezijski regiji, niso postala močna žarišča razvoja svojih gravitacijskih območij, v njih je mogoče opaziti trende trajnega odseljavanja v razvitejša širša vplivna območja urbanih središč v Sloveniji in sosednjih državah (Poročilo o prostorskem razvoju ..., 2021, 26). Prisotna je tudi močna meddržavna dnevna delovna migracija z obmejnih območij koroške, podravske in pomurske regije v Avstrijo. Posledice omenjenih procesov se na splošno izražajo v slabšanju demografskega potenciala številnih regij in ožjih območij, v slabši opremljenosti demografsko ogroženih, odmaknjenih in obmejnih območij z oskrbnimi (in storitvenimi) dejavnostmi. Tudi dostopnost s sredstvi javnega prevoza do regionalnih središč se ni spremenila oziroma izboljšala.

Demografska študija ugotavlja, da je pretežni del območja z dostopnostjo več kot 45 minut do najbližjega priključka na avtocesto ali hitro cesto tudi območje s padajočim številom prebivalstva (Nared in drugi, 2019, 48). Hkrati pa študija ugotavlja, da dobra prometna dostopnost v pretežnem delu pomurske, podravske in posavske statistične regije sama po sebi še ni vplivala na pozitivne demografske trende, saj število prebivalcev kljub dobri prometni dostopnosti pada. Tudi izgradnja avtoceste od Maribora proti Lendavi leta 2008, ki je bistveno izboljšala prometno dostopnost tega območja, še ne kaže pozitivnih demografskih učinkov, saj se slaba demografska slika Pomurja ni bistveno spremenila.

Nekateri strokovnjaki regionalnega razvoja celo postavljajo pod vprašaj smiselnost, učinkovitost razvojnih naložb v demografsko izrazito ogrožena območja, saj tam praktično v številnih primerih žal ni več prebivalcev, ki bi bili naložbe sposobni izkoristiti in oplemenititi. Izvedene demografske projekcije na različnih prostorskih ravneh torej kažejo na vse bolj zaostrene razmere tako z vidika upadanja števila prebivalcev kot staranja prebivalstva in poslabševanja demografske strukture v številnih geografskih območjih Slovenije. Dolgotrajnih negativnih posledic demografskih razmer v številnih območjih Slovenije žal ni več možno preprečiti, lahko pa se ublažijo (Nared in drugi, 2019, 126, 130). Damjan Kavaš in Marjan Ravbar (2021, 21, 22) opozarjata, da mora biti Slovenija v prihodnje pripravljena na zmanjšanje evropskih kohezijskih sredstev, zato postajata raba notranjih potencialov in endogeni regionalni razvoj vse pomembnejša. V tujini stopajo v ospredje večje prostorske enote oziroma regije, ki omogočajo uspešnejše tekmovanje na globalnem trgu ter lažje pridobivanje javnih in zasebnih sredstev, takšen pristop priporočata tudi za Slovenijo.

Decentralizirana mešana raba površin je po mnenju Ravbarja (2005) in Koželja (2007) eden mogočih kompromisov med varčno (strnjeno) in razpršeno poselitvijo, saj upošteva simbiozo funkcij bivanja, dela in rekreacije v funkcionalno in geografsko zaokroženih območjih mestnih regij. Taka usmeritev zmanjšuje število in razdalje nujnih voženj, ohranja pokrajinsko pestrost in zelene površine v mestih, podpirajo jo tudi poglobitvena ekološka načela ravnovesja. Zagotavlja bolj raznoliko strukturo delovnih mest, večnamensko rabo prostora in tudi težnje k preprečevanju naraščajočega obremenjevanja okolja, povezanega s pretežno individualnim načinom prometa. Poglobitvena naloga usmerjanja urbanizacije s pomočjo mešane rabe površin (bivanje, delo, storitve) pa je zavarovanje presledkov oziroma odprtega prostora in krajše dnevne poti zaposlenih.

V vsakem primeru je skladnejši, decentralizacijski (policentrični) regionalni napredek Slovenije ena od ključnih razvojnih in političnih prioritet, ki zagotavlja ohranjanje poseljenosti, kot tudi sonaravno rabo regionalnih razvojnih potencialov ter s tem povezan dvig blaginje in varno stopnjo prehranske in energetske samozadostnosti v vseh slovenskih pokrajinah.

*Za zaželeno ekohumanistično Slovenijo je sonaravno zasnovano zagotavljanje univerzalne minimalne, a človeka vredne **socialne varnosti** prednostni in glavni cilj.* Slovenija se namreč uvršča v skupino ekonomsko in materialno bogatih držav, razpolaga torej z dovolj velikimi finančnimi viri za doseganje dostojne socialne varnosti za vse prebivalce. V iskanju ekohumanističnega modela socialne varnosti ponovno zelo aktualno zvenijo naslednje predvojne misli krščanskega socialista Andreja Gosarja (1933, 95): »Zakaj vse grmenje proti kapitalizmu in njegovemu duhu nič ne pomaga, dokler ne poznamo drugega, socialnejšega produkcijskega sistema, ki bo nudil ljudem vsaj ono mero najvažnejših življenjskih potrebščin, ki jih danes kljub vsej mizeriji in krivičnosti resnično uživajo.« Pri reševanju socialnih nepravilnosti se danes politiki v veliki meri osredotočajo na redistributivne politike, ki sicer same po sebi niso problematične, vendar pa se ne ukvarjajo z dejanskimi vzroki teh nepravilnosti. Ekonomska neenakost, kot eden izmed perečih družbenih problemov 21. stoletja, ima po mnenju Gonze (2019) vzrok v izjemno pristranski distribuciji kapitala v prid bogatim. Treba je torej začeti razmišljati o predistributivnih politikah, ki bi zagotovile tudi bolj egalitarno distribucijo kapitala med ljudi.

Pravni filozof Andraž Teršek (2017) poudarja, da razumevanje koncepta socialne pravičnosti, socialne enakosti in socialne demokracije, na katerem temelji slovenski ustavni režim, dejansko ne dopušča obstoja neprostovoljne revščine. Slovenska ustava ne dopušča družbenih okoliščin, v katerih npr. 300.000 državljanek in državljanov živi v očitni, neželeni revščini. Teršek (2017, 37) predlaga, da se v slovensko ustavo izrecno zapiše pravica človeka, da zahteva pomoč države glede preprečitve življenja v revščini, kot je bila dodatno zapisana pravica do čiste pitne vode. Hkrati mora država s primernimi aktivnimi ukrepi preprečiti, da bi človek vstopil v stanje revščine. Bine Kordež (2021b) pa sodi, da je treba pri sicer še vedno zaskrbljujočih podatkih o številu revnih prebivalcev v Sloveniji (2019 – 254.000) seveda poudariti, da gre za oceno relativne, ne pa absolutne revščine.

Srečko Dragoš (2021, 128) navaja, da je Slovenija po vseh 24 najpomembnejših socialnih in zdravstvenih kazalcih slabša od evropskega povprečja. Po velikosti premoženja, zgoščenega pri zgornjem 1 % prebivalstva pa je Slovenija prehitela celo prislovično neoliberalno Veliko Britanijo. Tudi povprečje EU je bistveno pod slovenskim, saj v EU zgornji 1 % poseduje 17,5 % skupnega bogastva, v Sloveniji pa 23 %. Davek na lastnino znaša v Sloveniji 0,6 %, v ZDA 3 % in v Veliki Britaniji 4,1 % BDP. Slovenija je po njegovem mnenju ne le »vitka« država, nahaja se v anoreksiji ... (Dragoš, 2021, 129).

V razmerah sicer zelenega procesa globalne ekosocialne in trajnostne sonaravne preobrazbe svetovnega gospodarstva (odrast namesto trajne rasti), lastniških razmerij, svetovne trgovine ter celotnih družb je zelo verjetno, da bodo posamezne države v procesu zelenega uveljavljanja nove ekosistemske družbene ureditve (takšnega ali drugačnega poimenovanja) krajše ali daljše (realno bolj verjetno) obdobje prisiljene delovati v trdih tržnih in konkurenčnih razmerah, ki pomembno vplivajo tudi na socialno, zlasti pa na ekonomsko in zaposlitveno politiko. Vendar so tudi na področju notranjega uveljavljanja modelov sonaravnega gospodarstva ter večje prehranske in energetske samooskrbe, socialne, prostorske in regionalne politike, modela zaposlovanja, delavskega upravljanja itn. številne možnosti za čim bolj solidarno, pravično, družbeno, regionalno in ekosistemsko odgovorno, aktivno in sodelovalno ekosocialno prakso. Pisec se ne strinja z neoliberalnim socialnim modelom kapitalizma, ki je v temelju zasnovan na skoraj izključno lastni odgovornosti za socialno varnost. *Pravična (pravičnejša) delitev ustvarjane vrednosti, udejanjanje polne zaposlenosti in uvedba novih socialnih mehanizmov družbene, medgeneracijske solidarnosti so po mnenju pisca temeljni gradniki socialne varnosti v načrtovani ekohumanistični Sloveniji.*

Zaposlitev je izjemno pomemben gradnik materialne blaginje, socialne varnosti, osebne rasti in zadovoljstva z življenjem. *Pozitivno je dejstvo, da je bila v zadnjem obdobju stopnja brezposelnosti v Sloveniji praviloma bistveno nižja od povprečja EU. V letu 2020, torej v razmerah pandemije, pa se je kljub obsežnim državnim ukrepom stopnja brezposelnosti v Sloveniji nekoliko povečala. V drugem četrtletju 2021 je bila brezposelnost v Sloveniji na nizki ravni (4,4 %), v EU pa se je opazno povečala (7,2 %). Višji od povprečja EU pa je ostal delež dolgotrajno brezposelnih med vsemi brezposelnimi (Poročilo o razvoju, 2022, 174). Septembra 2022 je po podatkih Statističnega urada RS bila brezposelnost v Sloveniji 4,0-%.*

Slovenija je bila leta 2021 po stopnji aktivnosti med prebivalstvom v starosti 25–54 let (92,4 %) na prvem mestu med članicami EU-27, po aktivnosti starejših (55–64 let) pa je bila šele na 21. mestu. Slovenija ima že desetletje nizko stopnjo aktivnosti starejših (55–64 let), ki se postopno povečuje, in nizkoizobraženih, ti dve skupini pa se pogosto prekrivata. To je deloma povezano z izobrazbeno strukturo prebivalstva, saj je delež nizkoizobraženih v starejših starostnih skupinah višji kot v mlajših, in z relativno zgodnjim upokojevanjem ali prehajanjem v neaktivnost (Poročilo o razvoju, 2022, 176). Če bi Slovenija dosledno spoštovala ustavno načelo o socialni državi, bi morala uvesti

sistemsko politiko polne zaposlenosti, vključno z državo kot zadnjo zaposlovalko. Zlasti z dostojnim delom, ne pa s socialnimi podporami, se po mnenju pisca zagotavlja najvišja oblika socialne varnosti in dostojnega življenja.

V nekaj letih po finančni krizi (torej po letu 2008) je bilo s političnimi odločitvami breme poslovnih neuspehov ter slabih poslovnih in finančnih odločitev menedžerjev s »socializacijo« krivično prenešeno v veliki meri na pleča zaposlenih in državnega proračuna. Dvig produktivnosti je vse bolj temeljil na vse bolj intenzivnem, dolgotrajnem delu zaposlenih, ki pa je trčilo tako na ekosistemске zgornje meje kot na dobesedno zaposlitveno izčrpanost in izgorelost zaposlenih. Prihodnji dvig produktivnosti bi moral biti poleg na ekosistemskosti (poudarek na visoki produktivnosti sonaravne in skrajno varčne rabe naravnih virov) zasnovan na bistveno večjem prispevku menedžerjev in na večjem znanju, inovativnosti in ustvarjalnosti vseh zaposlenih, na tehnološkem razvoju, delitev nove ustvarjene vrednosti v podjetjih pa mora biti bistveno bolj pravična, s povečanjem njenega deleža v korist zaposlenim. Družbeno odgovorna podjetja morajo zagotoviti zaposlenim določene standarde, ki zadevajo delovni čas, varstvo mladih pri delu, omejitev kolektivnega odpuščanja delavcev, zaščito ob prevzemih podjetij in zaščito zaradi nesolventnosti delodajalca (Pavliha, 2004).

Osnovno vodilo na področju dela in zaposlovanja mora postati zagotavljanje dostojnega dela, torej dela, ki delavcu ne omogoča le golega preživetja. To pomeni varnost zaposlitve, redno in dostojno plačilo, socialno varnost, upoštevanje pravic delavca na delovnem mestu in spodbujanje socialnega dialoga. Primarno gre torej za spoštovanje delavskih pravic in njihovo nadgradnjo. Spodbujati je treba zaposlovanje za polni delovni čas in za nedoločen čas, saj trenutno edino taka zaposlitev delavcu zagotavlja najvišjo stopnjo delavskih pravic, omogoča manj stresno življenje, varno načrtovanje prihodnosti, zadovoljstvo na delovnem mestu in s tem tudi dvig kakovosti delovnega procesa pri delodajalcu (Manifest civilne družbe ..., 2018, 26). Praviloma pozitivne izkušnje dela na daljavo (delo na domu) iz obdobja pandemije leta 2020 in 2021 je treba pretehtano in sistemsko vgraditi v delovno zakonodajo in prakso.

Staranje prebivalstva prinaša izzive na področjih ustvarjanja prihodkov iz gospodarske dejavnosti ter pokrivanja javnih izdatkov za pokojnine, zdravstvo in socialno oskrbo. Zagotavljanje medgeneracijskega sožitja bo možno le, če se bomo na ta trend dobro pripravili (Karba in drugi, 2016), npr. tudi z zmanjšanjem življenjskih stroškov, vendar ne na račun vitalne oskrbe z dobrinami, ter z zmanjšanjem tveganj v zvezi z nihanjem cen in zanesljivostjo oskrbe z življenjskimi dobrinami. Za to si bo treba prizadevati na ravni skupnosti: s prilagoditvijo načina proizvodnje in potrošnje ter s povečanjem neodvisnosti od svetovnih trgov pri oskrbi s ključnimi dobrinami, kot sta hrana in energija.

Če želimo resnično slediti konceptu dostojnega dela, moramo razen prednostnega udejanjanja skupnega (so)lastništva skrajšati delovni čas na 30–35 ur tedensko ter višati minimalne urne postavke in minimalno plačo, vendar ne na račun zniževanja prispevkov in

socialne države. Primer tradicionalne dobre prakse je lahko združništvo, kjer se člana zadruge, delavca v podjetju, v ustanovah ne vidi kot strošek, temveč kot soustvarjalca delovnega uspeha, pa tudi neuspeha. Izkoreniniti je treba prekarne oblike dela (podjemna pogodba, delo »na črno«, prisilno samozaposlovanje ipd.), predvsem takrat, ko se s temi oblikami dela nadomeščajo sicer redna delovna mesta (tudi v javnem, državnem sektorju – primer snažilke), saj prekarizacija dela neposredno vpliva na stopnjo delavskih pravic. V primeru nadomeščanja rednih zaposlitev z začasnimi oblikami dela mora delodajalec delavcu dati v podpis pogodbo o zaposlitvi (za nedoločen oziroma določen čas, s polnim oziroma skrajšanim delovnim časom). Če želimo zmanjšati prekarnost, je torej nujen korak v nasprotno smer – izboljšati moramo pravice in varnost delavcev in delavk ter močno regulirati atipične oblike dela, ne pa govoriti o nadaljnji fleksibilizaciji (in sočasni normalizaciji prekarizacije). Fleksibilizacijo morajo nadomestiti ukrepi in premiki h konceptu dostojnega dela, graditi moramo na že izborjenih delavskih pravicah in učinkovito preprečevati njihove kršitve (Manifest civilne družbe ..., 2018, 25). Črt Pogljajen (2018) navaja, da so ključni ukrepi za ustavitve nadaljevanja prekarizacije sistemski družbeni ukrepi, kot so ustavitve tekme pri zniževanju davkov med državami, uvajanje davkov na transakcije, krepitev davčne progresije, uvedba davka na robote in sprejem neke vrste univerzalnega temeljnega dohodka (UTD).

Slovenija naj torej uveljavlja koncept dostojnega dela, kar pomeni, da naj bi slovenska vlada (Manifest civilne družbe ..., 2018, 25):

- pri svojem delu upoštevala široko definicijo dostojnega dela, ki vključuje različne elemente varnosti zaposlenih, ki ne temeljijo samo na vrsti pogodbe;
- podjetjem, ki dokazano ne spoštujejo delovne in druge zakonodaje v drugih državah, preprečila vstop v Slovenijo ter nikakor ne bi spreminjala zakonodaje v skladu z željami korporacij in na škodo socialne varnosti prebivalstva, delavskih pravic in okolja;
- procese digitalizacije izkoristila za razmislek o skrajševanju delovnega časa, a ne na škodo delavk in delavcev ter njihovih plač;
- povečala finančno podporo Inšpektoratu RS za delo ter na različne načine zagotovila nadzor nad delodajalci, ki kršijo delovno zakonodajo;
- spodbujala zaposlovanje za nedoločen čas, sploh med mladimi – ne samo z nadzorom, temveč tudi z aktivnimi politikami zaposlovanja;
- zvišala minimalno plačo in s tem vsaj delno omejila delež revnih zaposlenih.

Mencinger (2018a) ob zagovoru modela socialno tržnega gospodarstva izrecno nasprotuje uvrščanju in delovanju javnih storitev (šolstvo, zdravstvo in socialno skrbstvo – po mnenju pisca še varovanje okolja in narave, naravnih dobrin, ekosistemskih storitev) kot tržnih dejavnosti. Biti morajo javne dobrine, zaradi podaljšanja življenja pa bodo v prihodnosti objektivno zahtevale več denarja, kar zlasti velja za zdravstvo in dolgotrajno oskrbo

starejših. Mencinger (2018b, 293, 313) zagovarja progresivne davke in zavrača samo idejo t. i. zlate kapice, ki jo zagovarja politična stranka Nova Slovenija (NSi). Uvedba zlasti socialne kapice bi npr. pomenila, da tisti, ki bi na leto zaslužil več kot 20.000 evrov, v socialno blagajno ne bi prispeval proporcionalnega deleža dohodkov, ampak le toliko, kolikor plača tisti, ki zasluži 20.000 evrov. NSi zagovarja »pravi kapitalizem« z nizkimi davki, poceni »delovno silo« in socialno kapico, ki zagotavlja, da bogatejši ne plačajo preveč davkov. Po mnenju sicer vernega Mencingerja (2018b) je program NSi najbolj nekrščanski program stranke, kar jih je videl ...

Javne finance je treba uporabiti za učinkovito delovanje socialne države in za prehod v družbo blaginje v okviru zmogljivosti okolja. Vse področne politike morajo biti naravnane tako, da služijo vsestranskemu razvoju posameznika in družbe, hkrati pa varujejo okolje in naravo ter ohranjajo njun potencial za prihodnje generacije. Smisel zbiranja in porabe javnih sredstev je v tem, da z njimi zagotovimo enakopraven dostop do nepogrešljivih socialnih storitev, pa tudi do temeljnih naravnih dobrin, kot sta pitna voda in čist zrak. V začetni fazi je treba povečati solidarnost v obstoječem davčnem sistemu (Programski dokument Levica ..., 2017).

V Sloveniji je vse bolj prisotna revščina med upokojenim prebivalstvom. Državni proračun mora v zadnjem obdobju vsako leto pokriti milijardno (v evrih) luknjo v pokojninski blagajni.

Babič (2018a) na osnovi lastnih preračunov in predpostavk sodi, da so temačne napovedi Evropske komisije in UMAR o prihodnji veliki finančni luknji zlasti zaradi večjih potrebnih sredstev za pokojnine prenapihnjene. Zmerni pričakovani primanjkljaj pokojninske blagajne lahko še naprej zlahka zagotavlja proračun, vendar bi bilo primerno, da se najdejo sistemski viri, kajti po letu 2040 ali 2050 se pričakuje, da bo primanjkljaj začel občutno naraščati. Po enem od predlogov naj bi se dostojna višina pokojnin dosegla s postopnim dvigom najnižje nadomestitvene stopnje na 70 % (Poročilo s posveta ..., 2019). Cuznar (2019) pa navaja naslednje ključne vzroke za nizke pokojnine v Sloveniji:

- velik delež nizkih plač;
- spremembe razmerja med pokojnino in neto plačo: 1992 – 78 %; 2008 – 67 %; 2018 – 57 %;
- evropsko primerjalno manjši delež pokojnin v BDP (2018): EU – 12,6 % BDP, Avstrija – 14,5 % BDP; Slovenija – 9,8 % BDP;
- znižanje prispevne stopnje delodajalcev za pokojninsko in invalidsko zavarovanje: s 15,42 % (1996) na 8,85 %.

Socialni demokrati kot zagotovilo varne starosti predlagajo minimalno pokojnino 700 evrov in varstveni dodatek vsem s pokojninami pod pragom revščine (Nov začetek ..., 2021, 16). Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, ki je bila med pobudniki ustanovitve demografskega sklada, zaradi prodaje najbolj donosnih podjetij sodi, da je dejansko

ideja demografskega sklada neuresničljiva. Obenem se krepi bojazen, da bi nadzor nad delovanjem demografskega sklada obvladovala vsakokratna vladna koalicija, nadzorna vloga civilne družbe pa bi bila zgolj simbolična, zato bi bila nujna radikalna odprava političnega kadrovanja.

Pisec podčrtuje, da je zagotavljanje dostojno in pravično plačanega dela, torej koncept polne zaposlitve, ključen mehanizem za zagotavljanje socialne varnosti že v prehodu k ekosistemski družbeni ureditvi. Zlasti v prehodnem obdobju, torej v obdobju ekosocialnega kapitalizma, pa bodo potrebni novi univerzalni, inovativni socialni mehanizmi, ki bodo vsem prebivalcem, zlasti pa socialno ogroženim posameznikom in gospodinjstvom v Sloveniji omogočali življenje nad pragom relativne revščine. Po mnenju Hararija (2019, 60, 61) ima država glede uresničevanja osnovnih potreb ljudi ter varovanja njihovega družbenega napredka na razpolago dve možnosti: univerzalni temeljni dohodek (UTD) (»kapitalistični raj«) kot finančna zagotovitev pokrivanja osnovnih potreb ali univerzalne temeljne storitve oziroma dobrine (UTS) (»komunistični raj«) kot državno subvencioniranje brezplačnega izobraževanja, zdravstvenega varstva, javnega prevoza in podobno. Obe možnosti in možna njuna kombinacija inovativnega socialnega modela zagotavljanja vsaj minimalnega blagostanja za vse prebivalce pa imata svoje prednosti in slabosti.

Medtem ko je treba zmanjšati potratno porabo energije in virov, je treba osnovne človekove pravice, npr. do hrane, čiste pitne vode, čiste energije, stanovanja, zdravja, izobraževanja in kulture, zagotoviti za vse. To je možno zlasti z univerzalnimi temeljnimi storitvami in dobrinami (UTS) oziroma shemami avtonomnega dodatka, kot so brezplačen javni prevoz, javni vrtec, brezplačni učbeniki in šolske potrebščine, dijaški in študentski domovi, domovi za starejše, skupnostne oblike dolgotrajne oskrbe, prost vstop v muzeje, galerije, gledališča, kinodvorane in druge kulturne ustanove, dostopne športne in rekreativne dejavnosti itn.

Uvedba UTD po izračunih Valerije Korošec iz leta 2010 za Slovenijo (za okoli 300 evrov mesečno na prebivalca) naj ne bi zahtevala dodatnih sredstev, temveč bi bila praktično v celoti izvedena s prerazporeditvijo dosedanjih oblik socialnih prejemkov. To pa po mnenju pisca zahteva skrajno pretehtano presojo vseh socialnih in drugih posledic, saj bi v tem primeru prišlo do ukinitve nekaterih specifičnih oblik socialne pomoči oziroma zaščite. V Sloveniji bi bila v primeru uvedbe UTD po mnenju Mencingerja (2015a; 2015b) potrebna npr. mnogo bolj progresivna dohodnina, sprememba strukture davkov in prerazdelitev družbenega dohodka. Vendar po izračunih Valerije Korošec (2010) ne bi bila potrebna dodatna finančna sredstva, kar je potrdila tudi empirična študija Fajfarja in Taškar Beloglavec (2014). Uvedba UTD namreč po njenem konceptu ne prinaša dodatnih dohodkov redno zaposlenim in upokojevcem, ki imajo plače oziroma pokojnine, večje od 300 evrov, opravljena pa bi bila knjižna pretvorba (glavarina), saj naj bi UTD plačevala država, ne pa npr. delodajalec.

Pri tem je treba opozoriti, da so v predlogu UTD za Slovenijo zastavljene rešitve maksimalne v smislu doseganja ciljev univerzalnosti, individualizacije, enakosti,

enostavnosti, transparentnosti in minimaliziranja administracije v okviru socialne države in da je vsaka od predlaganih rešitev samo ena od možnih izbir (Korošec, 2010). Tako predlog Korošec (2010) zagovarja rešitev, da bi vsi dobili enako višino UTD, torej tudi otroci. V svetu in v Sloveniji nekateri predlagajo uvedbo UTD samo za polnoletne člane, drugi pa, da bi otroci dobili samo polovično ali tretjinsko vrednost UTD. Vsaka od teh rešitev je seveda možna tudi v sistemu UTD, vendar so v smislu zgoraj zastavljenih bolj socialno radikalnih ciljev selektivno zasnovane uvedbe UTD seveda manj obetavne.

V zadnjih desetih letih je Korošec idejo o načinu vpeljave UTD spremenila ter bolj kot uvedbo koncepta državnega denarnega UTD postavlja v ospredje mehanizem nedenarnega koncepta univerzalnih temeljnih storitev (in dobrin) (UTS). Tako razen postopnega uvajanja lokalnega UTD ali pa univerzalnega otroškega dodatka kot otroškega UTD, ki bi ga brezpogojno prejeli vsi otroci v enaki višini, predlaga razmislek tudi o t. i. energetskega UTD. »To je v današnjem času, ko ne vemo, kako se bo svet vrtel, še posebej pomembno. Človeku želimo namesto denarja dati toplo stanovanje ali zagotovljeno elektriko, ki mora priti iz obnovljivih virov« (Korošec, 2018).

Stranka LMSŠ je podpirala izvedbo pilotnega projekta za uvedbo UTD ter sprejem odločitve o uvedbi UTD (Načrt dela stranke ..., 2018). Slovenski razvojni svet pa predlaga, da se na podlagi ekonomsko-socialne analize trenutnega stanja ugotovi možnost uvedbe UTD tako, da so do njega upravičene vsaj osebe, ki ne morejo delati in zato prejemajo socialno pomoč, ter upokojnenci s prenizkimi pokojninami. Takim osebam naj se omogoči tudi pridelava hrane na javnih vrtovih, ki jih dobijo v brezplačen najem (Stanič in drugi, 2022, 23).

Snovalci manifesta civilne družbe za razvoj Slovenije (2018) menijo, da uvedba koncepta UTD sicer ni celostna rešitev za socialno državo, še manj pa njen nadomestek, ampak po njihovi sodbi je dokazljivo, da je edini, najenostavnejši, najhitrejši, najboljši in najcenejši ukrep, s katerim lahko sistemsko preprečimo erozijo socialne politike v trojnem smislu (subsidiarnost, demarginalizacija, instrumentalizacija pravic). V primeru, da se socialna država ne izboljša, bo po njihovem mnenju UTD edina možnost za Slovenijo, da se reši pred nadaljnjo socialno in ekonomsko erozijo. To pomeni, da bi z uvedbo UTD lahko:

- vsaj pri najrevnejšem sloju prebivalstva nevtralizirali razdiralne učinke podrejenosti socialne politike drugim politikam, zlasti ekonomski;
- na višji ravni od sedanjih socialnih pomoči zaščitili dve najbolj ranljivi in izključeni kategoriji državljanov, tiste pod pragom revščine in one, ki jim grozi past revščine;
- ukinili permanentno politično težnjo po zmanjševanju osnovnih socialnih pravic, kar se v Sloveniji dogaja tako v recesijskih kot tudi v konjunktornih ekonomskih nihanjih.

Pisec poudarja, da je koncept UTD še vedno krepko zasidran v obstoječem družbenem redu, ne posega v strukturne kapitalistične gradnike, v ključna kapitalska in lastniška polja ekonomske in socialne neenakosti, a socialne stiske najbolj ranljivih državljanek in državljanov pomembno blaži.

Pandemija covid-19, ki je in še bo močno vplivala na ekonomijo in socialni položaj ljudi, je torej ponovno okrepila pobude za uvedbo UTD, ki bi ljudem pomagal prebroditi krizo. V začetku leta 2020 je tudi takratna vladna koalicija (»Janševa« vlada) uvedla ukrep enkratne finančne pomoči za samozaposlene, a pri tem seveda ni šlo za UTD.

Koncept lokalnih univerzalnih temeljnih dobrin (UTD) v Sloveniji (Korošec, 2018)

Zaradi dolge slovenske tradicije skupne skrbi za preživetje nas ne more presenetiti, da so obrisi občinskega sistema UTD močno prisotni tudi v sedanjem sistemu, npr. v občinski povprečnini.

Primarne naloge občine so zagotavljanje infrastrukturnih, komunalnih, energetskih, kulturnih, športnih, zdravstvenih in socialnih storitev, dobrin, zato je na ravni občine mogoče uvesti UTD na način, da se te storitve delijo v skladu s paradigmo UTD. Ta predpostavlja, da se vse javne dobrine med člani skupnosti najprej delijo na univerzalni ravni: na univerzalen in uniformen (enoten) način ter (vsaj) na minimalni ravni. Pravica do univerzalnih temeljnih dobrin občine temelji na skupni lastnini oziroma skupnostnem financiranju teh storitev. Ta del javnih storitev se zato imenuje: univerzalne temeljne dobrine (UTD). Gre za poskus, da bi na nivoju slovenskih občin na drugačen način osmislili paradigmo UTD. *To pomeni, da o UTD zlasti na občinski ravni ne bi več razmišljali samo ali izključno v denarni obliki – pač pa predvsem v obliki skupnih javnih storitev.* Na državnem nivoju pa se običajno daje prednost denarni obliki (v obliki univerzalnega temeljnega dohodka ali denarne socialne pomoči).

Paradigma UTD na lokalni ravni torej pomeni, da bi občina omogočila vsakemu stalnemu prebivalcu ali stalni prebivalki pravico, da koristi vsako stvar ali storitev, ki se financira iz skupne občinske vreče, v enaki, pa četudi, vsaj na začetku, najmanjši možni meri, po svoji svobodni odločitvi.

Dejstvo je, da v vrednotno, etično in socialno le kozmetično spremenjenih okvirih kapitalizma pospešeni procesi digitalizacije, robotizacije, umetne inteligence in avtomatizacije povečujejo brezposelnost, hkrati pa se produktivnost dela povečuje. Ni izključeno, da bo v primeru ohranjanja kapitalizma v obdobju ene generacije (okoli 30 let) tudi v Sloveniji prišlo do procesov, kot je množična zamenjava delovne sile z roboti, zmanjšala naj bi se zlasti delovna mesta slabše plačanih delavcev, npr. v industriji, verjetno tudi v prometu (uvajanje vozil brez voznika), v nekaterih drugih storitvah. Johanisova in Wolf (2012, 568) sodita, da je poleg UTD za demokratično participacijo v ekonomiji zelo uporaben model razpršenega lastništva v podjetjih.

Društvo za sonaraven razvoj (Focus) poudarja, da je treba v okviru koncepta odrasti slovensko družbo *organizirati okoli zagotavljanja temeljnih dobrin in storitev (UTS) ter zmanjšanja okoljsko in družbeno neodgovorne potrošnje (Pobuda Odrast ..., 2020)*:

- nova davčna ureditev s progresivno obdavčitvijo dohodka in bogastva, obdavčitvijo nepremičnega in finančnega premoženja, višjimi ekološkimi davki in spodbudami;
- demokratično določena uvedba minimalnega in maksimalnega dohodka;
- pravična prerazdelitev presežnega ustvarjenega bogastva za zagotavljanje dostojnih pokojnin in kakovostnih javnih storitev, dolgotrajne oskrbe v skupnosti, dostopa do javnih dobrin, primernih stanovanj za vse generacije.

Pisec je torej bolj kot socialnemu mehanizmu UTD (denarni dodatek) naklonjen konceptu brezplačnih temeljnih storitev (UTS) (v demokratično določenem obsegu), a UTD kot »druge« možnosti ne zavrača. Sicer po mnenju pisca večplastno bolj umeštna uvedba novega socialnega mehanizma UTS (najprej za najbolj socialno ogrožena gospodinjstva in državljane – pod pragom relativne revščine) zahteva več administrativnega in kontrolnega dela.

V novem programu npr. slovenski socialni demokrati zagovarjajo koncept univerzalnih temeljnih dobrin in storitev (UTS) kot prvi korak k družbi enakih izhodiščnih možnosti. Tudi pisec sodi, da naj bi bila temeljna socialna varnost vsem prebivalcem zagotovljena z vsebinsko vse obsežnejšim dostopom do nabora brezplačnih javnih storitev, ki jih zagotavljajo javne institucije. Gre za pravico do bivališča, zdravstvene oskrbe, vzgoje in izobraževanja, javnega prevoza in pravne zaščite, ki mora biti v osnovni obliki zagotovljena vsem (Nov začetek ..., 2021, 58). Zavzemajo se za vsem dostopne univerzalne ekonomske, socialne, osebne in kulturne pravice, ki jih zagotavlja država blagostanja, ter za univerzalno pravico ljudi do zadostne socialne pomoči in organiziranih javnih storitev v primeru, da to človek potrebuje, ker je premlad, da bi sam delal, ker je ostal brez dela, zbolel, ker je trajno nezmožen delati ali pa je oslabil in potrebuje dolgotrajno pomoč v starosti. Zato socialni demokrati predlagajo, da postane vrtec za vse otroke brezplačen, da se zagotovi tudi brezplačna kakovostna hrana v šolah, da se postopoma poskrbi za brezplačen in kakovosten javni prevoz, da se vsi ljudje digitalno opolnomočijo, da znanje, kultura, šport in rekreacija postanejo vsem dostopno javno dobro (Nov začetek ..., 2021, 61).

Vesna – zelena stranka (2022) pa v programu poudarja, da je treba ob strokovni pomoči preveriti ter preračunati prednosti in pomanjkljivosti koncepta univerzalnega temeljnega dohodka (UTD) in univerzalnih temeljnih storitev (UTS). V času ene najhujših svetovnih kriz je po njihovi sodbi treba pospešeno iskati prepotrebna orodja za nadgradnjo socialne države ob sočasnem zagotavljanju pravic, socialne varnosti ter blaginje vseh, najbolj pa ranljivih in marginaliziranih družbenih skupin.

Zagovorniki koncepta odrasti poudarjajo, da je t. i. brezpogojna podpora za neodvisnost oziroma UTS kot širjenje področij brezplačnosti dostopa do določenih dobrin in storitev ob dodatnem družbenem mehanizmu najvišjega sprejemljivega dohodka (tudi mehanizem za zmanjšanje nevzdržnega okoljskega vpliva načina življenja najbogatejših) bistvena sestavina potrebnega novega socialnega in okoljskega modela (Liegey in drugi, 2015). Anna Coote in Andrew Percy (2021) upravičeno ne obravnavata UTS kot nadomestilo socialne države, pač pa kot njen temelj. Po njihovih izračunih *naj bi v tipični članici OECD dodatni stroški za izbrane osnovne UTS (postopna uvedba) znašali približno 4,5 (4,3) % BDP*, in sicer: otroško varstvo – 1,4 % BDP, socialna skrb za odrasle – 1,4 % BDP, informiranje in komuniciranje (zagotavljanje univerzalnega dostopa do svetovnega spleta in potrebna oprema) – 0,6 % BDP, stanovanja (pomembno povečanje dostopa do socialnih stanovanj) – 0,5 % BDP in javni prevoz (univerzalni dostop do javnega prevoza) – 0,4 % BDP (Coote in Percy, 2021, 101). Najustreznejše možnosti za napolnitev javnih skladov za UTS so: zvišanje obstoječih davkov, uvedba novih davkov, zadolževanje in prerazporeditev denarja. Katera od navedenih možnosti oziroma kombinacija možnosti je optimalna, je odvisno od posamezne države, upoštevati je treba, da radikalna uvedba UTS prinaša tudi možnosti precejšnjega socialnega, okoljskega in finančnega donosa (Coote in Percy, 2021, 203). Po njihovih ocenah si lahko vsaka članica OECD privoščiti porabo okoli 4 % BDP za UTS, ne da bi ogrozila svoje fiskalno zdravje. V državah z manjšim BDP pa naj bi bile UTS ukrojene po njihovi lastni meri, torej v skladu z njihovo razvojno potjo.

Podpornik uvedbe UTD in koncepta socialne države v Sloveniji Srečko Dragoš (2021, 125) sodi, da je koncept univerzalnih temeljnih storitev (UTS) najpomembnejša družboslovna inovacija 20. stoletja. Treba ga je približati uporabnikom storitev, vendar ne skozi njihovo tržno, temveč državljansko participacijo. Brez zavedanja pomembnosti socialne države tudi UTS ne bi bilo mogoče zagovarjati. Problema ljudi, ki so brez lastnih produkcijskih sredstev in popolnoma odvisni od drugih, ni mogoče rešiti brez socialne države. Dragoš (2021, 127) sodi, da smo po osamosvojitvi spodkopali konsenz o socialni državi, zato opozarja na nevarnost premika UTS v smeri večje izpostavljenosti tržni logiki.

Pisec sodi, da je tudi za zagotavljanje bistveno večje in univerzalne socialne varnosti za globalno in evropsko razmeroma bogato Slovenijo treba najprej izdelati celovito in večplastno oceno različnih modelov in načinov uvajanja koncepta UTS. Dolgoročno zasnovani cilj Slovenije kot socialne in solidarne ekohumanistične države do srede 21. stoletja naj bi bil razen polne zaposlenosti vsakomur zagotoviti trajnostno neoporečen brezplačen dostop do temeljnih storitev (zdravstveno varstvo, izobraževanje, kultura in javni prevoz) in dostop za kar najmanj denarja (oziroma glede na finančne možnosti brezplačno) do določenega obsega osnovnih dobrin (voda, energija, hrana, zemljišče in stanovanje). V začetni fazi uvajanja koncepta UTS naj bi bil poudarek na pospešenem uvajanju brezplačnih temeljnih javnih storitev in finančni pomoči socialno šibkejšim skupinam, gospodinjstvom,

osebam pri kritju stroškov za zagotavljanje določenega obsega rabe osnovnih dobrin. Pisec izrecno poudarja nujnost demokratičnega, strokovno interdisciplinarno podprtega in postopnega uvajanja koncepta UTS (zahtevnejši, a primernejši kot UTD) v Sloveniji, ki npr. s prekomerno obdavčitvijo ne sme zatreti za socialno državo neobhodnega podjetništva in delovne ustvarjalnosti, saj brez uspešnega, a družbeno in ekosistemsko odgovornega gospodarstva, ekosocialnega podjetništva (in učinkovitega javnega sektorja) ni možno zagotoviti in zagotavljati univerzalne socialne varnosti.

Vendar pisec hkrati sodi, da bo treba na drugi strani zaradi okoljskih, medgeneracijskih in drugih razlogov ter tudi v Sloveniji vse večje zlasti premoženjske neenakosti v sicer bolj oddaljeni prihodnosti demokratično in vsestransko skrajno pretehtano določiti zgornjo mejo premoženja, veliko prej pa tudi najvišjo sprejemljivo višino dohodkov. Pozitivno je dejstvo, da v Sloveniji že obstaja širše družbeno in delno tudi politično soglasje, da bi morale biti razlike v javnem sektorju med najvišjimi in najmanjšimi dohodki v razmerju 5 : 1, vendar so v praksi pogosto razlike bistveno večje. Raziskave slovenskega javnega mnenja kažejo, da državljanke in državljani Slovenije tudi po osamosvojitvi izrazito večinsko pozitivno vrednotijo pojem »majhne socialne razlike« (Rus, 2009; Toš, 2016a), tako je leta 2002 več kot 80 % anketirancev menilo, da se morajo dohodkovne razlike zmanjšati (Hafner Fink, 2021). V globalno razširjeni in tudi poslovno uspešni federaciji delavskih kooperativ Mondragon (več kot 100.000 zaposlenih v več kot 40 državah) je povprečno razmerje med najvišjo in najnižjo plačo 6 : 1, vsi zaposleni sodelujejo pri upravljanju, udeleženi pa so tako pri dobičkih kot pri izgubah podjetja (Mondragón: One of Spain's ..., 2020).

Zato bo slej ko prej tudi v Sloveniji treba v središče socialne politike postaviti tudi večanje solastniške vloge zaposlenih (delavske kooperative), skupnostne lastnine in pravičnejše obremenitve kapitala. Brez okrepljene ekonomske demokracije ni možno zagotavljati socialne varnosti. V prehodnem obdobju, torej v obdobju ekosocialne prenove obstoječega družbenega reda, je tudi v Sloveniji prva in ključna socialna naloga države in lokalnih skupnosti skrb za čim uspešnejše približevanje konceptu polne zaposlenosti in s tem povezana naloga doseganja minimalne univerzalne socialne varnosti, zlasti s pomočjo inovativnega socialnega mehanizma 21. stoletja – UTS.

Pisec sodi, da je koncept univerzalnih temeljnih storitev in dobrin (UTS) kot orodja socialne pravičnosti srednjeročno, ob prednostnem konceptu polne zaposlenosti, tudi za Slovenijo najbolj primerno »novo« socialno sistemsko orodje (tudi v primerjavi z UTD) za zagotavljanje socialne varnosti, za blaženje vse večje socialne neenakosti in uveljavljanje trajnostnega modela napredka, blagostanja. Širitev javnih storitev ima bistveno večjo vrednost za revnejša kot pa bogata gospodinjstva, UTS bi močno okrepile večjo enakost, solidarnost in sonaravnost, socialno državljanstvo. Vsakdo ima pravico do materialnega minimuma za preprosto življenje, nihče pa nima pravice do luksuznega potrošništva, ki uničuje biološke pogoje življenja. Uvedba UTD bi sicer omilila revščino in socialne stiske, a ne bi vplivala na sedanje načine porabe, ne bi spodbudila trajnostne rabe virov, pobud za

omilitev podnebnih sprememb, hkratna uvedba UTD in UTS pa je finančno nevzdržna. Za odpravo vzrokov socialne neenakosti pa so po mnenju pisca neobhodne globinske strukturne spremembe, ki segajo onkraj kapitalizma, onstran kapitalistične produktivistične in nesolidarne družbe. Kot »uvod« pa bi tudi za ekosocialno Slovenijo zadostovalo: vsakdo ima enako pravico do dostojnega in preprostega življenja v vseh slovenskih pokrajinah, pravico dostopa do kakovostnih javnih storitev in temeljnih, nujnih dobrin. Vsaka občina v Sloveniji se lahko odloči, da bo npr. podprla t. i. časovne banke, skupnostne energetske projekte (npr. sončne elektrarne) in praktično brezplačno izposojajo koles, vpeljala brezplačni javni prevoz, uvedla lokalne valute, podprla rabo lokalno pridelane hrane, omogočila brezplačno razumno rabo vode, plina in elektrike ter hkrati podražila slabo rabo, potem ko je resnično in odgovorno prevzela njihovo upravljanje. Vsako podjetje se lahko prostovoljno odloči, da bo skrajšalo delovni čas, omogočilo razumen obseg opravljanja dela na domu, finančno podprlo trajnostne načine prihajanja na delo, omogočilo pravično nagrajevanje zaposlenih, sobotno leto itn.

Niko Toš (2016a) sodi, da je vzdrževanje socialne države izjemno pomembno za enakost in varnost državljanek in državljanov, vključno z vsem dostopnimi in kakovostnimi javnimi, ne pa privatiziranimi storitvami. Načini in obseg financiranja socialne države, socialne varnosti so v veliki meri odvisni od lastništva, razporeditve politične moči in soudeležbe, aktivnega delovanja in nadzora civilne družbe. Tudi zato je na mestu opozorilo nekaterih zagovornikov odrasti, da so radikalne in slabo pripravljene spremembe lahko zelo tvegane in nevarne brez postopnih tranzicijskih ukrepov prehoda v nov ekonomski in socialni svet – npr. na podlagi uvajanja UTS (Liegey in drugi, 2015, 110). Tako npr. model polne zaposlenosti z dostojnimi plačami zahteva skrbno in pretehtano uveljavljanje v smeri ekosocialne države. UTS kot ena od bolj radikalnih sestavin po mnenju pisca nujnega opuščanja prevladujočega neoliberalnega koncepta družbe in gospodarstva Slovenije, Evrope in sveta zahteva seveda demokratičnost in postopnost uvajanja, najprej v okrnjenem naboru temeljnih dobrin in javnih storitev – v smeri ekosocialnega kapitalizma.

8.4.5.3 Omejitve in potenciali gradnikov nacionalne varnosti

Nacionalna varnost Slovenije je zasnovana na vojaških in nevojaških sistemih njenega zagotavljanja. Slovenska vojska je nastala leta 1993 iz takratne Teritorialne obrambe Republike Slovenije, ki je skupaj s policijo tudi z obrambno uporabo orožja leta 1991 uspešno obranila samostojnost Slovenije. Sprva je vojska temeljila na naborniškem sistemu, ki pa je bil leta 2003 ukinjen, nadomestila ga je profesionalna vojska. Ukinitvev naborniškega sistema je pomenila uvedbo poklicnega služenja ter hkrati ponudila možnost prostovoljnega služenja vojaškega roka in uvedbo prostovoljne pogodbene rezerve. Slovenska politika ter večina državljanek in državljanov se je odločila za ustanovitev samostojne profesionalne Slovenske vojske, kljub močni prisotnosti zamisli o postopni demilitarizaciji Slovenije.

23. marca 2003 je na referendumu 66 % volivcev podprlo članstvo Slovenije v vojaški zvezi Nato, proti je glasovalo 34 % volivcev, zato je 29. marca 2004 Slovenija postala njegova članica. Vodilna politika in večina volivcev se je torej odločila za prevladujoči vojaški sistem zagotavljanja nacionalne varnosti s pomočjo profesionalne vojske, pa tudi za kolektivni mehanizem vojaškega zagotavljanja varnosti Zahoda, torej za članstvo v Natu. Slovenska vojska šteje okoli 6300 stalnih pripadnikov in pripadnic, za njeno vzdrževanje se namenja nekaj več kot 1 % BDP, kar je bistveno pod zahtevami zveze Nato oziroma zahtevami ZDA (okoli 2 % BDP). V Strategiji razvoja Slovenije do leta 2030 (2017) sta članstvo v Natu ter skupna zunanja in varnostna politika EU primarni okvir zagotavljanja nacionalne varnosti Slovenije.

Če je bila v preteklosti v ospredju vojaška obramba kot prevladujoče sredstvo za reševanje odprtih spornih vprašanj med posameznimi meddržavnimi in mednarodnimi entitetami, se po mnenju Borisa Žnidariča (2006, 56) v sedanjem času vse bolj uveljavljajo drugi mehanizmi in instrumenti preprečevanja vzrokov ogrožanja varnosti. Vojaški viri izgubljajo na pomenu, na drugi strani pa varnost vedno bolj ogrožajo nevojaški viri, ki pa niso nič manj ogrožajoči kot konvencionalna vojna (Šuligoj, 2011, 23). Zlasti ozemeljski spori med sosednjima državama pa so še vedno možen razlog za oborožene spopade, ki pa je seveda rešljiv med demokratičnima državama, ki spoštujeta prepoved vojne iz ustavne listine OZN. *Vendar je vojaški napad jedrske Rusije oziroma Putina na suvereno Ukrajino februarja 2022 temeljito zamajal varnostno arhitekturo Evrope in celotnega sveta ter okrepil pozive in ukrepe za ponovno krepitev vojaških mehanizmov varovanja nacionalne varnosti.*

Resoluciji strategije o nacionalni varnosti RS (2010; 2020) izhajata iz obrambe dveh trajnih življenjskih interesov Republike Slovenije:

- ohranitve neodvisnosti, suverenosti in ozemeljske celovitosti države;
- ohranitve nacionalne identitete, kulture in samobitnosti slovenskega naroda tako znotraj mednarodno priznanih meja Republike Slovenije kot v zamejstvu in po svetu.

Strateški interesi Republike Slovenije so priznavanje in spoštovanje nedotakljivosti njenih mednarodno priznanih meja in državnega območja, vključno s stikom teritorialnega morja z odprtim morjem, delovanje demokratičnega parlamentarnega političnega sistema, spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, krepitev pravne in socialne države, blaginja prebivalcev in celovit razvoj družbe, zaščita življenja in visoka stopnja vseh oblik varnosti prebivalcev, zaščita pravic in razvoj slovenske avtohtone narodne skupnosti v sosednjih državah, mir, varnost in stabilnost v svetu ter ohranitev okolja in naravnih virov Republike Slovenije.

Po mnenju pisca je pomanjkljivost veljavne strategije nacionalne varnosti iz leta 2020 še vedno izraziti antropocentrični vidik pojmovanja varnosti, skromna, varnostno nesistemska vključitev ohranjanja delovanja celotnega planetarnega ekosistema kot

eksistenčnega, biološkega predpogoja za udejanjanje ožje pojmovane nacionalne varnosti ter s tem povezana odsotnost medgeneracijskega in medvrstnega polja celostnega sistema varnosti v sodobnih razmerah. Strategija nacionalne varnosti v nobenem stavku ne problematizira zasnove in varnostnih mehanizmov obstoječega, kapitalističnega družbenega sistema, ki je po mnenju pisca v podstatih in gradnikih vzrok številnih globalnih in državnih groženj številnim poljem globalne in človekove varnosti. Zadovoljuje se npr. z delno problematizacijo nekaterih procesov globalizacije in drugih varnostnih tveganj, ki pa so dejansko pogojena z nepravičnim, ekološko destruktivnim in militariziranim družbeno-ekonomskim sistemom.

Med globalne vire ogrožanja in tveganja nacionalne varnosti so upravičeno uvrščene hibridne in informacijsko-kibernetske grožnje ter podnebne spremembe, med globalnimi viri ogrožanja pa ni npr. prekomernega izkoriščanja naravnih virov ter zmanjševanja ekosistemske, vrstne in genske raznovrstnosti kot izjemno pomembnih sodobnih varnostnih groženj. Prav tako med globalnimi finančnimi, gospodarskimi in socialnimi tveganji ni navedena svetovna revščina in naraščajoči prepad med revnimi in bogatimi, ki bosta ob podnebnih spremembah ključna globalna vira ogrožanja varnosti ter vira množičnih, stihijskih mednarodnih migracijskih tokov. Tudi pojmovanje povečanega tveganja nacionalne varnosti zaradi geografske raznolikosti, omejenosti naravnih virov in prostora za 21. stoletje je po mnenju pisca ocenjeno z vidika ohranjanja dosedanjega netrajnostnega vrednotenja in gospodarjenja z naravnimi viri in prostorom Slovenije. Resolucija upravičeno izhaja iz stališča, da so nacionalni viri ogrožanja in tveganja nacionalne varnosti po izvoru povezani z dogajanjem in pojavi v nacionalnem okolju, mednje pa sodijo predvsem ogrožanje javne varnosti, naravne in druge nesreče, omejenost naravnih virov ter degradacija življenjskega okolja, zdravstveno-epidemiološke grožnje.

Tudi pisec sodi, da se po desetletjih popuščanja napetosti v mednarodnem varnostnem okolju žal te v njem znova povečujejo, sodobno mednarodno varnostno okolje se naglo in v temeljih spreminja, kar ugotavlja tudi Resolucija o nacionalni varnosti (2020). Prihaja do dolgoročnih sprememb v ravnovesju gospodarskih in vojaških sil. Ključni dejavniki globalne negotovosti so multipolarnost, širok nabor groženj in akterjev ogrožanja z okrepljeno vlogo nedržavnih akterjev, nestabilnost neposredne sosesčine, na globalni ravni erozija demokratičnih vrednot in človekovih pravic, mednarodne pravne ureditve in multilateralizma, uveljavljanje enostranskih interesov ter omejena sposobnost odzivanja s strani mednarodne globalne skupnosti. S tem se otežuje doseganje kompromisov in naslavljanje globalnih tveganj. Pojavljajo se nove oblike groženj, ki jih omogočajo hiter tehnološki napredek in globalizacijski učinki (Resolucija o strategiji nacionalne varnosti RS, 2020, 3).

Strategija nacionalne varnosti Slovenije (2020) povečanje vojaških groženj obravnava predvsem kot posledico povečanega števila ter zaostrovanja lokalnih in regionalnih nestabilnosti, ki lahko hitro presežejo svoj okvir, in sicer zaradi konfliktnih interesov globalnih centrov moči. Povečevanje vojaških groženj naj bi bilo torej posledica konfliktov

interesov globalnih centrov moči, v Strategiji pa je »prezrta« do narave, sedanjih in prihodnjih generacij nevarna paradigma globalnega kapitalizma, ki tudi z vojaško močjo ščiti sedanjo družbeno ureditev, sebične ekonomske in politične interese skupine »1 %«. *Pisec ne pristaja na sicer ključno varnostno podstat Strategije nacionalne varnosti Slovenije, ki celoten sistem varnosti gradi na predpostavki, da so obstoječi družbeni sistem in vse njegove temeljne vrednostne in strukturne podstati »danost«, ki se ne bo, ne more in ne sme spremeniti.*

Strategija nacionalne varnosti (2020, 6) izhaja iz predpostavke, da je tudi zaradi geostrateškega položaja Slovenije mogoče pričakovati, da bi bilo v primeru bistveno poslabšanih mednarodnih ali regionalnih politično-varnostnih razmer ozemlje Republike Slovenije lahko izpostavljeno neposrednim vojaškim grožnjam, v prvi fazi predvsem z delovanjem z razdalje po ključni infrastrukturi, ki omogoča strateško mobilnost vojaških sil, v kasnejših fazah pa tudi z grožnjo ozemeljski celovitosti države. Nestabilne politično-varnostne razmere in oboroževalna tekma na jugovzhodu Evrope, predvsem pa realna možnost nove globalne oboroževalne tekme, katere del bi bila tudi Evropa, opozarjajo na latentno prisotnost vojaških groženj tudi v širšem globalnem in regionalnem prostoru.

Obrambni sistem Republike Slovenije tvorita vojaška in civilna obramba. Obrambne zmogljivosti Republike Slovenije, ki so glavna podlaga njene obrambe, tvorijo vojaške in civilne zmogljivosti. Vojaško obrambo Republike Slovenije zagotavlja Slovenska vojska, ki je nosilka izgradnje vojaških zmogljivosti in vojaške pripravljenosti. Sistem notranje varnosti predstavljajo institucionalni nosilci varnostnih nalog. V ta sistem so poleg represivnih organov vključeni tudi pravosodni in drugi državni organi ter institucije, ki z uresničevanjem nalog prispevajo k notranji stabilnosti in varnosti.

Resolucija upravičeno opozarja, da se zaradi neprimerne rabe naravnih virov v preteklosti in posledic podnebnih sprememb kažejo resni negativni vplivi tako v naravi kot v človekovem bivalnem okolju. Prav tako je na mestu opozorilo o veliki energetski in surovinski ter prehranski odvisnosti Slovenije od uvoza, pa tudi opozorilo, da se bo Republika Slovenija v prihodnosti soočila s težavami pri oskrbi s kakovostno pitno vodo in z omejenimi naravnimi danostmi za pridelavo varne hrane. Kakovost okolja v Republiki Sloveniji se zaradi izvajanja politik in ukrepov za varovanje okolja na splošno sicer izboljšuje, vendar je okolje na nekaterih območjih še vedno preveč obremenjeno. Največjo obremenitev za okolje in odločilni vpliv na procese v prostoru bodo tudi v prihodnje povzročali industrija, energetika, kmetijstvo, promet, poselitev in turizem, ki bodo hkrati še naprej ključni nosilci razvoja in dejavniki zagotavljanja blaginje v družbi.

V resoluciji je upravičeno tudi opozorilo o zdravstveno-epidemioloških grožnjah, ki so postale še bolj realne v obdobju pandemije covid-19 leta 2020 in 2021. V razmerah vse večje globalizacije, urbanizacije in učinkov negativnih demografskih trendov torej lahko varnost in blaginjo prebivalcev Republike Slovenije ogrožajo tudi množični pojavi nalezljivih človeških, živalskih ali rastlinskih bolezni, kar se je v vsej silovitosti pokazalo v začetku leta 2020. Verjetnost pojava in širjenja nalezljivih bolezni dodatno povečujejo

migracije prebivalstva, naravne in druge nesreče, podnebne spremembe in terorizem. Zaradi epidemij in pandemij nalezljivih bolezni je lahko ogroženo nemoteno delovanje ključnih funkcij države in družbe, lahko pa je ogrožena tudi mednarodna stabilnost, in sicer v primeru, da se ne uveljavi načelo globalne solidarnosti.

Za ustavnost in proti zlorabi prava – Odprto pismo Komisije za človekove pravice SAZU poslankam in poslancem Državnega zbora Republike Slovenije (2021)

»Avtokratsko vladno vodenje države (v obdobju tretje Janševe vlade – opomba pisca) in posledično obvladovanje civilne družbe že prehaja v totalitarno obliko oblasti: izvršna oblast se je v nasprotju z ustavno demokracijo povzpela tako nad zakonodajno oblast (namesto z zakoni vlada predvsem z odloki) kot nad pravosodno oblast (sodb sodišč ne upošteva), celo nad ustavno sodišče. Obenem vlada zlorablja ne le vladavino prava, ampak tudi medicino in druge stroke.

Posledica je, da sta se vladna samovolja in nasilje razlezla po družbi. Se bo zaradi vladnega zavajanja glede delovanja cepiv po vsej družbi razpasla tudi neresnica?

Oblastniško nasilje povzroča odpor ljudi, med nekaterimi pa tudi nasilnost. Obsojamo vsakršno nasilje, tako državno kot nasilje civilne družbe. Nespodobno in škodljivo je, če država razglašča miroljubne proteste, med drugim univerzitetnikovo branje Ustave RS in akademikovo branje lastnih pesmi pred parlamentom, za nekaj nasilnega.

S takšnimi razglasi vlada stvari postavlja na glavo. Demokratično ravnanje obsoja kot nedemokratično, svoje nedemokratično, avtokratsko delovanje pa oznanja kot obliko »nove«, iliberalne demokratičnosti. Ni nikakršne take nove »demokracije«; taka demokracija ni nič drugega kot avtokracija. Avtokracija, ki vodi bodisi (najprej) v anarhijo in kaos bodisi (potlej) v totalitarizem. Ki pa ga je po naši ustavi mogoče doseči le z državnim udarom – z glasnim ali pa tudi s tihim. Predsednik vlade s svojim kljubovanjem ustanovam in vodilnim osebam Evropske unije med ljudmi spodbuja nezaupanje v to dragoceno nadnacionalno povezavo držav.

Spoštovane poslanke in poslanci, iz tega zagatnega položaja, ko država vedno bolj drsi v nedemokratičnost in vlada grobo tepta človekove pravice, nas lahko reši le vaše ravnanje. Zato od vas pričakujemo, da pri odločanju pozabite na strah, osebne in strankarske interese ter glasujete v skladu z načeli ustavne prisege in obvezami, ki ste jih sprejeli. Vi in samo vi se lahko uprete rušenju z ustavo določene ureditve.«

Izr. član Milan Dekleva, akademik prof. dr. Josip Globevnik, akademik prof. dr. Tine Hribar, akademik prof. dr. Ivan Kreft, akademik prof. dr. Blaž Rozman, izr. članica prof. dr. Renata Salecl, akademikinja prof. dr. Alenka Šelih.

Po mnenju kritičnega intelektualca (udeleženec »kolesarskih« protestov proti vladi in proti fašizmu) in inovatorja Andreja Detele (2020, 16, 17) se je vlada Janeza Janše epidemije lotila »po vojaško« in avtokratsko ter se na državljane obračala z vojno retoriko (navaja primer neprimerne komunikacije Jelka Kacina kot vladinega govornika), z dikcijo vojaških ukazov, z obravnavo državljanov kot neubogljivih najstnikov ali manjvrednih

državljanov, vključno s škandaloznim, z medicinsko etiko skreganim ravnanjem s starostniki iz domov za starejše. Poudarja, da je vlada Janeza Janše pandemijo po zgledu madžarskega avtokrata Orbana izkoristila za brutalni napad na gradnike demokratične in pravne države, za napad na vrsto medijev (zlasti državni RTV), na kulturo in do vlade kritične kulturnike in intelektualce, na okoljevarstvene nevladne organizacije (izrinjanje iz postopkov soodločanja pri načrtovanih posegih v okolje), na ustanove demokratičnega nadzora (pospešena zamenjava vodilnih oseb, tudi na policiji), Slovenijo pa potisnila v višegrjsko skupino držav (Madžarska, Poljska). Detela (2020) je bil v razmerah spodkopavanja temeljev pravne in demokratične države glavne vladne stranke (SDS) in drugih vladnih strank (Nova Slovenija, DeSUS in SMC) v letu 2020 zgrožen nad molkom predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja, pa tudi nad nekaterimi izjavami vplivnih oseb slovenske Rimskokatoliške cerkve, ki po njegovi sodbi dejansko podpirajo zlorabo oblasti in avtoritarno strukturo »janšizma«.

Univerzitetna profesorica Špela Vintar (2021) je zaskrbljeno in kritično opozorila, da se ljubljanska univerza, visokošolski učitelji, v dolgem nizu nedemokratičnih in rušilnih potez vlade Janeza Janše v času pandemije ni pozicionirala kot njeno kritično in glasno ogledalo, niti kot generator prodornih in drznih idej. Milan Kučan (2021) navaja, da je avtokratska in represivna Janševa vlada razveljavljala ustavo, razgrajevala pravni sistem, se odrekla vladavini prava in veljavi človekovih pravic, obenem pa povečala socialne razlike, sramotila državo in jo osmešila v svetu. Po njegovem mnenju tudi virus in epidemija ne moreta biti opravičilo za posege v ustavo, v pravni red, v človekove pravice.

Resolucija o strategiji nacionalne varnosti RS (2020, 22) sicer ugotavlja, da je različnim virom ogrožanja (teroristični napadi in druge grožnje) v sodobnem času še posebej izpostavljena t. i. kritična infrastruktura, vendar med njenimi objekti ni izrecno navedena JE Krško. Obratno, zapisano je, da bo Slovenija podpirala »miroljubno uporabo jedrske energije, ki bo pod mednarodnim jedrsko neširitvenim nadzorom ter bo temeljila na upoštevanju najvišjih meril tehnične in fizične varnosti«. Pri omejevanju migracijskega pritiska, preprečevanju nezakonitih migracij, odzivanju na širši obseg nezakonitih migracij ali množičnih migracij, zlorabe postopkov mednarodne zaščite, sekundarnih migracij znotraj Evropske unije in schengenskega območja ter krepitvi nadzora nad zakonitim prebivanjem tujcev v Sloveniji pa se dobesedno »prezrejo« temeljni vzroki zakonitih in nezakonitih migracij, torej korenine stalnega globalnega povečevanja ekonomskih in geografskih razlik, podnebni sprememb, vojaških spopadov, posegov Nata – tudi brez privoljenja OZN.

Tako kot praktično vse državne varnostne strategije in varnostni sistemi tudi Strategija nacionalne varnosti Slovenije ne obravnava možnosti zamenjave kapitalističnega družbenega sistema, ne predvideva se nikakršna možnost oziroma po mnenju pisca civilizacijska, preživetvena in varnostna nujnost začetka in pospešenega procesa kulture miru in nenasilja, procesa sistemskega in globalnega razoroževanja in demilitarizacije ter s tem povezane

temeljite strukturne spremembe celotne filozofije in mehanizmov zagotavljanja globalne in človekove varnosti v 21. stoletju. A pretehtan, torej postopen proces demilitarizacije je dejansko edini učinkoviti operativni odgovor na področju vojaškega polja varnosti, če je resno mišljena zapisana usmeritev v Resoluciji o »kulturi miru in nenasilja pri zagotavljanju varnosti«. V tretjem odstavku Ustave Republike Slovenije o obrambi države (1992) je namreč prav tako zapisano: »Pri zagotavljanju varnosti izhaja država predvsem iz mirovne politike ter kulture miru in nenasilja.«

Podobno kot Močnik (2006, 89) tudi pisec sodi, da je pridružitev Slovenije zvezi Nato po vsej verjetnosti v nasprotju s slovensko ustavo, tudi zato je javno nasprotoval članstvu Slovenije v zvezi Nato (tudi pisec). Močnik (2006, 90) opozarja celo na rasistično vladno retoriko pred referendumom o članstvu Slovenije v zvezi Nato (npr. znane izjave takratnega zunanjega ministra Rupla), da naj bi nas članstvo uvrstilo v »civilizirani svet«.

Slovenija oziroma njena vodilna politika je torej opustila nevtralno in mirovno politiko, ki jo je še tik pred volitvami aprila leta 1990 zagovarjal tudi takratni Demos, po izvedenem referendumu se je torej po volji večine včlanila v vojaško zvezo, ki tudi brez odobritve OZN vojaško posega v poljubne dele sveta v imenu zaščite demokracije, dejansko pa v obrambi geostrateških interesov kapitala Zahoda, svojih »elit« in političnih podpornikov. Številni zahodni politiki so takratnim voditeljem Sovjetske zveze in članicam vojaške Varšavske zveze obljubljali, da se Nato ne bo širil proti vzhodu, kar pa se je kasneje zgodilo. Nato, ki je izvedel tudi nekaj primernih posredovanj, dejansko z vojaško močjo praviloma ščiti ideologijo hrematizma (neoliberalni kapitalizem) kot nenehnega globalnega zločinskega dogajanja zgodovinsko najbolj norega manipulativnega sistema, kot ga označuje pater Karel Gržan (2017, 12, 57).

Ustroj in doktrina oboroženih sil, torej Slovenske vojske, sta prilagojena izvajanju vojaško-policijskih operacij Nata v tujini, za kar se namenjajo tudi znatna sredstva, takšna usmeritev pa dejansko ne prispeva k obrambni sposobnosti države. Namesto okrepjene varnosti po mnenju pisca članstvo v zvezi Nato Sloveniji ne prinaša višje stopnje varnosti, hkrati pa Slovenija posredno in neposredno sodeluje pri ohranjanju krivičnega in ekološko destruktivnega družbenega sistema, ohranjanju hrematizma, ki ga npr. pater Gržan (2017, 12) brez dlake na jeziku označuje kot vzrok za nenehno globalno zločinsko delovanje (globalni terorist). Povzroča namreč med drugim vsakodnevno več 10.000 mrtvih otrok zaradi lakote in hkrati zelo aktivno sodeluje pri nepovratnem izumiranju številnih živalskih in rastlinskih vrst.

Tudi socialni demokrati brez omembe vrednih zadržkov podpirajo članstvo Slovenije v paktu Nato (Nov začetek ..., 2021, 199). Med petimi parlamentarnimi strankami, ki so bile leta 2022 izvoljene v Državni zbor, je namreč le Levica vztrajno nasprotovala članstvu Slovenije v Natu, a se je zlasti zaradi ukrajinske vojne začasno odpovedala prizadevanjem za izstop iz Nata. V Programu za državnozborske volitve 2018 je zapisala, da se zavzema za umik Slovenije iz vojaških operacij Nata, za umik Slovenije in celotne

EU iz zveze Nato, Slovenija pa naj se v EU zavzema za demilitarizacijo svetovnih velesil. Predlagali so referendum o izstopu Slovenije iz Nata, v primeru uspeha naj bi Slovenija postala nevtralna država (Blaginja za vse ..., 2018, 88, 95).

8.4.5.4 Usmeritve in mehanizmi gradnikov nacionalne varnosti

Po mnenju Sciubba in sodelavcev (2015, 201) sodobni koncept nacionalne varnosti obsega vojaško, politično, ekonomsko, okoljsko in družbeno varnostno polje, Slovenija naj bi torej sledila navedeni širitvi koncepta varnostno-obrambnega polja. Z vključevanjem socialnih, ekonomskih in okoljskih razsežnosti varnosti se je namreč tradicionalni koncept varnosti bistveno spremenil (Renner, 2006). Papež Frančišek (2015, 51, 92) ob siceršnji kritični obravnavi obstoječega družbenega reda izrecno poudarja, da so v sodobnem svetu mir, pravičnost in varovanje stvarstva tesno povezana, soodvisna vprašanja, ki zahtevajo hkratno in skupno reševanje, zato med drugim podpira prizadevanja za uresničevanje popolne razorožitve. Vendar Resolucija o strategiji nacionalne varnosti RS (2020) npr. ne problematizira mehanizmov globalnega kapitalizma, ki povečuje globalno neenakost in okoljsko-podnebne pritiske, ne problematizira ohranjanja militarizacije sveta in se na mednarodnem polju aktivno ne zavzema za preživitveno neobhoden proces sistematičnega in mednarodno obvezujočega razoroževanja in postopne demilitarizacije sveta (npr. zmanjšanje za četrtnino do leta 2030 in prepolovitev vseh vojaških proračunov držav sveta do srede 21. stoletja ter odprava jedrskega orožja kot globalne grožnje množičnega uničenja). Članstvo Slovenije v Natu dejansko bistveno zožuje po mnenju pisca zaželeno, v slovenski zgodovini trdno zasidrano mirovniško delovanje.

Strategija nacionalne varnosti Slovenije in vseh držav sveta bi morala temeljno izhajati iz stališča, da varnost v globaliziranem svetu ne more biti omejena le na bogati, privilegirani del sveta, po mnenju Rudija Rizmana (2011c) mora zajeti človeštvo, svet v celoti. To med drugim pomeni, da mora vključevati tudi kompleks materialnega pomanjkanja, stara in nova okoljska in druga tveganja. Varnost se lahko v 21. stoletju udejanji le v primeru, če bodo »trde« oblike varnosti postopoma zamenjale bolj prijazne strategije zagotavljanja varnosti (Rizman, 2014a, 97).

Spremenjeno varnostno okolje po koncu hladne vojne je po ugotovitvah Antona Grizolda in Bojka Bučarja (2011) bolj zapleteno, ranljivo, nestabilno in ogroženo, kot je bilo v preteklosti. Spremembe, ki zaznamujejo strukturo in delovanje mednarodnega sistema po koncu hladne vojne, so omogočile, da se v teoriji in praksi zagotavljanja varnosti danes daje večji poudarek posamezniku, in ne kot v preteklosti predvsem državi. Danes smo soočeni s stanjem, ko so odzivi na kompleksne grožnje prepočasni, parcialni in na mednarodni ravni premalo usklajeni. Pomemben del stroke zagovarja trditev, da bo šele v razmerah, ko bodo človekove pravice in demokracija univerzalno uveljavljene mednarodne vrednote, zagotavljanje varnosti države, posameznikov in mednarodnega sistema lahko celostno, tako da bo možno zagotavljati uravnotežen medsebojni obstoj, blaginjo

in razvoj vseh treh omenjenih entitet: posameznika v odnosu do drugih posameznikov, države in mednarodnega sistema; države v odnosu do drugih držav, civilne družbe in mednarodnega sistema; mednarodnega sistema v odnosu do državnih in nedržavnih akterjev ter posameznikov. Globalizacija ni odpravila glavnih varnostnih funkcij nacionalnih držav, kljub temu da številne države v okviru svojih nacionalnih varnostnih struktur prilagajajo, preoblikujejo in razvijajo nove varnostne instrumente (npr. krizni management) ter zmanjšujejo tradicionalne vojaške izdatke. V tem okviru dajejo države v svojih nacionalnih varnostnih politikah ustrezen poudarek t. i. novim varnostnim grožnjam, kot so degradacija okolja in negativni učinki podnebnih sprememb, nalezljive bolezni, nazadovanje v ekonomskem in tehnološkem razvoju itn. (Grizold in Bučar, 2011, 848).

Po mnenju Borisa Žnidariča (2006, 55, 56) je Slovenija varnost kot koncept sprejela z Resolucijo o strategiji nacionalne varnosti in s tem nedvomno izrazila interes po aktivnem sodelovanju tudi pri zagotavljanju mednarodne varnosti. Zadnja sprejeta Resolucija o nacionalni varnosti RS (2020) pa upravičeno poudarja, da uspešno soočanje s prihodnjimi varnostnimi grožnjami na vseh ravneh zahteva splošen dvig varnostne kulture v Republiki Sloveniji in preventivno varnostno osveščanje. Tudi pisec podpira stališče, da bo Republika Slovenija razvijala mehanizme za krepitev splošne varnostne kulture, ki je utemeljena na ozaveščanju, preventivi, strpnosti, solidarnosti, sodelovanju in pomoči med ljudmi ter na kulturi miru in nenasilja pri zagotavljanju varnosti (Resolucija o nacionalni ..., 2020, 12), *vendar je npr. že članstvo Slovenije v paktu Nato, ki vojaško posega v suverenost držav tudi brez odobritve OZN, v temeljnem nasprotju z zasnovo koncepta kulture miru in nenasilja, zapisano v Ustavi Republike Slovenije (1992).*

Nacionalno varnostno politiko Republike Slovenije sestavljajo predvsem zunanja politika, obrambna politika, politika zagotavljanja notranje varnosti, migracijska politika ter politika varstva pred naravnimi in drugimi nesrečami. Sodobno večdimenzionalno razumevanje pojma nacionalne varnosti upošteva tudi varnostni vidik politike države na gospodarskem, socialnem, okoljskem, podnebnem, zdravstvenem, demografskem, izobraževalnem, znanstveno-tehnološkem, informacijskem, kulturnem in drugih področjih. Pozitivno je dejstvo, da resolucija opozarja na gospodarske, demografske (staranje, imigracije), zaposlitvene, socialne in kulturološke razsežnosti zagotavljanja človekove varnosti.

Temeljni namen uresničevanja nacionalne varnostne politike Republike Slovenije bo tudi v prihodnje zagotoviti čim višjo stopnjo osebne človekove varnosti, odpornost države in družbe, ustrezen družbeni razvoj in blaginjo slovenske družbe ter ohraniti nacionalno identiteto slovenskega naroda, poleg tega pa skupaj z uresničevanjem sprejetih mednarodnih obveznosti naše države prispevati k ohranjanju miru ter h krepitvi varnosti in stabilnosti v širši in ožji mednarodni skupnosti. Sodobne grožnje in tveganja narekujejo oblikovanje in uporabo celostnega pristopa države k odzivanju in h kriznemu upravljanju, ki po potrebi vključuje tudi aktivno mednarodno delovanje in angažiranje. V mednarodnih odnosih se bo Republika Slovenija zavzemala za mirno

reševanje sporov med državami, krepitev sodelovanja in zaupanja med njimi, spoštovanje mednarodnega prava ter dosledno spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Pisec posebej podpira stališče Resolucije o nacionalni varnosti Slovenije (2020), da bo Slovenija aktivna v prizadevanjih za nizkoogljični trajnostni razvoj mednarodne skupnosti in pri reševanju problematike varovanja okolja, narave. Resolucija upravičeno izhaja iz stališča, da bo mogoče zaostrovanje podnebnih sprememb omejiti le z odločnimi globalnimi in univerzalnimi ukrepi, zato bo tudi Slovenija pripravila in izvajala politike za prilagajanje podnebnim spremembam, s katerimi bo omejila in zmanjšala škodljive posledice ter zagotovila obvladovanje tveganj v spremenjenih podnebnih razmerah. Te politike bodo temeljile na usmeritvah in aktivnostih Organizacije združenih narodov in Evropske unije ter hkrati upoštevale posebne nacionalne pogoje Republike Slovenije. Zadnji veliki požar julija 2022 na vse bolj požarno ogroženem Krasu je po mnenju raziskovalnega novinarja Boruta Mekine (2022) razkril velike pomanjkljivosti slovenskega sistema nacionalne varnosti na področju protipožarne varnosti (zlasti na področju letalskega gašenja), ob velikih grožnjah Slovenijo navadno rešijo prostovoljci, zlasti gasilci.

V povezavi z razvojem tehnološko visoko razvitega gospodarstva si bo Slovenija prizadevala doseči mednarodne standarde pri zmanjševanju okolju škodljivih emisij, državam v razvoju pa bo nudila pomoč pri njihovem prilagajanju podnebnim spremembam in obvladovanju emisij toplogrednih plinov. Republika Slovenija si bo prizadevala predvsem za učinkovito prilagajanje celotne družbe podnebnim spremembam, pri čemer bo poudarek na interdisciplinarnosti in medsektorski usklajenosti ukrepov. Kratkoročno bo pozornost prednostno namenila nadgrajevanju sistemov za zgodnje opozarjanje pred izrednimi vremenskimi dogodki (Resolucija o nacionalni ..., 2020, 19). Na področju energetike in surovin bo Republika Slovenija spodbujala varčevalno politiko, razvoj novih tehnologij, uporabo alternativnih virov energije, iskanje novih virov energije in drugih surovin ter njihovo razpršenost. *Varnostni problem delovanja JE Krško, torej jedrska varnostna grožnja in s tem povezani preventivni ukrepi ob potencialni jedrski nesreči, pa, tudi v razmerah okrepljene varnostne skrbi zaradi velike jedrske nesreče leta 2011 v tehnološko zelo razviti Japonski, v Resoluciji ni izrecno omenjen, to pa je po mnenju pisca z vidika varnosti zelo resna pomanjkljivost, kar se je dodatno potrdilo pri vojaškem ogrožanju varnega obratovanja jedrskih elektrarn ob ruski agresiji na Ukrajino leta 2022. Hidrološka suša poleti leta 2022 pa je opozorila na potencialno nevarnost pomanjkanja savske vode, ki se uporablja kot hladilna voda v obstoječi JE Krško, obenem pa je opozorila na hidroekološko tvegano možno gradnjo JE Krško 2.*

Prezelj in Malešič (2016, 49) sta predlagala prenovo sistema nacionalne varnosti Slovenije glede na spremembe v stvarni in zaznavni ogroženosti države. Izhajala sta iz izhodišča strokovnjakov, ki že več kot desetletje ugotavljajo, da se vojaški viri ogrožanja varnosti umikajo nevojaškim, med katerimi so kot ključni viri ogrožanja varnosti Slovenije in njenih prebivalcev prepoznani in medsebojno prepleteni:

- okoljske (podnebne) spremembe;
- naravne in druge nesreče;
- epidemije in pandemije;
- (mednarodni) organizirani kriminal;
- zaostrena socialno-ekonomska (finančna) stanja;
- škodljivi vdori v informacijske sisteme;
- skrajno negativni prebivalstveni oziroma migracijski tokovi;
- teroristični napadi;
- poskusi širjenja orožja za množično uničevanje.

Obramboslovec Marjan Malešič (2020) poudarja, da je novi koronavirus ponovno potrdil, da živimo v obdobju, ko so številni viri ogrožanja varnosti univerzalni, torej prečkajo, sekajo fizične, časovne in družbene meje. In zahtevajo – »globalno upravljanje«. Kljub temu pa so nacionalni instrumenti varnosti nujni, a nezadostni, žal pa so globalni in regionalni instrumenti za reševanje planetarnih groženj varnosti – vse šibkejši. Malešič (2020) ugotavlja, da je ob širjenju virusa EU, tako kot pri ekonomsko-finančni in migracijski krizi, ponovno odpovedala.

Slovenija je v skupini tistih članic Nata, ki za vojaško stranico varnosti namenjajo manjši delež BDP (okoli 1 %), vendar se navedeni delež povečuje zlasti na račun ustreznih vojaških opremljenosti Slovenske vojske za mednarodna posredovanja v okviru zveze Nato, ne pa npr. prednostno za krepitev notranjih obrambnih sposobnosti. Edino stranka Levica je parlamentarna stranka, ki nasprotuje tako privatizaciji zdravstva kot povečanju obrambnih izdatkov na 2 % BDP. Predlagajo, da se raje več sredstev nameni javnemu zdravstvu, gradnji stanovanj in blaženju posledic podnebnih sprememb. V skrajnem primeru določenega, minimalnega povečanja obrambnih izdatkov pa Levica namesto nakupa oklepnikov predlaga npr. nakup helikopterjev za reševanje ali nakup vojaške bolnišnice, ki se v mirnih časih uporabljajo za potrebe javnega zdravstva. Vojna v Ukrajini se očitno kot doktrina šoka uporablja za dodatno oboroževanje Slovenske vojske za mednarodna posredovanja Nata.

Zaradi globalnega in evropskega poslabšanja splošnih varnostnih razmer kot posledice ne le grobega uveljavljanja militantne inačice globalnega neoliberalnega kapitalizma, temveč tudi delovanja avtokratskih režimov (Rusija, Kitajska) v tem zgodovinskem trenutku tudi po mnenju pisca (kot dolgoletnega zagovornika pospešene, ne pa takojšnje in popolne demilitarizacije Slovenije in sveta) ni objektivnih možnosti za doseganje večinske državljanske referendumske podpore odločitvi o enostranskem procesu postopne demilitarizacije Slovenije.

Zato je treba razen v dolgoročneje, tudi varnostno zasnovane cilje, kot je odprava kapitalizma ter radikalno zmanjšanje globalnih geografskih in socialnih razlik v bogastvu in dohodkih, aktivno delovanje Slovenije ob zamrznitvi aktivnosti v zvezi z zaželenim izstopom Slovenije iz Nata kratkoročno usmeriti v udejanjanje tistih ukrepov, ki bodo okrepili in popularizirali koncept kulture miru in nenasilja. Le-ti bo lahko v največji možni meri zmanjševali

potrebo po vojaškem načinu reševanja sporov ter okrepili diplomatske in druge akcije Slovenije za aktivnejšo politiko miroljubnega reševanja napetosti v svetu in bližnji okolici, za vrnitev k ustavljenemu procesu razoroževanja. Tako mirovniško zasnovano delovanje Slovenije za zaščito njene in globalne varnosti je v nasprotju npr. z načrtovanim 780 milijonov evrov vrednim vložkom v oborožitev za vojaške posege v tujini, ki je po mnenju Rastka Močnika (2022) zgolj usluga Janševe vlade zahodni vojaški industriji.

Na mednarodnem polju je v strateškem nacionalnem varnostnem interesu ozemeljsko, prebivalstveno in ekonomsko majhne Slovenije, da ostane članica sicer globinsko in strukturno nujne, a trajnostno in solidarnostno krepko preoblikovane in razširjene EU. V svet odprta Slovenija se mora zaradi lastnih in splošnih varnostnih ter drugih interesov odločno upreti okrepljenim procesom nacionalizma in avtoritativnim voditeljem, podpirati mora vse oblike in mehanizme nenasilnega svetovnega upravljanja, multilateralizma, demilitarizacije in solidarnostne globalne politike. Neoliberalne in nacionalistične, populistične, ozko »suverenistične« ideologije, ki doma in v njeni neposredni bližini, v njenem sosedstvu (ruska agresija na suvereno Ukrajino), krepijo egoistične in celo imperialistične težnje (nacionalistični vzkliki in pozivi o spremembah meddržavnih mej in različne ideje o nekaterih »velikih« sosednjih državah), so skrajno nenaklonjene ohranjanju suverenosti in ozemeljske nedotakljivosti majhnih držav. Slovenski nacionalni in trajnostni interesi so s teh vidikov skupni oziroma v velikem sozvočju npr. s širšimi geopolitičnimi interesi sosednje Hrvaške, kar bi moralo bistveno pretehtati nekatere, geopolitično, geostrateško in varnostno manj pomembne medsebojne razlike. Spoštovanje vseh mednarodnih sporazumov in temeljnih človekovih pravic je seveda ključnega pomena za premagovanje medsebojnih razlik in reševanje nekaterih problemov med Slovenijo in Hrvaško (načini udejanjanja arbitražnega sporazuma), diplomatsko-politični aparat obeh držav mora biti sposoben sporna medsebojna vprašanja čim prej rešiti.

Politika Slovenije naj temelji na strpnosti, miroljubnosti in spoštovanju pravic vseh ljudi, in ne na podpihovanju sovraštva, nasilja in oboroževanja. V Smernicah protestne ljudske skupščine (2020, 42) je poziv, da Republika Slovenija kritično pretehta svoje članstvo v zvezi Nato in ga s podporo večine prebivalc in prebivalcev zapusti.

Človekova in nacionalna varnostna vizija ter strategija Slovenije demokratičnega in procesnega uveljavljanja kulture miru in nenasilja za 21. stoletje naj bi bili po prepričanju pisca zasnovani na bogati tradiciji mirovništva osemdesetih let 20 stoletja (mirovniška gibanja, protiaradni in demilitarizacijski načrti takratne Zveze socialistične mladine Slovenije, Janeza Janše, Marka Hrena ...), prvega predvolilnega programa Demosa iz marca 1990 (»demilitarizirana in nevtralna« Slovenija), Deklaracije za mir iz februarja 1991 (postopna demilitarizacija Slovenije) in kasnejših načrtov o pospešenih procesih demilitarizacije Slovenije. Izhajali naj bi tudi iz tradicije zgolj obrambno (vojaško in diplomatsko) zasnovane zaščite slovenske osamosvojitve, zato naj bi bili zasnovani na naslednjih srednjeročnih in dolgoročnih gradnikih varnosti:

1. Začasna zamrznitev članstva (zaradi geopolitičnih posledic ruske agresije na Ukrajino februarja 2022) in ljudskega odločanja o (ne)izstopu Slovenije iz Nata.
2. Razširjeno mednarodno humanitarno delovanje Slovenije in njeno zelo omejeno vojaško delovanje v tujini, v vsakem primeru pa izključno pod okriljem OZN.
3. Aktivna vloga pri procesu razorožitve sveta, s poudarkom na prepovedi proizvodnje in odprave sredstev množičnega uničevanja (zlasti jedrske oborožitve). Sprožanje in podpiranje pobud za snovanje sil civilne zaščite pred katastrofami v okviru OZN.
4. Stabilizacija finančnih sredstev vojaškega proračuna Slovenije za Slovensko vojsko in njena modernizacija na osnovi potreb Slovenije, ne pa Nata.
5. Preimenovanje Ministrstva za obrambo RS v Ministrstvo za mir in varnost RS.
6. Ustanovitev parlamentarne skupine za mirovno politiko, Sveta za mirovno politiko pri predsedniku RS in medverskega odbora za kulturo miru in nenasilja.
7. Sistemska in univerzalna vzgoja ter izobraževanje državljske in globalne kulture miru in nenasilja do sočloveka in drugih zemeljskih vrst od vrta do univerze.
8. Zagotavljanje primerne socialne varnosti vsem pripadnikom gasilstva, civilne zaščite, gorske reševalne službe in drugih podobnih enot, vključno s primernim pokojninskim zavarovanjem in varnostjo zaposlitve za vse tiste, ki to dejavnost opravljajo poklicno, ter sistemskimi finančnimi nadomestili za prostovoljno delovanje ob nesrečah.
9. Vsestransko in objektivno strokovno ovrednotenje prednosti in pomanjkljivosti dolgoročno možne zamenjave dvoplastnega obrambnega sistema (policija in vojska) v enoplastni, enotni, »vitki« varnostno-obrambni represivni sistem (skupno zagotavljanje nacionalne in človekove varnosti) – ključna varnostna vloga policije (okoli 8000 pripadnikov) ali drugače poimenovanega varnostnega organa ter specializirano usposobljene enote civilne zaščite in oborožene enote (okoli 2000 pripadnikov) (tudi za mednarodno posredovanje ob velikih nesrečah ali oboroženih spopadih pod pokroviteljstvom OZN).

Seveda bo treba upoštevati tudi določena tveganja v primeru sprejetja varnostnega koncepta z enim represivnim sistemom in sprejeti ustrezne varovalne mehanizme. Ali Žerdin (2016) opozarja na tveganje v primeru zgolj ene oborožene formacije, ki bi imela monopol nad orožjem.

Za zagotavljanje notranje varnosti, za človekovo varnost je danes in v prihodnje izjemno pomembna vloga policije. Zaradi specifične vloge in nalog, ki jih izvaja, po mnenju Miroslava Žaberla (2022) ni in ne more biti del političnega plena po vsakokratnih volitvah. Policija namreč predstavlja javni servis varnostnih uslug za državljane, in ne orodje za doseganje političnih ciljev vsakokratne vladajoče politike. Minister kot politik in pripadnik določene politične usmeritve se ne more in ne sme vmešavati v policijske postopke. Policija mora zagotavljati enakovredno raven varnosti posameznikom in skupnosti, spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter krepitev pravne države.

Poudariti velja, da celotno zgodovino slovenskega naroda torej odlikuje mirovniška, miro-ljubna drža, zasnovana na tradicionalni vrednostni zavezanosti kulturi miru in nenasilja do vseh sosednjih narodov. Slovenski narod v celotni zgodovini ni izzval nobenega vojaškega napada na sosednje narode, vse njegove izsiljene vojne so bile obrambnega značaja. To velja za kmečke upore, za množični, v svetovnem in evropskem okviru izjemno pogumen partizanski upor proti okupatorju in njegovim sodelavcem med drugo svetovno vojno, to velja tudi za izključno obrambni oboroženi odpor po vojaški agresiji JLA takoj po razgla-sitvi samostojnosti in suverenosti Slovenije leta 1991. Zgodovino Slovenije in slovenskega naroda torej varnostno ključno označuje obrambna tradicija, s kulturo miru in nenasilja kot tradicionalno etično varnostno podmeno, ki je zapisana tudi v slovenski ustavi.

Na slovenski ustavni mirovniški podlagi je tednik Mladina 28. 1. 2010 zasnoval in javno predstavil peticijo o temeljitem preoblikovanju in zmanjšanju (ne pa ukinitvi!) Slo-venske vojske (9000 zbranih podpisov podpore), po kateri naj bi za varnost na področju naravnih nesreč skrbelo okoli 2000 nekdanjih vojakov (obdržali bi lažje orožje in premično topništvo). Približno 500 nekdanjih vojakov pa bi bilo izurjenih za mirovne misije z man-datom OZN, kar bi bilo skladno z zavezami Natu (peticija ne izključuje izstopa iz Nata). Ob kakršnikoli zunanji nevarnosti pa bi skupaj s policijo organizirali splošni ljudski odpor.

Odločitev o modelu zagotavljanja nacionalne varnosti Slovenije, načinu odgovora na vojaške grožnje (poklicna vojska, naborna vojska, skupni policijsko-obrambni sistem, oborožena nevtralnost in kasneje v primeru pozitivnega rezultata referendum postopna demilitarizacija na osnovi ustavno predvidenega varnostnega koncepta kulture miru in nenasilja) je seveda lahko le rezultat demokratične odločitve državljanov na osnovi po-globljene, enakovredne in večplastne javne razprave. Široka javna razprava in kasnejše referendumsko odločanje o nadaljevanju ali prekinitvi članstva Slovenije v zvezi Nato pa v vojnih evropskih razmerah (ruska oborožena agresija na suvereno Ukrajino) nista mogoča, realna je časovna zamrznitev sicer nujnih razprav in ljudskega odločanja.

8.4.6 Gradniki demokratične Slovenije

8.4.6.1 Ekonomska demokracija

8.4.6.1.1 Omejitve in potenciali gradnikov ekonomske demokracije

Ekosocialist Baer (2016, 3) upravičeno poudarja, da so socialistične politične diktature, enopartijski družbeno-ekonomski sistemi, dejansko preprečile razvoj socialistične de-mokracije. Demokratična podstat ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve po mnenju pisca naj ne bi bila zasnovana zgolj na prenovi predstavniškega, parlamentar-nega modela demokracije (politični pluralizem), ki v sodobnih razmerah kaže vse več demokratičnih vrzeli, demokratičnega deficita.

Demokracijo Slovenije v ekosistemski družbeni ureditvi, ki naj bi procesno, s prehodnim obdobjem (ekosocialni model kapitalizma), segla onkraj kapitalizma, naj bi temeljno oblikoval uravnotežen demokratični trikotnik:

- delovno okolje – ekonomska demokracija na delovnem mestu;
- bivalno okolje – teritorialna demokracija (koncept lokalne samouprave);
- politično okolje – kombinacija mehanizmov prenovljene posredne in neposredne, participativne politične demokracije.

Ena od ključnih socialnih in kulturnih tirnic slovenskega naroda, slovenska nativna tirnica, so različne oblike neposredne in sodelovalne demokracije, teritorialne in družbeno-ekonomske samouprave, ki imata na ozemlju Slovenije več kot 1400 let trajajočo zgodovino. Za uspešen slovenski potek družbenih sprememb bi po mnenju antropologinje Vesne Godina (2014; 2016) morali v Sloveniji uvajati take spremembe družbenih institucij, ki bodo v slovenski družbi resnično lahko delovale. *Za demokracijo ekohumanistične Slovenije je v izjemno pomoč in spodbudo dolga in vsebinsko razkošna, na vzajemni pomoči zasnovana dediščina starovažkih skupnosti, krščanskosocialističnega združništva, jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja in politike skladnejšega regionalnega razvoja.* Dejansko je jugoslovanski socialistični model samouprave le ohranil in predelal enega od bistvenih elementov tradicionalne slovenske kulturne smernice, a je zlasti problematiko dejanskega lastništva s konceptom meglene »družbene« lastnine zelo na splošno definiral, delavcev ni strokovno usposobil za kakovostno upravljanje, se zelo zbirokratiziral in hkrati ohranjal dominantno vlogo komunistične partije v podjetjih in ustanovah. 20. stoletje si bo zgodovina, v katero se je obakrat vpisala tudi Slovenija, najbolj zapomnila po dveh propadlih dogmah: prva se nanaša na totalitarno verzijo državnega socializma, druga pa na fundamentalistično vero v neomejeni prostotržni kapitalizem (Rizman, 2020a, 319).

Lastništvo proizvodjalnih sredstev je tudi v prehodnem obdobju in zreli ekosistemski družbeni ureditvi še vedno eden od ključnih gradnikov ekonomske demokracije (ekonomske enakosti), v podjetjih pa temeljni mehanizem upravljanja in odločanja. Rudi Rizman (2020a, 319) ocenjuje, da t. i. cunami privatizacije in razprodaje gospodarskega premoženja v Sloveniji prinaša veliki večini njenih državljanov na kratki in še bolj na daljši rok materialno osiromašenje, državo pa potiska na evropsko periferijo. Jakše (2013) ugotavlja, da je bila zakonodaja Slovenije po osamosvojitvi za privatizacijo državne lastnine napisana z naklepom, da so npr. celo nagrajeni menedžerji Gospodarske zbornice Slovenije lahko porabili akumulacijo podjetij (brez ustreznega nadzora nad porabo) tako, da so ogrozili redno proizvodnjo in začeli financirati proizvodnjo z bančnimi krediti do prezadolžitve. Najbolj pravična in poštena pot bi bilo solastništvo zaposlenih, a smo v ihti sicer upravičenega in potrebnega odmika od »realnega« socializma v celoti zavrgli tudi zasnove dobre prakse upravljanja zaposlenih, ki bi jih bilo treba (po odpravi monopola partije) še bistveno izboljšati.

Mate Gostiša (2014a) opozarja na polno brezidejnost slovenske ekonomske stroke in politike o mogočih načinih privatizacije družbenega premoženja, saj se kot bolj ali manj edini recept ponuja le vsesplošna privatizacija (beri: razprodaja tujcem) državnih podjetij, torej »zasebnolastniška privatizacija«. Po njegovem mnenju bi morala država državna podjetja najprej ponuditi v odkup zaposlenim in ga z ustreznimi mehanizmi tudi omogočiti, ne pa dejansko onemogočiti (primer Novolesa). *Dejstvo je, da se je Slovenija zlasti s tranzicijsko privatizacijo razrednemu kompromisu vnaprej odpovedala v korist kapitala* (Drenovec, 2013a; 2013c). Na drugi strani pa slovenski program privatizacije služi tudi mednarodnemu kapitalu, da ničvredni denar mrzlično preusmerjajo v posedovanje realnega imetja, torej v kupovanje podjetij in vsega drugega fizično oprijemljivega. Rastko Močnik (2015) opozarja, da slovenski oblastniki predajajo slovensko gospodarstvo v last in oblast mednarodnemu kapitalu, s tem pa po njegovi sodbi dejansko odpravljajo tudi vsako še tako majhno možnost kapitalistične prihodnosti za Slovenijo. Prodaja (privatizacija) je v sedanjih razmerah vsiljena razprodaja, zato ni primerna rešitev, obenem pa celo obseg vseh možnih prodaj ne zadošča za dolgoročno vzdržnost zadolženosti, ugotavlja Bogomir Kovač (2013b; 2013c).

Mate Gostiša (2014b, 29), ki zagovarja model prenovljenega kapitalizma (t. i. nova sistemska paradigma kapitalizma), razkriva problematiko »delovne sile« v podjetjih (»človeški kapital«), ki je glede na lastnike »finančnega kapitala« tudi v Sloveniji (razen redkih izjem) v izrazito neenakopravnem, nepoštenem položaju. Poudarja, da zlasti v sodobnem svetu novo (dodano) vrednost ustvarjajo ljudje, zaposleni kot najpomembnejši produkcijski dejavnik v obdobju znanja, in ne mrtvi kapital. Izenačenje lastnikov človeškega in finančnega kapitala glede položaja in pravic ter s tem povezano preseganje sedanjega »mezdnega« položaja nosilcev človeškega kapitala je pomembna faza uveljavljanja ekonomske ter s tem »splošne« demokracije in enakopravnosti. Povečevanje in prevlada lastništva tujega in domačega kapitala ključnih proizvodnih sredstev nad lastništvom zaposlenih, privatizacija osnovnih infrastrukturnih omrežij in objektov ter nekaterih naravnih virov posredno zmanjšuje realne možnosti suverenega, demokratičnega odločanja delavcev oziroma nelastnikov ter s tem povezanega uveljavljanja ekonomske demokracije. Tudi za slovenske razmere je aktualno opozorilo Gostiše (2014b, 173) o novi obliki lastnine, o lastnini nad človeškim kapitalom, ki postaja vse pomembnejša.

Podčrtati velja, da vsa podjetja vse vire za svoje delovanje črpajo iz svojega družbenega in naravnega okolja, zato bi morala delovati družbeno, lokalno odgovorno (Gostiša, 2016b). Namesto podpore predlogu celovito prenovljenega Zakona o sodelovanju delavcev pri upravljanju (prvi »prodelavski« zakon po dolgih letih, vložila ga je opozicijska poslanska skupina Združene levice) v Državnem zboru RS (gladka zavrnitev predloga) je po ugotavljanju Gostiše (2016c) takratni predsednik slovenske vlade Miro Cerar raje oznanil, da si bo njegova vlada intenzivno prizadevala gospodarstvu pomagati s še manj pravicami zaposlenih, dejansko pa bi za večjo konkurenčnost morala podpreti predlog,

ki bi bistveno povečal delovno zavzetost celotnih kolektivov zaposlenih. Tako se v Sloveniji ohranjajo ključne značilnosti mezdne kapitalističnega sistema z mantrou »izgrajevanju kapitalu prijaznega poslovnega okolja« (z zmanjševanjem delavskih pravic in krčenjem socialne države), kar povzroča vse bolj nevzdržne ekonomske, socialne in okoljske posledice. Očitno se je znova pokazalo, da v Sloveniji ustavno sicer zapisana »oblast ljudstva« ne more veliko narediti za ljudstvo – mimo »volje kapitala«.

Prav razpršitev sistemske moči interesov med lastnike obeh vrst kapitala bi po mnenju Gostiše (2014b, 43) uravnala različne učinke delovanja družbenoekonomskega sistema tudi glede upoštevanja in enakomernejšega uresničevanja interesov najrazličnejših družbenih skupin. Obenem naj bi preprečila številne sedanje ekscese glede zanemarjanja nekaterih pomembnih (npr. okoljskih) vidikov nadaljnjega razvoja človeške civilizacije v smeri uveljavljanja občečloveških vrednot. Zagotoviti je treba socialno pravičnost pri razdelitvi ustvarjenega produkta oziroma dohodkov, torej uveljaviti neke vrste »totalno sopodjetništvo« (Gostiša 2014b, 442). *Za razliko od Gostiše pa pisec sodi, da je ekonomska demokracija znotraj prenovljenega kapitalizma sicer zelo pomembna, vendar »zgolj« prva faza razvoja ekonomske demokracije, ki naj bi v zaključni fazi segla onstran kapitalizma. Vsekakor pa prva faza udejanjanja ekonomske demokracije prinaša pomembne pozitivne učinke, verjetno je najbolj realna pot k pravičnejšemu razmerju med delom in kapitalom.*

Uveljavitev ekonomske demokracije, torej (so)lastnina zaposlenih in s tem povezano soupravljanje, soodločanje in/ali samoodločanje na delovnem mestu (enakopravna udeležba pri upravljanju podjetja in delitvi rezultatov poslovanja, delavsko delničarstvo), je po mnenju pisca predpogoj tudi za široko in enakopravno uveljavitev politične demokracije. Podčrtati velja mnenje Veljka Rusa (2009, 32) o ključnem pomenu lastništva, saj šele ustrezna oblika lastništva omogoča simbiozo avtonomne svobode in enakosti. Trajnostno sonaravno posodobljeni model ekonomske demokracije naj bi po mnenju pisca postal ena od agend tudi prepotrebne slovenskega ekonomsko-okoljskega preloma. Usoda zavrženega predloga Zakona o sodelovanju delavcev pri upravljanju, ki ga je leta 2016 v Državnem zboru vložila takratna Združena levica, dovolj nazorno kaže, da pot do ekonomske demokracije tudi v Sloveniji ne bo lahka.

8.4.6.1.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov ekonomske demokracije

Za uveljavljanje ključnih ciljev demokracije in pravičnosti zelene ekosistemske družbene ureditve je proces uveljavljanja ekonomske demokracije eden od ključnih gradnikov. Solastništvo zaposlenih, delavcev je v prvi fazi ekohumanistične ureditve pogoj za soupravljanje, za soodločanje o razdelitvi ustvarjene vrednosti, je ekonomska osnova za udejanjanje tudi politične demokracije. Ekonomska demokracija, vključno s solastništvom ali samostojnim lastništvom zaposlenih v podjetjih, skupnostno lastnino, je dejansko ključen delavski mehanizem, ki omogoča prevlado in učinkovito kontrolo nad interesi kapitala, korporacij, velikih finančnih institucij.

Pojem finančne participacije zajema udeležbo delavcev pri dobičku in širše notranje lastništvo zaposlenih (delavsko delničarstvo, združništvo). Znanstvene študije kažejo, da so podjetja z notranjim lastništvom (v povezavi s hkratno visoko razvito upravljalno participacijo zaposlenih) ekonomsko uspešnejša, obenem pa bolj odporna na ekonomske krize. Udeležba delavcev pri dobičku, ki je sicer tudi predmet priporočil EU, je v Sloveniji še zelo slabo razvita (Manifest civilne družbe ..., 2018, 29). Notranje lastništvo zaposlenih pa je pojav z dolgo mednarodno in slovensko (jugoslovansko) tradicijo. Svetovno znana in globalno razširjena je kooperativa Mondragon, notranje lastništvo pa je sicer najbolj razširjeno v – ZDA. Širitev notranjega lastništva zahteva močno podporo zakonodaje in ukrepov ekonomske, zlasti davčne politike.

Individualne in kolektivne pravice do soodločanja je treba poglobiti, tako da bodo zajele vsa podjetja, še zlasti pa mala, v katerih se soodločanje kljub zakonodaji ne izvaja. V podjetjih v javni lasti je treba uveljaviti nadstandard soodločanja, torej pariteto med delom in predstavniki države oziroma občine v nadzornih organih (Programski dokument Levica ..., 2017). Socialni demokrati so za doseganje enakovredne vloge finančnega in človeškega kapitala, zato zagovarjajo delavsko delničarstvo in notranje lastništvo zaposlenih. Za delavsko delničarstvo se v svetu danes odločajo podjetja, ki se zavedajo, da so delo, znanje, ustvarjalnost in inovativnost zaposlenih ključni dejavniki rasti in konkurenčnih prednosti podjetja. To je najboljši način za povečevanje skladnosti interesov podjetja in zaposlenih, hkrati pa ima velike učinke na povečanje produktivnosti, pripadnosti in solidarnosti v podjetju (Nov začetek ..., 2021, 56). Obenem po pozitivnem zgledu iz tujine želijo doseči soglasje socialnih partnerjev za dogovor o uvedbi (obvezne) delitve dobička med zaposlene.

Pisec se strinja tudi z naslednjimi predlogi iz Programa Zveze sindikatov Slovenije (2016) za povečanje ekonomske demokracije, soupravljanja delavcev:

- sodelovanje delavcev pri upravljanju v Sloveniji mora postati obvezno za vsa podjetja, ne glede na pravno organizacijsko obliko;
- sindikati so pomembni, lahko tudi alternativni udeleženec v delavskem soupravljanju namesto sveta delavcev;
- sodelovanje delavcev v organih podjetij naj postane pravilo v vseh velikih podjetjih, ne le v delniških družbah;
- ustavna pravica naj se uveljavi tudi za zaposlene v javnem sektorju oziroma v zavodih z uveljavitvijo sindikata kot sveta zaposlenih.

Soupravljanje v podjetjih je po mnenju Levice vmesni člen med korporativnim upravljanjem v kapitalizmu in delavskim upravljanjem v socializmu (Programski dokument Levica ..., 2017). Sodelovanje pri upravljanju usposablja delavce za čas, ko bodo sedanje svete delavcev, podrejene menedžmentu, nadomestili strokovno podprti sveti delavcev, nadrejeni poslovoilstvu. Prioritetni kratkoročni ukrepi so (Programski dokument Levica ..., 2017):

- a) okrepitev pravice do soodločanja na vseh ravneh z nadstandardom v državnih in javnih podjetjih – pariteta v nadzornih svetih, obvezna soglasja svetov delavcev o pomembnih poslovnih odločitvah;
- b) popularizacija soupravljanja med delavci in v sindikatih, soupravljanje pa zadeva vse delavce, tudi če niso delničarji ali združniki podjetja oziroma člani sindikata;
- c) zaposlenim v državnih podjetjih in delavskim organizacijam zagotoviti neposredno soupravljanje v organih Slovenskega državnega holdinga (SDH), in sicer ne le v upravi in nadzornem svetu, ampak tudi v skupščini.

Za okrepitev delavskega (so)upravljanja Levica predlaga v prvi fazi (Program stranke Levica, 2017; Prihodnost za vse ..., 2022):

Krepitev delavskega soupravljanja – razširitev soupravljaljskih pravic in okrepljen proces zmanjšanja oblasti kapitalističnega menedžmenta v podjetju, dokler ne bo kolektiv (neposredno ali s pomočjo izvoljenega poslovodstva) nadziral vseh funkcij.

Spodbujanje delavskega lastništva – omejitev delavskega lastništva je v tem, da se morajo delavci v konkurenčnem boju z drugimi kapitalističnimi podjetji obnašati kot kapitalisti, zato je dolgoročni cilj sprememba družbenoekonomskega sistema.

Krepitev zadrug – zadruge (delavske, kmečke, potrošniške) se pri poslovanju ne ravnajo po ozkem profitnem motivu, temveč zasledujejo širše koristi združnega kolektiva, motiv je čim višji dohodek na vloženo delo in ohranjanje dejavnosti, poslovanje v korist ožje ali širše skupnosti.

Tudi socialni demokrati sodijo, da se z večjo stopnjo ekonomske demokracije lahko preseže konflikt med delom in kapitalom (Nov začetek ..., 2021, 146), zato v ospredje gospodarskega razvoja postavljajo razvoj ekonomske demokracije in združništva kot odgovor na brezobzirni korporativni kapitalizem. Zagovarjajo koncept ekonomske demokracije, saj so prepričani, da je človeški kapital pomembnejši od finančnega in da je treba zato bolj zaščititi delavce, zaposlene in mlade. Prizadevajo si za enakovredno vlogo finančnega in človeškega kapitala, zato zagovarjajo delavsko delničarstvo, notranje lastništvo in udeležbo zaposlenih pri dobičku. Četudi ima Slovenija bogato tradicijo združništva, je primerjalno zastala pri razvoju zadrug kot učinkovitega, demokratičnega in vključujočega ekonomskega modela, zato nameravajo ta model promovirati na različnih področjih gospodarjenja in zagotavljanja odgovorov na družbene potrebe, hkrati pa kot možen način za prestrukturiranje podjetij v težavah. Pisec podčrtuje, da v novem programu socialnih demokratov na področju ekonomske demokracije ni vizije spremembe družbenoekonomskega sistema.

Za uveljavljanje ekonomske demokracije slovenski socialni demokrati predlagajo naslednje usmeritve in ukrepe (Nov začetek ..., 2021, 147):

- razvoj delavskega solastništva in združništva ter vzpostavitev davčno stimuliranegega modela za spodbujanje delničarstva zaposlenih;

- sprejem zakona o delavskih odkupih in vzpostavitev finančnega mehanizma za spodbujanje delavskega lastništva;
- oblikovanje soglasja socialnih partnerjev za uzakonitev sodobnega modela udeležbe delavcev pri dobičku;
- vzpostavitev finančnega mehanizma za spodbujanje socialnega podjetništva;
- posodobitev Zakona o zadrugah na način, da bo podpiral sodobne načine organiziranosti in poslovanja;
- pregled dejavnosti in sektorjev, v katerih bi bilo ekonomsko smiselno ter finančno in razvojno vzdržno spodbuditi razvoj zadružništva v skladu s sodobnimi združnimi principi (vzpostavitev zadružne banke, vzpostavitev sistema zadružne zavarovalnice, preoblikovanje podjetij v zadruge).

Za uvajanje trajnostnih načel in mehanizmov ekosistemske družbene ureditve v polju lastnine pa je pomemben 67. člen slovenske ustave, ki določa, da je treba z zakonom določiti način pridobivanja in uživanja lastnine tako, da je zagotovljena njena gospodarska, socialna in ekološka funkcija. Obenem se gospodarska dejavnost ne sme izvajati v nasprotju z javno koristnostjo (74. člen). V vsakem primeru torej potrebujemo družbeno in okoljsko odgovorne, uspešne podjetnike in podjetja (Mulej in Hrast, 2011; Piciga in drugi, 2013). Družbena odgovornost podjetij je za tiste z bolj dolgoročnim in celovitim razmislekom nujna in naravna vrednota, za tiste z bolj kratkoročnim in enostranskim razmislekom pa ovira zoper dobiček (Mulej in Štrukelj, 2017, 292). Cilj je doseganje poslovnega uspeha na način, ki upošteva etične vrednote, spoštuje človeka, skupnost in okolje. Koncept družbene in ekosocialne odgovornosti podjetij je tudi sredstvo za krepitev socialne kohezije in za napredovanje na poti do družbe znanja, kar krepi gospodarsko učinkovitost in konkurenčnost podjetij. Za družbeno odgovorna podjetja je treba po mnenju Zveze svobodnih sindikatov priznavati le tista podjetja, ki ne bodo upoštevala samo interesov lastnikov oziroma delničarjev, ampak vseh zainteresiranih deležnikov oziroma celotne družbe (Program Zveze svobodnih ..., 2016). To pa pomeni, da se pri presoji naložb ne gleda samo na finančni dobiček, ampak se pri tem upoštevajo tudi družbena in okoljska merila, kar velja tudi za razpise javnih naročil.

Karolina Babič (2018, 17, 18) posebej izpostavlja pomen delavskih zadrug v Sloveniji, katerih cilj je ustvarjanje in ohranjanje vzdržnih delovnih mest in ustvarjanje premoženja za izboljšanje kakovosti življenja delavcev članov, spodbujanje trajnostnega in lokalnega razvoja skupnosti ter razvoj delavskega demokratičnega samoupravljanja. Delavske zadruge si prizadevajo k čim manjši razliki med najnižjo in najvišjo plačo, večina zadrug v svetu jo skuša zamejiti maksimalno na razmerje 1 : 6. Pisec pa sodi, da je treba ob določitvi plačnega razmerja (najprej največ 1 : 5) s posebnimi pogodbami obvezno in sistemsko omogočiti izdatnejše finančno in drugo nagrajevanje zaposlenih, npr. ob inovacijah.

Ivan Lapajne (2014, 322) poudarja, da je treba v okvirih ekonomske demokracije zagotoviti različne možnosti aktivnega sodelovanja delavcev, ki so zlasti:

- uvajanje samoupravljanja delavcev, kjer so za to izpolnjeni pogoji (družbena in zadružna lastnina, podjetja v 100-% lasti zaposlenih itn.);
- soupravljanje (mešana lastnina) s soodločanjem v skupščinah družb, nadzornih svetih, (delavski direktor, sveti delavcev, sindikalni zaupniki);
- solastništvo – delavsko delničarstvo (pomoč države);
- obvezna udeležba zaposlenih pri dobičku (20–30-% delež delavcem, lastnikom kapitala prav toliko za dividende, 40 % za razvoj);
- razvijanje socialnega dialoga v smeri čvrstega socialnega partnerstva.

Politična stranka Solidarnost poudarja, da je ekonomska demokracija eden od temeljev solidarizma kot bodoče družbe, saj po njihovi sodbi prihodnosti ni možno omejiti zgolj na alternatibo kapitalizem ali socializem. Za njeno uveljavitev v Sloveniji predlagajo naslednje ukrepe (Solidarnost, 2018):

- ohranjanje državnega lastništva v strateško ključnih podjetjih;
- pravica do deleža pri upravljanju in delitvi dodane vrednosti vseh, ki sodelujejo pri njenem ustvarjanju, ter sodelovanje zaposlenih pri odločanju o delitvi dobička;
- sprejem zakonodaje za omejitve razpona plač v javnem in zasebnem sektorju na največ 1 : 5, pri čemer bo nominalna višina odvisna od uspešnosti posameznega podjetja oziroma ustanove;
- zakonske in druge spodbude za razvoj zadružništva (delavske, agrikulturne, bančno-posojilne, potrošniške zadruga) in drugih oblik socialnega podjetništva z upravljavsko-lastniškim modelom, ki bo temeljil na solidarnosti in pravični razporeditvi ustvarjenega;
- spodbujanje notranjega lastništva delavcev;
- zakonski in drugi ukrepi, ki naj podpirajo možnost prevzema nadzora podjetij pred stečajem s strani delavcev.

Tej Gonza (2021, 117) poudarja, da majhna in srednje velika podjetja niso podjetja, ki bi bila primerna za državno lastništvo. S spodbujanjem decentralizacije lastništva kapitala bi spremenila uveljavljene strukture lastništva v delu gospodarstva, ki na ravni Evrope ustvarja 85 % vseh novih delovnih mest. Izhaja iz prepričanja, da je t. i. demokratično podjetje edina ustavna alternativa, ki bi spoštovala tako načela privatne lastnine kot demokracije, zato naj država s subvencijami, dolžniškimi instrumenti in drugimi spodbudami zagotavlja postopen odkup podjetniškega kapitala s strani zaposlenih (Gonza, 2022). V Sloveniji področje lastništva zaposlenih po mnenju Leje Drofenik Štibelj (2021) še vedno ni sistemsko urejeno in davčno spodbujeno, medtem ko se npr. v Veliki Britaniji s tem področjem zelo ukvarjajo ter poenostavljajo načine in pogoje za

prenos lastništva podjetij v korist zaposlenih. Obseg lastništva podjetij v korist zaposlenih je bil v začetni fazi lastninjena najvišji, vendar so se kmalu po nakupu lastniških deležev s strani zaposlenih začele preprodaje le-teh.

Države, kot je Slovenija, bi zato po mnenju Jerneja Štromajerja (2021) morale sprejeti zakonodajo, ki bi preprečevala poslabšanje delovnih in socialnih razmer ljudi v različnih sektorjih ekonomije, in hkrati spodbuditi razvoj lokalnih združenih spletnih platform ter s tem zagotoviti trajnostno in družbeno odgovorno gospodarsko rast lokalne ekonomije delitve. Sicer se bo npr. s prihodom Uberja in drugih mednarodnih korporacij Slovenija samo pridružila drugim državam, kjer se pod krinko tehnološkega napredka in lažne digitalizacije slabša socialni položaj delavk in delavcev ter kršijo temeljne delavske pravice, od takšne t. i. ekonomije delitve pa imajo največ koristi mednarodne korporacije in njihovi investitorji. Zadruga kot demokratična podjetja v lasti svojih članov namreč v ospredje postavljajo interese slednjih, in ne interesa po dobičku investitorjev v mednarodne korporacije (Štromajer, 2021, 10).

Leta 2020 je Inštitut za ekonomsko demokracijo pripravil predlog zakona za udeležbo zaposlenih v lastništvu (avtorji: David Ellerman, Gregor Berkopec in Tej Gonza). Zakon naj bi vzpostavil poseben model za lastništvo zaposlenih, ki zagotavlja mehanizem financiranja odkupa ter inkluzivno in trajno lastniško shemo. Predlog zakona je bil pripravljen za namen vzpostavitve splošnega modela za delni ali celotni odkup delnic ali deleža v družbi s strani lastniške zadruga zaposlenih, s čimer bi (Gonza, 2020, 11):

- zagotovili model za prenos delnega ali celotnega lastništva predvsem v malih in srednje velikih podjetjih in tudi v večjih podjetjih ter s tem prispevali k trajnostnemu oziroma dolgoročnejšemu razvoju teh podjetij;
- vzpostavili motivacijsko shemo za zaposlene, ki temelji na demokratični in inkluzivni lastniški shemi;
- zagotovili odgovoren lastniški model za slovenska podjetja, ki je okoljsko trajnostno naravnano, odgovoren do lokalnih skupnosti in zasidra lastništvo slovenskih podjetij med slovenskim prebivalstvom.

Slovenski model lastništva zaposlenih (ESOP) pa naj bi po predlogu Ellermana in Gonze (2021) namesto pokojninskega sklada vzpostavil posebno vrsto zadruga, ki služi funkciji lastniškega sklada. Podjetje na zadrugo prenaša del dobička, ki se uporabi za odkup deležev ali delnic od prvotnih lastnikov. *Ključno za slovenski model ESOP je torej, da se pravica zaposlenih do vrednosti podjetja, pravica do dobička in pravica do upravljanja veže na zaposlitev v podjetju.* Pomembno je, da se po slovenskem modelu namenski tok iz podjetja na zadrugo ne ustavi, ko se zunanji lastniki izplačajo. Nadaljevanje prenosa sredstev zagotavlja, da se deleži zaposlenih v ESOP konstantno odkupujejo in razporejajo med aktivne kapitalne konte. Na ta način so upokojeni delavci avtomatsko izplačani, novi zaposleni pa avtomatsko vključeni v sistem solastništva.

Gonza (2020) navaja, da je eden izmed najpogostejših stereotipov, ki se držijo zakona za udeležbo zaposlenih v lastništvu, vsebinsko nerazumevanje tako predlaganega kot tudi samega jugoslovanskega samoupravljanja. Ključni razliki sta:

1. V predlogu zakona je govor o privatnem lastništvu zaposlenih, medtem ko je bila v Jugoslaviji lastnica sredstev v podjetjih država. Ker delavci v Jugoslaviji niso imeli individualizirane pravice do neto vrednosti podjetja, hkrati pa so imeli pravico izplačil presežka, so se samoupravna podjetja pogosto soočala s kapitalsko podhranjenostjo.
2. Prav tako je treba poudariti, da predvideni model lastništva zaposlenih ne ukinja specializacije dela in profesionalnega menedžmenta ter ne uvaja političnega menedžmenta, ki je bil značilen za samoupravna podjetja v Jugoslaviji. Medtem ko so v jugoslovanskih podjetjih delavci dobili predvsem formalne pravice participacije, sodobne oblike demokratizacije podjetja predvidevajo ključno vlogo za finančno opismenjevanje in druge izobraževalne programe za zaposlene.

Predlagani, sistemsko razdelani mehanizmi koncepta ekonomske demokracije, lastništva zaposlenih Ellermana, Gonze, Berkopca, Gostiše, Muleja (družbena odgovornost podjetij) in npr. okvirni koncept politične stranke Solidarnost v smeri družbe solidarizma so po mnenju pisca primerna osnova za pospešeno začetno dograjevanje enakopravnosti človeškega in finančnega kapitala v podjetjih, za dokončen prehod iz mezdnega kapitalizma v »pravo« ekonomsko demokracijo (Gostiša, 2014b, 443). V vsakem primeru je navedenim konceptom ekonomske demokracije skupno preseganje klasičnega mezdnega odnosa med delom in kapitalom. *Zbliževanje interesov delavcev in delodajalcev z različnimi oblikami delavske participacije spreminja klasično nasprotje med delom in kapitalom v uporabo znanja kot pomembnega proizvodnega tvorca razvoja. Tudi na ta način bi se med drugim okrepila družbena in ekocialna odgovornost podjetij kot koncept, v katerem podjetja vključujejo skrb za socialne pravice in varstvo okolja v vse svoje poslovne aktivnosti ter v medsebojno sodelovanje z drugimi dejavniki, ki imajo za dobro delovanje podjetja svoj interes.* Mate Gostiša (2014b, 442) sodi, da strukturne, globinske sistemske spremembe niso izvedljive v kratkem času, zato predlaga, da se zametki ekonomske demokracije v Sloveniji začnejo intenzivno razvijati že v okviru obstoječega kapitalizma, in sicer z razvojem različnih oblik sodobne (upravljalvske in finančne) participacije zaposlenih, kot so:

- relevantno, ne zgolj nekakšno marginalno, delavsko soupravljanje;
- obvezna, ne zgolj nekakšna »prostovoljna«, udeležba delavcev pri dobičku;
- širše, ne samo menedžersko, notranje lastništvo zaposlenih oziroma delavsko delničarstvo.

Mato Gostiša (2014b, 417) navaja, da je v mondragonskih kooperativah (delavske zadruge z notranjim lastništvom zaposlenih) razmerje med plačami tistih, ki imajo izvršilne funkcije, in drugimi v povprečju 5 : 1 – v primerjavi z razmerjem 475 : 1 v sodobnih

kapitalističnih multinacionalkah. Ekonomska demokracija torej pomeni preseganje (in v končni fazi tudi odpravo) klasičnega »mezdnega odnosa« med delom in kapitalom kot neenakopravnega produkcijskega odnosa, ki je sicer temeljna značilnost aktualnega kapitalizma kot družbeno-ekonomskega sistema in hkrati tudi glavni vzrok njegovega ekonomskega, socialno, medgeneracijskega in okoljskega čedalje bolj deviantnega delovanja. Brez spremembe tega odnosa zato tudi ni mogoč prehod v zeleno ekonomsko uspešnejšo, socialno pravičnejšo in bolj kohezivno, obenem pa okoljsko odgovornejšo družbo. Z razvijanjem različnih oblik – upravljavske in finančne – participacije zaposlenih (soupravljanje, udeležba pri dobičku, širitev notranjega lastništva) se namreč postopno spreminja narava obstoječega družbenoekonomskega sistema. A o zreli ekonomski demokraciji (še vedno sicer v okviru kapitalizma) bo moč govoriti šele, ko bo tudi dejansko dosežena popolna sistemska izenačitev položaja in pravic nosilcev dela in kapitala, ki pa predpostavlja tudi nekatere globlje institucionalne posege v obstoječi družbenoekonomski sistem (Manifest civilne družbe ..., 2018, 28):

1. bistveno razširitev instituta kapitala z vključitvijo in povsem enakopravno sistemsko obravnavo tudi človeškega kapitala (znanje in ustvarjalnost, delovna motivacija in pripadnost zaposlenih), kar bi zahtevalo izpopolnitev t. i. računovodstva človeških zmožnosti;
2. nadomestitev obstoječe koncepcije kapitalističnega podjetja s t. i. deležniško koncepcijo podjetja kot »pravne skupnosti človeškega in finančnega kapitala« z obema vrstama kapitala v bilancah podjetij in na tej osnovi zgrajenim sistemom korporacijskega upravljanja in delitve novoustvarjene vrednosti;
3. nadomestitev veljavnega »mezdnega« (menjalnega, kupoprodajnega) delovnega razmerja z asociativnim (partnerskim, neantagonističnim) razmerjem med nosilci obeh vrst kapitala, udeleženega v podjetju, s čimer bo v bistvu tudi ukinjen sedanji (kvazi)trg dela;
4. nadomestitev sedanjega modela (t. i. lastniškega) korporacijskega upravljanja in faktorske razdelitve dohodkov z modelom enakopravnega soupravljanja in sorazmerne delitve poslovnih rezultatov, skladno z dejanskim prispevkom človeškega in finančnega kapitala k ustvarjenemu produktu.

Na podlagi zakona o zavodih in drugih predpisov so se po letu 1990 učitelji, zdravniki, kulturniki, raziskovalci in drugi strokovnjaki, ki delajo v javnih zavodih, spremenili v uradnike. Politiki odločajo o usodi zavodov in o izboru poslovodnih oseb. Ko se zamenjajo politiki, se pogosto menjavajo poslovodstva. Ni uveljavljeno nagrajevanje po rezultatih ustvarjalnosti in dela. Zavodi niso nagrajeni, če ustvarijo dobiček, in ne odgovarjajo, če ustvarijo izgubo. Zato Stanič in sodelavci (2022, 23) predlagajo, da javne zavode s pomočjo svetov zavodov soupravlja s polovico glasov predstavniki zaposlenih, z eno četrtino glasov uporabniki in z eno četrtino glasov ustanovitelji oziroma država

ali lokalne skupnosti. Svet zavodov naj imenujejo in odpokličejo poslovodje samostojno, torej brez soglasja političnih organov ustanoviteljev.

Slovenski razvojni svet predlaga, da naj se 75. člen Ustave glasi: »Država spodbuja množično soudeležbo zaposlenih na solastnini gospodarskih družb, zadrug in zavodov tako, da spodbuja nagrajevanje z udeležbo na dobičku in uporabo dobička za naložbe v organizacijo zaposlenca ali drugam. V podjetjih z več kot 400 zaposlenih je v nadzornih organih polovica predstavnikov zaposlenih solastnikov ali najetih sodelavcev« (Stanič in drugi, 2022, 80).

Postopno uveljavljanje elementov ekonomske demokracije v prehodu k ekosistemski družbeni ureditvi (ekosocialni kapitalizem) bo spreminjalo medčloveške odnose v sferi produkcije ter družbena razmerja v sferi delitve novoustvarjene vrednosti, in sicer v smeri izgrajevanja večje družbene pravičnosti, družbene in okoljske odgovornosti ter kohezivnosti, obenem pa tudi v smeri večje ekonomske uspešnosti. Sedanji »mezdni« produkcijski odnosi so zaradi svojih izrazito demotivacijskih učinkov na nosilce človeškega kapitala že začeli zelo resno zavirati tudi nadaljnji bolj poudarjen trajnostni sonaravni ekonomski razvoj oziroma napredek.

Bogomir Kovač (2013d, 14) sodi, da je zgodovinsko spoznanje politično-ekonomske ideologije 20. stoletja jasno in nedvoumno: socializem brez trga ekonomsko ni mogoč, kapitalizem brez socialne države ni politično vzdržen. Ob tem pa bo v prihodnosti trajna naloga iskati in preizkušati poti za organizacijo soodločanja in sindikalnega organiziranja delovnih ljudi v novih, nepredvidljivih oblikah dela, ki bodo nastajale v procesih t. i. četrte industrijske revolucije. *Najprej bo potrebna redefinicija odnosa med delom in kapitalom z večjo vlogo in participacijo delavcev v delovnem procesu, v okrepljenem soupravljanju in samoupravljanju delavcev, udeležbi pri delitvi dobička itn.* (Hanžek in drugi, 2011). *Pomemben nadaljnji korak k uveljavljanju »globinske« ekonomske demokracije je t. i. Felberjev model ekonomije (skupne) blaginje, ki se od tržno deterministično zasnovanega maksimiranja proizvodnje in potrošnje preusmerja v okoljsko in družbeno odgovorno zadovoljevanje potreb* (Felber, 2012; 2016; 2018). Namesto tekmovanja in dobička kot edinih motivov ekonomije uvaja sodelovanje in skupno blaginjo kot izhodiščni vrednoti, (eko)socialno podjetništvo in kooperative pa so njegova ključna poslovna organizacijska oblika. Namesto ozko pojmovanega ugotavljanja (ne)uspešnosti poslovanja podjetja s finančnimi bilancami oziroma dobička podjetja med pomembne kazalce uspešnosti podjetja (npr. ekološka trajnost, družbena pravičnost, solidarnost itn.) uvršča tudi stopnjo demokratičnega odločanja, vključno s soupravljanjem in samoupravljanjem zaposlenih v podjetju. Model skupne blaginje je v različni stopnji udejanjanja prisoten že v več 1000 podjetjih in ustanovah, zlasti v Avstriji in Nemčiji. Felberjev koncept skupne blaginje in s tem povezanega solastništva in soupravljanja zaposlenih, širše zasnovanega vrednotenja uspešnosti podjetij pa je po mnenju pisca ena od zelo primernih teoretičnih in tudi že v praksi preizkušenih poti nadaljnjega uveljavljanja »globinske« ekonomske demokracije ekohumanističnega družbenega reda tudi v Sloveniji.

8.4.6.2 Lokalna samouprava

8.4.6.2.1 Omejitve in potenciali gradnikov lokalne samouprave

Sistem lokalne samouprave v demokratični državi omogoča, da so nekatere javne službe učinkovitejše in zmogljivejše, kot bi bilo to mogoče, če bi bila vsa oblast centralizirana (Vlaj, 2005). Ob osamosvojitvi in sprejemu ustave leta 1991 je bilo v Sloveniji 62 občin, ki so šteje v povprečju 31.740 prebivalcev in obsegale v povprečju 321 km², nobena občina ni imela manj kot 5000 prebivalcev (Grad in drugi, 1999, 397). Občine so bile preobremenjene z izvajanjem državnih zadev in organizirane zelo podobno kot država (republika) s trodomno občinsko skupščino, izvršnim svetom in obsežno občinsko upravo. Takratna država praviloma ni vzpostavljala svojih upravnih izpostav na lokalni ravni, ampak je izvajala svoje upravne pristojnosti preko občin. Slovenska lokalna samouprava po ugotovitvah Vlaja (2007) zaostaja za evropskimi načeli in standardi na področju lokalne in regionalne demokracije oziroma samouprave. Do pred kratkim veljavne ustavne določbe o lokalni samoupravi so podpirale centralistični koncept upravljanja države. Tudi spremembe ustave iz leta 2006 centralističnih odporov na ravni države po njegovem mnenju niso odpravile.

Značilna so bila bolj ali manj uspešna prizadevanja za policentrični in enakomernejši razvoj Slovenije, vendar ni bilo druge, regionalne ravni uprave, prav tako ni bilo razvojnih regij. A tudi »poosamosvojitvena« Slovenija je kljub številnim kritikam ostala pri enotirni ureditvi sistema lokalne samouprave, z zgolj statističnimi regijami (12). Kljub številnim poskusom Državnemu zboru RS ni uspelo ustanoviti širših lokalnih samoupravnih skupnosti (pokrajin), ki bi opravljale tudi funkcijo razvojnih regij, tako se Slovenija tudi zaradi interesa večine parlamentarnih strank ni odrekla centralizaciji odločanja in razvoja. V obdobju 1991–2006 je glavno zakonodajno oviro regionalizaciji pomenila ustava sama, saj je v 143. členu določala zgolj prostovoljno združevanje občin v širše lokalne samoupravne skupnosti. Leta 2006 je bil omenjeni člen ustave po nekaj neuspešnih poskusih končno le spremenjen; 143. člen sedaj določa obvezno ustanovitev širših lokalnih samoupravnih skupnosti z zakonom. A ustanovitev pokrajin zahteva dvotretjinsko podporo v Državnem zboru, kar se je pokazalo kot nova ovira na poti ustanavljanja pokrajin, regij.

Ena izmed velikih preprek za ustanavljanje pokrajin oziroma razvojnih regij je tudi njihovo število. Večina stroke postavlja v ospredje razvojno oziroma »blaginjsko« vlogo večjih regij (6–8 regij z nad 100.000 prebivalci), opozarja na nujnost doseganja prebivalstveno in razvojno dovolj obsežnega potenciala za trajnostno naravnano in hkrati konkurenčno regionalno gospodarstvo, izpostavlja tudi dovolj prebivalstveno, ekonomsko in oskrbno močna regionalna središča. Na drugi strani je v geografsko pestri in razgibani Sloveniji pomembna tudi regionalna pripadnost prebivalcev, obenem pa so prisotne težnje tudi srednje velikih in manjših mest, da bi postala središča manjših regij (12–15) s 50.000–80.000 prebivalci.

V razpravi o lokalni samoupravi v RS sta ves čas prisotni tudi dve nasprotni struji, centralistična in regionalistična oziroma decentralistična, a pri razhajanjih ne gre toliko za vprašanje »za pokrajine ali proti njim«, pač pa za vprašanje enotirnega ali dvotirnega upravnega sistema ter števila in sedežev pokrajin. Bistvo razhajanj je pravzaprav v tem, ali bo Slovenija imela močno lokalno samoupravo in avtonomne regije, ki bi bile ustrezna protiutež državnemu centralizmu, ali pa šibko lokalno samoupravo, ki bi omogočala centralistično upravljanje države. Glede teh dilem ni bilo v nacionalni politiki nikoli doseženo soglasje, na podlagi katerega bi se v Ustavo in nato v Zakon o lokalni samoupravi lahko zapisale jasne opredelitve lokalne samouprave (Ribičič, 1998). Uresničevanje lokalne samouprave na občinski in regionalni ravni je zahtevna naloga, ki se nanaša predvsem na delitev pristojnosti med državo in lokalnimi skupnostmi, kar pomeni tudi ureditev smiselnih finančnih in lastninskih tokov ter razmerij med obema ravnema. Prava vloga lokalne samouprave je v vertikalni delitvi oblasti, z delitvijo oblasti med državo in lokalnimi skupnostmi je oblast države (centra) omejena tako, da je manj možnosti za njeno odtujitev in zlorabo.

Stane Vlaj (2007) poudarja, da je za bodoče pokrajine pomemben tudi njihov teritorialni obseg in število prebivalcev. Splošno stališče strokovnjakov je, da morajo biti predvidene reforme teritorialnih meja lokalnih skupnosti zelo premišljene. Velikost pokrajin je povezana s cilji za njihovo uvedbo. Gre za povezanost teritorialnih sprememb z vsebinskimi vprašanji in še zlasti z dobrim upravljanjem, ki bo v korist prebivalstva. Določanje občinskega oziroma pokrajinskega območja mora zato izhajati najprej iz naravnih danosti ter skupnih potreb in interesov prebivalcev lokalne skupnosti. Vse države si prizadevajo za takšno velikost lokalnih in regionalnih skupnosti, ki bo omogočala potrebne finančne in človeške vire za čim kakovostnejše javne storitve za zadovoljevanje sodobnih potreb prebivalcev. Pomembnost teritorija je povsem jasna, pa naj gre za gospodarski, socialni, politični ali upravni vidik (Vlaj, 2007, 36).

Državna centralizacija ter razbitost Slovenije na množico manjših, prebivalstveno in gospodarsko praviloma šibkih občin, slabo poznavanje regionalnih posebnosti razvojno-ekosistemske, trajnostno zasnovanih in avtonomnih regij ter neobstoje druge (regionalne) stopnje lokalne samouprave (pokrajine), obstoj 12 zgolj statističnih regij in dveh kohezijskih regij seveda še z drugimi razlogi onemogočajo doseganje višje stopnje družbene in regionalne enakosti prebivalcev in prebivalcev, dušijo regionalno gospodarstvo in policentrizem, onemogočajo visoko stopnjo avtonomnosti, ovirajo trajnostno rabo endogenih naravnih in človeških potencialov ter regionalno prilagajanje na posledice podnebni sprememb.

8.4.6.2.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov lokalne samouprave

Po mnenju večine strokovnjakov kažeta razvoj lokalne samouprave od osamosvojitve naprej in pretirana državna centralizacija nalog na potrebo po krepitevi moči občine v razmerju do države preko pokrajine kot druge (širše) ravni lokalne samouprave. Pokrajina naj bi v medsebojni povezanosti opravljala državne naloge, ki jih je treba opravljati na

prostoru pokrajine, in samoupravne naloge lokalnega pomena. Ustanovitvi pokrajin se skoraj gotovo ne bo mogoče izogniti, saj zanje govori več razlogov kot proti njim (Brezovnik in drugi, 2020). Ciril Ribičič (1998) poudarja, da je za Slovenijo regionalizem temeljna podlaga za hitrejši in bolj uravnotežen razvoj Slovenije.

Eden najbolj utemeljenih razlogov v prid regionalizaciji Slovenije je gotovo dejstvo, da so se po letu 1991 razvojne razlike med slovenskimi pokrajinami še dodatno poglobile, saj je po indeksu razvojne ogroženosti za 12 statističnih regij razmerje med najbolj in najmanj razvito regijo skoraj 4 : 1. Pogost razlog v prid potrebi po takojšnji regionalizaciji Slovenije je tudi vedno večja stopnja centraliziranosti države. Reforma lokalne samouprave se je doslej z ustanavljanjem oziroma preoblikovanjem občin, kar se je v praksi pokazalo v tem, da smo z nekaj nad 60 občin v prvih letih po osamosvojitvi prišli na 212 občin, reforma pa je popolnoma zanemarila povezovanje in razvoj na regionalni ravni. Nujno je torej potrebno čim prej ustanoviti in razviti regionalno raven samouprave, tam, kjer je to primerno in potrebno, pa okrepiti tudi druge, funkcionalne oblike samouprave (Manifest civilne družbe ..., 2018, 23). Regije postajajo bistveni dejavnik trajnostnega gospodarskega napredka (Vintar Mally, 2009, 2018), regionalizacija pa je izraz samozaupanja države, njihova zavrnitev pa seveda nasprotni dokaz. Ključni cilj decentralizacije Slovenije je doseganje večjih narodnogospodarskih koristi, kot če je ne bi bilo, temelj za doseg cilja pa je čim višja stopnja avtonomnosti lokalnih ravni in omogočanje sofinanciranja večine izvornih in/ali prenesenih nalog in potreb (Oplotnik, 2004, 63).

Za državo je še posebej pomembno, da se z njeno razvejano organizacijo vzpostavljajo tudi necentralizirane oblasti, ki se razprostirajo na organizacijsko omejen prostor in katerih odločitve niso obvezne in zavezujoče za vse njene prebivalce, marveč le za prebivalce ožje skupnosti, upravičeno poudarja pravnik Boštjan Brezovnik (2008, 87). Glavni dejavnik doseganja višjih stopenj narodnogospodarskih koristi z decentralizacijo je v tem, da se s pomočjo oblikovanja decentraliziranih enot bolj približamo dejanskim potrebam okolja, saj je centralizirani nivo upravljanja zaradi informacijske asimetrije v podrejenem položaju glede na posamezne decentralizirane nivoje (če ob tem zanemarimo še dodatne dejavnike, kot so npr. politični, ustavni itn.). Empirične analize so pokazale, da se potreba po decentraliziranih enotah veča z demografsko, geografsko, kulturno in ekonomsko raznolikostjo okolja, povpraševanje po lokalnih dobrinah in storitvah pa je cenovno močno neelastično (Brezovnik, 2008, 99).

Lokalna samouprava ni sama sebi namen, namenjena je prebivalcem lokalne skupnosti in reševanju njihovih težav. Obstoječa centralizacija pristojnosti naj bi bila le začasna, tako da naj bi država čim prej vrnila nekatere zadeve iz državne pristojnosti občinam (in pokrajinam) kot njihove izvirne ali prenesene pristojnosti. Demokracija v lokalnih skupnostih je predpostavka demokratičnosti celotne države, zato je treba neposredno udeležbo državljanov v lokalnem javnem življenju okrepiti. Ključne zadeve na tem področju pa so še: uvedba pokrajin, krepitev medobčinskega sodelovanja, povečanje

finančne in pravne avtonomije občin, izboljšanje vodenja in upravljanja na lokalni ravni, reorganizacija javnih služb v korist zadovoljevanja potreb prebivalcev in drugo (Brezovnik in drugi, 2020). Vsi ti vidiki so neposredno ali posredno povezani z uresničevanjem lokalne demokracije.

Nosilec lokalne samouprave je lokalna skupnost, t. j. tista teritorialna skupnost, kjer se na najnižji ravni pojavljajo določene skupne potrebe prebivalstva, ki jih je mogoče reševati le skupno. Lokalne skupnosti so naravne skupnosti, ki so nastale z zgodovinskim razvojem. Imajo svojo ozemeljsko razsežnost, ki je zelo različna. *V razpravah o teritorialni decentralizaciji in členitvi Slovenije na pokrajine je treba opomniti na priporočen demografski prag Sveta Evrope, da naj bi imele ustanovljene pokrajine najmanj 100.000 prebivalcev (Brezovnik in drugi, 2020).* Posebej velja izpostaviti fiskalno decentralizacijo, ki je eden od temeljnih pogojev, da je decentralizirana enota (pokrajina) avtonomna. To pomeni, da ima na voljo dovolj raznolik nabor finančnih virov (lastni davki, odstopljeni davki s strani države, nedavčni prihodki različnih oblik, možnost zadolževanja).

Razvojno-varovalne, upravne, oskrbne in demokratične podstati kakovosti življenja prebivalcev in prebivalcev Slovenije se na regionalni ravni lahko optimalno uresničujejo zgolj v primeru, da so prostorske, teritorialne enote udejanjanja ustrezno izbrane. Vzpostavitev vmesne regionalne stopnje med centralizirano državo in množico majhnih slovenskih občin je eden od ključnih instrumentov, temeljni horizontalni gradnik aktiviranja endogenih trajnostnih razvojno-varovalnih potencialov, spodbujanja in udejanjanja trajnostne regionalne politike in skladnejšega, policentričnega regionalnega razvoja, znatnega prenosa finančnih sredstev, nalog in pristojnosti z države na regije, mreženja med mesti in podeželjem, doseganja blagostanja za vse in varne stopnje samooskrbe (s hrano, vodo in energijo).

Andrej Gulič in Sergeja Praper (1998, 88, 89) sta po mnenju pisca daljnovidno okvirno zasnovala prihodnjo samoupravno teritorialno organizacijo oziroma regionalizacijo Slovenije na štirih osnovnih prostorskih ravneh:

1. raven – obstoječe občine (v takratnem številu – 147 občin);
2. raven – 23 manjših pokrajin (združitve druge stopnje lokalne samouprave in državne uprave);
3. raven – osem večjih regij;
4. raven – država.

Gulič in Praper (1998, 88) izrecno izpostavljata stališče, da so večje regije optimalne z vidika spodbujanja inovativnosti, znanstveno-tehnološkega razvoja, razvoja in uporabe novih tehnologij, torej razvoja v širšem pomenu. A obenem sodita, da je prav tako pomembna vloga majhnih trajnostnih regij oziroma bioregij za samooskrbo, usklajevanje človekovega delovanja z ekološkimi procesi in delovanje znotraj nosilnosti okolja, doseganje socialne pravičnosti, upoštevanje kakovosti življenja kot poglobitvega kriterija blaginje ali napredka, vzpostavljanje avtonomije, neposredne in participativne demokracije.

Strokovna komisija za pripravo osnutka pokrajinske zakonodaje s pregledom pristojnosti pokrajin je leta 2020 predlagala, da se Slovenija teritorialno členi na deset pokrajin s podelitvijo posebnega statusa Mestni občini Ljubljana in Mestni občini Maribor (Brezovnik in drugi, 2020), geografska skupina v komisiji pa je vztrajala na večinskem stališču strokovnjakov za regionalizacijo, da je za Slovenijo razvojno optimalna členitev na največ osem pokrajin oziroma razvojnih regij. Vendar so občine po izvedenih javnih razpravah oblikovale bistveno drugačen predlog členitve Slovenije, in sicer na 15 majhnih pokrajin s posebnim statusom prestolnice (15 + 1) (Brezovnik in drugi, 2022). Predlagana regionalizacija je skoraj identična predlogu regionalizacije takratne vlade pod vodstvom Janeza Janše iz leta 2007 s 14 pokrajinami.

Glede na geografsko, poselitveno in gospodarsko sestavo Slovenije, sodobne evropske regionalizacijske težnje in predvidene široke naloge pokrajine bi členitev na osem pokrajin po mnenju večine strokovnjakov omogočala glede na razmerje med učinkovitostjo in stroški najbolj smotno, optimalno izpolnjevanje zahtevnih avtonomnih nalog in opravil. Členitev na 14 pokrajin (koncept t. i. razvojnih regij) z vidika predvidenih širokih pristojnosti in nalog prihodnjih pokrajin postavlja po mnenju Vlaja (2007, 37) upravičen strokovni dvom o možnosti kakovostnega opravljanja upravnih in drugih, zlasti razvojnih in storitvenih funkcij.

Glede na široko zasnovane lokalne zadeve širšega pomena, regionalne naloge ter prenesene državne naloge na prihodnje pokrajine obstaja po mnenju Vlaja (2007, 37) utemeljen dvom, da bi lahko bila npr. pokrajina z okoli 50.000 (70.000) prebivalci kakovostno in finančno optimalna za prebivalke in prebivalce pokrajine, kar prinaša realno možnost zmanjšanja pristojnosti in vloge pokrajin, ohranjanje prevelike stopnje centralizacije ter izrazito vlogo države in njenih izpostav uprave. Geograf Marjan Ravbar (2021) sodi, da delitev Slovenije na več kot osem pokrajin pelje k njihovem neuspešnemu razvojnemu poslanstvu.

Tudi pisec poudarja prevladujoče mnenje stroke, da je za Slovenijo razvojno, funkcionalno najbolj primerna členitev na osem (ali šest) razvojnih regij (so hkrati pokrajine), ki bi imele dovolj človeških in materialnih potencialov za zahtevno in avtonomno opravljanje nalog višjega ranga in bile dovolj močan partner v razmerju do države ter za čezmejno sodelovanje. Regionalne skupnosti (30) z izrazito regionalno identiteto (upoštevanje percepcije prebivalcev) znotraj večjih regij pa bi na eni strani nadomestile zdajšnje upravne enote, na drugi strani pa znotraj večjih makroregij (osem) okrepile medobčinsko sodelovanje in raznoliko rabo razvojnih ter varovalnih virov. Enostopenjske majhne pokrajine oziroma razvojne regije (15 in poseben status MO Ljubljana), ki sicer v večji meri odsevajo geografsko raznolikost Slovenije, po mnenju pisca ne bodo dovolj močne za okrepljene razvojne, energetske, zaposlitvene, oskrbne, okoljske, podnebne ter druge globalne in regionalne izzive.

Sinteza, Gibanje za prenovo družbe zavrača predlagani model oblikovanja 15 + 1 pokrajin (Pintar, 11. 7. 2022)

»Te dni je Državni svet (DS) v zakonodajni postopek vložil svoj predlog za oblikovanje in ustanovitev pokrajin. To je pomemben korak naprej v tridesetletni razpravi strokovne javnosti in političnih struktur, ali pokrajine sploh rabimo in če jih, kakšne naj te bodo in koliko naj jih bo. Toda v SINTEZI – KCD NISMO PREPRIČANI, DA JE TO KORAK V PRAVO SMER.

Dolgoletna razprava je pokazala, da je glavni razlog za ustanovitev Pokrajin potreba po demokratizaciji in decentralizaciji nekaterih postopkov upravljanja in odločanja. To hkrati pomeni, da morajo biti Pokrajine OPRAVILNO SPOSOBNE, ko gre za odločitve in uresničevanje številnih regionalnih vprašanj razvoja in vodenja družbe. Da bi te postopke približali državljanom določene regije, morajo Pokrajine zato temeljiti na regionalnih specifikah, etničnih in gospodarskih značilnostih, prometno in demografsko zaokroženih celotah, torej na zgodovinsko oblikovanih entitetah. V svojem bistvu morajo temeljiti na POVEZOVANJU občin z istimi razvojnimi značilnostmi in programskimi cilji, ne pa na zadovoljevanju želja po DELITVI OBLASTI. Želeli bi, da bi se Pokrajine oblikovale samoiniciativno, od spodaj navzgor, s povezovanjem občin v večje skupnosti, toda to se v zadnjih 20 letih ni zgodilo v tolikšni meri, da bi bila lahko to osnova za oblikovanje Pokrajin. Zato je zakonska regulativa očitno nujna.

Cilj uveljavitve Pokrajin torej lahko razumemo kot uveljavitev političnega in razvojnega POLICENTRIZMA v razvoju Slovenije, ki ne bo povečeval birokratizacije oblasti in njenega plastenja, temveč bo odločitve o pomembnih razvojnih in življenjskih vprašanjih približal prebivalstvu s skupnimi značilnostmi, potrebami in razvojnimi cilji. Povedano drugače: potrebujemo zgolj toliko Pokrajin, kot se je v stoletjih razvoja Slovenije oblikovalo zgodovinskih entitet. Optimalno število je torej ŠEST do največ OSEM Pokrajin. To je tudi strokovno mnenje številnih strokovnjakov, ki se že dolgo ukvarjajo s temi vprašanji.

Predlog za ustanovitev 12, 15 ali celo več Pokrajin je torej KORAK V NAPAČNO SMER. Temelji na želji po drobitvi oblasti, kar pa centralno oblast dejansko samo krepí, saj povečuje manipulativni pritisk centra skozi navidezno »usklajevanje« različnih političnih interesov, ki v tako razdrobljenih pokrajinah nimajo ustrezne podlage v regionalnih značilnostih potreb, želja in razvojnih (z)možnosti prebivalstva.

Zato v SINTEZI – KCD ostro nasprotujemo sprejetju predloga, ki ga je oblikoval DS. To je po našem globokem prepričanju gníl kompromis v že dolgo prisotnih željah po drobitvi Slovenije, ki so se z vsemi negativnimi posledicami uveljavile že v oblikovanju občin. Večina njih je danes opravilno nesposobnih, ko gre za pomembnejša razvojna vprašanja, predvsem na področju gospodarjenja s prostorom, prometa in vseh vrst transfera oziroma umeščanja velikih sistemov. Je torej izraz želje posameznikov, pogosto tudi raznih nelegitimnih interesnih združb, po ustvarjanju umetno zasnovanih oblastnih

centrov. Posebej delikatna so lahko vprašanja, ki zadevajo politiko oziroma odločitve o lastništvu prostora v raznih obmejnih področjih.

Predlagamo, da omenjeni predlog DS o ustanovitvi 16 Pokrajin (15 + Ljubljana) poslanci zavrnete in vrnete razpravo k vprašanju, **ZAKAJ POKRAJINE ZARES POTREBUJEMO**, o njihovi VSEBINI in FUNKCIJI in posledično k dogovoru o oblikovanju razumnega števila pokrajin, to je 6 do 8.«

Z ustanovitvijo pokrajin bi bila izvedena postopna prerazporeditev javnofinančnih sredstev med državo in pokrajinami v sorazmerju s prenesenimi decentraliziranimi pristojnostmi. S predvidenim začetkom delovanja pokrajin s 1. januarjem 2023 bi se odpravil dvotirni upravni sistem s prezaposlitvijo javnih uslužbencev z (58) upravnih enot na pokrajinske uprave in prenosom nalog, ki jih na lokalni ravni izvajajo upravne enote, v pristojnost pokrajin (Brezovnik in drugi, 2020, 38). Predlaga se naslednje število članov prvih pokrajinskih svetov:

1. 100.000–160.000 prebivalcev 31–35 članov;
2. 160.001–220.000 prebivalcev 36–40 članov;
3. nad 220.000 prebivalcev 41–45 članov.

Po Evropski listini lokalne samouprave (MELLS) lokalno samoupravo uresničujejo praviloma sveti in skupščine, ki jih sestavljajo člani, izvoljeni s svobodnim in tajnim glasovanjem na podlagi neposredne, enake in splošne volilne pravice (Brezovnik, 2008, 98). Ti organi pa imajo lahko izvršilne organe, kar pa ne vpliva na reševanje zadev tudi na zborih krajanov, referendumih ali kakšni drugi obliki neposredne udeležbe državljanov, kjer to dopušča zakon. Ustrezna stopnja politične decentralizacije je ob finančni samostojnosti (lastni finančni viri) nujen predpogoj izvajanja pristojnosti lokalnih skupnosti, saj mora biti lokalna skupnost zmožna samostojno odločati o lokalnih zadevah, torej tudi o interesih prebivalcev lokalne skupnosti in načinu zadovoljevanja njihovih potreb. Brezovnik in drugi (2019) poudarjajo večplastni pomen povečanja lastnih davčnih virov. *Po mnenju pisca na bi občinske in regionalne oziroma pokrajinske svete (osem) ter župane neposredno volili na šest let (kot npr. v Nemčiji in Avstriji), največ 2-krat zaporedoma, zakonsko je treba zagotoviti realno možen predčasni odpoklic tako svetnikov kot župana.*

Na ravni regionalnih skupnosti naj ne bi potekale dodatne volitve njihovih predstavnikov in koordinatorjev. Na skupnih sejah bi odločitve sprejemali izvoljeni občinski svetniki občin posamezne regionalne skupnosti, podrobne opredelitve glede odločanja naj bi določal poseben zakon.

V zreli fazi razvoja ekosistemske družbene ureditve v samoupravnih lokalnih skupnostih pisec predlaga ob občinskih in pokrajinskih svetih še skupščine na ravni občin, regionalnih skupnosti in pokrajin (regij) z izbranimi predstavniki ljudstva s pomočjo žreba (dveletni mandat, zamenjava polovice predstavnikov vsako leto). *Državljanske*

skupščine na lokalnih ravneh bi se praviloma sestajale 2-krat letno, skupaj z izvoljenimi predstavniki svetov pa bi po strokovnem informiranju soodločale o temeljnih razvojno-varovalnih usmeritvah skupnosti, o letnih proračunih, razpisih referendumov, ključnih razvojno-infrastrukturnih projektih, povezovanju z drugimi lokalnimi skupnostmi itn. Podrobno opredelitev odločevalskih razmerij med občinskimi in pokrajinskimi sveti ter občinskimi in pokrajinskimi (ljudskimi) regionalnimi skupščinami naj bi določil poseben zakon.

8.4.6.3 Politična demokracija

»Angleško ljudstvo je prepričano, da je svobodno, pa se krepko moti. Svobodno je le ob volitvah članov parlamenta: brž ko jih izvoli, je suženj, je nič.«

Jean-Jacques Rousseau, 1762

8.4.6.3.1 Omejitve in potenciali gradnikov politične demokracije

Slovenijo označuje prevladujoče nezadovoljstvo z delovanjem demokracije, saj je bilo leta 2018 z njo zadovoljnih zgolj 41 % anketiranih, povprečje EU pa je bilo 57 %, med vsemi institucijami pa so ljudje najbolj nezaupljivi do delovanja političnih strank (Poročilo o razvoju, 2019, 57, 58). Parlamentu zaupa le 22 % anketiranih (povprečje EU – 35 %), vladi 23 % (35 %), lokalni oblasti 40 % (54 %), državnozborskih volitev pa se udeležuje le nekaj nad polovico volilnih upravičencev. Leta 1992 je bila udeležba na volitvah v Državni zbor 85,8-%, leta 2014 se je volitev udeležilo le še 51,7 % volilnih upravičencev, leta 2018 52,6 %, leta 2022 pa skoraj 71 %.

Višja volilna udeležba je na splošno značilna za volilne okraje z boljšo izobrazbeno sestavo in nižjima deležema brezposelnosti ter drugih neaktivnih prebivalcev (Tiran in Rogelj, 2017). Okvirna delitev na levi in desni blok političnih strank kaže, da je bil pri volitvah v Državni zbor v obdobju 1996–2008 delež volivcev iz podeželskih območij znotraj desnega bloka večji kot znotraj levega, medtem ko je za delež volivcev iz mest veljalo obratno, razlike v volilnih izidih med mestom in podeželjem pa so se povečale (Tiran, 2010, 84).

Slovenski primer procesa tranzicije in kasneje konsolidacije demokracije je po mnenju Miheljaka in Toša (2002, 12) zelo netipičen, saj se je pomembno dogajanje tranzicije nekdanjega samoupravnega socialističnega sistema počasi odvijalo že skozi vsa osemdeseta leta prejšnjega stoletja, ko se je procesno vzpostavljala odpor do tistih prevladujočih tendenc v nekdanji skupni državi, ki so zavirale sproščanje demokratičnih potencialov. S sprejetjem nove slovenske ustave ob koncu leta 1991 je bila uvedena tudi nova državna ureditev, ki se tudi glede političnega sistema bistveno razlikuje od prejšnje, samoupravne socialistične ureditve. Namesto delegatske skupščine opravlja po novi ustavi zakonodajno funkcijo Državni zbor (z zelo omejenimi pooblastili tudi Državni svet), ki je po svojem položaju, funkcijah in načinu oblikovanja podoben drugim, zlasti evropskim parlamentom. Volilna pravica je po ustavi splošna in enaka in jo ima vsak državljan, ki je dopolnil 18 let starosti.

V primerjavi s prejšnjo skupščino ima 90-članski Državni zbor RS kot zakonodajno telo položaj splošnega predstavniškega telesa in izhaja iz načela, da je predstavniško telo predstavnik vseh državljanov (ne glede na njihove posebne interese in njihov siceršnji družbeni položaj in vlogo). Zastopanje posebnih družbenih interesov (zlasti lokalnih) je v novi ureditvi zagotovljeno v Državnem svetu RS. A z vidika državnih funkcij, ki jih opravljajo državni organi, ni mogoče uvrstiti Državnega sveta niti kot nosilca zakonodajne niti sodne funkcije (Grad in drugi, 1999, 132). Njegove sicer omejene pristojnosti pa vendarle kažejo, da gre za organ, ki deluje v okviru zakonodajne funkcije, saj lahko predlaga zakone, daje veto na zakone itn. Vendar Igor Lukšič (1992b, 207) meni, da je Državni svet tisti korporativni organ, sestavljen iz nosilcev različnih interesov, ki v sfero države neposredno, brez predlagane transformacije v politično družbo, vnaša organizirano civilno družbo. S tem političnemu sistemu zagotavlja vsebinsko legitimnost, ki je liberalna demokracija s splošnimi in enakimi volitvami ne le ne more preskrbeti, temveč ji celo nasprotuje (Lukšič, 2003). Državni svet je v tem smislu korektiv splošnega predstavnštva in naj bi izrazil družbeno strukturo, ki v splošnem predstavnštvu ni upoštevana.

Pravnik Ciril Ribičič (2000) sodi, da je Državni svet posvetovalno telo, katerega vloga je predvsem v tem, da prispeva k bolj kakovostni zakonodaji oziroma preprečuje sprejemanje premalo preišljenih in kakovostnih odločitev. *V Sloveniji je bil po osamosvojitvi uveden sistem nepopolne dvodomnosti (Državni zbor, Državni svet), saj Državni svet sodeluje v zakonodajnem postopku z omejenimi pristojnostmi* (Grad, 1998). Nadaljnja usoda Državnega sveta je nejasna, velja pa poudariti stališče Grada (1998, 168), da brez ustrezne regionalne organiziranosti države ni mogoče vzpostaviti institucionalnega zastopstva regij na državni ravni.

Slovenija je po osamosvojitvi leta 1992 postavila temelje unikatnega, relativno zapletenega volilnega sistema sorazmerne (proporcionalne) zastopnosti političnih strank za volitve poslancev v Državni zbor, ki je bil kasneje delno dopolnjen in preoblikovan. A po mnenju Cirila Ribičiča (1992) je bilo zelo pomembno, da se je Slovenija leta 1990 izognila čerem, ki so prizadele veliko škodo mnogim mladim demokracijam v Vzhodni Evropi, ko je uveljavila proporcionalni način volitev v družbenopolitični zbor. Večinski volilni sistem bi ohranjal in krepil politične polarizacije v Sloveniji in vodil v politične spopade, ki bi bili posebej nevarni med osamosvojitvijo. A zagovorniki večinskega volilnega sistema sodijo, da bi ta zlasti drastično zmanjšal število političnih strank v parlamentu, oblikovali bi se dve močni politični stranki (politična bloka), ki bi vedno znova oblikovali vlado, ki bi bila bolj stabilna in najverjetneje tudi učinkovitejša (Hrček, 2012).

Slovenija je razdeljena na osem volilnih enot in dve posebni enoti, v katerih izvolijo poslanca narodnih skupnosti. Volilne enote so območja, na katera pred volitvami razdelimo celotno območje, na katerem se izvedejo volitve. Pri volitvah v državni zbor se tako razdeli območje celotne države. Enote imajo približno po 200.000 volivcev, enota italijanske narodne skupnosti okoli 2500, madžarske pa 6500 volivcev. Vsaka izmed osmih enot je

sestavljena iz 11 volilnih okrajev in v državni zbor prispeva 11 poslancev. Volilni enoti narodnih skupnosti pa sta hkrati tudi volilni okrožji in vsaka v DZ prispeva enega poslanca. Skupaj je v DZ tako izvoljenih 90 poslancev. Kandidati torej niso izvoljeni po posameznih volilnih okrajih, temveč se glasovi, ki jih dobijo na volitvah, seštevajo v korist liste kandidatov na ravni volilne enote, kar, poleg velikostnih razlik volilnih okrajev, pomembno prispeva h kršenju ustavnega pravila o odločilnem vplivu volivcev na izbiro (Utemeljitev razlogov za ..., 2021, 9). Na volitvah v državni zbor leta 2018 je ostalo brez poslanca 21 volilnih okrajev oziroma četrtnina, v enem od volilnih okrajev pa so bili izvoljeni trije poslanci.

Za državnozborni proporcionalni volilni sistem so značilne tri ravni volilnih enot, in sicer 88 okrajev (v vsakem kandidira le en kandidat volilne liste), osem volilnih enot in nacionalna volilna enota. Najprej je bila glede na število volivk in volivcev določena velikost, kasneje pa prostorski obseg volilnih enot. S členitvijo države na enake volilne enote, pri oblikovanju katere je bilo strogo spoštovano načelo enake volilne pravice, sta bili zagotovljeni visoka stopnja proporcionalnosti delitve mandatov in na ravni osmih volilnih enot (torej na makroregionalni ravni) geografska reprezentativnost volilnega sistema. Na ravni osmih volilnih enot je po številu volilnih upravičencev odstopanje manjše od 5 %, na ravni 88 volilnih okrajev pa v 12 okrajih celo za več kot tretjino. Na geografijo oziroma prostorski obseg volilnih enot je odločilno vplivala členitev na občine, kar pa je pripeljalo do oblikovanja osmih relativno nehomogenih, nefunkcionalnih in geografsko nekompaktnih volilnih enot, kar dejansko onemogoča povezovanje posameznih mandatov s specifično regijo (Rogelj, 2012), obenem pa je v večji meri nasprotna mejam gravitacijskih območij številnih večjih regionalnih središč. Slovenska politika (še) ni bila sposobna izvesti druge stopnje lokalne samouprave (členitev na pokrajine) oziroma procesa ozemeljske decentralizacije na avtonomne, funkcionalne regije, saj je Slovenija razčlenjena zgolj na 12 statističnih, praktično zgolj administrativnih regij.

V številnih volilnih enotah je torej prisotna velika geografska nehomogenost, ki je zelo oddaljena tudi od regionalnih identitet prebivalcev, na račun načela visoke stopnje spoštovanja enake volilne pravice prihaja do grobega kršenja načel geografske homogenosti in neupoštevanja gravitacijskih območij zlasti večjih regionalnih središč. Tako npr. volilna enota 6 obsega volilne okraje vse od zasavskih do belokranjskih občin, volilna enota 1 pa poleg gorenjskih občin obsega npr. še občino Idrija, volilna enota s sedežem v Celju pa ne vključuje občin Laško in Šmarje pri Jelšah. Najbolj sporna pa je delitev Ljubljane, saj je prisotna v dveh volilnih enotah (3 in 4). Primarna medstrankarska delitev mandatov poteka v osmih mandatnih volilnih enotah (v vsaki volilni enoti je izvoljeno točno 11 poslancev) na podlagi Droopovega količnika, nerazdeljeni mandati pa se uporabijo pri sekundarni delitvi na nacionalni ravni, pri čemer se tako dobljeni mandati dodelijo listam po volilnih enotah. Znotrajstrankarska delitev mandatov, z njo pa tudi personalizacija volitev, poteka na ravni volilnih okrajev. Mandat stranke pripade tistemu strankinemu kandidatu v volilni enoti, ki je v svojem volilnem okraju dobil največji delež glasov (Rogelj, 2012).

Po obstoječi volilni zakonodaji za Državni zbor volivec nima vpliva na izbiro kandidata znotraj strankarske liste, kar pomeni, da mu je kandidat na neki način vsiljen. Ureditev strankam tudi omogoča, da kandidate, za katere želijo, da so izvoljeni, kandidirajo v volilne okraje, kjer je večja verjetnost, da bodo izvoljeni. Volivci tako pravzaprav ne vedo, kaj se zgodi z njihovim glasom, posledica tega pa je med drugim vedno manjša volilna udeležba.

Podrobnejša analiza koalicije civilne družbe Sinteza pokaže, da je oblikovanje kandidatnih list dejansko v monopolni pristojnosti političnih strank, državljani oziroma civilna družba pa je praktično povsem izključena (Stališče Programskega sveta ..., 2019). Pregled volilnih rezultatov v zadnjih dveh desetletjih kaže, da so, odkar je bil odpravljen institut obveznega absolutnega prednostnega glasu, izvoljivi le kandidati na prvih dveh ali kvečjemu treh mestih na posamezni kandidatni listi politične stranke. Ker ta mesta politična stranka praviloma zapolni s svojimi favoriziranimi kandidati (pri čemer volilna zakonodaja ne določa niti instituta domicilnosti kandidatov), se znajde v težavah, ko išče dobre kandidate za preostala mesta na kandidatnih listah. Ena do posledic ključne vloge vodstev političnih strank pri določanju kandidatne volilne liste je kasnejša večja ali manjša strankarska »poslušnost« izvoljenega kandidata. Dragan Petrovec (2012) navaja, da v slovenskem parlamentu prihaja tudi do nadzora glasovanja poslancev s strani političnih strank, o čemer med drugim pričajo prizori ponižujočega javnega kazanja glasovnic.

Demokracija in delovanje javne uprave sta tudi v Sloveniji procesa v trajnem, nikoli dokončanem nastajanju. Vendar so trendi v zadnjem času postali regresivni tako pri sprejemanju predpisov in politik kot pri njihovem izvajanju in nadzoru. Kljub široki pravni podlagi (pravice do sodelovanja pri upravljanju z javnimi zadevami, do peticije, do zakonodajnega referendumu in do ljudske iniciative, načela volilnosti javnih funkcij, javnih natečajev in največje strokovne usposobljenosti za zaposlovanje v upravi itn.) nekatere državljanske pravice niso pravilno pravno operacionalizirane ali pa se »zgolj« ne uresničujejo in varujejo dosledno (Manifest civilne družbe ..., 2018, 22). *Pravnik Marko Pavliha (2014, 78, 79) opozarja, da je slovenski parlament referendum skrčil na formalno obliko brez dejanske vsebine, saj volivci ne smejo več odločati o zakonih, ki zadevajo socialno državo, niti o ratifikaciji mednarodnih pogodb.*

Načelo odprtosti pri delovanju oblasti se v praksi zagotavlja na močno vprašljiv način. Strankokracija je v javni upravi prepogosto razumljena kot dejstvo, ki so mu prirejeni in podrejeni vsi upravljavski procesi. Vse to krni razvoj demokratične družbe in države z republikansko obliko ureditve, vtis o ugrabljeni in odtujeni državi se pogloblja. To utrjuje nezaupanje v delovanje države in lokalne samouprave, ruši občutek pripadnosti skupnosti, privrženosti demokratičnim načelom in odgovornemu sodelovanju v demokratičnih procesih. Vse več je ravnodušnosti, politična participacija (npr. udeležba na volitvah) pa vztrajno upada. Četudi nekateri kazalci še ne kažejo alarmantnega stanja, je po mnenju

Škofa (2017) gotovo, da je zaradi zlorab nekaterih temeljnih načel vladavine prava, sistemske korupcije in izrazitega interesa politike obvladovati sfere, ki bi morale biti neodvisne od nje, Slovenija v krču, ki grozi z blokado cele vrste družbenih podsistemov.

8.4.6.3.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov politične demokracije

Praviloma skromna volilna udeležba, zelo nizka stopnja zaupanja javnosti v politične institucije in politične stranke, nepripravljenost sposobnih in uglednih državljanek in državljanov za delovanje v politiki so zgolj nekateri znaki krize demokracije v Sloveniji. Andrej Cetinski (2018) upravičeno poudarja, da se je v Sloveniji parlamentarna demokracija izrodila v strankokracijo, to je v vladavino političnih strank, ki splošne interese države podreja interesom strank in njihovih klientelnih navezav, kar se med drugim izraža tudi v močni korupciji.

Obstoječi predstavniški sistem demokracije in obstoječi volilni sistem torej ne nudita učinkovitih mehanizmov uveljavljanja široko in večplastno pojmovane demokratizacije, aktivnega soodločanja in odločanja državljanek in državljanom. Izhajati je treba iz predpostavke, da je demokracija dinamičen sistem, ki kot politični sistem degenerira, postane dejansko nedemokratičen, če je statičen in samozadosten, torej nesposoben pravočasno in učinkovito odgovoriti na nove (ne)demokratične izzive. Tradicionalni politični sistem parlamentarne demokracije kapitalizma je zašel v krizo, vse več je dokazov, da se njegov demokratični primanjkljaj povečuje. Po mnenju podjetnika Sandija Češka (2019) današnji koncept parlamentarne demokracije nima prihodnosti, nove tehnologije bodo omogočile in zahtevale nove oblike demokracije. Tako kot izginjajo posredniki v poslovnem svetu, bodo po njegovem mnenju izginili tudi posredniki v političnem svetu oziroma dobili nove vloge. Češko (2019) postavlja vprašanje za Slovenijo, ali smo sposobni vzpostaviti družbeni dialog že danes, da bi tako razvili demokracijo recimo po švicarskem vzoru. Optimistično poudarja, da nam naša kulturna tradicija to omogoča in lahko ostanemo otok normalnosti, kar bi imelo pozitivne učinke na našo varnost, ekonomijo ter pozicijo v Evropi in svetu.

Pisec se strinja s stališčem Nacionalnega sveta za demokratično spremembo volilnega sistema, da je volilni sistem hrbtenica politične ureditve vsake države (Utemeljitev razlogov za ..., 2021). V svojem bistvu je to nekakšen dogovor, »pogodba« med državljani. Z njegovo pomočjo državljani izberejo posameznike in politične stranke, na katere začasno (za en mandat) prenesejo del svoje suverenosti za vodenje države. Drugi del poteka s pomočjo referendumskega sistema, ki ga demokratične države redno uporabljajo za preverjanje pomembnejših odločitev. Volilni sistem je demokratičen, če omogoča državljanom, da enakopravno kandidirajo za predstavniška mesta, če omogoča volivcem izraziti njihovo voljo glede predlaganih kandidatov oziroma strank in če se spoštuje volja volivcev, izražena na volitvah. V nasprotnem primeru, če politične stranke uzurpirajo volilni sistem in/ali ne upoštevajo volje volivcev, govorimo o deformiranem oziroma nedemokratičnem volilnem sistemu in nedemokratični družbi.

V Sloveniji je vse od osamosvojitve v uporabi volilni sistem, ki ne dosega demokratičnih standardov razvitih demokracij. To vpliva tako na vse slabšo sestavo Državnega zbora kot na kakovost in učinkovitost njegovega delovanja, pri čemer Državni zbor v zadnjem času izgublja svojo z ustavo zagotovljeno samostojnost in je vse bolj podrejen vladi (Utemeljitev razlogov za ..., 2021, 1). Po mnenju Nacionalnega sveta za demokratično spremembo volilnega sistema je torej slovenski volilni sistem nepravičen in državljani vanj vse manj zaupajo. Številni volivci so prepričani, da je vseeno, koga volijo, saj stranke in poslanci vedno naredijo po svoje, ne da bi za to odgovarjali volivcem. Zakonodajna in izvršna oblast sta tako vedno bolj odtujeni od volivcev in vedno manj zmožni razreševati razvojna vprašanja slovenske družbe. Nezaupanja državljanov ni mogoče odpraviti drugače kot z novim volilnim sistemom.

Volilni sistem, vključno z ureditvijo volilnih enot in volilnih okrajev, je tudi po mnenju pisca eden od temeljnih mehanizmov politične demokracije, ki zahteva temeljito prenovo. Slovenija je razdeljena na osem volilnih enot, vsaka volilna enota pa na 11 volilnih okrajev. Ustavno sodišče je decembra 2018 opozorilo na neustreznost ureditve volilnih okrajev, saj je npr. v najmanjšem okraju (Hrastnik) okoli 8300 volilnih upravičencev, v največjem okraju pa skoraj 31.000 (Grosuplje). Volilni okraji se med seboj zelo razlikujejo po številu volivcev, tudi v razmerju 1 : 3,73, medtem ko bi morali biti oblikovani tako, da se en poslanec voli na približno enako število upravičencev. Navedeno nesorazmerje nekoliko »popravi« dejstvo, da se izidi volitev izračunavajo v okviru volilnih enot, kjer pa so razlike v velikosti minimalne. Dejansko se torej poslank in poslancev ne voli v volilnih okrajih, saj bi to pomenilo, da volitve ne potekajo po načelu proporcionalnosti, temveč po večinskem sistemu. Volilni izid v volilnem okraju je namreč samo merilo za podelitev mandata posamezniku. A velike razlike v velikosti volilnih okrajev pomenijo, da je glas volivca npr. v velikem volilnem okraju »vreden« eno tisočinko, v majhnem pa npr. tri tisočinke.

Z vidika enakopravnosti in nepristranskosti volilne tekme je najbolje, da je ozemlje razdeljeno na enako velike volilne enote (Rogelj, 2020), a to seveda na drugi strani pomeni, da je zelo otežkočeno in vsaj delno nemogoče doseči geografsko zaokrožene volilne enote (npr. glede skupnih regionalnih in drugih značilnosti, funkcijske povezave, gravitacijskih območij itn.), saj lahko prihaja tudi do večjega odstopanja. Z vidika geografske zaokroženosti je največja anomalija delitev Osrednjeslovenske regije. Sama delitev ni sporna, saj je regija prevelika, da bi tvorila eno samo volilno enoto (VE), je pa po mnenju geografa Boštjana Roglja (2020, 52) zelo problematična delitev na vzhodni (Ljubljana Bežigrad) in zahodni del (Ljubljana Center). Z vidika današnje ureditve lokalne samouprave bi bilo po njegovi sodbi bolj smiselno izločiti območje MO Ljubljana kot samostojno volilno enoto, preostale občine pa bi sestavljale svojo volilno enoto. Prav tako je zelo problematična npr. uvrstitev občin Idrija in Cerklje na Gorenjskem v VE 1 s sedežem v Kranju, pa Zasavja (in občine Laško) v VE 6 s sedežem v Novem mestu, upravne enote

Šmarje pri Jelšah v VE 7 s sedežem v Mariboru itn. Ureditve volilnih enot obenem le delno sledi mejam sicer različnih regionalizacij, številna odstopanja so pri primerjavi s členitvijo na manjše, pa tudi na večje regije/pokrajine.

Rogelj (2012, 124, 125) v sklepnem razmisleku upravičeno opozarja na nujnost ureditve personalizacije z glasovanjem po volilnih okrajih. Odsotnost možnosti neposrednega izbora določenega kandidata, geografska nehomogenost in gravitacijska nefunkcionalnost večjega števila volilnih enot in določenega števila volilnih okrajev so najbolj sporni in največkrat kritizirani elementi obstoječega volilnega sistema, ki pa še vedno ostaja zaradi relativnega zadovoljstva večine večjih političnih akterjev z obstoječo volilno ureditvijo. Ob vsem tem se po mnenju Roglja (2012, 125) postavlja tudi vprašanje o smiselnosti obstoja volilnih okrajev oziroma nujnosti drugačne ureditve personalizacije volitev. Leta 2018 sprejeta odločba ustavnega sodišča o protiustavnosti trenutne ureditve volilnih okrajev je znova oživila razpravo o reformi državnozborskega volilnega sistema. Oblikovala sta se dva predloga odprave protiustavnega stanja (Rogelj, 2020, 46):

1. temeljitejša sprememba volilnega sistema z uvedbo relativnega prednostnega (preferenčnega) glasu in odpravo volilnih okrajev (potrebna je politično zelo zahtevna, dvotretjinska večina v Državnem zboru);
2. preoblikovanje volilnih okrajev zlasti zaradi velike razlike v njihovi velikosti (potrebna je navadna večina v Državnem zboru).

Državni zbor je februarja 2021 sprejel novelo zakona, ki določa volilne enote in okraje, uporabljene za državnozborske volitve. Novela dejansko minimalno spreminja ureditev, za katero je ustavno sodišče ugotovilo, da je protiustavna. Rogelj (2021, 131) opozarja, da je bil sicer odpravljen problem velikostno najbolj izstopajočih volilnih okrajev, kar pa ne rešuje problema njihove geografske zaokroženosti, kar lahko pripelje do ponovne ustavne presoje.

Možni sta torej dve rešitvi, in sicer preoblikovanje volilnih okrajev s približno enakim številom volilnih upravičencev ali pa njihova ukinitve in hkratna uvedba prednostnega (preferenčnega) absolutnega ali relativnega glasu, a vrstni red na kandidatni listi še vedno določa politična stranka. Rogelj (2021, 151) po mnenju pisca upravičeno zagovarja temeljite spremembe volilnega sistema, in sicer z odpravo volilnih okrajev oziroma njihovo nadomestitvijo z uvedbo prednostnega glasu. Absolutni prednostni glas pomeni, da se pri glasovanju štejejo vsi prejeti glasovi kandidata, relativni pa, da mora pri glasovanju kandidat dobiti določen odstotek vseh glasov volilne liste. V primeru uporabe relativnega preferenčnega glasovanja se navadno določi prag (število oziroma delež dobljenih glasov znotraj stranske/liste), ki ga mora kandidat doseči, da se preferenčni glasovi upoštevajo pri končni delitvi mandatov. Možno pa je tudi t. i. panaširanje kot oblika preferenčnega glasovanja, pri katerem ima volivec več glasov, pri čemer lahko vse glasove podeli kandidatom ene strankarske liste ali pa jih razdeli med kandidate različnih strankarskih list (Rogelj,

2020, 47). Prednostno glasovanje bi politične stranke prisililo v kandidiranje verodostojnih imen, ki bodo bolj priljubljena tudi pri volivcih, ne le pri političnih strankah.

Dosedanje reforme volilnega sistema v Sloveniji so po mnenju Roglja (2021, 150) pokazale, da je končni rezultat reformnega procesa v večini primerov odvisen od specifičnih političnih razmer in partikularnih interesov najmočnejših političnih strank. Volilni okraji so zelo pomembni pri delitvi poslanskih mandatov, večje stranke namreč zelo dobro vedo, v katerih volilnih okrajih je možnost za izvolitev velika, v katerih pa ne. Vodstva strank lahko z razporeditvijo izbranih kandidatov v »izvoljive« volilne okraje odločilno vplivajo na dodelitev poslanskih mandatov. *Z odpravo volilnih okrajev, z uvedbo prednostnega glasu pa volivec ne bi bil prisiljen voliti kandidata, ki mu ga vsili vodstvo politične stranke* (Rogelj, 2021, 151).

Med volilnimi sistemi pravnik Ciril Ribičič (1999) daje prednost tistim (npr. nemški, irski sistem), ki omogočajo izrazito personalizacijo volitev, ne da bi pri tem odstopili od načela sorazmerne zastopanosti, obenem pa ne vodijo v dvostrankarsko in politično polarizacijo. Zveza društev upokojencev Slovenije (sestavljavci Ivan Kristan, Miran Mihelčič in Emil Milan Pintar) je leta 2012 pripravila dopolnjen predlog zakona o volitvah. Po zgledu nemškega volilnega sistema naj bi imel *vsak volivec dva glasova, število volilnih okrajev pa naj bi se s sedanjih 88 zmanjšalo na 44*. S prvim glasom volivci v vsakem volilnem okraju izvolijo poslanca po večinskem načelu. S tem volivci s prvim glasom glasujejo za svojega poslanca, ki ima v tem okraju večletni domicil. Tega poslanca volivci izvolijo neposredno, z večino glasov (v prvem ali drugem krogu). S tako rešitvijo dobivajo kandidati civilne družbe prvič realno možnost izvolitve, izvoljeni poslanci pa dobijo status relativne svobode in neodvisnosti od političnih strank oziroma bolj zavezujoč odnos in odgovornost do volivcev (Pintar, 2014). Z drugim glasom volivec voli politično stranko, ki ji bo zaupal oblikovanje vlade in vodenje (upravljanje) države, vendar pri tem personalizira odločitev skozi preferenčni glas strankarskega kandidata: ne voli torej liste, temveč izbere povsem določenega kandidata na njej. Število »zavrženih« glasov se v tem sistemu bistveno zmanjša, delitveni bonus uspešnim strankam postane manj pomemben in tako izvoljena oblast bolj legitimna. Dva poslanca bi ostala narodnim skupnostim, v volilni sistem pa naj bi se vgradil tudi institut odpoklica poslanca.

Katarina Bervar Sternad (2022) podpira možnost absolutnega preferenčnega glasu, ki bi omogočal odločilen vpliv volivk in volivcev na izbir poslank in poslancev. Pri izbiri ustreznega volilnega sistema pa je po njenem mnenju treba slediti ustavnemu načelu, da morajo imeti državljani in državljanke tudi realno možnost kandidirati mimo političnih strank. Tudi pravnik Marko Pavliha (2014) podpira prenavo volilnega sistema v korist neodvisnih kandidatov in za zagotavljanje možnosti odpoklica vseh funkcionarjev. Prav tako se zavzema za nadomestitev obstoječega proporcionalnega sistema (možna je tudi njegova delna izboljšava s prednostnim glasom) s kombiniranim volilnim sistemom, kjer ima vsak volivec torej dva glasova: enega za svojega izbranca in drugega za politično

stranko (Pavliha, 2014, 86). Po mnenju Pintarja (2014) in Mihelčiča (2016) je treba spremeniti volilni sistem zaradi prevelikega vpliva politični strank (partitokracija) in neenake volilne pravice volivcev, in sicer v kombinirani volilni sistem z dvema glasovoma volivca – na podlagi nemških izkušenj (»Mihelčič-Kristan-Pintarjev« predlog). Takšen je bil tudi predlog Zveze društev upokojencev Slovenije (ZDUS), podprt s podpisi 5700 volivcev, po katerem naj bi torej imel vsak volivec dva glasova na volitvah za Državni zbor. Večinski volilni sistem (tega vedno znova predlaga Janez Janša ozirom SDS) bi prav zaradi razklanosti našega volilnega telesa neprestano zastavljal vprašanje legitimnosti in vodil v poglobljanje ideoloških konfliktov.

Ciril Ribičič (2019) sodi, da je sprememba volilnega sistema potrebna in neobhodna. Ukinitev volilnih okrajev bi prinesla za volivca pomembno prednost v tem, da bi imel pred seboj vse kandidate (11), ki jih ponuja neka lista v volilni enoti, ne pa več le enega, ki je v sedanjih ureditvah kandidiral v imenu posamezne liste v volilnem okraju. Uvedba prednostnih glasov pomeni po njegovem mnenju opozorilo političnim strankam, naj liste kandidatov sestavljajo tako, da bodo dobile podporo čim širšega kroga volivcev. Ribičič (2019) zagovarja uvedbo absolutnega prednostnega glasu namesto relativnega in obveznega (obligatornega) namesto neobveznega (fakultativnega). Tudi v primeru absolutnega prednostnega volilnega glasu bodo politične stranke še vedno ostale nosilke programskih usmeritev, prav tako bodo določale kandidatne liste, na katerih bodo nastopali kandidati po vrstnemu redu, ki ga bodo samostojno določile. Volivci pa bi z uvedbo absolutnega prednostnega glasu dobili možnost, da vrstni red izbrane politične stranke spremenijo, možne so torej korekture strankinih kandidatnih predlogov. Ribičič (2019) upravičeno poudarja, da je absolutni in obvezni prednostni glas zgolj majhen, a pravi korak v smeri krepitve personalizacije volitev. Ocenjuje ga kot spodbudo za pogumnejše korake v prihodnosti, ki bi gradili na prednostih proporcionalnega (legitimnost, širša izbira med političnimi programi, preseganje polarizacije) in večinskega volilnega sistema (personalizacija, zagotovitev stabilnejše izvršne oblasti in preprečevanje razdrobljenosti parlamenta).

Sinteza – Koalicija civilne družbe za prenovu je pripravila z vidika demokratičnosti celostne in vsebinsko globinske spremembe volilnega sistema parlamentarne demokracije v Sloveniji. Izhajali so zlasti iz monopola političnih strank pri kandidiranju poslancev, zmanjšanja vpliva volivcev z ukinitevijo preferenčnega glasu in geografsko, regionalno neizenačene možnosti izvolitve. *Ključni predlogi Sinteze in Nacionalnega sveta za spremembo volilnega sistema so naslednji (Stališče Programskega sveta ..., 2019; Kratka predstavitev glavnih ..., 2021; Utemeljitev razlogov za ..., 2021):*

- kombinirani proporcionalno-večinski volilni sistem z dvema glasovoma volivca (večinski – za posameznega poslanca in proporcionalni – za izbrano politično stranko);
- volitve 44 poslancev po večinskem in 44 poslancev po proporcionalnem načelu;
- 4-% volilni prag;

- *uvredba obveznega domicila za kandidate (vsaj dvoletno stalno bivališče v volilnem okraju);*
- *razen političnih strank kandidate za posameznega poslanca (za volitve po večinskem sistemu) predlagajo tudi državljanske liste (z realno možnostjo izvolitve);*
- *oblikovanje načela absolutnega prednostnega glasu za izvolitev poslanca po proporcionalnem volilnem sistemu;*
- *zavezujoča predstavitev programa kandidata za poslanca pred volitvami in oblikovanje realno izvedljivega sistema odpoklica poslanca, če deluje v nasprotju s svojim programom dela.*

Pisec se strinja z navedenimi predlogi sprememb volilnega sistema, obenem pa podpira čimprejšnje oblikovanje osmih pokrajin oziroma trajnostnih razvojnih regij tudi v funkciji volilnih enot, prav tako z neenakomernim številom volivcev in temu sorazmernim številom izvoljenih političnih predstavnikov v Državni zbor. S stališča politične enakosti je zgolj delno vprašljiva določena razlika v številu prebivalcev (15-%) in s tem posledično v številu volivcev v volilnih okrajih (39.000–57.000 prebivalcev), ki pa je bistveno manjša kot v sedanjem volilnem sistemu (270-%).

Ribičič (2021) podpira uvedbo kombiniranega volilnega sistema v Sloveniji, ker zagotavlja neposredno izvolitev poslancev v volilnih enotah, ki vse skupaj pokrivajo območje cele države, tako, da ima vsako območje »svojeга« poslance, obenem pa tudi proporcionalno zastopanost političnih programov in strank (načelo sorazmernosti). S prvim glasom zagotavlja izvolitev poslancev po večinskem sistemu glede na osebne odlike kandidatov, z drugim glasom pa blaži (kompenzira) deformacije, do katerih vodi večinski volilni sistem (izvolitev večine poslancev z manjšino glasov). Zaradi tega, ker zmaga v vsakem volilnem okraju samo en kandidat, spodbuja takšna ureditev povezovanje strank in posledično vodi do zmanjševanja njihovega števila (tudi če ostane volilni prag 4-%), vendar ne do skrajnosti, ki jo poznajo večinski volilni sistemi (dvostrankarska polarizacija). Poslanec, izvoljen s prvim glasom, je bolj vezan na volivce svojega volilnega okraja kot poslanec, izvoljen z drugim glasom, ki poudarjeno zastopa širše družbene interese, utemeljene na programski usmeritvi politične stranke oziroma liste, ki ji pripada.

Kombinirani sistem krepi stabilnost izvršilne oblasti, ne da bi preprečeval opoziciji, da brez volitev nadomesti neuspešno vlado, če le zbere dovolj poslancev (za katerimi stoji večina volilnih glasov). Pisec se strinja z mnenjem Ribičiča (2021), da kombinirani sistem gradi na pozitivnih značilnostih obeh skrajnih volilnih sistemov, večinskega in proporcionalnega. Takšen volilni model bi po njegovem mnenju demokratiziral slovenski volilni sistem, okrepil vpliv volivcev na izbiro poslancev, stabiliziral izvršilno oblast in zmanjšal razdrobljenost parlamenta, ne da bi pri tem dajal zmagovalni stranki nagrado v obliki dodatnih poslanskih sedežev, polariziral politični prostor ali omogočil oblikovanje vlade z manjšinsko podporo na volitvah.

Ribičič (2021) je prepričan, da mora biti izvolitev poslancev s prvim glasom dokončna in nespremenljiva. Smiselno pa bi bilo izvolitev s prvim glasom urediti kot dvokrožno (sistem absolutne večine), tudi z vidika problemov, ki jih ima Nemčija zaradi prevlade največje stranke na večinskem delu volitev. Do takšnega odstopanja pride težje v dvokrožnem večinskem sistemu. Ko gre za nemški model, po njegovi presoji sprememba ustave ni nujna, vendar lahko zaradi fiksno določenega števila poslancev pride do odstopanja od načela sorazmernosti. Verjetno to odstopanje ne more biti preveliko, če bi uveljavili dvokrožni sistem za večinski del volitev, ugotavlja (Ribičič, 2021).

Zakonodajno stranico politične demokracije Slovenije torej med drugim pomembno označuje nepopolna, asimetrična dvodomnost parlamenta, z zelo omejenimi zakonskimi kompetencami Državnega sveta in dominantno zakonodajno vlogo Državnega zbora. *Za učinkovitejše uveljavljanje politične demokracije, za okrepljeno vladavino ljudstva so po mnenju pisca tudi za slovenske razmere zlasti v prehodnem obdobju k »zreli« ekosistemski družbeni ureditvi upoštevanja vredni struktura, delovanje in izkušnje zgodovinsko preizkušene švicarskega modela politične demokracije, torej popolni dvodomni model parlamentarne demokracije (Švica: Državni svet in Svet kantonov), poudarjena vloga referendumov kot mehanizma neposredne demokracije ter operativna vlada npr. z (zgolj) sedmimi ministricami oziroma ministri.* Švicarska konfederacija ima dvodomni parlament z Državnim svetom (200 poslancev, oziroma poslanec na 34.000 volilnih upravičencev, izvoljenih po proporcionalnem volilnem sistemu, štiriletni mandat) in Svetom kantonov (46 predstavnikov – po eden iz šestih avtonomnih kantonov in po dva iz 20 avtonomnih kantonov) (Federal Constitution ..., 1999). Oba domova švicarskega parlamenta nekajkrat letno skupno zasedata v t. i. Združeni zvezni skupščini (Federalna skupščina) ob sprejemanju ključnih zakonodajnih odločitev (Novak, 2003). Za sprejemanje najpomembnejših ali v javnosti prisotnih političnih odločitev pa se zelo pogosto uporablja tudi mehanizem, instrument neposredne demokracije – referendum.

Za Slovenijo kot prebivalstveno manjšo državo pa je pomembna tudi organizacija izvršilne oblasti Švice. Švicarsko izvršilno oblast predstavlja vlada v obliki Zveznega (vladnega) sveta, ki ima le sedem članov, ki so za štiri leta izvoljeni na seji Združene zvezne skupščine. Eden od sedmih članov Zveznega sveta je izbran za predsednika konfederacije, a zgolj za eno leto (Novak, 2003). Andrej Cetinski (2018) predlaga, da tudi Slovenija uvede švicarski model oblikovanja vlade. Švicarska vlada ima torej le sedem ministrov, ki jih predlaga po prejetih volilnih glasovih petih najmočnejših strank (gre torej za uzakonjeno »veliko« koalicio), naloge njenega predsednika pa opravlja eden od ministrov, vendar le z enoletnim mandatom. Pisec se strinja, da prinaša švicarski model izbora in delovanja vlade številne prednosti, saj npr. omogoča učinkovito, odgovorno in stabilno delovanje vlade, vendar na drugi strani ostaja »trajni« ujetnik ohranjanja obstoječega družbenopolitičnega in volilnega sistema.

Gojko Stanič oziroma Slovenski razvojni svet upravičeno predlaga, da je treba po zgledu demokratične in uspešne Švice uveljaviti prakso odločanja državljanov z referendumi o najpomembnejših vprašanjih, tako npr. o (Stanič in drugi, 2022):

- gradnji jedrskih elektrarn toplarn;
- gradnji elektrarn na Savi in Muri, črpalne elektrarne na Kozjaku ter uporabi drugih rek in potokov za proizvodnjo in shranjevanje električne energije ter zadrževanje vode;
- spremembah ustave;
- načelih trajnostne davčne ureditve;
- denacionalizaciji podržavljene zasebne družbene lastnine in udeležbi zaposlenih na dobičku;
- ustanovitvi pokrajin;
- volilnem sistemu (kombinirani sistem ali neposredne volitve);
- umeščanju v prostor visokonapetostnih električnih daljnovodov, cest, železnic in druge infrastrukture, ki jo je treba zaradi grozeče podnebne katastrofe zgraditi zelo hitro;
- spremembi zakona o zavodih, zato da se bodo zaposleni v raziskovalni dejavnosti, kulturi, zdravstvu, šolstvu, socialni in telesnovzgojni dejavnosti preobrazili v svobodne partnerje in se bo onemogočalo škodljivo vmešavanje politike v upravljanje družbenih dejavnosti;
- trajnostni gradnji najemnih stanovanj zlasti za potrebe mlade generacije in socialnih najemnih oskrbovanih stanovanj za potrebe starostnikov.

Sodelovalna, posvetovalna demokracija – Slovenija

Participativna demokracija, utemeljena na odgovornem izvrševanju političnih in državljanskih pravic ter načelu subsidiarnosti, mora postati realna, ne le teoretična protiutež posredni demokraciji, prevladi moči političnih strank in netransparentnih vplivov, ki jih imajo z njihovo pomočjo nosilci ekonomske in drugih virov moči v družbi. Frane Adam (1999, 111) sodi, da je Slovenija že konec 20. stoletja izčrpala paradigmo stabilizacije, tudi na političnem področju potrebuje premik ustaljenih vzorcev zlasti k odprtosti. Za družbo znanja in učeče se družbe se po njegovem predlogu prilega poliarhični tip posvetovalne (deliberativne) demokracije. Tako bi se vsaj delno ali postopoma uresničilo pričakovanje, da bo samostojna in samozavestna nacija zagotovilo za večjo stopnjo duhovne sproščenosti in ustvarjalnosti (Adam, 1999, 112).

Andrej Lukšič (2014) za učinkovitejšo uporabo mehanizmov deliberativne demokracije na lokalni in državni ravni predlaga vzpostavitev demokratično organiziranega javnega političnega prostora za državljansko izmenjavo mnenj, pobud itn.

Po mnenju Gojka Staniča (2011, 167) bo politika postala vladavina ljudstva, če bodo volivci sami neposredno odločali o vseh življenjsko najbolj pomembnih zadevah,

in sicer s pogostimi referendumi. Pogoj odgovornega referendumskega odločanja (uporaba interneta, odločanje praviloma na šest mesecev) je vsestransko ozaveščanje volivcev glede obravnavane teme: omogočiti je treba neposredno odločanje državljanov v obliki referenduma o vseh pomembnih družbenih vprašanjih – razen o pravicah manjšin in o človekovih pravicah. V tradicionalnih družbah parlamentarne demokracije veljajo praviloma štiriletni mandati. Stanič (2011, 182, 183) upravičeno poudarja, da zakonodajna in izvršna veja oblasti v tako kratkem mandatu ne more doseči načrtovanih in zelenih družbenih sprememb, zato predlaga, da se mandati poklicnih politikov podaljšajo vsaj na 6–8 let, dopustna pa naj bi bila le še enkratna izvolitev politika na isto funkcijo. Politik mora nadzorno oblast vsaj enkrat letno obveščati o spremembi vrednosti osebnega in podjetniškega premoženja, taka poročila pa mora oddajati vsaj še dve leti po zaključku opravljanja funkcije (Stanič, 2011, 186).

O ratifikaciji mednarodnih sporazumov, ki so pogosto mehanizem za spodkopavanje demokratičnih, socialnih in okoljskih standardov, mora odločiti ljudstvo na referendumu. Fiskalna in monetarna vprašanja ne smejo biti izvzeta iz demokratičnega odločanja (Programski dokument Levica ..., 2017), zato je treba zagotoviti neposredno participacijo ljudstva pri načrtovanju javne porabe na vseh ravneh v obliki participativnih proračunov. Zagotoviti je treba pogoje za politično participacijo, kar pomeni ustrezno socialno varnost, dostop do izobrazbe, zadosten prosti čas in sredstva za ukvarjanje z javnimi zadevami, dostopnost javnega prostora za srečevanje in dostop do vsestranskih in strokovnih informacij. Kolikor je mogoče, je treba zmanjšati represivni značaj države, ki se izraža npr. v obliki povečevanja nadzora nad državljani ali v podeljevanju policijskih pooblastil vojski (Programski dokument Levica ..., 2017).

Ugled in delovanje ustavnega sodišča je po mnenju pisca eden od ključnih gradnikov in branikov demokratičnosti. Za delovanje pravne države so zelo pomembni tudi vloga, delovanje in ugled ustavnega sodišča, ki po mnenju pravnikarja Matevža Krivica (2019) seveda ni zunaj političnonazorske realnosti države. Zato po mnenju pisca upravičeno predlaga, da se po nemškem zgledu število ustavnih sodnikov z devet zmanjša na osem, kar vsaj praviloma onemogoča, da bi katera od nazorskih strani prevladala s 5 : 4.

V primeru referendumske odločitve za slovenskim razmeram prilagojeni popolni dvodomni model parlamentarne demokracije naj bi bil po mnenju pisca slovenski parlament sestavljen iz Državnega zbora in Sveta regionalnih in narodnih skupnosti:

1. *Državni zbor* – 90 (druga inačica 100) profesionalnih poslank in poslancev bi bilo izvoljenih v kombiniranem (proporcionalno-večinskem) volilnem sistemu. Izvoljeni naj bi bili največ 2-krat zaporedoma, in sicer za šest let npr. v osmih volilnih enotah (v bodočih pokrajinah, do uvedbe pokrajin/razvojnih regij pa v 12 statističnih regijah; inačici – s 45 volilnimi okraji ali brez volilnih okrajev). V posamezni volilni enoti bi bilo izvoljeno različno število političnih predstavnikov glede na število volivcev.

Poslanke in poslanci bi bili izvoljeni z uvedbo dveh glasov vsakega volivca: prvi za neposredno volitev »svojega« kandidata (za 45 izvoljenih predstavnikov po večinskem sistemu), drugi za volitev politične stranke oziroma državljanske liste z uveljavitvijo prednostnega glasu za posameznega kandidata (za izvoljene po proporcionalnem sistemu). Obvezna bi bila uvedba domicilnega pogoja za kandidata in zakonsko opredeljene možnosti predčasnega odpoklica poslanke oziroma poslanca. Volilna pravica naj bi se uveljavila s 16 leti.

2. *Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti* – 63 neprofesionalnih državnih svetnikov (sejnine in druga nadomestila), izvoljenih za obdobje šest let po večinskem volilnem sistemu, in sicer: 50 predstavnikov regionalnih skupnosti (preglednica 44) iz 30 regionalnih skupnosti, devet predstavnikov narodnih skupnosti v Sloveniji in štirje predstavniki skupnosti zamejskih Slovencev (Avstrija, Italija, Madžarska in Hrvaška). Devet predstavnikov bi zastopalo interese naslednjih narodnih skupnosti v Sloveniji: italijanske, madžarske, romske, albanske, bošnjaške, črnogorske, hrvaške, makedonske in srbske. Po obvezujočem dogovoru naj bi interese številčno zelo skromnih nemške in judovske skupnosti izmenično zastopal vsakokratno izvoljeni predstavnik ene od narodnih skupnosti. Državni svet naj bi se sestajal praviloma 6-krat letno in se vsebinsko ukvarjal s problematiko skladnejšega, trajnostnega sonaravnega, decentraliziranega in policentričnega regionalnega ter prostorskega razvoja, energetske in prehranske samooskrbe na državni in regionalni ravni, posejlenosti, narodnih skupnosti v Sloveniji, zamejskih Slovencev po svetu.

Državni svet naj bi imel pravico predlaganja zakonodaje na področju vsebinskih polj, s katerimi naj bi se ukvarjal. Obenem bi imel pravico do veta na druge zakone, v zakonodajnem postopku pa tudi možnost predlaganja Državnemu zboru, da spremeni posamezni člen obravnavanega zakona. Državni svet naj bi imel v primeru dvotretjinskega soglasja državnih svetnic in svetnikov pravico do razpisa zakonodajnega referenduma.

Preglednica 44: Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti – število državnih svetnikov iz posamezne regionalne skupnosti

Regionalna skupnost	Število državnih svetnikov*
Prekmurje (78.693 prebivalcev, 949 km ²)	2
Prlekija (37.977, 389 km ²)	1
Mariborska regija (202.614, 943 km ²)	4
Dravinjska regija (62.139, 592 km ²)	2
Spodnje Podravje (84.834, 859 km ²)	2
Koroška (71.303, 1041 km ²)	2

Regionalna skupnost	Število državnih svetnikov*
Zgornja Savinjska dolina (16.157, 509 km ²)	1
Šaleška dolina (44.689, 197 km ²)	1
Celjska regija (143.460, 1054 km ²)	3
Posotelje (32.102, 400 km ²)	1
Zgornja Gorenjska (65.697, 1016 km ²)	2
Srednja Gorenjska (96.292, 609 km ²)	2
Škofjeloška regija (41.861, 512 km ²)	1
Ljubljanska regija (357.827, 904 km ²)	5
Kamniško-Domžalska regija (92.775, 529 km ²)	2
Zasavje (42.647, 264 km ²)	1
Litijska regija (20.791, 322 km ²)	1
Vrhniško-Logaška regija (38.364, 342 km ²)	1
Notranjska (38.819, 976 km ²)	1
Grosupeljska regija (39.825, 458 km ²)	1
Kočevsko-Ribniška regija (30.484, 985 km ²)	1
Srednja Dolenjska (84.496, 1077 km ²)	2
Spodnje Posavje (70.558, 903 km ²)	2
Bela krajina (26.790, 595 km ²)	1
Zgornje Posočje (18.654, 942 km ²)	1
Goriška regija (58.354, 605 km ²)	2
Idrijsko-Cerkljanska regija (16.613, 425 km ²)	1
Vipavska dolina (24.567, 353 km ²)	1
Kraško-Brkinska regija (38.647, 1140 km ²)	1
Slovenska Istra (87.845, 384 km ²)	2

* Kriteriji za število državnih svetnikov iz posamezne regionalne skupnosti:

pod 50.000 prebivalcev: 1

50.000–100.000 prebivalcev: 2

100.000–200.000: 3

200.000–300.000: 4

300.000–400.000: 5

Oba domova slovenskega parlamenta naj bi enkrat ali dvakrat letno skupno zasedala zaradi sprejemanja (skupno glasovanje) ključnih strateških zakonodajnih odločitev in sprememb.

Zgolj polnokrvno udejanjanje celotnega demokratičnega trikotnika ekonomska demokracija – lokalna samouprava – politična demokracija je pogoj za demokratično prenovo in zasnovo ekohumanistične Slovenije. Koncept demokratizacije Slovenije na

poti k zeleni ekosistemski družbeni ureditvi naj bi bil temeljno zasnovan na širjenju in krepitvi učinkovitih mehanizmov odločanja na delovnem mestu, v lokalni skupnosti in prenovi predstavniške politične demokracije. *Pisec sodi, da je treba najprej, torej v prehodnem obdobju (ekosocialni kapitalizem) k ekosistemski družbeni ureditvi Slovenije na področju politične demokracije izvesti naslednje ključne spremembe:*

1. *globinske spremembe oziroma zamenjava volilnega sistema – kombinirani (proporcionalno-večinski) volilni sistem z dvema glasovoma volilnega upravičenca;*
2. *uvredba popolne dvodomne predstavniške demokracije – Državni zbor ter Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti;*
3. *pospešeno uvajanje mehanizmov sodelovalne (participativne) in posvetovalne (deliberativne) demokracije;*
4. *bistveno okrepljena vloga referendumov na državni in občinski ravni – praviloma enkratni letni referendumski dan.*

8.4.6.4 *Zasnove integralnega koncepta demokracije za »zrelo« stopnjo (fazo) ekosistemske družbene ureditve*

»V demokraciji ima oblast ljudstvo. Oblast skrbi za dobrobit ljudi, okolje in javni interes.«

Smernice protestne ljudske skupščine, Ljubljana, 7. 7. 2020

V začetnem oziroma prehodnem obdobju uvajanja ekohumanističnih podstati in gradnikov ekosistemske družbene ureditve naj bi bila ključna prenova obstoječega sistema demokracije na področjih ekonomske, teritorialne (lokalna samouprava) in politične demokracije.

Osnutek koncepta demokracije zrele, globinske stopnje ekosistemske družbene ureditve naj po mnenju pisca izhaja iz podstati »globinskega« demokratičnega trikotnika, razen njegove temeljite strukturne prenove vključuje tudi povsem nove demokratične mehanizme ekonomske, teritorialne in politične demokracije v Sloveniji. Pisec pa izpostavlja še dodatno razsežnost, novo vsebinsko polje ob sprejemanju političnih odločitev, in sicer zakonsko opredeljeno upoštevanje medgeneracijske enakosti, interesov in pravic prihodnjih generacij (medgeneracijska pravičnost). To pomeni, da se mora pri sprejemanju sedanjih demokratičnih političnih odločitev upoštevati odgovornost, skrb tudi do naslednjih generacij, kar posredno pomeni tudi upoštevanje odgovornosti do drugih zemeljskih vrst glede ohranjanja zdravih pogojev življenja in blagostanja. Tako bi se lahko uresničil predlog ekologista Commonerja (1992, 243), da se v zahtevnih razmerah planetarne okoljske krize krepijo novi izzivi tudi za demokracijo, ki mora razen osebne in politične svobode zaobjeti tudi odločitve o tem, kako bomo živeli in ohranili planetarni ekosistem, kako bomo sklenili mir s planetom, pa tudi med seboj.

Po ustavi je Slovenija demokratična republika (1. člen ustave), v kateri ima oblast ljudstvo, ki naj bi jo državljanke in državljani izvrševali neposredno in z volitvami (3. člen ustave). Tako torej že sedanja Ustava RS (1992) dejansko omogoča udejanjanje sicer dolgoročne usmeritve nove ekosistemske družbene ureditve na političnem področju v smeri temeljitega dograjevanja predstavniškega sistema npr. z novimi mehanizmi posvetovalne in sodelovalne demokracije.

Za politično demokracijo je po mnenju pisca ključno zagotavljanje politične enakosti, ki je temeljno pogojeno z dejansko možnostjo enakopravnega sodelovanja in odločanja vseh državljanek in državljanov o problemih, ki so zanje ključnega pomena. To pa pomeni enakost volilnih glasov, objektivno možnost sodelovanja pri izboru političnega predstavnika in možnost, da je nosilec volilne pravice tudi sam izbran, učinkovito participacijo posameznika, skupnosti v sistemu kolektivnega državljanskega odločanja, možnost neodvisnega strokovnega informiranja volivcev o problematiki, ki zahteva politično odločanje. Pisec se hkrati pridružuje mnenju Helda (1989), da liberalni demokratični modeli z ohranjeno sedanjo strukturo civilne družbe (vključno s privatnim posedovanjem produktivne lastnine, ogromnimi spolnimi in rasnimi neenakostmi) ne ustvarjajo vseh pogojev za enakost glasov, učinkovito participacijo, enak nadzor nad zadevami. Povečanje ekonomskih in socialnih pravic, učinkoviti mehanizmi lokalne samouprave so nujni pogoji tudi za politično demokracijo. »Končni nadzor« političnega odločanja mora biti v rokah državljanek in državljanov, saj sicer vladavina ljudstva obstaja le po imenu, na papirju, npr. kot zapis v ustavi.

Podružbljanje lastnine in zgornja meja obsega premoženja (privatne lastnine), omejen razpon med minimalno in maksimalno plačo (npr. v razmerju 1 : 5), zagotovitev brezplačnega dostopa do univerzalnih temeljnih dobrin in storitev, soupravljanje in samoupravljanje v podjetjih, avtonomija lokalnih skupnosti ter prenos številnih pristojnosti države na občine in bodoče pokrajine so ključni mehanizmi in instrumenti zrele ekosistemske družbene ureditve za večjo razpršenost ekonomske moči in s tem realnega omogočanja udejanjanja gradnikov znotraj- in medgeneracijsko odgovorne politične demokracije.

Za resnično politično enakost (koncept »enakih možnosti«) je nujna temeljita sprememba obstoječe porazdelitve materialnih sredstev v smeri odločnega zmanjšanja ekonomske neenakosti (jasne omejitve obsega privatne lastnine) s podružbljenjem lastnine (delavska, kooperativna, državna lastnina) in različnimi oblikami solastništva, s soupravljanjem in samoupravljanjem v podjetjih in ustanovah ter organizacijo avtonomnih in samoupravnih regionalnih in občinskih, torej teritorialnih skupnosti. Ključno je torej »podaljšanje« demokracije do delovnega mesta, ustanov, do javnih storitev in teritorialnih skupnosti. S tega vidika je zelo pomembna omejitev zelo razširjenega in škodljivega političnega kadrovanja v državnih podjetjih in javni upravi, ki je neslavni višek doseglo v času tretje vlade Janeza Janše, torej v letih 2020 in 2021.

V času vlade Boruta Pahorja je bil po finskem zgledu izbora neodvisnih strokovnjakov v nadzorne svete in uprave državnih podjetij leta 2009 ustanovljen Kadrovsko-akreditacijski svet (KAS). Sestavljen je bil iz sedmih članov, strokovnjakov s področja gospodarstva, korporativnega upravljanja in kadrovskega menedžmenta, ki jih je izbral predsednik vlade. A KAS (po mnenju pisca ga je uspešno vodil ekonomist Bogomir Kovač) je bil pi izboru npr. članov nadzornih svetov neodvisen. Zaradi nedoslednosti Pahorjeve vlade pri zamenjavi nadzornikov je celotni KAS odstopil. Pisec sodi, da je nujna globinska depolitizacija kadrovanja na vseh ravneh države (od državnih podjetij do raziskovalnih inštitutov, policije, RTV itn.), torej odmik upravljske strukture od vsakokratne politike, tako od vlade kot od parlamenta. Različne institucije civilne združbe, zlasti pa ustrezna strokovna združenja in civilnodružbene organizacije bi morale postati ključne nosilke strankarsko neodvisne kadrovske politike na vseh ravneh države.

Po mnenju koalicije civilne družbe Sinteza – KCD je skrajni čas, da se s področja delovanja in upravljanja nadzornih svetov politika umakne in preneha s svojim nenačelnim kadriranjem, ki je usmerjeno zgolj v zagotavljanje parcialnih in pogosto celo pritlehnih interesov, ki praviloma vodijo v korupcijsko prakso delovanja teh organov. Problem niso samo nadzorni organi, napačen in za demokratično vodenje države nevzdržen je sedanji sistem, s katerim si politika zagotavlja večinsko zasedenost mest v organih upravljanja in nadzornih svetih vseh javnih zavodov in ustanov. Partitokratsko obvladovanje gospodarstva po tej poti je tudi resen odklon od demokratičnega političnega sistema, v katerem je pristojnost strank omejena na politično odločanje, in ne na korporativno poslovanje. *Upravljanje javnih zavodov in ustanov je treba prepustiti stroki, oblikovati ustrezno ravnotežje med notranjimi in zunanjimi interesi, politiki pa omogočiti zgolj informacijsko-kontrolni delež glasov, ki v nobenem primeru ne presega četrtine (tretjine) vseh glasov* (Podpora pozivu Združenja ..., 2022).

Pisec je kljub nekaterim tehtnim pomislekom stroke in politike bolj naklonjen obvezni volilni udeležbi, torej opredelitvi volitev ne le kot pravice in svoboščine, temveč tudi kot volilne državljanske dolžnosti. Strinja se tudi z mnenjem Lijpharta (1997, 541), da ja pravzaprav tako kot splošna volilna pravica tudi obvezna volilna udeležba moralno vprašanje in ne samo politično oziroma strankarsko, zato je obvezna volilna udeležba naraven podaljšek splošne volilne pravice. Pričakovana široka možnost uporabe elektronskega glasovanja bi olajšala način glasovanja, eventualna denarna globa za neupravičeni volilni zaostanek pa naj bi bila zgolj simbolična, zbrani denar pa uporabljen za dobrodelne namene.

Pisec torej za Slovenijo v zreli fazi nove ekosistemske družbene ureditve na polju za uveljavljanje politične demokracije predlaga uvedbo predstavniške demokracije, torej izbor političnih predstavnikov (profesionalni politični predstavniki) z volitvami (elektronsko) in z reprezentativnim žrebom (neprofesionalni politični predstavniki), in sicer na vseh teritorialnih ravneh. S pomočjo reprezentativnega žreba (spol, starost, izobrazba in kraj bivanja) bi bile izbrane predstavnice in predstavniki v državljanske skupščine (neprofesionalni predstavniki) različnih teritorialnih ravni:

- *Evropska državljanska skupščina* (drugi dom Evropskega parlamenta, okoli 700 predstavnikov) – deset predstavnikov iz Slovenije;
- *Slovenska državljanska skupščina* (tretji dom slovenskega parlamenta) – okoli 100 predstavnikov;
- *Pokrajinska (regionalna) državljanska skupščina* (drugi dom pokrajinskih parlamentov) – okoli 50 predstavnikov.

Občinska državljanska skupščina (drugi dom občinskih parlamentov) – zbori občanov v občinah z do 1000 prebivalci (brez skupne občinske državljanske skupščine), okoli 50 političnih predstavnikov v občinah z več kot 1000 prebivalci.

Po mnenju pisca naj bi po prehodnem obdobju uveljavitve popolnega sistema dvopredstavniške parlamentarne demokracije na državni ravni (Državni zbor in Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti) v naslednji, zreli fazi ekohumanistično uveljavljanje politične demokracije razen sistemsko zasnovanega referendumskega odločanja temeljno označevalo postopno uvajanje novega gradnika politične demokracije – izbor političnih predstavnikov s pomočjo reprezentativnega žreba. V ekohumanistični Sloveniji naj bi se politična demokracija uvodoma udeležala s pomočjo volitev in žreba z naslednjimi ključnimi političnimi institucijami:

- volitve: Državni zbor – 90 (ali 100) izvoljenih profesionalnih poslank in poslancev; Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti – 63 neprofesionalnih izvoljenih predstavnikov;*
- žreb: Državljanška skupščina – 100 predstavnic in predstavnikov ljudstva (neprofesionalni), izbranih s pomočjo reprezentativnega žreba (preglednica 45).*

Preglednica 45: Slovenska državljanska (ljudska) skupščina – izbor političnih predstavnikov z žrebom v zreli stopnji ekosistemske družbene ureditve

Ime	Slovenska državljanska (ljudska) skupščina – eden od uvodoma treh domov slovenskega parlamenta
Število predstavnikov	okoli 100 predstavnikov
Funkcija	neprofesionalna funkcija
Način izbora	izžrebane državljanke in državljani Slovenije iz volilnih imenikov (reprezentativni vzorec glede spola, starosti, izobrazbe in kraja bivanja)
Trajanje (enkratni mandat)	dve leti, vsakoletna zamenjava polovice političnih predstavnikov (praviloma zasedanja skupščine ali videokonference med vikendi, praviloma najmanj 3-krat na leto)
Denarno nadomestilo	solidno finančno nadomestilo s sejinami in drugimi mehanizmi finančnega nadomestila za odgovorno delo izžrebanega političnega predstavnika in za prizadete delodajalce

Način delovanja	pred sprejetjem odločitve obvezno predhodno celovito informiranje s pomočjo različnih priznanih strokovnjakov za obravnavano tematiko
Delovna polja, vsebinski mandat	<ul style="list-style-type: none"> • evalvacije zgolj ključnih zakonov, katerih pobudnik je parlament • zakonodajne pobude • obravnava in priporočila zlasti profesionalnemu Državnemu zboru glede dolgoročnih vsebin – okolje, družba, gospodarstvo, varnost, regionalni razvoj, prioritete državnega proračuna, volilna zakonodaja, ustava • pravica do veta in razpisa referendumov o temeljnih strateških vprašanjih, spremembah ustave, volilne zakonodaje in o ključnih zakonih

Izbor predstavnikov v državljanske skupščine s pomočjo žreba (na vseh teritorialnih ravneh) naj bi okvirno potekal v treh fazah:

1. splošni žreb: vabila državljanom, naključno izbranim iz reprezentativnega prebivalstvenega vzorca iz volilnega imenika (v starosti nad 16 let) (na osnovi spola, starosti, izobrazbe in kraja bivanja);
2. odločitev izžrebanih: zavrnitev ali pritrditev izžrebanih državljanek in državljanov;
3. dodatni žreb: zapolnitev potrebnega števila političnih predstavnikov.

Reprezentativni žreb omogoča, da bodo izbrani tudi predstavniki na volitvah praviloma popolnoma prezrtih članov nepriviligiranih slojev družbe, izžrebanji so torej lahko vsi volilni upravičenci, ne glede na premoženje, narodnost, spolno usmerjenost ter lokacijo bivanja. Tako bi se dejansko uveljavilo načelo politične enakosti državljanek in državljanov, saj pri žrebanju ne bi imeli nobene prednosti npr. vodilni funkcionarji in člani političnih strank ali medijsko prepoznavne osebe. Upoštevanje reprezentativnega teritorialnega načela pri žrebu političnih predstavnikov pa bi omogočilo uveljavljanje regionalne politične enakosti državljanek in državljanov.

Leta 2014 je npr. skupina državljanek in državljanov Slovenije (Sanjska služba) svoje volilne kandidate za evropske poslance v trenutno enodomni Evropski parlament določila z žrebom, s t. i. sorticijo. Po njihovem mnenju je edino žrebanje pravičen izbor poslancev, ki onemogoča korupcijo, klientelizem in odtujenost poslancev od ljudstva. Potencialni izvoljeni poslanci liste Sanjska služba (nihče ni bil izvoljen v Evropski parlament) naj bi udeležanje neposredne demokracije, vladavino ljudstva uveljavljali s posvetovanji (zlasti po spletu) z državljani pred sprejemanjem vseh ključnih odločitev.

Pisec poudarja, da je koncept izžrebanih skupščin državljanek in državljanov kot zgodovinsko oživljenega demokratičnega mehanizma (atenska demokracija) za 21. stoletje na vseh potencialnih teritorialnih ravneh (od planetarne, evropske, nacionalne, regionalne in občinske) še dokaj nedodelan (nujnost pilotnega uvajanja), a po njegovi sodbi za poglobitev demokracije in preprečevanje strankokracije – neobhoden. Obstajajo različni predlagani modeli glede zakonodajne vloge izžrebanih skupščin, načina delovanja in njihovih pristojnosti,

razmerja do volilnega sistema predstavniške politične demokracije in teže odločanja itn. Vsi avtorji različnih modelov predstavniške demokracije z žrebom pa sklepajo, da bi demokracija s pomočjo naključno sestavljenega parlamenta postala bolj legitimna in učinkovita: bolj legitimna zato, ker bi oživila ideal enakopravne porazdelitve političnih priložnosti, bolj učinkovita pa zato, ker se novi predstavniki ljudstva ne bi zgubljali v strankarsko-političnih bitkah in različnih barantanjih, osredotočili bi se izključno na obči interes (Van Reybrouck, 2017, 101). Večina predlogov (zlasti za uvodno fazo) razen izžrebanih predstavnikov ohranja tudi izvoljene predstavnike ljudstva, saj tudi žrebanje ni čudežno demokratično zdravilo, tako kot niso nikoli bile – volitve.

Pisec se glede prihodnjega modela politične demokracije, izbora predstavnikov ljudstva strinja s splošnim predlogom Van Reybroucka (2017, 116), da je na sedanji točki zgodovine razumno, da zakonodajne oblasti ne bi zaupali zgolj izvoljenim državljanom, temveč tudi državljanom, izbranim z žrebom. Z reprezentativnim žrebom izbrani posamezniki bodo v vsakem primeru predstavljali presek družbe in njenih ključnih problemov, vsakdanjih skrbi in tegob »povprečnega« državljana, družine, lokalne skupnosti. Upravičeno je pričakovanje, da bodo predlagali politične odločitve, ki bodo omogočale bolj pravično in odgovorno reševanje problemov družbe in posameznika. Izbrane predstavnike bo treba s pomočjo sodelovanja eminentnih strokovnjakov za posamezno problematiko obvezno strokovno usposobiti, da bodo večplastno poglobljeno informirani lahko kompetentno politično odločali. Če se lahko na žreb zanašamo v kazenskem pravosodju, zakaj ne bi bilo tako tudi v zakonodajnem sistemu? Tudi pri javnomnenjskih raziskavah se uporablja – naključno izbrana skupina državljanek in državljanov.

Po mnenju pisca naj bi se z reprezentativnim žrebom izbrana Državljanska skupščina Slovenije (alternativno poimenovanje – Ljudska skupščina; 100 izbranih predstavnic in predstavnikov) redno sestajala vsaj 3-krat letno ob vikendih (izredni sklici – po potrebi, na zahtevo tretjine članov skupščine). Na skupščini, ki bi vsakokratno obravnavala manjše število vsebin, predlogov, naj bi pred široko razpravo za iskanje čim večjega soglasja in pred glasovanjem potekala strokovno celovita predstavitev posamezne problematike ob sodelovanju širokega kroga strokovnjakov.

Skupščinski predstavniki bi bili upravičeni do vračila vseh stroškov prevoza, bivanja, hrane, obenem bi prejeli še primerno sejnino in po potrebi ustrezno nadomestilo za delodajalce. Zasedanju Državljanske skupščine bi sledila še javna razprava na terenu, posvetovanja z državljanji (tudi na spletu), potem pa še skupno zasedanje Državljanske skupščine in volilnega predstavniškega zbora državnega parlamenta. Skupščina državljanek in državljanov bi imela pravico do veta (v primeru več kot 60-% večine) na posamezen zakon oziroma na posamezen člen zakona (predlog amandmajev), v posebnih primerih pa bi bil lahko razpisan referendum.

Eden od možnih uvodnih vzorčnih poskusov za preizkus prednosti in omejitev predstavniške demokracije z žrebom na državni ravni (Slovenija) bi lahko bil po konceptu podoben

primeru vzorčne prakse na Irskem ali v Franciji. Tako je bila v Franciji leta 2019 s pomočjo reprezentativnega žreba izbrana skupina 150 državljanek in državljanov (Državljan-ska konvencija za podnebje), ki je po devetih mesecih intenzivnega dela (z vključitvijo različnih strokovnjakov) pripravila 149 konkretnih predlogov za zmanjševanje izpustov toplogrednih plinov do leta 2030. Francoski predsednik države je od 149 predlogov kar 146 predlogov po njegovi sodbi ustrezne vsebine dostavil v presojo in obravnavo francoski vladi. Po mnenju pisca bi bile za Slovenijo glede na aktualne problematike možne uvodne vsebine izžrebane državljanske skupščine: za blaženje in prilagajanje na podnebne spremembe ter za skladnejši in trajnostni regionalni razvoj, torej Državljan-ska skupščina za podnebje in/ali Državljan-ska skupščina za regionalni razvoj.

Inovativni model dvopredstavniske politične demokracije (izvolitev političnih predstavnikov z volitvami in izbor s pomočjo reprezentativnega žreba) bi bilo treba po mnenju pisca po regionalnem zgledu vzhodne Belgije najprej preizkusiti in dograjevati na osnovi pilotnega preizkusa na ravni izbrane lokalne skupnosti. Slovenija tudi 30 let po osamosvojitvi še ni bila politično sposobna opustiti obstoječega modela centralističnega koncepta političnega odločanja in uvesti druge, regionalne stopnje lokalne samouprave in avtonomnih razvojnih (funkcionalnih trajnostnih) regij, regionalnih skupnosti, zato žal ni mogoče koncepta deliberativne demokracije, vključno z žrebom predstavnikov ljudstva (po svetovno inovativnem demokratičnem vzoru nemško govoreče regije vzhodne Belgije) preizkusiti in dograditi na regionalni, pokrajinski ravni. V primeru, da bo ponovno prišlo do časovnega odmika nujne decentralizacije Slovenije s členitvijo na pokrajine oziroma na trajnostne funkcionalne regije ter regionalne skupnosti, pa pisec predlaga dvojni teritorialni preizkus dvopredstavniske demokracije (volitve in žreb), in sicer v eni od 11 mestnih občin (praviloma nad 20.000 prebivalcev) in v eni od srednje velikih t. i. podeželskih občin (3000–10.000 prebivalcev).

Po nekoliko spremenjenem vzoru koncepta vzhodne Belgije bi bil s pomočjo reprezentativnega žreba v vzorčni lokalni skupnosti (npr. v eni ali dveh slovenskih občinah), ob ohranjenem predstavniskem sistemu izvoljenega občinskega sveta in župana, najprej izbran občinski Svet državljanov (okoli 25 izžrebanih predstavnikov ljudstva za obdobje dveh let, zamenjava polovice predstavnikov vsako leto). Njegova temeljna naloga bi bila npr. v začetku leta izbor ene do treh ključnih vsebin oziroma predlogov, o katerih naj bi v obliki državljan-skih, strokovno podprtih nekajdnevnih zasedanj (med vikendi) v obdobju treh mesecev razpravljale s pomočjo reprezentativnega žreba izbrane občinske Državljan-ske skupščine (30–50 neprofesionalnih članov, starih nad 16 let). Priporočila in sugestije občinskih Državljan-skih skupščin bi bile predložene v obravnavo izvoljenemu Občinskemu svetu, ki bi jih bil dolžan obravnavati in odgovoriti pobudnikom. Državljan-ska skupščina bi imela pravico do veta (dvotretjinska podpora) in razpisa lokalnega referendum-a (praviloma elektronske izvedbe, a z možnostjo tudi neposrednega glasovanja na nekaj lokacijah), in sicer v primeru ponovne zavrnitve predloga Državljan-ske

skupščine, torej po temeljnih razhajanjih glede glasovanja z izvoljenim Občinskim svetom. Tudi na ravni lokalne samouprave naj bi imeli referendumi (ključno – elektronski način glasovanja) pomembno demokratično vlogo in težo.

Koncept demokracije zrele, globinske ekosistemske družbene ureditve naj bi bil po mnenju pisca zasnovan na učinkovitih oblikah in vzvodih tako politične kot tudi ekonomske in teritorialne demokracije ter večje vloge referendumov, sodelovane demokracije (preglednica 46). Pisec sodi, da je dvopredstavniški sistem politične demokracije (volitve, žreb) uvodoma s tremi predstavniškimi organi na državni ravni (Državni zbor, Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti, Državljska skupščina) in dvema na regionalni in občinski ravni (izvoljeni sveti in izžrebane skupščine) tudi za Slovenijo priročno demokratično inovativno »državljsko, ljudsko zdravilo« za sindrom demokratične utrujenosti in zelo prisotne apatije do mehanizmov klasične volilne parlamentarne demokracije. Žreb je namenoma nevtralen postopek, s katerim lahko politične priložnosti bolj pravično razdelimo med državljanke in državljane. V vsakem primeru zaradi enkratnega in kratkega mandata zmanjšamo tveganja za korupcijo in izdatno povečamo skrb za javno dobro. Izžrebanim se seveda ni treba truditi, da bi bili ponovno izvoljeni, v proces političnega odločanja prinašajo – svobodo. Z žrebom izbrani posamezniki v političnem sistemu odločanja najbolj interesno in ideološko neobremenjeno predstavljajo državljane in njihove interese, dejansko so neposredni predstavniki civilne družbe, ki jo politične stranke z volitvami pogosto želijo potisniti na obrobje političnega odločanja. V vsakem primeru velja, da žreb političnih predstavnikov reprezentativni volilni politični sistem naredi – bolj reprezentativnega, torej bolj demokratičnega.

Izbor predstavnikov ljudstva z žrebom je po mnenju pisca primerna državljanska protiutež volilnemu fundamentalizmu, pretirani strankokraciji, skupaj z mehanizmi sodelovalne in posvetovalne demokracije in večje vloge referendumov je realno upanje za odpravljanje demokratičnega deficita tradicionalnega volilnega sistema (participativna demokracija) modela liberalne demokracije. Rudi Rizman (2014b, 564) upravičeno opozarja, da ima referendum tako dobre kot slabe strani in seveda ni zdravilo za vse bolezni v družbi in politiki. *V obdobju kolosalnega nezaupanja do strankarske politike in nezmožnosti tudi politik držav volilne predstavniške demokracije za reševanje večplastne in vse bolj izrazite globalne krize (neenakost, davčni raji, bančna kriza, pandemija, podnebne spremembe, militarizacija in vojaški spopadi sredi Evrope itn.) se na drugi strani demokracija spodkopa v z zelo nevarnim premeščanjem moči od nacionalnih demokracij k mednarodnemu kapitalu in mednarodni tehnokraciji. Pisec sodi, da politične stranke v tem civilizacijskem trenutku zaradi svoje večinske prestreljenosti z interesi kapitala in »elit« (1 % prebivalstva) niso sposobne niti radikalnejšega evoliucijskega preusmerjanja globalnih in evropskih megatrendov. Morda prav zadnje upanje vzbuja okoljsko-podnebno, socialno in solidarnostno prebujena napredna civilna družba, ki bi ji prav možnost izbora političnih predstavnikov s pomočjo žreba odprla vrata v parlamentarne prostore za odgovorno sprejemanje političnih odločitev – tokrat v korist večine ljudi.*

Van Reybrouck (2017, 119) poudarja, da se bo morda v prihodnosti dvopredstavniški sistem (volitve in žreb) umaknil sistemu, ki bo temeljil izključno na žrebanju, vendar je v sedanji fazi demokracije po njegovem mnenju (in po mnenju pisca) najprimernejši način uveljavljanja politične demokracije politični sistem kot kombinacija žreba in volitev. Kombinacija dveh koristnih elementov ljudskega predstavnštva povečuje legitimnost in učinkovitost, zato priporoča, da EU spodbuja države članice, da vzpostavijo uporabne pilotne projekte na nižjih teritorialnih ravneh.

Ni torej izključeno, da bo seveda v bistveno bolj oddaljeni prihodnosti dvopredstavniški sistem politične demokracije (volitve in žreb) po svetu in v Sloveniji nadomeščen s sistemom, kjer se bo vladavina ljudstva udejanjala izključno s predstavniki ljudstva, izbranimi izključno s pomočjo reprezentativnega žreba, torej brez izvolitev predstavnikov političnih strank ... Morda pa bo Državljanska skupščina (žreb) nadomestila sedanjí Državni svet (po mnenju pisca s sila omejenimi pristojnostmi in sestavo ni opravičil poslanstva) oziroma tudi predlagani Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti (preglednica 46)?

Preglednica 46: Koncept integralne demokracije zrelega obdobja ekosistemske družbene ureditve – Slovenija

Sistemi demokracije	Telesa demokracije	Mehanizmi demokracije
1. <i>ekonomska demokracija</i> (delovno okolje – podjetja in ustanove)	1.1 sveti zaposlenih za soupravljanje (skupaj z lastniki podjetij) in/ ali samoupravljanje, za sprejemanje strateških odločitev podjetja 1.2 samoupravni sosveti zaposlenih in uporabnikov storitev v ustanovah	<ul style="list-style-type: none"> • soupravljanje: solastništvo, soodločanje in kontrola zaposlenih glede upravljanja, vodenja podjetja • samoupravljanje: lastništvo zaposlenih • sodelovanje predstavnikov vaških in mestnih skupnosti v svetih podjetij in ustanov • sodelovanje uporabnikov storitev (zdravstvenih, izobraževalnih, kulturnih itn.) v svetih ustanov • vzvodi za doseganje ekonomske neodvisnosti in socialne varnosti posameznika • univerzalni blaginjski prihodek (zlasti UTS), omejeno razmerje med minimalnim in maksimalnim dohodkom (1 : 3–5), prevlada skupne lastnine proizvodnih sredstev, zgornja meja premoženja in dohodkov

Sistemi demokracije	Telesa demokracije	Mehanizmi demokracije
<p>2. <i>teritorialna (občinska in pokrajinska, regionalna) demokracija</i> (bivalno okolje, lokalne skupnosti)</p>	<p>lokalna samouprava – dvodomni, dvopredstavniški teritorialni (občinski in regionalni) politični sistem</p> <p>2.1 občinski in regionalni sveti – volitve (šestletni volilni mandat, največ dvakratna zaporedna izvolitev)</p> <p>2.2 občinske in regionalne državljanske skupščine – reprezentativni izbor s pomočjo žreba (dvoletni mandat, letno praviloma dvakratni sklic, priporočila svetom in soodločanje o temeljnih zadevah)</p> <p>2.3 vaški sveti in sveti mestnih četrti znotraj ozemlja občin</p>	<ul style="list-style-type: none"> • funkcijska razvojna in ekosistemska členitev ozemlja na dovolj močne pokrajine kot drugo stopnjo lokalne samouprave (teritorialna istovetnost pokrajin in razvojnih regij) • okrepljena skupnostna lastnina in skupno upravljanje z življenjskimi viri, s skupnim dobrim • okrepljena avtonomnost (finančni, ekonomski in pravni vzvodi) in samooskrba (vodna, prehranska, energetska) pokrajin (regij) • večja vloga referendumov in realna možnost odpoklica občinskih in pokrajinskih svetnikov
<p>3. <i>posredna politična demokracija na državni ravni</i></p>	<p>3.1 volilna predstavniška politična demokracija – Državni zbor (profesionalne poslanke in poslanci, šestletni volilni mandat, največ dvakratna zaporedna izvolitev)</p> <p>3.2 volilna predstavniška demokracija – Državni svet regionalnih in narodnostnih skupnosti (neprofesionalni predstavniki, šestletni volilni mandat)</p> <p>3.3 predstavniška politična demokracija z žrebom – izbor Državljske skupščine s pomočjo reprezentativnega žreba (neprofesionalni predstavniki, enkratni dvoletni mandat, letna zamenjava polovice predstavnikov)</p>	<p>3.1 Državni zbor</p> <ul style="list-style-type: none"> • volilna pravica s 16 leti • obvezna volilna udeležba • kombinirani proporcionalno-večinski volilni sistem (po dopoljenem nemškem zgledu), sistem z absolutnim preferenčnim glasom volivca • 4–5-% volilni parlamentarni prag • spolno ravnovesje volilnih kandidatnih list • elektronsko in terensko glasovanje (manjše število volišč) <p>3.2 Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti</p> <ul style="list-style-type: none"> • večinski volilni sistem • elektronsko in terensko glasovanje • osredotočenje na vsebinsko in zakonsko problematiko regionalnega razvoja, samooskrbe in problematiko narodnih skupnosti • pravica do zakonodajne pobude, veta in razpisa referenduma

Sistemi demokracije	Telesa demokracije	Mehanizmi demokracije
		3.3 Državljska skupščina <ul style="list-style-type: none"> • reprezentativni žreb po spolu, starosti, izobrazbi in bivanju • sprejemanje odločitev po obveznem temeljitem strokovnem informiranju o obravnavani problematiki • zakonodajne pobude in evalvacija zakonodaje, vsebine dolgoročnega značaja (trajnostni razvoj, mednarodni sporazumi, volilna zakonodaja, ustava), pravica veta in razpisa referendumov
4. neposredna ali participativna politična demokracija na lokalni in državni ravni	državljski forumi (deliberativni mnenjski shodi) in državljanska razsodišča	<ul style="list-style-type: none"> • odpiranje javnih političnih prostorov in drugih vzvodov za deliberativno demokracijo (npr. za participativne občinske in regionalne proračune) • aktivno sodelovanje državljanov pri trajnostnem načrtovanju razvoja • okrepljena vloga referendumov na državni in lokalni ravni

Izvršilno oblast na državni ravni, torej *vlado RS* (s predsednikom in podpredsednikom) v obdobju zrele, globinske ekosistemske družbene ureditve naj bi sestavljalo omejeno število, npr. sedem ministrstev (z večjim številom sektorjev znotraj ministrstva):

Ministrstvo za ekosisteme:

- varovanje ekosistemskih storitev in narave;
- sonaravna raba naravnih virov (obnovljivih in neobnovljivih);
- ohranjanje in sonaravna raba prostora (zemljišč);
- trajnostno (ekosistemsko, prostorsko, regionalno) načrtovanje.

Ministrstvo za sonaravno in odrastno gospodarstvo:

- kmetijstvo in gozdarstvo;
- predelovalne dejavnosti (industrija);
- gradbeništvo;
- podjetništvo in obrt;
- turizem in rekreacija.

Ministrstvo za infrastrukturo:

- promet;
- energetika;
- komunalno gospodarstvo;
- digitalna preobrazba;
- znanost, raziskovanje in tehnologije.

Ministrstvo za javne storitve:

- izobraževanje (osnovno, srednje in visoko);
- zdravstvo;
- kultura in umetnost;
- šport;
- pravosodje;
- javna uprava.

Ministrstvo za mednarodne zadeve:

- mednarodni odnosi, sporazumi in mednarodna trgovina;
- evropska politika;
- mednarodne migracije;
- Slovenci po svetu in v zamejstvu.

Ministrstvo za finance:

- državni proračun;
- finančni sistem;
- davčna politika;
- banke in zavarovalnice.

Ministrstvo za varnost:

- policija (v njenem okviru posebne varnostne enote za vojaško in nevojaško mednarodno posredovanje);
- civilna zaščita;
- podnebno-okoljska varnost;
- delo, stanovanja, upokojitev in socialna varnost;
- prehranska in energetska varnost.

V okviru posameznih ministrstev bi bili posamezni sektorji (npr. ministrstvo za infrastrukturo: 1. sektor za promet, 2. sektor za energetiko, 3. sektor za komunalno gospodarstvo 4. sektor za digitalno preobrazbo, 5. sektor za znanost/raziskovanje/tehnologije), ki bi jih vodile državne sekretarke oziroma sekretarji.

Pisec ponovno podčrtuje – koncept integralne demokracije zrelega obdobja ekosistemske družbene ureditve je tudi v Sloveniji realno možno uveljaviti šele po prehodnem obdobju, v katerem je treba na državni ravni dejansko zamenjati volilni sistem (kombinirani, proporcionalno-večinski), dograditi popolno dvodomno predstavniško demokracijo (Državni zbor in Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti), uporabljati mehanizme sodelovalne (participativne) in posvetovalne (deliberativne) demokracije ter uvesti letni referendumski dan (razširjene referendumske vsebine) na državni in lokalni ravni.

Prav tako je treba v prehodnem obdobju do zrele ekosistemske družbene ureditve čimprej izvesti optimalno regionalizacijo oziroma »pokrajinjjenje« (največ osem avtonomnih pokrajin oziroma razvojnih regij) ter najprej (in čim prej) npr. na vzorcu ene ali dveh občin (ali prihodnje pokrajine) preizkusiti prednosti in slabosti izbora političnih predstavnikov ljudstva s pomočjo reprezentativnega žreba.

8.4.6.5 Narodne manjšine (narodne skupnosti)

8.4.6.5.1 Omejitve in potenciali gradnikov pravic narodnih manjšin

V obdobju socialistične Jugoslavije so po mnenju geografa Antona Gosarja (2012) območja ob državnih mejah Slovenije/Jugoslavije postala družbenogeografski laboratorij večplastno pomembnega proučevanja odnosov manjšina : večina. Takratna slovenska politika in znanstveniki so namenjali veliko pozornost t. i. zamejskim Slovencem v Avstriji, Italiji in na Madžarskem, zlasti problematiki asimilacije in pomena odprte meje, ter se aktivno zavzemali za njihove politične in druge manjšinske pravice. V obdobju intenzivnih evropskih združevalnih procesov je posebej poudarjena združevalna vloga etničnih skupnosti, tudi pripadnikov narodnih manjšin (Zupančič, 2002, 304).

Demokracija države se najbolj učinkovito meri z (ne)pravnicami in zaščito manjšin vseh vrst. Pravice vseh narodnih manjšin (narodnih skupnosti) so človekove pravice, narodnim manjšinam torej pripada poseben položaj in posebna zaščita, vse narodne manjšine so enakopravne. V 5. členu Ustave Republike Slovenije je zapisano, da država varuje in zagotavlja pravice *avtohtone* italijanske in madžarske narodne skupnosti, v 65. členu pa, da položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon. Z ustavo (64. člen) je avtohtoni italijanski in madžarski narodni skupnosti med drugimi posebnimi pravicami zagotovljena neposredna zastopanost v državnem zboru ne glede število pripadnikov teh skupnosti (Ustava Republike Slovenije, 1992). Drugi predstavniki narodov in narodnosti v Sloveniji niso definirani kot narodne manjšine v slovenski ustavi, ki torej uvaja pojem avtohtonosti, ki je v slovenski pravni red vstopil z amandmaji k ustavi Socialistične Republike Slovenije leta 1989 (Komac, 2014a; 2014b). Druge narodne skupnosti, ki živijo na ozemlju Slovenije, po Ustavi RS torej nimajo posebnih pravic. Romska skupnost in druge narodne skupnosti tudi nimajo posebnih pravic do

politične zastopanosti v slovenskem parlamentu (Državni zbor in Državni svet). Vendar je izražanje narodne pripadnosti izrecno poudarjeno v Ustavi RS (61. člen): »Vsakdo ima pravico, da svobodno izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodni skupnosti, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo.«

Po mnenju pravnika in nekdanjega ustavnega sodnika Cirila Ribičiča (2014, 187) se je Slovenija proglasila za državo svojih državljanek in državljanov, in ne za državo etničnih Slovencev. Dejan Valentinčič (2014, 129) ugotavlja, da se je Slovenija odločila za zaščito manjšinskih narodnih skupnosti po t. i. načelu avtohtonosti, ki ločuje med tradicionalnimi in zgodovinskimi ter novodobnimi, priseljenjskimi narodnimi manjšinami. V nasprotju z ustavnima narodnima manjšinama (v ustavi imenovani narodni skupnosti) Vera Kržišnik Bukič (2014b, 151) druge narodne manjšine pripadnikov narodov nekdanje skupne države SFRJ označuje kot protiustavne narodne manjšine v RS. *Slovenija po osamosvojitvi ni posodobila zakonodaje na področju prepoznavanja narodnih manjšin, v novo ustavo je leta 1991 po mnenju geografa Damirja Josipoviča (2014, 9) brez realne osnove uvedla anahronistični koncept avtohtonosti narodnih manjšin.*

Republika Slovenija prav tako ni sprejela predloga Republike Hrvaške o bilateralno-recipročnem priznanju slovenske in hrvaške manjšine v RH in RS (Kržišnik-Bukić, 2014c, 134). Slovenska ustava torej pravice narodnih skupnosti po mnenju pisca obravnava nesorazmerno in neenakopravno. V t. i. izvornih osnovah ustave pa je Republika Hrvaška opredeljena kot nacionalna država hrvaškega naroda in država pripadnikov narodnih manjšin: Srbov, Čehov, Slovakov, Italijanov, Madžarov, Judov, Nemcev, Avstrijcev, Ukrajincev, Rusinov, Bošnjakov, Slovencev, Črnogorcev, Makedoncev, Rusov, Bolgarov, Poljakov, Romov, Romunov, Turkov, Vlahov, Albancev in drugih, ki so njeni državljani (Ustav Republike Hrvatske, 2010).

Problematika definicij pojma narodna manjšina je danes aktualna tako rekoč po vsem svetu, vendar različne države uporabljajo različne definicije, ki se glede na spremenjene zgodovinske okoliščine po mnenju geografa Damirja Josipoviča (2014, 9) tudi intenzivno spreminjajo in prilagajajo. Moderne koncepcije etničnosti so zasnovane na prostovoljnih pripadnostih poljubnim kolektivitetam, ki poudarjajo tudi sodobne koncepte zaščite kulturnih pokrajin, ki so jih na edinstveni zgodovinski način poseljevale in oblikovale specifične skupine prebivalstva (Šumi in Josipovič, 2014; Josipovič, 2014).

Splošno sprejeta mednarodna definicija, kaj je to narodna manjšina, ne obstaja (Žagar, 2014, 38; Valentinčič, 2014, 131). Na meddržavni ravni torej ni sprejet univerzalni dogovor o tem, katere pogoje mora izpolnjevati posamezna etnična skupnost, da je upravičena do manjšinskega varstva, ne obstaja torej pravno zavezujoča definicija narodne manjšine. Mitja Žagar (2014, 40) pa kot verjetno najbolj znano in najpogosteje citirano definicijo navaja definicijo Capotortija iz leta 1991, ki etnično oziroma narodno manjšino opredeljuje kot skupino:

- ki je manj številčna glede na preostalo prebivalstvo države;
- ki je v nedominantnem položaju v tej skupnosti;
- katere pripadniki, ki so državljani države, v kateri živijo, imajo določene etnične, verske ali jezikovne značilnosti, ki jih razlikujejo od preostalega prebivalstva te države;
- katere pripadniki kažejo vsaj implicitno medsebojno solidarnost z namenom, da bi ohranili svojo kulturo, tradicije, vero ali jezik.

Zgodovinarja Matjaž Klemenčič in Aleš Maver (2017, 203) trdita, da mednarodno pravo, številne države in politiki ter večina strokovnjakov (vključno s Capotortijem) priznavajo obstoj posebnih manjšinskih pravic ter njihov pomen, čeprav med njimi obstajajo precejšnje razlike. *Glede na narodnomanjšinsko tematiko, opredeljevanje narodnih manjšin, se po ustanovitvi samostojne in suverene države Slovenije glede opredeljevanja položaja narodnih manjšin (skupnosti) torej soočata dva strokovno-metodološka in ustavnopravniška pristopa: opredelitev narodnih manjšin na osnovi kriterija avtohtonosti in širša opredelitev narodnih manjšin, ki sega tudi zunaj konteksta avtohtonosti.*

Klemenčič in Maver (2017, 201) navajata težavo, da na mednarodni ravni ne obstajajo splošno sprejeti posebni standardi in režimi urejanja migracij ter varstva migrantov in (i) migrantskih populacij oziroma »novih« manjšin. Tudi razprave o definicijah narodnih in drugih manjšin so po mnenju pravnikar Mitje Žagarja (2014, 35) stare skoraj toliko, kot so stari pojavi, ki jih poskušajo opredeliti, pogosto pa se nadaljujejo več desetletij.

Slovenski strokovnjaki se pri (ne)upravičenosti narodne skupnosti do manjšinskega statusa razhajajo, tudi znotraj Inštituta za narodnostna vprašanja, kjer npr. Miran Komac (2014a; 2014b) zagovarja ključno vlogo atributa avtohtonosti kot razlikovalne lastnosti manjšinskega statusa.

Po mnenju Mirana Komaca (2014a, 106), ki sicer zagovarja atribut avtohtonosti, v Sloveniji še nismo pripravljeni na spreminjajočo se etnično (narodno) sestavo, saj še vedno velja prepričanje, da je Slovenija država slovenskega naroda (etničnih Slovencev) in dveh tradicionalnih manjšin, italijanske in madžarske, ki jima pripada ustrezen nabor kompenzacijskih pravic, kar delno velja tudi za romsko skupnost, ki bi po njegovem mnenju morala dobiti podoben družbeni status, kot ga imajo Italijani in Madžari. Preprosta preslikava obstoječega modela, ki velja za varstvo italijanske in madžarske narodne manjšine, na t. i. priseljske populacije pa po njegovem mnenju ni mogoča (Komac, 2014a, 107).

Vera Kržišnik Bukič (2014b; 2014c) pa temu nasprotuje in ga ocenjuje kot nepravilno in diskriminatorno normativno rešitev. Sodi, da atribut avtohtonosti preprosto ni bistveni vsebinski razločevalni kriterij, prave dejanske razlike med »ustavnimi« in »protiustavnimi« narodnimi skupnostmi ni mogoče postaviti. Ključni opredelitveni kriterij je izražanje volje in odločenosti določene narodne skupnosti po ohranjanju lastne narodnostne identitete v državi svojega bivanja. Žagar (2014, 41) navaja, da je koncept avtohtonosti postal v zadnjih dveh desetletjih problematičen, vendar ga nekatere države

in pravni dokumenti kljub temu uporabljajo. Opozarja, da ni objektivnih meril, ki bi dooločala, kdaj neko skupnost lahko štejejo kot avtohtono, različna merila in pojmovanja avtohtonosti so posledica subjektivnih in političnih odločitev v nekem okolju.

Geograf Milan Bufon (2002, 287) obenem podčrtuje, da se spreminja sam poimen termin avtohtonih narodnih manjšin, saj se zaradi povečane prostorske mobilnosti spreminja prostorska razporeditev etničnih manjšin, prihaja do širjenja etnično mešanih območij in v družbenem pogledu do oblikovanja t. i. etničnega kontinuuma z razkrojem tradicionalne dvodimenzionalne etnične strukture v stratificirano. Klemenčič in Maver (2017, 204) sodita, da je zlasti za avtohtone manjšine primerna in potrebna poleg individualne manjšinske zaščite tudi kolektivna zaščita.

Slovenija je narodnostno heterogena država, zato mora v ospredje postaviti uspešno upravljanje s svojo raznolikostjo, torej tudi z narodnimi manjšinami, ugotavlja sociologinja Petra Roter (2014). Obenem velja podčrtati, da večje število Slovencev živi izven njenih državnih meja v sosednjih obmejnih območjih Italije, Avstrije in Madžarske (Bufon, 1993, 102). Po osamosvojitvi in spremembi družbenopolitičnega sistema je z večjo odprtostjo meja pravzaprav celotna Slovenija postala ena sama obmejna regija, manjšine ob mejah pa so po mnenju geografa Vladimirja Klemenčiča (1993, 9) stopile v ospredje kot nosilke čezmejnega sodelovanja in povezovanja. Bolj ko je obmejni prostor integriran, manjše so možnosti porajanja konfliktov, ugotavljata Milan Bufon (2002, 289) in Jernej Zupančič (2002, 300).

Kot vse druge države sveta je na začetku 21. stoletja tudi Slovenija dejansko večkulturalna družba, družbeni kontekst večetničnosti Slovenije na ravni številčnega ugotavljanja razmerij med posameznimi etničnimi segmenti pa odsevajo popisi prebivalstva (Kržišnik-Bukić, 2014b, 162). Območje današnje Republike Slovenije je bilo po mnenju Vere Kržišnik-Bukić (2012, 502) zaradi svoje geopolitične lege (položaja) v celotni zgodovini območje etničnega prepriha, kjer so se v raznovrstnih migracijah srečevale zlasti romanske, germanske, slovanske, ugrofinske in romske etnične populacije. Nekateri segmenti teh etničnih populacij so živeli v večinskem slovenskem etničnem prostoru že stoletja pred osamosvojitvijo. V času med obema vojnoma je na Slovenskem živela relativno močna *nemška narodna manjšina*, nekateri teh prebivalcev, npr. kočevski Nemci, pa so po ugotovitvah zgodovinarjev Dušana Nečaka (2010) in Mitje Ferenc (2010) tu bivali več stoletij. Leta 1931 je po rezultatih uradnega jugoslovanskega ljudskega štetja v takratni Dravski banovini živelo okoli 29.000 Nemcev. Po močni nacistični propagandi se je med novembrom 1941 in januarjem 1942 po nasilni izselitvi Slovencev v njihove domove na območje ob Savi in Sotli preselilo skoraj 95 % od 12.500 kočevskih Nemcev, kolikor jih je do takrat stoletja bivalo v 170 kočevskih vaseh (Ferenc, 2010, 529). Z izselitvijo nemških prebivalcev so nastale ugodne razmere za razvoj partizanskega gibanja (Petrovič, 2021, 145). Z umikom nemških okupacijskih enot je potekalo tudi veliko begunsko gibanje kočevskih Nemcev iz spodnjega Posavja, vključno s povojnim

izgonom oziroma pregonom. Nečak (2004, 349) poudarja, da je usodo nemške narodne manjšine v Jugoslaviji in »Nemcev« v Sloveniji med drugo svetovno vojno in po njej v mnogočem determiniral nacizem, saj se je v obdobju 1933/1934–1941 nemška narodna manjšina očitno »nacistificirala«. Zato je bilo v povojnem času socialistične Jugoslavije zaradi svežega zgodovinskega spomina (naselitev Kočevarjev v domove brutalno izseljenih Slovencev, množično sodelovanje v boju proti »partizanskim banditom«, uničevanje nepremičnega premoženja slovenskih izgnancev ob umiku proti koncu vojne proti Avstriji) politično nerealno razmišljanje o oblikovanju in priznanju pravic nemški narodni skupnosti (t. i. staroavstrijski manjšini). Za ravnanje s slovenskimi »Nemci« torej po mnenju Nečaka (2004, 364) ni prvenstveno kriva komunistična narava povojnih oblasti, pač pa neizprosni nacionalni boj, ki so ga z načrtno politiko uničevanja slovenskega naroda med vojno začeli nemški okupatorji, pripadniki nemške manjšine v Sloveniji pa so jim pri tem pomagali.

Po sprejemu slovenske ustave 23. decembra 1991 se je preko društva Most svobode nemške narodne skupnosti vsul plaz zahtev po priznanju »nemške manjšine« in zagotovitvi njenega mesta v ustavi, poleg italijanske in madžarske narodne manjšine ter romske narodnostne skupnosti. Upravičenost zahtev društva, ki se jim je pridružila tudi avstrijska država, se zagovarja v največji meri s trditvijo, da je jugoslovanska (slovenska) oblast po drugi svetovni vojni z izgonom, pobijanjem v taboriščih in zaplenbo premoženja izvedla genocid nad nemško govorečim prebivalstvom v Sloveniji (Nečak, 1993, 439).

V vsem povojnem času ostanki slovenskih in jugoslovanskih t. i. *Volksdeutscherjev* niso bili priznani kot narodna manjšina, niso imeli možnosti šolanja v maternem jeziku, lastnega glasila in niso bili organizirani na narodnopolitični osnovi, torej tudi niso imeli organizacije, ki bi jih zastopala pred slovenskimi oblastmi (Nečak, 1993, 444). Število potomcev slovenskih predvojnih Nemcev je zelo majhno in geografsko razpršeno, po mnenju Dušana Nečaka (2010) in Danijela Grafenauerja (2014) lahko danes govorimo le o »ostankih ostankov« nemške narodnostne manjšine. Leta 2002 je po podatkih popisa v Sloveniji živelo 499 Nemcev in 181 Avstrijcev ter 1628 prebivalcev, ki so za svoj materni jezik navedli nemščino. Podatki kažejo, da se je padanje števila pripadnikov nemško govoreče etnične manjšine ustalilo in celo naraslo, vzroki pa so intenzivnejše priseljevanje iz ekonomskih in drugih razlogov (Grafenauer, 2014, 103). *Evropska komisija za boj proti rasizmu in nestrpnosti (ECRI) ugotavlja, da se v Sloveniji nemško govoreča manjšina še vedno srečuje z nekaterimi starimi predsodki in stereotipi, povezanimi z dogajanjem med drugo svetovno vojno, zato je treba pozitivno oceniti ukrepe v njeno korist, omenjene v dvostranskem sporazumu med Slovenijo in Avstrijo iz leta 2001 (Ribičič, 2014, 194, 195).* Po mnenju Vidmajer (2012, 115) je dvostranski kulturni sporazum izraz kompromisa in politične umetnosti mogočega. Maloštevilni in razseljeni »potomci prebivalcev s prejšnjih nemško govorečih ozemelj« so za Dunaj ostali »manjšina« (*Volksgruppe*) in za Ljubljano »etnična skupina«. Po mnenju Vere Kržišnik

Bukić (2021) pa je država Slovenija leta 2001 z meddržavnim sporazumom z Avstrijo dejansko priznala skupnost »nemško govorečih«.

Ostaja pa dejstvo, da nemško skupnost v Sloveniji vse obdobje po drugi svetovni vojni označuje maloštevilnost, razpršenost in v pretežni meri neavtohtonost. Po mnenju zgodovinarja Danijela Grafenauerja (2014, 119) glede na številčnost, skupinsko življenje in ohranjanje etnične skupnosti ne kaže najbolje, da bi nemško govoreči dosegli pogoje za uspešno ohranitev. A poudarja, da morajo državne institucije omogočiti, da se kulturna raznolikost in pestrost narodnostne sestave (npr. ostanki Kočevarjev in Nemcev) v Sloveniji ohranja in neguje.

Šime Ivanjko (2014, 28) navaja, da je slovenska oblast v postopku pristopa EU v nekaj mesecih »priznala« avstrijsko manjšino, in to s sklenitvijo posebnega kulturnega sporazuma z Avstrijo, čeprav je ta manjšina v odnosu do pripadnikov narodnih skupnosti z območja bivše Jugoslavije številno minimalna. Danijel Grafenauer (2014, 118) navaja, da je Državni zbor RS »s stisnjenimi zobmi« sprejel sporazum, očitno zaradi prizadevanj Slovenije za vključitev v EU.

V srednjem veku so *Judje* v slovenskih mestih in na podeželju predstavljali najbolj mobilni sloj prebivalstva. Po popisu iz leta 1937 je v Dravski banovini živelo 773 Judov, največ v Prekmurju (Toš, 2010, 639). Leta 1941 naj bi na območju Slovenije živelo okoli 1500 Judov, od tega jih je živelo v Prekmurju nekaj nad 460 (Kuzmič, 2010, 656). Med okupacijo slovenskega ozemlja v drugi svetovni vojni so doživeli množično prisilno deportacijo in v koncentracijskih taboriščih smrti fizično uničenje. Po dosegljivih podatkih je bilo med prekmurskimi Judi 387 žrtev holokavsta, preživelo je le 23 lendavskih in 25 soboških Judov, ki pa se niso izognili povojni nacionalizaciji, zato se je večina preživelih kot razlaščenec odločila za pot v tujino, največ v Izrael in ZDA. *Po popisu prebivalstva leta 1991 je pri nas živelo 199 Judov (le 14 v Prekmurju), danes pa so organizirani kot Judovska skupnost Slovenije (Toš, 2010, 648).*

Kot posledica imigracij 20. stoletja so se na Slovenskem po razpadu jugoslovanske zveze držav oblikovale zlasti številnejše manjšinske skupnosti južnoslovanskih narodov. Tako se je od leta 1951 do 1991 v Slovenijo iz drugih jugoslovanskih republik priselilo in v njej ostalo okoli 186.000 ljudi, kar je predstavljalo skoraj 10 % prebivalstva Slovenije (Milharčič Hladnik, 2014, 81). V samostojni Sloveniji je po popisu iz leta 2002 bilo okoli 150.000 priseljenih oseb kot stalnih prebivalcev države iz drugih nekdanjih jugoslovanskih republik. Po statističnih podatkih živi v Sloveniji skoraj 230.000 oseb, ki so imele prvo bivališče v tujini, od tega okoli 200.000 v eni izmed držav nekdanje SFRJ (Komac, 2014a; Milharčič Hladnik, 2014). Glede na kriterij maternega jezika (albanski, črnogorski, bosanski, hrvaški, makedonski, srbski) je leta 2002 v Sloveniji živelo okoli 165.000 pripadnikov narodov in narodnosti iz nekdanje Jugoslavije (Kržišnik-Bukić, 2014b, 159).

V Sloveniji živi približno 250.000 priseljencev in njihovih potomcev, kar predstavlja 12,1 % celotne populacije Slovenije (Ilc Klun in Vombergar, 2021, 7). Med 250.000 ljudmi

priseljenskega porekla jih je 216.000 (86 %) imelo prvo bivališče v eni od držav, ki so nastale po razpadu Jugoslavije. Med temi so najštevilčnejši tisti, katerih prvo prebivališče (po rojstvu) je bilo v Bosni in Hercegovini (108.000), sledijo tisti, katerih prvo bivališče je bilo na Hrvaškem (45.000), nato pa tisti s prvim bivališčem v Srbiji (25.000). S takšnim deležem priseljencev se Slovenija med državami članicami EU uvršča na 16. mesto.

Predvsem pripadniki narodov nekdanje Jugoslavije in nekateri strokovnjaki za narodnostna vprašanja predlagajo, da naj Slovenija svojo manjšinsko zakonodajo reformira in širši obseg posebnih kolektivnih pravic zagotovi tudi novodobnim manjšinam – Albancem, Bošnjakom, Črnogorcem, Hrvatom, Makedoncem in Srbom. Prav tako so prisotne nekatere pobude za priznanje kolektivnih pravic avstrijski oziroma nemški narodni manjšini in judovski skupnosti, katerih pripadniki so vse do druge svetovne vojne v daljšem zgodovinskem obdobju bolj množično živeli na ozemlju današnje Slovenije, sedaj pa sta številčno zelo omejeno prisotni ter hkrati prostorsko razpršeni.

Po mnenju pravnika Cirila Ribičiča (2014, 184) je slovenska ustava nadaljevala z izročilom o posebnih pravicah avtohtonih narodnih skupnosti in ohranila določbe o posebnem varstvu romske skupnosti, novodobnih narodnih manjšin pa posebej ne omenja. Položaj pripadnikov novodobnih narodnih manjšin obravnava zgolj kot vprašanje urejanja pravic posameznikov, in ne kolektivnih manjšinskih pravic. Klemenčič in Maver (2017, 204) pričakujeta, da se bodo pravice priseljencev vsaj sprva razvijale kot individualne pravice, čeprav se bodo tudi v tem primeru verjetno kazale nekatere njihove kolektivne razsežnosti, največji problem pa je, da za zaščito priseljencev, (i)migrantov zaradi njihove razpršene naselitve ni najbolj primeren in ustrezen teritorialni koncept zaščite, ki se je v Sloveniji uveljavil za varstvo pripadnikov narodnih manjšin.

Leta 2003 so se društva najprej povezala v neformalno Koordinacijo manjšin bivše Jugoslavije (EXYUMAK), ki med osrednjimi cilji delovanja navaja (Dimitrievski, 2014, 16):

- sprožiti in voditi postopek (skupaj s predstavniki zakonodajne in izvršne oblasti) za spremembo Ustave RS z namenom, da se pripadnikom narodnih skupnosti iz drugih delov SFRJ, ki živijo v Sloveniji, prizna status narodnih manjšin;
- narodnim manjšinam (ob sodelovanju predstavnikov izvršne oblasti) zagotoviti ustrezne pogoje na področju izobraževanja, kulturne identitete in možnosti učenja maternega jezika v šolah.

Ilija Dimitrievski (2014, 19) poudarja, da je najpomembnejši cilj Koordinacije manjšin ustavno priznanje položaja manjšin za vse državljane Slovenije, ki so pripadniki narodov nekdanje skupne države in živijo v Sloveniji. Poudarja, da se ne morejo sprijazniti s statusom t. i. prišlekov, ker so v resnici produkt razpada skupne države. Obenem je zgodovinsko dejstvo, da so npr. pripadniki hrvaškega in srbskega naroda tudi v preteklih stoletjih živeli na ozemlju današnje Slovenije, tako je bila leta 1880 v Bojancih (Bela krajina) ustanovljena osnovna šola v srbskem jeziku (Ivanjko, 2014, 28), zlasti stari spomeniki

na bojanskem pokopališču pa imajo napise v cirilici. Tudi ob obisku Milana Kučana in pisca v Beli krajini oktobra 1990 se je v slovenskih medijih pisalo o njunem obisku belokranjskih Srbov. Tako je v arhivu o poročilu o plebiscitu iz leta 1990 zapisan stavek: »Belokranjski Srbi odločno za samostojno Slovenijo.« Po osamosvojitvi, h kateri so pripomogli tudi pripadniki drugih narodov in narodnosti bivše skupne države, pa se po navedbah Ivanjka (2014, 28) sploh ne imenujejo, razen z uvrščanjem vseh v nepoznano in neobstoječo skupino naroda Neslovenci. Miran Komac (2014a, 109) pa nasprotno sodi, da so se »resnici na ljubo« mnogi pripadniki južnoslovanskih narodov v obdobju osamosvajanja Slovenije obnašali kot petokolonaši, s čimer se pisec ne strinja. Na osnovi osebnega političnega delovanja v takratnem predsedstvu RS poudarja, da se velika večina teh ljudi v nobenem primeru ni obnašala kot »petokolonaši«, obratno, med osamosvojitvijo je veliko pripadnikov južnoslovanskih narodov in Albancev aktivno sodelovalo v obrambni vojni za Slovenijo. V Sloveniji živeti pripadniki drugih jugoslovanskih narodov so prispevali svoj delež tudi k uspehu plebiscita o samostojnosti Slovenije. S tem so se po mnenju Kržišnik Bukič (2014b, 175) legitimirali kot konstruktivni element RS in jim (tudi) zato pripada »naravna« pravica do narodnomanjšinskega statusa v njihovi državi, gre torej v končni fazi tudi za vrednoto solidarnosti, enakopravnosti z drugimi ustavnimi manjšinami.

Leta 2011 je Državni zbor RS ob sprejetju Deklaracije RS o položaju narodnih skupnosti pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije prvič uradno obravnaval vprašanja položaja t. i. novodobnih manjšin, a je bila npr. prisotna velika zadržanost državne skupnosti do dodatnega pouka maternega jezika (Ivanjko, 2014, 31). Po mnenju Ribičiča (2014, 198) gre za prvi resnejši korak države Slovenije po osamosvojitvi na področju urejanja mednacionalnih odnosov v Sloveniji (zagotavljanje možnosti za ohranjanje in razvoj identitete manjšinskih narodnih skupnosti prebivalcev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije), ki je na ravni današnjega časa in prihodnjega razvoja. Pomembno je, da gre za dokument, ki je bil sprejet v Državnem zboru z ustavno večino in brez kakšnega izrazitega nasprotovanja.

8.4.6.5.2 Usmeritve in mehanizmi gradnikov pravic narodnih manjšin

Za Slovenijo kot tipično državo tako odseljavanja kot priseljavanja je po mnenju Klemenčiča in Mavra (2017, 207) zelo pomembno urejanje in upravljanje migracij v mednarodnih okvirih ter razvoj standardov za urejanje položaja in varstva migrantov in (i) migrantskih skupnosti oziroma »novih manjšin«. Sodita, da položaj in status priseljenecv tudi v Sloveniji pogosto ni ustrezen, standardi zaščite se le počasi razvijajo. *Pisec se strinja s temeljnim izhodiščem Mitje Žagarja (2014, 43), da je ključni standard za presojo demokratične narave sleherne družbe uveljaviti kriterij ustreznega varstva narodnih in drugih družbeno relevantnih manjšin.* Države naj bi torej pristale na sprejem najširših in najbolj inkluzivnih opredelitev etničnih in drugih manjšin, ki bi priznale dvojno, torej

individualno ter kolektivno/skupnostno naravo manjšinskih pravic in manjšinskega prava. Tako bi države omogočile prostovoljno enakopravno in polno integracijo ter varstvo pripadnikom manjšin kot posameznikom in manjšinskim skupnostim kot kolektivnim subjektom. Tako široko zasnovani dinamični kriteriji in pristopi varstva manjšin omogočajo vključevanje novih manjšinskih skupnosti in njihovih pripadnikov, kot so npr. migranti, pa tudi iskanci azila in begunci (Žagar, 2014, 43–45). Takšni pristopi, sistemi in standardi ob zagotavljanju minimalnih in splošnih ter za vse veljavnih sistemov in standardov manjšinskega varstva omogočajo uveljavitev specifičnih sistemov in standardov ter asimetričnih rešitev za različne manjšinske skupnosti in njihove pripadnike.

Po mnenju sociologinje Petre Roter (2014, 77) bi se narodnostno heterogene države morale več ukvarjati z vprašanjem, kako upravljati svojo raznolikost, ne pa z vprašanjem, kako jo zanikati z omejevalnim pristopom k priznavanju manjšinskih skupnosti. Slovenija torej ne potrebuje razprave o pojmovanju manjšin, nujno pa potrebuje razpravo o tem, kako naj trajno in sedaj ohranja narodno ali etnično, versko in jezikovno raznolikost, ki že obstaja. Zanikanje obstoja manjšin, ki dejansko obstajajo, je zagotovo korak v napačno smer, omogočiti jim je treba ohranjanje njihove posebne identitete, po mnenju Roter (2014, 77) na drugačen način, kot je to urejeno za ozemeljsko strnjene italijansko in madžarsko narodno skupnost ter za romsko skupnost. Ureditve in uresničevanje manjšinskega varstva v Sloveniji, ki je nastajalo v začetku devetdesetih let 20. stoletja, z gledišča sedanjega trenutka in zlasti novih manjšinskih skupnosti po mnenju Žagarja (2014, 46) ni optimalno.

Slovenija ni uresničila priporočil Sveta Evrope, da bi v svoj sistem varstva manjšin formalno vključila druge (etnične) manjšine, kot so pripadniki »narodov in narodnosti« nekdanje Jugoslavije ter drugih priseljenskih skupnosti (Žagar, 2020, 35). Z izjemo Slovenije nobena od drugih jugoslovanskih naslednic ni uveljavila načela avtohtonosti v svoji pravni ureditvi, Slovenija je med vsemi naslednicami jugoslovanske federacije naredila na področju manjšinske zaščite dejansko najmanj (Josipovič, 2014, 15, 16). Po mnenju Martina Berishaja (2014, 48) se kot logično nadaljevanje teorije domačega kraja, tradicije, nacionalne identitete in asimilacije samo po sebi poraja vprašanje instrumentalizacije pojma avtohtonosti, ki seveda pripada le »izbranim«. Pojmu avtohtonosti je del slovenskega »etatičnega družboslovja« po njegovem mnenju dodelil koncept »predpravice«, saj so le avtohtone narodne skupnosti (manjšine) vključene v Ustavo RS, medtem ko so države iz naše soseščine (npr. Hrvaška – v ustavi je navedeno 22 narodnih manjšin, med njimi skupnosti z narodnostim statusom v nekdanji skupni državi) že zdavnaj prestopile obdobje instrumentalizacije pojma avtohtonosti. Mehka sprememba definiranja manjšin v slovenski ustavi bi bila kakovosten korak v demokratičnem razvoju Slovenije kot članice EU. Berishaj (2014, 49) vidi torej urejanje statusa narodnih manjšin (npr. Albancev v Sloveniji) zunaj zastarelega stalinističnega konteksta in koncepta definiranja nacije oziroma nacionalnih manjšin glede na avtohtonost.

Tudi Berishaj (2014, 50) opozarja, da so npr. Albanci v Sloveniji med narodnostnimi skupnostmi, ki so prispevale k procesu osamosvojitve slovenske države, potem pa je tudi albanska skupnost postala čakajoči subjekt političnih diskurzov. Država Slovenija pa vztraja pri definiciji manjšin samo v primeru, ko narodni skupnosti lahko doda atribut avtohtonosti, pri čemer obstoj nekaterih skupnosti povsem ignorira, prizadeva si za njihovo nevidnost, namesto da bi postale te skupnosti del pozitivnih dinamičnih družbenih procesov. Po mnenju Kržišnik Bukić (2014b, 170) bi moral v novih okoliščinah po razpadu Jugoslavije biti v ustavah držav naslednic vzpostavljen kolektivni statusni položaj na narodnomanjšinski ravni. Bilo bi torej edino primerno, da se v novonastalih geopolitičnih okoliščinah po razpadu SFRJ politično-statusna kategorija konstitutivnosti narodov in narodnosti dotedanje skupne države v primeru manjšinskih delov naroda zunaj njegove večinske poselitve nadomesti oziroma kompenzira z narodnomanjšinskim poimenovanjem in statusom v novih državah na območju nekdanje skupne države. Druge države naslednice SFRJ imajo vprašanje narodnih manjšin bolj načelno in bolj pravično rešeno kot Slovenija (Kržišnik-Bukić, 2014b; 2014c), saj so ustavno oziroma zakonsko priznane, obenem pa imajo opredeljene posebne pravice. V uvodnem delu hrvaške ustave so med nacionalnimi manjšinami navedeni tudi Slovenci, Judje, Nemci in Avstrijci, leta 2002 pa je hrvaški sabor sprejel ustavni zakon o pravicah nacionalnih manjšin (Pristavec Đogić in Eror, 2014).

Zagotovljene poslanske mandate za pripadnike narodnih manjšin imajo Hrvaška, Romunija, Ciper, Kosovo, Jordanija, Indija, Libanon (celo v vladi), Pakistan, Irak, Nova Zelandija, Fidži. Slovenija bi morala uvesti svoj specifični sistem za podeljevanje in število poslanskih mandatov narodnih manjšin, ki pa po mnenju Valentinčiča (2014, 137) ne bi smel onemogočati nemotenega sestavljanja vlade in koalicijskih večin v Državnem zboru. Pri zagotovljenih manjšinskih mandatih gre prednostno za interesno, in ne politično predstavništvo, ključno je, da o njihovih kolektivnih pravicah brez njih ne odločajo drugi. Ena od možnih rešitev po mnenju pisca je, da zagotovljeni poslanski mandati za pripadnike manjšine spadajo v preoblikovani drugi dom slovenskega parlamenta.

Država Slovenija vsem drugim omenjenim manjšinam (razen madžarski in italijanski) odreka dve temeljni predpostavki demokratične družbene ureditve: kolektivno narodnomanjšinsko dostojanstvo na simbolni ravni in status narodnomanjšinskega subjekta (Kržišnik-Bukić, 2014a, 7). Koncept avtohtonosti naj bi bil po sodbi Kržišnik Bukić (2014a, 7) življenjsko presežen, v primerjavi z ustavami držav naslednic nekdanje skupne države je zapisan samo v slovenski ustavi. Ustvaril je zmedo znotraj slovenskega naroda in percepcijo Republike Slovenije kot nepravilne in diskriminatorne države za številne njene državljane. Po ustavno sprejetem merilu negativne selekcije je ustavni status priznan trem avtohtonim narodnim skupnostim, drugim pa ne. Element avtohtonosti nekega izrecno omejenega ozemlja v državi je nesporno pomemben, ni pa najpomembnejši in ne bi smel biti izključevalen. Vzpostaviti je treba dvojni ustavni model

varstva narodnih skupnosti s pomembnim formalnim razlikovalnim poimenovanjem med enimi in drugimi dejanskimi manjšinami (Kržišnik Bukič, 2021):

- a) poleg dosedanjega modela avtohtonih narodnih skupnosti (avtohtoni italijanska in madžarska narodna skupnost ter romska etnična skupnost);
- b) še dodatni ustavni model za neteritorialne narodne skupnosti (razen šestih narodnih skupnosti iz nekdanje skupne države SFRJ še nemško govoreča skupnost), ki niso deležne nikakršne pravne regulative.

Nils Muižnieks, komisar Sveta Evrope za človekove pravice, je na okrogli mizi Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (Ljubljana, 24. 10. 2013) jasno podčrtal, da pripadniki narodnih skupnosti iz drugih delov SFRJ (okoli desetina prebivalstva Slovenije) ostajajo nepriznani kot narodne manjšine, kar po njegovi sodbi povzroča velike težave pri obranjanju in zaščiti njihovega jezika, vere in kulturne identitete. Sodi, da bi morali imeti pripadniki navedenih narodnih skupnosti velike možnosti za ohranitev in spodbujanje svoje kulture in identitete v demokratični multikulturni družbi na način, ki v celoti odseva njihov pomemben prispevek k slovenski družbi. Nasprotno pa se Komacu (2014a, 118–120) njihovo prizadevanje za vpis v slovensko ustavo »ne zdi posebej produktivno, izguba časa in energije ogromna, učinek pa zanemarljiv«. Zagovarja narodnomanjšinsko politiko drobnih, konkretnih korakov za nove (novodobne) narodne skupnosti – poimenovanje (nove) narodne manjšine, redne oddaje o njih na RTV SLO, ustanovitev Zavoda za kulturo, jezik in informiranje itn. Če pa bi prišlo do dodatnega vpisa v slovensko ustavo, bi bilo treba po njegovem mnenju zapisati prav vse narodne manjšine, ki živijo v Sloveniji, ne samo Albance, Hrvat, Srbe, Bošnjake, Črnogorce in Makedonce. Komac (2014a, 123) ne pričakuje podobnih rešitev političnega zastopstva novih narodnih manjšin (razen »po čudežu«), kot jih imajo Italijani in Madžari na lokalni in državni ravni oziroma Romi na lokalni ravni.

Ciril Ribičič (2014, 194) poudarja, da Republika Slovenija in stroka nikoli nista odrekli dejanske avtohtonosti (tradicionalnosti) nemško govoreči skupnosti (Nemcem – Staroavstrijcem) in judovski skupnosti, a jih je država zlasti zaradi relativne maloštevilnosti na pravni ravni le obrobno obravnavala. Hkrati pa sodi, da je čas, da se preseže obravnavo novodobnih narodnih manjšin kot priseljencev. Novih narodnih skupnosti ni mogoče obravnavati na enak način kot avtohtonih, je pa treba najti zanje drugačno, posebno manjšinsko varstvo, kar velja tudi za danes številčno skromni nemško in judovsko skupnost. Šele z osamosvojitvijo Slovenije so nastale možnosti za postopno preobrazbo skupin prebivalcev iz drugih nekdanjih republik v manjšinske narodne skupnosti. Ribičič (2014, 198) upravičeno poudarja, da ureditev njihovega manjšinskega statusa izhaja iz samostojnega položaja države Slovenije, tako se zaokroža proces osamosvojitve Slovenije, nasprotovanje temu pa je mogoče označiti kot neracionalno obremenjenost z nekdanjo ureditvijo njihovega položaja. Pomembno je podčrtati ugotovitve sociologin Ana Ješe Perković in Tjaše Učakar (2017),

da se je v obdobju osamosvajanja nacionalna identiteta Slovencev gradila tudi na osnovi negativnega zaznavanja »balkanske« identitete. Nasprotno pa je zlasti po ekonomski krizi, zlasti na množičnih protestih prišlo do naraščanja potrebe po novi socialni paradigmi z naraščajočo solidarnostjo tako med državljani kot tudi z »drugimi« z Balkana.

Ribičič (2014, 199) podpira predlog, da bi v Ustavo RS vnesli odločbo, po kateri živijo v Sloveniji Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi kot manjšinske narodne skupnosti (ne pa kot zgolj nepovezani ekonomski priseljenci), katerih pravice ureja zakon. Zahteva po njihovem izenačenju s t. i. avtohtonima narodnima skupnostma je zbujala odpor in poglobljala razlike. Predlog, da se v ustavo zapiše manjšinski status novodobnih narodnih manjšin, obseg posebnih kolektivnih pravic pa prepusti urejanju z zakonom, pa je po mnenju Ribičiča (2014) realističen in smiseln – v interesu narodnih manjšin kot tudi večinskega naroda.

Klemenčič in Maver (2017, 206) sodita, da kaže razmišljati o novih konceptih manjšinske zaščite, vključno z zaščito priseljencev, treba je nadgraditi in dopolniti tradicionalno uveljavljeni teritorialni koncept. Predlagata uveljavljanje *funkcionalnega koncepta varstva manjšin*, ki ne bi bilo teritorialno opredeljeno, ampak bi omogočalo uresničevanje posameznih individualnih manjšinskih pravic pripadnikom teh skupnosti na celotnem ozemlju države, uresničevanje kolektivnih manjšinskih pravic pa bi bilo mogoče vezati na minimalno število pripadnikov neke manjšinske skupnosti v določenem okolju. To bi pomenilo, da bi se npr. določilo minimalno število učencev za izvajanje dopolnilnega pouka v manjšinskem jeziku, vključno z jeziki priseljencev. V vsakem primeru pa pri uveljavitvi funkcionalnega koncepta varstva manjšin, ki bi torej dopolnjeval teritorialno zaščito narodnih manjšin, podpirata upoštevanje specifičnega položaja, potreb in interesov posamezne manjšinske skupnosti (Klemenčič in Maver, 2017, 206).

Ključne usmeritve in mehanizmi gradnikov pravic ter zaščite narodnih skupnosti v Sloveniji in slovenske narodne skupnosti izven matične domovine so po mnenju pisca naslednji:

- Slovenija je dolžna z vsemi legitimnimi sredstvi evropske zakonodaje zagotoviti učinkovito zaščito slovenske narodne skupnosti v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in Hrvaškem, s sistemskimi finančnimi sredstvi pa omogočiti široko delovanje ustanov zamejskih Slovencev in slovenskih društev ter drugih ustanov Slovencev po svetu.
- Slovenija je bila ob osamosvojitvi prepoznavna kot država, ki se ji je uspelo izogniti temeljnim čerem medetničnih konfliktov, a je ne teh »lovorikah« tudi glede reševanja celostne problematike vseh prisotnih narodnih manjšin ostala zgolj na začetni stopnji.
- Slovenija naj deluje kot dinamična, demokratična in odprta multietnična skupnost večinskega slovenskega naroda. V njej živijo razen ustavno zaščitene avtohtonih italijanske, madžarske in romske skupnosti tudi druge, neteritorialne enakopravne narodne skupnosti (manjšine) s pravico do posebnega statusa in

posebnih kolektivnih manjšinskih pravic. Zato naj bi se dodatni 64.a člen ustave glasil: »Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi, ki živijo v Sloveniji, so neteritorialne manjšinske narodne skupnosti. Njihov položaj in posebne pravice ureja zakon.«

- Glede na meddržavni sporazum med Slovenijo in Avstrijo (2001), kjer je Slovenija dejansko priznala skupnost »nemško govorečih«, je treba po mnenju pisca celostno in zgodovinsko neobremenjeno preučiti tudi možnost uvrstitve danes sicer številčno skromne nemško govoreče skupnosti med ustavno varovane narodne skupnosti, kar velja tudi za prav tako številčno skromno judovsko narodno skupnost. V vsakem primeru pa je treba tudi pripadnikom nemško govoreče skupnosti in judovske skupnosti zagotoviti sistemsko funkcionalno varstvo. Pisec torej zagovarja tudi nekatere konkretne t. i. asimetrične rešitve za različne manjšinske skupnosti in njihove pripadnike.

Pisec kot ključno možnost ustreznega političnega zastopanja narodnih manjšin v ekosistemski, ekohumanistični družbeni ureditvi predlaga namesto Državnega sveta oblikovanje odločevalsko oziroma zakonsko »okrepljenega« Državnega sveta regionalnih in narodnih skupnosti (63 izvoljenih državnih svetnic in svetnikov) kot drugega, neprofesionalnega doma slovenskega parlamenta, kjer bi avtohtone in t. i. nove narodne skupnosti ter romska skupnost imele 9 (10) državnih svetnikov. V primeru, da ne bo prišlo do temeljitejše prenove slovenskega parlamenta, pa je potreben resen razmislek o možnosti povečanja predstavnikov narodnih skupnosti (razen avtohtone italijanske in madžarske) v Državnem zboru, in sicer od sedanjih dveh na štiri ali pet (načelo rotacije glede vsakokratne zastopnosti političnih pripadnikov iz t. i. novih narodnih skupnosti).

Manjšinsko pravo mora ob zagotavljanju pravic in dolžnosti narodnih manjšin omogočiti »mehko« integracijo prebivalcev neslovenskega etničnega izvora v slovensko družbo, integracijo pa je treba razumeti kot obojestransko vključitev v družbo (pripadnikov manjšin in večinskega prebivalstva). Pripadnikom narodnih manjšin iz nekdanjih jugoslovanskih republik je treba med drugim omogočiti dodatno, prostovoljno učenje jezika narodne manjšine v šolah, tudi prostovoljno učenje jezikov manjšin za pripadnike večinskega naroda.

Državni zbor RS naj torej končno sproži in izpelje postopek dopolnila slovenske ustave, tako da bodo vse živeče, tradicionalne in novodobne narodne manjšine v Sloveniji poimeno-vane in deležne ustavne zaščite. Pisec želi ponovno izrecno podčrtati, da so ob napadu takratne JLA na samostojno Slovenijo junija 1991 skupaj s Slovenkami in Slovenci aktivno sodelovali v Sloveniji živeči pripadniki narodov iz drugih nekdanjih jugoslovanskih republik – tudi z zastavitvijo lastnih življenj – v obrambni vojni Slovenije za ohranjanje njene suverenosti in samostojnosti. Po mnenju pisca je tudi navedeno dejstvo (zgolj) še dodatni razlog (ni pa ključni), da so pripadniki narodov nekdanje skupne

države prepoznavni kot narodne manjšine na ozemlju Slovenije, vključno z določenimi, tudi ustavno, zakonsko zagotovljenimi posebnimi pravicami za ohranjanje njihove narodne, kulturne identitete.

Aleš Debeljak (2004, 204) upravičeno opozarja na porazno »državocentričnost« oziroma osredotočenost izključno na življenje Slovencev v neodvisni Sloveniji. Slovenija kot naslednica Avstrijske državne pogodbe še vedno ni pripravila akta o njeni notifikaciji, saj so dosedanje vlade vsakokratno ponovno »ugotovile«, da le-ta ne bi bila »koristna« za odnose z Avstrijo. *Razen nujnosti ustavno priznanih pravic in dolžnosti trenutno »protiustavnih« narodnih skupnosti, ki so v Sloveniji, je skrajni čas, da se na drugi strani matična Slovenija bistveno bolj zave odgovornosti do slovenskih manjšin v sosednjih državah, zato pisec predlaga, da so v predlaganem Državnem svetu regionalnih in narodnih skupnosti tudi skupaj štirje predstavniki slovenske narodne skupnosti iz štirih sosednjih držav.*

Je slovenski narod v prelomnem zgodovinskem trenutku, ko si je upravičeno priboril suvereno državo, sposoben »sprejeti in negovati šumenje in govorico bližnjih duš« – vseh narodnih skupnosti, ki živijo v Sloveniji?

8.5 Ekohumanistična Slovenija 2.0

»Takrat iz svetega se bo rodil zeleni Jurij in oznanil, da iztekel se je čas sramotni diktaturi.«

Andrej Rozman Roza, 2022

Če se ozremo na tisto, kar pojmuje kot svojo deželo ali domovino, ki jo imamo radi, četudi na zelo različne načine, potem v skrajni instanci po mnenju antropologa Rajka Muršiča (2010) ostaneta le dva temelja naše privrženosti tej samoumevni predstavi: narava in ljudje. Vse drugo je po njegovem mnenju pravzaprav drugotno, celo tisto, kar pojmuje kot dediščino, ki so nam jo zapustili predniki: edino, kar nekaj velja, so narava, v kateri in s katero živimo, in ljudje, s katerimi živimo, v obeh pogledih je Slovenija izredno bogata in raznolika. Kako se lahko potem sprijaznimo z dejstvom, da nekateri tolčejo revščino, drugi pa uživajo bogate sadove svoje uspešnosti? Odprava (relativne) revščine, blaginja za vse je torej temeljni cilj v državi, ki ima celo v ustavi zapisano, da je socialna država.

Z vidika utiranja sonaravnih in socialnih kolotečin prihodnosti Slovenije velja opozoriti na mnenji gozdarja Nika Torellija (2015) in sociologa Veljka Rusa (2009). Torelli (2015) poudarja, da je za gozdarstvo v Sloveniji značilno izjemno dolgo, več stoletij trajajoče vzdržno, »trajnostno« gospodarjenje, upravljanje z gozdovi. Rus (2009, 5) pa sodi, da bi lahko bil socialni model za Slovenijo dokaj ambiciozno zasnovan, saj smo Slovenke in Slovenci vstopali v nov postsocialistični režim z občutno višjimi pričakovanji kot prebivalci drugih »realsocialističnih« držav tako glede individualne svobode kot tudi glede socialne enakosti. Po mnenju pisca je za prihodnost izjemno pomemben etični

(vrednotni) gradnik Slovenije empirično dokazano dejstvo, da v zaključnem predosamosvojitvenem obdobju Slovenije višje težnje ljudi k politični svobodi niso sovpadale z nižjimi težnjami po socialni enakosti, ki je pomembno označevala socialistično obdobje. *Zlasti na dveh zgodovinsko večkrat potrjenih vrednotnih podmenah, na sonaravnosti in solidarnosti («skupnostnosti») lahko gradimo »ekohumanistično Slovenijo 2.0«.*

Večplastni trajnostni potencial Slovenije je glede npr. na vrednosti kazalca indeksa človekovega razvoja (HDI – dohodek na prebivalca, pričakovana življenjska doba in leta šolanja) za udejanjanje ekohumanistične ureditve globalno zelo visok in v primerjavi z drugimi članicami EU-27 nadpovprečen (preglednica 47) (Human Development Report, 2020, 241). Slovenija se po vrednosti HDI za leto 2019 (0,917, svet – 0,737) uvršča na zelo visoko 22. mesto v svetu (ob upoštevanju Hongkonga) in na osmo mesto med državami članicami EU. *Po t. i. planetarno okoljsko poravnanem HDI (PHDI), ki razen tradicionalnih treh kazalcev vključuje še kazalca planetarno pomembnih okoljskih pritiskov (letni izpusti CO₂ na prebivalca in materialni odtis oziroma poraba materialov na prebivalca) pa se Slovenija uvršča na izjemno visoko 11. mesto med 189 ocenjenimi državami sveta in na prvo mesto glede na sosednje države.* Vendar velja poudariti, da je tudi Slovenija, kot dejansko vse bogatejše države sveta, tako po izpustih CO₂ na prebivalca (6,9 tone, svet – 4,6 tone) kot po porabi materialov na prebivalca (23,7 tone, svet – 12,3 tone) v letu 2019 bistveno presejala svetovno povprečje in nosilnost planeta. Trenutno na svetu ni države, ki bi ji uspelo doseči dostojno materialno blagostanje oziroma visoko kakovost življenja – znotraj nosilnosti planetarnega okolja. Vsekakor pa je mednarodno primerjalno izhodiščni položaj Slovenije za doseganje dostojnega ter medgeneracijsko odgovornega osebnega in družbenega blagostanja znotraj omejitev okolja globalno izjemno ugoden, kljub številnim storjenim razvojno-strateškimi in okoljskim napakam v socialističnem in postsocialističnem obdobju.

Preglednica 47: Indeks človekovega razvoja (HDI) in planetarno okoljsko poravnan indeks človekovega razvoja (PHDI) (2019)

	HDI (vrednost, rang med državami sveta)	PHDI	Razlika v rangu HDI in PHDI, rang	CO ₂ na preb. (tone)	Materialni odtis (tone)
Slovenija	0,917 – 22. mesto	0,800	+11 (11. mesto)	6,9	23,7
Avstrija	0,771 – 18. mesto	0,771	-11 (29. mesto)	7,7	32,9
Italija	0,892 – 29. mesto	0,792	+12 (17. mesto)	5,6	21,9

	HDI (vrednost, rang med državami sveta)	PHDI	Razlika v rangu HDI in PHDI, rang	CO ₂ na preb. (tone)	Materialni odtis (tone)
Hrvaška	0,851 – 43. mesto	0,779	+19 (24. mesto)	4,5	16,0
Madžarska	0,854 – 40. mesto	0,781	+21 (19. mesto)	5,1	14,9

Vir: Human Development Report, 2020

Ena izmed možnosti objektivnejšega določanja izhodiščnega položaja Slovenije je sintezno zasnovano merilo za oceno (ne)dobrega in varnega življenja znotraj planetarnih omejitev, ki ga je za leto 2018 izdelala in na državnih ravneh empirično preizkusila univerza v Leedsu (*A Good Life for ...*, 2021). Stanje (ne)dobrega življenja v državi sestavlja sedem kazalcev biofizikalnih (»okoljskih«) omejitev in 11 družbenih kazalcev širše pojmovane kakovosti življenja (preglednica 48 in 49). Podobno kot za druge bogate države na svetu je tudi za Slovenijo značilno, da praktično vse biofizikalne omejitve na prebivalca presega (šest od sedmih), tako npr. glede izpustov toplogrednih plinov (za več kot 5-krat), porabe fosforja in dušika, pa tudi po porabi materialov in ekološkemu odtisu. Na drugi strani pa je glede družbenih in drugih kazalcev kakovosti življenja njen planetarni izhodiščni položaj ugoden, saj je na zadovoljivi ravni devet od 11 kazalcev kakovosti življenja. Vendar je treba upoštevati, da so kriteriji za oceno (ne)dobrega življenja oziroma blagostanja prebivalcev zasnovani na planetarni ravni, materialni standard in njegovo vrednotenje pa sta v bogatih državah seveda bistveno drugačna.

Tudi Slovenija, kot vse druge bogate države, ne zagotavlja zadovoljivega življenja večini prebivalcev – znotraj planetarnih omejitev okolja. *Dvig materialnega blagostanja torej tudi Slovenija dosega na račun prekomerne rabe energije, surovin in prostora (glede na nosilnost planetarnega ekosistema), z bistveno prevelikimi obremenitvami na okolje glede na število prebivalcev. Z obstoječo paradigmo trajne gospodarske rasti, ki dvig materialne blaginje dosega na račun zmanjševanja blaginje ekosistemov, Slovenija ne more in ne sme nadaljevati, saj bi npr. tudi zanamcem onemogočila zdravo in materialno zmerno, a varno in dostojno življenje.*

Preglednica 48: Slovenija – biofizikalni kazalniki »dobrega« in varnega življenja znotraj planetarnih omejitev (2018)

Biofizikalni (okoljski) kazalci	Vrednost kazalca na prebivalca	Planetarna omejitev na prebivalca	Presežena (–) in nepresežena omejitev (+)	Enota merjenja omejitve
Izpusti CO ₂	10,6	1,6	–	tone CO ₂ na leto
Fosfor	3,8	0,9	–	kg P na leto
Dušik	45,3	8,9	–	kg N na leto
Poraba, obremenjevanje vode (»modra voda«)	259	574	+	m ³ vode na leto
Spremembe zemljišč	4,2	2,6	–	tone ogljika na leto (človekova poraba neto primarne produkcije)
Ekološki odtis	4,5	1,7	–	globalni ha na leto
Materialni odtis (poraba surovin)	25,7	7,2	–	tone na leto

Vir: A Good Life, University of Leeds, 2021

Preglednica 49: Slovenija – družbeni kazalniki »dobrega« in varnega življenja znotraj planetarnih omejitev (2018)

Družbeni kazalci	Vrednost kazalca	Zadovoljiva raven	Nezadovoljiva (–), zadovoljiva (+) raven	Enota merjenja omejitve
Osebnostno zadovoljstvo z življenjem	6	6,5	–	razpon 0–10
Pričakovano zdravo življenje	70	65	+	leta zdravega življenja
Hrana	3173	2700	+	kalorije na prebivalca na leto
Sanitarna ureditev	100	95	+	% ljudi z dostopom do sanitarij (bivanje)
Dohodek	100	95	+	% ljudi, ki dnevno zaslužijo nad 1,9 \$
Dostop do energije	100	95	+	% ljudi z dostopom do elektrike

Družbeni kazalci	Vrednost kazalca	Zadovoljiva raven	Nezadovoljiva (-), zadovoljiva (+) raven	Enota merjenja omejitve
Izobrazba	97,8	95	+	% mladih, vpisanih na srednje šole
Socialna podpora družine, prijateljev	93,1	90	+	% pričakovane socialne podpore
Kakovost demokracije	1	0,8	+	Indeks kakovosti demokracije
Enakost	77,1	70	+	(1 – Ginijev indeks) x 100
Zaposlenost	91,8	94	-	% zaposlene delovne sile

Vir: A Good Life, University of Leeds, 2021

Ključni cilj ekohumanistične Slovenije 2.0 je torej ohranjanje narave, ekosistemskih storitev in hkrati doseganje medgeneracijsko pravične, materialno »zmerne« ravni blaginje vseh državljanov in državljanov ob hkratnem ohranjanju in izboljšanju kakovosti okolja, naravnih virov, torej blagostanje ljudi in blagostanje ekosistemov. Gradniki ekohumanistične Slovenije oziroma zelene ekosistemske družbene ureditve so: moralno-etični, naravni (ekosistemski), ekonomski (gospodarski), družbeni, varnostni in demokratični. Ekohumanistični gradniki so zasnovani na vrednotah solidarnosti, enakosti, bratstva, sočutja, na znotraj- in medgeneracijski, regionalni in medvrstni pravičnosti, na ekosistemski odgovornosti in materialni zmernosti, na sonaravnosti. Geografske, ekonomske, družbene, zgodovinske, antropološke in kulturološke podstati Slovenijo uvrščajo v najbolj privilegirano skupino 20–30 držav sveta, ki imajo najboljše potencialne za udeležanje ekohumanistične blaginje za vse – brez ogrožanja eksistenčnih pogojev prihodnjih rodov in drugih zemeljskih vrst.

Smisel boja proti nacifašizmu in drugih prizadevanj za obstoj in samostojnost slovenskega naroda po mnenju Erika Valenčiča (2022b) seveda ni v tem, da bomo v suvereni Sloveniji zdaj sami postali fašisti – drug do drugega in do vseh preostalih. Poudarja pomen vrednot, ki so napajale in ohranjale slovenski narod skozi zgodovino, ter opozarja na vse tiste, ki ogrožajo vsakdanjo blaginjo in prihodnost mlajših generacij. Ključne za uspeh pa so – ne »odrešeniške«, temveč sistemske spremembe.

Ker se družbe in kulture ne razvijajo po enem modelu, temveč po številnih, za vsako družbo in kulturo svojstvenih indigeniziranih poteh (Godina, 2014), pisec zagovarja tudi »ekohumanizem oziroma ekosolidarizem ali ekosocializem po slovensko« oziroma »poslovenjeni ekohumanizem«. To nam omogočajo naslednji prednostni domači ekohumanistični vrednoti, zgodovinski, družbeni in okoljski potenciali (Plut, 2014a):

1. *zgodovinske izkušnje in dobre prakse praviloma solidarnostnega sobivanja, skupnega delovanja v manjših skupnostih* – tisočletna tradicija vaških in drugih preživitvenih in solidarnostnih skupnosti (župe, hube), Krekovo združništvo in krščanski socializem, Gosarjev krščanski socializem in njegov model občne samouprave, Kosovelov etični socializem, Kocbekov krščanski socializem, tudi nekatere pozitivne prakse Kardeljevega socialističnega samoupravljanja, zgodovinska časovna prevlada obdobja kolektivne lastnine, tradicionalne politike skladnejšega regionalnega razvoja in policentrizma druge polovice 20. stoletja ter nekateri uspešni vzvodi socialne politike in dostopa do javnih storitev v obdobju samoupravnega socializma;
2. *zgodovinsko globoko ukoreninjeni model družbene organizacije na načelu egalitarnosti (enakosti, enakopravnosti) ter odpora ljudi do velikih ekonomskih razlik med posamezniki in skupinami* – tirnice značilne (od staroslovenske družbe naprej) družbene organiziranosti z zelo omejenimi ekonomskimi, socialnimi razlikami;
3. *prevladujoči »trajnostni« vrednotni sistem večine prebivalcev* – razen prislovične marljivosti in etike dela je v Sloveniji poudarjen pomen solidarnosti ob nesrečah in dobroti, kolektivnih oblik soodločanja, medgeneracijske in soseske, tradicionalne sosedske pomoči ob nesrečah, materialne zmernosti in poudarjene regionalne identitete, več stoletij uspešno uporabljanih načel sonaravnosti, zlasti v gozdarstvu, kmetijstvu in stavbarstvu;
4. *človeški, izobrazbeni (intelektualni), kulturni in socialni »kapital«* – visoka stopnja izobrazbe (terciarna izobrazba) zlasti mlajše generacije, razvejanost socialnih mrež, številne oblike bogatega društvenega in kulturnega življenja zlasti v vaških skupnostih, vplivna vloga sindikatov, izjemno visoka stopnja prostovoljstva (npr. široka mreža gasilskih društev), dolga tradicija prehranske samooskrbe kmetij;
5. *bogati trajnostni sonaravni viri okolja* – izjemno ugodna geografska in podnebna lega, policentrični poselitveni vzorec in zlasti obilni trajnostni naravni viri na prebivalca (vode, les, naravne in kulturne pokrajine, bogate ekosistemske storitve, mavrice regionalnih obnovljivih virov in potencialov za pridelavo zdrave domače hrane ter potenciali za sonaravne oblike turizma) kot materialne osnove trajnostnega gospodarskega razvoja, zmerne materialne blaginje, samooskrbe in socialne varnosti.

Geografska lega in geostrateški položaj, domači družbeno-ekosistemski potenciali in drugi ključni gradniki ekohumanistične Slovenije 2.0 so kljub določenim kritičnim poljem trajnostnega sonaravnega razvoja ter številnim napačnim strateškim in nesonaravnim odločitvam tudi v poosamosvojitvenem obdobju globalno in evropsko primerjalno ugodni in nadpovprečni:

1. Zgodovina Slovenije, njenih državljanek in državljanov, zgodovina slovenskega naroda je izjemno bogata zakladnica dobrih in posnemanja vrednih tirnic, vzorcev primernih praks negovanja javnega dobra, življenja v solidarnostnih

skupnostih, različnih oblik soupravljanja in samoupravljanja ter skupnega lastništva v agrarnih, delavskih in drugih kooperativah in ustanovah (tirnice ekonomske in lokalne demokracije), številnih konceptov udejanjanja trajnostnega, sonaravnega in vzdržnega gospodarstva (gozdarstvo, sonaravne oblike kmetovanja, mali obrati na vodni pogon, sonaravno gradbeništvo in obrtništvo).

2. Kmečki upori, vsega spoštovanja vreden narodnoosvobodilni, protifašistični boj, plebiscitarna odločitev za samostojno državo in obrambna vojna ter številne druge zgodovinske izkušnje pa hkrati potrjujejo, da smo pripravljeni za udejanjanje preživetja, boljšega in pravičnejšega življenja prevzeti tudi breme tveganja, odgovornosti. Z zgodovinsko izkušnjo miru in nenasilja, z izjemno tradicijo neogrožanja in nenapadanja naših sosedov, pa hkrati z odločnostjo, da v primeru okupacije tudi z orožjem branimo svojo suverenost in preživetje, smo po mnenju pisca dokazali, da smo voljni in pripravljeni politiko miru, postopne demilitarizacije aktivno udejanjati v 21. stoletju.
3. V obdobju 2000–2020 se je Slovenija po indeksu človekovega razvoja (HDI) (BDP na prebivalca, leta izobrazbe, trajanje življenja) med državami sveta uvrščala okoli 25. mesta. Slovenija se je v zadnjih letih po BDP na prebivalca po kupni moči z več kot 25.000 dolarji med okoli 200 državami sveta uvrščala okoli 35. mesta na svetu. A kljub temu okoli 250.000–300.000 ljudi živi pod pragom revščine, obenem pa se medregionalne razlike povečujejo, več kot polovica ozemlja Slovenije pa je uvrščena v območja zmanjševanja prebivalstva. Slovenija nima vmesne stopnje med državo in občinami. Odsotnost pokrajin oziroma avtonomnih regij ni edini, pa tudi ne nepomemben razlog za relativno velike regionalne razlike, če upoštevamo majhnost ozemlja naše države. Ne le robustni, tudi nekateri subtilnejši kazalci regionalnega razvoja kažejo skrb zbujajočo regionalno prihodnost »robne« Slovenije. Število otrok na žensko je z 1,6 sicer na evropskem povprečju, a bistveno pod vrednostjo, ki omogoča stabilizacijo števila prebivalstva (2,1), ki je bila zadnjič dosežena leta 1980. Brez dviga stopnje rodnosti in določenega obsega priseljevanja se bo število prebivalcev zmanjšalo, proces staranja pa s številnimi negativnimi ekonomskimi, zaposlitvenimi in socialnimi posledicami še dodatno zaostрил. V zadnjih letih se Slovenija sooča z okrepljenim odseljevanjem terciarno izobraženih mlajših prebivalcev in prebivalcev v tujino, kar med drugim prinaša slabitev človeškega, intelektualnega »kapitala«, odliv znanja mladih, v katere so starši in država veliko investirali.
4. Poosamosvojitveno obdobje označuje nadaljevanje deindustrializacije in privatizacije, temeljita sprememba strukture industrijskih panog (zaton npr. tekstilne industrije, vzpon avtomobilske in farmacevtske industrije, ohranjanje visokega deleža energetske intenzivnih in emisijsko obremenjujočih industrijskih panog,

zmanjšanje števila velikih podjetij z razvojnimi oddelki), krepitev trgovine in javnega sektorja (izobraževanje, zdravstvo in javna uprava). Produktivnost slovenskega gospodarstva oziroma produktivnost dela je v mednarodni primerjavi razmeroma nizka, saj znaša okoli 82 % povprečne evropske ravni. Spremembe v sestavi blagovnega izvoza v smeri krepitve deleža tehnološko zahtevnejših proizvodov so bile v zadnjem obdobju manj izrazite kot ob začetku krize. Skupni obseg proizvodnje emisijsko intenzivnih industrij je v Sloveniji v zadnjih nekaj letih večinoma naraščal hitreje, kot je bilo povprečje. Delež izvoza z intenzivno rabo naravnih virov (npr. aluminij) se je v zadnjih desetih letih okreplil. Stopnja energetske odvisnosti je visoka, saj Slovenija celo brez upoštevanja uvoženega urana uvaža polovico potrebne primarne energije, zlasti nafto in zemeljski plin. Ukrajinska vojna je njeno energetska odvisnost zelo jasno podčrtala. Stopnja prehranske varnosti Slovenije je kritično nizka in se je po osamosvojitvi zaradi zaraščanja in pozidave kmetijskih površin še bistveno zmanjšala.

Stopnja izobrazbe prebivalstva pa je globalno izjemno visoka, tudi povprečno trajanje življenja je bistveno nad planetarnim povprečjem in v zadnjih letih na ravni povprečja EU.

5. Po (prekomernem) okoljskem odtisu na prebivalca se je Slovenija v zadnjem obdobju uvrščala okoli 30. mesta (visoka raba naravnih virov in pritiski na okolje na prebivalca), nosilnost planetarnega ekosistema je presegala za 3-krat, nosilnost planetarnega ozračja (emisije toplogrednih plinov na prebivalca) pa za več kot 5-krat. Slovenija razpolaga z izjemno bogatimi trajnostnimi sonaravnimi viri (vodnimi, ekosistemskimi, obnovljivimi, potencialnimi kmetijskimi zemljišči) in regionalnimi mavricami razvojno-varovalnih potencialov. Tako je bila npr. po doseženi ravni trajnostnega razvoja (21 kazalnikov) Slovenija leta 2016 uvrščena med deset najuspešnejših držav sveta pri naslednjih kazalnikih (Sustainable Society Index ..., 2016):

- 5. mesto po biotski raznovrstnosti oziroma po visokem odstotku zavarovanih območij od skupne površine države;
- 5. mesto po razporeditvi (majhne razlike) med dohodki 10 % najbogatejših in 10 % najrevnejših;
- 7. mesto po splošnem človekovem blagostanju (slabše, a še vedno primerjalno ugodno stanje ekonomskega in okoljskega blagostanja);
- 10. mesto po deležu ekološko obdelanih kmetijskih zemljišč (8,9 %) glede na skupna kmetijska zemljišča (1. mesto – Avstrija – 19,8 %).

Leta 2016 je bila v okviru mednarodnega dogodka *Global Green Destinations Day* Slovenija razglašena za prvo zeleno destinacijo na svetu, ocenjeno s strani mednarodne organizacije *Green Destinations* po novih standardih trajnostnega turizma za države (Poročilo o okolju ..., 2016). Med pomembnimi značilnostmi

lahko omenimo: Slovenija je dežela z zelenim značajem, 58,4 % njene površine pokrivajo gozdovi, kar jo umešča na tretje mesto po gozdnatosti v Evropi, skoraj 38 % pa je vključenih v omrežje Natura 2000. Petina obale spada pod zaščiteno območje, po količini rečne vode na prebivalca pa je Slovenija med najbogatejšimi evropskimi državami, a posledice podnebnih sprememb to količino zmanjšujejo.

6. *Slovenija se uvršča med najmirnejše, zelo varne države sveta, saj se od leta 2016 na seznamu svetovnega indeksa miru uvršča med prvo desetorico.* Leta 2019 se je uvrstila na osmo mesto med 163 državami sveta in četrto mesto med državami EU, vrednost indeksa pa je bila najnižja v zadnjih dvanajstih letih. Med deset najboljših držav se uvršča na področju militarizacije (tretje mesto) ter družbene varnosti in zaščite (osmo mesto), nižje pa na področju notranjih in mednarodnih konfliktov (60. mesto). K temu je prispevala nekoliko slabša ocena odnosov s sosednjimi državami in intenzivnosti notranjih sporov (Poročilo o razvoju, 2020, 164). Uradni izdatki za razvojno pomoč so precej manjši od mednarodno sprejetih zavez (0,16 % bruto nacionalnega dohodka), v skladu s katerimi bi si Slovenija morala prizadevati za povečanje deleža za uradno razvojno pomoč vsaj na 0,33 % BDP do leta 2030 (Poročilo o razvoju, 2020, 166).
7. *V zadnjih 20 letih se je BDP (v tekočih cenah) Slovenije podvojil, njegova realna rast pa je bila skoraj dvotretjinska, a zaupanje v vlado, parlament in politične stranke je tudi med najnižjimi v EU, po letu 2015 pa se je ponovno začelo večati zaupanje v EU in njene institucije* (Poročilo o razvoju, 2022, 201). Po anketi leta 2019 je bilo zaupanje državljanek in državljanov v institucije v Sloveniji nizko, prav tako je ostalo relativno nizko zaupanje v pravno državo in sodstvo, relativno visoka pa je zaznava korupcije. Nekoliko se je povečalo sicer še vedno zelo nizko zaupanje v vlado (31 %), parlament (26 %), lokalno samoupravo (46 %) in politične stranke (14 %) (Poročilo o razvoju, 2020, 74, 81, 161). Slovenija se na lestvici indeksa vladavine prava uvršča v drugo polovico držav EU, njena uvrstitev pa se od leta 2012 ni bistveno spremenila. Po Eurobarometru v Sloveniji 89 % vprašanih meni, da je korupcija široko prisotna, vendar jih hkrati tudi velika večina ni imela izkušenj. To gre v glavnem pripisati dejstvu, da vprašani menijo, da odmevni in veliki primeri korupcije niso ustrezno sankcionirani (Poročilo o razvoju, 2022, 205).

Na povečanje nezaupanja je pomembno vplivala epidemija covid-19, ki je povzročila spremembe v gospodarstvu in življenju ljudi. V Sloveniji je več kot polovica vprašanih (53 %; EU: 25 %) menila, da so ukrepi javnih organov za zajezitev epidemije neupravičeni, 59 % (EU: 50 %) vprašanih je ocenilo, da gredo stvari v državi v napačno smer, prav tako jih večina v naslednjih 12 mesecih ni pričakovala izboljšanja gospodarskega položaja in splošne situacije v Sloveniji (Poročilo o razvoju, 2022, 201).

Mirko Vintar (2021) je upravičeno postavil naslednje ključno vprašanje: kako ima lahko država Slovenija, ki skoraj na vseh drugih področjih izkazuje daleč nadpovprečne in vrhunske rezultate (od športa in znanosti do umetnosti in številnih visokotehnoloških podjetij), z lastnim upravljanjem tako resne težave? Težave, zaradi katerih se kot država evidentno razvijamo bistveno slabše, kot bi se glede na razpoložljive človeške in tehnološke potencialne (in naravne – dodatek pisca) lahko, a primerjalno za drugimi državami zaostajamo. Kaj se je torej zgodilo, da se je Slovenija v dobrem desetletju iz »najboljše učenke« med novimi članicami EU spremenila v državo brez vsakršne oprijemljive razvojne vizije, ambicij in mednarodne politične orientacije? Zakaj se je spremenila v državo, ki je strukturno povsem nepripravljena na bodoče tehnološko-socialne izzive (in podnebno-okoljske – dodatek pisca) itn. (Vintar, M., 2021)?

Čeri in črepinje slovenske tranzicije

Desni in levosredinski politiki slovenske tranzicije so skupaj z delom finančno požrešnih gospodarstvenikov (t. i. tajkunov), ob asistenci nekaterih vodilnih v Gospodarski zbornici Slovenije in neoliberalnih strokovnjakov, t. i. mladimi ekonomisti, neodgovornimi bančniki ter lobisti obdobje po letu 1991 razumeli kot edinstveno priložnost, da se polastijo v socializmu z žulji in odrekanjem ustvarjene lastnine delavskega razreda. Prilastitev podjetij je bila njihov ključni osebni finančni cilj, to je njihovo pritlehno, egoistično in ozko razumevanje kapitalizma, ki si zasluži ime – razbojniški, kavbojski, kleptomanski kapitalizem. Najbolj moralno zavrženo, protidržavljansko dejanje večine poslancev DZ v obdobju 2000–2014 pa je, da so sprejemali tako zakonodajo, ki je dejansko nastajajoči, moralno pokvarjeni »eliti« omogočala finančno lahkotno prisvajanje podjetij, ki so jih v obdobju socializma z velikim entuziazmom in odrekanji ustvarili zaposleni. Obenem je prezadolžena Slovenija postala država nove kolonizacije, ki jo reševanje finančnih deficitov usmerja v problematične razprodaje njenega naravnega in ustvarjenega družbenega bogastva (Merhar in drugi, 2014, 71). Na mestu je kritika podjetnika Sandija Češka (2019), da se je slovenska socialna demokracija (SD) žal dejansko prepogosto preveč približala interesom kapitala in bila premalo učinkovita do odklonov v družbi.

Ekonomistka Ana Murn (2013, 54, 55) ugotavlja, da so menedžerske strukture pod vplivom politike z nizkimi cenami zadolžitve »velikodušnih« bank pokupile državne deleže podjetij in jih s tem močno zadolžile, zato so začela množično propadati. Namesto, da bi bila ključna naloga pomembnega dela menedžerjev razvojno, tehnološko prestrukturiranje gospodarstva, je bilo za določeni del menedžerjev ključno osebno bogatenje, ob tihi podpori politike, ne glede na socialne in okoljske posledice. Posledice so pred nami: brezposelnost, prekarnost, povečevanje revščine, razvojno zaostajanje podjetij, zmanjšanje socialnih in delavskih pravic ... Kapital izvaja očem le še slabo skrito sistematično, neoliberalno razgradnjo države, EU, planeta – pravne, socialne, okoljske,

medgeneracijsko odgovorne države. Smo v obdobju družbenega opustošenja, ki bo povečalo družbeno neenakost, okoljske pritiske, smo v družbi naraščajočega zmanjševanja socialne in zdravstvene varnosti prebivalcev.

Stanko Štrajn (2016, 25) navaja, da so v Sloveniji t. i. certifikatski baroni dobili zeleno luč države za nepravilno koncentracijo premoženja v škodo zaposlenih, torej upravičencev. Po razprodaji družbene lastnine je bila na vrsti državna lastnina, interesom kapitala in menedžerjem je stregla tako desnica kot levica.

Brez dvoma je slaba sposobnost vladanja, upravljanja države in neznosna lahkotnost vladanja, kriza upravljanja javnih politik, odsotnost dolgoročnih razvojnih konceptov eden od ključnih problemov Slovenije. Indeks izvršne zmogljivosti je del kazalnikov trajnostnega upravljanja in meri delovanje vlade in institucij na osmih področjih: strateška zmogljivost, medresorsko sodelovanje, priprava učinkovitih predpisov, posvetovanje z javnostmi, komuniciranje, izvajanje zastavljenih ukrepov, prilagodljivost in sposobnost reforme sistema javne uprave. Slovenija je sicer uvrstitev nekoliko izboljšala, kljub temu pa še vedno močno zaostaja za povprečjem EU in se uvršča v zadnjo tretjino držav EU (22. mesto). Nizka ocena izvršne zmogljivosti je predvsem posledica premajhne učinkovitosti delovanja vlad in institucij države. Precej slabše kot v drugih državah EU je ocenjeno izvajanje zastavljenih ukrepov na različnih ravneh države, izpostavljeno je predvsem pretirano vmešavanje politike v kadrovanje tudi na strokovnih ravneh državne uprave (Poročilo o razvoju, 2020, 160).

Po mnenju Mirka Vintarja (2021) je Slovenija zaradi dolgoletnega slabega upravljanja države izgubila celo desetletje, po pandemični krizi leta 2020 pa je na najboljši poti, da izgubi še eno desetletje. *Eden od ključnih vzrokov problematičnega, slabega upravljanja države je po njegovem mnenju strankarska politika, ki tudi v času najhujše krize med pandemijo ni prav nič spremenila svojih vzorcev obnašanja, ni se samoomejila, streznila in zmanjšala svojih apetitov, obenem pa je popolnoma zanemarila javne politike, še bolj pa merjenje njihovih učinkov.* Slovenijo označuje skrajno nizka politična kultura, obenem pa izrazito agresivno in samopašno politično kadrovanje na vseh ravneh, ključne državne institucije pa danes pretežno vodi politokracija. Zaradi strokovno povsem izvotljenih političnih strank se celo na ministrskih stolčkih vse pogosteje znajdejo ljudje, ki tja po nobenem od meritornih kriterijev ne sodijo, javni interes pa je postal – floskula (Vintar, M., 2021). Nika Kovač (2022) in gibanje 8. marec sta opozarjala, da je vrsta poslancev in poslank v času tretje Janševe vlade (2021–2022) razbijala solidarnost med ljudmi z glasovanjem za škodljive zakone in ukrepe. Z glasovanjem za politični prevzem policije, šolstva, brez upiranja privatizaciji vode in brez skrbi za okolje so postavili v ospredje podporo kapitalu, korporacijam itn.

Po mnenju pisca bi bilo treba v celoti opustiti politično kadrovanje v gospodarstvu in ustanovah, ki naj bi ga nadomestile politično neodvisne kadrovske komisije, torej presoja strokovnih referenc kandidatov na ključna mesta v državni in javni upravi ter v javnih

podjetjih. Sandra Bašić Hrvatini (2022) poudarja, da je treba npr. RTV po razgradnji medijskega prostora v času Janševe vlade (politika je popolnoma prevzela nadzor nad RTV Slovenija) dati v upravljanje vsem zaposlenim v javnem zavodu in politiko popolnoma umakniti iz medijskega prostora. Programski svet naj v celoti sestavljajo predstavniki in predstavnice organizacijskih enot in uredništev RTV Slovenija, svet naj izbirajo zaposleni na neposrednih volitvah z večinskim glasovanjem. Pristojnosti nadzornega sveta, ki bedi nad finančnim poslovanjem, pa naj opravlja Računsko sodišče (Bašić Hrvatini, 2022).

Marko Kos (2001, 98) izrecno poudarja prednost Slovenije kot majhnega sistema, ki se lahko hitro odziva na zunanje izzive. Obenem poudarja, da ima Slovenija bolj komunitarno oziroma skupnostno naravo in je zato pripravljena na večje socialne naložbe kot druge države EU. V vrednotnem sistemu prebivalcev Slovenije je solidarnost vrednotni temelj, na katerem je zasnovano razumevanje države kot socialne države. Državljanke in državljani Slovenije po anketah javnega mnenja podpirajo različne oblike solidarnosti in enakomernejši razvoj vseh regij, ugotavlja Niko Toš (2017). Samo Uhan (2021) poudarja, da se zadnjih 20 let delež zadovoljnih z materialnimi razmerami v gospodinjstvu ne spreminja oziroma ostaja na visoki ravni (več kot 60 %). Kljub temu izrazito narašča delež tistih, ki menijo, da bi se morale razlike v dohodkih zmanjšati. To kaže, da želja po zmanjšanju razlik ni v celoti posledica naraščajoče materialne stiske ljudi, ampak prepričanja, da razlike hitro in predvsem nepravilno naraščajo. A Uhan (2021) navaja, da raziskave kažejo, da je varnost v resnici tista vrednota, ki je za posameznika ključna, svoboda in enakost pa sta ji podrejeni.

Dobri dve desetletji po osamosvojitvi Slovenije je po mnenju sociologa Nika Toša (2016b) prišlo do novega preloma: uveljavljanje oziroma prevlada neoliberalne kapitalsko-tržne ureditve, ki izpodriva temelje socialne države in njene družbenosti. Toda v predstavah ljudi je po ugotovitvah Slovenskega javnega mnenja še vedno močna prevlada družbene, socialne vloge države, ki pa v praksi usiha. To se izraža v naraščajočem nezaupanju državljanov in v njihovi ostri kritiki nosilcev institucionalnega sistema, v nezaupanju do politike in do politikov (Toš, 2016b, 11). Janez Markeš (2016, 189) sodi, da je sedanja Slovenija le blede senca Slovenije iz pričakovanj Slovencev v letu 1991, velike besede in verovanja, zgodovinsko zabuhle in napihnjene besede so bile predvsem krinka za udejanjanje pohlepa, mestoma povsem patološkega.

Slovenijo še vedno označuje tradicionalno povezovanje v skupnosti, solidarnost in dobrodelnost, torej bogat socialni kapital, kar je pomemben potencial za dvig blaginje in občutka sreče, varnosti ljudi. Rezultati Slovenskega javnega mnenja kažejo prevlado pozitivnega vrednotenja solidarnosti in enakosti, velikega pomena delovanja socialne države, nujnosti odprave revščine, odpor do povečevanja premoženjske neenakosti, skrb za ohranjanje okolja in skupnega dobra. Po občutenju sreče se je v obdobju 2017–2019 Slovenija globalno uvrščala na 30. mesto, v letu 2020 pa na 26. mesto, med sosednjimi državami je bila najvišje uvrščena sosednja Avstrija, in sicer na deseto mesto (Helliwell in drugi, 2021, 18).

Slovenija se po trajnostnih razvojnih potencialih in ekosistemskih storitvah uvršča v skupino okoli 20–30 trajnostno privilegiranih držav sveta, saj razvojno-varovalni potenciali omogočajo doseganje medgeneracijsko in podnebno sicer odgovornega, torej zmernega materialnega standarda za vse prebivalce – v izjemno kakovostnem bivalnem okolju. V prihajajočem obdobju, ko naj bi kazalci večplastno pojmovane kakovosti in varnosti življenja ter medgeneracijsko zasnovani etični standardi končno le zamenjali ozko tržišni, okoljsko, regionalno in socialno slepi kazalec »razvoja« (BDP na prebivalca, količinska gospodarska rast), bo Slovenija lahko med sonaravno inovativnimi in trajnostno tehnološko najbolj naprednimi državami z najvišjo kakovostjo življenja. Po porabi naravnih virov in proizvodnji emisij na prebivalca pa trenutno Slovenija (podobno kot druge gospodarsko razvite evropske države) za 2–4-krat presega planetarno trajno sprejemljivo raven, ekološki odtis na prebivalca je več kot 2-krat večji od biološke zmogljivosti Slovenije in 3-krat večji od biološke zmogljivosti planeta, zato je njegovo radikalno zmanjšanje ključni ekosistemski gradnik varne blaginje ekosistemov in ljudi (Piciga in Kovač, 2021).

Zaradi velike uvozne energetske odvisnosti, že prisotnih posledic globalnega onesnaževanja in podnebnih sprememb mora Slovenija aktivneje sodelovati v svetovnih okoljskih, razvojnih in drugih procesih. Kot gospodarsko razvitejša država sveta (okoli 30. mesta), ki na prebivalca porabi prevelike količine naravnih virov ter zato proizvaja svetovno čezmerne količine emisij, odpadne vode in odpadkov, ima moralno dolžnost, da prihodnjim generacijam zagotovi možnost preživetja in napredka. *Zmanjšanje snovno-energetskih tokov, pritiskov na okolje in hkratno povečanje blaginje, kakovosti življenja za vse prebivalce, torej prehod na trajnostno zasnovani koncept odrasti mora po mnenju pisca postati ključna strateška trajnostna sonaravna razvojna naloga Slovenije (in drugih držav sveta).*

Vesna – zelena stranka (2022) v programu poudarja, da mora Slovenija na družbeno pravičen način sestopiti z drvečega vlaka (današnjega razumevanja) nenehne gospodarske rasti ter zmanjšati porabo materialov, energije in prostora ob hkratnem zagotavljanju blagostanja in kakovosti življenja za vse. Po njihovem predlogu naj bi Slovenija imela bistveno bolj aktivno vlogo pri udejanjanju Evropskega zelenega dogovora, energetske-podnebnih in drugih trajnostnih ciljev EU, ki mora izvesti poglobljeno okoljsko, gospodarsko, energetske in socialno preobrazbo EU kot zaželeno in možne vodilne ozelenjene, nizkoogljične in solidarnostne skupnosti narodov in državljanov. Besedno priseganje na »zeleno in digitalno« Slovenijo na realna tla postavlja dejstvo, da npr. Slovenija ni dosegla lastnih ciljev deleža OVE za leto 2020, zato je Češki plačala 5 milijonov evrov za t. i. statistični prenos deleža OVE. Zato bi morali vse napore, namesto v gradnjo za slovenske razmere megalomanske in zelo drage JE Krško 2 (verjetna ocena – okoli 10 milijard evrov, ocena Kopača (2022b) – 10–12 milijard evrov), prioritetno vlagati v učinkovito rabo energije in OVE, ne pa tvegano ponavljati »zgodbe« TEŠ 6 (Tkalec, 2022). Podčrtati velja, da jedrska energija ni domača energija, Slovenija mora uvoziti celotno jedrsko elektrarno in celotno jedrsko gorivo.

Ustvarjanje lažne civilne družbe (Weiss, 2022)

Raziskovalna novinarka Monika Weiss je razkrila začetek promocije gradnje nove jedrske elektrarne v Sloveniji, ki jo izvaja zlasti državna energetska družba Gen energija. S kampanjo ustvarja na videz neodvisno civilno družbo, ki naj bi tlakovala pot naklonjenosti javnosti gradnji drugega bloka JE Krško, v ozadju pa jo usmerjajo profesionalne agencije z ogromnim proračunom. Namenoma se ustvarja navidezen vtis, da se podporniki jedrske energije oglašajo sami od sebe, čeprav za tem z denarjem prek agencij stoji državna Gen energija.

Tako je Gen energija decembra 2021 dodelila podjetju Consensus za izvajanje komunikacijski aktivnosti finančna sredstva v višini 1,67 milijona evro. Cilj informiranja javnosti »o nujnosti jedrske energije kot stabilne, zanesljive, cenovno ugodne in trajnostne podlage za druge, manj stabilne trajnostne vire električne energije«. S tem je državna energetika ntransparentno in enostransko podrla zgolj jedrsko obarvano energetske strategijo Slovenije, saj nasprotni strani finančne podpore ni namenila. Državljanke in državljani Slovenije, ki naj bi na referendumu odločali o elektroenergetski strategiji bodo pred odločitvijo zelo enostransko, jedrsko izrazito »navijaško« informirani, saj ne bo mogoče organizirati verodostojne, večplastne razprave o tej izjemno pomembni temi, ki bo energetske zaznamovala celo drugo polovico 21. stoletja. Društvo za sonaraven razvoj Focus sodi, da je ravnanje Gen energije in tudi pasivnost Golobove vlade problematična, saj državno podjetje vplaga ogromno denarja v aktivno utrjevanje podpore za izgradnjo JE Krško2 v javnosti, čeprav na ravni države sploh še ni bila sprejeta odločitev o njeni gradnji. V Gen energiji pa so skupni stroški vseh raziskav, ki so bile v dobrem desetletju izvedene za namene projekta JE Krško2 do konca leta 2021 znašali že 17,9 milijona evrov.

Monika Weiss opozarja, da ni v Evropi in ZDA v tem trenutku niti enega izvajalca gradnje jedrskih elektrarn, ki bi bil zmožen serijske proizvodnje jedrskih reaktorje. V koalicijski pogodbi Golobove vlade pa je zapisano, da bodo sprejemljive le tiste jedrske tehnologije, ki jih obvladuje zahodni svet.

Ugodna geografska lega, vodni viri, gozd, rodovitna prst, mavrični obnovljivi viri energije, ohranjenost okolja, raznolikost in lepota pokrajine, izjemna biotska in pokrajinska raznovrstnost – to so v Sloveniji bogati, regionalno mozaično porazdeljeni prepoznani ekosistemski gradniki blaginje 21. stoletja. Tudi zaradi kriznih razmer, visoke stopnje brezposelnosti, izčrpanosti dosedanjega razvojnega modela in medgeneracijskih moralnih ter okoljskih obveznosti potrebuje Slovenija bistveno spremenjeno razvojno paradigmo, korenit družbeno-okoljski preokret. Dejansko suverenost državne skupnosti ogroža tudi trend privatizacije strateških skupnih dobrin Slovenije, kot so vodni viri, genski material in javni prostor, ter prilaščanje naravnih virov, podjetij, bank, infrastrukture s strani mednarodnih korporacij. Brez ohranjanja lastnega ekonomskega temelja bo slovenska suverenost obstajala le na papirju, opozarja Andrej Kirn (2013, 183).

Slovenija – razsoljevanje morske vode (Čufer, 2022)

Po svetu številne države sveta pokrivajo potrebe po pitni vodi in namakanju z razsoljevanjem morske vode (v Izraelu okoli 80 %). Slovenska Istra se v zadnjem obdobju praktično vsako poletje srečuje s pomanjkanjem pitne vode, ki jo zlasti s pomočjo črpanja v vrtinah dovaja do porabnikov. Priprave za vodno zajetje Suhorca, ki ni imel dovolj velikega pretoka (lega na naravovarstvenem območju), so bile oktobra 2022 zaustavljene.

Porabljena energija za prečrpavanje je podobna količini energije, potrebne za procese razsoljevanja. Za razsoljevanje je potreben tlak med 50 in 60 bari, kar je enako, kot če bi vodo prečrpali 600 m visoko. Ob normalnih cenah energije je cena razsoljevanja za 1 m³ okoli 0,85 evra, poleti 2022 je bila ob kritičnem pomanjkanju vode cena vode 10 evrov, skupna cena pa je bila še višja (13–15 evrov).

Z investicijo 20 milijonov evrov (namesto 200 milijonov za zajetje Suhorca) bi bilo mogoče z razsoljevanjem v zelo kratkem obdobju pridobiti vso potrebno vodo (350 l/s), dejansko pa bi bilo treba z razsoljevanjem zagotavljati četrtno (oziroma polovico) potrebne pitne vode.

V Sloveniji, podobno kot v drugih državah neprostovoljno uveljavljene periferije EU, prihaja do privatizacije donosnih podjetij v državni lasti, privatizirajo se državne dobrine. Tako jih lahko poceni prevzemajo tuje multinacionalke kot ključni ekonomski, socialni in neformalni politični subjekti sodobnega sveta. *Privatizacija uspešnih državnih podjetij je ena ključnih strategij pretvarjanja določenega ozemlja v dejansko periferno, tako rekoč kolonialno ozemlje.* Priče smo razprodaji Slovenije, prenos upravljanja podjetij v tujino pa pomeni, da bodo podjetja v tuji lasti zapustila Slovenijo takoj, ko bodo stroški dela ob ustrezni ponudbi drugje nižji. Spreminjanje nabavnih tokov v prevzetih podjetjih pa je začetek posledic prenosa lastništva v tuje roke (Križanič, 2015).

Potencial naravnih virov Slovenije in njenih regij se dobro ujema s preživitveno neizogibnimi globalnimi razvojnimi smernicami, kot so nizkoogljičnost, zeleno in krožno gospodarstvo, sonaravnost, trajnostna raba prostora, trajnostna potrošnja ter z njo povezana ekološko kmetijstvo in zeleni turizem (Karba in drugi, 2016). Gradniki trajnejše blaginje pa so med drugim seveda kakovostne in univerzalno dostopne javne storitve (kultura, izobraževanje, zdravstvo, znanost in raziskovanje, javni prevoz, šport), pa tudi bogata obrtno-podjetniška in kmečka tradicija ter znanja, prostovoljstvo in društvene dejavnosti, športna infrastruktura, raznoliko kulturno ustvarjanje ter kreativnost, inovativnost in močna lokalna, regionalna pripadnost ljudi.

Ugodna geografska lega, bogata tradicija skupnostnega upravljanja, mozaični življenjski viri in ekosistemske storitve so trdi in varni prihodnji gradniki prednostnega skupnostnega sonaravnega upravljanja količinsko bogatih sonaravnih virov Slovenije, ki omogočajo doseganje celostne, torej okoljske, socialne in materialne blaginje ter krepijo njeno samozadostnost, možnosti ekonomske suverenosti ter človekovo in nacionalno

varnost. Načrtovanje dviga materialnega blagostanja na osnovi dosedanjega modela količinske gospodarske rasti in izčrpavanja ekosistemov je okoljsko in prostorsko nevzdržno, nujno je uresničevanje sonaravno zasnovane razvojne paradigme odrasti, vključno z varno stopnjo prehranske in energetske samooskrbe.

Slovenija razpolaga s trajnostnimi okoljskimi viri (vodni viri, gozdni ekosistemi, različni obnovljivi viri energije, potencialna kmetijska zemljišča), ki lahko kljub slabšim geomorfološkim razmeram za kmetijstvo bistveno povečajo prehransko samooskrbo. Vendar agrarni ekonomist Emil Erjavec (2020) opozarja, da tudi v Sloveniji kljub podporam kmetijstvu prihaja do zaostajanja slovenskega podeželja, ki se v številnih robnih pokrajinah prebivalstveno prazni, stopnja nacionalne prehranske samooskrbe pa je odločno prešibka. *Sodobna trajnostno, sonaravno zasnovana strategija razvoja Slovenije mora vključevati tudi varno stopnjo vodne, prehranske in energetske samooskrbe, pa tudi regionalno specifične ukrepe prilagajanja na podnebne spremembe*. Seveda Slovenija in njene regije ne smejo postati avtarkične, samozadostne skupnosti, gospodarsko in kulturno odprtost v obdobju globalizacije pa je treba uravnovesiti z regionalizacijskimi (decentralizacijskimi) mehanizmi krepitve večplastne nacionalne in regionalne identitete, vključno z večjo vodno, energetsko in prehransko samooskrbo. Z večjo stopnjo samooskrbe in zmanjšanjem uvoza surovin, hrane in energije bomo med drugim bistveno zmanjšali ekološki in ogljični odtis ter s tem prispevali večji delež k planetarni okoljski in socialni odgovornosti ter razvojnemu preboju. Načrtovalci dolgoročne podnebne politike poudarjajo, da je zaradi odsotnosti členitve na regije za Slovenijo na področju podnebnih sprememb nujna usmeritev načrtovanja na nivoju t. i. funkcionalnih regij, saj so občine velikokrat premajhne za načrtovanje oz. oblikovanje določenih ukrepov (npr. načrtovanje trajnostnega prometa, ki sega čez meje občin), soočajo pa se tudi s pomanjkanjem človeških virov in znanja (Osnutek: Dolgoročna ..., 2020, 100).

Dan upora proti okupatorju (27. april) v 21. stoletju (Kralj, 2021)

Vsaka generacija bije svoje boje in danes ni nič drugače. Letos, 27. aprila 2021, obeležujemo 80. obletnico organiziranega odpora – z ustanovitvijo osvobodilne fronte – proti okupatorju. Morda se zdi »upor proti okupatorju« zastarel izraz, a okupacija ima veliko obrazov. Zato ta praznik še zdaleč ni nekaj preživetega, ni samo en prost dan, temveč je še vedno oziroma znova aktualen. Zdaj je pravi čas, da ta praznik znova posvojimo kot simbol modernega boja proti okupatorju.

Kdo je danes okupator? Današnji okupatorji ne prihajajo z letali, s tanki in z vojsko, da bi nam vsilil svoje zakone in svojo oblast. Danes poznamo »mehkejše« oblike okupacije. *Danes imajo okupatorji v rokah predvsem kapital oziroma denar, s katerim nam vsiljujejo svoje zakone in svojo oblast. Privatizacija in komercializacija naravnih virov (vode, gozdov, zemlje, rudnih bogastev), zdravstva, šolstva in drugih javnih storitev sta ena od oblik sodobne okupacije.*

Okupatorji – tuji in domači (izdajalci) – izsekavajo naše gozdove, onesnažujejo ter si prisvajajo naše vodne in druge naravne vire; privatizirajo zdravstvo, šolstvo in oskrbo starejših itn.

Je lahko okupator tudi lastna oblast? Lahko, če napada in žali lastne državljane, če uničuje demokratične institucije države, novinarske in kulturne ustanove. Tega seveda ne počne s topovi in tanki, temveč z zmanjšanjem ali odvzemom finančnih sredstev, ki sploh niso v lasti oblasti, temveč ljudstva.

Današnji okupatorji torej uporabljajo drugačne prijeme kot pred 80 leti, zato mora biti tudi upor drugačen. Najslabše pa je, če stojimo križem rok in ne naredimo ničesar. *Treba se je upreti velikim in malim domačim in tujim korporacijam, podjetjem in posameznikom, ki si prilaščajo naše naravne vire in javne storitve, ki uničujejo naše okolje. Upreti se moramo oblasti, ki napada lastne državljane, novinarje, kulturnike in demokratične institucije ter dopušča uničevanje narave.*

Ne nazadnje se moramo upreti uničevanju Zemlje in pri tem se moramo zavedati, da smo morda lahko tudi sami na strani okupatorjev, s tem ko pretirano obremenjujemo naravno okolje in podpiramo brezglavo potrošnjo.

Kako se torej danes upirati okupatorju? Na tisoč in en način. S protesti, z volitvami, referendumi, s prizadevanji za zaščito narave, z javnimi objavami ali nastopi, s samoo-mejevanjem itn. Samo ne recite, da se ne da nič storiti. Potrebujemo osvobodilno fronto proti okupaciji novinarstva, kulture, demokracije, izobraževanja, zdravstva, sodišč; proti okupaciji našega okolja ...

Naj bo dan upora proti okupatorju (znova) naš praznik.

Trajnostni sonaravni, policentrični razvojni model ravnovesnega, količinsko (snovno-energetsko) nerastočega (odrastnega), snovno krožnega gospodarstva in 100-% rabe OVE ter načina življenja je Sloveniji, njenim naravnim, poselitvenim in regionalnim značilnostim dobesedno pisan na »geografsko« kožo. Pri načrtovanju razvoja pa je treba upoštevati dejstvo, da so trajnostni razvojni potenciali slovenskih regij in njihov (ne)trajnostni izhodiščni položaji zelo različni (Vintar Mally, 2009). Za skladnejši regionalni razvoj, za hitrejše in učinkovitejše urejanje okolja ter prilagajanje podnebnim spremembam po mnenju Lapajnetja (2014) potrebujemo vrnitev k smotrnemu regionalnemu in prostorskemu (okoljskemu) načrtovanju, celovitemu družbenemu planiranju, potrebujemo narodnogospodarske programe (energetika, promet ...) ravnanja s prostorom, saj sam trg z logiko kapitala in dobička ne more urejati širših razvojnih, družbenih, okoljskih problemov. Zasnove skladnejšega regionalnega in policentričnega razvoja je treba okrepiti, Slovenija se je na srečo izognila (pre)obsežni metropolitanzaciji Ljubljanske kotline, vendar v zadnjem obdobju prihaja do gravitacijske krepitve zgolj manjšega števila večjih mest (zlasti Ljubljane) in ponovnega povečevanja razlik med regijami. Obstoječi decentralizirani poselitveni vzorec brez velikih metropolitanskih mest je v veliki meri postal trajnostna prednost Slovenije, saj

v primeru odločitve za trajnostni sonaravni, ravnovesni razvojni model omogoča kakovostno bivanje, večplastno rabo regionalnih virov in lokalno prilagajanje zmogljivostim okolja. Obenem zmerna poseljenost tudi vzpetega sveta omogoča ohranjanje kulturne pokrajine, lažje prilagajanje lokalni zmogljivosti okolja, doseganje varne stopnje prehranske samooskrbe in ohranjanje turistične privlačnosti slovenskega podeželja.

Opozoriti pa velja na dejstvo, da je razpršeni poselitveni vzorec uspešen le v primeru, da se vzporedno gradi učinkovita infrastruktura javnih funkcij in prometa, kar pa se v veliki meri ni zgodilo. Arhitekt Matevž Granda (2020) navaja, da je že Ravnikar v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja zagovarjal razpršeni poselitveni vzorec, a tudi npr. primestne električne vlake. *Razpršeni model gradnje se s pametnimi strategijami lahko iz urbanistične zaostalosti obrne v prednost pod pogojem ureditve javne infrastrukture, ki bo omogočala samooskrbo s hrano, razvoj lokalnih podjetij in obrti, zagotavljala »coworking« prostore in okolju prijazno mobilnost.* Svetovni splet je npr. v razmerah epidemije covid-19 omogočil razširitev dela od doma (delo na daljavo), šolanje od doma (a zgolj kot začasni izhod v hudi zdravstveni krizi), kar je med drugim zmanjšalo potrebo po mobilnosti. Skladnejši in sonaravni regionalni ter policentrični razvoj, ohranjanje poselitvenega vzorca in povečanje kmetijskega prostora slovenskega podeželja, gospodarska, zaposlitvena in oskrbna okrepitev regionalnih središč višjega ranga ter uveljavljanje decentralizacije, teritorialne samouprave, zahteva dvoplastno funkcionalno regionalizacijo, torej členitev na 8–10 funkcionalnih regij in na okoli 30 regionalnih skupnosti.

Sistemski slovenski (in EU) trajnostni odgovor na večplastno krizo pa so najprej zelene investicije za rabo domačih obnovljivih virov, za kakovostno rast (ne pa količinsko, snovno-energetsko) in takojšnja pomoč največjim socialnim žrtvam kriz, temu mora slediti postopna finančna stabilizacija ter potem čim hitrejšo uresničevanje radikalnih trajnostnih reform na vseh poljih, od gospodarstva do javnega sektorja. *Dolgoročno je najslabša pot takega »okrevanja« Slovenije, ki si za cilj postavlja povratek na razmere pred krizo. V resnici je to pot k ponovnemu začetku nove krize, saj ne odpravlja strukturnih vzrokov krize. Vendar velja prislubniti določeni skepsi Jožeta Vogrinca (2013), ali smo državljani Slovenije sposobni odpreti novo razvojno perspektivo Slovenije, saj splošno krizo v Sloveniji dodatno hromi kriza legitimnosti novega vladajočega razreda, ki je po njegovem mnenju povsem nesposoben odpreti razvojne alternative.*

Damijan (2020a; 2020b) se zavzema za temeljito strukturno prilagoditev EU in Slovenije, ki jo je sicer nova Evropska komisija predstavila leta 2020 kot strategijo zelenega in digitalnega prehoda (odgovor na podnebne in strukturne probleme) in dodatno še z Načrtom za okrevanje in povečanje odpornosti kot odgovorom na korona krizo. V ta namen je Evropska komisija oblikovala ustrezne razvojne prioritete, v okviru katerih bo razdeljevala sredstva iz večletnega finančnega okvira (2021–2027) in iz t. i. pandemičnega paketa. Damijan (2020a; 2020b) za Slovenijo (za okoli 10 milijard evrov skupnih sredstev iz obeh virov) predlaga skupno razvojno strategijo z jasnimi nacionalnimi prioriteta, oblikovano okoli petih stebrov:

1. *sodobna infrastruktura* – razen prometne in telekomunikacijske tudi socialna infrastruktura (vrtci, šole, bolnišnice za 21. stoletje), oblikovanje novega naložbenega sklada (npr. 30-letne infrastrukturne obveznice);
2. *znanje* – vlaganja v sodobni šolski in univerzitetni sistem, javna vlaganja v raziskave in razvoj;
3. *zelena in digitalna preobrazba* – odgovor na podnebne spremembe in tehnološki razvoj, vlaganja v proizvodnjo energije iz nizkoogljičnih in obnovljivih virov energije (jedrska energija – pisec nasprotuje, hidroenergija – pisec na splošno nasprotuje, vetrna energija in sončna energija), storitve in izdelki v povezavi z energetsko sanacijo, bolj učinkovito rabo energije, shranjevanje energije, zelene tehnologije v proizvodnji, e-mobilnost, digitalne komunikacije, digitalno poslovanje in internet stvari;
4. *spodbujanje tehnološkega razvoja in komercializacije novih razvojno prebojnih idej* – ustanovitev in delovanje tehnološke agencije in tehnološkega sklada (kot sklada tveganega kapitala), program 2000 mladih raziskovalcev za gospodarstvo;
5. *»infrastruktura za prijazno prihodnost* – zagotavljanje večje socialne varnosti, lažje oblikovanje družine, bolj varno in prijazno preživljanje starosti (vsem zagotoviti neki minimalni temeljni dohodek in univerzalno zdravstveno oskrbo), večja javna sredstva za zdravstvo, dolgotrajna oskrba, dovolj stanovanj za mlade z neprofitno najemnino ali pa z dostopno ceno, nove zmogljivosti v cenovno dostopnih domovih za starejše in varovana stanovanja.

Andraž Teršek (2015, 126) sodi, da morda zavzemanje za demokratični socializem sicer ni prava politična alternativa, a je tako zavzemanje seveda legitimno ter vsebuje elemente in poudarke, vredne konstruktivne javne razprave. Hkrati meni, da že obstoječa slovenska ustava omogoča »tu in zdaj« uveljavitev komunitarizma (vsebinsko zelo podoben modelu sodobnega solidarizma), razumljenega kot socialni liberalizem, ki je moralno utemeljen na solidarnosti (komunizem – na enakosti) kot osrednji vrednoti. Teršek (2015, 124) izrecno poudarja, da slovenska ustava ne predvideva uveljavljanja golega in neomejenega kapitalizma, saj med drugim 67. člen ustave zahteva tako pridobivanje in uživanje lastnine, ki zagotavlja njeno gospodarsko, socialno in ekološko funkcijo. Zdravko Kobe (2016) pa ustavni amandma, ki prepoveduje referendum o vprašanjih v zvezi z davki in proračunom, označuje kot enega od najhujših protidemokratičnih udarov, kar si jih je sploh mogoče zamisliti.

Povezava vodilne slovenske politike s kapitalom se kaže na različne načine. Razkriva se tudi v tem, da morajo delavci sami preverjati, ali je podjetje dejansko plačalo vse socialne prispevke, namesto da bi za nakazila kazensko odgovarjala uprava in računovodstvo podjetja. Povezava kapitala s politiko oziroma z njeno zakonodajo se razkriva v dosedanjem nedostopu delavcev do finančnih virov, da bi odkupili podjetje in ustanovili

delavsko zadrugo (Kirn, 2016, 63). Tudi ustavno zavarovanje vodnih virov pred privatizacijo je notranja sistemska novost, čeprav ta ne bo mogla spremeniti neoliberalizma, ga bo pa vsaj omejila na nekem področju, kar velja tudi za izjemno uspešni referendum o vodi leta 2021. Zapis pravice do pitne vode v ustavo razkriva širino in ostrino problema lastninskega odnosa do narave, naravnih razmer družbe, družbenega razvoja ter trajne rasti proizvodnje in potrošnje.

Slovenija ima po mnenju Limona (2015) izredno priložnost, da se odreče nedosegljivemu cilju neskončne rasti, da kot družba končno odrastemo od rasti in blaginjo gradimo na konceptu odrasti. Smo država OECD z eno najvišjih stopenj dohodkovne enakosti (Ginijev koeficient = 0,2), a se socialne, ekonomske in regionalne razlike postopoma povečujejo. Kljub vsemu pa je solidarnost še vedno pomembna vrednota in kultura še vedno nekaj kolektivnega, hkrati smo država z obiljem naravnih virov in potencialov. Tako Slovenija ponuja ogromno možnosti za materialno zmerno, skromno, zadovoljno življenje in za dostojanstvo vsakogar, a le od nas je odvisno, ali bomo to uresničili (Limona, 2015, 22). A po mnenju okoljevarstvenice Gaje Breclj (2022) prelaganje odgovornosti na posameznika ni dovolj, ključne so sistemske, korenite spremembe, ki zadevajo vse pore družbe – industrijo, celotno gospodarstvo, kmetijstvo, promet, izobraževanje ...

Trajnostna naravna in človeška dota Slovenije za prihodnost je mednarodno primerjalno v razmerah nujnosti trajnostnega napredka izjemno ugodna, bogata in raznovrstna. Omogoča ji samozavestno, aktivno, inovativno držo ter v okviru hkratnih prizadevanj za družbeno solidarnost pomembno prispeva k prepotrebni ekosocialno in z vidika demokratičnosti krepko prenovljeni EU. *Slovenija lahko glede na obilne lastne razvojno-varovalne potencialne med prvimi odločno začne z nujnimi globinskimi družbeno-okoljskimi strukturnimi spremembami (ekološko-družbeni prelom), z radikalno pospešeno, a reformno, nenasilno in demokratično spremembo družbene ureditve, najprej v smeri ekosocialne inačice kapitalizma, potem pa čim prej z ekosocialistično in/ali ekosolidaristično inačico nove, ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve.* Prvič v dolgi zgodovini so naravni, poselitveni, človeški in drugi razvojno-varovalni potenciali Slovenije in njenih pokrajin globalno in evropsko za trajnostno sonaravno inačico doseganja večplastnega blagostanja – visoko nadpovprečni.

Za Slovenijo so ob ustreznem upravljanju države zaradi njenih obilnih trajnostnih sonaravnih potencialov (na prebivalca) uresničljivi vsi ključni cilji evropskega zelenega programa (2019). Le-ta postavlja v ospredje doseganje podnebne nevtralnosti in udeležanje trajnostnega razvoja ob vzdrževanju trajnostne, »vključujoče« rasti za prehodno obdobje (do koncepta odrasti). Evropsko nadpovprečne, obsežne zdravstvene, ekonomske, socialne, izobraževalne, regionalne in psihološke posledice dolgotrajnejše pandemije covid-19 pa zahtevajo skupne razvojno-podnebne in zdravstvene mehanizme ter ukrepe. Po mnenju Mojmirja Mraka in Jeana Monneta (2020) je za Slovenijo ključno udeležanje evropskega zelenega dogovora (2019) v razmerah pandemije in njenih posledic.

Sodita, da je bila Slovenija uspešna pri načrtu razdeljevanja obilnejših evropskih sredstev (11,2 milijarde evrov za obdobje 2021–2027: subvencije in posojila), pa tudi s stališča dostopnosti teh sredstev za obe kohezijski regiji. Ker časa za pripravo strategije razvoja države preprosto ni bilo, bo Slovenija – žal ponovno improvizirala, avtorja pa zagovarjata temeljito razvojno preobrazbo države. A tudi Slovenija v mnogočem deli usodo držav EU in ima približno naslednjo »rentgensko sliko« (Mrak in Monnet, 2020):

1. močan padec gospodarske rasti (okoli 8 % BDP);
2. obsežni fiskalni paketi za reševanje prebivalstva in gospodarstva so preprečili večjo nezaposlenost;
3. posledično visok deficit javnih financ (okoli 4 % BDP) in ponovno visok javni dolg (okoli 80 %);
4. boniteta države se ni znižala in tudi dostop do mednarodnih finančnih trgov je ostal soliden;
6. dolgoročna fiskalna vzdržnost se je še poslabšala zaradi staranja delovne sile, povečanja javnega dolga.

Če je bila v tedanjih komunističnih in socialističnih sistemih varnost varljiva, to po mnenju Markeša (2016) ne bi smelo pomeniti, da se sodobna Slovenija odpoveduje potrebi po različnih oblikah varnosti, ki se prepleta z vrednoto enakosti, z egalitarnostjo, svobodo in pravičnostjo. Služba, zaposlitev za nedoločen čas je osnovni standard zagotavljanja materialne blaginje in socialne varnosti, tega pa mlade generacije v Sloveniji skoraj več ne poznajo, ugotavlja novinar Borut Mekina (2018, 21). Slovenija je s 74 % mladih, zaposlenih za določen čas, na neslavnem prvem mestu med državami EU, kar pa velja tudi za delež prekarnih zaposlitev. To dolgoročno med drugim pomeni, da bodo nove generacije večinoma prejemale minimalno pokojnino, pod pragom (relativne) revščine. Namesto nadur bi morali povečati nove redne službe, podpreti odpiranje donosnih zelenih delovnih mest (vsaj 50.000), skrajšati delovni čas ter zlasti na račun bistvenega dviga snovne in energetske učinkovitosti, digitalizacije in tehnoloških izboljšav povečati dodano vrednost.

Razen redne in solidno, pravično plačane zaposlitve (prevladuje zaposlitev za določen čas in visok delež prekarnih zaposlitev) je dosegljivost stanovanj za mlade ključna za kakovost življenja, za materialno in socialno varnost. Glede na evropske stanovanjske razmere bi Slovenija namesto 10 % potrebovala 30 % najemnih stanovanj, da bi lahko mladi nemoteno vstopali na stanovanjski trg (Avstrija – tretjina najemnih stanovanj, Nemčija – polovica). Slovenija je po odstotku mladih, ki živijo pri starših, na tretjem mestu v Evropi, takoj za Malto in Italijo (Mekina, 2018). *Država bi morala podpreti stanovanjske zadruge, za gradnjo neprofitnih stanovanj, subvencioniranje najemnin mladim in ugodnejša posojila pa namesto 0,04 % BDP nameniti vsaj okoli 1 % BDP.* Miljevič in sodelavci (2021) navajajo podatke SURS, po katerih je bilo leta 2018 v Sloveniji okoli

852.000 stanovanj, od tega 18 % praznih, do leta 2067 naj bi se njihovo število še nekoliko povečalo. Po eni izmed ocen je v Sloveniji okoli 150.000 praznih stanovanj (Poročilo s posveta ..., 2019), kar pomeni, da bi morala biti tudi z vidika udejanjanja koncepta okoljskega prostora (stabilizacija pozidave zemljišč) na ravni državne stanovanjske politike prednostna naloga celostna energetska in druga prenova ter omogočanje dostopa do praznih stanovanj za mlade družine z ugodnejšimi pogoji. V stranki Nova Slovenija predlagajo razmislek o uvedbi davka na prazne nepremičnine (stanovanja, hiše), v katerih nihče ne živi. Razumen davek na nepremičnine bi po njihovi sodbi spodbudil aktivacijo in izrabo praznih nepremičnin in tudi zmanjšal pritisk na pozidavo kmetijskih zemljišč, z davčnimi olajšavami naj bi se pospešila gradnja kadrovskih stanovanj (Verjamemo v sodelovanje ..., 2021, 54–58).

Arhitekt Matevž Granda (2021) upravičeno poudarja, da je statistični podatek o okoli 150.000 praznih stanovanjih v razmerah pomanjkanja stanovanj za mlade družine vreden posebne pozornosti. Velik del praznih stanovanjskih enot je v tipskih samograditeljskih hišah, ki so jih ljudje po vsej Sloveniji razpršeno gradili od sedemdesetih do konca devetdesetih let 20. stoletja. Glavna značilnost teh hiš je, da so hkrati premajhne in prevelike, prevelike za par in premajhne za funkcioniranje kot dvostanovanjske hiše, kjer bi lahko bili enoti ločeni. S sodobnimi tehnologijami prenove, z bistveno manjšo porabo energije in primernimi odzivi na okoljsko-podnebno krizo ter z ustrezno mobilnostjo (kvaliteten javni prevoz, elektrifikacija mobilnosti) bi lahko zagotovili dovolj kakovostnih stanovanjskih enot za vse (Granda, 2021).

Zdravstvo, izobraževanje, socialno varstvo, javni prevoz, kulturne dobrine, pravno pomoč ter starostne in invalidske pokojnine morajo zagotavljati javne in nepridobitne organizacije, financiranje teh storitev pa mora biti v celoti zagotovljeno iz javnih sredstev. *Pisec v nobenem primeru ne podpira privatizacije javnih storitev, zlasti zdravstva in šolstva, saj je v ekosistemski družbeni ureditvi vsem dostopen (brezplačen) in kakovosten sistem javnih storitev temeljni gradnik kakovostnega življenja, socialne varnosti, enakih možnosti in dejanske enakosti.*

Osebo varnost državljanek in državljanov v veliki meri opredeljuje socialna varnost, torej uspešnost delovanja gradnikov, mehanizmov in ukrepov socialne države. Strateški socialni cilj ekohumanistične, solidarnostne Slovenije je torej zagotovitev zmerne materialne in družbene blaginje vsem prebivalcem in radikalno zmanjšanje družbene neenakosti. *Polna zaposlenost (država – zadnja zaposlovalka), primerni dohodki, brezplačen dostop do javnih storitev, postopno, a vztrajno in prednostno uvajanje koncepta univerzalnih temeljnih storitev (UTS) ter solidarnostni in pravični sistem davčnih obremenitev so temeljni gradniki sistemske zasnovane medgeneracijske socialne varnosti.*

V Sloveniji so po mnenju Levice davki nepravilno porazdeljeni, saj so v primerjavi s preostalimi evropskimi državami najbogatejši in kapital bistveno manj obdavčeni. Medtem ko proračun polnijo pretežno davki na delo in potrošnjo, je Slovenija na repu

držav Evropske unije po obdavčitvi kapitala in premoženja, ki je skoncentrirano v rokah peščice. Slovenija z davki na premoženje zbere pičlih 0,6 % BDP, povprečje Evropske unije pa znaša 2,2 %. V povprečju države Evropske unije iz naslova vseh davkov na kapital zberejo 8,4 % BDP, Slovenija le 5 % (Prihodnost za vse ..., 2022, 116). V zgodnjih devetdesetih je davek na dobiček podjetij znašal 40 %, danes pa le še 19 %. Zaradi drastičnega znižanja prispevkov delodajalcev za pokojnine s 15,5 % na 8,85 % v letu 1996 pokojninska blagajna vsako leto pridela okrog milijardo evrov primanjkljaja, ki ga je treba pokriti iz državnega proračuna. Na drugi strani se dvigujejo davki na potrošnjo (zlasti DDV in trošarine), ki v največji meri prizadenejo ljudi z najnižjimi dohodki (Prihodnost za vse ..., 2022, 117).

Koncept ekohumanističnega davčnega sistema Slovenije naj bi bil zasnovan na:

- postopnem povečanju skupne davčne obremenitve za zagotavljanje večje socialne varnosti s 37 % BDP na okoli 40 % BDP;
- uvedbi pravičnega skupnega davka na premoženje na ravni povprečja držav OECD (najprej 1 % BDP namesto 0,6 % BDP dosedanjega nadomestila za stavbno zemljišče, kasneje dvig na okoli 2 % BDP) z večjo obremenitvijo velikih lastnikov nepremičnin in ohranitvijo ali rahlim povečanjem obdavčitve za male lastnike;
- vključitvi dohodkov od kapitala v skupno osnovo za dohodnino in pravični obdavčitvi po naraščajoči davčni stopnji;
- ponovni višji obdavčitvi dobička podjetij;
- okoli 10–20-% minimalni stopnji davka na dobiček multinacionalk, ki poslujejo v Sloveniji;
- uvedbi pribitka na vse transakcije v davčne oaze kot prihodka Republike Slovenije;
- povečanju okoljskih davkov (poraba energije in materialov, emisije, odpadki, odpadne vode, zmanjševanje ekosistemskih storitev) in davka na premoženje, na prazna stanovanja na račun zmanjšanja obremenitev dela oziroma davkov na dohodek;
- prepovedi davčnih oaz in večji obdavčitvi informacijsko-komunikacijskih korporacij.

Dejstvo, da je izvorni vzrok migracij nevzdržno trošenje ekonomsko bogatejših držav globalnega Severa (med katere spada tudi Slovenija) in ekološki odtis, ki ga to povzroča, nam kot odgovoren in pravičen kratkoročni (kurativni) odziv nalaga solidarnost z razseljenimi ljudmi in njihovo polno vključevanje, poleg tega pa čim hitrejšo odpravo vzrokov, ki ljudi ženejo v beg (Karba in drugi, 2016, 11). To lahko dosežemo zlasti z osredotočenjem na vzdržno zagotavljanje blaginje z življenjskimi viri v državah v razvoju, pomoč Slovenije in drugih bogatih držav je neobhodna. Na ta način se bodo ustavili destruktivni okoljski in postkolonialistični procesi, ljudem pa bo omogočeno, da

ostanejo na svoji zemlji in dostojno preživijo. *Slovenija naj bi bila zaradi humanitarnosti in planetarne solidarnosti, pa tudi zaradi nizke rodnosti in staranja lastnega prebivalstva zainteresirana za načrtovano priseljevanje ter za uspešno integracijo priseljenih v skupnosti. Pisec zagovarja planetarno mavričnost, raznolikost tako ekosistemov kot vseh narodov, torej tudi slovenskega, ki ima vso pravico do obstoja in blagostanja. Njegova številčna majhnost povečuje njegovo nacionalno ranljivost, zato je bolj občutljiv na migracijske tokove, tudi s tega vidika je njegova zmogljivost priseljevanja razumljivo manjša, a imigracijska zaprtost – škodljiva.* Slovenija tudi z ekonomskega in zaposlitvenega vidika potrebuje »zmerno« doseljevanje, pa tudi dvig produktivnosti, višjo dodano vrednost znotraj okoljskih omejitev, saj se bo zaradi staranja prebivalstva bistveno zmanjšalo število in delež prebivalcev v aktivni dobi. Zelo zaskrbljujoče pa so tudi napovedi, da naj bi se v naslednjih 50 letih število prebivalcev v Pomurju in Zasavju zmanjšalo za okoli tretjino. Pogled na prostorsko porazdelitev kaže na ohranjanje oziroma celo povečevanje števila prebivalcev vzdolž avtocestnega križa ob hkratnem staranju, preostala območja pa se starajo in hkrati praznijo (Miljevič in drugi, 2021). Ohranjanje poseljenosti slovenskega podeželja in policentrični regionalni razvoj je za prebivalstveno šibko Slovenijo temeljnega nacionalnega pomena.

Poudariti velja, da Slovenijo tradicionalno zgodovinsko označuje izjemno velik socialni kapital (tradicija vaških, agrarnih skupnosti, mavrice društev, socialnih omrežij in pozitivna dediščina delavskega samoupravljanja), ki je po mnenju Stiglitz (2013, 153) tudi izjemno gospodarsko pomemben kapital (krepitev ustvarjalnosti), razvojni potencial, hkrati pa krepi prepotrebno zaupanje, občutek osebne in širše varnosti. A socialni kapital se med drugim izraža tudi kot medsebojno zaupanje in zaupanje v institucije, sodobne raziskave v Sloveniji pa kažejo na zelo nizko stopnjo socialnega kapitala (Rus, 2014, 123). Izguba zaupanja v politični sistem, njegove institucije je ena od ključnih negativnih dediščin poosamosvojitvenega obdobja, zlasti po letu 2004, kar ugotavljajo tudi sistematične raziskave javnega mnenja (Toš, 2017).

Koncepta ekonomske demokracije in korporativizma v Sloveniji ne gre razumeti kot izum socializma, ampak kot del zgodovinsko vzpostavljene socialne in kulturne tirnice, po kateri so naši slovenski predniki stoletja uspešno organizirali svoje ekonomsko in družbeno življenje. Kot taka po sodbi Vesne V. Godina (2016) predstavlja del socialne in kulturne tradicije Slovencev ter hkrati del zgodovinsko vzpostavljenega kulturnega in socialnega kapitala Slovencev, ki bi ga lahko oziroma morali izkoristiti tudi danes. Ena od ključnih značilnosti slovenske native socialne »tirnice« je tudi neposredna demokracija, ki je bila ena od ključnih značilnosti socialne organizacije naših prednikov že ob naselitvi Slovanov na današnje slovensko ozemlje. Kot taka je bistveno opredeljevala tako staroslovensko družbo (slovenska kmetija – enaka huba v velikosti okoli 12 ha za normalno preživetje) in slovenski fevdalizem, delujoča je ostala v času kapitalizma (npr. zadružništvo) in ostala ključna značilnost slovenske družbene organizacije tudi v samoupravnem socializmu (Godina, 2016, 7).

Igor Lukšič (1992a, 11) upravičeno poudarja, da so »slovenska tla pravo leglo korporativizma«. Po mnenju Franja Štiblarja (2015) je v Sloveniji in celotni Srednji Evropi kolektivizem ljudem blizu. V določeni obliki je bil na Slovenskem prisoten že v preteklosti, od Kreka do socialističnega obdobja, kar velja tudi za solidarizem. Na gospodarskem in socialnem področju se lahko Slovenija nasloni na izredno bogato zgodovinsko dediščino korporativizma, od krščanskega socializma in slovenskega združništva Janeza Evangelista Kreka konec 19. stoletja, krščanskosocialnega korporativizma Andreja Gosarja iz tridesetih let 20. stoletja do jugoslovanskega modela socialističnega samoupravljanja. Gosar (1933; 1935) pa je že pred 80 leti na teoretični ravni razvil inovativen, specifičen koncept samoupravljanja, tako na področju gospodarstva kot tudi na področju lokalne samouprave. Vendar je Gosar (1994a) za razliko od koncepta jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja izhajal iz koncepta sicer omejene privatne lastnine in tržnega sistema (odklanja klasični marksistični model praktično popolne kolektivizacije privatne lastnine), njegov model samoupravljanja ostaja v sicer preoblikovanem sistemu kapitalizma, a v ospredje namesto individualizma postavlja delovanje skupnosti, iskanje družbenega sožitja za dosego splošne blaginje. Srečo Dragoš (2015, 253) s samoupravljanjem označuje urejenost celotne družbe na način, ki omogoča avtonomijo sistemskih enot. Temeljni povod za zasnovo Gosarjevega družbenega nauka pa je bil po mnenju Nastrana (2003, 3) brezobzirno izkoriščanje delavcev s strani kapitala. Janez Kavčič (2014) upravičeno opozarja, da je o potrebi svetovnega etosa pronicljivo in preroško spregovoril že Prešeren, v sedmi kitici Zdravljice, slovenske državne himne.

Brez dostojnih in kakovostnih delovnih mest, brez demokracije na delovnem mestu, brez pravice zaposlenih do soupravljanja in udeležbe na dobičku, brez delničarstva zaposlenih ali delavskega združništva seveda ni dejanske politične demokracije, večje enakopravnosti pri sprejemanju političnih odločitev. Tudi z vidika dviga pripadnosti podjetju, dviga ustvarjalnosti, inovativnosti in s tem produktivnosti je vključevanje delavcev v upravljanje in delitev ustvarjenega, vključujoča poslovna kultura za zaposlene učinkovitejši upravljavski, lastniško-poslovni model. Delavsko upravljanje, združništvo, udeležba zaposlenih pri dobičku je po mnenju politične stranke Levica nepogrešljiv gradnik za krepitev pravice delavcev do soodločanja (Blaginja za vse ..., 2018).

Slovenija, njene pokrajine in podeželje razpolagajo z bogato, tisočletno tradicijo socialne organizacije, ki je vsebovala prakso neposredne demokracije. Na slovenskem podeželju je bila razvita gosta mreža vaških, agrarnih in drugih skupnosti, kjer so vse pomembne odločitve sprejemali na zborih vsi člani skupnosti. Skupnosti so hkrati s širše, večgeneracijsko zasnovanimi družinami predstavljale osnovno preživitveno, solidarno-stno mrežo, vendar praviloma niso bile povezane s sosednjimi skupnostmi. Po mnenju Vesne Godina (2014) je samoupravni socializem v podjetja, v druge samoupravne enote, na občo družbeno raven pravzaprav prenesel podeželsko, vaško domačijsko logiko. Vendar velja poudariti, da je tudi v Sloveniji prišlo do večjih sprememb podeželskih

skupnosti v medsebojnem druženju in sodelovanju, skupnih prostorih, občutku pripadnosti skupnosti, njihove večje odprtosti, manjše povezanosti in večje »raztočnosti«. Uveljavljene formalne oblike druženja in sodelovanja so v informacijski razvojni stopnji glede na agrarno sicer vse bolj pestre, število formalnih stikov znotraj podeželske skupnosti pa je manjše (Logar in Potočnik Slavič, 2016).

Po mnenju pisca se mora Slovenija preko ekosocialne inačice kapitalizma čim prej »posloviti« od pretežno neoliberalnega razvojnega modela ter seveda v primeru demokratično izražene večinske volje državljanek in državljanov čim prej najprej udejanjati gradnike prehodnega ekohumanističnega koncepta napredka. Družbena solidarnost, poudarjena sonaravnost in socialna pravičnost ter materialna (samo)zadostnost nasproti sebičnosti in pohlepu bi morale biti po mnenju pisca ključne vrednote prvega obdobja ekosistemske družbene ureditve, osmišljene tudi kot medgeneracijska in medvrstna, okoljska solidarnost. A tudi v obdobju zrelejše (ekosolidarizem) ali globinske (demokratični ekosocializem) faze ekosistemske družbene ureditve oziroma ekohumanizma tako udejanjanje solidarnosti kot v določeni meri tudi sonaravnosti zlasti v začetni fazi družbeno-ekosistemskega prehoda Slovenije ne bi smelo dobesečno izbrisati, »povoziti« tistih struktur ekosocialne inačice tržnega kapitalizma, ki omogočajo dinamično, tokrat trajnostno sonaravno ustvarjalnost ljudi, ki je pomemben gradnik zmerne, a kakovostno višje stopnje človeka vredne materialne blaginje – za vse. *Demokratični, ekosistemsko in humanistično zasnovani ekosolidarizem ali ekosocializem Slovenije 2.0 v nobenem primeru ni in ne sme biti »jugonostalgičen«, kot zgolj kozmetično malce drugačen povratek h gospodarskim in družbeno-ekosistemskim strukturam propadlega koncepta jugoslovanskega ali katerega koli drugega tipa socialistične ureditve 20. stoletja.*

Pri iskanju najprimernejšega modela blaginje ljudi in ekosistemov Slovenije je treba upoštevati dejstvo, da je Slovenija dosegla globalno nadpovprečno stopnjo materialnega blagostanja na prebivalca, a na račun izčrpavanja okolja in naravnih virov ter slabšanja kakovosti življenja prihodnjih generacij. Glede na mednarodne raziskave je Slovenija hkrati dosegla tako povprečno raven BDP na prebivalca (nad 25.000 dolarjev), ki med drugim zahteva tudi začetek procesa bistveno drugačnega vrednotenja koncepta stalne rasti BDP in s tem povezane nadaljnje rasti materialne blaginje, potrošnje surovin, energije, prostora. *Mednarodne raziskave kažejo, da se občutek sreče in zadovoljstva po doseženi ravni BDP na prebivalca (okoli 25.000 dolarjev) več ne povečuje, praviloma se dogaja celo obratno.* Tudi v Sloveniji smo torej v začetku procesa prave kulturne revolucije članic EU, saj je tudi Sloveniji uspelo v povprečju (ne pa pri vseh socialnih skupinah in v vseh geografskih območjih!) odpraviti materialno pomanjkanje; dejansko je Slovenija bila že pred več kot desetimi leti po ugotovitvah Veljka Rusa (2009, 113) v povprečju, seveda, že v razmerah materialnega obilja. Tudi pisec sodi, da v Sloveniji z vidika kakovosti življenja in upoštevanja medgeneracijske pravičnosti nadaljnja rast BDP s pomočjo tradicionalnega modela gospodarske rasti povzroča več negativnih socialnih, psiholoških (stres,

delovna izgorelost), zdravstvenih in ekoloških problemov, kot je pozitivnih materialnih in finančnih posledic nadaljevanja modela rasti, torej dejansko kvaliteta širše pojmovanega življenja več ne narašča, temveč upada. Rus (2009, 113) navaja, da se po mednarodnih raziskavah v Sloveniji že torej poraja t. i. postmaterialistična družba in BDP ni in ne sme več biti glavni kazalnik kakovosti življenja. *Tako je tudi Slovenija pred nalogo, da napredka blaginje, kakovosti življenja ne bo mogla reševati z rastjo BDP ter modelom trajne rasti proizvodnje in potrošnje, ampak z modelom sonaravne odrasti, s spremembo vedenjskih vzorcev prebivalcev, z racionalizacijo proizvodnje in potrošnje, s pravičnejšo in demokratično prerasdelitvijo ustvarjenega dohodka, dodane vrednosti.*

Kljub številnim napakam v obdobju realnega socializma in v poosamosvojitvenem obdobju Slovenija še razpolaga z vsemi potrebnimi potenciali za razvojni preboj in okrepjeno varnost, verjetno največja geostrateška prepreka je ob članstvu v Natu izgubljanje dejanske ekonomske suverenosti in s tem prehajanje v položaj vse večje politične podrejenosti v okviru razrahljane in pogosto nesolidarne EU dveh ali celo več hitrosti. Prav tako velja podčrtati, da je v vsakem primeru treba temeljito spremeniti prevladujoči netrajnostni, socialno krivični, nesonaravni, medregionalno in medgeneracijsko neenakopravni razvojni model Slovenije, ki v precejšnjem delu temelji na zlasti do zaposlenih, do delavcev krivičnem lastniškem modelu in ekonomski nedemokraciji, nizkih plačah večine zaposlenih in še nižjih pokojninah številnih upokojencev, na večjem deležu nestalnih zaposlitev, snovno-energetski intenzivnosti gospodarstva in gospodinjstev ter na prekomernih pritiskih na okolje. Nika Kovač (2022), predsednica Inštituta 8. marec, opozarja na splošno problematičnost obstoječega sistema, saj mladi ne morejo do stanovanj, imamo revne in lačne upokojence, bogati pa so vse bogatejši. Po njenem mnenju je edina prava pot tista, ki gre k socialni pravičnosti.

N'toko (Blažič, 2022a) pa sodi, da mora Slovenija kot obrobna evropska država pozabiti na sanje o tem, da bomo lahko v zdajšnji ureditvi v plačah tekmovali z bogatimi evropskimi državami. Prednost Slovenije pa vidi izključno v zagotavljanju dobrih življenjskih razmer, v stanovanjski, zaposlitveni, prehranski, okoljski, energetski in zdravstveni varnosti – vsega tistega, kar smo v imenu »približevanja Evropi«, v pogosti tržni dirki proti dnu, desetletja uničevali ...

Pismo zaposlenih na Gimnaziji Bežigrad (9. 3. 2022)

Številni zaposleni na Gimnaziji Bežigrad z zaskrbljenostjo opazujejo vse bolj prisoten trend, ki občo človeško blaginjo izriva na obrobje, na prvo mesto pa postavlja interese tistih, ki svojo družbeno moč snujejo na kapitalu. V skladu s tem so dobički pred ljudmi, medtem ko množice ljudi postajajo odvečne. Politike se tudi v Sloveniji ravnaajo po smernicah, kjer se kapital postavlja pred ljudi, interesi njihovih zastopnikov pa pred skupno dobro. Razrašča se življenjski nazor, temelječ na sebičnosti, kar je diametralno nasprotje humanističnih vrednot, ki so pogoj za funkcionalno in pravično družbo. Za odgovorno vodenje države predlagajo zlasti:

- skrb politikov za blaginjo vseh, ne za bogatenje peščice posameznikov;
- aktivno delovanje ljudi za onemogočanje dostopa nesposobnim in sebičnim do politike;
- gospodarno ravnanje s skupnim premoženjem;
- skrb za vsem dostopno javno zdravstvo, šolstvo, javni prevoz, za razvoj umetnosti in kulture;
- zaščito najšibkejših, nudenje socialne zaščite vsem tistim, ki jo potrebujejo;
- prevzemanje odgovornosti za sprejete odločitve in njihove morebitne posledice.

Spomenka Hribar (2012, 54) upravičeno poudarja, da je slovenska himna pesnika Franceta Prešerna z refrenom »Žive naj vsi narodi ...« nekaj svetovno izjemnega, saj poudarja pomen celotne skupnosti narodov, opozarja na nujnost pregona prepira iz sveta, torej že ima razsežnost prepotrebne nove paradigme, ki poudarja sožitje z naravo, solidarnost z drugimi narodi, spravljenost s samim seboj.

Sicer pa je pesnik Srečko Kosovel (2012, 73) že pred 100 leti zapisal: »V meni je čas, ko bo narod narodu: *narod*.« Po njegovem vizionarskem humanističnem videnju je »narod kakor gozd, ki sprejema šumenje in govorico vseh oddaljenih duš – vetrov, jo pretaplja vase in se plemeniti v tihi zavesti, da ima povsod okrog sebe same ljudi, prijatelje in brate« (Kosovel, 2012, 13). V sedanjem času, v obdobju pregretih nacionalizmov, Prešernov in Kosovelov poziv k bratski skupnosti narodov in ljudi med drugim moralno nalaga, da se končno tudi zakonsko prepozna prisotne narodne manjšine na ozemlju Slovenije, vključno z ustavno zagotovljenimi pravicami. To pa na drugi strani pomeni, da se tudi Slovenija bolj zaveda velike odgovornosti do slovenskih manjšin v sosednjih državah. Aleš Debeljak (2004, 204) je upravičeno opozarjal na porazno »državocentričnost« oziroma osredotočenost izključno na življenje Slovencev v neodvisni Sloveniji.

Na mednarodnem polju je po mnenju pisca v strateškem nacionalnem interesu ozemeljsko, prebivalstveno in ekonomsko majhne Slovenije, da ostane članica sicer potrebne demokratične, globinske in strukturno trajnostne ter solidarnostno preoblikovane in razširjene EU, torej koncepta EU, ki je nasproten konceptu »suverenizma«.

Po mnenju iniciative Glas ljudstva (2022) kot aktivnega gibanja dela civilne družbe naj Slovenija v evropskih institucijah zagovarja prenovo EU kot demokratične, socialne, ekološke in mirovniške zveze, ki daje prednost interesom ljudi pred interesi kapitala. Prenova EU naj prav tako vključuje dosledno zagotavljanje človekovih pravic in preprečuje vsako obliko diskriminacije. Hkrati se je treba zavzemati za krepitev javnih socialnih politik, za izenačevanje standardov dostopnosti in kakovosti storitev za vse prebivalstvo na področjih zdravstva, izobraževanja in socialnega varstva, za višje in boljše standarde varstva okolja in narave, za izpolnjevanje zelenih ciljev za prehod v brezogljično družbo, za obdavčitev korporacij in bogastva, za izenačevanje delavskih pravic na globalni ravni in za vzpostavitev globalnega socialnega partnerstva.

Kot aktivna članica EU mora Slovenija zahtevati, da te pravice in politike EU zagovarja tudi v mednarodnih, multilateralnih institucijah in bilateralnih odnosih z drugimi državami. V institucijah EU naj se Slovenija zavzema za finančne sankcije za članice, ki sistematično kršijo načela vladavine prava. Slovenija naj takoj prekine politično zaveznitvo s skrajno desnimi vladami v Evropi in tako povrne mednarodni ugled, ki ga je zapravila vlada Janeza Janše. V EU naj Slovenija zagovarja izvajanje političnih pritiskov na članice, ki neupravičeno blokirajo svoje sosede na Zahodnem Balkanu v procesu pridruževanja EU (Glas ljudstva, 2022, 21).

Glede na geostrateške in druge posledice ukrajinske vojne se tudi pisec strinja s stališčem Levice, da se je treba (zgolj) začasno odpovedati prizadevanjem za izstop iz Nata, ki ga sicer tudi pisec vztrajno zagovarja. Nemudoma naj se pospešeno odstrani žica na meji (postavljena v času vlade Mira Cerarja in očitno končno odstranjena v času vlade Roberta Goloba). Postavitev žice na mejo predstavlja nehumano in popolnoma nesprejemljivo dejanje, ki ne prispeva k reševanju begunske krize, temveč sporoča agresijo ter je izraz totalitarizma. Prav tako ogroža naravo, saj trpijo živali in celoten ekosistem na omenjenem območju (Glas ljudstva, 2022, 22).

Albin Keuc (2021) iz Sloge opozarja, da oblast, ki ne posluša in hkrati še ne sliši, krši osnovna načela delovanja EU, ki temelji na spoštovanju človekovih pravic, temeljnih svoboščin in na vladavini prava. V svet odprta Slovenija se mora zaradi lastnih in splošnih interesov odločno upreti okrepljenim procesom nacionalizma in avtoritativnim voditeljem, podpirati vse oblike in mehanizme nenasilnega svetovnega upravljanja, multilateralizma, postopne demilitarizacije, stabilizacije podnebja ter uveljavljanja koncepta odrasti in skupne blaginje, solidarnostne globalne politike. Neoliberalne in nacionalistične, populistične, ozko »suverenistične« ideologije, ki v njeni neposredni bližini, v njenem sosedstvu, krepijo egoistične in celo imperialistične težnje (nacionalistični vzkliki in pozivi o spremembi meddržavnih mej) so skrajno nenaklonjeni ohranjanju suverenosti in ozemeljske nedotakljivosti majhnih držav, torej tudi Slovenije.

Slovenski nacionalni in trajnostni interesi so s teh vidikov po mnenju pisca skupni oziroma v velikem sozvočju npr. s širšimi interesi sosednje Hrvaške, kar bi moralo bistveno pretehtati za nekatere manj geopolitično, geostrateško pomembne medsebojne razlike ter probleme, ki so mednarodno primerjalno – minimalni in v najslabšem primeru zmerno zahtevni. Spoštovanje mednarodnih sporazumov (sporazum o arbitraži) in temeljnih človekovih pravic je seveda temeljnega pomena za premagovanje medsebojnih razlik med Slovenijo in Hrvaško, diplomatsko-politični aparat obeh držav mora sporna medsebojna vprašanja čimprej rešiti. Podpora uveljavljanju vladavine prava, spoštovanje temeljnih človekovih pravic, demokratizacija ekonomskega in političnega življenja, večplastno tesnejše sodelovanje z državami na območju nekdanje skupne države ter podpora njihovemu vstopu v EU je po mnenju pisca izjemno pomembna zunanjepolitična naloga vsakokratne slovenske politike.

Zahteve gibanja Mladi za podnebno pravičnost Slovenije (2019; 2022)

- sprememba izkoriščevalskega in uničujočega kapitalističnega produkcijskega sistema, tudi t. i. zelenega kapitalizma, ki še vedno temelji na ideji o neskončni gospodarski rasti;
- gradnja alternativnega družbenega sistema, ki bo omogočil dostojno življenje vseh – na ohranjenem planetu;
- trajnostna proizvodnja in potrošnja, skupnostno upravljanje življenjskih virov;
- pravično krožno gospodarstvo, odpiranje zelenih delovnih mest;
- sonaravno, lokalno kmetijstvo in prehranska samooskrba;
- zmanjšanje porabe energije, pravičen prehod na nizkoogljične vire energije, radikalno razogljičenje Slovenije, vključno z zaprtjem TE Šoštanj do leta 2030;
- opustitev namer po gradnji novih velikih HE;
- spodbujanje javnega prevoza, kolesarjenja in pešačenja, učinkovit javni promet – nepridobitna dejavnost;
- ohranjanje biotske raznovrstnosti in naravnih habitatov;
- pravična razporeditev bremen prehoda v nizkoogljično družbo;
- ustavitev subvencioniranja fosilnih goriv in energetske intenzivne industrije, poddržavljenje in prestrukturiranje energetske intenzivnih podjetij ter uveljavitev progresivne integralne obdavčitve, ki naj nadomesti izpad proračunskih prihodkov;
- izgradnja, obnova, odkup ali druga pridobitev vsaj 2000 kakovostnih javnih najemnih stanovanj na leto, ki bodo cenovno dostopna, visoko energetske učinkovita, primerno okoljsko umeščena, čim bolj samozadostna ter z dostopom do kakovostnega javnega potniškega prometa;
- uvedba 32-urnega štiridnevnega delovnega tedna ob enakem plačilu;
- celostno trajnostno izobraževanje;
- uporaba alternativnih kazalcev napredka, zlasti zamenjava kazalca BDP;
- dosledno upoštevanje dognanj znanosti s strani politike pri reševanju podnebne krize;
- ustavitev nabave orožja, zmanjšanje vojaškega proračuna in preusmeritev teh sredstev za zeleni prehod;
- redno namenjanje proračunskih sredstev za mednarodno razvojno pomoč za prilagajanje podnebnim spremembam in omilitev podnebnih sprememb v državah globalnega Juga.

Ključne strateške usmeritve in smernice protestne ljudske skupščine (7. 7. 2020) ter temeljne zahteve Glasa ljudstva (2022)

Po mnenju pisca so vse spodaj izdvojene smernice protestne ljudske skupščine in zahteve Glasa ljudstva sprejemljivi in potrebni gradniki tudi ekohumanistične Slovenije 2.0:

- Smernice in ključne zahteve temeljijo na vrednotah za vključujočo in progresivno družbo, ki so demokratičnost, enakost, enakopravnost, transparentnost, solidarnost, socialna in okoljska pravičnost ter spoštovanje temeljnih človekovih pravic in vladavine prava.

- Slovenija naj se usmeri v ekonomske strategije, ki temeljijo na pravičnosti, medgeneracijski solidarnosti ter ravnovesju med gospodarstvom, socialo in okoljem. Takšen model bo zajel okolje, demografske značilnosti družbe, tehnološki razvoj, socialno stabilnost, zdravje, vzdržno naravnano potrošnjo in enake možnosti za vse prebivalke in prebivalce. Zagotoviti moramo pravičen prehod v nizkoogljično družbo in krožno gospodarstvo. Ukiniti je treba vse prekarne oblike dela, vsem delavkam in delavcem moramo priznati vse delavske in socialne pravice.
- Trajnostna odrast je opredeljena kot krčenje proizvodnje in potrošnje, ki pa vodi v povečanje blagostanja človeka in izboljšanje ekoloških pogojev ter enakost na planetu. Zavzemati se je treba za trajnostno odrast gospodarstva in družbe, ki nam bo pomagala živeti v okviru okoljskih zmožnosti, z odprtimi lokalnimi gospodarstvi in bolj enakopravno porazdeljenimi viri v okviru novih oblik demokratičnih institucij.
- Uvedimo šesturni delovnik kot osnovno delovno obveznost brez zmanjšanja mesečnih plač. Sodobna tehnologija omogoča, da se večina del opravi hitreje in učinkoviteje kot v preteklosti. Polni delovni čas naj torej obsega 30–32 ur na teden, s čimer se ohrani enako plačilo in vključitev v zavarovanja ter obseg socialnih pravic. Ob tem je treba razmisliti o uvedbi štiridnevnega delovnega tedna kot osnovne delovne obveznosti. Razvoj družbe in novih tehnologij omogoča skrajševanje delovnega časa brez zmanjševanja mesečnih plač. Slovenska vlada naj tudi v evropskih in mednarodnih institucijah predstavi in zagovarja to pobudo.
- Stremimo h gospodarski politiki, ki daje prednost dobrobiti ljudi in okolja, ne pa interesu kapitala, osebnim interesom ali lobijem.
- Trajnostna odrast mora postati temelj okoljskih in ekonomskih politik. Preprečimo podnebni zlom z ambiciozno podnebno strategijo, znižajmo emisije toplogrednih plinov do leta 2030 za 60 % glede na leto 2005 ob pravični opustitvi premoga.
- Najkasneje do leta 2030 moramo v Sloveniji opustiti rabo premoga in si prizadevati za opustitev fosilnega plina do leta 2030, najkasneje pa do 2035. Ta cilj je treba uradno sprejeti do konca leta 2022 in do konca leta 2023 pripraviti načrt čimprejšnjega prehoda k 100-% obnovljivim virom energije. Ta mora biti podkrepjen z obsežnim programom spodbud za energetske samooskrbo iz obnovljivih virov energije za gospodinjstva in industrijo s poudarkom na sončni energiji ter vlaganjem v distribucijsko infrastrukturo in hranilnike energije. Načrt mora temeljiti na načelu »energetska učinkovitost na prvem mestu« ter vsebovati vse tehnično in ekonomsko izvedljive ukrepe za zmanjšanje porabe energije.
- Potrebujemo moratorij na razvoj nove fosilne, jedrske in druge potencialno okolju škodljive infrastrukture, kot so sežigalnice, dokler ni v procese odločanja možno enakopravno vključiti tudi strokovne in širše javnosti. Energetski prehod mora temeljiti na oblikovanju energetskih skupnosti, skupnostnem lastništvu, univerzalnem

dostopu do energetske storitve in socialni pravičnosti, demokratizaciji energetske politične arene ter vključevanju vseh, tudi tistih, ki si sicer prehoda ne bi mogli privoščiti.

- Sprejeti je treba načrt za znižanje deleža energetske intenzivne industrije (aluminij, jeklo, cementarne, papir itn.) v Sloveniji skozi prestrukturiranje industrije, ki mora obsegati razogljičenje, prehod v krožno gospodarjenje ter ničelno onesnaževanje virov oziroma okolja s strani industrijskih procesov.
- Podprimo kmetijstvo, da bo aktivno prispevalo k skladiščenju CO₂ in bistveno prispevalo k zavezitvi podnebne krize. Zavzemamo se za sistemsko spodbujanje decentralizacije, samooskrbe in dostopnosti lokalne hrane, pridelane na okoljsko in podnebno vzdržen način.
- Vsakdo ima pravico živeti v zdravem in varnem okolju. Zavračamo odločitve sedanje oblasti (takratne desne Janševe vlade – opomba pisca), s katerimi se večjemu delu okoljevarstvenih organizacij odvzema možnost sodelovanja v postopkih sprejemanja odločitev o projektih in investicijah, ki posegajo v okolje.
- Zavzemamo se za sistemsko spodbujanje decentralizacije, samooskrbe in dostopnosti lokalne hrane, pridelane na okoljsko in podnebno vzdržen način. Zagotovimo prehransko varnost in pitno vodo za vse.
- Vzpostaviti je treba učinkovite ukrepe blaženja podnebnih sprememb s sinergijskimi učinki na biotsko raznovrstnost, javno zdravje in prehransko samooskrbo. To je treba dosegati predvsem z zmanjšanjem obsega živinoreje in povečanjem pridelave rastlinske hrane za ljudi, povečanjem obsega ekološkega kmetijstva (ekološki način obdelave najmanj 25 % kmetijskih zemljišč do leta 2030) ter spodbujanjem kratkih verig oskrbe s hrano. Kmetijstvo je treba spodbujati k prilagajanju podnebnim spremembam. Takoj je treba trajno zavarovati kakovostna kmetijska zemljišča pred spremembo namembnosti.
- Ukiniti moramo spodbude za intenzivno industrijsko živinorejo ter spodbujati preusmeritev živinoreje v ekološko ekstenzivno pridelavo in upoštevanje najvišjih standardov dobrobiti živali. Treba je izboljšati storitve kmetijskosvetovalne službe za doseganje ciljev na področjih varovanja okolja in podnebja, biotske raznovrstnosti, podjetniške inovativnosti ter zdravja potrošnikov. Male kmetije je treba podpirati in zaščititi ter ukiniti diskriminacijo na podlagi velikosti kmetij v kmetijskih politikah in subvencijskih shemah.
- Upravljanje z državnimi gozdovi ter učinkovite spodbude lastnicam in lastnikom zasebnih gozdov za aktivno gospodarjenje z gozdovi morajo biti urejene tako, da se bo povečeval ponor ogljika in podnebna odpornost gozdov. Pri načrtovanju nege je treba smiselno upoštevati različne funkcije gozdov. Nujno je spodbujanje kratkih verig ter predelave domačega lesa v izdelke z dolgo življenjsko in sekvencijsko dobo. Spodbujati je treba lesene gradnje.

- Zagotovimo pravične upokojitvene pogoje in dostojne pokojnine za vse. V pokojninskem sistemu je treba ohraniti elemente solidarnosti. Višina pokojnine mora omogočati dostojno življenje. Dostojna starostna pokojnina za polno delovno dobo mora biti odmerjena v višini 72 % nadomestitvenega razmerja do plače, minimalna pokojnina pa mora pokrivati osnovne življenjske stroške. V sklopu javnega pokojninskega zavarovanja mora biti določena minimalna pokojnina, ki starejši osebi zagotavlja dostojen življenjski standard. Sistemska ureditev dolgotrajne oskrbe mora zagotavljati sredstva za nego na domu in nove javne negovalne bolnišnice ter hospice.
- Uvedimo univerzalni temeljni dohodek (UTD), ki mora zagotoviti večjo socialno pravičnost in zmanjšati revščino. Ob uvedbi UTD moramo ohraniti in zagotoviti enak dostop do vseh javnih storitev za vsakogar. Izobraževanje, zdravstvo in socialne storitve morajo biti brezplačne in dostopne za vse pod enakimi pogoji.
- Zagotovimo javno, kakovostno in vsem dostopno izobraževanje na vseh ravneh. Zavračamo vse poskuse privatizacije izobraževalnega sistema, ki bodo dostop do znanja spremenili v privilegij nekaterih, in ne pravico vseh. Podpiramo izobraževalni sistem, ki spodbuja in krepi kritično razmišljanje. Zagotoviti je treba avtonomijo izobraževanja. Javno šolstvo mora ostati brezplačno. Ustaviti se mora ustanavljanje novih javnih visokošolskih zavodov in univerz, ki ne dosegajo mednarodnih standardov, ter podeljevanje državnih koncesij in financiranje zasebnih visokošolskih organizacij za programe, ki jih izvajajo javni zavodi. Zasebni šolski zavodi naj bodo s strani države financirani samo za izvajanje obveznega programa. Sestava šolskih svetov naj se vrne v prejšnje stanje, odločilno mnenje o imenovanju ravnateljic in ravnateljev pa morajo imeti zaposlene in zaposleni. Znanost in izobraževanje naj postaneta prioriteta pri oblikovanju državnega proračuna. Brez znanosti in izobraževanja nimamo prihodnosti!
- Nasprotujemo privatizaciji zdravstva. Ohranimo in razvijajmo kakovostno in vsem enako dostopno javno zdravstvo. Zahtevamo širjenje kritja stroškov za vse zdravstvene storitve (npr. zobozdravstveno varstvo). Prepove naj se delo zdravnic in zdravnikov iz javnega sektorja pri zasebnih izvajalcih in izvajalkah. Koncesije se morajo podeljevati izključno na podlagi dokazljivega javnega interesa. Prepovedati je treba delna zavarovanja, ki omogočajo preskakovanje vrst v javnem sistemu (npr. preglede in diagnostične storitve, ki omogočajo hitrejši dostop do operacije).
- Državno premoženje, podjetja, javne storitve in naravne vire moramo ohraniti v javnem interesu ter jih varovati in krepiti.
- Zagotovimo bistveno več neprofitnih stanovanj, spodbudimo sistem stanovanjskih zadrug in preprečimo oderuške najemnine.
- Poskrbimo za pravično porazdelitev bogastva, socialno pravičnost in zmanjšanje neenakosti. Spodbudimo ekonomsko demokracijo in (so)upravljanje delavk in delavcev. Zahtevamo širitev demokratičnih načel v ekonomsko sfero, in sicer s

pomočjo ustrezne zakonske ureditve, ki bo spodbujala ekonomsko demokracijo in omogočila udeležbo delavk in delavcev pri delitvi dobička, delavsko (so)lastništvo in (so)upravljanje. Spodbujati je treba delavsko združništvo, socialno podjetništvo in druge oblike delavskega soupravljanja. Zmanjšati moramo razlike v prihodkih med najbogatejšimi in revnimi!

- V demokraciji ima oblast ljudstvo. Oblast skrbi za dobrobit ljudi, okolje in javni interes. Politično delovanje je in mora biti delovanje v službi ljudstva, ne pa oportunistični grabež in izkoriščanje sistema za lastno korist. Ostro zavračamo partitokratski pristop, ki že 30 let obvladuje slovensko politično sfero. Dopolniti je treba 81. člen Ustave RS ter državljanom in državljanom omogočiti, da še pred iztekom mandata (v drugem ali tretjem letu vlade) z referendumom preverijo, ali parlament še uživa podporo večine volivk in volivcev, v nasprotnem primeru pa se razpišejo predčasne volitve. Z javnim denarjem ni dopustno financiranje posamičnih strankarskih interesov.
- Uvesti je treba absolutni preferenčni glas. Na volitvah naj imajo pravico voliti vsi državljani in državljanke, ki so dopolnili 16 let. Možnost opravljanja županske, poslanske in ministrske funkcije je treba omejiti na dva mandata in tako v večji meri zagotoviti, da bodo političarke in politiki predstavniki ljudstva, in ne ločena poklicna kasta.
- Ustavimo vse politične poskuse ugašanja in utišanja javnega medija RTV Slovenija. Zagotovimo vzdržno financiranje medijev, ki je ključno za njihovo neodvisnost in profesionalnost.
- Retroaktivno je treba preveriti vsa politična imenovanja zadnjih dveh let (iz obdobja Janševе vlade – opomba pisca) in odpraviti posledice nestrokovnih kadrovanj. Imenovanje in zaposlovanje na strokovnih mestih v državni in javni upravi ter v podjetjih in zavodih v državni ali občinski lasti mora temeljiti na strokovnosti, ne na politični pripadnosti. V državnih organih in institucijah ter podjetjih in zavodih je potrebna zakonska ureditev kadrovanja, ki naj temelji na preverjanju strokovnih referenc kandidatk in kandidatov ter odprtem in javnem postopku.
- Državnim organom je treba zakonsko prepovedati imenovanje večine članov organov v javnih institucijah in državnih zavodih ali podjetjih.
- Zahtevamo ničelno stopnjo korupcije in njeno dosledno preganjanje in kaznovanje. Vsakomur, ki ne more pojasniti izvora premoženja, je treba to premoženje odvzeti. Zahtevamo zaščito žvižgačev in žvižgačk. Protiustavno je vsakršno spodbujanje k nasilju in vojni.
- Okrepimo položaj kulture na državni ravni. Kultura naj postane eden vodilnih dejavnikov trajnostnega razvoja slovenske družbe.
- Eksplicitno je treba prepovedati povečevanje nacizma in fašizma, potvarjanje zgodovine NOB ter upravičevanje domače kolaboracije z okupatorskimi silami. Ustaviti je treba vsako širjenje ali normalizacijo neonacistične ideologije in ekstremističnih

desničarskih gibanj, pri tem pa morajo svojo nalogo opraviti tudi vsi pristojni državni organi. Prepovedati je treba ustanavljanje ter financiranje paravojaških enot na ozemlju Republike Slovenije ter izobešanje neonacističnih, fašističnih ali domobranskih zastav in simbolov.

- Zahtevamo zunanjo politiko, ki se ne podreja interesom transnacionalnih korporacij in globalnim velesilam. Politika naj temelji na strpnosti, miroljubnosti in spoštovanju pravic vseh ljudi, in ne na podpihovanju sovraštva, nasilja in oboroževanja. Republika Slovenija mora kritično pretehtati svoje članstvo v zvezi Nato in ga s podporo večine prebivalcev in prebivalk zapustiti.

Zahtevamo dosledno spoštovanje človekovih pravic in svoboščin ter posebno varstvo begunk in beguncev, migrantk in migrantov, katerih pravice se predvsem v zadnjih letih sistematično kršijo. Zagotovimo njihovo integracijo in olajšajmo postopke prosilk in prosilcev za azil pri pridobivanju dovoljenja za delo.

Pisec v celoti podpira Pobudo Odrast: nove korenine za slovensko gospodarstvo in družbo (2020) društva za sonaraven razvoj, Focus, v kateri so podpisniki in podpisnice oblikovali pet načel za ozdravitev slovenskega gospodarstva in osnovo za ustvarjanje pravične družbe. Da bi pognali nove korenine za gospodarstvo, ki naj bi ustvarjalo dostojno blaginjo za vse prebivalke in prebivalce Slovenije – znotraj planetarnih omejitev, zato predlagajo:

1. *Postaviti dostojno življenje v središče naših gospodarskih sistemov in radikalno premisliti, koliko dela in kakšno delo je potrebno za dobro življenje za vse.*

Namesto gospodarske rasti in potratne proizvodnje je treba v središče prizadevanj postaviti življenje in blaginjo, zato zahtevamo, da vlade držav članic in institucije Evropske unije revidirajo pakt za stabilnost in rast, ki državam v evroobmočju nalaga omejevanje javnofinančnih primanjkljajev in javnega dolga. Namesto tega naj sprejmejo pakt za stabilnost in blaginjo, ki bo vse ravni oblasti in upravljanja zavezoval, da bodo zagotovile dostojno življenje vseh prebivalcev in prebivalk znotraj planetarnih omejitev.

Medtem ko je treba nekatere gospodarske panoge, kot so proizvodnja fosilnih goriv in orožja ter oglaševanje, ki spodbuja neodgovorno potrošnjo, čim hitreje postopoma odpraviti, je treba spodbujati druge dejavnosti, kot so učinkovita raba energije in drugih virov, obnovljiva energija, ogljično nevtralen prevoz in ekološko, ogljično nevtralno kmetijstvo.

Več pozornosti je treba nameniti neplačanemu delu, zlasti skrbstvenemu delu, in ustrezno ovrednotiti poklice, ki so se med krizo (pandemija) izkazali za bistvene. Da bi zagotovili pravičen prehod, potrebujejo delavci in delavke iz uničujočih industrij dostop do usposabljanj za nove vrste dela, ki je varno in regenerativno.

Na splošno je treba skrajšati delovni čas in uvesti sheme delitve dela ter omogočiti delo od doma ali na daljavo za tiste poklice in oblike dela, ki ne zahtevajo fizične prisotnosti zaposlenih na delovnem mestu.

2. *Organizirati družbo okoli zagotavljanja temeljnih dobrin in storitev ter zmanjšanja okoljsko in družbeno neodgovorne potrošnje.*

Medtem ko je treba zmanjšati potratno porabo energije in virov, je treba osnovne človekove pravice, npr. do hrane, čiste pitne vode, čiste energije, stanovanja, zdravja, izobraževanja in kulture, zagotoviti za vse s pomočjo univerzalnih temeljnih storitev (UTS) oziroma shem avtonomnega dodatka, kot so brezplačen javni prevoz, javni vrtec, učbeniki in šolske potrebščine, dijaški in študentski domovi, domovi za starejše, skupnostne oblike dolgotrajne oskrbe, prost vstop v muzeje, galerije, gledališča, kinodvorane in druge kulturne ustanove, dostopne športne in rekreativne dejavnosti itn.

Da bi to dosegli, je treba postaviti novo davčno ureditev, ki bo s progresivno obdavčitvijo dohodka in bogastva, vključno z obdavčitvijo nepremičnega in finančnega premoženja, ter s koherentnimi ekološkimi davki in spodbudami izražala socialno in ekološko dimenzijo ustvarjenega bogastva. Poleg tega je treba demokratično določiti in uvesti minimalni in maksimalni dohodek. Presežno ustvarjeno bogastvo naj bo prerazdeljeno za zagotavljanje dostojnih pokojnin in kakovostnih javnih storitev, zlasti dolgotrajne oskrbe v skupnosti, ter dostopa do javnih dobrin, zlasti primernih stanovanj za vse generacije. Aktivirati je treba javno in zasebno financiranje za razvoj družbeno in okoljsko odgovornih tehnologij, ki uporabljajo energijo iz obnovljivih virov (vetrna, sončna in geotermalna).

3. *Demokratizirati družbo in reformirati institucionalni okvir upravljanja skupnin (»the commons«).*

To pomeni omogočiti vsem ljudem, da sodelujejo pri odločitvah, ki vplivajo na njihovo življenje. Zlasti pomeni večjo participacijo marginaliziranih skupin družbe ter vključevanje ekofeminističnih načel v politiko in gospodarski sistem. Mladi so z množičnim gibanjem za podnebno pravičnost postali tudi ključni politični akterji sodobnega sveta. Da bi jim omogočili polno udeležanje njihovih pravic, je mlade treba vključiti v posvete o oblikovanju lastne prihodnosti in participaciji mladih v vseh družbenih in političnih procesih.

Moč globalnih korporacij in finančnega sektorja je treba drastično zmanjšati z demokratičnim lastništvom in nadzorom. Sektorje, povezane s temeljnimi potrebami, kot so energija, hrana, stanovanje, zdravstvo, izobraževanje in kultura, je treba izvzeti iz tržne logike in dobičkarstva. Spodbujati je treba gospodarske dejavnosti, ki temeljijo na sodelovanju, npr. delavske zadruge in neprofitno delitveno ekonomijo. V tistih regijah, ki bodo še posebej prizadete zaradi prehoda v ogljično-nevtrarno gospodarstvo, kot sta Šaleška in Zasavska regija, moramo

izvesti demokratične posvete, v katere bodo vključeni vsi deležniki in ljudje, ki živijo v teh regijah, da bi postavili temelje prihodnosti v svojih skupnostih.

Zaradi močno omajanega zaupanja v institucije predstavniške demokracije naj upravljanje s kulturnimi in naravnimi viri (zrak, voda, zemlja) prevzamejo institucije, v katere so voljeni predstavniki in predstavnice ljudstva z žrebom. Te institucije morajo delovati odprto, pregledno in izključno v interesu javnosti in varovanja okolja, njihove odločitve pa so zavezujoče za zakonodajne in izvršilne oblasti na vseh ravneh upravljanja.

4. *Preoblikovati sistem vzgoje in izobraževanja, da bo podpiral družbeno, gospodarsko in ekološko preobrazbo sodobne družbe.*

Obstoječi sistem vzgoje in izobraževanja, ki je v veliki meri zasnovan tako, da zadovoljuje potrebe trga, je treba korenito preobraziti tako, da bo otroke in mlade spodbujal h kritičnemu proučevanju obstoječih struktur in prepričan in da v vsakodnevem življenju udejanjajo načela zadostnosti. Pedagoški proces naj temelji tudi na izkustvenem učenju ter v največji možni meri naj se izvaja izven učilnic in v naravnem okolju. Med cilji vzgoje in izobraževanja mora biti doseganje temeljne okoljske pismenosti vseh skupin prebivalstva.

Kulturne dejavnosti, umetnost in ukvarjanje z obrtjo morajo biti polno integrirani v procesu učenja na vseh ravneh izobraževanja in skozi vsa življenjska obdobja. Izkušnje, pridobljene skozi kontinuirano kulturno, umetniško in obrtniško udejstvovanje, bodo sprostile ustvarjalni potencial vsakega posameznika in posameznice ter jih spodbujale, da opustijo kulturo neodgovornega potrošništva. V skrbi za druge in okolje moramo negovati kulturo, ki bo spodbujala javno razkošje in lastno (privatno) zadostnost (*public luxury – private sufficiency*).

5. *Politične, družbene in gospodarske sisteme osnovati na načelu solidarnosti.*

Prerazporeditev in pravičnost – transnacionalna, medsektorska, medgeneracijska in medrazredna – morata biti podlaga za solidarnost med sedanjimi in prihodnjimi generacijami, družbenimi skupinami znotraj držav, prav tako pa med državami globalnega Juga in globalnega Severa. Zlasti globalni Sever mora prekiniti s sedanjimi oblikami izkoriščanja in zagotoviti odškodnine za zgodovinske krivice. Hitro socialno-ekološko preobrazbo mora voditi načelo podnebne pravičnosti.

Vsako leto nadaljevanja sedanjega večplastno tveganega neoliberalnega (oziroma »neofeudalnega«) visokoentropijskega razvojnega in poselitvenega modela Slovenije in drugih držav znotraj modela trajne rasti povečuje okoljsko tveganje, ogroža preživetje naših potomcev in povečuje neenakosti. Odmik od modela rasti k modelu odrasti, sonaravna tehnološka prenova in zelena okrepitev slovenskega gospodarstva (zelena delovna mesta), energetska in prehranska samozadostnost, ustavev privatizacije javnih storitev,

zmanjšanje socialnih in regionalnih razlik, dostopno javno zdravstvo in šolstvo so ključne sestavine ekosocialnega preskoka Slovenije.

Tako Slovenijo kot vse države sveta čaka skrajno težavna naloga, saj je zaradi večkratno preseženih okoljskih pritiskov na planetarni ekosistem treba najprej določiti globalno sprejemljivo zgornjo mejo izpustov v ozračje in rabe ekosistemov (Kallis, 2018, 132). »Dovoljene« količine naravnih virov (na končnem planetu – z omejenim prostorom, naravnimi viri in samočistilnimi zmogljivostmi) naj bi se med prebivalce razdelile pravično in nepristransko, npr. z veliko bolj progresivnim obdavčenjem rabe virov in uporabo zbranega denarja za plačilo temeljnega dohodka oziroma določene količine brezplačnih dobrin in storitev. Brez širokega, bistveno prevladujočega družbenega sprejemanja materialne zadostnosti (opuščanje in opustitev proizvodnje in potrošnje luksuznih dobrin in storitev) tudi kot ključnega etičnega kompasa tako gospodarstva kot življenjskega stila posameznika seveda uveljavitev ekosistemske družbe v Sloveniji in kjer koli po svetu – ni mogoča. Slavoj Žižek (2021) upravičeno poudarja, da izzivi sodobnega človeštva, od globalnega segregiranja do beguncev, digitalne kontrole, biogenetskih manipulacij, zahtevajo nič več in nič manj kot globalno reorganizacijo naših družb, kar seveda velja tudi za Slovenijo.

Pisec predlaga, da se Slovenija na državni ravni odloči za podporo v nekaterih evropskih državah (zlasti v Avstriji, Nemčiji, Italiji in Švici) po letu 2010 nastalemu ter v praksi v več 1000 podjetij in ustanov preizkušenemu trajnostno zasnovanemu poslovanju, poslovnemu konceptu ekonomije skupne blaginje (*Die Gemeinwohl Ökonomie*) (Felber, 2012). Koncept skupne blaginje v praksi uvaja in vrednoti ekosistemske, socialne in druge obvezne korektive v še vedno tržno, vendar družbeno, medgeneracijsko in medvrstno odgovorno in načrtovano poslovanje gospodarstva, podjetij (plansko-tržno gospodarstvo).

Za udejanjanje ekohumanistične ureditve velja v pretežno katoliški Sloveniji prisluhniti tudi rotečemu pozivu papeža Frančiška (2015). V t. i. okoljski encikliki je izjemno kritičen do obstoječe inačice kapitalizma, ki je po njegovi sodbi ekološko uničujoča in socialno krivična, zato poziva katolike in druge prebivalce k aktivnemu zavzemanju za mir, pravičnost in varovanje stvarstva. Ne z revolucijo, temveč po mnenju Hussona (2011) z odločnim bojem za konkretne pravične zahteve, ki v začetku še nimajo vgrajenega radikalnega protikapitalističnega značaja, lahko vznikne množična protikapitalistična nastrojnost.

V prvem, prehodnem obdobju k ekosistemski družbeni ureditvi, torej v ekosocialnem kapitalizmu (zaželeno trajanje največ do leta 2035/2040), naj bi bile po mnenju pisca v Sloveniji temeljne naslednje ekosistemsko-družbene spremembe:

- *trajnostno in odrastno gospodarstvo* – ekosistemski plansko-tržni sistem, prepolovitev ekološkega (in ogljičnega) odtisa na prebivalca (na okoli 2–2,5 gha/prebivalca), sonaravna, »odrastna« in snovno krožno zasnovana prenova celotnega gospodarstva, energetike (bistveno zmanjšanje rabe energije, doseganje prevlade

rabe OVE, brez gradnje JE Krško 2, moratorij za gradnjo sežigalnic do strokovno integralne pridobitve vseh informacij in alternativnih možnosti) in prometa, zelena javna naročila in trajnostne državne investicije, 50.000–60.000 novih, decentraliziranih zelenih delovnih mest v gospodarstvu v vseh slovenskih pokrajinah; doseganje varne stopnje prehranske samozadostnosti, sonaravna kmetijska pridelava, sonaravni turizem;

- *skladnejši in policentrični, trajnostni sonaravni regionalni napredek Slovenije* – regionalni policentrizem z ustanovitvijo in delovanjem okoli osmih večjih avtonomnih pokrajin/razvojnih regij in okoli 30 regionalnih skupnosti znotraj pokrajin, teritorialna, upravna, politična in fiskalna decentralizacija za doseganje večjih narodnogospodarskih storitev ter dvig blaginje ljudi in družbene blaginje, finančna samostojnost pokrajine/regije (tudi s pomočjo lastnih davkov) in hkrati upoštevanje npr. indeksa razvitosti pokrajine oziroma njene razvojne omejenosti pri sofinanciranju države, velike pristojnosti pri prenesenih nalogah z države na pokrajine, okrepljeno krožno regionalno gospodarstvo in visoka raven dostopnih javnih storitev v vseh regijah in regionalnih skupnostih;
- *socialna in pravna država* – postopna uvedba koncepta univerzalnih temeljnih dobrin in storitev (UTS) (v prvi fazi za osebe in gospodinjstva pod pragom revščine), vsem prebivalcem enako dostopne javne storitve (zlasti zdravstvo in izobraževanje) in nasprotovanje njihovi privatizaciji, krepitev skupnega javnega dobra, spodbujanje delavskih odkupov zasebnih podjetij preko delavskih zadrug (delavsko lastništvo), spodbujanje sistema stanovanjskih zadrug in izgradnja, obnova, odkup ali druga pridobitev vsaj 2000 kakovostnih in skoraj energijsko ničelnih najemnih stanovanj na leto, uveljavitev progresivne integralne obdavčitve – progresivni davek na celotno premoženje, dvig višine minimalne plače nad višino minimalnih življenjskih stroškov, razmerje med najnižjo in najvišjo plačo okoli 1 : 5 (zakonsko opredeljeno za javni sektor in državna podjetja – odprava vseh individualnih izjem, priporočeno za privatni sektor), izgon politike (ne pa države!) iz gospodarstva in strokovno zasnovano upravljanje države (politično neodvisni strokovni sveti za izbor vseh vodilnih v državnih podjetjih in ustanovah), učinkovitejše in politično neodvisno pravosodje, spoštovanja vredna sestava in delovanje ustavnega sodišča, učinkoviti organi nadzora in odprava vzrokov sistemske korupcije;
- *demokratska država* – podpora krepitvi mehanizmov ekonomske demokracije (solastništvo zaposlenih, soupravljanje in samoupravljanje), dvodomni slovenski parlament: Državni zbor (profesionalni politični predstavniki) ter Svet regionalnih in narodnih skupnosti (neprofesionalni politični predstavniki), uvedba kombiniranega (proporcionalno-večinskega z dvema glasovoma volivca) volilnega sistema, uvedba druge stopnje lokalne samouprave (pokrajine) najkasneje do

leta 2025, krepitev oblik neposredne, posvetovalne in sodelovalne demokracije ter aktivnega državljanstva; vzorčni začetki političnega procesa ustvarjanja drugega stebra predstavniške demokracije (npr. na občinski ravni) – dodatni izbor političnih predstavnikov državljanskih skupščin s pomočjo žreba, večja vloga referendumov (uvredba letnega referendumskega dne);

- *globalno aktivna in miroljubna država* – aktivna vloga Slovenije pri neobhodnem temeljitem ekososialnem preoblikovanju EU v enakopravno, solidarno in sonaravno makroskupnost držav in državljanov, 1 % BDP vseh držav sveta za podnebno in trajnostno pomoč državam v razvoju, ukinitve davčnih oaz, referendum za izstop iz Nata (po verjetno nekajletni zamrznitvi odločanja zlasti zaradi ukrajinske vojne) in dejavnejša vloga pri pospeševanju procesa uvajanja kulture miru in nenasilja ter postopne demilitarizacije sveta in EU.

V drugi fazi ekosistemsko-družbenega prehoda, v zreli ekosistemski družbeni ureditvi (po prehodni fazi, ki naj bi se zaključila okoli leta 2040), pa naj bi bila po predlogu pisca ekohumanistična Slovenija 2.0 (zeleno stanje okoli leta 2050) zasnovana na petih temeljih osebne in skupne blaginje ljudi in blaginje ekosistemov:

1. *Ohranjanje ekosistemskih funkcij in kakovost bivalnega okolja:*

- a) ekološki (in ogljični) odtis na prebivalca Slovenije pod biokapaciteto planetarnega okolja (okoli 1,5 gha), ohranjanje ekosistemov in ekosistemskih funkcij, zlasti biotske raznovrstnosti tako v območjih varovanja kot izven njih;
- b) prevlada ekosistemskih načel načrtovanja prostorskega in policentričnega regionalnega napredka nad načeli ozko pojmovane tržnosti;
- c) usmerjanje poselitve in dejavnosti v bolj strnjena naselja (a obvezno ohranjanje ustreznega deleža zelenih površin v večjih mestih), brezkompromisna zaščita in sonaravno povečevanje kmetijskih zemljišč za doseganje varne stopnje prehranske samozadostnosti.

2. *Stabilizacija števila prebivalstva in poseljenosti:*

- a) postopno povečevanje števila otrok na žensko (z 1,6 na 1,8);
- b) večplastno pojmovanim zmogljivostim okolja ter evropsko in globalno skromnemu številu prebivalcev (2 milijona prebivalcev) prilagojena in odprta migracijska politika s pozitivno bilanco priseljevanja;
- c) aktivna regionalna politika za ohranjanje urbane policentričnosti (nasprotje »emonizaciji«), poseljenosti podeželja, hribovitih in geografsko robnih pokrajin;
- d) posebna skrb ustvarjanju ključnih eksistenčnih razmer, ustvarjanje vseh možnosti za kakovostno, materialno zmerno blaginjo in varno, polnokrvno in kakovostno življenje in delo tudi za zadržanje mladega prebivalstva.

3. *Trajnostno sonaravno gospodarstvo v okviru nosilnosti okolja, pravičnejši davčni sistem:*
- a) prevlada modela (ekosistemske) ekonomije skupne blaginje in koncepta odrasti namesto koncepta trajne (količinske) gospodarske rasti, s poudarkom na 100-% rabi domačih OVE, snovno krožnem regionalnem gospodarstvu, ekosistemskem, socialnem in tržnem, družbeno odgovornem sonaravnem podjetništvu in industriji, sonaravnem kmetijstvu in turizmu ter trajnostni mobilnosti (prometna hrbtenica – javni promet, sodobne železnice, mreža kolesarskih stez, bistveno zmanjšanje dnevne migracije zlasti v Ljubljano, zmanjšanje števila osebnih vozil);
 - b) prehranska in energetska samooskrba (drastično zmanjšanje porabe energije, raba regionalnih OVE in brez nove jedrske elektrarne, verjetno podaljšanje obratovanja obstoječe JE Krško do leta 2043 – zgolj v primeru obvezne in pozitivne okoljske presoje);
 - c) progresivna lestvica obdavčitve in davčna obremenitev celotnega premoženja – integrirani premoženjski davek, prehod od prevlade davčne obremenitve dela na okoljske obremenitve porabe naravnih virov in obremenjevanje okolja ter večja obdavčitev prihodkov od kapitala;
 - d) javne banke pod demokratičnim nadzorom javnosti, lokalne hranilnice in lokalne, regionalne valute.
4. *Ekonomska demokracija, lokalna samouprava, politična demokracija:*
- a) ohranjanje koncepta kombinacije privatne in javne lastnine proizvodnih sil s prevlado modela solastništva zaposlenih in lokalnih skupnosti v podjetjih in ustanovah (delavsko soupravljanje in samoupravljanje), združništvo in druge različne oblike kooperativ, ohranjanje koncepta privatne lastnine v kmetijstvu, zelo okrepljen delež socialnega podjetništva;
 - b) sistemska določitev in uvedba ne le minimalnega (nad pragom revščine), temveč tudi maksimalnega dohodka ter njunega omejenega medsebojnega razmerja (najprej 1 : 5, kasneje 1 : 3–4), določitev zgornje meje premoženja;
 - c) lokalna samouprava – občine, regionalne skupnosti in regije kot avtonomne in odgovorne teritorialne skupnosti, občinski in regionalni sveti (volitve) ter občinske in regionalne državljanske skupščine (reprezentativni žreb);
 - d) politična demokracija – predstavniška demokracija na osnovi volitev (Državni zbor, Državni svet regionalnih in narodnih skupnosti) in reprezentativnega žreba (Državljska skupščina), državljanski forumi in druge oblike deliberativne demokracije, vsakoletni referendumski dan, po nekajkratnih mandatih delovanja Državnega sveta regionalnih in narodnih skupnosti in temeljiti strokovno-politični razpravi sprejetje odločitve na referendumu o umestnosti njegovega nadaljnega delovanja tudi po uvedbi Državljske skupščine.

5. *Univerzalna socialna varnost:*

- a) uveljavitev koncepta polne zaposlenosti z državo kot zadnjo zaposlovalko;
- b) decentralizirano povečanje novih zelenih delovnih mest (v vseh pokrajinah) in v določenem obsegu tudi v javnih storitvah (npr. zdravstvo, skrb za starejše), večja vloga delitve delovnega mesta, skrajšanje delovnega časa na okoli 30 ur, večja vloga javnih del, prejemki za sedaj še neplačane oblike dela v gospodinjstvu, skrbi za otroke in družbeno koristno delo – »tretji« sektor;
- c) univerzalno dostopne in brezplačne temeljne javne storitve (izobraževanje, zdravstvo, javni prevoz, cenovno vsem dostopne kulturne dobrine);
- d) dostojna starostna pokojnina za polno delovno dobo v višini 75–80 % nadomestitvenega razmerja do plače (zagotavljanje minimalne, a dostojne materialne varnosti v starosti);
- e) celoviti sistem socialne pomoči (vključno z zagotavljanjem minimalnega preživetja za gospodinjstva pod mejo revščine), sistemska uvedba koncepta univerzalnih temeljnih dobrin in storitev (UTS) (razen brezplačnih temeljnih javnih storitev tudi določena brezplačna količina vode, energije, hrane, bistveno povečanje stanovanjskega fonda v različnih oblikah socialnega lastništva za gradnjo neprofitnih stanovanj, finančna pomoč države, delodajalca in lokalne skupnosti za najem/sonaravno gradnjo stanovanja do določene površine na osebo s stanovanjskim dodatkom in za najem zemljišč za sonaravno pridelavo hrane).

Pisec si seveda ne dela prav nobene iluzije, demokratični, nerevolucionarni, vendar radikalno reformistični ekosistemski in družbeni prehod Slovenije ne bo potekal brez močnega odpora »trdega« tujega in domačega kapitala in njegovih praviloma desnih političnih strankarskih zaveznic ter konservativnih civilnih gibanj in ustanov. Nekateri domači lastniki privatnih podjetij že npr. upravičene pozive za večje pravice delavcev in celostno zasnovane predloge obdavčenja javno označujejo kot primere načrtovanega »vračanja koncepta komunizma in socializma« menda s strani ene od novih vladnih političnih strank. Njihove izjave, da se načrtuje nacionalizacija podjetij, spremlja grožnja, da bodo svoja podjetja nemudoma prenesli v tujino – to je zgolj eden od kazalcev pričakovanih ostrih političnih bojev. Na drugi strani pa npr. zelo uspešni podjetnik Sandi Češko (2019) sodi, da je socializem postal v ZDA znova legitim, vendar sodobnega tolmačenja socializma po mnenju pisca povsem upravičeno ne vidi kot podržavljenje sredstev za proizvodnjo in kot avtoritarnost.

Predlagani koncept ekosistemske družbene ureditve pisca tudi v zreli obliki, tako v ekosolidaristični kot ekosocialistični inačici (demokratični ekološki, ekosistemski socializem) ne predvideva ukinitve privatne lastnine proizvodjalnih sredstev, vsekakor pa zaradi okoljskih in etičnih razlogov predvideva zmanjšanje njenega obsega in deleža na

račun pravičnejšega povečanja obsega in deleža skupnostne lastnine, lastnine zaposlenih. Pisec za zrelo fazo ekosistemske družbene ureditve (torej ne za prehodno obdobje!) ob konceptu sonaravnega gospodarstva in sonaravnega dviga blagostanja predlaga demokratično zasnovano zgornjo omejitev premoženja, ki jo je sicer že pred drugo svetovno vojno za Slovenijo predlagal krščanski socialist Andrej Gosar (1933; 1935).

Nekateri pionirji gradnikov ekohumanistične, »vzporedne« Slovenije 2.0 so že prisotni, to so snovalci in konkretni uresničevalci ekosocialnih, trajnostnih projektov ekoloških vasi, ekoloških zaselkov, urbanih ekoloških sosesk, pasivne in sonaravne gradnje, urbanih vrtov, podporniki poštene svetovne trgovine, ekološkega, biodinamičnega kmetovanja in permakulture, lokalne rabe obnovljivih virov in krožnega gospodarstva, modela družbe brez odpadkov, energetske prenove zgradb, krepitve skupnega in skupnosti, soupravljanja podjetij, različnih oblik lokalnih kooperativ in združništva, neposrednega povezovanja proizvajalcev kmetijskih pridelkov in potrošnikov, blagovne izmenjave dobrin in storitev, številnih gibanj za trajnostno družbo in trajnostno vzgojo ter izobraževanje, skupin, ki zagovarjajo zmanjšanje premoženjskih in dohodkovnih razlik, zagovorniki človekovih pravic, odrasti in sonaravne ekonomije, družbene in ekosistemske odgovornosti podjetij, pravice do zdravega okolja, do zdrave vode, pa zagovorniki pravic živali in zagotavljanja osnovne materialne varnosti za vse prebivalce ...

Ekosocialisti, zagovorniki demokratičnega (eko)socializma, neortodoksni marksisti, krščanski socialisti, socialni demokrati, napredni zeleni in druge programske ekosocialne politične stranke, pa tudi sindikati, napredna družbena gibanja, skupine in posamezniki naj bi se vsebinsko, politično in akcijsko povezali v širša programska ekohumanistična (ekosolidaristična in/ali ekosocialistična politična) zavezništva Slovenije in njenih pokrajin. Pisec sodi, da je za prehodno obdobje, torej za zeleno uveljavitev ekosocialne inačice kapitalizma, možna in potrebna še širša družbeno-politična fronta, ki bi lahko vključila tudi zmerne konservativne stranke in politike. Seveda ni prav nobene garancije, da bo v Sloveniji prišlo do zelenega ekohumanističnega preskoka, za katerega je med drugim potrebna trdna in prepričljiva parlamentarna večina. Od državljanek in državljanov Slovenije je najbolj odvisno, katera politika bo dobila večinsko politično podporo, zato ni izključeno tudi ponovno vračanje na okope neoliberalnega kapitalizma in z njim povezanega avtoritarnega vodenja države. Janez Markeš (2022b) zaskrbljeno opozarja, da slovenska Katoliška cerkev v nasprotju z opredelitvami papeža Frančiška evangelijsko resnico nadomešča z neoliberalističnimi nauki in aksiomi. Politična stranka Nova Slovenija, ki se v programskih izhodiščih razglasa za slovensko krščansko demokracijo, pa po njegovem mnenju zagovarja radikalni liberalizem, kar je v nasprotju s političnim konceptom krščanskega socializma, ki ga je zakoličil Janez E. Krek. Ugotavlja, da je tudi v Sloveniji diktaturo partij zamenjala diktatura kapitala, ki je ljudi spravil v podrejenost (Markeš, 2022b).

Pisec sodi, da bi dodatna uvedba izbora političnih predstavnikov ljudstva s pomočjo reprezentativnega žreba, torej uvedba državljskih skupščin na vseh teritorialnih ravneh

(državni, regionalni in občinski) bistveno povečala možnosti, in sicer najprej za ekosocialno mehčanje kapitalizma, kasneje pa tudi za uvedbo ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve. Obenem se pisec strinja s stališčem ključnega sodobnega snovalca modela izbora političnih predstavnikov še s pomočjo žreba Davida Van Reybroucka (2017, 119), da je v tej fazi demokracije najprimernejša kombinacija žreba in volitev. EU naj po njegovem predlogu spodbuja države članice, da vzpostavijo uporabne pilotne projekte na nižjih teritorialnih ravneh, vendar dolgoročno ne izključuje možnosti, da se bo morda dvopredstavniški sistem »umaknil« sistem, ki bo temeljil izključno na žrebanju. Tudi za Slovenijo pa velja, da je razen povečanja državljske politične participacije na vseh teritorialnih ravneh za uvajanje ekosistemske družbene ureditve izjemno pomembna krepitev mehanizmov ekonomske demokracije in lokalne samouprave. Kot potrebno moralno spodbudo tudi za »slovensko rabo« velja morda izpostaviti poziv Stephana Hessla (2011, 31) k odločnemu in takojšnemu nenasilnemu upor (»*Dvignite se*«), saj je po njegovem v času, ko svet drsi s tečajev, najslabši možni odgovor – brezbriznost ... Immanuel Wallerstein (1999, 54) optimistično poudarja, da je treba verjeti v možnosti utopistik, ki so uresničljive ob določenih pogojih po nenasilni, nikakor pa ne po revolucionarni poti. Zgodovina nas uči, da se namreč revolucije vseh vrst slej ko prej izrodijo.

Pisec na osnovi Programa za delo koalicije 2022–2026 (2022) (Gibanje Svoboda, Socialni demokrati in Levica) sodi, da je morda večje pričakovanje o postopnem opuščanju sicer omiljenega modela neoliberalnega kapitalizma in uveljavljanju ekosocialne in drugače kapitalizma, vključno z možnimi posameznimi ukrepi tudi v smeri ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve, ki segajo onkraj kapitalizma. V spodbudo smeješemu ekosistemsko-družbenemu preokretu tudi v Sloveniji je npr. mnenje *Iana Parkerja* (2017, 29, 31), da je demokratu *Bernieju Sandersu* uspelo pojem »socializem« z oznako »demokratski socializem« ponovno uvesti (celo) v ameriško politiko. Slavoj Žižek (2021, 58–60) pa sodi, da Bernie Sanders kot »zmerno konservativni levičar« upravičeno zagovarja nujnost sprememb v smeri drugačnih temeljnih koordinat obstoječega kapitalizma, radikalni levičarji pa sodijo, da ni dovolj revolucionaren.

Robyn Eckersley (2019, 330) realistično opozarja, da je bilo za pojav evropske socialne države potrebnih več kot 50 let, to naj bi bila po njeni sodbi za zagovornike zelene demokratične države pomembna lekcija. Boj za demokratično ekosocialno državo Slovenijo bo torej dolgotrajen in konflikten, ekohumanistična Slovenija lahko postane realna možnost le v primeru, če bo napredna državljska in politična koalicija demokratično prevzela politično oblast. Tudi zato naj bi bil po mnenju pisca civilizacijsko skrajno zahtevni družbeno-ekonomski in okoljski, ekosistemski prehod Slovenije iz vse bolj neoliberalne in drugače kapitalizma v ekosistemsko družbeno ureditev (ekohumanizem) (seveda v primeru večinske demokratične odločitve državljanek in državljanov) realno izvedljiv z radikalno, a reformno gospodarsko in družbeno-okoljsko preobrazbo – po sodbi pisca najbolj verjetno v dveh etapah:

- a) *prehod iz prevladujočega neoliberalnega v ekosocialni kapitalizem s sistemskim vgrajevanjem ekosolidarističnih (ključna vrednota – solidarnost) in ekosocialističnih (ključna vrednota – enakost) elementov in šibkejše trajnosti/sonaravnosti (2020–2035/2040);*
- b) *dograjevanje zrele (ekosolidarizem) in/ali globinske (ekosocializem) odrastne, solidarne in pravičnejše ekosistemske družbene ureditve (po 2035/2040).*

Široka ekohumanistična koalicija naprednih političnih strank in močno ekohumanistično zasnovano delovanje civilne družbe je po mnenju pisca potrebno potrebna skupna družbeno-politična moč za demokratično udejanjanje ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve – onstran kapitalizma. Vizijo ekohumanizma je treba v Sloveniji uveljaviti – po slovensko, po »kosovelovsko«. Čas torej zahteva nove orientacije, novo ureditev družbe! Tako je pozival mladi, vizionarski Kosovel že pred 100 leti. Njegovemu moralnemu pozivu:

*»Zmaga resnice v kulturnem,
humanizma v gospodarskem,
pravičnosti v socialnem življenju«*

dodajamo:

sonaravnosti (zmernosti, zadostnosti) v okoljskem življenju!

Drugačna bodočnost, torej poslovenjeni ekosistemski humanizem, ekosistemska družbena ureditev pripada tistemu, ki vanjo veruje in jo je sam pripravljen soustvarjati! V prevladujočo puščavo slovenske inačice sicer omiljenega neoliberalnega kapitalizma se od spodaj navzgor širijo obetavni otoki ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve. Bodo prevladali ali jih bo preplavilo naraščajoče morje – to je odvisno od – vsakega od nas!

»Klišejsko verjamem, da je treba delati dobro in živeti polno življenje ter da ničesar, kar lahko storiš danes, ne smeš preložiti na jutri.«

Marko Pokorn, 2022

9 Ekohumanistična Evropska unija

»Groteskni poblep naftnih in plinskih podjetij je najbolj prizadel najrevnejše in najranljivejše, ob tem pa uničuje naš edini dom.«

Antonio Guterres, 2022

9.1. Dediščina in strukturne slabosti EU

9.1.1 Ocene rezultatov EU

Evropa je fizičnogeografsko del velikega kontinenta, imenovanega Evrazija, ki jo Sredozemsko morje ločuje od Afrike. Segra vse od Urala do Atlantskega oceana, od Skandinavije do Malte. Z vidika pogojev za življenje velja poudariti njeno prevladujočo geografsko lego v zmernih geografskih širinah, ki nudi zelo ugodne naravne pogoje za bivanje, pridelavo hrane (visok delež obdelovalnih površin), oskrbo z vodo, geografska pestrost in prehodnost ozemlja pa pogojujeta praviloma bogate ekosistemske storitve. Evropa predstavlja eno od večjih zgostitev svetovnega prebivalstva, kjer živi okoli 710 milijonov prebivalcev (z upoštevanjem »Evrorusije«), delež Evrope v svetovnem prebivalstvu pa se je v zadnjih 100 letih dramatično zmanjšal (Murphy in drugi, 2014, 71, 72). Večina Evropejcev in Evropejcev je dobro izobraženih, njihovo trajanje življenja je bistveno nad svetovnim povprečjem, toda prebivalstvo se stara, večinoma živi v mestih in je zaposleno v storitvenih dejavnostih, a industrija je še vedno zelo pomembna gospodarska dejavnost. *Čeprav so med evropskimi državami in znotraj njih velike meddržavne in regionalne razlike, predstavlja Evropa v svetu območje višje ravni človekovega razvoja in visoke kakovosti življenja ter socialne varnosti, višjega materialnega standarda (BDP) in splošne blaginje, večjega upoštevanja človekovih pravic in demokracije, vendar izrazito prekomernih pritiskov na okolje.*

Sredi 20. stoletja se je na osnovi nenasilnih mehanizmov na pogorišču druge svetovne vojne in po zgodovinski zmagi antifašizma zlasti na ekonomsko-finančnih interesih prvič v burni evropski zgodovini oblikovala prostovoljna, predvsem na skupni vrednoti

ohranjanja miru zasnovana skupnost evropskih držav in narodov. Korenine evropske integracije segajo v petdeseta leta 20. stoletja, povezovanje pa je bilo zasnovano kot politični in gospodarski projekt, ekonomsko povezovanje naj bi vodilo k večji politični integraciji (Murphy in drugi, 2014, 289). Z zgodovinskima Pariško (1951) in Rimsko (1957) pogodbo je nastala Evropska gospodarska skupnost, kasnejša Evropska skupnost, ki je bila z Maastrichtsko pogodbo leta 1992 preimenovana v Evropsko unijo (EU) (Delanty in Rumford, 2008, 39). Največja širitev EU se je zgodila leta 2004 (vstop desetih držav, tudi Slovenije), kasneje so v EU vstopile še tri države (Romunija, Bolgarija in Hrvaška). Po širitvi na nekdanje evropske socialistične države je prišlo do srečanja različnih oblik modernosti, večina novih držav članic je imela opraviti s trojno tranzicijo v kapitalizem, demokracijo in nacionalno samostojnost (Delanty in Rumford, 2008, 61). Z izstopom Velike Britanije iz EU leta 2020, torej izstopom ene od tradicionalnih in večplastno zelo pomembnih, »velikih« članic zveze, pa je prišlo do nepričakovanega pretresa.

Leta 2007 je v EU-28 živelo okoli 500 milijonov prebivalcev, leta 2017 pa 511,5 milijona, kar je bilo 1,2 milijona več kot leta 2016. *Po izstopu Velike Britanije je leta 2020 v EU-27 živelo 446 milijonov prebivalcev oziroma le še 5,9 % svetovnega prebivalstva (Key Figures on Europe, 2018; 2021).* Rodnost v EU je bila leta 2019 1,53 otroka na žensko (Slovenija – 1,61), v nobeni od držav članic ni bila večja od 2,1 otroka na žensko, kar bi omogočalo stabilizacijo števila prebivalcev. Obenem je potekal proces staranja prebivalcev, ki se bo v primeru omejenega priseljevanja praviloma mlajšega prebivalstva intenzivno nadaljeval tudi v prihodnjih desetletjih. V letu 2020 je bilo v EU (brez Irske) 5,2 milijona umrlih, v primerjavi z letom 2019 se je njihovo število zaradi smrtonosnih posledic pandemije covid-19 povečalo za 619.000 oziroma za 13,4 %. V mestih EU je leta 2018 živelo okoli 75 % vseh prebivalcev (svetovno povprečje – 55 %), Pariška urbana aglomeracija z nekaj več kot 10 milijoni prebivalcev je šele na 27. mestu na svetu (The EU in the ..., 2020, 20, 21).

Ocene dosedanjega razvoja, dosežkov oziroma dediščine EU so zelo različne, a zlasti za obdobje do začetka 21. stoletja prevladujejo pozitivne ocene. EU je postopoma začela v realno življenje spreminjati pozitivne utopije, ki pa so se kasneje obrnile v svoje nasprotje (Rizman, 2014b, 241). Vendar je ideološko realna ocena zgodovinske dediščine, bilance zgodovinskega delovanja EU do sodobne krize po mnenju Rudija Rizmana (2014b, 203) kljub vsemu pozitivna. Jürgen Habermas (2018a) pozitivno ocenjuje evropsko združevanje, a opozarja na krepitev desničarskega populizma zaradi predsodkov proti migrantom in strahu pred modernizacijo, ki se je uveljavil med pripadniki srednjega razreda. Obenem sodi, da je EU premalo solidarna in premalo učinkovita, da bi preprečila naraščajočo družbeno, socialno neenakost v državah članicah in med njimi.

Nancheva in Agarin (2018, 13) sodita, da je EU radikalno spremenila pokrajino evropske politike, saj je uvedla poskus suverenosti na nadnacionalni ravni in kategorično drugačno zasnovano organizacije politik, a obenem tudi povzročila stalne probleme glede

političnega odločanja med nacionalnimi državami ter »Brusljem«. Po mnenju Dimitrija Rupla (2017) pa je EU epohalna pridobitev evropskega človeštva (enotnost v različnosti/raznolikosti), multikulturalnost pa naj bi bila njena uradna politika. Nasprotno temu pa Tomaž Mastnak (2019b, 197) meni, da je EU še vedno v bistvu zasnovana na modelu neoliberalistične racionalnosti.

Sociologinja in ekonomistka Ana Podvršič (2020) sodi, da je EU od samih začetkov protidemokratski projekt, saj premešča ravni odločanja stran od delavcev in volivcev. Poudarja, da že Rimska pogodba iz leta 1957 govori o konkurenčni politiki, ki naj poskrbi za doseganje neizkrivljene, proste konkurence na skupnem trgu. Po njeni sodbi je EU dejansko politični projekt elit, ki od samih začetkov deluje v prid krepitve svoboščin kapitala. Solidarnost obstaja v EU le med centri kapitala, kapital pa se plemeniti, če so ljudje med seboj v vse večji konkurenci in vse manj solidarni drug do drugega. Upravičeno izpostavlja »skrb« EU do lastnih državljanov ob njeni reakciji na primeru Grčije (v obdobju leve vlade pod vodstvom Sirize), ki ji je v neokolonialnem stilu narekovala brutalne ukrepe varčevanja ter nižanja plač in pokojnin.

Teoretiki koncepta odrasti izhajajo iz prepričanja, da tudi EU še vedno simbolizira napake kapitalizma, saj naj bi cilj obstoja in delovanja pretirano, celo enostransko gradila le okoli ekonomije, ekonomska in politična zgradba, ki omejuje države članice, pa je v službi modela trajne rasti, ki pa je dosegel svoje zgornje meje (Liegey in drugi, 2015, 69, 70). Tako je tudi sicer pozitivna strategija EU za zmanjševanje toplogrednih plinov enostransko okoljsko zasnovana (»trajnostna zelena rast«), namesto da bi bila okoljsko, ekonomsko in socialno celostna ter medgeneracijsko pravična. Obenem izhaja iz pretiranega tehnološkega optimizma glede reševanja okoljske problematike, na drugi strani pa je prisoten tehnološki pesimizem glede zaposlenosti in avtomatizacije. Snovalci koncepta odrasti poudarjajo hkratno nujnost evropskega reševanja problematike dohodkovne neenakosti in družbene krivičnosti s pomočjo mehanizmov socioekonomskih politik, npr. s temeljnim dohodkom, garancijo zaposlenosti in skrajšanjem delovnega časa (D'Alessandro in drugi, 2018).

Aleš Debeljak (2004, 10) je ob vstopu Slovenije v EU poudaril, da je Združena Evropa še vedno projekt družbenih elit, ne pa širokih populacij, nastaja od zgoraj navzdol, zato se med ljudmi še ni uspela trdno zasidrati. Združevalni evropski procesi tvegajo, da bodo plemenite vrednote vladavine prava in družbene solidarnosti obvisle v vakuumu abstraktnih zamisli, na katere se dobro spozna samo sloj profesionalnih politikov, ki delujejo na relaciji Bruselj–domače prestolnice. Veliki evropski eksperiment je po mnenju gledališkega režiserja Janeza Pipana (2018) začel propadati, ko se je demokracija trdno spajdašila s kapitalom.

Ameriški ekonomist in futurist Jeremy Rifkin je še leta 2004 v primerjavi z ZDA takratno EU obravnaval kot boljše pripravljeno demokratično skupnost sveta na izzive globalizacije v 21. stoletju, saj je namesto količinski gospodarski rasti in individualnim priložnostim (ZDA) dajala večjo prednost trajnostnemu sonaravnemu razvoju in dvigu

splošne kakovosti življenja, družbenega blagostanja, skupnega dobra. EU je Rifkin opredelil kot priporočljivo civilizacijsko alternativo, ki se je usmerjala k vzdržnemu razvoju in kakovosti življenja, k ravnovesju med delom in prostim časom, ohranjanju, spoštovanju multikulturne in večnacionalne različnosti. *A v obdobju po letu 2000, zlasti pa po krizi leta 2008, so se temeljne politike EU namesto s povečano sonaravnostjo in solidarnostjo še dodatno okrepile z neoliberalnimi mehanizmi in ukrepi.* Tudi Marjan Horvat (2010, 15) je EU označil kot svetovni laboratorij za nove oblike družbenih ureditev, a hkrati opozoril na njene napake in stranpoti. Tako je EU ostala brezbrizna do balkanskih vojaških viher, na cedilu je pustila bosanske Muslimane in vsa ljudstva, vpletena v krvave spopade na območju bivše Jugoslavije. Breme resničnega reševanja jugoslovanskega kriznega žarišča pa je preložila na pleča ZDA (Horvat, 2010, 62).

Hkrati je leporečna Lizbonska strategija (predhodnica strategije »Evropa 2020«) po mnenju Primoža Krašovca (2013a, 86) ustvarjala periferne regije EU z veliko zalogo relativno poceni, a vseeno visokoizobražene delovne sile. Z udejanjanjem nove teorije rasti v ekonomski vedi, z ekonomijo, temelječo na znanju (koncept tehnološke inovacije) naj bi »zamudniška« EU odgovorila na stagnacijo rasti in produktivnosti po razkroju keynesijanskega kompromisa in propadu koncepta realnega socializma. Strategija Evropa 2020 je bila zasnovana na modelu pametne, trajnostne in vključujoče rasti (Europe 2020 ..., 2010), torej na konceptu šibke trajnostnosti, ki naj bi sicer še vedno v okviru ohranjenega modela rasti konkurenčnost Evrope okrepila z večjimi vložki v znanje in raziskave ter z ekološko modernizacijo gospodarstva zmanjšala nekatere okoljske pritiske. Vendar dejanski odgovor na finančno krizo leta 2008, torej na stagnacijo produktivnosti, padec konkurenčnosti, erozijo socialnih standardov in stopnje zaposlenosti v EU, je bil s strani Evropske komisije v osnovi zasnovan na prevladi neoliberalnih ukrepov, skupno s strogo določitvijo obsega proračunskega primanjkljaja in zunanjega dolga. Drakonski varčevalni ukrepi so najbolj prizadeli ranljive socialne skupine in javni sektor ter spodjedli skupno družbeno dobro kot nezamenljivi temelj skupnega evropskega sodelovanja in sobivanja. Ob finančni krizi leta 2008 je EU svoj gospodarski red vse bolj zamenjevala z ameriškim, vse bolj sprejemala nauke neoliberalizma, moč finančnega sektorja se je tako tudi v Evropi razbohotila nad razumne meje (Mencinger, 2018b, 183). Krugman (2012, 149) je kot strateško napačno ocenil fiskalno varčevanje (»zategovanje pasu«), ki ga je označil kot vsesplošno obsedenost.

EU je sicer delno omiljeno neoliberalno politiko in njeno ideologijo utrdila zgolj logiko ekonomske integracije, kar je pripeljalo do organizacije evropskega skupnega trga, na katerem med seboj tekmujejo druga proti drugi tudi države članice. Tako EU dejansko deluje kot »tekmujoča zveza« namesto na solidarnosti zasnovana skupnost. A tudi EU mora v globalni tržni skupnosti skrbeti za minimalno socialno varnost najbolj ogroženih skupin prebivalcev, hkrati pa ohranjati konkurenčnost z bojem za pravično svetovno trgovanje (spoštovanje okoljskih in socialnih standardov, pošteno nagrajevanje vseh deležnikov trgovanja). Logika tržno

tekmovalne unije sama po sebi pelje k dinamiki, ki slej ko prej okrepi do sedaj že močna gospodarstva in oslabi šibka gospodarstva.

Finančno zelo skromni skupni evropski proračun v višini okoli 1 % BDP EU in zato zelo omejena sredstva kohezijskih in strukturnih skladov EU velikih ekonomskih razlik med državami članicami in med regijami ne morejo bistveno zmanjšati, jih pa lahko omilijo. Trenutno so sicer na voljo še sredstva Next Generation EU, v okviru tega pa so tudi sredstva za okrevanje. Ekonomske razlike med državami članicami EU so zelo velike, tako so razlike v gospodarski razvitosti in BDP na prebivalca med Luksemburgom in Romunijo večje, kot so bile v socialistični Jugoslaviji med Slovenijo in avtonomno pokrajino Kosovo. Z gospodarsko krizo in krizo evra so se navedene slabosti EU še povečale, hkrati pa so se okrepili neoliberalni mehanizmi njenega »reševanja«, vključno z varčevalno politiko in deregulacijo trga dela. Enostranskost ekonomske integracije EU je eden od ključnih razlogov za njeno najglobljo krizo, ki jo dodatno poglobljajo še izstop Velike Britanije, vpetost EU v militantno geopolitiko ZDA (nepovratno zgublja primarni globalni vpliv na račun vzpenjajoče se Kitajske) in pakta Nato, zunanji dolgovi držav članic ter gladiatorsko izvedena neoliberalna pokoritev Grčije in levičarske Sirize zaradi systemskega zatrtja možnega širjenja vpliva nove evropske levice ter posledice pandemije covid-19 in ukrajinske vojne leta 2022. Notranja nasprotja EU kot nadnacionalne skupnosti vsaj dveh vse bolj različnih hitrosti (osrednje in »robne« države) pogloblja še potencirana problematika beguncev in imigrantov. Operativna in strukturna nesposobnost bruseljske birokracije, usmerjane z interesi velekapitala in vplivnih lobistov velikih mednarodnih korporacij, ter precejšnja zakonodajna invalidnost Evropskega parlamenta dodatno povzročata zaskrbljenost in nezadovoljstvo med državljanami in državljani EU, kar med drugim ponovno omogoča rast nacionalizmov, vključno s povečevanjem vpliva desnih nacionalističnih vlad v nekaterih srednje- in vzhodnoevropskih državah ter vpliva desnih nacionalističnih protievropskih političnih strank in gibanj, ki jezdijo zlasti na strahovih o mednarodnih migracijah in »islamizaciji« Evrope.

V EU velja prost pretok blaga, delno prost pretok storitev in kapitala ter omejena mobilnost delovne sile. V EU ni mehanizma tudi za posredovanje ob kriznih razmerah, vsaka država je odvisna samo od sebe; EU ne deluje kot socialna unija, saj se le okoli 1 % BDP posamezne države odvaja v skupne evropske sklade. EU ima le mehanizem regionalnih pomoči, ki pa zaradi razmeroma skromnih sredstev lahko zgolj omilijo meddržavne in regionalne razlike v razvoju in blagostanju. Evropska regionalna politika je trenutno pravzaprav bolj usmerjena v medsebojno tržno tekmovanje regij, namesto v regionalno solidarnost in kohezijo, v krepitev sonaravnega, krožnega regionalnega gospodarstva in aktiviranje lastnih regionalnih virov. Subvencije za najmanj razvite evropske regije so v ozadju vse pogostejše pogojene z makroekonomskimi razmerami, ki uničevalno vplivajo na skupnosti, dobiček pa iz regij odteka v države lastnikov podjetij, finančnega kapitala (Who We Are ..., 2016).

Rizman (2014b, 238) ugotavlja, da se EU med drugim poslavlja od solidarnosti. Maste očitno zgolj kozmetične medrazredne solidarnosti so padle takoj, ko je bila v krizi leta 2008 evropska kapitalistična finančna »elita« z vidika dobičkov ogrožena. Njena privilegirana in bogata manjšina (1 %) ni prevzela nikakršnih osebnih finančnih posledic zgrešenih odločitev. S pomočjo vodilnih evropskih institucij in z glasno ali tiho privolitvijo vseh vlad držav članic jim je ob pomoči večinsko kapitalsko vodenih sredstev javnega obveščanja celo uspelo socializirati, v javni dolg prekvalificirati povzročene ogromne finančne izgube. Lastnikom finančnega velekapitala, ki se vedno besedno zgražajo nad posegi države v gospodarstvo in finance, ni bilo prav nič etično sporno, da jih sedaj iz zagate rešujejo – pred krizo z njihove strani opljuvana država, vsi davkoplačevalci, bančni varčevalci. Brutalne varčevalne ukrepe je zloglasna »trojka« (Evropska komisija, Evropska centralna banka in Mednarodni denarni sklad) pod pritiskom zlasti nemških in drugih bank posojilodajalk držav centra socialno brezobzirno uveljavila v najbolj zadolženih državah Južne Evrope, zlasti pa v politično »sumljivi« in uvodoma bolj uporniški (levičarska vlada Sirize) Grčiji. V obdobju 2008–2017 se je grški BDP zmanjšal za 42 %, v obdobju velike depresije pa se je v ZDA zmanjšal za 27 % (Kallis, 2018, 155).

Zgodovina Evrope je polna bliskovitega napredka in rušilnih katastrof, v njeni burni zgodovini se prepletata dobro in zlo. Zaradi dveh svetovnih vojn, vulkanskih izbruhov diktatorskega socializma in brutalne nacistične diktature se je duša Evrope posušila in postala bolna (Hedžet Toth, 2017). Do nedavnega je bila razpeta med vizijo meščanskega liberalizma s poudarjeno svobodo posameznika in vizijo proletarskega socializma poudarjene enakosti vseh ljudi. Evropska integracija postsocialističnih držav naj bi ustvarila prostor miru in stabilnosti, jih zaščitila pred konflikti in po možnosti omogočila enakost, enakopravnost vseh državljanov EU (Agarin in Pečnik, 2018, 219). A po propadu socializma in soočenju z večplastno krizo po letu 2008 se je v EU okrepil neoliberalizem z naraščajočo neenakostjo, z Evropo centra in periferije, zlasti v postsocialističnih državah pa se je okrepil nacionalizem, etnocentrizem večinskega naroda. V javni in politični prostor je proces preobrazbe nekdanjih socialističnih držav (tranzicija) po mnenju Horvata in Štiksa (2012, 163) vnesel biblijske oznake pristopa k »državam izobilja« po dolgem suženjstvu. Postsocialistične države so bile v celoti priključene grobem kapitalističnemu svetu, kjer pa igrajo zgolj polperiferne vloge, zato se večja nezadovoljstvo, celo razočaranje prebivalcev do EU, krepi se evroskepticizem, verska netoleranca do nevečinskih ver (zlasti do islama), ponovno se večja privlačnost koncepta nacionalne države in povečuje nezaupanje do Drugih, npr. do migrantov, v nekaterih postsocialističnih državah se obujajo ideje fašizma, npr. ustaštva na Hrvaškem (Agarin in Pečnik, 2018, 231). EU pa je namesto prostega gibanja svojih prebivalcev v glavnem omogočila prosti pretok kapitala. Koncept tranzicije in integracije nekdanjih socialističnih držav dejansko prikriva njihovo gigantsko neokolonialno preobrazbo v odvisno polperiferijo (Horvat in Štiksa, 2012, 174), ki jo Aleš Debeljak (2004, 109, 110) pronicljivo postavlja v kontekst »Evropejcev s primanjkljajem« ali »polovičnih Evropejcev«.

Postsocialistične evropske države so se takoj po večplastnem prelomu po padcu berlinskega zidu po mnenju Sušove Salminen (2018) znašle pod vplivom prevladujoče neoliberalne formule tranzicije, restavracije kapitalizma na osnovi ključnega pomena trga, šokterapije, privatizacije, komercializacije, radikalne individualizacije, opustitve državne lastnine in slavljenja privatne lastnine ter egoizma. S strani Zahoda vsiljena oziroma podprta neoliberalna postsocialistična preobrazba, osredotočena na trg, je bila dejansko v nasprotju z osrednjimi političnimi nameni nosilcev radikalne postsocialistične družbeno-politične preobrazbe (revolucije) leta 1989, ki so v ospredje postavljali demokracijo in človekove pravice (s pogosto prisotno idealizacijo Zahoda oziroma »Evrope«), razmerje pa je bilo podobno asimetričnemu razmerju med učenci (postsocialistične države) in učiteljem (Zahod), razmerju med središčem in obrobjem (Sušova Salminen, 2018). V nekdanjih socialističnih evropskih državah se je po vstopu v EU splošno materialno blagostanje izboljšalo, a hkrati so (p)ostale del evropske periferije in plen tujega kapitala, zelo pa so se povečale socialne razlike, saj veliko njenih prebivalcev živi v razmerah materialnega pomanjkanja, prekarnosti, pod pragom (relativne) revščine.

Neoliberalna ekonomska politika varčevanja na plečih nižjega in srednjega razreda je tako zatrla tudi globalno obetavne zametke gospodarskega okrevanja in preнове EU s pomočjo trajnostnega tehnološkega razvojnega modela in povečane stopnje samooskrbe. Obenem je krepko načela temelje tradicionalne evropske socialne države, države blagostanja, ohranjanja skupnega dobra, zametkov družbene solidarnosti, ekonomske in socialne pravičnosti, razoroževanja in kulture miru, organizacije širše postavljenega modela osebne in skupnostne varnosti. Državljanom EU pa je bila dejansko odvzeta možnost, da se neposredno odločajo o vprašanih, ki se nanašajo na ekonomijo, zato si taka »demokracija« tega imena po mnenju Rizmana (2014b, 242, 243) ne zasluži. V EU pravzaprav največje grožnje, nevarnosti ne predstavljajo Rusija ali begunci, temveč Unija sama, kriza demokracije, je sicer pred ukrajinsko vojno leta 2022 zapisal Van Reybrouck (2016a). Glavni razlog krize EU je občutek prepada med državljani ter Brusljem, evropsko birokracijo in odtujenimi nosilci evropske politike. Po mnenju Maria Ivana Juarez-Garcie (2018, 191) je danes nedvoumna ranljivost evropskega projekta, saj številni evropski državljani vidijo kot edini izhod iz ekonomske in socialne krize EU v vrnitvi h konceptu nacionalne države, ne pa v makroregionalni integraciji.

Mitja Hafner Fink (2002) poudarja, da postaja in ostaja razmerje med nacionalno (in etnično) ter nadnacionalno (globalno) evropsko identiteto vse pomembnejše vprašanje pri oblikovanju EU. Evropska nadnacionalna država razgrajuje nacionalne državne strukture, tako da etnične identitete izgubljajo okvir nacionalne države, v katerem so se uresničile kot nacionalne identitete. To pa je lahko eden od vzrokov za napetost med nacionalno ter (nadmacionalno) evropsko identiteto, saj etnične identitete za ohranitev potrebujejo »lasten« institucionalni okvir (Hafner Fink, 2002, 194, 195). Miha Nahtigal (2019, 120) sodi, da naraščajoče nezadovoljstvo volilnega telesa v EU povzroča upad klasične levo-desne in odpiranje nove nacionalistično-globalistične delitve, pri kateri pola dojemata globalizacijo kot priložnost ali grožnjo.

Temeljna vrednotna in s tem strukturna pomanjkljivost EU je dejstvo, da ni sistemsko zasnovana kot socialna, solidarnostna in sonaravna nadnacionalna skupnost, zadovoljila se je zgolj z njenimi minimalnimi nastavki. Kljub temu velja poudariti, da so sicer npr. razlike v blagostanju, kakovosti življenja med državami članicami še vedno zelo velike, a se na določenih področjih zmanjšujejo. Tako je bil leta 2018 največji razkorak v kazalniku BDP na prebivalca po kupni moči med državami članicami 1 : 5,2 (Luksemburg : Bolgarija), pred slabimi 20 leti pa 1 : 9,5 (Luksemburg : Romunija) (Poročilo o razvoju, 2020, 89). Kljub temu EU simbolizira napake kapitalizma tako s svojo zgradbo kot z neuspešnostjo in iluzijami, ki so se dokončno razblinile ob finančni in ekonomski krizi (Liegey in drugi, 2015, 69), v zadnjem obdobju pa še v t. i. begunski »krizi« in ob začetku pandemije covid-19 (pomlad 2020), torej tudi v zdravstveni krizi.

Še tako rekoč včeraj se je bilanca, dediščina EU zdela na splošno solidna, saj je dolgo obdobje preživela brez vojne, čeprav so vse njene članice povečevanje materialnega blagostanja in socialne varnosti tudi po prepoznavanju njegove podnebno-okoljske destruktivnosti in medgeneracijske nepravilnosti še naprej gradile na modelu trajne gospodarske rasti. Tudi njeno upravljanje z mednarodnimi migracijami je bilo zaradi visokih zaščitnih mehanizmov za drugo polovico 20. stoletja ocenjeno prevladujoče pozitivno, kar pa se je bistveno spremenilo zlasti po prihodu večjega števila migrantov leta 2015 (Nancheva in Agarin, 2018). Evropski individualizem se je razplamtel v obdobju pandemije covid-19, kar kaže visok delež obolelih v primerjavi z azijskimi državami s strožjo pripadnostjo skupnosti. Slavoj Žižek (2021, 173) ocenjuje, da so praviloma države EU podlegle »cepilnemu« nacionalizmu.

Ukrajinska vojna leta 2022 je dramatično razkrila tako energetske ranljivost EU zaradi odvisnosti od ruskih energentov ter na drugi strani globalno in evropsko varnostno nezmožnost ob vojaškem napadu Rusije na suvereno Ukrajino. Bogomir Kovač (2022) poudarja, da so razlogi za to vojno zelo kompleksni, EU pa se je od samega začetka postavila na stran ZDA, stavi na vojaški poraz Rusije in politično strmoglavljenje Putina. Marcel Štefančič (2022a) sodi, da je ukrajinska vojna razgalila tako Putina kot tudi Ameriko, Nato, avtokracijo in EU. Tako je EU hitro in enotno sprejela nekatere sankcije ob napadu Rusije na suvereno Ukrajino, obenem pa npr. nenačelno ostala brez reakcije proti agresorjem, ob sočasnem raketiranju suverene Sirije (Damask) s strani Izraela, ZDA v Somaliji, Saudove Arabije v Jemnu. Večje število držav članic EU in pakta Nato je aktivno sodelovalo v njegovih nelegitimnih zunanjih vojaških posredovanjih pod vodstvom ZDA v imenu »svobode in demokracije« (Afganistan, Irak, Libija, Sirija ...). EU je na brutalni napad Rusije na Ukrajino reagirala varnostno enostransko, brez začetnega poskusa mirovniškega posredovanja, z napovedmi o povečevanju vojaških proračunov ključnih držav članic itn.

V primežu večplastnih kriznih razmer in zaostrenega globalnega tržnega tekmovanja je namesto krepitve in posodobitve evropskega (eko)socialno tržnega razvojnega

modela blagostanja in večjih socialnih pravic ter krepitev demokratičnega notranjega ustroja pod diktatom interesov bogatih in velikega kapitala (ohranjanja visokih stopenj dobičkov) razvojna strategija EU vse bolj začela prevzemati neoliberalno razvojno doktrino. Tako so se okrepili procesi globalne in evropske neenakosti, poglobila notranja razklanost na Evropo več razvojnih hitrosti in socialnih (ne)varnosti ter omajalo zaupanje vse večjega števila evropskih državljanek in državljanov do evropskih institucij.

Tudi evropske multinacionalke so v želji po velikih dobičkih proizvodnjo številnih podjetij prenesle v države v razvoju, izgubljena delovna mesta v industriji pa so vse bolj zamenjevala delovna mesta v storitvenih dejavnostih. Namesto da bi EU od svojih multinacionalk, ki so selile proizvodnjo, zahtevala spoštovanje vsaj osnovnih socialnih (in okoljskih – dodatek pisca) standardov, so Kitajska in nekatere druge države z dejansko nepošteno konkurenco uničevale temelje evropskih gospodarstev (Mencinger, 2018b, 185). Krizne pandemične razmere in napad Putinove Rusije na Ukrajino so s številnimi posledicami v vsej razsežnosti razkrili geopolitično tveganost prekinitve dobavnih verig (zaščitna zdravstvena oprema, redke kovine, čipi ...), torej zgrešenost prevelike odvisnosti EU od uvoza npr. iz Kitajske in Rusije (energenti, zlasti zemeljski plin). Po napadu Rusije na Ukrajino se je temeljito poslabšala energetska slika EU, zlasti Nemčije, vključno z njenim globalno sonaravno obetavnim, a skrajno zahtevnim energetskega prehodom k OVE, nizkoogljični in nejedrski energetiki. Ukrajinska kriza bo upočasnila tudi podnebno eksistenčno nujni zeleni prehod EU in celotnega planeta v brezogljnično družbo.

Po mnenju Bogomirja Kovača (2022) je tudi EU v tveganem obdobju prepleta številnih kriz, trojček zdravstvene, energetske in prehranske krize je materialno konkreten, zadevajoč. Prebivalstvo v EU, vajeno ekonomskega obilja in politične varnosti, je šokirano. Dramatične posledice podnebnih sprememb in brutalna vojna sredi Evrope dodatno razkrivajo nemoč obstoječih mehanizmov EU za obvladovanje večplastnih kriznih razmer. Vendar je po mnenju pisca *EU kljub temu civilizacijsko še najbolj obetavna nadnacionalna skupnost, ki bi v primeru izvedenih globinskih vrednostnih in trajnostnih sprememb, reform lahko med vsemi makroregijami sveta najbolj uspešno odgovorila na skrajno zahtevne ekosistemsko-družbene izzive 21. stoletja.*

9.1.2 Okoljska, ekonomska, finančna in socialna dediščina EU

Za EU je značilno ravnovesje v deležu gozdnih in kmetijskih ekosistemov, saj je leta 2017 gozd prekrival 38,4 % površja, kmetijske površine pa 39,3 %, v obdobju 1990–2015 so se v EU gozdne površine povečale za 8,7 % (The EU in the ..., 2020, 141), povečuje pa se tudi delež pozidanih površin, kar zmanjšuje nezamenljive ekosistemске storitve in biokapaciteto. EU z okoli 6 % svetovnega prebivalstva z materialno dejavnostjo porablja slabo petino biokapacitete planetarnega ekosistema. Po mnenju Evropske komisije bi morale vse politike EU prispevati k ohranjanju in obnovi evropskega naravnega kapitala (Evropski zeleni dogovor, 2019).

Ekološki odtis (sintezni kazalec pritiskov na okolje) povprečnega prebivalca EU je skoraj 3-krat nad planetarno sprejemljivo ravnijo, ogljični pa 5-krat nad samočistilnimi zmogljivostmi svetovnega ozračja. Blaginjski in ekonomski model trajnostno šibke EU je torej medgeneracijsko in globalno dolgoročno glede na negativne okoljske posledice in prekomerno porabo surovin, energije in prostora neprimeren, saj poraba naravnih virov in okoljski pritiski na prebivalca bistveno presegajo zmogljivosti planeta. Vendar velja hkrati poudariti, da je EU prvi okoljski akcijski program sprejela in začela udeleževati leta 1972, obenem pa je na področju globalnega varovanja okolja, ohranjanja narave in umirjanja podnebnih sprememb vodilna skupnost (Taxonomy – Technical Report, 2019).

Leta 2008 je bil ekološki odtis na povprečnega prebivalca EU 4,7 gha, še nekoliko višji pa je bil leta 2010, in sicer 4,8 gha na prebivalca (Living Planet Report, 2012; 2014; Poročilo o razvoju, 2016). V obdobju po letu 1970 se je vrednost ekološkega odtisa na prebivalca EU stabilizirala na okoli 4,5–5 gha, kar pomeni, da za okoli 2,6-krat presega evropsko biokapaciteto in globalno biokapaciteto, ki znaša 2,2 gha/prebivalca. EU se dejansko ni odpovedala modelu količinske gospodarske rasti, saj se na splošno ekološki odtis na prebivalca ni zmanjšal, obenem so se v zadnjih 20 letih številna snovno-energetska, vodna, emisijska in prostorska zahtevna podjetja preselila v države v razvoju, potrošnja evropskega prebivalstva je še vedno zelo visoka (Poročilo o okolju, 2017). Vendar geografinja Katja Vintar Mally (2020b) ugotavlja, da se je v obdobju 1990–2016 povezanost dohodkov in vplivov na okolje v EU-28 zmanjšala, saj so se v treh petinah držav EU (17) dohodki države in prebivalcev povečali, njihov ekološki odtis pa se je hkrati zmanjšal. V skupino držav EU, v katerih je bil v obdobju 1990–2016 indeks rasti ekološkega odtisa na prebivalca večji od indeksa rasti bruto nacionalnega dohodka (okoljsko torej izrazito neugoden trend, odmik od ciljev trajnostnega razvoja), so se uvrstile tri države: Slovenija, Latvija in Hrvaška (Vintar Mally, 2020b).

Po drugi strani pa se je v svetu povečala povezanost rasti pritiskov na okolje in dohodkov, kar je razvojno-varovalno izjemno neugodno ter v nasprotju s prizadevanji za prekinitev povezave med gospodarsko rastjo in vplivi na okolje. Opisano stanje in trendi v EU vseeno niso razlog za pretirano zadovoljstvo, saj je ekološki odtis povprečnega prebivalca v vseh državah nekdanje EU-28 bistveno višji od razpoložljive planetarne biokapacitete na prebivalca, večina držav ob tem izkazuje velik ekološki deficit. EU posledično čakajo še mnogi izzivi, da bo zmoгла udeleževati cilje evropskega zelenega dogovora in drugih strateških dokumentov ter postati globalni zgled (Vintar Mally, 2020a; 2020b).

Pozitivno je dejstvo, da so nekatere strukturne spremembe evropskega gospodarstva ter politike podpor rabi OVE in energetske učinkovitosti razdvojile gospodarsko rast od emisij toplogrednih plinov in delno tudi od potrošnje energije. V obdobju 1990–2017 so se emisije TGP v EU zmanjšale za 22 %, poraba energije za 2 %, BDP pa se je povečal za 58 % (In-Depth Analysis ..., 2018, 19, 20). Leta 2000 je bila poraba primarne energije 1,7 milijarde toe, leta 2017 pa 1,6 milijarde toe oziroma 3,2 toe na prebivalca, kar pa je

bistveno nad svetovnim povprečjem (1,8 toe na prebivalca) (EU Energy in ..., 2019) in nad priporočili koncepta okoljskega prostora.

Z geopolitičnega vidika je tvegano, da je leta 2017 EU izrazito največja uvoznica energije med vsemi članicami G20, kar so dramatično potrdile posledice ukrajinske vojne. Okoli 73 % porabe primarne energije v EU so leta 2017 predstavljala fosilna goriva, delež OVE je bil 14 %, jedrske energije pa okoli 13 %. V rabi končne energije je bil leta 2017 delež OVE 17,5 %, do leta 2030 naj bi se povečal na 32 %. Leta 2017 je bilo največ električne energije v EU proizvedene s pomočjo fosilnih goriv (skoraj 50 %), sledila je proizvodnja elektrike v jedrskih elektrarnah (26 %), v hidroelektrarnah in vetrnih elektrarnah (skoraj 11 %) ter v sončnih elektrarnah (4 %). Proizvodnja električne energije na prebivalca (6600 kWh) je bila skoraj 2-krat večja od svetovnega povprečja (The EU in the ..., 2020, 124). Največji porabnik primarne energije v EU leta 2017 je bil promet, sledila so gospodinjstva, industrija in storitve.

V obdobju 2000–2017 se je energetska odvisnost (brez upoštevanja uvoza urana oziroma jedrskega goriva) od uvoza energije v EU povečala od 46,6 % na 55,1 %. Leta 2000 so znašale emisije CO₂ v EU 4 milijarde ton (7 ton CO₂ na prebivalca, svetovno povprečje – 4,3 tone), do leta 2016 so se zmanjšale na 3,5 milijarde ton in so predstavljale okoli 11 % svetovnih emisij CO₂, delež EU v svetovnem prebivalstvu pa je bil takrat 6,7 % (EU Energy in ..., 2019). EU-27 je leta 2021 proizvedla 3,7 milijarde ton ekvivalentov CO₂ oziroma okoli desetino svetovnih izpustov TGP, njihova količina in globalni delež pa sta se v zadnjih 20 letih zmanjšala. Delež prometa pri skupnih izpustih toplogrednih plinov znaša okoli 30 %, motorizirane oblike individualnega prometa (raba nafte in zemeljskega plina) pa so dosegle zgornji meji glede izpustov CO₂ in zasedanja prostora, zgolj podnebni stroški prometa v EU so leta 2016 znašali okoli 140 milijard evrov (European Mobility Atlas, 2021, 6, 8).

Podnebni konferenci v Glasgowu (2021) in Šarm el Šejku (2022) kljub prizadevanjem EU nista prinesli zadovoljivih rezultatov, ki bi omogočili doseganje ključnega podnebnega cilja – omejitev globalnega segrevanja na porast za največ 1,5 °C do leta 2100. Alternativni evropski ekonomisti so kot zeleno zavajanje ocenili predlog Evropske komisije, da se zemeljski plin in jedrska energija obravnavata kot zeleni, trajnostni obliki rabe energije (Euromemorandum ..., 2022, 3).

Sodobni trendi kažejo, da se je skupna raba virov v EU od leta 2007 zmanjšala za petino, nastaja manj odpadkov, stopnja recikliranja pa se je zvišala v skoraj vseh državah, vendar je količina vseh vrst odpadkov še vedno zelo velika. Koncept krožnega gospodarstva ključno opredeljuje težnja k družbi, gospodarstvu brez odpadkov. EU se je pri politiki ravnanja z odpadki dolgoročno opredelila za model krožnega gospodarstva, v katerem naj bi se materiali in surovine čim daljše obdobje ohranjali za uporabo. Odlaganje odpadkov se obravnava kot zadnji, najslabši način upravljanja z odpadki, temu sledi sežiganje odpadkov, poudarek pa je na zmanjšanju količine odpadkov, njihovi ponovni uporabi ter povečevanju količine in deleža (snovne) reciklaže odpadkov.

V obdobju 2010–2016 se je v nasprotju s strategijo ravnanja z odpadki količina doma nastalih odpadkov še povečala, in sicer za 7 %. 56 % teh odpadkov je bilo leta 2016 recikliranih, manj kot 2 % ponovno uporabljenih, 17 % toplotno obdelanih (sosežig – za proizvodnjo energije v TE, TE-TO in cementarnah), 3 % uporabljenih v sežigalnicah (proces t. i. incineracije odpadkov) in 23 % odloženih na odlagališčih (Waste Management Indicators, 2019, 2). V letu 2016 je po deležu reciklaže doma proizvedenih komunalnih odpadkov (brez mineralnih odpadkov) v EU na prvem mestu Slovenija (80 %), na zadnjem pa Estonija (10 %). V obdobju 2010–2016 se je v EU rahlo povečal delež reciklaže odpadkov in zmanjšal delež odloženih odpadkov, zelo pa se povečal delež toplotno obdelanih odpadkov (za 48 %) za proizvodnjo energije, hkrati pa zelo zmanjšal (za 47 %) delež odpadkov za sežig v sežigalnicah (incineracija) – brez pridobivanja energije. Sežiganje odpadkov, termična obdelava preostalih odpadkov se po okoljski sprejemljivosti uvršča na predzadnje mesto med načini ravnanja z odpadki, zgolj pred odlaganje. Ob sežigu ene tone komunalnih odpadkov se sprosti v ozračje 0,7–1,7 tone emisij CO₂. Evropska strategija o plastiki v krožnem gospodarstvu ocenjuje, da proizvodnja plastike in sežiganje odpadkov plastike letno prispevata v ozračje okoli 400 milijonov ton emisij CO₂, a ob sežigu odpadkov se sproščajo še toplogredni metan in dušikovi oksidi. Sežigalnice odpadkov zahtevajo stalni tok odpadkov za sežig ali celo njihovo naraščanje namesto zmanjševanja, kar ohranja snovno linearno gospodarstvo namesto krožnega (The Impact of Waste ..., 2019, 2, 5).

Pozitivno je dejstvo, da je decembra 2015 Evropska komisija sprejela sveženj o krožnem gospodarstvu. Program je Komisija potrdila že junija 2014, ko ga je predstavil takratni evropski komisar za okolje Janez Potočnik, novoimenovana Komisija pa ga je umaknila, revidirala in nato sprejela decembra 2015. Sveženj članicam EU narekuje prehod iz linearnega v krožni ekonomski model (Kažipot prehoda v krožno ..., 2018, 7). Evropska komisija pa je leta 2020 s sprejetjem novega akcijskega načrta krožno gospodarstvo kot trajnostni gospodarski model dokončno potrdila (Vozel, 2021). Po mnenju Janeza Potočnika (2019) je prehod v krožno gospodarstvo zlasti za Evropo ključnega pomena ter logična ekonomska in okoljska izbira, saj Evropa ni bogata glede številnih naravnih virov in uvaža več kot 90 % vseh materialov, ki jih uporablja za proizvodnjo tehnološko zahtevnih izdelkov. Prav krožno gospodarstvo je po njegovi sodbi najbolj učinkovita konkurenčna gospodarska politika EU. Osebnostno pa je prepričan, da za Evropo ni več ključna (linearna) gospodarska rast, temveč razdelitev bogastva (Potočnik, 2019).

Na ravni EU je ocenjeno, da do leta 2030 lahko s prehodom v krožno gospodarstvo zagotovimo 600 milijard evrov prihrankov in ustvarimo do leta 2035 več kot 170.000 novih delovnih mest. Temu Evropska unija namenja finančna sredstva v višini več kot 650 milijonov evrov iz programa Obzorje 2020 in 5,5 milijarde evrov iz strukturnih skladov. Vendar je v strategiji EU še vedno v ospredju koncept »zelene« rasti gospodarstva, kar pomeni, da se sicer snovno-energetska učinkovitost povečuje, vendar hkrati pogosto naraščata tudi absolutna proizvodnja in potrošnja.

Kljub določenim izboljšavam EU na področju odpadkov tudi v obdobju 2010–2016 ni dosegla zmanjšanja količine odpadkov (brez upoštevanja mineralnih odpadkov), njihova količina se je povečala za 6 %, povečanje je še vedno sledilo ekonomski rasti (Waste Generation in ..., 2019). Vsako leto se v EU porabi skoraj 15 ton surovin na osebo, medtem ko vsak državljan EU v povprečju ustvari več kot 4,5 tone odpadkov na leto. Leta 2019 je bil skupni tok materiala (biomasa, kovine, minerali, fosilna goriva) v EU 7,1 milijarde ton, stopnja recikliranja pa je bila 56-%. Delež uporabe materiala v kroženju (delež uporabljenih materialov iz recikliranih izdelkov in predelanih materialov) pa je še vedno skromen, saj je leta 2020 znašal zgolj 12,8 % (Slovenija – 12,3 %), leta 2010 pa je bil 10,8 % (Vozel, 2021, 64). Upoštevati je treba dejstvo, da npr. fosilnih goriv (zgorovanje) ni možno reciklirati, kar v veliki meri velja tudi za biomaso. Ukinjanje luksuznih izdelkov, podaljšanje življenjske dobe izdelkov in zamenjava fosilnih goriv z OVE so ključni ukrepi za povečanje deleža uporabe materialov v kroženju.

Kar zadeva škodljive vplive okolja na zdravje v državah članicah EU, se je kakovost pitne vode in kopalnih voda v zadnjih desetletjih bistveno izboljšala, manj pa je tudi nekaterih nevarnih onesnaževal. Onesnaženost zraka, vključno s prašnimi delci, se je izboljšala, vendar je še vedno v določenih regijah in mestih zdravstveno previsoka. V obdobju 1990–2019 se je število primerov prezgodnjih smrti zaradi onesnaženega ozračja zmanjšalo z 1 milijona na okoli 400.000 (2020 Report on the State ..., 2020, 15). Kljub boljši kakovosti zraka pa njegova onesnaženost in obremenitev s hrupom (zlasti zaradi cestnega hrupa) še vedno pomembno vplivata na zdravje ljudi, zlasti na mestnih območjih. Čedalje večjo uporabo kemikalij, še zlasti v potrošniških izdelkih, pa povezujejo z opaženim večjim številom endokrinih bolezni in motenj pri ljudeh.

Napovedi glede okoljskih tveganj za zdravje ljudi v prihodnjih desetletjih so negotove, vendar na nekaterih področjih povzročajo zaskrbljenost. Napovedano izboljšanje kakovosti zraka naj denimo ne bi zadoščalo, da bi se preprečili nadaljnji škodljivi vplivi onesnaženega zraka na zdravje ljudi in okolje, medtem ko se bo po pričakovanih vpliv podnebnih sprememb na zdravje ljudi še poslabšal. Z veliko zamudo se v EU povečuje skrb zaradi negativnih okoljskih, ekosistemskih, reproduktivnih in zdravstvenih posledic proizvodnje, prometa, uporabe in odlaganja plastike (predvsem nano- in mikrodelcev), zaskrbljujoča je problematika prisotnosti mutagenih in rakotvornih snovi, vdora tuje-rodnih vrst v vodi in na kopnem, hormonskih motilcev (motilci endokrinega sistema), gensko spremenjenih organizmov itn. Predhodni rezultati kažejo, da je npr. skupna vsota zunanjih stroškov v prometu v državah članicah EU ocenjena na približno 1000 milijard EUR letno, kar ustreza skoraj 7 % BDP (Za trajnostno Evropo ..., 2019, 32).

EU zaradi visoke potrošnje uvaža številne izdelke, za katere je bilo porabljene veliko vode (t. i. virtualna potrošnja vode) in drugih naravnih virov, precejšen delež proizvodnih pritiskov na okolje, povezanih s potrošnjo v EU, se torej v veliki meri občuti zunaj ozemlja EU. Delež ekološkega odtisa, ki ga zaradi velike porabe v EU občutijo onkraj meja EU,

se je povečal pri rabi tal, vode in snovi, pa tudi pri izpušnih v zrak (Poročilo o okolju, 2016). V primeru nadaljevanja onesnaževanja našega planeta se bo Evropa znašla pred obsežnim priseljevanjem ljudi iz Afrike, kjer ne bo ustreznih razmer za življenje (Horvat, 2010, 142).

Naravni kapital in ključne ekosistemske storitve se tudi v Evropi dejansko še ne varujejo, ohranjajo in krepijo, kar je v nasprotju z nameni, izraženimi v okoljskih akcijskih programih EU. Zaradi zmanjšanega onesnaževanja pa se je precej izboljšala kakovost zraka in vode v Evropi. Še naprej pa veliko skrb vzbujajo slabitev funkcij prsti, pa tudi degradacija zemljišč in podnebne spremembe, ki ogrožajo biotsko pestrost ter pretok naravnih dobrin in storitev, na katerih temeljita gospodarska proizvodnja in blaginja v Evropi. Velik delež zavarovanih vrst (60 %) in habitatnih tipov (77 %) je v nezavidljivem stanju ohranjenosti. Evropa ne izpolnjuje splošnega cilja, po katerem naj bi do leta 2020 ustavila upadanje biotske raznovrstnosti, čeprav dosega nekatere ožje opredeljene cilje. V prihodnje naj bi se vplivi podnebnih sprememb še okrepijo, glavni vzroki za upadanja biotske raznovrstnosti pa najverjetneje ne bodo odpravljeni (Poročilo o okolju, 2016; 2017). V okviru skupne evropske kmetijske politike je še vedno velik delež subvencij namenjen intenzivnemu, industrijsko zasnovanemu kmetijstvu (zlasti velikim kmetijam), kar pa je povzročilo npr. 55-% upad populacij ptic nemške kmetijske pokrajine (1980–2015).

Znanstveno-raziskovalna politika je močno pod vplivom lobijev in pretežno usmerjena v podporo ekonomski tekmovalnosti EU, podrejena je inovacijskim ciljem velikih korporacij, znanje je objekt privatizacije. Tudi znanstveno-raziskovalna politika EU je usmerjena v krepitev svetovne trgovine in velikih korporacij, ena od posledic pa je podrejanje vseh dejavnosti ekonomski krepitvi EU (Delepouve, 2015). Po Lizbonski strategiji iz leta 2000 je EU ključno opredeljeval koncept ekonomije znanja (za rast in delovna mesta), njeno gospodarstvo naj bi z izkoristkom znanja postalo najbolj konkurenčno gospodarstvo do leta 2010. Vendar je bila Lizbonska strategija šibke sonaravnosti kasneje nadomeščena s strategijo Evropa 2020 kot strategijo Evrope rasti, kjer naj bi koncept »zelene« ekonomije in krožnega gospodarstva dopolnil vlogo znanja za zagotavljanje ekonomske rasti.

Janez Potočnik (2019) kot pobudnik in snovalec evropskega koncepta krožnega gospodarstva poudarja, da mora biti nov gospodarski koncept EU zasnovan na posnemanju kroženja snovi v naravi. Ramos-Martin (2016, 6–8) pa upravičeno opozarja na iluzijo, da krožno gospodarstvo z reciklažo odpadkov v vire omogoča neskončno dolgo gospodarsko rast, saj npr. reciklaža zaradi delovanja drugega zakona termodinamike nikoli ni 100-%, obenem pa večja reciklaža in snovno-energetska učinkovitost ob hkratnem absolutnem povečevanju proizvodnje t. i. zelenega gospodarstva pomeni dejansko (sicer omiljeno) nadaljevanje tradicionalnega nesonaravnega koncepta rasti. Tudi Vera Wegmann (2020) krožno gospodarstvo označuje kot strategijo »trajnostne zelene

rasti«, v kateri so odpadki ena od značilnosti kapitalističnih gospodarstev. Celo mednarodne korporacije so se zaradi pričakovane večje prodaje (potrošnje) začele razglaševati kot »krožna«, etično in okoljsko odgovorna podjetja, profitno načrtno kratka življenjska doba njihovih proizvodov pa dejansko povečuje količino odpadkov.

EU je bila konec osemdesetih let prva makroregija sveta, ki je s t. i. ekološko modernizacijo začela zmanjševati okoljske pritiske in izboljševati kakovost bivalnega in delovnega okolja. Gospodarstvo EU je bilo sicer v osnovi še vedno zasnovano na ekosistemsko neprilagojenem modelu trajne gospodarske rasti in globalno prekomernem materializmu, a je bilo hkrati inovativno usmerjeno v socialno omiljeno tržno gospodarstvo in k doseganju širše pojmovane kakovosti življenja. EU je na razvojnem in regionalnem polju poudarjala vlogo trajnosti, pospeševanje prostorske kohezije, zmanjševanja razlik v razvitosti, policentrični urbani sistem, partnerstvo mest in podeželja, varovanje okolja (Pogačnik, 2015, 74). *Po mnenju okoljevarstvenika Dejana Savića (2016) je EU sicer mešana demokratične in tehnokratske oblasti, ki jo v zadnjih letih vodijo politiki, ki dajejo prednost velikim gospodarskim interesom pred interesi prebivalstva. A jo hkrati globalno še vedno označujejo višji družbeno-okoljski standardi, omejen delovni čas, varnejše delovne razmere, čistejši zrak, voda in hrana ter relativno zdravo okolje (Savić, 2016).*

Robyn Eckersley (2019, 71) poudarja, da so skupni varnostni in ekološki problemi v EU ustvarili nove ekološke diskurze o varnosti, trajnostnem razvoju in ekološki modernizaciji, ki so se razširili in vključujejo skupne okoljske pravice in norme okoljske pravičnosti. EU pa je po njenem mnenju prevzela prepoznavnejšo zeleno identiteto in igra vodilno vlogo v mednarodnih pogajanjih o glavnih globalnih okoljskih problemih, npr. podnebnih spremembah. Po številnih sinteznih okoljskih indeksih so glede ozeleńjevanja gospodarstva na prvih mestih uspešnosti v svetu zlasti skandinavske države in Avstrija. Vendar to ne pomeni, da bi lahko države v razvoju sledile njihovemu splošnemu modelu rasti, saj bi se v tem primeru planetarni okoljski pritiski povečali vsaj za 3-krat. *Tudi okoljsko sicer najbolj uspešne evropske države in hkrati bogate države namreč po vrednostih ekološkega odtisa in porabi materialov na prebivalca za nekajkrat presegajo z vidika nosilnosti okolja trajno sprejemljivo raven porabe naravnih virov in količine onesnažil, zato so še vedno zgolj v fazi šibke sonaravnosti. Posledice ukrajinske vojne negativno vplivajo na udejanjanje že tako zahtevnega zelenega razvojnega dogovora EU, zlasti na energetske-podnebnem polju, saj se ponovno (verjetno kratkoročno) večja energetska vloga premoga (TE).*

EU je še vedno eden od temeljnih ekonomskih stebrov sveta, saj njeno gospodarstvo predstavlja več kot petino svetovnega gospodarstva in svetovne trgovine. Kljub dokaj pogostim kriznim obdobjem in razmeram je EU po BDP na prebivalca okoli 3-krat nad svetovnim povprečjem, vendar so med državami članicami in med evropskimi državljani velike razlike. Gospodarska politika EU je v svoji biti še vedno prevladujoče zasnovana na radikalno tržno usmerjeni logiki brezobzirnega tekmovanja med državami znotraj EU in nasproti tretjim državam. Podčrtati velja, da EU ni žrtev sedanje ekonomske, finančne

in okoljske globalne krize, temveč eden od njenih motorjev (Who We Are ..., 2016). V letu 2020 je bil BDP (tekoče cene) v EU-27 13.306 milijard evrov oziroma 29.660 evrov na prebivalca, BDP na prebivalca sveta pa je bil 9.770 evrov. Leta 2020 je bil zlasti zaradi posledic pandemije BDP EU-27 za 6,1 % nižji kot leta 2019. Delež EU v globalnem BDP je leta 2008 znašal 25,6 %, do leta 2018 pa se je zmanjšal na 18,6 % (The EU in the ..., 2020, 66). *EU kljub visokemu BDP na prebivalca (še) ni skupnost, ki zagotavlja minimalno socialno zaščito vsem prebivalcem. Leta 2019 je več kot 91 milijonov prebivalcev in prebivalcev EU (20,9 %) živelo v razmerah revščine in socialne izključenosti, torej kar dobra petina evropskega prebivalstva. V letu 2021 skoraj tretjina populacije EU ni bila sposobna prenesti nepričakovanih dodatnih finančnih izdatkov* (Key Figures on Europe, 2021).

EU je prav v kriznem finančno-ekonomskem in »pandemičnem« obdobju pokazala, da (še) ni »globinsko« delujoča solidarnostna skupnost enakopravnih držav, ki bi bila sposobna skupnega kriznega delovanja.

Tako se v finančno kriznem obdobju po letu 2008 tako etabliрана evropska desnica kot klasična levica nista razhajali v njunem zgrešenem političnem verovanju, da se morajo socialna država, (nacionalna) suverenost in demokracija umakniti v korist praktično neomejene tiranije finančnih trgov (Rizman, 2014b, 241, 242). Finančne elite v zavetju Bruslja namreč pred krizo niso več vlagale v realno ekonomijo, ki ustvarja nove vrednosti, ampak v finančne balone, ki so zanje ustvarjali dobičke (Štefančič, 2014, 109). *Poblepna finančna industrija je najprej požrla realno ekonomijo EU, nato pa še sebe, njeno reševanje pa je po zavestnem finančnem hazardu ponovno postalo stvar države, davkoplačevalcev, brez odgovornosti krepko preplačanih vodilnih finančnih menedžerjev in vodilnih evropskih politikov. Na drugi strani pa privilegirani in bogati evropski eliti uspeva, da v davčne oaze zgolj iz EU letno nakaže okoli 1000 milijard evrov, nekatere davčne oaze pa so celo na ozemlju EU (Ciper, Luksemburg, Irska) (Program Združene levice, 2014).*

Yanis Varoufakis (2015, 223, 224) je poudaril nujnost reševanja dolžniške in finančne krize s tremi ukrepi:

1. Evropska centralna banka (ECB) bi morala začeti pogojevati nadaljnjo veliko-dušno pomoč bankam s tem, da banke odpišejo dobršen del dolgov, ki jih imajo pri njih države s primanjkljajem.
2. ECB bi morala s takojšnjim učinkom prevzeti del javnega dolga vseh držav članic, in sicer nominalno v višini dolga, ki ga dovoljuje Maastrichtska pogodba (60 % BDP). Prenos bi izpeljali z obveznicami, ki bi jih izdala ECB in za katere bi dala poroštvo izključno ECB, ne pa države članice. Države članice bi še naprej odplačevale svoje dolgove, vendar bi vsaj za tisti del, ki je v skladu z Maastrichtsko pogodbo, plačevale nižje obresti, ki bi jih zagotovile obveznice ECB.
3. Državam članicam bi bilo treba dovoliti, da svoj delež pri investicijskih projektih, ki bi jih podprla Evropska investicijska banka (EIB), financirajo z obveznicami, ki bi jih v ta namen izdala ECB.

Blaginja in socialna varnost je tudi v EU neenakomerno razporejena, vendar so socialno-ekonomske razlike v Evropi manjše kot v drugih makroregijah sveta. Evropa je razvila koncept države blaginje in socialne države, ki ga označuje aktivna vloga države pri izobraževanju, zdravstveni oskrbi, bivanju, skrbi za otroke in drugih socialnih storitvah. Zasnovan je na pomenu skupnosti, na relativno visokem deležu davčnih dajatev, ki so med najvišjimi na svetu, relativni socialni zaščiti zaposlenih in brezposelnih, skrajševanju delovnega časa itn. (Murphy in drugi, 2014, 343–345). V zadnjih 30 letih pa se evropski socialno tržni model in evropska tradicija družbene skupnosti zlasti zaradi vse večje prevlade neoliberalne globalizacije, brezkompromisnega planetarnega tržnega tekovanja, konkurenčnosti in prednostnih finančnih interesov bogatega 1 % prebivalstva postopoma preusmerjata v individualistične in tržno ozko zasnovane norme, v smeri slabljenja in opuščanja evropskega socialnega modela, ki je še dodatno pod pritiskom staranja prebivalstva.

Države članice EU se soočajo tudi s številnimi izzivi pri zagotavljanju cenovno dostopne energije za vse Evropejce, saj milijoni ljudi težko ogrevajo svoje domove. Izjemen porast cen energentov po ukrajinski vojni potiska revnejše prebivalce EU v energetsko revščino. Približno 43 milijonov ljudi v EU si ne more privoščiti rednega kakovostnega obroka vsak drugi dan, hkrati pa se zavrže približno 20 % proizvedene hrane (po drugih ocenah celo tretjina), pri več kot polovici odraslega prebivalstva v EU pa je prisotna prekomerna telesna teža, kar povečuje tveganje za zdravje. Dodatno tveganje za zdravje je zmanjšana odpornost proti antimikrobikom, kar bi v naslednjih desetletjih lahko povzročilo več kot 10 milijonov smrti letno (Za trajnostno Evropo ..., 2019, 12).

Leta 2017 je okoli 22,5 % prebivalstva EU še vedno ogrožala revščina in socialna izključenost, 6,9 % Evropejcev pa je trpelo hudo materialno pomanjkanje, šele leta 2017 se je dohodkovna neenakost v državah članicah EU prvič po finančni krizi zmanjšala (Za trajnostno Evropo ..., 2019, 11). Razlike v dohodkih in premoženju pa se med državami članicami EU in znotraj posameznih držav povečujejo. V zadnjih 20 letih so se neenakosti v dohodkih in bogastvu v EU povečale, zlasti v državah t. i. južne periferije, baltičkih državah, na Irskem in v Veliki Britaniji. Neenakost je še povečala postkrizna varčevalna politika, kar je med drugim povečalo desni nacionalizem (Euromemorandum ..., 2018, 30). Alternativni evropski ekonomisti so izjemno kritični do sodobnih trendov povečevanja neenakosti v Evropi. Posebej so zaskrbljeni zaradi dejstva, da evropske politike v praksi pospešujejo trende neenakosti ali pa v najboljšem primeru ne ukrepajo proti njim (Euromemorandum ..., 2018, 25). Skoraj štiri desetletja deregulacije in privatizacije so pomembno vplivala na razporeditev dohodkov in bogastva v državah Evrope, zlasti na račun prejemnikov plač.

Globalizacija, tehnološki napredek, demografske spremembe in gospodarska kriza tudi v EU povzročajo vse bolj negotove, ne pa varne delovne razmere. Nove oblike dela, podaljševanje delovnih obremenitev, pritiski na višino plačila in siceršnje zniževanje

ravni delovnih standardov so odraz vrednostnega izhodišča sodobnega kapitalizma, to je zahteva po fleksibilnosti delovnopравnih ureditev, trgov dela in posledično tudi ljudi (Tičar, 2015, 210). V EU se je pojavil in razvil koncept prožne varnosti (*flexi-curity*), pri katerem se išče ustrezno ravnovesje med varnostjo in prožnostjo, med bolj ekonomskim ali bolj socialnim pristopom gospodarskih in socialnih politik. Ob bok konceptu prožne varnosti v EU pa se od leta 1999 pod okriljem mednarodne organizacije dela (MOD) postavlja koncept dostojnega dela (*decent work*). Izraža se v produktivnem delu, ki zagotavlja pošteno plačilo, varnost in varstvo zaposlitve ter socialno zaščito družin (Tičar, 2015, 211).

Minimalna plača pomeni bistveni člen udejanjanja koncepta dostojnega dela in opredelitve delovnih razmerij, ki izhaja iz človekovih pravic. Evropska socialna listina določa pravico delavcev do takega plačila, ki bo njim in njihovim družinam omogočilo dostojen življenjski standard. Vendar v okviru EU minimalna plača ni predmet urejanja in je izvzeta iz njene pristojnosti, prepuščena je posameznim državam članicam (Kresal, 2015, 190). Dostojen življenjski standard pomeni različno v državah članicah EU, a v skladu z interpretacijo Evropske socialne listine Evropskega odbora za socialne pravice morajo biti najnižje plače v vsakem primeru nad pragom revščine v določeni državi (Kresal, 2015, 193).

Dejstvo je, da je po množičnem pristopu postsocialističnih držav EU postala skupnost z zelo različnimi ravni tako produktivnosti kot tudi plač. *Na novo ekonomsko-socialno stanje med državami članicami je imela EU na razpolago dva možna odgovora: vzpostavitev konkurence ali harmonizacijo* (Husson, 2011, 87). Po scenariju harmonizacije naj bi se na ravni EU podpiralo dohitevanje novih držav članic na področju produktivnosti, s spodbudnim učinkom na plače, kar bi zmanjšalo prvotne razlike. Neoliberalna logika, na kateri sloni konstrukcija EU, pa je dala in še daje bistveno večjo prednost vzpostavljanju konkurence, absolutna svoboda gibanja kapitala pa nasprotuje kakršnim koli normam na področju plač. Stanje plač pa še dodatno »kvarijo« reforme sistemov socialnega varstva, ki so prav tako podvrženi ostrim zakonom konkurence. Po mnenju Varoufakisa (2016a) je bila že ob nastanku EU storjena velika napaka, saj bi morala biti npr. podpora enotnemu trgu pogojena z uveljavitvijo zahteve o skupni minimalni plači.

EU je v obdobju suhih krav vse bolj opuščala načelo meddržavne solidarnosti in demokracije, v dejanjih in ukrepih je postala trda zagovornica modela »več trga in manj države« ter se prelevila v geografsko in političnodualistični prostor držav močnega centra in šibke periferije, EU pa vse bolj obvladuje Nemčija. Matjaž Gams (2014, 17) poudarja, da je Nemčija odgovorna za začetek trde varčevalne politike, ki je povzročila nekajkratni porast nezaposlenosti zlasti v sredozemskih državah.

Grčija – primer neoliberalnega vzorca »reševanja« države članice EU z levo vlado

Primer skrajno neenakopravnega razmerja med vodilno oblastno elito EU v Bruslju in državami evropskega centra (zlasti Nemčije) na eni strani ter »uporno« Grčijo po volilni zmagi Sirize (nova evropska levica) na drugi boleče in hkrati več kot nazorno kaže, da bo svet evropskega velekapitala (dejansko diktira politiko EU) za zaščito lastnih ekonomsko-finančnih interesov naredil resnično vse za neuresničitev kakršne koli radikalnejše ekosocialne, kaj šele (eko)socialistične usmeritve države članice EU – tudi v primeru demokratično izvoljene leve vlade. Habermas (2018a) opozarja, da se je Nemčija oziroma takratna kanclerka Angela Merkel v zadnjem trenutku odpovedala še bolj radikalni zahtevi, da je treba Grčijo vreči iz evropske monetarne unije.

Grčija je bila v času krize in velike zunanje zadolženosti pod diktatom trojke, prisiljena je bila ne le rezati javne izdatke, temveč tudi nakupovati orožje iz Francije in Nemčije v višini okoli 4 % BDP (Štefančič mlajši, 2015, 64). Grška vlada pod vodstvom leve Sirize je bila prva, ki se je v razmerah skrajno ekonomsko in finančno uničene ter ponižane države (s podedovanim neučinkovitim državnim aparatom) spoprijela s kriznimi razmerami, obkrožena in obkoljena z interesi grobega globalnega kapitala. Siriza je najprej nasprotovala trojkinemu programu reševanja grške krize na račun »navadnih« državljanov z radikalnimi zniževanji plač in pokojnin (namesto na račun tistih, ki so krizo povzročili), ki je tudi po sodbi Varoufakisa (2018) in Biščaka (2018) dejansko pomenil program reševanja nemških in francoskih bank. A »reševanje« njihovih bank je bilo zavito v celofan, vključevanje Mednarodnega denarnega sklada in ogromno posojilo (289 milijard evrov) pa se je prikazalo kot dejanje solidarnosti z »razsipnimi« (delna resnica zlasti glede preteklega izogibanja plačevanja davkov in nekaterih drugih finančnih prestopkov) in »lenimi« Grki.

V grški apokalipsi je po mnenju Žižka (2015) Bruselj (aparatus EU) nasproti dejanski grški ekonomski racionalnosti reagiral politično-ideološko strastno, grobo in sovražno. Celó v nasprotju z ekonomskimi interesi EU je vsem državam v krizi (zlasti pa Grčiji) vsilil drastične varčevalne ukrepe, ki jim celo Mednarodni denarni sklad (IMF) ni pripisoval rešilne vloge (Causes and Consequences ..., 2015).

Pater Gržan (2016, 11) je bil zgrožen nad dejstvom, da se je naš takratni »etični« predsednik vlade Miro Cerar aktivno pridružil tistim državam, ki so dovolile izživljanje nad Grčijo, Slovenija je bila še bolj »papeška od papeža«. Pater Gržan (2018, 52, 53) vprašuje, kateri od takratnih slovenskih evropskih poslancev je obsodil početje proti Grčiji, ki je morala hkrati odplačevati obresti in kredite, obenem pa še izvajati vsiljene in drastične varčevalne ukrepe. Sramotno aktivni in glasni smo bili pri ubijanju grške države, bili smo na strani brutalnosti, ki je pravzaprav pokopala evropsko idejo. Štefančič mlajši (2015, 639) je podpiral idejo Pikettyja, da bi bilo treba že sredi bitke za Grčijo nemudoma sklicati konferenco o dolgu in nelegitimni dolg odpisati, kar pa se kasneje žal ni zgodilo. Uvedba evra se je pokazala kot škodljiva za države na ekonomskem obrobju,

saj so s tem izgubile možnost, da bi z zmerno inflatorno politiko odplačale dolgove, doživele pa so usodo finančnega oziroma posojilnega »suženjstva« (Rizman, 2014b, 237).

Nekdanji grški finančni minister Yanis Varoufakis (2015; 2016a; 2018) opozarja na takratno perfidno delovanje aparata EU, ki je leta 2015 Grčiji grozil celo z izgonom iz Unije. Vzorčno »vzgojna« neoliberalna obsodba in finančno davljenje je ravnanje EU v Grčiji označil Varoufakis (2015, 221), ki tudi navaja, da Angela Merkel med drugim Grčiji ni dovolila prijave stečaja, razglasitve bankrota, saj je Grčija imela visoke dolgove pri francoskih in nemških bankah (okoli 75 oziroma 53 milijard evrov). Pet mučnih mesecev si je morala grška država sposojati denar po oderuških obrestnih merah, vse bolj je tonila v plačilno nesposobnost, zdravilo je bilo hujše od bolezni (Varoufakis, 2015, 222). S strani teles EU brezčutno ekonomsko, finančno in socialno izčrpavanje najbolj ranljivih grških socialnih slojev je bilo daleč od opevane humane in solidarnostne EU. Na grško prošnjo, naj Nemčija (in s tem EU) ublaži finančne pogoje, je Merkel odgovorila, da morajo ti boleti, da bodo dovolj poučna lekcija tudi za druge (Rizman, 2014b, 242).

Vsiljene »strukturne reforme« in »varčevanje«, ki so jih po večletnem mrcvarjenju Grčiji vsilile evropske oblasti, niso povzročili le padca BDP in zmanjšali možnosti, da Grčija kdaj koli odplača dolgove, ampak so povsem razdejali njen javni sektor. A dejstvo je, da je sicer za novo evropsko levico pristanek Sirize (dejansko ni imela plana B, npr. za sicer tvegan izstop iz EU ali vsaj iz evrskega območja!) na dejansko nemogoče pogoje EU zgolj prvi korak v dolgi bitki za drugačno EU ali pa – v primeru ohranjanja sedanjega modela delovanja – k njenemu odmiranju na obroke. Varoufakis (2018) je zlasti zaradi pristanka predsednika grške vlade Aleksisa Ciprasa (Siriza) na trdi nemški paket posojilnih in finančnih predlogov odstopil kot grški finančni minister. Maja Breznik (2016) opozarja, da bi se morala Siriza v primeru izstopa iz evroobmočja opreti na domače gospodarstvo, ki pa ni več samooskrbno. Ljudem bi lahko razdelili bone, vendar čez mesec ali dva ne bi imeli več s čim nahraniti prebivalstva, ki bi tako plačalo še višjo ceno »izhoda iz krize« od tiste, ki jo plačujejo. V Grčiji je bila leta 2014 stopnja brezposelnosti mladih izjemno visoka, in sicer 53,1-%, označena pa kot kronična (Villumsen, 2016).

Drugačnega mnenja glede ključne strateške odločitve (sprejetje t. i. evrokomunistične strategije v okoliščinah grške ekonomske nesuverenosti) vladne Sirize kot politične stranke z radikalno levičarsko politično agendo (levo od socialne demokracije) pa je Lev Centrih (2017). Izhaja iz demokratične referendumске odločitve večine grškega naroda, da ne sprejme pogojev pomoči EU, Sirizina vlada in predsednik Cipras je tako dobil mandat za radikalnejše poteze, tudi za konfrontacijo (npr. z bogatimi domačimi ladjarji, akademsko in medijsko elito ...) in sprejetje tveganj nasprotovanja ukrepom EU. Vendar se Siriza v odločilnem trenutku ni odločila za nasprotovanje in za konfrontacijo s svojo elito, ni se odpovedala evru in sprejela drahme, ni začela z vključevanjem množic uvajati alternativne ekonomije in storila koraka k neke vrste socializmu. To je po mnenju

Centriha (2017) eden od razlogov, da je Siriza razpadla od znotraj, kar je (in bo) imelo tudi za celotno novo evropsko levico katastrofalne posledice. Zmanjkalo ji je tudi samo-refleksije, saj je vso krivdo pripisala Nemčiji, kanclerki Merkel in finančnemu ministru Schäubleju, nihče pa se ni vprašal, ali ni bila morda napačna tudi Ciprasova strategija. Po mnenju Varoufakisa (2018) je Cipras enostavno ignoriral demokratično izraženo voljo večine Grkov, se uklonil Bruslju in Nemčiji ter podpisal vsiljeni tretji posojilni sporazum o »reševanju« Grčije. Ekonomski račun je bil izdan najšibkejšim in najbolj obubožanim grškim prebivalcem, preostalo državno premoženje pa je bilo ponujeno naprodaj ...

Vsakemu poskusu uveljavitve zunajsistemske alternative, ki bi se zoperstavil pravilom in pogojem evropskih in svetovnih institucij neoliberalizma, grozi po mnenju Andreja Kirna (2016) mednarodna finančna, ekonomska in splošna družbeno-politična osamitev. Brez temeljite pripravljenosti na posledice izolacije in hkratne podpore dela mednarodne skupnosti bo propadel vsak tak poskus. Oba pogoja sta bila odsotna v pogajanjih grške vlade za odpis dolgov. Dejstvo je, da je Siriza zaradi izjemne moči sil kapitala, neoliberalnega naboja v vseh ključnih institucijah EU (tudi s podporo socialnodemokratskih strank), skoraj popolne odsotnosti solidarnosti med državami evropskega Juga in nekdanjimi realsocialističnimi državami, prevlade nacionalnih čustev nad delavsko solidarnostjo med evropskimi delavci (ni bilo solidarnosti med npr. grškimi in nemškimi delavci) dejansko lahko izbirala zgolj med dvema slabima »rešitvama«. A Varoufakis (2015) vztrajno ponavlja, da bi Grčija (in druge države v podobnih težavah) morala reči »Ne!« nesmiselnim političnim ukrepom, katerih resnični cilj je poglobiti depresijo in opustošenje.

Breznik (2016) prav tako ugotavlja, da v kriznem obdobju nemški delavski razred ni bil solidaren z grškim, prevladala je nacionalna ideologija, ki se sedaj kot bumerang vrača z nacionalnimi populizmi.

Po volilnem porazu na grških parlamentarnih volitvah leta 2019 (zmaga konservativne Nove demokracije) je Siriza kot najmočnejša opozicijska politična stranka v parlamentu doživela sistemsko programsko preobrazbo in opustila nekatere izrazitejšje radikalno leve opredelitve, »radikalne reforme«. Sprejela je bolj pragmatična politična stališča in politike ter se osredotočila na predloge v podporo upravljanju gospodarstva s pomočjo ciljnih socialnih intervencij znotraj omejitev obstoječega družbeno-političnega sistema (Markou, 2021).

Že vsaj desetletje so Evropejci v premožnejših državah potisnjeni v duhamorne, prekarne zaposlitve, ki vse bolj prevladujejo v naraščajočem sektorju trga dela (npr. v Nemčiji), medtem pa so mnogi, ki živijo na evropski periferiji, še posebej mladi ljudje in tisti, ki se približujejo upokojitvi, odvrženi na smetišče trga dela. Tako torej mladi množično migrirajo v osrčje Evrope, kjer jih lokalni prebivalci, ki so tudi v primežu nezadovoljstva, zmotno gledajo kot vir vseh svojih problemov (European New Deal, 2017; Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017).

V kriznem obdobju (finance) se je pokazalo, da so se formalno enakopravne članice znašle v različnem dejanskem položaju, v privilegiranem države centra, v podrejenem pa države periferije, torej postsocialistične države članice in države članice Južne Evrope. EU je dejansko v kriznih finančnih razmerah, kasneje pa še ob zelo povečanem migracijskem toku leta 2015 začela na področju migracijskih politik delovati kot ohlapna konfederacija brez skupnega pristopa k reševanju problematike. V kriznem finančnem obdobju je ukrepe na osnovi nacionalnih političnih in ekonomskih prioritet začela diktirati zlasti Nemčija s pomočjo skupnih organov EU, s pomočjo vse bolj odtujenega in finančno privilegiranega bruseljskega vrha EU. Zlasti v začetnem obdobju pandemije pa se je tako glede zdravstvenih zaščitnih sredstev kot tudi kasneje pri začetni delitvi cepiv med države članice EU ponovno izkazal krizni, tokrat »cepilno« nesolidarno zasnovani sindrom evropske neenotnosti in prevlade nacionalnih egoizmov.

Za razliko od evropskega varčevalnega determinizma kot socialno zelo krute in nesolidarne reakcije na finančno krizo leta 2008 je bila tokratna reakcija na pandemično zdravstveno krizo finančno in socialno bolj »humana«, obsežna finančna sredstva EU in držav članic so bila namenjana pomoči gospodarstvu in najbolj prizadetim javnim sektorjem (zlasti zdravstvu). Covid-19 je po mnenju alternativnih ekonomistov zelo negativno vplival na gospodarstvo EU, saj je v letu 2020 BDP EU upadel za 5,9 %, prav tako se je zmanjšala zaposlenost, tako BDP kot zaposlenost pa sta začela v letu 2021 ponovno naraščati. Zaradi sprejetih ukrepov tudi na ravni EU kot celote so bile negativne ekonomske in zaposlitvene posledice krize covid-19 manjše kot v obdobju globalne finančne krize (Euromemorandum ..., 2022, 3, 5).

Ruska invazija na Ukrajino 24. februarja 2022 označuje dramatično točko preloma v mednarodnem sistemu varnosti (vojaško in prehransko polje), nepopisno osebno trpljenje in ogromno materialno škodo v napadeni Ukrajini. Pomeni prelom za varnostni, politični in ekonomski razvoj EU, vključno z oskrbo z energijo, saj je EU kot celota, zlasti pa nekatere države članice (npr. Nemčija), zelo odvisna od uvoza energentov iz Rusije (zlasti zemeljskega plina, pa tudi nafte in premoga). Groba kršitev mednarodne zakonodaje s strani Rusije je sprožila ekonomske sankcije EU in tudi dokaj obsežno vojaško pomoč EU napadeni suvereni Ukrajini, ki se je odločila za oboroženo obrambno vojno. Jedrska velesila Rusija pa se je odzvala z visoko stopnjo jedrske pripravljenosti. Svet vse od kubanske krize leta 1962 ni bil tako blizu možnosti jedrske vojne. Alternativni evropski ekonomisti navajajo, da lahko pride do stopnjevanja vojne, v katero se lahko vključijo tudi države Nata. Opozarjajo na nasprotje strategij ZDA in Rusije glede širjenja Nata (in EU) proti vzhodu, pa tudi na posledice neoliberalne varčevalne šokterapije v Rusiji in Ukrajini v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in po finančni krizi leta 2008, ki sta povzročili množično revščino velikega števila prebivalcev.

Zato ekonomisti predlagajo ponovni pretres nekaterih sankcij in predvsem intenzivne diplomatske akcije za zmanjševanje napetosti in konfliktov. V širšem okviru pa

predlagajo, da se za reševanje večplastne krize in podnebne ogroženosti EU in mednarodna skupnost osredotočita za rabo političnega in ekonomskega kapitala, ki bo omogočil učinkovito mednarodno sodelovanje in – mir (Euromemorandum ..., 2022, 3).

9.1.3 Migracijska problematika EU

Zaradi velikih globalnih razlik v blaginji, stopnjevanih podnebnih in drugih okoljskih sprememb, vojaških spopadov, kršenja temeljnih človekovih pravic bodo celotno prvo polovico 21. stoletja pomembno zaznamovali migracijski procesi. Evropa kot makroregija sveta z globalno nadpovprečno blaginjo, zmanjševanjem prebivalstva in intenzivnim staranjem prebivalstva bo brez dvoma predvsem območje zelenega doseljevanja.

V letu 2020 je v EU-27 živelo 447 milijonov prebivalcev, najmanj na Malti (0,5 milijona) in največ v Nemčiji (83,2 milijona). *V letu 1974 je znašal delež prebivalstva EU 10 % svetovnega prebivalstva, v letu 2019 pa zgolj 6 %, število otrok na žensko pa je bilo zgolj 1,53, v vseh državah članicah pa bistveno manjše od 2,1, kar bi zagotavljajo stabilizacijo števila prebivalcev* (Key Figures on ..., 2021, 11, 12). V letu 2015 se je na ravni EU-28 zgodila velika prebivalstvena sprememba, število umrlih je namreč prvič preseгло število rojenih. Demografske analize kažejo, da je npr. okoli 85 % sodobne rasti evropskega prebivalstva rezultat povečanega števila imigrantov (Lovec in Svetličič, 2011, 1336, 1345; Murphy in drugi, 2014, 371). Brez migracij bi delovna sila v EU s sedanjih 333 milijonov do leta 2050 upadla na 242 milijonov. EU je v procesu intenzivnega staranja prebivalstva, saj se število prebivalcev, starih več kot 60 let, letno povečuje 2-krat hitreje (2 milijona na leto) kot pred letom 2007 (1 milijon na leto). *Kombinacija manjšega števila delovnega prebivalstva in večjega deleža upokojenega prebivalstva v EU povzroča dodatne pritiske na sisteme blaginje in socialno varnost* (Europe 2020 ..., 2010, 5). V obdobju 2005–2030 naj bi se število delovno aktivnega prebivalstva v EU zmanjšalo za 21 milijonov (Murphy in drugi, 2014, 371).

Prebivalstvene projekcije Evropske komisije za obdobje 2013–2060 za EU zaradi dinamike v rodnosti, daljšega trajanja življenja in pričakovanih migracij kažejo na stabilizacijo oziroma rahlo povečanje števila prebivalstva do leta 2050, in sicer za okoli 5 %. V obdobju 2050–2060 pa naj bi se po osnovnem scenariju število prebivalcev EU nekoliko zmanjšalo, a bilo večje kot v letu 2013. Evropska komisija sodi, da zgolj migracijski tokovi v EU, torej neto migracije, zagotavljajo stabilizacijo oziroma rahlo povečanje evropskega prebivalstva. Načrtovano legalno neto doseljevanje (okoli 1 milijon na leto) bo le nekoliko omililo nadaljnje staranje prebivalstva. Po (negotovih) predvidevanjih naj bi se neto migracijski tokovi nadaljevali in naj bi do leta 2040 narasli na 1,36 milijona letno, nato pa se do leta 2060 postopoma zmanjšali na okoli 1 milijon letno (The 2015 Ageing Report ..., 2015, 1, 17).

Demografsko razmerje starostne odvisnosti (razmerje med skupino prebivalcev, starih 65 let in več, ter skupino prebivalcev med 15 in 64 leti) naj bi se kljub načrtovani

letni neto migraciji nad 1 milijon praviloma mlajših prebivalcev (2013–2060) povečalo od 27,8 % v letu 2013 na 50,1 % v letu 2060. Občutna sprememba starostne sestave evropskega prebivalstva, proces staranja prebivalstva, bo pomembno vplivala na dolgoročna gibanja in razporeditev javnih financ za zagotavljanje ustreznih ravni socialne varnosti in medgeneracijske pravičnosti (predvideno povečanje sredstev za pokojnine, zdravstvo, socialno zaščito ...). Med državami članicami bodo spremembe starostne sestave različne, največji izdatki se pričakujejo v Sloveniji, Belgiji in na Finskem (The 2015 Ageing Report ..., 2015).

Gospodarsko razvite države so glede potencialnega delovnega prebivalstva dosegle zgornjo raven in se bo ta delež zelo kmalu začel zmanjševati, delež vzdrževanega prebivalstva pa povečevati. *Razen podaljšanja delovne dobe se pričakuje, da bodo zlasti mednarodne migracije zmanjšale pomanjkanje delovne sile in probleme staranja prebivalstva v večini držav OECD. V primeru hitrega naraščanja števila in vloge etničnih skupnosti v državah zaposlovanja se v določenih primerih (šibka integracija, ekonomska šibkost) pričakuje tudi povečanje problemov in nestabilnosti.*

Makroregiji na obeh straneh Sredozemlja, torej Evropo na eni ter Bližnji vzhod in Severno Afriko na drugi strani, pomembno opredeljuje izraziti prebivalstveni, migracijski kontrast. V zadnjih letih se razlike v prebivalstvenem razvoju med makroregijami najbolj nedvoumno kažejo v okrepljenem organiziranem in neorganiziranem doseljevanju iz območij prebivalstvene rasti držav v razvoju v demografsko ostarelo Evropo, zaostrene vojne in podnebne razmere pa so prav tako pomemben sodobni in verjetno tudi prihodnji pospeševalec izseljevanja v Evropo. Po projekcijah strokovnjakov OECD naj bi se število prebivalstva Afrike v obdobju 2015–2050 več kot podvojilo, povečalo od 1,2 milijarde na 2,5 milijarde (četrtnina prihodnjega svetovnega prebivalstva). Prebivalstvo celotne Evrope naj bi se v istem obdobju povečalo zgolj od 707 milijonov na 738 milijonov (Building Alliances For ..., 2016). Večina afriške celine se po ocenah OZN uvršča v sam vrh držav sveta, ki naj bi v naslednjih nekaj desetletjih beležile največje povečanje prebivalstva (Vintar Mally, 2012, 148).

Razprave o mednarodnih migracijah (gibanje ljudi čez državne meje, ki vodi k stalnemu bivanju) v Evropi temeljno zaznamuje t. i. begunska kriza, saj je leta 2015 na evropski kontinent prišlo okoli 150.000 ljudi čez Sredozemlje v Italijo, hkrati je okoli 850.000 ljudi prispelo v Grčijo, stotisoče mož, žena in otrok se je podalo na pot čez Makedonijo, Srbijo, Slovenijo, Madžarsko in Avstrijo, Nemčija pa je bila najpogostejša in zelena zadnja destinacija (Geddes in Scholten, 2016, 1). *Množično, nekontrolirano in neurejeno gibanje beguncev npr. iz Sirije, Afganistana, Iraka, Eritreje s številnimi tragičnimi posledicami nasilnih političnih konfliktov, represij, podnebnih razmer in ekonomskih neenakosti je EU dočkala popolnoma nepripravljena in notranje razklana, begunska kriza je sprožila kompleksna humanitarna, varnostna, podnebna, socialna, ekonomska, kulturološka in verska vprašanja.*

Evropske države, z izjemo npr. Nemčije in kakšne skandinavske države, niso sprejele omembe vrednega števila beguncev (Zavratnik in Cukut Krilić, 2016, 252). Leta 2015 so namreč države v razvoju gostile kar 86 % vseh mednarodnih beguncev (12,4 milijona), kar je največji delež v zadnjih dveh desetletjih. *Libanon, država z okoli 4 milijoni prebivalcev, je v begunski krizi sprejel več beguncev kot EU-28 z več kot 500 milijoni prebivalcev.* Po navedbah Verlič Christensen (2002) se je Evropa že v devetdesetih letih 20. stoletja znašla v precepu med svobodo gibanja in omejitvami migracij. Okrepilo se je zapiranje nekdanj razmeroma odprtih družb, okrepljen negativni odnos evropske javnosti in vlad do priseljencev pa je postal še bolj izrazit v času gospodarske in finančne krize (2008) ter še posebej po množičnem nenadzorovanem (glede na veljavno zakonodajo držav priseljevanja nelegitimnih vstopov) priseljevanju beguncev leta 2015. *Zgodovinarja Matjaž Klemenčič in Aleš Maver (2017, 143) navajata, da so mnogi prebivalci držav EU pozitivno gledali na begunsko krizo in niso odklanjali beguncev, zlasti po več terorističnih napadih radikaliziranih islamistov v različnih evropskih mestih (Pariz, Bruselj, London, Berlin, Stockholm itn.) pa se je vzdušje začelo obračati v nasprotno smer.*

Prebivalce Evrope (revnejšega in srednjega sloja) je vse bolj strah zaradi ekonomske negotovosti, nevarnosti izgube že tako negotovega delovnega mesta in dodatnega zmanjševanja socialne varnosti, kar skupaj s terorističnimi napadi seveda krepi desne populistične in neoliberalne ideologije. Zupančič Žerdin (2016) opozarja, da so po logiki populizma begunci predstavljeni kot naša neposredna konkurenca, z njimi tekmujemo v boju za vsakdanje preživetje, odžirajo nam naš vsakdanji kruh in službe. A kapitalizem kot svetovni red je v največji meri odgovoren za masovne migracije in begunce, ki bežijo pred uničujočimi vojnami (Zupančič Žerdin, 2016, 14).

V obdobju 2015–2017 je v EU s 500 milijoni prebivalcev prišlo okoli 2,5 milijona beguncev, kar je predstavljalo zgolj 0,5 % prebivalstva, v tem obdobju pa je bilo po svetu več kot 60 milijonov beguncev. V primeru skupne evropske akcije, odziva Evrope kot solidarnostne celote, tako dejansko majhen delež beguncev glede na evropsko prebivalstvo ne bi smel biti večji problem za uspešnejšo integracijo, Evropa pa se v nobenem primeru ne bi smela z zidovi in ograjami izolirati pred izzivi globalnih migracijskih in drugih sprememb. Po podatkih agencije Frontex je leta 2015 prišlo v EU okoli 885.000 migrantov, največ po t. i. zahodni balkanski poti. Ko je septembra 2015 Madžarska zaprla svoje meje tako za prosilce za azil kot za tranzitne migracije, je Angela Merkel v zgodovinskem, monumentalnem govoru dejala, da bo Nemčija begunce sprejela z dobrodošlico, čeprav ni bila prva država vstopa v EU (Sardelić, 2018). Zgolj v obdobju nekaj mesecev množičnega nekontroliranega priseljevanja v letu 2015 se je po navedbi Leiseganga (2016) splošno razpoloženje do beguncev v Nemčiji dramatično spremenilo iz kulture dobrodošlice do kulture sovraštva in osamljenja. Skrajna populistična desnica je »uspešno« izkoristila nejasnost zelo splošnega poziva Merkel k solidarnosti do beguncev, pričakovane in objektivne probleme zaradi večjega števila beguncev v ozračju terorističnih napadov

pa je politično spretno izkoristila za skrajno nevarno igro širjenja strahu, nezaupanja in sovraštva do beguncev in migrantov. Migracije beguncev so globalno razgalile EU kot skupnost, ki ni zasnovana na solidarnosti, o čemer tragično priča množica preminulih beguncev in migrantov v Sredozemskem morju (Nancheva in Agarín, 2018, 14).

Nemčija oziroma njena kanclerka Merkel, ki je sicer trdo, pravzaprav brutalno »obračunala« z levičarsko Sirizo z drakonskimi »strukturnimi« ukrepi kot predpogoji za ekstenzenčno pomembne kredite, je hkrati v prvem obsežnem migrantskem valu leta 2015 v zelo omejenem času solidarno sprejela veliko število, skoraj milijon nenapovedanih beguncev in migrantov, tudi za ceno pričakovane manjše priljubljenosti Merkel pri volivcih. Računala je na večjo humanitarno in solidarnostno pripravljenost drugih držav članic, da bodo prevzele določeno število beguncev in migrantov, ki pa niso sledile njeni humanitarno zasnovani politiki. Zlasti nekdanjim socialističnim državam višegrajske skupine (v precejšnji meri pa tudi takrat fizično in duhovno »ograjeni« Sloveniji) je kanclerka zaradi njihove izrazite protimigrantske politike prisilila še krepko moralno, zgodovinsko neizbrisljivo klofuto. Zaskrbljujoče je, da je upravičeno nezadovoljstvo večjega deleža prebivalcev EU z lastnim nizkim materialnim standardom bilo krivično usmerjeno proti beguncem, ne pa proti sistemski osnovi takih politik delovanja EU, ki povečujejo brezposelnost, prekarno zaposlitev, premoženjske in dohodkovne razlike v razmerju 1 : 300 in več, na drugi strani pa omogočajo bogatenje že izjemno bogate »elite«. Markeš (2016, 276) opozarja, da je postsocialistična Srednja Evropa pri vprašanju sirskih in drugih beguncev pokazala neverjetno mero ksenofobnega nacionalizma, čeprav naj bi že bila integrirana v EU.

Tako v Nemčiji kot v drugih evropskih državah je narasla podpora političnim strankam na temelju rasizma, protimuslimanstva in protievropejstva. Desni evropski populizem namreč slika domačo populacijo kot žrtev v razmerju do imigrantov in beguncev (Müller, 2017, 211). Eनाčaj med muslimanom in teroristom ni več skrita agenda nekaterih desničarskih medijev (tudi v Sloveniji) (Vezjak, 2015). Korenine negotovosti po mnenju Baumana (2016) niso le posledica (ne)realnih strahov pred terorizmom, temveč razpadanja skupnosti, prenosa reševanja skupnih družbenih problemov na pleča posameznika, medčloveška solidarnost je zamenjana z medčloveškim sumničenjem in brezkompromisnim tržnim tekmovanjem. *Tako se je postopoma begunska tragedija, dejanska humanitarna begunska kriza v zavesti vse večjega deleža evropskega prebivalstva spremenila v varnostno vprašanje, humanost, sočutje in solidarnost do prihajajočih ljudi v hudi stiski pa je potisnjeno v drugi plan.* Če bi EU bila zasnovana tudi na solidarnostnem načelu, tako majhen delež beguncev ob številu evropskega prebivalstva ne bi smel predstavljati prevelike ovire za sicer zahtevno, a ob primernih mehanizmih države gostiteljice uspešno integracijo, ki pa zahteva aktivno sodelovanje in prilagajanje tako s strani priseljenega kot domačega prebivalstva. Temeljni problem pa je dejstvo, da se je že dosedanji evropski model vključevanja, integracije priseljenega prebivalstva v večini evropskih držav praviloma pokazal kot neuspešen, zlasti pri priseljencih iz muslimanskih držav.

Evropa potrebuje skupno azilno politiko, legalne poti za prihod v Evropo, sedaj namreč ljudje nimajo druge izbire, kot zatekanje v ilegalnost (Božič, 2016). Odločitev za utrjevanje meja že desetletja potiska Evropo čedalje globlje v začarani krog vse večje militarizacije, v interesno sfero dobičkonosne vojaško-varnostne industrije. A zapiranje mej, fizično postavljanje mej ne ustavi ne želje ljudi po odhodu v Evropo, niti ne prepreči dejanskih prihodov. Pot pa je čedalje težja, še bolj militarizirana in vse več ljudi na njej umre, hkrati raste tihotapska industrija (Božič, 2016, 239, 243).

Tudi EU nosi delež odgovornosti pri t. i. migrantski krizi zaradi sodelovanja nekaterih njenih držav članic v vojnah na Bližnjem vzhodu in dvostranskih trgovinskih sporazumov, ki so spodbujali razdejanje javnih storitev in posledično oslabili socialno in druge vloge afriških držav. V zadnjih letih EU zagovarja take dogovore, da bi evropske meje postale praktično neprehodne. Milijarde evrov se namenjajo npr. vse bolj nedemokratični Turčiji, da bi zadržala migracijske tokove proti Evropi. Hkrati pa po mnenju evropske levice prepušča celotno breme priseljavanja državam Južne Evrope, kamor begunci kljub vsem oviram prihajajo, saj rešujejo svoja življenja (Building Alliances For ..., 2016). Na srečanju držav t. i. balkanske begunske poti v Evropo na Dunaju (24. 9. 2016) pa je prevladal »Orbanov model reševanja« problematike migracijsko-begunskih tokov: Evropa – prebivalstvena trdnjava izključevanja in omejene mobilnosti. Gre za primeren geopolitični in etični odgovor Evrope, Slovenije na prebivalstvene izzive globaliziranega, soodvisnega sveta prve polovice 21. stoletja? Torej – trdnjava Evropa ali odprta Evropa, se upravičeno vprašuje Zavratnik Zimic (2003) in se argumentirano opredeljuje za odprto Evropo.

Tragično bi bilo, če bi evropski poskus uveljavljanja svobode in strpnosti propadel zaradi politično prenapihnjene strahu pred teroristi, kar pa seveda ne pomeni, da je preseljevanje v Evropo neproblematično. Od 11. septembra 2001 teroristi na leto v EU ubijejo približno 50 ljudi, v ZDA okoli deset, po vsem svetu pa do 25.000. Zaradi prometnih nesreč pa umre 80.000 Evropejcev, 40.000 Američanov in 270.000 Kitajcev oziroma skupaj 1,25 milijona ljudi (Harari, 2019, 192). Sladkorna bolezen in povišani krvni sladkor na leto ugonobita do 3,5 milijona ljudi, onesnažen zrak pa približno 7 milijonov (Kitajska – okoli 1 milijon). Marko Pavliha (2014, 17) upravičeno označuje 11. september 2001 kot nepopisno tragedijo, ko je v ZDA v enem dnevu umrlo okoli 3000 ljudi, a hkrati opozarja, da je na isti dan, na sleherni dan pred in po »9/11« po svetu preminilo zaradi revščine in njenih posledic 10-krat več (okoli 30.000) ljudi, vključno z otroki.

Zlasti evropska tradicionalna leva sredina (socialnodemokratske in socialistične politične stranke) in nova evropska levica sta se v razmerah nekontroliranega in množičnega gibanja beguncev in migrantov leta 2015 znašli v negotovih, novih razmerah glede svoje imigracijske politike. Skrajno desnim in populističnim evropskim političnim strankam je pri prebivalcih starih, zlasti pa pri prebivalcih novih držav članicah EU »uspelo« izkoristiti številne objektivne težave množičnega nekontroliranega priseljavanja

za ustvarjanje razmer »nacionalne« in socialne ogroženosti. Stranke leve sredine so množično zapustili volivci iz vrst delavstva, na eni strani zaradi negativnih socialnih posledic »tretje poti« socialne demokracije (liberalizacija in deregulacija) za delavce in na drugi strani zaradi prevlade negativnih posledic integracijskih politik priseljevanja ter strahu pred izgubo delovnih mest in socialne varnosti ob konkurenci priseljenih, ki so v stiski pripravljeni delati za manj denarja. Tako so pri evropskih strankah leve sredine začela bolj ali manj prevladovati politična stališča vse bolj strogega omejevanja priseljevanja »nezahodnih« beguncev in migrantov (Weise, 2017). Slavoj Žižek (2021, 67) navaja po njegovi sodbi dober odgovor Gregorja Gysija (*Die Linke*), ki je na nemški televizijski debati na stališče voditelja oddaje, da se ne čuti odgovornega za lakoto in grozo v državah »tretjega« sveta, odgovoril: »Če ne bomo prevzeli odgovornosti za revne v tretjem svetu (in ustrezno ukrepali), potem bodo ti revni prebivalci prišli k nam.« Logika odgovora enega od vodilnih politikov *Die Linke* glede migracij je po mnenju Žižka (2021, 68) jasna – zgolj radikalna družbeno-ekonomska sprememba lahko realno zaščiti v tem primeru nemško identiteto in način življenja.

Politični odločevalci v EU bodo morali čim prej poiskati in udejanjati takšen koncept migracijske politike, ki bo zasnovan na univerzalnih človekovih pravicah azilantov, a pri tem upoštevati, da se domače prebivalstvo ne bo počutilo ekonomsko, socialno in identitetno »ogroženo«. Dolgoročno bo lahko uspešen zgolj takšen koncept migracijske politike, ki bo sposoben probleme realno reševati tam, kjer nastanejo. To pa pomeni, da bodo bogate države pripravljene vsestransko in solidarnostno finančno, izobraževalno in tehnološko sistemsko pomagati prebivalcem držav v razvoju (zlasti afriškim državam), da v teh državah dostojno živijo in tako ne bodo zaradi stiske prisiljeni množično zapuščati svojih domov, svojih najbližjih. *Pisec si brez konkretne mednarodne solidarnosti (nov »Marshallov« plan za Afriko) v okviru učinkovite organizacije seveda ne predstavlja učinkovitih mehanizmov za reševanje ekonomskih, podnebnih in s tem povezanih migracijskih problemov, ki krepko presegajo zmogljivosti posameznih evropskih držav. Za Marshallov načrt za Evropo (po drugi svetovni voljni) so ZDA namenile letno okoli 2 % svojega BDP (Varoufakis, 2015, 91). Žižek (2007, 95) poudarja, da rešitev ni postavitve zidov, rešitev tudi ni v tem, da »podremo zid in jih pustimo noter«, kar je po njegovem mnenju le enostavna prazna zahteva sočutnih liberalnih »radikalcev«. Pravo rešitev vidi v podrtju pravega Zidu, ne policijskega, pač pa družbeno-ekonomskega: rešitev je v spremembi družbe, tako da ljudje ne bodo več obupano bežali pred svojim lastnim svetom ...*

V letu 2015 je bila torej EU ob bistvenem povečanju beguncev dejansko prvič soočena z neobходимostjo iskanja skupnega, kolektivnega vseevropskega odgovora na t. i. begunsko krizo zaradi večjega obsega, intenzivnosti migracijskih tokov v večjem številu držav članic. Nacionalni pristopi k mednarodni migracijski problematiki enostavno več ne morejo delovati, saj pričakovane migracije presegajo zmogljivosti na ravni posamezne države članice. *Učinkovita in realistična migracijska politika EU mora biti po mnenju*

Vimonta (2016) zasnovana na ravni celotne EU, kot dolgoročna politika t. i. fleksibilne solidarnosti, na skupnem razumevanju različnih tipov migracij in temu primernih odgovorih nanje. Upoštevati je treba npr., ali je prehajanje mej prostovoljno ali prisilno, ali so migracije stalne ali občasne, ali zahtevajo finančno solidarnost itn. Evropa resnično nujno, urgentno potrebuje dolgoročno zasnovan skupni migracijski načrt in legalne migracijske poti. Solidarnost in usklajeno aktivno sodelovanje vseh držav članic je potrebno zaradi zaščite kohezivne EU in povečanja zmogljivosti sprejemanja beguncev in migrantov, fleksibilnost pa zaradi upoštevanja specifičnih prebivalstvenih, ekonomskih razmer posameznih držav članic.

Koncept selektivnega in kontroliranega omejevanja migracij v novem »levo« usmerjenem nemškem gibanju *Aufstehen*, stališča voditeljice gibanja Sahre Wagenknecht (prihaja iz politične stranke *Die Linke*) in Jeana-Luca Melenchona pomenijo po mnenju Davida Adlerja (2019) pojav neke vrste levega evropskega nacionalizma, poziv proti prostemu gibanju ljudi (migrantov) v Evropi, ki je ena od ključnih državljskih pravic v Evropi in v temeljnem nasprotju z zapisanim v Komunističnem manifestu, kjer so v središču delavci, ki nimajo domovine. Gre torej za kritično stališče do koncepta na stežaj odprtih vrat za priseljence, do množičnih migracij, ki je v določeni meri prisoten npr. tudi pri nemških Zelenih in Socialnodemokratski stranki, nekateri člani obeh političnih strank so tudi med ustanovitelji, podporniki gibanja *Aufstehen*.

Tudi po mnenju novi evropski levici naklonjenega novinarja in političnega analitika Janka Lorencija (2018b) je treba realistično priznati, da premočno, sunkovito priseljevanje v Evropo sproža krizo identitete, odpor in politični vzpon populistov. Poudarja, da je v primerjavi s politiko popolne omejitve priseljevanja z zaprtimi mejami prav tako slaba tudi politika povsem odprtih vrat kot druge skrajnosti. Zagovarja koncept razumne srednje poti glede obsega priseljevanja, z nadzorovanim razporejanjem priseljskega dotoka na daljša obdobja (Lorenci, 2018b). Tako je omogočeno, da se lahko priseljenci postopoma integrirajo, obenem pa se v veliki meri preprečujejo negativne reakcije domačega prebivalstva.

Po mnenju Maje Pucelj (2016, 363) bo morala EU med drugim vzpostaviti boljše modele integracije priseljencev. Seveda je treba poudariti, da je zelo velika teža odgovornosti na priseljencah, ki prihajajo v deželo gostitelja, kar seveda zahteva globoko spoštovanje etičnih in kulturoloških norm, običajev prebivalcev – gostiteljev. *Potrebne so sicer različne strategije integracije, kljub določenemu neuspehu npr. multikulturalizma (nekateri politiki, kot sta Merkel in Cameron, so ga razglasili celo kot popolni neuspeh) le-tega ne bi smeli opustiti, temveč prilagoditi sodobnim razmeram in razvijati nove oblike integracije (Pucelj, 2016, 4).* Ključno je sodelovanje med *mainstream* družbo in muslimani. Za dosedo tega cilja pa je treba muslimane in njihovo veroizpoved spoznati ter jih ne enačiti s terorizmom in negativizmom, kar zahodni svet počne vse od križarskih vojn dalje (Pašić, 2002; Pucelj, 2016).

Harari (2019, 173) pri opredeljevanju do problematike priseljevanja v EU izhaja iz dejstva, da se v iskanju dela, varnosti in lepše prihodnosti (vse bolj tudi zaradi posledic podnebnih sprememb – opomba pisca) čez meje podaja vse več ljudi, zato potreba po soočanju z neznanici ter njihovi asimilaciji in izgonu obremenjuje politične sisteme in kolektivne istovetnosti, ki so se oblikovali v manj pretočnih časih. Problem je najizrazitejši v Evropi, čeprav je bila EU zgrajena na obljubi, da bo presešla kulturne razlike med evropskimi narodi. Sedaj bo po mnenju Hararija (2019, 173) razpadla zaradi svoje nesposobnosti obvladovanja kulturnih razlik med Evropejci ter migranti iz Afrike in Bližnjega vzhoda. Ironično je le to, da je Evropa številne migrante privabila prav zaradi svojega uspeha pri oblikovanju večkulturnega sistema. Sirci se želijo odseliti v Nemčijo zato, ker velja za državo, ki priseljence sprejme veliko prijaznejše in jih bolje vključi v lastno družbo kot npr. Saudova Arabija, Iran, Rusija ... Nemška kultura je po sodbi Hararija (2019, 181) na začetku 21. stoletja veliko strpnejša do tujcev in priseljence sprejema bolje kot saudska. Musliman se veliko lažje preseli v Nemčijo kot v Saudovo Arabijo in Nemčija je po letu 2011 sprejela več sirskih beguncev kot Saudova Arabija.

Ruska invazija na Ukrajino 24. februarja 2022 je povzročila največji begunski val v Evropi po drugi svetovni vojni, saj je po podatkih OZN do julija 2022 ukrajinske domov zapustilo najmanj 12 milijonov ljudi, od tega jih je 7 milijonov ostalo v Ukrajini. Več kot 5,2 milijona ljudi iz Ukrajine pa je 4. julija 2022 bilo v različnih evropskih državah, največ v Rusiji (1,4 milijona), na Poljskem (1,2 milijona), v Nemčiji (0,9 milijona) in v Češki republiki (0,4 milijona), glede na število prebivalcev pa je največji delež beguncev sprejela Moldavija (BBC News, 2022).

Številne, zlasti sosednje evropske države so torej glede na razmere zgledno in solidarno sprejele veliko število ukrajinskih beguncev (otroci, ženske, ostareli prebivalci), kar velja tudi za nekdanje socialistične države, ki leta 2015 niso bile pripravljene sprejeti evropsko bolj solidarnega predloga razmestitve beguncev iz drugih makroregij sveta.

Dejstvo je, da se na večje število beguncev in priseljencev Evropejci odzivajo zelo različno, migracije pa netijo širše, tudi zelo ostre razprave o identiteti in prihodnosti Evrope. Nekateri Evropejci zahtevajo, da Evropa zapre svoja vrata, drugi pozivajo, naj se Evropa še bolj odpre.

9.1.4 Globinske in strukturne slabosti EU

Številni snovalci vizij sveta so še v začetku 21. stoletja inovativni koncept EU kot nadnacionalne skupnosti opredeljevali kot večplastno obetavni vzorec, pozitiven primer za udejanjanje glocalizacije, blaginje, trajnostnega razvoja in spoštovanja človekovih pravic.

Okrepljena globalna »neoliberalizacija«, asimetrično razmerje med močjo kapitala in šibkostjo dela, vse večji demokratični primanjkljaj in drugi razlogi pa so v zadnjih dveh desetletjih krepko omajali zaupanje v civilizacijsko poslanstvo modela organizacije in delovanja EU, vse bolj so stopile na plan njene številne globinske strukturne slabosti, zlasti:

1. organizacija in delovanje znotraj modela prevladujočega neoliberalnega kapitalizma, a z nekaterimi elementi ekosocialnega, trajnostnega razvojno-varovalnega tržnega modela;
2. odsotnost učinkovitih skupnih mehanizmov za delovanje v izrednih, kriznih razmerah (ekonomsko-finančna kriza leta 2008, »begunska« kriza 2015, pandemija 2020 in 2021, »ukrajinska« varnostna kriza 2022, stalna podnebna kriza ...);
3. države članice vsaj dveh hitrosti, torej države »centra« in »periferije«;
4. skupnost brez skupne socialne, migracijske in varnostne politike;
5. demokratični primanjkljaj.

Kljub jasnim opozorilnim znakom finančne, begunsko-migracijske, podnebne, zdravstvene in varnostne krize EU še naprej vztraja na pretežno neoliberalni inačici kapitalizma s posameznimi sestavinami šibkejšega ekosocialnega, socialni zaščiti in podnebjju, okolju sicer nekoliko bolj naklonjenega razvojnega koncepta, na šibki obliki trajnostnega razvoja (koncept »zelene« rasti – na omejenem planetu) in na pretežno finančno-ekonomski zasnovi povezovanja. Pozitivno pa je dejstvo, da je EU glede podnebnih sprememb prepoznala, da posledice vse bolj intenzivnih podnebnih sprememb tudi v EU povzročajo veliko ekonomsko škodo (Forging a Climate Resilient ..., 2021, 1).

V EU je leta 2019 21 % prebivalcev živel v razmerah tveganja revščine ali socialne izključenosti, materialno pomanjkanje je torej občutil vsak peti prebivalec (Key Figures on ..., 2021, 24), kar je dejansko sramotno za skupnost, katere povprečni BDP na prebivalca in materialna blaginja je 3-krat nad svetovnim povprečjem. EU še vedno razpolaga zgolj s skromnimi skupnimi sistemskimi mehanizmi za uveljavljanje socialno, solidarnostno zasnovane skupnosti, tako npr. ženske v EU v povprečju zaslužijo 14 % manj kot moški. Kljub nekaterim pozitivnim primerom delovanja mehanizmov evropske kohezije se v grobem ohranja, na posameznih področjih pa pogloblja večplastni prepad med državami evropskega središča in evropske periferije. Eden od ključnih razlogov je finančno preskromen skupni proračun EU in šibki skupni mehanizmi za učinkovitejše odgovore na sodobne ekonomske, finančne, regionalne, okoljske, socialne, migracijske in varnostne izzive, tudi zato se ponovno krepijo procesi zapiranja v nacionalne (nacionalistične) okvire. Navedene globinske strukturne pomanjkljivosti EU povzročajo večjo državljansko nepriljubljenost in nezaupanje do evropskih institucij, do načinov njenega delovanja. Vse več je znakov demokratičnega primanjkljaja, torej pomanjkanja mehanizmov ekonomske, neposredne in sodelovalne demokracije, vodilne politične institucije EU pa praviloma delujejo po diktatu evropskega kapitala in bogatih elit, ki imajo ob prevladujočem deležu kapitala v lastništvu medijev hkrati tudi dovolj veliko politično podporo v desnih, pa tudi sredinskih in celo levosredinskih političnih strankah.

Organizacija in delovanje znotraj modela prevladujočega neoliberalnega koncepta kapitalizma v EU z nekaterimi elementi ekosocialnega razvojnega koncepta je izraz velike

finančne, ekonomske in politične moči kapitala. Vladajoči evropski razred, ki postavlja v ospredje interese lastnikov kapitala ter velikih in finančno najbolj vplivnih korporacij, seveda ni voljan prostovoljno odstopiti od pretežno neoliberalnega modela razvoja z nekaterimi okoljskimi in socialnimi elementi. Sedanji prevladujoči neoliberalni model, ki prednostno zagotavlja privilegije »1 %« namesto »99 %«, bankam in velikemu podjetništvu omogoča privilegiran položaj, ohranjanje in povečevanje moči kapitala na račun slabljenja moči zastopnikov dela, hkrati pa se veliko prebivalcev Evrope (122 milijonov) sooča z relativno revščino in pomanjkanjem (Refound Europe, 2016; Building Alliances For ..., 2016). EU je po mnenju 300 evropskih ekonomistov za alternativno ekonomsko politiko Evrope z neoklasičnim modelom reševanje krize s pomočjo politike t. i. varčevanja poglobila notranja socialna nasprotja, poglobile so se razlike v stopnji brezposelnosti, poglobila se je revščina in zmanjšala socialna varnost. Šele pandemija je vodilne evropske politike dobesedno prisilila v opustitev »reševanja« kriznih razmer s konceptom vsesplošnega varčevanja, ki je najgloblje posledice povzročil socialno najbolj ranljivim skupinam in srednjemu sloju.

V EU je zelo zasidrano pretirano zaupanje v blagodejne učinke ekonomizma, hegemonija ekonomskega značaja EU po mnenju Debeljaka (2004, 35) dela več škode kot koristi. S tega vidika je najbolj šibka točka Evrope sledeča: ne zna ponuditi dovolj transnacionalnih idej, ki bi delovale povezovalno, hkrati pa se ne bi opirale na zakonitosti svobodnega trga, finančnega poslovanja, bančnih transakcij itn. (Debeljak, 2004, 343). Zato se v vakumu povezovalnih evropskih idej nadvse imenitno počutijo prav mnogi nosilci desničarskega političnega populizma, ki radi uporabljajo zlahka razumljene populistične metafore »polnega čolna in trdnjave Evrope« ...

Alternativni evropski ekonomisti sodijo, da z obstoječo stopnjo deformiranosti zaradi družbene neenakosti in asimetričnosti v razporeditvi bogastva Evropa enostavno ne more več delovati. Dosežena stopnja frustriranosti v procesu evropske integracije spremlja še naraščajoče nezaupanje v demokracijo na splošno in njene sposobnosti glede družbene kontrole gospodarskih in drugih procesov. Evropa je torej na številnih razpotjih, pojavljajo se tudi pozivi za temeljne strukturne spremembe, za ekonomske, družbene in okoljske alternative, za spremembe v razporeditvi politične moči (Euromemorandum ..., 2014, 3). EU označuje velika davčna nepravilnost in neenakost. Revni in srednje premožni državljani Evrope izpolnjujejo davčne obveznosti, bogata elita in njene velike mednarodne korporacije pa se na različne načine izogibajo plačilu davkov, po oceni Evropske komisije znašajo izgube prilivov zaradi izogibanja plačila davkov v EU okoli 1000 milijard evrov na leto (New Deal for ..., 2019, 8).

Odgovori EU na sodobne migracije beguncev po letu 2015 so po mnenju Nevne Nancheve (2018, 255) spodkopali enega od osrednjih dosežkov nadnacionalnega integracijskega procesa, ki je nujno potreben za skupno evropsko identiteto: prosti pretok ljudi čez odprte evropske meje. EU vse bolj označuje »liberalni paradoks«, torej na široko

odprti trgi in migracijsko vse bolj zaprte države članice EU do državljanov iz držav v razvoju. Begunska kriza leta 2015 je po mnenju Josipoviča (2016) hkrati v vsej razsežnosti ponovno pokazala, da ohlapna evropska zveza (EU) dejansko nima razvitih kohezijskih in integrativnih instrumentov za obvladovanje raznovrstnih kriznih razmer. Geddes in Scholten (2016, 239) opozarjata, da vzpostavljanje skupne migracijske in azilne politike EU povezuje ideji solidarnosti in t. i. deljene odgovornosti držav članic, a leta 2015 nekatere države niso bile pripravljene sprejeti določenega »kvotnega« števila migrantov (npr. Madžarska in Slovaška).

Namesto dograjevanja in iskanja inovacij za napredek notranje demokracije in ekocialnega tržnega modela, namesto novih in okrepljenih temeljnih gradnikov za delovanje EU kot sistemsko solidarnostne, socialne in ekosistemsko zasnovane državljanske skupnosti enakopravnih narodov in spoštovanih narodnih manjšin je dejansko v kriznih razmerah leta 2008 (2009) vodilni politično-birokratski aparat EU in njenih članic s trdo politiko varčevanja na plečih nižjega in srednjega družbenega sloja strumno stopil na stran najbogatejših, na stran velekapitala. Tudi denarna politika Evropske centralne banke je v skladu z neoliberalno paradigmo tja do leta 2014 prednostno in včasih tudi pravno vprašljivo podpirala interese kapitala in med drugim dopustila nerazumno zadolževanje, kar je kapital pohlepno izkoristil, največja žrtev pa je bila Grčija, a močno prizadeta je bila tudi Slovenija (poceni razprodaja državnega premoženja, vključno z bankami) (Cetinski, 2021a).

Obetavne zametke zgodovinsko inovativne nadvladane skupnosti koncepta sicer šibke trajnostnosti in šibke solidarnosti so v finančni in kasneje še v »begunski« krizi začeli hkrati nadomeščati neoliberalni in nacionalni (nacionalistični) strukturni elementi, s prvim izstopom države članice iz EU (Velika Britanija) kot kazalnikom notranjega razkroja. Tudi reakcije na »virusno« krizo leta 2020 so bile v prvi fazi izrazito sebično nacionalno obarvane, Bruselj najprej ni bil voljan in sposoben skupnega obvladovanja pandemije, šele po nekaj mesecih se je le nekoliko okrepilo vseevropsko bolj usklajeno protivirusno delovanje.

Kljub nekaterim pozitivnim učinkom mehanizmov kohezije je EU v bistvu ostala skupnost dveh hitrosti ter dveh zemljevidov moči in blaginje, ki poldnevniško (zahod-vzhod) in vzporedniško (sever-jug) ločujeta evropsko celino. Aleš Debeljak (2004, 27) izhaja iz stališča, da je Zahodna Evropa še vedno družina zase, ločena od preostalih ljudstev celine. Vzhodno- in srednjeevropske države nekdanjega državnega socializma in njeni prebivalci so (smo) tudi nekoliko naivno pričakovali, da se bo njihov materialni standard z vključevanjem v EU bistveno in hitro izboljšal, nadejali so se bolj enakopravnega sodelovanja in večje začetne, zlasti finančne pomoči. Vendar so kohezijska in druga finančna sredstva evropskega proračuna dokaj omejena, saj države članice v proračun prispevajo zgolj okoli 1 % BDP, kar seveda ne omogoča bistvenega zmanjšanja razlik v blaginji med državami članicami, vsekakor pa te razlike omili.

EU je torej še vedno nadnacionalna skupnost dveh ali več hitrosti, razen socialnih razlik so velik strukturni problem EU prekomerne razlike med državami in med regijami znotraj posameznih držav v materialnem standardu, BDP, v splošni kakovosti življenja. Koncept države blaginje je najbolj razvit v državah zahodne celinske Evrope, manj pa zlasti v vzhodnih in severovzhodnih evropskih državah (Murphy in drugi, 2014, 347). EU dejansko že živi v različnih hitrostih, trendi pa vodijo tudi v formalno ločene hitrosti ali celo v njen razpad (Lorenci, 2017b). Tudi France Bučar (1999) je že konec 20. stoletja opozarjal, da je nereguliran svobodni trg (z nekaterimi tržnimi korektivi) s prostim pretokom kapitala, blaga in delovne sile za manjše države v nadnacionalni skupnosti nesprejemljiv, če želijo preživeti, saj je dejansko (ne pa formalno) naklonjen večjim in močnejšim narodom, državam.

EU je kmalu po množični in upanja polni včlanitvi večjega števila postsocialističnih držav (2004) v veliki meri izgubila prisposodbo nadnacionalne civilizacijske alternative, utopistike za 21. stoletje. Sposobnost in povezanost skupnosti se seveda najbolj pokaže v kriznih razmerah, EU tega zrelostnega izpita do sedaj ni bila sposobna opraviti, njene velike strukturne slabosti so se pokazale tako v finančni (2008) kot »begunski« (2015), pandemični (2020, 2021) in »ukrajinski« krizi (2022), v določeni meri pa tudi pri konkretnih odzivih na dolgoročno podnebno krizo. V letu 2020 pa je v času pandemije covid-19 ob začetku krize na celi črti padla tudi evropska solidarnost, najprej z zavrnitvijo pomoči najbolj ogroženi Italiji pri preskrbi z zaščitno opremo. Namesto takojšnje skupne solidarnostne in sočutne protivirusne evropske akcije je skoraj v celoti prevladal »krizni nacionalizem«, zlasti v začetku krize sestavljen iz trde prevlade sebičnih nacionalnih interesov, ki seveda niso noben odgovor na »globalistično« naravo virusne pandemije, ki tako kot podnebna in okoljska kriza ne »prepozna« meddržavnih mej.

V prvi polovici leta 2021 pa so se sesuli načrtovani programi EU o množičnemu cepljenju, Unija ni bila zmožna dovolj hitro zaščititi celo najbolj ogrožene skupine svojih prebivalcev, torej najstarejših prebivalcev. Tako je najbogatejša svetovna skupnost, ki se ponša z najboljšim sistemom javnega zdravstva, pokazala nesposobnost zaščite temeljne vrednote – zdravja in celo življenja. Številna velika farmacevtska podjetja so v tem primeru pogajalsko neuspešno in celo naivno predsednico Evropske komisije izigrala in pandemično krizo izrabila za maksimiranje profitov, zlasti nezaupanje v politiko je predvsem v postsocialističnih državah povzročilo nizko precepljenost odraslega prebivalstva, kar je še dodatno dvignilo visoko stopnjo obolelosti in povečano smrtnost. Pandemija je med drugim boleče pokazala, da EU z vsem svojim znanjem, tehnologijo, industrijo in logistiko ne nadzira proizvodnje in distribucije cepiva na svojem ozemlju, s proizvajalci, vsemogočnimi farmacevtskimi korporacijami se mora v podrejenem položaju pogajati (Cigler, 2021).

Dogme privatizacije, liberalizacije in strukturnih prilagoditev pustošijo po Evropi, zlasti v perifernih državah. Evropske postsocialistične države so po mnenju Horvata in Štiksa (2012, 163, 174) sicer bile priključene kapitalističnemu svetu, a v njem igrajo

polperiferno vlogo, z veliko ekonomsko in finančno odvisnostjo od osrednjih kapitalističnih držav. Integracija nekdanjih evropskih držav realnega socializma v zahodno jedro dejansko slabo prekriva njihovo gigantsko preobrazbo v odvisno polperiferijo. Tako je evropska solidarnost zatajila navznoter, v veliki meri pa tudi do držav v razvoju. *Izvozní razvojni model centra zunanjetrgovinskih presežkov in hkratni periferni dolžniški model načrtne deindustrializacije sta ključna vzroka za Evropo dveh hitrosti, konkurenčnost je odločno premagala model harmonizacije EU. Takšen razvojni in socialni model bi zahteval bistveno večjo stopnjo solidarnosti, torej večja sredstva za delovanje EU kot socialne unije in za hitrejšo zmanjševanje regionalnih razlik.* Tako je agresivna izvozna usmeritev Nemčije povzročila številne ekonomske in socialne probleme v drugih državah članicah, povečanje nemškega izvoza neobhodno spremljata deficit in visoka stopnja brezposelnosti, namesto uporabe modela trgovinske izravnave (Programme of the Die Linke ..., 2011). Nemško industrijo označujejo zelo visoka dodana vrednost in visoke cene izdelkov, ki se v veliki meri izvažajo, uvažajo pa se cenejši izdelki (Colletis, 2015, 8). Evropska razvojna politika praviloma podpira velika podjetja, manj pa obsežne javne investicije. Med članicami EU so še vedno velike razlike v življenjskih standardih, delovna sila pa se na splošno lahko dokaj svobodno giblje med državami, kjer cenejše tuje delavce razvitim državam zagotavljajo tudi številni zasebni posredniki.

Manjše, finančno šibkejše in s tem bolj ranljive članice EU (vključno s Slovenijo) so zlasti s protekcionističnimi mehanizmi centralnih držav in tudi koruptivnimi dejanji za slabitev njihove industrije (deindustrializacija), poceni tujimi odkupi vse več najboljših podjetij in bank, zavarovalnic, z velikimi strateškimi razvojnimi napakami državnih politik (npr. ob »tajkunizaciji«, slabitvi delovanja pravne države, notranji korupciji, zamudah pri tehnološkem prestrukturiranju gospodarstva) izgubile znaten del finančne in ekonomske suverenosti, s tem pa tudi izgubljajo politično, torej nacionalno suverenost. *Ob nadaljnjem nesolidarnem pogreznju EU se lahko iz ruševin ponovno dvignejo nasledniki fašizma in agresivnega nacionalizma, s finančno krizo in izkoriščanjem širjenja strahu pred migracijami in begunci (zlasti pred muslimani) se krepi vse bolj nacionalistična, militantna in populistična skrajna desnica.*

V nekaterih državah članicah EU se v vodilni politiki ali pa v delu politike zlasti na krilih nasprotovanja migracijam pojavlja odkriti evrofobični nacionalizem, ki z desnimi populistami nasprotuje »Bruslju« (npr. na Madžarskem, Poljskem, Češkem, v Italiji, delno v Nemčiji, Avstriji, Sloveniji ...), kar lahko v prihodnosti vodi do njihovega zavezništva na osnovi protievropskega programa. Habermas (2018b) opozarja, da je evroskepticizem, neodvisno od migracijske problematike, tudi izraz realističnega občutka, da sedanja EU že dolgo časa ne predstavlja več zmagovite formule za vse države članice, saj se krepi občutek poraženega Juga in zmagovitega Severa Evrope.

Močnik (2006, 113) kritično ugotavlja, da je ena od glavnih značilnosti EU *ločevanje političnih in državljanskih pravic od socialnih pravic*. Politične in državljanske pravice

so brezpogojne, socialne pravice pa so vezane na nacionalne ureditve posameznih članic. Na področju sociale že veto posamezne države onemogoči, da bi bilo sprejeto evropsko določilo, ki bi uveljavljalo evropski socialni standard. Evropska »ustavna« pogodba ne le ne brani socialnih pravic, temveč varuje koristi kapitala, zato je po mnenju Močnika (2006, 115) v marsičem protisocialna.

Pisec se ne strinja z mnenjem Dimitrija Rupla (2017), da je v ozadju sodobne evropske krize pravzaprav (zgolj) nezadovoljstvo zaradi bruseljske birokracije in demokratičnega primanjkljaja, nezadovoljstvo Evropejcev je po mnenju pisca posledica širšega nezadovoljstva z osnovnim delovanjem EU na temeljih vse bolj neoliberalne paradigme v korist interesov elite – na račun socialno odrinjenih in na račun srednjega razreda. Prava EU državam članicam prepovedujejo omejevanje prostega pretoka kapitala, blaga in delovne sile, države evrskega območja pa se v celoti odpovedo še monetarni politiki, maastrichtski kriteriji in fiskalni pakt pa jim vežeta roke tudi na fiskalnem področju. Po drugi strani pa EU nima skupnih pravil, ki bi uravnavala minimalne socialne standarde, boljše pa so razmere na področju skupnih okoljskih standardov. Ker so države članice izgubile vzvode fiskalne in monetarne politike, se lahko na izgubo konkurenčnosti ali na ciklična gospodarska nihanja prilagajajo npr. z nižanjem stroškov delovne sile in z rezi v socialno državo.

Številne nepriviligirane prebivalce Evrope je na eni strani strah posledic globaliziranih, praviloma socialno krivičnih in okoljsko destruktivnih modelov svetovne trgovine, izgubljanja delovnih mest zaradi njihovega geografskega premeščanja, robotizacije, modernizacije, umetne inteligence. Veliko mladih, izobraženih ljudi je tudi v Evropi brez dela, vodilna politika je že dvignila roke nad možnostjo ponovnega oživljanja modela polne zaposlenosti (na drugačnih zaposlitvenih stebrih) in socialne države, vse več je negotovih, slabo plačanih, prekarnih delovnih mest, starši po svojih močeh podpirajo številne že odrasle otroke, ki se jim po zelo dolgem obdobju verjetno obeta slabša ekonomska prihodnost kot staršem. Krizne razmere so povečale število prekarnih pogodb, zlasti za ženske, hkrati pa so se poslabšali delovni pogoji za druge zaposlene in okrepil položaj kapitala nasproti delavcev (Euromemorandum ..., 2014, 51, 52).

Državljanke in državljani EU praktično nimajo dejanskih možnosti, da bi demokratično in neposredno odločali o ključnih finančno-ekonomskih in političnih vprašanjih, krepí se t. i. *demokratični primanjkljaj*. Moč finančnega kapitala, korporacij in mednarodnih organizacij (Svetovna banka, Mednarodni denarni sklad) ter delno tudi Evropske komisije je postala izjemno velika, tako rekoč totalitarna in avtokratska, pogosto nad pristojnostmi držav. *Predstavníška demokracija zgolj z volitvami ima vse manj skupnega s pričakovanji prebivalcev EU, da bodo lahko sodelovali pri sprejemanju ključnih političnih odločitev. Dejstvo je, da EU kot nadnacionalna skupnost dejansko ne more optimalno delovati zgolj kot denarna (evro) in delno ekonomska unija in ne hkrati tudi kot »globinsko« demokracíčna in socialna unija – torej brez upoštevanja življenjskih interesov evropskega demosa.*

Flamski kulturolog in zgodovinar David Van Reybrouck (2016a) opozarja, da tako britanski referendum kot izvolitev Donalda Trumpa za predsednika ZDA boleče pona-zarjata nevarno pot, po kateri so krenile zahodne države parlamentarne demokracije, ki demokracijo dejansko omejujejo na volitve. Po raziskavi Eurobarometra je bilo leta 2015 43 % državljanov EU nezadovoljnih z demokracijo, 48 % jih ne zaupa vladi, kar 62 % pa jih sodi, da evropski procesi ne potekajo v zeleni smeri (Baier, 2017b, 26).

Politična kriza se kaže tudi v odsotnosti odgovora na temeljno vprašanje, za kakšno politično skupnost naj bi sploh šlo (klasična ali sodobna federacija, konfederacija ali nova oblika meddržavne politične skupnosti), ekonomsko-finančna kriza je načela razjedati njeno kohezijo, socialne vrednote, njeno geopolitično vlogo v svetu (Rizman, 2014b, 235). Izvršna telesa EU v zavetju kriznih razmer vse bolj delujejo avtoritarno. Njihovo odločanje ni pod javnim nadzorom, praktično v tajnosti so se načrtovali npr. čezatlantski mednarodni sporazumi o trgovanju (CETA, TTIP), katerih sprejetje bi še dodatno okrepilo že tako veliko moč, dobičke in odločevalsko vlogo transnacionalnih korporacij, v EU pa oslabilo prehranske, delavske, potrošniške in okoljske standarde. Investitorji naj bi po predlogih čezatlantskih sporazumov lahko tožili celo vlade, če sprejmejo državne predpise, ki niso po njihovi volji in ne omogočajo »razumnega dobička« (Močnik, 2014a).

Sociolog Marjan Horvat (2010, 9, 10) je sicer na splošno pozitivno ocenil proces evropskega združevanja, a je že pred leti opozarjal, da so se »logiki« bruseljske administracije glede vsebin, tem in načinov združevanja uprli:

1. narodi in ljudstva glede oblikovanja evropske kulturne identitete;
2. razsvetljenska Evropa poskusom rekatolizacije v obliki »civilne religije«;
3. liberalna Evropa nedemokracije ob sprejemanju evropskih ustav;
4. »socialna Evropa« zahtevam za revidiranje politike EU na socialnem področju.

Dejstvo je, da so v zahodnih demokracijah tako desnosredinske kot levosredinske vlade s podporo neoliberalnemu modelu odgovorov na posledice globalizacije, ki v veliki meri poteka v korist elite, ekonomske oligarhije, pravzaprav same odprle maneverski prostor za vzpon skrajnega nacionalizma, populizma, ki v posameznih primerih spominja na razmere v Italiji in Nemčiji pred drugo svetovno vojno. Tradicionalna evropska levi-ca se je z modelom »omiljene« neoliberalne ekonomije in s tem povezanega slabljenja socialne države odpovedala iskanju družbene alternative tudi onkraj kapitalizma. *Rudi Rizman (2014b, 366) upravičeno opozarja na konfuznost in pasivnost tradicionalne evropske levice, ki v kriznem obdobju EU žal ne ponuja prepričljivih odgovorov in rešitev, hkrati pa nemalokrat prevzame populistični diskurz desnice.* Precejšnji del razočaranega evropskega klasičnega delavskega razreda se je v strahu pred nadaljnjo izgubo vse bolj pičlih delavskih pravic in zaradi histeričnega strašenja pred »načrtno invazijo« muslimanskih beguncev ter migrantov pustil zapeljati evropskim neonacionalistom, skrajni politični

desnici. Tako se je v evropski in ameriški praksi zamajala še vedno močno zasidrana predpostavka številnih levičarjev, da je zlasti tradicionalni delavski razred že v »naravi« revolucionaren in zaveznik politične leve.

Slavoj Žižek (2021, 173, 174) poudarja, da ima EU več obrazov (npr. »dobrega« in »slabega«, a še prevladuje prvi) in vizij, od tehnokratske vizije EU znotraj globalnega kapitalizma do liberalne vizije kot poudarjenega prostora človekovih pravic in svobode, pa vse do konservativne vizije Evrope kot povezave močnih nacionalnih identitet. Sodi, da praviloma do napadov na Evropo (zunanji napadi, pa tudi s strani novega desnega populizma) prihaja zaradi njenega emancipacijskega potenciala: npr. človekove pravice in svoboda, družbena solidarnost in pravičnost, feminizem, posvetna modernost.

EU je torej na razpotju, usoda njenega nadaljnjega obstoja je zelo negotova, saj dejansko poka po vseh šivih. Po mnenju Rizmana (2014b, 238) se sicer hibridna politična skupnost (EU) z erozijo socialne države zgodovinsko zelo tvegano poslavlja od dosežene ravni solidarnosti, račun, da je mogoče z žrtvovanjem demokracije ekonomsko in finančno okrevati, pa se prav tako ne bo izšel. Projekt evropske integracije je pod diktatom vsiljevanja interesov kapitala na račun dela, delavskega razreda (v širšem pomenu) ter zaradi vse bolj očitnega prepada med središčnimi in robnimi državami v razmerah posojilnega »suženjstva« in demokratičnega deficita resno ogrožen. V EU se v zadnjem obdobju lahko nadaljuje opuščanje že tako predhodno ogroženih načel enakopravnosti med državami in med socialnimi razredi, slabi ekonomska in politična demokracija, delno tudi ekosocialno tržišni model, krepijo pa se skrb in ukrepi za doseganje podnebne nevtralnosti.

EU se je po finančni, migracijski, pandemični in varnostni krizi (Ukrajina) ter vse bolj izraziti podnebni krizi znašla na razpotju tudi glede osnovnega institucionalnega modela, načina in stopnje, ravni povezovanja držav članic, saj v globalnem svetu številni problemi presegajo zmogljivosti posameznih članic in vse bolj nedvoumno zahtevajo skupne strategije in akcijske programe, konkretne ukrepe na ravni celotne EU. *Državljanji Evrope nimajo nobenih zagotovil, da bo po prenosu delov suverenosti na nadnacionalno raven (EU) prišlo do učinkovitega demokratičnega nadzora delovanja evropskih voditeljev oziroma evropskih institucij* (Rizman 2014b, 215).

Neprimerni institucionalni sistemski temelj EU je dejansko zgolj izraz v sistemski, organizacijski zasnovi premalo solidarnostno, ekološko in socialno sočutne skupnosti držav, ki v zavetju kriznih razmer krepí neoliberalne prakse v korist močnejših držav ter zelo bogate in zato politično najbolj vplivne manjšine (t. i. elite) prebivalcev. Obenem se vrača nacionalizem, v ospredju so ponovno ozko zamejeni nacionalni interesi, ki so pripeljali tudi do odhoda Velike Britanije iz EU in do krepitve neofašizma, skrajne desnice. Posledice ukrajinske vojne pa razkrivajo tudi energetska in varnostno ranljivost EU, njeno veliko mednarodno varnostno odvisnost od ZDA. Evropsko iskanje t. i. tretje poti socialne demokracije je bilo dejansko sprijaznjenje s sicer bolj postopnim sprejemanjem

kozmetično omiljene neoliberalne doktrine. Če je za desne politične stranke, ki so praviloma trdno na strani kapitala, ideološko razumljivo zagovarjanje modela neoliberalne ureditve države in gospodarstva, to seveda ne bi smelo veljati za tradicionalne stranke evropske politične leve in zelene stranke.

Vladajoča neoliberalna politika EU po mnenju Andreja Kirna (2013, 185) na gospodarsko-okoljskem polju poskuša združevati nezdržljivo, torej trajno ekonomsko rast s trajnostno družbo. Skupni okoljski pritiski na prebivalca (ekološki odtis) EU za 3-krat presegajo nosilnost globalnega okolja in se ne zmanjšujejo, emisije toplogrednih plinov na prebivalca pa nosilnost svetovnega ozračja presegajo za 5-krat. Kljub temu je globalno EU tista makroregija sveta, ki najbolj dosledno uveljavlja sicer šibko inačico trajnostnega, sonaravnega razvoja in je hkrati nosilka številnih pobud za globalno doseganje zahtevnejših podnebnih ciljev do srede 21. stoletja. Verjetno bo ukrajinska vojna oziroma neobhodnost omejitve oziroma prekinitve odvisnosti EU od uvoza zlasti zemeljskega plina in nafte iz agresorske Rusije vsaj začasno upočasnila načrtovano pospešeno zmanjševanje rabe fosilnih goriv in s tem povezano radikalno zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov.

Sodobna EU se je po mnenju Bauka (2016) znašla tudi v duhovni krizi, v obdobju opuščanja zavezanosti vrednotam bratstva, solidarnosti in enakosti. Notranja demokratizacija med državami članicami je dosegla spodnjo kritično točko, zgodil se je »brexit«, kljub formalnemu delovanju znotraj opešanega modela parlamentarne demokracije Bruselj vse bolj deluje v interesu velekapitala in elite. *Brexit* je med drugim tudi pomemben kazalec deintegracije, EU nima trdnih skupnih vrednotnih izhodišč povezovanja. Evropa se nagiba k podobi prebivalstvene in nesolidarnostne trdnjave, okrepljeni so radikalni nacionalizmi in stopnjevana nestrpnost do migrantov in beguncev, krepi se militarizem in pozivi za okrepljeno vojaško doktrino »zagotavljanja« evropske varnosti.

Definicije evropske identitete v zadnjih letih se vse bolj opirajo na *idejo o »enotnosti v različnosti«*. Med drugim so se morale stare ideje o Evropi nacij »sprijazniti« z dejstvom, da je postala Evropa dežela znatnega priseljevanja iz drugih območij sveta, torej ni več preprosto »evropska« v skladu s podedovanimi pogledi na kulturo in identiteto (Delanty in Rumford, 2008, 78). Tudi sociolog Aleš Debeljak (2004, 2) sodi, da bo mor-da v 21. stoletju končno evropska različnost v enotnosti, ta izmuzljivi kulturni mozaik evropske celine, postala prednost.

EU je nastala na pogorišču druge svetovne vojne, želja po miru in ekonomskem sodelovanju je v obdobju poglobljanja sodobnih procesov globalizacije združila vojne zmagovalce in poražence. Danes pa je po mnenju zelo kritičnih opazovalcev združena na podlagi (le) skupnega denarja, in še to ne vsepovsod (Hedžet Toth, 2017). Judt (2015, 116) je že sredi devetdesetih let 20. stoletja opozoril, da se v Evropi krepi nova oblika evrocentrizma, saj se v javno razpravo vrača model Evrope kot utrdbe. Za Evropo v prenavljanju bi bilo zelo koristno, da si osveži spomin na Evropo v ruševinah, od katere jo loči le nekaj desetletij (Judt, 2015, 116).

Tine Hribar (2017a; 2017c) pa ugotavlja, da je za Evropo zadnji čas, da se nekako vrne na začetek 21. stoletja, ko je začela postajati nosilka projekta svetovnega etosa in še ni podlegla apetitom ZDA po neomejeni svetovni prevladi. *Novinar Janko Lorenci (2017b) upravičeno takole postavi diagnozo in prognozo EU: le-ta ne sme razpasti, posledice bi bile prebude, hkrati pa ne sme in ne more ostati taka, kakršna je, saj trendi vodijo v njen razpad. Poglavitni vzrok vseh slabih gibanj v EU je po njegovem mnenju neoliberalni kapitalizem s svojo naraščajočo neenakostjo, državljani Evrope pa so vse bolj globoko nezadovoljni, frustrirani in jezni.*

EU je makroregija sveta z zadovoljivo splošno ravniyo materialnega blagostanja večine prebivalcev, globalno nadpovprečnega spoštovanja človekovih pravic in demokratičnih standardov ter obetavnih zametkov udejanjanja sicer šibke okoljsko-podnebne in socialne paradigme. Zaradi prevladujoče neoliberalne podstati in asimetrične moči odločanja v korist privilegirane politične in finančne elite (kapitala), vztrajanja na trdih osnovnih gradnikih kapitalizma ostaja EU še vedno zelo oddaljena od koncepta resnične in polnokrvne nadnacionalne, transnacionalne, »glokalizacijske« skupnosti mozaika držav in državljanov, in bi morala v radikalno reformnem in nenasilnem udejanjanju sonaravnosti in solidarnosti preko predhodne uveljavitve ekosocialnega kapitalizma seči – onkraj kapitalizma.

EU po mnenju pisca pogosto spominja na zemeljsko vrsto, ki je na rdečem seznamu najbolj ogroženih vrst, saj se več ni sposobna fleksibilno, inovativno prilagoditi na spremembe habitata, se spoprijeti z večplastnimi, soodvisnimi izzivi spremenjenega globalnega in lokalnega okolja. Je torej sploh možen temeljiti etični, politični, ekonomski, socialni, ekosistemski in varnostni prepoved, trajnostna prenova EU (in sveta) znotraj vrednot in podstati kapitalizma?

9.2 Koncepti in gradniki ekosistemske družbene ureditve EU

9.2.1 Zasnove bolj demokratičnega političnega modela EU

EU je resnično na eksistenčnem razpotju ...

Finančna kriza leta 2008, begunska kriza leta 2015 in zdravstvena kriza leta 2020 in 2021, vojna sredi Evrope (napad Rusije na suvereno Ukrajino 24. februarja 2022) ter vse bolj trajno prisotna podnebna kriza so drastično in boleče pokazale, da EU nima učinkovitih kriznih mehanizmov, ni sposobna reagirati kot vzajemna, solidarnostna nadnacionalna skupnost. Socialna erozija EU pa se je dejansko začela že s postopnim razkrajanjem globalno obetavnega evropskega modela države blaginje (Gysi, 2017, 15). Tudi Nobelov nagrajenec za ekonomijo Paul Krugman (2012, 133) gleda na velike težave Evrope z veliko zaskrbljenostjo, saj prav EU po njegovem mnenju že več kot 60 let izvaja žlahten eksperiment, da bi z gospodarskim povezovanjem preobrazila od vojne razdejano celino in jo za vedno usmerila na pot miru in demokracije.

Ne le med volivci desnice, tudi med volivci leve se krepi nezaupanje do EU, vse več je zahtev prebivalcev po vračanju na trdi koncept nacionalnih držav. Nacionalisti, »suverenisti« in populistični predlagajo državni protekcionizem, Evropo ter posamezne države članice pa opredeljujejo kot prebivalstveno trdnjavo. Po mnenju Hararija (2019, 147) je izstop Velike Britanije dejansko ustavil dolgoletno uspešno delovanje skupnega evropskega stroja, mehanizmov, ki so npr. Francozom, Nemcem, Italijanom in Britancem po stoletjih strahotnega prelivanja krvi omogočili sožitje na evropski celini.

Kljub nekaterim uspešnim okoljskim ukrepom, ki so zlasti izboljšali kakovost bivalnega okolja, povprečni ekološki odtis prebivalca EU za 3-krat presega biokapaciteto planeta, povečujejo se podnebna tveganja, obenem pa se nadaljuje zmanjševanje biotske raznovrstnosti Evrope. Večina držav članic EU je vključenih v pakt Nato, ki je prednostno namenjen vojaški zaščiti geopolitičnih interesov Zahoda, zlasti ZDA. Med državljanami in državljani EU se krepi nezaupanje do evropskih institucij, vse bolj očiten je »demokratični primanjkljaj« na evropski in državni ravni.

V obdobju t. i. finančne krize leta 2008 so še dodatno oslabili mehanizmi socialne varnosti, okrepili pa so se gradniki pretežno neoliberalne inačice kapitalizma, a nadaljevala se je sicer šibkejša inačica ekologizacije gospodarstva in družbe. Politika strogega varčevanja v nekaj letih po finančni krizi je okrepila socialne razlike in ponovno povečala razvojni razkorak med središčnimi in obrobni (vzhodnimi in južnimi) državami članicami EU.

T. i. begunska kriza leta 2015 je po finančni krizi še dodatno oslabil mehanizme socialne varnosti, ob odsotnosti medevropske solidarnosti glede pravičnejšega deleža sprejemanja beguncev pa se je okrepil koncept EU kot prebivalstveno vse bolj zaprte skupnosti. Na ostri protibegunski retoriki skrajne desnice se zlasti v nekaterih nekdanjih državah realnega socializma oživlja trdi koncept nacionalnih držav in krepi odpor, nezaupanje državljanov Evrope do bruseljske centralistične politike v korist kapitala ter do tradicionalnih političnih strank. Povečuje se politična moč nacionalističnega in avtoritarnega desnega populizma ter jezik zelo sovražne protimigracijske politike, politike izključevanja »Drugih«.

Pandemija leta 2020 in leta 2021 je v vsej brutalnosti (po finančni in begunski krizi) ponovno razkrila, da ustroj in koncept delovanja EU ne omogoča pravočasne in učinkovite reakcije na krizne zdravstvene razmere. V najbolj kritičnem začetnem obdobju pandemije EU kot skupnost in tudi njene članice kljub rotečim prošnjam npr. Italije, kasneje pa še Španije, niso nemudoma in konkretno, solidarnostno priskočile na pomoč. Če kdaj, je bila takrat potrebna takojšnja evropska in meddržavna, medsosedska solidarnost, ki bi lahko rešila tisoče življenj. Akcijsko nema je bila v začetku epidemije dolga vrsta evropskih političark in politikov, med drugimi predsednica Evropske komisije, pa tudi evropski komisar iz Slovenije – za krizno upravljanje ... Res je sicer, da so se kasneje (z nedopustno časovno zamudo) le zganili nekateri okoreli in zgolj delno

učinkoviti mehanizmi evropske pomoči. Pandemija je v številnih državah članicah EU smrtonosno (zlasti v domovih za starejše) razkrila uničujoče posledice zanemarjanja dolgotrajne oskrbe in zlasti vsesplošne privatizacije, ki je segla tudi na področje zdravstva. A ob vseh kritikah EU in njenih članic velja po mnenju Mirošiča (2020) zaključiti, da je EU krizo zaradi koronavirusa nekako preživela, obenem pa prvič v zgodovini sprejela sklad za okrevanje in nov sedemletni proračun. EU je kot entiteta tako prvič v zgodovini dobila možnost zadolževanja, kar je morda sicer začasni, a vsekakor novi element evropske skupnosti.

EU je zlasti na pobudo Evropske komisije v zadnjem obdobju izdelala nekatere strateške dokumente o prihodnjem razvoju, ki pa se praviloma uvrščajo v koncepte in gradnike šibkejše in različne trajnostnega razvoja. Kljub temu pa se na mednarodni ravni zlasti energetsko-podnebni načrti EU uvrščajo med najbolj napredne, čeprav še vedno ostajajo znotraj podmen modela rasti in omejenega upoštevanja socialnih, ekosistemskih in medgeneracijskih dejavnikov napredka.

Na ekonomske, socialne in okoljske izzive in probleme je EU okoli leta 2010 poskušala odgovoriti s strategijo t. i. pametne, trajnostne in vključujoče rasti (Earning, Jobs and Innovation ..., 2011). Udejanjanje navedene strategije naj bi povečalo globalno konkurenčnost evropskega gospodarstva ter hkrati omogočilo zmanjšanje okoljskih in socialnih tveganj, a nobeden od navedenih ciljev ni bil dosežen. Na okoljskem polju je bil temeljni očitak npr. *ekoloških in okoljskih ekonomistov naslednji: mednarodno primerjalno okoljsko sicer dokaj ambiciozen strateški dokument Evropa 2020 ni prepoznal ključne potrebe o temeljnih strukturnih spremembah modela neskončne gospodarske rasti* (Confronting the Crisis ..., 2011, 2). Kljub globalno in dolgoročno bistveno prekomernim okoljskim pritiskom na prebivalca je EU v prednosti pred večino drugih držav na področju t. i. ekološke modernizacije, a se v zadnjem desetletju beleži občutno zaostajanje. Usmeritev makro razvojne in okoljske politike EU k nizkoogljični družbi je trajnostno sonaravno usmeritveno pravilna, a nezadostna, ker še vedno ohranja paradigmo rasti – na omejenem planetu (Kirn, 2012, 203). Kljub določenemu zmanjšanju izpustov toplogrednih plinov zlasti po letu 2000 je povprečni ekološki odtis prebivalca EU ostal na ravni 3-kratnega preseganja biokapacitete planeta, obenem pa se je nadaljevala prekomerna raba naravnih virov in zmanjševanje biotske raznovrstnosti.

Tudi po mnenju nemške strokovne organizacije Agora Energiewende bi lahko EU-27 do leta 2030 (tudi kot mednarodni zgled) zmanjšala izpuste toplogrednih plinov za 55 % in hkrati v celoti nehala uporabljati premog za proizvodnjo električne energije. Električna iz TE na premog naj bi se nadomestila z decentraliziranimi sončnimi in vetrnimi elektrarnami, v manjši meri pa z dodatnimi plinskimi elektrarnami, a zgolj kot nadomestek v primeru nestandardnih vremenskih let. Predlagajo tri ključne ukrepe: večjo vrednost emisijskih kuponov CO₂ (65–150 evrov/tono CO₂) (ključni ukrep), primerne nacionalne politike in sistemsko podporo širjenju rabe OVE (EU Coal Phase-Out ..., 2021, 7, 10).

Zgolj čimprejšnje radikalno zmanjšanje prekomerne porabe naravnih virov, snovi in energije ter onesnažil na prebivalca v EU in drugih bogatih državah, torej odmik od rasti (premik k odrasti) bi planetarno sprostil možnosti za sonaravno zasnovano povečevanje porabe surovin in energije za odpravo revščine, za prepotreben dvig materialnega blagostanja revnih prebivalcev sveta. Dryzek (2013, 155) upravičeno opozarja, da je določena stopnja gospodarske rasti v tem civilizacijskem trenutku nujna za zadovoljevanje legitimnih potreb revnih prebivalcev, ki pa lahko tako izkoristi lokalno okolje, da bo ogroženo njihovo nadaljnje preživetje. Prav zato mora EU v obdobju globalno prekomernih pritiskov na okolje bistveno zmanjšati porabo naravnih virov, potrošnjo in okoljske pritiske (ne pa vztrajati na modelu količinske gospodarske rasti). Tako bi se sprostil prepotrební razvojni »okoljski prostor« za revne države, ki se v določenem obdobju kljub zeleni rabi okolju bolj naklonjenih tehnologij (pomoč bogatih!) enostavno ne morejo izogniti sicer časovno omejeni, a kljub temu večji porabi surovin (materialov) in energije.

Evropska komisija je v začetku leta 2019 pripravila nov strateški dokument za razpravo na evropski ravni z naslovom Za trajnostno Evropo do leta 2030, ki se po vsebinskih izhodiščih in poudarkih po mnenju pisca še vedno uvršča v scenarij evropskega reformizma in šibke trajnostnosti, saj vztraja na modelu rasti kot neizogibnem predpogoju dviga blaginje, varovanja okolja in večje socialne varnosti. Predlagani načrt Za trajnostno Evropo do leta 2030 (2019) torej ustreza (zgolj) šibkejši inačici trajnostnega, ekosocialnega razvoja EU, predstavlja pa vsaj delni odmik od prevladujočega neoliberalnega razvojnega koncepta, saj je zasnovan na:

- zagotavljanju osnov za zdravo gospodarstvo s povečanjem stopnje rasti in trajnostne konkurenčnosti, zmanjšanjem stopnje zadolženosti in ohranjanjem fiskalne discipline;
- nadaljevanju modela gospodarske rasti (»zelena« rast), ki pa naj ne bi bila več v tolikšni meri odvisna od neobnovljivih virov (prehod od linearnega v koncept t. i. krožnega gospodarstva, trajnostnost pridelave hrane), tako da bi se lahko bolj povečala raba trajnostno upravljanih obnovljivih virov in ekosistemskih storitev;
- postopnem prehodu na nizkoogljično in podnebno nevtralno gospodarstvo (npr. postopna internalizacija zunanjih stroškov), ki je gospodarno z viri in ohranja biotsko raznovrstnost;
- spremembi davčnih sistemov, tako, da bi države članice znižale davke na delo in bolj obdavčile kapital, onesnaževanje, vire s prenizkimi cenami in druge zunanje okoljske učinke;
- izvedbi potrebnih strukturnih reform, vključno z naložbami v raziskave in inovacije, javne storitve, sisteme socialnega varstva (spodbujanje socialnih pravic in blaginje), zdravstva ter varstvo okolja;
- okvirnem programu na ravni EU za raziskave in inovacije za spodbujanje trajnostne konkurenčnosti, rasti in naložb;
- ohranjanju socialnih naložb in razmisleku o socialni Evropi z vidika prilagajanja socialnih modelov sodobnim izzivom.

Evropski zeleni dogovor (The European Green Deal ..., 2019) je konec leta 2019 Evropska komisija opredelila kot novo strategijo za rast, katere cilj je preobraziti EU v pravično in uspešno družbo s sodobnim, konkurenčnim in glede virov učinkovitim gospodarstvom, ki v letu 2050 ne bo več ustvarjalo nobenih neto emisij toplogrednih plinov in v katerem bo rast ločena od rabe virov. *Ključni cilj evropskega zelenega dogovora je uresničitev Pariškega podnebne sporazuma (»Evropa – prvi podnebno nevtralni kontinent«) s temeljito trajnostno sonaravno prenovo (»zelena rast«) in digitalizacijo celotnega evropskega gospodarstva, vseh njegovih sektorjev, z naslednjimi usmeritvami in projekti:*

- podnebna nevtralnost do leta 2050 in zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov do leta 2030 za 55 % (1990–2030);
- oskrba s čisto, dosegljivo in varno energijo;
- čista in krožna zasnova industrije;
- energetske varčne zasnovane prenove zgradb in novih gradenj;
- popolno prenehanje onesnaževanja s strupenimi substancami (vključno z mikroplastiko);
- zaščita in rekultivacija ekosistemov in ohranjanje biotske raznovrstnosti;
- pravičen, zdrav in okolju prijazen sistem pridelave hrane (»od vil do vilic«) in izboljšanje blagostanja živali;
- pospešeni prehod k trajnostni in pametni mobilnosti (železnice, javni promet).

Novi zeleni dogovor za Evropo predlaga ustanovitev Javne agencije za investicije (GPW) (zlasti za javna dela), ki bi zagotavljala, da investicije ne bi še povečale možnosti okoljskega zloma Evrope in planetarnega ekosistema. Sredstva GPW bi bila usmerjena v razvoj trajnostnih tehnologij, v prehod k 100-% kritju potreb po energiji s pomočjo OVE, investicije naj bi omogočale odmik od modela visoke potrošnje, ki jo vodijo interesi za privatno akumulacijo bogastva. Trajnostne investicije naj bi omogočile realizacijo novega zelenega načrta, delitveno ekonomijo, celotno trajnostno prenovu zgradb in trajnostno, nizkoenergijsko novogradnjo (lastni obnovljivi viri samooskrbe), brezogljivične dejavnosti, kot je šolstvo, ki so izjemno pomembne za vsakodnevno blaginjo evropskih državljanov (Blueprint for Europe's ..., 2019, 40). Investicije v prometno infrastrukturo naj bi bile zasnovane na temeljni spremembi politike prevozov, ki izhaja iz zmanjšanja splošnih potreb po prevozu v Evropi zaradi skrajšanega delovnega tedna, dela od doma itn., zato naj bi se raba cest, železnic in poslovnih prostorov zmanjšala.

GPW naj predlaga razvoj integralnih prometnih sistemov, ki vključujejo kolesarjenje, brezplačen javni promet, hitre železnice. Privatno lastništvo avtomobilov ne bo več dolgo nujnost, kar bo zmanjšalo njihovo uporabo. Elektrifikacija osebnega prevoza bo pomembna, a zgolj zamenjava avtomobila na bencin oziroma dizel z električnim avtomobilom (rast rabe redkih kovin za avtomobilske baterije – npr. kobalt, litij) brez zmanjšanja njegove uporabe seveda globalno ni trajnostna izbira. Prav tako bo nujna

preusmeritev tovora s cest na železnice, saj je povprečna energetska intenzivnost velikega tovornjaka 8-krat večja kot pri prevozu tovora na železnici (Blueprint for Europe's ..., 2019, 44). Za razliko od trdo tržno zasnovane strategije reforme evropskega energetskega sistema je predlog sodobnega zelenega načrta EU zasnovan tudi na obsežnejših javnih investicijah in solastništvu proizvodnje energije, prenosa, upravljanja in zaščite evropskega energetskega sistema. Sodelovanje javnosti naj bi zagotavljalo sprejemanje demokratičnih odločitev glede proizvodnje in razdelitve energije ter sprejemanje cen, ki ne bodo dovoljevale npr. okoljsko destruktivnih praks proizvodnje energije (kot je *fracking* pri črpanju zemeljskega plina), ki so v nasprotju z interesi evropske skupnosti (Blueprint for Europe's ..., 2019, 64). Energetska politika, ki bo usmerjena v zadovoljevanje javnih potreb po energiji, ne pa v ustvarjanje dobička, naj bi odpravila energetske revščino, kar bi prineslo olajšanje za okoli 50 milijonov ljudi v Evropi, ki se mučijo s plačevanjem računov za porabo energije. Eden od načinov za odpravo energetske revščine je določena količina brezplačne energije za ogrevanje in kuhanje za zadovoljitev eksistenčnih potreb. Cena energije nad določeno porabo pa bi se hitro povečevala, kar naj bi ustvarilo močne razloge za varčevanje energije v gospodinjstvih.

Glede rabe virov energije je razen bistvenega zmanjšanja porabe primarne energije in izpustov toplogrednih plinov ključen pospešen prehod k rabi OVE, saj je v tem civilizacijskem trenutku proizvodnja električne energije iz OVE (veter, Sončeva energija) že cenejša od proizvedene elektrike iz fosilnih virov ali iz jedrskih elektrarn. Vetrna in sončna energija naj bi predstavljali v evropskih razmerah najbolj sprejemljiv način proizvodnje električne energije. V evropskih državah z omejenimi količinami lesne biomase je napačna množična uporaba lesa za proizvodnjo električne energije. Zaradi uničevanja in členitve sladkovodnih ekosistemov je neprimerna nadaljnja gradnja novih HE, zlasti na Balkanu, kjer se načrtuje gradnja 2800 novih HE (Blueprint for Europe's ..., 2019, 64).

Zeleni načrt za Evropo podpira uvajanje novih modelov lastništva za zmanjševanje neenakosti in okoljsko-podnebne krize, s prioriteto podporo kooperativnim oblikam lastništva, ki povečujejo lokalizacijo gospodarskih aktivnosti, zmanjšujejo medregionalne razlike in povečujejo prehransko in energetska samooskrbo (kooperative za rabo lokalnih OVE, zlasti vetrne in sončne energije), povečujejo varnost zaposlitve, krajšajo oskrbne verige, podpirajo bolj učinkovite ukrepe za premagovanje okoljsko-podnebnih kriz in krepijo moč odločanja zaposlenih. Empirične raziskave kažejo, da so kooperative z občinskim ali lokalnim lastništvom v najslabšem primeru glede produktivnosti konkurenčne kapitalističnim podjetjem. Z radikalnim prenosom financ na lokalne skupnosti pa bi se zmanjšalo pomanjkanje dostopa kooperativ do kreditov (Blueprint for Europe's ..., 2019, 49).

Kot dober vzorčni primer uvajanja delovanja koncepta državljskih skupščin se navaja sklic (s pomočjo družbenih gibanj) in delovanje luksemburške mestne državljanske skupščine, ki je leta 2019 oblikovala številne konkretne predloge in ukrepe za reševanje

problematike podnebnih sprememb (Blueprint for Europe's ..., 2019, 24). Prebivalke in prebivalci Evrope imajo torej vso pravico do lastnega odločanja o prihodnosti EU, zato morajo tudi prevzeti odgovornost za potrebno temeljito preobrazbo Evrope, za uveljavitev koncepta zrelejši, tudi »ekološke« demokracije.

Doseganje ciljev evropskega zelenega načrta bo zahtevalo do leta 2030 razen sistemske podpore raziskavam in razvoju novih tehnologij obsežne dodatne investicije (260 milijard evrov) javnega in zasebnega sektorja, namenska investicijska sredstva v okviru nove finančne perspektive EU, sredstva evropskega investicijskega sklada in sredstva novega sklada za pomoč pri prenovi zlasti premogovnih regij. Države članice so se dogovorile, da bodo Evropsko investicijsko banko (EIB) preoblikovale v evropsko podnebno banko, po načrtu naj bi skupina EIB v obdobju 2021–2030 mobilizirala 1200 milijard dolarjev naložb v podnebne ukrepe in okoljsko trajnost (Borrell in Hoyer, 2021). Ocene kažejo, da bi bilo treba na svetovni ravni za uresničitev podnebnih ciljev in ciljev trajnostnega razvoja do leta 2030 letno naložbeno vrzel zapolniti v višini okoli 2400 milijard evrov. EIB je prva mednarodna razvojna banka na svetu, katere delovanje je v celoti usklajeno s cilji Pariškega podnebnega dogovora. Za doseganje podnebne nevtralnosti planeta pa je neobhodna svetovna akcija, EU pa naj bi postala osrednja svetovna sila in napredni podnebni koaliciji. Spremembe na globalni ravni ji omogoča dejstvo, da ima EU enega največjih trgov in trgovinskih blokov na svetu, zato lahko bolj suvereno določa pravila in standarde za uvoženo blago ter storitve.

Evropska komisija poudarja, da je cilje evropskega zelenega načrta možno doseči le s pomočjo »ozelenjenih« in podnebno ambicioznih nacionalnih proračunov ter ozelenjene davčne politike vseh držav članic in razvojno-podnebnih akcij evropskih regij, občin in mest. EU naj bi na globalni ravni podpirala ambiciozne energetske-podnebne cilje, tudi v bližnjem sosedstvu (npr. Zahodni Balkan, Afrika). Posebna pozornost se namenja poudarjeni vlogi šol, univerz (in nevladnih organizacij) za dvig okoljsko-podnebne ozaveščenosti ter za neobhodni dvig trajnostno usmerjenih kompetenc in veščin, ki so potrebne za uspešno razvojno in okoljsko/podnebno prenovu EU.

Ključna polja evropskega zelenega načrta na področju energetike, za doseganje ključnega cilja – podnebne nevtralnosti celine do srede 21. stoletja, so: učinkovita raba energije, raba obnovljivih virov energije, hitro opuščanje premoga, na ekonomskem polju pa pospešen prehod na koncept krožnega gospodarstva, prenova zgradb, trajnostna mobilnost in večja vloga ekološkega kmetijstva. Glede rabe jedrske energije in zemeljskega plina pa med državami članicami ni enotnega odziva, Evropska komisija v prvi verziji taksonomije investicij rabe jedrske energije in zemeljskega plina ni uvrstila med »zeleni« investicije oziroma »zeleni« energije, kasneje pa je na osnovi političnih pritiskov okoli desetih držav članic prišlo do preobrata.

Pozitivno je dejstvo, da tudi po pandemiji covid-19 v letih 2020 in 2021 ni prišlo do opuščanja osnovnih okoljskih in podnebnih gradnikov evropskega zelenega dogovora, ki

pa v osnovi z zeleno rastjo – vztraja na sicer delno selektivnem modelu rasti, saj npr. vključuje radikalno znižanje izpustov toplogrednih plinov. Po mnenju zagovornikov temeljite spremembe arhitekture evropske podnebne politike mora EU kot celota sprejeti številne robustne zakonske in druge mehanizme, ki morajo zagotavljati okoljsko integriteto in solidarnost. Ta vključuje tudi pomoč revnejšim gospodinjstvom in državam članicam z nižjimi dohodki, sistem trgovanja z izpusti CO₂ pa naj bi se razširil še na goriva za ogrevanje (zgradbe) in prevoz (promet) (A »Fit for 55« Package ..., 2021, 3). Sistem trgovanja z emisijskimi kuponi bo tudi potrošnikom prinesel določene dodatne stroške za ogrevanje in hlajenje stavb ter za mobilnost s pomočjo rabe fosilnih goriv, tako naj bi tudi gospodinjstva prispevala določen delež za doseganje podnebne nevtralnosti in s tem k zmanjševanju podnebnih škod in ogroženosti. Obstoja pa nevarnost, da bi se večina bremena spopada s podnebno krizo prenesla na potrošnike ter tako z novo shemo trgovanja z izpusti zmanjšala potrebo razogljichenja energetike, industrije, kmetijstva in drugih dejavnosti. Nekateri energetsko »gasilski« ukrepi skupine držav članic EU (npr. Nemčije) po ukrajinski vojni z omejitvami oskrbe z energenti iz Rusije postavljajo pod vprašaj načrtovano časovno dinamiko zmanjševanja TGP, saj prihaja do ponovnega zagona nekaterih TE na premog.

Doseganje podnebno nevtralnega in krožnega gospodarstva zahteva tudi celovito trajnostno mobilizacijo industrije, ki ustvarja petino emisij toplogrednih plinov. Za EU je nujno, da vodilni na področju podnebja in virov izdelajo prve komercialno uporabne inovativne tehnologije v ključnih industrijskih sektorjih do leta 2030. Med prednostnimi področji so čisti vodik, gorivne celice in druga alternativna goriva, shranjevanje električne energije ter zajemanje, shranjevanje in izkoriščanje ogljika. Posebna pozornost in investicije naj bi bile namenjene pospeševanju prehoda na trajnostno in pametno mobilnost, udejanjanju prehranskega koncepta »od vil do vilic« (pravičen, zdrav, lokalno poudarjen in okolju prijazen prehranski sistem), ohranjanju in obnavljanju ekosistemov in biotske raznovrstnosti ter gradnji in prenovi zgradb z učinkovito uporabo energije in materialov. Gradnja, uporaba in prenova stavb zahtevajo precejšnje količine energije in mineralnih virov (npr. pesek, prod, cement), stavbe prispevajo okoli 40 % k skupni porabi energije, letne stopnje energetske prenove stavbnega fonda v državah članicah EU pa so le med 0,4 in 1,2 %. To stopnjo bo treba v povprečju več kot potrojiti, da bo mogoče doseči cilje EU na področju energijske učinkovitosti in podnebja. Prednostno bi bilo treba znaten del, 75 %, notranjega tovarnega prometa, ki se prevaža po cesti, preusmeriti na železnice in celinske plovne poti. Za odpravljanje emisij in prometnih zastojev v mestih ter izboljšanje javnega prometa bi bilo treba sprejeti kombinacijo ukrepov, od urbanističnih do cenovnih (brezplačni ali poceni javni prevoz).

EU je torej začela gospodarstvo preoblikovati na način, ki naj bi omogočil uresničitev cilja podnebne nevtralnosti, a še vedno znotraj paradigme »trajnostne«, »vzdržne« rasti. Med letoma 1990 in 2018 je EU zmanjšala emisije toplogrednih plinov za 23 %, medtem ko je gospodarstvo zraslo za 61 %. Vendar se bodo emisije toplogrednih plinov v primeru

ohranjanja sedanjih politik do leta 2050 zmanjšale le za 60 %, ne pa za potrebnih vsaj 90 %. Po mnenju strokovnjakov Nemškega inštituta za ekonomska raziskovanja (DIW) bi se za udejanjanje ciljev Pariškega sporazuma morali izpusti toplogrednih plinov na ravni EU v obdobju 1990–2030 zmanjšati za 60–65 %. Sodijo, da je za Evropo ključno hkratno doseganje podnebne nevtralnosti Evrope do srede 21. stoletja ter ekonomsko okrevanje, trajnostna in celostna prenova (*Make the European Green ...*, 2020).

Pozitivno je dejstvo, da EU v okviru še vedno temeljnega modela gospodarske rasti postopoma razvija metodologijo in parametre, taksonomijo za transparentno opredeljevanje okoljsko in podnebno vzdržnih, trajnostnih sonaravnih razvojnih projektov in aktivnosti, čeprav na globalni ravni še ni dosežen okvirni dogovor o opredelitvi trajnostnega gospodarstva (*Taxonomy – Technical Report*, 2019). Pomembno je tudi, da interdisciplinarna tehnična skupina vključuje sodelavce okoljevarstvenih institucij in organizacij, z vsebinskega vidika pa je ostal v ozadju npr. kriterij ohranjanja biotske raznovrstnosti, ekosistemskih storitev in medgeneracijskih okoljskih posledic. Taksonomija EU je primer orodja za oblikovanje nabora gospodarskih aktivnosti in razvojnih projektov (od kmetijstva, industrije, gradbeništva – zgradbe, energetike, vodnega gospodarstva, prometa, komunikacijskih tehnologij do odpadkov), ki so razporejeni in ovrednoteni z vidika njihovega doprinosa (kratko- in dolgoročnega) k trajnostnim okoljsko-podnebnim ciljem EU, torej nimajo pomembnejšega škodljivega okoljskega ter podnebnega vpliva in so v pomoč tudi potencialnim javnim in zasebnim investitorjem.

Za doseganje podnebne nevtralnosti EU do srede 21. stoletja je zaradi velikega emisijskega prispevka proizvodnje električne energije pomemben začetni predlog zgornje meje emisij toplogrednih plinov v višini največ 100 g CO₂ ekv/kWh (*Taxonomy – Technical Report*, 2019, 232), kar je nekajkrat nižje od emisij v TE na premog (800–1000 g). Pri ocenah toplogrednega prispevka proizvodnje električne energije s pomočjo zemeljskega plina pa naj bi se upoštevale tudi dodatne emisije metana (ob črpanju zemeljskega plina). Pri sicer nizkoogljični jedrski energiji je treba upoštevati njene druge negativne zaposlitvene, okoljske, vojaške, varnostne in medgeneracijske posledice, zato v EU ni konsenza o tem, ali je jedrska energija resnično trajnostni vir energije, čemur pisec nasprotuje. Predsedniki Francije, Madžarske, Poljske, Romunije, Češke, Slovaške in Slovenije so leta 2021 pozvali Evropsko komisijo, da pri uresničevanju podnebnih ciljev upošteva načelo tehnološke nevtralnosti. Kot so poudarili, bi morala EU ne le priznati, temveč tudi dejavno podpirati vse razpoložljive brezogljicne ali nizkoogljične tehnologije, ki prispevajo k podnebni nevtralnosti in hkrati podpirajo nacionalne in evropske cilje energetske politike. Evropska komisija je v začetku leta 2021 predstavila dopolnjen predlog glede obravnave jedrske energije in zemeljskega plina pri doseganju podnebnih ciljev. Na podlagi številnih pritiskov je tokat jedrska energija vključena med tehnologije, ki jih taksonomija določa kot »trajnostne«.

V obdobju 1990–2020 so se gozdne površine postopno povečevale, leta 2020 so gozdovi EU-27 pokrivali 40 % ozemlja (*The Use of Woody ...*, 2021, 33). Ključna cilja

nove strategije EU za gozdove bosta učinkovito pogozdovanje ter ohranjanje in obnavljanje gozdov v Evropi, kar bo prispevalo k povečanju absorpcije CO₂, zmanjšanju pojavnosti in obsega gozdnih požarov ter spodbudilo biogospodarstva, in sicer ob polnem spoštovanju ekoloških načel, ki so pomembna za biotsko raznovrstnost.

Če bi se razlike v ambicioznosti na svetovni ravni nadaljevale, medtem ko bi EU povečevala ambicioznost svojih podnebnih ukrepov, bo Evropska komisija predlagala mehanizem za ogljično prilagoditev na mejah za izbrane gospodarske panoge, da bi se zmanjšalo tveganje selitve virov CO₂ (The European Green Deal ..., 2019; Evropski zeleni dogovor, 2019, 5). Tako bi se zagotovilo, da bi cena uvoženih proizvodov natančneje odražala njihovo vsebnost ogljika. Pri zasnovi tega ukrepa se bodo upoštevala pravila Svetovne trgovinske organizacije in druge mednarodne obveznosti EU. Po evropskem zelenem dogovoru bo EU lahko uvedla okoljsko in podnebno zasnovane carine za uvoz blaga in storitev (»okoljsko-podnebni protekcionizem«) v primeru, da druge države in makroregije sveta ne bodo sprejele in izvajale radikalnejšega razogljičenja celotnega gospodarstva.

Za izpolnitev ambicij, ki jih opredeljuje evropski zeleni dogovor (2019), bodo potrebne obsežne naložbe. Komisija je ocenila, da bodo za doseganje sedanjih podnebnih in energetskih ciljev za leto 2030 potrebne dodatne letne naložbe v višini 260 milijard evrov, kar je približno 1,5 % BDP, nujna je skupna mobilizacija sredstev javnega in zasebnega sektorja. Naložbeni načrt za trajnostno Evropo bo pomagal pokriti dodatne potrebe po financiranju, združeval bo namenska finančna sredstva za podporo trajnostnim naložbam, spodbujal zelene naložbe. *Evropska komisija je opredelila cilj v višini 25 (30) % od vseh investicij, in sicer za upoštevanje podnebnih vidikov v vseh programih in projektih EU, tudi proračun EU naj bi prispeval k doseganju podnebnih ciljev na strani prihodkov.* Komisija je predlagala nove tokove prihodkov (t. i. lastna sredstva), od katerih naj bi en vir temeljil na ne reciklirani odpadni plastični embalaži. Drugi tok prihodkov bi lahko bila dodelitev 20 % prihodkov od dražb sistema EU za trgovanje z emisijami v proračun EU. Vsaj 30 % sredstev sklada InvestEU bo namenjenih boju proti podnebnim spremembam (Evropski zeleni dogovor, 2019).

Poleg tega bo Evropska komisija preverjala trajnostnost projektov v smislu njihovega prispevka k podnebnim, okoljskim in socialnim ciljem. Sklad InvestEU državam članicam omogoča tudi, da uporabijo proračunsko jamstvo EU, npr. za uresničevanje ciljev kohezijske politike, povezanih s podnebjem, na ozemlju države in v regijah. Prav tako se krepi sodelovanje z nacionalnimi bankami in institucijami, kar lahko spodbudi splošno ekologizacijo njihovih naložb, da bi uresničile cilje politike EU (Evropski zeleni dogovor, 2019, 16). Sredstva bodo posebej namenjena za pravičen prehod, za osredotočenje na tiste regije (premogovne regije) in sektorje, ki jih bo prehod najbolj prizadel, ker so odvisni od fosilnih goriv ali ogljično intenzivnih proizvodnih procesov.

Večja uporaba zelenih proračunskih orodij bo pomagala preusmeriti javne naložbe, potrošnjo in obdavčitev na področja zelenih prioritet ter ukiniti škodljive subvencije. Na nacionalni ravni bo evropski zeleni dogovor ustvaril okvir za obsežne davčne reforme, pri čemer bo odpravil subvencije za fosilna goriva in preusmeril davčno breme z delavcev na onesnaževalce ob upoštevanju socialnih vidikov. Države članice pa bodo bolj ciljno uporabljale stopnje DDV z namenom prikazovanja okrepljenih okoljskih prizadevanj, npr. za podporo ekološki pridelavi sadja in zelenjave.

Glede porabe energije evropski zeleni dogovor nima kvantitativno določenih ciljev, prav tako državam članicam EU ne »predpisuje« strukture virov energije, a poudarja nujnost razogljičenja evropske energetike. Sodelavci Nemškega inštituta za ekonomska raziskovanja (DIW) izhajajo iz izračunov, da je udejanjanje podnebno zaščitnega, nevtralnega energetskega scenarija EU tudi najbolj poceni. Ob kumulativnem zmanjšanju 60 milijard ton emisij CO₂ naj bi se do leta 2050 prihranilo več kot 10.000 milijard evrov okoljsko-podnebnih stroškov, vsaka tona CO₂ manj zmanjša navedene stroške za 180 evrov (Make the European Green ..., 2020, 15).

Zato raziskovalci DIW predlagajo, da se znotraj dopolnjenega evropskega zelenega dogovora podnebna nevtralnost (zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov v obdobju 1990–2030 za najmanj 60 %) poveže s trajnostno prenovo evropskega gospodarstva in energetike, poraba končne energije pa do srede 21. stoletja zmanjša za 50 %. Skoraj vsa električna energija v EU naj bi bila že do leta 2040 proizvedena s pomočjo bistveno večje vloge vetrne in sončne energije ter ohranjanja oskrbne vloge hidroenergije, večje investicije pa se načrtujejo tudi za elektrolizo »zelenega« vodika in za različne druge načine shranjevanja »obnovljive« energije. Najkasneje do zgodnjih tridesetih let 21. stoletja naj bi prišlo do popolne opustitve energetske rabe premoga (Make the European Green ..., 2020).

Glede prihodnje proizvodnje in porabe električne energije (procesi elektrifikacije) na ravni EU do leta 2050 pa so tudi med bolj ali manj »trajnostnimi« energetskimi strokovnjaki zelo različne ocene in scenariji, od stabilizacije (ali celo manjšega zmanjšanja – »negativni« scenariji energetike) pa vse do najmanj podvojitve porabe elektrike (v primeru okvirnega nadaljevanja modela rasti). Strokovnjaki DIW nasprotujejo gradnji novih JE v EU, saj je po njihovi presoji jedrska energija draga, nevarna, obenem pa nima rešenega problema shranjevanja radioaktivnih odpadkov (Make the European Green ..., 2020, 50). Po njihovem naj bi po »pariškem« podnebnem scenariju vse jedrske elektrarne v EU prenehale obratovati do leta 2040, tega leta pa naj bi bila dosežena tudi podnebna nevtralnost EU (brez tehnologij za zajemanje CO₂) in tudi prenehanje rabe zemeljskega plina.

Tudi Evropska konfederacija sindikatov podpira usmeritev evropskega zelenega dogovora o zeleni in socialni prenovi Evrope, ki odpira možnosti hkratnega zmanjševanja izpustov toplogrednih plinov in odpiranja kakovostnih novih delovnih mest,

hkrati pa opozarjajo na nujnost socialno pravične gospodarske preнове in na nujnost aktivnega sodelovanja civilne družbe, sindikatov in delavcev (A System Change Compass ..., 2020, 2). Na mestu je opozorilo alternativnih ekonomistov, da lahko zeleni načrt EU o ekološko-socialni transformaciji zaživi le v primeru, da se tudi na drugih področjih opusti paradigma gospodarske rasti za vsako ceno, povsod uporablja previdnostno načelo, tudi pri skupni kmetijski politiki namenjajo podpore zmanjševanju izpustov toplogrednih plinov itn. (Euromemorandum ..., 2020, 4). Kmetijstvo EU prispeva povprečno okoli 10 % vseh toplogrednih plinov, k skupnemu BDP pa prispeva 1,6 % (Blueprint for Europe's ..., 2019, 52, 53).

Po evropsko izjemno neusklajeni in nacionalno v številnih primerih zelo egoistično zasnovani začetni reakciji na krizne razmere zaradi pandemije je EU julija 2020 le uspela pripraviti in sprejeti izredne ukrepe in skupni načrt za obranjanje zdravja državljanov in za preprečevanje zloma gospodarstva. Evropska komisija je na zahtevo voditeljev držav ali vlad predstavila zelo obsežen sveženj, ki zajema prihodnji večletni finančni okvir (2021–2027) EU in posebna prizadevanja za okrevanje z instrumentom »Next Generation EU« (Euco Final ..., 2020). Za udejanjanje načrta za evropsko okrevanje bodo potrebne obsežne javne in zasebne naložbe na evropski ravni, da bi EU omogočili vstop na pot trajnostnega in odpornega okrevanja, ustvarili delovna mesta in odpravili neposredno škodo, ki jo je povzročila pandemija covid-19, hkrati pa podprli prednostne zelene in digitalne naloge EU.

Razen večletnega finančnega okvira EU za obdobje 2021–2027 v skupni vsoti okoli 1074 milijard evrov je uveden še nov finančni instrument v višini 750 milijard evrov (zlasti za okrevanje in odpornost), ki ga bodo lahko države članice po odobritvi nacionalnih programov uporabljale do skupnega zneska 360 milijard evrov kot posojilo in 390 milijard evrov kot nepovratna sredstva. Pozitivno je dejstvo, da se bodo pri kriterijih za pozitivno oceno nacionalnih programov sicer ob še vedno ključnem kriteriju krepitve potenciala rasti upoštevali še ustvarjanje delovnih mest, prispevek k ekonomski in socialni odpornosti države, pa tudi prispevek k zelenemu in digitalnemu prehodu (Euco Final ..., 2020, 6).

Evropski alternativni ekonomisti za obdobje 2020–2030 predlagajo še bolj ambiciozen in močno trajnostno naravnani javni investicijski program EU, ki naj bi podpiral celostno zasnovane in obsežne investicije na evropski, državni, regionalni in občinski ravni, temeljna področja investicij pa vključujejo (Euromemorandum ..., 2020, 12):

1. varovanje okolja in omejevanje vpliva podnebnih sprememb s podporami trajnostnim prometnim sistemom, energetski učinkovitosti in obnovljivim virom energije, prehod k trajnostni kmetijski produkciji in k demilitarizaciji (!);
2. okrepitev visoke kakovosti javnega izobraževanja, zaščite zdravja in sistemov blaginje v vseh področjih družbe;
3. širjenje informacijskih in komunikacijskih tehnologij ter podpora inovacijam, s poudarkom na socialni in zaposlitveni varnosti.

Prepričljiva alternativna strategija EU na gospodarskem polju potrebuje pet temeljnih sprememb (Euromemorandum ..., 2018, 8, 9):

1. Zahtevo o uravnoteženem proračunu naj nadomesti zahteva o uravnoteženem gospodarstvu, ki vključuje visoko in trajnostno stopnjo zaposlenosti.
2. Dolgoročen in znaten proračun EU je ključen za financiranje obsežnih investicij EU kot tudi za javne dobrine in storitve ter snovanje proticiklične fiskalne politike, ki bo sposobna podpreti nacionalne fiskalne politike.
3. Namesto osredotočenja na splošno gospodarsko rast naj gospodarska strategija prednost nameni zlasti preseganju razvojnih in drugih razlik med različnimi regijami in sektorji. Izdelati je treba dolgoročno investicijsko strategijo Evrope, z vključitvijo evropskega, nacionalnega (državnega) in lokalnega, regionalnega razvoja.
4. Deflacijsko strategijo konkurenčnosti naj nadomesti strategija rasti plač, ki bo zagotovila pravično sodelovanje, udeležbo delavcev v nacionalni rasti dohodkov in stabilizaciji inflacije.
5. Proti davčnemu tekmovanju držav je treba sprejeti in udejanjati učinkovite skupne ukrepe.

Evropski alternativni ekonomisti sodijo, da je na ravni celotne EU potrebna usklajena strategija, osredotočena na dvig zaposlovanja, in sicer s spodbujanjem okolju prilagojenih naložb, ki hkrati zagotavljajo tudi enakopravnost med spoloma pri zaposlovanju, krčenje socialne države in socialnih izdatkov pa je treba nemudoma zaustaviti (Euromemorandum ..., 2016). Enotno evropsko valuto je treba dopolniti z učinkovito fiskalno politiko na ravni EU, ki je sposobna ublažiti recesijo na zvezni, nacionalni in regionalni ravni ter zagotoviti učinkovite transferje med bogatejšimi in revnejšimi regijami. Fiskalna politika mora temeljiti na močno progresivnem davčnem sistemu, ki ga je treba dopolniti z razvojem vseevropskega sistema zavarovanja za primer brezposelnosti. Regionalne in strukturne politike EU je treba okrečiti in razširiti zlasti v okviru programa javnih in zasebnih naložb, ki jih financira Evropska investicijska banka, program naj bo usmerjen predvsem na države s primanjkljajem in na revnejše države članice. *Skupno zbrana finančna sredstva EU v okviru modela federalne fiskalne politike je treba z 1 % skupnega BDP EU postopno dvigniti na vsaj 5 % BDP.* Zgolj bistveno večja skupna sredstva na ravni EU naj bi prinesla resnične finančne in ekonomske temelje za delovanje EU kot politične zveze in omogočila uspešno delovanje skupne valute, torej evra (Euromemorandum ..., 2016, 13).

Tudi pisec je mnenja, da je treba skupna sredstva EU dvigniti na okoli 5 % skupnega BDP (z vmesnimi 3 % BDP), kar je dejansko eden od materialnih temeljev za zmanjševanje meddržavnih in medregionalnih razlik v kakovosti življenja, temeljni pogoj za uspešnejše delovanje EU kot ekosocialne, solidarnostne skupnosti, osnova za večje aktiviranje endogenih razvojnih potencialov zlasti v t. i. perifernih državah. Obsežnejši dvig skupnih evropskih finančnih sredstev bi dejansko preprečil delovanje EU po modelu

skupnosti različnih (verjetno dveh) hitrosti v napredku držav članic. Številni strokovnjaki podčrtujejo, da je povečanje ekonomske integracije znotraj EU ključno pogojeno z bistvenim povečanjem evropskega proračuna, a opozarjajo na dejstvo, da nekatere države članice nasprotujejo kakršnemu koli povečanju deleža BDP za evropski proračun, npr. z obdavčitvijo finančnih transakcij ali ekološkimi taksami (npr. obdavčenje emisij CO₂) (Gamble in drugi, 2014, 342).

EU kot ena od makroregij globalno nadpovprečnega materialnega standarda (BDP na prebivalca – 3-krat nad svetovnim povprečjem) in hkrati temu podobnega nadpovprečnega zgodovinskega prispevka k ekosistemskemu izčrpanju in obremenjevanju planeta (količinsko in na prebivalca) bi morala postati pobudnica in sistemska donatorica svetovnega trajnostnega sonaravnega sklada za razvojno-okoljske (podnebne) in zaposlitvene investicije držav v razvoju, v katerega naj bi bogate države redno letno prispevale najmanj 1 % BDP. Sistemska trajnostna sonaravna pomoč državam v razvoju je ob postopni demilitarizaciji in zmanjševanju izpustov toplogrednih plinov hkrati najbolj učinkovit ukrep za zmanjševanje neprostoVOLJNIH migracijskih tokov, ki so praviloma posledica neenakosti, absolutne revščine, vojaških spopadov, podnebnih sprememb v državah v razvoju. Po mnenju Evropske komisije pa bodo npr. v podnebno-energetskem paketu EU v obdobju 2020–2030 potrebne investicije v višini okoli 1100 milijard evrov na leto, v obdobju 2030–2050 pa po sicer različnih energetskih scenarijih med 1300 in 1500 milijard evrov na leto (In-Depth Analysis ..., 2018, 202).

EU kot makroregionalna skupnost glede na povprečni ekološki in ogljični odtis na prebivalca torej nekajkrat presega globalno zmogljivost planeta. Obenem je treba še upoštevati, da je zlasti v zadnjih 30 letih prišlo do premestitve številnih snovno-energetsko, vodno in emisijsko intenzivnih industrijskih panog iz Evrope v države v razvoju, prebivalci Evrope pa so kupci teh izdelkov, zato je njihov dejanski degradacijsko okoljski prispevek oziroma okoljski pritisk še večji, kar velja tudi za njen delež pri zmanjševanju biotske raznovrstnosti. Vendar EU obenem beleži nekatere pomembne okoljsko-razvojne premike v posameznih dejavnostih, ki presegajo okvire šibke trajnostnosti. To velja npr. za rabo OVE, saj se je zlasti zaradi bolj sistematične evropske podporne politike v obdobju 2004–2016 delež obnovljive energije v skupni bruto končni energiji podvojil, povečal od 8,5 % na 17 % oziroma za 6 % na leto. Hkrati se je zgolj v obdobju 2008–2016 število posrednih in neposrednih delovnih mest na področju obnovljive energije več kot podvojilo, povečalo od 660.000 na 1.430.000 (In-Depth Analysis ..., 2018, 21). Do leta 2030 naj bi se na ravni EU delež OVE v bruto končni energiji povečal na 32 %.

Promet je tudi v EU eden od največjih porabnikov energije in prostora, proizvajalec številnih emisij. Za razliko od energetike pa so se emisije toplogrednih plinov iz prometa v obdobju 1990–2017 povečale za 20 %, prometne emisije pa pomembno vplivajo tudi na onesnaževanje zraka (In-Depth Analysis ..., 2018, 22, 23). Leta 2005 je znašala povprečna poraba goriva avtomobila EU 7,4 litra/100 km, do leta 2015 se je le rahlo

zmanjšala, in sicer na 6,9 litra/100 km. Bistveno uspešnejša pa je bila industrija EU (prispeva okoli 15 % skupnega BDP), ki je v obdobju 1990–2015 za 30 % zmanjšala emisije toplogrednih plinov, porabo končne energije pa za 20 %. Emisije toplogrednih plinov iz kmetijstva se v obdobju 1990–2015 niso bistveno spremenile.

Pot za doseg ničelne neto stopnje emisij TGP do leta 2050 bi v skladu z analizo Evropske komisije lahko temeljila na vzporednem ukrepanju na sedmih osrednjih področjih (In-Depth Analysis ..., 2018; Okvir dolgoročne podnebne ..., 2019):

1. energetska učinkovitost;
2. okrepljena raba OVE za popolno razogljičenje oskrbe Evrope z energijo;
3. čista, varna in povezana mobilnost;
4. konkurenčna industrija in krožno gospodarstvo;
5. infrastrukturna omrežja;
6. biogospodarstvo in večji ponori ogljika;
7. zajemanje, hranjenje in uporaba ogljika.

Pomembno je dejstvo, da je bila konec leta 2018 na ravni EU sprejeta uredba o upravljanju energetske unije in podnebnih ukrepih, ki med drugim predpisuje državam članicam pripravo dolgoročnih podnebnih strategij, vključno z okvirno določeno skupno vsebino in finančno podporo. Na tej osnovi so države članice EU izdelale energetske-podnebne načrte, ki pa zaradi novih spoznanj o večji intenzivnosti posledic podnebnih sprememb ponovno potrebujejo radikaliziranje podnebnih ciljev.

V okviru mednarodnih organizacij, kot je npr. OECD, se praviloma predlaga t. i. zelena rast kot rešitev okoljskih problemov. Za razliko od konceptov zelene rasti v EU alternativni razvojno-okoljski koncept skupine evropskih ekonomistov vključuje ugotovitve in priporočila koncepta ravnovesne ekonomije, »napredka brez rasti« in tudi določene elemente koncepta odrasti (Euromemorandum ..., 2018). Namesto na količinskem pristopu gradi na kakovosti proizvodnje dobrin in storitev, na načelu »dovolj«, velikem pomenu skupnega dobra, na razvoju lokalnih in regionalnih gospodarstev, vključno z lokalno izmenjavo dobrin. *Osrednja razvojno-okoljska politika EU je torej še vedno na splošno usmerjena v koncept zelene rasti*, alternativne trajnostne sonaravne politike in ukrepi pa zahtevajo nedvoumno upoštevanje načela okoljske previdnosti na vseh področjih EU, z dolgoročno zasnovanimi in obvezujočimi dogovori med državami članicami EU ter s sprejetjem konkretnih akcijskih načrtov (Euromemorandum ..., 2018). Dejansko pa je treba spremeniti oboje: ne samo okoljsko tehnologijo, ampak tudi odpraviti količinsko rast ter z njo povezane vrednote in način življenja. Evropski zeleni dogovor (načrt) je mednarodno primerjalno napreden razvojno-varovalni načrt, ki zlasti za reševanje podnebne krize sledi ciljem sicer pravno neobvezujočega Pariškega podnebnega dogovora glede zmanjševanja toplogrednih plinov (TGP) (EU – zmanjšanje za 55 % do leta 2030), s pomočjo dveh ključnih mehanizmov: trgovanja z emisijami TGP na evropski

ravni (EU ETS) (pričakovano povečanje davka na ogljik oziroma CO₂, predlog vključitve prometa in ogrevanja) in pravno zavezujočih nacionalnih ciljev zmanjševanja emisij TGP (ESR) (A »Fit for 55« Package ..., 2021, 10).

Razvojna strategija EU se je po mnenju radikalnejših ekološko-družbenih kritikov skrčila na neoliberalno politiko zaposlovanja s pomočjo ponovnega, tokrat »ozelenjenega« modela gospodarske rasti. Lizbonska strategija je dejansko v kleščah ekonomske in kasneje »begunske krize« postala le še sanjarjenje o najbolj konkurenčnem gospodarstvu in trajnostnem, rastočem gospodarstvu, z novimi delovnimi mesti in večjo družbeno povezanostjo, o Evropi kot odprti skupnosti. EU potrebuje koordinirano in demokratično nadzorovano gospodarsko politiko, ki je usmerjena proti doseganju tekmovalnosti z zmanjšanjem plač, slabšanjem delovnih razmer, socialnih pridobitev in okoljskih standardov. Proaktivna, s strani Evropske komisije podprta industrijska politika naj bi omogočila, da bi se zelo zmanjšana vloga industrije EU (16 % BDP) ponovno zmerno povečala, vsaj na okoli petino BDP EU (Euromemorandum ..., 2014, 57). Evropska banka mora biti demokratično nadzorovana in njeni ukrepi morajo biti usmerjeni ne le k stabilnosti cen, temveč tudi k zaposlovanju in trajnostnemu razvoju. Skupna kmetijska politika EU mora biti dosledno socialno in ekološko zasnovana in bolj upoštevati interese držav v razvoju. Na ravni EU zasnovana solidarnost pomeni, da naj evropske regije sodelujejo kot partnerke in se osredotočijo na izboljšanje delovnih in življenjskih razmer. Finančne prispevke držav članic v evropske sklade je treba občutno povečati.

V razmerah globalizacije, upadanja in staranja avtohtonega prebivalstva EU ne more biti ne humanitarna trdnjava glede beguncev (npr. namesto »boja« proti migrantom), hkrati se mora aktivno zavzemati za zmanjšanje globalne geografske in socialne neenakosti in s tem za zmanjšanje migracijskih tokov z odpravljanjem vzrokov zanje, za pravičen svetovni gospodarski sistem in proces razoroževanja. *Raziskovalni novinar Janko Lorenci (2018b) opozarja, da premočno priseljevanje v EU sproža krizo identitete, odpor in politični vzpon populistov. Zgolj koncept razumne srednje poti glede obsega priseljevanja, torej nadzorovano priseljevanje v daljšem obdobju, dejansko omogoča integracijo priseljenih, obenem pa v veliki meri preprečuje negativne reakcije domačega prebivalstva. Zaradi zmanjševanja in staranja evropskega prebivalstva, pa tudi zaradi zahtev po delovni sili v številnih dejavnostih je brez dvoma koristna prevlada priseljevanja nad odseljevanjem, za prihodnost Evrope koncept demografske trdnjave zaradi številnih razlogov ni sprejemljiv, sprejemljiva pa je skupna migracijska politika fleksibilne solidarnosti in različnih prijemov za različne tipe migracij. V vsakem primeru pa so EU in vse države članice moralno dolžne nuditi zatočišče vsem tistim, ki iz svoje domovine dobesedno bežijo – pred smrtjo.*

V obdobju povojne graditve evropske socialne države je bila socialna mobilnost veliko večja kot v zadnjih desetletjih, zlasti zaskrbljujoča je večja vloga privatnih šol, v katere se lahko vpisujejo le otroci premožnejših staršev. Koncept zagotavljanja enakih

izhodiščnih možnosti je v EU v krizi, narašča dvom o možnostih preusmeritve trendov slabšanja količine in kakovosti javnih storitev do leta 2030 (Gamble in drugi, 2014, 335).

Tudi po mnenju številnih zagovornikov tradicionalnega evropskega socialnega modela je dejstvo, da se je v obdobju neoliberalne globalizacije (zmanjšanje vloge vlad držav v gospodarstvu, promocija »svobodne« trgovine in velike mednarodne selitve delovnih mest, zmanjšanje stroškov za socialne storitve) in prizadevanj za globalno konkurenčnost evropskega podjetništva, skupnosti in držav socialni model znašel pod naraščajočim pritiskom (Murphy in drugi, 2014, 367–368). Pojavljajo se predlogi o nujnosti bistvene prenove evropskega koncepta blaginje in socialne države. Nazadovanje evropske države blaginje je po ugotovitvah Balibarja (2007, 222) eden izmed temeljnih vidikov krize politik evropske integracije. Tudi državljanke in državljani nekdanjih socialističnih držav niso mirne revolucije leta 1989 izpeljali z namenom, da bodo pristali v konceptu dveh neenakopravnih Evrop. V EU naj bi bila ena od skupnih ključnih strateških nalog uravnotežiti enotni trg s socialno varnostjo, torej gospodarsko integracijo s socialno harmonizacijo in solidarnostjo. A družbena solidarnost in politike blaginje so v EU krepko podrejene potrebam utrjevanja in spodbujanja trga, kar kaže velik obseg prekarnege dela, relativne revščine in socialne izključenosti, geografske neenakosti v blaginji in kakovosti življenja.

Pretirana in nerealna bi bila trditev, da EU ni nič storila za harmonizacijo evropskih socialnih politik, kljub temu pa bode v oči, da je v skupnosti z visokim povprečnim BDP na prebivalca najmanj petina ljudi obsojena na življenje v pogojih relativne revščine in socialne izključenosti. Zagotovo se EU ni izkazala za dovolj prodorno in vztrajno pri konkretnem uveljavljanju socialnih standardov na globalni ravni, saj so njene pobude ostale večinoma na ravni retorike ali zgolj na deklarativni ravni. Ekonomska in socialna bremena bi morala v primerih večjih valov brezposelnosti in drugih kriznih razmerah v večji meri prevzeti tudi EU. Lahko bi npr. ustanovila sklad za prestrukturiranje, ki bi nudil odpuščenim delavcem neposredno pomoč v višini šestih minimalnih mesečnih plač. *Zgolj evropska socialna politika, ki se po vodilnem načelu solidarnosti in pravičnosti osredotoča na potrebe srednjega in revnejšega razreda, lahko zmanjša neenakost, zlasti z boljšim dostopom do izobrazbe in zdravstva ter z učinkovito zasnovano socialno politiko* (Causes and Consequences ..., 2015; Štefančič mlajši, 2015). Evropski socialni model naj bi bil po oznaki Delantyja in Rumforda (2008, 134) projekcija vrednot, norm in jedro prizadevanj EU na področju socialne politike. *Sociolog Veljko Rus (2009) podčrtuje, da brez socialnega modela EU ne more rešiti ključnih problemov, kot so brezposelnost, imigracije in okolje*. EU ne more biti zgolj enotni trg – brez skupnega socialnega modela, v tem primeru je obsojena na nenehno naraščanje razlik med državami in znotraj držav med regijami. Zgolj zelo razvit socialni model bi med drugim zagotavljal dolgotrajne in zahtevne procese socialne integracije priseljencev. Brez tega bo EU obsojena na naraščanje socialnih konfliktov, na upadanje socialne in regionalne integracije, na dolgi rok pa tudi na neučinkovitost skupnega trga (Rus, 2009, 3, 4).

Na socialnem področju namreč ustavna pogodba EU ne določa nikakršnega socialnega minimuma, ki bi bil obvezen za vse članice. *Boj proti socialnemu dumpingu, torej proti nepošteni delovni praksi (nizke plače, slabi delovni pogoji, delavci z vse manjšimi pravicami in nizko socialno-zdravstveno varnostjo) in proti izkoriščevalski praksi brezobzirne konkurenčnosti s perverzno logiko kapitala v »tekmi proti dnu«, je po mnenju nove evropske levice ključen za povezovanje državljanov in državljanov Evrope, za udeležanje družbene solidarnosti in dostojno preživetje* (Refound Europe ..., 2016). Odpravo socialnega *dumpinga* bo možno doseči zgolj z vrsto odločitev in ukrepov, ki bodo na koncu omogočili enako visoko raven socialnih in demokratičnih pravic (»dostojno in enako plačilo za enako delo«) v vseh državah članicah EU, vključno s spolno enakostjo pri plačah in načinu zaposlovanja. Zmanjšanje delovnih ur v okviru celotne Evrope je eden od temeljnih potrebnih ukrepov zmanjšanja brezposelnosti in daje mladim ljudem možnost dela (Refound Europe ..., 2016). Nemudoma je treba zavrniti trgovinska sporazuma TTIP in CETA, v svetovni trgovini pa uveljaviti skupne in primerne socialne ter okoljske standarde.

Prav bistveno bolj usklajena socialna politika ter vizija enotnega (enotnejšega) socialnega modela na ravni celotne EU kot skupnosti enakopravnih in na eksistenčni bazi socialno varnih vseh državljanov (»evropsko socialno državljanstvo«) je po mnenju pisca ob modelu trajnostnega sonaravnega razvoja njena druga temeljna preživetvena, pa tudi etična stranica. Pisec sodi, da je za resnično integracijo Evrope na načelu dejavne solidarnosti ključno, da socialne pravice niso zgolj nacionalno različno obarvane, postale naj bi državljske pravice v pravem pomenu besede na evropski ravni. Tudi po mnenju Bogomirja Kovača (2018) je evropski proračun enostavno premajhen za kakršno koli skupno evropsko socialno politiko. Evropska socialna država je postala vedno manj pregleden sistem socialnih transferjev, obenem pa se povečuje neenakost delitve. Evropa zgublja bitko z davki, saj so postali vir konkurenčnosti držav na račun zmanjšanja prihodkov socialne države (Kovač, 2018). *Po mnenju Walterja Baierja (2015, 45, 46) je socialna in okoljska prenova Evrope možna, a zahteva bistveno drugačne instrumente in politike, drugačno politiko delitve sredstev, evropske javne storitve, temeljni pogoj pa je bistveno povečanje skupnega evropskega proračuna in uvedba novih finančnih instrumentov. Tako bi bilo treba uporabiti načeli »uporabnik plača« in »onesnaževalec plača«, da se prepreči in popravi degradacija okolja ter da se prepreči prenašanje bremena na davkoplačevalce.* Trenutno so v EU davčni prihodki od dela še vedno 8-krat višji od prihodkov, ustvarjenih z okoljskimi davki, in skozi leta je le omejeno število držav članic EU zmanjšalo svoj delež davkov na delo, hkrati pa povečalo delež okoljskih davkov (Za trajnostno Evropo ..., 2019, 31).

Evropska konfederacija sindikatov zagovarja ekonomsko in socialno pravičnost, ki jo je treba zagotoviti s pošteno in progresivno obdavčitvijo dohodkov in premoženja, ukinitvijo davčnih oaz, bojem proti davčni utaji, davčnim goljufijam, korupciji in delu na črno (Socialna pogodba za Evropo, 2012). Zahtevajo odločne ukrepe proti špekulacijam,

učinkovite ukrepe za zagotovitev enakega plačila in enakih pravic za enako delo za vse, izvajanje ukrepov za odpravo razlik v plačilih med moškimi in ženskami, zakonsko določene in dostojne minimalne plače. Neobhodna je uskladitev osnove davka od dobička pravnih oseb in določitev najnižje stopnje obdavčitve za podjetja, po možnosti z uvedbo minimalne stopnje v višini trenutno povprečne stopnje v Evropi (25 %). Evropska konfederacija sindikatov zaskrbljena ugotavlja, da evropske »elite« mislijo, da lahko Evropa konkurira ZDA, Kitajski ali Indiji samo tako, da poceni »proda« socialno državo, omeji javne službe in zlomi moč sindikatov (Husson, 2011, 85).

Tudi v okviru idej prehodnih oziroma šibkejših konceptov ekosistemske družbene ureditve (še vedno znotraj okvirov kapitalistične družbe) se za posodobitev evropskega socialnega modela med drugimi predlogi vse pogosteje pojavljajo ideje o novih konceptih, mehanizmih za doseganje univerzalne minimalne socialne varnosti – univerzalni temeljni dohodek (UTD) ali drugače temeljnega dohodka za socialno ogrožene državljanke in državljane ter univerzalne temeljne storitve (UTS). Tudi v okviru EU se po mnenju Varoufakisa (2018) kljub pomislekom z leve (oslabitev sistemskega boja za izboljšanje delavskih pravic) in desne (finančna obremenitev privatnega sektorja) politike zlasti zaradi avtomatizacije in robotizacije delovnih mest (četrt industrijska revolucija) ter s tem povezanih napovedi o zmanjševanju delovnih mest (ob hkratnem dvigu produktivnosti in dodane vrednosti na zaposlenega) krepijo pobude za delno ali sistemsko uvedbo univerzalnega temeljnega dohodka. Mencinger (2015b) sodi, da je uvedba UTD na ravni EU (z različno višino UTD po državah članicah) teoretično možna ob uresničitvi predpogoja – delovanje EU kot resnične fiskalne unije, kar bi omogočilo prerazporeditve dohodkov proračunov med državami članicami ter bistveno večji skupni proračun EU. To bi bilo možno doseči s posebnim evropskim davkom ali pa ob sodelovanju »federacije« pri že obstoječih davčnih osnovah, kar je po mnenju Mencingerja (2015b, 159) tudi bolj realistično. Za posamezne evropske države, npr. za Španijo (Kallis, 2016), Francijo (Carton, 2013), Slovenijo (Korošec, 2010) so bili izvedeni finančni scenariji uvedbe UTD, Švica je leta 2016 referendumsko zavrnila pobudo za uvedbo UTD, za določeno obdobje pa je bil opravljen tudi vzorčni finski eksperiment (Kovač, 2018). Finska je leta 2017 poskusno uvedla UTD za 2000 brezposelnih. Rezultati so povečali srečo in zadovoljstvo z življenjem, občutek socialne varnosti, a niso spodbudili zaposlovanja. Leta 2020 se je glede UTD začel vzorčni eksperiment 1500 prebivalcev Nemčije, ki mesečno prejemajo 1200 evrov. Sredi leta 2020 pa je Španija v kriznih razmerah pandemije covid-19 za najbolj socialno ogrožene prebivalce oziroma gospodinjstva na predlog leve španske vlade uvedla minimalni življenjski dohodek.

Januarja 2019 se je takratna italijanska vlada (koalicija desne Lige in Gibanja petih zvezd) kljub finančni negotovosti in nestrinjanju »Bruslja« odločila izpolniti predvolilne obljube o zmanjšanju starosti za upokojitev (s 67 na 62 let) in uvedla tudi novo socialno podpora, imenovano temeljni (državljski) dohodek (780 evrov na

mesec), do katerega je upravičenih okoli 5 milijonov odraslih državljanov pod pragom relativne revščine (brezposelni, zaposleni, invalidi in upokojeni). Italijanski državljani morajo bivati v državi najmanj dve leti, tujci pa najmanj deset let, da so upravičeni do dohodka. V letu 2020 je 1,4 milijona gospodinjstev (z letnimi dohodki manj kot 9360 evrov) in 156.000 upokojencev prejelo državljanski temeljni dohodek oziroma pokojninski temeljni dohodek za odpravo posledic revščine in brezposelnosti (Number of Households ..., 2022).

Čeprav dejansko italijanska vlada ni uvedla UTD (za vse državljanke in državljane), je tako italijanska populistična, evroskeptična, protiimigracijska in nacionalistična desnica na socialnem polju, ki si ga tradicionalno prilašča levica, nekako »prehitela« npr. evropske tradicionalne socialnodemokratske stranke, ki so bile v številnih evropskih državah dolga leta na oblasti in niso bile sposobne izboljšati socialne varnosti ljudi pod pragom revščine ... Vendar velja biti previden pri ocenjevanju vseh možnih, dolgoročnih posledic v vsakem primeru pozornosti vrednega socialnega »eksperimenta« Italije. Miha Nahtigal (2019, 120) ugotavlja, da tudi sicer skrajna evropska desnica v Evropskem parlamentu večinoma podpira levo ekonomsko politiko. Pisec sodi, da so tradicionalne socialnodemokratske in socialistične stranke nekaterih držav članic EU z napačno in delavskemu razredu vse manj naklonjeno in odtujeno politiko v času vladanja dejansko odprle politični manevrski prostor skrajni desnici.

V današnjem nastajajočem večsrediščnem svetu mora Evropa voditi samostojno zunanjo politiko, po mnenju alternativnih evropskih ekonomistov povečanje vojaških izdatkov (pritisk Trumpove administracije) ne bo pomagalo Evropi, da se izvleče iz večplastne krize. Predlagajo, da se namesto tega povečajo finančna sredstva za razvoj vzhodnih in južnih sosedov EU, kar naj bi bila večplastno umestna pot tudi za povečanje varnosti meja EU in zmanjšanje vzrokov za migracijske tokove (Euromemorandum ..., 2018). Evropska komisija je namreč predlagala, da se do leta 2025 EU preoblikuje v vojaško zvezo, vojaški stroški pa naj se povečajo na 2 % BDP, kar pomeni povečanje vojaških izdatkov od 267 milijard dolarjev letno na vsoto 340 milijard evrov. Po mnenju političnega koordinatorskega evropske mreže za preoblikovanje Evrope Walterja Baierja (2017a; 2017b) bi povečanje sredstev za predvideno evropsko vojaško zvezo okrepilo napade na državo blagostanja in na življenjski standard evropskih državljanov, zato predlaga namesto militarizacije Evrope njeno demilitarizacijo in izdelavo evropskega mirovnega načrta, saj je le tako dejansko mogoče povečati globalno varnost. Evropski državljani morajo biti tisti, ki bodo odločali o navedenih odločitvah, ne pa Evropska komisija, ZDA in Nato.

Vse države članice EU bi morale podpirati procese denuklearizacije Evrope (širjenje nejedrskih območij) in pristopiti tudi k sporazumu OZN o prepovedi jedrskega orožja, podpirati mirovna gibanja po svetu. Namesto ustanovitve vojaške zveze EU je treba spodbujati težnje, da bi vse več držav članic postalo nevtralnih, kar je predvsem

primerno za srednje velike in manjše države. Varnost kot klasična skupna dobrina zahteva panevropski pogled, sistem kolektivne varnosti mora vključevati vse evropske države, vključno z Rusijo, Turčijo in vsemi državami nekdanje Jugoslavije. Balibar (2007, 233) je vrsto let opozarjal, da prinaša izključitev Rusije iz evropskega prostora (ali sprejetje tega, da se sama izključi) dramatična tveganja za jutrišnjo zgodovino. Rešitev je iskal v udejanjanju projekta integracije vseh držav in vseh ljudstev v evropskem prostoru v isti državljski teritorij, inspiriran z enakostjo ali »kozmpolitstvom« in decentralizirano moderno administracijo (Balibar, 2007, 234).

Ruska invazija na Ukrajino 24. februarja 2022 je nova, skrajno nevarna točka za bodočnost ter varnost Evrope in sveta, ki zaradi brutalne vojaške aktivnosti ene od vojaških velesil sveta (Rusije) in možnosti ozemeljske širitve spopada presega npr. jugoslovansko krizo. Povzročila je veliko človeškega trpljenja, žrtev in materialne škode Ukrajini, povečala globalno krizo v oskrbi s hrano (pretrganje izvoznih poti ukrajinskega žita), zaradi odvisnosti od uvoza energentov iz Rusije (zlasti zemeljskega plina in nafte) številne države EU potisnila v območje energetske in posredno gospodarske krize. Evropo in svet je napad jedrske vojaške velesile Rusije na suvereno Ukrajino potisnil v nevarne razmere za izbruh jedrske vojne, ruska zasedba JE Zaporožje (in zaprte JE Černobil) pa lahko zaradi vojaških napadov na jedrske reaktorje tudi po mnenju generalnega sekretarja OZN in strokovnjakov Mednarodne agencije za jedrsko energijo (IAEA) pripelje do jedrske nesreče z večplastnimi katastrofalnimi posledicami.

Svetovni in evropski odzivi na ukrajinsko krizo so zelo različni, Nato oziroma ZDA se tudi zaradi možnosti uporabe jedrskega orožja s strani Rusije niso odločile npr. za zaprtje zračnega prostora nad Ukrajino, EU pa je kot celota sprejela ostre ekonomske in finančne sankcije proti Rusiji, večina držav članic je ponudila vsestransko, tudi vojaško pomoč napadeni Ukrajini, ki se je množično odločila za oboroženo obrambno reakcijo, da bo torej tudi za ceno pričakovanih velikih človeških žrtev branila ozemeljsko celovitost. Tradicionalni evropski nevtralni državi Švedska in Finska sta se po ruski invaziji na Ukrajino nemudoma odločili za članstvo v Natu, številne države članice pa so sprejele politično odločitev o povečanju vojaškega proračuna (vključno z Nemčijo).

Alternativni evropski ekonomisti so rusko invazijo na Ukrajino označili kot grobo kršenje mednarodnega prava, a hkrati opozorili na širjenje Nata proti vzhodu ter s tem povezano aroganco Zahoda do varnostnih zahtev Rusije. Sodijo, da je EU dolžna storiti vse za čimprejšnje dokončanje spopada, evropski preobrat k povečanju sredstev za oboroževanje pa ocenjujejo kot strateško napačno odločitev. Skupni vojaški proračun držav članic Nata je bil pred ukrajinsko vojno 10-krat večji od vojaškega proračuna Rusije, skupni vojaški proračun držav članic EU pa je bil 2-krat večji od ruskega (Euromemorandum ..., 2022, 9, 25, 29). Odločitev za krepitev Nata in vodstva OZN ocenjujejo kot strateško napačno določitev, sodijo, da se bo po ukrajinski vojni odvisnost Evrope od ZDA še povečala. Po njihovem mnenju mora biti temeljna, prioritarna naloga EU preprečevanje širjenja vojaških spopadov v Ukrajini, njihovo

končanje in njeno posredovanje pri iskanju poti za prenehanje spopadov, ne pa obsežna vojaška pomoč (čeprav so hkrati odgovor Ukrajine na invazijo označili kot »herojsko nacionalno obrambo«), ki naj bi po njihovem mnenju vojno še dodatno brutalizirala. V obdobju geopolitičnih konfrontacij med globalnimi centri moči (ZDA, Kitajska, Rusija ...) ter v razmerah večplastnih globalnih kriz in podnebnih tveganj naj bi po njihovem predlogu EU na globalni ravni strnila svoj celotni politični in gospodarski kapital za promocijo bistveno bolj učinkovitega mednarodnega sodelovanja in krepitve pogojev za ustvarjanje in ohranjanje miru, ekološkega in družbenega aktivizma z roko v roki z graditvijo novega mirovniškega gibanja ter promocijo trajnostnega razvoja v EU in na celotnem planetu (Euromemorandum ..., 2022, 10). Skupna naloga EU naj bi bila graditev evropske in globalne demokracije, socialnih in zelenih projektov, ne pa povečevanje vojaških izdatkov.

Pisec zlasti na osnovi slovenskih izkušenj obrambne vojne (1991) in takratne potrebe po kombinaciji diplomatskih in vojaških reakcij na napad Jugoslovanske ljudske armade in Srbije pod vodstvom Miloševića podpira tudi vojaško pomoč napadeni Ukrajini – kljub privrženosti ideji in nujnosti demilitarizacije sveta, Evrope in Slovenije. Obenem pa sodi, da EU ob začetku spopada ob umetni večplastni pomoči napadeni Ukrajini ni nemudoma sprožila široke, na kulturi miru in nenasilja povojne Evrope zasnovane diplomatske posredniške mirovne ofenzive na Rusijo, kar je bila po mnenju pisca izjemna geopolitična in humanitarna napaka EU. Najmanj, kar lahko EU stori v tem trenutku (avgust 2022), ko se vojna in trpljenje v Ukrajini nadaljujeta, je okrepitev diplomatskih akcij (zlasti v Moskvi) za takojšnjo prekinitev vojaških spopadov, namestitve mirovnih sil v Ukrajini in začetek mirovnih pogajanj.

Tudi alternativni evropski ekonomisti sodijo, da ima EU zgodovinsko priložnost postati vodilna skupnost sveta v procesu neobhodne socialno-ekološke transformacije evropskega gospodarstva. Kot začetek predlagajo opustitev neoliberalnih dogem zadnjih 30 let, ki so bile usmerjene v krepitev privatizacije, financializacije in nevarnega izvoznega merkantilizma (Euromemorandum ..., 2022, 10). *Felber (2012, 187), snovalec izredno obetavnega in v številnih podjetjih že preizkušenega ekosocialno tržnega modela skupne ekonomije, sodi, da bi EU kot največji in najmočnejši gospodarski prostor sveta morala predlagati alternativna, pravična pravila za organizacijo svetovne trgovine. Prav tako pa bi lahko z nekaterimi drugimi podobnimi državami ustanovila skupno območje trajnostne in solidarnije ekonomije skupne blaginje s skupnimi socialnimi, okoljskimi in davčnimi pravili. Če preoblikovana, torej ekosocialna EU ne bo zmožna spremeniti načina svetovnega trgovanja, potem mora kot sicer slabšo alternativo za lastno gospodarstvo dovolj pravočasno uporabiti vzvode trajnostnega sonaravnega protekcionizma pri uvozu dobrin in storitev.* Gabriel Colletis (2015) se v obdobju »industrijske renesanse« zavzema za alternativno evropsko industrijsko politiko, ki pa v začetku potrebuje uporabo protekcionističnih ukrepov v razmerju do zunanjih partnerjev. *Colletis (2015) se zavzema za protekcionizem EU kot celote, protekcionizem znotraj skupnosti pa bi EU uničil.* S pomočjo strožjih socialnih, ekoloških, zdravstvenih, prehranskih

standardov naj bi se nadzoroval uvoz izdelkov. Beck (2003b, 204) pa sodi, da mora EU izkoristiti svojo težo kot (trenutno) največje trgovske sile sveta in si prizadevati za temeljito reformo Svetovne trgovinske organizacije, za uravnoteženo svetovno trgovino, ukrotitev multinacionalk, za hkratno krepitev regionalizacije, globalno uvedbo minimalnih socialnih in okoljskih standardov, vendar ne s protekcionističnimi nameni.

Diplomat Iztok Mirošič (2020) sodi, da bo v naslednjem obdobju (grožnje svetovne pandemične gospodarske recesije), v postcovid-19 svetu za notranjo kohezijo zveze/skupnosti in uveljavljanje EU v globalnem svetu pomembno njeno pravilno upravljanje treh izzivov:

1. *upravljanje nadaljevanja pandemije in njenih posledic s krepitvijo politik EU* – okrepljena odpornost družb in držav, razvoj dolgoročneje krizne evropske solidarnosti, razvoj evropske zdravstvene suverenosti oziroma samozadostnosti proizvodnje sanitetne zaščitne opreme, ekonomska in družbena transformacija v znanost, inovacije, digitalno in zeleno ekonomijo, sprememba dosedanjega liberalnega ekonomskega reda z javnimi investicijami in intervencijami, sklad za obnovo, vzpostavitev delujoče bančne unije, regulacija migracij in azila kot najtršega oreha zaradi rasti populizma in vzpona političnih skrajnosti;
2. *nova geopolitična globalna vojna* – oblikovanje novih svetovnih ravnotežij zlasti zaradi zaostrenega globalnega tekmovanja ZDA in Kitajske, težko uresničljive ideje o »strateški avtonomiji« ali »geopolitični EU« ali celo evropski vojski zaradi zelo različnih pogledov v EU, poenotenje pogleda na kitajski globalni vzpon (EU – bolj ranljiva od ZDA) in iskanje ustrezne poti do enakopravnega poslovnega sodelovanja, oživitve zavezniških transatlantskih odnosov in skupno uveljavljanje temeljnih postulatov zahodne civilizacije v digitalnem svetu, gradnja evropske digitalne suverenosti.
3. *brexit* – nujnost sklenitve sporazuma med Združenim kraljestvom in EU, dogovor o prihodnjem partnerskem odnosu.

Po mnenju Marka Jelinčiča (2014) Evropa z Azijo ne more tekmovati v gospodarski rasti, ta bitka je po njegovem mnenju že izgubljena, zato naj bi bila nesmiselna opozorila, da »Evropa izgublja tekmo z ZDA in Azijo«. Obenem se vprašuje, zakaj bi morala Evropa s komer koli tekmovati. Evropa ima priložnost, da dobesedno izumi nov koncept družbe blaginje, ki ne bo zasnovan na potrošništvu, pač pa na trajnostnem razvoju. To bi bila njena konkurenčna prednost, torej odgovorno, umirjeno, empatično, zdravo okolje, ki upošteva naravne in socialne zakonitosti ter seveda človekove pravice in vladavino prava. Tako bi bila Evropa globalno konkurenčna z zdravim in privlačnim okoljem, z dobrimi pogoji za življenje, ne pa z nizko ceno delovne sile. Znanstvenik, kmet, pisatelj, zidar ... bi si želel živeti in ustvarjati v takem okolju, pa čeprav bi bili npr. davki v »trajnostni« Evropi višji.

Množijo se opozorila, da so obstoječe strukture in mehanizmi delovanja EU enostavno neuporabni za njeno delovanje zlasti v kriznih razmerah, kar sicer z veliko zamudo ugotavlja tudi Evropska komisija pod vodstvom Ursule von der Leyen. Predsednica Evropske komisije poudarja, da EU nujno potrebuje sistemsko zeleno in digitalno prenovu, ki bo v naslednjih desetletjih temeljno spremenila družbeno, ekonomsko in ekološko arhitekturo Evrope. Evropski zeleni dogovor je po njenem dejansko nova evropska strategija rasti, ki naj bi EU spremenila v pravično in napredno družbo, s sodobno, okoljsko učinkovito in tekmovalno ekonomijo, ki bo leta 2050 dosegla ničelne neto emisije toplogrednih plinov, gospodarsko rast pa oddvojila od rabe virov. Sodobne ekstremne podnebne, vremenske razmere in pandemija covida-19 so največji sodobni izziv – kako ohraniti lastno zdravje, zdravje planeta in tudi zdravo gospodarstvo. Udejanjanje evropskega zelenega dogovora in okrevanje po koronavirusu sta po mnenju predsednice Evropske komisije Ursule von der Leyen dve plati istega kovanca (A System Change Compass ..., 2020, 3). Von der Leyen sodi, da je evropski zeleni načrt nova evropska strategija rasti, EU pa pravična in napredna skupnost s sodobno, glede rabe virov učinkovito in konkurenčno ekonomijo z ničelnimi izpusti toplogrednih plinov, gospodarska rast pa naj se odmakne od rabe naravnih virov.

Evropska komisija torej predlaga nov kompas, navodila (smernice) za sistemske spremembe za hkratno udejanjanje evropskega zelenega načrta in potrebne obnove po pandemiji covida-19, za temeljite spremembe obstoječega gospodarskega modela (A System Change Compass ..., 2020). Ekosistemska je temeljna smernica za spremembe obstoječega gospodarskega modela EU – delovanje znotraj varnih planetarnih omejitev za doseganje blaginje za vse. Večplastna kriza je torej pripeljala do poročila Evropske komisije, ki predlaga ključno spremembo temeljnega kompasa EU, zagovarja planski pristop za udejanjanje strukturnih sprememb EU, ki je bil v zadnjih desetletjih okrepljenega neoliberalnega pristopa tudi na najvišji ravni EU deležen ideološkega zasmehovanja – kot zgrešen, »socialistično« obarvan upravljalški mehanizem. Verjetno pa je glede na številne dokumente EU, ki so ostali zgolj lepe besede v prevladujoči neoliberalni praksi, na mestu skepsa pisca, da bo Evropska komisija okrepljeno trajnostno besedovanje prenesla v skupno gospodarsko, energetska, prometno, kmetijsko ... politiko, pa tudi v nacionalne politike.

Po mnenju Evropske komisije je bilo v bogati zgodovini Evrope več »točk preobrata«, verjetno bo tudi pandemija covida-19 med njimi, dogaja pa se v obdobju, ki ga temeljno označuje propadanje globalnega in soodvisnega, degradiranega humano-ekološkega sistema in zgodovinska nujnost globinskih sprememb, ki se morajo udejanjiti v življenju, v praksi (A System Change Compass ..., 2020, 7, 8). Evropska komisija kritično ugotavlja, da po desetletjih gospodarske rasti (njeno spremljanje s pomočjo BDP) še vedno niso zadovoljene družbene potrebe, gospodarski dosežki so neenako razdeljeni, družbeni dogovori pa erodirani. Opozarja, da se dejansko uresničuje scenarij Rimskega kluba iz leta 1972 o *Mejah rasti*, saj je zlasti zaradi podnebnih sprememb in zmanjševanja biotske raznovrstnosti ogroženo preživetje človeka, zato so

v razmerju med gospodarskimi dejavnostmi, družbenimi potrebami in vplivi na okolje nujne inovativne globinske, strukturne spremembe, zlasti odmik od koncepta »tako kot vedno«, uresničevanje ključnih ciljev evropskega zelenega načrta in tudi ciljev obnove EU po krizi covid-19: neto ničelni izpusti toplogrednih plinov do leta 2050, razklop med gospodarsko rastjo in rabo virov ter doseganje zagotovila, da socialno noben posameznik in ekonomsko prizadeto območje ne bosta ostala brez pomoči. Na konceptu socialnega in zelenega gospodarstva zasnovani evropski zeleni dogovor (predstavljen oktobra 2020) po prepričanju Evropske komisije prinaša optimalne načine za neobhodne in večplastne sistemske spremembe EU, ki pa so uresničljive le v primeru udejanjanja v vseh državah članicah (*A System Change Compass ...*, 2020). Pisec seveda pogaša samorefleksijo vodilnih evropskih politikov, ki so soodgovorni, da je kljub nekaterim socialno in okoljsko ustreznim ukrepom prišlo do krepitve neoliberalne politike ter s tem povezanega propadanja planetarnega ekosistema in slepe vere v »večnost« modela stalne rasti, nepravilne delitve ustvarjenega dohodka in davčne politike po meri bogatih, relativne revščine okoli šestine evropskega prebivalstva, privatizacije zdravstva in šolstva itn.

Za hkratno udejanjanje ciljev evropskega zelenega dogovora in odpravljanje posledic pandemije covid-19 je Evropska komisija konec leta 2020 pripravila »Kompas«, sistemski načrt trajnostne prenovе EU z naslednjimi ključnimi usmeritvami (*A System Change Compass ...*, 2020):

1. *drugačno vrednotenje blaginje* – družbena pravičnost za doseganje resničnega blagostanja, preusmeritev politične pozornosti od ustvarjanja dohodka in blagostanja k razdelitvi dohodka in blagostanja, zagotavljanje gospodarskega preokreta za doseganje večje enakosti in pravičnosti z garancijo univerzalnih temeljnih storitev in minimalne ravni dohodka, zamenjava dela davkov iz dela z davki na rabo virov;
2. *drugačno vrednotenje rabe virov* – odmik napredka od rabe naravnih virov (načelo zadostnosti rabe), dematerializacija in dekarbonizacija, brezogljivično krožno gospodarstvo;
3. *drugačno vrednotenje napredka* – zadovoljevanje (zgolj) družbenih, temeljnih potreb znotraj varnega prostora delovanja in upoštevanja planetarnih omejitev kot temeljni cilj EU in držav članic, zamenjava kratkoročnih ciljev politik z dolgoročnimi strateškimi cilji, pristopi in iniciativami;
4. *zamenjava kazalnikov napredka* – zamenjava BDP z novimi, celostnimi kazalniki blagostanja, uvedba knjigovodstva naravnega kapitala, standardizacija poročil za podjetja in investicije z vključitvijo kazalnikov družbenih potreb, onesnaževanja in emisij proizvodnje;
5. *drugačno pojmovanje konkurenčnosti, tekmovalnosti* – digitalizacija in pametni napredek kot temelj evropske tekmovalnosti, prostorsko načrtovanje za

- optimizacijo konkurenčnosti, podpora rešitvam za okrepljeno odpornost in strateško avtonomnost evropskega gospodarstva, nova lokalna delovna mesta;
6. *realna finančna ocena socialnega in naravnega kapitala* – vključevanje t. i. zunanjih stroškov (okoljskih in zdravstvenih) v ceno izdelkov in storitev (npr. davek na ogljik, davek na rabo naravnih virov), zmanjšanje in odprava škodljivih in ne-trajnostnih podpor, prednostne investicije za doseganje sistemskih interakcij v trikotniku podnebje – biotska raznovrstnost – zdravje, povečanje odpornosti za bodoče okoljske in druge šoke;
 7. *drugačno vrednotenje potrošnje* – izobraževanje in informiranje potrošnikov, premik od lastništva k uporabi dobrin in storitev na osnovi glede privatnega lastništva manj obremenjene mlajše generacije;
 8. *drugačno vrednotenje financ* – podnebni, naravni in drugi kazalniki za usmerjanje javnega in privatnega investiranja;
 9. *drugačno vrednotenje upravljanja* – zagotavljanje aktivnega in pravičnega soodločanja vseh deležnikov pri sprejemanju sprememb sistema, podpora deliberativni demokraciji, novim projektom in programom »od spodaj«;
 10. *drugačno vrednotenje, pojmovanje voditeljstva* – na znanstvenih spoznanjih zasnovano politično odločanje, podpora voditeljem, nosilcem sprememb na vseh ravneh, od lokalne do globalne, zagotavljanje upoštevanja pravic tudi prihodnjih generacij v procesih političnega odločanja.

Po mnenju pisca predstavlja poročilo Kompas za sistemsko spremembo EU iz leta 2020, torej za udejanjanje trajnostno in podnebno (besedno) zahtevno zasnovane preнове EU v obdobju okrevanja zaradi posledic pandemije covida-19, v celotni zgodovini EU najbolj razvojni, družbeno in okoljsko-podnebno napreden predlog Evropske komisije o viziji Evrope. Poročilo namreč vključuje nekatere gradnike zrele ekosistemske družbene ureditve, kot so predlogi za umirjeno materialno blagostanje (zadovoljevanje temeljnih potreb) vseh prebivalcev znotraj omejitev okolja, garancija univerzalnih temeljnih storitev (UTS) in minimalne ravni dohodka, premiki od privatnega lastništva k večji (so)uporabi dobrin in storitev, nujnost planskega pristopa pri načrtovanju trajnostnega razvoja, zagotavljanje upoštevanja pravic tudi prihodnjih generacij v procesu političnega odločanja itn.

V primeru takojšnjega začetka udejanjanja predlaganega kompasa sprememb EU in ob hkratnem sprejetju vrednotno in trajnostno zasnovanih akcijskih načrtov pa bi tudi po mnenju pisca lahko evropska naddržavna skupnost (EU) v obdobju dobrih 10–15 let izvedla celoten prehod od pretežno neoliberalnega kapitalizma k ekosocialnemu kapitalizmu, do srede 21. stoletja pa resnično dosegla t. i. podnebno nevtralnost in dostojno kakovost blaginje in socialne varnosti za vse državljanke in državljane EU, torej v vseh njenih državah članicah.

A večino sprejetih razvojnih načrtov in prakso EU še vedno označuje šibka trajnostnost, poudarek je na ekosistemsko problematični trajni »zeleni« rasti, a nekatere značilnosti alternativnega gospodarskega in energetskega koncepta odrasti se uveljavljajo pri podnebnih načrtih, delovanje EU kot socialne unije pa se ne načrtuje. Pisec sodi, da bodo ostale želje Evropske komisije zgolj na papirju, če ne bo Komisija npr. podprla delovanja EU kot socialne, ne le ekonomske unije, kjer bo npr. evropski proračun bistveno večji (3–5 % BDP).

Tudi šibkejša, prehodna inačica uveljavljanja ekosistemskega družbenega reda pri naša zahtevo prenovljenega, bolj demokratičnega, solidarnega, ekosocialnega tržnega kapitalizma s pomočjo mehanizmov sistemske solidarnosti na ravni celotne EU, ekonomske demokracije (kompromis med delom in kapitalom), humanejšega odnosa do beguncev in migrantov ter politike zagotavljanja enakih možnosti, novih ukrepov socialne politike in praktičnega uveljavljanja »zmerne« inačice trajnostnega sonaravnega gospodarstva (ekološka modernizacija, okrepljena energetska in prehranska samooskrba, brezogljivična družba, ekosistemsko omiljeni model »ozelenjene« ekonomske rasti).

Zeleni Evrope – ključna programska izhodišča za evropske volitve maja 2019 (Buck, 2019; Grundsatzprogrammwurf ..., 2020)

1. *boj proti podnebnim spremembam* – energetska učinkovitost, OVE, brez jedrske energije in premoga (zaprtje vseh TE na premog do leta 2030), pogozdovanje (ponori CO₂), trgovina z emisijami CO₂, upoštevanje ciljev Pariškega podnebnega sporazuma, zelena delovna mesta;
2. *pravično podjetništvo in zaščita narave* – sodobne, ozelenjene, digitalne, podnebju naklonjene podjetniške in gradbene tehnologije, električni avtomobili, podpore raziskovanju za razvoj novih tehnologij, podpora manjšim digitalnim podjetjem, sodelovanje vseh zaposlenih pri sprejemanju odločitev podjetja, zelena finančna politika;
3. *minimalni dohodek in dobra delovna mesta v vseh državah EU* – EU kot dobra skupnost, po državah sicer različen minimalni dohodek za dostojno življenje, univerzalni temeljni dohodek, krajši delovni čas, boj proti socialnemu *dumpingu*;
4. *zaščita človekovih pravic in demokracije* – medijska svoboda in dobra informiranost prebivalcev, svoboda govora, zaščita vseh prebivalcev (iz drugih držav, drugih religij, spolnih nagnjenj itn.), spoštovanje evropske zakonodaje, demokratična kontrola porabe evropskih sredstev;
5. *pomoč beguncem* – pravica vseh ljudi do varnega življenja, skupna evropska pravica do azila, dolžnost vseh držav članic do nujenja pomoči in sprejetja določenega števila beguncev, tudi evropska sredstva za integracijo beguncev, seznanitev beguncev z zakonodajo in pravili v državah priseljevanja, delavska mobilnost;
6. *zagotavljanje kakovostnega železniškega prometa* – modernizacija evropskega, državnega, mestnega in regionalnega železniškega omrežja;

7. *varovanje narave* – čistejša ozračja, izogibanje rabi plastike in njena reciklaža, skupna evropska pravila za ravnanje s plastiko, povečanje površine zavarovanih območij in zaščita ekosistemov;
8. *zdrava hrana* – spoštovanje pravil zdrave hrane brez nevarnih substanc za vse proizvajalce in prodajalce živil, prepoved uporabe strupenih snovi (npr. pesticidov) v kmetijstvu, humano ravnanje z živalmi, odgovornost do kmetijstva v revnih državah;
9. *dobre možnosti za mlade in pravica do dela* – univerzalna pravica do kakovostnega izobraževanja in poklicnega usposabljanja, minimalni dohodek tudi za mladino, mednarodne izmenjave v izobraževanju mladih, evropske solidarnostne skupine mladih;
10. *pravični davki* – plačilo davkov v državi, kjer je proizvodnja podjetja, skupno minimalno obdavčenje v vseh državah članicah, skupno obdavčenje digitalnih podjetij;
11. *enake pravice za ženske in moške* – evropska pravica žensk do prekinitve nosečnosti, boj proti nasilju do žensk, enake pravice žensk in moških v celotni evropski zakonodaji, enako plačilo za enako delo.

Pisec sodi, da mora že prva, pravzaprav prehodna, sicer socialno in ekološko šibkejša faza (ekosocialni tržni kapitalizem) uvajanja nove ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve v EU postopoma vključevati nekatere pomembne mehanizme in ukrepe, ki na etiki »globokega« ekohumanizma segajo onstran kapitalistične družbene ureditve (ekosistemsko planiranje znotraj zmogljivosti okolja, koncept odrastnega gospodarstva in družbe, krepitev skupnega dobra in javne lastnine, omejene premoženjske in dohodkovne razlike, zagotovljen preživetveni minimum za vse prebivalce, demilitarizacija, demokracija na osnovi volitev in reprezentativnega žreba). Ekosistemska, na solidarnosti, pravičnosti in sonaravnosti zasnovana družbena ureditev Evrope je uresničljiva seveda zgolj po demokratični poti, torej v primeru volilne zmage naprednih, ekoloških in hkrati socialnih političnih strank, državljskih list in družbenih gibanj, civilne družbe. Zgolj evropski demos, državljanke in državljani posamezne države članice EU, je tisti, ki bo po zagotovitvi objektivnega in enakopravnega informiranja odločal o tem, v kakšni družbeni ureditvi oziroma v kakšni inačici družbene ureditve na ravni EU in na ravni držav članic želi živeti.

9.2.3 Koncepti in gradniki uveljavljanja zrelejše ekosistemske družbene ureditve EU

»Kritična masa resnice lahko doseže raven verižne reakcije, ki se ji zaveže le nekaj odstotkov ljudi. En človek lahko doseže prav vse, če se mu pridruži dovolj ljudi.«

Richard Powers, 2022

9.2.3.1 Koncepti in gradniki zrelejše ekosistemske družbene ureditve EU – gibanje DiEM25

Po mnenju Rastka Močnika (2022) v EU ob njeni sedanji ureditvi ni mogoče začeti z odpravljanjem kapitalizma, a navaja tudi mnenje nekaterih, da je EU mogoče temeljito reformirati, vendar tega doslej ni še nihče poskusil. Antikapitalistična reforma po njegovi sodbi ali ni mogoča ali pa nima političnega nosilca, kar je pravzaprav isto. Obenem pa poudarja, da tako po reformističnem kot po revolucionarnem scenariju ne v EU ne v svetovnih razsežnostih ni mogoče graditi socializma v eni deželi. *Pisec sodi, da je globalna kritična masa EU dovolj velika in med makroregijami sveta v tem civilizacijskem trenutku verjetno edina, ki lahko glede na obstoječe potencialne, seveda v primeru demokratično sprejete večinske odločitve evropskega demosa, najprej globinsko ekosocialno preobrazi prevladujočo neoliberalno strukturo EU in potem dograjuje novo postkapitalistično, ekosistemsko, ekohumanistično Evropo – po ekosolidaristični, ekosocialistični ali kateri drugi civilizacijsko inovativni iniačici.*

Za prvo polovico 21. stoletja obstajajo za prihodnost EU zelo različne vizije, strategije in koncepti političnih strank in družbenih gibanj. Obstoječe finančne in politične elite, tradicionalne konservativne evropske politične stranke podpirajo ekosistemsko in socialno bolj ali manj omiljeni neoliberalni organizacijski in upravljavski koncept EU, ki v ospredje postavlja interese kapitala in Evropo dveh hitrosti (periferija in center). Okoljsko in socialno omiljeno inačico neoliberalnega koncepta EU med dokumenti in poročili Evropske komisije pa presega njen dokument *Kompas za sistemsko spremembo EU iz leta 2020, ki v posameznih predlogih seže onkraj obzorij koncepta ekosocialnega kapitalizma* (A System Change Compass ..., 2020). Kompas za sistemsko spremembo pa ni na ravni EU obvezujoči dokument za njene države članice.

Seveda ne obstaja nobeno zagotovilo, da bo prihodnost EU ekosocialna, ekohumanistična. Tako se populistična in nacionalistična desnica v zavetju migracijskih in pandemičnih procesov vrača k trdemu, »suverenističnemu« konceptu nacionalnih držav, ki pa pravzaprav po bližnjici pelje k razkroju, razpadu EU. Koncept ekosocialno tržne vizije EU (ekosocialni kapitalizem) znotraj reformiranega kapitalizma, ki ga zlasti zagovarjajo evropske socialnodemokratske in zelene politične stranke, pa poudarja pomen enakopravne skupnosti evropskih držav in državljanov z nekaterimi mehanizmi neposredne in sodelovalne demokracije, pravičnejšo razdelitvijo ustvarjenega dohodka med delom in kapitalom, pospešeno okoljsko-podnebno (ekološko) modernizacijo ter socializacijo

gospodarstva (koncept zelene rasti) in načina življenja. Večina tradicionalnih socialističnih, socialnodemokratskih strank je torej vizijo humanega, demokratičnega socializma nekako potisnila v »ilegalno«, celo več, pristala je na vrsto neoliberalnih doktrin in mehanizmov, ki so jih trdo uveljavljale desne politične stranke. Politični koncepti nove evropske levice, nekaterih levo-zelenih strank in zagovornikov koncepta odrasti pa, praviloma po prehodnem obdobju (ekosocialni kapitalizem), npr. z vizijo demokratičnega (eko)socializma presegajo obzorja kapitalizma. Podobno velja za vse bolj množična in vplivna civilnodružbena gibanja (predvsem mladih), ki zlasti v Evropi postajajo glasniki in pobudniki solidarne, pravične, demokratične in trajnostne družbe.

Med koncepti (in gradniki) dolgoročneje vizije EU, ki sežejo onkraj kapitalizma, pa sta po mnenju pisca z vidika programskih, vsebinsko naprednih ekosistemsko-družbenih novosti upoštevanja vredna zlasti naslednja, v precejšnji meri tudi podobna ekohumanistična politična programa: *gibanja DiEM25 in nove evropske levice*.

V evropskem gibanju DiEM25 so prepričani, da je dolgoročno kapitalizem nemogoče »izobraziti«, omikati, saj sam sebe spodjeda, izčrpa se s pomočjo tehnoloških inovacij, ki povzročajo presežene zmogljivosti proizvodnje, neenakost in nezadostno skupno povpraševanje po dobrinah in storitvah (European New Deal ..., 2017, 19). A v njihovem evropskem načrtu ni izrecnega opredeljevanja za novi ekosistemski družbeni red v EU, poimenovan npr. ekosolidarizem, čeprav se izhodišča njihovega programa srednjeročno v veliki meri ujemajo z vrednotnimi in vsebinskimi izhodišči naprednejše inačice ekosocialnega kapitalizma in delno tudi ekosolidarizma oziroma širše – družbe ekohumanizma.

Gibanje DiEM25 in njegova transnacionalna politična stranka Evropska pomlad (European Spring) izhajata iz prepričanja, da mora EU spremeniti svoje temeljne vrednote in delovanje, ključna pa je bistveno večja omejitev svobodnega tržnega tekmovanja z načeli solidarnosti in sonaravnosti (načela globinske inačice trajnostnega sonaravnega razvoja). EU naj prepozna in obravnava resno škodenje podnebjju kot kriminalno dejanje, zato gibanje predlaga temu primerno spremembo mednarodne zakonodaje o kriminalu. V ospredju koncepta gibanja DiEM25 so številni radikalni predlogi kompleksne, strukturne prenove EU, ki pa bistveno, globinsko ne sežejo na področje (neomejene) privatne lastnine in radikalnejšega odpravljanja razrednih protislovij, kar je dejansko temeljna razlika s programsko, prav tako ekohumanistično (ekosocialistično) usmeritvijo nove evropske levice.

Gibanje DiEM25 torej predlaga načrt temeljite reorganizacije Evrope, evropski *New Deal*. Predlagana nova pogodba v imenu »ljudstva Evrope« je hkrati odgovor na centralistični »neoliberalistični Waterloo« in na pozive k povratku na barikade »čistega« koncepta nacionalne države. Načrt strukturne evropske reorganizacije gibanja DiEM25 je prednostno zasnovan kot vsestransko, večplastno gospodarsko in socialno politično ogrodje za izhod iz troplastne krize: ekonomske in okoljske krize ter krize demokracije (European New Deal, 2017; Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017; Pajovic, 2022).

Pisec sodi, da je gibanje (realistično) ocenilo, da politična razmerja v bližnji prihodnosti po vsej verjetnosti (še) ne omogočajo hitrejše, radikalne ekosistemske in družbene preureditve EU, celo več, zaradi naraščanja volilne podpore desnopopulističnim in nacionalističnim političnim strankam se krepi tveganje samega razpada EU. Po mnenju Janisa Varoufakisa (2016a) (nekdanji grški finančni minister v levi Sirizini vladi, vodja evropskega demokratičnega gibanja DiEM25 in nosilec transnacionalne politične stranke Evropska pomlad za volitve v evropski parlament leta 2019) je treba oblikovati alternativni program napredne, progresivne evropske internacionale (nasproti vse močnejši nacionalistični internacionali) za Evropo, ki naj bo pragmatičen, a hkrati revolucionaren (jasna napredna smer sprememb in konkretni projekti) in vsebinsko večplasten, oblikovan tako za drugačno demokratizacijo EU kot za njen možen, a vsaj nadzorovan razkroj (Varoufakis, 2016a, 31):

1. utrditev evropskega modela socialne ekonomije;
2. oblikovanje demokratične unije z večjo suverenostjo državnih parlamentov, mestnih in občinskih svetov;
3. razkrinkavanje avtoritativne nesposobnosti institucij, aparatov EU ter izdelava programov in posredovanje za zmanjšanje človeškega davka v primeru propada evra in razkroja unije.

Po prenovljenem načrtu glede državljanskega procesa priprave osnutka demokratične ustave za Evropo naj bi po predlogu gibanja DiEM25 osnutek ustave pripravila evropska skupščina za ustavo, sestavljena iz ključnih reprezentativnih skupin evropske družbe: 25 % naključno izbranih predstavnikov evropskih državljanov (žreb), 25 % neposredno izvoljenih državljanov s transnacionalnih političnih list, 25 % predstavnikov vlad držav članic in 25 % predstavnikov regij in občin (New Deal for ..., 2019, 2). Evropska skupščina naj bi torej izdelala novo evropsko ustavo, ki bi v ospredje postavila pravice državljanov in uvedla nova pravila njihovega nadzora glede evropske prihodnosti.

Demokratizacija odločanja na ravni EU je eden od ključnih pogojev prenove upravljanja in sprejemanja odločitev. Srednjeročni cilj gibanja DiEM25 je torej sklic evropske ustavodajne skupščine, kjer naj bi Evropejci razpravljali o tem, kako bi do leta 2025 uveljavili polnopravno evropsko demokracijo, ki naj bi se ponašala s suverenostjo evropskega parlamenta, ki bo spoštoval narodno samoodločbo in si delil vzvode odločanja z nacionalnimi parlamenti, regionalnimi skupščinami in občinskimi sveti (The EU Will ..., 2016; New Deal for ..., 2019). Predlaga se sklic evropske ustavodajne skupščine, sestavljene iz predstavnikov večine držav članic, izvoljenih na transnacionalnih volilnih listah (European New Deal, 2017, 88). *Rezultat delovanja predlagane evropske ustavodajne skupščine naj bi bila njena odločitev o prihodnji evropski demokratični ustavi, ki bi nadomestila obstoječe evropske sporazume v prihodnjih desetih letih.*

V demokratični Evropi naj bi vsi evropski politični organi izhajali iz suverenih evropskih narodov, celoten postopek odločanja naj bi potekal pod nadzorom državljanov, decentralizacija odločanja pa bi služila kot osrednja moč za povečanje demokracije na delovnih mestih, v mestih, občinah, regijah in državah. DiEM25 sodi, da za EU v nobenem primeru ni rešitev protekcionizem in zapiranje mej, prav tako ni rešitev »Evropa več hitrosti«. Nacionalistične pobude Evropo delijo, vodijo v nasilje in morda celo v vojne (European New Deal, 2017), žal je ruska invazija na Ukrajino (2022) te črnoglede napovedi brutalno potrdila. Rešitev za Evropo po scenariju gibanja DiEM25 naj bi bila možna le v primeru oblikovanja uresničljivih političnih predlogov, ki bodo omogočili razvoj napredne transnacionalne mreže demokracije, ki bi preprečila razpad EU in njeno vrnitev h konceptu nacionalnih držav. Liberalni pozivi k »več Evrope« so dejansko predlogi za okrepljeno moč bruseljske birokracije, Evropske centralne banke, nemškega ministrstva za finance. V sedanjih razmerah pomeni »več Evrope« nadaljnje uničevanje sicer že načetega evropskega socialnega modela, zato naj bi bili prvi koraki k reševanju Evrope stabilizacija, okrevanje in večja nacionalna suverenost, torej najprej »manj Evrope«, potem pa postopno dograjevanje federalne panevropske demokracije (European New Deal, 2017).

Evropski *New Deal* gibanja DiEM25 predlaga v prvi fazi politike za stabilizacijo razmer znotraj obstoječih institucionalnih ureditev, torej znotraj obstoječega kapitalističnega družbenega reda. Stabilizacija bo po njihovi sodbi prinesla tudi večjo nacionalno suverenost. Ko bodo tokovi investicij ponovno oživel, upravljanje z javnimi dolgi koordinirano, bankirji pod nadzorom in se bo problem skrajne revščine reševal na evropski ravni, bodo nacionalne oblasti spet dobile več svobode: dokaz, da evropeizacija reševanja osnovnih, skupnih problemov ne zahteva nadaljnjega izgubljanja nacionalne suverenosti. Prav nasprotno, evropeizacija kot rešitev npr. investicijskih tokov in nestabilnosti zaradi javnega dolga dejansko prinaša nacionalnim parlamentom in regionalnim oblastem večje pristojnosti (European New Deal, 2017; Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017).

Gibanje DiEM25 poudarja pomen lokalne, regionalne in nacionalne pripadnosti, torej pomen lojalnosti skupnosti in pomen patriotizma, kar pa je treba na osebni ravni dopolniti oziroma uravnovesiti s protinacionalističnim, transnacionalnim, solidarnostnim in internacionalnim evropeizmom, zato je treba razvijati tudi evropsko in s tem kozmopolitsko identiteto posameznika. Tako zasnovana večplastna identiteta je v temeljnem nasprotju z nacionalizmi, ki izključno poudarjajo in povečujejo lastno nacionalno identiteto in nacionalno samozadostnost (European New Deal, 2017; Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017).

Noben evropski narod ne more v resnici napredovati, če so drugi narodi v verigah. Zato evropsko gibanje DiEM25 s t. i. Novim evropskim programom oziroma Planom A za Evropo predlaga naslednje integralne evropske gradnike (European New Deal, 2017; Pajovic, 2022):

1. EU kot vodilna svetovna skupnost pravičnega in solidarnega globalnega zelene- ga prehoda, zaveza o doseganju ogljične nevtralnosti Evrope do leta 2030, davek na ogljik za vse onesnaževalce, najmanj 5 % BDP EU letno za zeleni prehod;
2. vlaganje v inovacije za raziskave in razvoj za zeleni prehod k napredku brez rasti znotraj planetarnih okoljskih omejitve, odpiranje zelenih delovnih mest;
3. odločen boj za blaženje podnebnih sprememb, podpora rabi OVE namesto rabi fosilnih goriv; ukrepi za odpravo neetičnih in podnebno destruktivnih oblik živinoreje;
4. podpora ljudem in dejavnostim, potrebnim za ohranjanje skupnosti in obstoječe infrastrukture, storitev (npr. zdravstvene sestre, negovalci, učitelji, vodovodarke, serviserji električnega omrežja), brezplačni javni prevoz;
5. povrnitev sanj o »porazdelitvenem« napredku v sedanjem obdobju avtomatiza- cije, izkoriščanja in neenakosti, ki spodkopavajo humanizem, zelena javna dela, UTD v obliki delnic za vse državljanke in državljane;
6. omogočanje demokracije na lokalni, regionalni, državni (nacionalni) in pane- vropski ravni (suveren evropski parlament, delitev oblasti z nacionalnimi parla- menti držav članic, regionalnimi skupščinami in občinskimi sveti).

DiEM25 opozarja, da je industrija fosilnih goriv eden od ključnih gradnikov ob- stoječega sistema, zato podpira akcijo mladih za njihovo odstranitev, saj je zgolj konec njihove rabe pot k zaustavitvi podnebnih sprememb (DiEM25 Supports Occupy ..., 2022). Sodijo, da bo Evropa resnično zelena v primeru, da bo premagala svojo oligarhijo (Pajovic, 2022).

Predlagani novi program reorganizacije EU je zasnovan na štirih enostavnih moti- vacijskih načelih (European New Deal, 2017, 10):

1. *Prenos neproduktivnega bogastva v zelene investicije* – evropska prihodnost sloni na zmogljivosti izkoriščanja akumuliranega evropskega bogastva za investicije v realno, zeleno, trajnostno in inovativno gospodarstvo. Važno je, da je namesto medsebojnega tekmovanja med evropskimi državami ključen dvig vseevropske produktivnosti v zelenih sektorjih.
2. *Skrb za temeljne dobrine* – vse prebivalke in prebivalci Evrope naj bi imeli v svojih državah pravico do temeljnih dobrin (npr. hrana, stanovanje, promet, energija), pravico do dostojne plače in bivanja, visoke kakovosti zdravja in izobraževanja ter do sonaravnega okolja.
3. *Sodelovanje pri donosih kapitala in bogastva (blagostanja)* – v vzpenjajoči se digi- talni ekonomiji se kapitalske dobrine proizvajajo kolektivno, nastajajoči dobički pa se stalno privatizirajo. Tehnološki napredek se lahko izogne stagnaciji, in sicer s politikami za delitev deležev pri dobičku (dividende) zaradi digitalizacije in avtomatizacije med vsemi državljani.

4. *Preprečitev vodenja makroekonomskega upravljanja tehokratom* – evropsko gospodarstvo stagnira zaradi predolgega vodenja »tehokratov«. Makroekonomsko upravljanje je treba v celoti demokratizirati in omogočiti natančen nadzor suverenih državljanov.

Gibanje DiEM25 med drugim predlaga tudi ukrotitev financ z regulacijo, strogim javnim nadzorom bank in uvedbo platforme za digitalni plačni sistem ter povezave centralnobančnih z javnimi investicijskim programi, odpravo subvencij za fosilna goriva in enotnim panevropskim davkom na izpuste toplogrednih plinov (progresivno obdavčenje glede na količine izpustov in upoštevanje vrednosti doseženega indeksa človekovega razvoja za posamezno državo), posebnim davkom za prekomerno rabo zemljišč podjetij, davkom na donose kapitala, povečanjem davka na premoženje in dedovanje (European New Deal, 2017).

V ospredju načrta evropske reorganizacije je zagotavljanje dostojnega življenja, blaginje za vse prebivalce EU, zato gibanje DiEM25 predlaga socialni solidarnostni program in (so) financiranje dostopa do osnovnih dobrin za vse Evropejke in Evropejce, vključno s spodobnim socialnim stanovanjem, pravico do dela v domači državi ter do dostojne plače. V vseh državah članicah EU naj bi imel vsak državljan zagotovljeno pravico do dela (zajamčene službe za določeno obdobje), torej do zaposlitve s preživitveno plačo v lastni skupnosti, do življenjskega minimuma dohodka. Evropski New Deal gibanja DiEM25 predlaga, da evropske države, tako v EU kot tudi zunaj nje, oblikujejo večstranski sporazum za financiranje in zagotavljanje delovnih mest za vsakega Evropejca v lastni matični državi. Ta delovna mesta bi bila ustvarjena v javnih in neprofitnih sektorjih evropskih držav, na lokalni ravni. Bila bi plačana na skupni, skromni stopnji preživitvene plače na nacionalni ravni. Bila bi na voljo za vse, ki si to želijo, v povezavi z mestnimi in lokalnimi sveti, s tem bi se krepila demokracija na lokalni ravni, kjer je najbolj neposredna (Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017).

Predlaganih zajamčenih služb ne bi smeli šteti za nadomestke javnih služb, prav tako ne bi bile za nedoločen čas. Zagotovile naj bi delovna mesta in prihodke za tiste, ki bi hoteli delati v svojih matičnih skupnostih, in jim tako omogočile alternativno možnost namesto krute dileme med brezposelnostjo in izselitvijo (European New Deal, 2017). Vsi, ki bi bili vključeni v predlagani jamstveni program za delovna mesta, bi ustvarjali dohodek in plačevali davke, medtem ko bi proizvajali blago in storitve ter družbene naložbe, namesto da bi bili prejemniki socialne pomoči – tako bi privarčevali državna sredstva. Delovna mesta naj bi nastala v domačih lokalnih skupnostih prebivalcev ob pomoči evropskih držav v javnih in neprofitnih sektorjih z višino dohodka zaposlenega na ravni spodobnega življenjskega minimuma za posamezno državo članico, torej ne na osnovi uniformiranega evropskega plačnega povprečja. Tiste osebe, ki bi se zaposlile s pomočjo programov za zaposlovanje, bi seveda plačevale davke, ne bi

več prejemale socialne pomoči, zato bi bila potrebna neto sredstva za udejanjanje teh programov nižja, kot se po navadi predpostavlja, obenem bi bistveno zmanjšala potrebo po ekonomski imigraciji.

Dejansko program zagotovljenega dela ne prinaša ekonomske in finančne destabilizacije, temveč stabilizacijo in socialno varnost vseh prebivalcev, ter je hkrati primeren politični in ekonomski odgovor na nacionalistične vizije. Prebivalci brez zaposlitve bi se torej odločili za zaposlitev s pomočjo programov zagotavljanja dela za dostojno, a eksistenčno minimalno plačilo, potem pa bi lahko iskali priložnosti za boljše plačano delo, zaposlitev (European New Deal, 2017). Zaradi tega naj bi bila plačna lestvica nacionalna, ne pa enotna po vsej Evropi. Torej plača ne bi bila v celotni EU enaka, a povsod naj bi pomenila isto – skromno preživitveno plačo, v vseh primerih višjo od socialnega nadomestila. Evropejci bi sprejemali ta delovna mesta, če bi jih potrebovali, in jih zamenjali za boljša, ko bi se jim ponudila priložnost. Glede stanovanjskega programa in programa zajamčenih delovnih mest DiEM25 predlaga, da se financirata s posebnim davkom na emisije ogljikovega dioksida po vsej Evropi, usklajenega z večstranskim medvladnim sporazumom: pavšalna cena na emisije CO₂, ki se povečuje po vnaprej določenem znesku, kar bo sčasoma poslovne subjekte opozorilo, da je treba nujno preiti k poslovanju brez emisij.

DiEM25 predlaga, naj se EU nemudoma loti nujnega, bolj inovativnega in sodobnega programa socialne solidarnosti, ki bo vsem Evropejcem zagotavljal dostop do hrane in zadovoljevanje osnovnih energetskih potreb (zmanjšanje porabe energije), in sicer na način evropskega programa bonov za prehrano in evropskega programa minimalne energije. Ta dva programa bi financirala Evropska komisija iz obresti, ki se zbirajo v evropskem sistemu centralnih bank iz presežkov programa kvantitativnega sproščanja ECB, TARGET2 neravnovesij, profitov iz transakcij z državnimi obveznicami in, v bodoče, iz drugih finančnih transakcij ali bilančnih dajatev na kapital, o katerih EU še razpravlja (Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017, 20).

Gibanje DiEM25 torej v bistvu predlaga omiljeno inačico zagotavljanja preživitvenega kritja nekaterih temeljnih dobrin, torej hrane in energije. Razen tega kot dolgoročni program namesto predlogov univerzalnega temeljnega dohodka (UTD), ki se financira s pomočjo davkov, evropsko gibanje DiEM25 prednostno predlaga t. i. univerzalno temeljno dividendo oziroma sodelovanje pri deležu dobička (UTDi) ali pa kombinacijo obeh virov za UTD (Varoufakis, 2016b; European New Deal, 2017; Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017). Nekateri kot zdravilo predlagajo univerzalni temeljni dohodek (UTD), a DiEM25 zavrača zamisel univerzalnega minimalnega dohodka, če bi bil financiran (zgolj) iz davkov. UTD, ki bi temeljil na davkih, naj bi po njihovem prepričanju pravzaprav oslabil koncept socialne države in zasejal seme spora med revnimi zaposlenimi in brezposelnimi. Namesto tega predlaga DiEM25 drugačno shemo, »univerzalno temeljno dividendo« (UTDi), ki vključuje tri predloge: davki ne morejo biti legitimen vir za financiranje tovrstnih shem; vzpon strojev moramo sprejeti; temeljno plačilo, ki ne izhaja iz dela, prispeva k temeljni svobodi.

UTDi se torej ne bi financiral z davkom, temveč z donosi na kapital. Splošno razširjen mit je, da kapital ustvarijo kapitalisti, ki imajo nato pravico do njegovih donosov, vendar to ni nikoli držalo, dandanes pa še manj kot kadar koli (Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017, 21). Vsakič, ko kdo od nas kar koli išče na aplikaciji Google, prispeva h kapitalu podjetja Google. Vendar pa so le Googlovi delničarji tisti, ki imajo pravico zahtevati donose na ta večinoma družbeno proizvedeni kapital. Še več, avtomatizacija, digitalizacija in vloga, ki jo pri nastanku kapitala igrajo vladne in skupnostne naložbe v znanje, povzročajo, da ni mogoče vedeti, kateri del korporacijskega kapitala so ustvarili njegovi lastniki in katerega javnost.

DiEM25 predlaga preprosto rešitev: sprejem zakonodaje, po kateri se določen odstotek delniškega kapitala (delnic) od vsake začetne javne ponudbe preusmeri v skupni kapitalski depozitorij, z njim povezane dividende pa bi financirale univerzalno temeljno dividendo (UTDi). Ta bi morala biti, in bi tudi lahko bila, popolnoma neodvisna od socialnih podpor, zavarovanja v primeru brezposelnosti itn., s čimer bi odpravili skrb, da bi UTDi nadomestil socialno državo, ki uteleša koncept recipročnosti med delavci s plačo in brezposelnimi. Da bo Evropa sprejela vzpon strojev, a hkrati zagotovila, da bodo prispevali k blaginji, ki bo razdeljena med vse, mora vsakemu državljanu odobriti lastninske pravice do monetarnih donosov, ki jih proizvajajo, in na ta način pridela UTDi (Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017, 21).

Univerzalna temeljna dividenda torej omogoča novo razumevanje svobode in enakosti, ki premošča doslej nezdružljive politične bloke, hkrati pa stabilizira družbo in osvežuje predstavo o deljeni blaginji. Razhajanja se bodo seveda nadaljevala, a nanašala se bodo na zadeve, kot so delež delnic družbe, ki bo moral v depozitorij, koliko socialnih podpor in zavarovanja v primeru brezposelnosti naj obstaja poleg UTDi in kakšna je vsebina delovnih pogodb. Sredstva v skupni evropski depozit naj bi prihajala kot deleži finančnih tokov npr. iz začetnih javnih ponudb, dohodkov naraščanja kapitala korporacij, finančnih prenosov centralnih bank, izpeljanih pravic do intelektualne lastnine in splošno znanih monopolov. *Zaradi negotovosti glede višine potencialno zbranih sredstev iz donosov kapitala za UTDi ostaja odprta možnost udejanjanja UTD v državah članicah EU s pomočjo zbiranja sredstev tako z dobički kapitala kot s pomočjo davkov.*

Gibanje DiEM25 se zavzema za migracijsko odprto Evropo, za zagotavljanje varnih, legalnih migracijskih poti do Evrope. Pomembna stranica humane Evrope naj bi bil tudi vseevropski migracijski sistem (vključno s skupnim evropskim azilskim sistemom), ki bo zagotavljal legalne in varne poti priseljevanja, upošteval temeljne človekove pravice, podpiral vključevanje priseljenih v evropsko družbo in se boril za odpravo vzrokov neprostovoljne migracije v državah odseljevanja (New Deal for Europe, 2019, 24). *Skupna obveznost je integracija priseljenih (poudarek na lokalnih projektih vključevanja priseljenih), zagotavljanje dostopa do izobraževanja in učenja jezika države doseljevanja. Za integracijo je treba ustanoviti poseben sklad, ki bo omogočil hitrejšo vključevanje novih priseljenih prebivalcev v življenje lokalne skupnosti.*

EU se pospešeno militarizira, povečujejo se vojaške zmogljivosti, gibanje DiEM25 pa nasprotno predlaga Mirovni in solidarnostni pakt, ki bi ustavil militarizacijo Evrope in končal evropsko vlogo v nasilnih konfliktih po svetu. Predlagajo takojšnjo ustavitev prodaje orožja državam, ki podpirajo nasilje, transparentnost vojaških poslov, vse države pa naj podpišejo dogovor o prepovedi jedrskega orožja (New Deal for Europe, 2019, 29, 32). Civilizacijsko je umesten predlog, da se začnejo pogajanja za nov mednarodni dogovor za odpravo vojaške industrije, kar bi državam po svetu realno omogočilo investiranje v boj proti podnebnim spremembam (Blueprint for Europe's ..., 2019, 6). Yanis Varoufakis (2022a) je takoj po napadu Rusije na Ukrajino sodil, da je edino upanje za mirno rešitev izjava Nata, da Ukrajina ne bo postala njegova članica. EU pa je obtožil hipokrizije, da je popolnoma odpovedala v svojem poslanstvu in deluje pravzaprav le kot privesek Nata oziroma ZDA, zato bo prav EU razen trpečih prebivalcev Ukrajine največja poraženka vojaškega spopada. Številni politiki in novinarji so v navedenem takojšnjem intervjuju Varoufakisa (na dan napada Rusije na Ukrajino) pogrešali obsodbo vojaške invazije Rusije na suvereno in demokratično državo ter kritično ocenili njegovo celotno sporočilno noto. Sicer je kasneje v javnih stališčih jasno in nedvoumno obsodil Putinovo invazijo na Ukrajino, ki tudi po njegovem mnenju nima nobenega opravičila (Varoufakis, 2022b). Opozoril je na svoje nedvoumno stališče do ravnanj Vladimirja Putina iz leta 2001, ko ga je zaradi krivde za smrt 250.000 Čečenov označil za »vojnega kriminalca«. Hkrati pa je poudaril, da so ZDA, Nato in Mednarodni denarni sklad v devetdesetih letih 20. stoletja s svojimi ukrepi ponižali in osiromašili rusko prebivalstvo ter dejansko onemogočili takratno napredno liberalno gibanje v Rusiji. Gibanje DiEM25 je podprlo pravico Ukrajine do oborožene obrambe in tudi vojaško pomoč napadeni državi, vendar obenem sodi, da je neobhodno vložiti vse napore za končanje vojaških spopadov, zato predlaga, da Joe Biden pokliče Vladimirja Putina in se skupaj z Ukrajino (Zelenskim) in EU dogovorijo, da se vojaške enote Rusije in Ukrajine najprej vrnejo na položaje pred začetkom vojne. Potem pa je treba začeti razpravo o prihodnosti Ukrajine (najbolj zahteven problem – status območja Donbasa) kot suverene države, ki ne bo članica Nata, za njeno varnost pa naj bi jamčile ZDA, Rusija in EU (Varoufakis, 2022b,c).

Varoufakis (2022c) predlaga še naslednje ukrepe za dokončanje vojne v Ukrajini:

- kot možnega dodatnega partnerja srečanja Biden–Putin navaja še Kitajsko;
- vzajemne garancije o neodvisnosti in nevtralnosti Ukrajine;
- za območje Donbasa naj se uporabi model mirovnega sporazuma za Severno Irsko z mednarodnimi garancijami, da se sporazum udejanji;
- najbolj zahtevno je vprašanje Krima, kjer trenutno ni realne poti za miroljubno rešitev, zato se predlaga neke vrste zamrznitev stanja oziroma dolgotrajno iskanje rešitev na osnovi razgovorov (tudi v obdobju npr. 50 let).

Dejstvo je, da je Yanis Varoufakis (2022c) že vrsto let pred rusko agresijo nad Ukrajino Vladimira Putina imenoval »vojni kriminallec«, sedaj pa ga liberalni komentatorji zlasti zaradi nasprotovanja neomejeni vojaški pomoči Ukrajini imenujejo »Putinov pomočnik«. Dejansko pa je Varoufakis vedno podpiral napadene, tako v primeru Ukrajine, Jemna ali Palestine, vključno s pravico do vojaške obrambe napadenih domov. Zato se je razveselil uspehov ukrajinske vojske. Obenem je v primeru Ukrajine EU v »postelji z ZDA«, ki so zlasti zaradi ameriškega vojaško-industrijskega kompleksa in naftne industrije zainteresirane, da se vojna nadaljuje – dokler ne bo umrl zadnji Ukrajinec ali Rus. Nemčija, ki je dodatno namenila 100 milijard za vojaške namene, bo seveda orožje kupila v ZDA (Varoufakis, 2022c). Nasprotno pa bi morala po njegovem mnenju biti Evropa tista, ki najbolj zavzeto in mrzlično išče poti za končanje vojne v Ukrajini.

Gibanje DiEM25 sodi, da odgovor na Waterloo neoliberalizma ne more biti umik v zabarikadirano nacionalno državo ali v vse večjo centralizacijo nezakonite moči Bruslja. Odgovor na gorje Evrope ne more biti vulgarna interpretacija ideologije prostega trga, niti enako vulgarna verzija psevdokeynesijanskih programov stimuliranja davkov in potrošnje. Vsak gradnik vizije Evrope (evropski *New Deal*) naj bi odpiral takojšnje rešitve za politične, socialne, ekonomske in okoljske krize EU, skupaj pa naj bi gradniki oblikovali dolgoročno vizijo trajnostnega načina življenja. *New Deal* na občinski, regionalni, državni in evropski ravni spodbuja model razvoja, ki upošteva ključne prihodnje izzive, od pičlosti naravnih virov do avtomatizacije trga dela in destrukcije okolja. Pomembno polje delovanja je tudi krepitev samooskrbe na vseh ravneh, lokalnih sistemov proizvodnje in oskrbe, zaščite narave, kulturne dediščine, socialnega napredka in javnih storitev. DiEM25 podpira kulturo in umetnost, socialno varnost umetnikov, kulturne ustanove pa naj bi bile brezplačne za mlajše od 25 let in starejše od 60 let. Podpirajo ustanovitev evropskega sklada za javne medije, ki bi sofinanciral projekte na lokalni, regionalni in državni ravni, predlagajo tudi okrepitev javnega izobraževanja in programa Erasmus (New Deal for Europe, 2019).

Ključni gradniki evropskega *New Deal*a gibanja DiEM25 so naslednji (Varoufakis, 2016a; European New Deal, 2017; Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017; New Deal for Europe, 2019; Pajovic, 2022):

- Zamenjava temeljnega načela svobodnega tekmovanja (in s tem povezane zaščite interesov in dobičkov velikih korporacij) z načelom systemske solidarnosti, zasnovane na prednostnem upoštevanju interesov delavcev, skupnosti in okolja. Zgolj sodelovanje evropskih držav in vseh držav sveta lahko bistveno zmanjša neenakost, prepreči okoljsko-podnebni zlom in omogoča napredek za vse.
- Okrepljena vloga trajnostne, etične in delitvene ekonomije, sonaravne tehnološke in druge inovacije za omogočanje prehoda k ekonomiji brez rasti – zmanjševanje snovnih in energetskih tokov. Uvajanje zakonodaje, ki bo evropskim gospodarstvom dovoljevala delovanje zgolj znotraj planetarnih omejitev in

ustanovitev evropske komisije za okoljsko pravičnost kot prvega mednarodnega telesa, ki bo zagotavljala okoljsko-podnebno prenovu.

- Ustanovitev javne investicijske agencije za zelena javna dela (*Green Public Works* – GPW), ki bo ključno usmerjala vire v projekte zelenega prehoda na evropski, državni in lokalni ravni. Predlog za ustanovitev zelenega investicijskega programa (*Green New Deal*) koalicije evropskih javnih bank za trajnostno ekonomsko prenovu v višini 500 milijard evrov letno za investicije v zeleno, brezogljivo energijo, trajnostni promet (poceni ali brezplačni kakovostni javni promet, hitri železniški sistem, taksa za kerozin za notranje evropske letalske lete) in zeleno infrastrukturo, za prenovu industrijsko-premogovnih regij in ustvarjanje novih zelenih delovnih mest. Program naj bi se finančno pokrival z zelenim investicijskim skladom, zasnovanim s pomočjo evropskih investicijskih bančnih institucij (na čelu z Evropsko investicijsko banko) v povezavi z Evropsko centralno banko (ECB). Sklad zelenega prehoda naj bi znašal najmanj 5 % evropskega BDP, vloženih v podporo delovanju agencije za javna dela (GPW).
- Nove usmeritve investiranja ECB, ki postavljajo v ospredje investicijske kriterije zaposlovanja, družbeni napredek in zaščito okolja. Sodelovanje znanstvenikov, aktivistov, zastopnikov držav pri upravljanju ECB.
- Ekološka in trajnostna, agroekološka preusmeritev intenzivne in izvozne evropske kmetijske politike k okoljsko trajnostnim kmetijskim praksam (do leta 2025), tudi s pomočjo financiranja preusmerjanja od intenzivnih velikih živinorejskih farm k rastlinskim kmetijam in zaščiti narave, podpora manjšim kmetijam, sonaravnim kmetijskim praksam, lokalni preskrbi s hrano in zaščiti biotske raznovrstnosti ter blaginje živali.
- Povečanje kohezijskega sklada za investicije na ravni lokalnih skupnosti, večja pomoč manj razvitim regijam in nov, večji evropski proračun z nekaterimi novimi lastnimi prilivi na ravni EU: davek na ogljik, davek na finančne transakcije in na zamrznitev neugotovljenih virov transakcij, uvajanje načela plačevanja davkov v lastni državi in ustanovitev novega evropskega sklada za financiranje infrastrukturnih projektov.
- Ukinitve vseh davčnih »nebes« v EU (kot so Luksemburg, Irska, Nizozemska), kooperacije in podjetja, ki se bodo izogibala plačevanju vseh davčnih dajatev, ne bodo imela dostopa do kreditnih linij Evropske centralne banke. Za vse finančne tokove izven EU se mora zagotoviti popolna dostopnost nadzornih organov.
- Razglasitev podnebne in okoljske krize, udejanjanje Pariškega podnebnega dogovora s 65-% zmanjšanjem emisij toplogrednih plinov (1990–2030), 45-% kritjem potreb po energiji z obnovljivimi viri energije in 40-% varčevanjem energije do leta 2030. EU naj popolnoma odpravi vse okoljsko in podnebno nevarne podpore fosilnim gorivom. Posebno pozornost je treba nameniti nekdanjim

premogovnim regijam (in med državami zlasti Poljski) za razvoj nove zelene industrije in odprtju novih delovnih mest, predlaga se panevropski davek na ogljik na osnovi količine emisij CO₂.

- Sklenitev evropskega sporazuma o garanciji dostojnega dela (s pomočjo sredstev GPW) na območju stalnega bivališča za vsakega Evropejca s pomočjo države članice ali lokalnih skupnosti, s plačo v višini minimalnih skupnih življenjskih stroškov v posamezni državi članici (tridnevno delo čez vikend ali štiridnevno delo v lokalni skupnosti med tednom s krajšim skupnim delovnim časom).
- Delavci v shemi garancije zagotavljanja dela oziroma delovnega mesta naj bi zaslužili minimalno plačo npr. z nudenjem pomoči starejšim, otrokom ali bolnim osebam, z opravljanjem dela v skupnosti, z deli na področju varovanja okolja, narave in prilagajanja ter blaženja podnebnih sprememb. Garancija delovnega mesta bo tesno povezana z zelenim investicijskim programom, usmerjenim v prenavo evropske infrastrukture in prispevek k trajnostnim projektom na ravni celotne skupnosti.
- Okrepljena moč Evropskega parlamenta in hkrati lokalne samouprave ter avtonomije, izbor (volitve in žreb), delovanje državljskih skupščin v državah članicah (občinske, regionalne in nacionalne državljske skupščine) ter sklic in delovanje evropske državljske skupščine (četrtinski delež izbranih predstavnikov državljanov, transnacionalnih list, vlad, regij in občin) za pripravo nove evropske ustave. Zaščita temeljnih demokratičnih pravic na vseevropski ravni, ki veljajo v vseh državah članicah.
- Okrepljena vloga ekonomske demokracije ter kooperativnega delavskega lastništva in solastništva, lastništva lokalnih in drugih skupnosti, podpora krepitvi soupravljanja zaposlenih, podpis evropskega delavskega dogovora o povečanju pravic delavcev zlasti z uvedbo zakonodaje o evropski minimalni plači, garancije zaposlovanja, predlog harmonizacije socialnih prispevkov zaradi odprave socialnega *dumpinga* med državami članicami. Pravice samozaposlenih do minimalne plače in pogojev dela, kot veljajo za druge zaposlene, delavce. Predlog o uvedbi največ 35-urnega delovnika (štiridnevni delovni teden) in najmanj 35 dni dopusta na evropski ravni ter ustanovitev evropske delavske inšpekcijske agencije.
- Uvedba pravila spolne enakopravnosti žensk in moških v vseh evropskih institucijah in evropskih volilnih listah, saj zgolj enaka porazdelitev moči prinaša resnično udejanjanje pravic žensk. Vse ženske v Evropi naj bi imele pravico do svobodne odločitve o rojstvu otroka, do varne in legalne prekinitve nosečnosti. Spolnim manjšinam (LGBT+) pripadajo enake pravice kot vsem drugim državljanom Evrope, vključno s pravico do poroke in posvojitve otrok. Povečati je treba pravice do zaščite podatkov o zasebnosti, kibernetsko varnost državljanov, se upreti privatizaciji kulturnih in naravnih dobrin.

- Namesto nedemokratskih zasnov dosedanjih mednarodnih trgovinskih sporazumov (TTIP, CETA) sprejetje takih trgovinskih sporazumov, ki bodo podprli globalno solidarnost med delavci in njihovo ekonomsko neodvisnost ter preprečili socialni in okoljski *dumping*: visoki standardi zaščite okolja, človekovih pravic, javnega zdravja, pravic delavcev, javnih storitev, blaginje živali in pravic potrošnikov. Izločeni bodo vsi mehanizmi, ki omogočajo ločene pravice multinacionalnim korporacijam.
- Sprejetje skupnega panevropskega azilskega sistema, zasnovanega na popolnem spoštovanju temeljnih človekovih pravic in spoštovanju konvencije o beguncih. Sistem bo zasnovan na zahtevi nevračanja prosilcev za azil v državo emigracije, kjer bi bili izpostavljeni nevarnosti preganjanja. Ustanovil naj bi se tudi novi Integracijski in investicijski program za pomoč občinam za ekonomsko integracijo novih priseljencev v lokalno gospodarstvo, za podporo kulturam vseh članov skupnosti in za socialne stanovanjske projekte. Novi priseljenci naj bi po minimalnem obdobju bivanja imeli vse volilne pravice, ključna je njihova vsestranska integracija v okolje.
- Delitev evropskega bogastva med vse državljane s sprejemom zakonodaje za oddvojitev določenega odstotka delniškega kapitala (delnic) od vsake začetne javne ponudbe za preusmeritev v skupni kapitalski depozitorij za financiranje univerzalne temeljne dividende (UTDi) kot prvega koraka k univerzalnemu temeljnemu dohodku (UTD) za vse Evropejke in Evropejce. Ostaja odprta možnost udejanjanja UTD v državah članicah EU s pomočjo zbiranja sredstev tako z dobički kapitala kot s pomočjo davkov.
- Panevropski solidarnostni program za zagotovljen dostop vsem stalno bivajočim Evropejcem do določenega obsega temeljnih dobrin: voda, hrana, stanovanje (poudarek na socialnih stanovanjih) in energija (UTS). Ustanovitev evropskega zdravstvenega standarda osnovne javne košarice zdravstvenih storitev, kakovostno javno šolstvo kot motor pravične in vključujoče Evrope, dostop do javnega izobraževanja naj bi bil univerzalen in brezplačen.
- V vseh evropskih institucijah zamenjava tradicionalnega kazalca ekonomske »rasti«, torej bruto domačega proizvoda (BDP) (vključuje onesnaževanje okolja, vplive na ozračje in podnebje, nezdravo hrano in proizvode, neprimerne plače in delovne pogoje), s sistemom kazalcev resničnega napredka (*Genuine Progress Indicator System*), trajnostnega humanega in okoljskega blagostanja.

Po mnenju snovalcev trajnostnega evropskega *New Deal*a se mora najprej s skupnimi evropskimi solidarnostnimi in drugimi programi vsaka izmed evropskih držav stabilizirati in doseči določeno raven blaginje. Evropa ne more preživeti kot plen za vse, ki skrbijo za lastno malho, niti kot unija strogega varčevanja, zgrajena na depolitiziranem

ekonomskem odločanju, pokrita s figovim listom federalizma, v kateri so nekatere države obsojene na trajno gospodarsko depresijo. *Gibanje DiEM25 sodi, da odgovor na neoliberalizem niso barikade nacionalne države, pa tudi ne model bruseljske centralizacije, zato predlaga tretjo pot. Začetna programska alternativa za Evropo, kot pogoj, da bi Evropejci lahko »svoje države vzeli nazaj«, je izvedba evropskega »New Deal«, ki naj bi ponovno vzpostavil temeljno spodobnost, obnovil zdravo pamet širom Evrope, in Evropejcem (še) dal priložnost za demokratično razpravo o tem, kakšno skupno prihodnost želimo, ter izpostavil ključne gradnike drugačne, demokratične, napredne, solidarne in trajnostne Evrope (Evropski »New Deal« gibanja DiEM25, 2017; Blueprint for Europe's ..., 2019).*

Varoufakis (2016a) oziroma evropsko gibanje DiEM25 (The EU Will ..., 2016; New Deal, for ..., 2019) zagovarja nadnacionalno evropsko povezovanje, zavezništvo evropske levice, naprednih liberalcev, zelenih, feminističnih in ekoloških gibanj, piratskih strank za prenovo, demokratizacijo EU, ne pa njen razkroj. Neenotnost, razbitost levih političnih strank v številne frakcije, pomanjkanje njihovih skupnih evropskih programov naj bi preprečevalo njihovo volilno uspešnost na evropski ravni in tako onemogočilo potrebne spremembe na evropskem kontinentu.

Ali bo ustanovitev še ene levo politično usmerjene stranke oziroma političnega gibanja (sicer na inovativni transevropski ravni) tudi v resnici prinesla večjo povezanost ali še večjo razbitost naprednih evropskih političnih sil, bo seveda pokazal čas. A v vsakem primeru so podstati in gradniki evropskega gibanja DiEM25 po mnenju pisca ena od ključnih programskih osnov za zahtevni proces gradnje ekosistemske, ekohumanistične EU.

9.2.3.2 Koncepti in gradniki zrelejše ekosistemske družbene ureditve EU – nova evropska levica

Evropska integracija ima več kot sedem desetletij dolgo zgodovino, od zgodnje povojne Evropske gospodarske skupnosti do Evropske unije v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, pa vse do vizij »Združenih držav Evrope« v 21. stoletju (Dubiel, 2014, 119). *Vizije, koncepti, programi in gradniki ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve EU, Evrope za prvo polovico 21. stoletja nove Evropske združene levice (vključno z Nordijsko zeleno levico), so v številnih vsebinskih zasnovah podobne ali celo identične izhodiščem gibanja DiEM25, njegovim načrtom evropske reorganizacije in predlaganim osnovnim mehanizmom upravljanja. Vendar so evropske vizije nove levice jasno in nedvoumno zasnovane na nujnosti pospešene zamenjave obstoječega kapitalizma z novo družbeno ureditvijo, praviloma imenovano demokratični socializem, demokratični ekološki socializem oziroma ekosocializem. A tudi velika večina levičarskih snovalcev npr. vizije demokratičnega (eko)socializma za Evropo kot novega družbenega reda izhaja iz temeljne predpostavke in prepričanja, da bo potrebno prehodno obdobje, v katerem se bodo podstati in gradniki kapitalizma na osnovi demokratično izražene, večinske politične volje državljanek in državljanov EU, držav njenih članic, procesno nadomeščali z gradniki novega, solidarnostno in ekosistemsko, ekohumanistično zasnovanega družbenega reda (ureditve).*

Grigoris Markou (2021) na osnovi volilnih izkušenj naprednih levih političnih strank, kot sta programa grške Sirize in španskega *Podemosa*, sodi, da levi radikalizem ne more prepričati dovolj velikega volilnega telesa za globinske spremembe, torej ni sposoben uresničiti svojih alternativnih predlogov. Zato so praktično vsi voditelji radikalno levih političnih strank (v določeni meri populističnih) zmanjšali populistično retoriko in v precejšnji meri (za razliko od nekaterih radikalno levih političnih strank v Latinski Ameriki) sprejeli več kompromisov znotraj obstoječega političnega stanja. Vendar Markou (2021) ne izključuje, da bi se v prihodnosti levi radikalizem vrnil bistveno okrepljen. *Po mnenju pisca bo morda celo bolj kot politična vloga naprednih levih strank ključna družbeno-ekološka vloga mreže naprednih nevladnih organizacij in družbenih gibanj, družbenih aktivistk in aktivistov, ki lahko z neideološkimi, a družbeno naprednimi akcijami, ljudskimi skupščinami in pogostimi referendummi odigrajo ključno mobilizacijsko vlogo pri potrebni trajnostni strukturno globinski prenovi družbe, gospodarstva.*

Walter Baier (2017a) navaja naslednje temeljne, ustavno podčrtane gradnike prihodnje EU:

- razvoj internega trga za trajnostni razvoj Evrope;
- visoko konkurenčno socialno tržno gospodarstvo;
- usmeritev na polno zaposlenost in socialni napredek;
- visoka stopnja varovanja in izboljšanja okolja;
- podpora znanosti in raziskovanju, tehnološkemu napredku;
- spolna enakost;
- podpora socialni pravičnosti in socialni varnosti, javnim storitvam;
- solidarnost med generacijami, zaščita pravic otrok;
- podpora ekonomski, socialni in teritorialni koheziji in solidarnosti med državami članicami EU.

Nemška politična stranka *Die Linke*, zagovornica koncepta demokratičnega (eko) socializma kot radikalnejše inačice nove ekosistemske družbene ureditve EU, se zaveza za začetek alternativne EU z naslednjimi »uvodnimi« gradniki (*Die Linke u Nemackoj*, 2013, 17):

- EU kot demokratična, socialna in ekološka zveza miru;
- primarnost socialnih pravic nad svobodo notranjega trga EU;
- višji minimalni standardi socialne zaščite in varstva okolja, ki veljajo v vseh državah članicah;
- korporativni davki in davki na celotno premoženje;
- demokratična kontrola Evropske centralne banke;
- koordinirana in demokratično nadzorovana gospodarska politika, ki se bori proti konkurenci, sloneči na *dumpingu* plač in slabih pogojih dela, nizkih socialnih prejemkih in nizkih ekoloških standardih.

T.i. radikalna evropska levica se po mnenju Baierja (2016, 38) sooča s kompleksnim izzivom: nasprotovanje pohodu v smeri avtoritarnega neoliberalizma evropskih elit in hkratno nasprotovanje renesansi nacionalizma, ki jo radikalna desnica ponuja kot »alternativo«. Kljub razočaranju nad delovanjem EU npr. na področju reševanja ekonomske krize, solidarnosti glede beguncev, varnosti, podnebnih sprememb, pandemije covid-19 bi bilo strateško popolnoma napačno, da bi nova evropska levica odstopila od projekta evropske perspektive, evropske skupnosti narodov in državljanov kot alternative trdim nacionalizmom, kar je tudi prepričanje pisca.

Tudi nova evropska levica v veliki večini ocenjuje, da je v trdi in očitno dolgotrajni bitki za uveljavljanje resnično demokratične družbene ureditve, torej demokratičnega in ekološkega socializma, najbolj pomembno, da se v okviru EU, v državah članicah najprej opusti model neoliberalnega kapitalizma ter sistemsko uvajajo vsebine in okrepi ekosocialne enačice kapitalizma. Resnična alternativa sedanjemu delovanju EU je po njihovem mnenju v prvem obdobju uveljavitev značilnosti radikalnejše ekosocialne inačice kapitalizma namesto vse bolj trdega tržnega fundamentalizma, neoliberalizma. To naj bi bilo doseženo s postopnim demokratičnim vgrajevanjem ekosocialističnih gradnikov, z demokratičnim javnim nadzorom finančnih tokov, z izrazito progresivnim obdavčenjem bogatih in z omejenimi razlikami v dohodkih, z zelenim, brezogljčnim in nejedrskim energetskim prebojem, s sonaravno prenovo infrastrukturnih sistemov. Nova levica se zavzema za večjo, solidarno in pravičnejšo prerazporeditev bogastva ter za demokratični proces postopnega zmanjševanja (ne pa odprave!) vloge privatne lastnine proizvodnih sredstev, podpira torej demokratično podružbljanje ključnih proizvodnih sil in infrastrukturnih sistemov s poudarkom na solastnini zaposlenih, podpira načrte o kakovostnem delovanju vsem dostopnih javnih storitev ter učinkoviti zaposlitveni in socialni politiki, ki bo drastično zmanjšala delež revnih prebivalcev in spodrezala korenine prekarne delu. Znotraj sistema parlamentarne demokracije predlaga demokratično zasnovani pospešeno reformni prelom s prevladujočo (sicer omiljeno) neoliberalno doktrino, ki z desnim in/ali tradicionalnim levim političnim centrom vlada v EU in v vseh državah članicah. V sedanjem kritičnem demografskem in geopolitičnem trenutku mora EU obraniti pravice migrantov in prosilcev azila, ne pa postati nehumana trdnjava za človeške pomoči potrebne (Who We Are ..., 2016).

Baier (2016, 43) sodi, da je vprašljiv sam obstoj EU, pred naraščajočim nacionalizmom je treba zaščititi samo idejo evropske miroljubne integracije, kar pa pomeni njeno temeljito in celostno preobrazbo, vključno z njenimi šibkimi mehanizmi ljudske demokracije. Evropski parlament mora postati resnično suvereno zakonodajno telo EU, ki pa svojo zakonodajno moč deli z nacionalnimi parlamenti, zlasti na področju varnostne politike.

Evropska levica nasprotuje konceptu neoliberalno-konservativne in nacionalistične evropske prihodnosti, zavzema se za demokratično dograjevanje nove solidarnostne družbene ureditve onstran kapitalizma, ki bo pravična in trajnostna, zasnovana na demokraciji,

socialni varnosti, varovanju okolja in varovanju miru (European Left ..., 2019). Nova evropska levica se torej zavzema za demokratično, a radikalno-reformno pot k novemu ekonomskemu in družbenemu sistemu. Demokratični (eko)socializem naj bi presegel protislovja razredne družbe, omogočil primerno blagostanje, mirno in dostojno, socialno varno življenje vsem ljudem ter hkrati učinkovito obvladal posledice podnebnih in ekoloških katastrof (Programme of the Die Linke ..., 2011; Die Linke u Nemačkoj, 2013). Evropska levica zagovarja in podpira vse oblike ekonomskih, ekoloških, družbenih alternativ, vključno z družbenimi kooperativami, uveljavljanjem soupravljanja in samoupravljanja v podjetjih ter dograjevanjem ekološko zasnovanega razvoja (European Elections ..., 2019).

Tako se npr. politična stranka Die Linke iz Nemčije v prvi fazi zavzema za odpravo neoliberalne EU in brezobzirnega medsebojnega tržnega tekmovanja med državami članicami (opustitev modela »odprte tržne ekonomije svobodne konkurence«), za nov začetek Evropske unije kot demokratične, socialne in ekološke zveze miru (mir in razoroževanje), za prevlado socialnih pravic nad svobodo notranjega tržišča EU, za kooperativne davke in davek na skupno premoženje. Evropsko integracijo je treba postaviti na nove temelje, demokracija in suverenost nacionalnih držav se ne smeta žrtvovati finančnim trgov. Uveljavil naj bi se mešani zasebno-javni koncept lastništva, a s krepitvijo javnih investicij in skupnega gospodarstva, solidarnostne, ekosocialne tržne ekonomije, Pakt stabilnosti in rasti EU pa naj se zamenja s Paktom za trajnostni, vzdržni razvoj. V celotni EU kot socialni in ekološki uniji naj bi veljali višji minimalni standardi socialne varnosti in zaščite okolja, obvezna naj bi bila demokratična javna kontrola Evropske centralne banke, gospodarska politika pa koordinirana in usposobljena, da se bori proti konkurenci na osnovi dumpinga plač in delovnih razmer, socialnih in ekoloških standardov (Die Linke u Nemačkoj, 2013).

Globalna in evropska solidarnostna ureditev naj bi bila po mnenju *Die Linke* zasnovana na demokratični, socialni in ekološki podreditvi sedanje, praviloma zgolj tržne usmerjenosti proizvodnje in distribucije, torej na socialno-ekološki prenovi v smeri trajnostnega, sonaravnega vzdržnega gospodarjenja in življenja. Alternativni družbeni red mora biti zasnovan na javnem in demokratičnem nadzoru lastništva tudi nad storitvami javnega interesa, družbeno infrastrukturo, energetiko in finančnim sektorjem. Demokratično podružbljenje naj na osnovi državne, občinske, zadružne in delavske lastnine obsega tudi druge strukturno pomembne sektorje, gospodarstvo pa naj bo podrejeno strogi družbeni, javni kontroli tržnega tekmovanja. V vseh podjetjih je treba učinkovito zagotoviti pravice delavcev in pravice soodločanja, v družbi pa več neposredne demokracije in človekovih pravic (Die Linke u Nemačkoj, 2013, 15–17).

Stranke nove evropske levice za strateške usmeritve in temeljne strukturne spremembe EU za doseganje resnično demokratične, socialne, ekološke in miroljubne zveze evropskih držav predlagajo (Who We Are ..., 2016; Programme of the Die Linke ..., 2011; Die kommende Demokratie, 2015):

1. Popolno prenovno osnovnih elementov primarne zakonodaje EU, ki je militaristična, nedemokratična in neoliberalna. Treba je izdelati in na referendumu v vseh državah članicah sprejeti evropsko ustavo po volji ljudi, ki jo bodo sooblikovali državljani EU.
2. EU ne sme finančnim trgov žrtvovati demokracije in nacionalne suverenosti držav članic. Zoperstaviti se je treba napadom na demokracijo Evrope, kot je npr. pravica poseganja EU v državne proračune članic.
3. EU naj deluje kot miroljubna zveza, ki zavrača vojno kot način reševanja sporov in se zavzema za razorožitev, za proces demilitarizacije.

Koncept trajne gospodarske rasti je kljub zelo neenakomerni ter v številnih primerih nepravilni socialni in regionalni porazdelitvi ustvarjene dodane vrednosti na splošno članicam EU desetletja omogočal dvig osebnega in skupnega materialnega blagostanja, višjo raven kakovosti življenja, vendar je bila stalna gospodarska rast zasnovana na povečevanju snovno-energetskih tokov, na izčrpanju domačih in uvoženih naravnih virov, na onesnaževanju geografskega okolja in njegovih sestavin na globalni in lokalni ravni, na podnebnih spremembah, na destrukciji naravnih habitatov, krčenju ekosistemskih storitev, okoljskega kapitala za prihodnje generacije in za druge zemeljske vrste. Zato evropska nova levica izhaja iz stališča, da je treba čim prej v celoti opustiti model trajne rasti, ki še vedno vztraja pod diktatom globalnega kapitalizma, interesov mednarodnih korporacij – na račun hkratnega ekocida neregulirane gospodarske rasti. *Namesto modela trajne rasti stranke nove evropske levice podpirajo nov proizvodni model, ekosistemsko in socialno radikalnejšo inačico trajnostnega razvoja, zasnovan na pravičnem plačevanju onesnaževalcev, decentralizirani brezogljivi energetiki in trajnostnem krožnem gospodarstvu – znotraj omejitev naravnih virov.* Čeprav se številni teoretiki radikalnega koncepta odrasti (ne pa vsi) zavzemajo za odpravo kapitalizma, se praviloma ne strinjajo z marksizmom (Andreucci in McDonough, 2016, 160). *Po mnenju Sergeja Latoucha (2016) pa je prav koncept odrasti nujen kot projekt levice za 21. stoletje, saj je konceptualno zasnovan na radikalni kritiki temeljnih podstat kapitalizma, npr. stalne rasti, potrošništva, akumulacije kapitala.* Michael Löwy (2020c) kot eden od vodilnih teoretikov ekosocializma pa sodi, da koncept odrasti ne ponuja prav vseh potrebnih odgovorov na sodobna protislovja, prav tako je v določeni meri nejasen glede usode kapitalizma oziroma (ne)možnosti, da bi morda le-ta lahko v svoje delovanje vgradil tudi načela odrasti.

Sam imaginarij, podstati odrasti so v osnovi nekapitalistične, odrast označuje torej izhod iz splošnih okvirov ekonomije kapitalizma, kar pa ne pomeni, da v viziji odrasti ni prostora za trg, trgovino, denarne izmenjave (Kallis in drugi, 2016, 6, 19; Kallis, 2018, 168). Koncept odrasti pa zavrača model t. i. zelenega kapitalizma in (zgolj) ekološke modernizacije, saj je pogosto nerealno pričakovanje, da bodo tržne rešitve rešile tudi vse ekološke probleme (Andreucci in McDonough, 2016, 159). Pomemben snovatelj

koncepta odrasti, ekološki ekonomist Giorgos Kallis (2015; 2018) je novi (radikalnejši) evropski leviči predlagal, da v programske vsebine vključi niz strateških in vsebinskih, politično pomembnih predlogov koncepta odrasti, zlasti pa:

1. revizijo dolga revnejših državljanov;
2. skrajšanje delovnega tedna (na 32 ur) ter podporo podjetjem in organizacijam za povečevanje delitve delovnega mesta;
3. določitev temeljnega (za vse državljanke in državljane) in najvišjega dohodka;
4. (zelene) davčne reforme – večje obdavčenje porabe energije in virov, zmanjšanje davka na delo, 90-% obdavčenje zelo visokih dohodkov, davek na premoženje z višjo obdavčitvijo druge ali tretje hiše;
5. nasprotovanje subvencijam in investicijam za onesnaževalsko industrijo – preusmeritev javnih skladov k čistejši proizvodnji;
6. optimizacijo uporabe praznih zgradb in hiš;
7. spodbujanje solidarnostne družbe s pomočjo razvoja neprofitnega združenega gospodarskega sektorja;
8. korenito zmanjševanje oglaševanja;
9. vzpostavljanje okoljskih omejitev za emisije, porabo naravnih virov in pozidavo prostora;
10. odpravo uporabe BDP kot edinega indikatorja ekonomskega napredka.

Evropa naj namesto neoliberalne doktrine o aktivnem podnebnem delovanju posameznikov postavlja v ospredje podnebno odgovornost podjetij, vlad in zakonodajalcev ter obsežne javne investicije. Tudi privatne investicije morajo biti v vsakem primeru zgolj trajnostne. Podnebna pravičnost zahteva, da so vse posledice podnebnih sprememb porazdeljene pravično, vključevati morajo podnebno odgovornost tudi velikih korporacij, EU pa je zaradi zgodovinskega bremena velikih emisij toplogrednih plinov tudi moralno dolžna lastne emisije čim prej radikalno zmanjšati (Climate Emergency Manifesto, 2019).

Evropska združena levica in Nordijska zelena levica (EUL-NGL) sta po zelo zaskrbljujočem posebnem poročilu Mednarodnega odbora za podnebne spremembe (IPCC) iz leta 2018 radikalizirali stališča ne le glede potrebnega zmanjševanja emisij toplogrednih plinov EU, temveč tudi do vseh drugih, medsebojno soodvisnih gospodarskih in socialnih polj trajnostnega razvoja. Zato v »kriznem« zelenem podnebnem manifestu predlagajo, da se pri dolgoročni ogljično nevtralni strategiji do leta 2050 EU osredotoči na podnebno pravičnost, 100-% rabo obnovljivih virov energije in doseganje ogljične nevtralnosti EU najkasneje do leta 2040, z naslednjimi ključnimi spremembami (Climate Emergency Manifesto, 2019):

- delovanje celotne družbe znotraj omejitev okolja in odmik od splošnega modela rasti, uvajanje krožnega gospodarstva in potrošnje znotraj omejitev planeta;
- prednost okolju in podnebnju pred delovanjem prostega trga;

- preverjanje možnosti za radikalno zmanjšanje emisij toplogrednih plinov – 65 % do leta 2030 (glede na leto 1990);
- pospešeno opuščanje rabe jedrske energije;
- povečanje investicij v rabo obnovljivih virov energije, učinkovito rabo energije in varčevanje z energijo v vseh sektorjih;
- celotna prenova trgovine, komercialnih in investicijskih politik;
- pospešen prehod v sonaravno kmetijstvo in rabo lokalno pridelane zdrave hrane;
- zaščita biotske raznovrstnosti in zlasti posebej pomembnih ekosistemov (npr. močvirja);
- podpora brezogljičnemu in brezplačnemu javnemu prometu;
- decentralizacija energije in podpora skupnostnim energetske projektem, množične javne investicije v obnovljive vire energije;
- zmanjšanje ekološkega odtisa tudi zaradi ogroženosti ekosistemsko zelo pomembnih oceanov in gozdov;
- okoljsko in socialno zasnovana investicijska politika;
- spodbujanje držav članic za zeleno davčno politiko, ki bo pravično vključevala tudi velike onesnaževalce;
- ustanovitev sklada za pomoč najbolj ranljivim regijam in prekinitev vseh neposrednih in posrednih podpor fosilnim gorivom;
- zagotavljanje javnih raziskav okolju prijaznih nizkoogljičnih tehnologij;
- omogočanje ljudem, zlasti mladim, da odločajo o podnebni politikah in podpora projektu podnebnega izobraževanja.

Okoljsko-podnebne posledice (kapitalističnega) stalnega modela rasti so celotna programska izhodišča nove evropske levice pomaknile v bolj odločno iskanje sonaravnega ekonomskega napredka, gospodarstva znotraj nosilnosti okolja. Tako se je levica otresla še vedno vsaj delno prisotnega ekonomskega vpliva tradicionalnega marksizma, ki je ekologizacijo gospodarstva in neobhodnost uveljavitve koncepta odrasti postavljala na stranski tir. Evropska združena levica in Nordijska zelena levica (EUL-NGL) poudarjata, da globalni kapitalizem diktira stalno rast, a vsaka rast je odvisna od naravnih virov, ki pa so seveda omejeni. *Zato zagovarjajo zaključek dolgega obdobja stalnega modela rasti, a hkrati realno opozarjajo, da bo prehod na zagotavljanje trajnostne proizvodnje zelo zahteven in možen zgolj v primeru trdega boja za nove ekonomske (plača onesnaževalca, krožno gospodarstvo, razogljičenje vseh sektorjev) in socialne politike, vključno z opustitvijo »ekocidnega« kazalnika družbenega napredka – BDP.* Udejanjiti bi bilo treba evropska zelena pravila, ki bi privilegirala okolje in podnebje glede na prosti trg in dobiček ter načrtno preuredila delovanje celotne družbe, vseh dejavnosti, proizvodnje, potrošnje, trgovanje in investicije v skladu z ekosistemskimi omejitvami (Climate Emergency Manifesto, 2019). Pisec v programih nove evropske levice pogrša »Felberjev« koncept

ekonomije skupne blaginje, ki je ekosocialno zasnovano gospodarstva in lokalnih skupnosti udejanjil v nekaj 1000 podjetjih in ustanovah Srednje Evrope.

Evropska združena levica in Nordijska zelena levica (EUL-NGL) poudarjata, da je Evropa kot bogata celina, ki je zgodovinsko nadpovprečno prispevala k okoljskim in zlasti k podnebnim spremembam, moralno dolžna zagotoviti hitro zmanjševanje izpustov toplogrednih plinov in pri tem pomagati državam v razvoju. Zgolj skromna ozelenitev kapitalizma ne bo dovolj za zaustavitev podnebnih sprememb, saj bo v tem primeru prišlo le do njihovega časovnega odloga. Nujne so radikalne sistemske spremembe, saj sedanja komercializacija planeta postavlja v ospredje dobičkonosne interese multinacionalnih korporacij, ne pa interese ljudi, prihodnjih generacij in okolja (Climate Emergency Manifesto, 2019).

Nova evropska levica je kritična do tržnih okoljsko-podnebnih »rešitev« (nasprotovanje trgovanju z ogljikom, uvedba zavezujočih zmanjšanj emisij za vse dejavnosti, vključno z letalskimi in ladijskimi prevozi, ozelenitev davčnega sistema), ki so postali prednostna logika politik EU. Poudarja, da tržni pristopi niso dovolj učinkoviti, da bi lahko omogočili zahtevano zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov, kar je dejansko možno zgolj v primeru celostnega in hitrega prehoda v trajnostno družbo. Odmik od antropocentričnega pogleda na naravo, torej ekocentrično etiko predstavlja stališče nove evropske levice, da narava, biotska raznovrstnost nista tržno blago, saj njune celostne vrednosti ni možno denarno izračunati, še bolj tvegano pa ju je ignorirati (Climate Emergency Manifesto, 2019).

Levica v Evropskem parlamentu (GUE-NGL) predlaga spremembo energetske strategije Evropske komisije, ki naj obdavči izjemno visoke dobičke velikih energetskih podjetij (ena od posledic obsežne privatizacije energetskih podjetij), pospeši energetski prehod in rabo OVE (velika vloga energetskih skupnosti, zadrug), bistveno izboljša učinkovitost rabe energije ter uvede javni nadzor cen energije, ki so se zelo povečale že pred ukrajinsko vojno (REPowerEU ..., 2022). Evropska levica se ne strinja s stališčem Evropske komisije glede nadomeščanja ruskega zemeljskega plina z utekočinjenim zemeljskim plinom, kar naj bi rabo fosilnih goriv podaljšalo za nekaj desetletij. Prav tako ne podpirajo široke rabe biometana kot alternativnega vira energije, saj se s tem podpira industrijsko zasnovana živinoreja. Zgolj s strani javnosti nadzorovani model rabe OVE naj bi bil sposoben doseči dejansko evropsko energetske suverenost. Evropska levica se ni strinjala s taksonomsko uvrstitvijo zemeljskega plina in jedrske energije med trajnostne vire energije.

Nemška *Die Linke* zlasti zaradi podnebnih sprememb predlaga pospešeni energetski prehod na ravni celotne Evrope, do leta 2030 bi se emisije toplogrednih plinov morale zmanjšati za 65 % (glede na leto 1990), do leta 2050 pa za okoli 95 %, delež OVE v končni energiji naj bi leta 2030 znašal 45 %, leta 2040 pa 100 %. V obdobju 2000–2030 naj bi se na ravni EU poraba primarne energije zmanjšala za 40 %, do srede 21. stoletja pa za 60 % (Die Linke – Wahlprogramm ..., 2019).

Die Linke v Nemčiji nasprotuje jedrski energiji in zahteva predhodno zaprtje vseh JE v Nemčiji (in v EU), saj sodijo, da gre za nedemokratično veliko tehnologijo, ki je okoljsko sporna, nerešena ostaja problematika tisočletja nevarnih radioaktivnih odpadkov in izrabljenega jedrskega goriva. Zato zagovarjajo sistemski prehod na rabo OVE, TE na premog pa naj bi nehale obratovati najkasneje leta 2030 (sistemska pomoč premogovnim regijam za njihov strukturni razvojni prelom), zaradi večjih emisij metana v celotni nabavni verigi proizvodnje in rabe zemeljskega plina (novejše raziskave *Energy Watch Groupe*) pa nasprotujejo njegovi načrtovani vlogi kot najprimernejšega goriva energetskega prehoda, prav tako nasprotujejo gradnji nove infrastrukture za vsa fosilna goriva (vključno torej z novim plinovodom za uvoz zemeljskega plina iz Rusije), pa tudi uporabi tehnologije t. i. *frackinga* (zlasti zaradi uporabe kemikalij) pri črpanju zemeljskega plina. Velike težave Nemčije v oskrbi z energijo po začetku ukrajinske vojne resno ogrožajo pravočasno udejanjanje ambicioznega načrtovanega sonaravnega energetskega prehoda.

Krščanski socialist Krek (1901, 383) je pred več kot 100 leti zapisal, da je bila že na velikem mednarodnem delavskem shodu leta 1884 v Londonu (pred ustanovitvijo internacionale) med drugimi zahtevami poudarjena zahteva o odpravi stalnih armad. Balibar (2007, 100) sodi, da oborožena Evropa s čedalje več vojaškimi »projekcijami« v okoliški svet tudi sama prispeva k dvigu ravni svetovnega nasilja. Po mnenju političnega koordinatorja evropske mreže za preoblikovanje Evrope Walterja Baierja (2017a) mora Evropa v prihodnje ohranjati miroljubne povezave z vsemi državami in regijami sveta. Okrepiti je treba vlogo OZN kot ključne institucije miroljubnega sodelovanja med državami in družbami planeta, za ohranjanje svetovnega miru in za reševanje ključnih razvojnih, okoljskih in drugih globalnih problemov.

Predlagati mora konstruktivne rešitve za ključne globalne probleme: podnebne spremembe, neenakost in militarizacija. Zgolj tako zasnovana Evropa lahko neodvisno odloča o lastni varnostni politiki, zato se mora osvoboditi od koncepta ameriške varnostne politike v okviru Nata, ki postaja vse bolj izzivalna in tvegana. *Nato je treba razpustiti in ga nadomestiti s skupnim evropskim varnostnim sistemom, tudi s sodelovanjem demokratizirane Rusije.* Brutalni »državno-teroristični« napad Putinove Rusije na suvereno in brezjedrsko Ukrajino februarja 2022 je med drugim pokazal tudi dolgoletno napačno geopolitično strategijo ZDA in EU do Rusije.

Baier (2017a) nasprotuje vse bolj prisotnim namenom evropske elite, da bi EU postala vojaška obrambna unija. Načrtuje se namreč skupni evropski obrambni sklad, najprej v višini 20 milijard evrov, skupni obrambni trg in povečanje vojaških izdatkov na 2 % BDP držav članic EU, kar bi seveda izjemno povečalo dobičke proizvajalcem in prodajalcem orožja. Evropska nova levica predlaga bistveno zmanjšanje vojaških stroškov v korist večje zdravstvene zaščite in socialne varnosti. Nato po njihovi sodbi ni organizacija, ki ščiti interese Evropejcev, zaradi njegovih agresivnih dejavnosti ga ocenjujejo kot nevarno

organizacijo, ki jo je treba razpustiti. Zavzemajo se za nov kolektivni sistem varnosti, ki mora vključiti tudi Rusijo (The Corona Crisis ..., 2020, 3). Brez dvoma bo ukrajinska vojna za določeno obdobje zamrznila prizadevanja nove evropske levice za razpustitev Nata.

Nova evropska leвица (GUE-NGL) je takoj po napadu Putinovo invazijo na Ukrajino opredelila kot kriminalno dejanje in zahtevala, da Ruska federacija nemudoma konča z vsemi vojaškimi dejavnostmi v Ukrajini in vojaške sile brezpogojno umakne z ozemlja Ukrajine. Ključna naloga Evrope je po njihovem mnenju čimprejšnja zaustavitev vojaških spopadov in okrepljeni pritiski za doseganje miru, zato naj Evropa postane vodilna pri vseh diplomatskih dejavnostih v OZN in drugih mednarodnih institucijah, da se vojna ustavi in začno mirovna pogajanja (Aubry in Schirdewan, 2022). Za evropsko levicu je ključno, da se vojna nemudoma konča, kar je skupni interes prebivalcev Evrope, v ukrajinsko-ruskem sporu in vojni pa se ne strinja z vojaško pomočjo EU napadeni Ukrajini in stopnjevanjem sankcij proti Rusiji. Stranke nove evropske levice so 6. julija 2022 sprejele skupno stališče o ukrajinski vojni (European Left on Ukraine ..., 2022). Kot ključne dejavnike ukrajinske krize so želele nekako »uravnotežiti« imperialna vedenja vseh ključnih udeleženi sil v Ukrajini: namerno provokativna in bojovita dejanja ZDA, Nata in EU ter agresivna dejanja Rusije, kar je privedlo do nevarnih razmer. Izpostavile pa so nasprotovanje navzočnosti katere koli tuje vojaške sile na ozemlju Ukrajine.

Pisec se ne strinja s temeljnimi stališči evropske levice (26 političnih strank) do rusko-ukrajinske vojne, pridružuje se kritičnemu odzivu ukrajinskega socialista Tarasa Bilousa (2022), ki je pripadnik oboroženih ukrajinskih obrambnih sil, da obrani svojo domovino in družino. Kljub kritičnemu odnosu do ukrajinskega vodstva zanj in za večino drugih Ukrajincev ni nobenega dvoma o nujnosti odpora, popolnoma mu je jasno, zakaj in za koga se bojujejo. Nad stališči mednarodne levice je tudi kot socialist zelo razočaran, saj sodi, da je napadeni in delno okupirani suvereni Ukrajini treba priskočiti na pomoč, zato kljub npr. hegemonističnim ZDA sodi, da je njihova podpora oboroženemu odporu Ukrajine pravilna odločitev. Izrecno poudarja, da so pogajalska izhodišča neposredno odvisna od vojnih razmer, le-te pa so odvisne od obsega mednarodne vojaške pomoči Ukrajini. Bilous (2022) navaja, da je največja želja Ukrajink in Ukrajincev, da se vojna čim prej konča in začnejo pogajanja, vendar opozarja, da je zelo pomembno, kako se bo vojna končala, kakšna bodo dejansko pogajalska izhodišča Ukrajine glede na vojaške razmere ob začetku pogajanj. Poudarja nestrinjanje, nezadovoljstvo s temeljnim stališčem evropske levice, da je treba vojaško pomoč Ukrajini zmanjšati in zmanjšati pritisk na agresorsko Rusijo. Sodi, da tako stališče pomeni dejansko zavračanje, odklanjanje solidarnosti do zatiranega, v tem primeru do prebivalc in prebivalcev Ukrajine, ki so se odločili za oboroženi odpor do ruskega agresorja, njihov boj se bo v vsakem primeru nadaljeval.

Ključna in neobhodna vrednotna premisa tudi prehodnega obdobja uvajanja gradnikov radikalnejše zasnovane ekosistemske družbene ureditve v EU je – večplastno pojmovana solidarnost in socialna varnost. Dubiel (2014, 126) poudarja, da je treba solidarnost razumeti

kot moralno zmožnost delitve pičlih materialnih virov v skupini, ki je večja od družine. Solidarnost pa ni omejena zgolj na raven države, nadnacionalne in globalne skupnosti, sega tudi v lokalno skupnost, mesto, regijo. Po mnenju Leiseganga (2016) je treba v okviru EU rešitve iskati v naslednjih spremembah solidarnosti, do katerih pa je še dolga pot:

1. Solidarnost ne sme biti zasnovana proti nekemu, temveč kot sočutje s tistimi, ki trpijo zaradi vojne in večplastnih globalnih kriz (v veliki meri jih je povzročil globalni Sever ...).
2. Solidarnost z drugimi mora biti zasnovana na drugačni gospodarski in socialni politiki znotraj EU, s spodbujanjem solidarnosti znotraj Unije, namesto njenega zmanjševanja.
3. Medsebojna solidarnost sloni na pripravljenosti večine družbe, da se spremeni tudi zaradi tistih, ki imigrirajo, se priseljujejo.

Socialna pravičnost in solidarnost znotraj neke družbe kot tudi med družbami po svetu je daljnosežna rešitev, ki še vedno neguje upanje v novo kulturo sožitja vseh ljudi in tudi do sožitja z zemljo, naravo, upanje v obstoj in razvoj solidarne Evrope. *Alternativno Evropo oziroma EU naj bi po mnenju nove evropske levice temeljno označevala socialna varnost za vse njene državljanke, torej vsaj minimalno, človeka vredno materialno blagostanje.* Brez socialnega miru (in socialne pravičnosti) pa miru na svetu ne more biti, zgolj družba na vrednotah enakosti in bratstva lahko brzda kapital, ki v imenu (svobode in vsemogočnosti) prostega trga in privatizacije dejansko svobodo – omejuje. Prihodnost Evrope, EU torej ne more biti zasnovana na necelostni, enostranski ekonomistični paradigmi, brez univerzalne socialne varnosti. Ko Evropejci zaradi bede, siromaštva, brezposelnosti ne morejo uresničevati svojih socialnih pravic, so s tem okrnjene politične pravice, tudi ena temeljnih – svoboda (Hedžet Toth, 2017).

Levo, socialno in solidarno zasnovano prihodnost EU je treba po mnenju nove evropske levice demokratično, nenasilno, a vztrajno graditi na evropski ravni, kot nasprotje sedanji Evropi »elit« in korporacij (maksimizacija profitov za manj kot 1 % izbrancev). *Die Linke* se strinja s sodbo Jürgena Habermasa, da bo Evropa socialna ali pa je ne bo, zavzemajo se za koordinirano socialno politiko na ravni EU, za skupni evropski davek na premoženje, za evropsko usklajeno zavarovanje proti brezposelnosti in minimalno socialno zavarovanje vsakega posameznika. Namesto ropanja koncernov, širjenja prekarnege dela in privatizacije infrastrukture EU predlagajo skupni investicijski program v višini 100 milijard evrov za dograjevanje kakovostnega izobraževanja (vključno z razredi z manj učenci), dvig zdravja in nege, zavzemajo se za gradnjo socialnih, energetske varčnih stanovanj, podporo komunalno organizirani oskrbi z energijo in s tem povezanimi novimi delovnimi mesti. Namesto večje privatne potrošnje podpirajo dvig kakovosti življenja, vsem dostopno javno infrastrukturo in temeljne storitve (*Die kommende Demokratie*, 2015).

Upravičeno se pojavlja vprašanje, zakaj EU socialnega minimuma za svoje članice ne regulira podobno kot bančno oziroma kapitalsko ustreznost. Mencinger (2018a) sodi, da je v sedanjih razmerah sebičnosti članic to nemogoče doseči, saj so razlike v socialnih razmerah npr. Danske in Bolgarije ogromne. Ob drugačnih razmerah pa bi bil mogoč npr. UTD na evropski ravni kot nekakšen evropski socialni minimum, a bi to zahtevalo višji davek. Jože Mencinger (2018a, 12) navaja naslednji možni in realni primer uvedbe UTD na evropski ravni: poraba polovice pobranega DDV in to polovico bi enakomerno porazdelili med vse državljane EU. V tem primeru bi npr. povprečni Nemec imel letno neto 319 evrov manj, povprečni Slovenec bi neto pridobil 509 evrov, Bolgar pa 1239 evrov. Nemčija bi žrtvovala 1,03 % BDP, Slovenija pridobila 4,1 % BDP, Bolgarija pa kar 15 % svojega BDP.

Z »begunsko krizo« in z njo povezano psihozo »skupne zunanje nevarnosti« se je v Evropi dejansko uspešno prekrila sistemska nemoč EU glede odpravljanja strukturnih vzrokov večplastne krize, vključno z migracijsko problematiko. Politični geograf Reece Jones (2018, 20) ugotavlja, da je bila EU najnaprednejša pri odpiranju notranjih meja za prosti pretok ljudi, v zadnjem obdobju pa je postala protibegunska trdnjava. A prav v Evropi zaradi starajočega se prebivalstva in nizke rodnosti potrebujemo nove delavce, saj postajajo programi socialnega varstva preobremenjeni, ekonomski razlogi so torej v prid odpiranju evropskih meja (Jones, 2018, 219).

Prebivalstveni prognozi Evrope (z dolgo zgodovino občutnega odseljevanja in priseljevanja) za prvo polovico 21. stoletja sta torej jasni – upad prebivalstva in okrepljen proces staranja prebivalstva brez priseljevanja ali pa stabilizacija oziroma rahlo povečanje števila prebivalcev s pomočjo stalnih migracij v Evropo. Po napovedih OZN naj bi ob predpostavki, da bi v Evropi vse do leta 2050 želeli ohraniti obstoječe število delovnih mest in stalno razmerje med zaposlenimi in vzdrževanimi prebivalci, morali število doseljenega prebivalstva v evropski prostor bistveno povečati – povprečno neto število migrantov v Evropo bi morale znašati 3,6 milijona na leto.

Migracijska politika nove evropske levice (Refound Europe ..., 2016; Building Alliances For ..., 2016; Guidelines for an Alternative ..., 2016; Broening in Mohr, 2017; Die Linke – Wahlprogramm ..., 2019)

Leve politične stranke so glede migracij pred izjemno težavno in zahtevno nalogo iskanja optimalnega odgovora, ki bo omogočil izpolnitev moralne obveze globalne solidarnosti do migrantov, a v soglasju z normami evropske socialne (in ekološke) države, ki naj bi zagotavljala socialno varnost vsem državljanom. Napredne leve stranke so se torej znašle v neke vrste »napredni dilemi« globalne humanistične solidarnosti ter nalog in objektivnih omejitev socialne države, ki naj v novih razmerah še naprej zagotavlja njeno neokrnjeno delovanje. Tako je npr. v novem nemškem gibanju *Aufstehen*, ki je nastalo leta 2018 s pomočjo nekaterih vodilnih članov *Die Linke*, prišlo do oblikovanja koncepta omejenega priseljevanja. Gibanje *Aufstehen* na osnovi izkušenj množičnega begunskega vala 2015

sicer ne zagovarja strogega omejevanja priseljevanja, a določeno potrebno omejevanje priseljevanja argumentira tudi s strahom, da bi politika široko odprtih priseljskih vrat še okrepila »prebege« levosredinskih volivcev k skrajni desnici in populističnim strankam.

Po mnenju nove evropske levice morajo države članice EU nemudoma razviti sistematično integracijsko migrantsko politiko in ukrepe, zlasti na področju izobraževanja, zaposlovanja, zdravstva in bivanja, ter s pomočjo skladov EU najprej zagotoviti solidarnostno pomoč vsem tistim državam članicam, ki najbolj potrebujejo finančno podporo za migrante in begunce. V vsakem primeru bi morale biti tudi v EU zagotovljene možnosti za sprejem in dostojna življenja določenega kontingenta ranljivih beguncev in migrantov, za njihovo »decentralizacijsko« zasnovano bivanje, ki bi preprečilo getoizacijo.

Naloga EU je tudi, da državam v razvoju, ki so v zadnjih letih sprejele večino beguncev, humanitarno pomaga pri finančno zelo zahtevni skrbi za begunce. Z vidika globalne socialne pravičnosti so mednarodne pomoči namreč najbolj potrebni tisti ljudje v Afriki in na Bližnjem vzhodu, ki ne morejo zbrati sredstev za migracijske tihotapce. EU in druge bogatejše države naj bi največjo pomoč namenile beguncem in migrantom v sosednjih državah njihove domovine, kjer živi okoli 90 % vseh pribežnikov. Nemudoma je treba začeti odpravljati resnične korenine tako ekonomskih migracij kot begunskih tokov, zlasti zmanjševati geografsko, ekonomsko in socialno neenakost po svetu, revščino, omejiti podnebne spremembe in odpraviti zahodni, kolonialni, militarizacijski način »reševanja« svetovnih problemov, vključno z begunskim. Opustiti je treba vse tiste gospodarske in trgovinske politike, ki so zasnovane na izkoriščanju držav v razvoju, in podpreti trajnostne politične in ekonomske politike v državah odseljevanja – na osnovi solidarnosti in potreb ljudi.

Politične stranke evropske levice so na petem kongresu evropske levice po množičnem priseljevanju leta 2015 predlagale naslednje ključne skupne korake EU pri reševanju migrantske problematike:

1. preklic dublinskega dogovora in izdelava realnega vseevropskega (namesto različnih pristopov posameznih držav) programa za reševanje problematike iskalcev azila, okoljskih in ekonomskih beguncev;
2. učinkovita zaščita pred kriminalnim trgovanjem z ljudmi z institucionalnim načinom sprejemanja in socialnega vključevanja priseljenih v okviru vseh držav članic;
3. vseevropsko usklajena podpora lokalnim ekonomijam v državah odseljevanja, ki bi olajšala vrnitev migrantov, in hkrati bojkot vlad, ki prebivalce spodbujajo k begu;
4. politika sankcij za tiste države članice, ki se odločajo za notranje in zunanje ovire proti beguncem in migrantom na osnovi t. i. nacionalnih interesov.

Po mnenju evropske levice se mora EU dejavno in prednostno vključiti v ustvarjanje razmer za kontrolirano prebivalstveno rast Afrike, za njen trajnostno, sonaravno zasnovani napredek, dvig blaginje in odpiranje novih delovnih mest, za zmanjšanje revščine in socialne

varnosti ter za povečevanje prehranske samooskrbe. Koncept demografske trdnjave Evrope in državnih, nacionalnih demografskih trdnjav v okrepljenih globalizacijskih razmerah (vključno z migracijskimi posledicami podnebnih sprememb) prve polovice 21. stoletja je po mnenju nove evropske levice obsojen na neuspeh in večplastne tragične posledice tako za domače prebivalstvo kot za potencialne in dejanske migrante. A Balibar (2007, 242) poudarja, da obenem v tem evropskem političnem trenutku ni realna absolutna odprtost do priseljevanja, saj bi se pričakovano okrepli nacionalizmi »pravih« Evropejcev in »pravih« narodov, okrepil bi se odpor do prihajajočega »Drugega«.

Po mnenju nove evropske levice mora biti široka in mavrična politična, sindikalna, okoljska in solidarnostna fronta nasproti plenilskega kapitalizma zasnovana na etičnih vrednotah družbene pravičnosti, solidarnosti, miru, na temeljnih človekovih pravicah in suverenosti držav članic, na boju za skupno dobro, ki bo presegel horizonte »zelenega« kapitalizma (Refound Europe, 2016). Alberto Garzon Espinosa (2017) na osnovi španskih izkušenj (*Podemos*) poudarja, da mora biti nova evropska protikapitalistična levica sposobna poseči čez tradicionalno razredno nasprotje med kapitalom in delom ter se boriti tudi za demokracijo, mir, okolje, za pravice socialnih manjšin, prekarnih delavcev itn. Po mnenju pisca bo nova evropska levica napredna zlasti v primeru, da bo dovolj fleksibilna ter sposobna dovolj hitro in učinkovito že v okviru sicer preoblikovanega kapitalizma v praksi uveljaviti napredne ideje sodobnih evropskih družbenih gibanj, kjer se praviloma najprej pojavijo sveže ideje, napredni predlogi za temeljne okoljske in družbene spremembe na globalni in lokalni ravni.

Napredni zavezniški politični evropski trikotnik, sestavljen iz nove evropske levice, socialne demokracije in naprednih zelenih političnih strank, njegova akcijska odprtost za vključevanje drugih vrednotno podobnih političnih strank je ob aktivni napredni civilni družbi po mnenju pisca neobhoden politični predpogoj za prvo etapo na poti k ekosistemski družbeni ureditvi na ravni EU.

9.3 Ekohumanistična Evropska unija 2.0

9.3.1 K ekosocialni Evropski uniji

Po mnenju pisca EU za preživetje, sonaravno blagostanje vseh njenih državljanek in državljanov najprej potrebuje prehod od pretežno neoliberalnega kapitalizma k ekosocialnemu kapitalizmu, v naslednji fazi pa so nujne globinske ekohumanistične spremembe. O tem, kakšna naj bo Evropa do srede 21. stoletja, pa naj demokratično in vključujoče odloča – izključno evropski demos, ne pa kapitalsko in politično močne »elite«, ki jim obstoječa prevladujoča neoliberalna zasnova EU prinaša največ privilegijev in koristi.

Skupni pritiski na okolje in ozračje povprečnega Evropejca za 3–5-krat presegajo zmogljivosti planetarnega ekosistema, sicer globalno nadpovprečno materialno blaginjo pa spremljajo občutne dohodkovne in premoženjske neenakosti tako med prebivalci

kot med državami članicami EU in med njenimi regijami. Čeprav se EU kljub navedenim značilnostim primerjalno uvršča med socialno in okoljsko najbolj ozaveščene makroregije sveta, ni bila sposobna celostno in dovolj učinkovito odgovoriti na finančno, podnebno-okoljsko, migracijsko, zdravstveno (pandemija covid-19) in varnostno krizo (Ukrajina). Med Evropejci se hkrati krepi nezaupanje v temeljne mehanizme skupnega upravljanja in vodenja EU, vse bolj jasni so procesi povečevanja t. i. demokratičnega primanjkljaja, krepi se občutek neenakopravnosti med državami članicami, ostaja delitev na osrednje in periferne države, EU ne deluje kot sonaravna, socialna, solidarnostna skupnost. Izstop Velike Britanije ter naraščajoči procesi populizma in nacionalizma dodatno podčrtujejo krizno stanje še nedavno civilizacijsko, globalno inovativnega in obetavnega nadnacionalnega evropskega projekta. Prihaja celo do kršitev temeljnih podstati vladavine prava (Poljska, Madžarska), politika EU pa ima do teh kršitev šibka stališča, čeprav bi npr. lahko pogojevala podeljevanje evropskih sredstev s spoštovanjem postulatov vladavine prava in temeljnih demokratičnih podstati.

Pogledi na zgodovinski izplen in prihodnost EU, Evrope so zelo različni. Zgovorniki trdega koncepta nacionalne suverenosti sodijo, da postaja EU superdržava, ki zlasti z bolj odprto migracijsko politiko ogroža identitete evropskih narodov, hkrati pa v bistvu ohranja Evropo dveh svetov in hitrosti. S strani delavskega razreda letijo na Bruselj očitki, da ponižno služi nosilcem neoliberalizma in interesom velikega kapitala na račun dela. Okoljevarstveniki Bruslju očitajo, da so njegovi okoljsko-podnebni ukrepi bolj kozmetične narave, saj poraba naravnih virov in okoljski pritiski na prebivalca še vedno nekajkrat presegajo nosilnosti planetarnega ekosistema.

V Evropi se je po drugi svetovni vojni razvil obetavni koncept države blagostanja, evropski socialni model, ki je sicer ostal znotraj kapitalizma, a po mnenju Gysija (2017, 17) izkoristil dve njegovi ključni prednosti pred državnim socializmom: bil je bolj produktiven in bolj demokratičen. Predvsem način reševanja finančne krize po letu 2008 pa je zelo okreplil neoliberalno agendo EU, ki je zlasti prizadela države članice EU v Južni Evropi (Baier, 2017b, 28). V Evropi živi okoli 125 milijonov revnih ljudi, na drugi strani pa se bogastvo zgoščuje, razlika v stopnji brezposelnosti med državami članicami EU je v razmerju 1 : 6, obseg skupnega evropskega proračuna je za večje izravnave bistveno premajhen (Chaves Giraldo, 2017, 40). Socialno in ekosistemsko agresivno uveljavljanje značilnosti neoliberalnih politik (zlasti s konceptom rasti in maksimizacije profita elite za vsako ceno ter uveljavljanjem »božjih« tržnih svobod gibanja kapitala) ter neenakopravnost evropskih držav, upravljavska in birokratska togost Evropske komisije in institucij EU, »demokratični primanjkljaj«, nesposobnost učinkovitega evropskega odgovora na okoljske, podnebne, migracijske, tehnološke in druge megatrende so postavili pod vprašaj celo sam obstoj EU.

Zadnja desetletja se je EU z nizom strukturnih reform postopno oddaljevala od socialno tržnega modela, saj je npr. povečevala fleksibilnost dela in plač, liberalizirala trgovanje, zmanjševala korporativne davke, da bi se povečevala njena globalna

konkurenčnost, privlačnost za tuje vlagatelje in povečali dobički lastnikov korporacij, podjetij, finančnega kapitala. A zelo prednostno izpostavljena uporaba načela »tržne učinkovitosti« je spodbudila negotovost zaposlitve, povečala socialno neenakost ter okrepila delež prebivalcev pod pragom relativne revščine, povečala je prekarne zaposlitve. Obenem pa se ekološki in materialni odtis na prebivalca EU ter izgubljanje biotske raznovrstnosti kljub nekaterim pozitivnim ukrepom niso bistveno zmanjšali. Materialno blaginjo in socialno politiko EU še vedno gradi na konceptu stalne gospodarske rasti, na izčrpavanju planetarnega sistema, saj na prebivalca za okoli 3-krat presega nosilnost planeta, svetovno prebivalstvo po meri EU bi torej potrebovalo tri Zemlje. Pozivi predsednice Evropske komisije npr. o sektorskem »reševanju« podnebja, ob ohranjanju temeljne podstati ter osnovnih gradnikov neoliberalnega kapitalizma in »ozelenjenega« modela rasti, seveda ne morejo biti vsesplošno uspešno zdravilo.

Po mnenju Walterja Baierja (2017b, 29) je porast nacionalizma v Evropi zlasti posledica naraščajočih razlik med evropskim središčem in njegovo periferijo, ki jih spremlja rivalstvo med najmočnejšimi državami. Zlasti po uveljavljanju Maastrichtske pogodbe se je ustvaril močan branik nasproti kakršnim koli naprednim socialnim spremembam, zato so za skupno evropsko prihodnost ključne temeljne socialno-ekonomske spremembe na evropski in nacionalni ravni (Baier, 2017b, 32). A tudi znotraj posameznih držav članic EU so se premoženjske in socialne razlike v zadnjih letih občutno povečale. Tako se je v Franciji v obdobju prvega predsednikovanja Macrona (2017–2022) premoženje 500 najbolj bogatih družin podvojilo, število otrok, ki so živeli v revščini, pa povečalo za 40 % (Mullen, 2022).

EU je na krizne finančno-ekonomske razmere leta 2008 v dolgem desetletnem obdobju 2009–2018 strateško zgrešeno odgovorila z okrepljenimi mehanizmi in ukrepi neoliberalnega kapitalizma, zlasti z drastičnimi varčevalnimi in drugimi ukrepi, ki so najbolj prizadeli socialno šibkejše sloje in srednji sloj ter najbolj zadolžene države Južne Evrope, posebej »uporno« Grčijo. Tudi na začetku leta 2021 npr. Portugalska še vedno ni uspela vrniti realnih plač na predkrizno raven, obenem se je poglobila neenakost (Kovač, 2021).

EU je v zadnjem obdobju osiromašila agendo družbenih vprašanj, torej problem solidarnosti ter pravične delitve družbenih in okoljsko-podnebnih tveganj, o katerih odloča. Neoliberalna politika si namreč prizadeva prikazati solidarnost kot ideološko relikvijo iz zgodovine delavskih gibanj in socializma, čeprav je od 19. stoletja naprej prav solidarnost eden od ključnih konceptov katoliške socialne doktrine, ki je kot taka našla svoje mesto v političnih programih krščanske demokracije (Rizman, 2020a). Idejo večplastne solidarnosti (tudi do prihodnjih generacij) na ravni EU, globalno pa kot družbeno, kulturno in etično normo zavzeto zagovarja tudi papež Frančišek (2015).

Geograf Jernej Zupančič (2021, 14) je pred ukrajinsko vojno opozarjal, da postaja celotna Evropa vse bolj odvisna in ranljiva igralka v kvadratu med »zahodno« silo (ki ji v marsičem pripada tudi sama), Rusijo, panturškimi aspiracijami ter demografskim pritiskom iz podsaharske Afrike in azijskih držav. Zapiranje Evrope je po njegovem mnenju

iluzija, na drugi strani pa sodi, da se EU oziroma njena politična elita iz polpreteklih konfliktov na svojih tleh in v sosedstvu (tudi v Rusiji) praktično ni naučila ničesar. Tako se npr. rusko-evropska rivaliteta sedaj nadaljuje na prostoru Vzhodne Evrope.

Zelo kritična ocena Draga Pavšlja (2022) poudarja, da je politična oligarhija EU, ki jo podpira in upravlja kapitalska oligarhija iz ozadja, udobno živi v birokratskem aparatu, obenem pa je popolnoma odtujena od interesov državljanov v EU. Politične odločitve na strokovnih področjih bodo ob trenutni krizi v prihodnosti povzročile težave, ki si jih sedaj ne znamo predstavljati. Še posebej, ko bodo začeli naraščati še problemi zaradi podnebnih sprememb. Poleg tega ta oligarhija ni sposobna urejati niti področij, za katera so nastavljeni, to je urejanje odnosov v Evropi in v svetu, taka EU nima perspektive in je na poti, da razpade, zaključuje Pavšelj (2022).

Po mnenju finančnega strokovnjaka Paula Smitha (2018) globalno primerjalno (npr. glede na Kitajsko) dejansko razpolaga Evropa pravzaprav z vsem, kar potrebuje za napredek in visoko kakovost življenja:

- ugodnim podnebjem in kmetijstvom;
- vsemi ključnimi potrebnimi minerali in vodo;
- visoko usposobljeno delovno silo;
- razvitim izobraževanjem;
- vladavino prava;
- dobro razvitimi političnimi sistemi.

Konec leta 2019 izvoljena nova evropska komisija pod vodstvom Ursule von der Leyen je na osnovi kilavih rezultatov še vedno pretežno neoliberalnega načina reševanja številnih finančnih, ekonomskih, socialnih, okoljsko-podnebnih, migracijskih in drugih problemov EU, po hudi britanski »brevit« klobuti in vrsti drugih nerešenih evropskih problemov, začela postopoma spreminjati temeljne podstati skupnih evropskih politik. Na začetku tretjega desetletja 21. stoletja je Evropska komisija pod pritiski številnih protislovij, v zaostrenih razmerah t. i. demokratičnega primanjkljaja in celo groženj razpada EU pripravila več pomembnih in vsaj na papirju strateško bolj obetavnih razvojnih dokumentov. Evropska komisija je konec leta 2019 dejansko morda le začela vsaj blažiti, omiljevati nekatere ključne podstati neoliberalnega kapitalizma, v določeni meri obotavljivo in sila previdno snovati nekatere podstati in gradnike začetne, šibkejše in sicer v osemdesetih letih prejšnjega stoletja praktično opuščena koncepta evropske socialne države, na drugi strani pa snovanje nekoliko bolj ambiciozne in medgeneracijsko odgovornejše, okrepljene podnebno-okoljske gospodarske razvojne politike.

EU je z evropskim zelenim načrtom oziroma dogovorom (2019) v razvojno-okoljsko (podnebno) strateško ospredje postavila okoljsko sicer šibkejšo in sicer trajnostnega razvoja z osredotočenostjo na »zeleno«, »vključujočo« in »pametno« rast gospodarstva in BDP,

ki pa z bolj ambicioznimi podnebnimi cilji (podnebna nevtralnost do leta 2050) glede radikalnega zmanjšanja izpustov toplogrednih plinov (55-% zmanjšanje do leta 2030) sektorsko (torej necelostno) uvaja tudi nekatere vsebine koncepta odrasti. Na ravni EU je bil leta 2021 dogovorjen rekordni 1800 milijard evrov težak sveženj spodbud do leta 2027 (zahteva o najmanj 37 % investicij v podnebne projekte in 20 % v digitalne projekte), za bolj zeleno, bolj digitalno in po pandemiji bolj odporno Evropo. Obsežni, v določeni meri tudi na evropski solidarnosti zasnovani Načrt za okrevanje in odpornost EU (2020) (nepovratna in povratna sredstva nekako v ravnovesju) omogoča vsem državam članicam obsežno črpanje sredstev v primeru kakovostnih, »trajnostnih« razvojnih projektov (odobrenih s strani Evropske komisije) za investicije. Tako naj bi bil državam članicam olajšan zahteven »spopad« z razvojno, podnebno in zdravstveno krizo, saj lahko trajnostno ciljno usmerijo potrebne investicije v pametno, zeleno in krožno gospodarstvo (povečanje produktivnosti, dodane vrednosti), v rabo OVE in razvoj tehnologij za shranjevanje energije, v trajnostno mobilnost (zlasti v železnice), digitalizacijo javnega sektorja, javne uprave in gospodarstva, pa tudi v krepitev javnega zdravstva, znanosti in raziskovanja itn. Vendar je »jedrskim« državam uspelo med »trajnostne« vire energije uvrstiti večplastno sporno jedrsko energijo, pa tudi zemeljski plin je pristal med okoljsko prehodno sprejemljivo skupino virov energije.

Evropska komisija je po preteklih velikih neuspehih le spremenila strategijo upravljanja v kriznih razmerah, namesto drakonskega varčevanja po letu 2008 se je v obdobju pandemije (2020 in 2021) po mnenju pisca pravilno odločila za razvojno-okoljske investicije, ki naj bi omogočile okrevanje in hkrati povečale odpornost držav članic in EU kot celote. Strateške trajnostne cilje naj bi EU in države članice namreč dosegle s pomočjo obveznega strateškega planiranja investicij (in nekaterimi strukturnimi spremembami), obsežna uporaba planskih mehanizmov pomeni pomembno obliko mehčanja dosedanjega neoliberalnega tržnega determinizma. V primežu energetske krize po omejevanju možnosti oskrbe z energenti iz agresorske Rusije pa so pred kratkim še ideološko nesprejemljivi posegi države v cenovno politiko virov energije – postali sprejemljivi tudi za Bruselj. Evropska komisija je preprosto ugotovila, da bi brez uvedbe skupnega, na evropski vzajemnosti zasnovanega razvojno-varovalnega načrta oziroma na določeni stopnji solidarnosti oblikovanega finančnega instrumenta EU kot skupnost prišla v nevarno, tvegano območje razpadanja, spodbujenega še z razraščanjem desnega političnega nacionalizma in populizma. Verjetno je bistveno spremenjena vloga Evropske centralne banke pri zahtevni nalogi socialnoekološke prenove najbolj jasen kazalec začetka odmika Evropske komisije od klasičnega neoliberalnega vzorca »reševanja« finančno-gospodarske krize iz leta 2008. Trajnostni razvojni načrt po njenem mnenju predstavlja primeren in potreben odgovor tako na vse bolj zaskrbljujoče podnebne in okoljske izzive kot tudi na razvojne izzive. Evropski

zeleni dogovor naj bi na okoljsko-razvojne izzive odgovoril s trajnostnim razvojem, z novo strategijo rasti in finančnimi viri (1,5 % BDP oziroma 260 milijonov evrov letno do leta 2030), ki naj bi preko investicij omogočili preoblikovanje EU v bolj pravično in napredno skupnost, s sodobno, glede na naravne vire učinkovito in hkrati tekmovalno ekonomijo (The European Green Deal, 2019, 1). Do leta 2050 naj bi se tudi ob aktivnem sodelovanju državljanov EU izpusti toplogrednih plinov uskladili z zmogljivostjo ozračja, gospodarska rast naj bi bila »razklopljena« od rabe virov, zaščitili naj bi se naravni kapital, zdravje ter blaginja skupnosti in njenih prebivalcev. Komisija je predstavila smerokaze ključnih politik in ukrepov za udejanjanje evropskega zelenega načrta (dogovora), ki so hkrati integralni del strategije za uresničitev agende OZN in planetarnih ciljev trajnostnega razvoja.

Evropska komisija podčrtuje tudi izjemno pomembno, celo ključno vlogo državnih proračunov za uresničevanje ciljev zelenega evropskega prehoda. Večja raba zeleno obravnavanih orodij državnega proračuna naj bi pomagala k drugačni, trajnostni (»zeleni«) usmeritvi javnih investicij, potrošnje in obdavčenja, k opustitvi okolju nevarnih subvencij države (The European Green Deal, 2019). Pozitivno je dejstvo, da Evropska komisija tudi v zaostrenih razmerah pandemije covid-19 ni opustila zelenega dogovora, ki pa se še vedno ključno označuje kot »nova evropska strategija rasti«. Glede emisij toplogrednih plinov v obdobju 1990–2030 pa je Evropska komisija leta 2020 odgovorno predlagala zmanjšanje za najmanj 55 %, bolj ambiciozni cilj naj bi po njihovem mnenju Evropi prinesel koristi, seveda v primeru, da bi vse države članice temu primerno uveljavljale zahtevne skupne podnebne cilje (2020 Report on the State ..., 2020,1). Po mnenju Marka Topiča in sodelavcev (2021) bodo sončne elektrarne (fotovoltaika) odigrale eno od ključnih vlog pri doseganju energetske-podnebnih ciljev EU, saj so ekonomsko in okoljsko konkurenčne.

Evropski zeleni dogovor torej še vedno obranja nekatere ključne značilnosti koncepta »zelenene« gospodarske rasti, a zlasti zaradi vse bolj izrazitih podnebnih sprememb, podnebne krize pri posameznih usmeritvah in predvidenih ukrepih (npr. radikalno zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov) na podnebnem polju upošteva nekatera sonaravna izhodišča koncepta odrasti. Podčrtati velja, da Evropska komisija spopadanje s podnebnimi in okoljskimi izzivi opredeljuje kot »najpomembnejšo nalogo te generacije« zlasti zaradi segrevanja ozračja in izumiranja vrst. Koncept evropskega zelenega dogovora pisec uvršča med sicer sektorsko okrepjeno, a v osnovi še vedno tržno poudarjeno inačico okoljske, ekonomske in socialne trajnosti. Z dodatnimi, bolj sonaravno in socialno, solidarnostno zasnovanimi mehanizmi in ukrepi bi lahko delno prenovljeni evropski zeleni odgovor (in 8. okoljski akcijski program, sprejet leta 2022) na okoljsko-podnebnem, energetskem in gospodarskem polju omogočal do leta 2030 postopni prehod k ekosocialnemu kapitalizmu kot prehodni oziroma začetni fazi uveljavljanja ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve.

Vzorčne inovativne rabe OVE v Evropi (Videmšek, 2020b)

- *Prvi energetska samooskrbni otok v Sredozemlju – Tilos (Grčija):* popolna energetska samooskrba z električno energijo iz OVE – kombinacija vetrne in sončne energije, poseben baterijski sistem za shranjevanje energije, vključenost v grško električno omrežje, aktivna udeležba in podpora lokalnega prebivalstva, brez ogrožanja biotske raznovrstnosti, javno-zasebno partnerstvo.
- *Plima, valovi, veter – Orkneyjski otoki (Škotska):* popolna energetska samooskrba otokov (21.000 prebivalcev) z električno energijo iz OVE – kombinacija energije plimovanja, valovanja, vetrne in sončne energije, delovanje Evropskega centra za morsko energijo, raziskovanje in proizvodnja »zelenega« vodika s pomočjo elektrolize vode iz presežne elektrike, množica zasebnih proizvajalcev električne energije (npr. kmetije z vetrnicami), podpora celotne otoške skupnosti, zelo visoka kakovost življenja in okoljska ozaveščenost lokalnega prebivalstva.
- *Geotermalna prihodnost – Islandija:* večplastna in »stopničasta« (kaskadna), tradicionalna in sodobna uporaba geotermalne energije: ogrevanje zgradb, tople grede za pridelavo hrane (zlasti zelenjave), toplice, sodobna energetska preobrazba celotne države s pomočjo bogate in dostopne geotermalne energije (tri četrtine elektrike iz HE in četrtina iz geotermalnih elektrarn), projekt shranjevanja CO₂ iz pare geotermalnih elektrarn v bazaltne podzemne skale, proizvodnja vodikovih gorilnih celic, velika okoljska ozaveščenost zlasti islandske mladine, svetovno največja proizvodnja in poraba električne energije na prebivalca.
- *Modelna skupnost – Güssing (Avstrija):* lokalna energetska samooskrba s popolnim prenehanjem rabe fosilnih goriv, projekt biomase iz bližnjih gozdov (ogrevanje, proizvodnja električne energije) s prvo bioplinarno na lesne brikete iz lokalnega lesa, 60 novih podjetij s 1500 delovnimi mesti, aktivno sodelovanje lokalnega prebivalstva, odprtje Evropskega centra za obnovljivo energijo, obiski ekološko ozaveščenih turistov, nekatere težave zaradi novih tehnologij, cenejša proizvodnja elektrike iz vetrnih in sončnih elektrarn, obetavne možnosti proizvodnje zelenega vodika, metana in kombinacije številnih lokalnih OVE, bližnje mesto Strem – novi laboratorij razvoja in rabe OVE.
- *Električna (r)evolucija – Norveška:* 98-% proizvodnja električne energije iz HE, po elektrifikaciji prometa vodilna država sveta (okoljsko-podnebno ozaveščena vlada), investicije iz dobičkov črpanja nafte in zemeljskega plina za OVE, september 2018 – število prodanih električnih avtomobilov je preseгло število prodanih avtomobilov z notranjim zgorevanjem, visok davek na izpuste CO₂ iz vozil, praktično izenačenje cene obeh tipov vozil, uvajanje električnih mestnih avtobusov, električne in hibridne ladje za krajše razdalje, prvi električni trajekt na svetu.

Ob sicer politično in znanstveno pogojeni okoljsko-podnebni kritičnosti do sprejetih razvojno-okoljskih dejanj in načrtov EU (»trajnostna rast«) je treba podčrtati, da si EU resno prizadeva postati prva podnebno nevtralna celina, z dajanjem zgleда pa tudi vodilna celina v boju proti podnebnim spremembam na globalni ravni. Tudi Združenje evropskih akademij znanosti je podprlo cilje in usmeritve evropskega zelenega dogovora, ki ga je označilo kot široko sistemsko tehnološko, gospodarsko in družbeno trajnostno reorganizacijo EU, ki naj bi v obdobju antropocena nadomestila sedanji družbeno-ekonomski sistem, vključno z opustitvijo tradicionalnega modela stalne gospodarske rasti, kar bi omogočilo delovanje družbe znotraj planetarnih omejitev okolja in prostora. Pandemija covid-19 po njihovem mnenju ne sme povzročiti vračanja v »normalnost« delovanja pred zdravstveno krizo, saj krčenje gozdov, nekontrolirano širjenje kmetijstva, intenzivno kmetovanje, rudarstvo in širjenje infrastrukture ter izkoriščanje divjih živali povečuje možnosti širjenja bolezni z divjih živali na ljudi. Organizirati je torej treba družbo znotraj planetarnih omejitev (Towards a Sustainable Future ..., 2020).

Evropski zeleni dogovor je torej načrt, ki naj bi v neuravnoteženem, asimetričnem gospodarskem trikotniku trg-okolje-sociala okrepil okoljsko-podnebno (a posredno tudi tržno ekonomsko), ekosistemsko stranico, ki je skupaj s socialno stranico v izrazito podrejenem položaju. Za prehod iz pretežno neoliberalnega gospodarskega sistema v ekosocialno tržno gospodarstvo pa je nujna tudi enakopravna, torej okrepljena socialna stranica, socialni steber, ki naj bi vsaj delno uravnovesil razmerje med kapitalom (delodajalci) in delom, socialo (delojemalci). Po mnenju Marjana Horvata (2010, 126) je oblikovanje skupne evropske socialne politike oziroma evropskega socialnega modela primarna naloga.

Za prehod, za uveljavitev ekosocialno tržnega kapitalističnega gospodarstva na ravni celotne EU naj bi bil razen načrtovane ekologizacije ekonomije eden do prvih potrebnih ukrepov za večjo socialno varnost zakonsko sprejeta, pravično zasnovana minimalna plača, ki bi glede na specifične finančno-ekonomske in cenovne razmere v posameznih državah članicah (različna višina minimalne plače med državami članicami) vsakemu posamezniku in družini omogočala dostojno življenje. Ključno je, da prepotrebna okoljsko-podnebna tranzicija EU ne bo povečevala, temveč zmanjšala socialno, meddržavno in medregionalno neenakost (Just Transition ..., 2020).

Junija 2020 je Evropsko združenje nevladnih organizacij za spremljanje uresničevanja ciljev trajnostnega razvoja (SDG Watch Europe) pripravilo celostni načrt za okrevanje evropskega gospodarstva po pandemični krizi (2020). Glede na cilje evropskega zelenega dogovora Evropske komisije so cilji načrta Evropskega združenja bistveno bolj trajnostno, socialno in solidarnostno, torej ekohumanistično zasnovani. Načrt se ujema s konceptom in načeli ekosocialnega kapitalizma kot prve faze ekosistemske družbene ureditve, a že z nekaterimi vsebinskimi sestavinami zrele ekosistemske družbene ureditve – npr. vključevanje mehanizmov za odrast, združništvo, dostopne javne storitve, socialna zaščita, globalna solidarnost.

Temeljna sporočilna nota načrta *SDG Watch Europe* je nedvoumna: tudi zaradi zdravstvene krize je treba evropsko gospodarstvo in družbo načrtovati in razvijati trajnostno, zeleno in vključujoče. Kriza zaradi covid-19 je poleg številnih drugih izzivov pozornost preusmerila na nujnost po dodatni zaščiti živali. 70 % novih nalezljivih boleznih pri ljudeh izvira iz t. i. zoonoz. To so infekcije in bolezni, ki se v naravnih razmerah lahko prenašajo z živali na človeka (bakterije, virusi, paraziti itn.). Pritisk na biotsko raznovrstnost, npr. zaradi sprememb ter vse bolj intenzivne rabe tal in morja ter izgube habitatov zaradi potreb kmetijstva, je eden glavnih vzrokov za širjenje zoonoz. Naslednja pandemija bi se zlahka pojavila tudi zaradi intenzivne živinoreje. V takšnih obratih vzrejajo milijarde (če upoštevamo ribe v ribogojnicah, trilijone) živali, ki predstavljajo potencialne izvore boleznih, ki so lahko nevarne, če ne celo uničujoče, tako za ljudi kot za divje živali.

Po njihovih ugotovitvah je pandemija covid-19 postavila pod vprašaj način življenja in odkrila slabosti globaliziranega gospodarskega sistema. Izpostavila je neuspešnost neoliberalnih politik in več kot treh desetletij privatizacij ter nezadostnega financiranja javnega sektorja. Jasno vidne so postale resne posledice privatiziranega, profitno naravnega zdravstvenega sistema, strukturne odvisnosti deležnikov v globalnih vrednostnih verigah, stiske ljudi v prekarnih delovnih razmerjih, žensk, ki se ukvarjajo z neplačanim, spregledanim negovalnim delom ali manjkajoče finančne varnostne mreže za generacijo samostojnih podjetnikov. Številne ranljive skupine, kot so migranti, begunci, etnične manjšine, vključno z Romi, invalidi, brezdomci in drugimi, nikoli niso imele enakega dostopa do zaposlitve ter so veliko bolj izpostavljene brezposelnosti in revščini. Opozarjajo, da je zadnji čas za priznanje opustošenja, ki ga obstoječi gospodarski sistem povzroča ljudem, družbi in planetu, zato so bolj kot kadar koli prej potrebne sistemske spremembe – ponovna oživetev pretežno neoliberalnih gospodarskih sistemov in razmer je zgolj recept za – nove krize.

Institucije EU in države članice *SDG Watch Europe* poziva, da v načrtih za okrevanje v času covid-19 med drugim upoštevajo njihove naslednje zahteve (Načrt za okrevanje ..., 2020):

- nujna je sprememba paradigme razvoja, saj so zdravstvena in druge krize posledice slabega delovanja obstoječega družbenega sistema;
- kot usmeritve za izhod iz krize naj služijo cilji trajnostnega razvoja in Pariškega sporazuma o podnebnih spremembah;
- prehod v socialno in ekološko trajnostni gospodarski sistem naj bo usklajen z zmanjševanjem onesnaževanja okolja, nujni so spremenjeni, ozelenjeni proračuni;
- izredne razmere v zdravstvu nikakor ne smejo povzročiti krčenja temeljnih svoboščin in demokratičnih pravic;
- nujna je globalna solidarnost ter podpora državam in ljudem po vsem svetu, ki trpijo zaradi v glavnem nepravičnih varčevalnih ukrepov in politik zmanjševanja dolga, nujen je odpis dolga revnih držav.

Posebej velja izpostaviti ugotovitev *SDG Watch Europe*, da so prav krizne zdravstvene razmere zgodovinska priložnost za uporabo javnih sredstev za strukturne spremembe in uveljavitev osnovnih načel za odporen, pravičen in trajnosten gospodarski sistem. *Preddlagajo uveljavitev koncepta odrasti, torej zmanjšanje proizvodnje in potrošnje. Poudarjajo, da bodo učinki recesije uničujoči tako dolgo, dokler bodo gospodarstva odvisna od rasti (Načrt za okrevanje ..., 2020, 3). Zahtevajo trajnostno in pravično znižanje fizičnega obsega naših gospodarstev s povečanim financiranjem trajnostno naravnanih sektorjev, med katere spadajo zdravstvo, izobraževanje, obnovljivi viri energije in ekološko kmetijstvo. Nikakršna sredstva onkraj vsake neposredne nujne pomoči (npr. subvencije za skrajšani delovni čas) ne morejo biti na voljo za ohranjanje obstoječega stanja. V skladu z vsemi načeli trajnostnega napredka, vključno s previdnostnim načelom, načelom »onesnaževalec plača«, pa tudi načelom iz evropskega zelenega dogovora, da se ne sme povzročati škoda, sredstva za ukrepanje in obnovo ne smejo podpirati nobene gospodarske dejavnosti znotraj in zunaj EU, ki bi bila v nasprotju z uresničevanjem ciljev trajnostnega razvoja ali Pariškega sporazuma o podnebnih spremembah (npr. proizvodnja fosilnih goriv, čezmerni ribolov, agroživilska industrija ali proizvodnja in uvoz surovin, ki povzročajo krčenje gozdov, izgubo biotske raznovrstnosti, prisvajanje zemlje in vode ali izkoriščanje ljudi) (Načrt za okrevanje ..., 2020, 3).*

Nevladne organizacije Evrope za trajnostni razvoj zahtevajo, da izredne, krizne razmere v zdravstvu nikakor ne smejo povzročiti krčenja temeljnih svoboščin in demokratičnih pravic. Podpora EU bi se morala osredotočiti na akterje civilne družbe, lokalni zasebni sektor in vključujoče poslovne modele, ki dokazano prispevajo k trajnostnemu razvoju. Tak primer so zadrage v skupni lasti, ki jih demokratično nadzorujejo njihovi člani (proizvajalci, delavci in/ali potrošniki), kar jih naredi bolj odporne na krizo, hkrati pa so platforme za dostojno delo in prispevajo k zmanjšanju neenakosti. *Po mnenju SDG Watch Europe lahko model zadružnih podjetij predstavlja pot za ustvarjanje trajnostnega in pravičnega gospodarskega sistema, ki se bo lažje zoperstavil krizam v prihodnosti (Načrt za okrevanje ..., 2020, 3).* Reševanje podjetij mora biti povezano z jasnimi pogoji za ustvarjanje vključujoče trajnostne rasti z največjim možnim učinkom za lokalne skupnosti. Ti pogoji bi morali biti še ostrejši za multinacionalke in netrajnostno naravnana podjetja, npr. letalske družbe. Vsa sredstva za okrevanje gospodarstva morajo biti zavezana odgovornosti in človekovim pravicam, vsak paket pomoči pa podvržen okoljskim in podnebnim izzivom. Danska je npr. podjetja, katerih sedeži se formalno nahajajo v davčnih oazah, izvzela iz javnih programov pomoči, to bi moral biti po mnenju pisca davčni ukrep v vseh evropskih državah in tudi v institucijah EU.

Komisija škofovskih konferenc evropske skupnosti (COMECE) se je v deklaraciji Obnova evropske skupnosti ob zaskrbljenosti do naraščajočega populizma in v razmerah globoke krize EU nedvoumno opredelila za proevropsko zgodbo upanja »enotnost v različnosti«, za privrženost evropskemu skupnemu dobru, za bratstvo, solidarnost med ljudmi in državami (Rebuilding Community in Europe, 2019). Deklaracija poudarja potrebo po sistemski

varnosti za ljudi na vseh ravneh, EU pa naj bi prednostno zaščitila družine, najbolj ranljive skupine in različne kulture. Evropa mora biti sposobna za (ponovni) premik k socialno tržnemu gospodarstvu, okrepiti mora vladavino prava in solidarnost (med ljudmi in državami), bistveno zmanjšati revščino in tudi manj srečnim prebivalcem omogočiti doseganje socialnega dostojanstva. Komisija pričakuje, da se bodo obnovili naporji za učinkovite in deljene rešitve pri migracijah, azilu in integraciji. Močna, integrirana in globalno dejavna EU naj bi aktivno udeleževala in globalno krepila ideje trajnostnega razvoja, spoštovanja človekovih pravic, ekonomske pravičnosti in miru.

V globaliziranem svetu 21. stoletja izolirana nacionalna država po mnenju Mateja Avblja (2017, 85, 86, 87) enostavno ni več vzdržna (ekonomske, varnostne, ideološke samoohranitvene) in ne deluje, celo več, lahko postane nevarna. Nacionalne skupnosti so seveda zelo pomembne, a so samo eden od tipov skupnosti in vse bolj pod pritiskom zaradi procesov globalizacije (Eckersley, 2019, 245). Zgolj v transnacionalnem prostoru »Evrope« lahko državna politika iz ogroženega objekta postane dejavni subjekt globalizacije, iz globalizacijske zanke namreč ni nacionalnega izhoda (Beck, 2003a, 365, 367).

Kozmopolitska, progresivna EU bi morala postati entiteta, v kateri bi se lahko oblikovale nove oblike demokratične ureditve (Horvat, 2010, 43). *EU naj gre korak »dlje« v iskanju delujočega koncepta nadnacionalne skupnosti*. Po mnenju Iztoka Simonitija (2020) »suverenizmi« npr. Poljske, Madžarske, nesolidarnost držav višegrajske skupine, Slovenije in Avstrije glede kvot za begunce, nespoštovanje vladavine prava v nekaterih državah Vzhodne Evrope vračajo EU v preteklost. Vendar sodi, da zlasti skupni evropski sveženj za okrevanje, ki je brez primere v zgodovini EU, potrjuje solidarnost kot vrednota, ki je EU ni zmogla po krizi leta 2008.

EU kot nadnacionalna skupnost lahko postane vodilna v svetu v iskanju novih oblik demokratične participacije ter v iskanju novih oblik družbene pravičnosti in ekostemske odgovornosti. S pomočjo inovativne Evrope, mrežne koncepcije bi se lahko vzpostavila globalna demokracija (z novimi, drznejšimi oblikami demokratične participacije Evropejk in Evropejcev) in razvijale nove oblike kolektivne varnosti, a Evropa se mora nedvoumno postaviti izven pogostega evrocentričnega položaja, torej v spoštovanje in enakopravnost Drugega. Tako zasnovana nova simbolna geografija pa zahteva v polju globalnosti čas in veliko potrpežljivosti (Horvat, 2010, 152, 153). Filozof *Tine Hribar (2004, 376) sodi, da je treba za Evropo »enotnosti v različnosti« odkriti nov model povezovanja držav, ki bo več kot zgolj mešana federativnosti in konfederativnosti*. Za resnično prenovo, prepород Evrope pa ne bodo zadoščale spremembe evropske ustave, ekonomska in pravno-politična, marveč duhovna prenova, po mnenju Hribarja (2017a; 2017b) je nujna druga evropska renesansa – zdaj naj bi bil skrajni čas za evropsko osamosvojitve, neodvisnost in samostojnost.

Umberto Galimberti (2015, 359) za evropsko nadnacionalno skupnost poudarja velik pomen t. i. evropskih vrednot, kot jih je v prvem osnutku evropske ustave sestavil Giscard D'Estaing: spoštovanje človeškega dostojanstva, svobode, demokracije, pravne

države in človekovih pravic. Po njegovem mnenju si mora evropska skupnost prizadevati, da bi postala miroljubna družba, živeča v miru, strpnosti, pravičnosti in solidarnosti. Ob tej priložnosti so Vatikan in glavni katoliški časopisi opozarjali, da v osnutku niso omenjene krščanske vrednote. Vendar Galimberti (2015, 360) navaja stališče Guida Rampoldija, da je zgodovinsko treba »krščanske korenine« pripisati tako današnji Evropi kot tisti iz leta 1939. Torej tudi režimom, ki so bili nasprotje pravne države, kot sta najbolj krščanski Francova Španija in Mussolinijeva Italija. Krščanstvo, ki naj bi izoblikovalo Evropo, je zgodovinska kategorija, v kateri sta združena vse in nasprotje vsega, zato po njegovem mnenju ni uporabno za definicijo evropskih identitet. Galimberti (2015, 360) se strinja, da se načela francoske revolucije, torej načela svobode, enakosti in bratstva, v Evropi niso uveljavila po zaslugi cerkva, temveč zunaj njih in proti njim.

Po mnenju Rudija Rizmana (2014b, 232) bo za EU pogubno, če bo še naprej prakticirala neoliberalno doktrino, po kateri je treba (nacionalno) demokracijo žrtvovati imperativom nadnacionalne ekonomske (finančne) vladavine, ki pa vsem državljanom ne omogoča doseganja človeka vrednega blagostanja. Tudi Tony Judt (2015, 119) je zaskrbljen zaradi vse bolj prisotnega demokratičnega primanjkljaja, zavzema se za nadaljnje delovanje EU, vendar opozarja, da je tesna povezanost evropskih nacij načeloma sicer zaželena, a v praksi (še) nemogoča. Toda verjame v model manj ambiciozne Evrope in nadaljnje priznavanje vloge tradicionalne države znotraj evropske skupnosti. Po njegovem mnenju je treba izhajati iz realnosti narodov in držav, zlasti pa upoštevati tveganje, da lahko zanemarjanje te realnosti potisne volilno telo proti strupenemu nacionalizmu, kar se dejansko že dogaja. Tudi leve stranke morajo po mnenju Walterja Baierja (2015, 46) izhajati iz realnega dejstva, da je EU večnacionalna regija, v kateri še vedno potrebujemo politične predstavnike držav, narodov in nacionalnih manjšin. Evropska kulturna politika mora izhajati iz dejstva, da jo sestavlja mozaik nacionalnih kultur, dograjevanje evropske identitete pa seveda krepi tudi skupno evropsko multikulturo.

EU lahko preživi zgolj v primeru, da vse države članice spoštujejo temeljna načela in vrednote, ne kršijo načela vladavine prava. Sabotaže vladavine prava, primere korupcije, neenako obravnavo spolnih in drugih manjšin je treba preprečevati tudi z radikalnejšimi ukrepi, vključno s pogojevanjem izplačil iz evropskih skladov. Ekohumanistična, gospodarsko in energetska trajnostna, sistemsko solidarna, »enohitrostna« EU je za izzive 21. stoletja po mnenju pisca »dobra in prava« evropska skupnost za 21. stoletje. A v tem primeru bi bilo treba npr. povečati skupni evropski proračun z 1 % BDP na najmanj 3 % (5 %), ukiniti tudi evropske davčne oaze (do drugih »lojalnih« državljanov krivična zatočišča lastnikov kapitala, velikih korporacij, športnikov itn.), kot so Luksemburg, Nizozemska, Irska, Monako in Monte Carlo, obdavčiti internetne dobičkarje (Amazon, Google, Facebook in Microsoft) s korporativnimi dajatvami, po predlogu tudi Thomasa Pikettyja uvesti davek na skupno premoženje ter na evropski ravni uvesti eno od oblik temeljnega dohodka oziroma univerzalnih temeljnih dobrin in storitev.

V obdobju okrepljenih pritiskov k dodatni neoliberalizaciji in centralizaciji odločanja v EU ter na drugi strani vse višjih barikad državnih nacionalizmov s poudarkom na zavračanju napredne in migracijsko dovolj odprte Evrope je akcijsko resnično ključno, da se v prvi plan postavi oblikovanje širše progresivne politične evropske fronte za uresničitev prvega, realističnega strateškega cilja – zamenjave neoliberalne inačice kapitalizma z ekosocialnim kapitalizmom. V Evropi pa je v zadnjem obdobju tudi nova levica v večplastni krizi, saj skupaj s socialno demokracijo izgublja npr. podporo delavcev (zaradi prestopanj k desnim populistično-nacionalističnim političnim strankam), pa tudi volilno podporo na račun trenutno bolj volilno privlačnih zelenih političnih strank. Letem je z bolj inovativnim, jasnim in vztrajnim zavzemanjem za okoljsko-podnebne cilje uspelo npr. v evropskem parlamentu postaviti okolje in podnebje v programsko in projektno ospredje (evropski zeleni dogovor, zeleno ekonomsko okrevanje po pandemiji). Zelene politične stranke pa za udejanjanje svojih prednostnih podnebno-okoljskih, pa tudi socialnih ciljev (zaščita manjšin vseh vrst, humani odnos do beguncev in migrantov, ohranjanje javnega šolstva in zdravstva) vstopajo tudi v pretežno konservativne koalicijske vlade, kjer izrivajo socialne demokrate (Videmšek, 2020a). Okrevanje evropskega gospodarstva po pandemiji očitno volilno bolj všečno in prepričljivo kot socialna demokracija in nova levica povezujejo z zelenim dogovorom, z izgradnjo okoljsko in socialno vzdržne ekonomije, boj s podnebno krizo po njihovem mnenju ne sme ničesar izgubiti zaradi zdravstvene krize.

9.3.2 Snovanje »zrele« ekohumanistične Evropske unije

Rast poistovetenja evropskih državljanov (v vseh državah članicah EU) z evropsko identiteto – ob ohranjanju nacionalne in regionalne identitete, zaupanje v pravično in demokratično delovanje evropskih institucij, resnična politična enakopravnost vseh držav članic, to so po mnenju pisca politični temelji združene Evrope. Nemški levičar Gregor Gysi (2017, 24) poudarja, da je kljub vsem slabostim EU treba prednostno upoštevati dejstvo, da bi njen kolaps ogrozil mir. Progresivne politične stranke si morajo akcijsko povezane prizadevati za reforme institucij EU, ki bodo okrepile moč evropskega parlamenta in zmanjšale moč Evropske komisije, kar pa seveda še ne bi rešilo problematike spodkopavanja demokracije, npr. podrejenega položaja majhnih držav pri ustvarjanju skupne evropske ekonomske in socialne politike, saj imajo skromno število evropskih poslancev. Gysi (2017, 24) sodi, da se mora levica boriti za boljšo, socialno, ekološko trajnostno, demokratično debirokratizirano in transparentno EU.

EU naj bi leta 2050 z opustitvijo sedanjega razvojnega modela (*»business as usual«*) postala ogljično nevtralna, energetska suverena in brezogljijna skupnost, kar pa bo možno doseči zgolj s sodelovanjem vseh materialnih dejavnosti, uporabo najboljših razpoložljivih tehnologij, občutnim zmanjšanjem porabe energije (zmanjšanje potreb po energiji, večja energetska učinkovitost), povečanjem ponorov ogljika s spremembami v rabi zemljišč (npr.

večje gozdne površine, večja količina trajnostne biomase, sprememba načinov kmetovanja) itn. V primerjavi z letom 2010 naj bi se poraba primarne energije do leta 2050 po različnih scenarijih za doseganje brezogljicne EU zmanjšala za 41–64 % (Net Zero by 2050 ..., 2018, 11, 21). Letno poročilo Mednarodne agencije za energijo (IEA) iz leta 2020 za Evropo navaja, da so stroški za nove sončne elektrarne drastično upadli in se jih ocenjuje na 30–60 \$/MWh (Solar is Now the Cheapest Source ..., 2020). Pisec sodi, da tudi evropska pot v brezogljicno družbo in večjo podnebno varnost ne sme biti dosežena na račun povečane rabe tvegane in medgeneracijsko neenakopravne jedrske energije, torej na račun povečane jedrske nevarnosti. Po mnenju nevladne Evropske podnebne fundacije bi morala EU že v obdobju 1990–2030 zmanjšati emisije TGP za 55–65 %, kar bo zahtevalo velike spremembe zlasti v prevozu (prometu), zgradbah, industriji, energetiki, kmetijstvu in gozdarstvu, rabi prostora, pa tudi v financah (preglednica 50).

Preglednica 50: Sektorski cilji in ukrepi za doseganje ogljične nevtralnosti EU do srede 21. stoletja

Dejavnost	Ključni cilji in ukrepi
Energetika – električna energija	<ul style="list-style-type: none"> • popolna opustitev rabe premoga do 2030/2035 • najmanj 50-% delež proizvedene elektrike s sončnimi in vetrnimi elektrarnami do 2030 • 99-% zmanjšanje emisij TGP do 2050 • integracija sistemov povezave oskrbe in porabe energije zaradi električnih vozil, toplotnih črpalk in variabilnih obnovljivih virov energije
Industrija	<ul style="list-style-type: none"> • 5–10-% zmanjšanje potreb po materialih in proizvodih do 2030 (40-% do 2050) s podaljšanjem njihove uporabe in konceptom krožnega gospodarstva • povečanje možnosti reciklaže surovin, izdelkov • podaljšanje življenjskega kroga izdelkov • uporaba najboljših razpoložljivih tehnologij • 51–68-% zmanjšanje porabe energije (2005–2050) • 89-% zmanjšanje emisij TGP (2010–2050)
Promet	<ul style="list-style-type: none"> • stabilizacija prometnih potreb do 2030 in zmanjševanje do 2050 • zmanjšanje deleža uporabe avtomobilov z 80 % na 70 % do 2030 in na 56 % do 2050 • zmanjšanje prevoza s tovornjaki s 50 % na 36 % do 2050 • podpore javnemu prometu, vozilom brez emisij, elektrifikaciji prometa, vodikovim tehnologijam • 45–75-% zmanjšanje porabe energije (2005–2050) • 92-% zmanjšanje emisij TGP (2010–2050)

Kmetijstvo, gozdarstvo in raba prostora	<ul style="list-style-type: none"> • sanacija gozdnih površin • spremembe prehranskih navad, zdrava hrana, zmanjšanje porabe mesa za 25 % do 2030 in vsaj prepolovitev njegove porabe do 2050 • podpore agroekologiji, izboljševanju naravne rodovitnosti prsti • podvojitev naravnih zmogljivosti za ponore ogljika (1990–2050) • 68-% zmanjšanje emisij TGP (2010–2050)
Zgradbe (stavbe)	<ul style="list-style-type: none"> • vsaj 3 % energetsko prenovljenih zgradb na leto (namesto 1 %) in 75-% izboljšanje energetske učinkovitosti do 2030 – v smeri skoraj ničelne energijske zgradbe • energetsko pozitivne, »pametne« nove zgradbe do 2030 • 57–62-% zmanjšanje porabe energije (2005–2030) • 98-% zmanjšanje emisij TGP (2010–2050)
Finance	<ul style="list-style-type: none"> • primeren obseg javnih in zasebnih (podjetniških) sredstev za inovacije in tehnologije razogljichenja gospodarstva • podpore delu na domu ter regionalnemu gospodarstvu in storitvam

Vir: Net Zero by 2050, 2018 (European Climate Foundation)

Geopolitične razmere se vedno preprečujejo, da bi se npr. zaradi nujnosti globalnega energetskega prehoda od fosilnih goriv k obnovljivim virom energije povezali EU in sončna Severna Afrika. Po študijah bi v primeru 20-% zajema sončne energije na okoli 500.000 km² zelo sončnega in biološko praktično neproduktivnega puščavskega sveta Severne Afrike (3,5 milijona km²) s pomočjo sončnih elektrarn (20-% izkoristek) lahko proizvedli dovolj električne energije za vse države sveta. Za kritje elektroenergetskih potreb držav članic EU bi zadostovalo manj kot 100.000 km² površin puščav, pokritih s sončnimi kolektorji (Hamouchene, 2015). V letu 2009 je bila ustanovljena mednarodna skupina pretežno nemških privatnih podjetij, da bi uresničila koncept 20-% oskrbe Evrope z električno energijo iz sončnih in vetrnih elektrarn na območju Bližnjega vzhoda in Severne Afrike. Skupni stroški projekta (vključno z visokonapetostnimi podmorskimi daljnovodi) so bili ocenjeni na 400 milijard evrov. Novo zaveznitvo Afrike in Evrope (EU) za trajnostne naložbe in delovna mesta, uvedeno septembra 2018, ponuja možnosti za pridobitev trajnostnih naložb in ustvarjanje do 10 milijonov delovnih mest v Afriki zgolj v naslednjih petih letih (Za trajnostno Evropo ..., 2019, 39).

Novi model partnerstva med Evropo in Afriko (Migration, Nachhaltigkeit und ..., 2017)

Z vidika realističnih in hkrati na solidarnosti zasnovanih uporabnih strategij odpravljanja dejanskih podnebnih in ekonomskih vzrokov za množične migracije v Evropo je obetaven predlog Rimskega kluba in Senata za gospodarstvo, ki predlaga nov model partnerstva med Evropo in Afriko (tudi z državami Bližnjega vzhoda) (Migration, Nachhaltigkeit und ..., 2017). V okviru mednarodnega sklada Desertec (pobuda nemške vlade) je nastal memorandum Migracije, trajnostnost in Marshallov plan za Afriko (An Energy Partnership ..., 2017).

Model partnerstva izhaja iz argumentiranega stališča, da regije v razvoju za napredek, hrano in pitno vodo nujno potrebujejo čiste, obnovljive vire energije. Zgolj v šestih urah sprejmejo puščave po svetu toliko energije, kot je v celem letu potroši človeštvo. Izjemno sončne in biološko praktično neproduktivne puščave v revnejših državah (zlasti Sahara) so po mnenju piscev memoranduma izjemno učinkovite za proizvodnjo električne energije zaradi dolgotrajnega in rednega sončnega obsevanja (praktično vseh 365 dni na leto) za lastne potrebe ter za izvoz v Evropo in v podsaharsko Afriko. Velike količine proizvedene električne energije s pomočjo sonca in dodatno še s pomočjo vetra naj bi v okviru trajnostno zasnovanega energetskega »Marshallovega« plana za Afriko in Bližnji vzhod omogočile gospodarski in družbeni razvoj brez dodatnih emisij toplogrednih plinov, okrepile razsoljevanje morske vode za potrebe vodne oskrbe in kmetijstva (prehranska samooskrba Afrike), pospešile pogozdovanje in omogočile odprtje več milijonov novih delovnih mest v gospodarstvu, kmetijstvu itn. (Migration, Nachhaltigkeit und ..., 2017).

Izboljšanje osebnega materialnega in družbenega blagostanja in nove zaposlitve afriškega prebivalstva bi zdesetkale ključne vzroke za mednarodne migracije. Hkrati pa bi niz učinkovitih velikih sončnih elektrarn (npr. iz puščavskega sveta Maroka) po študiji strokovnjakov Rimskega kluba s pomočjo električnih daljnovodov in drugih načinov prenosa energije omogočil izvoz velikih količin električne energije iz Severne Afrike v Evropo.

Alžirski aktivist Hamza Hamouchene (2015) upravičeno sodi, da bi morali biti projekti sodelovanja Afrike in Evrope okoljsko in energetskega trajnosti, s pozitivnimi učinki tudi za države proizvajalke električne energije. Obenem opozarja na veliko ovir za udeležanje sicer obetavnega projekta energetske oskrbe Evrope iz severnoafriških puščavskih območij: nedemokracija in korupcija, avtoritarizmu podvrženi režimi v številnih puščavskih afriških državah (npr. Alžirija, Egipt).

Nemčija, ki se je odločila za trajnostno strategijo energetike s 100-% kritjem potreb s pomočjo OVE do srede 21. stoletja, pa je kljub določenim tveganjem začela sklepati energetska partnerstva s Severno Afriko. V ospredju so skupni projekti gradnje sončnih elektrarn v sušnih in zelo sončnih območjih severnoafriških držav (Energiepartnerschaften mit Nordafrika ..., 2016). Finančni izračuni kažejo, da je za Nemčijo gradnja sončnih elektrarn na območjih z zelo dolgim trajanjem sončnega obsevanja bistveno bolj ugodna kot njihova gradnja doma, hkrati pa v primeru korektnih dogovorov prinaša afriškim državam prihodke iz čistejših virov energije, nova delovna mesta, obenem pa pri obeh partnerjih omogoča bistveno zmanjšanje emisij CO₂. V prvi fazi naj bi bilo do leta 2030 zgrajenih pet velikih sončnih elektrarn s posamično močjo 3000 MW (skupaj 15.000 MW), stroški gradnje pa naj bi znašali okoli 150 milijard evrov. Na mestu je opozorilo, da bi velike sončne elektrarne lahko postale idealen vir dohodkov za koruptivne in avtoritarne vlade afriških držav.

Zagovorniki koncepta odrasti sodijo, da ohranjanje globalnega segrevanja pod 1,5 °C zahteva še bolj pospešeno radikalno razogljichenje, a tudi nujne družbeno-ekonomske spremembe. Zato »odrastniki« poudarjajo, da evropski »New Deal« in »The European Green Deal« (2019) ter podobni razvojni načrti EU kljub pomembnim trajnostnim premikom (npr. zmanjševanje izpustov toplogrednih plinov) še vedno izhajajo iz tradicionalne, tržno zasnovane okoljske politike in iz koncepta sicer »selektivne« gospodarske rasti kot temeljne finančne osnove za uveljavljanje podnebno varnejšega energetskega sistema. Hkrati poudarjajo, da gospodarska rast in s tem povezana rast BDP dejansko povečuje potrebo po energiji (tudi iz OVE), otežuje torej zmanjševanje izpustov. Zagovorniki koncepta odrasti sodijo, da kljub pomembnim razlikam s koncepti Evropske komisije obstajajo določene možnosti za sintezo predlaganih novih, dejansko trajnostno naprednejših zelenih načrtov EU (a še vedno znotraj koncepta »zelene«, »trajnostne«, »pametne« ekonomske rasti) ter na dejanski odrasti zasnovanega razvojno-okoljskega in socialnega pristopa. Izhajajo namreč iz sicer sektorsko zasnovanih sodobnih predlogov Evropske komisije, ki vsaj deloma izstopajo iz tradicionalnega koncepta tržno zasnovanih podnebnih politik, kot je načrtovana večja vloga javnih investicij za financiranje energetskega prehoda, razogljichenja industrijskih politik, socializacije energetskega sektorja z večjo vlogo dolgoročnih investicij, večjo pozornostjo za ukrepe socialne in okoljske zaščite (npr. pri prenovi premogovnih regij Evrope). Mastini in sodelavci (2021) upravičeno poudarjajo, da podnebne spremembe niso edini okoljski problem, ki je posledica rasti, vse dejavnosti dejansko zahtevajo upravljanje in delovanje brez rasti.

Prijatelji Zemlje (Evropa) so podnebno krizo opredelili (le) kot simptom, prekomerno potrošnjo pa kot resnično bolezen. Ključni vzroki okoljsko-podnebne krize in poti izhoda iz krize na ravni EU so po njihovem predlogu naslednje (Climate Crisis ..., 2022):

1. Bolezen

- Gospodarstvo EU je zasnovano na modelu rasti, ki je temeljni vzrok izčrpanja končnih naravnih virov Zemlje.
- Obstoječi sistem rudarjenja, proizvodnje, potrošnje in odpadnih produktov je največji v zgodovini človeštva, presega globalne zmogljivosti obnavljanja naravnih virov in narave.
- Nosilnost okolja presega tako osebna potrošnja (npr. oblačila, telefoni) kot širša družba – prometna infrastruktura, zgradbe, energetske sistemi, verige hrane, vojska ...
- Rudarjenje in izdelava materialov (izdelkov), goriva in hrana povzročajo okoli polovico izpustov toplogrednih plinov, odgovorni so za več kot 90 % izgubljanja biotske raznovrstnosti in pomanjkanja čiste vode.
- Potrošnja je krivično porazdeljena. 1,2 milijarde najrevnejših prebivalcev sveta prispeva le 1 % svetovne potrošnje, 1 milijarda najbogatejših prebivalcev pa 72 % svetovne potrošnje.

- Evropski snovni (materialni) odtis (skupna potrošnja fosilnih goriv, biomase, kovin in mineralov – vključno z uvozom) dvakratno presega trajnostno raven.

2. *Napačen način zdravljenja*

- Odločevalci v EU poskušajo probleme, nastale s prekomerno potrošnjo, reševati – s še večjo porabo materialov in virov.
- V EU narašča politična in gospodarska retorika o »ozelenjevanju ekonomije« in »krožni ekonomiji«, zlasti v zvezi z evropskim zelenim dogovorom. Na drugi strani pa ostaja popolnoma ob strani problematika prekomerne potrošnje, ki dejansko škodi tako ljudem kot planetu.
- V procesu nadomeščanja fosilnih goriv se povečuje proizvodnja in odvisnost od t. i. kritičnih surovin, kovin, ki se uporabljajo za baterije električnih avtomobilov in hranilnike energije. Leta 2050 naj bi EU potrebovala 60-krat več litija in 15-krat več kobalta.
- EU sicer zmanjšuje izpuste CO₂, vendar v primeru, da se upoštevajo uvoženi izpusti CO₂, dejansko ne prihaja do splošnega zmanjševanja.
- Ogljaševalska industrija v EU potroši letno več kot 100 milijard evrov za ustvarjanje novih želja za izdelke, ki jih ljudje ne potrebujejo.

3. *Temeljni vzroki*

- Prekomerno potrošnjo ključno poganja sistematična obsedenost z rastjo.
- Obstoječi ekonomski sistem označuje trajna rast, ki hrani neskončne dobičke, rudarjenje, proizvodnjo in potrošnjo, kar se v zaključni fazi kaže v degradaciji okolja in neenakosti.
- Znanost poudarja, da v obstoječem sistemu ne bo mogoče razdvojiti gospodarske rasti od porabe naravnih virov in vplivov na okolje. Potrebna je temeljna prenova gospodarstva, ki mora opustiti obsedenost od rasti.

4. *Zdravljenje*

- Podnebno, okoljsko in družbeno krizo bo mogoče reševati zgolj s spoprijemom s prekomerno potrošnjo in prehodom k novemu gospodarskemu modelu, ki ne bo odvisen od trajne gospodarske rasti.
- Evropska komisija mora voditi dejavnosti za iskanje sistemskih rešitev na osnovi:
 - ocene količine (obsega) naravnih virov EU, ki bodo trajnostno in pravično potrošeni znotraj planetarnih omejitev;
 - določitve zavezujočih ciljev in natančnih načrtov za zmanjšanje materialnega odtisa EU;
 - obravnave odprave problema prekomerne potrošnje EU kot edine možne poti k blagostanju za vse ljudi in za planet, če bo EU nemudoma preoblikovala obstoječi ekonomski sistem v postrastno gospodarstvo.

Analiza negativnih družbenih učinkov evropskih podnebnih in energetskih ukrepov (Živčič in drugi, 2022)

Evropska komisija v svojem svežnju Pripravljeni na 55 (*Fit for 55*) predlaga, da se sistem trgovanja z emisijami v sektorjih cestnega prometa in stavb začne uporabljati od leta 2026 naprej. Emisije iz sektorjev cestnega prometa in gradbeništva bi bile omejene, pri čemer bi se zgornja meja sčasoma znižala, tako da bi se skupne emisije toplogrednih plinov iz teh sektorjev do leta 2030 zmanjšale za 43 % v primerjavi z letom 2005. Cilj takšnega sistema bi bil ustvariti cenovno spodbudo za podjetja in potrošnike za prehod na nizkoogljicne alternative, obenem pa zbrati dodatna sredstva za financiranje prehoda.

Uvedba tržnih cen za ogljik v sektorjih prometa in stavb bo, gledano srednjeročno do dolgoročno, verjetno spodbudila zmanjšanje porabe fosilnih goriv. Kratkoročno pa bo imelo zvišanje cen fosilnih goriv pomembne družbene in porazdelitvene učinke. Podatki kažejo, da politike oblikovanja cen ogljika na področjih cestnega prometa in stavb povzročajo regresivne porazdelitvene učinke, kar pomeni, da so gospodinjstva z nizkimi in srednjimi prihodki sorazmerno bolj prizadeta kot gospodinjstva z visokimi prihodki. Razlog za to je, da gospodinjstva z nizkimi prihodki namenijo višji delež svojih prihodkov za izdatke, povezane z energijo. Bolj bi bila lahko prizadeta tudi mikropodjetja. S tem bi se lahko pojavile večje neenakosti na različnih ravneh (npr. kraji, ki so bolj odvisni od individualnega prevoza, bi bili lahko bolj prizadeti kot tisti, ki imajo funkcionalen sistem javnega prevoza; države z več energetskimi sistemi na osnovi fosilnih goriv bi bile lahko bolj prizadete kot tiste, kjer je bolj razširjena uporaba obnovljivih virov energije). Vse pravice v okviru novega sistema za trgovanje z emisijami bodo verjetno prodane na dražbi. To pomeni, da se bodo dodatni stroški zaradi novega sistema verjetno prenesli na potrošnike, kar bi pomenilo povišanje cen energije in transporta ter bi nesorazmerno bolj prizadelo revnejša gospodinjstva, ki imajo nižjo cenovno elastičnost. To bi pomenilo, da bodo gospodinjstva z nizkimi dohodki za svojo energijo na koncu plačevala več.

Direktiva o obdavčitvi energije (*Energy Taxation Directive* – ETD) povezuje pravila EU o obdavčitvi energentov in električne energije. Potrebna je revizija direktive ETD, ki obenem predstavlja priložnost za to, da postane direktiva pravična in zelena. Na splošno trenutni davčni sistemi v državah članicah EU niso pravični in vplivajo na naraščanje neenakosti v EU, saj se breme obdavčitve počasi seli z obdavčitve dobička in premoženja na obdavčitev dela, zlasti za ljudi z nižjimi dohodki. Prav tako sedanja obdavčitev ni okolju prijazna. V EU olajšave v obliki subvencij za fosilna goriva znašajo okoli 35 milijard evrov na leto, pri čemer jih večinoma dovoljuje trenutna direktiva ETD, ki omogoča tudi, da je premog – kot najbolj onesnažujoče fosilno gorivo – za namene ogrevanja v številnih državah obdavčen manj kot zemeljski plin. Poleg tega je dizelsko gorivo obdavčeno manj od bencinskega, oba pa imata prednost pred biogorivi.

Zlasti je problematično dejstvo, da trenutna direktiva ETD daje prednost industriji pred gospodinjstvi, saj v EU slednja plačujejo višje cene in davke kot industrija. Prav tako

daje prednost gospodinjstvom z višjimi prihodki pred tistimi z nižjimi: davčne olajšave za službena vozila in oprostitev davka na kerozin za letalske družbe bolj verjetno koristijo gospodinjstvom z visokimi prihodki. Vendar pa je po mnenju nekaterih umetno zniževanje cen energije iz fosilnih goriv pristop, ki bo zelo težko pomagal ranljivim ljudem; namesto tega predlagajo naložbe v ukrepe energetske učinkovitosti v gospodinjstvih z nizkimi prihodki ter zagotavljanje dostojnih plač, univerzalnih javnih storitev in progresivnih davčnih reform.

Edini trajnostni odgovor na podnebno in socialno krizo v gradbenem sektorju je opustitev sedanjega potratnega energetskega sistema, ki temelji na fosilnih gorivih, ter kakovostna temeljita energetska prenova.

Gospodinjstva z nižjimi prihodki in najemniki pogosto nimajo dovolj kapitala za visoke začetne stroške ali možnosti odločanja za naložbe v prenovo stanovanj. Če jim pri tem ne pomagamo, obstaja tveganje, da bodo energetske revna gospodinjstva prisiljena plačevati ogljično ceno za energetske prehode, ko bodo v naslednjem desetletju gospodinjstva z višjimi dohodki prešla na obnovljive vire energije.

Čeprav bodo imeli obnovljivi viri energije zagotovo številne družbene koristi, pa lahko imajo tudi neželene družbene učinke, če ti ne bodo ustrezno naslovljeni. Težave s porazdelitvenimi učinki se lahko pojavijo tudi v zvezi z lastništvom obnovljive energije: če lahko postanejo lastniki samo tisti, ki imajo dostop do sredstev za naložbe v obnovljive vire energije, se s tem krepijo dohodkovne in socialne razlike. Ker velja, da je najpomembnejši dejavnik za izkoriščanje potenciala lokalnih in regionalnih družbenoekonomskih koristi obnovljivih virov energije stopnja lastništva obnovljivih virov, je zagotavljanje pravično porazdeljenega lastništva novih virov energije na lokalni in regionalni ravni pomembno orodje za spopadanje s premoženjsko neenakostjo in s tem za naslavljanje temeljnih vzrokov neenakosti. Energetske skupnosti imajo po ocenah ključno vlogo pri odpravljanju nepravilnosti na področju energije in pomembno prispevajo k pravičnemu energetskega prehodu, a v hitro rastočih energetske skupnostih po vsej Evropi trenutno še vedno primanjkuje zavedanja o nepravilnostih, povezanih z energijo, ter o konceptu energetske revščine.

Tradicionalno se veliko raziskav posveča ranljivosti ljudi, ki živijo v energetske revščini, manj pozornosti pa je namenjene mobilnostni revščini, ki jo lahko opredelimo kot nezmožnost uporabe družbeno in materialno potrebnih ravni prometnih storitev. Ljudje, ki se soočajo z mobilnostno revščino, si lahko le stežka privoščijo ali pa si sploh ne morejo privoščiti ali dostopati do osnovnih prometnih storitev, kar omejuje njihovo zmožnost nujno potrebnih potovanj za službene namene, izobraževanje ali zdravstveno oskrbo. Po nedavnih ugotovitvah so stopnje prodaje električnih avtomobilov neposredno povezane z življenjskim standardom določene države, kar pomeni, da je za številne Evropejce cena električnih vozil še vedno velika težava. Olajšave za nakup električnih avtomobilov koristijo premožnejšim družbenim slojem, poleg tega pa lahko take olajšave zmanjšajo sredstva na drugih področjih prometnega sektorja, kot je javni prevoz.

Evropska komisija za spopadanje s socialnimi vplivi predlaga vzpostavitev Socialnega sklada za podnebje, ki bi zagotovil, da stroški ambicioznejših podnebnih politik ne bodo prizadeli najranljivejših v družbi. Cilji tega sklada so financiranječasne neposredne dohodkovne pomoči za ranljiva gospodinjstva ter podpiranje ukrepov in naložb za zmanjšanje emisij v sektorjih cestnega prometa in stavb ter posledično zmanjšanje izdatkov za ranljiva gospodinjstva, mikropodjetja in uporabnike prevoza. Čeprav je mogoče Socialni sklad za podnebje v teoriji smatrati za enega izmed prvih korakov na poti do socialne pravičnosti, je veliko odvisno od dejanskega izvajanja. Številni se strinjajo, da sklad v trenutno predlagani obliki niti približno ne bo zagotovil dovolj sredstev za pravičen prehod in da do njegove vzpostavitve prihaja prepozno. Po ocenah sklad ne bo mogel nevtralizirati negativnih vplivov na energetske revščino, prav tako pa ne bo mogel financirati vse potrebne prenove in prehoda na obnovljive vire energije.

Zaradi izjemno velikih razlik med bogatimi in socialno ranljivimi družbenimi skupinami, kar zadeva emisije, ter vedno večjih neenakosti v premoženju in dohodku je podpiranje pravičnega lokalnega lastništva energetskih virov izjemnega pomena za boj proti neenakomerni porazdelitvi premoženja v Evropi. Ker je lokalno lastništvo energetskih virov dejavnik, ki lahko pomembno poveča koristi obnovljivih virov energije (podpora lokalnih skupnosti projektom obnovljive energije, spodbujanje trajnostnega gospodarskega razvoja itn.) in obenem odpravlja tudi temeljne vzroke za družbene krivice, je treba zagotoviti, da imajo lokalni prebivalci in skupnosti, vključno z najbolj ranljivimi med njimi, neposredne koristi od projektov obnovljive energije v svoji bližini. Ljudje imajo pravico odločati o tem, kakšno energijo bodo uporabljali in kako je ta proizvedena, zato je treba regulativne okvire prilagoditi tako, da bodo te njihove pravice upoštevali. Nujen pogoj za zagotovitev pravičnega prehoda na energijo brez fosilnih goriv je demokratizacija energetskega sistema z javnim in skupnostnim lastništvom ter nadzorom nad energijo. Ker številne države članice še niso v celoti izvedle obstoječih ukrepov za spodbujanje energetskih skupnosti, bi morali direktivo o obnovljivi energiji uporabiti za krepitev politik – z določitvijo obveznih ciljev glede skupnostnega lastništva.

Prestrukturiranje naših gospodarstev

V zadnjih sedmih desetletjih je bil glavni gospodarski cilj evropskih držav rast bruto domačega proizvoda. Rast evropskih gospodarstev je znatno prispevala k negativnim vplivom na okolje in k preseganju omejitev za varno življenjsko okolje za človeštvo na planetu. Za zdaj nič ne kaže, da bi uspeli v zadostni meri ločiti rast od porabe virov ali onesnaževanja. Zaradi vse manjše rasti produktivnosti, zasičenosti trga, družbenih neenakosti in degradacije okolja je vse težje dosegati rast, zato si jo države prizadevajo dosegati z dodatnim zadolževanjem, razveljavljanjem okoljskih predpisov, podaljševanjem delovnega časa in krčenjem socialne zaščite. Takšno agresivno prizadevanje za rast za

vsako ceno razdeljuje družbo, ustvarja gospodarsko nestabilnost in ogroža demokracijo. Danes za reševanje socialnih problemov v evropskih državah ni potrebna dodatna rast. Potrebna je pravičnejša razdelitev prihodkov in premoženja, kot jo imamo trenutno. Zato bo spopadanje z negativnimi družbenimi vplivi podnebnih in energetskih ukrepov s končnimi korekcijami, kot je npr. Socialni sklad za podnebje, sicer rešilo nekaj težav za najbolj ranljive v naši družbi, ne bo pa odpravilo temeljnih vzrokov za izzive, s katerimi se soočajo. Skrajni čas je, da se začnemo pogovarjati o tem, kako preoblikovati naša gospodarstva in gospodarske politike v smeri blaginje namesto rasti BDP. Gospodarske politike bi bilo treba presojeti z vidika njihovega vpliva na blaginjo, porabo virov, neenakost in zagotavljanje dostojnega dela.

Kakovostne in dostopne javne storitve

EU mora okrepiti sisteme socialne zaščite in javne storitve. Evropska komisija bi morala oblikovati smernice o tem, kako izboljšati in okrepiti socialne varnostne mreže za vse državljane, ki bodo deležni negativnih posledic prihajajočih sprememb. Univerzalne temeljne storitve bi lahko predstavljale obliko potrošnje, ki bi bila javna in skupna namesto zasebna in individualna. V tem kontekstu so storitve dejavnosti, ki so nujne in zadostne za to, da ljudem omogočijo zadovoljevanje njihovih potreb, in ki služijo javnemu interesu. Med takšne storitve sodijo zdravstveno varstvo, varstvo otrok, socialno varstvo odraslih, šolanje in socialno delo, pa tudi druge storitve, kot so stanovanja, prevoz ter dostop do digitalnih informacij in komunikacij.

Trajnostno zasnovane davčne reforme

Davčno breme se že leta premika z obdavčitve podjetij in osebne premoženja na dohodek od dela, zlasti na osebe z nižjimi prihodki, kar prispeva k zmanjševanju števila novih delovnih mest in spodbuja vse večjo neenakost v Evropi. Pravičen prehod bi ta trend lahko obrnil, tako da bi se manj osredotočil na dohodke od nizko plačanega dela in bolj na dohodke od kapitala in onesnaževanja. Prvi korak v tej smeri bi bil znižanje davkov na delo, vključno s ciljno usmerjenimi ukrepi za zmanjšanje obdavčitve gospodinjstev z nizkimi prihodki ter z znižanjem prispevkov za socialno varnost za majhna in srednje velika podjetja. Namesto ponovnih varčevalnih ukrepov lahko države plačajo ta znižanja davkov in financirajo trajne naložbe v javne storitve s povečanjem davkov na dobiček podjetij in osebno premoženje. To bi bila po desetletjih stalnega zniževanja obdavčitve podjetij v Evropi dobrodošla sprememba. Z obdavčitvijo velikanov digitalne tehnologije, davkom EU na finančne transakcije ter obdavčitvijo premoženja, ki se je povečalo v obdobju pandemije, bi dobili nove vire dohodka in bi lahko obrnili trend ekonomske in spolne neenakosti. Za povečanje okoljskih koristi bi lahko uvedli višje davčne stopnje na kapitalske dobičke za delničarje v industriji fosilnih goriv ali v drugih industrijah, ki imajo velik negativen vpliv na okolje.

Doseganje t. i. ogljične nevtralnosti EU do srede 21. stoletja je brez dvoma podnebna in okoljska prednostna naloga do srede 21. stoletja. Vendar to pomeni, da bo EU glede na obdobje 1990–2020 v naslednjih 30 letih stopnjo zmanjševanja toplogrednih plinov morala povečati za 4-krat. To pa prinaša zahtevo za radikalno zmanjšanje porabe energije, temeljno prenovu linearnega, na fosilnih gorivih zasnovanega preteklega modela gospodarske rasti, rekonstrukcijo celotne ekonomije v smeri odrasti in skladnejši evropski regionalni razvoj (močnejša »trda« in »mehka« regionalna infrastruktura), kar bo pomembno vplivalo tudi na zaposlitve, blaginjo, delovne razmere itn. Za to bodo potrebni novi socialni mehanizmi, ki bodo zaščitili delavske pravice in življenjski standard ogroženih socialnih skupin. *Govorjenje o trajnostnem razvoju so le prazne besede, če okoljske prenovne in razogljichenja gospodarstva in družbe, zelenega načrta EU ne bo spremljal socialni napredek, nova trajnostna delovna mesta namesto izgubljenih delovnih mest (Just Transition ..., 2020, 13).* Ukiniti je treba podpore rabi fosilnih goriv in okolju neprijazne dejavnosti, evropski strukturni in socialni skladi naj se preusmerijo v usposabljanje delavcev za nove dejavnosti, v odpiranje zelenih delovnih mest. Nujen je stalni in enakopravni socialni dialog, močnim delavskim sindikatom pa mora pripadati ključna vloga v obrambi in krepitvi delavskih pravic v obdobju zahtevne večplastne prenovne EU, pri povečanju demokratizacije in delavskega odločanja na delovnih mestih, pri krepitvi ekonomske demokracije.

Po mnenju Kovačiča Peršina (2017, 141) bo nova evropska ureditev trdna le, če bo zagotavljala socialno stabilnost vseh držav članic, zato bo morala opustiti neoliberalni model gospodarstva in finančne politike, ki omogoča, da se dobički dejansko stekajo v bogate države. V sistemsko ureditev EU je treba nujno vgraditi model solidarnosti, ker bo le na ta način mogoče postopoma zmanjšati naraščajoče razlike v standardu in v razvitosti narodnih gospodarstev. *Umanjkanje solidarnosti in izkoriščanje šibkejših sta glavna razloga za krizo EU in vodita v njen razpad. Evropa se mora vrniti k etičnim vrednotam solidarnosti, humanosti, demokratične kulture in sonaravnega življenja, ki zahteva tudi odgovorno trošenje naravnih dobrin (Kovačič Peršin, 2017, 141, 143).* Predpogoj politične demokracije je institucionalno-pravna, normativna zagotovitev človeka vredne, torej nad spodnjim pragom revščine trajnostno sonaravno (odmik od ekosistemsko degradacijskega modela rasti) zasnovane ekonomsko-socialne varnosti vsem prebivalkam in prebivalcem EU, npr. z vseevropskim konceptom zagotavljanja minimalne socialne varnosti vsem prebivalcem (npr. uvedba koncepta univerzalnih temeljnih storitev – UTS), ki pa bo prilagojen različnim dohodkom in kupni moči držav članic EU. Vzpostavljanje ekohumanističnega modela EU kot socialne, solidarnostne, mirovniške, regionalne in ekosistemske (ekološke) zveze je tudi z vidika povečevanja realnih vzvodov demokracije ključnega pomena.

EU mora postati socialna unija, po mnenju pisca socialno solidarna zveza držav radikalnega odpravljjanja revščine, z modelom polne zaposlenosti, dobro plačanim delom in socialno varnostjo delovnega mesta, z visoko prioriteto zagotavljanja države blaginje in uvajanjem

koncepta univerzalnih temeljnih dobrin in storitev (UTS). Na ravni EU mora biti določena primerno visoka minimalna stopnja dajatev na dobičke korporacij.

Evropska socialna konferenca institucij in organizacij v Portu maja 2021 pa pomeni simbolni mejnik evropskega protikriznega zasuk (»enotnost in solidarnost«), saj sprejeti socialni dogovor predstavlja enega od gradnikov poudarjenega trajnostnega in vključujočega gospodarskega in socialnega okrevanja ter modernizacije. *Tako naj bi se okreпил evropski socialni model, vsi prebivalci naj bi bili deležni koristi od zelene in digitalne transformacije, ki naj bi omogočila dostojno raven življenja (Porto Social Commitment, 2021, 1)*. Nova evropska socialna agenda ne predvideva npr. uvedbe univerzalnega temeljnega dohodka (UTD) oziroma univerzalnega kritja določenega obsega temeljnih dobrin in storitev (UTS). Z globalnega vidika je pomemben sklep socialne agende iz Porta, da bo EU podpirala pošteno in trajnostno tržno tekmovanje na mednarodnih trgih s pomočjo inovacij, kakovostnih delovnih mest, z dostojnimi plačami, primerljivimi pogoji dela, z varnimi in zdravimi delovnimi mesti in okoljem. Toda uspešnosti socialnosti kot blaginje in socialne varnosti velike večine prebivalstva EU po mnenju pisca ne bo mogoče doseči brez novih socialnih mehanizmov in bistveno globljih strukturnih reform, ki se ne bodo mogle izogniti spremembam v lastniški strukturi, pravičnejši delitvi ustvarjene vrednosti med delom in kapitalom ter večji vlogi ekonomske demokracije, bistveno večjemu evropskemu proračunu (okoli 5 % BDP), odpravljanju demokratičnega primanjkljaja s prenovo mehanizmov politične demokracije, kulture miru in nenasilja itn.

Sociolog Veljko Rus (2009, 106) upravičeno poudarja, da je možno socialni model razvijati zgolj v primeru doseganja predhodnega konsenza v vrednotnih izhodiščih, kot so solidarnost, prizadevanje za skupno dobro, omejevanje socialne in ekonomske neenakosti, zaščita najbolj ranljivih članov družbe in sodelovanje med socialnimi partnerji. Obenem Rus (2009, 113) pri iskanju modelov za prihodnost pogoša povezovanje pravičnosti z lastninskimi razmerji. Upravičeno postavlja vprašanje, ali torej obstoječa lastninska razmerja (tudi v Evropi) sploh dopuščajo oblikovanje pravične države, razvoj pravične ekonomije ali vsaj pravično državo blaginje ...

Veljko Rus (2009, 103–105) na osnovi dopolnjenega in delno spremenjenega socialnega modela Giddensa predlaga temeljito modernizacijo evropskega socialnega modela, z naslednjimi šestimi ključnimi elementi:

1. *Ekonomija znanja* – omenja se kot nova ekonomija, zasnovana pa je na profesionalizaciji zaposlenih in njihovi profesionalni etiki kot temeljnih izhodiščih upravljanja.
2. *Socialna pravičnost* – postati mora središče razprav, treba je zagotoviti, da bodo reforme omogočile večjo, ne pa manjšo socialno pravičnost. Rus (2009, 104) izrecno poudarja, da bo socialna pravičnost ostala deklarativno dejstvo, če se ne bo odprlo zelo pomembno vprašanje – kakšna naj bodo lastninska razmerja. Le tako se bi že v izhodišču zagotovila pravična distribucija dohodkov, moči in ugleda, torej z ustrezno uporabo meritokratskih načel.

3. *Pozitivna blaginja* – ključna je preusmeritev države blaginje v t. i. pozitivno blaginjo namesto pasivnega izogibanja življenjskim tveganjem (brezposelnost, bolezn, ostarelost itn.). Prednost je treba dati aktivnemu izogibanju tem tveganjem in njihovemu spreminjanju, saj le to omogoča njihovo spreminjanje v življenjske priložnosti. Rus (2009, 81, 93, 104) poudarja, da lahko zgolj civilna družba s svojimi organizacijami, ne pa država, spodbudi programe pozitivne blaginje (aktivno ohranjanje zdravja poleg pomoči bolnim, skrb za blagostanje poleg lajšanja revščine, podpora novim delovnim mestom ob skrbi za brezposelne), zagovarja zelo aktivno vlogo nevladnih organizacij in koncepta participativne demokracije pri udeležanju t. i. partnerske države.
4. *Multikulturalizem* – ne pomeni nekakšne liberalne tolerance do imigrantov in manjšin, da živijo svoje življenje tako, kot jim ustreza, ampak prav nasprotno: njihovo raznolikost je treba povezati s skupnimi vrednotami. Rus (2009, 105) opozarja, da je ustrezen instrument upravljanja z manjšinami in imigranti pozitivna diskriminacija. Države, ki niso zmožne pozitivne diskriminacije teh socialnih skupin, po njegovi kritični sodbi niso zrele za njihov sprejem v svoje okrilje.
5. *Znanost in tehnologija* – sta odločilna dejavnika tekmovalnosti, a pomembna je tudi njihova družbena funkcija. Tako npr. visoko šolstvo naj ne bo zgolj tovarna proizvodnih kadrov za novo gospodarstvo. Aktualno je tudi iskanje odgovora na vprašanje, kako ublažiti socialne razlike, ki se skokovito povečujejo, npr. z uvajanjem novih tehnologij.
6. *Okolje in blaginja ljudi* – odpiranje in reševanje problematike neracionalnih potrošniških navad, ki pa jih ne smemo nadomestiti z askezo, ampak moramo iskati kreativne rešitve tipa »manj je več«.

Več rednih zaposlitev, trajnostna delovna mesta so eden od ključnih gradnikov večplastne prenovе EU, zasnovane na temeljiti okoljsko-podnebni tranziciji, na zamenjavi »rjavih« z »zelenimi« delovnimi mesti. *Okrepljena socialna infrastruktura in javne storitve (zlasti zdravstvo zaradi staranja prebivalstva in zaščite pred pandemijami) bodo ob ozelenjenem gospodarstvu, sonaravni pridelavi hrane in sonaravni energetiki ključno polje povečanega zaposlovanja. Številna nova delovna mesta v državah EU torej odpira trajnostni energetski prehod, zlasti energetska prenova zgradb, obnovljivi viri energije (OVE), shranjevanje energije, električna mobilnost, biometan, vodikove tehnologije ter krožno gospodarstvo in bioekonomija (Just Transition ..., 2020, 29).*

Zelo pomembno bo tudi objektivno informiranje in trajnostno izobraževanje evropskega prebivalstva, saj brez ponotranjenja okoljske etike, svetovnega etosa ni realno pričakovanje o potrebnih trajnostnih spremembah tudi življenjskega sloga vsakega posameznika, ne le gospodarstva, o umestnosti npr. povečevanja okoljskih obdavčenj. S strani evropskih in nacionalnih institucij sistemsko podprti kultura in umetnost naj bi po mnenju pisca odigrali izjemno pomembno vlogo pri ozaveščanju prebivalcev.

Zlasti v začetnem obdobju pandemije je po mnenju nove evropske levice odpovedala evropska koordinacija njenih institucij, pa tudi globalni odgovor, države članice EU so ostale prepuščene same sebi, medsebojna solidarnost je bila zelo omejena (The Corona Crisis ..., 2020). Pandemija je na celotni ravni EU in v vseh državah članicah nedvoumno pokazala, da so za njeno obvladovanje eksistenčno pomembni in ključni dovolj robustno in kakovostno javno zdravstvo ter poslanstvu predano zdravstveno osebje, učinkovito delovanje drugih podpornih služb in organizacij ter sočutju in solidarnosti zavezani prostovoljci civilne družbe. Smrtonosne sirene pandemije so (le tokrat?) preglasile neoliberalne politične in druge zahteve o zmanjševanju »potratnega« in »neučinkovitega« javnega zdravstva ter s tem povezani »neobhodnosti« obsežne privatizacije zdravstva, ki bo dostopno le za dovolj premožne. Zato se bo moral delež državnih sredstev za javno zdravstvo v državnih proračunih članic EU povečati, tudi zaradi nujnosti dolgoročnega zagotavljanja ustreznih blagovnih rezerv za prihodnje take ali drugačne pandemične in podobne šoke ter zlasti zaradi staranja prebivalstva. Čim prej pa je za zdravstveno zaščito celotnega prebivalstva EU treba s pomočjo Evropske centralne banke ustanoviti Evropski zdravstveni sklad, ki ne bo tržno zasnovan (The Corona Crisis ..., 2020).

Walter Baier (2017b, 25) sodi, da sta za napredno (radikalno) evropsko levico ključni dve strateški nalogi: obramba in širjenje socialnih pravic ter resnična, realna demokracija. Po njegovem mnenju ni čas za idealistične akcije radikalne levice. EU potrebuje temeljito reformo, postati mora socialna, politična in predvsem transferna unija (po mnenju pisca tudi sonaravno zasnovana), ki bi kapitalske presežke iz centra demokratično in solidarno razporedila po vsem svojem ozemlju (Kogej, 2015, 45). Brez dodatnih vzvodov neposredne in soudeležne ter ekonomske demokracije (solastništvo in soupravljanje zaposlenih v podjetjih in ustanovah) se bo demokratični primanjkljaj v EU zgolj povečeval. Iluzija je pričakovanje, da je politična demokracija možna brez ekonomske demokracije, torej brez bistveno bolj enakomerno (socialno in tudi medregionalno!) porazdeljenega družbenega bogastva in enakopravnega položaja delavcev v razmerju do lastnikov finančnega kapitala. Tako bi moralo biti npr. sprejetje zakona o obvezni participaciji delavcev pri dobičku po mnenju Barbare Rajgelj (2011, 99) uveljavljeno na ravni celotnega evropskega političnega prostora.

Sistemska evropska sonaravnost in solidarnost, resnična enakopravnost držav in vseh državljanov ter doslednejše spoštovanje temeljnih človekovih pravic na ravni celotne EU, krepitev identitete tudi evropskega državljana (seveda ob ohranjanju nacionalnega državljanstva) bi okrepili nadsocialne demokratične mehanizme, sodelovanje enakopravnih držav članic, zmanjšale bi se potrebe za zaščito nacionalnih interesov, nacionalne identitete. Tako kot so realno obstoječi in varovanja potrebni mavrični ekosistemi sveta, tako so realno obstoječi in ohranjanja potrebni vsi evropski narodi, evropske nacije, narodne manjšine in regionalne identitete, kar seveda velja tudi na globalni ravni. Novi model evropske demokracije mora po mnenju pisca enakopravno vgraditi tako demokratično ureditev, ki

bo med drugim hkrati spoštovala, varovala ekosistemsko, geografsko, kulturno, versko, nacionalno, etnično in drugo različnost, torej unikatno evropsko pestrost.

V obdobju po letu 2000 so nad prebivalci nacionalnih držav sveta prevladali politično neukrotljivi funkcionalni imperativi globalnega kapitalizma, ki ga vodijo nenadzorovani finančni trgi. Prestrašen umik na državne meje ne more biti pravičen odziv na takšne izzive. Jürgen Habermas (2018a) izhaja iz prepričanja, da je Evropa v fazi razkroja, tako se med drugim nadaljuje uničevanje evropskega socialnega (dejansko socialno tržnega) modela. Zato mora biti Evropa prihodnosti zasnovana zlasti na t. i. dejavni solidarnosti kot točki preloma, kar pomeni, da gre za skupno pripravljenost sprejemanja tudi kratkotrajnih izgub zaradi svojih dolgotrajnih koristi. Torej ne gre za nikakršno usmiljenje bogatejših, vzajemno zaupanje pa mora presegati državne meje. Obvezni in strogi pogoji za t. i. solidarnostno pomoč v okviru EU jasno razkrivajo pomanjkanje temeljnega zaupanja. Preprečiti je treba naraščajočo družbeno in geografsko neenakost, razviti ustrezna znanja in zagotoviti večja skupna proračunska sredstva, s katerimi bo mogoče učinkovito ukrepati in preprečiti, da bi se države članice še bolj gospodarsko in socialno oddaljile druga od druge. Habermas (2018a) zavrača oznako evroromantika, prepričan je, da evropske politične elite, predvsem malodušne socialdemokratske stranke, podcenjujejo pripravljenost volivcev glede podpore projektom, ki presegajo njihove ozke koristi. Navaja rezultate primerjalne raziskave (pod vodstvom Jürgena Gerhardsa) o solidarnosti v 13 državah članicah EU, ki so javno pokazale, da med ljudmi obstaja skupna evropska identiteta. *Raziskava je pokazala, da so ljudje nepričakovano odločno pripravljeni podpreti evropske ukrepe, ki bi zagotavljali prerazdelitev ne glede na državne meje* (Habermas, 2018a). *Zgolj kot solidarnostna in enakopravna demokratična skupnost lahko Evropa globalno vpliva na pravičnejšo svetovno ureditev, čeprav je globalna družba v tem civilizacijskem trenutku politično zelo razdrobljena in oddaljena od ekohumanistične etike, družbe solidarnosti in sočutja.*

Po mnenju Alenke Zupančič Žerdin (2018b), ki (še) verjame v tako EU, ki bi morala biti sposobna delovanja kot alternativa logiki globalne tekme vseh z vsemi, take alternative ne more uveljaviti posamezna nacionalna država. Sodi, da grožnja »našemu načinu življenja« niso begunci, ampak npr. rastoče ekonomije (Kitajska, Indija), ki so v marsikaterem oziru nedvomno bistveno bolj učinkovite od naše zahodne in nam zbijajo konkurenčnost na globalnem trgu, v tej tekmi smo torej prisiljeni samo še bolj »zmanjševati stroške«. EU bi torej lahko bila projekt, ki bi postavil temelje in okvir neki drugačni gospodarski logiki namesto poskusov neskončne pocenitve stroškov dela (in velikega onesnaževanja okolja – dodatek pisca). Hkrati velja poudariti, da osnovno tkivo Evropske unije ne more biti zgolj gospodarstvo in pravo (Zupančič Žerdin, 2018b).

Sicer bogata evropska liberalnodemokratična tradicija je v vročici slavljenja demokratične vseobsežnosti volitev nekako ob strani pustila pomembno polje ekonomske demokracije, izboljšanje razmer poglobljene demokratične participacije državljanov (pridobivanje demokratičnega glasu, razmisleka ljudstva), demokratičnega nadzora

državljanov družbenih institucij. Transnacionalni, državljanski demokratični koncept »nove« EU kot enakopravne solidarnostne, socialne in trajnostne sonaravne skupnosti zahteva oblikovanje politične inovacije, ki bo vzpostavila bolj demokratično organiziran javni politični prostor za izmenjavo mnenj, mediacijo, ustvarjanje državljanskih iniciativ, torej uvajanje in uporabo mehanizmov deliberativne demokracije na občinski, regionalni in državni ravni (Lukšič, 2014).

Bolj demokratične poti, zasnove novega modela evropske in globalne demokracije za 21. stoletje ponujajo tako nekateri posodobljeni zgodovinski zgledi neposrednejšega vključevanja ljudstva v smeri participativne in deliberativne demokracije, nekatera vsebinska polja tradicionalnega evropskega združništva, koncept samoupravne države slovenskega krščanskega socialista Andreja Gosarja (1933; 1935), pozitivne in negativne praktične izkušnje jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja, model švicarske politične demokracije, kombinacija posredne in neposredne demokracije (referendumi, participativni proračuni) ter izbora predstavnikov ljudstva s pomočjo žreba itn. Sodobna informacijska tehnologija omogoča ne le izvedbo volitev s pomočjo računalnika, temveč tudi pogostejše izvedbe ljudskih referendumov na evropski ravni, ki bi morali ob predpogoju vsesplošne in objektivne predreferendumske razprave (obvezna vključitev strokovnjakov) postati ključna oblika izvajanja neposredne demokracije pri sprejemanju ne le ustave, temveč tudi vseh ključnih strateških odločitev EU (npr. po vzoru Švice).

Pisec zagovarja dvopredstavniško politično demokracijo – s pomočjo volitev in reprezentativnega žreba, a poudarja, da ni resnične politične demokracije brez ekonomske demokracije in avtonomnih regij, obenem odklanja politično-ekonomski model »Evrope dveh hitrosti«. Podčrtati velja, da tudi ekonomski izračuni kažejo, da bi bila bolj uspešna federalna Evropa (večji skupni federalni proračun) v primerjavi z Evropo »več hitrosti« (Eatwell in drugi, 2014). Nujni procesi »demokratizacije demokracije« EU so po mnenju pisca lahko uspešni zgolj v primeru, da ne potekajo selektivno, temveč so demokratični politični gradnik večplastnega alternativnega naprednega koncepta celotne EU, njenega prehoda k ekosistemski, solidarnostni, humanistični in resnično optimalno demokratični družbeni ureditvi, ki med drugim upošteva raznovrstnost evropskih nacij ter mavrico nacionalnih manjšin, regij in nacionalnih kultur.

Pisec se seveda zelo zaveda dejstva, da se je po brutalnem ruskem vojaškem napadu in delni okupaciji suverene Ukrajine (24. februar 2022), ki se je po razpadu Sovjetske zveze zaveztvo odrekla jedrskemu orožju, varnostna slika Evrope in sveta bistveno poslabšala, mnenja in dejanja pa ponovno »militarizirala«. Po številnih s strani OZN neodobrenih vojaških posredovanjih Nata (npr. Irak, celo na lažnih informacijah ZDA o domnevnih sredstvih množičnega uničevanja Iraka) in širjenju Nata proti vzhodu Evrope je prišlo do vojaškega napada Rusije – tokrat na evropskih tleh. Nato se po napadu Rusije na Ukrajino sicer ni odločil za posredovanje ali za zaščito zračnega prostora Ukrajine, kar bi lahko pripeljalo do tretje svetovne vojne, do globalnega jedrskega spopada.

EU je uporabo sile in poskus spreminjanja meja ocenila kot popolnoma nesprejemljiva za 21. stoletje, napetosti in konflikti se morajo reševati izključno z dialogom in diplomacijo. Podprla je pravico ljudi Ukrajine, ki so se pogumno odločili, da bodo branili domovino, Ukrajino pa je EU podprla humanitarno, politično, finančno (v višini 2,5 milijarde evrov) in tudi vojaško. Največjo finančno pomoč (20 milijard evrov) pa je do avgusta 2022 namenila državam, ki so sprejele ukrajinske begunce (EU Respond to Russia's ..., 2022). Po mnenju pisca se je zaradi nedvomne kršitve mednarodnega prava o ozemeljski nedotakljivosti Ukrajine ter po samostojni odločitvi velike večine Ukrajink in Ukrajincev, da tudi z orožjem in lastnimi življenji branijo svojo domovino in domove, EU upravičeno odločila za vsestransko pomoč prebivalstveno, ekonomsko in vojaško bistveno šibkejši in napadeni Ukrajini, vendar je hkrati (po mnenju pisca neupravičeno) praktično v celoti opustila možnost sočasnih diplomatskih akcij za prekinitev vojaških spopadov. EU je sprejela vrsto sankcij proti Rusiji (tudi nekatere vprašljive, saj bodo prizadele zlasti najbolj socialno ranljive skupine). Zaradi velike energetske odvisnosti nekaterih članic EU (vključno z Nemčijo) od uvoza zemeljskega plina in nafte iz Rusije (še) ni bila sprejeta odločitev o popolni prepovedi uvoza iz Rusije, ki prejeta finančna sredstva od prodaje energije uporablja tudi za vojaške akcije v Ukrajini.

Nemčija še bolj kot kdaj prej spodbuja energetske prehod (Kauther, 2022)

Veleposlanica Nemčije Natalie Kauther je konec oktobra 2022 poudarila, da Nemčija po ruski vojaški agresiji še bolj spodbuja energetske prehod. Veleposlanica sodi, da se je na energetskem polju njena država sicer po lastni krivdi zaradi velike odvisnosti od ruskega plina znašla v posebej težkem položaju, vendar je odločena, da se ne bo vrnila k domnevno preprostim rešitvam: opustitvi izstopa iz jedrske energije ali vrnitvi k fosilnim virom energije. Zaradi eksistencialnih problemov posledic podnebnih sprememb Nemčija ne bo odstopila od svojih podnebnih ciljev.

V trenutni krizi to sicer pomeni, da bo žal treba kratkoročno vlagati v širitev infrastrukture za proizvodnjo energije iz fosilnih goriv, da bo Nemčija hitreje postala neodvisna od ruske energije. Prav tako bo treba do aprila 2023 prehodno podaljšati obratovanje JE, ki so še v omrežju, vendar brez vlaganja v nakupe novih gorilnih palic in brez posodobitev samih JE. Veleposlanica sodi, da jedrska energija nikakor ni poceni in čista energija. Če se upoštevajo stroški izgradnje, obratovanja, predvsem pa zaustavitve in razgradnje JE ter skladiščenja jedrskih odpadkov, so ti »za davkoplačevalce strahotni«. Obenem sta nas jedrski nesreči v Černobilu in Fukušimi podučili o neizogibni katastrofi za ljudi in okolje.

Natalie Kauther poudarja, da Nemčija ostaja pionirka energetskega prehoda, ki bo po dveh letih večje rabe utekočinjenega zemeljskega plina in premoga ponovno krenila po poti pospešenega opuščanja fosilnih goriv. Leta 2030 naj bi v Nemčiji 80 % bruto električne energije izviralo iz OVE (sedanje stanje – 50 %). Nemčija veliko vlaga v energetske učinkovitost in infrastrukturo za zeleni vodik (proizveden iz OVE), ki naj bi postal osrednji element energetske preobrazbe, npr. pri dolgoročnem skladiščenju energije.

V nasprotju z večino mnenj veleposlanica Nemčije navaja, da z energetske prehodom in večjo rabo OVE njena država ne slabi svoje energetske stabilnosti, temveč jo krepi. Navaja, da je Nemčija imela eno najnižjih stopenj izpadov med evropskimi državami. Obenem je energija iz OVE že sedaj konkurenčna, sonce in veter sta najcenejša vira energije. OVE pa hkrati omogočajo decentralizirano preskrbo z energijo in ustvarjajo številna nova delovna mesta.

Zaključuje, da je treba razumeti dolgoročno naravnost (za več desetletij) nemškega energetskega projekta kot osrednjega gradnika pri doseganju pariških ciljev na področju varstva podnebja. Nemčija bo v sicer kriznih razmerah svoje podnebne ambicije še povečala in najpozneje do leta 2045 dosegla podnebno nevtralnost.

Ruska vojska z vojaškimi akcijami in vojaško zasedbo JE Černobil (zaprta po veliki jedrski katastrofi leta 1986), zlasti pa JE Zaporozje (največja evropska JE) tudi po mnenju generalnega sekretarja OZN in Mednarodne agencije za jedrsko energijo (IAEA) resno ogroža jedrsko varnost Evrope. Pisec sodi, da glede varnosti ukrajinskih JE zelo kritične razmere (npr. možnost vojaškega napada na JE Zaporozje, ni dovoljen mednarodni nadzor njenega obratovanja itn.) ponovno potrjujejo, da so obstoječe JE oziroma jedrski reaktorji skrajno nevarna potencialna vojaška tarča, raketno-bombni napad na JE Zaporozje pa bi lahko povzročil katastrofalne zdravstvene, finančne in ekosistemske posledice.

Evropska unija v ruskem jedrsko energetskem primežu

Zemeljski plin in uran – trajnostna vira energije?

Vojna v Ukrajini in energetska kriza sta podčrtali geopolitično tvegano odvisnost od uvoza energentov (fosilna goriva in uran) iz Rusije. Potreba pospešenega energetskega prehoda k radikalno zmanjšani rabi primarne in končne energije ter k dolgoročno 100-% rabi obnovljivih virov (do srede 21. stoletja) v EU ni bila po mnenju pisca še nikoli večja. Nova strategija Evropske komisije za krizne razmere v oskrbi z energijo brez dvoma prinaša nekatere potrebne korake v trajnostni sonaravni energetske-podnebni smeri (Plut, 2022).

Vendar uvrstitev zemeljskega plina in jedrske energije v taksonomijo »zelenih«, trajnostnih virov energije EU pomeni ne le kratkoročno, temveč dolgoročno odstopanje tako od cilja bistvenega zmanjšanja izpustov toplogrednih plinov kot tudi od omejevanja jedrskega tveganja. Ker EU ne razpolaga z dovolj zemeljskega plina za lastno oskrbo in je hkrati odvisna od uvoza jedrskega goriva, pomeni sprejeta taksonomija nož v hrbet tudi energetske neodvisnosti EU kot celote – v pričakovano dolgotrajnih kriznih geopolitičnih razmerah. Pisec sodi, da bo zemeljski plin v prehodnem obdobju kot praviloma podnebno še najmanj škodljivo fosilno gorivo sicer odigral določeno (omejeno) energetske vloge. Dolgoročno pa je njegova raba zlasti podnebno nesprejemljiva, zato je njegova uvrstitev med trajnostne vire energije EU sonaravno, podnebno in z vidika medgeneracijske pravičnosti napačna strateška odločitev (Plut, 2022). Francoski Greenpeace je

raziskal in ugotovil lobiranje velikih ruskih energetskih podjetij za zemeljski plin (Gasprom in Lukoil) in uran oziroma jedrsko energijo (Rosatom) pri uvrščanju zemeljskega plina in jedrske energije med »zelena«, trajnostna goriva v taksonomijo EU (How Russian Companies ..., 2022).

Ruski uran in »trajnostna« EU

Evropski javnosti ostaja tudi po ruski invaziji na suvereno evropsko državo nekako prikrito naslednje geopolitično skrajno resno dejstvo: EU je zelo odvisna tudi od uvoza urana oziroma jedrskega goriva iz Rusije, ki je leta 2019 predstavljal kar 20 % skupnega uvoza urana v EU (How Russian Companies ..., 2022, 10). Rusija je v državah EU do sedaj zgradila 18 jedrskih elektrarn (JE) (npr. Češka republika, Slovaška, Bolgarija, Finska), večina od njih je odvisna od uvoza jedrskega goriva in tehnološke pomoči iz Rusije. Z geopolitičnega vidika je treba poudariti, da je Rusija leta 2020 proizvedla tretjino uranovega heksafluorida, kemične snovi, ki se uporablja v postopku bogatenja urana za izdelavo jedrskega goriva in tudi – za izdelavo jedrskega orožja ... S prodajo urana Nemčiji preko ruskega državnega podjetja Rosatom Nemčija posredno sofinancira rusko vojaško agresijo v Ukrajini. Z nakupom urana v Rusiji pa države EU sodelujejo tudi pri pokrajinski degradaciji okolja v rudnikih urana. Ob proizvodnji 1 tone urana praviloma na območju rudnika urana med drugim nastane okoli 1000 ton jedrske jalovine (Uran Atlas, 2022).

V luči ruske invazije na Ukrajino velja torej poudariti, da EU ni energetsko odvisna npr. zgolj od uvoza zemeljskega plina iz Rusije (40 % celotne potrošnje plina), temveč tudi od urana. Uvrščanje jedrske energije in zemeljskega plina med »trajnostno«, »zeleno« energijo EU pisec ocenjuje kot trajnostno sonaravno, podnebno in geopolitično katastrofalno odločitev, saj bo lahko krepko ogrozila doseganje zahtevnih ciljev glede občutnega zmanjševanja izpustov toplogrednih plinov in povečala količine radioaktivnih odpadkov (vključno z izrabljenim jedrskim gorivom) – in s tem ključne »surovine« za izdelavo jedrskega orožja – plutonij. EU ni uvedla embarga za uvoz urana iz Rusije, po navedbah nemških okoljevarstvenih organizacij naj bi v kratkem prišlo do nadaljevanja uvoza urana iz Rusije (zadnji uvoz urana – 18. januar 2022), in sicer za proizvodnjo gorilnih elementov podjetja v nemškem Lingenu (v lasti francoske korporacije Framatome). Gorilne elemente tega podjetja uporabljajo nemške, francoske, belgijske, švicarske, nizozemske, britanske, španske, švedske in finske JE, kar nedvomno kaže na veliko odvisnost vrste evropskih držav od uvoženega ruskega urana (How Russian Companies ..., 2022).

Rosatom je rusko državno podjetje, ki je v letu 2020 ustvarilo 15 % svetovne trgovine urana, večji je bil le delež kazahstanskega državnega podjetja Kazatomprom (23 %) (Uran Atlas, 2022). Hkrati je največji izvoznik jedrskih elektrarn na svetu, obenem pa skrbi za vzdrževanje ruskega jedrskega orožja. Povedano drugače – tudi v primeru Rusije ne obstaja učinkovita ločitev med komercialnimi energetskimi in vojaškimi jedrskimi

programi, dokler bodo obstajale JE (jedrski reaktorji) in izrabljeno jedrsko gorivo, bo obstajala tudi dejanska ali potencialna proizvodnja jedrskega orožja. Uran je temeljni material tako za izdelavo jedrskih bomb kot za proizvodnjo električne energije, »miroljubni« in »vojaški« atom sta – siamska dvojčka.

Izvoz radioaktivnih odpadkov EU – v Rusijo

Jedrski lobiji povsod po svetu enostransko prikazujejo sicer podnebno brez dvoma pozitivno nizkoogljično vlogo jedrske energije, brez katere po njihovih »zagotovilih« ne bi bilo mogoče razogljičenje energetike. Vendar navedena pozitivna podnebna vloga nadomeščanja fosilnih goriv z večjo rabo jedrske energije (kar seveda velja tudi za obnovljive vire energije, še bolj pa za zmanjševanje porabe energije!) z vidika znanstvene in etične korektnosti ne more tako rekoč prikriti empiričnega dejstva, da jedrska energija med drugim seveda proizvaja radioaktivne odpadke, s katerimi z vidika naše generacije skrajno egoistično in nemoralno večplastno obremenjujemo stotine prihodnjih generacij (Plut, 2022).

Rusija igra pomembno, a tudi v tem primeru nekako zavestno prikrito vlogo pri upravljanju in skladiščenju radioaktivnih odpadkov tudi iz držav EU. Tako se na območju južnega Urala in Sibirije »začasno« skladišči tisoče ton radioaktivnih odpadkov JE iz EU. Tako je jedrska Francija, ki se med zagovorniki široke rabe jedrske energije navaja kot vzor za reševanje npr. podnebnih problemov in zanesljive oskrbe z električno energijo, skupaj z Nemčijo po ugotovitvah terenskih raziskav Greenpeacea že vrsto let odvisna tudi od Rusije, in sicer tako glede bogatenja urana (jedrsko gorivo) kot odlaganja radioaktivnih odpadkov (How Russian Companies ..., 2022, 12). V začetku leta 2021 je terensko raziskovanje Greenpeacea odkrilo, da je francosko podjetje za jedrsko gorivo Orano iz pristanišča Le Havre v Rusijo (po 11 letih) ponovno izvozilo več 100 ton izrabljenega jedrskega goriva (Exposed: French Nuclear ..., 2021).

V mesecu avgustu leta 2022 je hkrati večje število francoskih JE moralo zaradi visokih temperatur rečne vode zmanjšati proizvodnjo v obdobju, ko skoraj polovica jedrskih reaktorjev zaradi problemov s korozijo in zaradi vzdrževanja ni delovala. Po podatkih podjetja Electricite de France (EDF) konec avgusta 2022 ni delovalo 57 % (!) jedrskih zmogljivosti Francije za proizvodnjo električne energije. Zaradi posledic podnebnih sprememb bodo vse nižji zlasti poletni rečni pretoki postajali vse večji problem za zagotavljanje dovolj velikih količin vode za stalno hlajenje jedrskih reaktorjev.

JE Zaporozje in jedrska »varnost« v vojnih razmerah

Generalni direktor Mednarodne agencije za jedrsko energijo (IAEA) Rafael Grossi je konec maja 2022 v govoru na srečanju Svetovnega ekonomskega foruma (WEF) v Davosu svetovno javnost in politiko zelo zaskrbljeno opozarjal, da inšpektorji agencije nimajo dostopa do ukrajinske JE Zaporozje, ki je pod rusko vojaško kontrolo. Po njegovi oceni je na območju elektrarne skladiščenega 30.000 kg plutonija in 40.000 kg

obogatenege urana (IAEA: Plutonium and Enriched ..., 2022). Grossi je izrazil bojazen, da je lahko nekaj 100 kg materiala za jedrsko orožje – pogrešanega ...

Strokovnjakom oziroma inšpektorjem je šele pol leta po ruski agresiji na Ukrajino in ruski vojaški zasedbi JE Zaporožje Rusija dovolila, da so se prebili do elektrarne. V izrednih vojnih razmerah torej IAEA v daljšem obdobju ni bilo omogočeno oziroma dovoljeno, da bi opravila fizični nadzor delovanja JE Zaporožje, v kateri je prisotna ruska vojska in njena oborožitev, območje elektrarne pa je bilo izpostavljeno vojaškim napadom, vključno z obstreljevanjem. V drugem poročilu IAEA (5. 9. 2022) o jedrski varnosti zaporoške JE je zapisano, da je 3. septembra 2022 deloval le en jedrski reaktor od šestih. Poročilo zaskrbljeno ugotavlja, da so bila kršena vsa načela zagotavljanja jedrske varnosti, zato predlaga takojšnje ukrepe za preprečitev jedrske nesreče zaradi poškodb, ki so jih povzročili vojaški spopadi. IAEA je pozvala k prekinitvi obstreljevanja elektrarne in vzpostavitvi varnostnega, demilitariziranega območja okoli JE (Nuclear Safety, Security ..., 2022).

Varnostne razmere v JE Zaporožje tudi po vstopu strokovnjakov IAEA ostajajo kritične, tako npr. 11. septembra 2022 ni obratoval nobeden od šestih jedrskih reaktorjev, vojaški spopadi v bližini se nadaljujejo, varnostno, demilitarizirano območje okoli JE ni vzpostavljeno. Poročilo IAEA o stanju v JE Zaporožje ugotavlja, da je območje elektrarne izpostavljeno raketnim in artilerijskim napadom, vendar ni izrecno navedlo, ali prihaja do vojaških napadov s strani ruskih ali ukrajinskih vojaških sil, kar je najbolj šibak in politično problematičen del dokumenta. Z vidika jedrske varnosti pisec sodi, da popolna nemoč IAEA in drugih mednarodnih organizacij in institucij ter politike v kritičnih vojaških razmerah kaže splošno operativno nesposobnost obstoječega svetovnega in evropskega jedrskega varnostnega sistema tako na področju preventive pred izbruhom svetovne jedrske vojne kot učinkovite zaščite pred jedrskimi nesrečami (JE – cilj vojaškega, terorističnega ali kibernetkega napada).

In – 20. septembra 2022 je časopis Telegraph objavil fotografijo tiskovne agencije Associated Press, ki prikazuje 2 m globok in 4 m širok »krater«, zgolj 300 m od jedrskega reaktorja JE v južni Ukrajini (300 km južno od Kijeva), ki naj bi ga povzročila ruska raketa, in sicer 19. septembra (Ukraine Warns of ..., 2022). Ukrajinsko obrambno ministrstvo in podjetje Energoatom sta napad označila kot ruski »jedrski terorizem«.

Jedrski energija, sicer nizkoogljična, vendar ...

V 34 državah (od več kot 200 držav v svetu) JE proizvedejo okoli 10 % komercialne električne energije. O t. i. renesansi jedrske energije je napačno govoriti, saj so JE leta 1996 proizvajale 17,5 % električne energije (Uran Atlas, 2022, 54). V obdobju 2010–2020 se je letna proizvodnja električne energije iz obnovljivih virov energije povečala za 3200 TWh, v JE pa zgolj za 68 TWh, cena 1 MWh električne energije iz sočnih in vetrnih elektrarn je postala vsaj konkurenčna ceni elektrike iz JE.

Gradnja finske JE Olkiluoto 3 (tretji jedrski reaktor) se je začela leta 2005, po načrtih naj bi bila zaključena leta 2012, a je začela obratovati šele letošnje leto, torej po 17 letih. Cena finskega jedrskega reaktorja naj bi bila 3 milijarde evrov, vendar se je povzpela na skoraj 11 milijard evrov. Gradnja francoske JE Flamanville se je začela leta 2007, po načrtu naj bi JE začela obratovati leta 2012, po zadnjih načrtih pa naj bi bila njena gradnja zaključena v najboljšem primeru leta 2023, torej po 16 letih. In cena – po oceni francoskega računskega urada naj bi bila 19 milijard evrov oziroma 6-krat višja, kot je bila načrtovana ob začetku gradnje (Uran Atlas, 2022, 55). Z vidika urgentnega reševanja podnebne krize je nadomeščanje fosilnih goriv z jedrsko energijo zlasti v Evropi (strožji varnostni standardi) izredno drago, z vidika uresničevanja pariškega podnebnega načrta (55-% zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov do leta 2030) pa seveda bistveno predolgo.

Če bi hoteli nadomestiti energetska vlogo premoga pri oskrbi z elektriko, bi morali do leta 2050 zgraditi okoli 1500 novih JE (danes je na svetu okoli 450 jedrskih reaktorjev), kar bi med drugim zelo povečalo obstoječa jedrska varnostna tveganja in problematiko radioaktivnih odpadkov. Kaj bi za ozemeljsko, prebivalstveno in ekonomsko majhno Slovenijo pomenila jedrska nesreča černobilskih (1986) ali fukušimskih (2011) razsežnosti (več 100 milijard evrov škode), pa žal ni treba ugibati. In – bi bila JE Krško 2 res lahko zasnovana in zgrajena v šestih letih s 5 milijardami evrov, kot obljublja snovalci jedrske energetske prihodnosti Slovenije?

Zasnove trajnostne sonaravne energetike EU

V izrednih geopolitičnih razmerah npr. strokovnjaki Greenpeacea predlagajo naslednje usklajene kratkoročne ter dolgoročne ukrepe in usmeritve alternativnega koncepta trajnostne sonaravne energetike EU (Rethink and Repower ..., 2022; EU Energy Crisis ..., 2022):

1. Učinkovita raba in varčevanje z energijo kot ključni gradnik prihodnjega energetskega sistema Evrope: manj izpustov toplogrednih plinov, manjši stroški za uvoz energije (npr. iz Rusije), sistemske izolacije zgradb, zmanjšanje energetske revščine, ukrepi za zmanjšanje netrajnostne mobilnosti itn.
2. Zaključek oskrbe z uvozom fosilnih virov iz Rusije brez nadomeščanja z dolgoročnim uvozom fosilnih goriv iz drugih držav – vztrajanje na opuščanju rabe fosilnih goriv, brez kratkoročnega večjega uvoza fosilnih goriv iz avtoritarnih in represivnih držav.
3. Izogibanje slabim rešitvam – proizvodnja zgolj »zelenega« vodika (proizvodnja z OVE, ne pa s pomočjo rabe fosilnih goriv) kot goriva praktično zgolj za rabo v dejavnostih težjega razogljjičenja (cementarne, jeklarne), brez podpor za biogoriva iz gozdne biomase in kmetijskih pridelkov.
4. Proizvodnja energije iz OVE v rokah prebivalcev – podpora ustanavljanju energetske zadrug, energetska neodvisnost gospodinjstev z lastno proizvodnjo energije (npr. sončne elektrarne, toplotne črpalke ...).

5. Obdavčitev energetskih vojnih dobičkarjev – občutno obdavčenje ogromnih dobičkov energetskih korporacij, sistemska usmeritev davčnih prilivov finančno revnejših gospodinjstev za financiranje lastne proizvodnje energije iz OVE.
6. Učinkovitejši javni prevoz – trajnostna mobilnost, z največjo podporo okoljski modernizaciji javnega prometa in železnice (zmanjšanje prevozne vloge osebnih vozil).
7. Spremembe prioritet v proračunih držav članic in proračunu EU – sredstva zlasti za zmanjšanje odvisnosti od uvoza fosilnih goriv.
8. Zmanjšanje splošne, prekomerne potrošnje materialnih dobrin – odprava netrajnostnega ekonomskega sistema neomejene rabe naravnih virov ter prekomerne proizvodnje (vključno z energijo) in potrošnje na omejenem planetu.

P. S. Mednarodna okoljevarstvena organizacija Prijatelji Zemlje prav tako poudarja, da je treba v celoti trajnostno, ekosistemsko preoblikovati svetovno in s tem tudi evropsko neoliberalno gospodarstvo, ki je dominantno zasnovano na rasti, destruktiji planeta in ljudi (Seven Sparks to ..., 2021).

Tradicionalni evropski nevtralni državi, Švedska in Finska, sta se pod vtisom brezobzirnega ruskega kršenja ozemeljske celovitosti Ukrajine nemudoma odločili za članstvo v Natu. Številne države članice EU so se odločile, da še okrepijo vojaško stranico nacionalne varnosti, povečujejo se vojaški proračuni. Nato je po vrsti geopolitičnih napak in zgrešenih vojaških posredovanj (izvedenih zlasti za zadovoljitev interesov ZDA) v geopolitičnih razmerjih nepričakovano dobil »preživitveno« darilo, posledica ukrajinske vojne je tudi vsaj srednjeročna »zamrznitev« zahtev za prenavo ali razpustitev Nata praktično vseh evropskih socialnodemokratskih političnih strank, pa tudi strank nove evropske leve in zelenih političnih strank.

»Zeleni« Joschka Fischer (2022) in kulturi miru naklonjeni Slavoj Žižek (2022) sodita, da na brutalno rusko agresijo EU ne more odgovoriti pacifistično, moralno dolžna je podpreti pravico in odločitev Ukrajincev, da tudi z orožjem branijo napadeno domovino. Ukrajinski socialist Taras Bilous (2022), ki služi v oboroženih silah Ukrajine, je med drugim navedel, da si sicer najbolj želi takojšnje dokončanje vojne v napadeni domovini, vendar ne želi biti pasivna žrtev, zato tudi z orožjem ščiti svojo domovino in družino.

Čeprav je pomemben del krščanskega evangelijskega etosa nenasilje in pacifizem Jezusa Kristusa, vneti zagovornik razorožitve, popolne odprave jedrskega orožja in svetovnega miru papež Frančišek sodi, da je v določenih izjemnih primerih, v primeru samoobrambe, dopustna uporaba orožja. Tako je na tiskovni konferenci po obisku Kazahstana (september 2022) pozval k takojšnjemu prenehanju vojne v Ukrajini, k dialogu, čeprav je s tistim, ki je vojno začel, zelo težko začeti mirovna pogajanja. Vojaško samoobrambo kot odziv napadene in delno okupirane Ukrajine je ocenil kot pravico, kot odraz ljubezni do domovine, politične odločitve dobave orožja Ukrajini iz tujine za obrambo

pa kot moralno sprejemljivo. Pomoč v orožju pa bi bila moralno nesprejemljiva, če ne bi služila samoobrambi, temveč širitvi vojne (Pope Francis ..., 2022).

Upravičeno je mnenje raziskovalnega novinarja Boštjana Videmška (2022), ki je konec marca 2022 EU očital nesposobnost mirovnega posredovanja ob agresiji Rusije na Ukrajino, npr. skupaj s Turčijo in s scenarijem mednarodno varnostno podprte ukrajinske nevtralnosti (brez njenega vstopa v Nato), odprave sankcij in seveda umika ruske vojske iz Ukrajine. Miha Blažič (2022b) obtožuje vladajoči razred v Evropi, da dejansko Ukrajini ni nikoli dopustil uravnoveženega sodelovanja tako z Zahodno Evropo kot Rusijo. Rudi Rizman (2022) odobrava večplastno podporo napadeni Ukrajini, napoved članstva Ukrajine v Natu pa ocenjuje kot zgolj priročen izgovor za napad avtokratskega Putina, ki se bolj kot Nata boji demokracije. Vendar hkrati opozarja tudi na dejstvo, da Zahod ni želel Rusije kot pomembne partnerice vključiti v mirovno arhitekturo Evrope. Tudi nekdanji diplomat Roman Kirn (2022) in Peter Kovačič Peršin (2022b) opozarjata, da Evropa ni izkoristila padca berlinskega zidu, da bi odnos z Rusijo zgradila na drugačnih, enakopravnih temeljih. Priključitev Krima k Rusiji leta 2014 brez soglasja Ukrajine je že takrat predstavljala ključni izziv evropskega varnostnega sistema (The Ukraine Conflict ..., 2015). Ukrajina je po pospešenem postopku postala kandidatka za članstvo v EU, vendar bo verjetno na osnovi dosedanjih izkušenj do članstva verjetno prišlo šele po več letih ali desetletju. Čeprav ozemeljska celovitost ni formalni pogoj za članstvo v EU, se seveda pričakuje, da država kandidatka nadzoruje svoje celotno ozemlje ...

Ukrajinski intelektualec Sergij Plohi (2022b) sicer sodi, da bosta geografski sosedi Ukrajina in Rusija slej ko prej začeli graditi mir, vendar zgolj na naslednjem osnovnem pravičnem načelu: Rusija je agresor in Ukrajina žrtev. Pisec se zaveda, da je v tem zgodovinskem trenutku, ko še potekajo vojaški spopadi v Ukrajini, nemogoče napovedati, kdaj in kašen bo njen zaključek. Vendar je prav v teh kriznih vojaških in drugih evropskih razmerah še bolj prepričan, da je za EU geopolitično temeljna naloga storiti vse za čimprejšnje dokončanje vojne ter začetek pogajanj Ukrajine in Rusije, vztrajati na ponovnem zagonu globalnih procesov razoroževanja, podpreti ruske demokratične sile in tako po (realno) daljšem časovnem obdobju omogočiti najprej tesno sodelovanje, kasneje pa geopolitično izjemno pomembno vključitev seveda demokratične in miroljubne Ruske federacije v evropske integracije, dolgoročno tudi v EU.

EU je že leta 2009 izhajala iz predpostavke, da je tudi za obrambo, za vojaško stranico njene varnosti oziroma varnosti njenih članic treba nameniti več sredstev, ki naj bodo bolj učinkovito uporabljena (Evropska varnostna strategija, 2009, 41). Tudi vojaški izdatki EU oziroma njenih članic so se v zadnjih 20 letih povečevali, vojna v Ukrajini v letu 2022 pa je temeljno spremenila vojaške doktrine številnih držav, nabavne verige in prehransko varnost (Global Peace Index, 2022). Tudi v letu 2019 sta bili državi članici EU, Nemčija (tretje mesto) in Francija (četrto mesto), uvrščeni med največje izvoznike orožja na svetu, Rusija pa je bila po izvozu orožja druga največja izvoznica (za ZDA), po izvozu orožja na prebivalca pa

sta bili Švedska na drugem in Nizozemska na tretjem mestu (Global Peace Index, 2020). V letu 2020 je bil vojaški proračun Rusije 61,7 milijarde dolarjev (ZDA – 778 milijard dolarjev), vojaški proračuni držav članic EU pa so bili večji od 200 milijard dolarjev oziroma več kot 3-krat večji od vojaškega proračuna Rusije. Vojaška proračuna Nemčije (52,5 milijarde dolarjev) in Francije (52,7 milijarde dolarjev) sta bila primerljiva z vojaškim proračunom Rusije, vojaški proračun Ukrajine (okoli 6 milijard dolarjev) pa je predstavljal le okoli desetino ruskega vojaškega proračuna (World Military Expenditure ..., 2022).

Z Evropsko varnostno strategijo (2009) je EU dosegla soglasje o skupni oceni ogroženosti in na podlagi temeljnih vrednot postavila cilje za uveljavljanje svojih varnostnih interesov. V strategiji je poudarjeno, da morajo države spoštovati temeljna načela ustavnostne listine Združenih narodov. Strategija poudarja, da se o suverenosti, neodvisnosti in ozemeljski celovitosti držav ter mirnem reševanju sporov ni mogoče pogajati. Ozemeljski spori se nikjer ne smejo reševati z grožnjami ali uporabo vojaške sile (Evropska varnostna strategija, 2009, 10). Širjenje orožja za množično uničevanje s strani držav in teroristov je bilo v evropski varnostni strategiji opredeljeno kot »morda največja grožnja varnosti EU«. Morebitni ponovni razmah jedrske energije v civilne namene v naslednjih desetletjih pomeni tudi nove izzive za sistem za neširjenje orožja, če ne bodo uvedeni ustrezni varnostni ukrepi (Evropska varnostna strategija, 2009, 11).

V razmerah pandemije, podnebne in vsesplošne okoljske krize, ukrajinske vojne, globalne geografske in socialne neenakosti, globalne prehranske, energetske in vodne krize, zaostrenih medsebojnih odnosov med ZDA in Kitajsko, Rusijo in ZDA, Rusijo in EU, Indijo in Kitajsko je nemogoče napovedati, v kateri smeri se bo razvijala varnostna doktrina EU. Pisec se strinja z ugotovitvijo v Evropski varnostni strategiji (2009, 22), da mora biti pristop EU usmerjen predvsem k temu, da že v zgodnji fazi prepreči, da bi grožnje prerasle v vir konflikta.

Pisec sodi, da morata evropska varnostna politika in posredno Nato nemudoma opustiti strategijo vojaškega poseganja brez odobritve OZN in bistveno okrepiti razvijanje nevojaških mehanizmov mednarodne varnosti za 21. stoletje. Brutalno kršenje temeljnih načel OZN s strani Rusije ob napadu na suvereno Ukrajino je tragično poudarilo, da svetovna in evropska varnostna politika nimata prav nobenih učinkovitih mehanizmov, da bi v kali preprečevali vojaški napad močnejših držav na vojaško šibkejšo. Članstvo v Natu sicer vsaki državi članici zagotavlja, da bo ob napadu nanjo prišlo do skupnega vojaškega odgovora, vendar je Nato vojaška zveza, ki ščiti zgolj geopolitične interese Zahoda, svet kot globalna varnostna entiteta oziroma OZN pa nima prepotrebne in večplastne »varnostnega dežnika«. V sedanjih vojnih razmerah sredi Evrope (september 2022) pa je seveda nerealno razmišljanje o preoblikovanju Nata ali celo o njegovi razpustitvi, čemur se članice Nata v daljši prihodnosti ne bodo mogle izogniti.

Ukrajinska vojna je obenem potrdila, da so ukrajinske jedrske elektrarne (npr. JE Zaporozje) izjemno nevaren element ogrožanja nacionalne, evropske in globalne varnosti.

Tudi ob napadu Jugoslovanske ljudske armade na Slovenijo je v začetku julija 1991 prišlo do nizkega preleta vojaških letal nad JE Krško, ki je bila v načrtih JLA predvidena kot vojaška tarča. Pisec ponovno opozarja na tesno povezanost vojaškega in »miroljubnega« atoma, kar bi moral biti že sam po sebi dovolj pomemben argument, da se sicer nujna brezogljiva energetska prihodnost sveta in Evrope ne gradi na jedrski energiji.

Ukrajinska vojna – stališče ukrajinskega levičarskega aktivista

Taras Bilous je zgodovinar, levičarski aktivist in vojak iz Ukrajine. Več let je dejaven v ukrajinski organizaciji Socialno gibanje, ki temelji na načelih demokratičnega socializma, boja proti kapitalizmu in ksenofobiji. V pogovoru za Sobotno prilogo Dela (19. 11. 2022) je ponovno poudaril, da se ne strinja z prevladujočim mnenjem levičarjev iz zahoda o ukrajinski vojni. Najbolj ga preseneča njihovo ignoriranje mnenja in hotenja Ukrajincev, ki v veliki večini podpirajo oboroženi odpor, Ukrajina se bori za obstoj, za ohranjanje nacionalne suverenosti. Zato mednarodno levico poziva, naj vsestransko podpre ukrajinski odpor proti ruski vojaški okupaciji. Strinja se sicer, da so za vojno odgovorne tudi zahodne države, toda levičarji jih kritizirajo iz napačnih razlogov. Namesto, da kritizirajo dobavo orožja Ukrajini, bi morali že zdavnaj prepoznati Putinove načrte in prenehati poslovati z njim že po priključitvi Krima (2014) in začetku invazije na Donbas. Bilous se ne strinja, da dobava orožja Ukrajini samo podaljšuje vojno, sodi, da bo razlog za dolgo vojno kvečjemu pomankanje zalog ukrajinske vojske, saj Ukrajinci preprosto ne bodo privolili v priznanje ruskih osvajalskih ozemeljskih načrtov.

Marcel Štefančič (2022b, 41) ugotavlja, da vsi sedaj izražajo solidarnost z Ukrajinci – pa bi se pozimi res odklopili od ruskega plina in zmrzovali, se vprašuje ...Zdaj vsi poudarjajo, da je Putin avtokrat, fašist – kako to, da so ga tako dolgo hranili (Štefančič, 2022b, 47).

In – Amerika in Rusija, veliki rivalki med hladno vojno, še vedno sedita na tonah in tonah plutonija (Štefančič, 2022b, 20) ...

In ob ukrajinski vojni verjetno potrebna kratka osebna nota. Pisec se je kot javni mirovnik in zagovornik kulture miru in nenasilja (podpisnik Deklaracije za mir tik pred razglasitvijo samostojne Slovenije) ter kot na demokratičnih volitvah izvoljeni član takratnega predsedstva Slovenije (vrhovni poveljnik obrambnih sil) po napadu takratne vojaško močne jugoslovanske armade (junij 1991) z vso odgovornostjo (in zato s težkim srcem) odločil za pravico do obrambe Slovenije, tudi z orožjem. Taka je bila tudi večinska odločitev državljanek in državljanov napadene Slovenije, torej tako kot v Ukrajini, zato podpira tudi mednarodno vojaško pomoč, ki jo Ukrajina potrebuje za obrambno vojno. Vendar obenem poudarja, da je podobno, kot se je zgodilo v Sloveniji (Brionski sporazum o prenehanju spopadov in časovno omejeni »zamrznitvi« osamosvojitve Slovenije), za doseganje prekinitve spopadov in miru hkrati treba uporabiti vse diplomatske akcije (tudi pisec je v času vojaških spopadov vodil eno od delegacij Slovenije za doseganje prekinitve vojaških spopadov). Žal je ob

ruskem napadu na Ukrajino popolnoma presenečena in strateško nepripravljena EU (ali skupina Rusiji bližnjih držav članic) zamudila priložnost za takojšnje in usklajeno mirovniško posredovanje (npr. skupaj še s katerimi drugimi primernimi državami) ...

V najtežjem obdobju Evrope po drugi svetovni vojni, v času, ko je ne-kultura vojne ponovno premagala, porazila kulturo miru, je razen pomoči napadeni Ukrajini nujna globalna diplomacija, ki mora ustaviti vojno morijo. Slovenija kot država, ki ima v ustavi zapisano zavezo o kulturo miru in nenasilja, je moralno zavezana, da znotraj EU končno prevzame aktivno mirovniško vlogo.

Mednarodna okoljevarstvena organizacija Prijatelji Zemlje (Evropa) (*Friends of the Earth*) poudarja, da je vojna najslabša stvar, ki se lahko zgodi ljudem in tudi naravi. Z naraščajočo neoliberalno močjo, ekonomsko močjo oligarhov se povečujejo negativni vplivi na ljudi in planet. Narava nima časa, da bi se obnavljala in nevtralizirala destruktivne posledice gospodarskih in vojaških aktivnosti. Opozarjajo, da ruska vojska v Ukrajini napada jedrske elektrarne, morska pristanišča, objekte z nevarnimi odpadki, skladišča nafte, plinske postaje, odlagališča odpadkov, objekte za daljinsko ogrevanje in oskrbo z vodo ter druge objekte, kar neposredno ogroža ljudi in okolje. Zahtevajo in predlagajo (Solidarity with Ukraine ..., 2022):

- umik ruske invazijske vojske;
- EU in bogate države sveta naj uporabijo vse možne načine za zaustavitev spopadov med Rusijo in Ukrajino ter za zaščito pred možno okupacijo ozemelj Gruzije in Moldavije;
- dosledno spoštovanje ozemeljske nedotakljivosti Ukrajine, Moldavije in Gruzije ter spoštovanje mednarodno priznanih državnih mej;
- vse države, ki se soočajo z okupacijo in vojno, zaslužijo našo solidarnost in podporo.

Več kot 300 mladih iz Avstrije, Italije, Poljske in Slovenije je na osnovi zgodovinskih izkušenj temeljiti sprememb Evrope leta 1990 opredelilo sodobne politične zahteve: (Hertwig in drugi, 2022):

1. Ključni vzrok za številne probleme je, da imajo lastniki produkcije oziroma kapital več moči kot ljudje, izkoriščajo delavce in okolje ter tako ustvarjajo velike lastne dobičke, zato je treba razmere spremeniti v smeri bolj pravičnega ter trajnostnega načina proizvodnje in življenja.
2. Obstoječi volilni sistem ni dovolj demokratičen in neposreden, v številnih državah obstajajo zgolj politične stranke, ki bolj ali manj podpirajo le destruktivne neoliberalne ideologije.
3. Nato igra imperialistično vlogo v svetu, ZDA omogoča, da s pomočjo neekonomskih sredstev uveljavljajo svoje ekonomske interese. Širi se agresivno in provocira države, ki niso članice Nata. Zato je treba Nato odstraniti ali pa temeljito reformirati.

Varoufakis (2016a, 28, 29) sodi, da so na razpolago trije scenariji prihodnosti EU:

Evropski reformizem: vse manj uresničljiva je standardna različica evroreformizma, kot ga navadno izvajajo socialni demokrati, ki se zavzemajo za »več demokracije«, »več Evrope«, »reforme evropskih ustanov« itn. Dejstvo je, da je EU namenoma ustvarjena kot območje, ki se uklanja kartelu velikih evropskih podjetij in finančnemu sektorju, ljudem pa preprečuje sodelovanje pri odločanju. Zgrešeni pozivi za »več Evrope« in vztrajanje na dolžniško-deflacijskem začaranem krogu dejansko poglobljajo krizo, ki jo najbolj občutijo najšibkejši državljani EU, dejansko še povečujejo privlačnost ksenofobične desnice in v bistvu pospešujejo razpadanje unije.

Množični odhod iz EU (»lexit«): pridružitve pozivu nacionalistične in ksenofobične desnice, po katerem naj nacionalne države izstopijo iz EU. Varoufakis sodi, da je za evropsko levico dejansko taka možnost v nasprotju s temeljnimi levičarskimi načeli (npr. tudi z Marxovim prepričanjem o globalni povezanosti delavcev), saj npr. dejansko ukinja Evropo brez meja in se vrača k Evropi z nadzorovanimi nacionalnimi mejami, hkrati pa ljudi odvrta od upora, kar je v interesu nacionalistične desnice. Razpad unije bi pomenil vnovično uvedbo državnega nadzora z bodečo žico in oboroženimi policisti, ukinitvev prostega pretoka ljudi, študentov, delavcev. Prinesel bi tudi ponovno nacionalizacijo okoljske politike in nadaljevanje prevlade industrije fosilnih goriv. Evropska levica ne more z roko v roki sodelovati z nacionalizmom, npr. s populizmom Marine Le Pen pri projektih izstopov držav iz EU.

Nepokorščina znotraj EU: predlog vseevropskega gibanja, državljske in vladne nepokorščine, ki bi na medsebojno enakopravni lokalni, državni in evropski ravni zbudila demokratično nasprotovanje delovanju evropske elite. Reforma EU po uveljavljenih poteh in z okostenelimi institucijami, ki branijo interese elite, ni mogoča. Spopadu z aparatom EU (Evropska komisija, Evropska centralna banka, Berlin in Pariz) se ni mogoče izogniti, temeljiti mora na načrtni nepokorščini naprednih evropskih sil, naprednih vlad držav članic zaradi nemogočih evropskih »pravil« na občinski, pokrajinski in državni ravni.

EU za preživetje ter sedanjo in prihodnjo blaginjo vseh po mnenju pisca potrebuje novo, ekohumanistično paradigmo in novo družbenoekonomsko ureditev, ki bo namesto zaščite velikih korporacij in kapitala v ospredje postavila potrebe in interese delavcev, skupnosti in okolja. Po mnenju gibanja DiEM25 so resnično trajnostni, sonaravni razvoj, organizacija življenja in blaginje znotraj zmogljivosti planetarnega ekosistema in preokret od tekmovanja k sistemski solidarnosti ključni stebri neobhodne, dejansko globinske preobrazbe EU (Blueprint for Europe's ..., 2019).

Andrej Kirn (2016) vidi prihodnost EU in sveta v globalnem, demokratičnem ekosocializmu, saj je le v tem primeru možno omogočiti trajni obstoj človeštva v naravi in uvesti čim bolj pravično družbo zmerne blaginje za vse. Vendar sodi, da ni realno pričakovanje neke svetovne ali evropske socialistične revolucije, zato mora po njegovem mnenju tudi evropska nova levica podpreti družbena in okoljska gibanja ter druga prizadevanja, torej številne notranje

sistemske alternative, ki neoliberalizem najprej spreminjajo v ekosocialni kapitalizem. Dejstvo je, da v tem trenutku še vedno številni mislijo, da je že uveljavitev ekosocialne inačice kapitalizma zgornji realni in potrebni družbeno-ekološki reformni paket, tudi za EU, obenem pa seveda ni nobenega zagotovila, da se bo v 21. stoletju izvršil prehod v ekosocializem (Kirn, 2016). Koncept ekosocializma tudi zaradi pretežno negativne dediščine propadlih državnih socializmov 20. stoletja ostaja na obrobju družbene zavesti, a pritiski zlasti družbenih gibanj na sisteme neoliberalnega kapitalizma krepijo udejanjanje ekosocialnega kapitalizma ter hkrati vzporedno odpirajo in širijo prostor tudi radikalnejše zasnovani ekosocialistični, ekosolidarnostni zavesti.

Meszaros (2009) sodi, da prav defenzivna, strogo ekonomistična usmeritev socialnodemokratskih in laburističnih strank, gibanj dejansko omogoča ohranjanje dominacije kapitala in podrejenost delavskega razreda (Meszaros, 2009). Še bolj kritičen je Lev Centrih (2017), saj po njegovi sodbi socialne demokracije kot nekdanjega gibanja delavcev, njihovih sosesk, skupnosti ni več, obstaja zgolj ime, saj so socialnodemokratske stranke sprejele pravila igre interesov kapitala in se odpovedale uvajanju socializma. Guy Standing (2018, 233) socialnim demokratom starega kova očita, da so prav oni sprejeli neoliberalno konstrukcijo in niso storili ničesar, da bi podprli prekariat, ki je rasel v senci neoliberalizma. Socialna demokracija je po mnenju Varoufakisa (2016a) in nove evropske levice postala del odrevene evropske elite, ki je sklenila »Faustovo pogodbo« s profitnimi interesi velikih korporacij in velikimi finančnimi združbami ter tako opustila lastno zgodovinsko funkcijo, dediščino (Die kommende Demokratie, 2015). Rizman (2020a, 174) navaja oceno Habermasa, da se je evropska socialna demokracija, ki je v preteklosti »reševala« kapitalizem s tem, da ga je socializirala in humanizirala, utopila v evropskem političnem *mainstreamu*, se torej zblížala z neoliberalizmom. Susan George (2014, 124) kritično ugotavlja, da so evropske socialistične stranke v svoje programe brez oklevanja vključile elemente neoliberalnega modela.

Levo usmerjena kritika socialne demokracije torej poudarja, da se je odmaknila od tradicionalnega etičnega in vsebinskega polja, od koncepta socialne pravičnosti, se tesneje povezala s kapitalom (znižanje davkov in posledično manj denarja za socialno varnost) in s tem izgubila ključno strankino identiteto, ni pa prepričljivo ponudila novega političnega koncepta, vsebinsko privlačnega razvojnega, ekosistemskega in socialnega projekta. V določeni meri so njeno tradicionalno socialno vsebino prevzele in dogradile nova evropska levica, pa tudi praviloma bolj levo, solidarnostno zasnovane zelene stranke.

Obstaja veliko tveganje, da bo koncept ekosistemske družbene ureditve v obliki ekosocializma ali ekosolidarizma oziroma kako drugače poimenovane ekohumanistične ureditve EU postal utopičen. To bi se lahko zgodilo zlasti v primeru, da ne bo sposoben prepoznati po mnenju pisca »zgodovinske nujnosti« uvodne ekosocialne inačice kapitalizma kot prve faze okoljsko-družbenega preobrata. Janko Lorenci (2017b) na evropski ravni (primer Nemčije) prepoznava obrise sistemskih družbenih sprememb v tristranični politični povezavi rdeči

(socialdemokrati) – rdeči (Die Linke) – zeleni, podobni so tudi predlogi za politično širšo napredno evropsko koalicijo, ki jo predlaga npr. gibanje DiEM25 (European New Deal, 2017).

Prvi koraki, ki so nujni, da bi EU pripeljali na pot k novemu družbenemu redu, so po predlogih nove evropske levice naslednji (Programme of the Die Linke ..., 2011; Program Združene levice, 2014; Who We Are ..., 2016; European Left ..., 2019; Climate Emergency Manifesto, 2019; Kulke in Wixforth, 2020):

Zagon zelenega evropskega investicijskega programa (»Green Deal«): sistemska okoljska in socialna prenova industrije, lokalizacija in sonaravna prenova evropske industrije z zmanjšanjem proizvodnih in potrošnih krogov (minimizacija rabe virov); prednostni razvojno-zaposlitveni in socialni programi za revne prebivalce, prednostne investicije v produktivne, sonaravne in delovno intenzivne programe (namesto skoraj izključno v razvoj infrastrukture), naložbe za razvoj okolju primernih tehnologij in rabo lokalnih razvojnih potencialov.

Pot k ekološkemu preobratu: povečevanje snovne in energetske učinkovitosti; nosilnosti okolja in dejanskim potrebam ljudi prilagojeno, demokratično ekonomsko planiranje (upoštevanje ekološkega odtisa); ustavitev privatizacije virov ter prometne in energetske infrastrukture, nasprotovanje privatizaciji naravnih virov – čista voda in zrak kot javni dobrini, učinkoviti javni prevoz, podpora lokalni pridelavi dobrin, subvencioniranje rabe obnovljivih in lokalnih virov energije, ustavitev izvažanja onesnaževanja; nasprotovanje novim, t. i. tržnim rešitvam glede emisij toplogrednih plinov; boj proti energetski revščini s temeljno pravico dostopa do energije in vode.

Trajnostna proizvodnja hrane in ravnanje z gozdom: zagotavljanje prehranske suverenosti, prehranske samooskrbe z ekonomsko in ekološko trajnostnim kmetijstvom (naravi prijazno kmetovanje – ohranjanje biotske raznovrstnosti), enak položaj kmetov na ravni EU, okoljsko odgovoren in socialno pravičnejši (večja zaščita manjših kmetij) sistem kmetijskih subvencij, visoki okoljski standardi pridelave hrane, preusmeritve v sonaravno, ekološko kmetovanje za zaščito biotske raznovrstnosti in lokalnih ekosistemov, spodbujanje lokalnih zadružnih oblik povezovanja (celotna prehranska proizvodno-potrošniška veriga, gozdno-lesna veriga); genske in semenske banke.

Reševanje problema dolga: Evropska centralna banka (ECB) kot posojilodajalka v sili, ustanovitev zavezniškega bloka izkoriščanih in najbolj zadolženih držav, evropska konferenca za odpis nevzdržnih, nelegitimnih delov dolga in prestrukturiranje preostalega dolga, dokapitalizirane banke v lasti države, državljanov (namesto njihove privatizacije).

Sanacija in socializacija bank: dokapitalizacija bank zlasti z ugodnimi sredstvi ECB, ohranjanje večjih bank v državni lasti in pod demokratičnim nadzorom državljanov, socializirano in lokalizirano bančništvo (lokalne hranilnice, zadružniško načelo), družbeno, regionalno in okoljsko, sonaravno odgovorno investiranje bank ter njihova preobrazba v javni investicijski servis.

Spremembe restriktivne gospodarske zakonodaje in zavrnitev transatlantskega trgovinskega sporazuma: preklic medvladnega fiskalnega pakta, omogočanje državn

avtonomnega določanja industrijske politike, zakonodaja za podporo razvoja okoljsko in družbeno sprejemljive rabe gospodarskih potencialov.

Obramba in razvoj javnih storitev in skupnega dobra: ustavitev privatizacije in zagotavljanje vsem dostopnih javnih storitev (šolstvo in znanost, zdravstvo, socialna varnost in kultura); enake pravice dostopa do naravnih virov (zemljišče, zrak, voda in energija), kulturnih virov (vključno z informacijami in digitalnimi vsebinami).

Boj proti davčnim oazam: vzpostavitev mehanizma proti izvažanju kapitala v davčne oaze, odprte poslovne knjige zasebnih in javnih družb, krovni zakon za vse finančne transakcije (Tobinov zakon) in stekanje vseh sredstev tega davka neposredno v evropski proračun.

Preprečevanje socialnega in ekološkega dumpinga: upoštevanje vsaj minimalnih ekoloških in socialnih standardov pri proizvodnji podjetij, ki uvažajo na trg EU, evropski socialni protokol z enotnimi minimalni ekološkimi in socialnimi standardi za vsa podjetja v EU; nasprotovanje prostim trgovinskim sporazumom.

Odprtost in solidarnost do migrantov: namesto nacionalnih egoizmov in odklanjanja migrantov iskanje skupnih evropskih odgovorov in rešitev za migracije na osnovi reforme dublinskega sistema ali pa opredelitve koridorjev za legalne migracije in prisilce azila, prepoznavanje ter odpravljanje resničnih vzrokov migracij (vojne, revščina, podnebne spremembe) in priznavanje temeljnih pravic migrantom kot osrednjega dela vsake politike prerazporejanja migrantov, okrepljeni mehanizmi ekonomske in socialne integracije migrantov.

Demokratizacija institucij: prenos vseh odločevalskih pristojnosti od Evropske komisije na Evropski parlament (z izjemo izvršnih pooblastil), preobrazba in omejitev vpliva lobistov pri Evropskem parlamentu, dopolnitev evropske predstavniške demokracije z referendummi, zbori občanov, javnimi skupščinami in participativnimi proračuni (evropskega in na lokalnih ravneh).

Delavsko upravljanje v podjetjih in odpravljanje izkoriščanja: model zasebno-javnega lastništva (torej brez »revolucionarne nacionalizacije«!) in uvajanje oblik ekonomske demokratizacije – krepitev skupnega lastništva zaposlenih, kooperativ, so- in samoupravljanje v podjetjih, združništvo, socialne kooperative; občutno zmanjševanje družbene neenakosti s progresivno obremenitvijo bogastva in omejenimi razlikami med plačami.

Dostopnost temeljnih javnih storitev: pravica do univerzalnega dostopa do kakovostnih zdravstvenih storitev; univerzalna pravica do javnega in brezplačnega izobraževanja; pravica do socialne zaščite; zagotovljena dostojna pokojnina za vse starejše prebivalce.

Obramba in razširitev osebnih svoboščin in pravic: garancija zaščite in enakega dostopa do temeljnih človekovih pravic za vse ljudi v Evropi, vsesplošna enakost moških in žensk (npr. načelo enakega plačila za ženske in moške), prosti pretok informacij na spletu, alternativni mehanizmi časovno skrajšane zaščite intelektualne lastnine, popolna ločitev religij in države; odprava kakršne koli diskriminacije na osnovi spolne usmerjenosti, promocija pravic LGBTIQI.

Zavezanost k miroljubnosti in demilitarizaciji: koordinirani skupni mehanizmi za reševanje problematike beguncev, zmanjšanje vojaških proračunov na minimum in

njihova preusmeritev za zadovoljevanje potreb ljudi in posredovanje ob večjih nesrečah, umik evropskih držav z vojaških misij v svetu ter večja vloga vse manjših vojsk ob naravnih in drugih nesrečah, promocija razoroževanja in protivojnih aktivnosti, dolgoročno zasnovana razpustitev pakta Nato ter Evropa in celotni svet brez armad, dialog namesto konfrontacije z Rusijo; priznanje Palestine; ustanovitev skladov za izobraževanje za mir.

Begunsko-migrantska problematika in s tem povezana prebivalstvena odprtost EU je za starajočo se evropsko skupnost izjemno pomembna tema. Napredno evropsko demografsko politiko naj bi med drugim zaznamovala pravična porazdelitev bremena beguncev med vse države članice EU, potrebni so obsežni in inovativni programi integracije, usposabljanja beguncev in migrantov za življenje v kulturno drugačni novi domovini. Nujni so pravični socialni transferji za domače prebivalstvo in priseljene ter s tem povezano zmanjšanje medsebojnega nezaupanja in nezadovoljstva avtohtonih prebivalcev. Na ravni EU je treba zasnovati in udeležiti sistemsko finančno podporo državam odseljavanja, ki bi zmanjšala ekonomsko in podnebno pogojeno priseljevanje v EU.

Tudi EU je na pomembni civilizacijski preizkušnji, saj je jasno, da bodo v prihodnjih desetletjih mednarodne migracije z vsemi posledicami – stalnica. Pisec sodi, da je zaradi vse bolj perečih problemov staranja prebivalstva in zagotavljanja dovolj delovne sile (tudi zaradi razmerja med zaposlenimi in vzdrževanimi prebivalci) tudi v interesu Evrope, da je do beguncev in migrantov odprta in humana, sočutna skupnost. A migrantska politika EU mora zagotavljati domačemu prebivalstvu ohranjanje vrednotnega sistema, jezika, vere in kulture, pa tudi varnega počutja, socialne varnosti, dostojnega materialnega blagostanja. V obratnem primeru se bodo še dodatno okrepile nacionalistične, radikalne protimigrantske politične stranke in gibanja, ki bodo med drugim povečala protievropska stališča zapiranja v nacionalne države, torej težnje razpada EU kot obetavne civilizacijske pionirke nadnacionalne skupnosti.

Sodobne migracije v bogate države (Piketty, 2021)

Thomas Piketty (2021, 191) navaja, da so neto migracije v bogate države (Evropa, Severna Amerika, Japonska in Oceanija – okoli 1 milijarda prebivalcev) v obdobju 2010–2018 dejansko upadle. V obdobju 1990–1995 so letne neto migracije znašale okoli 2 milijona ljudi, v obdobju 1995–2000 2,5 milijona ljudi, v obdobju 2000–2010 več kot 3 milijone ljudi in v obdobju 2011–2018 okoli 2 milijona ljudi oziroma zgolj okoli 0,2 % od skupnega števila prebivalcev bogatih držav. V obdobju 1990–2018 je bila globalizacija torej predvsem finančna in komercialna, sicer pa obseg mednarodnih migracij v bogate države ni nikoli dosegel migracij v obdobju 1870–1914.

V obdobju 2000–2010 so znašale povprečne neto letne migracije v EU 1,4 milijona ljudi, v obdobju 2001–2018 pa manj kot 0,7 milijona ljudi, kljub migracijskemu višku leta 2015 (Piketty, 2021, 192).

Danes in tukaj predvsem potrebujemo združene in povezane napredne evropske »ustajnike«, v vseh državah EU pa aktivne državljanke in državljane za strukturno gospodarsko, ekološko in socialno prenovu Evrope, za doseganje osebnega in kolektivnega blagostanja za vse znotraj ekosistemskih omejitev. Pisec se strinja z razmišljanji, da so semantične, pomenoslovne razprave o imenu, poimenovanju postkapitalistične ureditve (npr. postkapitalizem, ekosocializem, ekosolidarizem, ekohumanizem ...) dejansko obrobne pomena, ključna je seveda izvedba naprednih, temeljnih, globinskih ekonomskih, političnih in institucionalnih reform (Kallis in drugi, 2016, 19). Dokler se po vzpostavljeni skupni rdeče-rdeče-zeleni politični fronti in fronti naprednih družbenih gibanj ne bodo radikalno spremenila razmerja družbene moči, pa tudi bistveno drugačna Evropa od današnje ne bo mogoča. Na skupni, solidarnostno in nadnacionalno zasnovani EU kot socialni in ekosistemski skupnosti zmerne blaginje za vse je treba graditi evropsko integracijo, ki ima po mnenju pisca zgolj kot taka realno možnost, da preseže tveganja ponovnih nacionalizmov. Ljudje se ne morejo identificirati (zgolj) na skupnem trgu, lahko pa se na skupnih socialnih storitvah, minimalnih preživetvenih standardih, dosegljivih vsem prebivalcem EU. Zgolj sonaravna, odrasna (zmerna osebna in skupna blaginja), solidarna (navznoter in navzven), socialna, demokratična, nenasilna in pravična evropska skupnost enakopravnih držav, narodov, regij in državljanov na osnovi vladavine prava je po mnenju pisca skupni temelj za zeleni napredni, nadnacionalni koncept Evrope (Plut, 2013b).

Utopija – in kaj je potem evropska prihodnost, njena prihodnja politična geografija – nadaljevanje, krepitev sedanje neoliberalne »realnosti« Evrope ali pa povratek k trdemu konceptu evropskih nacionalnih držav ali celo razpad EU?

Demokratična, na ravni državljanov držav članic sprejeta krepitev skupnih pristojnosti na različnih področjih, vključno z okoljskimi, ekonomskimi, finančnimi in socialnimi politikami, na osnovi evropske ustave in sistemske evropske družbene in okoljske, podnebne solidarnosti verjetno šele odpira vrata viziji enakopravnih, solidarnostnih in sonaravnih »Združenih držav Evrope« kot evropskega bratstva suverenih in enakopravnih držav ter – državljanek in državljanov. Janez Markeš (2016, 271) upravičeno predlaga, da Slovenija kot suverena država v EU sproži pobudo, naj se o EU ne razmišlja kot o federalni organizaciji, temveč o EU kot participativni socialno (in ekosistemsko – predlog pisca) vzdržni organizaciji nacionalnih držav. Tako EU kot Slovenija imata pred seboj težavno nalogo, namreč namesto prevladujočega neoliberalizma (a z nekaterimi ohranjenimi vzvodi evropskega modela socialne države in dodatnimi mehanizmi šibke trajnosti, sonaravnosti) na novo odpreti (eko) humanistično agendo nadnacionalne evropske socialne in ekosistemske skupnosti vseh držav Evrope (dolgoročno vključno z demokratično Rusko federacijo), zasnovane na mozaiku narodov, narodnih manjšin in regij ter mozaiku ohranjenih in zdravih ekosistemov.

Gradniki zrele in globinske (po prehodnem obdobju ekosocialnega kapitalizma) ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve »EU 2.0« kot globalno in medgeneracijsko odgovorne skupnosti enakopravnih državljanek in državljanov, narodov in nacij, regij, mest in podeželja so po mnenju pisca:

1. Etika varovanja, enkratnosti in svetosti planetarnega ekosistema (ohranjanje ekosistemskih storitev) in vseh živih bitij, družbene pravičnosti, materialne skromnosti in preprostosti (»dovolj namesto več«), medgeneracijske enakosti ter sistemske solidarnosti.
2. Sodelovalna demokracija z iskanjem optimalne kombinacije mehanizmov posredne in neposredne politične demokracije (dvpredstavniška demokracija – volitve in žrebanje političnih predstavnikov), udejanjanje ekonomske demokracije (soupravljanje in samoupravljanje zaposlenih v podjetjih, ustanovah) in teritorialne samouprave (avtonomne občine in regije).
3. Ekosistemsko plansko-tržno (krepitev planskih mehanizmov), ekosocialno, snovno krožno gospodarstvo skupne blaginje in modela količinske odrasti, proizvodnja in potrošnja znotraj nosilnosti lokalnega in planetarnega okolja, sonaravno kmetijstvo in sonaravna energetika (bistveno zmanjšanje absolutne porabe energije in materialov, OVE, razogljičenje ter hkrati opuščanje in opustitev jedrske energije), 3 % BDP EU investicij (manj kot polovica sredstev države, več kot polovica sredstev gospodarstva) v trajnostno sonaravno usmerjeno znanost in raziskovanje (bazične in aplikativne, na ekohumanistični etiki zasnovane raziskave).
4. Varna (visoka) stopnja prehranske, vodne in energetske samooskrbe ter trajnostni, skladnejši policentrični in regionalni razvoj v smeri krepitve finančne, ekonomske in odločevalske avtonomije evropskih regij, podpora administrativnemu, razvojnemu, socialnemu, kulturnemu in okoljskemu sodelovanju čezmejnih regij.
5. Pluralistični model družbeno-zasebne lastnine (razpršeni model lastništva, a prevlada lastnine zaposlenih in skupnosti), okrepljeno demokratično podružbljenje (solastništvo, skupno lastništvo, državno lastništvo) ključnih velikih gospodarskih podjetij in finančnega sektorja, infrastrukturnih sistemov, temeljnih naravnih virov (vodni viri, zrak) in temeljnih družbenih storitev (šolstvo, zdravstvo ...).
6. Vseevropski koncept minimalne socialne varnosti za vse prebivalce EU z univerzalnostjo zagotovitve materialnih osnov dostojnega življenja – pravičen davčni sistem (vključno z obdavčitvijo velikih tehnoloških podjetij in globalno pravičnim digitalnim davkom), model polne zaposlenosti, določeni brezplačni obseg porabe naravnih virov na osebo, plače v razmerju največ 1 : 4, zgornja omejitev premoženja in višine dohodka, brezplačen dostop do javnih storitev (izobraževanje, zdravstvo, javni prevoz); sistemsko solidarnostno odpravljanje ekonomske, družbene in regionalne neenakosti znotraj EU z bistveno večjim skupnim evropskim proračunom (5 % BDP EU).
7. Zasnova človekove in globalne varnosti z razširjenim konceptom policije kot edinega represivnega organa, vključno z omejenim številom stalnih, posebej usposobljenih enot za mednarodno vojaško ali reševalno posredovanje – izključno na poziv OZN (0,1–0,05 % prebivalcev oziroma 500.000–250.000 pripadnikov

v okviru celotne EU); aktivna vloga pri krepitvi okoljske in podnebne varnosti s pomočjo systemske finančno-tehnološke pomoči državam v razvoju, vodilna vloga EU pri pospešenem procesu demilitarizacije sveta in držav.

Podstati ekohumanistične EU 2.0 so po mnenju pisca naslednje:

- *solidarnostna nadnacionalna skupnost evropskih držav (od Atlantika do Urala) in državljanov (nedržavna federacija z dvodomnim evropskim parlamentom – Evropski dom izvoljenih poslank in poslancev ter izžrebana Evropska državljanska skupščina) z evropsko ustavo in demokratično dogovorjenim paketom prenosa pristojnosti na evropsko raven, sprejemanje odločitev na evropski ravni s kvalificirano večino držav članic (2/3 prebivalcev in 2/3 držav članic);*

- *sonaravna in podnebno nevtralna skupnost zmerne blaginje prebivalcev in blaginje ekosistemov znotraj planetarnih in lokalnih zmogljivosti okolja, ekosistemsko načrtovano, ekosocialno tržno, odraslo ter družbeno in medgeneracijsko odgovorno, krožno gospodarstvo, sonaravna in negativna energetika (obnovljivi viri energije – brez fosilnih goriv in jedrske energije);*

- *socialna skupnost z zmerno materialno in splošno blaginjo za vse, bistveno zmanjševanje premoženjskih, socialnih in regionalnih razlik z zagotavljanjem delovnega mesta in dostojnim univerzalnim socialnim minimumom (koncept univerzalnih temeljnih dobrin in storitev), povečanje evropskega proračuna na okoli 5 % BDP (uvredba evropskih davkov);*

- *migracijsko odprta skupnost s humanim panevropskim azilnim režimom, z državami odseljevanja usklajena, nadzorovana (in v določenih razmerah omejena) politika priseljevanja, politika večplastne integracije priseljenih in zagotavljanje enakosti pravic z avtohtonimi prebivalci;*

- *miroljubna skupnost za zagotavljanje evropskega in svetovnega miru na osnovi podpore kulturi miru in nenasilja, aktivno sodelovanje pri postopni demilitarizaciji EU (in njenih držav članic) in celotnega sveta (prva faza – na ravni OZN sprejeto sistematično zmanjševanje jedrskega orožja), opustitev Nata in njegova nadomestitev z evropskim varnostnim sistemom, temeljno zasnovanim na kulturi nenasilja in miru.*

Vsem dostopno in kakovostno družbeno blagostanje in zmerno, sonaravno zasnovano osebno materialno blagostanje za vse – to naj bi bil temeljni izplen ekohumanističnega napredka EU do srede 21. stoletja. Po mnenju pisca je verjetno ključni pogoj za ohranjanje in uspešnejše delovanje evropske skupnosti narodov in državljanov prerazporeditev politične moči od »elite« v korist evropskih državljank in državljanov (»evropskega ljudstva«) ter izdelava in udejanjanje učinkovitega modela ekosocialne in solidarnostne skupnosti resnično enakopravnih držav, ki bo v razmerah količinske gospodarske odrasti proizvodnje in potrošnje sonaravno (krožno gospodarstvo, OVE) ter do zanamcev in drugih zemeljskih vrst sočutno, odgovorno zagotavljal dostojno blagostanje za vse prebivalce EU:

- najprej z odpravo neoliberalnega kapitalizma in demokratično zamenjavo z ekosocialnim modelom kapitalizma;
- potem pa z zrelim (ekosolidarizem) in/ali globinskim (ekosocializem) modelom ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve – onkraj kapitalizma.

Kako pronicljivo in vizionarsko je globinsko humanistično podobo Evrope že pred stoletjem zasnoval pesnik Srečko Kosovel (2012, 71): *»Naš ideal je evropski človek, različen po svojih obrazih, a samo eden v svojem velikem stremljenju: ljubiti vse ljudi in v tej ljubezni delati.«*

10 Ekosistemska in humana družbena ureditev ni samo mogoča, je preživitveno nujna!

»Zaupanje, sodelovanje in altruizem postajajo odločujoče stalnice sodobnega razumevanja družbe in sonaravnega razvoja.«

Bogomir Kovač, 1996

Nobene dvoma ni, da je kapitalizem prinesel izjemen tehnološki napredek, bistveno izboljšal materialno in kulturno blagostanje velikemu delu svetovnega prebivalstva, podaljšal življenjsko dobo, razširil polje temeljnih človekovih pravic, a hkrati ustvaril podstati za razrast groteskne družbene in geografske neenakosti, globalne revščine, pomanjkanja hrane, vode, energije in antropogeno povzročene podnebne spremembe, izčrpavanje in zastrupljanje planetarnega ekosistema, množično izumiranje živalskih in rastlinskih vrst, številne vojaške spopade in intervencije, različne oblike diskriminacije. Nenehna rast svetovnega prebivalstva in še hitrejša rast porabe naravnih virov na prebivalca je sodobno civilizacijo pripeljala do trenutka, ko je človeška vrsta postala najpomembnejša preoblikovalka planetarnega ekosistema. Vstopili smo v novo geološko obdobje – v antropocen, v katerem materialna dejavnost človeške vrste presega omejene obnovitvene in samočistilne zmogljivosti planeta, spodkopava biološke temelje življenja naših otrok in vnukov ter drugih zemeljski vrst, hkrati pa je blagostanje skrajno neenakomerno in nepravilno, tako geografsko kot socialno porazdeljeno med državljanke in državljane sveta. Planet in civilizacija sta z osmimi milijardami prebivalcev prišla v viharo, tvegano in negotovo obdobje, ki bo trajalo nekaj desetletij, poglobljajo se notranja in zunanja (okoljska) sistemska protislovja kapitalizma. 21. stoletje bo v dobrem ali slabem civilizacijsko prelomno, saj bomo morali mrzlično poiskati odgovore na prepleteno podnebno, okoljsko in socialno zanko, ki zateza vrat človeške vrste, ogroža samo biološko preživetje drugih zemeljskih vrst in – samega povzročitelja. Pojavljajo se nova tveganja, med njimi npr. Jürgen Habermas (2005) izpostavlja tveganja genetskega liberalizma, genetskega programiranja, nenadzorovanja

genetsko-tehnološkega razvoja. Sredstva množičnega uničevanja in okrepljena militarizacija, vojaški spopadi, od vojaškega napada Nata na Irak do napada Rusije na Ukrajino, ogrožajo globalno in nacionalno varnost.

V drugih osončjih, galaksijah so dokaj verjetno tudi planeti, ki so podobni naši Zemlji, najbrž nismo edina civilizacija v vesolju. A Zemlja je dejansko naš edini dom, prelep in radodaren življenjski prostor, ki je veliko več od njegovega kapitalskega dojemanja kot vira surovin in energije za ustvarjanje – dobička. Stanje planeta ter velika geografska in socialna neenakomernost razporeditve materialnega bogastva sta dovolj nedvoumna znaka, da so bili načini preteklega materialnega in socialnega ravnanja napačni in da moramo spremeniti naš pogled na svet, naše odnose z drugimi ljudmi in okoljem. Na planetu vsako uro izumrejo tri zemeljske vrste, na prebivalca za več kot 3-krat presega mo zmogljivost ozračja za sprejemanje emisij toplogrednih plinov, nosilnost celotnega planetarnega ekosistema pa zaradi prekomerne porabe naravnih virov in obremenjevanja okolja presega mo za dve tretjini. V bogatih državah v povprečju na prebivalca trošimo in onesnažujemo tako, kot da imamo na »razpolago« tri planete; najbogatejši z osebno luksuzno potrošnjo za najmanj 100-krat presega mo nosilnost planeta. Podnebne razmere in zmanjševanje biotske raznovrstnosti nam že izstavlja jo račune za ekosistemsko ignoranco v preteklosti. Načrtovati in razmišljati moramo dolgoročno, celostno in medgeneracijsko, medvrstno odgovorno. Ekstravagantni milijarderji s širjenjem dragih in okoljsko destruktivnih turističnih potovanj še po vesolju osmim milijardam preostalih »navadnih« ljudi zgolj še dodatno, sebično otežuje jo sedanjo in prihodnost.

Začetek 21. stoletja temeljno označuje naraščajoči geografski in socialni prepad med revnimi in bogatimi ter celo globalno prekomerni pritiski na okolje, antropogeno povzročene podnebne spremembe. Nekaj deset najbogatejših Zemljanov razpolaga s premoženjem, ki je enako premoženju revne polovice svetovnega prebivalstva (4 milijarde prebivalcev!); razlike v plačah v velikih podjetjih in bankah bogatih držav so v razmerju tudi nad 1 : 300. Po mnenju patra Karla Gržana (2017, 9) dejstvo da lahko peščica ljudi poseduje toliko bogastva kot revnejša polovica človeštva očitno kaže na ujetost civilizacije v primeže hrematizma, ki omogoča skrajno neetično kopičenje in neomejeno bogatenje posameznikov. Zgolj majhen odstotek ljudi ima v lasti večino proizvodnih sredstev in kapitala, kar ogromni večini svetovnega prebivalstva dejansko onemogoča ekonomsko demokracijo, velikim lastnikom proizvodnih sredstev in nosilcem kapitala pa s tem omogoča pridobitev ključnih političnih vzvodov oblasti, odločanja. Svetovno kmetijstvo pridelava dovolj hrane za svetovno prebivalstvo, a je milijarda ljudi lačna, hkrati se tretjina hrane v bogatih državah odvrže, vse bolj kemizirano (konvencionalno) kmetijstvo pod diktatom dobičkov agromultinacionalk pa uničuje zdravje ljudi in ekosistemov, »prideluje« večino mesa na nehumanih živalskih farmah, zmanjšuje naravno rodovitnost prsti.

Sodobna kriza kapitalizma torej ni izraz občasnih motenj, temveč znak resnih sistemskih, strukturnih protislovij, ki jih sam kapitalizem oziroma njegovi protagonisti

seveda niso voljni odpraviti. Vse večja ekonomska in socialna asimetrija, poglobljanje razrednih razlik, nepravična delitev ustvarjenega dohodka in okoljska degradacija niso obrobne kapitalistične anomalije, temveč njegove ključne strukturne značilnosti. Strukturna nesposobnost kapitalizma, da vzpostavi trdne, medgeneracijsko in medvrstno pravične temelje za socialno in ekološko družbo 21. stoletja, zahteva njegovo temeljito, a demokratično preobrazbo in čim prej tudi njegovo odpravo. Udejanjanje zavestno pasivne krilatice »kapitalizem nima alternative«, nadaljevanje njegovega tradicionalnega modela trajne rasti (na omejenem planetu), zasnovanega na izkoriščanju sočloveka in narave tudi v prvi polovici 21. stoletja, praktično pomeni, da človeška vrsta in celotna biosfera nimata varne prihodnosti. Kapitalizem je organiziran kot sistem in omrežje nenehnega prostorskega širjenja in rasti, prostor, naravni viri in samočistilne zmogljivosti pa so omejeni in končni, zato je ob nadaljevanju kapitalističnega družbeno-ekonomskega modela ogroženo samo preživetje človeške in številnih drugih vrst na Zemlji. Slavko Splichal (2021) zaskrbljeno opozarja, da tudi danes opozorila Rimskega kluba (*Meje rasti*) izpred 40 in 50 let niso upoštevana, torej niso nič manj utopična kot takrat. 50 let po poročilu *Meje rasti* za Rimski klub (ovrgle so tezo, da je ključ napredka neomejena rast svetovnega gospodarstva) so znanstveniki ponovno, tokrat še bolj strokovno argumentirano in hkrati še bolj zaskrbljeno opozorili, da neomejena (količinska) rast svetovnega gospodarstva na omejenem planetu ogroža ne le blagostanje, temveč preživetje človeštva (Dixson-Declève in drugi, 2022). Če bo svet nadaljeval po sedanji poti, bo leta 2050 blaginja manjša za 40 % (tudi v bogatih državah), trenutni ekonomski sistem bo nevarno povečal družbena (rast družbene neenakosti, ekstremna politična destabilizacija, gospodarska stagnacija) in okoljska trenja ter planet pripeljal do podnebnega kolapsa.

Po mnenju Johna B. Fosterja (2022) je sodobna kapitalistična civilizacija v zadnji fazi (»kraljevstvo kaosa«), v obdobju uničevanja in iztrebljenja, ki ga temeljno označujeta nevarnost svetovne jedrske vojne ter globalna podnebna in okoljska kriza. Tendence v smeri iztrebljanja so neposredno nasprotne imperativu preživetja, ki pa zahteva demokratično prizadevanje naprednega mirovniškega, socialnega in okoljskega gibanja za družbeno enakopravni in ekološko trajnostni svet, za univerzalni mir na svetu. Vendar npr. grožnje Rusije, da bo v svoji imperialni vojni proti Ukrajini in njeni suverenosti, obstoju lahko uporabila vsa sredstva, vključno z jedrskim orožjem, nedvomno kažejo, da pretinja jedrskega holokavsta ponovno vstopa v središče svetovnih problemov. Grožnja globalne termo-jedrske vojne je trenutno celo večja, kot je bila v celotnem obdobju po zaključku t. i. hladne vojne. Človeška vrsta si hkrati samouničevalno grozi z jedrsko zimo in globalnim ogrevanjem, zlasti z dolgim, vročim poletjem ...

Številne študije in podatki vse jasneje potrjujejo, da vedno bolj obsežni in intenzivni procesi človekove dejavnosti presegajo regeneracijske in nevtralizacijske zmogljivosti planetarnega ekosistema. Zlasti kazalci koncepta okoljskega prostora (razpoložljivi prostor za človeštvo glede rabe količine energije in materialov ter odlaganja odpadnih

produktov) in koncepta planetarnih omejitev nedvoumno kažejo, da človeštvo v vse bolj številnih primerih presega zgornje meje nosilnosti okolja ali pa se jim tvegano približuje. Podnebne spremembe, izgubljanje biotske raznovrstnosti, prekomerna raba zalog naravnih virov, kemizacija okolja, pandemije so nedvoumni znaki, da je že srednjeročno ogroženo blagostanje, v posameznih območjih sveta pa tudi biološko preživetje človeške vrste. Ekosistemski, okoljski učinki rabe omejenih zalog energije (toplogredni plini, radioaktivni odpadki), mineralov (destruktivni učinki izkopavanja in predelave) in bioloških virov postavljajo dodatne omejitve rabi vseh tipov naravnih virov.

Vse vlade, svetovno gospodarstvo, civilno družbo čaka izjemno zahtevna naloga – zamenjava koncepta rasti z odrastjo, torej z bistvenim količinskim zmanjšanjem porabe materialov, energije, prostora, okoljskih virov, torej nov, ekosistemsko zasnovan koncept dviga blaginje ljudi in hkratno ohranjanje ekosistemskih storitev. Trajnostno sonaravno upravljanje na globalni in nacionalni ravni bo moralo biti do srede 21. stoletja zasnovano na ultimativnem upoštevanju zmogljivosti okolja, ekosistemov za zadovoljivo raven zaščite okolja, sicer bo ogroženo blagostanje sedanjih in prihodnjih generacij, zelo pa se bodo poslabšale biološke razmere za samo življenje.

Tragedija moderne civilizacije domuje v njeni veličini, v njeni zastrašujoči antropocentrični »sposobnosti« podrejanja t. i. zunanjega sveta (narave) svoji volji in rastočim »potrebam«. Tudi narodna gospodarstva so po mnenju Williama Ophulsa (2017) še vedno goreče predana »gospodarskemu razvoju«, razumljenemu kot nenehna kvantitativna rast. T. i. moderna civilizacija v sleposti od napuha zapravlljivo golta fizični in biološki kapital Zemlje.

Vse moderne ideje, institucije, navade in dejavnosti, ki so zasnovane na izobilju, je treba nemudoma začeti nadomeščati s takimi, ki temeljijo na pičlosti oziroma na zadostnosti, na spoznanjih ekologije (naravne omejitve, uravnoteženost in optimizacija, mehanizmi povratnih vplivov, medsebojna soodvisnost). Naj bo človeštvo všeč ali ne, morali se bomo odpovedati nenehni gospodarski rasti in namesto tega zasnovati stabilno, količinsko nerastoče gospodarstvo in zrelo, klimaksno civilizacijo (zmernost v vsem), ki bo človeštvu omogočila živeti v trajnem, harmoničnem ravnovesju z naravo. Cilj gospodarskega življenja mora zaradi ekološke pičlosti surovin, energije in prostora postati zadostnost, ne pa nenehna, protiekološka rast in s tem povezano materialno preobilje.

Vendar negativnih okoljskih posledic protiekološkega Titanika sodobne civilizacije ni mogoče nadomestiti z njegovo »pozelenitvijo«. Ladji je sojeno, da jo bodo potopili zakoni termodinamike (zlasti zakon o entropiji) ter nepopustljive biološke in geološke omejitve (tudi prostorske). Kmalu bomo dobesedno primorani Titanik zamenjati za dvojbornik, torej s postindustrijsko prihodnostjo, zasnovano na (omejeni) zmogljivosti planeta. Sebičnost in sproščena destruktivnost našega potrošniškega načina življenja sta moralno odvrtni in ekološko slepi, zanamcem kujeta bolečo zapuščino, obubožano in zastrupljeno Zemljo, ki jo bodo podedovali. Nam, ki živimo zdaj, je bil zaupan ekološki kapital vseh preteklih dob. Zapravljanje in uničevanje le-tega, ne da bi se ozirali na

bodoče rodove, je vandalizem, nezmožnost spoštovanja narave pa barbarstvo. Sonaravno in medgeneracijsko odgovorno, solidarnostno ustvarjanje prepotrebne gospodarskega presežka je seveda ključno za doseganje zmerne materialne osnove in za kakovostno preživljanje prostega časa.

Ekološki svetovni nazor po mnenju Ophulsa (2017, 150) pomeni, da se zavedamo svetosti kozmosa. To pa pomeni želeli si, da bi živeli v skladu z njegovimi zakoni – ponižno, zmerno in globoko zavedajoči se svoje povezanosti z vsem živim na našem planetu. Tako bi uravnovesili neravnovesje razsvetljenstva (znanost, intelekt, logos ...), njegov odmik od skupnosti, kozmosa, hlepenja po materialnem bogastvu in moči. Pomembna družbena sprememba pa se zgodi na dva načina, postopno ali s prevratom, prehod bo, če bomo z njim predolgo odlašali – brutalnejši. V bistvu tržno in materialno pridobitvena civilizacija rastoče neenakosti pa se še vedno zanaša na omejeni geološki kapital (zaloge) namesto na potencialno obnovljivi prirastek, priliv.

Bližajoča se vrnitev ekološke pičlosti pa pomeni, da pričakovanjem in željam milijard ljudi ne bo mogoče zadostiti in da bodo individualne želje vedno bolj podrejene kolektivnim potrebam, javnemu dobru (Ophuls, 2017, XI, 43, 124, 134). Pomembni politični vodili naj bi bili – varčnost (»varčevanje« z naravo) in bratstvo, sestrstvo (družbena povezanost, solidarnost). Materialna preprostost (ne revščina) in zmernost (namesto zgolj »poklica kopičenja privatne lastne«) spodbuja pravičnost, saj omogoča približno enakost materialnih temeljev življenja. Ekosistemska, ekohumanistična družbena ureditev naj slavi in večplastno nagraduje uspešne in odlične, a družbeno in okoljsko odgovorne podjetnice in podjetnike, zdravnike, učiteljice, kmete, umetnice in športnike – pod pogojem, da ne postanejo sebični in materialno »preveliki«.

Evolucija in ekologija se torej ne moreta uporabljati za zagovarjanje neskončnega bogastva (tehnološka megalomanija materializma) in privilegijev posameznikov na račun plenjenja skladišč narave, državljske dolžnosti in odgovornosti morajo imeti za vse ljudi enako veljavo, če želimo celost sistema ohraniti na dolgi rok. Naloga človeške vrste je prepoznavanje soodvisnosti velike mreže planetarnega bivanja in solidarnostno, sočutno omogočanje dobrobiti vsem bitjem in vsem prihodnjim rodovom. Potrebujemo torej zlasti nov način mišljenja, katerega končni rezultat bo – nova politična ureditev z ekologijo kot vodilom vsakršne bodoče civilizacije in nove politične ureditve.

Celotna materialna dejavnost človeštva mora biti trajno v okviru zmogljivosti okolja, ekosistema, kar pomeni, da bo slej ko prej treba strokovno in demokratično, ob upoštevanju različnih geografskih in razvojnih značilnosti držav sveta določiti in upoštevati okvirne zgornje meje porabe naravnih virov na prebivalca, »dovoljeno«, ekosistemske sprejemljivo obremenjevanje okolja, ozračja. Ključen je prehod ne le k večji učinkovitosti rabe energije in materialov, temveč tudi h konceptu zadostnosti, torej »dovolj namesto vedno več«, kar zlasti velja za bogate, hkrati najbolj netrajnostne in za okoljsko-podnebno krizo najbolj odgovorne države.

Kot splošna vodila omejene porabe naravnih virov in onesnaževanja okolja ter opustitve linearnega gospodarstva za države sveta do leta 2050 bi lahko bile zlasti naslednje interdisciplinarno zasnovane zgornje planetarne ekosistemske in prostorske omejitve:

- stopnja rabe obnovljivih naravnih virov ne presega njihove stopnje obnavljanja in stopnja rabe neobnovljivih naravnih virov ne presega stopnje zamenjave z obnovljivimi – ekološki odtis na prebivalca pod 1,6 gha/prebivalca (sedanje stanje – 2,6 gha/prebivalca sveta, bogate države – 5 gha/prebivalca in več); poraba materialov/prebivalca – največ 5 ton (sedanje stanje – 13 ton/prebivalca, bogate države 20–30 ton/prebivalca, revne pa 2 toni/prebivalca), nekajkratno zmanjšanje porabe dušika (kmetijstvo) in fosforja;
- stopnja različnih emisij (in odpadkov) ne presega absorpcijske, samočistilne, nevtralizacijske zmogljivosti okolja in njegovih sestavin (npr. ozračja) – letni izpusti toplogrednih plinov na prebivalca pod 0,5 tone ekvivalentov CO₂ (sedanje stanje – 7 ton ekvivalentov CO₂, bogate države – okoli 10 ton ekvivalentov CO₂);
- antropogenizacija narave ne sme pospeševati hitrosti naravnega izumiranja živalskih in rastlinskih vrst oziroma zmanjševanja biotske raznovrstnosti – letna stopnja izgube biotske raznovrstnosti največ 10 vrst na milijon vrst (sedanje stanje: 100–1000), povečanje deleža zavarovanih območij planeta na vsaj 30 %;
- odpraviti in izogibati se je treba tehnologijam, ki prinašajo nesprejemljivo tveganje in visoke stroške več kot eni generaciji ter se lahko izrabljajo v vojne namene – zlasti prenehanje uporabe jedrske energije (proizvodnja plutonija za izdelavo jedrskih bomb iz izrabljenega jedrskega goriva JE, visokoradioaktivni odpadki, vojaški, teroristični in kibernetični napadi na JE).

Sodobnega človeštva pa ne čaka zgolj prilagajanje materialne dejavnosti globalnim in lokalnim zmogljivostim okolja, temveč tudi hkratno odpravljanje neenake, nepravilne porazdelitve porabe naravnih virov ter s tem povezane družbene in geografske neenakosti med državami in znotraj držav. Obstoječa stopnja rabe nekaterih naravnih virov je ne le netrajnostna, temveč tudi izrazito neenaka, zato je je treba trajnostne ukrepe kombinirati z ukrepi za njihovo pravično razdelitev. To pa pomeni, da bodo morali nekateri ljudje porabo naravnih virov zmanjšati. Ekosistemsko je nerealno in zelo tvegano verjeti v možnost, da bo lahko npr. 10 milijard ljudi na osebo leta 2050 trošilo toliko energije in materialov, kot jih sedaj porablja povprečni Evropejec ali prebivalec ZDA, Avstralije, Katarja ... Poraba energije in materialov (na prebivalca) 1 % najbogatejših prebivalcev planeta pa je več kot 100-krat večja od porabe najrevnejših prebivalcev. Koliko ljudi lahko materialno dostojno živi na svetu, 2 milijardi ali več kot 10 milijard? Odgovor je v največji meri odvisen od tega, ali bo v bogatih državah in pri 1 % najbogatejših prebivalcev prišlo do radikalnega zmanjšanja porabe energije, materialov in prostora (okoljskih virov). Nosilnost okolja planeta za trajnostno proizvodnjo hrane, energije, izdelkov je sicer omejena, a omogoča zmerni materialni standard vsaj za 10 milijard prebivalcev.

Celostni zeleni načrt za Evropo

Evropsko gibanje DiEM25 je izdelalo celostni zeleni načrt za Evropo, ki je za premagovanje okoljske in socialne krize v ospredje gospodarske arhitekture EU postavil ljudi in planet namesto rasti in dobička.

Za razliko od zelenega načrta Evropske komisije (dejansko ohranja *status quo*) je načrt gibanja DiEM25 zasnovan na treh ključnih projektih (Blueprint for Europe's ..., 2019): zelena javna dela (investicijski program za evropski pravični zeleni prehod), EU kot okoljska skupnost (zakonsko podprta pravična prenova gospodarstva EU) ter ustanovitev in delovanje okoljske zakonske komisije (neodvisno telo za raziskovanje in udejanjanje novih okoljskih standardov v Evropi in svetu). Potrebne globinske spremembe gospodarstva EU (od industrije do kmetijstva in urbanega načrtovanja) naj bi po načrtu že do leta 2025 (torej v predlaganem obdobju šestih let) omogočile urgentno doseganje neto ničelnih izpustov TGP. Eden od ključnih dejavnikov, ki naj bi omogočil takojšnjo akcijo za realizacijo zahtevnega zelenega načrta, naj bi bile predlagane oblike ljudskih skupščin (uvodni pristop »od spodaj«, oblika neposredne in deliberativne demokracije na ravni občin, regij, držav in EU) kot ključno orodje za zagotavljanje demokratičnosti sprejemanja odločitev. Na ravni občin (lokalnih skupnosti) naj bi odločitve in predloge sprejemali vsi udeleženci ljudske skupščine, pri vseh drugih oblikah skupnosti (regija, država, EU) pa naj bi bili ljudski predstavniki izbrani s pomočjo žreba (Blueprint for Europe's ..., 2019). Občinske ljudske skupščine naj bi skupaj s političnimi predstavniki oblikovale občinske zelene načrte, regionalne ljudske skupščine regionalne zelene načrte, nacionalne ljudske skupščine državne zelene načrte in evropska ljudska skupščina, skupaj z Evropskim parlamentom – evropski zeleni načrt.

DiEM25 torej sodi, da zeleni načrt Evropske komisije služi povečanju demokratičnega deficita EU. T. i. Trajnostni investicijski načrt EU namreč ne zagotavlja virov za skupnosti, občine ali regije, temveč zlasti za privatne investitorje, obenem socializira tveganja zelenega prehoda, prebivalcem pa ne omogoča demokratičnega nadzora nad usmeritvami evropskega razogljičenja (Blueprint for Europe's ..., 2019). Milijoni prebivalcev EU, mesta in lokalne skupnosti ne bodo prepoznani kot neobhodni člani podnebne gibanja. Lokalne skupnosti tako ne bodo prepoznale koristi zelenega prehoda: primernejša stanovanja, zagotavljanje zaposlovanja, večja kontrola lastnega življenja. Zato naj bi se novi zeleni načrt za EU moral obvezno začeti v evropskih skupnostih, hkrati pa ohraniti transevropski značaj.

Načrt DiEM25 za prenavo EU je investicijsko temeljno zasnovan na okrepljenih javnih investicijah. Ko se npr. vlada odloči za gradnjo nove bolnišnice, univerze ali železniške proge, se ustvari javni dolg, vendar pa po določenem obdobju investicija ustvari pozitivne povratne rezultate (Blueprint for Europe's ..., 2019): izboljšanje javnega zdravja zmanjša stroške zdravstvene zaščite, bolj izobraženi prebivalci plačajo višje davke, učinkovitejši javni promet omogoča zmanjšanje onesnaževanja okolja in nižje

prevozne stroške. Javne banke lahko delujejo brez nujnosti imperativa maksimizacije dobička in v ospredje postavijo čim večji doprinos npr. k zaposlenosti in kakovosti življenjskega okolja, k dvigu blagostanja celotne lokalne skupnosti, ki se ne meri in ocenjuje z dvigom BDP.

Po predlogu evropskega transnacionalnega gibanja DiEM25 bi morali biti evropski energetske sistemi zasnovani na javnih investicijah in javnem lastništvu proizvodnje, prenosa in upravljanja z energijo, kar je v nasprotju s trdo tržno energetske strategije EU (Blueprint for Europe's ..., 2019). Javno lastništvo bi namreč pospešilo prehod k trajnostni energetiki in hkrati zmanjšalo cene energije, energetska strategija EU pa zahteva še večjo liberalizacijo trgov energije, okrepljeno tržno tekmovanje. Tako zasnovana energetska strategija bo ohranila odvisnost oskrbe z energijo s fosilnimi gorivi ter oslabila potrebo po večji energetske učinkovitosti in razogljičenju. Sodelovanje javnosti pa bi omogočilo sprejemanje demokratičnih odločitev glede proizvodnje (okolju prijaznejše oblike proizvodnje energije), prenosa in cen energije (dejanska odprava dobička), odprava bi tudi energetske revščine, ki pesti več kot 50 milijonov prebivalcev EU. Eden od enostavnejših načinov zmanjšanja rabe energije in energetske revščine v EU je progresivna cena energije. Vsa gospodinjstva bi lahko za zadovoljitev temeljnih potreb imela na razpolago določeno količino energije (npr. za ogrevanje, kuhanje), v primeru večje rabe energije pa bi bila njena cena vse višja (Blueprint for Europe's ..., 2019).

Pri celostni oceni finančnih in okoljskih posledic proizvodnje, potrošnje in storitev pa je treba upoštevati celotni življenjski krog (gradnja, delovanje in razgradnja) in skupne dolgoročne posledice (kumulativni vpliv na nosilnost okolja, koncept »od sveče do groba«) npr. proizvodnje električne energije s pomočjo fosilnih goriv, urana ali OVE, torej od npr. rudnikov urana do razgradnje JE in odlaganja radioaktivnih odpadkov. Strokovno nekorektno in zavajajoče je npr. oglaševanje električnih avtomobilov kot okolju »prijaznih« in brezogljicnih, saj je za njihovo proizvodnjo bila porabljena velika količina naravnih virov tako za vgrajene materiale kot za proizvodnjo električne energije.

Pravilnejša, bistveno bolj enakomerna in obenem trajnostno globalno sprejemljiva raba naravnih virov je dejansko etični ideal, ki pa lahko postane politična in ekostemska realnost v primeru, da bodo prebivalci danes revnih držav pridobili moč, da si bodo lahko svojo pravico do pravičnega deleža okoljskega prostora priborili.

Obseg oziroma rabo posameznih naravnih virov bo glede na delež v svetovnem prebivalstvu praviloma treba določiti na planetarni ravni, vendar bodo zaradi različnih vzrokov potrebne določene izjeme. Delež držav glede okoljskega prostora na prebivalca se bo do leta 2050 spreminjal zaradi različne stopnje rasti oziroma upada števila prebivalcev. Glede kmetijskih zemljišč bo možno okoljski prostor definirati na ravni Evrope oziroma EU, saj je eden od njenih ciljev doseganje prehranske samozadostnosti. Okoljski prostor za vodo pa bo treba opredeliti na regionalni ravni, na ravni porečja, saj velikih

količin vode ni možno prenašati na večje razdalje. Trajnostni delež pozidanih površin pa je odvisen npr. tudi od gostote poselitve, na splošno pa strokovnjaki koncepta okoljskega prostora predlagajo, da se okvirne količine okoljskega prostora določajo na ravni celotne EU. Prav tako še ni jasnih opredelitev okoljskega prostora za različne naravne vire in zgornje meje obremenjevanja okolja znotraj držav (to je naloga politike in civilne družbe v posamezni državi), v ospredje pa se postavlja ključno etično načelo: vsem naj bo omogočeno zadovoljevanje (zgolj) temeljnih potreb (dobrin in storitev).

Z vidika planetarnih omejitev tudi glede trajnostne količine pridelave hrane je pomembno, da se v zadnjih desetletjih zmanjšuje letna stopnja rasti svetovnega prebivalstva, ki pa se naj bi stabiliziralo šele konec 21. stoletja. To pomeni, da bo že do srede 21. stoletja potrebno ne le odpraviti svetovno lakoto, temveč tudi dodatno nahraniti okoli 2 milijardi ljudi. Pisec sodi, da bo v primežu podnebnih in ekosistemskih sprememb zagotavljanje globalne prehranske varnosti ena od najtežjih nalog človeštva. Razen radikalnega zmanjšanja odvržene hrane (zlasti v bogatih državah) in potrošnje mesa, bo treba z dodatnimi finančnimi sredstvi pospešiti sonaravne, ekološke tehnološke postopke (vključno npr. s kapljičnim namakanjem, rabo prečiščene odpadne vode) povečevanja kmetijskih donosov, pa tudi iskanju novih virov prehrane. Tako naj bi po ugotovitvah nekaterih znanstvenikov morske in sladkovodne mikroalge (drobni fotosintezni mikroorganizmi – vir proteinov in vitaminov) postale pomembna hrana prihodnosti za okoli 10 milijard prebivalcev (Hemingway Jaynes, 2022). Hitro rastoče mikroalge naj bi s pomočjo akvakulture pridelovali v priobalnih območjih zlasti držav v razvoju, kar bi po ocenah omogočilo povečanje proizvodnje hrane za 50 %. Alge namreč rastejo 10-krat hitreje od konvencionalnih rastlinskih kmetijskih pridelkov na kopnem in ne potrebujejo gnojil, temveč ogljikov dioksid, kar naj bi bilo pozitivno z vidika blaženja podnebne krize. Lahko se dodajajo rastlinskim alternativam kot nadomestkov za meso, ki sedaj slonijo na soji in grahu. V prehrani lahko nadomestijo tudi jajca, saj vsebujejo 3-krat večjo količino tri omega maščobnih kislin (Hemingway Jaynes, 2022).

Koncept odrasti in populacija človeške vrste v 21. stoletju (Kallis, 2018)

V 20. stoletju se je število svetovnega prebivalstva povečalo za 4-krat, od 1,5 milijarde na 6 milijard. Leta 1950 je na svetu živelo 2.5 milijarde ljudi in leta 2022 8 milijard. Človeška vrsta je edina, ki beleži trajno rast populacije – na omejenem planetu. Pozitivno je dejstvo, da se od 60. let 20. stoletja zmanjšuje letna rast prebivalstva (zmanjšanje letne rasti od več kot 2 % na 1 %), leta 2010 pa je polovica svetovnega prebivalstva živela v državah, kjer je število rojstev manjše od števila umrlih (število otrok na žensko pod 2,1). Afrika v svetovnem merilu izstopa po zelo hitri rasti prebivalca, kar tudi po mnenju Katje Vintar Mally (2012) utegne do leta 2050 povzročiti več kot podvojitev afriškega prebivalstva. Visoka rodnost je v revnih skupnostih vsaj deloma tudi odziv na visoko smrtnost otrok in dojenčkov.

Z vidika koncepta odrasti, ki v ospredje postavlja omejeno nosilnost planetarnega ekosistema za kritje materialnih potreb človeške vrste, se tudi trajna rast svetovnega prebivalstva obravnava kot problematična in nezaželena. Stabilizacija in kasneje verjetno zmanjševanje populacije človeške vrste je zato za snovalce koncepta rasti zelo pomemben cilj, a podrejen nujnemu bistvenemu zmanjšanju porabe naravnih virov in obremenjevanja okolja na posameznega prebivalca (zlasti v bogatih državah in bogatih posameznikih) kot ključnega za prilagoditev planetarni biokapaciteti. Odrastniki sicer ne odobravajo Malthusovo reakcionarno politiko, vendar tudi oni sodijo, da prebivalstvo ne sme stalno, nekontrolirano rasti. Manjše število prebivalcev pomeni tudi zmanjšanje pritiska za doseganje gospodarske rasti in manjšo rabo naravnih virov. Zmanjšanje prebivalstva pa prinaša tudi zmanjšanje povpraševanja po proizvodih in storitvah, povečanje pritiska za na plače in stroške dela, saj se npr. večje potrebe za povečanje davkov zaradi staranja prebivalstva.

Po mnenju snovalcev koncepta odrasti je seveda želeno zmanjšanje visoke rodnosti npr. v podsaharski Afriki, vendar zavračajo nedemokratične, prisilne mehanizme in ukrepe za zmanjšanje števila otrok v družinah. Na drugi strani pa podpirajo proces prostovoljnih demografskih sprememb za zmanjšanje števila otrok v družini, mednje uvrščajo izboljšanje oskrbe revnih družin s hrano, višjo zdravstveno zaščito in izboljšanje sanitarnih razmer, ki zmanjšujejo smrtnost. Prav tako podpirajo širok dostop žensk do kontracepcijskih in drugih načinov kontrole rojstev, pa tudi odpravo dela otrok, predvsem pa javne in druge investicije za izboljšanje univerzalne dostopnosti in kakovosti izobraževanja za fante in dekleta. Podaljšanje šolanja deklet je ključno za načrtovanje družine, odločanje za poznejše rojevanje in manjše število otrok. Dvig materialnega blagostanja prav tako zmanjša število otrok v družini, veliko obeta tudi možnost širšega, bolj sistematičnega udejanjanja souporabe dobrin in storitev (»dostop namesto lastništva«), prehod od materializma v vzdržno kakovost življenja. Odrastniki se tudi v demografski politiki naslanjajo na načelo »od spodaj navzgor«, ki temelji na pravici ženske o odločanju glede rojstva otrok.

Zaradi globalno prekomernih pritiskov na okolje je zelo pomembno, da se v državah v razvoju višjo kakovost blagostanja, zdravstva in izobraževanja doseže z bolj učinkovito rabo naravnih virov, vendar se bi tudi v tem primeru njihova poraba morala povečati. Zato je ključnega pomena, da se odrast v radikalnejši obliki uveljavi v bogatih državah, kar naj bi sprostilo naravne vire za avtohtono izboljšanje materialnega standarda družin, skupnosti npr. v Afriki. Možnost in potrebnost bistvenega zmanjšanja ekološkega odtisa najbogatejših ljudi na planetu sprošča okoljski prostor najrevnejšim, da se dvignejo iz revščine in zadovoljijo osnovne človeške potrebe, kar bi bistveno zmanjšalo število otrok v družini.

V prihodnje se pričakuje porast mednarodnih migracij iz držav v razvoju v gospodarsko bolj razvite države (beležijo demografski primanjkljaj), kar pa zahteva aktivno sodelovanje in korektne dogovore držav odseljevanja in priseljevanja. Med snovalci

koncepta odrasti ni enotnega stališča do sicer različnih tipov priseljevanja, saj so ekonomski in družbeni učinki lahko dobri ali slabi, v vsakem primeru pa zagovarjajo nujnost humanitarnosti in mednarodne solidarnosti do beguncev in neobhodnost mednarodnih sporazumov o solidarnemu sprejemanju beguncev primerih humanitarnih katastrof zaradi vojaških spopadov, lakote, podnebnih sprememb ...

Upoštevati je treba dejstvo, da je Zemlja kot celota že preobremenjen, enostransko antropogeno izkoriščen habitat človeške vrste, zgolj prostorsko premeščanje prebivalcev v razmerah še vedno prisotne globalne rasti svetovnega prebivalstva (letni prirast – okoli 80 milijonov prebivalcev) seveda v osnovi ne rešuje kompleksne populacijske problematike človeške vrste. Po mnenju Jeremyja Rifkina (2015) se naj bi padajoča rodnost do srede 21. stoletja verjetno približala 2,1 otroka na družino po vsem svetu. To naj bi po njegovi oceni označilo začetek počasnega upadanja človeške populacije, ki naj bi štela okoli 5 milijard ljudi – to naj bi bilo število svetovnega prebivalstva, ki jo t. i. ekološke obresti narave lahko trajnostno preživljajo. Zmanjšanje ekološkega odtisa najbogatejših, odpravljanje svetovne revščine in stabilizacija ter potem krčenje človeške populacije so ključni, soodvisni gradniki varnejše prihodnosti človeške vrste. Še vedno velja tudi Gandijeva ugotovitev, da »Zemlja nudi dovolj za zadovoljitev potreb vsakega človeka, ne pa tudi dovolj za zadovoljitev pohlepa«.

Koncept odrasti sporoča: da bi človeško populacijo uskladili z biokapacitato planeta ne bo dovolj zmanjšati število svetovnega prebivalstva in razvojne razlike npr. med Afriko in Evropo, temveč hkrati radikalno zmanjšati ekološki odtis najbogatejših – slej ko prej tudi z demokratično določitvijo zgodnje meji premoženja.

Na mednarodni, globalni ravni pa bo skrajno zahtevna, dolgotrajna, verjetno procesno (fazno) zasnovana naloga političnega procesa – udejanjanje načela »razdelitvene pravičnosti« med državami sveta. Verjetno še bolj zahtevna, a nujna, naloga pa je upoštevanje medgeneracijske pravičnosti, kar seveda pomeni, da zadovoljevanje potreb sedanjih generacij, raba energije in materialov, ne ogroža blagostanja in preživetja prihodnjih generacij. In seveda najtežja naloga – zadovoljevanje potreb človeške vrste ne sme ogrožati blagostanja in preživetja drugih zemeljskih vrst, ki imajo prav tako pravico do dostojnega in varnega deleža okoljskega prostora.

Mednarodna okoljevarstvena organizacija Prijatelji Zemlje sodi, da je neobhodna globinska prenova obstoječega, trajno rastočega neoliberalnega modela gospodarstva in celotne družbe, kar pa zahteva odstranitev, demontažo sedanjih struktur ekonomske in politične moči. Kljub nezavidljivemu stanju in globalnim trendom upajo, da je možno doseči temeljite družbene spremembe, ki bodo tako preoblikovale svetovni model gospodarstva (»rast je napredek, razvoj«), da bo služil blaginji za vse ljudi in blaginji, ohranjanju našega skupnega doma – Zemlje. Prijatelji Zemlje sodijo, da mora trajnostno in bolj pravično, solidarnostno zasnovano gospodarstvo znotraj planetarnih omejitev

okolja vsem prebivalcem sveta prednostno omogočiti zadovoljevanje temeljnih fizičnih (hrana, stanovanje, zdravje) in nefizičnih (ustvarjanje, sodelovanje, identiteta, svoboda ...) potreb (dobrine, storitve).

Največji svetovni potrošniki (vključno z evropskimi) morajo nemudoma začeti zmanjševati obseg potrošnje oziroma rabe naravnih virov, kar je predpogoj tudi za njihovo bolj pravično globalno razdelitev. To pa pomeni, da se mora absolutni obseg, količina npr. evropskega gospodarstva zmanjšati v tistih sektorjih, ki so ekološko destruktivni in prinašalo malo ali nič k družbeni koristnosti (npr. vojaški sektor, hitra moda, enkratno pakiranje, prestižni izdelki itn.). Odrast okoljsko spornih in družbeno nekoristnih dejavnosti pa mora spremljati ohranjanje ali rast dejavnosti, ki služijo zadovoljevanju temeljnih potreb in blagostanja za vse, kot so prenova zgradb, raba OVE, krožno gospodarstvo, ponovno pakiranje, sonaravno kmetovanje, kolesarske steze, javni promet, sodelovalne aktivnosti v skupnosti, umetnost itn. Lokalna, regionalna dostopnost razpoložljivih dobrin in storitev mora postati temeljna logika strukture gospodarstva, kar pomeni tudi lokalno vračanje nekaterih kmetijskih, industrijskih in drugih dejavnosti, ki sta jih netrajnostno zasnovana globalizacija in trgovina prenesli v svet.

Trajnostnega, sonaravnega in ekosistemsko načrtovanega gospodarstva, ki naj bo glede razdelitve ustvarjane dodane vrednosti bolj pravično zasnovano, ni mogoče doseči brez demokratičnih institucij, brez možnosti odločanja »od spodaj«. Vse državljanke in državljani morajo imeti priložnosti, da v različnih oblikah in načinih aktivno soodločajo o temeljnih gospodarskih in drugih vprašanjih, npr. v četrtnih in vaških skupnostih, delavskih in občinskih skupščinah, državljanskih konvencijah, na referendumih, pri sprejemanju občinskih proračunov (t. i. participativni proračun) itn. Za demokracijo je v obdobju poplave informacij izjemno pomembna prisotnost in potrebna moč mehanizmov družbe, ki omogočajo in ohranjajo neodvisnost, strokovno in politično korektnost javnih in drugih medijev. Zgolj pošteno in vsestransko informirana državljanka in državljan sta predpogoj za sprejemanje odgovornih političnih in drugih odločitev.

Ekosistemska družbena ureditev ne odpravlja privatne lastnine, a njeno uporabo ekosistemsko in družbeno omejuje, nasprotuje pa privatizaciji javnih storitev in skupnega dobra. Tudi državno lastništvo, ob dobrem upravljanju, lahko omogoča večplastno učinkovito in odgovorno gospodarjenje. Javno ali skupnostno lastništvo lahko omogoča enak ali boljši, predvsem pa enakopraven dostop do kakovostnih storitev vsem ljudem, obenem pa olajša reševanje okoljsko-podnebnih problemov in odgovorno načrtovanje dviga blaginje brez ogrožanja zadovoljevanja potreb prihodnjih generacij. Vendar ni dovolj, da so naravni viri in storitve v javni ali skupnostni lasti, potrebna je tudi visoka stopnja demokratične kontrole javnosti, ki ne postavlja v ospredje motivov rasti in dobička.

Ekosocialni in demokratični kapitalizem je še vedno središčno zasnovan na privatni lastnini, trg in vrednote so zasnovane na sicer socialno in okoljsko delno omejenem pridobivanju dobička, tekmovanju in prevladi materializma. Ekohumanistična družbena ureditev ekosolidarnostne ali ekosocialistične inačice pa poudarja osrednjo vlogo javnih dobrin in temeljnih storitev ter njihovega širokega in univerzalnega dostopa ter večjo vlogo nematerialnih vrednot. Večja možnost uveljavljanja demokracije je po mnenju pisca v ekosistemski, ekohumanistični družbeni ureditvi – v primerjavi z demokratičnim kapitalizmom. V evolucijskem procesu razvoja ekohumanistične družbene ureditve naj bi bila večja demokracija dosegljiva zaradi bistveno manjših razlik v premoženju in dohodkih, kar naj bi omogočalo enakopravnejše sodelovanje vseh ljudi pri sprejemanju odločitev.

Institucija privatne lastnine je osrednja značilnost liberalne ideologije, Marx in Engels pa sta privatno lastnino opredelila kot ključni razlog izkoriščanja in odtujitve, zato sta odločno zagovarjala odpravo privatne lastnine, zlasti glede proizvodjalnih sredstev, in podpirala koncept državne lastnine. Danes so številni zagovorniki demokratičnega (eko) socializma zelo oddaljeni od trdega odvrčanja koncepta privatne lastnine in državne lastnine, tudi privatna lastnina naj bi bila, tako kot javna lastnina, lastnina delavskih in drugih oblik kooperativ ter državna lastnina, organska sestavina družbe demokratičnega kapitalizma in demokratičnega (eko)socializma.

A formalno lastništvo kapitala s strani države ni rešitev v primeru, da je država nedemokratična, saj prihaja do izkoriščanja delavcev. Tudi problem privatne lastnine, premoženja je možnost izkoriščanja in dominacije zaradi neenake razporeditve bogastva in kapitala. Pisec sodi, da ekosistemske omejitve planeta in spoštovanje načel pravičnosti in enakosti ter medgeneracijske solidarnosti ne omogočajo neomejenega obsega in trajne rasti privatne lastnine, zato bo treba v zreli fazi katere koli inačice ekohumanistične družbene ureditve razen demokratične kontrole javnosti nad vsemi tipi lastnine slej ko prej demokratično in ekosistemsko, trajnostno pogojeno določiti zgornji obseg privatne lastnine in se čim prej končno posloviti od modela trajne gospodarske rasti. Razen zgornje meje privatne lastnine, ki naj bi se demokratično in postopoma, nenasilno zniževala, pa je za dostojno, vsaj minimalno raven materialnega blagostanja ključna zagotovitev zaposlitve in družbeno pravične delitve ustvarjenega dohodka.

Pisec pa izrecno poudarja, da ekosistemska družbena ureditev v nobenem primeru ne zahteva vsesplošne nacionalizacije privatne lastnine, vendar bo zaradi naštetih razlogov slej ko prej treba demokratično, ob določenem upoštevanju specifičnosti držav sveta, določiti tako ekosistemsko in medgeneracijsko sprejemljivo količino naravnih virov kot zgornjo mejo privatnega premoženja. V vsakem primeru pa je treba zagotoviti vsem prebivalcem tudi minimalen, eksistenčno, za osebni napredek in socialno varnost nujen obseg privatne lastnine, ne pa enakega obsega za vse. V prehodnem obdobju k ekosistemski družbeni ureditvi so glede vloge in rabe privatne lastnine med drugim upoštevanja vredna tudi načela ekonomskega solidarizma, ki jih je v začetku 20. stoletja

opredelil nemški katoliški teolog Heinrich Pesch (Barnas, 2029). Zagovarjal je prednostni družbeni pomen privatne lastnine, nedvoumno podrejenost njene rabe skupnemu dobru in nujnost humanizacije celotnega gospodarstva.

V prikazanem konceptu ekosistemske družbene ureditve po mnenju pisca torej ni na obzorju prav nobene vesplošne »komunistične« nacionalizacije ali koncepta enakega obsega privatne lastnine za vse prebivalce, temeljna naloga pa je stroga javna kontrola ekosistemske, ekonomske, socialne in medgeneracijsko (ne)odgovorne rabe ključnih sredstev množične proizvodnje dobrin in storitev. Obseg in raba privatne lastnine ter lastniške pravice morajo torej na široko vključevati zadovoljevanje potreb družbe in zagotavljati vsem prebivalcem dostop do kakovostnih javnih storitev ter do minimalne količine dobrin, potrebnih za dostojno, kakovostno in varno življenje. V časovno odmaknjeni globinski fazi ekosistemske družbene ureditve pa bo po mnenju pisca zaradi okoljskih, prebivalstvenih in medgeneracijskih razlogov tako rekoč neobhodna demokratična določitev zgornje meje privatne lastnine, okrepljeno demokratično podružbljenje privatne lastnine večjih proizvodnih sredstev in bank ter ključna vloga lastnine zaposlenih in skupnosti, kooperativ. Tektonske dohodkovne in premoženjske razlike po zgodovinskih izkušnjah enosmerno peljejo v razmere velikih socialnih (razrednih) napetosti in v končni fazi do katastrofalnega konflikta ter revolucionarnih, praviloma nasilnih »razrešitev«.

Kolektivna ali/in privatna lastnina

Vesna V. Godina (2014, 288) navaja, da se je v Sloveniji v obdobju socializma uveljavila kot dominantna kolektivna lastnina, ki ne predpostavlja koncentracije lastninskih pravic v rokah posameznikov. Vendar podčrtuje, da ja bilo na Slovenskem izjemno kratko zgodovinsko obdobje (1848–1945), v katerem je bila kot dominantna lastninska institucija uveljavljena privatna lastnina kapitalističnega tipa, vsaj ko je šlo za ključno proizvodno sredstvo – zemljo. V samoupravnem socializmu je Edvard Kardelj tradicionalno logiko slovenske kolektivne organizacije glede lastništva in lastninskih odnosov uporabil za politični sistem socialistične Jugoslavije, celotna družba (podjetja, ustanove, krajevne skupnosti itn.) je postala organizirana po domačijski logiki, npr. tovarna je postala »dom«, saj je poskrbela za vsa področja posameznikovega preživetja (Godina, 2014, 323).

Logiki po osamosvojitvi uvedenega zahodnega tipa privatne lastnine ter tradicionalnega slovenskega razumevanja in praks sta po mnenju Vesne V. Godina (2014, 289, 290) nasprotni in konfliktni, zato prihaja do sporov. S slovenskim tradicionalnim razumevanjem lastnine in lastninskih razmerij bi bil torej sprejemljiv zgolj takšen tip privatne lastnine proizvodjalnih sredstev, ki bi ohranil razpršenost lastninskih pravic, povezanih z uporabo, razpolaganjem, nadzorom in dohodkom. Sporočilna zgodovinska nota lastništva je tudi za prihodnost nedoumna: preživetje je v slovenski zgodovini kolektivni, ne pa individualni projekt (Godina, 2014, 295). Srečo Dragoš (2015, 260) upravičeno opozarja na izvorno evangelijsko držo v stališčih slovenskega krščanskega

socialista Andreja Gosarja, ki je pred 100 leti predlagal takšne strukturne spremembe, ki bi z obvezno gospodarsko in socialno zakonodajo dejansko omogočile participacijo delavcev. Poudarja pa, da je Gosar zaradi trenda dolgoročne dominacije kapitala nad delom že takoj po prvi svetovni vojni in vsa naslednja desetletja zagovarjal poleg delavske participacije tudi nacionalizacijo (oziroma »socializacijo«, kot se je takrat reklo) nekaterih ključnih področij kapitalistične ekonomije. Pri tem pa je izrecno opozarjal tudi na »meje socializacije« in na potrebo po mešani ekonomiji (Dragoš, 2015, 266). Tudi Peter Kovačič Peršin (2015, 299) izpostavlja, da je Gosar za zagotavljanje socialne pravičnosti predlagal permanentno podružbljenje gospodarstva in prerazdeljevanje dohodkov. Vendar podružbljenja gospodarstva po njegovi sodbi ni mogoče enačiti s prisilnim podržavljenjem oziroma razlastitvijo lastništva proizvodnih sredstev in kapitala, podružbljenje gospodarstva za Gosarja namreč pomeni: podržavljenje in pozadruženje za narodno gospodarstvo važnejših proizvodnih sredstev in podjetij (transport, energtika ...), urejanje zasebnega gospodarstva po socialni zakonodaji, razpršeno lastništvo kapitala in proizvodnih sredstev (zadružništvo in kooperative), soudeležba delavcev pri lastništvu in vodenju podjetij. Gre torej za koncept gospodarskega sistema, ki sicer izhaja iz načel tržnega gospodarstva in zasebnega lastništva, vendar lastnino regulira in omejuje (Kovačič Peršin, 2015, 299).

Pisec sodi, da Gosarjev celostni, inovativni koncept samouprave in lastnine ponuja številna uporabna izhodišča v sodobnih iskanjih ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve, zlasti na področju ekonomske demokracije. Tudi jugoslovanski socialistični koncept samoupravljanja, očiščen monopolnih mehanizmov političnega pokroviteljstva komunistične partije ponuja nekatere uporabne izkušnje (zlasti za podjetja), kar pa ne velja za nejasen in neoperativen koncept t. i. družbene lastnine.

Mednarodna trgovina in investicije so prednostno namenjene služenju ekonomskim interesom, vendar bi morale biti namenjene služenju javnemu interesu. Pravična, trajnostna in demokratična mednarodna trgovina ne sme v ospredje postavljati maksimizacije in liberalizacije trgovanja z zmanjševanjem transakcijskih stroškov korporativne industrije, temveč prispevek trgovanja ter investicij k zdravemu okolju, dostojnemu delu, trajnostnemu gospodarstvu, prehranski in energetske varnosti po svetu in v Evropi. Globalni, mednarodni tokovi trgovanja naj bi se bistveno zmanjšali, povečalo pa znotrajdržavno, regionalno in lokalno trgovanje, vtkano v zadovoljevanje potreb skupnosti, spoštovanje planetarnih omejitev in družbene pravičnosti, odgovornosti. Geografska območja naj bi vsebinsko obogatila svoja gospodarstva in tako preprečila, da bi bila odvisna zgolj od omejenega števila izdelkov in storitev za izvoz.

Po mnenju patra Karla Gržana (2017, 10, 29, 31) je dozorel čas osvoboditve izpod krivičnega (očitno tudi zločinskega) hrematizma, čas za pravičnost (npr. globalno pravična porazdelitev dobrin), odgovornost in spoštljivost do vsega ustvarjenega. Človeška

vrsta je resnično na civilizacijskem razpotju, stari vzorci »reševanja« problemov rabe virov okolja na globalni in drugih ravneh so znotraj obstoječe globalne neoliberalne paradigme rasti in družbene nepravilnosti (tudi) glede razdelitve virov, dobrin in storitev – praktično neuporabni.

Kot rešitev za preživetje in blagostanje človeštva, za delovanje svetovnega gospodarstva znotraj planetarnih meja (do leta 2050) številni strokovnjaki predlagajo družbeno-okoljski civilizacijski preokret, scenarij Velikanskega skoka (*Giant Leap*) s temeljitimi trajnostnimi preobratni na petih ključnih poljih (Dixson-Declève in drugi, 2022):

- odprava svetovne revščine (3–4 milijarde ljudi) s pomočjo reforme mednarodnega finančnega sistema (reševanje problematike dolgov, spremembe v svetovni trgovini, dostop do sodobnih tehnologij);
- odprava ekstremne premoženjske neenakosti (progressivna obdavčitev premoženja, univerzalna temeljna dividenda, zagotovljene dostojne pokojnine in varna starost);
- enakost spolov (enak dostop do izobraževanja, enakost plač);
- sprememba prehranskega sistema za zagotavljanje zdrave hrane ob ohranjanju planeta (zdrav način pridelave hrane in prehranjevanja, humanizacija živalskih farm, odprava izgub hrane);
- prehod na čisto energijo in ničelni neto izpusti toplogrednih plinov do leta 2050 (eksponentna rast rabe OVE, sistemi učinkovitejše rabe energije, elektrifikacija).

Potrebne investicije za udejanjanje alternativnega scenarija, ki bi med drugim ustvaril milijone novih delovnih mest po vsem svetu, naj bi znašale zgolj 2–4 % svetovnega BDP na leto. Finančna sredstva naj bi se pridobila od najbogatejših prebivalcev s progressivno obdavčitvijo, ki bi vključevala tudi davek na bogastvo. Predlagajo tudi t. i. državljanski sklad, iz katerega bi prerazporejali skupno globalno bogastvo vsem ljudem v obliki univerzalne temeljne dividende (za zmanjševanje neenakosti in izpustov toplogrednih plinov, za sistematično pomoč najbolj ranljivim v obdobjih krize). Pa vendarle: sporočilna nota je jasna – ljudje lahko ustvarimo družbo, v kateri bomo lahko neomejeno dolgo živeli na Zemlji, vendar le, če omejimo nebrzdano rast pohlepa, okoljsko preudarno omejimo proizvodnjo in s tem potrošnjo materialnih dobrin. Je to utopija?

Letna svetovna poraba materialov – prvič nad 100 milijardami ton

Gospodarski in družbeni napredek v 21. stoletju še vedno spremljata vzporedno naraščanje porabe okoljskih virov (energije, materialov, prostora) in degradacija okolja, ekosistemskih storitev planeta, od katerih je odvisno preživetje. Globalni materialni odtis narašča celo hitreje od rasti prebivalstva in BDP. Učinkovitost rabe naravnih virov se v zadnjih desetletjih ni povečala, ni torej prišlo do trajnostno zelenega razklopa med gospodarskim razvojem, dvigom standarda in dvigom BDP na eni strani ter bolj učinkovito rabo naravnih virov na drugi (Ensure Sustainable Consumption, 2019).

V letu 2017 je svetovna poraba materialov prvič v zgodovini preseгла 100 milijard ton (minerali oziroma gradbeni materiali – 50,8 milijarde ton, rude kovin – 10,1 milijarde ton, fosilna goriva – 15,1 milijarde ton, kmetijski pridelki, les – 24,6 milijarde ton) in v povprečju znašala 13 ton na prebivalca letno. Stopnja recikliranja materialov na svetovni ravni je izjemno nizka, v obdobju 2015–2017 pa se je celo zmanjšala od 9,1 % na zgolj 8,6 % (The Circularity Gap Report, 2020). V obdobju 1970–2017 se je poraba materialov svetovnega gospodarstva povečala za 4-krat, kar je več kot svetovno prebivalstvo, ki se je v tem obdobju podvojilo. Nujne so urgentne globalne akcije, da poraba naravnih virov ne bo več povzročala prekomernega izkoriščanja naravnih virov in degradacije okolja (Ensure Sustainable Consumption, 2019).

Strokovnjaki predlagajo pospešen prehod na krožno gospodarstvo in občuten dvig reciklaže materialov (izjema – fosilna goriva – ni jih mogoče reciklirati, temveč jih je treba nadomestiti z OVE in zmanjšati porabo energije), kar hkrati povečuje konkurenčnost, ščiti naravne vire in ekosisteme ter omogoča doseganje podnebnih ciljev (zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov) (The Circularity Gap Report, 2020). Prepoved izvoza odpadkov na Kitajsko (leta 1992 je uvažala dve tretjini odpadkov plastike na svetu) je npr. pospešila recikliranje domačih materialov ter spodbudila strategije in razvoj krožnega gospodarstva v Avstraliji in drugih državah, ki so v preteklosti odpadke izvažale na Kitajsko, obenem pa utrdila etično okoljsko pravilo, da mora vsaka država na lastnem ozemlju trajnostno in do prihodnjih generacij odgovorno poskrbeti za lastne odpadke in druge okoljske pritiske.

Okoljski novinar Damian Carrington (2020) opozarja, da je treba našo lakoto po primernih materialih ustaviti. Vse vlade sveta morajo nemudoma preiti na krožno gospodarstvo, če želijo brez destabilizacije kritičnih planetarnih procesov doseči visoko kakovost življenja za skoraj 10 milijard svetovnega prebivalstva sredi 21. stoletja. Poudarja nujnost pospešenega udejanjanja predloga nekdanjega evropskega komisarja za okolje Janeza Potočnika, da se mora svet naučiti narediti več z manj viri (zadostnost) in hkrati nadomeščati lastnino z delitvijo, npr. osebnih vozil. Po mnenju snovalcev koncepta odrasti je treba najkasneje do srede 21. stoletja na globalni ravni doseči porabo materialov največ do 50 milijard ton, kar pomeni okoli 5 ton materialov na prebivalca letno (Hickel in Kallis, 2019, 8).

Kapitalizem temeljno, »naravno« označuje proces kontrole vse večjega deleža svetovnega bogastva v rokah ozke elite, v zadnjih 40 letih pa se problemi naraščajoče družbene neenakosti še zaostrujejo. Po mnenju Michela Hussona (2011, 3, 173, 174) je glavna značilnost globaliziranega neoliberalnega kapitalizma od začetka 80. let prejšnjega stoletja naprej upadanje deleža BDP, ki pripada delavcem. Takšen trend pomeni dviganja stopnje izkoriščanja delavcev. Finančna neenakost se v kapitalizmu 21. stoletja torej ponovno bolj izrazito povečuje in je v kriznem obdobju dobila še dodatne, za dostojanstvo in golo preživetje tudi vse večjega deleža prebivalcev razvitih držav neznosne

razsežnosti, bogastvo milijarderjev pa se je enormno povečalo. Premoženska neenakost se vse bolj kaže tudi v oteženi dostopnosti revnejših in srednjega sloja do kakovostnega izobraževanja, zdravstva, sociale. V državah z velikimi premoženjskimi in dohodkovnimi razlikami je socialna država šibka, javne storitve pa vse bolj privatizirane, podvržene tržnim razmeram. Vse močnejše transnacionalne korporacije so ključni globalni nosilec nepravilnega modela globalizacije in zmanjševanja prehranske in druge samooskrbe. Neoliberalizem je prinesel obrat k plenilskim akumulacijskim praksam, zlasti pospešeno kopičenje bogastva in dohodkov vladajočih razredov in s tem povezano dodatno povečevanje družbene neenakosti. Znižanje davčnih dajatev bogatim in privatizacija zmanjšujeta dostop do ključnih javnih storitev, zlasti najbolj ranljivim socialnim skupinam.

Vse države in regije naj bi postale »prijazno« okolje za kapital, hkrati pa planet zaradi kapitalskih apetitov postaja neprijazen za bivanje sedanjih in prihodnjih generacij. Neoliberalni kapitalizem je krepko zamajal razmerje med proizvodnimi dejavniki, torej med kapitalom, delom in naravo (okolje, naravni viri, ekosistemske storitve). Pod diktatom interesov kapitala je onеспособil vse ključne vzvode načrtnega usmerjanja gospodarskih tokov, saj enostransko teži k brezkompromisnemu doseganju visokih profinitnih stopenj izkoriščanja narave, okolja in ljudi. Svoje delovanje kapitalizem zagotavlja z izčrpavanjem življenjsko nenadomestljivih ekosistemskih storitev, kapital pa si na račun zaposlenih, delavcev prilašča večino ustvarjene vrednosti. S slepo vero v trajnost koncepta (količinske) gospodarske rasti pa nepovratno spodjeda biološko osnovo prihodnjim rodovom in drugim vrstam.

Enostranski temeljni tržni mehanizmi delovanja kapitalizma pa ne omogočajo udejanjanja okoljske in medgeneracijske odgovornosti, načrtnega delovanja gospodarstva in drugih dejavnosti znotraj nosilnosti okolja. *Tudi t. i. zeleni, ekološki kapitalizem tekmovanja, dobička in družbene neenakosti v temelju ne omogoča doseganja globalne sonaravnosti in okoljske pravičnosti, torej za vse prebivalce sveta trajnostnega sonaravnega in medgeneracijsko enakopravnega deleža dostopa do t. i. okoljskega prostora oziroma okoljskih dobrin.* Prav tako ne omogoča doseganja podnebne pravičnosti, za katero so najbolj odgovorni bogati, »emisijski« potrošniki, podnebno najranjlivejši pa so revni na podeželju v Afriki, nizko ležeče otoške države, revne obalne države (npr. Bangladeš), katerih prispevek k izpustom toplogrednih plinov na prebivalca je bistveno manjši. Projekt zgrajevanja trajnostne sonaravne človeške družbe pa postavlja v ospredje še skrb za blagostanje vseh prihajajočih generacij (npr. zaradi posledic sedanjih emisij toplogrednih plinov ali akumulacije težkih kovin in ostankov pesticidov v prsti in vodi, tisočletja trajajočih vojaških in energetskih radioaktivnih bremen itn.), kar pa je nezdržljivo z duhom in delovanjem kapitalizma. To velja tudi za socialno stranico razvoja, saj je kapitalizem tudi socialno, družbeno netrajnosten, v temelju zasnovan na izkoriščanju delavcev za doseganje dobička. Globalni neoliberalni kapitalizem (oziroma »novi fevdalizem«) zavestno »spregleduje« vlogo vodne, prehranske in energetske samozadostnosti, pa tudi tragedijo skupnega dobra, saj z

dominantno vlogo in zahtevo še po dodatni krepitvi, neomejenem povečevanju privatne lastnine zmanjšuje obseg javnega dobra ter s tem možnosti širšega, večplastnega vrednotenja in učinkovite javne kontrole upravljanja lastnine.

Tako kapitalizem kot realni socializem 20. stoletja nista našla sistemskega, pravičnega in ekosistemsko odgovornega odgovora na večplastne izzive 21. stoletja. Torej?

Samo Uhan (2021) sodi, da je kriza večplastna, a izhoda iz kriznih razmer ne vidi v antikapitalistični alternativi. Posledice neenakosti se kažejo kot drastično poslabšanje kakovosti življenj posameznikov, posledično pa se krha tudi družbena povezanost. Na drugi strani podatki številnih mednarodnih raziskav kažejo, da so bolj »enake« družbe tudi ekonomsko učinkovitejše (Uhan, 2021). Srečo Dragoš (2015, 262) sodi, da bi bilo mogoče neoliberalne trende v svetovnem gospodarstvu korigirati v smeri bolj socializiranega kapitalizma predvsem z intervencijami in omejitvami na mednarodni ravni, potrebne pa so učinkovite transnacionalne institucije. Kot enega od najnujnejših ukrepov za blaženje neenakosti navaja globalno obdavčitev kapitala, kot jo predlaga francoski ekonomist Thomas Picketty. *Pisec se strinja, da je ekosocialno »civiliziranje« kapitalizma v tem zgodovinskem trenutku ključna, a nikakor ne tudi zadnja civilizacijska naloga.*

Prav krizne razmere so torej pravzaprav priložnost, da se sicer pod silo ekosistemske in podnebne prisile uvajajo ter razvijajo snovno krožno gospodarstvo in okoljsko učinkovitejše tehnologije rabe obnovljivih virov energije, ki bodo omogočile večjo proizvodnjo okolju prijaznejših, trajnejših izdelkov in storitev ob hkratnem zmanjšanju absolutne porabe surovin in energije, torej dejansko začetno, selektivno uveljavljanje koncepta odrasti, pojmovanega kot odmik, zmanjševanje porabe virov in iskanje možnosti doseganja sonaravne, zmerne blaginje za vse ljudi – znotraj omejitev okolja. Pred nami je razen zahtevnega osebnega, vrednotno zasnovanega preokreta od »vedno več« k »dovolj« še razvijanje varnega in učinkovitega ekosistemsko zasnovanega nadomestka za tradicionalni način (model rasti) dviga materialnega blagostanja in financiranja javnih storitev.

Ali smo že šli predaleč, so naše družbe, skupnosti, skupine in posamezniki sposobni velikih, po mnenju pisca radikalnih družbeno-ekosistemskih sprememb, smo jih prebivalci pripravljeni sprejeti, jih aktivno podpreti in tudi osebno ponotranjiti, torej spreminjati tudi svoj način življenja? Je družba večje pravičnosti, solidarnosti, večje vloge neposredne demokracije, kulture miru in nenasilja, materialne zmernosti, zadostnosti in ekosistemske prilagojenosti gospodarstva in gospodinjstev nedosegljiv civilizacijski projekt za prvo polovico 21. stoletja? Smo pripravljeni za družbo zavestne, a človekovega dostojanstva vredne materialne skromnosti, zmernosti, omejenih premoženjskih in dohodkovnih razlik, močnega odmika od ozko tržne in »delocentrične« logike trajne rasti, prevlade javne, zlasti skupnostne lastnine večjih proizvodnih sredstev, temeljne infrastrukture, ključnih naravnih virov? Smo torej pripravljeni zastaviti svoj glas za začetek sicer dolgoročno zasnovanega demokratičnega procesa določenega omejevanja obsega

privatne lastnine, pristajanja na zgornje meje premoženja, dohodkov in hkrati za univerzalno zagotavljanje minimalnih dobrin in storitev za vse prebivalce sveta? Če to ne velja – kaj pa je civilizacijska alternativa?

Kapitalistična komercializacija planetarnih okoljskih virov in ponorov (zemljišča, gozdovi, oceani in ozračje) je s podnebnimi spremembami, poškodbami biotske raznovrstnosti, naravnih procesov reciklaže in krčenjem ekosistemskih storitev planeta prišla do točke, kjer protislovja in krize ne ogrožajo zgolj delovanja kapitalizma, temveč globalno blaginjo in v določeni meri tudi preživetje človeške vrste. Mrzlično je torej treba poiskati alternativne, inovativne odgovore na vprašanja, kako organizirati celotno družbo in sonaravno gospodarstvo izven tradicionalnega modela rasti, kako ekologizirati gospodarstvo in gospodinjstva, kako vsem prebivalcem planeta omogočiti zmeren, človeka vreden materialni standard, človeka vredno blaginjo in hkrati za vsako ceno ohraniti blaginjo ekosistemov za prihodnje rodove, ki seveda nimajo možnosti soodločanja.

Kako si lahko prizadevamo za družbo in ekonomijo, ki bo okoljsko bolj trajnostna, človeško pa bolj pravična, se sprašuje tudi Miha Šalehar (2018). Morda bi začeli osebne spremembe s konkretno, akcijsko (»potrošniško«) uveljavitvijo ekonomske moči, katere vpliv po mnenju Mihe Šaleharja (2018, 258) daleč prekaša tistega iz volilne skrinjice: »Če bi izbrali produkt globalne korporacije, v katerega je vgrajenega največ trpljenja drugih in svinjanja okolja, in ga prihodnji četrtek enotno za pet minut prenehali kupovati, bi povzročili večje premike kot volitve ali revolucija. Telefoni bi predsednikom na jahtah barbadoških zalivov še kako zvonili. Da se, če se hoče. Ni pa znižano ali v akciji!«

A v končni fazi je treba zamenjati celotno »sveto trojico« gradnikov uničevalnega, »friedmanovskega« kapitalizma, ki jo sestavljajo:

1. privatizacija – odprava javne sfere;
2. deregulacija – popolna liberalizacija delovanja za korporacije;
3. krčenje javne porabe – »skeletalna« javna poraba.

Pisec se strinja s predpostavko, ki jo zagovarja tudi glede kapitala populistično napadena npr. nemška nova levica, da trga seveda ni mogoče kar ukiniti, vendar ga je treba hkrati že v začetem oziroma predhodnem obdobju ekosistemske družbene ureditve začeti podrežati ekološkemu in socialnemu načrtovanju proizvodnje in potrošnje, tudi ob upoštevanju medgeneracijske pravičnosti in enakosti. Ekosistemsko načrtovanje gospodarstva in celotnega načina materialnega načina življenja se mora najkasneje do srede 21. stoletja uravnovešiti z globalno in lokalno (regionalno) nosilnostjo okolja (koncept močne sonaravnosti/trajnosti), sicer lahko pričakujemo eksistenčno nevarno degradacijo ekosistemov. Pisec se zaveda določene okoljske in družbene tveganosti ekosistemskega plansko-tržnega gospodarstva v daljšem časovnem obdobju (v drugi polovici 21. stoletja), še bolj pa se zaveda pasti neodgovornega prodajanja populističnih ideoloških iluzij o takojšnji odpravi trga (radikalni prelom). Med ključnimi izzivi ekosistemske družbene ureditve je torej

brez dvoma tudi ustvarjanje trajnih temeljev, podpornega sistema, inovativnih načinov nagrajevanja, spodbujanja za delovno ustvarjalnost, odgovorno kreativnost, inovativnost v gospodarstvu, ki so značilne za kapitalistično gospodarstvo, niso pa označevale prakse realsocialističnega gospodarstva.

Z vidika preživetja je osrednji izziv »zrele« ekosistemske družbene ureditve razrešitev protislovja med dostojnim življenjem za vse in trajnim ohranjanjem okolja, narave, torej razmerja med naravnim in družbeno-ekonomskim. *Bilanci tržnih izmenjav je treba obvezno dodati bilanco izmenjav energije in snovi med družbo in okoljem, saj je tudi obseg družbene produkcije in storitev temeljno pogojen z biofizikalnimi omejitvami okolja, ki imajo torej primat nad družbenimi omejitvami. Za koncept odrasti kot edine ekosistemsko možne, dolgoročno vzdržne gospodarske usmeritve, je dostojno življenje izhodiščni predpogoj pravične ekonomije, saj človeštvo že sedaj ustvari dovolj presežka za dostojno življenje.* Rast obsega ekonomije po dosegu določene stopnje kritja materialnih potreb (tudi solidarnostno, etično samoodrekanje – »dovolj« namesto »vedno več«) sama po sebi ne prinaša večjega zadovoljstva, sreče, saj je za blaginjo, za srečno in varno življenje bolj kot trajna gospodarska rast in stalni dvig BDP ključna pravičnost distribucije ustvarjenega bogastva, širše pojmovana kakovost in varnost življenja, smisel in poslanstvo življenja vsakega od nas, ki sega onstran potrošništva.

Živimo v družbeno-ekonomskem sistemu, ki postavlja dobiček nad življenje, v globalnem kapitalizmu, ki celoten naravni svet (gore, gozdovi, oceani, rastline in živali) obravnava kot naravne vire za rabo in izkoriščanje (uporabna oziroma instrumentalna vrednost elementov narave), za doseganje materialne rasti in gospodarskega napredka in hkrati uničuje ekologijo življenja. Radikalna ekologija, ki povezuje gradnike environmentalizma, globoke in socialne ekologije, v nasprotju z antropocentrizmom izhaja iz prepričanja, da je trajnostni in pravični svet možno udejanjiti zgolj s procesom globinskih sprememb, ki vključujejo tako spremembe vrednot in prioritet življenja posameznika kot temeljite spremembe v družbeno-ekonomskih, politično-pravnih in tehnoloških sistemih, ki bistveno vplivajo na naša življenja. Kapitalizem, imperializem in patriarhat so po mnenju radikalnih ekologistov in ekofeminističnega gibanja ključni vzroki globalne podnebno-okoljske krize. Poudarjajo, da poteka izkoriščanje narave z roko v roki z izkoriščanjem drugih ljudi, in sicer v različnih hierarhičnih, militarističnih in kapitalističnih oblikah. Za temeljite družbene spremembe ni dovolj le sprememba v zavesti posameznika, neobhodna je tudi temeljita prenova in kasneje demokratična, nenasilna zamenjava obstoječega družbeno-ekonomskega sistema.

Treba je torej resnično spremeniti svet, predno sprememba sveta »obsodi« vsakega od nas, širjenje proizvodnje in potrošnje ne sme biti ključni cilj življenja in poslovanja. Odmik oziroma popolna odpoved količinskemu modelu rasti, uveljavitev stabilnega, nerastočega gospodarstva je možna tudi z zmanjšanjem časa za plačano delo. Pomanjkanje rasti lahko nadomestijo tehnološke spremembe, ki se morajo iz sedanje ključne

usmeritve v izdelavo strojev za zmanjševanje potrebe človekovega dela, zaposlitve preusmeriti v bistveno povečanje učinkovite rabe naravnih virov. Tehnološke izboljšave produktivnosti naj bi se usmerile v osvoboditev časa namesto v naraščanje produkcije, v trajnejše in za življenje resnično potrebne dobrine in storitve, ki ne ogrožajo bioloških pogojev življenja prihodnjih generacij ter drugih zemeljskih vrst.

Danes torej ne moremo več biti prepričani, da se glede vpliva produkcijskih dejavnosti na okolje nismo približali točki brez vrnitve. Take kritične točke v razvoju je namreč mogoče z gotovostjo zaznati šele potem, ko je že prepozno. *Lokalne in globalne spremembe okolja nam lahko po predvidevanju Slavvoja Žižka (2017) vsilijo potrebo po doslej nepredstavljenem – obsežnih družbenih spremembah.* Tudi zato je po mnenju pisca za reševanje vse globljih okoljskih, družbenih in varnostnih protislovij sveta 21. stoletja po dokaj verjetnem prehodnem obdobju neobhoden nov družbeni in ekološki, ekosistemski red, zasnovan na solidarnosti, pravičnosti in sonaravnosti, na materialni skromnosti kot osrednji okoljski preventivi. Ekologizem se je pojavil kot kritika industrializma, ideologije, ki povezuje liberalizem, konservatizem in socializem 20. stoletja. Tri dominantne politične tradicije je soočil s prepoznavanjem narave kot temelja za obstoj človeštva in napredka, Reinhard Olschanski (2020) sodi, da je ekologizacija celotne človeške družbe nujen imperativ 21. stoletja, ki se mora odreči titanski moči industrijske modernosti in naturalizirati človekovo eksistenco.

Glede vizije »popolne« egalitarne družbe prihodnosti sta na mestu zgodovinsko pogojeni opozorili antropologa Davida Graeberja in arheologa Davida Wengrowa (2022). Sodita, da so naši daljni predniki kot lovci in nabiralci živeli v bolj raznovrstnih, razvejanih, kompleksnih skupnostih. Poudarjata, da so resnično egalitarne družbe na osnovi popolne enakopravnosti danes morda res mogoče zgolj npr. pri Pigmejcih ali Grmičarjih v Kalahariju. Po njunem mnenju se je treba najprej znebiti osladne podobe rajskega vrta, da so vsi ljudje na svetu več 100.000 let živeli v nekakšni idilični obliki družbe (Graeber in Wengrow, 2022, 23). Dobesedno neznosno in etično nesprejemljivo je sedanje stanje, ko drugi Zemljani v razmerah podnebno eksistenčno ogrožene globalne skupnosti »dovolimo« tako delovanje političnega sistema, v katerem npr. trojica milijarderjev (Jeff Bezos, Bill Gates in Warren Buffett) razpolaga z osebnim bogastvom, ki je večje od bogastva polovice prebivalstva ZDA. Pisec zato ponovno poudarja, da je treba nemudoma in demokratično začeti omejevati drastične ekonomske, premoženjske razlike in se vztrajno približevati takemu obsegu osebnega bogastva, ki bo ekosistemsko dolgoročno sprejemljivo in pravično. Celo v Sloveniji, kjer je neenakost med dohodki, pridobljenimi iz dela, zelo majhna (Gini koeficient za Slovenijo je 0,24), je neenakost, ki izhaja iz lastništva nepremičin, že sedaj ekstremna. Pri posedovanju nepremičnin je razmerje med najrevnejšo in najbogatejšo desetino prebivalstva v Sloveniji kar 1 : 530 (Dragoš, 2015, 265). Ekosistemska družbena ureditev torej mora razen modela trajne rasti pod vprašaj postaviti vsaj še dva velika družbena tabuja kapitalizma: neomejeni obseg privatne lastnine in krivično delitev dohodkov.

John Rawls (2012, 178–182) je »skiciral« pet vrst oziroma tipov ureditev družbe, ki jih pojmuje kot družbene sisteme z vsemi političnimi, ekonomskimi in družbenimi institucijami:

1. *Kapitalizem laissez-faire (sistem naravne svobode)* – zagotavlja zgolj formalno enakost in zavrača tako pošteno vrednost enakih političnih svoboščin kot pošteno enakost možnosti. Njegov cilj sta ekonomska učinkovitost in rast, ki ju omejuje zgolj precej nizek družbeni minimum.
2. *Kapitalizem blaginje* – prav tako zavrača pošteno vrednost političnih svoboščin. Poštene enakosti možnosti sicer ne pušča povsem vnemar, a potrebnih politik za njeno doseganje ne izvaja. Dopusča zelo velike (ekonomske) neenakosti glede posedovanja stvarne lastnine (produkcijskih sredstev in naravnih virov), nadzor nad gospodarstvom in velikim delom političnega življenja je v rokah maloštevilnih. Številno majhen razred družbe ima pretežen monopol nad proizvodnimi sredstvi. Čeprav so socialni ukrepi, kot namiguje samo ime »kapitalizem blaginje«, lahko precej velikodušni in jamčijo dostojen družbeni minimum, ki pokriva temeljne potrebe, načelo recipročnosti (hkratno večanje blaginje za različne družbene skupine) za urejanje ekonomskih in družbenih neenakosti ni pripoznano.
3. *Državni socializem s komandnim gospodarstvom* – nadzira ga enostranska ureditev, ki krši enake temeljne pravice in svoboščine. Gospodarstvo usmerja splošen gospodarski plan, ki se določa centralno in razmeroma malo uporablja demokratske postopke ali mehanizme trgov.
4. *Lastniška demokracija* – vzpostavitvev ustavnega okvira za uveljavljanje načela demokratičnega pojmovanja pravičnosti, poštenosti že v začetku. Z zagotavljanjem zelo razširjenega lastništva nad produktivnim premoženjem (zadostna proizvodna sredstva) in človeškim kapitalom (izobrazba in usposobljenost) se tako institucija lastniške demokracije izogne redistribuciji dohodka tistim, ki imajo manj ob koncu vsakega obdobja. Državljanji so tako lahko polno sodelujoči, enaki člani družbe, vsem državljanom se torej omogoča, da lahko urejajo lastne zadeve v razmerah primerne družbene in ekonomske enakosti, ekonomska in družbena neenakost pa se ureja z načelom vzajemnosti. Institucije lastniške demokracije naj iščejo ukrepe za zagotavljanje poštene vrednosti političnih svoboščin, izvedljivost ukrepov za uresničevanje poštene enakosti možnosti za izobraževanje in usposabljanje, osnovne ravni zdravstvenega varstva za vse in razvijanje Millove ideje o združnih podjetjih. Po mnenju pisca je koncept ekolidarizma zasnovan na številnih podstatih Rawlsove lastniške demokracije.
5. *Liberalni (demokratični) socializem* – kot pri ureditvi lastniške demokracije se vzpostavi ustavni okvir za demokratično politiko (politično moč si delijo demokratične politične stranke) za jamčenje temeljnih svoboščin, poštene vrednosti političnih svoboščin in poštene enakosti možnosti, ekonomska in družbena

neenakost se ureja z načelom vzajemnosti. Proizvodna sredstva so v lasti družbe, ekonomska moč je razpršena med podjetja, kjer zaposleni volijo vodstvo podjetja, ki izvajajo svoje dejavnosti v sistemu svobodnih in konkurenčnih trgov. Zagotovljena je tudi svobodna izbira poklica. Po mnenju pisca je koncept demokratičnega (eko)socializma zasnovan na številnih podstatih Rawlsovega liberalnega (demokratičnega) (eko)socializma.

Rawls (2012) torej s kapitalizmom blaginje po mnenju pisca opredeljuje »zmehčano obliko«
prevladujoče neoliberalne inačice globalnega kapitalizma (*laissez-faire* kapitalizem). Tako v konceptu kapitalizma blaginje kot v konceptu lastniške demokracije je »dovoljeno«
zasebno lastništvo nad produktivnim premoženjem, a institucija kapitalizma blaginje dopušča, da ima majhen razred ljudi pretežen monopol nad proizvodnimi sredstvi, institucija lastniške demokracije pa z razpršitvijo lastništva nad premoženjem in kapitalom preprečuje, da bi majhen del družbe nadzoroval ekonomijo in posredno še politično življenje (Rawls, 2012, 180). Kapitalizem blaginje je torej po nekaterih značilnostih podoben konceptu ekosocialnega kapitalizma, ki pa je kot prehodni sistem v novo, ekosistemsko družbeno ureditev bolj socializiran in zlasti bolj ekologiziran. *Rawls (2012, 178) torej sodi, da obstajajo dejansko tri družbene ureditve, ki segajo onkraj kapitalizma:*

1. državni socializem;
2. lastniška demokracija;
3. liberalni, demokratični socializem.

Rawls (2012) liberalnega socializma kot družbene ureditve sicer ni podrobneje vsebinsko opredelil, a poudarja njegove številne skupne značilnosti s konceptom lastniške demokracije in hkrati tudi ključne, strukturne razlike z državnim socializmom. Med nerazrešene probleme pa uvršča vprašanje tipa lastnine, a sodi, da nobena ureditev s privatnim lastništvom nad proizvodnimi sredstvi ne more zadovoljiti ključnih načel pravičnosti in v določeni meri niti uresničiti idealov državljana in družbe, ki jih izraža pravičnost kot poštenost (Rawls, 2012, 227). Dovoljena mora biti pravica do lastnine nad produktivnim premoženjem, a ta pravica po njegovem mnenju ni temeljna, temveč je podrejena zahtevi, da je v obstoječih pogojih najučinkovitejši način za izpolnjevanje načel pravičnosti (Rawls, 2012, 226). Hkrati pa je pomenljiva njegova opredelitev družbe, ki jo pojmuje kot sistem sodelovanja med državljanji, ki veljajo za svobodne in enake osebe, za normalne in polno sodelujoče člane družbe skozi vse življenje. Izdvojiti pa je treba tista načela pravičnosti, ki so najprimernejša za opredelitev poštenih pogojev sodelovanja (Rawls, 2012, 225).

Državni socializem velike zgodovinske priložnosti v 20. stoletju ni izkoristil, civilizacijski alternativni za zamenjavo kapitalizma sta torej po okvirnem predlogu Rawlsa (2012, 178) lastniška demokracija in liberalni (demokratični) socializem. Peter Kovačič Peršin (2022a; 2022b) upravičeno opozarja, da je za doseganje družbene svobode,

enakopravnosti in socialne družbene pravičnosti neobhodna reforma družbene ureditve, ki bo temeljila na načelih osebne svobode, solidarnosti in enakopravnosti. Sodi, da je treba zamenjati model neoliberalnega kapitalizma, temelječega na sebičnosti in izkoriščanju človeka in narave, predlaga nov družbeni red, novo družbeno paradigmo, ki bo v ospredje postavila vrednoto posameznega človeka – osebe in spoštovanje narave v njenih zakonitostih in mejah. Podčrtuje, da tudi režimi realnega socializma niso omogočili spoštovanja narave, osebne svobode, solidarnosti in družbene pravičnosti.

Tudi pisec kot civilizacijski alternativni po prehodnem obdobju (ekosocialni tržni kapitalizem oziroma model ekosocialne blaginje) predlaga dve možni obliki oziroma inačici (oziroma dve zgodovinski fazi) nove ekosistemske družbene ureditve: ekosolidarizem in demokratični ekosocializem (preglednica 51). *Ekosolidarizem in ekosocializem kot ključne vrednotne podmene izpostavljata sonaravnost, solidarnost (vzajemnost) in enakost. Sonaravnost je s konceptom odrasti nekoliko bolj izpostavljena pri ekosolidarizmu, enakost pa z okrepljenimi težnjami npr. podružbljanja večjih produkcijskih sredstev pri ekosocializmu. Za pisca je torej demokratični ekosistemski (ekološki) socializem (krajše – ekosocializem) globinska oblika oziroma razvojna faza nove ekosistemske družbene ureditve (»globinski« ekohumanizem) z naslednjimi ključnimi značilnostmi:*

- prevlada podružbljene lastnine produkcijskih sredstev s prevlado skupne lastnine – solastnine ključnih proizvodnih sredstev (lastnina skupnosti in zaposlenih), eksistenčno pomembnih naravnih virov, infrastrukturnih sistemov in javnih storitev, a brez odprave postulata privatne lastnine kot take (npr. njeno ohranjanje pri majhnih in srednje velikih podjetjih);
- okrepljeni pomen in obseg skupnega naravnega dobra in ekosistemskih storitev, biotske raznovrstnosti, bioloških pogojev preživetja človeške in drugih zemeljskih vrst;
- ekosistemsko plansko-tržno odrastno in snovno krožno gospodarstvo (opustitev modela rasti), brezogljiva in nejedrska energetika, vse materialne dejavnosti in gospodinjstva znotraj nosilnosti okolja;
- glokalizacija (ekosocialna globalizacija in regionalnost) z varno stopnjo samoskrbe na državni ravni – voda, hrana, energija, temeljne potrebščine;
- sistemska družbena in medgeneracijska solidarnost, zmerno, dostojno blagostanje za vse – novi mehanizmi zagotavljanja univerzalne preživitvene in socialne varnosti (univerzalne temeljne dobrine in storitve – UTS);
- demokratično sprejete, zakonsko bistveno omejene premoženjske in dohodkovne razlike;
- sistem brezplačnega javnega šolstva in zdravstva, vsem dostopne kulturne dobrine;
- učinkoviti mehanizmi ekonomske, politične (sodelovalne) in teritorialne demokracije;
- postopna demilitarizacija ter kultura miru in nenasilja.

Preglednica 51: Ekosistemska, ekohumanistična družbena ureditev – prehodna, zrela in globinska faza

Polje ekosistemske družbene ureditve	Prehodna faza: ekosocialni kapitalizem	Zrela faza: ekosolidarizem	Globinska faza: demokratični ekosocializem
Etika	selektivna sonaravnost in sistemska solidarnost do najbolj ranljivih socialnih skupin	sonaravnost in solidarnost	sonaravnost, solidarnost in enakost
Ekosistemi	podnebna nevarnost in zmanjšanje biotske ogroženosti	ključni okoljsko-podnebni pritiski znotraj nosilnosti okolja in zgornja meja porabe naravnih virov	ključni okoljsko-podnebni pritiski znotraj nosilnosti okolja in zgornja meja porabe naravnih virov, okrepljene ekosistemske storitve
Ekonomija	ekosocialno tržno gospodarstvo umirjene »zelene« in »pametne« gospodarske rasti	ekosistemsko plansko-tržno gospodarstvo selektivno zasnovane odrasti in ekonomije skupne blaginje	ekosistemsko in družbeno plansko, bistveno omejeno tržno gospodarstvo sistemske odrasti in ekonomije skupne blaginje
Lastnina	ključna, a zmanjšana vloga privatne lastnine, večja vloga skupnostne lastnine in (so)lastnine zaposlenih	demokratično zmanjševanje obsega privatne lastnine večjih proizvajalnih sredstev, bistveno okrepljena vloga skupnostne lastnine in lastnine zaposlenih	okrepljeno demokratično podružbljenje privatne lastnine večjih proizvodnih sredstev in bank, ključna vloga lastnine zaposlenih in skupnosti, kooperativ
Zdravstvo, izobraževanje	zaustavitev privatizacije zdravstva in izobraževanja	zmanjševanje privatnega zdravstva in izobraževanja	praktično zgolj javno zdravstvo in javno izobraževanje
Demokracija	uveljavljanje ekonomske demokracije, okrepljeni mehanizmi posvetovalne demokracije in referendumskega odločanja	sistemsko delavsko soupravljanje in samoupravljanje, vsakoletni referendumi, selektivno uvajanje dodatnega sistema izbora političnih predstavnikov s pomočjo žreba	delavsko samoupravljanje zaposlenih, sistemsko uvajanje dvopredstavniške demokracije s pomočjo volitev in s pomočjo žreba na lokalni in državni ravni

A številni iskanci nove ekološko-družbene vizije organizacije družbe za 21. stoletje taki ali drugačni inačici socializma iz različnih zgodovinskih, ideoloških in drugih razlogov niso naklonjeni ali pa jo v celoti odločno zavračajo. Drugi pa možnosti udejanjanja bolj pravične in socializirane ekosistemske družbe zmernega materialnega blagostanja in večje medgeneracijske enakosti zlasti za prehodno obdobje iščejo v različnih modelih temeljito preoblikovanega kapitalizma. Ekosocialistični teoretik Michael Löwy (2020a) sodi, da seveda socializem 20. stoletja ni »atraktiven« model socializma za 21. stoletje, treba je poiskati druge poti – do ekosocializma, ki se postavlja tako proti reformistični »tržni ekologiji« kot proti produktivističnemu modelu (realnega) socializma. Za pisca je demokratični ekosocializem ali drugače poimenovana ekohumanistična družbena ureditev za 21. stoletje možna ekosistemsko-družbena alternativa kot zaključni, sicer večfazno zasnovani strukturno radikalni, a demokratični in nenasilni reformni proces (*»revolucionarni reformizem«* namesto *»revolucije in diktature proletariata«*) zamenjave kapitalizma z novo družbeno ureditvijo:

- od pretežnega neoliberalnega kapitalizma k ekosocialnemu kapitalizmu;
- od ekosocialnega kapitalizma k ekosolidarizmu in/ali k demokratičnemu ekosocializmu ali drugače poimenovani novi družbeni red.

Zato je treba v procesu udejanjanja modela socializma za 21. stoletje najprej številne gradnike kapitalizma temeljito preoblikovati in v zaključni fazi zamenjati. Temeljite reze pa je treba narediti pri naslednjih gradnikih kapitalizma:

- a) neomejeno zasebno lastništvo produkcijskih sredstev – demokratični in postopni proces udejanjanja zgornje meje privatne lastnine v smeri koncepta pluralističnega lastništva, ne z odpravo, temveč z omejitvami obsega in pravic zasebne lastnine, s poudarkom na skupnostnem lastništvu, solastnini zaposlenih;
- b) despotizem kapitala in sebičnega interesa lastnikov, izkoriščanja na delovnem mestu – politično-socialni rez v proizvodne odnose in pravična razdelitev presežne vrednosti med delom in kapitalom;
- c) načelo »brez dela ni jela« – etični rez v smeri udejanjanja načela, da ima vsak prebivalec univerzalno in brezpogojno pravico do dostojne ravni materialnega blagostanja;
- d) produkcija in potrošnja na račun izkoriščanja, izčrpavanja narave, ekosistemov – ekosistemski rez v model trajne gospodarske rasti, usmerjenost v načrtno, sonaravno zasnovano središčno zadovoljevanje človeških in splošnih potreb celotne skupnosti izven tradicionalnega kapitalističnega in realsocialističnega koncepta trajne (količinske) rasti – uveljavljanje modela odrasti;
- e) samozadovoljnost modela parlamentarne demokracije – politični rez v volilni predstavniški model politične demokracije z mehanizmi ekonomske demokracije (delavsko upravljanje), neposredne in sodelovalne demokracije (sveti sosesk in drugih skupnosti itn.) ter predstavniške demokracije z žrebom.

Thomas Piketty (2021) – od zagovornika liberalizma do zagovornika participativnega socializma

Francoski ekonomist Thomas Piketty (2021) je tudi po lastnem mnenju pravzaprav ne pričakovano doživel osebno evolucijo od podpore liberalizmu do podpore t. i. participativnemu socializmu (demokratičnemu socializmu). Zgolj socializem naj bi se lahko zoperstavil »hiperkapitalizmu«, ki ključno označuje sodobno neoliberalno ekonomsko ideologijo finančno kriznega obdobja zlasti po letu 2008. Po njegovi sodbi je pred nami dolg in zahteven pohod uveljavljanja enakosti, k dostopu do temeljnih dobrin in storitev, socialni državi, k participativnemu socializmu, in sicer s spremembami zakonodajnih, finančnih in socialnih sistemov posameznih državah (zgled – uvajanje evropskega koncepta socialne države po drugi svetovni vojni, soupravljanja v Nemčiji ali na Švedskem, povečanja davka na premoženje v Franciji leta 2017). Eden od pomembnih predlogov Manifesta za demokratizacijo Evrope iz leta 2018 je na osnovi fiskalne solidarnosti financiranje skupnega proračuna (v višini 4 % BDP) s pomočjo uvedbe štirih evropskih davkov za dvig javnih storitev – visoki letni dohodki (nad 200.000 evrov), premoženje (nad 1 milijon evrov), izpusti ogljika in harmonizirani kooperativni dobički (Piketty, 2021, 211). Predlaga tudi ustanovitev Evropske skupščine (ob Evropskem parlamentu) iz proporcionalnega izbora že izvoljenih predstavnikov nacionalnih parlamentov, ki bi skupaj z izvoljenimi predstavniki Evropskega parlamenta na osnovi dogovorjene večine sprejemali ključne odločitve.

Piketty (2021, 2) presoja, da je »hiperkapitalizem« s tržno ekonomijo in privatno lastnino enostavno šel predaleč, zato je sedaj prepričan, da je treba poiskati nove poti presejanja kapitalizma, in sicer s povsem novo obliko socializma, ki naj bi bila participativna, decentralizirana, federalna, demokratična, ekološka, feministična ... Zgodovina pa bo po njegovem mnenju presodila, ali je beseda »socializem« definitivno mrtva in jo bo treba nadomestiti, vendar je po njegovi sodbi najbolj primerna za imenovanje kapitalizmu alternativnega sistema. Sodobni kapitalizem Piketty (2021, 2) opredeli kot sistem brez prihodnosti, saj ni sposoben rešiti problema neenakosti in izčrpanja planeta. Realne spremembe, najprej torej znotraj kapitalizma, pa lahko izvedejo zgolj z aktivnimi državljaniki in državljanji v razmerah deliberativne demokracije, na pa zgolj z volitvami. Na političnem polju (npr. EU) predlaga socialno in okoljsko zvezo zelenih, socialističnih, socialnodemokratskih političnih strank in strank nove levice (Piketty, 2021, 247).

Piketty (2021) kot ključne cilje in naloge zahtevnega udejanjanja participativnega socializma navaja npr.:

- radikalno zmanjšanje zgostitve privatne lastnine, vendar ne z nacionalizacijo oziroma konceptom državne lastnine;
- razvoj različnih oblik soupravljanja zaposlenih, delavcev (npr. večanje deležev izvoljenih predstavnikov zaposlenih v upravi podjetij);

- integrirani, progresivni (npr. glede lastnine in obremenjevanja okolja) in ekologizirani davčni sistem;
- državni proračun v višini okoli 50 % narodnega dohodka;
- bistveno povečanje javnih investicij v izobraževanje, zdravstvo, pokojnine, socialno zaščito (za nezaposlene, družine);
- univerzalni temeljni dohodek (UTD) oziroma univerzalni dostop do temeljnih dobrin in storitev (UTS) (izobrazba, zdravje, pokojnine, stanovanja, okolje itn.);
- zahtevno in dolgotrajno, a za pravično in socialno varnejšo družbo zelo pomembno ustvarjanje razmer za uvajanje minimalne dediščine za vse (premoženje v višini 100.000 evrov ali 200.000 evrov), zlasti s prerazdelitvijo lastnine, npr. z 80–90-% davki na zelo visoke dohodke, lastništvo obsežnih nepremičnin, na veliko premoženje;
- hkratno doseganje spolne in socialne enakosti;
- globalna zakonska regulacija za zagotavljanje socialne in okoljske trajnosti, hkratno blaženje podnebnih sprememb, uvajanje krožnega gospodarstva in bistveno zmanjševanje socialne neenakosti;
- razvoj in postopno uvajanje globalnega modela alternativnega ekonomskega sistema (namesto ideologije absolutno proste svetovne trgovine), zasnovanega na principih ekonomske, fiskalne in okoljske pravičnosti in uvajanja sankcij;
- ustanavljanje transnacionalnih parlamentarnih skupščin za regulacijo mednarodnih ekonomskih povezav, za trajnostno in pravično globalizacijo;
- ustvarjanje pogojev za novi internacionalizem namesto nacionalizmov (povečujejo neegalitarne in podnebne napetosti).

Hladna vojna med Ameriko in Rusijo je po mnenju Marcela Štefančiča (2022b) temeljila na predpostavki, da je komunizem tako nestabilen, da ga je treba odpraviti, saj svet le destabilizira. Toda zdaj, ko komunizma ni več, se je izkazalo, da ga odlično nadomešča kapitalizem, ki svet še kako destabilizira. Kapitalizem je tako nestabilen, kot je bil komunizem, ki pa je šel prej v nebesa. Sedaj se namreč kapitalizem nihilistično utaplja v vse strašnejši ekonomski neenakosti, vse krutejši prekarizaciji delovne sile, vse bolj brutalnih kulturnih vojnah, vse bolj divjem kleščanju demokracije, vse očitnejši fašizaciji in vse hujših katastrofah (podnebne spremembe, pandemija). Obenem pa nas čaka totalna militarizacija družbe in sveta (Štefančič, 2022b, 24, 139).

Jeremy Gilbert (2020) je prepričan, da je socializem 21. stoletja edina razumna rešitev za krize in probleme, s katerimi se danes sooča svet, od socialne neenakosti do podnebnega zloma. Gilbert (2020, 5) socializem preprosto označuje kot družbeno ureditev, ki naj bi omogočila izboljšanje kakovosti človeškega življenja s pomočjo spodbujanja sodelovanja med ljudmi za skupno dobro namesto spodbujanja medsebojnega tekmovanja za dostop do virov, moči in statusa. Sodelovanje je na splošno bolj produktivno,

dinamično in učinkovito kot tekmovanje. Tudi v socializmu bodo obstajale določene oblike tržne izmenjave, a npr. ključne socialne storitve ne smejo biti privatizirane. Vendar je v socializmu (opomba pisca – tudi v vseh oblikah ekosistemske družbene ureditve) ena od temeljnih nalog radikalno zmanjšanje dejansko »nenormalne« neenakosti v bogastvu in moči, torej razgradnja njune zgotovitve v rokah velikih korporacij in njihovih lastnikov (Gilbert, 2020, 43). Razvoj principov univerzalnih temeljnih storitev (UTS) naj bi bil eden od pomembnih neposrednih ukrepov preusmerjanja neoliberalnih trendov vsesplošne privatizacije, določeno možno vlogo v tržnih razmerah pa pripisuje tudi univerzalnemu temeljnemu dohodku (UTD) (Gilbert, 2020, 107, 112). Na drugi strani pa naj bi demokratična socialistična vlada spodbujala kooperativne modele lastništva in kontrolo podjetij izven javnega sektorja.

Z vidika socialistične perspektive so politike svobode vedno tudi politike enakosti, solidarnosti in demokracije. Socializem 21. stoletja mora preseči krizo demokratičnih institucij predstavniške (volilne) demokracije in zgraditi nove, primerne digitalnemu obdobju. Obenem je zaradi okoljsko-podnebne problematike po mnenju Gilberta (2020, 104) sprejemljiv le »zeleni socializem«, torej integrirani ekološki in demokratični socializem, s procesom slabitve kapitalizma in okrepljeno močjo ljudstva (Gilbert, 2020, 104).

Propadle inačice nedemokratičnega socializma 20. stoletja je med drugim označevala izrazita ekološka destruktivnost, katastrofalne razsežnosti nesreče v sovjetski JE Černobil in propadanje Aralskega jezera sta izrazita vzorčna okoljska primera, da zgolj opustitev kapitalizma ni dovolj. Demokratični ekosocializem 21. stoletja kot ena od možnih inačic ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve je zasnovan na podstatih ekologije ter gradnikih ekosistema in demokratičnega socializma. Združuje in kombinira znanstvena spoznanja ekologije in kompleksne značilnosti ekosistemov ter jih povezuje s humanističnimi vrednotami, kot so solidarnost, enakost in pravičnost. Ekosocializem ni monolitna vizija družbe, združuje ga sicer nujnost odprave kapitalizma, prisotna pa so različna mnenja o potrebnih kratkoročnih korakih na poti k ekosocialistični družbi.

Številni ekosocialisti se strinjajo v prepričanju, da je lahko edina uspešna pot sodelovanje z organizacijami, ki niso socialistične, so pa proti kapitalizmu in z ekosocialisti delijo enake ali podobne vrednote. Napredna družbena gibanja naj bi po mnenju pisca temeljno povezoval napad na ključni problem: nesposobnost kapitalistične produkcije za profit, da bi vsem ljudem omogočila dostojno življenje, saj namesto večje družbene harmonije povečuje razlike v dostopnosti do naravnih virov ter družbeno neenakost med državami in znotraj njih.

Demokratična ekosistemska, ekohumanistična družbena ureditev srede 21. stoletja naj bi bila po verjetno neobhodni prehodni fazi ekosocialnega kapitalizma zasnovana na naslednjih etičnih, ekosistemskih, materialnih, družbenih, varnostnih in demokratičnih podstatih ter gradnikih blaginje ljudi in blaginje ekosistemov:

1. *ekohumanistični etični kompas* – sonaravnost in »svetost« Zemlje kot skupnega doma, sistemska solidarnost, znotraj- in medgeneracijska enakost in pravičnost, kultura miru in nenasilja;
2. *ekosistemska blaginja* – ohranjanje mehanizmov delovanja planetarnega ekosistema in ekosistemskih storitev za varno življenje sedanje in prihodnjih generacij, za ohranjanje pogojev življenja tudi za druge zemeljske vrste;
3. *materialna blaginja* – ekosistemsko plansko-tržno gospodarstvo in potrošnja znotraj nosilnosti okolja ter materialna zmernost, zadostnost s poudarkom na zagotavljanju človekovega dostojanstva vredne in sonaravne, zmerne ravni materialnega življenja za vse ljudi, zasebno-javno lastništvo, a prevlada skupnega lastništva proizvodnih sredstev;
4. *družbena blaginja* – obsežno skupno javno dobro, dostojna raven skupne blaginje za vse, zagotovljeno, dostojno delo za vse, univerzalna in brezplačna dostopnost vseh javnih storitev, univerzalne temeljne dobrine in storitve (UTS), demokratična omejitev obsega premoženja in dostojno razmerje med maksimalnim in minimalnim dohodkom (5–3 : 1, a možnost dodatnega nagrajevanja);
5. *varnostna blaginja* – večplastna individualna (socialna) ter okrepljena nevojaška nacionalna in globalna varnost, postopna demilitarizacija držav in sveta;
6. *»demokratična« blaginja* – reforma volilne parlamentarne demokracije, ekonomska demokracija, samoupravna lokalna in regionalna demokracija, prevladujoči mehanizmi sodelovalne in neposredne, državljanske demokracije, dvopredstavniška demokracija z izborom političnih predstavnikov ljudstva s pomočjo volitev in tudi s pomočjo reprezentativnega žreba.

Ekohumanistični gradniki nove družbene ureditve

- zmanjšanje porabe snovi, energije, prostora, ekološkega odtisa in emisij toplogrednih plinov pod nosilnost okolja (podnebna nevtralnost)
- sonaravna, krožna, nizkoogljična in regionalna zasnova gospodarstva z okrepljeno samooskrbo (hrana, energija, voda), odprava vseh podpor in javnih investicij za okoljsko degradacijske dejavnosti
- negativna (»manj je več«) energetska strategija na osnovi sonaravne rabe mavrice obnovljivih virov energije brez rabe fosilnih goriv in jedrske energije
- trajnostna mobilnost z zmanjševanjem prevoza z osebnimi vozili, tovornjaki in letali, poudarkom na prevozu ljudi in tovora po železnici, podpori trajnostnemu javnemu prevozu in kolesarjenju, souporabi avtomobila
- prehod na koncept gospodarske odrasti in krožnega gospodarstva (praktično brez odpadkov) in ekonomijo skupne blaginje, podpora socialni in solidarnosti ekonomiji ter skladnejšemu regionalnemu napredku

- pluralistični zasebno-javni koncept lastništva s ključno, okrepljeno vlogo skupnega lastništva, lastništva zaposlenih
- delitev delovnega mesta, krajši delovni teden (30–32 ur)
- solidarnostna in socialna skupnost s konceptom zagotovljene polne zaposlenosti in uvedbo koncepta univerzalnih temeljnih dobrin in storitev (UTS)
- dolgotrajni in demokratični proces postopnega zniževanja zgornje meje premoženja in dohodka ter zmanjševanje razmerja med najvišjim in najnižjim dohodkom
- davčna reforma z večjimi okoljskimi in kapitalskimi davki ter zmanjšanjem davčne obremenitve dela, davek na transnacionalne dobičke, davek na premoženje, davek na CO₂ in visokoradioaktivne odpadke
- odprava BDP kot temeljnega kazalnika »razvoja«
- prenova koncepta parlamentarne demokracije (dvoplastni izbor političnih predstavnikov ljudstva – volitve in žreb) z gradniki sodelovalne in neposredne politične demokracije, avtonomne lokalne samouprave ter ekonomske demokracije
- reforma koncepta varnosti, vključno s preходом na enojni sistem represije, okrepljeno demilitarizacijo ter kulturo miru in nenasilja

Produktivistična miselnost, ki se je razvila na Zahodu, je pahnila svet v krizo, iz katere se je treba izviti z radikalnim odmikom od strategije kopičenja »vedno več«. Stephanie Hessel (2011, 39, 43) opozarja, da je skrajni čas za prevlado etike, pravičnosti in trajnostnega ravnovesja, prihodnost pa mora zaznamovati nenasilje in sprava različnih kultur.

Obstoječi kapitalistični družbeni red mora po mnenju pisca svoje civilizacijsko poslanstvo čim prej zaključiti, saj je ekosistemsko, ekonomsko, socialno in varnostno nesposoben odgovoriti na večplastne izzive 21. stoletja, zlasti na okoljska in družbena protislovja, ki jih sam povzroča. Zdravje planetarnega ekosistema, sonaravno in odra-stno plansko-tržno gospodarstvo znotraj nosilnosti okolja, samooskrba in skladnejši sonaravni razvoj regionalnih skupnosti, združne in druge oblike kooperacij, delavsko lastništvo podjetij, poštena obdavčitev kapitala, premoženja in dohodkov, brezplačne temeljne javne storitve, nedenarni in/ali denarni eksistenčni minimum za vse državljanke in državljane, omejitev premoženja in razlik v dohodkih, krajši delovni čas, sistemski proces razoroževanja in demilitarizacije, dvoplastna predstavniška demokracija (volitve, žreb) in sodelovalna demokracija so ključni gradniki ekološko-družbene alternative. Le-ta naj se realistično, uresničljivo in demokratično najprej začne s pospešeno opustitvijo neoliberalnega globalnega kapitalizma in uveljavitvijo ekosocialnega kapitalizma (čim krajše prehodno obdobje), a brezkompromisno nadaljuje – onstran kapitalizma. Chris Rogers (2014, 4) podčrtuje, da je treba alternative kapitalizmu uvajati in razvijati kot demokratični in pluralistični proces »od spodaj«, da ne bi prišlo do degeneracije ali vračanja krivičnih kapitalističnih družbenih razmerij.

Tudi nova ekosistemska družbena ureditev sama po sebi seveda ne zagotavlja vse-splošne človekove sreče in zadovoljstva, a vsaj vztrajno poskuša na stežaj vsem odpirati možnosti človekovega samouresničevanja. Tudi na predlagani procesno in demokratično zasnovani, skrajno naporni in negotovi poti udejanjanja kozmopolitske ekološke civilizacije bodo žal nekateri ljudje nesrečni, nezadovoljni z življenjem in družbo. A ključno je, da njihovo trpljenje ali nezadovoljstvo ne bo posledica delovanja sistema, institucij ekosistemske družbene ureditve, ki naj bi sistemsko in pospešeno odpravljala zlasti sedanjo nezno-sno družbeno neenakost in antropogeno izčrpavanje, uničevanje planetarnega ekosistema.

Pisec se na osnovi zgodovinskih dejstev seveda zaveda, da bodo lahko svetovni procesi potekali povsem drugače, tako v pozitivni kot negativni smeri. Morda bodo posledice ekonomskih, socialnih, zdravstvenih, geopolitičnih in okoljsko-podnebnih globalnih procesov zahtevale bistveno hitrejšo družbeno-politične spremembe, s hitrimi faznimi spremembami ali celo brez njih. *Nakopičena razredna, socialna in druga protislovja, krizne družbene in ekosistemske razmere v posamezni državi ali makroregiji sveta lahko pripeljejo tudi do radikalnih, revolucionarnih sprememb, npr. do neposrednega prehoda iz kapitalizma v ekosocializem.* V vsakem primeru pa je ključno, da bodo družbene spremembe potekale nenasilno, pravično in po demokratični poti, ob načelih sonaravnosti, solidarnosti in zlatega pravila ...

Prebivalci morajo imeti demokratično možnost, da se informirani odločijo o svoji prihodnosti, o tehtni in odgovorni izbiri družbenoekonomskega sistema. Politična tranzicija iz vse bolj tekmovalne (neo)liberalne države v zeleno (transnacionalno in hkrati nacionalno) demokratično državo, ki ne bo zasnovana na trajni rasti in neenakostih, je možna le z nastajanjem široke osvobodilne, nenasilne, ekohumanistične fronte ljudstva, sestavljene zlasti iz:

1. sočutnih in družbeno solidarnih družbenih gibanj (okoljska, spolna, mirovna, protijedrska, socialno-podporna ...);
2. naprednih političnih strank na vrednotah solidarnosti, pravičnosti, sonaravnosti, bratstva in medgeneracijske enakosti;
3. etično odgovornih znanstvenikov, raziskovalcev in učiteljev;
4. varovanju skupnega dobra in javnih storitev zavezanih izobražencev, novinarjev, »navadnih« državljanov;
5. ekološko modernizirajočih se, družbeno in medgeneracijsko odgovornih posameznih in skupnostnih lastnikov podjetij.

Reformne ekosistemske in socialne spremembe kapitalizma po mnenju pisca ne bodo dovolj za varno znižanje sistemskih družbenih, okoljskih in drugih tveganj 21. stoletja, a so dejansko neobhodne za zagotavljanje evolucijsko, nenasilno, demokratično, procesno pospešeno zasnovanega prehoda v novo ekosistemsko družbeno ureditev. Vendar velja poudariti: sodobna civilizacija je globoko zabredla v večplastne krizne razmere in globalno družbeno ekološko

katastrofo, v katerih še ni bila, zato seveda ni izključeno, da se bodo državljani in državljanke ene ali večje skupine držav demokratično odločili za drastično ukrepanje, torej za neposredni in hitri družbeno-ekološki prehod (brez vmesnega obdobja ekosocialnega kapitalizma) v novo ekosistemsko družbeno ureditev po demokratični in nenasilni ekosolidaristični ali po demokratični in nenasilni ekosocialistični poti.

Ekosistemsko družbeno ureditev, globinske družbeno-okoljske spremembe lahko uresničijo zgolj aktivne državljanke in državljani z ekohumanističnim vrednotnim kompasom. Varno, dostojno in sočutno prihodnost človeštva in drugih zemeljskih vrst pomembno zakoličuje ekohumanistično zasnovan vzgojni in izobraževalni sistem. A npr. v enem od učbenikov za domovinsko in državljansko kulturo in etiko za 7. razred osnovne šole (Založba Rokus Klett, 2020) je v sistem vrednot uvrščeno – bogastvo (!), pa tudi moč in lepota ...

Slovenija ima izjemno ugodno geografsko lego, z globalno in evropsko nadpovprečnimi trajnostnimi (naravnimi, ekonomskimi, finančnimi, infrastrukturnimi, človeškimi ...) razvojno-varovalnimi potenciali, sonaravnosti naklonjenim sistemom poselitve, bogato zgodovinsko tradicijo optimalnega upravljanja skupnega dobra ter dolgotrajno kulturo miru in nenasilja. Uvršča se med 20–30 trajnostno najbolj privilegiranih držav sveta z najbolj ugodnimi možnostmi za pospešeno demokratično uveljavljanje ekosistemske, ekohumanistične družbene ureditve. Slovenija in njene pokrajine razpolagajo torej z globalno nadpovprečno mavrico trajnostnih virov, da omogočajo vsem njenim državljanke in državljanom visoko kakovost življenja (»dobro življenje«) – v razmerah dostojnega, zavestno (le) zmernega in trajnostnega materialnega standarda, optimalne osebne in družbene blaginje, blaginje okolja ter ohranjenih ekosistemskih storitev.

V zameno za prostovoljno odpoved zanamcem in drugim zemeljskih vrstam sovražne marksistične in kapitalistične iluzije neomejene rasti (proizvodnje, potrošnje in materialnega bogastva) »ekohumanizem po slovensko« ponuja koncept privatno-javnega lastništva (prednostna podpora skupnostnim oblikam lastnine, solastništvu zaposlenih), zagotovljeno in primerno plačano trajnostno zaposlitev, socialno državo z demokratično omejenimi premoženjskimi, dohodkovnimi in regionalnimi razlikami ter uveljavljanjem koncepta univerzalnih temeljnih dobrin in storitev – UTS). Podpira in omogoča prijetno in zdravo bivanje v manjših, humanejših, povezanih skupnostih, izjemno bližino gor, morja in gozdov, manj stresno življenje in vsesplošno varnost, vsem dostopne in kakovostne javne storitve, kakovostno in zdravo domačo hrano, učinkovito ekonomsko in teritorialno demokracijo (soupravljanje in samoupravljanje, avtonomne občine in regije, pokrajine), deliberativno in dvopredstavniško politično demokracijo (volitve in reprezentativno žrebanje). Krščanski socialist Andrej Gosar (1933, 514, 515) je upravičeno podčrtal naslednje: vsi ljudje morajo imeti vsaj minimalno mero dohodkov, ki omogoča dostojno življenje, delitev celokupnih sredstev oziroma dohodkov med vse ljudi pa mora biti pravilno in pravično razdeljena. K temu tudi po skoraj sto letih ni treba prav nič

dodati, prva naloga solidarnostne, socialne in pravične države je torej – najprej in celostno ter sistemsko poskrbeti za najbolj ranljive.

Pisec sodi, da je zgodovinska priložnost, da transnacionalna Evropska unija postane prvi svetovni laboratorij udejanjanja ekosocialnega kapitalizma in v drugi fazi zrele, globinske ekohumanistične družbene ureditve, torej ekosistemske in humanistične Evrope narodov in državljanzov, solidarne Evrope kulture miru in nenasilja. Evropa mora najprej poskusiti uveljaviti demokratične, okoljske in socialne civilizacijske standarde v drugih makroregijah sveta, če pa ne bo uspešna, naj v razmerah določenega protekcionizma ekosocialne značilnosti skupnosti uveljavi (zgoj) doma.

Seveda velja v maniri vrednotnega in političnega realizma ter zgodovinskih izkušenj človeštva zaključiti, da vizija ekosistemske družbene ureditve, ekohumanističnega družbenega reda ni edini možni, »ljubeznivi« civilizacijski izid 21. stoletja, morda tudi ni, ob upoštevanju zgodovinskih izkušenj, najverjetnejša ... Kljub temu (vsaj) poskušajmo vsak po svojih močeh storiti vse, da utopija postane – utopistika kot alternativna prihodnost, ki je dejansko mogoča.

Skrajni čas je, da območja sebičnosti zamenjajo morja in nato oceani sočutnih in sonaravnih skupnosti. Ekohumanistične vrednote državljanek in državljanov so nezamenljiva etična srčika, podstat in predpogoj, ključni dejavnik zelene ekosistemske družbene ureditve, katere udejanjanje naj bi omogočilo bolj srečno, zadovoljno, dobro in varno življenje ljudi, medgeneracijsko solidaren in medvrstno odgovoren, sočuten človekov osebnosti in družbeni napredek.

Zato bi lahko zeleno ekosistemsko družbeno ureditev za 21. stoletje z vsemi možnimi demokratičnimi inačicami (npr. ekosolidarizem, ekosocializem ...) imenovali – **ekohumanizem**.

»Nekega jutra, ko se zdani ...«

Vlado Kreslin

11 Literatura in viri

- Abbott, D., 2012, Limits to Growth: Can Nuclear Power Supply the World's Needs? *Bulletin of Atomic Scientists* 68(5), s. 23–32.
- About Us, 2018, Democratic Socialists of America, <https://www.dsusa.org/about-us/> (18. 10. 2018).
- A Circular Economy in the Netherlands by 2050, 2016, www.government.nl/circular-economy (4. 7. 2019).
- Adam, F., 1999, Ambivalentnost in neznosna lahkotnost tranzicije. V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 99–113.
- Adam, F., 2017, Slovenia in the Context of (Post)Transition: How Can We Acquire More Comprehensive Knowledge About the Result of the »Transition« and Future Trends. V: Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues, F. Adam (ur.). Nova Science Publisher, New York, s. 25–34.
- Adam, F., 2020, Švedski model – nekaj se lahko naučimo, posnemati pa ni na mestu. Delo – Sobotna priloga (28. 11. 2020), Ljubljana.
- Adam, F., 2021, Upravljanje epidemiološke krize. Delo – Sobotna priloga (30. 1. 2021), Ljubljana.
- Adler, D., 2019, + Meet Europe's Left Nationalists, <https://www.thenation.com/article/archive/meet-europes-left-nationalists/> (20. 8. 2020).
- A »Fit for 55« Package Based on Environmental Integrity and Solidarity, 2021, Agora Energiewende and Ecological Institut, Berlin.
- Agarin, T., Pećnik, A., 2018, From Identity to Moral Politics: Croatia's Nation-State-Building During the Crisis. V: A European Crisis, T. Agarin in N. Nancheva (ur.). Ibidem-Verlag, Stuttgart, s. 219–253.
- A Good Life for All Within Planetary Boundaries, 2021, <https://goodlife.leeds.ac.uk/world-map> (11. 3. 2021).
- Akcijski načrt za obnovljive vire energije za obdobje 2010–2020 (AN OVE), 2010, Ministrstvo za infrastrukturo, Ljubljana.
- Alcott, B., 2013, Should Degrowth Embrace the Job Guarantee? *Journal of Cleaner Production* 38, s. 56–60.

- Alexander, S., 2016a, Jednostavnost. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 143–148.
- Alexander, S., 2016b, Osnovni i maksimalni dohodak. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 275–278.
- Alternative Wirtschaftssysteme: Gemeinwohl Ökonomie (Kritik – pro und contra), 2017, <https://www.economy4mankind.org/de/alternative-wirtschaftssysteme-gemeinwohl-oekonomie/Alternative> (5. 3. 2018).
- Analiza prioritet Republike Slovenije s področja narave in biotske raznovrstnosti in identifikacija področij, ki so najbolj primerna za sofinanciranje iz programa LIFE, 2017, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Ljubljana.
- Anastacio, R., Pereira, M., 2017, From the Challenges Imposed by Climate Change to the Preservation of Ecosystem Processes and Services. *Natural Resources* 8, s. 788–807.
- Andersson, K., 2015, Bioenergy: The Swedish Experience. Lantmännen Energi, Svebio.
- Andersson, K., Broderick, J., 2017, Natural Gas and Climate Change, https://www.foeurope.org/sites/default/files/extractive_industries/2017/natural_gas_and_climate_change_anderson_broderick_october2017.pdf (16. 11. 2018).
- Andreucci, D., McDonough, T., 2016, Kapitalizam. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 155–161.
- An Economy for the 1 %, 2016, Oxfam Briefing Paper, Oxford.
- An Economy for the 99 Percent, 2017, https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp-economy-for-99-percent-160117-en.pdf (17. 1. 2017).
- An Energy Partnership with North Africa is a Vital Component of the »Marshall Plan with Africa«, 2017, <http://www.desertec.org/single-post/2017/02/09/An-energy-partnership-with-North-Africa-is-a-vital-component-of-the-Marshall-plan-with-Africa> (8. 8. 2017).
- Angus, I., 2011, How to Make an Ecosocialist Revolution (prispevek na konferenci). Climate Change Social Change, Activist Conference, Melbourne.
- Ankarloo, D., 2012, The Welfare State. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 379–383.
- Anko, B., 2000, Kako ohranjati (in ohraniti) najvrednejšo naravo? V: Naprej k naravi II (zbornik EF LDS), B. Flajšman (ur.). Ljubljana, s. 241–251.
- Annex EASAC – Comment on the Commission Consultation on the EU Emissions Trading System, 2020, <http://www.bas.bg/wp-content/uploads/2020/08/EASAC-ETS-Consultation-Response.pdf> (10. 9. 2020).
- Anžič, A., 2002, Mednarodni terorizem – varnostni izziv in dileme. Teorija in praksa 39(3), s. 454–466.
- Arendt, H., 1996, Vita activa. Knjižna zbirka Krt 73, Krtina, Ljubljana.
- Arendt, H., 2003, Izvori totalitarizma. Študentska založba, Ljubljana.

- Asociacija, 2017, Komentarji in predlogi Asociacije na dokument Strategija razvoja Slovenije 2030, www.asociacija.si/si/wp-content/uploads/2017/12/Komentarji-Asociacije-na-dokument-Strategija-razvoja-Slovenije-2030-3.-november-2017.pdf (16. 7. 2022).
- Asociacija, 2022, Kulturne programe in projekte naj sodi stroka in ne politika, www.asociacija.si/si/2022/07/14/asociacija-v-dz-kulturne-programe-in-projekte-naj-sodi-stroke-in-ne-politika (17. 7. 2022).
- A Stress Test for Coal in Europe under a Paris Agreement, 2017, <https://climateanalytics.org/media/eu-coalstresstest-report-2017.pdf> (24. 12. 2019).
- A System Change Compass to Implement the European Green Deal in a Time of Recovery, 2020, <https://www.systemiq.earth/wp-content/uploads/2020/10/System-Change-Compass-draft-for-review-full-report-v1.8.pdf> (24. 10. 2020).
- Aubry, M., Schirdewan, M., 2022, War in Ukraine, <https://left.eu/plenary-focus>, marec 2022 (12. 8. 2022).
- Avbelj, M., 2017, Evropska unija kot nedržavna federacija. V: Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II, T. Hribar (ur.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, s. 79–89.
- Avsec, F., 2015, Gosarjevi pogledi na združništvo. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 309–322.
- Babič, D., 2018a, Pokojnine čez 30 let. Delo – Mnenja (3. 1. 2018), Ljubljana.
- Babič, D., 2018b, Energetski koncept Slovenije – kam se tako mudi?, <https://damijan.org/2018/01/08/energetski-koncept-slovenije-kam-se-tako-mudi/> (22. 5. 2018).
- Babič, D., 2021a, Energetske dileme (3): Absurd sintetičnega plina: sintetični plin nas ne bo pripeljal v brezogljjično družbo. Damijan blog (3. 2. 2021), Ljubljana.
- Babič, D., 2021b, Energetske dileme (5): Industrija in gradbeništvo bosta porabila največ energije. Damijan blog (18. 2. 2021), Ljubljana.
- Babič, D., 2022, Da za celovit odziv na podnebne spremembe. Damijan blog (28. 2. 2022), Ljubljana.
- Babič, D., Damijan, J. P., 2018, Država je lahko samozavestna investitorica in odločna podjetnica. Delo – Sobotna priloga (3. 11. 2018), Ljubljana.
- Babič, G., 2004, Klasični modeli demokracije – kritika in primerjava (dipl. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Babič, K., 2018, Temeljne značilnosti in pravila delovanja delavskih zadrug. Ekonomska demokracija 2, Ljubljana, s. 17–19.
- Badiou, A., 2016, Bilo je v grozi globoke noči. Mladina – Alternative zima 2016/2017, Ljubljana, s. 16–21.
- Baer, H., 2012, Toward Democratic Eco-Socialism in Australia as Part of a Global Climate Change Mitigation Strategy: A Utopian Vision, <https://socialist-alliance.org/alliance-voices/towards-democratic-eco-socialism-australia> (1. 8. 2017).
- Baer, H., 2016, Toward Democratic Eco-socialism as the Next World System, <http://www.thenextsystem.org/wp-content/uploads/2016/04/HansBaer.pdf> (14. 7. 2017).

- Bahor, M., 2009, Ekološka pismenost. V: Za manj negotovosti, S. Gaber (ur.). Pedagoška fakulteta, Ljubljana, s. 277–290.
- Baier, W., 2015, The National Question and European Integration. Transform! Yearbook 2015: United Europe, Divided Europe, s. 35–48.
- Baier, W., 2016, When Winter Came in July: The Left has to Rethink Europe. Transform! Yearbook 2016: The Enigma of Europe, s. 34–44.
- Baier, W., 2017a, Thinking Europe as a Commons, <https://www.transform-network.net/publications/issue/thinking-europe-as-a-commons/> (10. 8. 2018).
- Baier, W., 2017b, Twofold Disenchantment. Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present, London, s. 25–34.
- Baković, Z., 2019, 996 – formula prihodnosti. Delo – Svet kapitala (3. 5. 2019), Ljubljana.
- Bakunin, M., 1986a, Federalizem, socializem in antiteologizem (1867). V: Antologija anarhizma (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 177–198.
- Bakunin, M., 1986b, Revolucionarni katekizem (1866). V: Antologija anarhizma (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 155–173.
- Balibar, E., 2007, Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo. Založba Sophia, Ljubljana.
- Balibar, E., 2019, Etienne Balibar in Conversation: Revisiting European Marxism. In: Intervju s C. Bartholdom. Theory, Culture & Organization 36(7–8).
- Balkovec, B., 2017a, Delavec in delavka se starata. V: Starost – izzivi historičnega raziskovanja, M. Šorn (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 143–160.
- Balkovec, B., 2017b, O izborima u prvih dvadeset godina samostalne Slovenije. Historijski zbornik LXX(1), s. 159–200.
- Balkovec, B., 2022, Kroglice, pretepi in »alkoholni molk«. Kako so volili na Slovenskem. Intervju s S. Zgonikom, https://n1info.si/poglabljeno/kratka-zgodovina-parlamentarnih-volitev-na-slovenskem/?fbclid=IwAR2y1LE_dyj_TFzLMzq7qtEa_t7Wn4Bu-rfQg4FkEJNAfUj4cXZvYRpr (25. 4. 2022).
- Banjac, M., Mance, B., Petrič, G., Petrovčič, A., Sekloša P., Slaček Brlek, A., Splichal, S. (urednik), Turnšek Hančič, M., Vobič, I., Vrečko Ilc., B., 2015, Meje razumevanja trajnostnega razvoja v slovenski politiki, ekonomiji, civilni družbi in medijih. Založba FDV, Ljubljana.
- Barle, A., 2009, Izobrazba in demokracija. V: Ekosistemi – povezanost živih sistemov, Mednarodni posvet Biološka znanost in družba, 2.–3. oktober 2008, Zbornik prispevkov, M. Turk Škraba (ur.). Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana, s. 183–190.
- Barnas, J. P., 2020, Economic Solidarism. <https://www.athwart.org/economic-solidarism-political-economy-for-the-family> (1. 9. 2022).
- Barry, J., 2007, Environment and Social Theory. Routledge, London in New York.
- Bartz, T., Giesen, C., Pitzke, M., Sauga, M., Schulz, T., 2022, Bogati, bogatejši, nesramno bogati. Mladina 23 (10. 6. 2022), Ljubljana, s. 38–43.

- Basta! An End to Austerity, 2013, Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the European Parliament, Bruselj.
- Bastin, J.-F., Clark, E., Elliott, T., Hart, S., van den Hoogen, J., Hordijk I. in drugi, 2019, Understanding Climate Change from a Global Analysis of City Analogues. *PLoS ONE* 14(7), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0217592> (19. 7. 2019).
- Bašić Hrvatin, S., 2022, RTV je treba dati v upravljanje vsem zaposlenim v javnem zavodu. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Bauman, Z., 2016, Strangers at Our Door, https://books.google.si/books/reader?id=nQt5DAAAQBAJ&hl=sl&printsec=frontcover&output=reader&source=gbs_atb_hover&pg=GBS.PT5 (1. 2. 2017).
- Bauk, D., 2016, Podreditev? Raje določitev področja boja. *Mladina* 3 (22. 1. 2016), Ljubljana, s. 26–27.
- Bavčar, I., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazic). *Cankarjeva založba*, Ljubljana, s. 10–33.
- Bavčar, I., Kirn, S., Korsika, B., 1985, Kapital in delo v SFRJ. Univerzitetna konferenca ZSMS in Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana.
- Bavec, M., 2018, Politika in stroka dajeta prednost konvencionalnim kmetijam, sosedi so boljši, Intervju z urednikom J. Volfandom. *EOL* 126, Celje, s. 28–29.
- Bayon, D., 2016, Sindikati. V: *Odrast: Pojmovnik za novu eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 293–297.
- BBC News, 2022, How Many Ukrainian Refugees are There and Where Have They Gone?, <https://www.bbc.com/news/world-60555472> (5. 8. 2022).
- Bebler, A., 2020, Bila je druga, in upajmo, poslednja svetovna vojna. *Delo – Sobotna priloga* (23. 5. 2020), Ljubljana.
- Bebler, A., 2022, Pot v pekel umazane vojne. *Delo – Sobotna priloga* (2. 4. 2022), Ljubljana.
- Beck, P., 1994, *Prospects and Strategies for Nuclear Power*. The Royal Institute of International Affairs, Earthscan, London.
- Beck, U., 2003a, Što je globalizacija? *Vizura*, Zagreb.
- Beck, U., 2003b, Kaj je globalizacija? *Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Krtina, Ljubljana.
- Becker, J., 2015, Privatizacija: pot do odvisnega gospodarstva. *Delo – Mnenja* (22. 1. 2015), Ljubljana.
- Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Sloveniji, 2011, Ministrstvo za šolstvo in šport, Ljubljana.
- Bela knjiga o strokovnem varovanju okolja, 2020, Institut »Jožef Stefan«, Ljubljana.
- Belem Ecosocialist Declaration, 2009, *World Social Forum*. Belem.
- Berishaj, M., 2014, Albanci v Sloveniji kot »čakajoči subjekt«. V: *Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev)*, V. Kržišnik Bukič (ur.). *Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji*, Ljubljana, s. 41–52.

- Bervar Sternad, K., 2022, Rekonstrukcija pravne države. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Bevc Šekoranja, B., 2016, Uresničevanje načel trajnostnega razvoja v območjih varstva narave z aplikacijo na prostoru Alp (dokt. disertacija). Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana.
- Beyond Growth: Towards a New Economic Approach, 2020, <https://www.oecd-ilibrary.org/economic/beyond-growth> (30. 9. 2020).
- Bhabha, J., Sullivan, M., Bassett, M., 2020, Protecting Children's Rights as Schools Close, <https://www.hhrjournal.org/2020/03/protecting-childrens-rights-as-schools-close/> (29. 3. 2020).
- Bilanzierungskonzept 2000-Watt-Gesellschaft, 2014, Energieschweiz für Gemeinden, www.2000watt.ch (11. 12. 2019).
- Bilanzierungskonzept 2000 Watt Gesellschaft – Kurzversion, 2020, https://www.local-energy.swiss/dam/jcr:5126840c-c16d-4019-aea0-2e0f055329b/Bilanzierungskonzept_2000-Watt-Gesellschaft_Kurzversion.pdf (5. 4. 2021).
- Bilous, T., 2022, I'm a Ukrainian Socialist. Here's why I Resist the Russian invasion, <https://www.greenleft.org.au/content/im-ukrainian-socialist-heres-why-i-resist-russian-invasion> (12. 8. 2022).
- Bioenergie in Kärnten, 2018, https://www.biomasseverband.at/wp-content/uploads/Bioenergie_in_Ka_rnten.pdf (20. 1. 2020).
- Biščak, B., 2018, Tina ali Tia? Delo – Sobotna priloga (29. 9. 2018), Ljubljana.
- Blaginja za vse, ne le za peščico, Program stranke Levica za državnozborske volitve 2018, 2018, Ljubljana.
- Blažič, M. – N'toko, 2016, Komu koristi rasizem? Mladina 4 (29. 1. 2016), Ljubljana.
- Blažič, M. – N'toko, 2022a, Zakaj še nimamo nemških plač? Mladina 23 (10. 6. 2022), Ljubljana.
- Blažič, M. – N'toko, 2022b, Evropske vrednote. Mladina 27 (8. 7. 2022), Ljubljana.
- Blueprint for Europe's just Transition, 2019, <https://report.gndforeurope.com/cms/wp-content/uploads/2020/01/Blueprint-for-Europes-Just-Transition-2nd-Ed.pdf> (8. 9. 2020).
- Bobovnik, N., 2020, Geografsko sledenje koronavirusu. Geografski obzornik 67(1–2), s. 4–15.
- Boer, R., 2010, Wilhelm Weitling, the First German Communist, <https://mronline.org/2010/10/21/wilhelm-weitling-the-first-german-communist/> (21. 10. 2013).
- Bogdanov, D. in drugi, 2018, Global Energy System Based on 100 % Renewable Energy: Energy Transition in Europe Across Power, Heat, Transport and Desalination Sectors. Lappeenranta University of Technology Research Reports 89.
- Bogataj, N., 2012, Model delovanja slovenskih agrarnih skupnosti. V: Soupravljanje naravnih virov: vaške skupnosti in sorodne oblike skupne lastnine in skupnega upravljanja, R. Rodela (ur.). WUR, Wageningen, s. 23–37.

- Bohinc, R., 2016, Integralno razumevanje upravljanja je izraz korporativne družbene odgovornosti. *Ekonomska demokracija* XX(1), Ljubljana, s. 4–5.
- Bole, D., Gabrovec, M., 2012, Daily Commuters in Slovenia, *Geografski vestnik* 84(1), Ljubljana, s. 171–185.
- Bolja, U., 2011, Univerzalni temeljni dohodek – meje in možnosti njegove implementacije (dokt. disertacija). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Boltin, U., 2005, O pravičnosti v kapitalizmu in pečenki v pralnem stroju, www.urosboltin.com/UTD/pecenka.htm#brezposelnost (29. 3. 2016).
- Bonaiuti, M., 2008, Searching for a Shared Imaginary – A Systematic Approach to Degrowth and Politics. First International Conference on Economic De-Growth for Ecological Sustainability and Social Equity, Pariz, s. 269–271.
- Bonaiuti, M., 2016, Bioekonomija. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 37–41.
- Booth, J., 2021, Costa Rica: Demilitarization and Democratization, <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1888> (16. 5. 2022).
- Borak, N., 2010, Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 29–40.
- Borrell, J., Hoyer, W., 2021, Evropa mora postati globalna sila – podnebna politika. *Dnevnik – Objektiv* (6. 2. 2021).
- Botsman, R., 2015, Defining The Sharing Economy: What is Collaborative Consumption and What isn't?, <https://www.fastcompany.com/3046119/defining-the-sharing-economy-what-is-collaborative-consumption-and-what-isnt> (2. 11. 2017).
- Bouricius, T., 2013, Democracy Through Multi-Body Sortition: Athenian Lessons for the Modern Day. *Journal of Public Deliberation* 9(1).
- Božič, K., 2016, Militarizacija mej in ilegalizacija ljudi: dobičkonosni napad na človečno in demokratično družbo. *Balkanska migracijska pot: od upora do striptiza humanizma*, ČKZ XLIV(264), Ljubljana, s. 236–246.
- Brand, U. in drugi, 2021, From Planetary to Societal Boundaries: An Argument for Collectively Defined Self-Limitation, <https://doi.org/10.1080/15487733.2021.1940754> (26. 9. 2021).
- Breaking Barriers, 2020, *Amber Magazine* 1, s. 48–54.
- Brecelj, G., 2022, Intervju z novinarko M. Weiss. *Mladina – Posebna poletna številka*, Ljubljana.
- Brecelj, G., Bertonec, J., Dedič, J., Živčič, L., Dedič-Sočan, N., Lipovec Čebren, U., 2019, Intervju: Simon Zajc, minister za okolje. *Mladina* 29 – Pisma (19. 7. 2019), Ljubljana.
- Brečko Grubar, V., Kovačič, G., 2014, Pomen obalnih mokrišč za prebivalce slovenske Istre. *Geografski vestnik* 86(2), s. 45–58.

- Bregman, R., 2016, Utopia for Realists: The Case for a Universal Basic Income, Open Borders and 15-Hour Workweek. The Correspondent.
- Breznik, M., 2004, Kulturni revizionizem: Kultura med neoliberalizmom in socialno odgovorno politiko. Mirovni inštitut, Ljubljana.
- Breznik, M., 2016, Intervju z novinarjem K. Košakom, Mladina 31 (5. 8. 2016), Ljubljana, s. 33–37.
- Breznik, M., Močnik, R., 2013, Univerza in znanost v sodobnem kapitalizmu. V: Kaj po univerzi? Ljubljana, Z. Skušek, A. Žuraj in drugi (ur.). *cf, Ljubljana, s. 103–166.
- Breznik, M., 2021, Manjkajoči člen v državi: pokorna sindikalna birokracija, Delo – Socialna priloga (16. 1. 2021), Ljubljana.
- Brezovnik, B., 2008, Decentralizacija v teoriji in praksi. Lex localis 6(1), s. 87–103.
- Brezovnik, B., Oplotnik, Ž. J., Mlinarič, F., Padovnik, S. A., Finžgar, M., 2019, Financing Municipal Tasks in Slovenia. Local Government and Democracy 19(2), s. 177–206.
- Brezovnik, B., Drobne, S., Holcman, B., Oplotnik, Ž. J., Trpin, G., 2020, Pokrajine v Sloveniji – Osnutki pokrajinske zakonodaje s pregledom pristojnosti pokrajin. Državni svet RS, Ljubljana.
- Brezovnik, B., Drobne, S., Holcman, B., Oplotnik, Ž. J., Trpin, G., 2022, Pokrajine v Sloveniji (Predlogi pokrajinske zakonodaje s pregledom pristojnosti pokrajin). Državni svet RS, Ljubljana.
- Brglez, M., 2022, Slovenska zunanja politika v času peticij, vojne in novih kriz, Delo –Gostujoče pero (17. 6. 2022), Ljubljana.
- Brglez, N., 1979, Utopizem in utopistični misleci. V: Utopični socialisti: izbor besedil, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 9–54.
- Bricelj M., 2007, Geografske zasnove za upravljanje z vodnimi viri Slovenije (dokt. disertacija). Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Brie, M., 2016, Twofold Transformation: Strategic Challenges for the Left. Transform! Yearbook 2016: The Enigma of Europe, s. 103–112.
- Brilly M., 2004, Voda – ogrožen strateški vir. V: Usklajeno in sonaravno 11, A. Lah (ur.). Svet za varstvo okolja RS, Ljubljana, s. 89–91.
- Bröning, M., Mohr, C., 2017, Flucht, Migration, Verantwortung und progressive Dilemma der Linken – Eine Einführung. V: Flucht, Migration und die Linke in Europe, M. Bröning in C. Mohr (ur.). Verlag Dietz, Bonn, s. 9–22.
- Brown, L., 2006, Plan B 2.0: Rescuing a Planet Under Stress and a Civilisation in Trouble. Earth Policy Institute, New York.
- Brown, L., 2008, Plan B 3.0: Mobilizing to Save Civilisation. Earth Policy Institute, New York.
- Brzoska, M., Omitoogun, W., Sköns, E., 2022, Human Security Case for Rebalancing Military Expenditure, https://www.sipri.org/sites/default/files/2022-05/2205_human_security_case_for_rebalancing_military_expenditure.pdf (16. 8. 2022).

- Buchal, C., Karl, H.-D., Sinn, H.-W., 2019, Kohlemotoren, Windmotoren and Dieselmotoren: Was zeigt die CO₂-Bilanz?, <https://www.ifo.de/DocDL/sd-2019-08-sinn-karl-buchal-motoren-2019-04-25.pdf> (24. 9. 2019).
- Buck, Tobias, 2019, Germany's Greens Emerge from the Fringe, <https://www.ft.com/content/d226c922-4f04-11e9-b401-8d9ef1626294> (29. 8. 2020).
- Büchs, M., Koch, M., 2017, Postgrowth and Wellbeing. Palgrave McMillan.
- Bučar, F., 1999, Konec nacionalne države? V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 241–255.
- Bučar, F., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazic). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 34–49.
- Bufon, M., 1993, Elementi obmejnosti in faktorji oblikovanja prekomejnih območij na primeru Slovenije. Dela 10, Ljubljana, s. 99–106.
- Bufon, M., 2002, Aplikativni vidiki politične geografije v planiranju integracije in razvoja kontaktnih prostorov. Dela 18, s. 281–298.
- Bugarič, B., Pličanič, S., Pirnat, R., Koritnik, B., Fikfak, A., Gabrijelčič, P., Grom, J., Konjar, M., Blagajne, M., Nikšič, M., Mujkić, S., Tominca, B., Goršič, N., 2018, Analiza možnosti za izvajanje urbanih projektov z uporabo javno zasebnega partnerstva: Ciljno raziskovalni program »CRP 2016« v letu 2016 (zaključno poročilo). Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Pravna fakulteta, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana, https://www.gov.si/assets/ministrstva/MOP/Dokumenti/Urbani-razvoj/608b8e2a70/ur_jzp.pdf (23. 2. 2022).
- Building Alliances for a Europe of Solidarity, 2016, 5th Congress of the European Left, Berlin.
- Bulc, V., 2021, Globalni trendi – poletni pogovori slovenskega krila ekocivilizacije (Sonja Klopčič), <https://www.linkedin.com/pulse/poletni-pogovori-o-naši-prihodnosti-v-organizaciji-krila-javornik> (10. 11. 2021).
- Buonarroti, F., 1979, Zarota za enakost, imenovana Babeufova zarota. V: Utopični socialisti: izbor besedil, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 177–214.
- Burcar, L., 2013, Bliža se popolna razprodaja javnih univerz, Intervju z novinarko T. Kristan. Delo – Ozadja (30. 4. 2013), <https://old.delo.si/novice/slovenija/lilijana-burcar-bliza-se-popolna-razprodaja-javnih-univerz.html> (1. 8. 2021).
- Burcar, L., 2015, Restavracija kapitalizma: Repatriarhalizacija družbe. Založba Sophia, Ljubljana.
- Burcar, L., 2017, Starejša generacija – dežurni krivci. Mladina 1 (6. 1. 2017), Ljubljana, s. 30–32.
- Burger, B., 2022, Nettostromerzeugung in Deutschland im Jahr 2021, <https://www.energy-charts.info/index.html?l=de&c=DE> (18. 4. 2022).
- Burton, M., Somerville, P., 2019, Degrowth: A Defence. New Left Review, marec 2019, s. 95–104.

- Buzgalin, A., 2017, *Time of Alternatives: The Left 100 Years After the October Revolution*. Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present, London, s. 67–75.
- Callenbach, E., 1975, *Ecotopia*. Banyan Tree Books, Berkeley.
- Calhoun C., 2013, Kaj zdaj ogroža kapitalizem? V: I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian in C. Calhoun, Ali ima kapitalizem prihodnost? Založba *cf, Ljubljana, s. 157–194.
- Camilleri, J. A., 1984, *The State and Nuclear Power*. Harvester Press, Brighton.
- Campbell, A., 2012a, *Radical Political Economy in the USA*. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 289–294.
- Campbell, A., 2012b, *Socialism, Communism and Revolution*. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 321–326.
- Campbell, D., 2008, *The Basic Concept for the Democracy Ranking of the Quality of Democracy*. Democracy Ranking, Dunaj.
- Cantante, F., 2020, *Four Profiles of Inequality and Tax Redistribution in Europe*. Humanities & Social Science Communications 7(1).
- Capra, F., 2005, *Preface: How Nature Sustains the Web of Life, Educating Our Children for a Sustainable World*. Sierra Club Books, San Francisco.
- Carrington, D., 2020, *Worlds Consumption of Materials Hits Record 100bn Tonnes a Year*. <https://www.theguardian.com/environment/2020/jan/22/worlds-consumption-of-materials-hits-record-100bn-tonnes-a-year> (9. 9. 2022).
- Carton, H., 2013, *Living Income for Free and Egalitarian Societies*. Momentum Institute.
- Cassia, F., Ferrazzi, M., 2018, *The Economics of Cars*. Agenda Publishing, Newcastle.
- Cato, M., 2011, *Environment and Economy*. Routledge, London in New York.
- Cattaneo, C., 2016, *Ekološke zajednice*. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 235–240.
- Causes and Consequences of Income Inequality: A Global Perspective*, 2015, International Monetary Fund, New York.
- Celarc, A., Pavlič Seifert, E., 2022, *Življenje in delo z lesom. Od drevesa do izdelka*. Hiša Mandrova. Založba Vida, Ljubljana.
- Celovit pregled potencialno ustreznih območij za izkoriščanje vetrne energije, 2011, Aquarius, www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/NEP/Vetрни_potencial_2011.pdf (29. 11. 2021).
- Centrih, L., 2017, *Intervju z novinarjem Borutom Mekino*. Mladina 46 (17. 11. 2017), Ljubljana.
- Cerar, M., 2003, *Temelji ustavne ureditve, človekove pravice in temeljne svoboščine, gospodarska in socialna razmerja*. Upravna akademija, Ljubljana.

- Cesar-Nedzbala, P., 1990, Rajska dolina. Dve domovini/Two Homelands 1, s. 83–106.
- Cetinski, A., 2018, O švicarskem modelu vlade, <https://cetinski.net/o-svicarskem-mo-delu-vlade> (25. 7. 2022).
- Cetinski, A., 2021a, Denarna politika – mnenja in predlogi (delovno gradivo). SINTE-ZA-KCD – Koalicija civilne družbe za prenavo, Ljubljana.
- Cetinski, A., 2021b, Od samoupravljanja do kapitalizma (2.). Dnevnik – priloga Objektiv (6. 3. 2021), Ljubljana.
- Chancel, L., 2021, Climate Change and the Global Inequality of Carbon Emissions 1990–2020. World Inequality Lab, Paris School of Economics Sciences, Pariz.
- Chaves Giraldo, P., 2017, Economic Governance of the European Union: Activate the Emergency Brakes? Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present, London, s. 39–50.
- Chomsky, N., 1986, Predgovor. V: Antologija anarhizma (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. XVII–XX.
- Chomsky, N., 2005, Profit pred ljudmi. Založba Sanje, Ljubljana.
- Citizens Assembly, 2020, https://www.citizensinformation.ie/en/government_in_ireland/irish_constitution_1/citizens_assembly.html (14. 3. 2020).
- Cifrić, I., 1998, Ekološka etika: odgovornost za okoliš – odgovornost za život. Bioetika: etički izazovi znanosti i društva, Hrvatsko sociološko društvo, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Cigale D., 2004, Posledična navzkrižja in obremenitve slovenskega alpskega sveta zaradi turistične in rekreativne dejavnosti (dokt. disertacija). Oddelek za geografijo Filozofske fakultete UL, Ljubljana.
- Cigler, M., 2021, Cepiva in postpandemična ureditev sveta – pandemija. Dnevnik – priloga Objektiv (13. 2. 2021), Ljubljana.
- Cigler, M., 2022, Ukrajina. Vojna! Dnevnik – priloga Objektiv (26. 2. 2022), Ljubljana.
- Ciglič, R., Perko, D., 2012, Slovenian in Geographical Typifications and Regionalizations of Europe. Geografski vestnik, 84(1), Ljubljana, s. 23–38.
- Cirman, P., 2017, NepoTEŠeni: Naložba ali rop stoletja. Knjigarna Bukla, Ljubljana.
- Cizelj, B., 2020, Kako do države z uspešnim inovacijskim ekosistemom. Dela – Sobotna priloga (28. 11. 2020), Ljubljana.
- Cizelj, L., 2017, Stečaj družbe Westinghouse ni bil presenečenje, Intervju z novinarjem V. Habjanom, www.nas-stik.si/1/Novice/novice/tabid/87/ID/4884/Stecaj-druzbe-Westinghouse-ni-bil-presenecenje.aspx (2. 1. 2020).
- Climate Change 2018 – Global Warming of 1,5 °C, 2018, IPCC, <https://www.IPCC.CH/sr15/> (2. 11. 2019).
- Clark, J., 2020, What is Eco-Anarchism?, <https://www.ecologicalcitizen.net/pdfs/v03sc-02.pdf> (23. 5. 2022).
- Climate Change, 2021, Full Report (AR6), IPCC, https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_Full_Report.pdf (19. 8. 2021).

- Climate Change: Impact, Adaptation and Vulnerability, 2022, https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_SummaryForPolicymakers.pdf (17. 4. 2022).
- Climate Crisis is Symptom, Overconsumption is Disease, 2022, <https://overconsumption.friendsoftheearth.eu> (1. 9. 2022).
- Climate Emergency Manifesto, 2019, European United Left and Nordic Green Left, European Parliament, Bruselj.
- Cockshott, P., Cottrell, A., 1993, *Towards a New Socialism*. Russel Press, Nottingham.
- Cokan, B., Repe, B., 2013, Vpliv malih hidroelektrarn na populacijo potočne postrvi (*Salmo trutta L.*) na primeru reke Mislinje. Dela 40, Ljubljana, s. 7–24.
- Colletis, G., 2015, An Alternative European Industrial Policy? Transform! Yearbook 2015: United Europe, Divided Europe, s. 107–117.
- Collins, C., Yeskel, F., 2005, *Economic Apartheid in America*. The New Press, New York.
- Collins, R., 2013, Nič več dela za srednji razred: nič več zasilnih izhodov. V: I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian in C. Calhoun, Ali ima kapitalizem prihodnost? Založba *cf, Ljubljana, s. 47–86.
- Commoner, B., 1971, *Closing Circle*. Knopf, New York.
- Commoner, B., 1992, *Making Peace with the Planet*. The New Press, New York.
- Confronting the Crisis: Austerity or Solidarity, 2011, European Economists for an Alternative Economic Policy in Europe. EuroMemorandum 2010/2011.
- Contreras, F. J., Poole, D., 2015, *Nova levica in krščanstvo*. Družina, Ljubljana.
- Compact Balance Sheet 5.0, Matrix Development Team, 2017, https://www.ecogood.org/media/filer_public/5d/4d/5d4d17bc-156b-44ec-9115-fe6b37c63187/ecg_compact_balance_sheet_workbook.pdf (20. 11. 2018).
- Compare Countries, 2017, Global Footprint Network, <http://data.footprintnetwork.org/#/compareCountries?type=BCpc&cn=198,11,5001&yr=2013> (10. 12. 2017).
- Compare Countries, 2022, Global Footprint Network, https://data.footprintnetwork.org/?_ga=2.28741940.905443802.1658303677-1704196173.1653638292#/ (19. 7. 2022).
- Coote, A., Percy, A., 2021, *Univerzalne temeljne storitve*. OPRO, Zavod za aplikativne študije, Ljubljana.
- Coronavirus Pandemic Cuts Greenhouse Gas Emissions in 2020, but It's Just a Blip, 2020, WMO, <http://redgreenandblue.org/2020/11/29/coronavirus-pandemic-cuts-greenhouse-gas-emissions-2020-just-blip/> (30. 11. 2020).
- Costanza, R. in drugi, 1997, The Value of the World's Ecosystem Services and Natural Capital. *Nature* 387(15), s. 253–260.
- Costanza, R. in drugi, 2014, Changes in the Global Value of Ecosystem Services. *Global Environmental Change* 26, s. 152–158.
- Countries by GDP (PPP) per Capita, 2022, IMF, <https://statisticstimes.com/economy/countries-by-gdp-capita-ppp.php> (17. 6. 2022).

- Country Profiles, 2019, World Energy Council, [https://trilemma.worldenergy.org/#!/country-profile?country=United Kingdom&year=2018](https://trilemma.worldenergy.org/#!/country-profile?country=United%20Kingdom&year=2018) (4. 4. 2019).
- Cross, H., 2013, *Migrants, Borders and Global Capitalism*. Routledge, London in New York.
- Culiberg, L., 2013, Somrak univerze. V: *Kaj po univerzi?*, Z. Skušek, A. Žuraj in drugi (ur.). *cf, Ljubljana, s. 7–18.
- Cunningham, F., 2002, *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. Routledge, London in New York.
- Cuznar, G., 2019, Pokojninska sramota Slovenije, <https://www.dnevnik.si/1042897730> (19. 8. 2020).
- Čačinovič Vogrinčič, G., 2013, Zavrtni nesprejemljivo, izumiti neznano, ustvariti novo. V: *Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize*, N. Šošarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 5–9.
- Čander, M., 2018, Nevarna razmerja. Delo – Sobotna priloga (4. 8. 2018), Ljubljana.
- Čepič, Z., 2010a, Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih. V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 41–66.
- Čepič, Z., 2010b, Zdomstvo. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 395–412.
- Černač, J., 2020, Bo Kočevsko postalo zverinjak in rezervat? Delo – Sobotna priloga, Pisma bralcev (29. 8. 2020), Ljubljana.
- Černe, A., 2016, Vizije – znati videti. V: *Slovenski prostor 2050: vizije prostorskega razvoja Slovenije*, B. Bartol, L. Humerca Šolar in T. Miklavčič (ur.). Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana, s. 11–12.
- Černe, A., 2017, Pokrajina – učiteljica geografije? V: *Geografija Podravja*, V. Drozg, U. Horvat in E. Konečnik Kotnik (ur.). Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor, s. 335–348.
- Černe, R., Jerina, K., Jonozovič, M., Kavčič, I., Stergar, M., Krofel, M., Marenče, M., Potočnik, H., 2010, Škode od volkov v Sloveniji. Zavod za gozdove Slovenije, Ljubljana.
- Černigoj, N., 2018, Primestna železnica – rešitev za trajnostno urejanje prometa v regiji. Mladina 38 (21. 9. 2018), Ljubljana.
- Černigoj, N., 2022, Trajnostno prostorsko načrtovanje. Mladina 16 (22. 4. 2022), Ljubljana.
- Česen, M., 2021, Dolgoročna reforma zdravstva v Sloveniji (delovno gradivo). SINTE-ZA-KCD – Koalicija civilne družbe za prenovo, Ljubljana.
- Češko, S., 2019, Intervju z novinarko S. Kos. Delo – Sobotna priloga (30. 3. 2019), Ljubljana.
- Četrti b iz generacije <68: spomini maturantov 4. b razreda gimnazije Poljane leta 1970, 2018, Samozaložba (S. Prešern), Ljubljana.

- Čopič, M., 2021, Kako do leta 2050 brez izpustov ogljikovega dioksida. Delo – Sobotna priloga (27. 2. 2021), Ljubljana.
- Čosić, V., 2022, Intervju z novinarjem B. Mekino. Mladina – Posebna poletna številka, Ljubljana.
- Črnjar, M., 2002, Ekonomika i politika zaštite okoliša. Ekonomski fakultet, Reka.
- Čufer, A., 2022, Morda bomo nekoč v hudi suši pomislili na morje. Delo – Sobotna priloga (29. 10. 2022).
- Dabelko, G., 2008, An Uncommon Peace: Environment, Development and the Global Security Agenda. *Environment* 50(3), <http://www.environmentmagazine.org/Archives/Back%20Issues/May-June%202008/Dabelko-full.html> (2. 5. 2017).
- Dahl, R., 1997, Uvod v teorijo demokracije. Knjižna zbirka Krt 106, Krtina, Ljubljana.
- Dahl, R., 1999, *The Past and Future of Democracy*. CIRCAP 5.
- Dalajlama, Hessel, S., 2012, *Napovedujemo mir!* Založba Sanje, Ljubljana.
- D'Alessandro, S., Dittmer, K., Distefano, T., Cieplinski, A., 2018, *Eurogreen Model of Job Creation in a Post-Growth Economy*. University of Pisa.
- D'Alisa G., Kallis, G., 2016, Postnormalna znanost. V: *Odrast: Pojmovnik za novu eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 279–284.
- Daly, H., 1991, *Sustainable Development: From Concept and Theory to Operational Principles*. *Resources, Environment and Population* 16, Oxford, s. 25–43.
- Daly, E. H., 2009, *A Steady-State Economy*. College Park, University of Maryland.
- Damijan, J. P., 2018, Tovarnarji so bolj kratkovidni, Intervju z B. Mekino. *Mladina* 36, (7. 9. 2018), Ljubljana.
- Damijan, J. P., 2019, Je domače lastništvo podjetij sploh še pomembno? Delo – Sobotna priloga (10. 8. 2019), Ljubljana.
- Damijan, J. P., 2020a, Teze za strategijo zelene in digitalne prihodnosti. *Damijan blog* (26. 9. 2020), Ljubljana.
- Damijan, J. P., 2020b, Ne samo podnebni, tudi tehnološki alarm za Evropo in Slovenijo. *Damijan blog* (27. 9. 2020), Ljubljana.
- Damijan, J. P., 2021, Zakaj je Nemčija energetske rjava, Francija pa zelena? Napake nemške energetske politike. *Damijan blog* (8. 11. 2021), Ljubljana.
- Damijan, J. P., 2022, Neželeni novi svetovni (ne)red, ki ga bodo prinesle sankcije proti Rusiji. *Damijan blog* (22. 3. 2022), Ljubljana.
- Damijan, J. P., Babič, D., 2020, Kakšen naj bo prehod k nizkoogljični proizvodnji energije? Delo – Sobotna priloga (1. 2. 2020), Ljubljana.
- Darovec, D., 2017, Geostrateška vloga slovenskega prostora v zgodovini in danes. V: *Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II*, T. Hribar (ur.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, s. 100–117.
- Daugul, L., 2019, Iz odpadkov, ki jih sežigamo, bi v Sloveniji lahko prvi začeli pridobivati dizel. *MMC RTV SLO* (6. 12. 2019).
- Debeljak, A., 2004, *Evropa brez Evropejcev?* Založba Sophia, Ljubljana.

- Debenjak, B., 2010, Je kapitalizem že blizu konca? (Spremna študija). V: J. Schumpeter, Lahko kapitalizem preživi? Ustvarjalno uničevanje in prihodnost globalne ekonomije. *Studia Humanitatis*, Ljubljana, s. 155–165.
- Debenjak, B., 2015, So migranti res prebežniki? *Mladina* 52–53, Ljubljana, s. 38–40.
- Dedić, J., 2020, Prispevek k širjenju heretičnih idej v sodobnih okoljskih bojih. *ČKZ* 279, Ljubljana, s. 77–93.
- Dedić, J., 2021, A Response to Branko Milanović's: »Degrowth: Solving the Impasse by Magical Thinking«, www.globalpolicyjournal.com/blog/04/03/2021 (10. 3. 2021).
- Dedić, J., Jalušič, V., Zorn, J., 2003, Izbrisani: organizirana nedolžnost in politika izključevanja. Mirovni inštitut, Ljubljana.
- Degrowth Manifesto, 2008, https://wiki.p2pfoundation.net/Degrowth_Manifesto (27. 3. 2021).
- Deklaracija o slovenski samoodločbi (Demos), 1990, *Nova revija* 95, Ljubljana, s. 244–246.
- Deklaracija za mir, 1991, tipkopis, Ljubljana.
- Delaja, G., 2022, Nova pogodba o vzgoji in izobraževanju. Posebna izdaja tednika *Mladina* – Misliti alternative, Ljubljana.
- Delanty G., Rumford, C., 2008, Nov razmislek o Evropi: Družbena teorija in pomeni evropeizacije. *Sophia*, Ljubljana.
- Delepouve, M., 2015, A Left Project for Research in Europe: Some Principles and Proposal. *Transform! Yearbook 2015: United Europe, Divided Europe*, s. 118–130.
- Delivering the Circular Economy, 2015, Ellen MacArthur Foundation.
- Demaria, F., Schneider, F., Sekulova, F., Martinez-Alier, J., 2013, What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Value* 22, s. 191–215.
- Demarty, P., 2021, Vaccine Patents = Mass Murder, <https://climateandcapitalism.com/2021/05/07/vaccine-patents-rent-seeking-as-mass-murder/> (21. 4. 2022).
- Democracy Report, 2022, https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf (15. 4. 2022).
- Dengler, C., Lang, M., 2021, Commoning Care: Feminist Degrowth Visions for a Socio-Ecological Transformation, <https://doi.org/10.1080/13545701.2021.1942511> (26. 9. 2021).
- Denmark's Long-term Strategy, 2019, https://ec.europa.eu/clima/sites/lts/lts_dk_en.pdf (12. 2. 2020).
- Deppe, F., 2012, *Socijalizam u XXI veku – više od utopije?* V: *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, M. Jadžić, D. Maljković in A. Veselinović (ur.). Pekograf, Beograd, s. 269–288.
- Deppe, F., 2015, 1945–2015: What Does History Tell Us? *Transform! Yearbook 2015: United Europe, Divided Europe*, s. 64–86.
- Desha, C., 2014, *Factor five – Towards Global Sustainability Through Doing Much More with Much Less*, <https://core.ac.uk/reader/33507600> (30. 7. 2021).

- De Stefano, C., 2022, Maria Montessori: A Radical Approach to Learning. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/maria-montessori-a-radical-approach-to-learning/> (24. 10. 2022).
- Detela A., 2013, Sintropija v polifaznih zibelkah. Demat, Ljubljana.
- Detela, A., 2020, Cesar je nag! Ali lahko o tem še molčimo? Sanje, Ljubljana.
- De Vries, B., 2013, Sustainability Science. Cambridge University Press, Cambridge.
- Diamond, J. 2006, Collapse – How Societies Choose to Fail or Succeed. Penguin Books, London.
- Die Energiewende in Stromsektor: Stand und Dinge 2017, 2018, Agora Energiewende, Berlin.
- Die Grünen – Bundestagswahlprogramm, 2021, <https://www.gruene.de/artikel/wahlprogramm-zur-bundestagswahl-2021> (6. 2. 2022).
- Die kommende Demokratie: Sozialismus 2.0, 2015, Linke Woche der Zukunft. Die Linke, Berlin.
- Dilas-Rocherieux, Y., 2004, Utopija ali spomin na prihodnost. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Die Linke u Nemačkoj – partija demokratskog socijalizma, 2013, Partijski program uz osvrt na razvoj organizacije. Standard 2, Beograd.
- Die Linke – Wahlprogramm der Partei zur Europawahl 2019, https://www.die-linke.de/fileadmin/download/wahlen2019/wahlprogramm_pdf/Europawahlprogramm_2019_-_Partei_DIE_LINKE.pdf (24. 11. 2019).
- Die Linke – Wahlprogramm zur Bundestagswahl, 2021, Berlin.
- DiEM25 Supports Occupy: End Fossil Now Campaign, 2022, <https://diem25.org/diem25-supports-occupy-end-fossil-now-campaign> (11. 8. 2022).
- Dimitrievski, I., 2014, Ob desetletnici delovanja EXYUMAK in Makedonci v Sloveniji. V: Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev), V. Kržišnik Bukić (ur.). Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, Ljubljana, s. 15–24.
- Dixson-Decleve, S., Gaffney, O., Grosh, J., Randers, J., Rockström, J., Espen Stoknes, P., 2022, Earth for All: A Survival Guide for Humanity, <https://www.nhbs.com/earth-for-all-book> (3. 9. 2022).
- Djilas, M., 1983, Vlast. Naša reč, London.
- Dobida, M., 2012, Problematika ekonomije blaginje in trajnostnega razvoja (mag. delo). Ekonomska fakulteta, Ljubljana.
- Dobravec., J., 2016, Laudato si' na presečišču vere, znanosti in etike – naravovarstveno ozadje in izzivi papeževe okrožnice. Narava 29, Ljubljana, s. 31–48.
- Dolar, M., 2012, Pošasti komunizma (spremni zapisi). V: K. Marx in F. Engels, Komunistični manifest. Sanje, Ljubljana, s. 7–13.
- Dolar, M., 2019, Podnebne spremembe in njihovi vplivi v Sloveniji. Silva Slovenica 163, s. 3–9.

- Downen, S., 2020, End of the Error? Are we Seeing UK Decision-Makers Seeing Good-bye to Waste Incineration?, <https://zerowasteurope.eu/2020/02/waste-incineration-debate-uk/> (14. 3. 2020).
- Dragoš, S., 1998, Katolicizem na Slovenskem: Socialni koncepti do druge svetovne vojne. Knjižna zbirka Krt 108, Krtina, Ljubljana.
- Dragoš, S., 2011, Demokratičnost demokracije in alternative. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1242–1263.
- Dragoš, S., 2015a, Populistično? Mladina 35 (28. 8. 2015), Ljubljana.
- Dragoš, S., 2015b, Ignoriranje Gosarja. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 247–266.
- Dragoš, S., 2016, Ne gre za štetje premožnih. Mladina 3 (22. 1. 2016), Ljubljana.
- Dragoš, S., 2021, Univerzalne temeljne storitve – najpomembnejša družboslovna inovacija 20. stoletja. V: A. Coote in A. Percy, Univerzalne temeljne storitve. OPRO, Zavod za aplikativne študije, Ljubljana.
- Dragoš, S., Leskošek, V., 2003, Družbena neenakost in socialni kapital. Mirovni inštitut, Ljubljana.
- Draksler, A., Frantar, P., Savič, V., 2018, Trendi temperatur površinskih in podzemnih voda do leta 2015 v Sloveniji. Ujma 32, s. 139–146.
- Dremel, M., Lampič, B., 2022, Prepoznavanje prisotnosti azbesta v zunanjem okolju v Sloveniji. Geografski obzornik 69(1–2), Ljubljana, s. 14–26.
- Drenovec, F., 2013a, Opozorilo. V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šoštarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 125–131.
- Drenovec, F., 2013b, Nujno ven iz teh njihovih reform (tipkopis). Ljubljana.
- Drenovec, F., 2013c, Kolaps elite. Založba *cf, Ljubljana.
- Drenovec, F., 2013d, Za več realizma. Mladina (4. 10. 2013), Ljubljana.
- Drenovec, F., 2014, Dealerji, pusherji in userji. Mladina – Alternative zima 2014/2015, Ljubljana, s. 41–43.
- Drenovec, F., 2017a, Na pogorišču liberalnega kapitalizma. Delo – Sobotna priloga (1. 7. 2017), Ljubljana.
- Drenovec, F., 2017b, Na pogorišču liberalnega kapitalizma – nauki za Slovenijo. Delo – Sobotna priloga (8. 7. 2017), Ljubljana.
- Drenovec, F., 2018, Pasti ponovne zlorabe gospodarske rasti. Delo – Sobotna priloga (3. 3. 2018), Ljubljana.
- Drenovec, F., 2021, Pripraviti se na dan potem. Delo – Sobotna priloga (21. 8. 2021), Ljubljana.
- Dresner, S., 2004, The Principles of Sustainability. Earthscan, London.
- Drnovšek, J., 1996, Moja resnica: Jugoslavija 1989 – Slovenija 1991. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Drnovšek, M., 2010, Zunanje migracije Slovencev v prvi in drugi Jugoslaviji: primerjalni vidik. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec

- (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 114–125.
- Drobne, S., 2019, Funkcionalne regije kot podlaga za ustanovitev pokrajin v Sloveniji. Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana.
- Drobnič, S., 1985, Polna zaposlenost delovne sile. Družboslovne razprave 2(3), Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 31–42.
- Drofenik Štibelj, L., 2021, Vpliv institucionalnega okolja na razvoj lastništva zaposlenih – primerjava Slovenije in Velike Britanije. *Ekonomsko ogledalo* 5, s. 11–14.
- Drozg, V., 2007, Prispevek h gospodarski geografiji Slovenije. *Revija za geografijo* 2(1), Maribor, s. 67–88.
- Dryzek, J., 2013, *The Politics of the Earth*. Oxford University Press, Oxford.
- Dryzek, J., 2018, *Politika Zemlje: Okoljski diskurzi*. Inštitut ČKZ, Ljubljana.
- Dubiel, H., 2014, *The Paradoxes of European Citizenship. V: The Meaning of Europe: Changes and Exchanges of the Contested Concept*, C. Wiesner in M Schmidt Gleim (ur.). Routledge, New York in London, s. 119–129.
- Đekić, L., 2016, Formalnost demokracije in normativna politična teorija. *Anthropos* 48(1-2), s. 1–17.
- Eagleton, T., 2009, *Culture and Socialism*. *International Socialism, A Quarterly Review of Socialist Theory*, <http://isj.org.uk/culture-and-socialism/> (17. 10. 2018).
- Eagleton, T., 2013, *Zakaj je imel Marx prav*. Modrijan, Ljubljana.
- Earning, Jobs and Innovation: The Role of Recycling in a Green Economy, 2011, EEA Report 2011/8, Copenhagen.
- Eatwell, J., McKinley, T., Petit, P., 2014, *Executive Summary: Europe in the World. V: Challenges for Europe in the World, 2030*, J. Eatwell in T. McKinley (ur.). Ashgate Publishing Limited, Farnham, s. 1–25.
- Eckersley, R., 1992, *Environmentalism and Political Theory. Toward an Ecocentric Approach*. State University of New York Press, Albany.
- Eckersley, R., 2019, *Zelena država: premišljanje demokracije in suverenosti*. Inštitut ČKZ, Ljubljana.
- Ecological Footprint of Countries, 2017, <http://data.footprintnetwork.org/#/compare-Countries> (7. 12. 2017).
- Ecological Threat Register, 2020, [https://EcologicalThreatRegister2020,| ReliefWeb](https://EcologicalThreatRegister2020.com/) (2. 12. 2020).
- Economic De-Growth for Ecological Sustainability and Social Equity, 2008, First International Conference on Economic De-Growth for Ecological Sustainability and Social Equity, Pariz.
- Eco-Socialism in a Nutshell, 1980, *The Socialist Environment and Resources Association*. British Labour Party, London.
- Education for Change – Change for Education, 2015, Council of Europe.

- Ekonomija za skupno blaginjo – rast demokratične alternative (prevod), 2012, Zofijini ljubimci, Maribor. https://zofijini.net/koticek_ekonomija/ (26. 8. 2015).
- EIA Projects Nearly 50 % Increase in World Energy Usage by 2050, Led by Growth in Asia, 2019, Today in Energy, EIA.
- Einstein, A., 2009, Why Socialism? Monthly Review 61(1), New York. <https://monthlyreview.org/2009/05/01/why-socialism/> (23. 3. 2018).
- Election Manifesto 2020 – People before Profit, 2020, <https://manifesto.pbp.ie> (27. 12. 2020).
- Elgin, D., 2013, Voluntary Simplicity – A Path to Sustainable Prosperity. Social Change Review 11(1), s. 69–84.
- Ellerman, D., 2018, Intervju z novinarjem B. Mekino. Mladina 21 (25. 5. 2018) Ljubljana.
- Ellerman, D., Gonza, T., 2021, Notranje lastništvo zaposlenih ni sinonim za ekonomsko demokracijo. Delo – Sobotna priloga, Pisma bralcev (11. 9. 2021), Ljubljana.
- Elsmoor, J., 2019, Are Electric Vehicles Really Better for the Environment?, <https://www.forbes.com/sites/jamesellsmoor/2019/05/20/are-electric-vehicles-really-better-for-the-environment/#67b6f4c076d2> (5. 1. 2020).
- Emergency Basic Income for the EU – now!, 2020, utd.zofijini.net/2020/03/23/emergency-basic-income-for-the-eu-now/ (12. 4. 2020).
- Emissions Gap Report 2019 – Executive Summary, 2019, United Nations Environment Programme, New York.
- Emissions Gap Report 2020 – Executive Summary, 2020, United Nations Environment Programme, New York.
- Energetska bilanca Slovenije za leto 2018, 2018, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Energetska bilanca Slovenije za leto 2019, 2019, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Energetska bilanca Slovenije za leto 2020, 2020, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Energetska bilanca Slovenije za leto 2021, 2021, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Energie in Österreich, 2018, Bundesministerium Nachhaltigkeit und Tourismus, Dunaj.
- Energie Masterplan Kärnten 2025, 2014, Information des Kompetenzzentrums für Umwelt, Wasser and Naturschutz, Landesrat für Umwelt, Energie and Öffentlicher Verkehr, Land Kärnten.
- Energie Masterplan Kärnten, Zwischen Bericht 2014–2015, 2016, https://issuu.com/rolf.holub/docs/emap_zwischenbericht_2016-07-19 (2. 3. 2018).
- Energiestrategie 2050 nach dem Inkrafttreten des neuen Energiegesetzes (Schweiz), 2018, <https://www.bfe.admin.ch/bfe/de/home/politik/energiestrategie-2050.html> (21. 1. 2020).
- Energiepartnerschaften mit Nordafrika produzieren mehr als Energie, 2016, <http://www.desertec.org/energy-partnership-africa> (4. 9. 2018).
- Energija Slovenije, 2021, Energetska zbornica Slovenije, Ljubljana.
- Energy Production and Consumption, 2021, <https://ourworldindata.org/energy-production-consumption> (3. 4. 2021).

- Energy, Electricity and Nuclear Power Estimates for the Period up to 2050, 2020, IAEA, Dunaj. https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/RDS-1-40_web.pdf (14. 1. 2022).
- Energy for Tomorrow's World – Acting Now, 2000, World Energy Council, London.
- Energy (R)evolution, 2010, Greenpeace International, EREC – European Renewable Energy Council, Beelzepub.
- Energy (R)evolution – A Sustainable World Energy Outlook 2015, 2015, Greenpeace International, Global Wind Energy Council, Solar Power Europe.
- Energy Sufficiency – Towards a More Sustainable and Fair Society, 2018, https://negawatt.org/IMG/pdf/181029_energy-sufficiency_negawatt-scenario_eng.pdf (5. 4. 2021).
- Engels, F., 1951, Vloga dela pri preobrazbi opic v človeka. V: K. Marx in F. Engels, II. zvezek izbranih del Marxa in Engelsa. Cankarjeva založba, Ljubljana, 95–110.
- Enough is Enough – Ideas for a Sustainable Economy in a World of Finite Resources, 2010, The Report of the Steady State Economy Conference. CASSE, Leeds.
- Ensure Sustainable Consumption and Production Patterns 2019, <https://unstats.un.org/sdgs/report/2019/goal-12> (11. 9. 2022).
- Entrepreneurship for Sustaining Peace, 2017, International Peace Institute, New York.
- Erjavec, E., 2020, Začetek novega ali izgubljena priložnost? Mladina – Alternative – Novi svetovni red, Ljubljana.
- Erneuerbare Energien in Schweiz, 2020, <https://www.solarspar.ch/erneuerbare-energien-schweiz> (19. 4. 2022).
- Erneuerbare Energien in Deutschland – Daten zur Entwicklung im Jahr 2018, 2019, Umwelt Bundesamt, Berlin.
- Escobar, A., 2016, Kritike razvoja. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 48–53.
- EU Coal Phase-Out 2030, 2021, Agora Energiewende, Enervis Energy Advisors, Berlin.
- Euco Final Conclusions, 2020, <https://www.consilium.europa.eu/media/45123/210720-euco-final-conclusions-sl.pdf> (28. 8. 2020).
- EU Energy Crisis Plans: too Little, too Late 2022, <https://www.greenpeace.org/eu-unit/issues/climate-energy/46360/eu-energy-crisis-plans-too-little-too-late> (15. 9. 2022).
- EU Response to Russia's Invasion of Ukraine, 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-response-ukraine-invasion> (15. 8. 2022).
- Euromemorandum 2014: The Deepening Division in Europe and the Need for Radical Alternative to EU Policies, 2014, European Economists for Alternative Economic Policy in Europe. Transform! European Journal for Alternative Thinking and Political Dialogue, Bruselj.
- Euromemorandum 2016: Addressing Europe's Multiple Crises: An agenda for Economic Transformation, Solidarity and Democracy, European Economists for an

- Alternative Economic Policy in Europe, 2016, <https://www.transform-network.net/publications/issue/Euromemorandum-2016> (18. 1. 2017).
- Euromemorandum 2018: Can the EU Still be Saved? The Implications of a Multi-speed Europe, 2018, <https://www.transform-network.net/publications/issue/Euromemorandum-2018/> (16. 8. 2018).
- Euromemorandum 2020: A Green New Deal for Europe: Opportunities and Challenges, 2020, http://www2.euromemorandum.eu/uploads/euromemorandum_2020.pdf (6. 12. 2021).
- Euromemorandum 2022, Caught Between the Covid-19 Crisis and the War in Ukraine: the EU in 2022, 2022, http://www2.euromemorandum.eu/uploads/euromemorandum2022_final_draft_28march_2022.pdf (5. 8. 2022).
- European Elections 2019, 2018, <http://www.europarl.europa.eu/pdfs/news/expert/2018/8/service/20180820SRV10205/elections-press-kit-en.pdf> (17. 2. 2019).
- European Left – Common Platform for the 2019 European Elections. For a Progressive Exit from the Crisis, 2019, <https://www.readkong.com/page/for-a-progressive-exit-from-the-crisis-9191782> (17. 2. 2019).
- European Left on Ukraine: No Fascism, no War, 2022, <https://www.greenleft.org.au/content/european-left-ukraine-no-fascism-no-war> (12. 8. 2022).
- European Mobility Atlas, 2021, Heinrich Böll Stiftung, Bruselj.
- European New Deal: An Economic Agenda for European Recovery, 2017, DiEM25, https://diem25.org/wp-content/uploads/2017/02/170209_DiEM25_END_Summary_EN.pdf (22. 7. 2017).
- Europe Population 2019, 2019, World Population Review, US Census Bureau, <http://worldpopulationreview.com/continents/europe-population/> (18. 7. 2019).
- Europe Sustainable Development Report, 2021, <https://s3.amazonaws.com/sustainabledevelopment.report/2021/Europe+Sustainable+Development+Report+2021.pdf> (18. 6. 2022).
- Europe 2020 – A European Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth, 2010, European Commission, Bruselj.
- Eurostat, 2018, Real Labour Productivity, 2006, 2011 and 2016. Eurostat Statistics Explained YB17.png (4. 6. 2018).
- Eurostat, 2019, EUROPOP 2019 Population Projections for Slovenia. Statistical Office, Republic Slovenia. Evropska varnostna strategija, 2009, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d0928657-af99-4552-ae84-1cbaaa864f96> (16. 8. 2022).
- Evropski »New Deal« gibanja DiEM25 (povzetek), 2017, <https://diem25.org/wp-content/uploads/2017/05/Evropski-New-Deal-gibanja-DiEM25.pdf> (24. 1. 2019).
- Evropski steber socialnih pravic, 2021, Urad za makroekonomske odnose in razvoj (UMAR), Ljubljana.

- Evropski zeleni dogovor, 2019, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f-01aa75ed71a1.0015.02/DOC_1&format=PDF (13. 9. 2020).
- Exposed: French Nuclear Companies Dumping Radioactive Waste in Siberia, 2021, <https://www.greenpeace.org/eu-unit/issues/climate-energy/45879/french-nuclear-companies-exposed-dumping-radioactive-waste-siberia> (17. 9. 2022).
- Fair Taxation for an EU Based on Solidarity, 2020, Bundesministerium der Finanzen (eu2020finance.de) (26. 12. 2020).
- Fajfar, L., Taškar Beloglavec, S., 2014, Univerzalni temeljni dohodek. Naše gospodarstvo 60(3-4), Maribor, s. 73–81.
- Farley, J., 2016, Ekonomija stabilnega stanja. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 42–47.
- Federal Constitution of the Swiss Confederation, 1999, <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19995395/202001010000/101.pdf> (9. 7. 2020).
- Feketija, I., 2020, Logika kapitala. Mladina – Alternative – Novi svetovni red, Ljubljana.
- Felber, C., 2012, Die Gemeinwohl – Ökonomie. Paul Zsolnay Verlag, Dunaj.
- Felber, C., 2016, Die Gemeinwohl Ökonomie. Eine demokratische Alternative wächst, <http://www.christian-felber.at/schaetze/gemeinwohl.pdf> (20. 10. 2017).
- Felber, C., 2018, Kapitalizem je vse slabši po številnih kazalnikih kakovosti življenja, Intervju z novinarjem M. Iličem. Delo – Svet kapitala 78 – poslovni tednik Dela (30. 3. 2018), Ljubljana.
- Felber, C., 2020, Banke bi morale biti zavezane skupi blaginji, Intervju z M. Gamsom. Glasilo Ciper 107, Ljubljana.
- Ferenc, M., 2010, Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 528–549.
- Ferry, L., 1998, Novi ekološki red: Drevo, žival in človek. Knjižna zbirka Krt 112, Krtina, Ljubljana.
- Fessler, D., 2019, The Energy Disruption Triangle. Wiley, Cornwall.
- Financiranje zasebnih šol v Evropi ni obveznost države, 2019, Društvo Alternativna akademija, <https://alternativnaakademija.com/2019/07/07/financiranje-zasebnih-sol-v-evropi-ni-obveznost-drzave> (1. 3. 2022).
- Fink Hafner, D., 2011, Vloga svetovne gospodarske krize pri spreminjanju razmerij moči v nacionalnih političnih sistemih. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1223–1241.
- Fink Hafner, D., Knep, M., 2011, Eksperimentalna vladavina na področju zelene politike: slovenske okoljske politike na razpotju. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Finski šolski sistem, 2016, <http://kje-vas-cevelj-zuli-solstvo.blogspot.com/2016/02/finski-solski-sistem.html> (4. 11. 2018).

- First Manifesto of the Conference for Eco-Socialism, 2017, http://www.jean-luc-melenchon.fr/brochures/eco_socialism_first_manifesto_en.pdf (20. 8. 2018).
- Fischer, J., 2022, *Vojna in novi obrisi Evrope*. Delo – Gostujoče pero (30. 3. 2022), Ljubljana.
- Flajšman, B., 1996, *Parki za življenje – identiteta Slovenije*. V: *Zbornik Vrt Evrope – Parki za življenje v Sloveniji*, B. Flajšman (ur.). Ekološki forum LDS, Ljubljana, s. 7–8.
- Flajšman, B., 2009, *Likovna dejavnost in ekološko ozaveščanje*. Debora, Ljubljana.
- Flajšman, B., 2020, *Od Krupe do zelene stranke*. *Retrospektive III*(1), Ljubljana. <http://retrospektive-journal.org/revija/retrospektive-letnik-iii-stevilka-1/clanek/od-krupe-do-zelene-stranke/> (19. 11. 2020).
- Flajšman, B., 2021, *Doma v Evropi, varni v Natu*. *Posebna številka Mladine – Rojstvo države* (3. del), Ljubljana.
- Flanagan, C., 2021, *Elitne šole so nekaj sprevrženega*. *Global*, junij 2021, Ljubljana.
- Flores, T., Nooruddin, I., 2016, *Election in Hard Times: Building Stronger Democracies in the 21st Century*. Cambridge University Press, Washington.
- Forging a Climate Resilient Europe – the New EU Strategy on Adaptation to Climate Change* (final), 2021, European Commission, Bruselj.).
- Foster, J., 2008, *Ecology and the Transition from Capitalism to Socialism*. *Monthly Review* 60(6), New York.
- FPL Makes Progress on Battery Installations at Solar-Powered Manatee Center, 2021, *Power Engineering*.
- Foster, J., 2011, *Capitalism and Degrowth: An Impossibility Theorem*. *Monthly Review* 62(8), New York.
- Foster, J., 2022, »Notes on Exterminism« for the Twenty-First-Century Ecology and Peace Movements. <https://monthlyreview.org/2022/05/01/notes-on-exterminism-for-the-twenty-first-century-ecology-and-peace-movements> (22. 9. 2022).
- Fourier, C., 1979, *Izbrana besedila*. V: *Utopični socialisti: izbor besedil*, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 281–326.
- Francis, 2013, *Evangelii Gaudium* (Apostolic Exhortation). Vatican.
- Fromm, E., 2008, *Umetnost ljubezni in življenja*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Fuerst, E., 2016, *Katastrophe – Gemeinwohlökonomie*, <https://derstandard.at/2000034981116/Katastrophe-Gemeinwohlökonomie> (6. 3. 2018).
- Fukuyama, F., 2003, *Konec človeštva: posledice revolucije v tehnologiji*. Učila International, Tržič.
- Funkl, M., 2018, *Prekariat v Sloveniji* (spremna beseda). V: *G. Standing, Prekariat: nevarni novi razred*. Krtina, Ljubljana, s. 285–298.
- Gaber, S., Zgaga, P., Čok, L., Lukšič, I., 2019, *Odprto pismo*. *Mladina* 27 (6. 7. 2019), Ljubljana.
- Gaberščik, A., 2009, *Ohranjanje ekosistemskih storitev – temelj našega preživetja*. V: *Ekosistemi – povezanost živih sistemov*, Mednarodni posvet Biološka znanost in

- družba, 2.–3. oktober 2008, Zbornik prispevkov, M. Turk Škraba (ur.). Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana, s. 97–101.
- Gabrijelčič, P., 2010, Slovenija – veliko vrstno mesto. V: Podeželje na preizkušnji, A. Zavodnik Lamovšek, A. Fikfak in A. Barbič (ur.). Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana, s. 46–51.
- Gabrijelčič, P., Fikfak, A., 2002, Rurizem in ruralna arhitektura. Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
- Gabrovec, M., Razpotnik Visković, N., 2012, Ustreznost omrežja javnega potniškega prometa v Ljubljanski urbani regiji z vidika razpršenosti poselitve. Geografski vestnik 84(2), Ljubljana, s. 63–72.
- Gabrovec, M., Kumer, P., 2019, Land-Use Changes in Slovenia from the Franciscan Cadaster Until Today. *Acta Geographica Slovenica* 59(1), s. 63–81.
- Gabrovec, M., Razpotnik Visković, N., Bole, D., Hrvatin, M., Repolusk, P., Tiran, J., Volk Bahun, M., 2019, Analiza dostopnosti javnega potniškega prometa s prepoznavanjem glavnih vrzeli v njegovi ponudbi. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana.
- Gabrovec, M., Bole, D., Hrvatin, M., Razpotnik Visković, N., Tiran, J., 2021a, Predlog novega modela povračila stroškov prevoza na delo. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana.
- Gabrovec, M., Bole, D., Hrvatin, M., Razpotnik Visković, N., Volk Bahun, M., Tiran, J., 2021b, Smernice za organizacijo javnega potniškega prometa na podeželju. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana.
- Gabrovšek, F., Knez, M., Kogovšek, J., Mihevc, A., Mulec, J., Petrič, M., Pipan, T., Prelovšek, M., Slabe, T., Šebela, S. Ravbar, N., 2011, Development Challenges in Karst Regions: Sustainable Land Use Planning in the Karst of Slovenia. *Carbonates and Evaporites* 26(4), s. 365–380.
- Gačević, M., 2012, Alterglobalistički pokret i revolucija? V: Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs,, M. Jadžić, D. Maljković in A. Veselinović (ur.). Peko-*graf*, Beograd, s. 289–309.
- GAIA – modri planet, 1991, N. Myers (ur.). Založba Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Galimberti, U., 2015, Miti našega časa. Modrijan, Ljubljana.
- Galtung, J., 1969, Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research* 6(3), s. 167–191.
- Galtung, J., 1990, Cultural Violence. *Journal of Peace Research* 27(3), s. 291–305.
- Gamble, A., Brett, W., Tomkiewicz, J., 2014, The Political Economy of Change at the Time of Structural Crisis. V: Challenges for Europe in the World, 2030, J. Eatwell in T. McKinley (ur.). Ashgate Publishing Limited, Farnham, s. 303–350.
- Gams, I., 1986, Osnove pokrajinske ekologije. Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Gams, M., 2014, Slovence strižejo. Samozaložba, Ljubljana.

- Gams, M., 2015, Slovence izumirajo. Samozaložba, Ljubljana.
- Gams, M., 2017, Globalizem in prednosti superinteligence za Republiko Slovenijo. V: Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II, T. Hribar (ur.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, s. 118–128.
- Gams, M., Malačič, J. 2019, Ugotovitve in predlogi. V: Bela knjiga slovenske demografije, M. Gams in J. Malačič, (ur.). Institut »Jožef Stefan«, Ljubljana, s. 7–10.
- Gantar, G., 2020, Ocena okoljskih vplivov električnih vozil v celotnem življenjskem ciklu. EOL 153, Celje.
- Gantar, P., 2015, Ali potrebujemo novo urbano utopijo. V: Utopije – še vedno, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). Studia humanitatis, Ljubljana, s. 471–495.
- Gantar, P., 2017, Environmental Trends and Perspectives in Slovenia. V: Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues, F. Adam (ur.). Nova Science Publisher, New York, s. 247–254.
- Garcia, A., Garcia, T., 2015, Breathing with the Other: Ethics and Eco-socialist Perspective in the Poetry of Jorge Riechmann. *Ecozon* 6(1), s. 58–72.
- Garzon Espinosa, A., 2017, Europe's Old and New Left and Its Constituencies. *Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present*, London, s. 143–151.
- Garzon Espinosa, A., 2022, The Limits to Growth: Ecosocialism or Barbarism, <https://monthlyreview.org/2022/07/01/the-limits-to-growth-ecosocialism-or-barbarism> (22. 8. 2022).
- GDP by Country, 2022, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.PP.CD?locations=RU> (17. 8. 2022).
- Geddes, A., Scholten, P., 2016, *The Politics of Migration & Immigration in Europe*. Sage, Los Angeles.
- Geister, I., 2008, O sodobnem odnosu do narave na Slovenskem. V: *Strateški svet za kulturo, izobraževanje in znanost: Od zakona o visokem šolstvu do bioetike*, J. Guštinčič in A. Zorn (ur.). Kabinet predsednika vlade RS, Ljubljana, s. 257–265.
- Geister, I., 2019, Kako sobivanje z nami dojemajo zveri. *Delo – Sobotna priloga* (6. 7. 2019), Ljubljana.
- Gell, K., 2008, Sufficient, Closed-loop Agricultural Production in a Degrowth Economy. *First International Conference on Economic De-Growth for Ecological Sustainability and Social Equity*, Pariz, s. 295–302.
- George, S., 2014, *Kako zmagati v razredni vojni*. Ciceron, Mengeš.
- Georgescu-Roegen, N., 1971, *The Entropy Law and the Economic Process*. Harvard University Press, Cambridge.
- Georgescu-Roegen, N., 1986, Bioekonomski vidiki entropije. *Teorija in praksa* 23(9–10), Ljubljana.
- Gerden, T., 2021, Primerjalna analiza okoljskih politik Evropske unije in Republike Slovenije s posebnim ozirom na nevladne okoljske organizacije (dokt. disertacija). Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

- Gerlič, B., 2011, Leto in pol delovanja sekcije za preučevanje in promocijo UTD. V: UTD v Sloveniji: premisleki, stališča, dokumenti, I. Pribac in V. Korošec (ur.). Kratina, Ljubljana, s. 289–293.
- German-speaking Community of Belgium Becomes Worlds First Region with Permanent Citizen Participation Drafted by Lot, 2019, 1000 Organization, https://www.futuregenerations.be/sites/www.futuregenerations.be/files/documents/news/20190226_dgpermanentcitizensassembly_pressrelease.pdf (11. 8. 2019).
- Germany's Energy Transition: A Collective Project the Future, 2011, Ethics Commission for a Save Energy Supply, Berlin.
- Geršič, M., Repe, B., Blatnik, M., Brečko Grubar, V., Kovač, B., Pozvek, N., Seifert, A., 2014, Geografija in rastlinska sukcesija – izbrani primeri iz slovenskih pokrajin. Georitem 23, Založba ZRC, Ljubljana.
- Gilbert, J., 2020, *Twenty-First Century Socialism*. Polity Press, Cambridge.
- Gimm, G. H., 2012, *World Economy. V: The Elgar Companion to Marxist Economics*, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 384–388.
- Glas ljudstva, 2022, <https://glas-ljudstva.si>, Ljubljana (5. 2. 2022).
- Glasson, J., Marshall, T., 2007, *Regional Planning*. Routledge, London in New York.
- Global Carbon Budget, 2019, <https://doi.org/10.5194/essd-11-1783-2019> (7. 12. 2019).
- Globalni dogovor o varnih, urejenih in zakonitih migracijah, 2018, <https://www.mladi-na.si/188297/marakeska-deklaracija-v-slovenskem-jeziku/> (17. 1. 2019).
- Global Energy Review, 2021, <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2021?mode=overview> (25. 10. 2021).
- Global Market Outlook: For Solar Power 2022–2026, 2022, Solar Power Europe.
- Global Peace Index, 2017, Institute for Economic and Peace, Sidney. <https://reliefweb.int/attachments/77490efd-7de2-339e-ac90-8a112705a826/GPI-2017-Report-1.pdf> (11. 12. 2017).
- Global Peace Index, 2020, Institute for Economic and Peace, Sidney. [GPI_2020_web.pdf](https://visionofhumanity.org/GPI_2020_web.pdf) (visionofhumanity.org) (2. 12. 2020).
- Global Peace Index, 2022, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-peaceful-countries> (17. 6. 2022).
- Global Warming of 1,5 °C, 2018, Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), <http://www.ipcc.ch/report/sr15/> (18. 10. 2018).
- Glojek, K., Kop, B., Seifert, A., Vrabič, T., 2014, Pokrovnost in raba tal v Sloveniji ter analiza uporabnosti različnih prostorskih podatkov (projektna naloga). Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Glojek, K., Gregorič, A., Ogrin, M., 2019, Onesnaženost zraka s črnim ogljikom – študija primera Loškega potoka. Dela 50, Ljubljana, s. 5–23.
- Gnezda, A., 2016, Okoljske migracije: vprašanje varnosti ali pravičnosti, Umanotera, Ljubljana. <http://www.umanotera.org/wp-content/uploads/2016/03/>

Okoljske-migracije-vpra%C5%A1anje-varnosti-ali-pravi%C4%8Dnosti.pdf. (3. 4. 2018).

- Gnezda, A., 2018, Energetsko intenzivne industrije v Sloveniji. Umanotera, Ljubljana.
- Gnezda, A., 2020, Intervju z novinarjem S. Zgonikom. Mladina 24 (12. 6. 2020), Ljubljana.
- Gnezda, A., 2022, Intervju z novinarko T. Lesničar Pučko. Dnevnik – priloga Objektiv (2. 4. 2022), Ljubljana.
- Godina, V. V., 2013, Kako iz krize? V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šošarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 153–181.
- Godina, V. V., 2014, Zablode postsocializma. Knjižna zbirka Koda, Beletrina, Ljubljana.
- Godina, V. V., 2016, Kulturno antropološki argumenti za uvajanje ekonomske demokracije v Sloveniji. Ekonomska demokracija XX(2), Ljubljana, s. 5–10.
- Gole, N., Lipnik, K., 2019, Višja produktivnost: med sanjami in realnostjo. Delo – Socialna priloga (30. 3. 2019), Ljubljana.
- Golob, R., 2016, Afiniteta do elektro znanosti. V: Prispevki k razpravi o Energetskem konceptu Republike Slovenije, L. Sever (ur.). Elektro Ljubljana, Ljubljana, s. 56–57.
- Golob, R., 2022, Intervju z novinarjem J. Trampušem. Mladina – Posebna poletna številka, Ljubljana.
- Golobič, G., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balažic). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 77–106.
- Golobič, M., Penko Seidl, N., Lestan, K. A., Žerdin, M., Pačnik, L., Libnik, N., Vrbanjšek, M., Vrščaj, B., Kralj, T., Bergant, J., Šinkovec, M., 2015, Opredelitev krajinske pestrosti in krajinskih značilnosti, pomembnih za ohranjanje biotske raznovrstnosti. Ciljni razvojni program (CRP) »zagotovimo si hrano za jutri« 2021–2022 (končno poročilo projekta). Biotehniška fakulteta, Ljubljana.
- Golobič, M., Radej, B., Kostanjšek, B., Kolarič, Š., Cof, A., 2019, Strateško vrednotenje Strategije prostorskega razvoja Slovenije 2050. Biotehniška fakulteta, Ljubljana.
- Gonza, T., 2016, From Paucity to Inefficiency: The Case of Democratic Economic Governance. Review of Economics and Economic Methodology I(1), s. 9–37.
- Gonza, T., 2020, Zakon o udeležbi zaposlenih v lastništvu. Ekonomska demokracija 6, s. 11–16.
- Gonza, T., 2019, Demografski sklad in lastništvo zaposlenih, <https://damijan.org/2019/08/05/demografski-sklad-in-lastnistvo-zaposlenih/> (17. 8. 2019).
- Gonza, T., 2021, Demokratizacija pandemične gospodarske intervencije. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 115–117.
- Gonza, T., 2022, Zasebna lastnina in demokratičnost: Neustavnost statusa quo. Dnevnik – priloga Objektiv (26. 2. 2022), Ljubljana.
- Gosar, Andrej, 1919a, Stanovanjsko vprašanje. Slovenec XLVIII(27), 2. 2. 1919, Ljubljana.

- Gosar, A., 1919b, Socializacija kapitala. Slovenec XLVIII(54), 6. 3. 1919, Ljubljana.
- Gosar, A., 1919c, Pripomnje k našemu agrarnemu vprašanju. Slovenec XLVIII(76), 2. 4. 1919, Ljubljana.
- Gosar, A., 1919d, Stalni kmečki domovi. Slovenec XLVIII(90), 19. 4. 1919, Ljubljana.
- Gosar, A., 1923, Za krščanski socializem: pomisleki in odgovori. Založba »Socialne misli«, Ljubljana.
- Gosar, A., 1933, Za nov družabni red: Sistem krščanskega socialnega aktivizma – prvi zvezek. Družba Sv. Mohorja, Celje.
- Gosar, A., 1935, Za nov družabni red: Sistem krščanskega socialnega aktivizma – drugi zvezek. Družba Sv. Mohorja, Celje.
- Gosar, A., 1987, Narodnostno vprašanje (1921). V: Slovenska misel, J. Pogačnik (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 111–134.
- Gosar, A., 1994a, Za nov družbeni red (skrajšana izdaja, priredil Lado Ločniškar). Mohorjeva družba, Celje.
- Gosar, A., 1994b, Sodobna socialna etika. Rokus, Ljubljana.
- Gosar, Anton, 2012, From Ethnic to National: Political Geography of Slovenia. Geografski vestnik 84(1), Ljubljana, s. 219–226.
- Gosar, L., 1989, Za skladnejši regionalni razvoj Slovenije. Geografski vestnik LXI, Ljubljana, s. 31–50.
- Gostiša, M., 2014a, Alternativa razprodaji podjetij. Delo – Gostujoče pero (29. 9. 2014), Ljubljana.
- Gostiša, M., 2014b, Teorija ekonomske demokracije kot nove sistemske paradigme kapitalizma. Študijski center za industrijsko demokracijo, Kranj.
- Gostiša, M., 2015, Kaj je to »ekonomska demokracija«? Delo – Gostujoče pero (19. 5. 2015), Ljubljana.
- Gostiša, M., 2016a, Participacija je »ekonomska pravica« delavcev. Ekonomska demokracija XX(2), Ljubljana, s. 3–4.
- Gostiša, M., 2016b, Vstala Primorska, vstani Slovenija. Delo – Mnenja (1. 7. 2016), Ljubljana.
- Gostiša, M., 2016c, Zakon o soupravljanju je »padel«, z njim pa žal tudi še marsikaj drugega. Ekonomska demokracija XX(3), Ljubljana, s. 2–4.
- Gostiša, M., 2017, Ekonomska demokracija v 21. stoletju. ŠCDID – Študijski center za ekonomsko demokracijo, Kranj.
- Graaf, J., 2010, Reducing Work Time as a Path to Sustainability. V: State of the World, L. Starke in L. Mastny (ur.). Worldwatch Institute, Washington, s. 173–177.
- Grabner, B., Ribarič Lasnik, C., 2013, Predlog zakonskega akta za izboljšanje kakovosti okolja v Celjski kotlini. V: Onesnaženost okolja in naravni viri kot omejitveni dejavniki razvoja v Sloveniji – Celjska kotlina kot modelni pristop za degradirana območja, B. Grabner in C. Ribarič Lasnik (ur.). Inštitut za okolje in prostor, Celje, s. 97–117.

- Grad, F., 1998, Dvodomnost in delovanje državnega sveta. V: Regionalizem v Sloveniji, C. Ribičič (ur.). ČZ Uradni list, Ljubljana, s. 160–172.
- Grad, F., Kaučič, I., Ribičič, C., Kristan, I., 1999, Državna ureditev Slovenije. Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana.
- Graeber, D., 2014, Dolg: prvih 5000 let dolžništva. Založba *cf, Ljubljana.
- Graeber, D., Wengrow, D., 2022, Pričetek vsega: nova zgodovina človeštva. Založba UMco, Ljubljana.
- Grafenauer, D., 2014, Prizadevanja za narodnostni obstoj oziroma oživiljenje nemško govoreče etnične skupine v Sloveniji po letu 1991. V: Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, s. 95–126.
- Grafenauer, N., 1999, Pot se pričinja, potovanje je končano. V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 5–10.
- Granda, M., 2020, Strategija zaostalosti. Delo – priloga Mnenja (15. 4. 2020), Ljubljana.
- Granda, M., 2021, Razpršene priložnosti, Delo – priloga Mnenja (17. 10. 2021), Ljubljana.
- Granda, N., Granda, M., 2022, Gradimo zastarelo arhitekturo, ki je nastala z drugačnim pogledom na družbo in okolje. Delo – Sobotna priloga (29. 10. 2022), Ljubljana.
- Green Hydrogen: Reducing the Cost Needs Scaling up of Electrolyser Plants, 2021, <https://energypost.eu/green-hydrogen-reducing-the-cost-needs-scaling-up-of-electrolyser-plants> (8. 4. 2021).
- Gregorič, M., 2021, Intervju z novinarko M. Weiss. Mladina 32 (13. 8. 2021), Ljubljana.
- Grgič, J., 2017, Papež – skrbnik človeštva in ne cerkve. Delo – Sobotna priloga (18. 3. 2017), Ljubljana.
- Grgič, J., 2018, Zakaj naj cerkev plačuje davke. Delo – Sobotna priloga (3. 11. 2018), Ljubljana.
- Grizold, A., 1991, Nacionalno varnostni ustroj Slovenije. Teorija in praksa 28(7), Ljubljana, s. 859–864.
- Grizold, A., Bučar, B., 2011, Izzivi sodobne varnosti: od nacionalne in mednarodne k človekovi varnosti. Teorija in praksa 48(4), Ljubljana, s. 827–851.
- Grmič, V., 1994, Odgovornost za naravo. V: Človek in njegovo okolje. Zavod RS za šolstvo in šport, Ljubljana, s. 233–246.
- Gross Electricity Generation and Consumption in Germany, 2022, <https://www-statista.com/statistics/737623/electricity-generation-consumption-germany> (18. 4. 2022).
- Grošelj, A., 2008, Ocena metodologije ustanavljanja širših zavarovanih območij v Sloveniji (mag. delo). Biotehniška fakulteta, Ljubljana.
- Grošelj, J., 2011, Vloga ekonomije v katoliški socialni misli (dipl. delo). Ekonomska fakulteta, Ljubljana.

- Grundsatzprogrammwurf, 2020, https://cms.gruene.de/uploads/documents/2020_0828_Grundsatzprogrammwurf_BDK-Antrag.pdf (1. 2. 2022).
- Grumet, T., 2016, This Unique Combo of Wind and Hydro Power Could Revolutionize Renewable Energy, <https://www.ge.com/news/reports/unique-combo-wind-hydro-power-revolutionize-renewable-energy> (15. 4. 2021).
- Gržan, K., 2016, Vstanimo v suženjstvo zakleti! Stop smrtonosni igri polov! (prva knjiga). Zbirka Dokumenta, Sanje, Ljubljana,
- Gržan, K., 2017, 95 tez, pribitih na vrata svetišča kapitalizma za osvoboditev od zajedavskega hrematizma. Sanje, Ljubljana.
- Gržan, K., 2018, Vstanimo v suženjstvo zakleti! Stop smrtonosni igri polov! (druga knjiga). Zbirka Dokumenta, Sanje, Ljubljana.
- Gržan, K., 2021, Po tem pismu bom uvrščen med teoretike zarote, <https://www.sanje.si/blog/pater-dr-karel-grzan-po-tem-pismu-bom-uvrscen-med-teoretike-zarote-naj-povem-da-bom-na-to-ponosen> (21. 8. 2021).
- Guerevitch, A., 2015, Kako izgleda prihodnost socializma?, <https://zofijini.net/kako-izgleda-prihodnost-socializma> (4. 7. 2017).
- Guerin, R., 2003, Property Right and Environmental Policy: A New Zealand Perspective. New Zealand Treasury Working Paper 03/02, <https://www.treasury.govt.nz/publications/wp/property-rights-and-environmental-policy-new-zealand-perspective-wp-03-02-html> (3. 5. 2017).
- Guidelines for an Alternative Policy on Migration Based on Human Right and Solidarity, 2016, European United Left and Nordic Green Left, European Parliamentary Group, Bruselj.
- Gulič, A., Praper, S., 1998, Regionalni razvoj, regionalizem in regionalizacija Slovenije. V: Regionalizem v Sloveniji, C. Ribičič (ur.). ČZ Uradni list, Ljubljana, s. 51–94.
- Guštin, D., 2011, Oborožene sile v prelomnem trenutku: nacionalna obramba – dosežek samostojne slovenske države? V: Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih, M. Ferenc, J. Hadalin in B. Babič (ur.). Historia 20, Ljubljana, s. 253–269.
- Guštin, M., 2010, Odtisi prvih slovenskih narodov na območju med vzhodnimi Alpami in zgornjim Jadranom. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 45–58.
- Guštin, M., 2021, Slovenija mora najti približno za dve nuklearni novih virov energije. Delo – Sobotna priloga, Pisma bralcev (31. 7 2021), Ljubljana.
- Gysi, G., 2017, Europe – Quo vadis? The Left and European Integration. Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present, London, s. 15–24.
- Habermas, J., 2005, Prihodnost človeške narave: Verjeti in vedeti. Studia humanitatis, Ljubljana.

- Habermas, J., 2018a, Smo še vedno Evropejci? Delo – Sobotna priloga (28. 7. 2018), Ljubljana.
- Habermas, J., 2018b, »New« Perspectives for Europe, <https://www.socialeurope.eu/new-perspectives-for-europe> (12. 2. 2019).
- Habjanič, S., 2013, Osnutek programa za spodbujanje energijsko učinkovite gradnje in prenove stavbnega sektorja. V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šoštarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 78–88.
- Habjanič, S., 2017, Analiza in predlogi za energetske in ekonomsko prednostne in učinkovitejšje korake, Akcijski načrt za obnovljive vire energije Slovenije – AN OVE – osnutek akcijskega načrta za obnovljive vire energije za obdobje 2010–2020. Zveza društev Moja Mura, Gornja Radgona.
- Hafner Fink, M., 2002, Nacionalna identiteta in evropska identiteta: Stališča Slovencev v primerjavi z drugimi Evropejci. V: Demokracija v Sloveniji: prvo desetletje, N. Toš in I. Bernik (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 193–214.
- Hafner Fink, M., 2021, Kako so Slovenci videli Slovenijo? Posebna številka Mladine – Rojstvo države (2. del), Ljubljana.
- Haidt, J., 2013, Pravičniški um – Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija. UMco, Ljubljana.
- Hancox, D., 2013, Spain's Communist Model Village, <https://www.google.si/webhp?sourceid=chrome-Instant&cion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=marinaleda+%C5%A1panija&start=10> (12. 10. 2016).
- Hanžek, M., 2013, Kam naj usmerimo pogled? V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šoštarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 41–48.
- Hanžek, M., 2019, Šola, ki je drago stala – in nič naučila. Delo – Sobotna priloga (10. 8. 2019), Ljubljana.
- Hanžek, M., 2020, Stockholmski sindrom ugrabljenе države (Tretja razvojna os). Delo – Sobotna priloga (22. 1. 2020), Ljubljana.
- Hanžek, M., Gregorčič, M., Kajfež Bogataj, L., Kreft, L., Murn, A., Plut, D., Stanovnik, T., Školjč, J., Trontelj, J., 2011, Kam po krizi? Prispevek k oblikovanju trajnostne vizije prihodnosti Slovenije. Kabinet Predsednika vlade RS, Ljubljana.
- Hamouchene, H., 2017, Desertec: The Renewable Energy Grab?, <https://newint.org/features/2015/03/01/desertec-long> (27. 4. 2019).
- Harari, Y. N., 2019, 21 nasvetov za 21. stoletje. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Harris, J., Roach, B., 2013, Environment and Natural Resource Economics. M. E. Sharpe, Armonk.
- Harriss-White, B., 2012, Ecology and the Environment. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 102–110.
- Hart, C., 2021, Slovene Altitudes Towards NATO: The Limits of Pragmatism (mag. delo). Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

- Harvey, D., 2011, *Kozmopolitstvo in geografija svobode*. Založba Sophia, Ljubljana.
- Harwatt, H., Ripple, W. in drugi, 2019, *Scientists Call for Renewed Paris Pledges to Transform Agriculture*. *Lancet Planet Health*, s. 1–2.
- Haverkamp, J., 2021, *Towards a Clean and Sustainable Energy System: 26 Criteria Nuclear Power Does not Meet*. Heinrich Böll Stiftung, Berlin.
- Hawken, P., 1997, »Natural Capitalism«. *The Routledge Urban Reader Series 2009*, London in New York, s. 162–170.
- Hawken, P., Lovins, A. B., Lovins, L. H., 2004, *Natural Capitalism: The Next Industrial Revolution*. Earthscan, London.
- Hawkins, H., 2019, *Which Green New Deal?*, againstthecurrent.org/atc203/which-green-new-deal/ (24. 11. 2020).
- Hawlina, M., Visković Rojs, D., Ramšak, R., 2018, *V zagovor najemnin stanovanjskim zadrugam*. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 216–230.
- Hay, C., Hunt, T., McGregor, A., 2019, *Exploring the Paradoxes of Inclusive Growth: Towards a Developmental, Multilateral and Multidimensional Approach*, <http://speri.dept.shef.ac.uk/wp-content/uploads/2019/07/Exploring-the-paradoxes-of-inclusive-growth-towards-a-developmental-multilateral-and-multidimensional-approach-2.pdf> (2. 10. 2020).
- Haynes, M., 2009, *Capitalism, Class, Health and Medicine*, <http://isj.org.uk/capitalism-class-health-and-medicine/> (18. 10. 2018).
- Hedžet Toth, C., 2010, *Uporništvo generacije 68 – etizacija sveta. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 305–330.
- Hedžet Toth, C., 2012, *Koliko morale prenese bogastvo*. *Anthropos* 44 (1-2), Ljubljana, s. 325–342.
- Hedžet Toth, C., 2014, *Proti tiraniji vrednot*. *Mladina – Alternative zima 2014/2015*, Ljubljana, s. 18–26.
- Hedžet Toth, C., 2015, *Utopija in moralni napredek. V: Utopije – še vedno*, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). *Studia humanitatis*, Ljubljana, s. 73–96.
- Hedžet Toth, C., 2017, *Upanje in Evropa – po 500 letih reformacije*. *Delo – Sobotna priloga* (22. 7. 2017), Ljubljana.
- Held, D., 1989, *Modeli demokracije*. Knjižna zbirka Krt 63, Kritna, Ljubljana.
- Held, D., 2006, *Models of Democracy* (tretja izdaja). Stanford University Press, Stanford.
- Helliwell, J., Layard, R., Sachs, J., 2016, *World Happiness Report 2016*. Sustainable Development Solutions Network, New York.
- Helliwell, J., Huang, H., Wang, S., Shiple, H., 2018a, *International Migration and World Happiness. V: World Happiness Report 2018*, J. Helliwell, R. Layard in J. Sachs (ur.). Sustainable Development Solutions Network, New York, s. 13–44.

- Helliwell, J., Layard, R., Sachs, J., 2018b, Happiness and Migration: An Overview. V: World Happiness Report 2018, J. Helliwell, R. Layard in J. Sachs (ur.). Sustainable Development Solutions Network, New York, s. 3–12.
- Helliwell, J., Layard, R., Sachs, J., De Neve, J., Aknin, L., Wang, S., 2021, World Happiness Report 2021. Sustainable Development Solutions Network, New York.
- Hemingway Jaynes, C., 2022, Algae Farms Could Help Increase Global Food Production by 50% by 2050. <https://www.ecowatch.com/algae-farms-food-production.html> (11. 10. 2022).
- Herring, J., 2019, Well-being Without Growth: Degrowth Policy Proposals, <https://medium.com/the-case-for-degrowth/well-being-without-growth-degrowth-policy-proposals-a76af43f12c2> (21. 11. 2020).
- Hertwig, S., Pavlin, T., Vaklinova, V., Lacken, M., Serlupi, C., Kavka Gobbo, Ž., Skinderowicz, M. in drugi, 2021, Central European Youth Manifesto. https://focus.si/wp-content/uploads/2022/08/CENTRAL-EUROPEAN-YOUTH-MANIFESTO-2022_version-3.pdf (4. 9. 2022).
- Hessel, S., 2011, Dvignite se! Založba Sanje, Ljubljana.
- Hickel, J., 2019, Degrowth: A Theory of Radical Abundance. *Real-World Economics Review* 87, s. 54–68.
- Hickel, J., Kallis, G., 2019, *Is Green Growth Possible?* New Political Economy, Routledge.
- Hildebrandt, C., 2012, *An Inside Look at Germany's Left Party*. Rosa Luxemburg Stiftung, New York Office.
- Hille, J., 1998, *The Concept of Environmental Space*. European Environmental Agency, Copenhagen.
- Hinchliffe, S., 2017, Biosecurity. *International Encyclopedia of Geography* (I. zvezek). AAG in Wiley Blackwell, s. 352–357.
- Hladnik Milharčič, E., 2021a, Če si negotov, bombardiraj Irak. *Dnevnik – priloga Objektiv* (27. 2. 2021), Ljubljana.
- Hladnik Milharčič, E., 2021b, Študentska organizacija ne razume, da Radio Študent ni namenjen dobičkonosnosti, spletniklin.si/2021/01/14/ervi-hladnik-milharcic-studentska-or-ganizacija-ne-razume-da-radio-student-ni-namenjen-dobickonosnosti/ (2. 2. 2022).
- Hladnik Milharčič, E., 2022, Ruska invazija na Ukrajino: Še ena velika vojna. *Dnevnik – priloga Objektiv* (26. 2. 2022), Ljubljana.
- Hobson, K., 2016, Closing the Loop or Squaring the Circle? Locating Generative Spaces for the Circular Economy. *Progress in Human Geography* 40(1), s. 88–104.
- Hodkinson, S., 2018, Vrnitev stanovanjskega vprašanja. *ČKZ XLVI*, Ljubljana, s. 166–190.
- Hočevar, M., Vodovnik, Ž., 2018, Političnost odrasti: buen vivir in politična rekompozicija, *ČKZ XLVI*, Ljubljana, s. 47–64.

- Holcman, B., 2019, Pravica do izobrazbe. V: Vzgoja za ljubezen do domovine in države, E. Ašič (ur.). Društvo katoliških pedagogov Slovenije, Ljubljana, s. 23–33.
- Horvat, M., 2010, Evropska identiteta v procesih globalizacije. Oddelek za sociologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Horvat, S., 2015, Protislovja solidarnosti. *Mladina* 52-53 (24. 12. 2015), Ljubljana, s. 42–43.
- Horvat, S., Štiks, I., 2012, Dobrodošli u pustinju tranzicije! Postsocializam, Evropska unija i nova levica na Balkanu. V: *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*, M. Jadžić, D. Maljković in A. Veselinović (ur.). Pekograf, Beograd, s. 159–176.
- How Russian Companies Lobbied for the EU Taxonomy to Include Fossil Gas & Nuclear Energy, 2022, Greenpeace France (maj 2022).
- Hrček, M., 2012, Večinski vs. proporcionalni sistem?, <https://metinalista.si/> (14. 7. 2018).
- Hren, B., 2016, Kapitalizem 2.0 ali kdo se boji delitvene ekonomije. *Dnevnik – priloga Objektiv* (21. 8. 2016), <https://www.dnevnik.si/1042748660> (2. 11. 2016).
- Hren, M., 1990, Mirovna politika. *Nova revija* 95, Ljubljana, s. 594–597.
- Hren, M., 2011, Si vis pacem para pacem. V: *Vojna in mir: Refleksije dvajsetih let*, V. Jalušič in L. Kreft (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 13–36.
- Hribar, S., 2012, Spremna beseda. V: *Dalajlama in S. Hessel, Napovedujemo mir! Založba Sanje*, Ljubljana, s. 47–59.
- Hribar, S., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazič). *Cankarjeva založba*, Ljubljana, s. 107–123.
- Hribar, S., 2018, Politične in ideološke manipulacije z zgodovino. *Delo – Sobotna priloga* (4. 8. 2018), Ljubljana.
- Hribar, S., 2022, Drugi pogled. *Delo – Sobotna priloga* (16. 4. 2022), Ljubljana.
- Hribar, S., Hribar, T., 2021, Slovenski razkoli in sprava. *Ciceron*, Ljubljana.
- Hribar, T., 1982a, Otok obupa: Robinson Crusoe in kapital I. *Nova revija* 1982/1983(3-4), s. 404–423.
- Hribar, T., 1982b, Otok obupa: Robinson Crusoe in kapital II. *Nova revija* 1982/1983(5-6), s. 603–627.
- Hribar, T., 1982c, Otok obupa: Robinson Crusoe in kapital III. *Nova revija* 1982/1983(7-8), s. 817–831.
- Hribar, T., 1990, Slovenska osamosvojitvev in kultura. *Nova revija* 95, Ljubljana, s. 544–565.
- Hribar, T., 1991, Uvod v etiko. *Nova revija*, Ljubljana.
- Hribar, T., 1996, Slovenska samozavest. V: *Slovenska smer*, M. Crnković (ur.). *Cankarjeva založba*, Ljubljana, s. 83–94.
- Hribar, T., 2004, Evroslovenstvo. *Slovenska matica*, Ljubljana.
- Hribar, T., 2006, Mir in vojne v dobi globalizacije. *Phainomena XV*(57-58), Ljubljana, s. 7–64.

- Hribar, T., 2017a, Slovenci in druga renesansa Evrope. Delo – Sobotna priloga (4. 3. 2017), Ljubljana.
- Hribar, T., 2017b, Slovenci in druga renesansa Evrope – drugi del. Delo – Sobotna priloga (11. 3. 2017), Ljubljana.
- Hribar, T., 2017c, Slovenci in druga renesansa Evrope. V: Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II, T. Hribar (ur.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, s. 213–227.
- Hribar, T., 2018, Veliko dejanje: ukaz o katekizemski odpravi smrtne kazni. Delo – Sobotna priloga (18. 8. 2018), Ljubljana.
- Hribar, T., 2020, Dvojni atentat na Demos, predplebiscitni in poosamosvojitveni. Delo – Sobotna priloga (19. 12. 2020), Ljubljana.
- Hribar, T., 2021, Usoda Slovenske vojske. Delo – Sobotna priloga (2. 10. 2021), Ljubljana.
- Human Development Report, 2012, United Nations Development Programme (UNDP), New York.
- Human Development Report, 2014, United Nations Development Programme (UNDP), New York.
- Human Development Report, 2015, United Nations Development Programme (UNDP), New York.
- Human Development Report 2016, United Nations Development Programme (UNDP), New York.
- Human Development Report 2020, United Nations Development Programme (UNDP), New York.
- Humar, Ž., Kalin, A., 2020, Poročilo o spremljanju revščine in socialne izključenosti v Sloveniji. Mreža za boj proti revščini (EAPN Slovenija), https://www.boter.si/wp-content/uploads/2020/10/Poverty_Watch_SLO_SLO.Final_.pdf (26. 4. 2021).
- Husson, M., 2011, Čisti kapitalizem. Založba Sophia, Ljubljana.
- Huš, K., 2020, Veter in sonce ali tabletko uranovega dioksida, <https://www.delo.si/sobotna-priloga/veter-in-sonce-ali-tabletke-uranovega-dioksida/> (31. 7. 2021).
- Huš, M., 2020, Ni vsaka nafta slaba nafta. Delo – Znanost (23. 1. 2020), Ljubljana.
- IAEA: Plutonium and Enriched Uranium Stored at Zaporozhye Nuclear Power Plant, 2022, <https://cmio.org/en/world/691924-iaea-plutonium-and-enriched-uranium-stored-at-zaporozhye-nuclear-power-plant> (18. 9. 2022).
- IEEFA U.S., 2022, Price Tag for New Reactors at Vogtle Plant in Georgia Climbs Past 30 Billion, <https://ieefa.org/ieefa-u-s-price-tag-for-new-reactors-at-vogtle-plant-in-georgia-climbs-past-30-billion> (12. 7. 2022).
- Ihan, A., 2018, Pogumne odločitve. Delo – Mnenja (26. 10. 2018), Ljubljana.
- Ihan, A., 2019, Zdravje po sledi denarja. Delo – Mnenja (18. 1. 2019), Ljubljana.
- Ikebe, S., 2017, Univerzalni temeljni dohodek, nevreden svojega imena, <http://utd.zofijini.net/2017/01/06/univerzalni-temeljni-dohodek-nevreden-svojega-imena/> (8. 1. 2017).

- Ilc Klun, M., Vombergar, A., 2021, Predstave in odnos mladih do migracijskih procesov – primer ZDA in Slovenije. Dela 55, Ljubljana, s. 5–40.
- In-Depth Analysis in Support of the Commission Communication, 2018, A Clean Planet for All – A European Long-term Strategic Vision for a Prosperous, Modern, Competitive and Climate Neutral Economy, https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/docs/pages/com_2018_733_analysis_in_support_en_0.pdf (29. 6. 2019).
- Innovating for Sustainable Growth: A Bioeconomy for Europe, 2012, http://ec.europa.eu/research/bioeconomy/pdf/official-strategy_en.pdf (29. 12. 2017).
- IPRA Conference Brochure, 2016, <https://iprapeace.org/images/newsletters/ipra-news-letter6-vol-2.pdf> (3. 7. 2018).
- Ishiyama, J., 2012, Comparative Politics: Principles of Democracy and Democratization. Blackwell Publishing Ltd., Oxford.
- Itoh, M., 2012, Market Socialism. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 200–205.
- IUCN World Heritage Outlook, 2017, IUCN, Gland.
- IUCN World Heritage Outlook, 2020, <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/2020-035-En.pdf> (1. 5. 2021).
- Ivanjko, Š., 2014, Novodobne manjšine, ki niso manjšine. V: Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev), V. Kržišnik Bukič (ur.). Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, Ljubljana, s. 25–40.
- Ivanc, B., 2015, Načelo subsidiarnosti v mislih prof. dr. Andreja Gosarja. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 323–336.
- Izjava Premogovnika Velenje o aktualnem dogajanju v zvezi z izgradnjo bloka 6 TE Šoštanj, 2012, <https://www.rlv.si/2012/06/11/izjava-premogovnika-velenje-o-aktualnem-dogajanju-v-zvezi-z-izgradnjo-bloka-6-te-sostanj> (2. 9. 2021).
- Jackson, T., 2009, Prosperity without Growth? The Transition to a Sustainable Economy. UK Sustainable Development Commission, London.
- Jackson, T., 2016, Nova ekonomija. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 269–274.
- Jackson, T., Webster, R., 2016, Limits Revisited: A Review of the Limits to Growth Debate, https://www.researchgate.net/publication/332655753_Limits_Revisited-A_review_of_the_limits_to_growth_debate_A_report_to_the_All-Party_Parliamentary_Group_on_Limits_to_Growth/link/5cc207c9a6fdcc1d49aef86e/download (24. 9. 2019).
- Jacobson, M., 2019, Evaluation of Nuclear Power as a Proposed Solution to Global Warming, Air Pollution, and Energy Security, <https://web.stanford.edu/group/efmh/jacobson/WWSBook/WWSBook.html> (15. 8. 2021).

- Jacobson, M., 2021, The 7 Reasons Why Nuclear Energy is not the Answer to Solve Climate Change, https://scienceforsustainability.org/wiki/Talk:Mark_Z._Jacobson%27s_7_reasons_why_nuclear_energy_is_not_the_answer_to_solve_climate_change (8. 1. 2021).
- Jacobson, M., Delucchi, M., Bauer, Z. in drugi, 2017, 100 % Clean and Renewable Wind, Water and Sunlight All-Sector Energy Roadmaps for 139 Countries of the World, <https://web.stanford.edu/group/efmh/jacobson/Articles/I/CountriesWWS.pdf> (25. 9. 2019).
- Jacques, P., 2015, Sustainability: The Basics. Routledge, London in New York.
- Jager, V., 2019, Jemljemo revnim, dajemo bogatim. Mladina 31 (2. 8. 2019), Ljubljana.
- Jaklič, M., Hribernik, A., 2009, Slovenija: Izziv »omogočajočega« razvoja. V: Razvojni izzivi Slovenije, J. Nared in D. Perko (ur.). Založba ZRC, Ljubljana, s. 29–38.
- Jakše, M., 2013, Do cilja po različnih poteh. Delo (16. 10. 2013), Ljubljana.
- Jalušič, V., 2011, Iskanje izgubljenega zaklada. V: Vojna in mir: Refleksije dvajsetih let, V. Jalušič in L. Kreft (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 227–242.
- Jambrek, P., 1999, Čigava je slovenska država? V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 11–25.
- Jambrek, P., Rupel, D., 1990, Realizem izjave o slovenski samoodločbi. Nova revija 95, Ljubljana, s. 247–249.
- Jančar, D., 1999, Slovenske marginalije. V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 159–185.
- Janjič, B., Bahun, P., Habjan, V., Jakomin, M., 2017, Jedrska energija – ključ do nizkoogljicne družbe. Naš stik 3, s. 38–48.
- Janša, J., 1995, Osamosvojena Slovenija in vojaško vprašanje. Nova revija 95, Ljubljana, s. 591–593.
- Japelj, A., 2016, Ekonomsko vrednotenje ekosistemskih storitev za oblikovanje politik trajnostne rabe gozdnih virov (dokt. disertacija). Biotehniška fakulteta, Ljubljana.
- Jelinčič, M., 2014, O spremembah in novih voditeljih, <https://za-misli.si/kolumne/ostali-avtorji/1575-o-spremembah-in-novih-voditeljih-marko-jelincic> (20. 8. 2019).
- Ješe Perković, A., Učakar, T., 2017, Economic Crisis and the Crisis of National Identity in Slovenia: Toward a New Notion of Social Order. The Journal of Nationalism and Ethnicity 45(2), s. 292–306.
- Jezernik, B., 2020, Towards the Socialism with Human Face. Antropologija 20(3), s. 181–203.
- Jocić, B., 2020, Več držav reciklirano plastiko že uporablja za asfaltne mešanice. EOL 151, Celje, s. 42–43.
- Jofra Sora, M., 2013, Incineration Overcapacity in Europe: The End of the Proximity Principle? Global Alliance for Incinerator Alternative, http://www.no-burn.org/wp-content/uploads/Overcapacity_report_2013.pdf (30. 8. 2018).

- Jogan, N., 2009, Tujerodne rastline v Sloveniji. V: Tujerodne vrste v Sloveniji (zbornik s posveta, J. Kus Veenvliet (ur.). Zavod Symbiosis, Grahovo, s. 11–14.
- Johanisova, N., Wolf, S., 2012, Economic Democracy: A Path for the Future? *Futures* 44, s. 562–570.
- Johanisova, N., Surinach Padilla, R., Parry, P., 2016, Zadruga. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 303–308.
- Johns, H., 2015, *Energy Revolution*. Permanent Publications, Hampshire.
- Johnson, I., 2014, Towards a Contemporary Understanding of the Limits to Growth. V: *Is the Planet Full?*, I. Johnson (ur.). Oxford University Press, Oxford.
- Jukić Rojšek, N., 2022, Prva odstranitev jezua v Sloveniji – sprostitev potoka Sevnica. *Ribič* 9.
- Jones, R., 2018, Nasilne meje: Begunci in pravica do gibanja. *cf, Ljubljana.
- Josipovič, D., 2014, Avtohtonost, etničnost, narodnost in definicija narodne manjšine. V: *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji*, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, s. 9–34.
- Josipovič, D., 2016, Aktualna geografija migracij: begunci, Bližnji vzhod, Sirija, Evropa. Kako misliti »begunsko krizo« (znanstveni simpozij). Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Mirovni inštitut, Ljubljana.
- Jović, B., 1996, *Zadnji dnevi SFRJ*. Slovenska knjiga, Ljubljana.
- Juarez-Garcia, M., 2018, The European Union Crisis as a Crisis of Equality. V: *A European Crisis*, T. Agarin in N. Nancheva (ur.). Ibidem-Verlag, Stuttgart, s. 191–217.
- Judt, T., 2011, *Deželi se slabo godi: Razprava o sedanjem nezadovoljstvu*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Judt, T., 2015, *Velika iluzija? Razmislek o Evropi* (prevod). Umco, Ljubljana.
- Juhant, J., 2015, Gosar in evropski krščanski sodobniki. V: *Dr. Andrej Gosar (1887–1970)*, J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 201–219.
- Juri, A. in drugi, 2022, *Javno pismo*. Mladina 24 – Pisma (17. 6. 2022), Ljubljana.
- Just Transition: A Social Route to Sustainability – Social Europe Dossier, 2020, Social Europe Publishing, Berlin.
- Kajfež Bogataj, L., 2012, *Vroči novi svet*. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Kajfež Bogataj, L., 2014, *Planet Voda*. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Kajfež Bogataj, L., 2017, *Vzporedne koristi blaženja podnebnih sprememb za zmanjšanje onesnaženosti zraka*. V: *Odpadki in emisije v sistemu krožnega gospodarstva (strokovno posvetovanje)*, K. Lipič in K. Rižnar (ur.). Zveza ekoloških gibanj Slovenije, Ljubljana, s. 181–187.
- Kajfež Bogataj, L., 2020, *Pričakovanja, strahovi in želje*. Mladina – Alternative – Novi svetovni red, Ljubljana.
- Kajfež Bogataj, L., 2021, *Zaključek COP26 – Pogajanja so mrtva, naj živijo pogajanja*. *Dnevnik – priloga Objektiv* (13. 11. 2021), Ljubljana.

- Kaj je sončna energija in kako jo lahko uporabimo? 2010, <https://www.elektro-gorenjska.si/resources/files/pdf/EU%20sončni%20dnevi%201.pdf> (8. 11. 2019).
- Kako izkoristiti potencial lesa in lesne industrije za uresničitev trajnostnega razvojnega preboja?, 2020, https://www.gov.si/assets/ministrstva/MGRT/Dokumenti/DL/Strateski-dokumenti/STUDIJA_POTENCIAL_LESA.pdf (24. 5. 2022).
- Kakovost kopalnih voda v Sloveniji v letu 2020, 2021, <https://www.gov.si/assets/organizacij/ARSO/Kopalne-vode/Porocilo-Kopalne-vode-2020.pdf> (10. 12. 2021).
- Kallis, G., 2011, In Defence of Degrowth. *Ecological Economics* 70, s. 873–880.
- Kallis, G., 2013, Societal Metabolism, Working Hours and Degrowth: A Comment on Sorman and Giampietro. *Journal of Cleaner Production* 38, s. 94–98.
- Kallis, G., 2015, Yes, We can Prosper Without Growth: 100 Policy Proposals for the New Left, <https://www.commondreams.org/views/2015/01/28/yes-we-can-prosper-without-growth-10-policy-proposals-new-left> (19. 12. 2018).
- Kallis, G., 2016, Društvene granice rasta. V: Odrast: Pojmovnik za novo eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 120–125.
- Kallis, G., 2018, *Degrowth*. Agenda Publishing, Newcastle.
- Kallis, G., Demaria, F., D'Alisa, G., 2014, Introduction – Degrowth. V: *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Routledge, London in New York, s. 1–19.
- Kallis, G., Demaria, F., D'Alisa, G., 2016, Uvod – odrast. V: *Odrast: Pojmovnik za novo eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 1–27.
- Kallis, G., Paulson, S., D'Alisa, G., Demaria, F., 2020, *The Case for Degrowth*. Polity Press, Cambridge.
- Kanjuro Mrčela, A., 1994, Sindikati in privatizacija. *Družboslovne razprave* 10(17-18), s. 107–119.
- Karba, R., Tkalec, T., Peterlin, M., Šifkovič, Vrbica, S., 2016, Dovolj za vse – skupnostno upravljanje z življenjskimi viri. Umanotera, Ljubljana.
- Kardelj, E., 1957, *Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja* (druga izdaja). Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Kardelj, E., 1972, Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Kardelj, E., 1977, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. ČZP Komunist, Ljubljana.
- Kardelj, E., 1979, Samoupravljanje in družbena lastnina. DZS, Ljubljana.
- Kardelj, E., 1980, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. ČZDO Komunist, Ljubljana.
- Kardelj, E., 1987, Bodočnost slovenskega naroda (odlomek) (1939). V: *Slovenska misel*, J. Pogačnik (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 193–215.
- Kärnten verteidigt Spitzenplatz bei erneuerbaren Energien, 2018, Österreichischen Biomasse-Verband, www.biomasseverband.st (18. 1. 2020).

- Kauther N., 2022, Nemčija še bolj kot kdaj prej spodbuja energetski prehod. Delo – Go-stujoče pero (29. 10. 2022), Ljubljana.
- Kavaš, D., Ravbar, M., 2021, Spodbujanje regionalnega razvoja v odsevu časa. V: Regionalni razvoj včeraj, danes, jutri, J. Nared, K. Polajnar Horvat in N. Razpotnik Vi-skovič (ur.). ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, s. 13–24.
- Kavčič, J., 2014, Od kapitala k človečnosti. V: Kriza sistema, I. Lapajne (ur.). Lara D. O. O., Brezovica pri Ljubljani.
- Kavčič, Samo, 2011, Enotna politična teorija. Subkulturni azil, Maribor.
- Kavčič, Stane., 1988, Dnevniki in spomini (1972–1987). ČKZ, Ljubljana.
- Kavka Gobbo, Ž., 2021, Eppure si muove. Slogopis 31. SLOGA, Ljubljana.
- Kazalci okolja v Sloveniji, 2014, Ministrstvo za kmetijstvo in okolje, Agencija Republike Slovenije za okolje, Ljubljana.
- Kazalniki zelene rasti, 2014, Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana.
- Kažipot prehoda v krožno gospodarstvo Slovenije, 2018, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Ljubljana.
- Keber, D., 2016, Nevednost, neumnost, interes. Delo – Sobotna priloga (8. 10. 2016), Ljubljana.
- Keber, D., 2020, Politika, stroka in etika. Delo – Sobotna priloga (6. 6. 2020), Ljubljana.
- Keber, D., Mišič, L., Pleterski, A., Pribac, I., Skela Slavič, B., 2022, Pravica do pomoči pri trpečem koncu življenja bližja tudi v Sloveniji? Delo – Sobotna priloga (26. 3. 2022), Ljubljana.
- Kečanović, B., 2022, Poziv k človečnosti in humanističnemu izročilu Evrope. Delo – Sobotna tema (7. 5. 2022), Ljubljana.
- Kerbler, B., 2010, Slovene Concept of Rural Development in a Framework of the EU Policy. Transformation of South-East Europe Rural Areas: Between Localization and Globalization, Mostar, s. 41–54.
- Kern, S., 2021, Milijarderji ne bodo pobegnili v veselje, medtem ko svet gori, <https://www.disenz.net/ne-milijarderji-ne-bodo-pobegnili-v-vesolje-medtem-ko-svet-gori> (21. 8. 2021).
- Kerševan, M., 1996, Socializem, socialistična družba in religija. V: Kriza socialnih idej, Britovškov zbornik, A. Lešnik (ur.). Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete UL, Ljubljana, s. 451–459.
- Kešeljevič, A., 2013, Čudna logika. Mladina – Alternative pomlad 2013, Ljubljana, s. 63–65.
- Kešeljevič, A., Spruk, R., 2022, Koliko stane vojna. Delo – Sobotna priloga (21. 5. 2022), Ljubljana.
- Keuc, A., 2021, Za odprto, pravično in trajnostno Evropo v svetu. Slogopis 31, Ljubljana.
- Key Criteria for the Ethical Acceptability of COVID-19 Human Challenge studies, 2020, https://apps.who.int/iris/rest/bitstreams/1277166/retrieveWHO-2019-nCoV-Ethics_criteria-2020.1-eng.pdf (28. 11. 2020).

- Key Facts about the Energy Transition in Germany, 2019, Energy Transition Dialogue, Berlin.
- Key Figures on Europe, 2018, Eurostat, Luksemburg.
- Key Figures on Europe, 2021, Eurostat, Luksemburg.
- Key Messages from European Science Academies for UNFCCC COP26 and CBD COP15, 2021, https://easac.eu/fileadmin/PDF_s/reports_statements/COP_2021_WEB_021221.pdf (6. 9. 2021).
- Kirbiš, J., 2016, Vodikove tehnologije iz viškov električne energije (mag. delo). Fakulteta za strojništvo Univerze v Mariboru, Maribor.
- Kirn, A., 2004, Narava – družba – ekološka zavest. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Kirn, A., 2008, Varstvo narave in kriza napredka. *Varstvo narave* 21, Ljubljana, s. 25–40.
- Kirn, A., 2011, Heidegger in naraščajoča sodobna družbeno-ekološka kriza. *Teorija in praksa* XLVIII, Ljubljana, s. 1095–1138.
- Kirn, A., 2012, Družbenoekološki obrat ali propad. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Kirn, A., 2013, Kritičen dodatek filozofa. V: Čas je za ekosocializem, V. Žakelj, (ur.). VBG, Ljubljana, s. 165–209.
- Kirn, A., 2016, Ekosocializem kot povezava družbenosti in sonaravnosti: realna alternativa ali utopija. *Varstvo narave* 29, Ljubljana, s. 49–72.
- Kirn, A., 2020, Družbena alternativa in entropija. Založba FDV, Ljubljana.
- Kirn, A., 2022, Je jedrska energija zelena? Prejeli smo – Sobotna priloga *Dela* (15. 1. 2022), Ljubljana.
- Kirn, G., 2014, Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji. Sophia, Ljubljana.
- Kirn, G., 2015, Antinomije jugoslovanskega samoupravljanja med socialistično utopijo in foucaultovsko oblastjo. V: Utopije – še vedno, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). *Studia humanitatis*, Ljubljana, s. 203–214.
- Kirn, R., 2022, Intervju z B. Mekino. *Mladina* 17 (29. 4. 2022), Ljubljana.
- Kladnik, D., 1996, Naravnogeografske členitve Slovenije. *Geografski vestnik* 68, Ljubljana, s. 123–159.
- Klein, N., 2009, Doktrina šoka: Razmah uničevalnega kapitalizma. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Klein, N., 2014, *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*. Alfred A. Knopp, Canada.
- Klein, N., 2015, *Climate Change is About Capitalism and About How we See the World. The Road Through Paris* (december 2015), s. 4.
- Klein, N., 2019, *On Fire: The Burning Case for a Green New Deal*. Penguin Books, Toronto.
- Klemenčič, M., Maver, A., 2017, Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes. Zbirka *Zora* 124, Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor.

- Klemenčič, Vladimir, 1993, Geopolitični položaj ter teoretski in metodološki poizkus opredelitve tipov obmejnih območij na primeru Slovenije. *Dela* 10, Ljubljana, s. 9–18.
- Klemenčič, Vlado, 2013, *Gospodarjenje v socializmu: Oris gospodarske zgodovine Slovenije 1945–1990*. Studia Humanitatis, Ljubljana.
- Kleven, T., 1997, Private Property and Democratic Socialism. *Legal Studies Forum* XXI(1), s. 1–51.
- Klopčič, F., 1986, Kako je nastalo socialistično samoupravljanje. *Teorija in praksa* 23(4–5), Ljubljana, s. 303–304.
- Kobe, Z., 2016, Intervju z novinarjem B. Mekino. *Mladina* 39 (30. 9. 2016), Ljubljana.
- Kobold, M., 2018, Pretoki rek v 21. stoletju v Sloveniji. Agencija Republike Slovenije za okolje, Ljubljana.
- Kobold, M., Ulaga, F., 2010, Hidrološko stanje voda in podnebna spremenljivost. V: *Okolje se spreminja*, T. Cegnar (ur.). ARSO, Ljubljana, s. 43–56.
- Kocbek, E., 1986, *Dnevnik 1951–1952. ČGP Delo*, Ljubljana.
- Kocbek, E., 1987, *Misli o jeziku (1963)*. V: *Slovenska misel*, J. Pogačnik (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Kocjančič, G., 2021, *Kaj bi storil Sokrat? Delo – Sobotna priloga* (6. 11. 2021), Ljubljana.
- Kocjančič, G., 2022, *Zvesti Sokratu in – Hipokratu. Delo – Sobotna priloga* (12. 2. 2022), Ljubljana.
- Kodelja, Z., 2006, *O pravičnosti v izobraževanju. Založba Krtina*, Ljubljana.
- Kogej, R., 2014, T. Piketty in socialistična strategija. *Mladina – Alternative zima* 2014/2015, Ljubljana, s. 99–102.
- Kogej, R., 2015, *Plan B za Evropo. Mladina* 30, Ljubljana, s. 44–45.
- Kohn, M., 2015, *Solidarism*, <https://wiki.p2pfoundation.net/Solidarism> (29. 3. 2020).
- Komac, M., 2014a, *Varstvo »novih« narodnih manjšin (skupnosti)*. V: *Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev)*, V. Kržišnik Bukič (ur.). *Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji*, Ljubljana, s. 103–127.
- Komac, M., 2014b, *Model varstva narodnih manjšin v Sloveniji: potrebujemo opredelitev pojma narodna manjšina? V: Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji*, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). *Inštitut za narodnostna vprašanja*, Ljubljana, s. 167–201.
- Komat, A., 2011, *Civilizacija na razpotju. Teorija in praksa* XLVIII, Ljubljana, s. 1184–1202.
- Komel, D., 1999, *Samorazumevanje Slovencev v perspektivi evropskega sporazumevanja*. V: *Sproščena Slovenija*, N. Grafenauer (ur.). *Nova revija*, Ljubljana, s. 323–240.
- Komelj, M., 2015, *Od nevzdržnosti utopij do utopije vzdržanja*. V: *Zbornik o utopijah v 21. stoletju*, N. Pagon in S. Pagon (ur.). *Studia Humanitatis*, Ljubljana, s. 321–342.
- Komiyama, H., Kraines, S., 2008, *Vision 2050: Roadmap for a Sustainable Earth*. Springer, Tokoin Berlin.

- Kopač, J., 2018, Soseske se odklapljajo od javnih distribucijskih podjetij. EOL 126, Celje.
- Kopač, J., 2022a, Energetika, nova vlada in zmanjševanje izpustov ogljikovega dioksida. Delo – Sobotna priloga (15. 1. 2022), Ljubljana.
- Kopač, J., 2022b, Intervju z N. Goletom. Delo – Sobotna priloga (12. 3. 2022), Ljubljana.
- Koraki k demokratičnemu socializmu: program IDS, 2015, Iniciativa za demokratični socializem, Ljubljana.
- Kordež, B., 2017, Pomagamo vam razumeti priporočila OECD. Delo – Svet kapitala (3. 11. 2017), Ljubljana.
- Kordež, B., 2019, O perspektivah notranjega lastništva – primer družbe Domel, <https://damijan.org/2019/08/15/o-perspektivah-notranjega-lastnistva-primer-druzbe-domel/> (17. 8. 2019).
- Kordež, B., 2020, Davki v Sloveniji – 4. del, <https://www.portalplus.si/3573/davki-v-sloveniji-4-del/> (17. 12. 2021).
- Kordež, B., 2021a, Alternativen pogled na 30 let ekonomskega razvoja Slovenije. Dnevnik – priloga Objektiv (26. 6. 2021), Ljubljana.
- Kordež, B., 2021b, Ali v Sloveniji res živi toliko ljudi pod »pragom revščine«?, <https://damijan.org/2021/12/05/ali-v-sloveniji-res-zivi-toliko-ljudi-pod-pragom-revschine/> (2. 1. 2022).
- Kordež, B., 2022a, Denar dela denar. Delo – Sobotna priloga (24. 9. 2022), Ljubljana.
- Kordež, B., 2022b, Je bila gospodarska rast lani še višja? Delo – Sobotna tema (2. 7. 2022), Ljubljana.
- Kordiš, M., 2022, Intervju z novinarko B. Eržen, Delo – Aktualno (29. 8. 2022), Ljubljana.
- Korošec, V., 2010, Predlog UTD v Sloveniji – zakaj in kako? Zbirka Delovni zvezki 19(6). UMAR, Ljubljana.
- Korošec, V., 2011, Za krajši delovni čas. Mladina 11, <http://mladina.si/53462/za-krajsi-delovni-cas/komentar> (25. 12. 2016).
- Korošec, V., 2018, Lokalni UTD v Sloveniji, <http://utd.zofijini.net/2018/11/12/lokalni-utd-v-sloveniji/> (29. 2. 2018).
- Korsika, A., 2013, Iniciativa za demokratični socializem – o gospodarjih naše usode. Delo – Sobotna priloga (23. 11. 2013), Ljubljana.
- Korsika, A., 2015, Zakaj bi se bali samoupravljanja? Pogledi 6(9), Ljubljana.
- Korsika, A., 2017, Towards the League of the Balkan Left. Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present, London, s. 273–281.
- Kos, D., 2011, Narava, modernost, urbanost. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1156–1165.
- Kos, M., 2001, Iskanje prihodnosti: prednosti, možnosti in vizije Slovenije. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Kos, M., 2011, Razkranje slovenskega srednjega sloja. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1281–1287.

- Kos, M., 2019, Zakaj se naše invencije ne realizirajo? Delo – Svet kapitala (3. 5. 2019), Ljubljana.
- Kosi Antolič, T., 2015, Obdavčitev dela – mednarodni vidik onstran povprečij. IB Revija 49(1), Ljubljana, s. 35–47.
- Kosec, P., 2022, Gradnja stanovanj danes je gradnja družbe jutri. Posebna izdaja tednika Mladina – Misлити alternative, Ljubljana.
- Kosovel S., 2012, #Pravica. Založba Sanje, Ljubljana.
- Košir, M., 2013a, Na etiki človek stoji in pade. V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šošarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 10–17.
- Košir, M., 2013b, Čas za modrost. Založba Eno, Nova Gorica.
- Kothari, A., 2016, Radical Ecological Democracy, Degrowth in Movement, <https://www.degrowth.info/en/dim/degrowth-in-movements/> (7. 4. 2019).
- Kovač, B., 1996, Poslovna mitologija. Gospodarski vestnik, Ljubljana.
- Kovač, B., 2013a, Jutrišnje sreče. Mladina – Alternative pomlad 2013, Ljubljana, s. 45–49.
- Kovač, B., 2013b, Umiranje na obroke. Mladina 36, Ljubljana.
- Kovač, B., 2013c, Ujeti v pasti. Mladina – Alternative pomlad 2013, Ljubljana, s. 94–98.
- Kovač, B., 2013d, Černe in socialistična ideja. V: Čas je za ekosocializem, V. Žakelj, (ur.). VBG, Ljubljana, s. 13–14.
- Kovač, B., 2014, Kapital v 21.stoletju. Mladina 33 (14. 8. 2014), Ljubljana.
- Kovač, B., 2018, Prelomno leto: Ali je UTD temelj reforme socialne države ali njen potop? Mladina 46 (16. 11. 2018), Ljubljana.
- Kovač, B., 2019, Posplošene zablode. Mladina 03 (18. 1. 2019), Ljubljana.
- Kovač, B., 2021, Postaja želja na tramvaju poželenja. Mladina 19 (14. 5. 2021), Ljubljana.
- Kovač, B., 2022, Politična banalnost je znak nemoči. Mladina 30 (29. 7. 2022), Ljubljana.
- Kovač, E., 2013, Kako rešiti humanizem? Intervju z novinarjem M. Kocijančičem. Pogledi 4(10), <http://pogledi.delo.si/ljudje/kako-resiti-humanizem> (11. 9. 2017).
- Kovač, N., 2022, Prava alternativa je skupnost ljudi. Posebna izdaja tednika Mladina – Misлити alternative, Ljubljana.
- Kovačič, G., 2017, The Practical Suspension of Slovenian Employment Legislature. V: Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues, F. Adam (ur.). Nova Science Publisher, New York, s. 163–182.
- Kovačič Peršin, P., 2003, Restavracijski model rekatalizacije na Slovenskem. V: Neokonverzativizem: Zbornik predavanj 2. letnika Delavsko-punkerske univerze, C. Oberstar in T. Kuzmanič (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 119–158.
- Kovačič Peršin, P., 2013, Tretja pot družbeno pravične ureditve. V: Čas je za ekosocializem, V. Žakelj, (ur.). VBG, Ljubljana, s. 134–137.
- Kovačič Peršin, P., 2015, Aktualnost Gosarjeve družbene in gospodarske teorije. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 295–307.

- Kovačič Peršin, P., 2016, Francišek, iskalec smeri duhovnih temeljev nove civilizacije. Delo – Sobotna priloga (14. 5. 2016), Ljubljana, s. 10–12.
- Kovačič Peršin, P., 2017, Dileme Slovencev med narodom in državo. V: Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II, T. Hribar (ur.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, s. 136–143.
- Kovačič Peršin, P., 2022a, Dolga pot v demokracijo. Delo – Sobotna priloga (29. 1. 2022), Ljubljana.
- Kovačič Peršin, P., 2022b, Vojna in mir. Delo – Sobotna priloga (2. 4. 2022), Ljubljana.
- Kovačič Peršin, P., 2022c, Etos prihodnosti. KUD Apokalipsa, Ljubljana.
- Kovel, J., Löwy, M., 2001, An Ecosocialist Manifesto. The International Endowment for Democracy, ZDA.
- Koželj, J., 2007, Opredelitev sodobnega mesta. V: O urbanizmu:– Kaj se dogaja s sodobnim mestom? Krtina, Ljubljana, s. 195–210.
- Koželj, J., 2022, Zgoščevanje mesta. Dnevnik – priloga Objektiv (2. 4. 2022), Ljubljana.
- Kraigher, H., 2017, Hidden Biodiversity and Forest Dynamics (Interview by B. Burt, IUFRO Science Writer), <https://blog.iufro.org/2017/09/19/hidden-biodiversity-key-to-healthy-future-forests/> (16. 7. 2021).
- Kraigher, H., Humar, M., Peteh, M., Simončič, T., 2015, Znanost in znanje o gozdu, gozdarstvu in lesarstvu. V: Gozd in les: slovenski gozd za Slovenijo, M. Zupančič (ur.). Silva Slovenica, Studia Forestalia Slovenica 143, Ljubljana, s. 10–18.
- Kralj, P., 2016, Energetika za dobrobit države in prebivalcev. V: Prispevki k razpravi o Energetskem konceptu Republike Slovenije, K. Sever (ur.). Elektro Ljubljana, Ljubljana, s. 18–27.
- Kralj, R., 2011, Ekonomija delitve: Pot do pravične in trajnostne družbe. Samozaložba, Kamnik.
- Kralj, R., 2013, Inovativni podjetniški modeli ekonomije delitve v Sloveniji (mag. delo). DOBA Fakulteta za uporabne poslovne in družbene študije, Maribor.
- Kralj, R., 2014, Za javne banke in odpis dolga, www.za-misli.si/kolumne/rok_kralj (26. 8. 2015).
- Kralj, R., 2018, Univerzalni dostop do temeljnih dobrin, www.za-misli.si/kolumne/rok-kralj/3595-univerzalni-dostop-do-temeljnih-dobrin-2 (26. 4. 2021).
- Kralj, R., 2021, Dan upora proti okupatorju v 21. stoletju, www.za-misli.si/kolumne/rok-kralj/4211-dan-upora-proti-okupatorju-v-21-stoletju (26. 4. 2021).
- Krajnc, N., 2022, Kako bomo dosegli ogljično nevtralnost in energetske neodvisnost, če ne podpiramo rabe lesa v energetske namene? V: GOZD in LES v času in prostoru (zbornik), H. Kraigher in M. Humar (ur.). Silva Slovenica 182, Ljubljana, s. 52.
- Krajnc, S. M., 2011, Aktualnost krščanskega socialnega nauka o delu in lastnini p. Angeleka Tominca: Ob 50. Obletnici njegove smrti. Bogoslovni vestnik 71(1), Ljubljana, s. 99–109.

- Krajnc, S. M., 2015, Nekateri razlike v socialni misli Andreja Gosarja in Angelika Tomince. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 237–246.
- Kranjc, A., 2009, History of Deforestation and Reforestation in the Dinaric Karst, <https://doi.org/10.1111/j.1745-5871.2008.00552.x> (9. 2. 2022).
- Kranjc, R., 2018, Uporaba »alternativ razvoju« v soustvarjanju scenarijev alternativnih prihodnosti. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 65–80.
- Krašovec, P., 2010, Schumpeter in naš čas (Spremna študija). V: J. Schumpeter, Lahko kapitalizem preživi? Ustvarjalno uničevanje in prihodnost globalne ekonomije. *Studia Humanitatis*, Ljubljana, s. 167–179.
- Krašovec, P., 2013a, Neoliberalizem in družba znanja. V: Kaj po univerzi?, Z. Skušek, A. Žuraj in drugi (ur.). *cf, Ljubljana, s. 59–102.
- Krašovec, P., 2013b, Univerza in družbena produkcija. V: Kaj po univerzi?, Z. Skušek, A. Žuraj in drugi (ur.). *cf, Ljubljana, s. 167–211.
- Kratka predstavitev glavnih prednosti novega volilnega sistema, 2021, Nacionalni svet za demokratično spremembo volilnega sistema (19. 5. 2021), Ljubljana.
- Kreft, L., 2002, Zmaga nad Soncem. V: Revolucija: Zbornik predavanj 1. letnika Delavsko-punkerske univerze, C. Oberstar in T. Kuzmanič (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 129–152.
- Kreft, L., 2003, Nacionalna avtoriteta in kultura. V: Neokonzervativizem: Zbornik predavanj 2. letnika Delavsko-punkerske univerze, C. Oberstar in T. Kuzmanič (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 171–184.
- Krek, J. Ev., 1901, Socijalizem. Slovenska krščansko-socialna zveza, Ljubljana.
- Kresal, B., 2015, Minimalna plača v stališčih Evropskega odbora za socialne pravice in nadzornih teles mednarodne organizacije dela. Delavci in delodajalci XV(2-3), Ljubljana, s. 187–208.
- Krivic, M., 2019, Je javna šola morda višja vrednota kot pravna država? Delo – Sobotna priloga (6. 7. 2019), Ljubljana.
- Krugman, P., 2012, Ustavimo to krizo takoj. Modrijan, Ljubljana.
- Kryštufek, B. 1999, Osnove varstvene biologije- Tehniška založba Slovenije, Ljubljana.
- Kryštufek, B., 2009, Izumiranje. V: Ekosistemi – povezanost živih sistemov, Mednarodni posvet Biološka znanost in družba, 2.–3. oktober 2008, Zbornik prispevkov, M. Turk Škraba (ur.). Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana, s. 92–96.
- Križanič, F., 2015, Razumevanje razvojne politike. Delo – Mnenja (25. 8. 2015), Ljubljana.
- Kropotkin, P., 1986, Anarhistični komunizem (1887). V: Antologija anarhizma (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 314–328.
- Kržan, M., 2016, Marxova teorija vrednosti in razredov. Sophia, Ljubljana.
- Kržan, M., 2017a, Intervju z novinarjem K. Košakom. Mladina 12 (24. 3. 2017), Ljubljana.

- Kržan, M., 2017b, Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma (spremna beseda). V: Samary, C., Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja. *cf, Ljubljana.
- Kržan, M., 2021, Vojska po meri ljudi ali političnega razreda? Delo – Sobotna priloga (27. 11. 2021), Ljubljana.
- Kržišnik Bukič, V., 2010, Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo po 2. svetovni vojni. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39., Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 502–525.
- Kržišnik-Bukič, V., 2014a, Uvodnik. V: Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev), V. Kržišnik Bukič (ur.). Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, Ljubljana, s. 7–9.
- Kržišnik-Bukič, V., 2014b, Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi kot neustavne narodne manjšine v Republiki Sloveniji na začetku 21. stoletja. V: Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev), V. Kržišnik Bukič (ur.). Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, Ljubljana, s. 151–178.
- Kržišnik-Bukič, V., 2014c, Znanstvena izhodišča za definicijo »narodne manjšine v Republiki Sloveniji« in problemi strokovnih razhajanj. V: Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, s. 127–166.
- Kržišnik-Bukič, V., 2021, Priročni paravan za izgovore. Delo – Trideset let samostojnosti (30. 1. 2021).
- Kučan, A., 1998, Krajina kot nacionalni simbol. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Kučan, A., 2016, Zeleno je temelj mesta, <https://www.dnevnik.si/1042736194/kultura/arhitektura/ana-kucan-zeleno-je-temelj-mesta> (21. 2. 2021).
- Kučan, M., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazič). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 189–213.
- Kučan, M., 2021, Nagovor trideset let po nastopu na spravi slovesnosti v Kočevskem rogu. V: Slovenska sprava – zbornik SAZU, T. Bajd, T. Hribar in P. Vodopivec (ur.). SAZU, Ljubljana, s. 26–29.
- Kuhelj, A., Bugarič, B., 2017, Slovenia in Crisis: From Success Story to the Failed State. V: Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues, F. Adam (ur.). Nova Science Publisher, New York, s. 55–69.
- Kukovič, S., 2022, How Novel Coronavirus Has Shaken Public Trust in Decision-Making Institutions: Comparative Analysis of Selected European Union Members. *Journal of Comparative Politics* 15(1), s. 9–19.
- Kulke, R., Wixforth, S., 2020, More Money – Less Solidarity: Competition of the Subsidies, <https://www.transform-network.net/blog/article/more-money-less-solidarity-competition-of-the-subsidies/> (14. 9. 2020).

- Kultura in socializacija, 2020, vedez.dzs.si/datoteke/uvod-v-soc-2.pdf (29. 12. 2020).
- Kumer, P., 2021, Medsektorsko sodelovanje pri uvajanju zelenega vodika kot hranilnika energije. EOL 162, Celje.
- Kumiyama, H., Kraines, S., 2008, Vision 2050: Roadmap for a Sustainable Earth. Springer, Tokio.
- Kunaver, J., 2021, Pouk geografije in vzgoja za ljubezen do domovine in države. V: Vzgoja za ljubezen do domovine in države (zbornik), E. Ašič (ur.). Društvo katoliških pedagogov Slovenije, Ljubljana, s. 40–51.
- Kurnik, A., Toplak, C., 2021, On Migrants with Migrants: Migrations 5 Years after Europe's Migrations »Crisis«. Teorija in praksa 58(2), s. 322–340.
- Kus, Z., 2019a, Je »zelena« rast sploh mogoča? Mladina 38 (20. 9. 2019), Ljubljana.
- Kus, Z., 2019b, Zeleni ukrepi, da bi se izognili najbolj črnim scenarijem. Delo – Sobotna priloga (9. 11. 2019), Ljubljana.
- Kus, Z., 2019c, Za spopad s podnebno in okoljsko krizo moramo obrniti vsak kamen. Delo – Sobotna priloga (14. 12. 2019), Ljubljana.
- Kus, Z., 2019d, Poceni sanje, draga resničnost, https://focus.si/wp-content/uploads/2019/10/Jedrsko-utopija_18-10-2019_ZKus.pdf (25. 12. 2019).
- Kus, Z., 2021, Za reševanje kriz moramo znova omisliti glavno vlogo države. Delo – Sobotna priloga (8. 1. 2022).
- Kus, Z., 2022a, Cepljenje atomov in lovljenje vetra in sonca. Delo – Sobotna priloga (16. 4. 2022), Ljubljana.
- Kus, Z., 2022b, Če energetske politike ni zbudila podnebna kriza, jo bo vojna v Ukrajini? Delo – Sobotna priloga (21. 5. 2022), Ljubljana.
- Kus, Z., 2022c, Jedrska utopija in ideologija (delovno gradivo). Ljubljana.
- Kus, Z., 2022d, Posledice jedrske nesreče so nepopisne (delovno gradivo). Ljubljana.
- Kus Veenvliet, J., 2009, Tujerodne živali v Sloveniji. V: Tujerodne vrste v Sloveniji (zbornik s posveta), J. Kus Veenvliet (ur.). Zavod Symbiosis, Grahovo, s. 15–17.
- Kušar, S., 2015, Ranljivost na prihodnje razvojne izzive – poskus primerjalne analize razvojnih regij v Sloveniji. V: Globalni izzivi in regionalni razvoj, J. Nared, K. Polajnar Horvat in N. Razpotnik Visković (ur.). Zbirka Regionalni razvoj 5, Založba ZRC, Ljubljana, s. 21–29.
- Kušar, S., 2021, Razvojne razlike med regijami v Sloveniji po letu 1971. V: Regionalni razvoj včeraj, danes, jutri, J. Nared, K. Polajnar Horvat in N. Razpotnik Visković (ur.). ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, s. 25–33.
- Kuštrin, I., Senegačnik, A., 2019, Nevarnost padca z energijske pečine? Delo – Sobotna priloga (2. 11. 2019), Ljubljana.
- Kuzmanić, T., 2003, (Neo)konzervativnost postsocializma. V: Neokonzervativizem: Zbornik predavanj 2. letnika Delavsko-punkerske univerze, C. Oberstar in T. Kuzmanić (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 15–50.

- Kuzmič, F., 2010, Migracije Judov v slovenskem prostoru skozi čas. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, *Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, Ljubljana, s. 651–658.
- Lah, A., 2004, Bistvo sonaravne razvojne strategije. V: *Usklajeno in sonaravno* 11, A. Lah (ur.). Svet za varstvo okolja RS, Ljubljana, s. 12–18.
- Lah Turnšek, T., Stanič, D., Vrezec, A., 2022, Poziv znanosti glede gradnje novih HE, <https://www.delo.si/mnenja/pisma-bralcev/poziv-znanosti-glede-gradnje-novih-hidroelektrarn> (30. 8. 2022).
- Laibach, 2016, Brezdelje naj bo privilegij vseh, ne samo bogatih! www.spehnakruh.com/art/laibach (30. 8. 2016).
- Laitinen, A., Pessi, A. B., 2014, *Solidarity: Theory and Practice. An Introduction*, <https://www.bing.com/search?q=solidarism&form=ANSPH1&refig> (19. 5. 2022).
- Lajh, D., 2006, *Evropeizacija in regionalizacija*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Lampeduška listina, 2016, *Balkanska migracijska pot: od upora do striptiza humanizma*. ČKZ XLIV(264), Ljubljana, s. 203–219.
- Lampič, B., Bedrač, M., Cunder, T., Klun, M., Mrak, I., Slabe Erker, R., 2016, *Trajnostna naravnost kmetijstva v slovenskih regijah*. GeograFF 20, *Znanstvena založba Filozofske fakultete*, Ljubljana.
- Lampič, B., Kušar, S., Zavodnik Lamovšek, A., 2017, *Model celovite obravnave funkcionalno degradiranih območij kot podpora trajnostnemu prostorskemu in razvojnemu načrtovanju v Sloveniji*. Dela 48, Ljubljana, s. 5–32.
- Lampič, B., Kastelic, A., 2021, *Prepoznavanje in evidentiranje mejic: preverjanje različnih metod na pilotnem območju Ljubljanskega barja*. Dela 56, Ljubljana, s. 5–28.
- Lapajne, I., 2014, *Kriza sistema*. Lara D. O. O., Brezovica pri Ljubljani.
- Lapajne, I., Cetin Lapajne, A. M., 2014, *Manifest nove dobe*. V: I. Lapajne, *Kriza sistema*. Lara D. O. O., Brezovica pri Ljubljani.
- Latouche, S., 2010, *Degrowth*. *Journal of Cleaner Production* 18, s. 519–522.
- Latouche, S., 2012, *Can the Left Escape Economism? Capitalism Nature Socialism*, 23(1), s. 74–78.
- Latouche, S., 2016, *Pedagogija katastrofe*. V: *Odrast: Pojmovnik za novo eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 186–189.
- Lazard's Levelized Cost of Energy Analysis, 2019, <https://www.lazard.com/media/451086/lazards-levelized-cost-of-energy-version-130-vf.pdf> (5. 12. 2019).
- Lazard's Levelized Cost Of Energy, Levelized Cost Of Storage, and Levelized Cost Of Hydrogen, 2021, <https://www.lazard.com/perspective/levelized-cost-of-energy-levelized-cost-of-storage-and-levelized-cost-of-hydrogen/> (29. 10. 2021).
- Lebovic, M., 2014, *Država i budućnost socijalizma*. *Pekograf*, Beograd.
- Lebowitz, M., 2008, *The Spectre of Socialism for the 21st Century*. *Society for Socialist Studies*, Vancouver.

- Lebowitz, M., 2014a, Protislovja in lekcije socialističnega samoupravljanja v Jugoslaviji (uvodna beseda). V: G. Kirn, Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji. Sophia, Ljubljana.
- Lebowitz, M., 2014b, Socialistična alternativa: resnični človekov razvoj. Sophia, Ljubljana.
- Lee, R., Mason, A., 2010, Fertility, Human Capital and Economic Growth over the Demographic Transition. *European Journal of Population* 26(2), s. 159–182.
- Lee, R., Mason, A. in drugi, 2014, Is Low Fertility Really a Problem? *Population Aging, Dependency, and Consumption*. *Science* 346, s. 229–234.
- Leech, G., 2012, *Capitalism: A Structural Genocide*. Zed Books, London in New York.
- Leech, G., 2013, Let the Revolution Begin. *CounterPunch* (2. 10. 2013), Petrolia.
- Leighton, M., Byrne, M., 2017, With Millions Displaced by Climate Change or Extreme Weather, Is There a Role for Labor Migration Pathways? *Migration Policy Institute*, http://www.migrationpolicy.org/article/millions-displaced-climate-change-or-extreme-weather-there-role-labor-migration-pathways?utm_content=buffer223ec&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer (12. 3. 2017).
- Leisegang, D., 2016, The Limits of Solidarity, <https://www.eurozine.com/the-limits-of-solidarity/> (5. 10. 2016).
- Lemons, J., Morgan, P., 1995, Conservation of Biodiversity and Sustainable Development. V: *Sustainable Development: Science, Ethics and Public Policy*, J. Lemons in D. Brown (ur.). Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston in London, s. 77–109.
- Lemons, J., Brown, D., 1995, The Role of Science in Sustainable Development and Environmental Protection Decisionmaking. V: *Sustainable Development: Science, Ethics and Public Policy*, J. Lemons in D. Brown (ur.). Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, Boston in London, s. 11–38.
- Lenarčič, M., 2020, Poleg zahodnega vlaka globalizacije in prostega trga je mogoče še kaj drugega, Intervju z novinarjem B. Tavčarjem. *Delo – Sobotna priloga* (4. 1. 2020), Ljubljana.
- Lengar, I., 2022, Lekcija nemškega energetskega preobrata. *Delo – Znanost* (3. 3. 2022), Ljubljana.
- Lep, M. in drugi, 2004, Analiza eksternih stroškov prometa. Fakulteta za gradbeništvo, Maribor.
- Lep, M., Mesarec, B., Gabrovec, M., 2017, Potovalne navade Mariborčanov – kaj je drugače kot v Ljubljani? V: *Geografija Podravja*, V. Drozg, U. Horvat in E. Konečnik Kotnik (ur.). Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor, s. 277–287.
- Lesjak, M., 2022, Kakšno vest ima von Papen? *Dnevnik – priloga Objektiv* (2. 4. 2022), Ljubljana.

- Leskošek, V., 2011a, Vpliv zmanjševanja socialnih pravic (krčenja socialne države) na eksistenčno odvisnost od trga. Delavsko-pankerska univerza, Ljubljana.
- Leskošek, V., 2011b, Strukturne reforme na področju socialnega varstva. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1264–1280.
- Lesna biomasa v Sloveniji, 2020, www.trajnostnaenergija.si/Trajnostna-energija/Ohranite-okolje-čisto/Lesna-biomasa/Lesna-biomasa-v-Sloveniji (10. 2. 2020).
- Les Propositions de la Convention Citoyenne pour le Climat, 2020, <https://propositions.conventioncitoyennepourleclimat.fr/pdf/ccc-rapport-final.pdf> (14. 7. 2020).
- Lessem, R., Schieffer, A., 2010, *Integral Economics*. Gower Publishing Limited, Farnham.
- Lesar, S., 2021, Vodik kot trajnostni energent. *Revija EOL* 158/159, Celje.
- Lessons not Learned from the Fukushima Accident – Risks of the European NPPs 10 Years Later, https://www.greenpeace.org/static/planet4-slovenia-stateless/2021/03/8921d0f8-study-10-years-fukushima_final.pdf (10. 3. 2021).
- Letno poročilo Sklada za financiranje razgradnje Nuklearne elektrarne Krško in za odlaganje radioaktivnih odpadkov iz Nuklearne elektrarne Krško za leto 2018, 2019, <https://www.sklad-nek.si/datoteke/katalogKategorija/letno-porocilo-2020.pdf> (26. 8. 2021).
- Letno poročilo Sklada za financiranje razgradnje Nuklearne elektrarne Krško in za odlaganje radioaktivnih odpadkov iz Nuklearne elektrarne Krško za leto 2019, 2020, <https://www.sklad-nek.si/datoteke/katalogKategorija/letno-porocilo-2019.pdf> (26. 8. 2021).
- Lettenmeier, M., Toivio, V., Koide, R., Amellina, A., 2019, *1.5-Degree Lifestyles: Targets and Options for Reducing Lifestyle Carbon Footprints (Technical Report)*. Institute for Global Environmental Strategies, Aalto University and D-mat ltd., Hayama.
- Levitzke, V., 2012, Foreword: Designing for Zero Waste. V: *Designing for Zero Waste*, S. Lehmann in R. Crocker(ur.). Earthscan, London in New York, s. XXIII–XXV.
- Lewis, R., 2012, *Ecohumanism: Integrating Humanism and Resilience Theory. V: Humanistic Perspectives on Contemporary Counseling Issues*, M. B. Scholl, A. S. McGowan in J. T. Hansen (ur.). Routledge, New York, s. 191–214.
- Liegey, V., Madelaine, S., Ondet, C., Veillot, A. S., 2015, *Projekt odrasti: Manifest za brezpogojno podporo za neodvisnost*. Založba Sanje, Ljubljana.
- Lijphart, A., 1997, Neenaka participacija: nerešena dilema demokracije. *Teorija in praksa* 34(3), Ljubljana, s. 524–545.
- Limon, D., 2015, *Spremni zapis. V: V. Liegey in drugi, Projekt odrasti: Manifest za brezpogojno podporo za neodvisnost*. Založba Sanje, Ljubljana, s. 13–22.
- Lin, D., Iha, K., Wambersie, L., Galli, A., Wackernagel, M., Bobovnik, N., Vintar Mally, K., Hanscom, L., 2020, *Slovenia's Ecological Footprint – Preliminary Technical Report on the Ecological Footprint and Biocapacity of Twelve Slovenian Regions*.

- Slovenian Environmental Agency, Ljubljana. <https://www.bing.com/search?q=slovenia+ecological+footprint&form> (13. 3. 2021).
- Lipič, L., 2020, Poskus razorožitve Teritorialne obrambe v Sloveniji leta 1990 ni uspel. V: Orožja nismo oddali, R. Klinar (ur.). Zveza veteranov vojne za Slovenijo, Ljubljana, s. 9–12.
- Lipnik, K., 2021, Cena energetske preobrazbe Slovenije. Delo – Sobotna tema, Ljubljana.
- Lipnik, M., 2017, Spreminjanje ustave padlo v vodo, novela bo. Delo – Sobotna priloga, Pisma bralcev (9. 12. 2017), Ljubljana.
- Lipnik Vehovar, K., Vehovar, A., 2022, Stanovanja za vse. Mladina 38 (23. 9. 2022), Ljubljana.
- Lipovec Čebtron, U., 2011, Reformiranje zdravstvenega sistema Slovenije. Etnolog 21, Ljubljana, s. 179–201.
- Lipovšek, I., 2020, Odsotnost dobre šolske politike se nam bo prej ko slej poznala. Delo – Sobotna priloga, Pisma bralcev (29. 8. 2020), Ljubljana.
- Lisjak Gabrijelčič, L., 2022a, Ko so Slovenci postali Zahodnjaki. Delo – Mnenja (12. 3. 2022), Ljubljana.
- Lisjak Gabrijelčič, L. in drugi, 2022b, Javno pismo. Mladina 24 – Pisma (17. 6. 2022), Ljubljana.
- Listina Evropskih Zelenih (EZ), 2006, <https://europeangreens.eu/sites/europeangreens.eu/files/European%20Green%20Charter%20Slovenian.pdf> (3. 9. 2006).
- Living Planet Report 2012, 2012, National Footprint Accounts, WWF International, Gland.
- Living Planet Report 2014, 2014, National Footprint Accounts, WWF International, Gland.
- Living Planet Report 2016, 2016, National Footprint Accounts, WWF International, Gland.
- Living Planet Report 2018, 2018, National Footprint Accounts, WWF International, Gland.
- Living Planet Report 2020, 2020, National Footprint Accounts, WWF International, Gland.
- Lo, D., Zhang, Y., 2012, Centrally Planned Economy. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 40–46.
- Lobnik, F., Maček, J., Prus, T., Ruprecht, J., Hodnik, A., Hrustel-Majcen, M., Zupan, M., 1989, Agronomske raziskave in varstvo okolja. V: Slovenija 88 (zbornik), A. Lah (ur.). SAZU, Ljubljana, s. 220–239.
- Lobnik, F., Hudnik, V., Turk, I., Prus, T., Vrščaj, B., Zupan, M., Kadunc, V., Mihelič, R., 1994, Tudi tla so del okolja. V: Okolje v Sloveniji (zbornik), A. Lah in A. Tajnšek (ur.). Tehniška založba Slovenije, Ljubljana, s. 300–312.

- Lobnik, F., 2004, Okoljsko in razvojno uravnoteženo. V: Usklajeno in sonaravno 11, A. Lah (ur.). Svet za varstvo okolja RS, Ljubljana, s. 5–7.
- Logar, E., Potočnik Slavič, I., 2016, (Ne)vidne spremembe podeželskih skupnosti: primeri z Gorenjske in Sauerlanda. Geografski vestnik 88(2), Ljubljana, s. 31–48.
- Lokar, S., 2019, Na referendumu o financiranju zasebnega šolstva. Dnevnik – priloga Objektiv (31. 8. 2019), Ljubljana.
- Longhi, V., 2014, *The Immigrant War*. Policy Press, Bristol.
- Lorek, S., 2016, Dematerializacija. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 102–106.
- Lorenci, J., 2017a, Kolektivni ukor. Mladina 2 (13. 1. 2017), Ljubljana.
- Lorenci, J., 2017b, Še razkrajanje. Mladina 9 (3. 3. 2017), Ljubljana.
- Lorenci, J., 2018a, Vrnitev v barbarstvo? Mladina 32 (10. 8. 2018), Ljubljana.
- Lorenci, J., 2018b, Otrok pa ni. Mladina 35 (31. 8. 2018), Ljubljana.
- Lorenci, J., 2019, Atomska vlada: Bomo dobili Krško 2? Mladina 36 (6. 9. 2019), Ljubljana.
- Lorenčič, A., 2010, Gospodarske razmere v obdobju 1968–1988: na poti v razpad. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 261–278.
- Lorenčič, A., 2021, Sanje o »drugi Švici«. Posebna številka Mladine – Rojstvo države (2. del), Ljubljana.
- Lorenčič, E., 2013, Model zaposlenosti: možna rešitev problema brezposelnosti? Naše gospodarstvo 59(5-6), s. 64–75.
- Lorincz, T., 2014, Demilitarization for Deep Decarbonization: Reducing Militarism and Military Expenditures to Invest in the UN Green Climate Fund and to Create Low-Carbon Economies and Resilient Communities. International Peace Bureau, Geneva.
- Lovec, M., 2021, Od meddržavnih odnosov do svetovne družbe. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 252–254.
- Lovec, M., Svetličič, M., 2011, Globalizacija, migracije in kriza. Teorija in praksa XL-VIII, Ljubljana, s. 1335–1355.
- Lovelock, J., 1991, Gaia: Nov pogled na življenje na Zemlji. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Lovelock, J., 2021, Beware: Gaia May Destroy Humans Before We Destroy the Earth, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/nov/02/beware-gaia-theory-climate-crisis-earth> (1. 3. 2022).
- Lovins, A., 2017a, Fourteen Alleged Magical Properties That Coal and Nuclear Plants Don't Have and Shouldn't Be Paid Extra for Providing, <https://rmi.org/fourteen-alleged-magical-properties-coal-nuclear-plants-dont-shouldnt-paid-extra-providing/> (11. 1. 2020).

- Lovins, A., 2017b, Nukes Not the Answer, <https://www.ecowatch.com/nuclear-climate-change-2462663343.html> (11. 1. 2020).
- Lovins, A., 2019, Does Nuclear Power Slow Or Speed Climate Change?, <https://www.forbes.com/sites/amorylovins/2019/11/18/does-nuclear-power-slow-or-speed-climate-change/#28eb8f38506b> (1. 1. 2020).
- Lovins, A., Lovins, H., Hawken, P., 2007, A Road Map for Natural Capitalism, <https://hbr.org/2007/07/a-road-map-for-natural-capitalism> (1. 1. 2020).
- Lovins A, Urge-Vorsatz, D., Mundaca, L., Kammen, D., Glassman, J., 2019, Recalibrating Climate Prospects, <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab55ab> (11. 1. 2020).
- Low, N., Gleeson, B., 2021, Pravičnost, družba in narava: Preiskovanje politične ekološke. Inštitut ČKZ, Ljubljana.
- Löwy, M., 2005, What is Ecosocialism? *Capital-Nature-Socialism* 16(2), s. 15–24.
- Löwy, M., 2007, Eco-socialism and Democratic Planning. *Socialist Register* 2007, s. 294–309, <https://socialistregister.com/index.php/srv/article/download/5869/2765> (2. 8. 2017)
- Löwy, M., 2014, Ecosocialism: Putting on the Brakes Before Going Over the Cliff. *New Politics* XIV(4).
- Löwy, M., 2017, Ecosocialism – from William Morris to Hugo Blanco. *Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present*, London, s. 172–180.
- Löwy, M., 2020a, Ecosocialism: A Vital Synthesis, <https://climateandcapitalism.com/2020/12/16/ecosocialism-a-vital-synthesis> (25. 12. 2020).
- Löwy, M., 2020b, Ecosocialism and/or Degrowth, <https://climateandcapitalism.com/2020/10/08/ecosocialism-and-or-degrowth> (19. 4. 2021).
- Löwy, M., 2020c, Theses on the Imminent Ecological Catastrophe and the (Revolutionary) Means of Averting It, www.globalecosocialistnetwork.net/2020/02/11/xiii-theses-on-the-imminent-ecological-catastrophe-and-the-revolutionary-means-of-averting-it (19. 4. 2021).
- Lozar, J. M., 2006, Politična etika v dobi terorizma: Odločanje o večjem ali manjšem zlu. *Phainomena* XV(57-58), Ljubljana, s. 161–177.
- Lukić, G., 2016, Šesturni delovnik je dražji. A ni vse v denarju, <http://www.publishwall.si/casopisvecer/post/234822/sesturni-delovnik-je-drazji-a-ni-vse-v-denarju> (27. 12. 2016).
- Lukšič, A., 2005, Elektronska demokracija na lokalni ravni v Sloveniji – poskus konceptualizacije. V: *Lokalna demokracija II: Uresničevanje lokalne samouprave v Sloveniji*, M. Brezovšek in M. Haček (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 229–250.
- Lukšič, A., 2009, Vzgoja za trajnostni razvoj v luči različnih konceptov trajnostnega razvoja. V: *Ekosistemi – povezanost živih sistemov Mednarodni posvet Biološka znanost in družba*, 2.–3. oktober 2008, Zbornik prispevkov, M. Turk Škraba (ur.). Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana, s. 143–149.

- Lukšič, A., 2014, E-demokracija v drugačni demokraciji. Teorija in praksa LI(6), Ljubljana, s. 1263–1283.
- Lukšič, A., Bahor, M., 2011, Zelena politična teorija in državljanstvo. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1166–1183.
- Lukšič, I., 1992a, Stoletje korporativizma? ČKZ 20(148-149), Ljubljana, s. 11–17.
- Lukšič, I., 1992b, Politične doktrine v ustavi RS. Teorija in praksa 29(3-4), s. 305–309.
- Lukšič, I., 2003, Korporativni državni svet. V: Sodobna država, I. Hvala in drugi (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 135–143.
- Lukšič-Hacin, M., 2010, Migracije v teoretskem diskurzu. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije,, Ljubljana, s. 8–23.
- Lunaček Brumen, S., Meh, E., 2016, »Vzpon in padec« koridorja, Nekaj refleksij o spremembah na balkanski migracijski poti od poletja 2015. Balkanska migracijska pot: od upora do striptiza humanizma ČKZ XLIV(264), Ljubljana, s. 21–45.
- Lusa, S., 2012, Razkroj oblasti: Slovenski komunisti in demokratizacija države. Modrijan, Ljubljana.
- Luthar, O., 2002, Vest in moč: o posedovanju preteklosti in napovedovanju prihodnosti postkomunistične Slovenije. V: Revolucija: Zbornik predavanj 1. letnika Delavsko-punkerske univerze, C. Oberstar in T. Kuzmanič (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 97–108.
- Luthar, O., 2018, ZRC SAZU zavrača stališča prof. dr. Gamsa, <https://kvarkadabra.net/2018/06/gams-predavanje> (7. 11. 2020).
- MacKenzie, D., 2021, Svet se mora pripraviti na pandemije. Dnevnik – priloga Objektiv (9. 1. 2021), Ljubljana.
- Majdič, G., 2020, So krave res krive za globalno segrevanje? Delo – Sobotna priloga (11. 1. 2020), Ljubljana.
- Majdič, G., 2022, V prelomnih obdobjih preboje naredijo izobraženi, ki vidijo široko. Delo – Sobotna priloga (12. 2. 2022), Ljubljana.
- Major Pros and Cons of Thorium Nuclear Power Reactor, 2018, <https://www.nsenergybusiness.com/news/newsmajor-pros-and-cons-of-thorium-nuclear-power-reactor-6058445/> (13. 1. 2020).
- Makarovič, J., 2011, Iz zgodovine vesolja v prihodnost človeštva. Teorija in praksa XLVIII, Ljubljana, s. 1356–1371.
- Make The European Green Deal Real: Combining Climate Neutrality and Economic Recovery, 2020, https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.791736.de/diwkompakt_2020 (4. 10. 2020).
- Malek, Ž., 2022, Intervju z novinarko M. Weiss, Mladina 30 (29. 7. 2022), Ljubljana.
- Malleson, T., 2014, Economic Democracy in the 21st Century, <https://www.opendemocracy.net/ourkingdom/tom-malleson/economic-democracy-in-21st-century> (12. 2. 2018).

- Malešič, M., 2012, Teoretske paradigme sodobne varnosti in okolje kot varnostno vprašanje. Teorija in praksa XLIX(2), Ljubljana, s. 264–282.
- Malešič, M., 2020, Družboslovna misel ob trenutni situaciji – ostani doma, <https://www.fdv.uni-lj.si/obvestila-in-informacije/novice-in-obvestila/druzboslovna-misel-ob-trenutni-situaciji-ostanidoma-11> (12. 6. 2020).
- Malešič, M., 2022, Editorial: Response to the Complex Crisis Triggered by Covid-19. *Journal of Comparative Politics* 15(1), s. 4–8.
- Malešič, M., Polič, M., Prezelj, I., Juvan, J., Uhan, S., Bajec, B., 2015, Evacuation in the Case of Nuclear Disaster: Research Findings on Planning and Communication. V: *International Conference: RICOMET 2015, Book of Abstracts*. Kranj, s. 65.
- Mandič, S., 1996, Stanovanja in država. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Manifest civilne družbe za razvoj Slovenije, *Za družbo blaginje v trdni mreži življenja*, 2018, Umanotera, Ljubljana.
- Mann, M., 2013, Konec je morda res blizu, a čigav? V: I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derlugian in C. Calhoun, *Ali ima kapitalizem prihodnost? Založba *cf*, Ljubljana, s. 87–119.
- Marentič Požarnik, B., 2014, Vzgoja in izobraževanje za trajnostni razvoj – kje smo ob koncu »desetletja VITR«? *Vzgoja in izobraževanje* 45(4), Ljubljana, s. 5–13.
- Marentič Požarnik, B., 2019a, Kako do dobrih učiteljev? Delo – Sobotna priloga (9. 3. 2019), Ljubljana.
- Marentič Požarnik, B., 2019b, »Objektivnost« merjenja in hlapljivost maturitetnega znanja. Delo – Mnenja (12. 8. 2019), Ljubljana.
- Marinič, A., 2011, *Kozmopolitska demokracija kot način reševanja nadnacionalnih problemov (dipl. delo)*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Markeš, J., 2016, *Premišljevanja o Sloveniji*. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Markeš, J., 2022a, *V varljivem spokoju Bohinjskega jezera*. Delo – Sobotna priloga (16. 7. 2022), Ljubljana.
- Markeš, J., 2022b, *V modri laguni, v hotelih z nešteto zvezdicami*. Delo – Sobotna priloga (6. 8. 2022), Ljubljana.
- Markou, G., 2021, *The Systemic Metamorphosis of Greece's once Radical Left-Wing SYRIZA Party*, <https://www.opendemocracy.net/en/rethinking-populism/the-systemic-metamorphosis-of-greeces-once-radical-left-wing-syriza-party> (28. 5. 2022).
- Marolt Meden, B., 2022, *Dostojno življenje*. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Martin, S., Weerasinghe, S., Taylor, A., 2014, *Setting the Scene. V: Humanitarian Crises and Migration, Causes, Consequences and Responses*, S. Martin, S. Weerasinghe in A. Taylor (ur.). Routledge, London in New York, s. 3–27.
- Martinez-Alier, J., 2012, *Environmental Justice in Economic Degrowth: An Alliance between Two Movements*. *Capitalism Nature Socialism* 23(1), s. 51–73.

- Martinez-Alier, J., 2016, Struje pokreta za zaščito okoliša. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 74–79.
- Marx, K., 1961, Kapital. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Marx, K., Engels, F., 2012, Komunistični manifest. Sanje, Ljubljana.
- Mastini, R., Kallis, G., Hickel, J., 2021, A Green New Deal without Growth? Ecological Economics 179.
- Mastnak, T., 2011, Reševanje političnega jezika in imaginacije (spremna beseda). V: T. Judt, Deželi se slabo godi: Razprava o sedanjem nezadovoljstvu. Mladinska knjiga, Ljubljana, 187–197.
- Mastnak, T., 2016, Demokracija brez levice. Mladina – Alternative zima 2016/2017, Ljubljana, s. 42–47.
- Mastnak, T., 2019a, Črna internacionala: Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma (prvi zvezek). *cf, Ljubljana.
- Mastnak, T., 2019b, Črna internacionala: Vojna, veliki biznis in vpeljava neoliberalizma (drugi zvezek). *cf, Ljubljana.
- Mastnak, T., 2022, Covidni režim, odgovor globalističnih elit na krizo liberalizma. Delo – Sobotna priloga (19. 2. 2022), Ljubljana.
- McLeman, Robert., 2014, Climate and Human Migration. Cambridge University Press, New York.
- McManus, P., 2017, Biotechnology. V: International Encyclopedia of Geography (I. zvezek). AAG and Wiley Blackwell, s. 358–369.
- McMurtry, J., 2016, The Davos Blind Eye: How the Rich Eat the Poor and the World. Global Research, <http://www.globalresearch.ca/the-davos-blind-eye-how-the-rich-eat-the-poor-and-the-world/5503273> (15. 11. 2016).
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens III, W., 1974, Meje rasti. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., 1995, Beyond The Limits – Global Collapse or a Sustainable Future. Earthscan, London.
- Meden, A., Pogačar M., 2018, O kulturalizaciji mišljenja in vprašanju odrasti. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 119–135.
- Mednarodni dan beguncev 2018, 2018, <http://www.amnesty.si/mednarodni-dan-beguncev-2018> (10. 9. 2018).
- Mednarodni izzivi 2019–2020, 2019, Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo, Vlada RS, Ljubljana.
- Medved, P., 2017, Strukturni model avtonomnih trajnostnih sosesk (dokt. disertacija). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Medved, P., 2018a, Evropske trajnostne soseske. Založba FDV, Ljubljana.
- Medved, P., 2018b, Utopični socialisti – iniciatorji sodobnega trajnostnega razvoja. Družboslovne razprave XXXIV, s. 69–93.
- Medved, S., Arkar, C., 2009, Energija in okolje: obnovljivi viri energije. Zdravstvena fakulteta, Ljubljana.

- Mekina, B., 2017a, Za krajši delovnik. *Mladina* 1 (6. 1. 2017), Ljubljana, s. 21–24.
- Mekina, B., 2018, Nova smer. *Mladina* 25 (22. 6. 2018), Ljubljana, s. 19–22.
- Mekina, B., 2022, Nemoč z neba. *Mladina* 30(29. 7. 2022), Ljubljana, s. 19–23.
- Melenchon, J.-L., 2022, L'Avenir en Commun, <https://melenchon2022.fr/programme/version-courte/> (10. 4. 2022).
- Mencin, M., 2021a, En narod, en vera, en vodja? Intervju s T. Lesničar Pučko. *Dnevnik – priloga Objektiv* (20. 2. 2021).
- Mencin, M., 2021b, Krivice, ki jih nismo mogli ali hoteli videti. Posebna številka *Mladine – Rojstvo države* (2. del), Ljubljana.
- Mencinger, J., 2009, Lastniki podjetij ali lastniki premoženja? V: *Izvori slovenske ustave, Zbornik referatov in razprav 2/2009*, T. Hribar (ur.). Državni svet Republike Slovenije, Ljubljana, s. 85–86.
- Mencinger, J., 2011a, Deželi se slabo godi. *Mladina – Alternative 2011*, Ljubljana, s. 9–12.
- Mencinger J., 2011b, Razprodaja? *Gospodarska gibanja* 433. EIPF, Ljubljana, s. 6–13.
- Mencinger, J., 2012, Razmisleki ob ponatisu Manifesta (spremni zapisi). V: K. Marx in F. Engels, *Komunistični manifest*. Sanje, Ljubljana, s. 14–23.
- Mencinger, J., 2014a, O gospodarski suverenosti, nekdanj in zdaj. *Mladina – Alternative zima 2014/2015*, Ljubljana, s. 18–26.
- Mencinger, J., 2014b, Nekaj razmislekov ob 10. obletnici vstopa Slovenije v EU. V: *Zbornik 2004–2014*, B. Pavlič in drugi (ur.). Forum 21, Ljubljana, s. 200–203.
- Mencinger, J., 2015a, *Gospodarska kriza in brezplačno kosilo*. Prispevek na mednarodni konferenci UTD kot ukrep proti neenakosti, 19. in 20. marec 2015, Maribor.
- Mencinger, J., 2015b, *The Revenue Side of Universal Basic Income in EU and EMU*. *Danube* 6, s. 159–174.
- Mencinger, J., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balažic). *Cankarjeva založba*, Ljubljana, s. 224–247.
- Mencinger, J., 2018a, Šolstvo, zdravstvo in sociala ne sodijo na trg, Intervju z novinarjem J. Markešem. *Delo – Sobotna priloga* (26. 5. 2018), Ljubljana.
- Mencinger, J., 2018b, *Udba in bela tehnika: Zgodbe o pohlevnosti in oholosti oblasti*. *Cankarjeva založba*, Ljubljana.
- Merhar, V., Žakelj, V., Mulej, M., 2014, *Odpravljanje neoliberalne protireformacije državnega kapitalizma*. *Naše gospodarstvo* 60(5–6), s. 68–76.
- Merše, S., 2022, *Lesna biomasa je največji obnovljivi vir energije v Sloveniji*. V: *GOZD in LES v času in prostoru* (zbornik), H. Kraigher in M. Humar (ur.). *Silva Slovenica* 182, Ljubljana, s. 53.
- Mervar, A., 2021, *Enigma slovenske energetike*. *Delo – Sobotna priloga* (17. 4. 2021), Ljubljana.
- Mesbahi, M., 2017, *Razglasitev 25. člana: Ljudska strategija za preoblikovanje sveta*. *Društvo Svet za vse*, Kamnik.

- Mesec, L., 2014, »Novi obrazi« in socialistična opozicija. *Mladina – Alternative zima* 2014/2015, Ljubljana, s. 34–37.
- Mesec, L., 2016, O slonu in plahi ptici. *Mladina* 42 (21. 10. 2016), Ljubljana.
- Mesec, L., 2018, O »totalitarnih socializmih«, <http://www.levica.si/totalitarni-socializem/> (25. 8. 2018).
- Mesič, S., 2019, Intervju z novinarjem E. Hladnikom Milharčičem. *Dnevnik – priloga Objektiv* (20. 7. 2019), Ljubljana.
- Mestinšek Mubi, A., 2022, Avstrija: legalizacija pomoči pri samomoru, <https://www.unaslovenia.org/novice-iz-slovenije/avstrija-legalizacija-pomoci-pri-samomoru> (17. 2. 2022).
- Meszaros, I., 2009, *The Structural Crisis of Capital*. Monthly Review Press, New York.
- Mezek, M., 2018, Kako ohraniti javno zdravstvo. *Delo – Gostujoče pero* (17. 7. 2018), Ljubljana.
- Middleton, N., 2003, *The Global Casino*. Arnold, London.
- Michnowski, L., 2008, *Ecohumanism as a Developmental Crossing*. V: *Transformative Pathways: Attainable Utopia*, S. Sharma in P. Sharma (ur.). Prateeksha Publications, Jaipur, s. 107–136.
- Migration, Nachhaltigkeit und Marshall Plan, 2017, Club of Roma und Senat der Wirtschaft, Universität Ulm.
- Mihelčič, M., 2016, Sprenevedavi NE ustavnemu določilu. *Delo – Gostujoče pero* (17. 2. 2016), Ljubljana.
- Miheljak, V., 2022, Mrtvec pride po ljubico. *Mladina* 9 (4. 3. 2022), Ljubljana.
- Miheljak, V., Toš, N., 2002, *Tranzicija v Sloveniji med demokratizacijo in suverenizacijo*. V: *Demokracija v Sloveniji: Prvo desetletje*, N. Toš in I. Bernik (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 3–40.
- Mikuš Kos, A., 2022, Organiziranost civilne družbe – Nevladne organizacije so korektiv slabih odločitev uradne politike. *Dnevnik – priloga Objektiv* (26. 2. 2022), Ljubljana.
- Milanović, B., 2017, Intervju z novinarjem M. Jenkom. *Delo – Sobotna priloga* (21. 1. 2017), Ljubljana.
- Milanović, B., 2021, Degrowth Solving the Impasse by Magical Thinking, <https://braveneweuropa.com/branko-milanovic-degrowth-solving-the-impasse-by-magical-thinking> (1. 1. 2022).
- Milek, V., 2020, Intervju z novinarico S. Javornik, <https://vestnik.si/clanek/zvezde/xxx-794537> (24. 8. 2022).
- Milharčič Hladnik, M., 2014, Kulturološki okvir definicije »narodna manjšina v Republiki Sloveniji« v kontekstu migracijskih gibanj. V: *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji*, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, s. 81–93.

- Milharčič Hladnik, M., 2016, Doživljanje »begunske krize« skozi intervencijo v javni diskurz: mi kot Drugi v zgodovinski perspektivi slovenskega izseljenstva in integracijskih praks. *Ars & Humanitas* 10(2), s. 79–92.
- Miljevič, J., Gregor, C., Bensa, B., 2021, Drugačen pogled na regionalni razvoj na primeru povpraševanja po specialnostih zdravstvene oskrbe v luči demografskih sprememb. V: *Regionalni razvoj včeraj, danes, jutri*, J. Nared, K. Polajnar Horvat in N. Razpotnik Visković (ur.). ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, s. 97–123.
- Mill, J. S., 2002, Utilitarizem in o svobodi. Krtina, Ljubljana.
- Miller, E., 2010, *Solidarity Economy: Key Concepts and Issues*. V: *Solidarity Economy I: Building Alternatives for People and Planet*, E. Kawano, T. Masterson in J. Teller-Ellsberg (ur.). Center for Popular Economics, Amherst, s. 1–12.
- Mirošič, I., 2020, *Preobrazba v dobi pandemije*. Delo – Sobotna priloga (29. 8. 2018), Ljubljana.
- Mirsu, R., 2022, *When and How Will the Ukraine War End?* <https://diem25.org/when-and-how-will-the-ukraine-war-end/> (30. 10. 2022).
- Mnenje DPRS na ponovno zaprosilo za mnenje po 61. členu ZVO-1 o sprejemljivosti nameravanega posega: gradnja hidroelektrarne Mokrice, z dne 5. 9. 2019, 2019, http://www.dprs.si/datoteke/1572945299-DPRS2015047O107pripombe_na_dopolnitev_OPHESS2.pdf (1. 6. 2020).
- Močnik, R., 2006, *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*. Založba *cf, Ljubljana.
- Močnik, R., 2013a, *Zasedba v gluhi lozi*. V: *Kaj po univerzi?*, Z. Skušek, A. Žuraj in drugi (ur.). *cf, Ljubljana, s. 19–58.
- Močnik, R., 2013b, *Konec univerze, zmaga visokega šolstva*. V: *Kaj po univerzi?*, Z. Skušek, A. Žuraj in drugi (ur.). *cf, Ljubljana, s. 223–260.
- Močnik, R., 2014a, *Razredna dinamika postsocialistične Evropske unije*. *Mladina – Alternative zima 20014/2015*, Ljubljana, s. 13–16.
- Močnik, R., 2014b, *Narava sedanje krize kapitalizma in nekateri vidiki krize v Sloveniji*. V: *Zbornik 2004–2014*, B. Pavlič in drugi (ur.). Forum 21, Ljubljana, s. 187–199.
- Močnik, R., 2015, *Napoveduje prekarnost konec kapitalizma?* *Delo – Gostujoče pero* (20. 1. 2015), Ljubljana.
- Močnik, R., 2016, *Spremna beseda*. V: *M. Kržan, Marxova teorija vrednosti in razredov*. Sophia, Ljubljana.
- Močnik, R., 2017, *Kakšna država za kakšen svetovni red? (spremna beseda)*. V: *C. Villa, Nova država za nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije*. Založba *cf, Ljubljana.
- Močnik, R., 2022, *Iliberalizem in odvisni kapitalizem*. *Delo – Sobotna priloga* (22. 1. 2022), Ljubljana.
- Möderndorfer, V., 2021, *Če bo vse v redu, bodo lahko že gasilske veselice*. *Posebna številka Mladine – Rojstvo države* (3. del), Ljubljana.

- Monbiot, G., 2017, How Do We Get Out of This Mess? <http://www.monbiot.com/2017/09/11/how-do-we-get-out-of-this-mess/> (16. 10. 2017).
- Mondragón: One of Spain's Largest Corporations Belongs to Its Workers, 2020, <https://scoop.me/mondragon-one-of-the-largest-corporations-in-spain-belongs-to-its-workers/> (10. 1. 2021).
- Moore, H., 2017, Forget Basic Income Here's How Universal Basic Services Could Fund Housing and Transport for All, <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/igp/news/2019/sep/forget-basic-income-heres-how-universal-basic-services-could-fund-housing-and> (27. 1. 2022).
- Moore, H., Mintchev, N., 2021, What is Prosperity? Institute for Global Prosperity, London.
- Moore J., Gustafson, T., 2018, Where to Now? Germany Rethinks its Energy Transition. *German Politics and Society* 36(3), s. 1–22.
- More, T., 1979, Utopija. V: Utopični socialisti: izbor besedil, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 62–108.
- Motesharrei, S., Rivas, J., Kalnay, E., 2014, Human and Nature Dynamics (HANDY): Modeling Inequality and Use of Resources in the Collapse or Sustainability of Societies. *Ecological Economics* 101, s. 90–112.
- Mrak, M., 2017, Božično drevesce za državljane. Delo – priloga Mnenja (14. 12. 2017), Ljubljana.
- Mrak, M., Monnet J., 2020, Evropski zeleni program v luči COVID krize in dogovora o proračunu EU 2021–2027 (PP predstavitev). Ekonomska fakulteta, Ljubljana.
- Mulej, J., 2017, Analiza medijskih objav o škodi, ki jo na premoženju povzročajo velike zveri. *Varstvo narave* 30, s. 67–86.
- Mulej, M., Hrast, A., 2011, Družbena odgovornost z ustvarjalnim sodelovanjem namesto neoliberalne krize. *Teorija in praksa XLVIII*, Ljubljana, s. 1288–1311.
- Mulej, M., Štrukelj, T., 2017, Strategija podjetja in družbena odgovornost. *Revija za univerzalno odličnost/Journal of Universal Excellence* 6(3), Maribor, s. 292–307.
- Mullen, J., 2022, France Election: The Usefulness and Limits of Jean-Luc Melenchon – Long Read, <https://www.counterfire.org/articles/analysis/23130-france-election-the-usefulness-and-limits-of-jean-luc-melenchon-long-read> (10. 4. 2022).
- Müller, B., 2017, Right-Wing Populism: An Answer to the Crisis of Democratic Capitalism. *Transform! Yearbook 2017: The Left, the People, Populism: Past and Present*, London, s. 211–224.
- Murdoch J., 2006, *Post-structuralist Geography*. Sage Publications, London.
- Murn, A., 2013, Zagotoviti pogoje za trajnostni razvoj in nova delovna mesta. V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šoštaric (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 49–67.
- Murphy, A., Jordan-Bychkov, T., Bychkova Jordan, B., 2014, *The European Culture Area: A Systematic Geography*. Rowman and Littlefield, Plymouth.

- Murieta, E., Gallaraga, I., Markandya, A., 2014, An Introduction to the Economics of Adaptation to Climate Change. V: Routledge Handbook of the Economics of Climate Change Adaption, E. Murieta, I. Gallaraga in A. Markandya (ur.). Routledge, London in New York, s. 3–26.
- Muršec, D., 2018, Ogljični odtis proizvodnje aluminija družbe Talum, d. d., Kidričevo (dipl. delo). Visoka šola za varstvo okolja, Velenje.
- Muršič, R., 2010, S krizo nad revščino!, http://www.nekdanji-pv.gov.si/2008-2012/fileadmin/kpv.gov.si/pageuploads/datoteke_dinamika/2010_03/drugo/Rajko_Mursic_-_S_krizo_nad_revscino.pdf (22. 10. 2018).
- Muršič, R., 2012, Vse, kar je čvrstega, bo izpuhtelo v zrak ... (spremni zapisi). V: K. Marx in F. Engels, Komunistični manifest. Sanje, Ljubljana, s. 24–36.
- Muscato, C., 2018, Types of Religious Socialism, <https://study.com/academy/lesson/types-of-religious-socialism.html> (18. 10. 2018).
- Mylondo, B., 2007, Begrenztes Maximaleinkommen oder bedingungsloses Grundeinkommen der Bürgerschaft?, <http://www.decroissance.info/Revenu-maximum-auteurise-ou-revenu> (20. 8. 2015).
- Nacionalna strategija za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda, 2020, https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/strategija_premog_v1_okt2020.pdf (11. 10. 2020).
- Nacionalna strategija za izstop iz premoga in prestrukturiranje premogovnih regij v skladu z načeli pravičnega prehoda, 2022, https://www.energetika-portal.si/fileadmin/dokumenti/publikacije/premog_izhod/strategija_prem_vlada_jan2022.pdf (25. 4. 2022).
- Načrt dela stranke LMSŠ v obdobju 2018–2022, sprejet na kongresu stranke, 9. aprila, 2018, Ljubljana.
- Načrt za okrevanje in odpornost EU, 2020, <https://eu-skladi.si/sl/po-2020/nacrt-za-okrevanje-in-krepitev-odpornosti> (31. 8. 2022).
- Načrt za okrevanje gospodarstva EU po covid-19, 2020, <http://www.202006-SDG-Watch-Europe-EU-COVID-19-Recovery-Plan-Zahteve-SI.pdf> (29. 6. 2020).
- Nagy, B. F., 2018, The Clean Energy Age. Lanham, Maryland.
- Nahtigal, M., 2019, Analiza politične usmeritve in označevanja političnih strank v Evropskem parlamentu. Dela 50, Ljubljana, s. 103–127.
- Na Južnem Tirolskem so se zavezali k skupni blaginji, 2015, <http://www.cipra.org/sl/novice/na-juznem-tirolskem-so-se-zavezali-k-skupni-blaginji> (5. 3. 2018).
- Naldini, A., Wolleb, G., 2014, Well-being in Europe and in the World to 2030. V: Challenges for Europe in the World, 2030, J. Eatwell in T. McKinley (ur.). Ashgate Publishing Limited, Farnham, s. 259–302.
- Nancheva, N., 2018, EU Responses to Refugee Migration: The End of (Security) Community. V: A European Crisis, T. Agarín in N. Nancheva (ur.). Ibidem-Verlag, Stuttgart, s. 255–283.

- Nancheva, N., Agarin, T., 2018, A European Crisis: Perspectives on Refugees, Europe and Solidarity. V: A European Crisis, T Agarin in N. Nancheva (ur.). Ibidem-Verlag, Stuttgart, s. 7–28.
- Nared, J., Bole, D., Breg Valjavec, M., Ciglič, R., Goluža, M., Kozina, J., Razpotnik Visković, N., Repolusk, P., Rus, P., Tiran, J., Černič Istenič, M., 2017, Central Settlements in Slovenia in 2016/Centralna naselja v Sloveniji leta 2016. *Acta Geographica Slovenica* 57(2), Ljubljana, s. 7–32.
- Nared, J. in drugi, 2019, Celovita demografska analiza s projekcijami za podeželska in urbana območja. Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana.
- Nared, J. in drugi, 2021, Atlas on Quality of Life in Slovenia. Espon/EU, Luksemburg.
- Nastran, J., 2003, Krščansko socialni korporativizem v primerjavi z avtoritarnim korporativizmom na Slovenskem (dipl. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- National Security versus Global Security, 2010, UN Chronicle, New York. <https://un-chronicle.un.org/article/national-security-versus-global-security> (28. 8. 2017).
- Neale, J., 2021, Fight the Fire – Green New Deals and Global Climate Jobs. Resistance Books, London.
- Nečak, D., 1993, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. *Zgodovinski časopis* 47, s. 439–451.
- Nečak, D., 2004, Nemci v Sloveniji 1938–1948. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju, D. Nečak in drugi (ur.). Zbirka *Historia* 8, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana, s. 349–402.
- Nečak, D., 2010, »Nemci« na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon? V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, *Zveza zgodovinskih društev Slovenije*, Ljubljana, s. 576–599.
- NegaWatt 2050 Energy Scenario, 2017a, <https://negawatt.org/The-negaWatt-2050-energy-scenario> (20. 6. 2019).
- NegaWatt Scenario 2017–2050, 2017b, <https://negawatt.org/The-negaWatt-energy-scenario-2017-2050> (22. 6. 2019).
- Nemac, F., 2009, Slovenska tehnološka platforma za fotovoltaike in OVE. V: Obnovljivi viri energije (OVE) v Sloveniji, J. Volfand (ur.). *Fit media*, Celje, s. 72–79.
- NEPN, Celoviti nacionalni energetske in podnebni načrt Republike Slovenije (osnutek), 2018, Institut »Jožef Stefan«, Center za energetske učinkovitost, Ljubljana.
- NEPN, Celoviti nacionalni energetske in podnebni načrt Republike Slovenije (verzija 4.0), 2019, Institut »Jožef Stefan«, Center za energetske učinkovitost, Ljubljana.
- NEPN, Celoviti nacionalni energetske in podnebni načrt Republike Slovenije (verzija 4.1), 2020a, Institut »Jožef Stefan«, Center za energetske učinkovitost, Ljubljana.
- NEPN, Celoviti nacionalni energetske in podnebni načrt Republike Slovenije, 2020b, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Net Zero by 2050: From Whether to How, 2018, European Climate Foundation.

- New Deal for Europe (European Spring), 2019, https://europeanspring.net/wp-content/uploads/2019/03/EuropeanSpring-Manifesto.ENG_.pdf (9. 9. 2019).
- Nežmah, B., 2022, Črtica o liku Putina. Mladina 9, Ljubljana.
- Noč, M., 2018, Resnica je drugačna, kot vam jo prikazujejo. Delo – Sobotna priloga (4. 8. 2018), Ljubljana.
- Noč, M., 2021, Abeceda javnega zdravstva. Delo – Sobotna priloga (27. 3. 2021), Ljubljana.
- No Net Land Take by 2050? 2016, Future Brief 14. Science for Environment Policy, Produced for the European Commission DG Environment by the Science Communication Unit. UWE, Bristol.
- Novak, A. B., Komel, D., 2019, Dovolj je! <https://www.delo.si/mnenja/pisma-bralcev/dovolj-je/> (26. 2. 2022).
- Novak, G., 2003, Švica, politični sistem in njena upravna ureditev (dipl. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Novak, P., 2014, Sonaravni energetske program. Revija EOL 87, Celje.
- Novak, P., 2017, Biomasa Slovenije kot surovina za nova goriva in ne več vir onesnaževanja. V: Odpadki in emisije v sistemu krožnega gospodarstva (zbornik), K. Lipič in K. Rižnar (ur.). Zveza ekoloških gibanj Slovenije, Ljubljana.
- Novak, P., 2018a, Resolucija o Energetskem konceptu Slovenije in krožno gospodarstvo? Okrogla miza ZEG, Gornja Radgona.
- Novak, P., 2018b, Obnovljivi viri energije, <https://u3sevnica.weebly.com/doktor-peter-novak-obnovljivi-viri-energije---30-1-2018.html> (15. 12. 2019).
- Novak, P., 2021a, Kdo v Sloveniji sabotira Evropski zeleni dogovor? Delo – Sobotna priloga (23. 1. 2021), Ljubljana.
- Novak, P., 2021b, Jedrska energija je vse prej kot mrtva. Le hitro umira na obroke. Delo – Sobotna priloga (10. 4. 2021), Ljubljana.
- Novak, P., 2022, Alternative v slovenski energetiki. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Novković, G., 2018, Obstaja druga Slovenija, tista podjetniška. Zelo je zaskrbljena. Delo – Sobotna priloga (9. 7. 2018), Ljubljana.
- Nov začetek – program velikih sprememb za razvojno desetletje do leta 2030 (Socialni demokrati – predlog za javno razpravo), 2021, <https://socialnidemokrati.si/wp-content/uploads/2021/10/novzacetek2022.pdf> (15. 12. 2021).
- Number of Households Receiving Citizens' Basic Income and Pensioners' Basic Income in Italy in 2020, 2022, <https://www.statista.com/statistics/1068460/households-receiving-citizen-s-pensioners-basic-income-in-italy> (6. 8. 2022).
- Ocena podnebnih sprememb v Sloveniji do konca 21. stoletja (Sintezno poročilo – prvi del), 2018, Agencija Republike Slovenije za okolje, Ljubljana.
- Odrpno pismo Komisije za človekove pravice SAZU poslankam in poslancem Državnega zbora Republike Slovenije, 2021, SAZU, Ljubljana.

- Odrast, 2016, <http://focus.si/kaj-delamo/programi/odrast/> (10. 7. 2016).
- Odziv na sprejem Uredbe o opravljanju obvezne gospodarske javne službe sežiganja komunalnih odpadkov, 2022, [https://www.zdravniskazbornica.si/informacije-publikacije-in-analize/obvestila/2022/05/24/\(izjava-za-medije\)-odziv-na-sprejem-uredbe-o-opravljanju-obvezne-gospodarske-javne-sluzbe-seziganja-komunalnih-odpadkov](https://www.zdravniskazbornica.si/informacije-publikacije-in-analize/obvestila/2022/05/24/(izjava-za-medije)-odziv-na-sprejem-uredbe-o-opravljanju-obvezne-gospodarske-javne-sluzbe-seziganja-komunalnih-odpadkov) (26. 5. 2022).
- Odum, E., Barrett, G., 2005, *Fundamentals of Ecology*. Thomson Books, Belmont.
- Science, Technology and Innovation Outlook 2016, 2016, http://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-science-technology-and-innovation-outlook-2016_sti_in_outlook-2016-en (1. 2. 2017).
- Ogorelec, V., Karba, R., 2013, *Zeleni preboj iz krize – pozitivna vizija za Slovenijo*. V: *Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize*, N. Šošarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 101–106.
- Ogrin, D., Krevs M., 2015, *Assessing Urban Heat Island Impact on Long-term Trends of Air Temperatures in Ljubljana*. *Dela* 43, Ljubljana, s. 41–59.
- Ogrin, D., Plut, D., 2012, *Aplikativna fizična geografija Slovenije*. Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Ogrin, M., 2022, *Koreniti zasuk*. Posebna izdaja tednika *Mladina – Misliti alternative*, Ljubljana.
- Oishi, S., Schimmack, U., Kuchlev, K., 2018, *Progressive Taxation, Income Inequality and Happenness*. *American Psychologist* 73(2).
- Okvir dolgoročne podnebne politike Slovenije »Slovenija in zdrav planet« (delovno gradivo), 2019, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Ljubljana.
- Olesen, G., Kvetny, M., Lebre la Rovere, E., 2002, *Sustainable Energy Vision 2050: A Proposal to Achieve a Sustainable Energy System, Following Environmental and Social Imperatives*. *International Network for Sustainable Energy* (23. 6. 2019).
- Olschanski R., 2020, *After Industrialism*. https://www.greeneuropeanjournal.eu/content/uploads/2020/03/GEJ19_web.pdf (22. 10. 2022).
- Omladič, L., 1998, *Ekološka filozofija in epistemološka zmeda nove dobe*. V: *L. Ferry, Novi ekološki red: Drevo, žival in človek*. Knjižna zbirka *Krt 112*, Krtina, Ljubljana, s. 163–190.
- Omladič, L., 2011, *Onstran trajnostnega razvoja*. *Mladina – Alternative* 2011, Ljubljana, s. 123–125.
- O'Neil J., Holland A., Light A., 2008, *Environmental Values*. Routledge, London in New York.
- On Power: Hot in Iceland, 2019, *Islandic Times* 42, s. 34–35.
- O'Neill, D., 2016, *Bruto domači proizvod*. V: *Odrast: Pojmovnik za novu eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 89–94.
- Ophuls, W., 2017, *Platonovo maščevanje: Politika v dobi ekologije*. *Penca in drugi*, Novo mesto.

- Oplotnik, Ž. J., 2004, Financiranje prihodnjih pokrajin v Sloveniji. V: Pokrajina: druga raven lokalne samouprave, S. Vlaj (ur.). Inštitut za lokalno samoupravo pri Fakulteti za upravo, Ljubljana, s. 53–72.
- Opratko, B., 2020, Austria's Green Party will Pay a High Price for its Dangerous Alliance with the Right, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/jan/09/austria-greens-right-peoples-party-anti-immigration> (3. 9. 2020).
- Oražem, D., 2019, Odstrel velikih zveri je nujen za njihovo ohranjanje. Delo – Sobotna priloga (20. 7. 2019), Ljubljana.
- Orka til framtida, 2017, Landsvirkjun, Reykjavik.
- Osnutek Celovitega nacionalnega energetskega in podnebne načrta Republike Slovenije (januar), 2020, Ministrstvo za infrastrukturo Republike Slovenije, Ljubljana.
- Osnutek: Dolgoročna podnebna strategija Slovenije do leta 2050 (verzija 3.2), 2020, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Osnutek okoljskega poročila: Tehnična podpora za celovito presojo vplivov na okolje za Celoviti nacionalni energetski in podnebni načrt Republike Slovenije, 2019, Elektroinštitut Milan Vidmar, ZaVita (svetovanje), Stritih, svetovanje za trajnostni razvoj, Ljubljana.
- Osterc, J., 2019, Intervju z novinarko T. Pihlar. Dnevnik – priloga Objektiv (31. 8. 2019), Ljubljana.
- Ostrom, E., 1990, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ostrom, E., 2008, The Challenge of Common-Pool Resources. *Environment* 50(4), <http://www.environmentmagazine.org/Archives/Back%20Issues/July-august%202008/ostrom-full.html> (2. 5. 2017), s. 8–21.
- Ostrom, E., 2010, Beyond Markets and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review* 100, s. 1–33.
- Oswald, Y., Steinberger, J., Ivanova, D., Millward-Hopkins, J., 2021, Global Redistribution of Income and Household Energy Footprints. *Global Sustainability* 4, <https://doi.org/10.1017/sus.2021.1> (26. 9. 2021), s. 1–13.
- Ošljaj B., 2007, Etika narave. V: Zbornik Okoljske akademske mreže 2007/1, A. Lukšič in D. Plut (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 7–21.
- Our Common Agenda, 2021, https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf (16. 8. 2022).
- Our Common Future, 1987, World Commission on Environment and Development. Oxford University Press, Oxford in New York.
- Our Political Programme, 2018, <https://www.greenparty.org.uk/assets/images/national-site/political-programme-web-v1.3.pdf> (29. 8. 2020).
- Oversight of Deliberative Democracy Initiatives, 2019, https://www.foundationfuturegenerations.org/sites/www.foundationfuturegenerations.org/files/projet/files/20190614_g1000_note_oversightdeliberativedemocracynitiatives_draft_0.pdf (10. 7. 2020).

- Owen, R., 1979, *Nov pogled na družbo (Izbor)*. V: *Utopični socialisti: izbor besedil*, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 327–394.
- Pahor, Boris, 1990, *O svobodni Sloveniji*. *Nova revija* 85, Ljubljana, s. 232–233.
- Pahor, Borut, 2017, *Misliti s svojo glavo, misliti evropsko*. V: *Prenova Evrope: prispevki za slovenski nacionalni program II*, T. Hribar (ur.). Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, s. 16–18.
- Pahor, M., 2014a, *Zadružništvo v 21. stoletju (1)*. *Ekonomska demokracija* 5, Ljubljana, s. 4–5.
- Pahor, M., 2014b, *Zadružništvo v 21. stoletju (2): Vrste sodobnih oblik zadrug*. *Ekonomska demokracija* 6, Ljubljana, s. 9–10.
- Pajovic, D., 2022, *Europe Will Only Be Green When It Overthrows Its Oligarchy*, <https://diem25.org/europe-will-only-green-when-overthrows-its-oligarchy> (11. 8. 2022).
- Pak, M., 2002, *Funkcijska zgradba Ljubljane*. V: *Geografija Ljubljane*, M. Pak (ur.). Oddelek za geografijo FF, Ljubljana, s. 131–148.
- Papež Francišek, 2015, *Okrožnica o skrbi za skupni dom: Hvaljen, moj Gospod – Laudato si'*. Družina, Ljubljana.
- Pariški podnebni sporazum, 2016, [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019\(01\)&from=SL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22016A1019(01)&from=SL) (4. 12. 2020).
- Parker, I., 2017, *Revolutionary Keywords for a New Left*. Zero Books, Winchester.
- Parvikko, T., 2014, *»Wherever You Go, You Will Be the Polis«*. V: *The Meaning of Europe: Changes and Exchanges of the Contested Concept*, C. Wiesner in M. Schmidt-Gleim (ur.). Routledge, New York in London, s. 207–220.
- Pašić, A., 2002, *Islam in muslimani v Sloveniji*. Emanet, Sarajevo.
- Pavliha, Marko, 2014, *Dvanajst pred dvanajsto*. UMco, Ljubljana.
- Pavliha, Milan, 2004, *Brezposelnost in socialna izključenost*, www.delavska-participacija.com/priloge/ID040209.doc (27. 11. 2017).
- Pavšelj, D., 2022, *Zakaj ni realno, da se Nemčija in Evropska unija povsem odrečeta ruskemu plinu in nafti*, <https://damijan.org/2022/03/27/zakaj-ni-realno-da-se-nemcija-in-evropska-unija-povsem-odreceta-ruskemu-plinu-in-nafti/#more-72611> (29. 3. 2022).
- Pečar, J., 2017, *Kako živimo v regijah*. *Delovni zvezek* 2017/1, UMAR, Ljubljana.
- Pečar, J., 2020, *Cilji regionalne politike Slovenije v obdobju 2021–2027*. *Delovni zvezek* 3/2020, UMAR, Ljubljana.
- Pečjak, A., 2018, *Trajnostni energetskega kroga – trajnostna mobilnost kot del elektroenergetskega sistema*. Institut Metron www.mop.gov.si/fileadmin/mop.gov.si/pageuploads/medijsko_sredisce/2018/06_Junij/04_Posvet_ETTR/5_ETTR_2018_Pecjak.pdf (27. 6. 2019).
- Pedregal, A., Bordera, J., 2020, *Toward an Ecosocialist Degrowth: From the Materially Inevitable to the Socially Desirable*, <https://monthlyreview.org/2022/06/01/>

- toward-an-ecosocialist-degrowth-from-the-materially-inevitable-to-the-socially-desirabl (18. 8. 2022).
- Peljhan Korošec, J., 2016, Načrt za družbo brez odpadkov: predelava odpadkov v vire (mag. delo). Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana.
- Penca, Janez, 2019, Avtoceste, orjaška sežigalnica z deponijo na nebu. Delo – Sobotna priloga (5. 1. 2019), Ljubljana.
- Penca, Janez, 2020, Trmoglavo v jedrsko prihodnost, www.zalozbapenca.si (10. 5. 2020).
- Penca, Janez, 2021, Brezobzirni jedrski optimizem. Delo – Pisma bralcev (26. 6. 2021), Ljubljana.
- Penca, Jerneja, 2021, Podnebna kriza in brezkončnost njenega reševanja. Delo – Sobotna priloga (27. 11. 2021), Ljubljana.
- Pepper, D., 1995, Eco-socialism – From Deep Ecology to Social Justice (ponatis). Routledge, London in New York.
- Perat, K., 2016, Pošast komunizma. Mladina – Alternative zima 2016/2017, Ljubljana, s. 52–55.
- Pernar, L., Brečko Grubar, V., 2019, Ocena kakovosti družbene infrastrukture kratkih prehranskih verig v Mestni občini Ljubljana. Dela 52, Ljubljana, s. 93–115.
- Perovšek, J., 2005, Na poti v moderno. Zbirka Razpoznavanja/Recognitioles, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana.
- Perpar, A, Udovč, A., 2010, Regionalni potencial za lokalno oskrbo s hrano v Sloveniji. Dela 34, Ljubljana, s. 187–199.
- Pesek, R., 2007, Osamosvojitve Slovenije: ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država? Nova revija, Ljubljana.
- Peterle, L., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balažic). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 282–313.
- Petras, J., 2017, Socialism, Capitalism and Health Care, <https://www.globalresearch.ca/socialism-capitalism-and-health-care/5620412> (18. 10. 2018).
- Petrič, E., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balažic). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 314–336.
- Petrovec, D., 2012, Parlament si česa boljšega ne zasluži. Dnevnik – priloga Objektiv (15. 12. 2012), Ljubljana.
- Petrovič, M., 2021, Po sledih kočevskih Nemcev. V: Slovenija X, D. Kladnik (ur.). Založba ZRC, Ljubljana.
- Petrovič, N., 2008, Človek: Navodila za uporabo. Mea Valens, Ljubljana.
- Petrovič, N., 2017, Slovenija: Navodila za uporabo: vodič do osebne in skupne suverenosti. Založba Sanje, Ljubljana.
- Piciga, D. in drugi, 2013, Integralna zelena Slovenija (državljanska pobuda), Ljubljana.
- Piciga, D., Kovač, N., 2021, Z ukrepi do zmanjšanja ekološkega odtisa. Revija EOL 163, Celje.
- Pigou, A., 1932, The Economics of Welfare. Macmillan and Co., London.

- Pikalo, J., 2009, Kozmopolitska demokracija: včeraj, danes, jutri, nikoli več. Teorija in praksa 46(5), Ljubljana, s. 559–576.
- Piketty, T., 2014, *Capital in the Twenty-First Century*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts in London.
- Piketty, T., 2015, *Ekonomija neenakosti*. Sophia, Ljubljana.
- Piketty, T., 2019, *Capital et idéologie*, Editions du Seuil, Pariz.
- Piketty, T., 2021, *Time for Socialism*. Yale University Press, New York and London.
- Pintar, E. M., 2014, Zakaj kombiniran volilni sistem?, <http://www.sinteza.co/zakaj-kombiniran-volilni-sistem> (15. 7. 2018).
- Pintar, E. M., 2022, Zavračamo predlagani model oblikovanja pokrajín, www.sinteza.co/zavracamo-predlagani-model-oblikovanja-pokrajín (17. 7. 2022).
- Pipan, J., 2018, Intervju z novinarjem G. Butalo. Dnevnik – priloga Objektiv (29. 9. 2018), Ljubljana.
- Pirc Musar, N., 2021, Intervju z novinarjem V. Jagrom. Mladina 51 (23. 12. 2021), Ljubljana.
- Pirjevec, J., 2018, *Domestic Roots and International Dimensions of Yugoslav Self-Management Socialism. V: The Yugoslav Laboratory of Political Innovation: The Origins, Synthesis and International Influences of Self-Management Socialism, International Conference (program in povzetki)*, M. Režek, J. Ramšak in M. Batič, (ur.). Znanstveno-raziskovalno središče Koper Koper.
- Pismo zaposlenih na Gimnaziji Bežigrad, 2022, Dnevnik – priloga Objektiv (12. 3. 2022), Ljubljana.
- Pistotnik, A., 2018a, Uvod v odrast: dobrodošli na prehodu v svetlo 21. stoletje odrasti. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 7–15.
- Pistotnik, A., 2018b, Ekonomija dolga – živeti v vrtincu financ. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 111–118.
- Pistotnik, A., 2021a, Slovenija nima ne zelene politike niti stranke. Večer (6. 3. 2021), Maribor.
- Pistotnik, A., 2021b, Odrast ali dekolonizacija naših imaginarijev napredka in prihodnosti, <https://www.alternator.science/sl/daljse/odrast-ali-dekolonizacija-nasih-imaginarijev-napredka-in-prihodnosti> (2. 3. 2022).
- Pišek, M., 2022, Dolgi covid Vladimirja Putina. Delo – Mnenja (11. 3. 2022), Ljubljana.
- Plan B za Slovenijo, Pobuda za trajnostni razvoj 1.0: Slovenija je država blaginje in kakovostnega življenja v dejavnem sožitju z naravo, 2007, Umanotera, Ljubljana.
- Plan B za Slovenijo 3.0, Manifest za uresničevanje tretjega razvojnega podviga, 2011, Umanotera, Ljubljana.
- Plan B za Slovenijo 4.0, Za zeleni razvojni preboj – prispevek za strategijo razvoja Slovenije 2014–2020, 2012, Umanotera, Ljubljana.
- Planet before Profit, 2020, <https://eco.pbp.ie/> (27. 12. 2020).
- Plastic to Oil Machine: Home Plastic Recycling Made Easy, 2018, <http://thecoolgadgets.com/blest-company-plastic-to-oil-machine-home-plastic-recycling-made-easy/> (30. 8. 2018).

- Pleterski, A., 2020, Koronavirus, zdravniški paternalizem in borba za prazne bolniške postelje. Delo – Sobotna priloga (11. 7. 2020), Ljubljana.
- Plevnik, A., 2006, Trajnostna mestna prometna strategija – priložnost za celostno obravnavo prometa v MOL. V: Cestni promet in okolje v mestu Ljubljana, M. Pirc in M. Ogrin (ur.). CIPRA Slovenija, Ljubljana, s. 37–41.
- Plevnik, A., Kovač, N., Rejec Brancelj, I., Zupan, N., 2006, Vzpostavitev kazalcev spremljanja stanja prometa in okolja v Sloveniji. V: 8. Slovenski kongres o cestah in prometu (zbornik referatov), A. Gostinčar (ur.). DRC, Portorož, s. 340–348.
- Plohi (Ploky), S., 2022a, Vrata Evrope: Zgodovina Ukrajine. Založba UMco, Ljubljana.
- Plohi, S., 2022b, Intervju z novinarjem B. Videmškom. Delo – Sobotna priloga (18. 6. 2022), Ljubljana.
- Ploštajner, K., 2014, Pravica do mesta – od neoliberalizma k skupnosti (dipl. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Ploštajner, K., 2017, Intervju z novinarko V. Teržan. Mladina 43 (27. 10. 2017), Ljubljana.
- Ploštajner, K., 2018a, Stanovanjska preskrba kot politična praksa. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 139–143.
- Ploštajner, K., 2018b, Nekaj tez o politični ekonomiji stanovanjske preskrbe. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 145–160.
- Plut, D., 1985, Za ekološko svetlejši jutri. Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije, Ljubljana.
- Plut, D., 1990, Varstvo okolja in naravni viri v luči osamosvajanja Slovenije. Nova revija 95, Ljubljana, s. 513–521.
- Plut, D., 1991, Entropijska zanka. Didakta, Radovljica.
- Plut, D., 2000, Geografija vodnih virov (univerzitetni učbenik). Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Plut, D., 2002, Concepts of Global Assessment of Environmental Limits on Material Activity of the Humankind. Moravian Geographical Reports 10, Brno, s. 2–7.
- Plut, D., 2010, Geografija sonaravnega razvoja. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Plut, D., 2011a, Utrinki o Zelenih Slovenije in osamosvojitvenem predsedstvu RS med mirovništvom ter oboroženim bojem. V: Vojna in mir: Refleksije dvajsetih let, V. Jalušič in L. Kreft (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 37–48.
- Plut, D., 2011b, Geografija okoljskih virov. Oddelek za geografijo FF, Ljubljana.
- Plut, D., 2013a, Trajnostni razvoj sveta, Slovenije – realna alternativa. V: Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize, N. Šoštarič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 68–77.
- Plut, D., 2013b, Evropska unija leta 2030 – Ekosocialistična in trajnostna skupnost enakopravnih držav. Delo – Sobotna priloga (16. 11. 2013), Ljubljana.
- Plut, D., 2014a, Sonaravni razvoj Slovenije – pasti in priložnosti. GeograFF 13, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.

- Plut, D., 2014b, Ekosocializem ali barbarstvo. Gibanje za trajnostni razvoj Slovenije – TRS, Ljubljana.
- Plut, D., 2014c, Geografske zasnove sonaravnega razvoja in samooskrbe Slovenije. Dela 41, Ljubljana, s. 5–40.
- Plut, D., 2016a, Trajnostno sonaravna vizija. V: Prispevki k razpravi o Energetskem konceptu Republike Slovenije, L. Sever (ur.). Elektro Ljubljana, Ljubljana, s. 6–17.
- Plut, D., 2016b, Trajnostna regionalizacija Slovenije – prostorski okvir skladnejšega regionalnega razvoja in samooskrbe. Poslanska skupina Levice Državnega zbora RS, Ljubljana.
- Plut, D., 2022, Evropska unija v ruskem jedrskem energetskem primežu. Delo – Sobotna priloga (15. 10. 2022), Ljubljana.
- Plutonium, 2018, World Nuclear Association, <https://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/fuel-recycling/plutonium.aspx> (29. 12. 2019).
- Pobuda Odrast: nove korenine za gospodarstvo, 2020, <https://focus.si/odrast-nove-korenine-za-gospodarstvo/> (7. 6. 2020).
- Pobuda vladi za spremembo ustave v korist pravicam živali, 2005, Društvo za osvoboditev živali, <https://www.osvoboditevzivali.si/pravice-zivali/pobuda-vladi-za-spremembo-ustave-v-korist-pravicam-zivali/> (4. 5. 2005).
- Podjed, D., 2020, Ne gremo nazaj. Mladina – Alternative – Novi svetovni red, Ljubljana.
- Podmenik, S., 2013, Dobra volja in (ne)moč gibanj, ki želijo spremeniti kapitalizem. Ciceron, Mengeš.
- Podmenik, S., 2016, Kako in zakaj je razpadel samoupravni realsocializem? Primitus, Ljubljana.
- Podnebno ogledalo 2018 – povzetek za odločanje (končno poročilo), Life Climate Path 2050, 2018, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Podnebno ogledalo 2019 – povzetek za odločanje (končno poročilo), Life Climate Path 2050, 2019, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Podnebno ogledalo 2020 – ocena doseganja ciljev (končno poročilo), Life Climate Path 2050, 2020, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Podnebno ogledalo 2022 – ocena doseganja ciljev (končno poročilo), Life Climate Path 2050, 2022, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Podpora pozivu Združenja nadzornikov in Komisije za preprečevanje korupcije, 2022, Koalicija civilne družbe Sinteza (1. 3. 2022), Ljubljana.
- Podvršič, A., 2020, Intervju z novinarko K. Božič (Večer), <https://www.vecer.com/intervju-ana-podvrsic-sedanja-kriza-nam-je-brutalnost-kapitalizma-pripeljala-v-stanovanja-10155864> (18. 4. 2020)
- Pogačnik, A., 2015, Prostorsko načrtovalska kompozicija. Trajanus, Kranj.
- Poglajen, Č., 2018, Prekarizacija dela je preizkus četrte industrijske revolucije. Delo – Sobotna priloga (11. 8. 2018), Ljubljana.
- Pohleven, F., 2010, Življenje lesa. V: Obvladajmo podnebne spremembe – uporabimo les. Slovenska gozdno-lesna tehnološka platforma, Ljubljana.

- Pokorn, M., 2022, Smešno, ma non troppo, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Polajnar Horvat, K., 2009, Razvoj okoljske miselnosti v Sloveniji. Geografski vestnik 81(2), Ljubljana, s. 71–81.
- Polc, K., 2019, Trajnostni razvoj in odrast: kako razumejo trajnost managerji velikih indijskih podjetij (mag. delo). Fakulteta za management, Koper.
- Polič, M., Lampič, B., Krevs, M., Plut, D., Mrak, I., Bajec, B., Natek, K., Ogrin, D., 2014, Perception of Climate Changes and Preparedness of Slovene Inhabitants to Act (prispevek na konferenci). From Crisis to Sustainable Well-being, Pariz.
- Poljanec, A., Grah, A., Skudnik, M., 2019, Ali je slovenski gozd še vedno ponor ogljika? Rezultati zadnje inventure gozdov. V: GOZD in LES: Gozd in podnebne spremembe, H. Kraigher (ur.). Silva Slovenica 163, Ljubljana, s. 11–17.
- Pope Francis Kazakhstan Inflight Press Conference, 2022, <https://www.vaticannews.va/en/pope/news/2022-09/pope-francis-kazakhstan-inflight-press-conference-ukraine-china.html> (27. 9. 2022).
- Poplas Susič, A., 2022, Akcijski načrt za zdravstvo. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Poplas Susič, T., Švab, I., Kersnik, J., Klančič, D., Živčec Kalan, G., Klemenc, D., Završnik, J., Kerstin Petrič, V., Prevolnik Rupel, V., 2013, Predlog nacionalne strategije razvoja osnovne zdravstvene dejavnosti v Sloveniji do leta 2020. Ljubljana.
- Popović, D., 2011, UTD kot mehanizem varne prožnosti v Evropski uniji – analiza mednarodnih in evropskih dokumentov. V: UTD v Sloveniji: premisleki, stališča, dokumenti,, I. Pribac in V. Korošec (ur.). Krtina, Ljubljana, s. 135–146.
- Popović, D., 2018, Ali potrebujemo poskuse za nove pristope? Delo – Gostujoče pero (13. 3. 2018), Ljubljana.
- Popović, M., 1999, Immanuel Wallerstein: svetovno-sistemska perspektiva (spremna beseda) V: I. Wallerstein, Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja; Dediščina sociologije: obljuba družbenih ved. Založba *cf, Ljubljana.
- Poredoš, A., 2019, Toplota, učinkovita raba energije (pisno gradivo za posvet v Državnem zboru RS – 14. 11. 2019). Ljubljana.
- Poredoš, P., Komadina, R., 2017, Bolezenska gluhotata zdravstvene politike. Delo – Mnenja, (29. 11. 2017), Ljubljana.
- Poredoš, P., Komadina, R., Kranjc, J., Švab, I., 2022, Hipokratova prisega zdravnikom nalaga ohranjanje življenja. Delo – Sobotna priloga (16. 4. 2022), Ljubljana.
- Poročilo o okolju 2016 – delovni osnutek, 2016, Ministrstvo za okolje in prostor RS, Ljubljana.
- Poročilo o okolju v Republiki Sloveniji, 2017, Vlada republike Slovenije, Ljubljana.
- Poročilo o prostorskem razvoju 2021, 2021, Urbanistični inštitut RS, Ljubljana.
- Poročilo o razvoju 2016, 2016, UMAR, Ljubljana.
- Poročilo o razvoju 2017, 2017, UMAR, Ljubljana.
- Poročilo o razvoju 2018, 2018, UMAR, Ljubljana.

- Poročilo o razvoju 2019, 2019, UMAR, Ljubljana.
- Poročilo o razvoju 2020, 2020, UMAR, Ljubljana.
- Poročilo o razvoju 2021, 2021, UMAR, Ljubljana.
- Poročilo o razvoju 2022, 2022, UMAR, Ljubljana.
- Poročilo o stanju na področju energetike v Sloveniji, 2020, Agencija za energijo RS, Ljubljana.
- Poročilo o stanju na področju energetike v Sloveniji, 2021, Agencija za energijo RS, Ljubljana.
- Poročilo s posveta, 2019, Bela knjiga slovenske demografije. Inštitut »Jožef Stefan«, Ljubljana, s. 14–31.
- Poročilo Zavoda za gozdove Slovenije o gozdovih za leto za leto 2018, 2018, Zavod za gozdove Slovenije, Ljubljana.
- Poročilo Zavoda za gozdove Slovenije o gozdovih za leto za leto 2021, 2021, Zavod za gozdove Slovenije, Ljubljana.
- Positive Peace Report 2015, 2015, Institute for Economics and Peace, Sydney.
- Poslovanje gospodarskih družb v letu 2017, 2018, https://www.ajpes.si/novica/Poslovanje_gospodarskih_druz_b_v_letu_2017?id=366 (26. 5. 2018).
- Poslovanje gospodarskih družb v letu 2020, 2021, https://www.ajpes.si/novica/Poslovanje_gospodarskih_druz_b_v_letu_2020?id=449 (18. 11. 2021).
- Post-Corona-Manifest: 174 Wissenschaftler*innen veröffentlichen 5-Punkte-Plan, 2020, <https://utopia.de/post-corona-manifest-5-punkte-plan-183875> (24. 4. 2020).
- Potencial sončnih elektrarn na strehah objektov v Sloveniji, 2021, https://www.podnebnapot2050.si/wp-content/uploads/2020/06/Deliverable_C_1_1-Part-5B-Potencial-son%C4%8Dnih-elektrarn-na-strehah-objektov-v-Sloveniji.pdf (10. 11. 2021).
- Potočnik, J., 2019, Are we Intelligent Enough? Intervju z E. Di Francesco, <https://www.circularconversations.com/conversations/janezpotočnik> (3. 10. 2020).
- Potočnik Slavič, I., 2010, Geografski razvojni potenciali slovenskega podeželja. GeograFF 7, Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Potočnik Slavič, I., Cigale, D., Lampič, B., Perpar, A., Udovč, A., 2016, (Ne)raba razpoložljivih virov na kmetijah v Sloveniji. GeograFF 19, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Potresna nevarnost Slovenije – projektni pospešek tal za potresno dobo 475 let, 2021, Geološki zavod Slovenije, Agencija za okolje RS, Ljubljana.
- Povzetek analize scenarijev za odločanje o Dolgoročni podnebni strategiji Slovenije do leta 2050, 2020, https://www.gov.si/assets/ministrstva/MOP/Javne-objave/Javne-obravnave/podnebna_strategija_2050/dolgorocna_podnebna_strategija_2050_strokovne_podlage.pdf (20. 3. 2021).
- Povzetek posveta: Davčna odgovornost kot del družbene odgovornosti, 2018, www.ekvilib.org/sl-povzetek-posveta-davčna-odgovornost-kot-del-družbene-odgovornosti (13. 1. 2021).

- Požarnik, H., 1992, Ekološka etika in znanost. V: Ekološko gibanje, politika, morala, A. Klemenc (ur.). ČKZ, Ljubljana, s. 11–18.
- Praprotnik, L., Unuk, T., 2019, Največjo težavo pri migracijah iz plastike v živilo povzročajo hormonski motilci. *Revija EOL* 139, s. 8–10.
- Predlog Zakona o podnebni politiki, 2019, <https://e-uprava.gov.si/drzava-in-druzba/e-demokracija/predlogi-predpisov/predlog-predpisa.html?id=10650> (20. 7. 2022).
- Preglednica podanih pripomb za Energetski koncept Slovenije (besedilo za javno obravnavo), 2018, https://focus.si/wp-content/uploads/2018/01/Focus-in-Greenpeace_pripombe-na-predlog-EKS_15012018.pdf (24. 11. 2019).
- Presežena umrljivost v letu 2020, 2021, <https://medium.com/sledilnik/presežna-smrtnost-v-letu-2020-99840508e337> (6. 7. 2022).
- Presoja sprejemljivosti na varovana območja za HE Mokrice. Dodatek k presoji vplivov na okolje za HE Mokrice, 2018, http://www.arso.gov.si/he-mokrice/Dodatek%20k%20PVO_čistopis_februar_18.pdf (2. 6. 2020).
- Prešern, S., 2018, Leto 1968. Čim kasneje bo val sprememb zajel svet, tem bolj bo silovit. Delo – Sobotna priloga (20. 10. 2018), Ljubljana.
- Preučujemo vse možnosti za blažitev izrednih energetskih razmer, 2022, <https://www.hse.si/sl/preucujemo-vse-moznosti-za-blazitev-izrednih-energetskih-razmer> (30. 8. 2022).
- Prezelj, I., 2008, Človekova varnost v teoriji in praksi. Delo in varnost LIII(6), Ljubljana, s. 17–26.
- Prezelj, I., Malešič, M., 2016, Krizno upravljanje in vodenje: nekatera teoretična izhodišča, empirične ugotovitve in predlogi. V: Upravljanje kompleksnih kriz v Republiki Sloveniji, J. Vuga Beršnak (ur.). Ministrstvo za obrambo RS, Ljubljana, s. 33–52.
- Pribac, I., 2004, Beseda urednika. V: P. Van Parijs, Brezplačno kosilo za vse? Krtina, Ljubljana, s. 7–8.
- Pribac, I., 2011, Z enim očesom uprtim v daljavo in drugim v tla. V: UTD v Sloveniji: premisleki, stališča, dokumenti, I. Pribac in V. Korošec (ur.). Krtina, Ljubljana, s. 9–18.
- Pričakovano trajanje življenja od obdobja epidemije covid-19 krajše skoraj v vseh članicah EU, 2022, <https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/10660> (29. 10. 2022).
- Prihodnost socialnih podjetij in socialne ekonomije, 2016, Evropska unija, Bruselj.
- Prihodnost za vse, ne le za peščico, 2022, Program stranke Levica za državnozborske volitve 2022. Ljubljana.
- Prijatelj Videmšek, M., 2021, Prepoved uporabe kletk v živinoreji predvidoma leta 2027. Delo – Aktualno (5. 8. 2021), Ljubljana.
- Prijatelj Videmšek, M., 2022, Slovensko podjetje naskakuje trg rastlinskih izdelkov. Delo (5. 5. 2022), Ljubljana.
- Pripombe DPRS na presojo vplivov na okolje za HE Mokrice, 2017, Društvo za preučevanje rib Slovenije, Ljubljana.

- Pristavec-Đogić, M., Eror, A., 2014, Narodne manjšine na področju bivše SFRJ. Raziskovalno-dokumentacijski center Državnega zbora RS, Ljubljana.
- Programmstrategie Energie Schweiz 2020 bis 2030, 2019, <https://www.bfe.admin.ch/bfe/de/home/das-bfe/das-programm-energieschweiz/strategie.html> (19. 4. 2022).
- Programme of the Die Linke Party, 2011, Die Linke, Germany.
- Programski dokument Levica 2017, 2017, tipkopis, Ljubljana.
- Programski manifest Združenja za ekonomsko demokracijo – prihodnost je v ekonomski demokraciji, 2016, Združenje za ekonomsko demokracijo, Ljubljana.
- Program stranke Levica, 2017, Ljubljana.
- Program za delo koalicije 2022–2026, 2022, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Program Združene levice (za evropske volitve), 2014, Združena levica, Ljubljana.
- Program Zveze svobodnih sindikatov Slovenije, 2016, Ljubljana. http://www.sindikati-zsss.si/attachments/article/43/Program_ZSSS.pdf (6. 11. 2016).
- Projected Costs of Generating Electricity, 2020, International Energy Agency (IEA) in Nuclear Energy Agency (NEA), Pariz.
- Protected Areas Benefits Assessment Tool, 2020, Protected Area Technical Report Series 4. IUCN, Gland.
- Proudhon, P.J., 1986a, Kaj je lastnina ali raziskovanje načela prava in oblasti (1840). V: Antologija anarhizma (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 70–124.
- Proudhon, J., 1986b, Načelo in praksa vzajemnosti. V: Antologija anarhizma (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 143–154.
- Prunk, J., 1977, Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Prunk, J., 1997, Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja v okviru evropskega socializma. V: Ferenčev zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino XXXVII, Z. Čepič in D. Guštin (ur.). Ljubljana, s. 105–116.
- Prvi izračuni kazalnikov krožnega gospodarstva za Slovenijo, 2021, Statistični urad RS, Revija EOL 158-159, Celje.
- Pučnik, J., 1999, Kulturna prenova Slovenije. V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 26–49.
- Pučnik, J., 2003, Izbrano delo. Zbirka Premiki, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Pupovac, T., 2012, Aporije direktne demokracije. V: Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs, M. Jadžić, D. Maljković in A. Veselinović (ur.). Pekograf, Beograd.
- Pucelj, M., 2016, Nivo uspešnosti integracije priseljencev islamske veroizpovedi v zahodne države. Založba Vega, Ljubljana.
- Pureber, T., 2022, Triaža za kulturo. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Quilligan, J. B., 2002, The Brandt Equation: 21st Century Blueprint for the New Global Economy. Brandt 1 Forum, Filadelfija.

- Qureshi, M., 2022, Two Trillion Dollars for War versus a Hundred Billion to Save the Planet, <https://www.greenleft.org.au/content/two-trillion-dollars-war-versus-hundred-billion-save-planet> (24. 7. 2022).
- Radinja, D., 1979, Onesnaženost slovenskih rek in njene pokrajinske značilnosti. Geografski vestnik LI, Ljubljana, s. 3–17.
- Radioaktivni odpadki: kje nastajajo, koliko jih je in kako z njimi ravnamo, 2020, https://www.arao.si/images/pdf/ARAO_RAOkjekolikokako_160x200_web%281%29.pdf (26. 8. 2021).
- Radivo, Ž., Kovačič, G., 2020, Izpusti toplogrednih plinov iz živinoreje in njihov vpliv na podnebno krizo. Geografski obzornik 67(1-2), s. 32–47.
- Radonjič, D., Glavič, P., 2020, Koruptivnost – problem slovenske družbe. Sinteza-KCD – Koalicija civilne družbe za prenovo, Ljubljana.
- Rajgelj, B., 2011, Udeležba delavcev pri dobičku – pesek ali bencin v motor liberalnega kapitalizma? V: K novi paradigmi pravičnosti, R. Svetlič (ur.). Založba Univerze na Primorskem, Koper, s. 85–100.
- Rajgelj, B., 2021, O pravici do protesta med pandemijo. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 260–262.
- Rajver, D., Lapanje, A., Rman, N., 2012, Možnosti za proizvodnjo elektrike iz geotermalne energije v Sloveniji v naslednjem desetletju. Geologija 55(1), s. 117–140.
- Ramos-Martin, J., 2016, Biophysical Limits of Current Debates on Degrowth and the Knowledge Economy, https://www.researchgate.net/profile/Jesus_Ramos-Martin/publication/299284902_Biophysical_limits_of_current_debates_on_degrowth_and_the_knowledge_economy/links/56f0529b08ae70bdd6c948d7/ (23. 12. 2018).
- Ramovš, J., 2015, Od socialnega nauka do socialnega učenja dialoga za današnje sožitje. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 337–355.
- Ramšak, J., 2013, Oporečništvo v samoupravnem socializmu: Vsebina in položaj družbene kritike v Sloveniji (1972–1980) (dokt. disertacija). Fakulteta za humanistične študije, Koper.
- Raner, D., Žebeljan D., 2009, Vodna energija kot strateška prednost Slovenije. V: Obnovljivi viri energije (OVE) v Sloveniji, J. Volfand (ur.). Fit media, Celje, s. 29–36.
- Raspor, P., 2021, Sadje in zelenjava kot zanemarjeni izziv. Delo – Sobotna priloga (16. 10. 2021), Ljubljana.
- Ravbar, M., 1999, Oblikovanje pokrajin in njihova vloga pri regionalnem razvoju. V: Pokrajine v Sloveniji, I. Vrišer (ur.). Služba za lokalno samoupravo vlade RS, Ljubljana, s. 96–102.
- Ravbar, M., 2000, Regionalni razvoj slovenskih pokrajin. Geographica Slovenica 33(2), Ljubljana, s. 9–82.
- Ravbar, M., 2004, Regional Development in the Regional Division of Slovenia. Acta Geographica Slovenica 44(1), Ljubljana, s. 7–24.

- Ravbar, M., 2005, Pogledi na usmerjanje trajnostnega naselbinskega razvoja: težnje, razumevanje in urbani menedžment kot instrument usmerjanja politike. *IB revija XXXIX(4)*, Ljubljana, s. 4–15.
- Ravbar, M., 2006, Slovensko podeželje na preizkušnji – kdo bo nadomestil kmetijstvo? *Dela 25*, Ljubljana, s. 207–221.
- Ravbar, M., 2014, Razvojni potenciali slovenskih občin. *IB revija 2*, Ljubljana, s. 27–48.
- Ravbar, M., 2021, Centralizacija ali decentralizacija, *Posebna številka Mladine – Rojstvo države (2. del)*, Ljubljana.
- Ravbar, M., Kozina, J., 2012, Geografski pogledi na družbo znanja v Sloveniji. Zbirka *Georitem 19*, Založba ZRC, Ljubljana.
- Razglas za odlično javno šolo, 2009, Civilna iniciativa Kakšno šolo hočemo, Ljubljana.
- Razvojni načrt prenosnega sistema Republike Slovenije za obdobje 2021–2030, 2021, https://www.eles.si/Portals/0/Documents/ELES_razvojni_nacrt_2021-2030-r.pdf (23. 11. 2021).
- Rawls, J., 2012, Pravičnost kot poštenost: reformulacija. Krtina, Ljubljana.
- Raworth K., 2017, *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st Century Economist*. Penguin.
- Razpotnik Visković, N., Komac, B., 2018, Agriculture in Modern Landscapes: A Factor Hindering or Facilitating Development? *Acta Geographica Slovenica 58(1)*, Ljubljana, s. 51–58.
- Rebernik, D., 2014, Population and Spatial Development in Ljubljana Urban Region after 2002. *Dela 42*, Ljubljana, s. 75–93.
- Rebuilding Community in Europe, 2019, The Catholic Church in the European Union, http://www.comece.eu/dl/qqoNJKJKKMNNJqx4KJK/2019-02-12_Election_Statement.pdf (18. 2. 2019).
- Re-defining Value – The Manufacturing Revolution. Remanufacturing, Refurbishment, Repair and Direct Reuse in the Circular Economy, 2018, <https://www.resourcepanel.org/file/1105/download?token=LPqPM9Bo> (9. 1. 2021).
- Refound Europe, Create New Progressive Convergence, 2016, Draft Political Document, European Left Congress, Berlin. <http://www.european-left.org/5th-congress-berlin-2016> (24. 12. 2016).
- Reka Sava v luči podnebnih sprememb, 2019, *Gospodarska zbornica Slovenije*, Ljubljana.
- Reimagining Our Futures Together, 2021, UNESCO, Pariz.
- Rener, T., 2004, Nasvidenje v Afriki. V: P. Van Parijs, *Brezplačno kosilo za vse?* Krtina, Ljubljana, s. 153–158.
- Renner, M., 2005, Security Redefined. V: *State of the World 2005*, M. Renner, H. French in E. Assadourian (ur.). Worldwatch Institute, New York, s. 3–19.
- Renner, M., 2006, Introduction to the Concepts of Environmental Security and Environmental Conflict, http://www.envirosecurity.org/ges/inventory/IESPP_I-C_Introduction.pdf (29. 4. 2017).

- Repar, P., 2015, Eksistencialni pečat Andreja Gosarja. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 357–377.
- Repe, B., 2001, Slovenci v osemdesetih letih. Zveza zgodovinskih društev, Ljubljana.
- Repe, B., 2002, Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije. Modrijan, Ljubljana.
- Repe, B., 2010, Slovenski »liberalizem« šestdesetih let in vloga Staneta Kavčiča. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 109–120.
- Repe, B., 2015, Milan Kučan, prvi predsednik. Modrijan, Ljubljana.
- Repe, B., 2017, Jugoslovanska propaganda. Mladina – Alternative poletje 2017, Ljubljana, s. 52–57.
- Repe, B., 2019, Kaj je sploh državnost? Mladina 34 (23. 8. 2019), Ljubljana.
- 2020 Report on the State of the Energy Union Pursuant to Regulation (EU) 2018/1999 on Governance of the Energy Union and Climate Action, 2020, European Commission, Bruselj.
- Repovž, G., 2017, Zadnje sporočilo evropski levici. Mladina 17 (26. 4. 2017), Ljubljana.
- Repovž, G., 2018, Prestrašeni kapital. Mladina 23 (8. 8. 2018), Ljubljana.
- REPowerEU: Too Little, too Late, 2022, <https://left.eu/issues/publications/repower-eu-too-little-too-late> (12. 8. 2022).
- Resnik Planinc, T., 2008, Vrednotenje prostora v procesu geografskega izobraževanja. Dela 29, s. 21–35.
- Resolucija o Dolgoročni podnebni strategiji Slovenije do leta 2050, 2021, Državni zbor Republike Slovenije (13. 7. 2021), Ljubljana.
- Resolucija o Energetskem konceptu Slovenije, 2018, <https://images.24ur.com/media/document/62043759.pdf?v=d41d> (21. 3. 2022).
- Resolucija o Nacionalnem programu varstva okolja za obdobje 2020–2030, 2020, Uradni list RS št 31/2020, Ljubljana.
- Resolucija o strategiji nacionalne varnosti Republike Slovenije, 2010, UL RS št.27/2010.
- Resolucija o strategiji nacionalne varnosti Republike Slovenije, 2020, UL RS št.59/2019.
- Rethink and Repower the EU's Energy System, 2022, <https://www.greenpeace.org/eu-unit/issues/climate-energy/46222/rethink-and-repower-the-eus-energy-system> (17. 9. 2022).
- Revenue Statistics – OECD Countries: Comparative Tables, 2017, <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCodeEV=R> (24. 6. 2018).
- Reward Work, not Wealth, 2018, Oxfam Briefing Paper, <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620396/bp-reward-work-not-wealth-220118-en.pdf?sequence=29> (8. 2. 2018).
- Ribeiro, D., 2020, Bela krajina – Sustainability in a Karst Landscape. Založba ZRC, Ljubljana.

- Ribeiro, D., Šmid Hribar, M., 2019, Assessment of Land Use Changes and their Impacts on Ecosystem Services in Two Slovenian Rural Landscapes. *Acta Geographica Slovenica* 59(2), s. 143–159.
- Ribičič, C., 1992, Volilni sistem – med idealnim in realnim. *Teorija in praksa* 29(7–8), Ljubljana, s. 755–760.
- Ribičič, C., 1998, Za regionalizem in zbor pokrajin. V: *Regionalizem v Sloveniji*, C. Ribičič (ur.). ČZ Uradni list, Ljubljana, s. 11–32.
- Ribičič, C., 1999, Volilni sistem iz žabje perspektive. *Teorija in praksa* 36(3), s. 458–471.
- Ribičič, C., 2000, Podoba parlamentarnega desetletja. *Samozaložba*, Ljubljana.
- Ribičič, C., 2014, Interes in odgovornost večinskega naroda za sožitje z manjšinami: novodobne manjšine in osamosvojitve Slovenije. V: *Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev)*, V. Kržišnik Bukič (ur.). Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, Ljubljana, s. 179–204.
- Ribičič, C., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazič). *Cankarjeva založba*, Ljubljana, s. 374–397.
- Ribičič, C., 2019, Spremembe volilnega sistema: prednostni glas ne ogroža ustavne vloge političnih strank. *Dnevnik – priloga Objektiv* (20. 7. 2019), Ljubljana.
- Ribičič, C., 2021, Kakšen kombiniran volilni sistem je najbolj primeren za današnjo Slovenijo? (delovno gradivo). Nacionalni svet za demokratično spremembo volilnega sistema, Ljubljana.
- Rifkin, J., 1986, *Posustajanje budućnosti*. Naprijed, Zagreb.
- Rifkin, J., 1989, *Entropy – Into the Greenhouse World*. Bantam New Age Books, New York.
- Rifkin, J., 2001, *Stoletje biotehnologije: kako bo trgovina z geni spremenila svet*. Krtina, Ljubljana.
- Rifkin, J., 2009, *The Empathic Civilisation: The Race to Global Consciousness in a World in Crisis*. Polity Press, Cambridge.
- Rifkin, J., 2014, *The Zero Marginal Cost Society*. Palgrave Macmillan, New York.
- Rifkin, J., 2015, *Družba ničelnih mejnih stroškov: Internet stvari in ekonomija souporabe* (prevod). Modrijan, Ljubljana.
- Rincon, L., 2020, *Living Minimum Income in Spain: Very far from a UBI*, <https://basicincome.org/news/2020/06/living-minimum-income-in-spain-very-far-from-a-ubi/> (1. 1. 2022).
- Ritovšek, L., 2012, *Koncept univerzalnega temeljnega dohodka v tržnem gospodarstvu* (delo diplomskega seminarja). Ekonomsko-poslovna fakulteta, Maribor.
- Rizman, R., 1986, *Oris razvoja anarhistične družbene misli*. V: *Antologija anarhizma* (1. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. XXI–LXX.
- Rizman, R., 2011a, *Pot h krizi: od dogme o vsemogočnemu trgu do erozije demokracije*. *Teorija in praksa* XLVIII, Ljubljana, s. 1203–1222.

- Rizman, R., 2011b, K novi paradigmi za mir in vojno: družbena varnost. V: *Vojna in mir: Refleksije dvajsetih let*, V. Jalušič in L. Kreft (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 179–193.
- Rizman, R., 2011c, Nova paradigma družbene varnosti. *Dnevnik – priloga Objektiv* (17. 9. 2011), Ljubljana.
- Rizman, R., 2013, Vprašanje o globalizaciji. V: *Čas je za ekosocializem*, V. Žakelj, (ur.). VBG, Ljubljana, s. 27–30.
- Rizman, R., 2014a, Odprte sociološke agende – globalizacija, demokracija in intelektualci. Zbirka *Razprave Filozofske fakultete*, Znanstvena založba FF, Ljubljana.
- Rizman, R., 2014b, Čas (brez) alternative, Sociološke in politološke refleksije. *Znanstvena knjižnica – Refleksije 4*, Ljubljana.
- Rizman, R., 2015, Čas distopije (kakotopije) – politični in ekonomski neoliberalizem. V: *Utopije – še vedno*, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). *Studia humanitatis*, Ljubljana, s. 247–256.
- Rizman, R., 2020a, Družba in politike v času retrotopije: teme iz politične sociologije. *Znanstvena založba Filozofske fakultete*, Ljubljana.
- Rizman, R., 2020b, Houston, Slovenija ima problem. *Delo – Sobotna priloga* (24. 12. 2020), Ljubljana.
- Rizman, R., 2021a, Cepljeni, necepljeni, proticepilci, teorije zarote in znanost. *Delo – Sobotna priloga* (21. 8. 2021), Ljubljana.
- Rizman, R., 2021b, Pot v ekološko civilizacijo ali mimo nje? *Delo – Sobotna priloga* (6. 11. 2021), Ljubljana.
- Rizman, R., 2022, Intervju z novinarjem B. Mekino. *Mladina 9* (4. 3. 2022), Ljubljana.
- Rman, N., Lapajne, A., 2013, Geotermalna energija zahodnega obrobja Panonskega bazena. *Geološki zavod*, Ljubljana.
- Robb, E., 2020, No Time to Waste: Plastic Production and Fossil Gas, <https://zerowasteurope.eu/2020/10/no-time-to-waste-plastic-production-and-fossil-gas/> (20. 11. 2020).
- Rocard, M., 2015, H knjigi. V: B. Repe, Milan Kučan, prvi predsednik. Modrijan, Ljubljana, s. 9–11. Roche, P. in drugi, 2019, *The Global Crisis of Nuclear Waste*. Greenpeace France, https://cdn.greenpeace.fr/site/uploads/2019/01/REPORT_NUCLEAR_WASTE_CRISIS_ENG_BD-2.pdf?_ga=2.176858277.1849088914.1549876351-1635765717.1507707309 (27. 12. 2019).
- Rocker, R., 1986a, Sistem sovjetov ali diktatura proletariata (1922). V: *Antologija anarhizma* (2. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 505–511.
- Rocker, R., 1986b, Mitologija revolucije in revolucionarna resničnost (1949). V: *Antologija anarhizma* (2. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 512–520.
- Rockström, J. in drugi, 2009, A Safe Operating Space for Humanity. *Nature* 461, s. 472–475.
- Rogelj, B., 2012, Ureditev volilnih enot v državnozbornem volilnem sistemu. *Dela* 37, Ljubljana, s. 107–128.

- Rogelj, B., 2019, Zaključne misli – geografija v perspektivi družbenega razvoja v 21. stoletju. V: Razvoj geografije na Slovenskem: 100 let študija geografije na Univerzi v Ljubljani, D. Ogrin (ur.). Zbirka *Historia facultatis*, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, s. 435–447.
- Rogelj, B., 2020, Spremembe volilnih enot za izvedbo volitev v Državni zbor RS. Dela 53, Ljubljana, s. 45–66.
- Rogelj, B., 2021, Ali je nova ureditev volilnih okrajev za državnozborske volitve ustavna? Dela 56, Ljubljana, s. 131–156.
- Rogers, C., 2014, *Capitalism and Its Alternatives*. Zed Books, London.
- Roport, T., 2014, Koga naj volim? Založba Sanje, Ljubljana.
- Ross, J., Belin, K., Sampson, B., Cutrone, C., 2016, What is Socialism? The Platypus Review 87, Chicago.
- Rošker, S. J., 2022, Humanizem v transkulturni perspektivi: primer Kitajske. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Roter, P., 2014, Identifikacija manjšin v Sloveniji: so lahko mednarodni kriteriji v pomoč? V: Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, s. 63–80.
- Rousseau, J. J., 1960, Družbena pogodba. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Rožman, S., 2022, Intervju z novinarjem B. Tavčarjem. Delo – Energetika 2022 (24. 9. 2022), Ljubljana.
- Rman, N., Lapajne, A., Rajver, D., 2009, Geotermalna energija kot »obnovljiv« in »trajnosten« vir energije. V: Obnovljivi viri energije (OVE) v Sloveniji, J. Volfand (ur.). Fit media, Celje, s. 95–101.
- Rupel, D., 1990, Mednarodno priznanje Slovenije. Nova revija 95, Ljubljana, s. 334–346.
- Rupel, D., 1993, Odčarana Slovenija. Mihelač, Ljubljana.
- Rupel, D., 1999, Težave (in možnosti) slovenske države ali »Tujega nočemo, svojega ne damo!« V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 294–310.
- Rupel, D., 2016, Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazic). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 398–417.
- Rupel, D., 2017, Evropska pobuda 2017. Delo – Sobotna priloga (7. 1. 2017), Ljubljana.
- Rupel, D., 2021, Zlovesče napovedi o Slovenski vojski. Delo – Sobotna priloga (16. 10. 2021), Ljubljana.
- Rupnik, V., 2014, Vprašanje naše civilizacije: biti ali ne biti. V: Kriza sistema, I. Lapajne (ur.). Lara D. O. O., Brezovica pri Ljubljani, s. 73–79.
- Rus, A., 2014, Prihodnost Slovenije v Evropski uniji. V: Zbornik 2004–2014, B. Pavlič in drugi (ur.). Forum 21, Ljubljana, s. 115–126.
- Rus, Veljko, 1985, Petintrideset let jugoslovanskega samoupravljanja. Družboslovne razprave 2(3), Ljubljana, s. 3–15.

- Rus, Veljko, 1988, Neekonomski vidiki lastništva. Družboslovne razprave 56, Ljubljana, s. 5–22.
- Rus, Veljko, 1990, Socialna država in družba blaginje. Domus, Ljubljana.
- Rus, Veljko, 2009, Tretja pot med antikapitalizmom in postsocializmom. Založba Sophia, Ljubljana.
- Rus, Veljko, Toš, N., 2016, Vrednotenje socializma in kapitalizma med Slovenci – 1991/2011. V: Vrednote v prehodu X, Slovensko javno mnenje 2010–2016, N. Toš (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 511–527.
- Rus, Vojan, 2012, Reforma sodobnega človeštva. Društvo T. G. Masaryk za filozofsko antropologijo, za etiko ter za humanistične in družbene vede, Ljubljana.
- Russell, B., 1918, Proposed Roads to Freedom, <http://dhspritory.org/kenny/PhilTexts/Russell/roads-freedom.pdf> (13. 5. 2019).
- Saint-Simon, C.-D., 1979, Izbrana besedila. V: Utopični socialisti: izbor besedil, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 233–280.
- Saksida, S., 2017, Intervju z novinarjem K. Košakom. Mladina 9 (3. 3. 2017), Ljubljana.
- Salecl, R., 2017, Tek na mestu. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Salecl, R., 2021, Cepljenje med izbiro in obveznostjo, <https://www.disenz.net/cepljenje-med-izbiro-in-obveznostjo/> (25. 8. 2021).
- Samary, C., 2017, Komunizem v gibanju: Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja. *cf, Ljubljana.
- Sanchez Bajo, C., Roelants, B., 2015, Kapital in past zadolževanja: Zadrugištvo kot alternativa. Modrijan, Ljubljana.
- Santangelo, E., 2020, Zakaj prepevamo Bella Ciao. Global (marec 2020), Ljubljana.
- Sardelič, J., 2018, The Refugee Crisis and the Re-imagined Politics of Belonging: Political Discourses on the Western Balkan Route. V: A European Crisis, T. Agarin in N. Nancheva (ur.). Ibidem-Verlag, Stuttgart, s. 127–147.
- Sarkar, S., 2014, Eco-Capitalism: Can it Work?, <http://www.countercurrents.org/sarkar030614.htm> (5. 7. 2016).
- Sarkar, S., Kern, B., 2008, Eco-Socialism or Barbarism. Initiative Eco-Socialism, Cologne in Mainz.
- Savič, D., 2016, Branik javnega interesa. Delo – Kolumna (23. 9. 2016), Ljubljana.
- Savič, D., 2017, Medgeneracijska pravičnost kot temelj ravnanja z okoljem, (dokt. disertacija). Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana.
- Schneider, W., 2020, Wasserstoff-Wohnhaus, <https://baubiologie-magazin.de/wasserstoff-wohnhaus/> (5. 3. 2020).
- Schor, J., 2016, Dijeljenje posla. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 222–226.
- Schriebl, E., Exner, A., Lauk, C., Kulterer, K., 2008, On the Way Towards a Degrowth Society: A Review of Transformation Scenarios and Desirable Visions of the Future. V: First International Conference on Economic De-Growth for Ecological

- Sustainability and Social Equity (zbornik prispevkov), F. Flipo in F. Shneider (ur.). Pariz, s. 259–267.
- Schumacher, E. F., 1973, *Small is Beautiful*. Blond & Briggs, London.
- Schumpeter, J., 2010, Lahko kapitalizem preživi? Ustvarjalno uničevanje in prihodnost globalne ekonomije. *Studia Humanitatis*, Ljubljana.
- Schüle, C., 2018, Kralj resnice. Mladina – posebna izdaja: Življenje Jezusa iz Nazareta, Ljubljana, s. 8–17.
- Schwab, K., 2016, Četrta industrijska revolucija (prevod, brezplačna distribucija). World Economic Forum, FrodX d. o. o, Ženeva.
- Schwarz, H. P., 2017, Die neue Völkerwanderung nach Europa, 2017, Deutsche Verlags – Anstalt, München.
- Schwartz, J., Schulman, J., 2012, Toward Freedom: Democratic Socialist Theory and Practice, http://www.dsausa.org/toward_freedom (23. 7. 2017).
- Schwartzmann, D., 2020, The Global Solar Commons, the Future That is Still Possible: A Guide for 21st Century Activists. The Solar Utopia org. Press.
- Schweickart, D., 2016, Economic Democracy. An Ethically Desirable Socialism That Is Economically Viable, <https://thenextsystem.org/economic-democracy> (10. 2. 2018).
- Schweizerische Gesamtenergiestatistik 2020, 2021, Bundesamt für Energie, Bern.
- Sciubba, J., Lamere, C., Dobelko T., 2015, Population and National Security. V: Environmental Security, R. Floyd in R. Matthew (ur.). Routledge, London in New York, s. 201–219.
- Sedlaček, T., 2014, Ekonomija dobrega in zla: po sledeh človekovega spraševanja od Gilgameša do finančne krize. Družina, Ljubljana.
- Sedmak, M., 2012, Zgodovina je polna paradoksov. V: S. Vidmajer, Čas odraščanja: dvajset let slovenske zunanje politike. Mladinska knjiga, Ljubljana, s. 195–202.
- Sekulova, F., 2016, Sreča. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 202–207.
- Sekulova, F., Kallis, G., Rodriguez-Labajos, B., Schneider, F., 2013, Degrowth: From Theory to Practice. *Journal of Cleaner Production* 38, s. 1–6.
- Sen, A., 2002, Ekonomija blaginje: izbrane razprave. Collegium Graphicum, Ljubljana.
- Senghaas, D., 2011, Pravični mir namesto pravične vojne. V: Vojna in mir: Refleksije dvajsetih let, V. Jalušič in L. Kreft (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 195–204.
- Seven Sparks to Light a New Economy, 2021, https://friendsoftheearth.eu/wp-content/uploads/2021/12/7-sparks-to-light-a-new-economy_FoEE-final.pdf (27. 9. 2022).
- Seymour, J., Girardet, H., 1991, Načrt za zeleni planet. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Simčič, T., 1993, Krščanski aktivizem Andreja Gosarja. V: Cerkev, kultura in politika, M. Dolinar, J. Mahnič in P. Vodopivec (ur.). Slovenska matica, Ljubljana, s. 91–96.

- Simoneti, M., Vertelj Nared, P., Jeriha, U., Cerar, A., Pečan, P., 2018, Berilo za trajnostno urejanje prostora. IpoP – Inštitut za politike prostora, Ljubljana.
- Simoniti, I., 2020, Svoboda, pravičnost, zakon in oblast. Delo – Sobotna priloga (12. 12. 2020), Ljubljana.
- Simoniti, I., 2021, Pravo, uzakonjeni režim kulture življenja različnih. Delo – Sobotna priloga (29. 5. 2021), Ljubljana.
- Sintomer, Y., 2018, From Deliberative to Radical Democracy? Sortition and Politics in the 21st Century, <https://ssc.wisc.edu/~wright/929-utopias-2018/wp-content/uploads/2018/01/Sintomer-PS-special-issue-on-Sortition.pdf> (12. 8. 2019).
- SIPRI Yearbook, 2021, Stockholm International Peace Research Institute.
- SIPRI Yearbook, 2022, Stockholm International Peace Research Institute.
- Sisk, T., 2017, Elections, Electoral Systems and Party Systems: A Resource Guide. International IDEA, Stockholm.
- Skeldon, R., 2015, International Migration: The Future Challenges for Europe. V: Population Change in Europe, the Middle East and North Africa, S. Mels, K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman in J. Haers (ur.). Ashgate, Farnham, s. 289–303.
- Sket, B., 1998, Živalstvo. V: Geografija Slovenije, I. Gams in I. Vrišer (ur.). Slovenska matica, Ljubljana, s. 205–213.
- Slabe Erker, R., Lampič, B., Cunder, T., Bedrač, M., 2015, Opredelitev in merjenje trajnosti v kmetijstvu. GeograFF 16, Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Slameršak, A., 2017, Med dvema prihodnostma. Mladina 11 (17. 3. 2017), Ljubljana, s. 32–33.
- Slameršak, A., 2018, Odrast, za dostojno življenje v okviru planetarnih omejitev. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 17–26.
- Slameršak, A., Zaplotnik, Ž., Boljka, L., Črnivec, N., 2020, Predlogi za program o zeleni transformaciji in omejitvi podnebnih sprememb (tipkopis). Ljubljana.
- Slapšak, S., 2020, Nazaj v realnost. Mladina – Alternative – Novi svetovni red, Ljubljana.
- Slapšak, S., 2022, Grožnja in strah: Razraščanje sovražnega govora kot orodja oblasti v Sloveniji. Založba *cf, Ljubljana.
- Slapnik, T., 2016, Spodbujanje razvoja socialnega podjetništva, združništva in ekonomske demokracije. Ekonomska demokracija XX(6), Ljubljana, s. 26–27.
- Slater, G., 2012, Unemployment. V: The Elgar Companion to Marxist Economics, B. Fine in A. Saad-Filho (ur.). Edward Elgar, Cheltenham in Northampton, s. 360–366.
- Slovenska sprava – Izjava Slovenske znanosti in umetnosti o spravi ob tridesetletnici samostojne slovenske države, 2021, Delo – Sobotna priloga (20. 3. 2021), Ljubljana.
- Slovenska industrijska strategija 2021–2030, 2021, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Slovenska strategija pametne specializacije, 2015, Vlada Republike Slovenije, Ljubljana.
- Slovenske občine na poti do Zero Waste, 2020, ZW občine v Sloveniji – Zero Waste Občine (ebm.si) (27. 11. 2020).

- Slovenski prostor 2050: vizije prostorskega razvoja Slovenije, 2016, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Slovensko ljudstvo izreka zahvalo in vdanost Duceju, 1941, Slovenec LXIX/106a, Ljubljana.
- Smernice protestne ljudske skupščine, 2020, (7. 7. 2020), Ljubljana.
- Smil, V., 2018, *Energy and Civilization*. The MIT Press, Cambridge.
- Smrekar, A., Breg Valjavec, M., Polajnar Horvat, K., Tiran, J., 2019, *The Geography of Urban Environmental Protection in Slovenia: The Case of Ljubljana*. *Acta Geographica Slovenica* 59(3), Ljubljana, s. 7–80.
- Soban, B., 2011, *Popotnica za prihodnost*. V: S. Hessel, *Dvignite se! Založba Sanje*, Ljubljana, s. 53–63.
- Soban, B., 2021, *Grenki sadeži iger*. Delo – Sobotna priloga (24. 7. 2021), Ljubljana.
- Social Enterprises and the Social Economy Going Forward*, 2016, European Union, Bruselj.
- Social Prosperity for the Future: A Proposal for Universal Basic Services*, 2017, Institute for Global Prosperity, London.
- Socialna pogodba za Evropo*, 2012, Evropske konfederacije sindikatov, Bruselj.
- Smith, P., 2018, *Intervju z novinarjem M. Jenkom*. Delo – Sobotna priloga (20. 10. 2018), Ljubljana.
- Sočan, L., 2014, *Inovacijsko razvojno okolje Irske, Finske in Slovenije*. V: *Zbornik 2004–2014*, B. Pavlič in drugi (ur.). Forum 21, Ljubljana, s. 33–55.
- Sočan, L., 2021, *Slovenija 2025*. V: *60 let kasneje: UL FDV od A do Ž*, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 278–281.
- Solar is Now Cheapest Electricity in History*, 2020, <https://www.carbonbrief.org/solar-is-now-cheapest-electricity-in-history-confirms-iea> (30. 10. 2020).
- Solidarity Party Platform*, 2020, <https://solidarity-party.org/about-us/platform/#EducationSub> (23. 4. 2020).
- Solidarity with Ukraine, Moldova and Georgia*, 2022, <https://friendsoftheearth.eu/news/solidarity-with-ukraine-moldova-and-georgia> (26. 9. 2022).
- Solidarnost*, 2018, *Ekonomska demokracija je eden od temeljev solidarizma (družbe prihodnosti)*. *Ekonomska demokracija* 2, Ljubljana, s. 6.
- Sommaruga, S., 2022, *Die Interview mit L. Rhyn*, <https://www.srf.ch/news/schweiz/energieversorgung-trotz-krieg-sommaruga-wir-muessen-von-der-auslandabhaengigkeit-wegkommen> (19. 8. 2022).
- Sonnenschein, J., 2013, *Zelena proračunska reforma za Slovenijo: odzivanje na krizo s trajnostno vizijo*. Umanotera, Ljubljana.
- Sortition Foundation Strategy 2019–2024*, 2018, <https://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/sortitionfoundation/pages/281/attachments/original/1539937044/Strategy-2019-2024-v1.0.pdf?1539937044> (1. 2. 2022).
- Sovdat, I., 2008, *Deliberativna demokracija kot kritika liberalne demokracije (dipl. delo)*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

- Spangenberg, J., 2002, Environmental Space and the Prism of Sustainability: Frameworks for Indicators Measuring Sustainable Development. *Ecological Indicators* 2(3), s. 295–309.
- Spinney, L., 2020, Zgodovina kot ogromen nabor podatkov. *Global* (marec, 2020), Ljubljana.
- Splichal, S., 2020, Predgovor. V: R. Rizman, Družba in politika v času retrotopije: Teme iz politične sociologije. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana, s. 11–14.
- Splichal, S., 2021, Meje rasti, družbeno okrevanje in odpornost. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 282–284.
- Splichal, S., 2022, Novi globalni fevdalni red in slovenska javna RTV. Delo – Sobotna priloga (12. 3. 2022), Ljubljana.
- Spremljanje stanja ohranjenosti volkov v Sloveniji v sezoni 2020–2021, 2021, Zavod za gozdove Slovenije, Ljubljana.
- Spruk, R., 2011, Primerjalna gospodarska uspešnost Slovenije po 20 letih (pisno gradivo). Pučnikovi dnevi (22. 3. 2011), Ljubljana.
- Srakar, A., 2018, Višja sredstva za kulturo so nujna, a je nujna tudi dobra kulturna politika. Delo – Sobotna priloga (11. 8. 2018), Ljubljana.
- Stališče Komisije Republike Slovenije za medicinsko etiko o evtanaziji, 2019, <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZ/DOKUMENTI/staro/KME/Uradna-staliska/Stalisce-KME-o-evtanaziji.pdf> (17. 2. 2022).
- Stališče Programskega sveta do spreminjanja volilne zakonodaje, 2019, Sinteza – koalicija civilne družbe za prenovo (24. 6. 2019), Ljubljana.
- Stališče Ribiške zveze Slovenije (RZS) do gradenj hidroelektrarn (HE) in malih hidroelektrarn (MHE) z vidika vpliva na ribiško upravljanje, 2018, http://ribiska-zveza.si/downloads/stalin_z_e_ribin_Gua1a.pdf (18. 2. 2020).
- Standing, G., 2015, Intervju z novinarjem M. Horvatom. *Mladina* 23 (5. 6. 2015), Ljubljana.
- Standing, G., 2018, Prekariat: nevarni novi razred. Krtina, Ljubljana.
- Stanič, G., 2011, Moč svobode. G. Stanič – svetovanje d. o. o., Ljubljana.
- Stanič, G., 2013a, Voz po klancu navzgor. Delo – Mnenja (9. 9. 2013), Ljubljana.
- Stanič, G., 2013b, Sonaravni vrt na strehi. G. Stanič – svetovanje d. o. o., Ljubljana.
- Stanič, G., 2015, Luč na koncu predora. Delo – Mnenja (25. 3. 2015), Ljubljana.
- Stanič, G., 2019, Trajnostno graditeljstvo, energetska samooskrba, davčni sistem in 10.000 trajnostnih neprofitnih najemnih stanovanj (gradivo za javno razpravo). Ljubljana.
- Stanič, G., 2020, Slovenske naložbe za trajnostni način življenja (predlog gradiva za javno razpravo). Ljubljana.
- Stanič, G. in drugi, 2022, Pravica živeti. Strokovni program slovenske nacionalne enotnosti za trajnostni način življenja in podnebno nevtralnost do leta 2030 (osnutek). Slovenski razvojni svet, Ljubljana.

- Stanković, P., 2021, O Sloveniji in izzivu kulturne raznolikosti. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 287–289.
- Starč, G., 2021, Intervju z novinarko T. Pihlar. Dnevnik – Objektiv (30. 1. 2021), Ljubljana.
- Statistical Review of the World Energy, 2020, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review> (13. 12. 2020).
- Statistical Review of World Energy, 2021, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-germany-insights.pdf> (18. 4. 2022).
- Statistiken zur Kernenergie in der Schweiz, 2020, https://de.statista.com/themen/2343/kernenergie-in-der-schweiz/#dossierContents__outerWrapper (19. 4. 2022).
- Statopis – statistični pregled Slovenije, 2020, <https://www.gov.si/novice/2020-06-02-statopis-statisticni-pregled-slovenije-2020/> (2. 8. 2022).
- Stegmann, F., Langhorst, P., Jähnichen, T., Friedrich, N., 2005, Geschichte der sozialen Ideen in Deutschland: Sozialismus – Katholische Soziallehre – Protestantische Sozialethik. Fachverlage GmbH, Wiesbaden.
- Stepišnik, U., Repe, B., 2015, Identifikacija vročih točk geodiverzitete na primeru Krajskega parka Rakov Škocjan. Dela 44, s. 45–62.
- Stern, N., 2006, The Economics of Climate Change. British Government, London.
- Stiglitz, J., 2013, The Price of Inequality. Norton & Company, New York in London.
- Stiglitz, J., Sen, A., Fitoussi, J. P., 2008, Issues Paper, Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
- Stojan, J., 2016, Pod socializmom se ni živelo bolje, <https://siol.net/posel-danes/novice/pod-socializmom-se-ni-zivelo-bolje-428796> (24. 4. 2017).
- Stojanov, V., 2021, Rožljanje z orožjem in demilitarizacija, Trideset let samostojnosti. Delo (13. 2. 2021).
- Stopnja samooskrbe s hrano, 2022, kazalci.arso.gov.si/sl/content/stopnja-samooskrbe-s-hrano (6. 7. 2022).
- Strategija prostorskega razvoja Slovenije, 2015, <https://www.yumpu.com/xx/document/view/45327563/strategija-prostorskega-razvoja-slovenije-ministrstvo-za> (12. 9. 2022).
- Strategija razvoja Elektroenergetskega sistema Slovenije do leta 2050, 2022, (Delovna skupina SAZU: Aleksander Mervar, Dejan Paravan, Jože P. Damijan, Drago Baubič), Ljubljana.
- Strategija razvoja Slovenije 2014–2020, 2013, Ministrstvo za gospodarstvo RS, Ljubljana.
- Strategija razvoja Slovenije 2030, 2017, Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko RS, Ljubljana.
- Strmšnik, I., 2004, Pokrajine v Sloveniji in Evropska unija. V: Pokrajina: druga raven lokalne samouprave, S. Vlaj (ur.). Inštitut za lokalno samoupravo pri Fakulteti za upravo, Ljubljana.

- Stritih, J., 2018, Okoljski odtis Slovenije – izračun projekcij in scenarijev zmanjšanja okoljskega odtisa za izbrane ukrepe. Svetovanje za trajnostni razvoj, Ljubljana.
- Stromerzeugung nach Energieträgern 1990–2019 (Stand Dezember), 2019, <https://www.ag-energiebilanzen.de/> (21. 1. 2020).
- Stupica, Ž., 2021, Evropsko sodišče za človekove pravice: »V demokratični družbi je obvezno cepljenje otrok nujno«, <https://www.portalplus.si/4334/escp-cepljenje-otrok/> (29. 5. 2021).
- Stutz, F., Warf, B., 2005, *The World Economy*. Prentice Hall, New Jersey.
- Summary for Policymakers of the Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services of the Intergovernmental Science–Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services, 2019, https://www.ipbes.net/sites/default/files/downloads/spm_unedited_advance_for_posting_htn.pdf (4. 5. 2020).
- Sušova Salminen, V., 2018, *After Neoliberal Transformation. Authoritarian Tendencies in Central and Eastern Europe*, <https://www.transform-network.net/publications/issue/after-neoliberal-transformation-authoritarian-tendencies-in-central-and-eastern-europe/> (10. 8. 2018).
- Sustainable Society Index SSI-2008, 2008, Sustainable Society Foundation, Haag.
- Sustainable Society Index SSI-2014, 2014, Sustainable Society Foundation, Haag.
- Sustainable Society Index SSI-2016, 2016, Sustainable Society Foundation, Haag.
- Sustainable Society Index SSI-2018, 2018, Sustainable Society Foundation, Haag.
- Svete, M., 2013, Neposredna politična demokracija – proces neposrednega spreminjanja družbe. V: *Kam plovemo? Premisleki o izhodih iz krize*, N. Šoštarčič (ur.). Založba Sanje, Ljubljana, s. 25–31.
- Svetlik, I., 1996, Avtonomija in integracija univerze. V: *Slovenska smer*, M. Crnković (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 119–124.
- Svoboda religije in prepričanja ter razmerja med državo in verskimi skupnostmi v Sloveniji, 2000, V: *Cerkev in država: pravna ureditev razmerja med državo in cerkvijo*, L. Štrum (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 313–360.
- Swiaczny, F., Hillmann, F., 2017, Migration und Flucht in globalen Süden. *Geographische Rundschau* 69(3), s. 46–50.
- Swyngedouw, E., 2016, Depolitizacija (»političko«). V: *Odrast: Pojmovnik za novu eru*, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). *Fraktura i IPE*, Zagreb, s. 113–119.
- Šalehar, M., 2018, Duh česa: izbrane kolumne. *Mladinska knjiga*, Ljubljana.
- Šeligo, R., 2004, Jože Pučnik 1932–2003. V: *Pučnikova znanstvena in politična misel*, M. Zver (ur.). Nova obzorja, Ljubljana.
- Šešerko, L., 1990, Ekosocializem in demokracija. *Teorija in praksa* XXIX, Ljubljana, s. 1038–1042.
- Šešerko, L., 2020, O pravici javnosti do odločanja o jedrski energiji. *Dnevnik – Objektiv* (31. 12. 2020), Ljubljana.
- Šetina, M., 2002, *Zasebno šolstvo v Sloveniji* (dipl. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

- Širec, K., Bradač Hojnik, B., Denac, M., Močnik, D., 2018, Slovenska podjetja in krožno gospodarstvo. Univerzitetna založba, Univerza v Mariboru, Maribor.
- Širovnik, K., 2022, Ne vedo, kam z radioaktivnimi odpadki. Večer – Slovenija (27. 2. 2022), Maribor.
- Škof, L., 2017, O rekonstrukciji demokracije, <http://pogledi.delo.si/druzba/o-rekonstrukciji-demokracije> (8. 8. 2017).
- Škof, L., 2022, O vojni kot smislu biti in o miru kot smislu človeštva. Dela – Mnenja (19. 3. 2022), Ljubljana.
- Šlibar, L., 2021, Ustvarjanje kapitalizmu odpornih skupnosti, <https://www.dizens.net/ustvarjanje-kapitalizmu-odpornih-skupnosti> (21. 8. 2021).
- Šmid Hribar, M., Kozina, J., Bole, D., Urbanc, M., 2018, Javno dobro, skupni viri in skupno: vpliv zgodovinske zapuščine na sodobno dožemanje v Sloveniji kot tranzicijski družbi. Urbani izziv 29(1), s. 43–55.
- Šmidovnik, J., 1998, Dograjevanje ustavne zasnove regionalizma. V: Regionalizem v Sloveniji, C. Ribičič (ur.). ČZ Uradni list, Ljubljana, s. 141–146.
- Šorli, S., 1990, Konec časa. Samozaložba, Ljubljana.
- Šorli, S., Klinar, D., Kern, N., 2007, Celostna ekologija, Pot v zavestno družbo. Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, Ptuj.
- Špes, M., 1998, Degradacija okolja kot dejavnik diferenciacije urbane pokrajine. Geographica Slovenica 30, Ljubljana.
- Špes, M., 2000, Geografske značilnosti pokrajinsko ranljivih območij v Sloveniji. Geographica Slovenica 33(1), Ljubljana, s. 9–46.
- Šprah, L., Novak, T., Fridl, J., 2014, Blaginja prebivalcev Slovenije po regijah: primerjava kazalnikov s poudarkom na zdravju. Acta Geographica Slovenica 54, Ljubljana, s. 80–87.
- Štaudohar, I., 2018, Išče se vodovodar. Delo – Sobotna priloga (11. 8. 2018), Ljubljana.
- Štefančič, M. (st.), 2015, Človek, vreden spomina in spomenika. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 399–404.
- Štefančič, M. (ml.), 2014, Kdor prej umre, bo dlje mrtev: Eseji o Sloveniji, Slovencih in svetu v času krize. Zbirka Angažirano, Umco, Ljubljana.
- Štefančič, M. (ml.), 2015, Počnite, kar hočete, samo ubogajte: Eseji o življenju v času smrti. Umco, Ljubljana.
- Štefančič, M. (ml.), 2022a, Lažne solze Evropske unije. Mladina 11 (18. 3. 2022), Ljubljana.
- Štefančič, M., 2022b, Vojna. Esej o koncu sveta. Založba UMco, Ljubljana.
- Štiblar, F., 2008, Svetovna kriza in Slovenci. Kako jo preživeti? Založba ZRC, Ljubljana.
- Štiblar, F., 2009, Ne liberalni kapitalizem ne ortodoksni socializem, temveč solidarizem, http://www.ednevnik.si/entry.php?w=krscanskisocialisti&e_id=84130 (1. 1. 2016).
- Štiblar, F., 2013, Rast, rast, rast – ob nacionalnem reformnem programu 2013–2014 (tipkopis). Ljubljana.

- Štiblar, F., 2015, Solidarizem je prava rešitev za Slovenijo kot humanekonomijo. V: Dr. Andrej Gosar (1887–1970), J. Gašparič in A. Veber (ur.). Celjska Mohorjeva družba, Celje, s. 267–293.
- Štih, B., 1987, Slovenski narod hic et nunc (1982). V: Slovenska misel, J. Pogačnik (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 369–384.
- Štih, P., 2010, Migracije in oblikovanje kompleksnega kulturnega prostora med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom v srednjem veku. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 59–77.
- Štih, P., 2020, Intervju z novinarko J. Kontler Salamon. Delo – Znanost (9. 7. 2020), Ljubljana.
- Štrajn, D., 1971, Zasedba Filozofske fakultete maj 1971 – dokumenti: Zakaj nam gre. Problemi VIII(103-104), Ljubljana, s. 32.
- Štrajn, D., 2015, Utopija in vprašanje konca utopije v šestdesetih letih. V: Utopije – še vedno, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). Studia Humanitatis, Ljubljana, s. 215–225.
- Štrajn, D., 2019, Znanost kot podganja dirka. Mladina 36 (6. 9. 2019), Ljubljana.
- Štrajn, S., 2016, Razmisleki v času recesije. Ennoema, Inštitut za jezikoslovne, filozofske in družboslovne raziskave, Ljubljana.
- Štromajer, J., 2016, Predlog zakona o delavskih odkupih. Ekonomska demokracija XX(1), Ljubljana, s. 9–11.
- Štromajer, J., 2021, Zadružna alternativa »delitveni ekonomiji« ter uberizaciji trga dela in storitev. Ekonomska demokracija XXV(2), s. 6–10.
- Štros, N., 2016, Energetska politika, v čigavo korist? V: Prispevki k razpravi o Energetskem konceptu Republike Slovenije, L. Sever (ur.). Elektro Ljubljana, Ljubljana, s. 36–39.
- Šuklje, B., 2022, Minister, ki je pobegnil Putinu. Delo – Mnenja (31. 3. 2022), Ljubljana.
- Šuligoj, B., 2022, Satira o ruski negativni energiji – nevarne sončne elektrarne. Delo – Mnenja (7. 3. 2022), Ljubljana.
- Šuligoj, R., 2011, Varnostni izzivi in totalna vojna (mag. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Šumi, I., Josipovič, D., 2008, Avtohtonost in Romi: k ponovnemu premisleku načel manjšinske politike v Sloveniji. Dve domovini/Two homelands 28, Ljubljana, s. 93–110.
- Šurc, M., 2021, Trgovina z orožjem. Posebna številka Mladine – Rojstvo države (2. del), Ljubljana.
- Šuštar, B., 2019, V preteklosti onesnažena področja: Kako naprej? Državni svet RS – razprava (12. 4. 2019), <https://civilne-iniciative-celja.si/index.php?stran=1&novica=58> (6. 3. 2022).
- Tajnikar, M., 2021, Osamosvojitelji – od samoupravljanja do kapitalizma. Dnevnik – Objektiv (6. 2. 2021).

- Tancig, P., 2003, Institucionalna infrastruktura za prenos in uporabo znanja in tehnologij: nekaj ilustracij in poudarkov iz Finske in Nizozemske. V: Simulacije trajnostnega razvoja, poročilo št. 2. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 155–162.
- Tancig, P., 2022, Predvolilni album – podobe sramote. Dnevnik – Pisma bralcev (21. 4. 2022), Ljubljana.
- Tarman, K., 1992, Osnove ekologije in ekologija živali. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Tavčar, B., 2019, Vodik (lahko) poganja tudi kolesa, ladje in letalnike. Delo (24. 6. 2019), Ljubljana.
- Taxation in 2016, 2017, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8515992/2-07122017-BP-EN.pdf/0326ff22-080e-4542-863f-b2a3d736b6ab> (26. 6. 2018).
- Tepina, D., 2015, Anarhizem kot revolucionarna utopija. V: Utopije – še vedno, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). Studia humanitatis, Ljubljana, s. 257–281.
- Taxation Trends in the European Union, 2018, Publications Office of the European Union, Luksemburg.
- Taxation Trends in the European Union, 2021, Publications Office of the European Union, Luksemburg.
- Taxonomy: Technical Report, 2019, EU Taxonomy Technical report by the TEG (junij 2019) (Europa.eu) (25. 11. 2019).
- Ten Reasons to Oppose Nuclear Energy, 2021, <https://www.greenamerica.org/fight-dirty-energy/amazon-build-cleaner-cloud/10-reasons-oppose-nuclear-energy> (9. 8. 2021).
- Teršek, A., 2015, Bog je v hiši alias politična alternativa med utopijo in distopijo. V: Utopije – še vedno, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). Studia humanitatis, Ljubljana, s. 109–134.
- Teršek, A., 2017, Intervju z novinarjem P. Petrovčičem. Mladina11 (17. 3. 2017), Ljubljana.
- TEŠ 6: slovenska prihodnost (razvojni forum), 2010, Umanotera in Plan B za Slovenijo, Ljubljana.
- Thalwil auf dem Weg zur 2000-Watt-Gesellschaft, 2019, Thalwil www.oekopolis.ch/files/praes_2000-watt-gesellschaft_thalwil_20190128.pdf (17. 1. 2019).
- The Bioeconomy to 2030: Designing a Policy Agenda, 2009, OECD, Pariz.
- The Circularity Gap Report, 2020, Circle Economy. The Platform for Accelerating the Circular Economy (PACE), Ruparo, Amsterdam.
- The Corona Crisis and the Consequences for European Politics, 2020, <https://www.european-left.org/the-corona-crisis-and-the-consequences-for-european-politics-la-crise-du-coronavirus-et-les-consequences-pour-les-politiques-europeennes/> (15. 9. 2020).
- The Federal Government's Energy Concept of 2010 and the Transformation of the Energy System of 2011, 2011, Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, Berlin.

- The EU in the World – 2020 Edition, 2020, Eurostat, Luksemburg.
- The European Green Deal, 2019, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1596443911913&uri=CELEX:52019DC0640#document2> (8. 9. 2020).
- The EU Will Be Democratised. Or It Will Disintegrate!, 2016, https://diem25.org/wp-content/uploads/2016/02/diem25_english_long.pdf (2. 8. 2018).
- The Global Marshall Plan, 2008, <https://spiritualprogressives.org/wp-content/uploads/2017/01/Global-Marshall-Plan-1.pdf> (16. 3. 2022).
- The Impact of Waste to Energy Incineration on Climate, 2019, https://zerowasteurope.eu/wp-content/uploads/edd/2019/09/ZWE_Policy-briefing_The-impact-of-Waste-to-Energy-incineration-on-Climate.pdf (20. 3. 2020).
- The Imperative of Climate Action to Protect Human Health in Europe, 2019, European Academies Science Advisory Council (EASAC), Halle.
- The International Resource Panel – 10 Key Messages on Climate Change, 2021, <https://www.resourcepanel.org/reports/10-key-messages-climate-change> (8. 1. 2022).
- The Legatum Prosperity Index, 2020, Legatum Institute Foundation.
- The Sustainable Development Goals Report, 2019, United Nations, New York.
- The Ukraine Conflict and its Implications, 2015, <https://www.sipri.org/yearbook/2015/03> (29. 3. 2022).
- The Use of Woody Biomass for Energy Production in the EU, 2021, JRC Science for Policy Report. European Commission, Bruselj.
- The World Nuclear Industry Status Report, 2019, MacArthur Foundation, Pariz in Budimpešta.
- The World Nuclear Industry Status Report, 2020, MacArthur Foundation, Pariz in Budimpešta.
- The World Nuclear Industry Status Report, 2021, MacArthur Foundation, Pariz in Budimpešta.
- The World Population Prospect: Highlights, 2019, World Population Prospects 2019 I: Comprehensive Tables (un. Org) (30. 11. 2020).
- The 2015 Ageing Report Economic and Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2013–2060), 2015, European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Bruselj. https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/pdf/ee3_en.pdf (31. 12. 2017).
- Thierstein, A., Walser M., 2007, An Evaluation Framework of Quality Management of Projects for Regional Sustainable Development. V: Sustainable Development in Europe, U. Schubert in E. Störmer (ur.). Edward Edgar Publishing Limited, Cheltenham, s. 136–153.
- Thompson, W., 2016, Resistance Rising: Socialist Strategy in the Age of Political Revolution, Democratic Socialists of America, http://www.dsausa.org/resistance_rising_socialist_strategy_in_the_age_of_political_revolution (22. 7. 2017).
- Three Manifestos: Climate Struggles and Ecosocialism, 2017, <https://climateandcapitalism.com/2017/04/27/three-manifestos-climate-struggles-and-ecosocialism> (22. 11. 2020).

- Tian, N., Fleurant, A., Wezeman, P., Wezeman, S., 2017, Trends in World Military Expenditure, <https://www.sipri.org/sites/default/files/Trends-world-military-expenditure-2016.pdf> (30. 4. 2017).
- Tičar, L., 2015, Novejše norme MOD in koncept dostojnega dela. Delavci in delodajalci XV(2-3), Ljubljana, s. 209–222.
- Tilley, C., 2010, For Fair Pay, See Plato. *The Guardian* (3. 6. 2010).
- Timm, U., 1986, Ali ima anarhizem prihodnost (1971). V: *Antologija anarhizma* (2. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 633–637.
- Tiran, J., 2010, Tip naselbinskega območja kot dejavnik volilnega vedenja: Analiza volitev v Državni zbor 1996–2008 (dipl. delo). Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Tiran, J., Rogelj, B., 2017, Geografski vidiki volitev v Podravju. V: *Geografija Podravja*, V. Drozg, U. Horvat in E. Konečnik Kotnik (ur.). Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor, s. 189–206.
- Tkalec, T., 2022, Jedrska energija ni zelena. *Večer – Energetika* (15. 2. 2022), Maribor.
- Tkalec, T., Lukšič, A., 2015, Energetska tranzicija in ovire zanjo. *Zelene politike, ČKZ* 262, s. 55–72.
- Tkalec, T., Kvac B., 2017, Dovolj za vse – priročnik za izvedbo skupnostne sončne elektrarne. *Focus – društvo za sonaraven razvoj*, Ljubljana.
- Tobias, B., Davies, A., 2022, Ukraine War: Russia Using Nuclear Plant as Cover to Shell Us, <https://www.bbc.com/news/world-europe-6243287> (5. 8. 2022).
- Tolstoj, L., 1986, Suženjstvo našega časa. V: *Antologija anarhizma* (2. del), R. Rizman in M. Maruško (ur.). Krt, Ljubljana, s. 409–425.
- Toman, J. M., 2013, *Natura 2000 – omrežje izbranih varstvenih območij*. Proteus 76(1), Ljubljana.
- Toman, J. M., 2017, Ljubljanica – reka zakladov in skritih nevarnosti. *Outsider* 10, Ljubljana, s. 18–20.
- Toman, J. M., 2020, Ko narava postaja pacient, z njo vred pa tudi mi. *Delo – Gostujoče pero* (9. 10. 2020), Ljubljana.
- Tomazin, I., 2017, Vrnite nam čas za paciente! *Delo – Gostujoče pero* (27. 1. 2017), Ljubljana.
- Tomazin, I., 2018, Defenzivna medicina. Tatovi in drugi škodljivci v slovenskem zdravstvu. *Dnevnik – priloga Objektiv* (29. 9. 2018), Ljubljana.
- Tomazič, J., Ihan, A., 2022, Kmalu konec pandemije covida-19? *Delo – Mnenje* (2. 2. 2022), Ljubljana.
- Tomc, G., 1987, Samoupravljanje kot trenutno najbolj realni socializem. *Družboslovne razprave* 4(5), Ljubljana, s. 177–179.
- Tomc, G., 2010, Subkulturi hipijev in pankerjev. Primer Slovenije v sedemdesetih in osemdesetih letih. V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 365–381.

- Topič, M., Jošt M., 2021, Novi rekordi v fotovoltaiiki tudi s slovenskim pridihom, <https://www.zelenaslovenija.si/EOL/Clanek/3307/embalaza-okolje-logistika-st-157/novi-rekordi-v-fotovoltaiiki-tudi-s-slovenskim-pridihom-eol-157> (2. 2. 2022).
- Topič, M., Drozdowski-Strehl, R., Sinke, W., 2021, European Strategic Research and Innovation Agenda (SRIA) for Photovoltaics – Fit for 55 % and Climate Neutrality, <https://www.eupvsec-proceedings.com/proceedings?paper=50708> (14. 2. 2022).
- Toplak, C., 2014, »Za nov družbeni red«: genealogija samoupravljanja. *Ars & Humanitas* 8(1), Ljubljana, s. 118–135.
- Toplak, C., 2021, Raziskovanje zahodnoslovenskega naravoverstva. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 306–308.
- Toplak, J., 2000, Volilni sistemi in oblikovanje volilnih enot. *Nova revija*, Ljubljana.
- Toplak, J., 2003, Preferenčni glas in njegova uporaba v Sloveniji. *Lex localis* I(2), Maribor, s. 15–43.
- Top US Bosses Earnn 278 Times more than their Employees, 2019, <https://www.theguardian.com/us-news/2019/aug/14/ceo-worker-pay-gap> (17. 8. 2018).
- Torelli, N., 2015, Tri stoletja zdržnosti (»trajnosti«): Les naš vsakdanji. V: *Gozd in les: slovenski gozd za Slovenijo*, M. Zupančič (ur.). *Silva Slovenica* 143, Ljubljana, s. 32–48.
- Torelli, N., 2019, Vloga gozdov pri blaženju podnebnih sprememb. *Silva Slovenica* 163, s. 24–34.
- Torelli, N., 2022, Gospodarjenje z gozdnim ogljikom in raba lesa v kontekstu blaženja podnebnih sprememb. V: *GOZD in LES v času in prostoru* (zbornik), H. Kraigher in M. Humar (ur.). *Silva Slovenica* 182, Ljubljana, s. 56–57.
- To Respect and to Protect – Change Create Stability, 2021, Bündnis 90-Die Grünen, Berlin.
- Toš, M., 2010, Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem – od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1515 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu 1941–1945. V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, P. Štih in B. Balkovec (ur.). Zbirka zgodovinskega časopisa 39, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, s. 634–650.
- Toš, N., 2016a, Nimamo socialnih strategij. Tudi Evropa jih nima (intervju z J. Markešem in A. Žerdinom). *Delo – Sobotna priloga* (27. 8. 2016), Ljubljana, s. 4–6.
- Toš, N., 2016b, Pol stoletja razvoja slovenske (empirične) sociologije. V: *Vrednote v prehodu X, Slovensko javno mnenje 2010–2016*, N. Toš (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 7–13.
- Toš, N., 2016c, Preseki skozi vrednotne orientacije Slovencev in njihovo spreminjanje. V: *Vrednote v prehodu X, Slovensko javno mnenje 2010–2016*, N. Toš (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 531–539.
- Toš, N., 2017, Sociolog v dialogu: pogovori z novinarji v obdobju 1987–2016, A. Žerdin (ur.). *Refleksije* 5, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

- Towards a Climate-Neutral Germany, 2020, Agora Energiewende, A-EW_193_KNDE_Executive-Summary_EN_WEB_V111.pdf (agora-energiewende.de) (24. 5. 2021).
- Towards a Sustainable Future: Transformative Change and Post-COVID-19 Priorities, 2020, European Academies-Science Advisory Council.
- Traber T., Fell, H.-J., 2019, Erdgas leistet keinen Beitrag zum Klimaschutz. Energy Watch Group, Berlin.
- Transforming Our World – The 2030 Agenda for Sustainable Development, 2015, United Nation, New York.
- Traub, R., 2018, Ponovno rojstvo in večnost. Mladina – Posebna izdaja: Življenje Jezusa iz Nazareta, Ljubljana, s. 30–39.
- Travel & Tourism: Global Economic Impact & Trends, 2019, <https://www.ambassade-ethiopie.fr/onewebmedia/Tourism-WTTC-Global-Economic-Impact-Trends-2019.pdf> (10. 4. 2022).
- Trobec, T., 2011, Vodogradbeni protipoplavni ukrepi za varstvo pred škodljivim delovanjem hudourniških poplav kot sestavni del obvladovanja poplavnega tveganja. Dela 35, s. 103–124.
- Trontelj J., 2008, O etiki odnosa do naravne dediščine. V: Strateški svet za kulturo, izobraževanje in znanost: Od zakona o visokem šolstvu do bioetike, J. Gustinčič in A. Zorn (ur.). Kabinet predsednika vlade RS, Ljubljana, s. 294–298.
- Truger, A., 2011, Temeljna načela za učinkovito izgradnjo miru. V: Vojna in mir: Refleksije dvajsetih let, V. Jalušič in L. Kreft (ur.). Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 205–226.
- Tsui, S., Kin Chi, L., 2022, Surviving Through Community Building in Catastrophic Times, <https://monthlyreview.org/2022/07/01/surviving-through-community-building-in-catastrophic-times> (22. 8. 2022).
- Turk, T., 2022, Prihodnost bo leva ali pa je ne bo. Delo – Sobotna priloga (30. 7. 2022), Ljubljana.
- Udovč, A., 2012, Zaključne misli. V: Soupravljanje naravnih virov: vaške skupnosti in sorodne oblike skupne lastnine in skupnega upravljanja, R. Rodela (ur.). WUR, Wageningen, s. 81–83.
- Uhan, S., 2021, Svoboda, varnost, enakost. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 311–313.
- Uhan, S., Potočnik Slavič, I., 2019, Prehranska pokrajina v Škofjeloškem hribovju. Dela 50, Ljubljana, s. 81–102.
- Ukraine Warns of »Nuclear Terrorism« After Strike Near Plant, 2022, <https://www.nashuatelegraph.com/top-headlines/2022/09/20/ukraine-warns-of-nuclear-terrorism-after-strike-near-plant> (20. 9. 2022).
- Ule, M., 2015, Spreminjanje vrednot v sodobnih življenjskih potekih, <https://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/nastran-ule.pdf> (4. 9. 2021).
- Ule, M., 2021, Ob 60-letnici FDV. Kje smo in kam gremo? V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 315–316.

- Umberger, M., 2021, Izolirajmo stavbe, izkoristimo sonce. Delo – Sobotna priloga (9. 1. 2021), Ljubljana.
- Understanding the Advantages and Disadvantages of Breeder Reactors, 2018, <https://sciencestruck.com/advantages-disadvantages-of-breeder-reactors> (13. 1. 2020).
- Unlocking Reductions in the Construction Costs of Nuclear Energy, 2021, https://read.oecd-ilibrary.org/nuclear-energy/unlocking-reductions-in-the-construction-costs-of-nuclear_33ba86e1-en#page1 (21. 8. 2021).
- Unti, B. J., 2016, Jamstvo zaposlenja. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 246–250.
- Uran Atlas, 2022, https://www.bund.net/fileadmin/user_upload_bund/publikationen/atomkraft/atomkraft_bund_uranatlas_2022.pdf (18. 9. 2022).
- Uranium Enrichment, 2020, <https://world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/conversion-enrichment-and-fabrication/uranium-enrichment.aspx> (31. 7. 2021).
- Urbančič, A., Staničič, D., Česen, M., 2009, Obnovljivi viri energije kot pomemben del energetske bilance in oskrbe z energijo Slovenije. V: Obnovljivi viri energije (OVE) v Sloveniji, J. Volfand (ur.). Fit media, Celje, s. 37–50.
- Urbančič, I., 1982, O komunizmu in marksizmu. Nova revija 1(7-8), s. 553–570.
- Urbančič, I., 1999, Slovenija 1999. V: Sproščena Slovenija, N. Grafenauer (ur.). Nova revija, Ljubljana, s. 341–360.
- Uršič, M., 1999, Mit o drugem prihodu. Poligrafi 4(13-14), Ljubljana, s. 143–162.
- Uršič, M., 2015, Esej o Morovi utopiji in »znanstvenem« komunizmu. V: Utopije – še vedno, Zbornik o utopijah v 21. stoletju, N. Pagon in S. Pagon (ur.). Studia humanitatis, Ljubljana, s. 191–202.
- Ustava Republike Slovenije, 1992, Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana.
- Ustav Republike Hrvatske, 2010, Narodne novine 85/2010-2422, Zagreb.
- Utemeljitev razlogov za spremembo volilnega sistema s kratko predstavitevijo novih rešitev, 2021, Nacionalni svet za demokratično spremembo volilnega sistema, Ljubljana.
- Utting, P., 2013, Social and Solidarity Economy: A Pathway to Socially Sustainable Development? United Nations Research Institute for Social Development, <https://www.unrisd.org/en/library/blog-posts/social-and-solidarity-economy-a-pathway-to-socially-sustainable-development> (13. 10. 2015).
- Utting P., 2015, Introduction: The Challenge of Scaling Social and Solidarity Economy. V: Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe, P. Utting (ur.). Zed Books, London.
- Valenčič, E., 2022a, Nezmožnost dihanja. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Valenčič, E., 2022b, Strah in ponižnost (spremna beseda). V Grožnja in strah: Razraščanje sovražnega govora kot orodja oblasti v Sloveniji, S. Slapšak (ur.). Založba *cf, Ljubljana.

- Valentinčič, D., 2014, Pravice narodnih manjšin – primerjalni ustavnopravni, mednarodni in državnoznanstveni pogled. V: Kdo so narodne manjšine v Republiki Sloveniji (zbornik skupine avtorjev), V. Kržišnik Bukič (ur.). Zveza zvez kulturnih društev narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v Sloveniji, Ljubljana, s. 129–150.
- Van der Hoff Boersma, F., 2014, Manifesto of the Poor: Solutions Come from Below. Permanent Publication, Hampshire.
- Van Parijs, P., 2004, Temeljni dohodek za vse. V: P. Van Parijs, Brezplačno kosilo za vse? Krtina, Ljubljana, s. 19–40.
- Van Parijs, P., 2017, Poštena je družba, v kateri velja svoboda za vse, <http://www.sphenakruhu.com/academia/philippe-van-parijs> (4. 7. 2017).
- Van Parijs, P., Vanderborght, Y., 2012, Basic Income in a Globalized Economy. University of Louvain, Chaire Hoover d' éthique économique et sociale.
- Van Reybrouck, D., 2016a, Odprto pismo Junckerju. Mladina – Alternative zima 2016/2017, Ljubljana, s. 86–90.
- Van Reybrouck, D., 2016b, Why Elections Are Bad for Democracy?, <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/29/why-elections-are-bad-for-democracy> (2. 1. 2017).
- Van Reybrouck, D., 2017, Proti volitvam. Založba Krtina, Ljubljana.
- Van Reybrouck, D., 2019, Deliberative Democracy Make Citizens Happy, Interview with D. Kopp, <https://www.ips-journal.eu/interviews/deliberative-democracy-makes-citizens-happy-3470> (24. 8. 2022).
- Varoufakis, J., 2015, Globalni minotaver: Amerika, Evropa in prihodnost svetovnega gospodarstva. Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Varoufakis, J., 2016a, Program za levico. Mladina 36 (9. 9. 2016), Ljubljana, s. 28–31.
- Varoufakis, Y., 2016b, The Universal Right to Capital Income, <https://diem25.org/the-universal-right-to-capital-income/> (9. 8. 2018).
- Varoufakis, J., 2018, Je tu kakšen odrasel? Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Varoufakis, Y., 2021, Techno-Feudalism is Taking Over, <https://www.project-syndicate.org/commentary/techno-feudalism-replacing-market-capitalism-by-yanis-varoufakis-2021-06> (6. 1. 2022).
- Varoufakis, Y., 2022a, Interview with A. Goodman, https://www.democracynow.org/2022/2/24/russia_invasion_ukraine_yanis_varoufakis (11. 8. 2022).
- Varoufakis, Y., 2022b, Interview with A. Wachter, <https://www.puls24.at/news/politik/yanis-varoufakis-on-the-war-in-ukraine-vladimir-putin-has-no-excuse/267573> (11. 8. 2022).
- Varoufakis, Y., 2022c, The US Wants to Turn the Ukraine War into a Permanent Conflict, 2022c, <https://diem25.org/varoufakis-the-wants-turn-the-ukraine-war-into-permanent-conflict> (30. 10. 2022).
- Vendramin, M., 2010, Srečni ne trošijo: Zakaj še vedno vztrajamo pri gospodarski rasti kot primarnem cilju vsake vlade? Mladina (14. 1. 2010), Ljubljana.

- Vendramin, M., 2011, Kaj, če bi se prebudili? Mladina – Alternative 2011, Ljubljana, s. 77–79.
- Verjamemo v sodelovanje (N.Si) – predlog vladnega programa, 2021, Nova Slovenija, Ljubljana.
- Verlič Christensen, B., 2002, Evropa v precepu med svobodo in omejitvami migracij. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Verčič, D., 2021, Strateško komuniciranje v hipermodernej družbi. V: 60 let kasneje: UL FDV od A do Ž, T. Kamin, N. Perger in M. Kalin Golob (ur.). Založba FDV, Ljubljana, s. 323–324.
- Vesel, J., 2015, Predgovor k slovenski izdaji V: C. Sanchez Bajo in B. Roelanst, Kapital in past zadolževanja: Zadrugištvo kot alternativa. Modrijan, Ljubljana, s. 15–24.
- Vesel, J., 2016, Socialna in solidarnostna ekonomija – drugačen svet je mogoč. Slogopis 22, marec 2016, Ljubljana, s. 8.
- Vesna – zelena stranka: Program, 2022, <https://www.vesnazelenastranka.si/program/#program> (9. 2. 2022).
- Vežjak, B., 2015, Evropska paranoja in migracijska kriza. Dialogi 9, Maribor.
- Vežjak, B., 2019a, Pahor skozi Platona: šoštanski demoni in okoljska prihodnost, <https://vezjak.com/2019/12/31/pahor-skozi-platona-sostanski-demoni-in-ekoloska-prihodnost> (10. 9. 2020).
- Vežjak, B., 2019b, Farsa, imenovana Magna: kaj je šlo narobe, <https://vezjak.com/2019/02/18/farsa-imenovana-magna-kaj-vse-je-slo-narobe/#more-18016> (15. 6. 2020).
- Vežjak, B., 2021, Rojevanje politike sovraštva – Janšev prvi prihod na oblast. Posebna številka Mladine – Rojstvo države (3. del), Ljubljana.
- Victor, P., 2016, Rast. V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 190–195.
- Videmšek, B., 2012, Vrnitev v prihodnost? Reportaža iz socialistične vasice Marinale-da v Andaluziji, <http://www.delo.si/zgodbe/sobotnapriloga/vrnitev-v-prihodnost.html> (12. 10. 2016).
- Videmšek, B., 2019a, Boj proti podnebnim spremembam – ogljikov dioksid se vrača domov. Delo – Sobotna priloga (6. 4. 2019), Ljubljana.
- Videmšek, B., 2019b, Nimamo izbire. Postogljična družba ni znanstvena fantastika. Delo – Sobotna priloga (10. 8. 2019), Ljubljana.
- Videmšek, B., 2020a, Zelena politika nadomestilo za izumirajočo socialno demokracijo. Delo – Sobotna priloga (25. 7. 2020), Ljubljana.
- Videmšek, B., 2020b, Plan B – pionirji boja s podnebno krizo in prihodnost mobilnosti. Umco, Ljubljana.
- Videmšek, B., 2022, Recept za ukrajinski mir. Delo – Mnenja (31. 3. 2022), Ljubljana.
- Vidmajer, S., 2012, Čas odraščanja: dvajset let slovenske zunanje politike. Mladinska knjiga, Ljubljana.

- Vidmajer, S., 2022, Ukrajina in mi. Delo – Sobotna priloga (24. 6. 2022), Ljubljana.
- Vidmar, I., 2021, Le kaj hudiča se dogaja?, <https://www.rtvsl.si/kolumne/igor-vidmar/le-kaj-hudica-se-dogaja/582383> (21. 2. 2022).
- Vidmar, I., 2022, Vedeti več pomeni še bolj spoznati nemoč, <https://www.rtvsl.si/kolumne/igor-vidmar/vedeti-vec-pomeni-se-bolj-spoznati-nemoc/607274> (22. 2. 2022).
- Vidmar, J., 1980, *Obrazi*. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Vidmar Horvat, K., 2020, Kako želimo, da se nas spominjajo zanamci. Delo – Sobotna priloga (4. 4. 2020), Ljubljana.
- Vilhar, U., Božič, G., de Groot, M., Ferlan, M., Flajšman, K., Hauptman, T., Japelj, A., Jurc, D., Kutnar, L., Levanič, T., Marinšek, A., Ogris, N., Sinjur, I., Skudnik, M., Verlič, A., Vochl, S., Žlindra, D., Simončič, P., 2017, Spremljanje stanja urbanih gozdov v okviru Projekta Life+ EmoNFUr. V: 30 let spremljanja stanja gozdov v Sloveniji, U. Vilhar in D. Žlindra (ur.). Gozdarski inštitut Slovenije, Ljubljana.
- Villa, C. G., 2017, Nova država za nov svetovni red: mednarodni vidiki osamosvojitve Slovenije. Založba *cf, Ljubljana.
- Villumsen, N., 2016, Equality and the Crisis (delovno poročilo). Parliamentary Assembly, Council of Europe.
- Vimont, P., 2016, Migration in Europe: Bridging the Solidarity Gap, <http://carnegieeurope.eu/2016/09/12/migration-in-Europe-bringing-solidarity-gap/j5bf> (6. 11. 2016).
- Vintar, M., 2021, Neznosna lahkost vladanja. Dnevnik – priloga Objektiv (16. 1. 2021), Ljubljana.
- Vintar, Š., 2021, Kako smo obnemeli. Mladina 14 (9. 4. 2021), Ljubljana.
- Vintar Mally, K., 2006, Okoljevarstvena in socialnoekonomska protislovja držav v razvoju (dokt. disertacija). Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Vintar Mally, K., 2009, (Ne)sonaravnost razvoja slovenskih regij. V: Razvojni izzivi Slovenije, J. Nared in D. Perko (ur.). ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana.
- Vintar Mally, K., 2012, Geografija podsaharske Afrike. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Vintar Mally, K., 2018, Regional Differences in Slovenia from the Viewpoint of Achieving Europe's Sustainable Development. *Acta Geographica Slovenica* 58(2), Ljubljana, s. 31–46.
- Vintar Mally, K., 2020a, The Performance of European Union Countries in Decoupling Socio-Economic Progress from Environmental Impacts. *Dela* 54, s. 105–123.
- Vintar Mally, K., 2020b, Trends in Regional Development in Slovenia in the Light of the Goals of the Sustainable Development. *European Journal of Geography* 12(2), s. 36–51.
- Vintar Mally, K., Plut, D., 2017, (Un)Sustainable Regional Development Trends in Slovenia. V: *Slovenia: Social, Economic and Environmental Issues*, F. Adam (ur.). Nova Science Publisher, New York, s. 221–236.

- Viršek, D., 2021, Konec premoga, prihajajo sonce in atomi. Delo – Posel in denar (2. 8. 2021), Ljubljana.
- Visram, T., 2021, Poslance naj določi žreb. Global (junij 2021), Ljubljana.
- Vizija Slovenije 2050, 2017, Služba Vlade RS za razvoj in evropsko kohezijsko politiko, Ljubljana.
- Vizija 2050+, 2021, Razvoj slovenskega železniškega omrežja (različica 5.0). Ministrstvo za infrastrukturo RS, Ljubljana.
- Vlaj, S., 1998, Svet Evrope in regionalizem. V: Regionalizem v Sloveniji, C. Ribičič (ur.). ČZ Uradni list, Ljubljana, s. 95–120.
- Vlaj, S., 2005, Lokalna samouprava v Sloveniji: centralizem ali decentralizacija. V: Lokalna demokracija II, Uresničevanje lokalne samouprave v Sloveniji, M. Brezovšek in M. Haček (ur.). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, s. 25–42.
- Vlaj, S., 2007, Regionalizacija Slovenije – izzivi in dileme. Lex localis 4, s. 19–39.
- Vodeb, J., 2003, Sistem socialnih pomoči (dipl. delo). Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.
- Vodopivec, A., 2011, Prostora ni možno resetirati. Mladina – Alternative 2011, Ljubljana, s. 118–121.
- Vodopivec, N., 2014, Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe. Ars & Humanitas 8(1), Ljubljana, s. 136–150.
- Vodopivec, P., 2010, Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991). V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 13–28.
- Vogrinc, J., 2013, Hlapčevstvo ali razvoj? Mladina – Alternative pomlad 2013, Ljubljana, s. 33–36.
- Vogrinc, J., 2014, Transverzala: fragmenti historičnega materializma. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Vojnovič, G., 2019a, Jaz pa ti pa židana Evropa. Dnevnik – priloga Objektiv (20. 7. 2019), Ljubljana.
- Vojnovič, G., 2019b, Zelena dežela nezelenih ljudi. Dnevnik – priloga Objektiv (31. 8. 2019), Ljubljana.
- Voljč, B., 2000, Celostno razmišljanje o zdravju in okolju. V: Usklajeno in sonaravno 4, A. Lah (ur.). Svet za varstvo okolja RS, Ljubljana, s. 9–10.
- Voljč, B., 2017, Dobro bolnika je najvišji zakon! Delo – Gostujoče pero (18. 1. 2017), Ljubljana.
- Volfand, J., 2019, Podnebje, naše navade in politiki kot tarča. Revija EOL 144–145, s. 3.
- Vovk Korže, A., 2002, Naravni potencial regij in njihova raba. Dela 18, Ljubljana, s. 75–91.
- Vovk Korže, A., 2017, Samooskrba na enem hektarju (na primeru učnega poligona za samooskrbo Dole, Poljčane). V: Geografija Podravja, V. Drozg, U. Horvat in E. Konečnik Kotnik (ur.). Univerzitetna založba Univerze v Mariboru, Maribor, s. 305–319.

- Vovk Korže, A., 2020, Rastlinsko pridelana hrana nam daje vitalnost. Osvoboditev živali 17(40), s. 24–25.
- Vovk Korže, A., Vrhovšek, D., 2007, Ekoremediacije za doseganje okoljskih ciljev v Sloveniji. Geografija v šoli 2(1), Ljubljana, s. 39–53.
- Vozel, T., 2021, Merjenje uporabe sekundarnih surovin v krožnem gospodarstvu. Revija EOL 164-165, s. 64–65.
- Vratuša, A., 2013, Intervju z novinarko N. Vodopivec. Prispevki za novejšo zgodovino LIII(2), Ljubljana, s. 175–186.
- Vrečko, A., 2018, Čas je, da odrastemo. ČKZ XLVI, Ljubljana, s. 239–242.
- Vrednote, 2021, Danes je nov dan, <https://danesjenovdan.si/> (8. 9. 2021).
- Vrišer, I., 1998, O regionalizaciji Slovenije. V: Regionalizem v Sloveniji, C. Ribičič (ur.). ČZ Uradni list, Ljubljana, s. 131–140.
- Vrišer, I., 1999, Deset ali petindvajset pokrajin v Sloveniji. V: Pokrajine v Sloveniji, I. Vrišer (ur.). Služba za lokalno samoupravo vlade RS, Ljubljana, s. 90–95.
- Vugrin, M., 2005, Definiranje pomena javno dobro. Geodetski vestnik 49(3), Ljubljana, s. 416–423.
- Vuksanović, I., 2014, Čas je za radikalne rešitve. Delo – Mnenja (22. 12. 2014), Ljubljana.
- Vurunič, S., 2015, Razvojno in varovalno vrednotenje ekosistemskih storitev Slovenije (mag. delo). Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Vurunič, S., 2018a, Razvojno in varovalno vrednotenje ekosistemskih storitev Slovenije Geografski obzornik 65(3-4), Ljubljana, s. 4–12.
- Vurunič, S., 2018b, Alpes – kartiranje, ohranjanje in upravljanje ekosistemskih storitev v alpskem prostoru. Zavod Republike Slovenije za varstvo narave, Ljubljana.
- Wackernagel, M., Beyers, B., 2019, Ecological Footprint: Managing Our Biocapacity Budget. New Society Publishers.
- Wallerstein, I., 1999, Utopistike ali izbira zgodovinskih možnosti 21. stoletja; Dediščina sociologije: obljuba družbenih ved. Založba *cf, Ljubljana.
- Wallerstein, I., 2006, Uvod v analizo svetovnih-sistemov. Založba *cf, Ljubljana.
- Wallerstein, I., 2013, Strukturna kriza ali zakaj se kapitalizem kapitalistom kmalu ne bo več izplačal. V: I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguan in C. Calhoun, Ali ima kapitalizem prihodnost? Založba *cf, Ljubljana, s. 15–45.
- Wallerstein, I., Collins, R., Mann, M., Derluguan, G., Calhoun, C., 2013a, Naslednji veliki obrat. V: Ali ima kapitalizem prihodnost? Založba *cf, Ljubljana, s. 5–13.
- Wallerstein, I., Collins, R., Mann, M., Derluguan, G., Calhoun, C., 2013b, Pamet v roke. V: Ali ima kapitalizem prihodnost? Založba *cf, Ljubljana, s. 195–230.
- Warum geht es bei 2000-Watt-Gesellschaft?, 2019, <https://www.local-energy.swiss/programme/2000-watt-gesellschaft/worum-geht-es-bei-der-2000-watt-gesellschaft.html#/> (11. 12. 2019).
- Waste Generation in Europe, 2019, <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/waste-generation-4/assessment> (23. 10. 2020).

- Waste Management Indicator, 2019, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/pdfscache/53810.pdf> (13. 3. 2020).
- Waste Incineration: Advantages and Disadvantages, 2018, <https://greentumble.com/waste-incineration-advantages-and-disadvantages/> (25. 10. 2021)
- Waste to Energy, 2020, <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/28388/WTESum.pdf> (19. 10. 2020).
- Wealer, B., Bauer, S., Göke, L., Hirschhausen, C., Kemfert, C., 2019, High-Priced and Dangerous: Nuclear Power is not an Option for the Climate-Friendly Energy Mix. DIW Weekly Report 30.
- Wealer, B., Hirschhausen, C., Kemfert, C., Präger, F., Steigerwald, B., 2021, Ten Years after Fukushima: Nuclear Energy is still Dangerous and Unreliable. DIW Weekly Report 11(7-8).
- Weber, A., 2011, Čuteča narava: človek, narava in revolucija znanosti o življenju. Modrijan, Ljubljana.
- Weghmann, V., 2020, The »Circular Economy« Neither Safe nor Sustainable, <https://www.socialeurope.eu/the-circular-economy-neither-safe-nor-sustainable> (17. 10. 2020).
- Weise, K., 2017, Zweifel an der multiethnischen Wohlfahrtsgesellschaft in Dänemark. V: Flucht, Migration und die Linke in Europe, M. Bröning in C. Mohr (ur.). Verlag Dietz, Bonn, s. 23–41.
- Weiss, M., 2022, Ustvarjanje lažne civilne družbe. Mladina 41 (14. 10. 2022), Ljubljana.
- Weitling, W., 1979, Človeštvo, kakršno je in kakršno naj bi bilo. V: Utopični socialisti: izbor besedil, N. Brglez (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 425–467.
- Weizsäcker, E., Hargroves, K., Smith, H., Desha, C., Stasinopoulos, P., 2009, Factor 5. Earthscan, New York.
- Westergren, M., Božič, G., Kraigher, H., 2015, Ohranjena genetska pestrost je osnova prilagajanja gozdov spremembam v okolju. V: Zbornik povzetkov: Pogled na žled, J. Diaci, A. Kobler in H. Kraigher (ur.). Gozdarski inštitut Slovenije, Ljubljana.
- What is Democratic Socialism?, 2018, <https://www.dsusa.org/about-us/what-is-democratic-socialism/> (18. 10. 2018).
- Who We Are What We Work For?, 2016, The European United Left/Nordic Green Left, <http://www.guengl.eu/policy/publication/who-we-are-what-we-work-for.pdf> (30. 8. 2016).
- Wilberg, P., 2003, From New Age to New Gnosis: The Contemporary Significance of the New Gnostic. New Gnosis Publication.
- Wilberg, P., 2015, The Qualia Revolution. New Gnosis Publication.
- Wilkinson, R., Pickett, K., 2012, Velika ideja: Zakaj je enakost boljša za vse. Penca in drugi, Novo mesto.
- Wilts, H., Galinski, L., 2017, Assessment of Waste Incineration Capacity and Waste Shipments in Europe. Wuppertal Institute and European Environment Agency,

- <https://www.eionet.europa.eu/etcs/etc-wmge/products/etc-reports/assessment-of-waste-incineration-capacity-and-waste-shipments-in-europe> (17. 3. 2020).
- Wirag, L., 2020, *Gemeinwohl-Ökonomie: Bilanzierendes Unternehmen*, <https://utopia.de/siegel/gemeinwohl-oekonomie-bilanzierendes-unternehmen/> (24. 4. 2020).
- Wohlleben, P., 2016, *Skrivno življenje dreves*. Narava, Kranj.
- Working Principle of a Breeder Reactor, 2018, <https://sciencestruck.com/working-principle-of-breeder-reactor> (13. 1. 2019).
- World Conservation Strategy, 1980, IUCN, <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/WCS-004.pdf> (26. 8. 2018).
- World Economic Outlook, 2021, International Monetary Fund, Washington.
- World Energy Model: Scenario Analysis of Future Energy Trends, 2018, <https://www.iea.org/weo/weomodel/steps/> (4. 11. 2019).
- World Energy Outlook, 2018, <https://webstore.iea.org/download/summary/190?fileName=English-WEO-2018-ES.pdf> (4. 11. 2019).
- World Energy Outlook, 2020, www.iea.org/ (13. 12. 2020).
- World Inequality Report 2018, 2018, <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/publications/world-inequality-report-2018> (29. 9. 2019).
- World Military Expenditure Passes 2 Trillion \$ First Time, 2022, <https://www.sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time> (26. 4. 2022).
- World Nuclear Performance Report, 2019, World Nuclear Association, <https://www.world-nuclear.org/getmedia/d77ef8a1-b720-44aa-9b87-abf09f474b43/performance-report-2019.pdf.aspx> (25. 12. 2019).
- World Resources 2000–2001, 2000, World Resources Institute, Washington.
- World Uranium Production, 2020, <https://world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/mining-of-uranium/world-uranium-mining-production.aspx> (31. 7. 2021).
- Wos, R., 2017, *Unconditional Basic Income*, <https://www.aspeninstitutece.org/article/2017/unconditional-basic-income-ubi> (12. 4. 2010).
- Woskrow, D., 2014, *Unlocking the Sharing Economy*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/378291/bis-14-1227-unlocking-the-sharing-economy-an-independent-review.pdf (2. 11. 2017).
- Wright, W., Benson, C., 2019, *Report: The Crisis of Capitalism*, <https://newfinancial.org/report-the-crisis-of-capitalism/> (29. 8. 2020).
- Zagorac, S., 2018, *Intervju z novinarjem P. Petrovčičem*. Mladina 32 (10. 8. 2018), Ljubljana.
- Zahteve Mladih za podnebno pravičnost, 2019, <https://www.docdroid.net/gN6ocnI/zahteve-mladih-za-podnebno-pravicnost-pdf> (15. 4. 2022).
- Zagožen, F., 2016, *Intervju, Slovenija in pika (Izvedba in redakcija – Boštjan Furlan, Ožbej Peterle, Marko Balazic)*. Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 458–476.

- Zahteve Mladih za podnebno pravičnost ob podnebnih štrajkih, 2022, <https://mzpp.si/strajki/strajk-2022/> (15. 4. 2022).
- Zaplotnik, Ž., Boljka, L., Črnivec, N. Slamersak, A. in drugi, 2019, Časa zmanjkuje. Ukrepi so nujni. Tudi v Sloveniji! Delo – Sobotna priloga (16. 11. 2019), Ljubljana.
- Za trajnostno Evropo do leta 2030 (dokument za razpravo), 2019, Evropska komisija, Bruselj.
- Za prodorno Slovenijo, 2018, Klub slovenskih podjetnikov, Ljubljana.
- Za ustavnost in proti zlorabi prava – Odprto pismo Komisije za človekove pravice SAZU poslankam in poslancem Državnega zbora Republike Slovenije, 2021, SAZU, Ljubljana.
- Zavratnik, S., Cukut Krilić, S., 2016, Destinacija: Evropa. Pot: od schengenske »e-meje« do rezalnih žic. Balkanska migracijska pot: od upora do striptiza humanizma, ČKZ XLIV(264), Ljubljana, s. 247–260.
- Zavratnik Zimic, S., 2003, Trdnjava Evropa ali odprta Evropa? Izzivi za države »schengenske periferije«. V: R. Bešter in drugi, Migracije, globalizacija, Evropska unija. Mirovni inštitut, Ljubljana, s. 15–42.
- Zelena delovna mesta: stanje, potenciali, dobre prakse, 2014a, Umanotera, Ljubljana.
- Zelena delovna mesta: katalog, 2014b, Umanotera, Ljubljana.
- Zgojznik, U., 2022, Odpadki so vir, zato sežigalnica ni rešitev. EOL 171, Celje.
- Zgonik, S., 2013, Potresna nevarnost – Krško neprimerna lokacija za jedrsko elektrarno? Mladina 12 (22. 3. 2013).
- Zgonik, S., 2019, Zverinska histerija. Mladina 28 (12. 7. 2019), Ljubljana.
- Zgonik, S., 2021, NEK 2 da ali ne? Ena najpomembnejših odločitev generacije, <https://n1info.si/poglabljeno/nek-2-da-ali-ne-ena-najpomembnejših-odlocitev-generacije/> (3. 10. 2021).
- Zika, I., 1960, Nekaj o Kamničanu Andreju Bernardu Smolnikarju. V: Kamniški zbornik VI. Občina Kamnik, Kamnik, s. 67–86.
- Zimani, M., 2016, Uvodnik. Sloga (22. 3. 2016), Ljubljana.
- Zografos, C., 2016, Direktna demokracija, V: Odrast: Pojmovnik za novu eru, G. D'Alisa, F. Demaria in G. Kallis (ur.). Fraktura i IPE, Zagreb, s. 227–234.
- Zohar, D., 2017, Intervju z V. Milek. Delo – Sobotna priloga (9. 12. 2017), Ljubljana.
- Zupančič, J., 2002, Narodne manjšine – dejavnik povezovanja in konfliktov v državah tranzicije. Dela 18, Ljubljana, s. 299–315.
- Zupančič, J., 2021, Geografija Rusije in njenih vplivnih območij. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Zupančič Žerdin, A., 2016, AIMO – Smo se res znašli v fašizmu? Mladina – Alternati-ve zima 2016/2017, Ljubljana, s. 10–15.
- Zupančič Žerdin, A., 2018a, Intervju z novinarjem J. Trampušem. Mladina 12 (23. 3. 2018), Ljubljana.
- Zupančič Žerdin, A., 2018b, Intervju z novinarko S. Vidmajer. Delo – Sobotna priloga (20. 10. 2018), Ljubljana.

- Zwitter, M., 2022, Pet zmotnih pogledov na urejanje zdravstva. Delo – Sobotna priloga (24. 6. 2022), Ljubljana.
- Zwitter, T., 2019, Intervju z novinarjem A. Mastenom, <https://www.rtv slo.si/univerza100/izza-katedre/prvic-v-zgodovini-smo-posegli-v-razpravo-o-temeljnih-vprasanjih-clovestva/501203> (25. 6. 2022).
- Zwitter, T., 2020, Intervju z novinarko G. Lorenci, <https://www.vecer.com/v-soboto/intervju-tomaz-zwitter-bomo-gledali-le-se-satelite-in-ne-zvezd-10123755> (25. 6. 2022).
- Zwitter, Ž., 2019, Tretji svetovni okoljskozgodovinski kongres (3rd World Congress of Environmental History), Florianópolis, Brazilija, julij 2019. *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 15(1), s. 160–162.
- Žaberl, M., 2022, Naša policija. Posebna izdaja tednika Mladina – Misliti alternative, Ljubljana.
- Žabkar, R., 2022, Intervju z novinarjem J. Jankovičem. Delo – Ljubljana (2. 8. 2022), Ljubljana.
- Žagar, M., 2010, Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974. V: Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988, Z. Čepič (ur.). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, s. 231–256.
- Žagar, M., 2014, Definiranje narodne manjšine v pravu in znanosti nasploh: nekaj prispevkov k razmišljanjem o opredeljevanju in definicijah manjšin in narodnih manjšin. V: Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji, V. Kržišnik Bukič in D. Josipovič (ur.). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, s. 35–49.
- Žagar, M., 2017, Kje sta um in razum? Znanost in raziskovanje v Slovenji. Delo – Sobotna priloga (22. 7. 2017), Ljubljana.
- Žagar, M., 2020, Dvajset let pozneje: položaj in pravice manjšin ob koncu drugega desetletja 21. stoletja v Sloveniji, Evropi in po svetu, <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/znanstvena-zalozba/catalog/download/293/428/6527-1?inline=1> (12. 1. 2022).
- Žagar, M., 2021, Vrag je odnesel šalo! Dnevnik – Objektiv (18. 12. 2021), Ljubljana.
- Žagar, T., Novak, P., 2022, Z današnjim energetskega razvojem nekaj ni v redu, Intervju z novinarjem T. Milovanovim. Večer (12. 2. 2022), Maribor.
- Žakelj, V., 2011, Čas je za ekosocializem? Teorija in praksa 48, Ljubljana, s. 1312–1325.
- Žakelj, V., 2013, Čas je za ekosocializem. Založba Vbg D. O. O., Škofja Loka.
- Žakelj, V., 2014, Predgovor – odziv na izziv. V: I. Lapajne, Kriza sistema. Lara D. O. O., Brezovica pri Ljubljani, s. 15–31.
- Žepič, M., 2007, Socialistična ekonomija – razvoj in perspektive (dipl. delo), Ekonomska fakulteta, Ljubljana.
- Žerdin, A., 2012, Omrežje moči: Epicentri slovenske gospodarske in politične elite. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Žerdin, A., 2016, Velezdaja ali zmaga miru. Delo – Mnenja (7. 7. 2016), Ljubljana.
- Žerdin, A., 2019, Čas za ponastavitev. Delo – Sobotna priloga (21. 9. 2019), Ljubljana.

- Žerdin, A., 2020, Sodelovanje in zaupanje, ne pa strah, zmeda in beda. Delo – Sobotna priloga (23. 5. 2020), Ljubljana.
- Žerdin, A., 2022, MMXXI: leto nevarnih mutacij. UMco, Ljubljana.
- Židan, D., 2021, Pisno poslansko vprašanje – Hidravlično drobljenje (fracking) je škodljiva in umazana tehnologija. Državni zbor RS (25. 2. 2021), Ljubljana.
- Živčič, L., 2021, NEK2 – dražja in nevarnejša ponovitev TEŠ6, <https://focus.si/nek2-drazja-in-nevarnejša-ponovitev-tes6> (7. 1. 2021).
- Živčič, L., Kvac, B., Zavodnik, T., 2022, Analiza negativnih družbenih učinkov evropskih podnebnih in energetske ukrepov. <https://focus.si/wp-content/uploads/2022/05/Analiza-negativnih-druzbenih-ucinkov-evropskih-podnebnih-in-energetske-ukrepov.pdf> (2. 9. 2022).
- Živković, A., 2012, Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu. V: Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs, M. Jadžić, D. Maljković in A. Veselinović (ur.). Pekograf, Beograd, s. 188–219.
- Žižek, S., 1987, Jezik, Ideologija, Slovenci. Delavska enotnost, Ljubljana.
- Žižek, S., 1996, Tretja pot med univerzalizmom in fundamentalizmom. V: Slovenska smer, M. Crnković (ur.). Cankarjeva založba, Ljubljana, s. 95–100.
- Žižek, S., 2004, Paralaksa: za politični suspenz etičnega. Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.
- Žižek, S., 2007, Nasilje. Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.
- Žižek, S., 2010, Najprej kot tragedija, nato kot farsa. Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana.
- Žižek, S., 2015, Grška apokalipsa. Mladina 34 (21. 8. 2015), Ljubljana, s. 17–19.
- Žižek, S., 2017, Dobrodošli na Trisolarisu, koncu narave. D18 Izzivi – posebna priloga Dela, Ljubljana, s. 33–37.
- Žižek, S., 2020, Zdaj živimo v prodajalni svetov. Mladina – Alternative – Novi svetovni red, Ljubljana.
- Žižek, S., 2021, Heaven in Disorder. OR Books, New York in London.
- Žižek, S., 2022, Pacifism is the Wrong Response to the War in Ukraine, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/jun/21/pacifism-is-the-wrong-response-to-the-war-in-ukraine> (22. 6. 2022).
- Žlahtič, F., Poredoš, A., 2022, Preudarna raba lesne biomase v energetske namene. V: GOZD in LES v času in prostoru (zbornik), H. Kraigher in M. Humar (ur.). Silva Slovenica 182, Ljubljana.
- Žnidarič, B., 2006, Teoretična izhodišča sodobne varnostne paradigme. Delo in varnost 51(5), s. 53–56.
- Žnidarič, B., 2022, Intervju z novinarjem B. Masljem. Delo – Generacija+ (5. 4. 2022), Ljubljana.
- Žnidaršič, F., 2019, Izsiliti privatizacijo. Mladina 16 – Pisma bralcev (19. 4. 2019), Ljubljana.

- Žun, Š., 2013, Merjenje in vrednotenje trajnostnega razvoja lokalnih skupnosti z metodo ekoloških sledi in okoljskega prostora (dokt. disertacija). Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Žun, Š., 2014, Sistemsko okoljsko vrednotenje trajnostnega razvoja poselitvenih območij Mestne občine Kranj. Dela 42, Ljubljana, s. 21–50.
- Županov, J., 1989, Samoupravni socializem: konec jedne utopije. Politička misao XXVI(4), s. 21–36.
- Yebuah, R., 2020, Ekvilizem kot naše edino upanje. Ona (31. 3. 2020), Ljubljana.

12 Summary

Dušan Plut

Ecosystemic social order

Ecosystemic and social contradictions of neoliberal capitalism

There is no doubt that capitalism has brought extraordinary technological progress, significantly improved the material and cultural well-being of the world's population, extended life expectancy, and expanded the scope of fundamental human rights. However, it has concurrently created the grounds for the growth of grotesque social and geographical inequality, global poverty, lack of food, water, energy and anthropogenically induced climate change, depletion and poisoning of the planetary ecosystem, mass extinction of animal and plant species, numerous military conflicts and interventions, and various forms of discrimination. The military interventions and attacks of NATO on other countries without the approval of the UN and the Russian attack on Ukraine (24 February, 2022) show once again that capitalism is not capable of ensuring world peace, establishing a culture of peace and non-violence or starting a global and systemic, gradual process of demilitarisation.

The constant growth of the world's population and even faster growth in the consumption of natural resources per inhabitant has led modern civilization to the moment when the human species has become the most important transformer of the planetary ecosystem. We have entered a new geological period – the Anthropocene, in which the material activity of the human species exceeds the limited regenerative and self-purifying capacities of the planet, undermines the biological foundations of the lives of our children and grandchildren and other Earth species, and at the same time well-being is extremely unevenly and unjustly – both geographically (spatially) and socially – distributed among the citizens of the world. The planet and civilization with eight billion inhabitants have

entered a stormy, hazardous and uncertain period that will last for several decades. The internal and external (environmental) systemic incongruities of capitalism are deepening. For better or for worse, the 21st century will be a turning point in civilization, as we will have to frantically search for answers to the intertwined climate-, environmental and social loop that tightens around the neck of the human species, threatens the very biological survival of other Earth species and – of the inducers themselves.

Neoliberal global capitalism with its colonising, uncompromisingly competitive, exploitative and militant nature, with its greedy attitude is the biggest threat to world peace, and at the same time, due to its systemic demand for the constant accumulation of goods and profits, it cannot avoid ecosystem devastation and social exploitation. Therefore, according to the author, it cannot lead to world peace, moderate well-being for all of the citizens of the Earth and a degrowth economy. It also lacks the foundations and building blocks that would ensure a sufficiently healthy and safe life for descendants and other Earth species.

If we do not act now, capitalism will kill us all as we teeter dangerously towards the possibility of another world war and environmental (climate) catastrophe. Like water on the karst, the “real” socialism of the 20th century sank into its own environmental and undemocratic abysses. According to the author, the collapse of the concept of “real” state socialism is irreversible, and at the same time, it lacks adequate foundations and building blocks for the urgent future multifaceted, deep structural changes in the society of the 21st century. The countries of real socialism have failed to build democratic ecological, economic, social and security alternatives to the capitalist social order.

Already in the middle of the second half of the 20th century, the planet became too small and too tight for quantitatively permanently increasing capitalist and real-socialist production and consumption. There is no country in the world (yet) that really deserves the label of an ecologically, socially, climate- and intergenerationally just country. Although some countries have carried out the initial phase of ecological modernisation (e.g. Scandinavian countries, Germany, Austria, Switzerland, New Zealand, etc.), their environmental pressures per capita nevertheless exceed the global and national carrying capacity of the environment (especially the atmosphere) by several times, while the ecologically less burdensome developing countries are far from providing the minimum level of social security for the majority of their population.

Climate change and the accelerated decline in biodiversity as a globally hazardous high-entropy resultant of the modern asymmetric relationship between capital (growth) and the planetary ecosystem (balance) empirically prove that the existing capitalist socio-economic system has not established a self-restricting relationship on a planet which is limited both in terms of space and self-purification.

Even today, the warnings of the Club of Rome (*Limits to Growth*) from 40 and 50 years ago are not being heeded, so they are no less utopian than they were then. Fifty

years after the Limits to Growth report for the Club of Rome (they disproved the thesis that the key to progress is the unlimited growth of the world economy), scientists have again warned, this time with even more expert argumentation and at the same time with even more concern, that the unlimited (quantitative) growth of the world economy on a limited planet threatens not only well-being but the very survival of humankind. If the world continues with its current course, well-being will be reduced by 40% in 2050 (also in rich countries), the current economic system will dangerously increase social (growth of social inequality, extreme political destabilisation, economic stagnation) and environmental-climate problems and bring the planet to climate collapse and bring about the dangerous decline of the key ecosystem services.

The rich and politically most influential group of “1%” has led the remaining “99%” of the world’s population hungry and thirsty into the ecosystem-destructive and unjust neoliberal framework of 21st century capitalism, where a handful of people (less than 50 of the richest people on Earth) own more wealth than the poor half of the world’s population (June 2022 – 4 billion), and more than 800 million people are undernourished. The beginning of the 21st century is thus also fundamentally marked by the increasing geographical and social gap between the rich and the poor. A few dozen of the world’s richest people have assets equal to the assets of the poor half of the world’s population (4 billion inhabitants!); the differences in salaries in large companies and banks of rich countries are in the ratio of over 1:300. A mere small percentage of people own the majority of the means of production and capital, which effectively prevents economic democracy for the vast majority of the world’s population, and the large owners of means of production and holders of capital thereby easily take over the key political levers of power, i.e. decision making. Though global agriculture produces enough food for the world’s population, a billion people are hungry, and at the same time a third of the food in rich countries is thrown away; furthermore, increasingly chemicalised (conventional) agriculture under the dictates of the profits of agro-multinationals destroys the health of people and ecosystems, “produces” most of the meat in inhumane animal farms and reduces the natural fertility of the soil.

Already in the middle of the second half of the 20th century, the planet became too small and too straitened for the permanently increasing capitalist and real-socialist production and consumption of the growing world population. In the former countries of real socialism, the environmental pressures per capita were significantly greater than those in the developed capitalist countries, and the added value and general level of material well-being lagged far behind the capitalist countries. In the second half of the 20th century, in a mean half of the century only, the model of permanent growth with its constant tendency to increase material production and consumption per capita, contributed one half of the 4–6-fold increase in the consumption of natural resources and burdening the planetary environment. The other half of the increase was due to

the growth of the world population. In the period 1981–2005 alone, the world economy doubled, while concurrently 60% of all ecosystems were degraded or overexploited. Especially after the financial crisis of 2008, global inequality increased as the model of so-called non-inclusive growth further intensified.

Capitalism is fundamentally marked with the accumulation of capital in the hands of a narrow “elite”, while economic inequality has further increased in the last 40 years. Therefore, financial inequality in the capitalism of the 21st century is increasing more markedly again, and during the crisis period it has acquired additional, unbearable dimensions threatening the dignity and bare survival of a growing share of inhabitants in developed countries, and the wealth of billionaires has increased enormously. Wealth inequality is more and more manifested in the difficult access of the poor and the middle class to quality education, healthcare, and social services. In countries with great wealth and income differences, the welfare state is weak, and public services are increasingly privatised and subject to market conditions. Increasingly powerful transnational corporations are the key global holder of the unjust model of globalisation and reduction of food- and other self-sufficiency. Neoliberalism has brought about a turn to predatory accumulation practices, particularly the accelerated accumulation of wealth and income by the ruling classes and the resulting further increase in social inequality. Tax cuts for the rich and privatisation reduce access to key public services, especially for the most vulnerable social groups.

All countries and regions are supposed to become a “friendly” environment for capital, but at the same time, the planet is becoming unfriendly for current and future generations to live in due to capital appetites. Neoliberal capitalism has roughly shaken the relationship between production factors, i.e. between capital, labour and nature (the environment, natural resources, ecosystem services). Under the dictate of the interests of capital it has disabled all the key levers for the planned direction of economic flows, as it unilaterally strives for the uncompromising achievement of high levels of profit in the exploitation of nature, the environment and people, and it uses military conflicts for war profiteering. Capitalism ensures its functioning by depleting life’s irreplaceable ecosystem services, while the capital appropriates most of the created value at the expense of employees. With blind faith in the permanence of the concept of (quantitative) economic growth and marketability at any cost, it irrevocably undermines the biological basis for future generations and other species.

The one-sided fundamental market mechanisms of capitalism do not allow the implementation of environmental and intergenerational responsibility, the planned operation of the economy and other activities within the carrying capacity of the environment. Even the so-called green, ecological capitalism of competition, profit and social inequality fundamentally does not enable the achievement of global sustainability and environmental equity, i.e. a sustainable and intergenerationally more equal share of access for all inhabitants of the world to the so-called environmental space or

environmental goods and natural resources. It also does not enable the achievement of climate justice, for which the rich, “emission generating” consumers are most responsible, while the poor in the rural areas of Africa, low-lying island countries, poor coastal countries (e.g. Bangladesh), whose contribution to greenhouse gas emissions per capita is significantly lower, are the most climate vulnerable.

The project of building a sustainable human society also places concern for the well-being of all future generations in the foreground (e.g. due to the consequences of current greenhouse gas emissions and the accumulation of heavy metals and pesticide residues in soil and water, millennia-long military and energy radioactive burdens, etc.), which is, by all means, incompatible with the spirit and operation of capitalism. This also applies to the social side of development, as capitalism is also socially unsustainable, fundamentally based on the exploitation of workers to earn profit. Global neoliberal capitalism (or “new feudalism”) deliberately “overlooks” the role of water-, food- and energy self-sufficiency, as well as the tragedy of common welfare, since with its dominant role and demand for additional strengthening and unlimited increase in private property it cuts down the scope of public welfare and consequently also the possibilities of public control over property management.

The environmental, economic, social, political and other reform policies of capitalism are fundamentally limited by the logic and interests of capital, therefore fresh, radical solutions are not being sought, since they would naturally threaten the holders of capital, both economically and politically. Extremely adaptable capitalism defends itself against the necessary fundamental socio-environmental changes in class-related and similar distress with numerous, mainly cosmetic social fixes and improvements, by buying class-, social peace and keeps maintaining an environmentally destructive economic system and enormous, increasing economic and social inequality.

Contemporary global neoliberal capitalism has numbed the key levers for directing economic flows, as it unilaterally tends to achieve high profit rates by increasing the level of exploitation of nature, the environment and people, it does not take into account the short-term “unprofitable” social needs of current and future generations, and at the same time, with its linear design of the economy, it ruthlessly destroys the ecosystem bases of other Earth species. Capitalism ensures its own functioning by exhausting ecosystems, by increasingly unequal distribution of wealth within individual countries and on the global spatial, geographical level. Thus, according to the author, despite some positive civilisational achievements, capitalism has lost its social legitimacy as its continued operation will not bring an adequate level of welfare, safe and creative employment, less unequal distribution of income, greater happiness and satisfaction for the majority of people. At the same time, with its blind faith in the sustainability of (quantitative) economic growth as practically the only answer to unemployment, it irrevocably undermines the biological basis for future generations and other species.

Ecosystemic, eco-humanistic social order for the 21st century

For environmental, entropy, economic, social and ethical reasons, humanity needs a socio-ecological revolution in the first half of the 21st century at the latest, otherwise it is at risk of collapse. The social transformation program must meet two conditions: it must offer a comprehensive and realistic systemic response to the main social problems and at the same time point out that the response is sustainable. So how is it possible to democratically enable the full-blood development of each individual, a decent level of well-being for current and future generations without exceeding the carrying capacity of the environment and reducing ecosystem services (including the preservation of Earth species) and concurrently significantly reduce social, economic and geographical inequality?

Humanity is at a triple civilisational crossroads:

1. continuation of development along the current tracks of contemporary capitalism;
2. transition to one of the versions of green capitalism, with the expected greater support of voters to the left of the political centre;
3. the vision of eco-socialism (and, according to the author, also eco-solidarism), which is supposed to grow stronger over time due to necessity and will apparently become more and more acceptable to humanity.

However, the author cautiously adds that there is absolutely no guarantee against the 4th scenario, i.e. a militant version of an even stricter neoliberal capitalism, which will strive to maintain control over the existentially and technologically important natural resources and trade by means of a financially and technologically strengthened military force, by way of deepening international, ecological and social inconsistencies, by further intensifying class antagonisms and building walls between “us” and “them”. Some alarming signs of geopolitical trends, e.g. in the USA (policy of former President Trump) and Russia (aggressive and authoritarian policy of President Putin and his extremely rich regime of oligarchs), uncertainty regarding the future geopolitical behaviour of an increasingly powerful China, show that even the implementation of the fourth scenario cannot be ruled out *a priori*.

In addition to the radical reduction of economic and social inequality, the new ecosystemic, eco-humanistic social order as an alternative to capitalism will have to pay crucial attention to the two biggest threats to human survival, i.e. war and environmental destruction. In the future, both threats will probably become more and more interconnected, as struggles for limited natural resources can turn into armed conflicts. Not only the brutal Stalinist and Maoist versions of so-called Communism as a degenerated traditional Marxist dictatorship of the proletariat, capitalism, too, in its long history has all the time persistently gained its strength through extensive violence, blood and

tears. But at the same time, it has also brought positive results to human progress and well-being, technological development, greater respect for human rights and a certain level of democracy.

The health of our planet is the single most important, fundamental factor in the quality of life for all of us. From the point of view of achieving a satisfactory level of well-being, the following good news is extremely important for humanity: humane society today is already materially rich and technologically developed enough to enable a “good living” (*buen vivir*) for 8 billion people within the carrying capacity of the environment. Therefore, it is really possible to abandon the traditional concept of permanent quantitative economic growth as the fundamental mechanism of raising material well-being and the concept of social security.

As general guidelines for the limited consumption of natural resources and environmental pollution and the abandonment of the linear economy for the countries of the world by 2050, the following interdisciplinary designed upper planetary ecosystemic and spatial limitations could be adopted in particular:

- the rate of use of renewable natural sources does not exceed their renewal rate and the rate of use of non-renewable natural resources does not exceed the rate of replacement with renewable ones – ecological footprint >1.6 gha per capita (current situation: world – 2.6 gha per capita, rich countries – 5 gha per capita and more); consumption of materials per capita – maximum 5 tons (current situation: world – 13 tons per capita, rich countries 20–30 tons per capita, poor countries – 2 tons per capita), a several-fold reduction in the consumption of nitrogen (agriculture) and phosphorus;
- the anthropogenisation of nature must not accelerate the rate of natural extinction of animal and plant species or the reduction of biodiversity – the annual rate of loss of biodiversity at a maximum of 10 species per million (current situation: 100–1000), an increase in the proportion of protected areas of the planet to at least 30%;
- it is necessary to eliminate and avoid technologies which entail unacceptable risk and high costs for more than one generation and can be used for the purposes of war (mass destruction) and especially stop using nuclear energy (high-level radioactive waste, plutonium production).

In the 21st century, moderate material well-being for all the world’s inhabitants will be utterly dependent on the (in)ability to ensure a sustainably designed energy supply, so the multifaceted success of the demanding replacement of the energy base for the human species will be a key factor. The ecosystemic building blocks of a sustainable and intergenerationally fair energy sector for the first half of the 21st century are:

1. realisation of a materially moderate way of living and a model of degrowth instead of the traditional model of permanent growth;
2. more efficient and lower use of energy (“enough” instead of “more and more” – the negawatt energy scenario);
3. abandoning the use of condensed energy, i.e. non-renewable stocks of fossil fuels and uranium (nuclear energy);
4. considered and increased use of dispersed renewable energy resources (RER), energy storage and modernisation of energy networks.

The fundamental task of humanity in conditions of global peace is to ensure a moderate, human-worthy quality of life, well-being, i.e. the elimination of absolute and relative poverty within ecosystemic limitations (capacity). It is shameful for the 21st century that almost a billion people in the world live in conditions of absolute poverty. From the aspect of ensuring universal social security, it is actually irrelevant what the new social agreement, the key social mechanism is called: social income, unconditional support for independence (democratically determined free amount of, for example, water, energy, money per inhabitant), universal basic monetary and/or non-monetary income, civil income, etc. However, the new model of a socially-oriented society, the new pact of social rights must also be based on rejecting the assumption that everyone can endlessly consume and accumulate resources beyond their basic material needs. Namely, in the name of unlimited market freedom, production and consumption must continuously increase in quantity, because only expansion or growth allows everyone to increase their material standard without limits.

After the likely inevitable transitional phase of eco-social capitalism, the democratic ecosystemic, eco-humanistic social order of the mid-21st century should be based on the following ethical, ecosystemic, material, social, security- and democratic foundations and building blocks of human well-being and the well-being of ecosystems:

1. eco-humanistic ethical compass – sustainability and “sanctity” of the Earth as a common home, systemic solidarity, intra- and intergenerational equality and equity, culture of peace and non-violence;
2. ecosystemic well-being – preservation of the mechanisms of planetary ecosystem functioning and ecosystem services for the safe living of current and future generations, for the preservation of living conditions for other Earth species as well;
3. material well-being – an ecosystemic planned-market economy and consumption within the carrying capacity of the environment and material moderation, sufficiency with an emphasis on ensuring a moderate, sustainable and human dignity worthy level of material life for all people, private-public ownership, with dominant joint ownership of means of production;

4. social welfare – extensive common public good, a decent level of common welfare for all, guaranteed, decent work for all, universal and free access to all public services, universal basic services (UBS), democratic limitation of the extent of property and a decent ratio between the maximum and minimum incomes (5–3 : 1, with a possibility of additional remuneration);
5. security welfare – multifaceted individual (social) and strengthened non-military national and global security, gradual demilitarisation of countries and the world;
6. “democratic” welfare – reform of electoral parliamentary democracy, economic democracy, self-governing local and regional democracy, dominant mechanisms of collaborative and direct, civil democracy, two-house representative democracy with the selection of political representatives of the people by means of elections and also by means of representative lots.

Eco-humanistic building blocks of the new social order

- reducing the consumption of materials, energy, space, ecological footprint and greenhouse gas emissions below the carrying capacity of the environment (climate neutrality);
- sustainable, circular, low-carbon and regional design of the economy with enhanced self-sufficiency (food, energy, water), elimination of all subsidies and public investments for environmentally degrading activities;
- the strategy of a negaWatt energy scenario ("less is more") based on the sustainable use of a range of renewable energy sources without the use of fossil fuels or nuclear energy;
- sustainable mobility by reducing the use of cars, trucks and planes, focusing on the transport of people and cargo by rail, supporting sustainable public transport and cycling, car sharing;
- transition to the concept of economic degrowth, 100% use of renewable energy sources and a circular economy (practically without waste) and to an economy of shared prosperity, support for the social and solidarity economy and more coherent regional development;
- a pluralistic private-public concept of ownership with the key, strengthened role of joint ownership, employee ownership;
- job sharing, shorter working week (30–32 hours);
- a solidarity-oriented and social community with the concept of guaranteed full employment and introduction of the concept of universal basic services (UBS);
- a long-term and democratic process of gradually lowering the upper limit of assets and income and reducing the ratio between the highest and the lowest incomes:
 - tax reform with higher environmental and capital taxes and a reduction in the tax burden on labour, a tax on transnational profits, a tax on property, a tax on CO₂ and high-level radioactive waste;

- elimination of GDP as a fundamental indicator of "development";
- renewal of the concept of parliamentary democracy (two-tier selection of political representatives of the people – elections and lots) with the building blocks of collaborative and direct political democracy, autonomous local self-government and economic democracy;
- reform of the concept of security, including a long-term possible transition to a single system of repression (police with military units for international intervention), strengthened demilitarisation and a culture of peace and non-violence.

Some thinkers and scientists propose as a solution for the survival and well-being of humanity, for the functioning of the world economy within the planetary boundaries (until 2050) and socio-environmental civilisational change, a Giant Leap scenario with thorough sustainable changes in five key fields:

- elimination of world poverty (3–4 billion people) through the reform of the international financial system (solving the debt problem, changes in world trade, access to modern technologies);
- elimination of extreme wealth inequality (progressive wealth taxation, universal basic dividends, guaranteed decent pensions and safe old age);
- gender equality (equal access to education, equal pay);
- changing the food system to ensure healthy food while preserving the planet (healthy way of food growing and nutrition, humanising animal farms, eliminating food losses);
- transition to clean energy and zero net emissions of greenhouse gases by 2050 (exponential growth in the use of RER, more efficient systems of energy use, electrification).

The necessary investments to implement the alternative scenario, which would also create millions of new jobs worldwide, should amount to only 2–4% of global GDP per year. Financial resources should be obtained from the richest residents through progressive taxation, which would also include a wealth tax. They also suggest a so-called citizen's fund from which the common global wealth would be redistributed to all people in the form of a universal basic dividend (to reduce inequality and greenhouse gas emissions, to systematically help the most vulnerable in times of crisis). And yet, the message is clear – humans can create a society in which we can live on the Earth for an unlimited time, but only if we limit the unbridled growth of greed and environmentally thoughtfully limit the production, and thus the consumption, of material goods. Is this a kind of utopia?

Defenders of capital are attacking the European New Left and the DiEM25 movement in a populist way, saying that they want to suppress the market immediately. In fact, the aforementioned political groups advocate the need for a transitional period

of ecosystemic social order, in which market laws should gradually be subordinated to ecological and social planning of production and consumption. The operation of the eco-social market should also take into account intergenerational equity and intergenerational equality in terms of access to natural resources. By the middle of the 21st century at the latest, the ecosystem planning of the economy and the entire material way of life must be balanced with the global and local (regional) carrying capacity of the environment (the concept of intense sustainability), otherwise we can expect an existentially dangerous degradation of ecosystems. The author is aware of certain environmental and social risks of an ecosystemic planned-market economy over a long period of time (in the second half of the 21st century), and he is even more aware of the trap of irresponsible selling of populist ideological illusions about the immediate suppression of the market (radical break). The following are certainly among the key challenges of an ecosystemic social order: creation of lasting foundations, a support system, innovative ways of rewarding, encouragement for work creativity, responsible creativity, innovation in the economy, which are characteristic of a capitalist economy but did not mark the misguided practices of the state-planned real-socialist economy.

From the aspect of survival, the solution of the contradiction between a decent life for all and lasting preservation of the environment and nature, i.e. the relationship between the natural and socio-economic fields, is the central challenge of a “mature” ecosystemic social order. Added to the balance of market exchanges must be the balance of energy and substance exchanges between society and the environment, since the scope of social production and services is fundamentally also conditioned by the biophysical limitations of the environment, which therefore have primacy over social limitations. For the concept of degrowth, a decent life is the basic prerequisite for a fair economy, since humanity already creates enough surplus for a decent life. Growth in the scale of the economy after reaching a certain level of coverage of material needs (including solidarity, ethical self-denial – “enough” instead of “more and more”) does not in itself bring greater satisfaction or happiness. Namely, for well-being, for a happy and secure life, rather than permanent economic growth and a constant rise in GDP, the equity of the distribution of created wealth is of key importance, the generally understood quality and security of life, the meaning and mission of the lives of each one of us, which goes beyond consumerism.

A new eco-humanistic value compass for the community and the individual, i.e. a fundamental change in the meaning and hierarchy of values is a prerequisite for the initiation of thorough socio-economic changes. An ecosystemic, eco-humanistic social order places in the foreground the value principles of sustainability and related material moderation, simplicity and sufficiency (“enough” instead of “more and more”), a culture of peace and non-violence, solidarity and social and intergenerational equity. The principle of sustainability emphasises the need to preserve ecosystem services and the

related limited material functioning of the entire society and the economy within the carrying capacity of the environment. This means that it is necessary to break with the model of permanent growth and, due to the reduction of material and energy flows, limit the amount of primary natural resources for production, their use and disposal, and vigorously increase material- and energy efficiency. First of all, it will be necessary to determine the globally acceptable upper limit of atmospheric emissions and the use of ecosystems. In the second phase of introducing the eco-humanist social order, the “allowed” amounts of natural resources should be distributed fairly and impartially among the inhabitants, e.g. by taxing the use of resources much more progressively and using the collected money to pay for a basic income or a certain amount of free goods and services. The upper “permissible” amount of greenhouse gas emissions, the prohibition of large environmentally disputable projects from the aspect of biodiversity protection, and so on, are also urgent at the global level.

The multifaceted crisis conditions, from climatic to social, caused by the existing capitalist social order, require its replacement with a new social order. The eco-humanistic state must abandon the search for an answer to the traditional fundamental question of economic policy: “Will the measure be able to generate growth and resultant profit?” It must replace this question with the following question: “Will the measure increase human well-being in a sustainable way?” and look for an intergenerational and interspecies (ecosystemic) appropriate, long-term eco-social response.

The replacement and suppression of capitalism is very unlikely to happen through revolution and violence; the author believes in its thorough renovation and elimination by way of a politically democratic, peaceful, non-violent and accelerated reform path. In the author’s opinion, profound changes in the capitalist society should be carried out in two or three possible political steps with the help of a social democratic majority citizen consensus:

- eco-social capitalism as a transitional period;
- eco-solidarism as a mature form (phase) and/or democratic eco-socialism as a profound form of an eco-humanist, ecosystemic social order.

Capitalism, as a preventable historical winner over real, state socialism (a civilisationally extremely “unfortunate” version of socialism as a precursor to communism), rapidly destroys the survival- and solidarity building blocks, so it must be democratically stopped and replaced with an ecosystemic social order, first of all with an eco-social version of capitalism (transitional period), and then with eco-solidarism (“the spirit of Porto Alegre”) and/or eco-socialism. According to the author, eco-solidarism (especially as an extended concept of communitarianism, economic democracy, alternative economies and degrowth) and democratic eco-socialism are the two crucial and realistic alternatives to capitalism. They represent a mature (eco-solidarism) and profound

(eco-socialism) form of the ecosystemic social order, with some different and significantly more dominant common values, the ecosystemic, social, democratic and security foundations and building blocks.

Eco-social capitalism should therefore replace the ecosystemic and socially destructive, militant form of neoliberal capitalism as soon as possible by way of a democratic path. Important for the social side of eco-social capitalism as the introductory or transitional phase of the new ecosystemic social order, in addition to the European concept of the welfare state, the concepts of universal and unconditional non-monetary and/or monetary income are, for example, the mechanisms of the so-called popular capitalism or share democracy and the Sarvodaya concept. The concept of popular capitalism supports the mass investment of citizens in joint-stock companies, mutual funds and the strengthening and expansion of worker shareholding in companies, in the entire sphere of entrepreneurship. Social security should thus be provided by property in entrepreneurship, in so-called share democracy instead of individual help or social-security subsidies by the state.

Eco-social capitalism is supposed to remain within the fundamental structural characteristics of capitalism (the concept of sustainable selective economic growth, the dominance of private property even in the ownership of means of production, marketability, competitiveness and profit), but should mitigate the fundamental environmental, climate and social problems above all in the fields of the environment (especially the atmosphere) and social security. In the social field, it should rely on the largely abandoned European model of the welfare state, which was developed in the 30-year-period after the Second World War for fear of the spread of communism. In the field of the environment, measures of accelerated ecological modernisation and technological improvements should reduce environmental pressures, but maintain in many economic fields the concept of growth and a partially softened form of market competitiveness.

The fundamental environmental goal of the eco-social version of capitalism should thus be a sustainability-based radical reduction of those (selection) global environmental and climate pressures that exceed the carrying capacity of the environment and the atmosphere, as globally excessive pressures directly and indirectly jeopardize the biological foundations of life. The ecologisation, socialisation and regionalisation of the economy should increase green and other jobs as well as food and energy self-sufficiency. By means of various traditional and also new systemic measures and mechanisms of the welfare state, with the process of abandoning the model of permanent growth, systemic and generally understood social security should be significantly increased (e.g. limited or integrated introduction of universal basic income or universal basic services) especially for the socially most vulnerable groups.

Eco-solidarism, as one of the two fundamental versions of the democratic ecosystemic social order, is supposed to follow as short as possible a transitional period of eco-social capitalism. An accelerated and naturally democratic and non-violent

ecosystemic-social change should take place in the direction of structural enforcement of sustainability and multifaceted solidarity. In eco-solidarism, the sustainability should be established especially on the foundations and building blocks of the concept of degrowth and the economy of common welfare, on the degrowth- and low-entropy planned-market economy and only non-luxury consumption (“enough” instead of “more and more”), moderate and intergenerationally and interspecies responsible material well-being within the carrying capacity of the global and local environment.

The radical reduction in social inequality should be achieved by reducing the extent of private property (upper limit of property), the concept of full employment, fair and solidarity-based redistribution of wealth and value created (economic democracy), certain free access to universal basic services, a limited ratio between maximum and minimum incomes, etc. Decent well-being of people and well-being of ecosystems, accelerated demilitarisation of the world and enforcement of a culture of peace and non-violence, innovative forms of democratisation of democracy (e.g. two-house representative parliamentary democracy with elections of political representatives and selection of the representatives of the people with the help of representative lots) and dominance of regionalisation processes (circular regional economy, food and energy self-sufficiency exclusively with RES) are important goals of eco-solidarism. The fundamental goal of eco-solidarism is clear: elimination of world poverty, social security and moderate, sustainably gained material well-being for all inhabitants.

According to the author, **democratic ecological socialism (eco-socialism)** is an eco-humanistic alternative to both state socialism and capitalism. With its principle of competitiveness, capitalist globalisation focused on the global operation of the free market and capital over the carrying capacity of the environment in favour of the “elite” – in the face of colossal social inequality. Eco-socialist globalisation and regionalisation (so-called glocalisation) should, with the help of the ethics of solidarity, prioritise global “moderate” well-being and employment, i.e. social security for all – within the carrying capacity of the environment. In this systemic solidarity and ecosystemic stance, the democratic eco-socialist forces must not forget that wealth cannot be fairly distributed before it has been created; socialised poverty and general material lack is certainly not a goal of democratic ecosystemic socialism.

Real, state- or historical socialism in all its many forms and disguises has failed, as a rule, and a nostalgic return to one or another socialist past, including the Yugoslav self-governing socialist past, is, in the author’s opinion, a civilisational step into the void. However, at the same time, it is completely wrong to reject, due to an ideological and/or any capital-coloured issue, the entire socialist theoretical heritage as well as some positive practical experiences. The idea of socialism has remained alive as a vision of a solidarity-based, compassionate, socially more just and democratic social order, based on the concept of moderate well-being for all, which should be able to radically reduce

inequality, increase the share of happy people and significantly reduce the ecosystem-, climate- and other security threats by respecting intergenerational and interspecies responsibility and sustainability.

The author does not preclude the possibility that the new, solidarity-targeted and sustainable (“radical”) left will decide that the just, solidarity-based, humanistic and, at the same time, strongly ecological vision of the society of the future (a profound form of an ecosystemic, solidarity-based and fairer social order) will not – due to brutal violations of human rights and the ecosystemic destructiveness of the failed real socialism in the 20th century – be called (democratic, ecological-ecosystemic) (eco)socialism. Possibly the long historical shadows of orthodox, anti-ecological productivism and militarism, the images of the concept of one-party state socialism burdened with gulags and other forms of political violence, i.e. the undemocratic dark shadows of the failed versions of “socialism” of the 20th century, will be too burdensome even for future generations. Eco-socialism will only be realised if it goes mentally and practically beyond, and denies many features of socialism so far.

Fundamentals and basic building blocks of the transitional, mature and profound phase of an ecosystemic, eco-humanistic social order

The field of ecosystemic social regulation	Transition phase: Eco-social capitalism	Mature phase: Eco-solidarism	Deep phase: Democratic eco-socialism
Geographical environment, ecosystems	achieving climate neutrality by 2050, significantly reducing key pressures on the environment	all key environmental-climate pressures within the carrying capacity of the environment, an ecosystemic upper limit of consumption of natural resources and burden on the environment per inhabitant	all environmental-climate pressures within the carrying capacity of the environment, an ecosystemic upper limit of consumption of natural resources and burden on the environment per inhabitant, enhanced ecosystem services (regeneration and self-cleaning capacity)
Self-supply	significant increase in food and energy self-sufficiency	safe levels of food and energy self-sufficiency	energy self-sufficiency and a safe level of food self-sufficiency also at the regional level

The field of ecosystemic social regulation	Transition phase: Eco-social capitalism	Mature phase: Eco-solidarism	Deep phase: Democratic eco-socialism
Economics	eco-social market economy of moderate »green« and »smart« economic growth	ecosystemic planned-market economy of selectively designed growth and accelerated expansion of enterprises of the economy of common welfare	ecosystemic and social planning, essentially limited market economy of systemic degrowth and economy of common welfare
Property	strengthened dispersed private ownership of productive assets, state ownership of key infrastructure systems, greater role of cooperative ownership	reduced extent of private property of bigger means of production, significantly strengthened role of social, especially community, property and employee property	systemically democratically limited private property, intensified nationalisation of private property of bigger means of production and banks, key role of employees' and community property, intensified natural public good
Employment	unemployment rate reduction (shorter working day, job sharing, green jobs, etc.) and elimination of precarious employment	gradual enforcement of the concept of full-time employment and the universal right to a workplace	the concept of full-time employment, a legally guaranteed job for everyone (the state – the employer of last resort)
Tax system	moderately progressive tax system, public expenditure in the amount of 35–45% of GDP, greater ecologisation of the tax system, greater taxation of capital, termination of tax havens	better pronounced progressive and ecological tax system, public expenditure in the amount of around 50% of GDP, taxation of all assets and financial transactions, termination of tax havens	distinctly progressive and ecologised tax system, public expenditure in the amount of around 55 (60)% of GDP, taxation of all assets and financial transactions, democratically accepted maximum income, termination of tax havens

The field of ecosystemic social regulation	Transition phase: Eco-social capitalism	Mature phase: Eco-solidarism	Deep phase: Democratic eco-socialism
Healthcare	strengthened role of public health and stopping health care privatisation, universal and free basic healthcare	reduction of private healthcare and strengthened public healthcare, universal and free overall healthcare	public healthcare practically without private health services, universal and free overall healthcare
Education	the central role of public education and stabilising the share of private education, universal and free education, a shift from employment-only education	free and universal education at all levels, a very limited role of private education, concurrent education for a profession and also for a full-blooded, responsible life	only public, free and universal education at all levels, education for an active, solidarity-oriented, compassionate life and creative work and social critical thinking
Security (global, human)	international peacekeeping (civil protection and military) intervention - exclusively within the framework of the UN, stopping military expenditures, introduction of one form of civil basic income (monetary and/ or non-monetary), significant reduction in the ratio between the highest and the lowest salary	significant reduction of military budgets, internationally ratified obligations of accelerated disarmament, dissolution of NATO, universal citizen subsistence income, limitation of the maximum income, significant reduction in the ratio between the highest and the lowest salary (5 : 1)	the entire global plan of an accelerated demilitarisation process towards the dissolution of national armies, establishing a world government, universal citizen's subsistence income, limitation on maximum income and assets, limited ratio between the highest and the lowest salary (3-4 : 1)
Democracy	greater role of economic democracy (worker co-management) and more autonomous local self-government, modernised electoral representative democracy (majority-proportional electoral system), strengthened mechanisms of deliberative democracy	systemic worker co-management and self-management, particularly the strengthening of the financial autonomy of local self-government and the mechanisms of collaborative democracy, exemplary introduction of an additional system for selecting political representatives by lot	worker self-management of employees, systemic introduction of two-house representative democracy with the help of elections and with the help of lots at the local (municipal and regional) and also at the national level

According to the author, we are undoubtedly facing, in the process of enforcing an ecosystemic social order, a tough fight with the representatives of the interests of capital, which can only be successful in the case of fighting on at least three fronts or sides. The fight on the forward front of enforcing the ecosystemic social order has already begun in many places with many local and regional sustainable projects of good practice in the fields of property, welfare and ecology. It is accelerating within the framework of the existing capitalism or in parallel with it and is connecting into ever denser – especially based on the internet – global networks of sustainable civil society.

The second side of the gradual, accelerated implementation of the new sustainable and humane order is represented by the independent and, to the vision of a sustainable and just society, sympathetic journalists, artists and public workers, the non-governmental organisations and active individuals of civil society who proceed from the goals and principles of ecological humanism and act by them. According to the author, the establishment of a new social order is only possible through “accelerated” reforms, non-violently and democratically, with new projects, contents and approaches, first of all in the conditions of dominance of the concept of eco-social, thoroughly reformed capitalism.

The third political side of enforcing the concept of an ecosystemic social order could be represented, especially in the first phase (transition to eco-social capitalism), by a broad political coalition, which would be able to produce a convincing and feasible joint action program in stages. This should set as its fundamental goal the “sustainable, nature-friendly and fair creation of welfare for all, not just for a few”, which will attract an increasing number of citizens who make their everyday livelihoods by selling their work and knowledge on the market. The green new left (its long-term goal: democratic eco-socialism or otherwise called an eco-humanistic social order) is supposed to form, together with, for example, social-democratic, eco-social-liberal, Christian-socialist, progressive green and other content-related political parties, a broad eco-humanistic political front, fundamentally connected with progressive social movements.

In this moment of civilisation, the author thinks that the concept of implementing an alternative social-ecosystemic system, based on the principle of the rolling snowball, which means a network, horizontal concentration of content-, regional and some national examples of good practice, and the concurrent creation of a sufficiently strong political-civil front for eco-social projects of transition to a new social order, could actually be realised. The author believes that possible, necessary and desirable for abandoning the neoliberal version of capitalism and transitioning to an eco-social version of capitalism in Europe, for example, is a very broad front of political parties, from the new European left, social democracy to liberal democracy, as well as Christian democracy being in favour of eco-social reforms.

Quite often, one of the key problems of many influential representatives of both the new left, green, social democratic and other progressive political parties is doubt about the possibility to achieve a moderate material standard through more intense

abandoning of the traditional economic growth model, i.e. switching to the concept of economic degrowth. It is also necessary to reach a fundamental political consensus of a broad political coalition for the introduction of eco-social capitalism into the implementation of at least selectively emphasised degrowth (in the most environmentally and climate hazardous activities) as a fundamental economic model, as well as for the introduction of one of the new mechanisms for universal provision of satisfactory social security for all citizens. According to the author, the content consensus of the eco-social, eco-humanistic coalition should also be achieved as to the systemic introduction of ecosystemic planning, which should, sooner or later, become equal to the market mechanism of production and consumption in the transition period.

The implementation of the new social order depends on common but different political and civil society paths (examples of good practice, ecologisation and socialisation of political parties with an emphasis on greater radicalism of the new left, social democracy and green political parties, the operation of non-governmental organisations and other active citizens), which make it possible to reach the critical threshold of the mass of citizens for accelerated transition, which has actually already begun. However, it is illusive to expect that the dominant class of the richest will simply “forget” about their interests in the name of the common good; a persistent democratic, non-violent struggle in the unfavourable conditions of capital’s control over the media and electoral processes will be necessary. The writer is aware of the general modern knowledge that the (merely) local cannot challenge the global, the bearers of the politics of local identity alone cannot achieve a generic transformation of society. According to the writer, on the other hand, there is no hope for some miraculous general beginning of a so-called global ecosystem, e.g. an eco-socialist “revolution”, despite glaring social and geographic inequalities, world poverty, climate change and the degradation of the global ecosystem. However, it is necessary to believe that individuals and small communities can be the first heralds of crucial social changes, which later outgrow local, regional frameworks of action.

The so-called two-house representative democracy, which means the selection of people’s representatives by lot in addition to elections, is, in the author’s opinion, a suitable civic counterweight to electoral fundamentalism, excessive partitocracy. Together with the mechanisms of collaborative and consultative democracy and the greater role of referendums, there is a grounded hope that the democracy deficit of the traditional electoral system of liberal democracy can be eliminated.

According to the author, the structure of the economy, society and the environment/nature in the first half of the 21st century should be organised according to economic stability, material moderation, low entropy, social equity, intergenerational equality (fairness), peacekeeping (global disarmament process) and ecosystemic/environmental responsibility. Reformed capitalism, just as eco-capitalism or eco-social capitalism, does not eliminate a series of the key environmental, economic and social roots which are the

basis of social and ecosystemic inconsistencies in the first half of the 21st century. Yet, the concept of eco-social capitalism with the gradual democratic, non-violent introduction of the mechanisms and measures of “post-capitalism” does represent a realistic, feasible, democratic and non-violent phase of transition to a new ecosystemic social order, e.g. to a version of democratic eco-socialism, or to a version of eco-solidarism. The demanding process of an accelerated, radically reformed introduction, adapted to geographical, historical, anthropological and cultural conditions, of the socio-economic forms of ecosystemic social order (i.e. “revolutionary reformism”) is, in the author’s opinion, a realistic “maximum” civilisational response meant to eliminate the destructive capitalist asymmetry between capital and nature and the asymmetry between capital and labour, i.e. the dominance of capital over nature and over people.

Of course, it is not excluded that the ecosystemic social order will be realised in a different form, in different time phases, either in an accelerated way or gradually, spatially more widely or narrowly. Besides, it is not excluded that the existing capitalist social order will continue as it is with some cosmetic corrections only. Considering the significant anthropogenic excess of the carrying capacity of the planetary ecosystem that has lasted for several decades we can, unfortunately, no longer be sure that we have not already approached the critical high entropy point in terms of the impact of production and consumption activities on the environment – without the possibility of stopping destructive processes, as it can only be detected with certainty in natural processes after it is already too late. Enormous differences in personal wealth and income, the shocking extent of world poverty, global changes in the environment, climate and the militarisation of the world – all these literally “enforce” the need for the previously unimaginable, i.e. for large-scale, deep, radical democratic social changes to solve the ever deeper environmental, social and security discrepancies of the 21st century. The fate and safety of our children and grandchildren, and the survival of other species on the Earth depend on the extent and speed of ecosystemic and social changes, on the success of the shift away from the characteristics and consequences of the Anthropocene. After a fairly likely transition period, the new social and ecological, ecosystemic order could actually be realised, according to the author, only with an eco-humanistic value compass of society, community and especially of the individual – based on the values of solidarity, sustainability, equity, material modesty and a culture of peace.

Foundations and building blocks of eco-humanistic Slovenia 2.0

Despite certain critical fields of sustainable development and many wrong strategic and unsustainable decisions in the period after independence was gained (i.e. after 1991), the geographical location and geostrategic position, domestic socio-ecosystemic potentials and the other key building blocks of eco-humanistic Slovenia (alternative 2.0) are, globally and compared to Europe as a whole, favourable and above average.

The history of Slovenia, its citizens and the history of the Slovenian nation is an extremely rich treasure trove of good and imitation-worthy tracks, examples of suitable practices for nurturing the public good, living in solidarity-based communities, various forms of co-management and self-management, and joint ownership in agricultural, labour and other cooperatives and institutions (tracks of economic and local democracy), numerous concepts of implementing a sustainable economy (forestry, sustainable forms of farming, small water-powered plants, sustainable construction and crafts).

Peasant uprisings, the respectable national liberation, the anti-fascist struggle, the plebiscite decision for an independent state (1990) and exit from the then Socialist Federative Yugoslavia, the defensive war (1991) and many other historical experiences concurrently confirm that we are also ready to take on the burden of risk and responsibility for implementing a survival strategy, i.e. a better and fairer life. With our historical experience of peace and non-violence, with the remarkable tradition of not threatening and not attacking our neighbours, but at the same time with the determination to defend our sovereignty and survival with weapons (exclusively during the defensive war) in the event of occupation, we have proven, according to the author, that we are willing and ready to actively implement the policy of peace and gradual demilitarisation in the 21st century as well.

In the period 2000–2022, Slovenia (20,271 sq. km, 2.1 million inhabitants) ranked around 25th among the world's countries according to the Human Development Index (HDI) (GDP per capita, years of education, life expectancy). According to GDP per capita, with a purchasing power of more than 25,000 dollars, Slovenia has ranked around 35th in the world among around 200 countries in recent years. Although social differences in Slovenia are below the European average, more than 250,000 people (12%) live below the poverty line and interregional differences are increasing at the same time since more than half of Slovenia's territory is classified as depopulated areas, and food independence is decreasing. The absence of provinces or autonomous regions is neither the only, nor an insignificant, reason for quite substantial regional differences, in comparison with the small size of Slovenia's territory.

The number of children per woman, i.e. 1.6, is on the European average, but significantly below the number that enables stabilisation of the population (2.1), which was last reached in 1980. Without an increase in the birth rate and a certain number of immigrants, the number of inhabitants will decrease and the aging process will further intensify with many negative economic, employment and social consequences. In recent years, Slovenia has been faced with the increased emigration of tertiary-educated younger inhabitants, which also leads to the weakening of human intellectual "capital", the outflow of knowledge of young people in whom parents and the state have invested a lot.

The period after independence was gained is characterised by the continuation of deindustrialisation and privatisation, a thorough change in the structure of industrial sectors (e.g. decline of the textile industry, rise in car and pharmaceutical industries,

retaining a high share of energy-intensive and emission-burdening industrial branches, reduction in the number of large companies with development departments) and the strengthening of the trade and public sectors (education, health and public administration). The productivity of the Slovenian economy, or labour productivity, is relatively low when compared internationally, as it is around 82% of the average European level. Changes in the structure of merchandise exports towards strengthening the share of technologically more elaborate products have been less pronounced in the recent period than they were at the beginning of the crisis. In the last few years, the total volume of production of emission-intensive industries in Slovenia has mostly grown faster than the average. The share of exports with intensive use of natural resources (e.g. aluminium) has increased over the last decade. Even without considering imported uranium, the level of energy dependence is great, as Slovenia has to import half of its required primary energy, oil and natural gas in particular. The Ukrainian war has clearly emphasised its energy dependence. The level of food security in Slovenia is extremely low, and it further declined after 1991 due to the overgrowing and building up of agricultural lands. Globally, the level of education of the population is extraordinarily high, the average life expectancy is also significantly above the planetary average and has equalled the level of the EU average in recent years.

With its (excessive) environmental footprint per inhabitant, Slovenia ranked around 30th in the last period (high use of natural resources and pressures on the environment per inhabitant), the carrying capacity of the planetary ecosystem was exceeded 3-fold, and the carrying capacity of the planetary atmosphere (greenhouse gas emissions per inhabitant) 5-fold. Slovenia has extremely rich sustainable resources (water, ecosystemic, renewable, potential agricultural lands) and regional palettes of developmental-protection potentials.

In the first, i.e. transitional period towards the ecosystemic social order, i.e. in eco-social capitalism (desired duration up to 2035/2040 at the most), the following ecosystemic-social changes should be, according to the author, fundamental in Slovenia:

- sustainable and degrowth economy – ecosystemic planned-market system, halving the ecological (and carbon) footprint per inhabitant (to around 2–2.5 gha/inhabitant), sustainable, “degrowth” and materially circular renovation of the entire economy, energy sector (essential reduction of energy use, achieving the dominance of renewable energy sources, without construction of the JEK 2 nuclear powerplant, moratorium on the construction of incinerators until the professional integral acquisition of all information and alternative options) and traffic, green public procurement and sustainable state investments, 50,000–60,000 new, decentralised green jobs in the economy in all Slovenian provinces; reaching a safe level of food self-sufficiency, sustainable agricultural production, sustainable tourism;

- more coherent and polycentric, sustainable regional progress of Slovenia – regional polycentrism with the establishment and operation of eight major autonomous provinces/development regions and around 30 regional communities within the provinces, territorial, administrative, political and fiscal decentralisation to achieve greater national-economic services and an increase in people's well-being and social welfare, the financial independence of the province/region (also with the help of its own taxes) and concurrently taking into account, for example, the index of the development of the province or its development threat in the case of co-financing by the state, great powers in the tasks transferred from the state to the provinces, a strengthened circular regional economy and a high level of public services in all regions and regional communities;
- social and legal state – gradual introduction of the concept of universal basic services (UBS) (in the first phase for persons and households below the poverty line), for all residents equally accessible public services (especially healthcare and education) and obstruction to their privatisation, invigoration of common public good, promotion of workers' buyouts of private companies through worker cooperatives (worker ownership), promotion of a system of housing cooperatives and the construction, renovation, purchase or other gain of at least 2,000 high-quality and almost zero-energy rental apartments per year, implementation of progressive integral taxation – progressive tax on the entire property, raising the level of the minimum wage above the level of the minimum cost of living, making the ratio between the minimum and the maximum wage around 1 : 5 (legally defined for the public sector and state-owned enterprises – elimination of all individual exemptions recommended for the private sector), removal of politics (but not of the state!) from business and professionally designed management of the state (politically independent expert councils for the selection of all leaders in state-owned companies and institutions), a more efficient and politically independent judiciary, respectable formation and operation of the Constitutional Court, effective supervisory bodies and elimination of the causes of systemic corruption;
- democratic country – support for strengthening the mechanisms of economic democracy (co-ownership of employees, co-management and self-management), a two-house Slovenian parliament: National Assembly (professional political representatives) and Council of Regional and National Communities (non-professional political representatives), introduction of a combined (proportional-majority with two-vote voter) electoral system, introduction of the second level of local self-government (province) by 2025 at the latest, strengthening of forms of direct, consultative and collaborative democracy and active citizenship; exemplary beginnings of the political process of creating the second

pillar of representative democracy (e.g. at the municipal level) – selection of political representatives of citizens’ assemblies by means of lots, greater role of referendums (introduction of an annual referendum day);

- globally active and peace-loving country – Slovenia’s active role in the necessary thorough eco-social transformation of the EU into an equal, solidarity-based and sustainable macro-community of countries and citizens, 1% of the GDP of all countries of the world for climate and sustainable aid to developing countries, termination of tax havens, withdrawal from NATO (after a decision-making freeze of probably several years mainly due to the Ukrainian war) and a more active role in accelerating the process of introducing a culture of peace and non-violence and the gradual demilitarisation of the world and the EU.

In the second phase of the ecosystemic-social transition, in the mature ecosystemic social order (after the transition phase, which should end around 2040), by the author’s proposal, eco-humanistic Slovenia 2.0 (desired state around 2050) should be based on five foundations of personal and shared human welfare and ecosystem well-being:

1. Preservation of ecosystemic functions and a quality of living environment:
 - a) ecological (and carbon) footprint per inhabitant of Slovenia below the biocapacity of the planetary environment (around 1.5 gha), preservation of ecosystems and ecosystemic functions, especially biodiversity both inside and outside the protection zones;
 - b) dominance of ecosystemic principles of planning spatial and polycentric regional progress over the principles of narrowly conceived market interests;
 - c) directing a settlement pattern and activities to more compact settlements (but mandatory preservation of the appropriate proportion of green areas in larger cities), uncompromising protection and sustainable increase of agricultural lands to achieve a safe level of food self-sufficiency.
2. Stabilisation of the population and settlement:
 - a) gradual increase in the number of children per woman (from 1.6 to 1.8);
 - b) open migration policy with a positive immigration balance adapted to the multifaceted capabilities of the environment and a modest number of inhabitants (2 million inhabitants) in comparison with Europe and globally;
 - c) active regional policy for preserving an urban polycentric system (opposite to monocentric), the settlement of rural, hilly and geographically marginal regions;
 - d) special concern for the creation of crucial existential conditions, the creation of all possibilities for high-quality, materially moderate well-being and safe, full-blooded and high-quality life and work, also for retaining the young population.

3. Sustainable, degrowth economy within the carrying capacity of the environment, a fairer tax system:
 - a) dominance of the (ecosystemic) economy model of common well-being and the concept of degrowth instead of the concept of permanent (quantitative) economic growth, with an emphasis on 100% use of domestic renewable energy sources, a materially circular regional economy, ecosystemic, social, market-oriented and socially responsible sustainable entrepreneurship and industry, sustainable agriculture and tourism and sustainable mobility (transportation backbone – public transport, modern railways, network of cycling trails, reduced daily migration especially to Ljubljana, reduced number of cars);
 - b) food and energy self-sufficiency (drastic reduction of energy consumption, use of regional RER and without a new nuclear power plant, possible extended operation of the existing Krško NPP until 2043 – only in the case of a mandatory and positive environmental assessment);
 - c) progressive scale of taxation and tax burden on the entire property – integrated wealth tax, transition from the dominance of the tax burden on labour to taxation of the environmental burden due to the consumption of natural resources and the burdening of the environment, and greater taxation of income from capital;
 - d) public banks under the democratic control of the public, local savings banks and local, regional currencies.
4. Economic democracy, local self-government, political democracy:
 - a) keeping up the concept of a combination of private and public ownership of productive forces with the dominance of a co-ownership model of the employees and local communities in companies and institutions (worker co-management and self-management), cooperatives and other diverse forms of cooperatives, keeping up the concept of private property in agriculture, a significantly bigger share of social entrepreneurship;
 - b) systemic determination and introduction of not only the minimum (above the poverty line), but also the maximum income and their limited inter-relation (initially 1 : 5, later 1 : 3-4), determination of the upper limit of assets;
 - c) local self-government – municipalities, regional communities and regions as autonomous and responsible territorial communities, municipal and regional councils (elections) and municipal and regional citizens' assemblies (representative lot);
 - d) political democracy – representative democracy based on elections (National Assembly, National Council of Regional and National Communities) and representative lot (Citizens' Assembly), civic forums and other forms of deliberative

democracy, annual referendum day, after several mandates of the National Council of Regional and National Communities and a thorough professional-political discussion, the adoption of a decision at referendum on the reasonableness of its continued operation even after the introduction of the Citizens' Assembly.

5. Universal social security:

- a) implementation of the concept of full employment with the state as the last employer;
- b) decentralised increase of new green jobs (in all provinces) and to a certain extent also in public services (e.g. healthcare, care for the elderly), greater role of job sharing, reduction of working hours to around 30 hours/week, greater role of public works, benefits for currently unpaid forms of work in the household, care for children and socially beneficial work – the “third” sector;
- c) universally accessible and free basic public services (education, healthcare, public transport, affordable cultural goods for all);
- d) decent old-age pension for complete years of service in the amount of 75-80% of the salary replacement (ensuring a minimum but decent material security in old age);
- e) comprehensive system of social assistance (including the provision of minimum subsistence for households below the poverty line), systemic introduction of the UBS concept (besides free basic public services also a certain free amount of water, energy, food, a significant increase of the housing fund in various forms of social ownership for the construction of non-profit housing, financial support by the state, employer and local community for the rental/sustainable construction of housing up to a certain area per person and the rental of land for sustainable food production).

According to the author, the concept of democracy of a mature, profound ecosystemic social order should be based on effective forms and levers of political, economic and territorial democracy and the greater role of referendums – participatory democracy. The author believes that the political system of two-house representative democracy (elections, lot) with three representative bodies (National Assembly–professional, State Council of Regional and National Communities–non-professional, Citizens' Assembly–non-professional) is a suitable democratic “people’s medicine” for the syndrome of democratic fatigue and apathy of classical electoral parliamentary democracy, a civic counterweight to excessive party democracy, a mechanism for eliminating the deficit of democracy of a traditional electoral system (participatory democracy) and liberal democracy. But for its introduction at the national level, an exemplary, successful test of the selection of representatives by means of lots is necessary first at the municipal or regional level (similar to what is already happening in eastern Belgium). It is, of course,

not excluded that perhaps, in the more distant future, the two-house representative system of political democracy (elections and lots) around the world and in Slovenia will be replaced by a system where the rule of the people will be exercised exclusively through representatives of the people, chosen exclusively with the help of a representative lot, i.e. without elections of representatives of political parties.

Despite many mistakes in the period of real socialism and in the period after 1991, Slovenia still has all the necessary potential for a development breakthrough and enhanced security. Probably the biggest geostrategic obstacle, in addition to its membership of NATO, is the loss of actual economic sovereignty and thus its move into a position of increasing political subordination within the context of a loose and often not solidary EU of two or even multiple speeds. It should be underlined, too, that it is by all means necessary to change fundamentally the prevailing unsustainable, socially unjust, eco-unfriendly, inter-regionally and intergenerationally unequal development model of Slovenia, which is largely based on an unjust ownership model and economic non-democracy, low wages for many employees and even lower pensions of many pensioners, on a great share of precarious jobs and the material-energy intensive economy and households, and on excessive pressures on the environment.

In the international field, it is in the strategic national interest of Slovenia, which is small in terms of territory, population and economy, to remain a member of the otherwise necessary democratic, structurally thoroughly sustainable and solidarity-transformed and expanded EU, i.e. the concept of the EU, which is opposed to the concept of "sovereignism". Open to the world, Slovenia must, for its own and general interests, resolutely resist the intensified processes of nationalism and authoritative leaders, support all forms and mechanisms of non-violent world governance, multilateralism, demilitarisation and systemic solidarity-oriented global politics. Neoliberal and nationalist, populist, strictly "sovereignist" ideologies, which in its immediate vicinity, its neighbourhood, strengthen egoistic and even imperialistic tendencies (nationalist exclamations and calls for changes in international borders) are extremely reluctant to preserve the sovereignty and territorial inviolability of small countries. From these aspects, Slovenian national and sustainable interests are common or in great harmony, for example, with the broader interests of neighbouring Croatia, which should absolutely outweigh some of the interstate problems. Respect for international agreements and fundamental human rights is, of course, of fundamental importance for overcoming mutual differences between Slovenia and Croatia. The diplomatic and political apparatus of both countries must resolve the disputed mutual issues as soon as possible.

Every year of the continuation of the current hazardous neoliberal (or "neo-feudal") high-entropy development and settlement model of Slovenia and other countries increases the environmental risk, threatens the survival of our descendants and increases inequalities. Stopping the privatisation of public services, reducing social and regional

differences, accessible public healthcare and education, sustainable technological renewal and green strengthening of the Slovenian economy (green, quality growth only), energy and food self-sufficiency are the key components of the eco-social leap to a fairer and carbon-free Slovenia.

A broad eco-humanist coalition of progressive political parties and a strong eco-humanistically based operation of social movements and trade unions are, in the author's opinion, a necessary socio-political force to democratically implement an ecosystemic, eco-humanistic social order – beyond capitalism. In Slovenia, the vision of eco-humanism must be implemented in a Slovenian way, in the “poet Kosovel” way. Time thus requires new orientations, a new organisation of the social order! This is what the young, visionary Slovenian poet Kosovel called for a hundred years ago. To his moral appeal:

“The victory *of truth* in the cultural,
of humanism in the economic,
of justice in the social life”

we add:

sustainability (moderation, sufficiency) in the environmental, material life!

The Slovenian national anthem with the refrain “*God’s blessing on all nations*...*” is actually something exceptional in a global sense, as it emphasises the importance of the entire community of nations, points to the necessity of fighting off conflict from the world, so it already has the dimension of a much-needed new paradigm that emphasises coexistence with nature, solidarity with other nations and reconciliation with oneself. [* Eng. translation by Janko Lavrin]

A different future, with a Slovenian type of ecosystemic humanism and an ecosystemic social order belongs to the ones who believe in it and are ready to co-create it themselves! Spreading from the bottom up into the prevalent desert of the Slovenian version of neoliberal capitalism are the promising islands of an ecosystemic, eco-humanistic social order. Will they prevail or be overflowed by the rising sea? It depends on – us!

Foundation and building blocks of the eco-humanistic European Union 2.0

The European Union (EU) is, in reality, at an existential crossroads.

In particular, the financial crisis of 2008, the refugee crisis of 2015 and the health crisis (COVID-19 pandemic) of 2020 and 2021, the war in the middle of Europe (Russia’s attack on sovereign Ukraine on 24 February 2022) and the increasingly persistent climate crisis have drastically and painfully demonstrated that the EU does not have effective crisis mechanisms and is not capable of reacting as a sustainable and solidarity-based transnational community of equal member states. Nobel laureate for economics Paul Krugman looks at the grave problems of Europe with great concern, because in

his opinion, it is the EU that has been carrying out a noble experiment for more than 60 years to transform the war-torn continent through economic integration and direct it to the path of peace and democracy forever.

Distrust of the EU is growing not only among the voters of the right, but also among the voters of the left, and there are more and more demands from residents to return to the hard concept of nation states. Nationalists, “sovereignists” and populists propose state protectionism, and define Europe and individual member states as a population fortress. Brexit indeed halted the EU’s long-standing enlargement process, which, after centuries of bloodshed, enabled coexistence on the European continent, which was brutally interrupted by the Russian Federation’s invasion of sovereign Ukraine.

Despite some efficient environmental measures, which particularly improved the quality of the living environment, the average ecological footprint of an EU resident exceeds the biocapacity of the planet by 3 times, climate hazards are increasing, and concurrently the reduction of Europe’s biodiversity continues. Most of the EU member states are part of NATO which is primarily intended for the military protection of the geopolitical interests of the West, the United States in particular. Distrust is growing among EU citizens about the European institutions, and the “democratic deficit” at the European and national levels is becoming more and more evident.

In the period of the so-called financial crisis of 2008, the mechanisms of social security and general welfare further weakened, while the building blocks of a predominantly neoliberal version of capitalism were strengthened; the somehow weaker version of the ecologisation of the economy and society continued. The austerity policy in the years following the financial crisis has re-intensified regional disparities and widened the development gap between core and peripheral (eastern and southern) EU member states.

After the financial crisis, the so-called refugee crisis of 2015 further weakened social security mechanisms, and in the absence of inter-European solidarity regarding a fairer share of refugee acceptance, support strengthened for the concept of the EU as an increasingly closed community for immigration. Based on the harsh anti-refugee rhetoric of the extreme right, especially in some former countries of real socialism, the hard concept of nation states is being revived. Concurrently, there has been growing resistance and mistrust of European citizens towards Brussels’ centralist policy which works mainly in favour of capital. Distrust towards traditional political parties and the model of liberal democracy is also growing. On the increase is the political power of the nationalist and authoritarian right populism and the language of a very hostile anti-immigration policy, a policy of exclusion of “Others”.

The COVID-19 pandemic in 2020 and 2021, in all its brutality (after the financial and refugee crises), revealed once again that the EU’s structure and concept of operation do not allow a timely and effective reaction to crisis situations. In the most critical

initial period of the pandemic, the EU as a community and also its members, despite repeated requests by Italy and later Spain, for example, did not immediately and effectively come to aid in solidarity. If ever, immediate European and inter-state, as well as inter-neighbour solidarity was needed, which could have saved thousands of lives, it was then. Though, it is true, that later (with an unacceptable time delay) only some rigid and only partially effective mechanisms of European aid were started. In many EU member states, the pandemic revealed the devastating consequences of neglecting long-term care and, in particular, of general privatisation, which also reached the field of healthcare in a deadly way (especially in retirement homes).

In recent years, especially at the initiative of the European Commission, the EU has drawn up some strategic documents on future development, which, as a rule, are classified as concepts and building blocks of a weaker version of sustainable development. Nevertheless, at the international level, especially the EU's energy-climate plans rank among the most advanced (although they still remain within the model of growth) and limited consideration of social, ecosystemic and intergenerational factors of progress. At the end of 2019, the European Commission defined the European Green Deal as a new strategy for growth, the goal of which is to transform the EU into a fair and successful society with a modern, competitive and resource-efficient economy that will no longer generate net greenhouse gas emissions in 2050 and in which economic growth will be separated from resource use. The key objective of the European Green Deal is the implementation of the Paris Agreement – (a treaty on climate: “Europe – the first climate-neutral continent”) with a thoroughly sustainable renovation (“green growth”) and the digitalisation of the entire European economy in all its sectors.

The EU insists on a weak concept of sustainable development, and uses selectively designed mechanisms of the concept of degrowth in individual measures only. The foundations and building blocks of degrowth are fundamentally anti-capitalist, therefore degrowth marks an exit from the general framework of the capitalist economy, which certainly does not mean that there is no place for the market, trade, and money exchanges in the vision of degrowth. The concept of degrowth rejects a model of so-called green capitalism and (merely) ecological modernisation, as it is often an unrealistic expectation that market solutions will also solve all ecological problems. An important creator of the concept of degrowth, the ecological economist Giorgos Kallis, proposed to the new (more radical) European left to include in the contents of its program a series of strategic and substantive, politically important proposals for implementing the concept of degrowth in the EU, in particular:

1. debt audit of poorer citizens;
2. shortening the working week (to 32 hours) and supporting companies and organisations to increase job sharing;
3. determining the basic (for all citizens) and maximum income;

4. (green) tax reforms – higher taxation of energy and resource consumption, reduction of labour tax, 90% taxation of very high incomes, wealth tax with higher taxation of second or third houses;
5. to resist subsidies and investments for polluting industries – redirection of public funds to cleaner production;
6. to optimise the use of empty buildings and houses;
7. to promote a solidarity-based society through the development of a non-profit cooperative economy sector;
8. radical reduction of advertising;
9. to establish environmental restrictions for emissions, consumption of natural resources and the building up of space;
10. termination of the use of GDP as the only indicator of economic progress.

For the period 2020–2030, European alternative economists propose an even more ambitious and considerably sustainable public investment program of the EU, which should support comprehensively designed and large-scale investments at the European, national, regional and municipal levels; the fundamental fields of investment include:

1. protecting the environment and limiting the impact of climate change by supporting sustainable transport systems, energy efficiency and renewable energy sources, the transition to sustainable agricultural production and the concept of demilitarisation;
2. strengthening the high quality of public education, health protection and welfare systems in all spheres of society;
3. increasing the spread of information and communication technologies and support for innovation, with an emphasis on social and employment security.

The author believes that the EU's general budget should be increased from 1% per year to around 5% of total GDP (with an intermediate 3% of GDP), which is a fundamental condition for the more successful operation of the EU as an eco-social, solidarity-based community, a basis for greater activation of endogenous development potentials especially in the so-called peripheral countries. Together with other necessary mechanisms, a more extensive increase in the common European financial resources would effectively prevent the EU from operating according to the model of a community of different (probably two) speeds in the progress of member states. Many experts underline that the increase in economic integration within the EU is crucially conditioned by a substantial increase in the European budget, but they point to the fact that some member states oppose any increase in the share of GDP for the European budget, e.g. by taxation of financial transactions or ecological taxes (e.g. taxation of CO₂ emissions).

Without a social model and without implementing instrumentalised solidarity, the EU cannot solve the key problems such as unemployment, immigration, climate and the environment. The EU cannot be a mere single market community – without a common welfare model, in which case it is doomed to a continuous increase in differences between countries, and between regions within countries. A merely highly developed welfare model would also ensure long-term and demanding processes of social integration of immigrants. Without it, the EU will be doomed to the growth of social conflicts, to the decline of social and regional integration, and in the long run to the inefficiency of the common market. In the domain of welfare, the EU constitutional treaty does not specify any kind of welfare minimum that would be mandatory for all members. The fight against social dumping, i.e. against unfair labour practices (low wages, poor working conditions, workers with fewer and fewer rights and low social welfare and health security) and against the exploitative practice of ruthless competition with the perverse rigid logic of capital in the “race to the bitter end”, is crucial for the integration of European citizens, for the realisation of social solidarity and decent survival.

The EU must be actively and preferentially involved in creating the conditions for controlled population growth in neighbouring Africa, for its sustainably designed progress, raising welfare and opening new jobs, for reducing poverty and social welfare, and for increasing its food self-sufficiency. The author believes that the concept of the European demographic fortress, as well as the state or national demographic fortresses in these intensified globalisation conditions (including the migration consequences of climate change) of the first half of the 21st century is doomed to failure and multifaceted tragic consequences for both the domestic population and potential and actual migrants. However, in this European political moment, absolute openness to immigration is not realistic, as the nationalisms of “authentic” Europeans and “authentic” nations would be expected to intensify, and resistance to the coming “Other” would strengthen.

Armed Europe through NATO (under the leadership of the USA and its geopolitical agenda) with more and more military “projections” into the surrounding world is itself contributing to the rise in the level of global violence. The EU should be actively involved in efforts to strengthen the role of the UN as a key institution of peaceful cooperation between the countries and societies of the planet, to maintain world peace and to solve crucial development-, environmental and other global problems. The EU must propose productive solutions to key global problems, i.e. climate change, inequality and militarisation. Solely Europe designed in this way can independently decide on its own security policy, so it must free itself from the concept of American security policy within the framework of the NATO pact, which is becoming more and more challenging and risky. NATO should be disbanded and replaced by a common European security system, including the participation of a democratised Russia. The brutal attack by Putin’s Russia on sovereign and nuclear-free Ukraine exposed, in addition to other

issues, the long-standing wrong geopolitical strategy of the USA and the EU towards Russia. There is no doubt that the Ukrainian war will freeze efforts to disband NATO for a period of time. However, based on the Slovenian experience at the time of gaining independence and the armed defence of Slovenia during the attack by the Yugoslav army (June 1991), the author also disagrees with, for example, the fundamental position of the European left that both military aid to Ukraine as well as the pressure on the aggressor Russia should be reduced. He believes that such a position means an actual rejection, declining the solidarity with the oppressed, in this case with the residents of sovereign Ukraine, who have decided on armed resistance to the Russian aggressor, to defend their territorial inviolability.

In a democratic Europe, all European political bodies should come from sovereign European nations, the entire decision-making process should be under the control of citizens, and the decentralisation of decision-making would serve as a central force to increase democracy in workplaces, cities, municipalities, regions and countries. The author agrees with the pan-European progressive movement DiEM25 that protectionism and border closing are by no means the solution for the EU, and neither is “multi-speed Europe” a solution. The nationalistic initiatives are dividing Europe, leading to violence and wars. A solution for Europe according to the DiEM25 scenario could only be possible in the case of making feasible political proposals enabling the development of an advanced transnational network of democracy, which would prevent the disintegration of the EU and its return to the concept of nation states. Liberal calls for “more Europe” are actually proposals for the increased power of the Brussels bureaucracy, the European Central Bank and the German finance ministry.

In the current situation, “more Europe” means further destruction of the already declining European social model, so the first steps towards saving Europe should be stabilisation, recovery and greater national sovereignty, which means first “less Europe”, and then the gradual upgrading of a federal pan-European democracy.

The visions, concepts, programs and building blocks of the ecosystemic, eco-humanistic social order of the EU, of Europe for the first half of the 21st century of the new European United Left (including the Nordic Green Left) are similar or even identical in its numerous content designs to the starting points of the DiEM25 movement, its plans for European reorganisation and the proposed basic mechanisms of management. However, the European visions of the new left are clearly and unequivocally based on the need for accelerated replacement of the existing capitalism with a new social order, generally called democratic socialism, democratic ecological socialism, or eco-socialism. However, the vast majority of left-wing designers of, for example, the vision of democratic (eco)socialism for Europe as a new social order stem from the fundamental assumption and belief that a transitional period will be necessary in which the foundations and building blocks of capitalism will be based on the democratically expressed,

majority political will of the citizens of the EU and its member states, and procedurally replaced with the building blocks of a new social order (regulation) based on solidarity, the ecosystem and eco-humanism.

A sustainable, eco-humanistic allied political European triangle consisting of the new European left, social democracy and progressive green political parties, its action openness to the inclusion of other political parties with similar values, together with an active progressive civil society is, in the author's opinion, an essential political precondition for the first stage on the way to an ecosystemic social order at the EU level. The author believes that already the first, i.e. transitional, but socially and ecologically weaker phase (eco-social market capitalism) of introducing a new ecosystemic, eco-humanistic social order in the EU must gradually include some important mechanisms and measures. These extend beyond the capitalist social order: ecosystemic planning within the capacity of the environment, the concept of a degrowth economy and society, the strengthening of the common good and public property, limited property and income differences, an upper limit of property, a guaranteed subsistence minimum for all inhabitants – universal access to a certain range of basic goods and services, demilitarisation, democracy based on elections and representative lot.

An ecosystemic social order in Europe based on solidarity and sustainability can only be realised through a democratic path, i.e. in the case of electoral victory of progressive, ecological and at the same time social political parties, citizen parties and social movements, and civil society. Only the European people are those who, after having been granted objective and equal information, will decide on the kind of social order, or version of social order at the level of the EU and the level of the member states in which they want to live.

Conclusion

The existing capitalist social order must, in the author's opinion, terminate its civilisational mission as soon as possible, because it is incapable of responding in ecosystemic, economy-based, social and security-related practices to the multifaceted challenges of the 21st century, especially environmental and social discrepancies which it creates itself. The health of the planetary ecosystem, a sustainable and degrowth-based planned-market economy within the carrying capacity of the environment, self-sufficiency and more consistent sustainable development of regional communities, cooperatives and other forms of cooperation, the upper limit of assets or private ownership of productive assets, worker ownership of companies, fair taxation of capital, property and income, free basic public services, a non-monetary and/or monetary subsistence minimum for all citizens, limitation of income differences, shorter working weeks, a systemic process of disarmament and demilitarisation, two-tier representative democracy (elections, lots) and collaborative democracy are the key building blocks of an ecological-social alternative.

This should realistically, in a feasible manner and democratically, begin with accelerated abandoning of neoliberal global capitalism and the dynamic establishment of eco-social capitalism (in as short a transitional period as possible) and continue uncompromisingly – beyond capitalism.

Of course, the new ecosystemic social order does not in and of itself guarantee universal human happiness and satisfaction, but at least it steadily tries to open the possibilities of human self-realisation and moderate prosperity to everyone. Unfortunately, even on the proposed procedurally and democratically designed, extremely laborious and uncertain way of implementing a cosmopolitan ecological civilisation, some people will be unhappy, dissatisfied with life and society. But the key is that their suffering or dissatisfaction will not result from the functioning of the system, the institutions of the ecosystemic social order, which are supposed to eliminate in a systematic and accelerated manner the current unbearable social inequality and anthropogenic depletion, and the destruction of the planetary ecosystem.

Based on historical facts, the author is of course aware that world processes can take place in a completely different way, both positively and negatively. Perhaps the consequences of economic, welfare, health, geopolitical and environmental-climatic global processes will require significantly faster socio-political changes, with or without rapid phase changes. The accumulated class, social and other inconsistencies, crisis-caused social and ecosystemic conditions in an individual country or macro-region of the world can also lead to radical, revolutionary changes, e.g. to a direct transition from capitalism to eco-socialism. In any case, it is crucial that social changes take place in a non-violent, equitable and democratic way, based on the principles of sustainability, solidarity, the golden rule, etc.

The inhabitants of the world and of individual countries must have the democratic possibility to be informed and make decisions about their future, about a well-founded and responsible choice of socio-economic system. The political transition from an increasingly competitive (neo)liberal state to a green (transnational and concurrently mosaic-like national) democratic state, which will not be based on permanent growth and glaring inequalities, is only possible with the formation of a broad non-violent, eco-humanistic front of the people, consisting in particular of:

1. compassionate and social-solidarity based social movements (environmental, sexual, peace, anti-nuclear, welfare-supportive, etc.);
2. progressive political parties based on the values of solidarity, equity, sustainability, fraternity and intergenerational equality;
3. ethically responsible scientists, researchers and teachers;
4. educated persons, journalists, “ordinary” citizens committed to protecting the common good and public services;
5. individual and community business owners responsible in view of ecological modernisation, social and intergenerational relations.

Reforming ecosystemic and social changes of capitalism will not be enough, according to the author, to safely reduce the systemic social, environmental and other hazards of the 21st century, but they are actually imperative for ensuring an evolutionary, non-violent, democratic, procedurally accelerated transition to a new ecosystemic social order. However, it is worth underlining: modern civilisation has gone deep into multifaceted crisis situations and a global social and ecological disaster, which it has never been in before, so of course it is not excluded that the citizens of one or a larger group of countries will democratically decide to take drastic actions, i.e. a direct and rapid social-ecological transition (without an intermediate period of eco-social capitalism) to a new ecosystemic social order following a democratic and non-violent eco-solidarist or a democratic and non-violent eco-socialist path. Of course, it is not excluded that the countries of the world will dive deeper into an enhanced neoliberal, nationalist and ecosystem-destructive “development” model.

The author believes that it is a historic opportunity for the transnational European Union to become a global laboratory for implementing eco-social capitalism and, in the second phase, a mature, thorough eco-humanistic social order, i.e. an ecosystemic and humanistic Europe of nations and citizens.

It is high time that the tax havens of selfishness are replaced first by seas and then oceans of compassionate and sustainable communities. Eco-humanistic values of citizens are an invaluable ethical pith, foundation and precondition, a key factor of the desired ecosystemic social order, the implementation of which should enable a happier, more satisfied, good and safer life for people, intergenerational solidarity-based and interspecies responsible, compassionate human personal and social progress. According to the author, eco-social capitalism as a shift from neoliberal capitalism is the first step, and an eco-solidarist and/or eco-socialist (or otherwise called) social order is the next step towards the most comprehensive, sustainable implementation of a compassionate ecosystemic social order – **eco-humanism**.

P.S.:

The author of the interdisciplinary scientific monograph *Ecosystemic social order*, Prof. Dr. Dušan Plut (1950), is a geographer and historian, Professor Emeritus of the University of Ljubljana, founding president of the political party Zeleni Slovenije [Green Party of Slovenia] and member of the first Presidency of the Republic of Slovenia (1990–1992).

Ob osebnem donatorstvu več kot 110 donatoric in donatorjev so izdajo monografije podprli tudi Oddelek za geografijo in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti (SAZU), Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, Oddelek za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, Gozdarski inštitut Slovenije, Urbanistični inštitut Slovenije, Inštitut za ekologijo, Ljubljana, Inštitut za lokalno samoupravo, Maribor, Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, Petanjci, Društvo Spoštujmo Bled, Belokranjsko muzejsko društvo, Društvo Bela krajina, Ljubljana in Za & Svet, Ljubljana.

GOZDARSKI INŠTITUT SLOVENIJE
SLOVENIAN FORESTRY INSTITUTE

ZRC SAZU
Geografski inštitut
Antona Melika

Univerza v Ljubljani
Biotehniška fakulteta

